KAUFMANN
DÁVID
KÖNYVTÁRA
B. 155. IV

1111 735/4.

ספר

דברי ימי ישראל

(מיום היות ישראל לעם עד ימי הדור האחרון)

מאת ד"ר **צבי גרעטץ**.

פרופיסור במדרש החכמות וראש בית מדרש הרבנים בברעסלא

מתורגם בתוספות הערות והארות, חדושים ומלואים

מאת

שאול פינחס ראבינאוויץ.

עם הערות ומלואים מאת הד"ר א. א. **הרכבי**.

לְמַעַן יֵדְעוּ דּוֹר אַחֲרוֹן בָּנִים
יִוָּלֵדוּ וִיסַפְּרוּ לִבְנֵיהֶם
תהלים ע"ח, ו'

חלק רביעי

מימי דור הראשון לרבנים עד אחרי מות משה (הרמב"ם ז"ל).

בעזרת „כל ישראל חברים" בפאריז.

בדפוס ישראל אלאפין, נאלעווקי נומר 47.

ווארשא

תרנ"ה

Диврe Iеме Израиль т. е. Исторія Еврейскаго народа.
д-ра Греца
перевел Ш. П. Рабиновичъ

Томъ IV.

ВАРШАВА
1894

ДОЗВОЛЕНО ЦЕНЗУРОЮ.

Кіевъ 16 Августа 1894

M.T. AKADEMIA KÖNYV-TÁRA

מבוא.

לגאון ויהירות־לְאֹם יֵחָשבו — בהשקפה ראשונה — דבֿרינו אם נאמר : גם לבן־יהודה, הנגלה לעיני חוזה־העתים בכל דורות הבינים, בתמונת עבד נקלה, נגש ונענה נרדף ונִדָּף, גם לבני האומה הירודה שבאומות בעצם ימי גלותה ומרדותה — נמצאה תקופה רַבַּת הַדֵּעָה מלאה זיו ומפיקה הוד ותפארת לאֻמית. — אך דברינו אלה דברי אמת הם בתולדות עם ישראל; דבר אמת נצב לעד הוא, כי: בעצם ימי החשך על פני כל הארץ ולדרים עליה הופיע נְהָרָה באהלי יעקב בימי דורות רבים. אמנם כן, אם תוֹרֵי־זהב ללאֹם ולאֹם נדמו נשתוו לשעירים עלי דשא, למטרות עֹז ביום חֹם צח — לעת יתן השמש את עינו באֶגלי מטר אלה כמראה הקשת עם שלל צבעיו — להרהיב עין ולרַנֵּה רק פני הארץ, מבלי לחדור אל קרבה להשקותה ולהפרותה, אם תוֹרֵי־זהב אלו נדמו לרביבים מרהיבים פני שדה ואחו, אשר עוד מעט ולַהַט אותם היום הבא ויוביש אותם ברוח אפו, אם תוֹרֵי־זהב ותקופות נֹגַהּ נקרא לברקים ורעמים, אשר בְּקַוֵּי אורם יכו בני האדם בעִוָּרון וְתִמָּהון, את הסופות והסערות — מלחמות עם בעם וממלכה בממלכה — לְרֶצַח — בהמון, לְהָתֵם מדת הרחמים מלב באי עולם, לתת בקרבם לב־אבן תחת לב בשר, לשָׁרֵש בימי דור אחד את עמל הדעת וכשרון המעשה בימי שנות מאות, להוליך קוממיות את העריצות הַמַּשְׁלֶטֶת את האדם באדם לרע לו, לשום זֵר־תפארה על שרירות לב, אשר תכלה כל יקר, כל הגיון נשגב וכל מוסר ומדה נכונה; אם תורי־זהב לעם ועם הנה התקופות התולדה שפִּנּו דרך לתור־הברזל, באותם הימים, אשר אגרוף־רֶשַׁע ורֶשַׁע־כסל היו מושלים ממשלה בלי מְצָרים על הארץ והדרים עליה; אם כן הדבר אז עלינו להודות, כי אין בהתולדה הישראלית תקופת נֹגַהּ כזאת ועקבות תורי־זהב כאלו בה לא נודעו; אולם, אם הוד ותפארת עם ומשפחה המה צמחי השְׁלֵמות הנפשית, נטעי הדעת בכל דבר חכמת בינה; נטעים וצמחים, אשר מריח טל אורות יפרחו, וככל אשר רוחות רעות, רוחות סֹעָה וסערה, יסערו עליהם לשרשם ולעקרם ממקומם, כן יוסיפו לשגשג, לחדש נעוריהם, להכות שרש למטה ולהביא פרי תהלה למעלה, לא לבד להרהיב עין, כי אם גם לשַׂמֵּחַ לב ולרומם את הרוח — אם כן הדבר, על חוקרי־העתים להודות, כי אמת נכון הדבר — : תקופת הזמן בהתולדה הישראלית מימי היהודי התלמודי, החכם המדיני רבי שמואל הנגיד עד ימי היהודי הפילוסוף אשר לאור חכמתו גם חכמי עמים ילכו רבי משה בן מימון, היא תקופת נֹגַהּ - תור־זהב מלא זיו החכמה ומפיק נֹגַהּ הדעת, השיר, החזיון והמליצה — התקופה המובחרת (קלאססישע) בתקופות תולדות ישראל בימי הבינים.

M.T. AKADEMIA KÖNYVTÁRA

מבוא

בשובה ונחת, בהשקט ובמח עלה כיונק זרע המחקר התורני וחֵקר־דת מושכלת, הֵנֵצו נִצָּנֵי השירה והחזיון, גָמְלו פרי תורת המדות והמוסר בחיק הַכְּנֵסִיָה הישראלית יושבת לשון־ארץ אשר לרגלי הררי פִּירֵנִיאָה, בעיר הראשה קורדובה ובכל הקהלות והַקִבֻּצים בנות כנסת ישראל הספרדית· מתקופת הסבוראים, הקלה במעשים ודלה באנשי שם ומפעלים נכבדים, התעלתה התולדה הישראלית, התפתחה ותגיע למעלה עליונה במזרח ומערב· במזרח — בבבל — על ידי הגאון ההוגה דעות ואמונות רב סעדיה הפיתומי, ובמערב — בספרד — על ידי החכם המדיני, איש הרוח אשר לב־העברי דפק בו בחזקה השר רבי חסדאי אבן־שפרוט· רוח ישראל במרום תמריא אז ותגיע לגרם המעלה העליונה בההגיון הפילוסופי, בחקר־דת בדעת ובאמונה רמה ונשגבה מעל כל נטיות לקצוות, מעל כל חזיוני הבל, הזיות ואמונה נעדרת תבונה; רוח ישראל התרוממה ותתנשא ותדריך עֹז לעלות מרום העיון והמחקר, ותשכיל ותדע גם להלביש את הפילוסופיה והמחקר הדתי שלמת אור המליצה והחזיון, לתת להגיוני המחקר גם תֹאר נחמד ונעים, צורה יפה ונעימה לחמדת לב, לקחת נפשות ביופי ונֹעַם, בחכמת חרשים ומלאכת מחשבת· התפתחות התנועה הזאת, בכורי המחקר הדתי הנוסד בזַכּוּת הרעיון והשכלת אמת הוא הענין הממלא את כל דברי התקופה הזאת, בת שתי מאות שנה, עד דורו של רבי משה בן מיימון ועד בכלל·

אם בכל ימי תולדתו הקדומה, עד ימי התקופה שאנו עומדים בה, היה השבט העברי נושא דגל תורה מן השמים, התורה, אשר בחליפות העתים ותמורות הדורות נסתעפו ונתפלגו ממנה שתי התורות, אשר לדגלן נשבעים עד היום כל עמי המזרח והמערב, בכל כדוד הארץ מקום אשר דבר הַתַּרְבּוּת וההשכלה האנושית מגעת — הנה בימי התקופה שלפנינו היה השבט הזה שומר האמת המושכלת ונושא דגל העיון המחקרי, אשר חקר־אמונה שם לראש פנתו; אור החקירה — כאור שמש בעצם השמים — שמי העיון — לטהר, ואור אש אוכלת על הר סיני — אור האמונה הצרופה, התלכדו למאור אחד — אשר לאורו הרהיבו חוקרי־אמונה בישראל לגשת אל הערפל אשר שם אלהים . . . שני המאורות הגדולים האלה היו לאור יקרות אחד — אור דת בדעת וחקר אמונה צרופה בכור ההגיון והשכלה תמה וברה· בזמנינו לא יוסיפו עוד לדבר גאוה ובוז על דבר הפילוסופיה המדרשית — האסכוליסתיקה הנוצרית (Scholastik) בימי הבינים — וגם נמצאו לה מהפכים בזכותה, ויש שגם יפריזו על המדה הנכונה בספור שבחה; בכל אופן מוסכם ומקובל הוא, כי רק הפילוסופיה הזאת האחיזה את האור בבתי־אֹפֶל, בתָאֵי הנזירים ובתי המקלט ששם התבודדו כהנים־פרושים ויתהלכו בחקרי לב שאלות הדת· — ואם כן הדבר, הלא מודעת זאת, כי הפילוסופיה האסכולית — הפלפולית — הזאת, הלא נולדה על ברכי היהדות והיא גִּדְלַתָּה ותאמצה· ואם כי אחרי כן הלכה הפילוסופיה הזאת בדרך אחרת ותֵּהָפֵךְ לצוררת היהדות ואויבתה, הנה בדבר הזה יצאה בעקבות שתי בנות היהדות הבכירות . . .

באותה העת, אשר הכהונה הנוצרית, בפחד ורעדה, לקחה ושמה בבליה פרי הדעת והחֵקר העיוני, כבר היתה להיהדות שיטה פילוסופיית שלמה, ערוכה

ופרורה — עוד העמים בני משפחות רומַנִיָה וגֶרְמַנִיָה 1) יוצאים מֵזַהוּלֵי הילדות. ושירת לשון עבר החדשה כבר הגיעה לתכלית השלמות. אמנם כן: היונים בימי קדם קדמתה, והאיטלקים בדור התחיה (Renaisance) הפליאו עשות גדולות ונצורות בחכמה ומלאכת מחשבת לאין ערך יותר מהיהודים בשעתם, אך מפרי חכמתם וכשרון דעתם נהנו רק ב ח י ר י ה ם ופעלתם נראתה בחוג צר — חוג אנשי המעלה כבירי הרוח ובני מרום הארץ, אך על כל סביבותם היה חשך אפלה, וסכלות ורשע כסל סביב שתו עליהם. לא כן בעולם היהדות (כפי הפנים המאירות שקבלה בספרד) בו היו רוח החקר העיוני, השיר והחזיון נ ח ל ת ה ע ם כ ל ו וקנין כ ל הקהלות. על כן נראתה פעֻלת הרוח זאת, לא לבד על ה ד ע ו ת ו ה א מ ו נ ו ת, כי אם גם על ה מ ד ו ת ו ה ה נ ה ג ה ה מ ו ס ר י ת; כהחֹק הטבוע ביהדות, כן בבחינת הדת וכן בתורת המעשים, לבלי שים פדות בין ה כ ה נ י ם ובין ה ע ם — ובכן לא היו החקירה והמליצה נחלת מתי מספר עשירי הדעת ואצילי החכמה, כי אם נחלת כ ל ב נ י ה ע ם וקנין נ פ ש ם.

בכל ימי הדורות, אשר קורותם נספר בספר הזה, עינינו הרואות בחכמת ישראל, שירתו ומליצתו: אצילות הרעיון, התרוממות הרוח, תעודת המחשבה והשקפה באספקלריא מאירה, השקפה מושכלת ורוממה, מקפת את כל הבריאה וחודרת לפני ולפנים בהיכל החקירה והידיעה האנושית. וכמעט שלא נודעו בַהֲלֶך־רוחם עקבות המצוקה ועקת אויב, אשר שך בסירים את דרכי חייהם המדיניים והדתיים. בדורות־רָעָה אלה נגלים נצבים לעינינו חבל אישים גבורי־דעת כבירי כח לב ואדירי־חזיון ומליצה, במספר כזה שלא נראם בכל תקופות תולדת ישראל לפניה ולאחריה. האישים האלה המה אבות דורם, נותנים עינם בימי התקופה וטובעים חותמם עליה. גבולים אחרים לסַמֵן ולצַיֵן את פרקי הזמנים האלה במְצָרֵיהֶם לא נמצאו בימי התקופה נושא הספר הזה.

---

1) בני אירופה הדרומית והתיכונה.

התקופה השניה בהזמן השלישי.

(אחרית דורות הגאונים וראשית דורות הרבנים)

פרק ראשון

קץ הגאונות ודור ראשון לרבנים. דור רבי שמואל הנגיד ורבי שלמה אבן-גבירול.

רב האי גאון, תכונתו, צביונו, הלך-רוח ומדרגת השכלתו, חזקיהו אחרון הגאונים, קהלות ישראל שבאפריקה, רבינו חננאל ורבינו נסים, מפעלותיהם וספריהם, החכם המדיני המליץ והרב התלמודי רבי שמואל הנגיד (אבן-נגרלה או נגדילה), רבי יונה אבן-גנא׳ח המדקדק ותקף פעלתו.

(מן ד״א תשפ״ז עד ד״א תת״ל = 1027—1070).

שמש ההשכלה הערבית בארצות חצי האי לתחתית הררי פִּירֶינִיאָה — שמש ההשכלה שהובאה ממזרח לקצות המערב, כבר הגיע לחצי השמים, עבר מרום קצו ויומו כבר פנה לערוב. באבדן מלכות בית אֹמַיָּה, כאשר פור התפוררה הממלכה הגדולה הזאת לרסיסי ממלכות קטנות (עֲמיריות Emirate) כבר נראה כי תָשֵׁש כחה של ההשכלה הערבית והיא הולכת וקרבה אל קצה וחרבנה, — ובאותה השעה בעצמה — הגיע תור הנֹעַר והמרת העלומים להשכלה הישראלית— ההשכלה הרבנית-התלמודית — אשר ממזרח שמש הופיעה גם היא ותדמה במהלכה לצאת השמש בגבורתו — הולך ואור עד נכון היום. בצאת השמש הזה בגבורתו נמלאו כל חדרי לב הכנסיה הישראלית אור בהיר וחֹם צח — מלא חיי נשמות. — התורה הקראית הלכה בדרכה, כפי שהתוו לה מנהיגיה מראש, הלוך בעצלתים, הלוך והתאַבֵּן, הלוך וקפֹא עדי נקפאה כמו אבן, וכל אותות חיים ותנועה — תנועה שכלית וחיים מושכלים — נגוזו ועברו ממנה; אך היהדות התולדית — היהדות התלמודית-המחקרית, הלכה הלוך והשתלם, הלוך והתפתח בדעת-נפש וגִדּוּל מדעי; מעת לעת קבלה נצוצי אור חדש, גם נבלעו בתוכה רסיסי טל אורות להשקותה ולהפרותה, להרבות לְשַׁד חייתה ותשגשג וַתִּיף בגדלה וַתָּנֶץ נֵץ ותוצא פרחי תפארה. — בכנסת ישראל שבאנדלוסיה 1) התלכדו כל פנות חיי היהדות הדתית והמושכלת ואחרי הגאונות היתה היא – כנסת ישראל האנדלוסית לְמֶרְכַּז היהדות. בימי חמשים שנה 2), הננו רואים חבל אנשים גדולים רַבֵּי פעלים ורַבֵּי עלילה, אשר כל אחד מהם היה ראוי שיִּקָּרֵא הדור על שמו: הנגידים: ר׳ שמואל ור׳ יוסף בנו, ר׳ שלמה בן גבירול ור׳ יונה אבן-גנא׳ח היו למאורות גדולים ברקיע ספרד הישראלית ושמם יצא לתהלה מעל לגבולות הארץ הזאת ומעל לחוג חכמי ישראל. גם כנסת ישראל הבבלית הרתה וילדה ותגדל אז את

---

1) ספרד הדרומית. 2) מן תש״פ עד תת״ל.

שעשועיה — הגאונים רב האי בן רב שרירא ורב שמואל בן חפני · השנים האלה נתנו הוד ויִפְעָה להגאונות לעת בא שמשה, בבא לה הקץ וַתִּכָּחֵד מתולדת ישראל · מלבד ראשי חכמי ישראל אלה נמצאו אז גם חכמים גדולים שניים להם במעלה, או גם עומדים על המדרגה השלישית למטה ממדרגת החכמים הנזכרים — אך גם הם לא חיו בדור אחר — ליחידי הדור נחשבו — וגם שמותיהם ומפעלותיהם ראוים להכתב לזכרון לדור אחרון ·

דור הראשון לרבנים — כן יִקָּרֵא פרק הזמן הזה בפי בעלי אסֻפות — היה דור־דֵעָה ומופת לדורות הרבנים שאחריו; פֻּעלתו נִכֶּרֶת ונמשכת בימי דורות רבים אחריו, בו קמו יוצרי תושיה, מחוללי חכמת ישראל ממקור ישראל אשר כמותם לא נראו בדורות הקודמים: חֵקֶר לשון עברית הִתְבַּבֵּר כל צרכו ויגיע למעלת תלמוד־הלשון בכלליו ובפרטיו; להשירה העברית החדשה הגיע תור־השלמות ותעלה למעלת חכמת חרשים; ההגיון התלמודי סלל לו מסלה ישרה בארחות הַדְּרָגָה וְהַדְרָכָה ישרה, בעשיית סדר למשנה, מהפרטים יצאו ועלו אל הכללים, מצאו את „מבוא התלמוד" ויבאו לחדריו, תָּאָיו ואולמיו, עשו את התורה התלמודית טבעות טבעות וייסדו שיטה שלמה סדורה וערוכה, בנויה ומשֻׁכללת ממסד ועד הטפחות · גם הפילוסופיה, אשר עד הנה טֻפְּחוּהָ וְרִבּוּהָ חכמי עבר וערב ותהי סגורה בחוג צר, עוד הלכה בשפל ולא התרוממה עוד מעל כללים ועקרים ידועים, התרוממה עתה לתעופת רעיון מחקרי, אשר משיא חסנו הוא צופה ומביט בסקירה אחת באספקלריא מאירה ובהירה את כל הַיֵּש והנמצא, לגלות תעלומות הַיֵּש הזה הממלא את כל חללו של עולם העשיה והאצילות · בארך ורחב בעֹמק וגובה, ההשלמה האנושית עמדה אז היהדות בשורה הראשונה ותגיע להמעלה העליונה בחכמת־אדם בדורות ההם; שניים להרבנים ונטפלים להם היו חכמי הערביים והשלישיים או האחרונים במעלות הרוח היו אז נוצרי אירופה · מצבם בחכמת אדם היה שפל מאד. — כל חקר מרום ונשגב, כל דעה רמה, נושאת בכנפיה אהבה ואחוה, תורת חיים של כבוד וחירות הרוח וחן, אשר הורה והוגה לב האדם, מצא לו גואלים ודורשים לראשונה בין הרבנים בני הדור ההוא. לריק נבקש למצוא בין יתר גדולי הדורות ההם את זַכּוּת הרעיון ומיטב הגיון שאנו מוצאים בדור הזה גם בין מורי התורה התלמודית שבבבל.

רב האי גאון 1), בשנת שמונה עשרה לימי חייו 2) עלה לגדולה להיות משנה לגאון — אב בית־דין — ובהיותו בן שלשים זכה למלא מקום אביו בישיבת פומבדיתא, כאשר כבר הזכרנו למעלה (חלק ג׳ עמוד 359), כי במות רב שרירא נעשה פרסום גדול לכבוד האב הנפטר והבן הממלא מקומו, באופן שלא נעשה כן לכל גאון ריש מתיבתא לפניהם; כי קראו בתורה בפרשת: „יפקד ה׳ אלהי הרוחות

---

1) נולד בשנת ד"א תשכ"ט — מת ד"א תשצ"ח, וכבר העיר החכם הרכבי (דברי ימי ישראל חלק ג׳ עמוד 359 הערה ק"ד) וכותב הטורים האלה, כי באמת חי רב האי כמאה שנים (וכעדותו של ר"ש הנגיד) ולפי זה היה לאב"ד בהיותו בן מ"ו שנים, והנכון כפי הנוסחא של ספר הקבלה שבידי החכם שזח"ה וכבר נתבאר הדבר לתכליתו בדי"י ח"ג מע׳ 359 ואילך יעוי"ש. שפ"ר.

2) עיין בהערה הקודמת. שפ"ר.

איש על העדה", והפטירו בנביא — פרשת והמלך דוד זקן וכו' וחתמו בהדברים „והאי ישב על כסא שרירא אביו ותכון מלכותו מאד". הנה כן נדמה רב האי בעיני בני דורו לשלמה המלך שישב על כסא דוד אביו, וכשלמה יצא שמעו בכל תפוצות ישראל מקצה הישוב הישראלי עד קצהו. כי כקהלות בבל, כן הלכו לאורו גם בני הקהלות הרחוקות ממזרח שמש עד מבואו. רב האי היה בעל נפש יקרה, בעל מוסר ומדות טובות רמות ונעלות, ועם זה חוקר הוגה דעות בכל אבות הידיעות לפי מצב הזמן ההוא, ובכמה ענינים היה גם מחדש ומחבר חבורים, — כדברי גדול הדור אשר קונן עליו 1): „גוף טהור, לב קדוש וזיו לו כבן בתיה". רב האי אחרון גאוני פומבדיתא יזכיר לנו רב סעדיה גאון סורא. וגאון פומבדיתא זה התפעל מאד מגאון סורא שקדמוהו. כבדהו כמלאך אלהים ויעמוד לימינו נגד המספרים אחרי מטתו ומהרהרים אחרי מדותיו. — אפס ברב האי הננו רואים תמונת „רב תלמודי" בולטת ביותר וברב סעדיה את הפילוסוף הוגה דעות בחֵקֶר־אמונה. כרב סעדיה היה גם רב האי שליט בהשפה העברית להביע בה כל הגות לבו בסגנון נאה ומתקבל וגם כתב בהלשון הזאת את תשובותיו לשואליו בדבר הלכה ובכל דברי עיון. בהלשון העברית כתב גם את ספרו „המאסף" (אלחאווי) על שרשי לשון־הקדש, וחכם הלשון רבי אברהם אבן־עזרא יספר בשבח הספר הזה ויקראהו: ספר „מלא חכמה וכליל יופי" 2). בספר הזה באר רב האי כמה פסוקים בכתבי־הקדש אבל ספר מיוחד בבאורי כתבי־הקדש לא הניח אחריו. בהגאון הפיתומי היה גם רב האי רחוק מאד ממדת הקנאה האוטמת אזניה משמוע תורה מבן עם אחר או בעל דת אחרת, חלקו לא היה בין אלה, האומרים כי אך להם נתנה האמת למורשה וכל אשר יְדֻבַּר מחוץ למחנם אך תפל ושקר. רב האי גאון התהלך בידידות ואהבה את ראש אמונת הנוצרים בארצות הקדם, את הקתוליקון השוכן בבגדד בימים ההם ושמו „מר אליהו הראשון" והיה שואל אותו לפרקים פתרון תרגום איזה פסוקים. ויהי היום ונשאלה שאלה קשה בבאור איזה פסוק ונחלקו הנאספים בפירוש המקרא, ושם נקרה בבית מדרשו של הגאון רב האי אחד מתלמידיו רבי מצליח אבן־אל־בצק, אשר מארץ מרחק מסיציליה בא להקשיב לקח מפי גאון פומבדיתא. וירמוז הגאון להתלמיד האיטלקי זה ללכת אל הקתוליקון של הנוצרים לשאלהו פשר דבר בבאור הפסוק, וכאשר ראה איך קשה הדבר על הדיין מסיציליה ויתרעם עליו הגאון ויאמר: גם אבות העולם לא נמנעו מחקור באורי מלים מבני אומות העולם, וכלל גדול כללו חכמינו: „קבל האמת ממי שאמרו" 3).

גם כשהגיע רב האי למקומות סתומים בכתבי־הקדש, לא נמנע מלעיין בספר אלקוראן לחקור על דבר הקבלות והמסרות העתיקות להישמעאלים, לדעת ערכם

---

1) רבי שמואל הנגיד בזכרון לראשונים מאת החכם הרכבי חלק ראשון עמוד 49.

2) אבן עזרא בספר מאזנים עמוד ג' ועיין ציון א' בסיף הספר.

3) מכתב רבי מצליח אל רבי שמואל הנגיד מובא מאת ר' משה אבן־עזרא במליצתו (בכתב־יד) ובמכתב רבי יוסף אבן־עקנין בפירושו לשיר השירים (גם כן כתב־יד) וגם בהענציקלופדיה ערש אונד גרובער, Sect. 2; Theil 13, S. 56 Note 86. ועיין עוד בספר צייטשריפט דעס מארגענלאנדישען געזעלשאפט יאהרגאנג 1858, זייטע 373.

ולמצוא על ידם המפתח לפתרון כתבי־הקדש 1) . בכלל לא הלך לבו אחרי דעות קדומות מוטבעות בלב בלי דעה והבדלה חשבון ובחינה , ויאהב ללכת בדרכי אור ולא חשך . פעמים רבות הִתְוַכֵּחַ עם חכמי הדת הישמעאלים , על דבר יחס היהדות אל תורת האישלם , „ולא יכלו לענות אותו כי נבהלו מפני חכמתו , ואת יקר תפארת גדולתו , ונשתתקו כלם . . . כי נצחם בראיותיו" 2) , בכל אלה את גדלו וידו החזקה הראה לנו רב האי בתורת התלמוד , בהלכה ובדבר הזה היה יפה כח הבן מכח האב — רב שרירא , ועוד גדולים מעשי רב האי ממעשי רב שרירא במקצע ההלכה . הוא כתב פירוש בלשון קצרה בסגנון מועט מחזיק את המרובה על המשנה והתלמוד : — הסוגיות הקשות , באורי מלות ופירושי הלכות 3) . בשיטה הגיונית ובשכל ישר ודרך מדעי יבאר את מקצעות גדולים בתורת דיני ממונות , דיני שלי ושלך — על דבר „השטרות" , „דיני הלואות" , „דיני מצרנות" 4) , ובכלם הוא שומר דרך ההגיון ובינת אדם הישרה :

בשאלות הפילוסופיה לא העמיק ולא התאמץ להראות בה כחו ותעצומתו אף כי כתב ספר גם כן על יחוד־השם 5) . אך אם גם לא תקע עצמו להפילוסופיה היתה דרכו בתורה דרך האור , ובינת אדם הישרה היתה האור לנתיבותיו ועל כן הכיר וידע ערך תורת הסוד , אשר תליט פניה בערפלי חשך , תתקדש בקדושת הדת , תֵּרָאֶה למעוטי תורה וקטני דעת , חלושי הראות , כשמש בגבורתו , בעוד אשר תֵּהָפֵךְ ותהיה לאור מתעה להכות אנשים רבים בסנורים ולמסוך עליהם רוח עועים 6) .

---

1) עיין ציון ב׳ בסוף הספר , עכ״ל הרב המחבר . וברחבה נדע זאת גם כן מס׳ זכרון לראשונים הרכבי חלק א׳ עמוד 173 בהערה על דברי רבי שמואל הנגיד , כי הראש הגולה „אחז בכל חכמה יפהפיה" , עיין שם כל הענין .

2) עיין ציון הנ״ל , ועיין בזכרון לראשונים בהנ״ל .

3) רפאפארט בתולדות רה״ג בכורי עתים שנה י׳ .

4) ויש להוסיף על זה : ספר „מקח וממכר" בששים שערים כתוב ערבית ונעתק על ידי הר״י אל־ברצלוני , ספר המשכון משפטי הלואה , דיני התנאים ושערי שבועות , ועיין גם כן בדורו״ד ח״ד ע׳ 177 ובהערות . שפ״ר .

5) Munk בספרו Guide des egares I, p. 462.

6) בהשאלה הנכבדה מאד לדורש דעת התולדה הישראלית , בימי חתימת הגאונות : האם היו רב שרירא ורב האי כנו גאוני פומבדיתא נוטים אחרי תורת הסוד ולמודי הקבלה — נחלקו טובי החכמים בבקרת התולדה . החכם הרכבי (זכרון לראשונים ח״ד — תשובות הגאונים בהמבוא) והרב המחבר (בציון ב׳ בסוף הספר הזה מסכימים לדעה אחת במה שנוגע לרב האי) , כי לא לבד שלא היה מבעלי הסוד כי אם גם התנגד לה בכל כחו , ועיין גם כן ראהו״ו (בדור דור ודורשיו ח״ד מן עמוד 178 והלאה ועתה במחברות רב האי גאון הוצאת אחי־אסף ובמאמר גדול בהאסיף שנה ג׳) — והנה כל מעיין בדברי הרב המחבר ציון הנ״ל יראה כי ראיותיו מספיקות והוכחותיו מכריחות אותנו לקבל דעתו , כי אם אמנם ידע רב האי גאון ממציאות הקבלה אך לא היה מאנשיה ותשובתו אל התלמיד ר׳ יעקב בן ר׳ נסים היא ברוח התנגדות אל תורת הסוד — הרב המחבר מוכיח גם כן כי התשובה (בתה״ג הוצאת ליק סי׳ צ״ט ומובאה בע״י ריש פרק אין דורשין) בזיוף מיוחסת לרב האי גאון — , החכם הרכבי אמנם יחליט כי התשובה המיוחד לרב האי גאון בדבר ארבעה שנכנסו לפרדס מזויפת כלה כדעת מחברנו , ויוכיח , כי „כמה תשובות ומאמרים מגאונים שנעתקו בארצות אירופא , בזמן שחכמת הקבלה היתה שלטת בארץ , נתקנו ונשתנו באופן שלא יהיו סותרים אלא מסייעים לדעות „יודעי חן" (ובזה מסולקת ראית ראה״ו בדבר תשובתו של רב האי גאון אל ר״ש הנגיד שמביא אותה אחר כך הרמב״ן) — אולם בזאת נחלקים דעות הרב המחבר והחכם הרכבי — שהראשון לא השוה

האמונה בשדוד מערכת הטבע, בנסים ונפלאות שיש ביד כל צדיק וצדיק לעשות כפי חפצו ורצונו, האמונה הזאת משכה לב ההמונים הנבערים מדעה והבדלה, בחינה ובקרת, בכל הדתות, בכל המקומות על כדור הארץ ולפי הזמנים, האמונה הזאת הסירה לב רבים מהתבונן במפלאות תמים־דעים בחדשו בכל יום תמיד את מעשה בראשית בחכמתו הגדולה ולהשתומם ולהתפלאות אך על חזיונות נסים ונפלאות, יוצאים מגדר המורגל — האמונה הזאת, מצאה לה פרנסה וכלכלה מכמה וכמה יסודות גם במחנה ישראל ותתפשט ותתרחב, כאשר נתפשטה ונתרחבה אז בין בעלי דת אדום וישמעאל. האמונה הזאת שתה קן לה ביחוד בשתי הארצות שהיו במות החזיון להתולדה האנושית מקדמי ארץ: בארץ ישראל ובאיטליה, ותעשה לה נפשות רבות גם בארצות אחרות. התמימים האלה האמינו, כי הטבע נמסר בידי הצדיק לעשות בו כרצונו, לעשות נפלאות גדולות ואותות ומופתים כמו שעשו הנביאים בשעתם; כי להגיע לחפצם זה דרוש להם צרוף שמות ואותיות השם המפורש. בכתוב איש את שם המפורש על לוח, יש בידו ל„החביא עצמו מן הלסטים", ל„אסור אותם", לעשות קפיצת הדרך וכו' וכו'. ספרים עתיקים בחכמת הסוד, כתובים ברוח שגיון על דמיונות, נקדשו אז על פני כל העם. אך רב האי הגאון בעל אמונה צרופה ראה בהדעות האלה חלול כבוד האמונה השלמה וישמע את הדברים האלה ויתעבר, אף כי גם אביו הגאון — אשר לדבריו היה נשמע, נטה בלבו לאמונה זאת 1). — ויהי היום ותלמיד אחד מר רב יעקב „ראש כלה" בר מר נסים מקאירוואן בא בשאלה לרב האי גאון „על אדות השם", והאם נכון הדבר, „כי יש כמה וכמה שמות, ויש מי „שיעשה בהם מעשים גדולים שלא יתכן לאדם לעשותם אלא בדרך אות ומופת „כגון המחביא עצמו מן הלסטים והאוסר אותם"? ותהי תשובת הגאון בלשון קצרה וברורה לאמר: „כל אלה וכיוצא בהם — דברים בטלים, אפילו לצדיקים גמורים אין נעשה להם כזאת".

בהתשובה הקצרה והברורה הזאת לא נתקררה דעת בני קאירוואן, כי שמעו מכמה „חכמי ארץ ישראל וארץ אדום (איטליה) אנשים חכמים חברים ונאמנים, „כי ראו בפרהסיא מי שלוקח עלי קנים ועלי זיתים, כותב עליהם השם ומשליכן „כנגד הלסטים ולא יכלו לעבור, ויש מי שכותב אותו (את השם) על חרס חדש „ומשליך לים והים נח מזעפו, משליך לאדם והוא מת לאלתר" וכו' וכו' — ויוסיפו השואלים לספר השמועות ששמעו על דבר קפיצת הדרך שעשה רב נטרונאי גאון, שהיה בא מבבל לצרפת ללמד תורה, ועוד נפלאות נוראות

מדותיו, ואת רש"ג הוא נותן לנושה אחרי תורת הסוד, והחכם הרכבי השוה מדותיו ומוכיח, כי כהאב וכהבן שניהם תכונת רוחם מתנגדת אל למודי הסודות מן הקצה אל הקצה. ובהיות שהדרוש בזה רחב מאד ובירור דעות החכמים דורש גם כן מקום רחב — מאשר בשולי הגליון על כן שמנו להדברים האלה מקום בציון ב' בסוף הספר בהוספות לדברי הרב המחבר מהחכם הרכבי בעצמו והקוראים המעיינים אל ימהרו להשיב טרם ישמעו ויאריכו נפשם עד הגיעם להמקום הנ"ל. שפ"ר.

1) כבר הזכתי בהערה הקודמת, כי „החכם הרכבי נוטה בזה מההנחה המוסכמת מכל הכמי התולדה, ויאמר, כי גם רש"ג לא נטה אחרי ידיעת הכמה נסתרה ולא הלך בנתיבותיה (במבוא לתשובות הגאונים) ולכשאגיע לציון בו בסוף הספר אביא תמצית דבריו והוכחותיו במה שנוגע לרש"ג בנידון הזה. שפ"ר.

כאלה — ויחתמו דבריהם לאמר: „אם על כל זה יאמר אדונינו דברים בטלים"? מאותו ענין יצאו השואלים לעניני ההגדות התמוהות כמו מעשה דאשמדאי ובניהו בן יהוידע 1), מעשה בנטיעת קשואין 2) ועוד ועוד, שאלו דעתו בדבר פתרון חלומות וכו' וכו'.

על השאלות האלה באה תשובת רב האי גאון על פי תמצית הדברים האלה: „בך ראינו כי יש בשאלה זו כמה ענינים ראויים לתשובה ומהם תואנות ותסקופין (?)... „דברים שאינם כראי(ם), כגון מה שכתבנו אליכם בעבור דברי הבאי שכתבתם „אלינו... והשבני 3): כי אלו וכיוצא בהם דברים בטלים. ותמהתם „עכשיו בשאלה זאת כי כמה מחכמי אדום וארץ ישראל חכמים נאמנים מגידים „כי ראו כזאת בפרהסיא... מאחר שעמד בלבבכם כי נעשה בשם מעשים שלא „יֵעָשו רק בדרך אות ומופת, במה תכירו אותות של נביאים ממה שהדיוטות עושים „בשם? יש אומרים כי אפשר שהקב"ה עושה נסים לצדיקים... ויש אומרים כי „האותות אין נעשים אלא למופת להפריש בין אמת לשקר, ולהיות אות למדבר „בשם אלהים כי הוא שלחו באמת, ולפי זה רוב הגבורות והנפלאות שאין יכול „לעשותם אלא הבורא לא תהיינה אותות לנביא... כי שמם 4) האלהים „במנהג העולם... ואם תאמר שהצדיקים הגמורים עושה להם אותות להודיע „צדקם, אפשר שירבו הצדיקים בעולם ורבו המעשים האלה בעולם ויהיו כמנהגיו ולא „יהיה עוד כאותות שאינם נעשים אלא לפרקים ולעתים... וכשירבו יהיו ככל „גבורותיו של הקב"ה הנוהגים בעולם, ויהיה שוב השמש ממערב למזרח בעיני „בני האדם כצאתה ממזרח למערב [לאמר הנס יחדל מהיות עוד נס ויהיה כחזון הטבע „שהוא תדיר ואינו מעורר פלא]... ואשר אמרתם כי יש שאומרים שֵׁם ומגביהים „עצמם מן הלסטים... עיקר דבר זה [להיות מוכה בסנורים] חולי הוא ומצוי „בעולם... ובדעתכם כי אדם שיש בו דעה לא יחשוב כזאת [אפשרות היות רואה „ואינו נראה] תדעו כי זה דבר שאי אפשר להיות... ועל מה שכתבנו אליכם „והמסרת שהזכרתם ביד אנשי צרפת בעבור מר רב נטרונאי ז"ל [שעשה קפיצת „הדרך מבבל לצרפת] שמא אדם רמאי נזדמן להם ואמר נטרונאי אני. „ואלו היה מר רב נטרונאי נודע בכמו אלה לא נכחד ממנו [מבני בבל הקרובים „לרב נטרונאי גאון] כי לא שמענו עליו מדרכים אלו כלום, אבל [על] רב משה הכהן „ז"ל היו טוענין כי היה רגיל בקמיעות ובלחישות... וחקרו קדמונינו ונגלה כזבנות „כמה טענות [שמועות]... ובישיבת סורא היו דברים מאלה (כלומר האמונות „ההבליות) רובם, כי הם קרובים למדינת בבל [והעתיקה] ובית נבוכדנאצר [ובכן „נוטים לאמונת הבל] ואנו רחוקים משם... וכללו של דבר: פתי יאמין „לכל דבר". כהנה וכהנה ירבה רב האי לדבר בהתשובה הארוכה הזאת 5).

עוד הפעם מצינו את רב האי משים לֵאל דברי משמרי הבלי שוא. פעם אחת נשאל: מדוע ימנעו בני העם משתות מים בראשית ימי התקופה — והשיב בהתול: מפני שאינם רוצים להתחיל ימי התקופה במים שהוא דבר קל ולא במשקה אחר יותר חשוב — אך אני אומר: „מתוקה שנת העובד אם מעט ואם הרבה" 6).

---

1) גיטין ס"ח. 2) סנהדרין ס"ח. 3) והשבתי. שפ"ר. 4) צ"ל שם אותם. שפ"ר.
5) בספר טעם זקנים לר"א אשכנזי מתונים מרף נ"ה והלאה. 6) אבן עזרא אגרת השבת. ליווארנו דף ס"א ע"ב.

הדברים שבתלמוד שקשה להולמם היה רב האי מתאמץ ליישב הדברים ולתת להם פנים מסבירות · פעם נשאל להגיד פשר דבר הברייתא: „עם הארץ אסור לאכול בשר” · כי נמצאו בני בית המדרש שהיו מבארים הדברים כפשוטם · ויוסיפו לאמר שגם ממונם הפקר ואבדתם מותרת ואין משפט דמים לאיש ההורג אותם · לשמע משפט מְעֻקָל כזה, לא יכול הגאון לעצור ברוחו וישב דברים נמרצים וַיְיַסֵר בשבט פיו נמהרי לב כאלה ויאמר:

„וששאלתם אם עם הארץ אסור לאכול בשר, הך ברייתא דעם הארץ לפרש „לכם כל חדא וחדא ולהודע אי הלכתא הכי אי לאו, ופרשתם כי מקצת התלמידים „שסומכים עצמם על החיצוניות ומתירים לעצמם ממון עם הארץ, אין אלו „דברי הלכות איסור שצריכים אנו לאמר בהן הלכה ואינה הלכה, אלא דברי מוסר „ודרך־ארץ וספור גנותן של עמי־הארץ · ואלו היו (הדברים האלה) הלכות ויש „לסמוך עליהם כמשמען, היו התלמידים האלה [המתירים לעצמם ממון עם־הארץ] „מותר לנוחרם ביום הכפורים [מפני שהם בעצמם עמי־הארץ], ואלו היה ממון של „עם־הארץ מותר, היה ממון של התלמידים הללו מותר, דהא איפסקא הלכתא, „שאפילו קרא ושנה ולא שמש תלמידי חכמים זהו עם הארץ, והתלמידים האלה „[אלו שמשו תלמידי חכמים] לא היו אומרים כן ולא היו מתירים לעצמם ממונן של „ישראל, שאפילו ממונן של נכרי אסור וכו׳ ואפילו אבדתו אסורה ומה יש לומר „בממונם של ישראל, אלא הפירוש: עם־הארץ אסור לאכול בשר משחיטתו [לפי „שאינו יודע הלכות שחיטה]” וכו׳ 1) · רב האי גאון הזהיר גם כן להתהלך בסבלנות עם הקראים וללמדם ולמול את בניהם ביום השבת 2) ·

רב האי גאון נסה את כחו גם במליצה ושיר, אבל הנשאר ממנו לפליטה משירי שיר ומליצה אינו מעיד על בעליו, כי נוססה בו רוח השירה; אמנם ממליצי ישראל הספרדיים למד גם הוא את החרוז ואת המשקל והמדה וישתמש בהם בחבור פיוט 3); אך מבעד הקצב והחרוז, המדה והמשקל נראה את המגרעות הגדולות שבהם בדבר תעופת המליצה ורוממות השירה · אמנם, בכל היות שירי רב האי ערומים מהוד ותפארת, הנם אמרי בינה עשירי הרעיון ורַבֵּי הַכַּוָּנָה · שירו האחד המחזיק מאה שמונים ותשעה חרוזים — שיר־משכיל (דידאקטיש) — אשר כשמו — „מוסר השכל” כן הוא הוא כלו חרוזי פנינים — אמרי דעת ופתגמי מוסר השכל מחכימי לב ומאירי עינים · מחשבותיו והגיונותיו אלה, לקוחים מכתבי־הקדש, מהתלמוד, ואשר נבעו ממקור לבבו, לבושים באמרים קצרים נמלצים ונמרצים · על פי תכנם ותמונתם יזכירו לנו פתגמי מוסר ואמרי בינה אלה את „משלי שלמה”, ומליצת

1) שו"ת שערי תשובה (תשובת הגאונים) סי׳ כ"ג · 2) תשובות הרמב"ם בקובץ אגרות אמשטרדם (דף מ"ה עמוד א׳ וב׳ ושו"ת הדרב"ז חלק שני סימן תשצ"ו דף ל"ז עמוד ד׳ ·

3) והוא הפיוט לערבית יום כפור המתחלת שמע בקולי אשר ישמע בקולות במחזור ספרד ונמצאה ג"כ בסליחות לשובבים ת"ת — (עיין עמודי העבודה לאנדסהוטה חלק א׳ עמוד 62) ולצרף עוד לזה גם א) שיר על הדינין ומשפטי השבועות (שה"ג הוצאת בן יעקב דף ע׳), ב) גם יסד נוסחת כל נדרי (שבלי הלקט סי׳ ק"ב - ומה שנמצא בטוא"ח סי׳ תרי"ט שרב האי בטל אמירת כל נדרי הוא רב האי בר נחשון) ויתר הפרטים ע"ז עיין עמודי העבודה שם. ומאמרו של הג׳ ופאפורט בבכה ע לשנת תק"ץ וההערות ודברי הג׳ הזה בהקדמתו לתשובת גאונים קדמונים הוצאת קאסעל; שפ"ר

מוסר המשורר העברי בלשון יונית פוקלידוס 1) — . והתוכן הנעלה — מלא מוסר ודעות ומדות ישרות בחיי האדם משך עליו עיני חכמי העמים ויתרגמו אותו ללשון רומית 2) .

במעשיו הגדולים עצר הגאון המופלא הזה להחזיק במעוזי הגאונות וגם להחזיק עוד על מכונה את הישיבה בפומבדיתא · כי בכל תפוצות ישראל, מכל מֶרְכְּזֵי היהדות וישוביה מקרוב ומרחוק נתקבל לאב לתורה : המורים הגדולים רבינו חננאל ורבינו נסים בקאירוואן , רבי אברהם קבאסי (מעיר קאבעס באפריקה הצפונית) , קהלת ישראל בפֵּים, רבי שמואל הנגיד הוויזיר הגדול (בספרד הדרומית) , רבי גרשום מאור הגולה ממגנצא (באשכנז) ועוד גדולי התורה וראשי הקהלות באירופה אסיה ואפריקה פנו אל רב האי גאון בשאלות ההלכה והאגדה, וגם באמונות ודעות וכלם ראו בו האב והפטרון לישראל ותורת היהדות והיו קוראים אותו : „אביהם של ישראל" . אחרי כי נשיאות הגולה כבר בטלה במות נכד ראש הגולה דוד בן זכאי 3) , הנה היה באמת רב האי גאון עמוד התָּוֶךְ אשר בית היהדות המקובלת נכון עליו, העומד בראשה ודובר דברה . ונשיא תורת היהדות כרב האי גאון היה הטוב והמובחר בין נושאי דגלה · גאוני פומבדיתא שקדמוהו — וגם אביו הגאון רב שרירא לא יצא מן הכלל הזה — היתה עינם צרה בישיבת סורא, ומדברי רב שרירא באגרתו נשמע כעין נחת־רוח לזה שנשארה סורא באין ראש ומנהיג ; לא כן היה רב האי , הוא , כנראה , עוד עזר והשתדל להקים ישיבת סורא הנופלת ולתת לה גאון עומד בראשה . בימי משרת רב האי בפומבדיתא היה לגאון בסורא רב שמואל בן חפני , חותנו של רב האי ועומד עמו על מדרגה אחת בתורה וחכמה ומעשים טובים . רב שמואל בן חפני כתב ספרים רבים על דבר דינים והוראות בסדר ושיטה ערוכה , כתב פירוש על התורה ויהגה בחֲקַר־דת על דבר אמונת היחוד כדרך המתפלספים הערביים המעתזליים . את פירושו על התורה לא ישבחו ביותר ; כי בדרך באורי הקראים הוא בא ברוב ענין ויוצא מעניני הפשט לענינים אחרים מחוץ לגבול הדברים אשר לפניו . אך אם גם באורי מקראות שלו אינם לפי הטעם הטוב ואינם מוכיחים על התקדמות בינה במקרא בדור ההוא , הנה הדבר הזה — כי גאון סורא זה ויתר גאוני זמנו יצאו בעקבות רב סעדיה , להתת ללמודי תורת היהדות תכונה מחקרית ותמונה מדעית — כשהוא בפני עצמו חזון יקר לנכבד מאד בתולדות ישראל · רב שמואל בן חפני לא סר מדרכו אשר התיצב עליה — דרך דעת בחֲקַר־דת ולכן בקש להוכיח כי נסים רבים נעשים בדרך טבעי · הוא היה אומר : „דברי הקדמונים אם הם סותרים אל השכל אין אנו חייבים לקבלם" 4) · את מראה הופעת שמואל הנביא אחרי מותו על יד

---

1) עיין דברי ימי ישראל חלק שני עמוד 35.

2) המליצה הזאת נדפסה בספר עהרנזיילען אונד־דענקשטיינע לרוקעס . התרגום הרומי עשה הצרפתי Jean Mercier בשם : cantica erudilionis intel ectus auctore percelebri R. Hai (Paris 1561) . ואחרי כן תרגם אותו האשכנזי גספר זיידעל בשם Carmen moralle etc. בספרו : manipula lingüae (Leipzig 163 p. 6.) . השיר הזה נקרא גם בשם „ארגוזה" על פי משקל חרוזיו.

3) עיין דברי ימי ישראל חלק ג' עמוד 306-308 .

4) על כל זה עיין למטה בהערה הכללית לתולדות ר"ש בן חפני (דף 13 הערה 4) בסוף דברינו ע"ד הגאון הזה.

האשה בעלת האוב מעין־דאר; דבור הנחש עם חוה; דבור האתון עם בלעם יבאר, כי הוא על דרך משל או בחלום חזיון לילה. סוף דבר התאמץ לקרב את כל הנאמר בכתבי־הקדש אל השכל והמחקר האנושי ולפשר את הנסים עם הטבע ומנהגו של עולם 1).

כרב סעדיה גאון התגרה גם הוא בהקראים ויִּתְוַכַּח עמהם, כאשר בכלל עוד לא שקטה מלחמת הסופרים בין הקראים ובין הרבנים באחרית ימי הגאונות. תֹּכֶן הַוִּכּוּחִים האלה לא נודע, אך מדברי ריבות ונאצה של הקראי ישראל הדיין האסכנדרי ברבי דניאל 2) במכתמים כתובים עברית בדברים סרי טעם ונעדרי הגיון. מיתר דברי רב שמואל בן חפני לא נדע דבר; הוא מת ארבע שנים לפני מות חתנו רב האי בשנת תשצ"ד 3) ובמותו נסתלקה גאונות סורא וינתק חבל הגאונות ואז נפלה ישיבת סורא ולא הוסיפה עוד קום 4).

---

1) אבל בכל אופן האמין בהנסים שנעשו לאַמת את הנבואה ולהצדיקה כמבואר להלן בהערה. שפ"ר.

2) עיין לקוטי קדמוניות הערה י"א עמוד 174 - 175 בחלק שני (נספ־ים בהערות).

3) עיין סדר הקבלה להראב"ד.

4) בתולדות הגאון האחרון לגאוני סורא קצר הרב המחבר במקום שהיה לו להאריך כן מצד האיש הגדול, אשר מרושמים מעטים שנשארו אחריו הננו רואים בו את התורני הנאור, החכם ביראת אלהים, וכן מצד כהונתו — האחרון לראשי הישיבה אשר שמנה מאות שנה — מימי אבא אריכא היתה משפעת אורה ותורה על כל תפוצות ישראל מסוף העולם ועד סופו. והנה לא להשלים את כל אשר החסיר הרב המחבר מתולדת רב שמואל בן חפני באתי בהערה זאת כי אין להדרוש הרחב הזה המקום בשולי העמוד. אך למען דעת הקוראים — הנני אומר, כי בפנה הזאת הרבה להפיץ אור הרב החכם ד"ר הרכבי „בתולדת רב שמואל בן חפני" תוצאה ממאסף נדחים, בפטרסבורג שנת התר"ם — המונוגרפיה הזאת היא מן היחידות במינן. ומימות גאון חכמינו שי"ר לא נכתבה תולדה בחריצות רבה ומלאה דבר, כהתולדה הזאת — והנה החכם מרא דשמעתתא הבטיח לתת מלואים בסוף ספרנו ובכבודו ועצמו ישוב לדבדיו וחדושיו וגם יוסיף עליהם כפי ההלכות שנתחדשו בבית מדרשו. אך למען קוראי הספר בחוברות הנני מעיר פה רק על פרטים אחדים הנוגעים ביותר לחיי הגאון הזה והלך רוח באמונה ודת: א) רבי שמואל בן חפני היה נכדו של מר כהן צדק גאון פומבדיתא (תולדות רשב"ח הרכבי הערה 3 עמוד 10 וע"ד רב כהן צדק עיין ספרנו דברי ימי ישראל ח"ג עמוד 275 - 278 והערתי שם). ב) בדבר אמונותיו ודעותיו — דברי הרב המחבר אינם מדוקדקים במה שיאמר כי ר"ש בן חפני היה אומר, אשר המעשה בבעלת אוב שהעלתה את שמואל היה בחלום ובאמת יאמר מפורש שהיתה אחיזת עינים ורמאות ובזה הוא מחולק גם עם רס"ג ורב האי גאון — זה יוצא לנו מדברי הר"י בן בלעם והרד"ק בפירושו על שמואל. ג) בדבר ההגדות והנסים שעושה הקב"ה לצדיקים היה נחלק עם חתנו רב האי, לא בעצם ועיקר הדעה, כי אם בצורת הדברים. רב האי גאון היה אומר שהיה מראה אותם בפנימיות לבם — ובכלל מתאמץ ליישב ההגדות התמוהות ורב שמואל בן חפני וסיעתו קצצו את החבל הנרדי ויאמרו: אין זה הלכה. ובהלכות ישנה מחלוקת בין רב האי ורשב"ח חותנו בדבר עושה אשה שליח לקבלה לקבל גט מידי השליח להולכה (האלפסי גיטין ס"ג ע"ב עיי"ש (הרכבי בהנ"ל ע' 16 הערה 22) כמו כן מחולקים הם בדיני אסמכתא. ודברי הרכבי, כי מחולקים הם בדין אחד מדיני אסמכתא אינם מדוקדקים. כי באמת המחלוקת הוא בעיקר דין אסמכתא, שרב האי גאון מצריך בית דין חשוב ורשב"ח אומר סתם: אסמכתא קניא (בדרך אגב אעיר, כי ט"ס נשתרבבה בשערי צדק (תשובות הגאונים ששם נאמר: הא דאמור רבנן מציעא ס"ו: אסמכתא קניא והוא דקנו מיניה בב"ד חשוב, ובאמת אין מזה בבבא מציעא כי אם בנדרים כ"ז, ועיין פירוש הרא"ש על נדרים פרק ב' דף כ"ז שסותר את פסקו בתשובת הרא"ש כלל ע"ב סי' ז' דף קי"ז). בכלל ע"ד חלוקי הדעות שבין רשב"ח ורב האי חתנו עיין הרכבי שם הערה 25. — בדבר הרחקת האמונה בהגשמת הבורא מזכיר רבי אברהם בן הרמב"ם את רב שמואל

נראים הדברים, כי אחרי מות הגאון רב שמואל בן חפני לא נִסּוּ בסורא להחזיק הישיבה על מכונה. כל מאורעי הזמן ההוא וכל מעמד התולדה הישראלית בעתים הללו לא נתנו תקוה להחזיק את הגאונות, וכבר נואשו ממנה בני הדור ההוא וידעו כי ימיה ספורים ועוד מעט והאבד למשואות נצח. — במות רב האי גאון 1) היה אבל גדול ליהודים מקצה הישוב הישראלי עד קצהו — בכל תפוצות האומה, והמשורר הגדול בדור ההוא רבי שלמה בן גבירול והרב הגדול אשר לקח תורה מפי כתביו של רב האי והיה נָאוֹת לאור תורתו רבינו חננאל מאפריקה נשאו עליו קינה בשיר־אבל 2). כי במות האדם הגדול הזה מאור התורה

בן חפני עם רס"ג ורב האי גאון „ושאר ראשי ישיבות בבל" — (ועל זה עיין בספרו של החכם קויפמאַנן ע"ד התארים (דיע אטטריבוטענלעהרע שמביא כזאת גם בשם הרמב"ן). פירסט מעיד שרב שמואל בן חפני כתב ספר נגד בעלי קדמות העולם. מן הדעות המטביעות חותם ידוע על למודי רשב"ח כתור חכם בחקר-דת הן אלה הדעות: א) הוא אומר, כי גם שעיר המשתלח היה קרבן לה' כמו השעיר לחטאת וזה מחפצו להרחיק את העם מאמונת השדים, עיין הראב"ע על התורה ובאמונות ודעות לרס"ג סוף מאמר שלישי. ב) את עניני החלומות שבתורה, בפירושו על התורה, הוא מפרש הלום פרעה ויוסף וכו' ע"י יסודות חכמת הטבע — אמנם הראב"ע מתרעם עליו — לא על הדעות בעצם, כי אם על צאתו מענין הפשט לענינים אחרים וכה יאמר (בהקדמה לפירוש התורה): „על ויחלום וכו' כתב פתרון החלומות, ולמה נראו בתנומות, והרוצה לעמוד על חכמות חיצוניות, ילמדם מספרי אנשי תבונות". וגם חלום יעקב עם הסלם היה מפרש בדרך הזה (הראב"ע על התורה פרשת ויצא). מכל האמור בזה הננו רואים את פני הגאון האחרון בגאוני סורא כפני אחד הרציונליסטים שבין מבארי כתבי הקדש ומאמרי חז"ל. ועל דבר תקפו וגדלו בחכמת הלשון יש לנו עדותו של האב לתלמוד לשון עברית רבי יונה אבן גנא'ח בספר הרקמה שאומר בהקדמה: והנה רבינו שמואל בן חפני ראש הישיבה ז"ל מזהיר על הענין הזה (למוד הלשון העברית) הזהרה גדולה ומביא עדים בשבח אנשי הצחות והמהירים בחכמת הלשון וכו'. — ובדבר פירושו על התורה שהרב המחבר מקטין מעלתו, הנה יש לנו בזה עדותו של אחד מטובי חכמי הספרדים בדורות האחרונים (במחצה הראשונה של המאה השלישית לששי) רב סעדיה בר מיימון אבן דאנאן במאמרו על סדר הדורות (חמדה גנוזה עמוד 28) שיאמר: רב שמואל הכהן אבן חפני והוא היה חכם גדול וחבר ספרים הרבה ופירוש התורה שחבר עוד (נ"ל שצ"ל: מעיד) על תקף חכמתו וצחות לשונו. יתר פרטי הענין הנכבד הזה לתולדות ההתפתחות הרוחנית באחרית ימי הגאונות וראשית ימי דורות הרבנים ימצאו הקוראים במלואים והחדושים של מרא דשמעתתיה החכם הרכבי. שפ"ר

1) ביום ד' ניסן, ערב יו"ט האחרון של פסח שנת ד"א תשצ"ח.

2) שי"ר בתולדות רב האי בבכוה"ע לשנת תק"ץ מביא ראשיתה של קינת רשב"ג על רב האי לאמר: „נגדעה קרן עדינה, היא גברת כל מרינה", דעת שי"ר היא, כי „עדינה" הוא תאר על בבל שנקראה עדינה בכה"ק (ישעיה מ"ז, ח') וגם „גברת ממלכות" (שם ה') וכוונתו על הפסק הגאונות וקץ ממשלת הרוח שמשלה כנסת ישראל הבבלית על כל בני הגולה. וראיתי להביא בזה גם קינת ר"ש בן גבירול, כמו שמובאה בחמדה גנוזה (עמוד XIV) ובאָריענט לשנת 1841 לאמר:

בְּכוּ עַמִּים חִגְרוּ שַׂק וְחֶבֶל, וְשִׁבְרוּ כָּל כְּלֵי נֶבֶל וְנֵבֶל.
לְרַב הַאי אֲדוֹנֵינוּ אֲשֶׁר מֵת, פְּלֵיטָה נִשְׁאֲרָה בְּתֵבֵל.
לְמִי נִבְכֶּה וְנָנוּד בַּתְּחִלָּה, וְעַל מִי נֵעָשֶׂה מִסְפֵּד וָאֵבֶל?
אֱלֵי אָרוֹן אֲשֶׁר נִגְנַז בְּצִיּוֹן, וְאִם לָזֶה אֲשֶׁר נִגְנַז בְּבָבֶל.

ועי"ד קינתו של ר"ח על רב האי עיין במאמרו של שי"ר הנ"ל. ויותר מכל אלה המספידים הספידהו תלמידו מפי הכתב רב שמואל הנגיד (בזכרון לראשונים ח"א להרכבי) להגאון אשר

בדורו כָּבָה נר הגאונות גם בפומבדיתא ויומה האחרון הנה בא · אמנם כן, „בני ישיבת רב האי" מהרו לבחור לראש גולה וראש ישיבה איש אחר במקום רב האי — נכדו של דוד בן זכאי נשיא הגולה, שהרבה לריב עם הגאונים ויאמר להשתרר עליהם — האיש הזה חזקיה 1) דור רביעי לדוד בן זכאי היה נכון להשתמש בשני כתרים — של ראש הישיבה ונשיאת הגולה. אך משנאיו ומקנאיו קמו עליו והמה הלשינו עליו במערכות חצר המלך — הכליף בבגדד — והמושל בימים ההם היה ג'עלאל עבדואלה, אשר ידע לקחת לו מהכליף רפה־הידים הנושא רק שם מלכות עליו, את תאר הכבוד „מלך מלכים" ומנת המסים אשר לקחו מהנוצרים והיהודים, בעל הזרוע הזה השואף להון ובצע מעשקות מצא מקום ותואנה לשום עלילות דברים על הנשיא חזקיה לבז את רכושו · — הגאון האחרון הזה הובא בית הכלא ושם ענוהו ביסורים קשים, כנראה, בחפץ מעניו לגלות את אוצרותיו ואחרי כן נהרג בחרב משפט מלך עריץ. כה מתה גם הגאונות בידי שר הטבחים אשר למלך עריץ ואין אונים — בהכליפות המזרחית · בקץ הגאונות בא הקץ על חשיבות בבל ותעצומת פְּעֻלתה בדברי ימי ישראל, זמן רב אחרי כן לא תִזָּכֵר עוד בדברי ימי האומה וכבוד כנסת ישראל חלף הלך לו ואיננו עוד · שני בני חזקיה ברחו מן הארץ ויהיו תועים אנה ואנה עד שבאו לספרד ושם נתקבלו בכבוד גדול, כבני בניהם של מלכי בית־דוד, וייקר שמם מאד ומהם יצאו בני משפחות אלרודי, אשר תחת לשאת נפשם אל השררות היו עוסקים בחכמת השיר והמליצה 2) ·

גם באפריקה הצפונית, אשר מימי רבי יצחק בן שלמה הישראלי, תלמידי דונש בן תמים ורבי חושיאל האחד מארבעת החכמים השבוים היו לה ימי עֲלִיָּה וההפרחה — לא יכלו חכמת ישראל וההשתלמות התורנית למצוא קֵן להם לאֹרך ימים באחרית המאה השמינית לחמישי · עוד יֵרָאו לעינינו בדור ההוא האשכלות שבחכמי קאירואן אבות התורה האחרונים שעמדו לישראל בקאירואן. אך עוד מעט ופסק התלמוד מארץ אפריקה 3), וגם הארץ הזאת תִּשָּׁכַח בימי שנות מאות רבות מלב קורא הדורות לבני ישראל. שני גדולי ישראל האחרונים בקאירואן המה רבינו חננאל בן רבינו חושיאל ורבינו נסים בר מר יעקב 4) (פְּעֻלת שניהם בהזמן שבין תשע"ה—תתכ"ה) 5) · שני החכמים האלה, אף כי היו בזמן אחד ובמקום אחד והנם נזכרים ביחד כשני גאונים תאומים — תַּמִּים יחד איש עם אחיו, הנה נראה הדבר, כי לא היו קשורים בקשר הידידות ואולי גם שלט ביניהם אבק קנאה ותחרות, מעין הקנאה והתחרות שהיתה בין רבי חנוך ורבי

אחז בעודו חי בכל חכמה יפהפיה". שיר קינה זה הוא אחת מהמרגליות הטובות אשר העלה החכם הרכבי מנבכי תהומות דורות קדמונים. שפ"ר.

1) הרב המחבר מציין סדר הקבלה להראב"ד, ולטובת המעיינים ראוי להביא פה דברי הכרונוגרף בעצמו: „והושיבו (את חזקיה) על כסא רב האי ז"ל ועמד שנתים והלשינו בו אל „המלך, ותפסו המלך ואסרו בברזל וענה אותו בכל מיני ענויים ולא השאיר לו משתין בקיר וברחו „שני בניו בספרד לר' יהוסף הלוי הנגיד בן ר"ש הנגיד שהיה אוהב לחזקיתו ראש גלות וכו' וכו' „ואחר כך נכנסו בני בניו לארץ אדום (ספרד הנוצרית) ומהם ר' חייא בן אלדורו" וכו'. — שפ"ר.

2) עיין בהערה הקודמת.

3) מלשונו של הראב"ד בקבלתו. שפ"ר. 4) הוא רב יעקב בר רב נסים אבן־שאהין.

5) עיין ציון ג' סעיף א' בסוף הספר. שפ"ר.

יוסף בן אביתור בקהלת קורדובה: רבינו נסים, כבן אביתור במקומו ושעתו, היה יליד הארץ — איש קאירוואן, ורבינו חננאל היה בנו של רבי חושיאל מארבעת השבוים שבאו מבבל לארצות המערב. לא נודע מי משני הרבנים האלה היה יושב על כסא ההוראה בקאירוואן. אך זאת נדע כי שניהם היו ראשי הישיבה ומרביצים תורה בקהל עדתם. רבי חננאל „היה עשיר גדול", שהיו סוחרים גדולים באלקירוואן מטילים מלאי לכיסו והניח עשרת אלפים זהובים אחרי מותו, ו„רבינו נסים לא היה בעל ממון", התפרנס בדוחק ורב שמואל הנגיד היושב ראשונה במלכות גרנדה „היה מהנהו מנכסיו" 1). נפלא לראות את שני חכמי תורה אלה — דומים זה לזה בשיטתם, בַּהֲלָךְ־מחשבותיהם בדעותיהם ושניהם נושאים מדברותיהם על ענינים אחדים. ובכל סדר למודם ומקצעות התורה שהרבו להתעסק בהם הם מתאימים איש אל אחיו, וההבדל שביניהם, הוא רק, כי רבינו חננאל כתב ספריו בלשון עברית ורבינו נסים כתב יותר בערבית 2). שני החכמים האלה הביאו יסוד חדש בדרישת התורה התלמודית ועי"ז ידעו „ללון בעומקה של הלכה" במדה יתרה גם מהגאונים. „התלמוד הירושלמי" או „תלמודא דמערבא", אף כי הורתו ולֵדתו של התלמוד הזה היו במקום מעין התורה שבעל־פה, במקום הולדת המשנה והוא מוקדם להתלמוד הבבלי בזמן, הנה לא היו השעות משחקות לו, וכבאנשים כן בספרים הננו רואים פעמים רבות, כי „הכל תלוי במזל", ומזלו של „הירושלמי" לא היה יפה כמזל אחיו „הבבלי". באותה העת אשר התלמוד הבבלי התפשט בכל עולם הישוב הישראלי, ממזרח כורסאן והודו עד המערב מקצה ארץ ועד קָצֶהָ, הנה היה התלמוד הירושלמי טמיר ונעלם מעיני דורשי התורה מעל לגבולות ארץ מולדתו. התלמוד הבבלי כבר מצא לו מבארים ומפרשים, אשר צֵרפו ובֵררו כל דבר בדבריו, ויגלו כל תעלומותיו, ולהתלמוד הירושלמי נדע רק מְפָרֵשׁ אחד מבני הדורות הקדומים ההם 3). רק אחרי שנכבשה א"י על ידי הכליפים מבית פטימה המושלים באפריקה הצפונית התגברה ההתחברות בין שתי הארצות האלה ואז מצא לו התלמוד הירושלמי מסלות לבתי מדרש התורה אשר בקאירוואן 4). שני הרבנים: רבינו נסים ורבינו חננאל היו הראשונים שהרבו לעסוק בירושלמי ויכניסו העיון ב„תלמודא דמערבא" בחוג הגיון התורה התלמודית 5). רבינו נסים

1) מלשונו של הראב"ד בקבלתו, שפ"ר. 2) בהנ"ל.

3) את המפרש להירושלמי רבי יעקב בן אפרים יזכיר סלמון בן ירוחם בפירושו הערבי על תהלים סימן ק"מ פסוק ו' ומובא בלקוטי קדמוניות בנספחים עמוד 14. ובכן הפירוש הזה עתיק יומין מאד ונכתב לפני שנת ד' תש"י,

4) עיין תשובת רב האי גאון לתלמידיה דבי מדרשא דמר רב יעקב (אשכלה בר מר נסים והוא רב יעקב אביו של רב נסים אשר עליו נדבר במקום הזה). טעם זקנים עמוד נ"ד.

5) כי רבינו נסים עסק הרבה בירושלמי, כבר הוכיח הגאון שי"ר בתולדות ר"נ (בכוה"ע תקצ"ב הערה י"ז). אך גם רבינו חננאל פנה מקום גדול בעסק התורה להתלמוד הירושלמי (ע' אריענט ליטעראטורבלאטט שנת 1850 נו' 16) בתולדות ר"נ ור"ח שמתי לי ליסוד את תולדות החכמים האלה על פי רפאפורט. אך שתי מסקנות ממסקנותיו לא התאמתו: א) ספר החפץ, איננו לרבינו חננאל כי אם לרב חפץ (אריענט שנת 1849 עמוד 110 ועי' 247), ב) רבינו נסים מקאירוואן איננו מחבר „המעשיות", אך אחד מן האחרונים נכדו של רבינו אשר בן משולם שחי בימי המאה הי"ג למספרם כמו שמוביח רייפמאנן באריענט לשנת 1841 עמוד 617.

בתב ספר „מפתח" על מבוא התלמוד וכלליו 1), ספר שבו יתאמץ להפיץ אור על מקומות הסתומים שבתלמוד בבלי, ליישב ולבאר מקצתם על פי גמרת הירושלמי וקצתם על פי מקומות אחרים בבבלי, בכלל תבלית הספר היא ללמד על הסתום במקום אחד מן המפורש במקום אחר 2)· מן הכללים שהעמיד רבינו נסים ב„המפתח" יצא אל הפרטים וכתב פסקים בעניני האיסור וההיתר ובדיני ממונות בספרו השני הנקרא „מגלת סתרים" 3)· כספרים האלה כתב גם רבינו חננאל ספרים: פירוש על כל הש"ס בשום לב על התלמוד הירושלמי וספר פסקים בשם „המקצועות" 4)·

שני החכמים האלה, — כשני אחים תאומים להגדיל תורה ולהאדירה בארצות המערב, — חברו גם כן פירושים על התורה ורבינו חננאל גם על יתר כתבי־הקדש· שניהם היו אוחזים בשיטת הדת בדעת וחֵקֶר־אמונה צרופה שאחז בה רב סעדיה גאון ולפיה התאזרו עז להרחיק כל הזרות וכל התמיהות בההגדות 5)· שני החכמים אבות התורה עמדו בהתחברות תמידית עם מרכזי התורה בבבל וספרד; הם היו הממצעים ואנשי הבינים בין ראשי אבות התורה בשני המקומות

---

1) יצא לאור מקצת ממנו על ידי יעקב גלדנטהאל. ונינא 1847.

2) תכונת הספר הזה נפלאה מאד והוא באמת מורה דרך להבינגו דרכי התלמוד, וביחוד להראות על כל ההלכות שנזכרו רק ברמז ודרך אגב את מקומם באמת. ועי"ד תכונתו עיין במאמר החכם ווייס בבית תלמוד שנה א 115 — 122 המכונה: מבאות התלמוד ודודו"ד ח"ר 267. שפ"ר.

3) ע"ד תכונת ספר מגלת סתרים, עיין תולדות ר' נסים לשי"ר הערה 17 והחכם ווייס בדודו"ד 268 בהערה. והנה להשלים את דברי הרב המחבר על דבר רבינו נסים יש להעיר הדברים האלה: א) דרכו הישר היה לקרב את האגדות אל שקול הדעת ולהרחיק הגשמת הבורא בכל אופני ההרחקה על האגדה הידועה במס' ברכות בפרק הרואה בעובדא דרב קטינא עם אובא טמיא וכו יאמר, „הא „מילתא אגדתא ובכל דדמי לה אמרי רבנן „אין סומכין על אגדה". מחכמת הקבלה לא חפץ לדעת „דבר ועל כל ההגדה דשם (ברכות נ"ט) על דבר הזועות והזיקין וכו' יאמר: ולא חכמי ישראל בלבד „אמרו כן אלא גם הרבה מחכמים יונים וזולתם שהם עם הענגים מלאכים ויש בו דעות אחרות ודברים „אחרים (כוונתו בולטת דעות הקבלה) אלא שפתרון דברים אלה כמו שפירשנו . . . ולא ח"ו דברים „שיש בהם דמוי ליוצרנו יתברך" וכו', ב) נראה הדבר שכתב פירוש על כל הש"ס וגם בפירושו ברר דברי הבבלי על ידי „גמרא דבני מערבא" כמוכח מערוך ערך אבן מסמא וערך כותבת ותוספות יומא דף ע"ט עמוד א' ד"ה כותבת הגסה. ג) הוא היה המבוא בקשר ויחס את רב שמואל הנגיד — המכו וסועדו עם רב האי גאון, כמו שיאמר הראב"ד בקבלתו, וקבל רבינו נסים מרבינו האי, ורב שמואל הנגיד על ידי רב נסים היה שותה ממימיו של רב האי, ועיין על זה בעל המאור ריש ביצה ושיטה מקובצת בבא מציעא דף נ"ט בדבר תנורו של עכנאי — גם בתולדת החכם הזה, כאשר בתולדות רס"ג, רב האי גאון ורבינו חננאל והעילה על כלם תולדות רב נתן בעל הערוך היה הגאון שי"ר מורה הדרך לכל החכמים הבאים אחריו — וכמעט שלא הניח מקום להתגדר בו. שפ"ר.

4) נתחבר בשנת תשצ"ח.

5) מלבד הוכחותיו של שי"ר בדבר הלך־רוח של רבינו נסים יש עוד להזכיר תשובת ר"נ בנטעי נעמנים של היילבערג מעמוד 15 והלאה. סוף הדברים, שסגנונם מזכיר אותנו את סגנון אבן-עזרא ב„סודותיו" וגם את בעלי הקבלה הוא בלי ספק הוספת איש אחר שרצה להתלות באילן גדול. עכ"ל הרב המחבר. וראיתי להביא בזה דברים אחרים מראשית התשובה הזאת, „אנו יודעים „שדבר הקב"ה עם הנביאים הוא, שידעו אותו ידיעה הרגשית שהוא אל עולם (ר"ל תחת שקודם „הנבואה ידעוהו ידיעה שכלית), הלא תראה שאיוב היה יודע את הקב"ה ומרותיו המיוחדות לו „(ידיעה שכלית) וכו' ואמר לשמע אזן שמעתיך ועתה עיני ראתך; כלומר מקודם הייתי יודע דרכי „מדותיך משמועות וראיות ועתה נתקימה בי ידיעתך בהרגש כמו ראיה וכמו כן נאמר בכל ישראל „שעמדו על הר סיני" וכו' — הדברים האלה דיים להוכיח את הלך־רוח הגאון הקרמון הזה. שפ"ר.

האלה, והם האריכו ימים עד העת אשר כבה נר הגאונות ועלות השחר לתורת ישראל וחכמתו באנדלוסיה (ספרד הדרומית)• רבינו חננאל מת ולא הניח בן אחריו בן ממלא מקומו ברבנות, כי אם תלמידים רבים אשר שמשו בבית מדרשו ונהרו אליו לשמוע תורה מפיו מקרוב ומרחוק (גם מספרד) 1). אחרי מות שני אבות התורה התלמודית באפריקה הצפונית נִתְיַתְּמָה שם כנסת ישראל וישיבת אלקירוואן ירדה מטה מטה 2). רק אחד מתלמידיהם תפש עוד ישיבה בהעיר החדשה אלקלעה-חמאן 3), והוא זכה לשם גדול בתורה, אך לגדולה הזאת הגיע רק אחר שהעתיק משכנו לספרד 4).

---

1) ר"נ בהמפתח הוצאת גאָלדענטהאל דף ד' עמוד א' ודף כ"ה עמוד א' ובספר חסידים הידוע מסימן תר"ד עד תר"ו.

2) הראב"ד בקבלתו. וראיתי להביא דבריו בזה, „ונפטרו שניהם (הר"ן והר"ח) ופסק התלמוד מארץ אפריקה ונשאר מעט מזער במדינת אלמהדיה בידי בני זוגמאר ובמדינת קלעהחמאן ביד מר שלמה הדיין וכו' אבל לא נסמכו ולא יצא טיבם בעולם". שפ"ר.

3) על דבר העיר הזאת [שנבנתה בשנת 1007-8 למספרם] עיין די-שלאן אבן-קהלדון בספרו histoire des Berberes T· II. p. 43.

4) הרב המחבר האריך מאד בתולדות רבינו נסים וקצר יותר מדאי בתולדות רבינו חננאל, אף שבאמת האחרון הגדיל לעשות בחבוריו יותר מרב נסים, וכתב ספריו עברית בלשון תלמודי. ספריו היותר גדולים שנתפשטו בין גדולי התורה בספרד ועוד יותר בצרפת בימי רש"י ובעלי התוספות הם פירושו הגדול על הש"ס, והחכם וויים מוכיח בצדק, כי הפירוש הזה עשה בשתי מהדורות ובמהדורא תנינא נכנסו הערותיו ורשימותיו שעשה על המהדורא קמא; כי גם הוא קבל רובי תורותיו מרב האי (לא מפיו כי אם מפי כתביו) ומהדורא קמא נכתבה עוד בימי היי רב האי כמוכח מפירושו שבת דף קט"ו ע"א, בדרך רב האי הלך לתרגם המלות הקשות שבתלמוד, ומלבד לשון ישמעאל (ערבית) מזכיר גם פרסית ויונית, ואת התלמוד הירושלמי יחבב גם הוא מאד ומאתים פעמים יזכירהו, מביא רזוק לבבלי מתלמודה של ארץ ישראל, וגם יאמר, כיון דאשכחינן בתלמוד ארץ ישראל כותיה עבדינן (שבת ע"ד ע"ב). להרחיב פה הדברים על דבר הפירוש הגדול הזה אי אפשר להרוצה ללון בעמקה של ההלכה הזאת יעיין דורו"ד ח"ד 270. הפירוש הזה נתפשט עתה על ידי הדפסת הש"ס הגדול בווילנא. עוד טובה גדולה עשה רח"נ להדרישה התלמודית כי הוציא לאור ספרי התלמוד מוגהים על פי ברור הנוסחאות הנכונות מאביו רב חושיאל שבא מבבל (דורו"ד שם 271 ועיין הרמב"ן במלחמות ב"ק פ"ח). ונוסחאותיו נתקבלו אצל חכמי ספרד (הרז"ה) וחכמי צרפת (ר"ת ויותר בעלי התוספות). כבר העיר הרב המחבר, כי כחברו הר"נ היתה דרכו של הר"ח — דרך אמונה — בתבונה — והשתדל להרחיק ההגשמה וכל החזיונות שראו הצדיקים וכו יאמר, כי היתה ראיה דמיונית „כאבנתא דלבא", אך לא ראה בהספורים האלה רמזים והערות ללמודי הסודות וחכמה נסתרה (תולדות הר"ח לשי"ר הערה 15) פירושו על הש"ס הוא על מועד נשים ונזיקין והמסכתות ברכות חולין ונדה, לאמר, על המסכתות שהלכותיהן נהוגות בזמן הזה. מרגלא בפומיה להביא דברי הראשונים בלשון קבלה ויאמר, „שמענו מרבותינו", „קבלנו קבלה רב מפי רב". כאמור למעלה, לא נתפשטו פירושיו להוגי התלמוד כפירוש בפני עצמו, עד שנדפסו בגליון הש"ס דפוס ווילנא אצל ראָם — אך בספרים מיוחדים יצאו למס' פסחים מאת הרב ר' יוסף שטערן (פאריז תרכ"ח) ובין כ"י שהשאיר אחריו ר' יוסף אלמנצי נמצא פירוש הר"ח על כל נזיקין. מפירושיו על התורה, נמצאים לקוטים בספר רבינו בחיי ואספם בעל תולדותיו ה' און שי"ר ועתה הוסיף לאספם והרבה עליהם ממה שמצא בספרים רבים החכם ר' אברהם בערלינער והיציאם לאור בספר „מגדל חננאל". ספרו „המקצעות" מוזכר לרוב בספר אור זרוע, ועיין על כל זה גם דורו"ד ח"ד שם. — סוף דבר רבינו חננאל הוא הטבעת הגדולה בשלשלת הקבלה התורנית והוא היה המכיע את עץ התורה התלמודית מבבל ונוטעו על אדמת ארצות המערב. שפ"ר.

הנה כן משׁוּט ארצות קדם וים: מיהודה, בבל ואפריקה הצפונית באו התורה התלמודית והחֵקר הדתי ארצה ספרד; ולקהלות יעקב יושבת הארץ הברוכה הזאת היתה תורת אבות למורשה; והם ידעו להגדיל את התורה הזאת ולהאדירה, להרחיב גבולותיה ולהורישה לבני הדורות הבאים, את התורה המושכלת הזאת טִפְּחָה וְרִבְּתָה כנסת ישראל האנדלוסית; ותהי פנת הארץ הברוכה הזאת לארץ ישראל חדשה; אליה נקוו כל קדשי האומה הישראלית וסגֻלותיה וחמודותיה מני קדם, וכאלו צמחה מתחתיה ממלכת ישראל חדשה החישו מפלט להם בהארץ הזאת פליטי חרב הרוססים, „בני המלכים — מלכי כוזריה" אחרי הריסת הממלכה בידי הרוססים, ושארית הפליטה ממלכי בית דוד, בני בניהם של נשיאי הגולה בבבל האחרונים, שרדו גם הם אליה למצוא בקרבה מחסה ומסתור. — ובראש קהלת יעקב הספרדית עמד אז איש כביר ונאור, אשר לו יאתה התפארת והגדֻלה מכל בני הדור ההוא, איש מורם מאחיו בתורה וחכמה, במעשים טובים, פעלים כבירים ובגדלה כבוד ועשר ומצבו בהחברה, הוא רב שמואל בן יוסף אבן-נאגרילה (או נגדילה) 1), הראשון לאבות התורה בדור שאחרי הגאונים או בהדור לרבנים. וראשון לראשוני הרבנים היה הוא באמת אחרי ששקעה שמש הגאונות בבבל, כי הוא נתן הוד ויפעה להרבנות ויעלה אותה למעלה היותר גבוהה ותהי לחזון־לב וחמדת־לב איש גדול ורם — איש כליל דעות נאורות ונשגבות ומדות שלמות ויקרות יותר מרבי שמואל הלוי לא מצאה היהדות התלמודית, שיהיה ראוי להתלבש בדמות דיוקנה ולהיות חותם תָּכְנִיתָהּ. בפנים מאירות, פני הנגיד שמואל, הננו רואים פני שלשת־הרועים (Triumvirat), שקמו לכנסת ישראל הספרדית בראשית ימי העליה, כאשר התעתדה להיות אֵם כנסיות ישראל וּמֶרְכַּז היהדות: בו נקבצו באו תכונות שלשת גדולי ישראל הספרדים מבני הדור הקודם: הוא היה שר וגדול נדיב־לב שוחר טוב ותושיה כהנשיא רב חסדאי אבן-שפרוט, אב לתורת התלמוד ועמוד ההוראה הֲלָךְ בעמקה של הלכה כרב משה בן חנוך השבוי בקורדובה ומליץ חכם בחֵקר הלשון כדונש בן לברט בשעתו.

תולדות חיי רב שמואל (ישמעאל או איסמאעל כפי שיקראוהו הערביים) אבן-נאגרילה הן מופלאות במינן. הוא נולד (בשנת ד"א תשנ"ג או 993) 2)

---

1) בקבלה להראב"ד הנדפס נמצא גיקטיליא, ובהקבלה להראב"ר בכ"י בביהמ"ד דלונדון נמצא נגדילה, ולדעת הרכבי כן הנכון. וכן הוא ביסוד עולם (כ"י אוקספורד לונדון) ופירוש הנגיד על שיר השירים (כ"י אוקספורד), וכן יקראהו רבי סעדיה אבן-דנאן בחמדה גנוזה, נגדילה, ואנכי לא נטיתי בפנים מנוסחת הרב המחבר. שפ"ר.

2) המקוריים הראשיים הם: רבי אברהם בן דאוד (הראב"ר בעל הקבלה) וההערות הנכבדות של מונק בספרו היקר (Notice sur Aboulwalid p. 87 ff.), והם לי ליסוד. אך למאורעים חדשים שאין להם זכר בהספרים האלה הנני מראה מקום מוצא לידיעותי. ועיין על כל זה ציון ג׳ סעיף א׳ עכ"ל הרב המחבר. והנה במאסף נדחים להחכם הרכבי בהוספה להשחר בסוף שנת התר"ם — ישנם חדשות ונצורות רבות בתולדותיו של הנגיד ובנו, אך להשתמש בכלן במקום הזה אי אפשר לי, כי אין תחת ידי רק עצם מאמרו, אך לא ציוניו במקום שמציין לעיין בהוכחותיו ואם כן לא אדע בכ"מ טעמו ונימוקו — על כן אחכה למלואים של החכם הזה — כאשר הבטיח לתת בסוף הספר אי"ה. שם יעמוד בעל השמועה על שמועתו ויברר את משנתו. ולע"ע אעיר רק על הנטיות הגדולות מדעתו

בעיר קורדובה, ששם בא לגור אביו רבי יוסף מעיר מֵירידה עיר קדמוניה בספרד הדרומית 1). את התורה התלמודית קבל מרב חנוך בנו של רב משה השבוי; תורת הלשון העברית ודקדוקה למד מפי גדול המורים בהחכמה הזאת בזמנו רבי יהודה חיוג (אבן־זכריא יחייא בן דאוד). את המדעים והלשונות אשר התהלכו בארצות הערביים בימים ההם, וביחוד הלשון הערבית, אשר בה הִצְטַיֵּן כסופר מהיר, למד בעיר הראשה לממלכת אנדלוסיה בימים ההם, בקורדובה, עיר החכמה לבני ערב ומקום מושב ההשכלה הערבית. אשר הגיעה אז למרום קצה 2). בהיותו כבן עשרים שנה היה אנוס לברוח מקורדובה עיר מכורתו ויצא עם הגולה — יתר תושבי קורדובה — מפני מלחמת־שערים ומהומת חרב האזרחים איש ברעהו אשר פרצו אז בארץ, כי סוליימאן נשיא ראש הברבריים עשה מלחמה עם צבאות הכליפים הערביים והסלאווים השומרים לראשם וַתָּעָז ידו עליהם, ובעזות נפשו ועברת זדונו הרס מבצרי קורדובה, הרס ארמנותיה, מִגֵּר בתי חמדתה וַיַּתֵּר ידי אנשי חילו לשלול שלל קרית עז הכליפים, לענות נשים ובתולות, לשרפה

של הרב המחבר וכמו כן קצת הערות שעל ידיהן תֵקל ההבנה להקוראים, כמו שיראו במרוצת הדברים. ולע״ע אעיר כי לדעת החכם הרכבי ר״ש נולד בשנת ד״א תשנ״ב כמו שנמצא אצל רבי משה אבן־עזרא ולא כמו שיאמר ר׳ סעדיה אבן־דנאן בן דור מאוחר, המאחר שנת מולדת הנגיד לד״א תשנ״ג — ויתר הדברים וצרופי הזמנים יבוארו ברוב ענין על פי מקורי ישראל ואומות העולם בציון ג׳ בסוף הספר מאת הרב המחבר.

1) והראב״ד בקבלתו יאמר: ועוד היה בקי בספרי ישמעאלים ובלשונם ומאשר כח בהם לעמוד בהיכל מלך. הרכבי במאסף נדחים יעיר גם כן כי אהב את חכמת הטבע והוכיח את בני דורו לעסוק בה וקרא להם:

בְּנֵי עוֹלָם תְּנוּ לֵבָב לְסוֹד אֵל בְּעוֹלָמוֹ וְחִקְרוּ אֶת סְתָרָיו,
וְאַל תִּהְיוּ כְּחָצִיר צָץ וּפָרַח, וְלֹא הֵבִין אֱלֵי עֵת בֹּא קְצִירָיו;
פְּנוּ אֵלַי בְּכָל עָקוּד וְקָשׁוּר, וְרָז אָסוּר וְאַתִּיר מַאֲסָרָיו!

ויהי גם חכם יודע דעת התכונה וההנדסה ויתר ידיעות השעור והגיון ופילוסופיא, נגד כל בני דורו לא האמין בהשפעת הגרמים השמים על בני האדם וגם התל בשונאיו אשר הוציאו קול כי הכוכבים קצבו לו ימים קצרים ושמחו לאידו. הרכבי בהנ״ל.

2) להבנה שלמה את דברי הרב המחבר בפנים, רוש לדעת גלגולי הדברים בתולדתנו למיום התפוררה הממלכה הכליפית לבית אומייה בספרד לממלכות קטנות וע״כ הנני מעביר בסקירה אחת לפני הקורא את תולדות המאורע הנכבד הזה בדברי ימי הערבים, מאורע הנוגע בכמה מקצועות לדו״י: אחרי מות הגבור המנצח מחמד אבי־ע׳מר הנודע גם כן בשם אלמנצור ושני בניו מצאפה, וסאנכאל, היתה שעת חירום ומהומה רבה בקורדובה קרית מלך הכליפות הספרדית, כי גברו „סרני פלשתים״ והמה ראשי אבות הברבריים שנתערבו בשבטי הערבים והסלאוים — (בני תערובות כאלה או הברבריים שבצפון אפריקה נקראים בפי סופרי הערביים והיהודים בימים ההם בשם פלשתים על פי המסרת שהיתה בידיהם כמבואר למטה הגהערת המחבר).

ממלכת הכליפות התפוררה, ועל משואותיה קמו ממלכות קטנות בדרום ספרד—עומדות ברשות עצמן ומתגרות מלחמה אשה ברעותה. כה ארכו הדברים בימי שנות מאות; ומראשית המאה הי״ג החלו להתגבר הנוצרים אשר בצפון הממלכה וישובו ויקרעו מהערביים פלך אחרי פלך ומדינה אחרי מדינה, דחקו רגליהם וימעטו הערביים וישיתו ויארכו המאורעים האלה כל ימי הי״ג והי״ד — ובמדת התגברות הנוצרים בחצי האי הספרדי, כן היתה הצלחת ישראל שם הולכת ושוקעת — יתר הדברים יבוארו בפנים. ועיין תולדות ר״ש הנגיד להרכבי במאסף נדחים דף י׳ הערה 6. שפ״ר.

ולעשותה תֵל־שממה . אז נעו עשירי העיר בחוצות, משפחות עשירות התרוששו ובני מרום עם הארץ חבקו אשפתות (ד״א תשע״ג = 1013) . גם בני קהלת ישראל בקורדובה יצאו בתוך הגולה ויחישו מפלט למו אל ערים אחרות בספרד . רבים נמלטו ל ג ר נ ד ה , ורבים ל ט ו ל י ד ה , ורבים הרחיקו נדוד לצפון ספרד ויבאו עד ס ר ק ו ס ט ה (סרגוזה) · גם רבי שמואל הלוי ברח לעיר מ א ל א ג ה (מליקה) ויקבע שם את דירתו, ולא נודע אם יצא שם עם בית אבותיו , או כי הוא לבדו נס וימלט · בהעיר הזאת עשה לו ר ב י ש מ ו א ל ה ל ו י — ה נ ג י ד לעתיד לבא — חנות של בשמים וַמַכֹּלֶת להתפרנס בה בדוחק 1) , וכל עתותיו הפנויות הקדיש לחכמת התלמוד וידיעת הלשונות · מלבד הלשון העברית, הארמית והערבית ידע גם את הלשונות : הרומית , הספרדית (הקסטילית) והברברית . בדבר הזה נטה ממשפט היהודים בימים ההם . כי היהודים כתבו אז את הלשון הערביה באותיות עבריות , והוא ידע לאַמֵּן ידו לכתוב ערבית כתב יפה ומפליא את הקורא. הדבר שהיה יקר מאד להערביים בימים ההם . ידיעותיו בלשונות רבות וכתב־יד הנפלא והנהדר , הן שעמדו לו לנשאהו ולרוממהו על גרם המעלות בחברה ובמדינה. ויזכה לגדולה יקר וכבוד אשר לא זכה אליהן כל איש יהודי למיום גלות האומה הישראלית מארצה .

מלחמת־אזרחים , ריב משפחות ותאות השררה אשר מלאה לב פחות (העמירים) הערביים קרעו לקרעים את הממלכה הגדולה והאדירה אשר כוננו הכליפים בני בית המלוכה למשפחת אומייה הקדומה והמהוללה באנדלוסיה (דרום ספרד) · תחת ממלכה אדירה ורבת האונים , אשר מפניה חלו גם ממלכות הנוצרים באירופה, צמחו ממלכות קטנות כאשר בממלכות אשכנז ואיטליה לפני שלשים שנה. סופרי ערב יקראו להמלכים הקטנים שעמדו ברשת עצמם ויכוננו להם ממלכות קטנות על משואות ממלכת הכליפות האדירים בשם : „מלכי הקרעים" · שבט אחד משבטי הברבריים ושמו ס י נ ה א ג ׳ ה 2), התחזק בספרד הדרומית ונגידם איש גבור חיל ושמו מ א ק ז ע ן מבני משפחת ה צ ר י ד י יסד שם מלוכה (ד״א ת״ש״פ = 1020). לעיר הבירה בהממלכה החדשה הזאת היתה עיר ג ר נ ט ה (גרנדה) ששם נמצאה אז קהלת ישראל גדולה ונכבדה , וגם העיר מ ל י ק ה או מאלאגה , כאשר תִקָרֵא עתה , חָברה להממלכה החדשה הזאת . ויהי בימי שבת המלך ח א ב ו ס על כסא מלכות גרנדה החדשה והמשנה למלך — הויזיר — (וכאשר נקרא אז בספרד הכתאב) שם משכנו ב מ ל י ק ה (מלאגה) · שם המשנה ההוא היה : א ב ו · א ל ק א ס ם א ב ן · א ל ע ר י ף. והמשנה למלך הברבריים ישב בארמונו ב מ א ל א ג ה בקרבת החנות למיני בשמים וַמַכֹּלֶת אשר החזיק המְלֻמד היהודי ר ב י ש מ ו א ל ה נ ג י ד · השכֵנות הזאת, הביאה אשֶׁר כבוד וגדולה לְהַחֶנְוָנִי־הַבַּשָׂם , החכם הצעיר

---

1) מאגרת המוסר ששלח רבי יהודה אבן-תבון לבנו ר׳ שמואל (הוצאת ברלין עמוד 4) .

2) היהודים והערביים מכנים את הברבריים בשם פלשתים (כמו שיספר הראב״ד וגם „סרני פלשתים" התגברו ונגדלדלה מלכות קורטבה), כי מסרת היתה בידיהם, אשר הפלשתים, אחרי הכות אותם דוד ויגרשם מארצם שמו פניהם ארצה אפריקה והם הם הברבריים , אשר הכניעו את הערביים הראשונים בשני עברי ים התיכון באפריקה וספרד . עיין בספרי הקבלה להראב״ד ובדברי אל-חכים הערבי אצל de-Slane, בספרו histoire des Berberes appendice T· I. p. 301 .

אז עוד לימים, כי ממנה היתה נִסִבָּה להעלותו על המעלה העליונה בחברה ובמדינה, כפי היותו ראוי לגדולה כזאת על פי מעלות רוחו. אחת השפחות אשר להמשנה— הוויזיר — היתה נאמנת בית אדונה ובה בטח לבו, כי תודיעהו עם הספר את כל החדשות אשר תצמחנה בעיר — השפחה הזאת, בהיותה קצרת־יד לכתוב ערבית בסדר ובמיטב הגיון, חלתה פני היהודי החנוני, אשר קנתה ממנו מַכֹּלֶת בית המשנה, לכתוב בשמה את מכתביה· עוד מעט ויתפלא המשנה על טוב המכתבים אשר בסגנונם ומראיהם נתנו אותותם אותות חכמה — וידע ויבן כי כותב המכתבים הוא איש דובר צחות בלשון ערבית ועטו עט־סופר מהיר גם במלאכת הכתב להפליא, ויהי הויזיר א ב ו ־ א ל ע ר י ף תָּאֵב לדעת את כותב המכתבים· ויהי בהִוָּדע לו כי הוא החֶנְוָנִי היושב על יד ארמונו ויקראהו וידבר עמו טובות וישימהו לסופר־איש סוד (ד״א תשפ״ה). לא עברו ימים מועטים והוויזיר נוכח לדעת, כי זה היהודי מי שהיה חנוני הוא איש גדל־דעה בהליכות המדינות, לבו מלא דעת על דברת הנהגת המלוכה, והוא גם סופר בעל סגנון נאה ונחמד בהלשון הערבית וישאל בעצתו גם בדברים שהם כבשונו של העולם המדיני· ויהי כאשר הצליח הוויזיר בכל דרכיו בעשותו עצת סופרו, ויהי לו לנאמן־ביתו ולא עשה גדולה או קטנה בלי שאלו בעצת הסופר היהודי. אך עוד מעט ו ש מ ו א ל ה ל ו י הוסיף לעלות במעלות משמרת המדינה, ועוד נצפנו לו ימי כבוד ויקר ביתר שאת ועז·

בימים ההם חלה המשנה א ב ן ־ א ל ע ר י ף את חליו אשר ימות בו, אז נכנס המלך ח א ב ו ס לבקרו ויאמר לו: הנך מת, ומי יעמוד על ידי להתמכני בעצתו? — „בתוך מלחמותי הרבות״? וישב לו המשנה דבר: „אנכי לא יעצתיך מעולם, וכל מה שכתבתי היה מלב היהודי הזה, שים עינך עליו ויהיה לך לאב ולכהן וכל מה שייעצך כן תעשה, וה׳ יהיה בעזרך״ 1). והמלך ח א ב ו ס, אשר היה בדברי ולא נמשך אחרי הדעות המשׁבשות הקשורות כאִוֶּלֶת בלב הערביים ולא התגאה כמוהם, שמע בקול משנהו, לא אֵחַר לגַדֵּל את א ב ן ־ נ ג ד י ל ה להפקידהו למשנה 2), יועץ ביתו ומכלכל כל דברי המלכות, וגם כל דברי המדינות בדברים שבין עם לעם והליכות הצבא ושרי החילות, ויהי לנגיד ושר השרים (וויזיר) בממלכה (ד״א תשפ״ז). הרוכל והחנוני ישב מהיום בהיכל המלך. ועל פי התלמודי חובש בית־מדרשו של רבי חנוך היו נחתכים דברי המלוכה ויהי לו תֹקף ותעצומה בדברי ימי הממלכות על חצי־האי ה פ י ר ֵ י נ א י · כי כן היה דרכם של מושלי המושלמים למסור הנהגת הממלכה בעניני פנים וחוץ בידי המשנים, כי המלך היה השורר בממלכה ומעט לעת הרודה בה ע״פ שרירות לבו, אך לא ה מ ו ש ל בקרבה ומכלכל עניניה· הנהגת המלוכה היתה בידי שר־השרים 3), אשר חִיֵּב את ראשו להמלך העריץ

---

1) הראב״ד בספר הקבלה.

2) בן דורו של ר״ש אבן־נאגדילה הערבי אבן־ח׳איאן יאמר מפורש, כי נקרא הר״ש אבן־נאגדילה בשם „כתאב״. והוא וויזיר הגדול, או שר השרים. הובא בספרו של דאֻזי: histoire de l·Afrique et de l' Espagne inititulée al-Bajano-l-Maghrib par Jbn Adhari, T. I, introduction p. 84, 96. ועיין גם histoire des Musulmans de Espagne T. IV, p. 35 fg.

3) וויזיר — כתאב, ובלשונו של הראב״ד בעל הקבלה — הסופר. שפ״ר·

אם לא כלכל כהלכה את דברי הממשלה. הנה כן בעט־סופרים הגיע ר׳ שמואל הלוי לכבוד וגדולה, ועל כן שר לכבוד העט הזה שיר־למודים 1). והמלך האבום לא נחם על בחרו בשמואל להיות לו ליועץ ומורה־דרך, וממלכתו עלתה כפורחת ותגדל ותצליח ותעש חיל בכל ימי ממשלת היהודי שר־השרים בארצות מלכותו. גם לשלוט ברוח אדונו ומלכו ידע הוויזיר העברי וכאשר עברה עליו רוח עועים ופניו רעמו, ידע שמואל לקחת לבו בדברי חן ונעם המליצה. ופעם אחת שר לכבודו שיר תהלה בשבע לשונות 2); וככל המלכים המושלמים אהב גם חאבום לראות את שמו מהלל בשירי תשבחות, כתובים בחן ונעימות ותפארת המליצה. את לב המחמדים הגאיונים ידע שמואל לקנות בענות־חן הליכותיו ובהיותו נמנע מפסוע על ראשי העם והשתרר עליהם. הוא היה נוח וענותן ובסבלנות יתרה נשא וסבל גם הרעות אשר מצאוהו. ובכל אשר היה זך הרעיון, נוח לבריות, מלא חן וחסד וכל הלבבות אליו ידרושון היה רצונו חזק אתו ורוחו עיצוי לבלי חת. רבי שמואל אבן־נגדילה היה חד־השכל, חרוץ בדבריו והליכותיו, פקח בכל פנה שהיה פונה וגבור כובש את יצרו ומושל ברוחו, ידע להתהלך עם אנשים בחן־אצילות, ידע להשתמש בהמסבות והמקרים לרוח חפצו, וגם למצוא מסלות ללב אויביו ומנגדיו ולהשלים עמהם. ואף כי היה רוחו כנחל שוטף ותמיד היה הוגה דעות, ידע לשמור פתחי פיו, דבר מעט וחשב מחשבות רבות 3). רב שמואל הנגיד נתן לנו בעצמו את תמונת מושל על דבר אמת בשפה לנאמנים וכה יאמר:

אָחִי! מִשְׂרָה אֲשֶׁר נִמְצֵאת עֲצָתוֹ,
כַּשֶּׁמֶשׁ מְכַסּוֹת אִוָּה עֶרְמָה,
וְלֹא כָבְדָה בְּאִישׁוֹנָיו שְׁנָתוֹ,
וְלֹא הִכְבִּיד נְחֻשְׁתּוֹ עַל מְזִמָּה
וּמַחֲשַׁבְתּוֹ כְּמִגְדָּלוֹת חֲזָקוֹת,
וְיִפְעָתוֹ כְּנִגְדָּלוֹת אֵימָה,
וְסָר לַעֲשׂוֹת רְצוֹן אַחִים וְסָר מִן —
עֲשׂוֹת דָּבָר אֲשֶׁר יָבִיא כְלִמָּה 4).

בחכמתו וצדקתו לא מצאה הגאוה קן בלבבו — והיא, הגאוה, אשר תתראה בכל נבלותה ברוב הפעמים, באלה אשר משפל מצבם הורמו על ויגיעו לגרם המעלות בהחברה. רמות רוח היתה זרה להיהודי הנגיד בגרנדה ובגלל הדבר הזה עמד על משמרהו הגבוהה בימי שלשים שנה. השמועה תספר על דבר מדת הענוה אשר עטרתהו חן וחסד כדברים האלה לאמר: בקרבת ארמון המלך חאבום ישב איש מושלמי והוא רוכל ובשם — וישב האיש בחנותו, ובכל עת אשר עבר המלך בלוית רבי שמואל השר היושב ראשונה במלכותו יצא הרוכל מחנותו וירבה לחרף

1) באגרת המוסר לר״י אבן-תבון שם,
2) באגרת רבי סעדיה אבן-דנאן בחמדה גנוזה.
3) כה יתארהו בן דורו הערבי אבן-ג׳איאן אצל דאָזי שם 97.
4) בן-משלי, בלומענלעזע דוּעס ובלקט שושנים לגראֶטץ עמוד 33.

את רבי שמואל ולחרפהו בדברי נאצה וגדופים, שמע זאת המלך ויתעבר ויצוה על הנגיד לְיַסֵּר את עז־הפנים כרשעתו — לאמר, לצוות לחתוך לו את הלשון המדברת דברי רשע כאלה. אך לב רב שמואל לא נתן אותו לְיַסֵּר איש במוסר אכזרי כזה ויחשוב מחשבה אחרת איך לשום מחסום לפה דובר נאצה ונבלה. — ויקרא להמחרף וידבר אתו טובות ויתן לו כסף ומתנות רבות, ומני אז הפך המקלל את הקללות לברכות. ויהי היום והמלך ומשנהו רב שמואל עוברים על יד הרוכל הַבַּשָּׂם הזה ויראהו המלך וישמע גם את דבריו, ויתמה ויאמר לרב שמואל: האם כן הקימות את דברי? ויען רב שמואל ויאמר: „כן אדוני המלך, במצותך עשיתי, „כי הוצאתי מפיו את לשונו הרעה ואתן לו לשון טובה אשר לא תדבר רע כי אם „טוב" 1). אך הרוכל הזה לא היה אויבו האחד, כי נמצאו לו עוד אויבים בין המושלמים האדוקים אשר ראו בגדולת היהודי ה„כופר" והיותו האיש אשר על פיו ישק כל דבר המלוכה חלול שם הדת המחמרית, וירע בעיניהם עוד יותר לראות את היהודים שישבו באוכלוסין בגרנדה הולכים קוממיות וחושבים עצמם לאזרחים שוים במעלה להמושלמים.

אך ההצלחה האירה פניה להוויזיר היהודי, בעת אשר כמעט נטיו רגליו וכפשע היה בינו לבין המות. המלך חאבוס מת (בשנת תשצ"ז — 1037) ובמותו חלק העם אשר בגרנדה לשנים, כי שני בנים השאיר אחריו המלך המת את באדיס הבכור ומשנהו באלקין והיא לא צוה לביתו לדעת מי ימלוך אחריו — ויהיו חצי העם אחרי באדיס להמליכו, והחצי נטו אחרי באלקין הצעיר 2). בין הנוטים אחרי זה האחרון היו רוב גדולי השבט הברברי, וגם מהיהודים שעמדו אז על מרום המעלה היו רבי יוסף אבן־מיגאש, רבי יצחק בן ליאון ורבי נחמיה אשקפה הנוטים אחרי באלקין (או בולוגין). המחלקה הקטנה ובתוכם גם שר־השרים ר"ש הנגיד התאמצו להמליך את באדיס, כי הוא הבכור ולו יאתה המלוכה לפי משפט הבכורה. המחלקה הגדולה כמעט שנצחה ובאלקין היה נכון לשום כתר מלכות בראשו, והנה נהפך עליו לבו וינחם על מעשהו לגזול מאחיו את המלוכה בחזקת היד, וַיְוַתֵּר על הכתר והכסא לטובת אחיו הבכור (בחדש אקטאבר תשצ"ז 1037 לסה"נ). ויהי בעלות המלך החדש לשבת על כסא המלוכה, והנה, לא לבד כי השאיר את הוויזיר היהודי על כנו, כי אם גם עוד הוסיף להרים קרנו בכבוד ויגדלהו וינשאהו ביתר שאת ויתר כבוד ויקר, עדי היה הוא באמת המושל בגרנדה ורק שם המלוכה נקרא על באדיס, כי היה המלך החדש הזה נצמד לתענוגות בני אדם ולא פנה אל עסקי הממלכה כאביו המת. — אח־י זמן רב נחם באלקין על מעשהו ויתעצב אל לבו, על כי וִתֵּר על המלוכה לטובת אחיו הבכור ויחשב מחשבות לְהָסֵב אליו בחזקת היד את העז והמשרה והוד מלכות, אשר אמרו בני עמו לתת לו מלפנים ברצונם הטוב,

---

1) אכפה-ספורים על דבר חכמי ישראל בכ"י בלשון עברית, נמצא ברשות החכם כרמולי, אשר הואיל בטובו לתת לי לקריאה.

2) de-Slane, דאָזי ומונק מבטאים את השם הזה Balaggin, אך הסופר הבריטי Gayangos בספרו 11 histoire of the mahometan dynasties מוכיח כי המבטא הזה איננו נכון ומס' הקבלה להראב"ד גם כן נראה כי מבטא השם הזה הוא — בלקין.

ויאמר לשום מכשולים על דרך הממשלה. לא ארכו הימים ו ב א ל ק ין נפל למשכב ויחלה ו ב א ד י ס רֶמֶז רָמֵז לרופאו לבל יתן לאחיו סמי־מרפא ותגבר עליו מחלתו וימת ואז נכונה שנית המלוכה ביד ב א ד י ס . בעלי ברית ב א ל ק י ן וכל תומכי ידיו ראו כי מת מעזם ומשגבם וינוסו, ובין הנסים היו שלשת היהודים ר׳ י ו ס ף א ב ן־מ י ג א ש, ר׳ י צ ח ק א ב ן־ל י א ו ן ור׳ נ ח מ י ה א ש ק א פ ה • ויחישו מפלט לנפשם ב א י ש ב י ל ה (סעווילא). שם קבלם המלך מחמד א ל ג׳ א פ י ר (קרי: אלדושפער) בכל אותות הכבוד והאהבה, כי שנא המלך הזה את ב א ד י ס מלך גרנדה, ואת ר׳ י ו ס ף א ב ן־מ י ג א ש הקים עַל ויפקידהו למשרה גבוהה בממלכה — ומהשר הזה יצא אחרי כן מאור גדול בתורת התלמוד, אשר על מעשי גדלו בדרישת התורה התלמודית עוד נדבר בספר הזה •

ושני אנשים מושלמים מגדולי העם היו אז בגראנדה: שם האחד א ב ן־ע ב א ס והוא וויזיר להנשיא י ח י י ה מ א ל מ ו נ י א, ושם השני מ ו ס א א ב ן־ב א ק א נ נ א, והוא מהשרים היושבים ראשונה במלכות מ א ל א ג ה, הראשון — א ב ן־ע ב א ס — לבש גאות, היה עשיר גדול ומלמד, וישנא את ר׳ ש מ ו א ל ה נ ג י ד שנאה עזה כמות ויסת את אדונו ומלכו לקרוא מלחמה על ב א ד י ס מלך גרנדה, על כי לא יסיר מעל פניו את היהודי שר־השרים אשר לפניו, את ר׳ ש מ ו א ל נ א ד ג י ל ה; אך בבור כרה א ב ו־ע ב א ס שם נפל; כי במלחמה ההיא ירד הוא והכה עם חילו נשבה ואחרי כן הומת (בשנת ד״א תשפ״ח) . ובעצם יום המאורע הזה חלם לרב שמואל חלום בחרוזים לאמר:

כְּבַר אָבַד בְּנוֹ עַבָּאס וְרֵעָיו וּמְיוּעָדָיו, לְהַלֵּל וְקֹדֶשׁ,
וְהָרוֹזֵן אֲשֶׁר הָיָה בְּסוֹדוֹ יַחְבֵּט הִישׁ כְּמוֹ קֶצַח וְיוּדַשׁ
וְאַיֵּה כָּל תְּלוּנוֹתָם וְרִשְׁעָם וְשִׁלְטוֹנָם, יְהִי שֵׁם אֵל מְקֻדָּשׁ 1)

ובאמת נדע כי ירד ב א ק א נ נ א במלחמה זאת ונספה 2), אך גם אוהבים נאמנים נמצאו לא ב ן־נ א ד ג י ל ה גם בין המושלמים, אחד ממליצי הערביים ושמו מ ו נ ט ו פ י ל הביע תהלתו בחרוזים אלה:

לוּ יָדְעוּ הָאֲנָשִׁים, לוּ חָכְמוּ יַשְׂכִּילוּ
וּבֵין דְּבַר אֱמֶת וּדְבַר תּוֹעָה יַבְדִּילוּ —
לְבַקֵּשׁ אֶת יְיָ לֹא עוֹד מֵקָאֲהָה יִנְהָרוּ
וּמִבְּלִי נוֹשֵׁק תְּאֻבַל הָאֶבֶן הַשְּׁחוֹרָה.
כִּי אַךְ אֶת יָדְךָ, שְׁמוּאֵל, לְנַשְּׁקָהּ יִבְחָרוּ
אַךְ אוֹתְךָ יְבָרְכוּ. אַךְ מִפִּיךָ יִקְחוּ תּוֹרָה;
לֵאלֹהַּ נוֹתֵן אֶת הַשַּׁבָּת אֶשָּׂא עֵינַי
בְּגָלוּי אֲעַבְדֵהוּ בְּבֵיתְךָ כִּי אָגוּרָה;
וּבְתוֹךְ עַמִּי כִּי אֵשֵׁב גַּם אָז לוֹ הֶגְיֵנִי
אַךְ בַּסֵּתֶר, — כַּעַם נוֹקֵם כִּי אָגוּרָה 3).

---

1) רבי משה אבן־עזרא באלמחאצרה, ועיין לקט שושנים לגרעטץ עמוד 34 סימן 6.
2) Dozy, histoire des Musulmans T. IV. p. 36. 3) ibid p, 93. מתורגם מאבן־בסאן.
4) תרגום השיר הזה מאשכנזית לעברית הוא מידידי החכם ד״ר ש״ה לעווין ממינסק.

דבר חפץ הוא לשמוע מפי בני הדור ההוא, סופרי דברי הימים הערביים, באיזה נוסח היה השר היושב ראשונה במלכות המושלמים, היהודי התלמודי עורך את פקודותיו לבני הממלכה המחמדיים. שמואל, או — כאשר יִקָרֵא בפי המושלמים — איסמעאל, לא היה חושש מהעמיד בראש כל דבר מלכות שיצא מלפניו הנוסח הנהוג בפי מאמיני מחמד „חמדו איל־איללאה" (ברוך ה') ובהזכירו שם הנביא מחמד, היה מוסיף הדברים „האלוה יתפלל בעדו ויברכהו". — לבני עדת אמוני מחמד, שאליהם ערך דבר המלכות, היה מזהיר ומוכיח לקיים כל המצות והחקים אשר בספר האלקוראן; כללו של דבר, בדברו בשם הרשות והמלכות אל שלומי אמוני הערביים לא נִכְּרוּ הדברים, כי יצאו מפי איש יהודי תלמודי ויהיו נאמרים בסגנון שר מחמדי מאמין יושב ראשונה במלכות המאמינים 1).

אין כל ספק כי מלכי ברבריה שמלכו בגרנדה חאבוס ובנו באדים נתנו לשר־השרים היהודי העומד על ימינם עֹז ומשרה דתית ומדינית, גם על קהלות ישראל אשר במדינות מלכותם כהשררה והפרנסות מטעם המלוכה שהיו לנשיאי ישראל בקורדובה — רבי חסדאי אבן־שפרוט ויעקב אבן־גו (קרי (דושוי). רב שמואל הלוי היה ל„נגיד" היהודים, וזה שם כבודו ותאר גדולתו בפי סופרי תולדות ישראל בדור ההוא. השר היושב ראשונה במלכות גרנדה היה גם שר התורה לאחיו בני עמו, מושל ארצו היה גם רב מורה וראין בקהל עדתו, הרביץ תורה בישראל, והמקבל את התורה מרבי חנוך בן רבי משה השבוי מסרה לתלמידים רבים ששתו בצמא את דבריו 2). בעט־סופר מהיר שבו כתב דבר מלכות, היה כותב תשובות בהלכה לכל שואליו בדבר ה' בכל דבר הקשה בהתלמוד מקרוב ומרחוק 3). סוף דבר היה אב לתורה ורבן של בני הגולה בדורו. רבי שמואל הנגיד הוא הראשון אשר עלה על לבו לתת נתיבה בים־התלמוד בדרך ההדרגה וההדרכה (Methodologie) בספרו „מבוא התלמוד" 4), שם יבאר כללי התלמוד והמשנה, דרכי הבנויים (הַנְּאֻמִים המלאכותיים) שבהם ישתמש התלמוד, ודברי הנגיד נאמרים ביושר הגיון ושפה צחה ומלאה דבר. כמבוא למבוא התלמוד כתב בפתיחתו את „שלשלת הקבלה", מקבלי התורה המסורה ונושאי היהדות התלמודית מדורות התנאים והאמוראים, הסבוראים והגאונים עד ר' משה השבוי ובנו ר' חנוך רבו של הנגיד. גם כתב פירוש על כל התלמוד בפסקי הדינים וההוראה הלכה למעשה, והפירוש הזה היו האחרונים מזכירים אותו בכבוד גדול וסומכים עליו ושם הספר הזה — „הלכתא גברותא" 5).

1) Jbn-Chajan 96.

2) יוצא מדברי הראב"ד בסדר הקבלה הוצאת אמשטרדם דף ע"ג ע"א. עמוד ב' ומשירו של יוסף בן חסדאי בנחל קדומים לדוקעס עמוד 20.

3) עיין שו"ת פאר הדור להרמב"ם סימן קפ"ה עד דין מצרנות ובשארי מקומות.

4) מבוא התלמוד נמצא בכל ספרי הש"ס בכרך אחד עם הגמרא ברכות, בחלק התולדי שבו השתמש רבי אברהם אבן־דאוד בסדר הקבלה ופיסקאות ממנו בכ"י שעוד לא נתפרסמו נמצאות בידי כרמולי.

5) אלה דברי הגאון הקדמון מחכמי צרפת הנאורים הר"מ המאירי מפרפניון (בראשית האלף הששי בדורו של הרשב"א) בהקדמתו לפירושו על מס' אבות: „וכך היה באחרי ימי רב שמואל בן חפני הנגיד ר' שמואל הלוי מקורטובה וברח מצד גזרות למאלאגה, ומצד הפלגת מליצותיו נתגלגל הדבר ונעשה קרוב למלכות בגראנאטה. וגם חבר ספר בכל התלמוד קראו הלכתא גבראותא והוא ראוי לסמוך עליו. עכ"ל.

שר־השרים במלכות גרנדה ושר־התורה בכל קהלות ישראל שבמערב היה גם מליץ מושל בבית השירה העברית החדשה ויודע חן ונעימות השיר השקול במשקל התנועות וההרוזים · חבר תפלות — בתכנית תהלות דוד ויקרא לאספת השירים האלה בשם „בן־תהלים״ · הוא חבר גם כן פתגמים ומשלים ויקרא את שמו „בן־משלי״ · ויוסף „הנגיד״ לדבר דברי נגידים על הפילוסופיה המוסרית והנהגת החיים כתבנית ספר הקהלת בכתבי הקדש , ויקרא לספרו זה בשם „בן־קהלת״ · ובהיות הספר הזה בן־זקונים — בהגיעו לשנות הזקנה , הנהו המעולה והמובחר שבספריו וכלו מלא רעיונים נשגבים ואמרי בינה בנעם המשל והמליצה 1) · רבי שמואל הנגיד כתב גם מכתמים ושירי תהלה ; אך שיריו ומליצותיו — שחבר — שירי קדש ושירי חול , המה נעררי התעופה השיריית ורוממות החזיון , בכבדות יתנהגו ומליצתם כלנְחֻשְׁתַּיִם הֻגָּשָׁה , חרוזיו המה כבירי הרעיון , אמרי בינה ורַבֵּי הענין ; אך אינם מושכים את הלב ביפים ונעימותם ; וכבר דבר בשיריו ומליצותיו בן־דור מאוחר לאמר : כשלג שיורד על הררי חרמון וכשירי שמואל הלוי 2) ·

אין פלא , כי האיש הזה , בטהר לבבו וזַכּוּת נפשו , בהיות לבו עֵר לכל דבר הכמת בינה ומלא רגשי רת־קדש , כי האיש המופלא הזה היה פועל צדקות ומצמיח ישועות , אור תורה היה זרוע על כל סביבותיו , וזהר חכמה וזיו שיר ומליצה הפיק בכל אשר פנה . התורה , החכמה והשיר והמליצה מצאו להם גואל ברבי שמואל הנגיד , ויהי לאב ולפטרון תומך וסועד את כל תופשי תורה וחכמה · רבי שמואל הנגיד הסיע גפן־התורה מבבל וַיִּטָּעֶהָ שורק על אדמת ספרד

---

1) מונק בספרו .Notice etc עמוד 107 ודוקס בנהל קדומים מעמוד 31 והלאה . מאמרי בינה אשר בבן-משלי נמצאים כמאה מקצתם נדפסים בכמה מקומות : ציון שנה ראשונה 131 , אָריענט ליטעראטורבלאט לשנת 1840 עמוד 811 ; 1848 , 357 , 1845 , 662 697 , 1846 797 , 807 , 1851 , 308 , 327 ; ועיין גם כן ספר המוסר שכתב רבי יהודה אבן-תבון לבנו רבי שמואל ששם נמצאים פתגמים רבים מרבי שמואל הנגיד . עכ״ל הרב המחבר . המון רב ממשליו ופתגמיו נמצאים בקובץ השירים והפתגמים עם מבוא גדול , והערות ותקינים נכבדים לחוקרי התולדה , שהוציא הרכבי בשנת התרל״ט . ומדעתו בהליכות העולם ותורת הנפש בהחברה האנושית אביא פה פתגמים אחדים למופת :

בְּדַבֵּר רַק תְּדַבֵּר אֶל שְׁלשָׁה , וְאִם (גַם) עָנוּ לְךָ עַזּוּת וְקָשָׁה :
אֱלֵי־מֶלֶךְ בְּךָ יִשְׁלֹט , וְאֶל אִישׁ אֲשֶׁר חָלָה חֳלִי כָּבֵד—וְאִשָּׁה—

עוד יאמר : בִּהְיוֹת אֱלֹהִים עִמְּךָ כָּל עֵץ־יַעַר עוֹשֶׂה לְךָ פֵּירוֹת ;
וּבְאֵין אֱלֹהִים עִמְּךָ גַּפְנְךָ הַנֶּעֱבַד — יוֹצִיא לְךָ סוּרוֹת .

נמצא גם במבחר הפנינים שער החכמה . ואקוה כי החכם הרכבי במלואיו יוסיף כהנה וכהנה בקצוע הזה . ובמקום הזה אי אפשר להאריך . שפ״ר .

2) הרב המחבר מציין דוקעס נחל קדומים עמוד 5 וחפשתי שם ולא נמצא ועל כן לא יכלתי להביא הדברים ממקורם הראשון . ובעיקר הדבר מבאר האלחריזי — המבקר החרוץ ויודע חן נחמד ונעים , תכונת שירי רבי שמואל הנגיד ומליצותיו בדברים חדים ונמרצים לאמר :

וְהָיוּ שִׁירָיו (של הנגיד) נְגִידִים וְרָאשִׁים , וְעִנְיָנָיו חֲזָקִים וַחֲדָשִׁים . — אַךְ רֹב שִׁירָיו — עֲמוּקִים וְקָשִׁים , וּצְרִיכִים לְפֵרוּשִׁים (תחכמוני שער ג׳) . שפ״ר .

הברוכה • עם כל חכמי התורה בזמנו בבבל, סוריא, מצרים ואפריקה בא רבי שמואל בכתובים, ברב האי גאון חוזה כל יקר 1), ועו״י רבינו נסים „היה שותה מימיו״; את זה האחרון היה מהנה מנכסיו (ויתחתן עמו) כאשר בכלל ידבר בו קירא הדורות לבני ישראל בימים ההם (הר״א בן דאוד בקבלתו) כדברים האלה לאמר: „ועשה טובות לישראל בספרד ובארץ המערב ובאפריקה ובארץ ישראל ... „עד ישיבת בבל ועד עיר הקדש • [את] כל בני דורו בארצות האלה היה מהנה „מנכסיו • וקנה ספרים הרבה מכתבי־הקדש וספרי המשנה והתלמוד שגם „הם מכתבי־הקדש, וכל מי שהיה רוצה להיות תורתו אומנתו, בכל ארץ ספרד „ובארצות שהזכרנו, היה מוציא עליהם ממונו, והיו לו סופרים כותבים משנה „ותלמוד ונותן במתנה לתלמידים שלא היו יכולים לקנות משלהם בישיבות „ספרד • • ועוד היה מספיק שמן זית לבתי כנסיות שבירושלים בכל שנה והרביץ „תורה הרבה״ • • • 2) •

דרכו בקדש היה, לשום לב לבעלי־כשרון ולהחזיקם ולעזרם עדי יוכלו לבוא למשאת נפשם וחשק לבם ורוחם • גם את הגדול שבמליצי ישרון בדור ההוא, את רבי שלמה אבן־גבירול נחם הוא בימי עמלו ויגונו — ויחתור להשקיט רוחו הסוערה • בצדק יתארהו סופר בן־הדור שאחריו בדבריו אלה לאמר: „בימי שמואל הורמה החכמה משפלותה וכוכבי הדעת הפיצו אור יקרות • ה׳ נתן לו רוח כביר, רם ומתנשא לעולמות העליונים ולשמי־מעל, לאהוב את החכמה ודורשיה, להגדיל ולהאדיר את התורה ולומדיה״ 3) •

והמעמד המדיני של כנסת ישראל יושבת הממלכה, אשר רבי שמואל הלוי היה לשר־השרים בתוכה ובידו אחז מושכות הממשלה, ההרומם אז; ובנ״י לקחו חבל בכל חיי החברה הכללית, עמדו על משמרות המדינה וגם עבדו בצבא 4) • ולא

---

1) עיין זכרון לראשונים להרכבי חלק א׳ שיר כ״ו (קינת הנגיד על רב האי גאון 45—49). שפ״ר.

2) נטלתי רשות לעצמי להרחיב דברי הרב המחבר ולהכניס כל דברי הראב״ד כתומם, כי הדברים האלה, אשר חותם התמימות והאמת התולדית טבוע עליהם נותנים לנו ציור הנגיד בפניו המאירות, ככוכב העולה על שמי היהדות פעם לאלף שנה, יותר מכל שירי שבחה ומליצות רבות — עלי להעיר רק את רוב הקוראים על שלשה דברים. — א) כי דבר העתקת הספרים (כחמש מאות שנה לפני המצאת הדפוס) לא יהיה נקל בעיניהם, ואולי עלינו להורות לרבי שמואל הנגיד, כי רוב ספרי קדמונינו הגיעו לנו — והיה דרוש לזה הון עתק מאד, שלא נוכל גם לשער עתה; ב) כי ההתקשרות וההתחברות בין חכמי ישראל בארצות רחוקות זו מזו (כספרד ובבל) כרחוק מזרח ממערב היתה גדולה ותדירה, אז, כאשר עוד לא היתה הפוסטה בארצות התבל — בימים אשר לא לבד, כי לא היו מסלות הברזל בארץ, כי אם גם דרכים כבושות לרבים בלי הזקת סכנה — ובטחון הנפש והרכוש לעוברים ושבים לא היה אז עוד בארץ, כאשר הוא עתה (אם יזכני ה׳ אקוה לכתוב מאמר ביחוד על דבר ההתחברות והיחס בין חכמי ישראל הרחוקים במחצה הראשונה לימי הבינים, והענין נכבד ורב החפץ לאוהבי בינה לעתים) — ג) כי מדברי הראב״ד ה:״ל יוצא לנו, שבימים ההם היה ישוב מתוקן לבני ישראל בארץ ישראל ובירושלים, בעוד שבספרי הקורות מהימים ההם אין לנו כל רושמים וזכרונות מדברי ימי ישראל בארץ ישראל בימי מאה שנה ויותר לפני מסעות הצלב • והוא דבר הצריך עיון ליודעי בינה לעתים • שפ״ר.

3) רבי משה בן עזרא בבתאב אלמהאצרה הובא אצל מונק בספרו Notice etc. עמוד 108 עכ״ל הרב המחבר • ובאשר כי אין הספר מצוי בידי על כן הוכרחתי לתרגם ולא להביא הדברים ממקורם הראשון • שפ״ר.

4) יוצא מהערותיו של מונק שם עמוד 98, 104 ובדאָזי בספרו histoire des Muselmans d' Espagne p. 113. fg.

היתה אז ארץ בכל ארצות הישוב, שבה יהיו היהודים במעלות האזרחים לבני עם־הארץ, כאשר בהממלכה הצירידית במדינת גראנדה. המצב הזה דמה לזהר קרני שמש צדקה אחרי ימי חשך סגריר סועה וסער. בני השבט המושל אז בארץ הברבריים, אהבו את היהודים יותר מהערביים ילידי הארץ, אשר בשנאה כבושה וחמת נקם בלבם נשאו את על בני השבט הברברי הסינהאגיטים, ועיניהם היו נשואות אל אישביליה, ששם משל אז מלך מבני הערביים.

רב שמואל אבן־נאגדילה הוויזיר הגדול בממלכת גרנדה והרב הגדול בישראל עסק גם כן בחקר תורת לשון עברית ובנינה, וכחו בהמקצוע הזה לא היה ככחו בחכמת התורה. הוא לא יצא מחוג תורת רבו בחכמת הלשון רבי יהודה אבן־חיוג ולא הוסיף עליה. וכה היה מלא לבו רק מתורת רבו זה ודרישותיו וחדושיו, עד כי לא מצא נחת בחדושי חכמי הלשון האחרים ופעליהם הכבירים. רב שמואל חבר עשרים ושנים ספרים בדקדוק לשון עברית ומכלם לא נכבדו לרעתם בשמם כי אם האחד מהם והוא „ספר העשר" 1). יתר הספרים בפנה זאת לא נכתבו אלא לשעתם — כעין תוכחה ותשובה במלחמת סופרים נגד הגדול שבחוקרי הלשון העברית רבי יונה אבן־גנא׳ח. להחוקר הזה היה רב שמואל איש ריב ומדון. האיש גדל־דעה זה, הגדול שבחוקרי דעת הלשון העברית בכל הזמנים, האיש אשר כמוהו לא קם לפניו ולאחריו ביודעי עברית וחוקריה היה גם הוא פאר כנסת ישראל הספרדית, כהשר והנגיד רב שמואל וחובת בעל תולדות ישראל היא, ביתר שאת לבַצֵּר לו מקום נכבד בספר התולדה היא עוד ביתר שאת, יען כי בימי דורות רבים כמעט שנשכח שמו מקרב ישראל, וקוראי הדורות לא הזכירוהו וישכחוהו.

רבי יונה מרון אבן־גנא׳ח (ובכנויו הערבי: אבול־וואליד אבן־גנא׳ח (קרי: אבן־דזשאנאח). (נולד לערך שנת תשנ״ה — מת לערך תת״י 2). את חכמתו קנה לו גם הוא בעיר החכמה אז, בקורדובה, בימי התקופה שאחרי הנשיא רב חסדאי אבן־שפרוט, שעשה אותה למקום תורה וחכמה; לאותה העת, אשר התגבר החשק לקניני הדעת והחקירה ותתרבה האהבה לחֵקֶר הלשון וכתבי־הקדש. מוריו בתלמוד לשון עברית היו: רבי יצחק אבן־גיקטליא (קרי: דזשי־קטליא) ורבי יצחק אבן־סהל. את חכמת הרפואה למד בישיבה של מעלה למדרש החכמות שיסד בקורדובה הכליף הגאור אלחכים. בימי ילדותו, נסה הוא, ככל בני דורו, את כחו במלאכת השיר ויחרוז — חרוזים בלשון עברית, ואחדים משיריו מצאו חן בעיניו, גם כאשר בא בימים והתחולל דעתו עליו — בדעת החן והטעם היפה. אך עוד מעט ויעזוב את מלאכת החרוזים, אשר לא

1) שם הספר הזה בערבית כתאב אל־איסתאגהאנא (מונק בהנ״ל עמוד 107, הערה 1 ובערש אונד גרובער אנציקלופידיה כרך שני 31. עמוד 57. הערה 86. 87. הספר הזה כתב הנגיד, כאשר כבר היה שר וגדול במלכות, כי יזכיר שם את רב האי גאון כאיש שכבר הלך לעולמו, ואם כן נכתב הספר אחרי שנת תשצ״ח.

2) תכן ספריו ותולדות עבודתו בחכמה וספרות של הר״י אבן גנא׳ח יש למצוא בספר המובחר שכתב החכם המובהק ה׳ מונק בספרו .Notice sur Aboul-walid Jbn-Djanach; בספר הרקמה במבוא ה׳ קירכהיים להספר הזה, ובספר בייטראֶגע לעוואלד ודוקעס חלק ראשון וחלק שני. ועל דבר זמן עבודת אבן־גנא׳ח בספרות ישראל, עיין ציון ב׳ בסוף הספר, סימן ג׳.

היתה לפי רוחו, ובעצמו הרגיש כי רוח השירה לא נוספה בו, וישם אל חֵקֶר הלשון פניו, לנַתֵּחַ אותה לחלקיה, לבא עד חֵקֶר דרכיה, גדריה כלליה ופרטי סגֻלותיה. ויעמיק בתורת הלשון וילמד דעת סגֻלות השפה הזאת ויהי לחכם־משכיל בהליכותיה, אשר כמוהו לא קם אחריו עד היום. רבים שתו ממימי תורת הלשון שהנחיל להם רבי יונה אבן־גנאח, אך עוד לא באו עד תכליתה של התורה הזאת ורבים עוד מחוקרי הלשון ישתו מימיו ויהיו נֶאוֹתִים לאור תורתו. גם הוא, כאיש ריבו — במלחמתה של תורה וחכמה — רבי שמואל הנגיד, היה אנוס לעזוב את קורדובה בימי מהומות המלחמות לעת הִלָּכֵד העיר על ידי שוליימאן בן אלחכים הברברי (ד״א תשע״ג 1) ואז ברח ר׳ יונה לסרקוסטה (סאראגוסה אשר בצפון ספרד) ושב נתיישב. ויהודי סרקוסטה בימים ההם היו מתרשלים בידיעת לשון־הקדש, „בעבור גאותן במוער אשר יבינו „מחכמת התלמוד. אבל חכמת השמוש והדבור היא להם מן הדברים אשר מנחשים „בהם וכמעט שלא ישימוה מן האפיקורסות" 2). בצפון ספרד נמצאו אז קהלות קראים, אם גם במספר מעט מאד. ויש לשער כי בגלל זה חששו הרבנים לבל יהיה העסק בהגיון המקרא ודקדוק הלשון פתח ומבוא להִמָּשֵׁךְ אחרי דעות הקראים ולהיות נגרר אחריהם בהכחשת הקבלה, אך חֲשָׁשַׁת המינות לא עצרה בעד רבי יונה אבן־גנאח ולא מנעה אותו מֵהוסיף הָעֲמֵק בתורת בנינה של הלשון העברית ולחקר כתבי־הקדש על פי פתרון המלות והענין. אמנם עסק גם בחכמת הרפואה להלכה ולמעשה ויהי לרופא חולים ובמלאכת מחשבת זאת מצא מחיתו ויכתוב גם ספרים בחכמת הרפואה 3); אך עֶצֶם שקידתו ופעֻלתו העקרית היו — חֵקֶר כתבי־הקדש וּבֵרוּר וּצֵרוּף סגֻלות הלשון העברית — דקדוק הלשון בפני עצמו לא נחשב בעיניו לחכמה כמו שהיא, כי אם לכלי־שרת לדעת על ידו את האמור בכתבי־הקדש על פי פשוטו של מקרא והבינה הישרה.

ויהי כאשר העמיק הרחיב רבי יונה אבן־גנאח את החקירה והחפוש בדרכי הלשון והעברית ויבא לכלל דעות והנחות, גדרים וכללים שונים, ונוטים מהדעות והגדרים והכללים וההנחות של חוקר־הלשון שקדמוהו ר׳ יהודה חיוג׳ אבן־דאוד. אז ראה עצמו מוכרח להשיג על דברי אבי המדקדקים הזה ולבטל הרבה מהנחותיו. וזאת עשה בענוה גדולה ובהודות על האמת, כי „רבי יהודה בן „דוד נ"ע הוא תחלת (ראשון) מי שהלך בזה הדרך הנכונה ונהג בו על נתיב האמת", כי הוא — אבן־גנאח — וחבריו „משדי חכמתו יינקו", כי אין כוונתו „להעלים „נעם מה שחדש האיש הזה (ר"י חיוג׳) ולהסתיר מעלת מה שהוציא והפלא מה שהחל „מן החכמה הזאת", כי חלילה לו (לר"י אבן־גנאח) „לכסות אורו, לחמוס אותו „ולהפחית מעלתו" 4). אך כבר אמר אריסטו: „אָהָב אפלטון, אָהָב אריסטו, והאמת אָהָב יותר מכלם" 5).

1) כאשר יאמר בספר הרקמה עמוד 185: „...וכאשר גזר האלהים בגלותנו מקרטבה א׳ סרקסטה, מפני המלחמות אשר באו עליה וכו׳. ישפ״ר.

2) ספר הרקמה בהקדמת המחבר עמוד 5.

3) עיין מונק בהנ״ל עמוד 81. ובווסטענפעלד געשיכטע דער אראבישען אֶרצטע סימן 150.

4) כהנ״ל הקדמה עמוד 13.

5) הובא בשמו בספר המאור לרבי זרחיה הלוי בהקדמה.

עוד לפני צאתו מקורדובה לסארקוסטה כתב ספר „ההשגה" לבטל במת הנחות רבי יהודה חיוג׳ · בדבר הזה הכעים לב רבים מתלמידי הר״י חיוג׳ אשר קנאו לכבוד מורם, ומהמקנאים האלה היה הגדול והנכבד שבהם רבי שמואל הנגיד אבן-נאגדילה · אז קמה מלחמת סופרים רבה ועצומה בין שני החכמים ילידי קורדובה, ותהי גם לריב-אנשים בין שני החכמים להכאיב איש את לב רעהו בדברו נאצה וריב-שפתים, עם דברי חדודים ועקיצות התול־מר והלצות תוכחות, כהתוכחות ומלחמות הסופרים שהיו בין תלמידי דונש בן לברט ומנחם בן סרוק בדור הקודם · ספרי יִפּוּהַ על דבר כללי הדקדוק ומגלות־איבה עפו מרבי שמואל הנגיד ורבי יונה אבן-גנא׳ח והנוטים אחריהם מזה ומזה · זה האחרון יאמר במקום אחד בדרך רמז, כי יודע הוא אשר לא מדרישת האמת ישיב עליו הנגיד, כי אם מקנאתו אותו וצרות עינו בחכמתו 1), ובגלל זה יאמר, כי הערותיו ודעותיו לקוחות הנה מחכמים אחרים והנהו מתקשט בנוצות זרים · שני החכמים נושאי ההשכלה העברית בספרד בפרק הזמן ההוא: „הנגיד" הנאור והגאון בחֵקֶר הלשון העברית היו שונאים זה את זה, וכנראה לא פנה מרירות השנאה כל ימי חייהם ולא נתפייסו ביניהם עד יום מותם · אי־רצון ואי־נטיה היו תקועים בלב שני החכמים איש על אחיו, והאיבה המסתרת הזאת היתה ברבות הימים לשנאה גלויה, כי כדרך כל מחלוקת נמצאו הולכי רכיל ומחרחרי ריב, אשר הביאו דבת איש אל רעהו להרחיב ולהגדיל השנאה עד לבלי הָכִיל·

בקרוב עת הזקנה, אשר כראש הפילוסופים אפלטון יקרא לה אבן-גנא׳ח בשם „אם השכחה" נגש לחבר את ספרו הגדול, אשר בו אגר ואסף את כל תכן חקירותיו וכל הָגוּת לבו בתלמוד הלשון העברית, אשר לכל בה היו חיי רוחו כל הימים · הוא חֵקֶר ואִזֵּן יסודות הדקדוק העברי, אשר בגלל היותם במקצתן, מוצא לדעות חפשיות יותר מראי לרוח הימים ההם, ובמקצתן לא ירדו בני הדור אז לסוף דעת החכם חוקר הלשון, ועל כן החרימו אותן ויבטלון · רבי יונה אבן-גנא׳ח היה לא לבד יוצר תורת שמוש הלשון (Syntax) העברית, כי אם המביא אותה כמעט לתכלית שלמותה · אך יותר נכבדו מיסודותיו בדקדוק הלשון המה ההלכות הברורות שחרש לנו בבית מדרשו לחֵקֶר כתבי־הקדש — הבינה במקרא — הנמצאות לרוב בהספר הזה — „ספר הרקמה" · לפניו לא היה כמוהו ואחריו עד ימינו לא נמצאו רק מעטים, אשר יבינו להחן והנֹעם — הצפונים בכתבי־הקדש וידעו להפיץ אור בהיר על כל סתום, כאשר עשה רבי יונה אבן-גנא׳ח · ממרום השקפת המחבר הזה בבינת כתבי־הקדש, יֵרָאו לנו פְּעֻלות חוקרי הלשון שלפניו מראשוני הקראים, עד רב סעדיה גאון, מנחם בן סרוק ודונש בן לברט ורבי יהודה אבן־דאוד (או חיוג׳) כמעשי תלמידים, אשר זה עתה נסו כחם בחכמת הלשון · הקראים אמנם שקלו כל מלה ואות בכתבי־הקדש בפלס־זהב ויחתרו לבא

---

1) בהרקמה הוצאת קירכהיים עמוד 185 יאמר הר״י אבן-גנאח, „כל החמודות אשר הביאונום בספר הזה ובזולתו . . . יקנאו בו המקנאים וחולקים עלינו, וקצתם טוענים עלינו וקצתם מיחסים אותם אל אומר שאיננו נמצא (הלשון מגומגם כדרכו של הר״י אבן-תבון וענינו: אל איש שאיננו נמצא כלל). והנה אם לא פרט הר״י אבן-גנא׳ח את שמות המקנאים, כדרכו לבלי קרוא את בעלי מחלוקתו בשמם, הנה נראה ברור, כי כוונתו על הנגיד. שפ״ר.

עד תכונת מלה ומלה והוראתה. כל שרש ושרש ושמושו על פי עניינו; אך המה שעבדו את הבינה במקרא אל למודיהם שקבלו בהתנגדות אל התורה התלמודית ותהי להם ההתנגדות הזאת לעיקר — וחֵקֶר בכתבי־הקדש על פי יושר הגיון היה להם לטפל. גם לרב סעדיה גאון היתה הבינה במקרא רק כלי־שרת למען דעת מה שישיב להקראים או למצוא לאיזה יסודות. הפילוסופיה סמך וזכר לדבר במקרא. לאחרים היתה החקירה בכתבי־הקדש והבינה במקרא לכלי־חפץ למען דעת כתוב כֵּן בלשון־הקדש, לסַגֵּל לעצמם סגנון צח ונאה בהדבור הפשוט והמליצה השיריית. רבי יונה אבן־גנאח היה הראשון אשר הרים את חֵקֶר כתבי־הקדש למעלת חכמה בפני עצמה; ותעודתה — דעת כתבי־הקדש, כשהיא לבדה — תעודה גדולה ונכבדה. נגד דרכי הבאור העקומים והסבוכים, אשר לפיהם ידברו כתבי־הקדש בלשון עוללים או נבערי דעת, שם הוא — אבן־גנאח — בפי הנביאים החוזים דברי חכמה שקולים בפלס ההגיון — דבור קרוב לפשוטו ומתאמת להֹכֶן הענין על פי הבינה הישרה, ויהיו דבריהם — על פי באורו — מלאים זיו ומפיקים נֹגַה הדעת וההגיון הישר. אבן־גנאח היה הראשון אשר התבונן אל החסר והנשמט (Ellipse) לפעמים בהמקרא או אל החלופים והעתקת אותיות או מלים ממקומן למקום אחר בכתבי־הקדש, וימצא און בנפשו לצרף וללבן את החלופים האלה ולמצוא על ידיהם את הכוונה הנאותה. יותר משתי מאות מקומות סתומים בכתבי־הקדש באר על פי הדרך הזה 1). ככל אמוני התורה היה

---

1) ספר הרקמה שער כ״ח הנקרא „ממה שנאמר במלה והחפץ בה זולתה״, ועיין גם כן כפ־הצחות לאבן־עזרא הוצאת ליפמאנן וההערה לזה עכ״ל הרב המחבר — והנה ליקרת הענין עלי להאריך מעט בהערה זו. הר״י אבן־גנא׳ח באמת לא דפק לנסה כה״ק רק בהשאלה, והדבר המציין אותו מיתר מבקרי המקרא הוא השקפתו על הרצאת הדברים״ והמשך הענין מבלי לדקדק ביותר בכללי הדקדוק — והנה נפלא הדבר כי הראב״ע שלא נרתע מלאמר. דברים רבים נגד המקובל בסודותיו ורמיזותיו יתאזר בקנאת־אמונה בספרו „הצחות״ ויאמר: „השמר לך ושמור נפשך מאד שלא תאמין בדברי המדקדק (אבן־גנא׳ח) המתקן בספרו יותר ממאה מלות ואומר כי כלם צריכים [תקון]. חלילה, חלילה כי זה אינו נכון בדברי חול, ואף כי בדברי אלהים חיים״ וספרו ראוי להשרף וכו׳ וכו׳ והולך ומשיב על דברי הר״י אבן־גנא׳ח בשער כ״ח מספרו הרקמה — עיי״ש. והנה בעוד שהראב״ע לא חשש לנגוע בהקבלה עם בדרך רמז, גם במה שנוגע למצות ואזהרות והתולדה הישראלית (עיין פירושו על התורה ויקרא פרשה ג׳ ופ׳ ז׳ (דברים ג׳) — הנה הר״י אבן־גנא׳ח יחתור להעמיד השמטותיו וחלופיו רק בהרצאת הדברים שבכה״ק — וגם יתאמץ להסתייע מן הקבלה ולדעתו (לדברי רד״ק) הנהו תומך יתדותיו בהמדה העשירית מל״ב מדות של ר׳ אליעזר בנו של ר׳ יוסי הגלילי „מדבר שנאמר בזה ואיננו ענין לו, כמו שנאמר וזאת ליהודה — תנהו ענין לשמעון וכו׳ — הדבר הזה הוא מביא באמרו (בשער הנ״ל עמוד קע״ט) הכתוב (בירמיה ל״ג פסוק כ״ח) גם זרע יעקוב ודוד עבדי אמאס והוא ר״ל „אהרן ודוד״ מפני שבהפרשה הזאת (פסוק י״ז־י״ח) אומר „לא יכרת לדוד איש יושב על כסא כו׳ ולכהנים הלוים לא יכרית איש מלפני״ ולהלן (פסוק כ״ד) מה העם הזה דברו לאמר שתי המשפחות אשר בחר בם ה׳״ וכו׳ — ובמקים הזה מסתייע הר״י אבן־גנא׳ח ממדה כ׳ דל״ב מדות כאמור למעלה. והנה כל המעיין בהקדמתו של הר״י אבן־גנא׳ח יראה כי כלה מלאה מאמרי חז״ל ודרשותיהם להסתייע מהם על כל דבר ודבר, כן החזיק בכל כחו בהמסרה כיוצא מכמה מקומות בכל הספר בפנים ובהקדמה. בכלל דרכו לבקש ראיות וסיוע מהקדמונים על כל דבריו — מדברי חז״ל בשני התלמודים ומדברי הגאונים רס״ג, רב שרירא ורב האי בנו ורב שמואל בן חפני (עיין הקדמתו על דבר הגמרא בבא קמא המבעה וההבער, ועירובין דף נ״ה ע״ב בני יהודה דדייקי בלישנא וכו׳ וכו׳). שפ״ר.

לבו מלא אמונת תורה מן השמים — אך לא הרים את מעלת התורה — **בעליה** כזאת שהיא ירידה, לאמר, כי אין למצוא פתרונים להדברים הסתומים בהאופן שהזכרנו, עדי היו דבריה לדברים נעדרי הגיון וחסרי טעם ושכל טוב. דברו היה: „דברה תורה כלשון בני אדם" — ובדברה לבני האדם, דבריה נאמרים על פי כללי הדבור האנושי. הוא לא יאמר, כי המעתיקים והמנקדים, שנו והחליפו איזה דברים ומשפטים מפאת שלא הבינו כוונת הדברים לאשורם, כי אם יאמר, אשר לשונם היא לשון בני האדם לאדם. בצדק יקרא רבי יונה לספרו הגדול (אשר כתב כחמשת ספריו שאחריו בהלשון הערבית) בשם „הבקרת" (אל-תנקיח) וחלקהו לשני חלקים: ספר „הרקמה" שהוא — לדבר בלשונו — תורת שמוש הלשון, העברותיו, מנהגיו ובנינו (כתאב אללמע) וספר העקרים או „השרשים" — נזכר בו רוב השרשים הנמצאים במקרא (כתאב אלאצול) 1).

הספר הגדול הזה הוא המחזה היותר גדול ונכבד בהספרות הישראלית אחרי ספריו של רב סעדיה גאון בימי הדורות ההם עד שנות המאה התשיעית לחמישי, וממנו — מהספר הזה — נראה, את המחבר לא לבד כגדל־דעה וחכם נאור ומעמיק בבקרת נאמנה, כי אם גם כאדיר־אמונה ובעל מוסר ומדות נכבד ונעלה. בהקדמתו הכתובה בלשון חכמים יאמר: „לא מאהבת הכבוד ולא מגאות ויהירות העמסתי על שכמי העבודה הזאת, כי אם „להבין דברי האלהים בכתבי־קדשו לעשות מצותיו", שם להחכמה הזאת המקרבת אל הגמול [הרוחני] ומרחקת מענשו" ויאמר: „לא להתפאר עשיתי זאת ולא כוונתי בו לקנות שם, אבל היתה כוונתי „בו להתקרב אל האלהים ולהגיע אל גמולו הטוב במה שאועיל מעניניו „למי שאיננו יודעם . . . כי אני לא הגעתי אל החכמה הזאת, כי אם בהתמדת „החקירה והעיון ובטרח תמיד לילי ויומי ובחשק שהיה נכנס לה בלבי וכאלו הייתי „מתנבא בה בנבואה".

אם כי רָבו אויביו, אשר צרה עינם במפעלו, ויתנו דופי בעבודתו וגם רָבו אלה אשר נתנוהו לכופר על דבר פתרון כתבי־הקדש בדרך המסכים אל חכמת הלשון וברור הכתובים: הנה הוא היה נוח וענותן ולא דבר סרה גם באנשי ריבו, גם לא הזכיר את שמם, ומצדו לא היו נודעים לדורות הבאים דברי הריבות והתוכחות אשר עברו בינו ובין ר"ש הנגיד. — דרכי הפילוסופיה המדרשית־הפלפולית לא זרו לר"י אבן-גנא'ח; באריסטו ובאפלטון ידבר, כאיש היודע טיב הפילוסופים האלה ודרכיהם ומחשבותיהם 2). הוא גם כתב ספר בהגיון וכנראה על פי דרכי אריסטו 3). אך החקירות במה שאחרי הטבע (מעטאפיזיק) על דבר מציאות הבורא ויחוסו אל הבריאה, לכל יסוד היסודות ושרשי החקירות השכליות, שהוגיעו עצמם בהם חכמי

---

1) בהנ"ל בפנים עמוד 161, הארכתי במקום הזה והבאתי עצם דברי הרב המחבר, כי בהם נוכל לדעת את תכונתו, תכונת נפש חוקר לכל תכלית בדברים המושגים לשכל האדם — ואיננו שט על פני אפיקי מים שאין להם סוף — בים הפילוסופיה במה שאחרי הטבע לנסות להשיג בשכל אנושי דברים המושגים רנו אך ברגש לב וידיעה נפשית-מוסרית.

2) שם מעמוד 185 והלאה.

3) השערת גייגער, כי אבן-גבירול בשירו באספת שירי שלמה לדוקעס סימן כ"ב מוסבה על אבן-גנא'ח מוכחשת מתוכן השיר בעצמו.

היהודים בני דורו ובני ארצו והאחד המיוחד שבהם — רבי שלמה בן גבירול — זרה רוח רבי יונה ולא מצא בהן נחת. כמו שאמר בפירושו על הכתוב בקהלת: „עשות ספרים הרבה אין קץ" לאמר: „לא מנע החכם בהמאמר „הזה הַרְבּוֹת מן החכמות התוריות המקרבות אל האלהים והחכמות „המועילות המושגות באמת, אבל מנע בו מהתעסק בהספרים [אשר „על דעת העוסקים בהם, מביאים אל ידיעת ההתחלות והסודות על הויות העולם „העליון והתחתון, כי הוא דבר שאין עומדים ממנו על האמת ולא יגיעו בו עד „הכליתם. [ועם] זה הוא [החקר העיוני] מפסיד התורה, מאבד האמונה ומיגֵּע הנפש „בלא תועלת, וכאשר אמר ולהג הרבה יגיעת בשר... כי הטוב שבדרכי החכמה, „שתשתדל בעזיבת יגיעת נפשך, בבַקֵּש [דבר] מה שלא תשיג אמתתו ולא „הגיע אל תכליתו מן החכמות העליונות — הטה [לבך] אל היראה ואל עבודת „האלהים ותדבק בתורה כאשר אמר: „ראשית חכמה יראת ה'" 1).

רבי יונה אבן־גנאח אבול־וואליד היה הוגה דעות בבינה ישרה והשבון ודעת המעשים המושגים להשכל האנושי ויהי רחוק מאד מכל דמיון והזיה ובכלל מכל אותות התגברות רגש הלב על חשבון הנפש. בגלל הדבר הזה לא התנוססה בו גם רוח השירה, והוא בעצמו הודה על האמת לאמר: „השיר „אינו ממלאכתי והפיוט איננו מעסקי ואינני מתיחס אלי... אך אמרתי בימי „הבחרות חרוזים" וכו'... 2). בדור דעה זה, דור שלשת אבירי חכמת ישראל (Triumvirat) בספרד: רבי שמואל הנגיד, רבי יונה אבן־גנאח, רבי שלמה בן גבירול, היה השני ההֶפֶךְ מן השלישי, בַּהֲלָךְ־רוחו דרכיו ומחשבותיו ואף כי ישבו בעיר אחת לא היו נוחים זה לזה ולא היה שלום ביניהם 3).

---

1) לתועלת הקוראים המעיינים הנני רושם בזה ספרי הר"י אבן-גנא'ח כמו שנמצא בתולדות רבינו יונה להחכם המו"ל את הרקמה ב. גאָלדבערג בפאריז — והספר הוא יקר המציאות עתה. הספרים האלה הם:

א) כתאב אלמסתלחוק, ספר ההשגה. — השגות על ספר הנוח והכפל לר' יהודה חיוג'.

ב) כתאב אלתשויר, ספר ההכלמה. — להסיר מעליו טענותיו של ר' שמואל הנגיד.

ג) רסאלה אלתנביה, ספר ההערה. — גם כן לחזק דבריו בספר ההכלמה.

ד) כתאב אלתקריב ואלתסהיל, ספר הקרוב והישר. — למתחילים בחכמת הדקדוק ולהסברת דברי ר' יהודה אבן-חיוג'.

ה) כתאב אלתסניה, ספר ההשואה — להשיב על טענות שונות נגד ספר ההשגה:

ו) כתאב אלתנקיח, ספר דקדוק. — נֶחלקהו לשני חלקים כמו שעשה הרד"ק אחריו:

1) כתאב אללמע, ספר הרקמה. — שאנו עוסקים בו,

2) כתאב אלאצול, ספר השרשים.

החכמים אשר נחשבו להר"י אבן-גנא'ח לאבות תורת לשון עברית והוא מביאם בספרו הםה: הגאונים רב סעדיה, רב שרירא ובנו רב האי, רב שמואל בן חפני; מנחם בן סרוק, דונש, יצחק בן סהל, יעקב ובניו, יהודה בן חנינא, יצחק בן כלפון, אבו יוסף בן חסדאי (בעל השירה היתומה אשר עוד נדבר בו בהגיענו לתולדות בן גבירול, ותלמידי מנחם. שפ"ר.

2) הרקמה בהקדמת המחבר 11.

פרק שני

דור רבי שמואל הנגיד ורבי שלמה אבן־גבירול.

(המשך)

אבן-גבירול, תולדתו, תכונת רוחו, שירותיו ודקרי לבו בפילוסופיה. החכם המדיני יקותיאל אבן-חסאן. רבינו בחיי הדיין אבן-פקודה (בעל חובת הלבבות) — ושיטתו הפילוסופיה המוסרית. החוקר החפשי מדעותיו — בעל בקרת המקרא יצחקי אבן-ישוש. המשורר רבי יוסף בן חסדאי. מות רבי שמואל הנגיד; בנו רבי יהוסף הנגיד; הלך-רוחו ותכונת נפשו ואחריתו המרה; היהודי השר החכם המדיני והמליץ אבו-פדהאל בן חסדאי. מות אבן-גבירול. — קהלות ישראל בצרפת ואשכנז; רבי יוסף טוב-עלם (Bonfils), האחים רבי מנחם בר חלבו ורבי שמעון קרא. רבי משה מנרבונה או רבי משה הדרשן. חכמי לותיר. בית הכנסת בווירמיישא (Worms), רבי יעקב בר יקר, רבי יצחק הלוי ורבי יצחק בן יהודה. ספר זרובבל. היהודים בפולניא ובביהם (Böhmen). הקראים.

(מן ד״א תשפ״ז עד ד״א תת״ל = 1027 1070).

חזון יקר ונעלה, חזון איש הרוח, חזון איש אחר — ועולם מלא — שירה וחזיון, מליצת חן ונעימות, חֵקֶר־אלוה ומחשבות רמות ונשגבות בדברים שהם כבשונו של עולם ההגיון הפילוסופי — תחזינה עינינו בהפנים המאירות 1) — פני ר׳ שלמה אבן־גבירול, הנקרא בערבית: אבו־איוב

1) רבי שלמה בן גבירול הופיע בכל יקר תפארת גדולתו אך בדורות האחרונים. יותר משמונה מאות שנה היה האור הזה גנוז בהביבליותיקות. לעיני בני עמנו נראה הרשב״ג פייטן ככל הפייטנים. — לכל היותר חשבוהו למשורר שירי תפלה ושבחה בכשרון ודעת חקי המליצה, אבל איש מאתנו לא ידע, כי הוא היה אביר הפילוסופים בימי הבינים בקהלת יעקב אשר בספרד. הראשון שגלה עמוקות מני חשך היה החכם הגדול רבי שלמה מונק — הוא גלה לראשונה את הספר מקור חיים. לרבי שלמה בן גבירול, אשר לקט והעתיק מלשון ערב ללשון עבר, רבי שם-טוב בן פלקיירא. כתב-יד זה היה חבוש בטמון בבית הביבליתיוקה הלאומית בפאריז, והחכם מונק הגיה, צרף וברר זקק והוציא סלת מנופה — אף באר ברחבה את שיטת רשב״ג בפילוסופיה תמצית דעות „מקור החיים" (Exraits de la source de rie) ונתוח אמריו Analyse de la source de rie; והביא הדברים בקשר ויחס אל תפלת רשב״ג „כתר מלכות׳, כמו שנבאר כל זה בפנים. השני אשר הפליא לגמול חסד עם ספרות ישראל המושכלת הוא חכם עמנו בן ארצנו, הזקן אשר זכיתי לקבל פניו וליהנות לאורו שנה אחת קודם פטירתו רבי שניאור זאקס. בשני ספריו „התחיה" ובספרו „שירי השירים אשר לשלמה" שירי השירים אלה כלם קדש — ורוח קדושה וטהרה. רוח אהבת תורה ולאם הישראלי, אהבת זכרונות עמנו וארץ קדשנו שפוכה עליהם גם את דעותיו בחקר-אלוה צרף וברר זקן חכמי ארצנו זאקס. ויוכיח לדעת, כי דברו ב„מקור חיים" האירו נתיבות הפילוסופיה בימי הבינים, כי רשב״ג היה הראשון אשר ראה כי אריסטו הוליך שולל את בעלי הפילוסופיה המדרשית בימי הבינים. — כל זה יבואר במקומם בפנים ובהערות, ובמקום הזה הנני לזכות את הקוראים, לקרוא

סולימאן אבן־יחייא (ולד בערך שנת ד״א תשפ״א, מת בשנת ד״א תת״ל) 1).

דבר אחד מדברי החכם זאקס בשומו לפנינו תאר פני המשורר הוגה דעות בדמותו כצלמו כפל צביונו ותכונת נפשו הזכה (ואלה דבריו היקרים הובאו גם כן בס׳ תולדות חי׳ להחכם שולמאן 27-29):

„לפי דעת אפלטון כל ידיעותינו הן זכירות הנשכחות, אשר ידענו בעולם הנשמות טרם
„בואנו לעולם הגופני זה, הנה לא היה הדבר כן אצל הפילוסוף האפלטוני רשב״ג; הוא לא שכח
„דבר בעולם השפל מכל אשר ידע בעולם העליון, שכחה היתה אך לא לפניו, כ״א לפני המלאך הממונה
„על השכחה בעצמו וישכח כרגע לסטור אותו על פניו. על כן לא חדל בן גבירול מהביע עלי חלד,
„אחרי הולדו, את שיריו אשר השמיע במרום לפנים עם שרפי אל. לא השכיחו המלאך את התורה
„אשר הגה ולמד במעמד הנפשות, ולא כבה את הנר הדלוק על ראשו בירחי קדם שאין בהם
„שנים... הוא לא היה צריך לעורר בילדותו את נפשו כאשר עשה בשירו הנעים:
„שׁוֹגֶה בְּחֵן יַלְדוּת עוּרָה אַל תִּישָׁן: כי לבו היה ער תמיד...

„גם אחרי מות הקדוש בן גבירול נתן מהודו על הבאים אחריו והאציל מרוחו עליהם. אז
„נתבכרו פירות בני הדורות הנולד, מלשד שמנו ולחו הנס אליהם, זה דור ישרים יבורך, דור ר׳
„יצחק ור׳ יהודה גיאת, דור ר׳ לוי בן יעקב יוסף אל-תאבן, דור רבי משה בן עזרא ור״י הלוי״ כו׳.

ויוסף הכם ישראל בן ארצנו וזקן חוקרנו הר״ר זאקש ויאמר (בהקדמתו לשירי השירים אשר לשלמה): ... „גדולים צדיקים במיתתם יותר מבחייהם״! — אור גנוז צפון ונעלם היה רבי שלמה
„ן׳ גבירול ז״ל. — שמונה מאות שנה נגוזו עברו למיום נפל משמים הילל בן שחר הזה להאיר על
„הארץ, וכמעט נדעך אורו עד היום הזה. כי בחייו ואחרי מותו נסעו עמודי ענן לפניו — שונאי
„נפשו ושוטני חכמתו... ומה גם כי קם המאור הגדול הרמב״ם והקדיר כל מאורי אור אשר
„מלפניו, ובעד כוכבים אשר לא זכו בעיניו חתם; והחפיר והביש גם את החמה — את רשב״ג עד
שקם בישראל שלמה מונק, החוזה בכוכבים הגדולים אשר דרכו מיעקב, ובידו קנה-הראי הגדול;
„ויבט דגבה למעלה ועיניו למרחוק תצפינה, וירא את אור גבירול כי טוב מאד, אך ענן כסה
„הודו, כי נכרים באו שעדי חכמתו וילבישוה מלבוש נכרי — שפת לטינית (העתקת הספר מקור
„היים). גם שנו את שמו וערפל אביסברון התולהו, והוא מתנכר אלינו, בן-נכר, בן-הגר
„נחשב לנו. אז נדמו בעינינו יריעות שלמה כאהלי קדר. ויקם החכם שלמה האחרון (מונק) ויפתח את
„חכמת שלמה הקדמון (גבירול) ויכר את אחיו ויתמול עליו ויאמר: מילדי העברים זה, אור ישראל וקדושו.
„ולא יהל שם ערבי. ויבאו גם חכמי הגוים ויודו לשלמה מונק, ובכתוב עמים קורות הפילוסופיה
„יאמר גם לציון זה החכם הרם אביסברון יולד בך = ... כי אם קטן (רבי שלמה הקטן) נקרא
„וקטן היה בעיני אויביו שונאי חכמתו האדם הגדול בענקים, ראש פילוסופי ישראל וישמעאל הוא.
„ואחרי מונק סרתי אני הצעיר, לראות את המראה הגדול. באתי לגן הפילוסופיה גן נעול ושם מקור
„חכמה „מקור חיים״... ראיתי כי רבי משה בן עזרא ירד לגנו ויאמר: הבה לי זרע, ואזרע
„ערוגת הבשם״. מאבניו לקח רבי אברהם בן עזרא „אבן העזר״, ויזרע יצחק לטיף וימצא ממנו
„מאה שערים״, אל „גנת אגוז״ ירדתי לראות כן, כי מגן בן-גבירול זרועיה תצמיח, אור זרוע
„ממנו לבעל „שערי אורה״, ובעד הערפל ערפלי זוהר, שפטתי על גבירול ובאתי אליו בעב
הענן עבי „הקבלה״ פתר לי. ראיתי כי משה נחמני (הרמב״ן) אמר על גבירול: „זה ינחמנו״ אבל
„משה מיימוני הרים את מטהו ויך את המים הנובעים מ„מקור חיים״ ויעש אותות ומופתים לבטל
מופתי בן גבירול וכו.

הבאתי דברי החכם זאקש במלואם — כי יקרים ונחמדים הם, והוא האחד אשר העריך את בן-גבירול בכל כבודו ויקרו בלשון עברית — שני החכמים האלה — בן המערב מונק, ובן המזרח — זאקס השיבו את בן גבירול אל מחנה ישראל. שירי חול של רשב״ג לקט ואסף דוקעס בספר שירי שלמה (הנזכר) והוא גם כן יקר המציאות מאד ורבים משיריו נכנסו בהקובץ לקט שושנים להחכם ד״ר גראֶטץ. שפ״ר.

1) על דבר פרטי תולדותיו עיין ציון ג׳ סימן ב׳ סוף הספר: בעלי הפילוסופיה המדרשית הנוצרית (Scholastici) שבשו וקלקלו את שמו ויקראו לו אבי-ציברול ואבי-ציברון, עכ״ל הרב המחבר. פרטי ראיותיו על דבר שנותיו של בן גבירול יבוארו בהציון הנ״ל -- והמה ראיות מוכיחות ופה רק אעיר שהם בנטיה מדברי רבי יהודה אלחריזי בתחכמוני האומר על הרב שלמה בן גבירול:

ר׳ שלמה בן גבירול, היה דר כלו בעולם השירה והחזיון, החֵקר והמחשבה; כל דבר, אשר עמד מחוץ לגבול המליצה והחקירה האלהית, כמו זר נחשב לו וכדבר קטן־ערך שאין לשום לב לזה. אחד ממליצי ישרון קרוב לזמן המליץ — הוגה דעות הזה יאמר: „רבי שלמה התנשא מעל לצרכי החמר ומחסורי איש גופני, נזיר „אלהים היה ויִנָּזֵר מכל חמודות בשרים ותענוגות בני אדם. ויקדיש את נפשו הזַכָּה „מכל שמץ דופי כליל לחפצי הרוח; האיש הצעיר בשנים בין חכמי זמנו, גבה „ויעלה על כלם בהעופת מליצתו, בחן שירתו ונעימת מדברותיו״. ובכל היותנו יודעים ורואים, מתפלאים ומשתוממים על דעותיו הרמות והנשגבות, על תעופת המחשבות והגיוני לב איש מופלא בהלך־נפשו ונטות רוחו, הנה עלטה שוכנת על תולדותיו ודברי ימי חייו, ובתָאֳרֵנו את חיי האיש המופלא הזה, אשר כל צעד ממנו הוא לנו לדבר־חפץ וענין יקר, מוכרחים הננו להסתפק בהשערות לבדן. אביו רבי יהודה ישב בקורדובה, וכנראה, יצא בימי המהומה לשבת במאלאגה ביחד עם ר׳ שמואל הנגיד ושם נולד שלמה בנו, המליץ והפילוסוף, מופת דורו — אפלטון היהודי. — בקורדובה נתגדל האיש אשר שירותיו הלהיבו, ויאירו לבבות ולאור חכמתו הלכו אנשי הרוח וחכמי תושיה. נראה הדבר, כי עוד בהיותו קטן מתו עליו אביו ואמו וגם לא השאירו לו כל נחלה וקנין, ויהי בעצם ימי ילדותו ועלומיו יחיד ועני וגם אח ורֵע לא היה לו לשפוך שיחו בחיקו ולהביע לו רגשי עצבתו.

על נפשו המלאה רַכּוּת ההרגש, שירה ודמיון, בנטות רוחו להגיוני לב וחקר־אלוה, פרשה העצבת את כנפיה. הילד הנעזב לא ידע שעשוע ילדים ושמחת הנֹער, על פתחי פיהו לא נראה שחוק הילדות. רוח־עצבת פָּעֲמַתהו והגות לבו קינים והי. בשלמה בן גבירול הנער והעלם הננו רואים בחרות וזקנה, בחור גבה־רוח, אשר מרוב התחקותו על שרשי החכמה העליונה וחפוש הסבות, הזקין בלא־עת ובעודו עומד על גבול המבדיל בין הילדות — והבחרות, יְתָאֵר לנו את דמותו ותכונת נפשו לאמר:

אֲנִי הַשָּׂר וְהַשִּׁיר לִי לְעֶבֶד,
אֲנִי כִּנּוֹר לְכָל שָׁרִים וְנוֹגְנִים
וְגֵוִי יַהֲלוֹךְ עַל־הָאֲדָמָה —
וְרוּחִי תַּעֲלֶה עַל הָעֲנָנִים
וְלִבִּי בֶּן כְּלֵב בֶּן־הַשְּׁמֹנִים 1).

חיד ונעזב במרחבי חלד, התכנסה נפשו ותחפש רוחו בקרבו, וימצא את עולמו — בקרב לבבו, עולם מלא — שירה וחקרי־אלוה. השירה והאמונה הצרופה

וְאִלּוּ הֶאֱרִיךְ יָמִים חִבֵּר בְּסוֹדוֹת הַשִּׁיר פְּלָאִים, אַךְ נִקְטַף בְּאִבּוֹ, וְנֶחְמָד וְלֵיחוּת הַנְּעָרוֹת בּוֹ. וּבֶן תֵּשַׁע וְעֶשְׂרִים נֵרוֹ כָּבָה, וְעַד הַשְּׁלֹשִׁים לֹא בָא... אמנם מבוכה גדולה שוררת בזה — ותשע ועשרים הוא לבטח מספר שאינו מסכים אל האמת, במרוצת הדבוים להלן תתבאר ותתברר גם השאלה על דבר שנות חיי הרשב״ג. שפ״ר.

1) שירי שלמה אצל דוקעס שיר ט׳ עמוד י״ד.

בכור הבחינה והחקירה ההגיונית היו שני מלאכי הש״ת, מלאכי פניו, לשמרו בדרך החיים והמה נחמוהו וישגבוהו ישע לבל יאבד בעניו. אך גם שני מלאכי פניו אלה לא פִּזרו את העננים אשר הֵעיבו שמי חייו ולא הביאו שמחת החיים אל לבו. על כן בכל שיריו נְכָאִים יהגה ורוח כֵּהָה, רוח לב נשבר ונדכה שפוכה על פני מליצותיו. נכון הדבר, כי שיריו הראשונים מימי עלומיו היו שירי־תפלה, שירי השתפכות הנפש אל חיק יוצרה ואביה שבשמים, שירת הנפש המרקעת לשחקים עד כסא־כבוד אל־אלים בצקון לחש ובשיר* שבחה בסוד שיח להקות שרפי־קדש. — עודנו עומד בין גבול הילדות להבחרות, ובן־גבירול כבר שר שיריו וימליץ מליצותיו בכל החן והנעימות המיוחדים ליחידי המליצים וגאוני השירה, אלה אשר יוצרם יְצָרָם להיות נביאי השירה וחוזי חזיונות לבני־עמם. בהיותו בן שש עשרה שנה והנה שר שירתו, שירה מלאה רגשי לב דוי והילד — העלם היה להושב מחשבות איש בא בימים עליו ועל גורלו ויאמר:

מְלִיצָתִי בְּדַאֲגָתִי הֲדוּפָה, וְשִׂמְחָתִי בְּאַנְחָתִי דְחוּפָה,
וְאִם אֶרְאֶה שְׂחוֹק יִבְכֶּה לִבִּי לְחַיָּתִי שֶׁהִיא מֶנִּי קְטוּפָה,
יְדִידַי! הֲלָבֵן עֹשֶׁר וְשִׁשָּׁה, סְפוֹד וּבְכוֹת עֲלֵיהֶם הָאֲסִיפָה
אֲשֶׁר הָיָה לְהִמָּשֵׁךְ בְּיַלְדוּת, בְּלֶחִי כַחֲבַצֶּלֶת שְׁזוּפָה.
שְׁפָטָנִי לְבָבִי מִנְּעוּרַי עַל כֵּן הָיְתָה נַפְשִׁי כְּפוּפָה —.
וּמַה בֶּצַע לְהִתְקַצֵּף אֲבָל דּוֹם וְקַוֵּה, כִּי לְכָל מַכָּה תְּרוּפָה
וּמַה יוֹעִיל בְּכוֹת עַל הַמְּצוּקִים, וּמַה יוֹעִיל לְדִמְעָה הָעֲרוּפָה? 1)

בהיות „שלמה הקטן" עוד בימי הנֹער, כאשר בני גילו התרפקו עוד על פני שחוק וגילת הילדות, היה הוא כבר למליץ ומשורר־מושל מופלא ונעלה, אשר התעלה על כל מליצי ישראל שהיו לפניו וכבירים ממנו לימים. כל קורא שיריו יעידו, כי היה מליץ — מושל בחסד אלוה ממעל, כי סִגֵל לו את המלות והחרוזים ונמצאו לו בכל עת חפצו בהם מבלי להוגיע את עצמו בחפוש דרכי הדבור וצלצל החרוז. בן־גבירול גם ידע לשום משקל לרוחו, ובתקוף אותו רוח השירה בעצומיה, ידע לשמור גבולות הנשגב והנעים, לבלי השחית חן מליצותיו בהפלגות והפרזות. — לשפת עבר הזקנה, אחרי בלותה היתה לה עדנת הנער ותתעורר לתחיה מנשמת רוח הנער־המליץ־העלם החוזה חזיונות נעלים ונשגבים, ותהי מני אז הלשון העברית בפיו ללשון חיה, כאלו דבר בה המשורר מיום החלו לבטא מלים בלשונו והביאה אל קרבו מטל ילדותו. בידי אומן הלשון וחכם חרשים כבן־גבירול קבלה השפה העברית תמונה נעימה, פנים של חן וחסד, מלאה רך ומפיקה נעימות, והיא נמצאה לו לכל אשר חפץ ויהי לבחירה דודה ואיש סגֻלתה.

בת־השירה העברית, אשר סֵמֶל תמונתה לא נמצאה לא בכתבי הקדש ולא בשירות משוררי העברית החדשה, הלביש הוא — בנעים מדברו — במראה

1) שירי שלמה שיר ב׳, לקט שושנים לגרעטץ שירי גבירול, שיר א׳ עמוד 37. „הערופה" אחרונה — הזולגת מלשון יערוף כמטר שפ״ר.

וחזון „יונה חמדת עינים וכנפיה נחפות בירקרק חרוץ״ · בצדק נחשב אז לאבי המשוררים ובחיר המליצים והמושלים ובני דורו השתאו ויתפלאו עליו ועל בת־שירתו.

בימי עניו ומרודו מצא לו משוררנו מליצנו מגן ומושיע, אשר נחמהו מיגונו ויהי לו לאב. את איש חסדו זה רומם בן־גבירול תחת לשונו ויפארהו בכנור בת־שירתו, ויהי שם האיש הזה לזכר עולם · ובלעדו, היה נשכח שמו וזכרו מלב בני הדורות הבאים · שם האיש הזה הוא: רבי יקותיאל אבן־חסאן או אלחסאן. כנראה היה רבי יקותיאל גדול ונכבד מאד להמלך יחייא אבן־מונדהיר אשר מלך בסרקוסטה (סרגוסה) ומעמדו במדינה היה רם ונשא כמעמדו של רבי שמואל הנגיד במלכות גראנדה. בן־גבירול יְתָאֲרֵהוּ: שר־השרים ונשיא־הנשיאים, כי „הָיָה יְקוּתִיאֵל כְּמֶלֶךְ בִּגְדוּד, אֶל אָהֳלוֹ הַמַּחֲנוֹת צָפָרוּ; מִשְׂרַת מְלָכִים עַל כְּתֵפָיו הָיְתָה, וּלְפִי דְבָרוֹ הַגְּבִירִים שָׂרוּ. וּלְמוֹעֲצוֹתָיו יִדְּמוּ הַיּוֹעֲצִים וּלְמַחְשְׁבוֹתָיו נוֹאֲלוּ נִבְעָרוּ. הוּא הָאִישׁ אֲשֶׁר כָּל רוֹזְנִים אֵלָיו מְיַחֲלִים וְלִדְבָרָיו מְקַוִּים כָּל סְגָנִים. יקותיאל הנגיד הוא גם טוב ומטיב עושה צדקה וחסד, פִּיו מַעְיָן נוֹבֵעַ יֶשַׁע, שְׂפָתָיו נָצְרוּ אֱמוּנָה, הוּא מָשַׁל בְּלִבּוֹ הַלְּבָבוֹת, התחנן לעניים ואביונים, לקח מידו נדבות וְלוּ מֵאֵן (העני מקחת) בְּחֹזֶק יַד תָּפְשׂוֹ״ — „פִּיהוּ לְכָל אָדָם בְּשׂוֹרָה, וְנִדְבָתוֹ יְקָרָה מִפְּנִינִים, בְּרוּחוֹ חֵן, וּבְלִבּוֹ נְדָבָה וְשִׂפְתוֹתָיו בְּכָל עֵת נֶאֱמָנִים״ · האיש הרם הזה חמל על העלם הנעזב; נחמהו, הביאו אל ביתו ויספיק לו כל צרכיו די־מחסורו (בשנת תשצ״ח). על כן שפתי בן־גבירול לו תַבַּעְנָה שירי תהלה והודיה · מאת הטבע לקח בן־גבירול חמדת חזיונות הבריאה ובכתבי הקדש מצא ניב־שפתים לפָאֵר בהם איש חסדו ומיטיבו · ומי זה יטיל דופי בנפש משורר בן שבע־עשרה שנה, אם גם דבר בלשון הבאי ובהפלגות והפרזות? בהיות בן־גבירול חוסה בצל חסדי האלוף הנדיב הזה לבש מעטה גיל תחת רוח כֵּהָה עדי מצא נחת גם בהחיים ונעימותיהם. ברוחו הזַכָּה ונפשו הרַכָּה היה כמו נוצר לאהבה וידידות, וגם מצא לו אוהבים ורֵעים רבים, אשר אחריהם דבקה נפשו בכל חם ילדותו ולבבו הטהור וישת עליהם כבוד והדר מהוד שירתו ותפארת מליצתו, ואז ישיר בן־גבירול את שירותיו: „שיר תהלה על ר׳ יקותיאל אבן־חסאן״ 1), שירי התהלה על משוררי זמנו „בשבח החכמה״. תעופת שירתו הגביה עוף ותמונותיו וציוריו מלאים חיים חן וחסד ·

אך כמו נגזרה גזרה על אותו צדיק וחכם — לבל תהיה לו מנוחה בעולם הזה, לא ארכו ימי שַׁלְוָתו, וכמעט אמר לְהִנָּפֵשׁ מעמלו ועצבונו, כי לפתע־פתאום

---

1) הוא השיר המתחיל:

וְאַתְּ יוֹנָה חֲבַצֶּלֶת שָׁרוֹנִים · וְשׁוּלַיִךְ מְלֵאִים פַּעֲמוֹנִים...
וְעֵת צֵאתֵךְ לְעֻמָּתִי אֲדַמֶּה · הֲלִיכָתֵךְ כַּשֶּׁמֶשׁ בִּמְעוֹנִים.
שְׁבִי פֹּה יַעֲלַת חֵן לְנֶגְדִּי · וְהָעִירִי לְדוֹדֵךְ הַשְּׁשׁוֹנִים,
קְחִי הַתֹּף וְהַנֵּבֶל וְשִׁירִי · בִּנְגוּנַיִךְ עֲלֵי עָשׂוֹר וּמִנִּים
וְקוּמִי הַלְלִי דוֹדֵךְ בְּחֵירֵךְ · יקותיאל נְשִׂיא שָׂרִים וְרוֹזְנִים.

וכו. שמ״ר

נלקח מגנו איש חסדו מעל ראשו . הנגיד רבי יקותיאל נפל לפני בני־עולה . יש לשער, כי התערב השר הזה בדברי המדינות לעת המהפכה בסארגוסה לעת מרידת עבדאלה אבן־חכם בשארו המלך יחייא אבן־מונדהיר— כאשר התפרץ אל היכלו וירצחהו נפש ויקח לו כל אוצרותיו ומחמדי בית מלכותו (ד״א ת׳תצ״ט = 1039) . אז לא היתה חנינה לכל יועצי יחייא המלך המומת ואוהביו · וקרובה מאד ההשערה, כי אז היתה האחרית הנוראה ליקותיאל וביתו, כאשר ירבה לספר משוררנו ברוב ענין וקינה והגה והי · לראשונה אֻסַּר בַּנְחֻשְׁתַּיִ־ ואחרי כן נפל בחרב רעה וַיֵּרָצַח לעיני השמש · אז גדל האֵבֶל בכל כנסיות ישראל אשר בספרד הצפונית — ומשוררי הזמן התחרו איש באחיו לענוד פרחי תהלה וזֵר תפארת השירה לראש הנגיד, אשר אחריתו היתה מרה ויפול לפני בני עולה · אז נשא בן־גבירול תאניה ואניה על מות השר הנאור, אשר כאב לקחהו ויקונן שלמה את קינתו המחרדת לב ורוח, קינה אשר מבין שורותיה נראה מרת נפשו, תוגיון רוחו ובאזנינו נשמע את אנחותיו, אנחת לב דוי, על הֻלַּקח ממנו איש חסדו המרבה להטיב עמו ועם כל בני עמו · שירת־קינה זאת תכיל שתי מאות חרוזים וכֻלה אומרת כבוד להמספיד והנספד — מצבת כבוד ועמוד פאר היא להנשיא בישראל וגם להמשורר, החוזה חזיונות והוגה דעות · הבית הראשון לבדו מביע במעט אמר את כל תהלות הנפטר באמרו :

בִּימֵי יְקוּתִיאֵל אֲשֶׁר נִגְמָרוּ ,   אוֹת כִּי שְׁחָקִים לַחֲלוֹף יָצָרוּ .

במות רבי יקותיאל טבע בן־גבירול בים היגונים ונפשו לא ידעה נחם ובמר נפשו ישיח ויאמר :

אֶרְאֶה פְּנֵי תֵבֵל, יְדִידַי זוֹעֲפִים, יִתְנַכְּרוּ אֵלַי וְלֹא נִכָּרוּ ,
עַל כֵּן שְׁעוּ מֶנִּי אֲמָרֵר בַּבֶּכִי, מַה תִּקְצְפוּ עָלַי וּמַה תִּגְעָרוּ ,
אַל תִּשְׁאֲלוּ עַל מַה זֶה שְׂפָתַי צָלָלוּ, כִּי מֵעַל רֹאשִׁי צְלָלִים סָרוּ
אָבַד יְקוּתִיאֵל , אֲשֶׁר הָאוֹבְדִים, בּוֹ עָתְקוּ חָיִל וְגַם גָּבָרוּ .

בחרט אמת ובשפה לנאמנים ישים לפנינו את גדל נפש רבי יקותיאל כאדם ובן ישראל אוהב דתו ולאֻמו באהבה בלי מְצָרִים לאין קץ ותכלית, האיש אשר לבו היה לציון, ועם זה היה כחומה אל בני עמו אשר בגולה וחש להצלחתם לרַוְחָתָם וכה יאמר :

לִבִּי לְצִיּוֹן כַּחֲלִילִים יֶהֱמֶה   וּלְקוֹל בְּכִיָּתָהּ רַחֲמַי נִכְמָרוּ
תִּזְעַק : יָהּ אֲהָהּ! כִּי נָפְלָה חוֹמָה, אֲשֶׁר   בָּהּ נִשְׂגְּבוּ עַמִּי וּבָהּ נִבְצָרוּ .
סָרוּ נְטִישֶׁיהָ וְנִגְלָה הַיְסוֹד   בָּהּ וַאֲבָנֶיהָ לַגַּיְא הֻגָּרוּ .
מִי יְחָנְנֵי עוֹד וְיִפְקֹד יוֹם לְיוֹם ,   אִם יִכְבְּדוּ בָנַי וְאִם יִצְעָרוּ ?
מִי יְמַשְׁכֵנִי בַּעֲבוֹתוֹת אַהֲבָה   וּמִי יִתְמְכֵנִי עֵת צָעֲדַי צָרוּ ?
מִי יַעֲמוֹד לִפְנֵי עֲדַת מִתְקוֹמְמִים   יִתְיָעֲצוּ עָלַי וְיִתְאַמָּרוּ ?
מִי יַעֲמוֹד בַּצַּר לְהָשִׁיב צוֹרְרִים   כִּי יַעֲרִימוּ סוֹד וְיִתְעוֹרָרוּ ?
מִי יַהֲרוֹס שִׁנֵּי כְפִירִים שׁוֹאֲגִים   לִטְרוֹף שְׁאֵר צֹאן אֹבְדוֹת פָּעֲרוּ ?

1) הנני מרחיב בזה להביא דברי השיר מה שלא הביא המחבר, למען ידע דור קורא עברית תכונות הנגיד רבי יקותיאל, חבתו לציון ועמדו בפרץ להושיע לבני עמו . שפ״ר . ח״ד 3 9

ויוסף עוד העלם בן־גבירול לקונן את שירת־קינתו ויאמר :

שָׁבַת מְשׂוֹשׂ תֻּפִּים וְהַגִּיל נֶאֱסַף
יוֹם רָתְקוּ רַגְלָיו וְיוֹם נֶאֱסָרוּ ,
נָפַל בְּרוֹשׁ אֵל בֵּין עֲבוֹתִים גָּבְהָה
קוֹמַת סַרְעַפָּיו אֲשֶׁר נִצְמָרוּ .
נָפַל שְׁנַת תִּ שְׁ עִ י ם וְ תֵ שַׁ ע שַׂר גִּבּוֹר 1)
בִּידֵי מְרֵעִים אַחֲרָיו נֵעֹרוּ .
יִגְדַּל לְעוֹלָם שֵׁם אֱלֹהֵי יַעֲקֹב
כִּי מִשְׁפָּטָיו צָדְקוּ מְאֹד יָשְׁרוּ ,
יוֹם תֵּת פְּקֻדָּתָם שְׁנַת ת״ת הָיְתָה 2) ,
בַּיּוֹם אֲשֶׁר שׁוּחָה לְפָנָיו כָּרוּ .

מות ר ב י י ק ו ת י א ל מות אכזרי בידי בני־עולה , הקדיר רוח בן־גבירול והעיב שמיו כמעט החלו להטהר . — מלא רחבי תבל היו לו לבית אבל . יגון ועצב תקפוהו בעצומיהם , חשך וצר ראה בכל אשר פנה , ובגד ומעל בכל בני האדם . בכח דמיון עז, ברגשי פחד ואנינות־הדעת (עמפפינדזאמקייט) המיוחדים למשוררים־מושלים , ראה על כל סביביו רודפים מתנקשים לנפשו , מקנאים כורים שוחה לרגליו , צרי־עין בכשרונותיו נותנים דופי ברוח השירה אשר נחה עליו . אז ישיר „ש ל מ ה ה ק ט ן" שירי־נהי על קשי־יומו , על רוע גורלו , העמיק הרחיב פצעי לבבו ויהי לאבל כנורו ויהגה נכאים כל היום . אכן גם הזמן הבוגד , גם רוחו הנכאה וכל הדברים אשר איש אחר היו מורידים מעלות רוחו ולא נתנוהו להמריא במרום המחשבות וההגיונות הדקים והנעלים , לא עצרו כח לכלוא רוח כביר ונאור כרוחו של „ש ל מ ה ה ק ט ן" — ובעצם הימים ההם התנשאה בת־שירתו ותגיע למרום קצה , וכאשר הוסיף קשי־יומו לענותו כן הרבה הוא לנצח בנגינות ולשיר שירי־קדש וחול . לשון־הקדש היתה אמון משחקת לו ותהי לפניו לכלי חפץ לכל מעשהו ועשות שירים שקולים וחרוזים נקל לו מאד . בהיותו בן תשע עשרה (בשנת מות ר׳ יקותיאל — שנת ת״ת) חבּר שיר גדול מאד . בעל ארבע מאות חרוזים המכלכלים בתוכו כללי תורת לשון עברית . והשיר הזה אסור בכבלי האותיות בראשי החרוזים (אקריסטיכון) , — שווי ההברות בסופי החרוזים , המשקל הערבי והיתדות , ונושאו הוא ענין שאין בו לחלוחית של שירה — ובכל אלה לא נכר בו כי אסור הוא באזיקים כאלה . כי הולך הוא למישרים, ולהשיר הלמודי הזה לא יחסרו לא יופי ולא נֹעם והנהו כלו כשמו „ע נ ק" שירים ערבים ונעימים . בפתיחת השיר הלמודי ירומם את שפת עברית וישים כבוד תהלתה . בה ישירו שנאני שחק ושרפי מעל שירי תהלה למלך הכבוד . בה הופיע אל עליון על הר סיני ובה דבר את דברו לעם סגלתו . היא הלשון אשר בה נבאו חוזי־אל ויביעו את מוסרם הנעלה ובה הנעים זמירות המלך דוד נעים זמירות ישראל , יספר בגנות בני עירו ס א ר א ג ו ס ה , כי עזבו לשון עברית וחצים מדבר אדומית (ספרדית , רומנית) וחצים לשון קדר (ערבית) . בשיר למודי זה אמר ב ן ־ ג ב י ר ו ל לעורר את האהבה ללשון כתבי הקדש ולתת לבני העם תורת הלשון לכל ארחותיה ומשפטיה בקצרה 3) .

---

1) מן החרוז הזה והחרוז השני „יום תת פקודתם שנת ת״ת" מוציא הרב המחבר , כי נתפש ר׳ קותיאל ורתק בזקים , בשנת תשעים ותשע (תשצ״ט) ונגמר דינו למיתה בשנת ת״ת בחרש ניסן , אשר יבואר בארוכה בציון ג׳ סימן ב׳ בסוף הספר . שפ״ר . 2) ע׳ הערה הקודמת .

3) חלק השיר הזה נדפס ב„המחברת" לר״ש פרחון ובס׳ שירי שלמה לדוקעס סימן נ״ה .

בימי שבת ב ן ־ ג ב י ר ו ל ב ס א ר ק ו ס ט ה (סאראגוסה) כתב ספר המוסר על דרך הפילוסופיה (בשנת ד״א תת״ה) · בספר הקטן הזה עוד לא נראה את עמק העיון ויושר ההגיון — סגולות חבוריו בפילוסופיה בזמן מאוחר אחרי באו בימים והתחוללה דעתו עליו; אך בכל זאת תמשוך גם המחברת הזאת את עינינו עליה, כי מתוכה נראה, אשר איש הרוח הזה בעמדו על גבול הבחרות והשחרות, בן עשרים וארבע שנים, היה כבר מלא וגדוש בדעת ספרי הפילוסופים גבורי העיון בימים מקדם וסופרי הדור ההוא · בספר הזה אסף פתגמי כתבי הקדש ואמרי בינה במוסר ומדות שנמצאו בתלמוד ויעמידם מערכה מול מערכות הדעות והמדות, אשר ערכו: „ה פ י ל ו ס ו ף ה א ל ה י ס ו ק ר ט ו ס ו א פ ל ט ו ן תלמידו ו א ר י ס ט ו ר א ש ה פ י ל ו ס ו פ י ם" ודעות הפילוסוף היהודי א ל ק ו ט י. שם הספר הזה הוא: „ת ק ו ן מ ד ו ת ה נ פ ש ע ל ד ע ת ה ק ד מ ו נ י ם" · חֻבַּר בלשון ערבית ונעתק לעברית ע״י ר ב י י ה ו ד ה א ב ן ־ ת ב ו ן ונדפס פעמים רבות · בספר הזה ישים לפנינו שיטה מופלאה, מְצֻיֶּנֶת ומיוחדת במינה מתכונות נפש האדם ונטיותיה ומזגה (Temperamenta) ויצרי־לב השולטים בה, ויחס היצרים האלה אל ח מ ש ת ה ח ו ש י ם. כללו של דבר: יחס המדות אל החושים 1); והוא מונה מספר א ר ב ע מ ד ו ת לפי ארבעת היסודות הידועים וארבעת התכונות: ה ח ם ו ה ק ר, ה י ב ש ו ה ר ט ו ב ל כ ל ח ו ש, ובכן ימצאו בנפש האדם עשרים יצרים או נטיות, כיצר השנאה והאהבה, הרחמים והאכזריות או ארבעה הפכים בכל חוש וחוש ויבאר איך על ידי נטית הנפש למדה אחת, תופר השתוות המשקל, ואיך יכונן האדם את דרכיו ויתן משקל לרוחו, להת למדה ומדה די־מחסורה, וליצר ויצר די־צרכו וחפצו במדה ידועה לבל תתגבר הנטיה האחת על רעותיה — ובעשות האדם כן תהיה נפשו מְמֻזֶּגֶת, ואז — (לדבר בלשון רבי שלמה) „י ד ע ו ב נ י ה א ד ם ל ה נ ה י ג מ ד ו ת ם ו ל ש מ ש ב ה ם ע ל ד ר ך ה מ ו ס ר ו ה ש כ ל" · — ולהשתומם ולהתפלאות הוא על דברי הספר הזה, הנכתב מאיש העומד עוד בימי בחרותו, וכבר ידע לתת משקל לרוח האדם לתַכֵּן כחות הנפש כחכם בעל נסיון · יודע דעת העולם וַהֲלָך־רוח בני האדם ·

בן־גבירול הציב בספר הזה אנשים ידועים מקהלת ס א ר ק ו ס ט ה (סארגוסה) מטרה לחצי תוכחתו ויעקצם בעקיצותיו החדות, יְיַסְּרֵם בשבט פיו על גאותם ורמות רוחם · ובדברו על „ס ע י פ י מ ד ת" הגאוה והם: הגבהות והיהירות ורדיפה השררה יאמר: „המדה הזאת נמצאת בקטני אדם · · · והם מתנהגים בה שלא במקומה והם מגונים, ויש שמתנהגים בה בענין הטוב והמה מְשֻׁבָּחִים · איני מאריך לזכור את שמם מפני שהם ידועים" · בפתח דבריו יאמר: „מאלהים אשאל להצילני „מן הטענות שהם טוענים עלינו בסכלותם ולחסום מקניאינו באִוַלְתָּם · כי אינני „בוטח (בטוח) שלא תביאם קנאתם לדבר בו . . . לא אשוב מפניהם ולא אמנע „בעבורם, ואני נקי מטענותם אם ידברו וממלחמותם אם יתגברו · · · ישטנוני תחת „רדפי טוב · והאלהים יודע כי לא נתכוונתי (נעזרתי) בחבור הזה בזולתי רעיוני

1) על דבר החושים (Sinne) בהפילוסופיה העברית והערבית כתב ידידי החכם הכביר זפרופ. קיפמאנן ספר מיוחד בשם die sinne ושם נמצא גם פרק על דבר תקון מדות הנפש להרשב״ג, אך באשר אין הספר עתה תחת ידי נבנעתי מהביא את דבריו. שפ״ר.

„(ברעיונות זולתי) ולא נסמכתי כי בלתי במחשבתי וכו׳״. מהדברים האלה הננו רואים כי הספר „תקון מדות הנפש״ נכתב כתוכחה ומענה לאויביו ומתנגדיו בקהלת סארגוסה. ובאמת רָבו שם שוטניו ומשנאיו. ולא ארכו הימים ואנשים תקיפים, אשר פגע בהם בזעם לשונו, קמו עליו ויגרשוהו מסארגוסה באַף וחמה וקצף גדול (בשנת ד״א תת״ה), אז התמרמר שלמה בן־גבירול על בני העיר הזאת ויקרא לה בשם הקלון „עמורה״ בשירתו „שיר תלונה בלכתו מסארקוסטה״. שיר תלונה זה קורע את הלב, כי ממנו נשמע אנחת לב דוי בחרוזים יפים ושקולים להפליא 1). לא נודע אנה הלך המשורר — אך זאת נודע, כי בהתגבר עליו רוח העצבון והַיֵאוש אמר לנער אבק ספרד מעל רגליו, וישורר את „שיר תלונתו״ על ספרד ויאמר לצאת אל מצרים, ארץ ישראל או בבל ויאמר אל נפשו:

אִם תִּדְרְכִי עֵמֶק וָהָר   אִם תֵּשְׁבִי אוֹ תִרְכְּבִי
שִׂימִי סְפָרַד אַחֲרַי   גֵּוֵךְ וְאַל תִּתְעַכְּבִי
עַ״ד תִּדְרְכִי צוֹעַן וְגַם   בָּבֶל וְאֶרֶץ הַצְּבִי
זִכְרִי שְׁלֹשָׁה נָסְעוּ 1)   לָגוּר וּבָם חֲשָׁבִי
אֵיתָן וְאִישׁ תָּמִים וְצִיר   גַּם 2) מִפְּנֵי יַד אוֹיְבִי.

וחותם „שיר התלונה״ בדבר תוכחת התול על ארץ מולדתו ספרד לאמר:

אִי לָךְ אֶרֶץ שׁוֹרְרַי,   יוֹם אַחֲרֵי תַּעֲזְבִי,
אֵין לִי בְקִרְבֵּךְ נַחֲלָה,   אִם תִּצְעֲרִי וְאִם תִּרְחֲבִי 3).

אך את דברו לא הקים, כי לא עזב את ספרד ארץ חמדתו ויהי נודד בתוכה מעיר לעיר וילך קודר כל הימים ויתאונן תמיד על קשי־יומו וגורלו המר. ויביע שיחו והגיונו בשירים יפים ונעימים 4).

נראה הדבר, כי רבי שמואל הנגיד הכרוב הסוכך אז על כנסת

---

1) כל השירים האלה ושלהלן נמצאים בשירי שלמה לרוקעס ובלקט שושנים לגרעטץ. בהחרוז המסומן נמצא בלקט שושנים „נתנו״ ואין לזה כל מובן, והגהתי מדעתי „נסעו״, ובזה אתי שפיר המקור שלפניו למ״ד במלת לגור. שפ״ר.

2) המלה „גם״ נעדרת ההבנה, ולדעתי צ״ל „נס״ והיו״ד במלת אויבי היא נוספת. שפ״ר,

3) שיר-תלונה על ספרד בשירי שלמה ולקט שושנים.

4) שם סימן כ״ט. סנדודיו ידבר גם בהשיר מ״ו בשירי שלמה בחרוזיו העברים שאי אפשר לתרגמם ללשון אחרת:

אֶבֶן מְיוּדָעַי זְנַחְתַּנִי מְאֹד, עֲדֵי קְרָאתִיךְ אֲבִי־זָנוֹחַ
יוֹם שִׁלְּחָה רַגְלִי לְשׁוֹטֵט בֶּאֱנוֹשׁ לֹא מָצְאָה כִּי אִם בְּךָ מָנוֹחַ
בְּמָה תְּכַבֶּה אַהֲבַת לֵבָב, וְאֵל נִשְׁבַּע בְּרוּחוֹ מֵעֲבוֹר עוֹד מֵי נֹחַ.

גם כמין תלונה כזאת נמצאה בתפלתו „כתר מלכות״ ועל זה העיר החכם מ׳ זאכס בספרו: רעליגיאזע פאעזיע דער יודען אין שפאניען 213, 3 עכ״ל הרב המחבר. והשערת הרב החכם שניאור זק״ש מפרש הרשב״ג ומגלה עמוקותיו היא, כי השיר הקצר הזה הוא חלק משירת קינה על מות רבי יקותיאל ועושה סמוכים להשערתו — כי הסוגר של החרוז הראשון: אבי-זנוח, נוסר על הכתוב בדברי הימים א׳ ד׳, י״ח, ואת יקותיאל אבי-זנוח, ועיין תולדות חכמי ישראל לשולמאן חלק א׳ עמוד 38—39. שפ״ר.

ישראל הספרדית, תומך וסועד בנדיבת ימינו את כל דורשי תורה וחכמה, הוא משכהו חסד ויניח לו מעצבו ומרגזו וקשי־יומו, ולכן יפארהו בן־גבירול בשיר־שבחה וירוממהו במליצות נעימות 1). ובשבתו בבית הנגיד, שלו ושאנן, שוקט ובוטח, פנה את לבו לחקר־אלוה והחקירה ההגיונית, אשר, מלבד השירה חמדת נפשו, לקחה גם היא את לבבו ותמלא כל חדרי לבבו. נפשו התרפקה ותשתעשע באהבים עם השירה הנשגבה והחקירה והמושכלת העיונית — אם בת השירה היתה — בחירתו־תשוקתו, הנה היתה הפילוסופיה — אמו הורתו כדברי שירתו:

אֵיךְ אֶעֱזוֹב חָכְמָה וְרוּחַ אֵל   כָּרַת בְּרִית בֵּינִי וּבֵינֶיהָ,
אוֹ תַעֲזוֹב אוֹתִי וְהִיא כְּאֵם   לִי וַאֲנִי יֶלֶד זְקֻנֶיהָ,
אוֹ כַחֲלִי אוֹ בַעֲדִי נַפְשִׁי   אוֹ כַעֲנָק עַל צַוְּארוֹנֶיהָ,
אֵיךְ תֹּאמְרוּ לִי עָדְיֵךְ הוֹרֵד   וּפְשׁוֹט רְבִידָהּ מִגְּרוֹנֶיהָ,
בָּהּ יַעֲלוֹז לִבִּי וּבָהּ יִיטַב,   כִּי טָהֲרוּ נַחֲלֵי עֲדָנֶיהָ,
מִדֵּי הֱיוֹתִי אַעֲלֶה נַפְשִׁי,   וּבְעַד עֲרָפֶל שִׂים מְעוֹנֶיהָ,
כִּי נִשְׁבְּעָה עָלַי לְבַל אֶשְׁקוֹט   עַד אֶמְצָא דַעַת אֲדוֹנֶיהָ... 2).

כשם שרוח השירה, חן החזיון ונעם המשל והמליצה מלאו לב „שלמה הקטן" ובעודו בטל ילדותו ומלאכי השרת אלה כבר פרשו את כנפיהם עליו ויאמצוהו כבן להם — ויהי „שלמה הקטן" לגדול המשוררים ובורא ניב שפתים בלשון־הקדש, כן היה העלם שלמה, בהיותו עומד עוד בימי הבחרות והנה נחה עליו רוח דעת ה׳, רוח חקר־אלוה בהשכל וידע בדברים שהם כבשונו של עולם, בדעת סוד־היוצר והצורה, — הסבה הראשונה ומסובביה — אז היה בן־גבירול לבונה עולמות המחקר במרחבי הרעיון האנושי, ממציא שיטה שלמה, בחפוש וחקור־דין מנהגו של עולם — הנגלה והנכסה. בפתרון חידות עולמים ודרישת תשובה על השאלות המתרוצצות בלב הוגי דעות בחירי המין האנושי מראש ימות עולם: התכלית הנשגבה אשר אליה ישא האדם את נפשו מה היא? מהות הנפש ומקור מחצבתה מאין באה? ולאנה תלך אחרי הָחָלְצָה מבית חמר וחדלה להיות חיים גופניים? אי זה דרך ישכון אור דעת ה׳ וסוד עצמותו? איך רם על כל רם ונשגב וגבוה מעל גבוה, האחד שאין אחדות כיחודו, השלם ואין תכלית לשלמותו יברא עולם — נפסד וכלה, עולם עכור ושפל? — איך מאת הקיים והנצחי יצא עולם מלא חליפות ותמורות, פרוד נצחי וריב איתנים בין בני היקום לבלי קץ ולבלי תכלית? על השאלות האלה ועוד אחרות ורבות בחקירה ב„מה שאחרי הטבע" (מֶטַפִּיזִיק) ינסה בן־גבירול למצוא תשובה בשיטה מחקרית, שאינה עשויה לנפש צדיק אשר

1) עיין ציון ג׳ סימן ב׳.

2) שם סוף סימן ז (בשבח החכמה. עוד ב„שיר תלונה" בלכתו מסארקסטה יאמר בסוף השיר:

אֶדְרוֹשׁ בְּעוֹדִי אֲחַפֵּשׂ   בִּמְצוֹת שְׁלֹמֹה זְקֵנִי
אוּלַי מְגַלֶּה עֲמוּקוֹת   יְגַלֶּה תְבוּנָה לְעֵינָי.....

לאמר, כי מתוך והלאה יקדיש עיוניו רק לחקר־אלוה והעיון הפילוסופי, מזה יצא כי את שיטתו בפילוסופיה כתב אחר שנת תת״ה, כי ב„כתר מלכות" ירמוז, כי הוא כבר עומד בחצי ימיו — לאמר, אחרי שנת שלשים ודמש לימי חייו, ואם כן נתחבר השיר בשנת תתט״ו.

באמונתו יחיה, כי אם לרוח בני האדם הוגי דעות ותרים אחרי מחשבות לבם ויסודות הבינה וחקי ההגיון, לפי רוח בני האדם הדורשים להיות חכמים מכירים מקומם במרחבי העולם, לפקוח עיניהם לראות את אשר בעולם הרוחות ממעל להם ולהבין דעת גם ביצורי מטה — לדעת את הקשר המאחד את העולמות העליונים האלה עם העולמות התחתונים והעכורים. בהשיטה הזאת יפרוש בן־גבירול לפנינו את המון המחשבות הנשגבות, וכמקרן הפוך ימטיר עלינו דעות רמות ונעלות, עד כי גם ההוגה דעות, הרגיל להיות לן בעומקה של הלכות הפילוסופיה, צריך לשום כל מעינו בה, למען ילך בדרך ישר אחרי הפילוסוף בנתיבותיו ורעיונותיו מבלי להִתָּעות מן המסלה. אך המחשבות העמוקות האלה מתבררות אחת לאחת בידי החוקר ר' שלמה, המחשבות המקיפות את העולם ומלאו, והסבה הראשונה, את כל מדרגות אישי התבל ונמצאיה, ממרומי חביון עֹז אבי כל היצורים, ממקור חיי עולמים עד האבן הדומם והמצוק, סמל דמות המָוֶת הנצחי. — וכל זה יתן לנו בן־גבירול בשפה קלה נמלצה ונמרצה, וכל מושג ודעה ילביש שלמת אור בניבים ונאומים הנאותים להם כאלו בשבילם נוצרו.

מקצת הדעות והמחשבות האלה כלל ר' שלמה בן־גבירול במליצה אחת, אשר לה תאר ודמות תפלה נודעה בשם „כתר מלכות" — תפלה, מליצה — אשר באמת ובאמונה, בנשגב ותועפות רעיוניה ומחשבותיה לא באה כמעט בתפלות ישראל. אמנם כן, יסודות הדעות של שיטת רבי שלמה כבר הורו והוגו אבות הפילוסופיה העיונית וזקניה לפני דורות רבים קודם למשוררנו־פילוסיפנו זה; ויותר מכל הפילוסופים לקח הוא את דעותיו מבית־מדרשם של חכמי הפילוסופיה האפלטונית החדשה, אחרי הפילוסופים היְוָנִים. לתורת הפילוסופיה האפלטונית החדשה היתה דעתו קרובה ביותר, כי השיטה הזאת שהיא בה־המחשבה ההגיונית ורגש הלב. חציה שיר ומליצה וחציה הגיון ומחקר, נכנסת ביותר ללב הוגה דעות — מליץ־מושל. — אך באשר כי הרעיונות והמחשבות האלה לא לקח בן־גבירול ישר מבעליהם, פילוסופי אלכסנדריה של מצרים, וכבר עברו בימיו חמש מאות שנה למן היום שננעלו דלתות היכל המחקר הפילוסופי באתונא במאמר פי יוסטיניאנוס־קיסר — ומימיו לא קרא ולא שמע בן־גבירול מחשבות פילוסופי יון בכלי ראשון, כי אם בהעתקות גרועות בלשון סורסית וערבית, וגם היה הוא הראשון אשר הביא את ההשקפה־העיונית הזאת בחבור ויחס עם חוג הדעות והאמונות אשר בתורת היהדות על דבר הבורא והבריאה, על כן בשביל הדבר הזה תִקָּרֵא השיטה הפילוסופית הזאת בצדק על שמו. בכל פנים היה ר' שלמה יותר מעמיק ויותר מקורי, הוגה הדעות לבדו מפילוסופי ערב אלפאראבי ובן־סינא שהיו עבדים נרצעים לאריסטו. מדעות טרופות ומחשבות קרועות יצר לו רבי שלמה שיטה שלמה ערוכה בכל אבריה וחלקיה, שיטת הפילוסופיה שלו הורה והוגה וישם לפנינו ערוכה ושמורה בספר אשר קרא אותו בשם „מקור חיים" (fons vitae) או „על דבר יסוד עולם" (de materia universali) וספרו זה כתב ערבית, אשר משל בה ותהי כלי־חפץ למחשבותיו כהלשון העברית. — קיסר אחד מקיסרי הנוצרים (קיסר ביצנץ — יוסטיניאנוס) סגר דלתות היכל הפילוסופיה באתונא ויגרש את המחקר האנושי

לבלי היות לו מעוז ומכון באירופה, כהני החכמה יצאו בגולה, וילכו למצוא להם בית מנוס באהלי קדר, בערב ובכל אי באפריקא הצפונית, ואיש יהודי גדָל־דעה ורב תבונות שלמה בן־גבירול החזיר את עטרת החכמה ליושנה באירופה ויצב לה יד בספרד ותבנה לה שם ביתה בימי דור דורים, עד שוב הנוֹצרים לפרוש מצודת ממשלתם על חצי האי הזה והדרים עליו. רוח בן־גבירול המליץ נשתוה לרוח אפלטון הפילוסוף היוני, והשכל ורגש הלב היו משמשים בהגיוניו ודעותיו כאחד, הלך גם בדרכי אפלטון לערוך דבריו בתכנית ויכוח בטענה ומענה בין איש לרעהו, רב ותלמידו, ובדבר הזה הטעים את החקירות הדקות והעיונים הקשים, ויתן להם פנים מסבירות למשוך את הלב ולהקל גם על אלה שלא נסו ליחד לבם ודעתם לחקירות עמוקות כאלה. כמלואים ל„מקור חיים" חבר ספר בפילוסופיה על דבר הרצון האלהי הבורא והיוצר (Origo largitatis et causa essendi). אך הספר הזה לא הגיע אלינו. ללכת אחרי המסלות הסבוכות ומעלות הדעות והמחשבות אשר בלולים תעלינה אל המחשבה העליונה והראשית בפילוסופיותו של בן־גבירול, אך למותר הוא לענין תולדות ישראל ויהדותו. כי בשיטתו זאת לא השגיח כלל על דתו — תורתו — ושיטתו זאת גם לא הראתה העצומות פעולתה על התפתחות הדעות בתורת היהדות פנימה, וחותם הדת איננו כל עיקר בפילוסופיותו של רשב"ג. ובכן סקירה כללית על הדעה היסודית, אשר בהפלפולים הדקים האלה, תספיק לנו לפי מדת הצֹרך לענין התפתחות הדעות בקרב היהדות. אמנם כן, בן־גבירול, למען הָבִין דעת להמעינים את הליכות־מחשבותיו, איך עלה ממטה למעלה, החל מעולם החושים, ממראה עינים, וידין דבר מתוך דבר, ויצא מלמוד ללמוד ממחשבה למחשבה, ויתנשא בכח משפטים מופשטים והגיוניים בהשתכלות והתפתחות מחשבות פשוטות וראיות הגיוניות, עדי בא לכלל הדעה ההחלטית, כי העולם החומרי הָטְבַּע על יסוד העולם הרוחני. אך להקל ההבנה בשיטתו, נראה לנו יותר מתאמת לחפצנו, להחל מאחרית שהיא ראשית חפצו בהשיטה הזאת. לצאת בהצעתנו מהסבה הראשונה, הנפש הכללית „ראשׁ כָּל מִנְיָן וִיסוֹד כָּל בִּנְיָן", ולרדת מלמעלה למטה עד הספירות התחתונות, למען דעת סדר המדרגות בבנינו של עולם הרוחני העומד תמיד בקשר של קיימא עם העולם הגשמי החומרי.

יְיָ הוּא הָאֶחָד, רֹאשׁ כָּל מִנְיָן וִיסוֹד כָּל בִּנְיָן; אֶחָד, וְלֹא כְּאֶחָד הַקָּנוּי וְהַמָּנוּי, לֹא יַשִּׂיגֵהוּ רִבּוּי וְשִׁנּוּי, תֹּאַר וְכִנּוּי [העצם והתאר (Substanz u. Accidenz) אינם נבדלים אצל שמו ית'] המשפט הזה הוא לבן־גבירול להנחה מְקֻיֶּמֶת וּמְסֻכֶּמֶת ויחשב למותר להוכיח אמתתה במשפטי הגיון, והוא לו למשפט קיים ומוסכם כמציאות הבורא להבריאה. והאמנם — כן מחשבות בן־גבירול — האם דרוש לנו להוכיח את מציאות הסבה הראשונה — מציאות השם, אחרי כי כל הנמצאים, כל בני היקום, אשר במרחבי הַיֵּשׁ, הנמצאים הרוחניים והגשמיים כלם בני אלהים הם, מֵיְיָ וּבְיְיָ הִנָּם 1) — כדברי החוקר המשורר הזה בתפלתו „כתר מלכות":

1) בדבר הזה נדמה אל קארטהיזיוס הפילוסוף הצרפתי — ונחלק ממנו בדבר האחדות — עוד בדבר הזה לדון מן הפעליות החושיות על מציאות הרוח. גם בדבר שמציאות סבה ראשונה היא לו להנחה מחויבת שאין לדון עליה הוא תמים דעים עם קרטהיזיוס, וע' חקר-אלוה לר"ש רובין ע' 12-

נִפְלָאִים מַעֲשֶׂיךָ וְנַפְשִׁי יוֹדַעַת מְאֹד, . . . לְךָ הַמְּצִיאוּת אֲשֶׁר מִצֵּל מְאוֹרוֹ נִהְיָה כָּל הֹוֶה, אֲשֶׁר אָמַרְנוּ בְּצִלּוֹ נִחְיֶה. כל הנמצאים, מלבד הסבה הראשונה, הם אפשריים, והסבה הראשונה, חֵי־העולמים, היא לבדה רק המחויבת והויתה ומציאותה מחויבות בטבע היֵש והנמצא כלו. מלבד מושג האחד והאחדות (יסוד התורה ודעת אלהים בהיהדות) אין ליחס להבורא יתברך כל תאר ותכונה כמו שיאמר: „לֹא יַשִּׂיגְךָ רִבּוּי וְשִׁנּוּי, לֹא תֹאַר וְכִנּוּי, אַתָּה אֶחָד וְלָשׂוּם לְךָ חֹק וּגְבוּל נִלְאָה הֶגְיוֹנִי". „העצם הראשון העליון" או הָעִלָּה לֹא יִוָּדַע לְעוֹלָם ולא יושג להעלול, כי בהיותו העליון על כל הוא גם נעלם מכל ו„הידיעה" במציאותו (של העצם הראשון) נמנעת מפני שהוא למעלה מכל דבר „ואין לו תכלה". עצם נפש האדם יש בכחו להשיג דעת אלהים על פי הכנתו וכשרונו הטבעי — לחזות אלוה מבש״ו — להשכיל בדעת ה׳ בדעתו את נפשו ונפש העולם כלו. לעמת „העצם הראשון", מלא אור וזהר, האחד המיוחד, חֶבְיוֹן הָעֹז הַסּוֹד וְהַיְסוֹד, האין סוף, נמצא העולם השפל, הנפסד והעכור, כלו חשך שבור דומם ונעדר חיים ושלמות. מה הוא היחס והקשר בין שני הֲפָכִים כאלה, בין נשגב לשפל. בין העצמיים החומריים, הגשמים העכורים והנפסדים, הנפרדים והמרכבים להעצם „מקור חיי העולמים", לכל יכול, „בַּעַל הַחַיִּים אֲשֶׁר לֹא יִשְׁלַט עֲלֵיהֶם כִּלָּיוֹן"? האם קרא הוא אותם לאור עולם והוא היוצרם מאפס ואין? האם תמשול היכלת האלהית, אור עולם בעולם החשך והשפל? תשובת השאלה הזאת היא הנקודה הַמֶּרְכָּזִית ועיקרה של כל השיטה הפילוסופית אשר לבן־גבירול. בעל השיטה הזאת לא נתקררה דעתו לא בתמימות האמונה בהיצירה יש מאין, לא בדעת אריסטו — או ההשערה של הפילוסופיה האלילית, כי הכח האלהי מצא את העצם הראשון — (החומר ההיולי) ויהי בידו כלי למעשהו ליצור ממנו יצירים בעלי צורות שונות.— שתי הדעות האלה כמו זר נחשבו לבן־גבירול. בַּהֲלָךְ־דעותיו הפילוסופיות מֵאֵן לקבל את האמונה התמימה; ולבו החש ומרגיש רגשי הדת לא נתנהו לקיים את דעת אריסטו. הראשונה — האמונה בתוצאת עולם הכלה והנפסד, מן חֵי־העולמים, תוצאות הנפרדים והמרכבים, בעלי חלקים נפסדים ממקור היחוד הנאצל — נראתה לו כנותנת טעם לפגם בכבוד העצם הנעלה; והשניה – הדעה שאומרת כי החומר ההיולי היה שותף להקב״ה במע״ב — נראתה לו כחומת ברזל מפסקת בין הבורא והבריאה. אמונת בריאת העולם הכלה והנפסד פוגמת בקדושת המושג האלהי — שאין לו שנוי ותמורה ראשית ותכלית, אך הדעה, כי הקב״ה הוא רק הַצַּיָּר הַצָּר צורות העצמים והיצורים מן החֹמר ההיולי — היא לבטח דעה כוזבת פוגמת בכבוד העצם שהוא כל יכול, בעל החסן והעז, וגם תפשיט את האלהות מהעולם הנגלה והנראה — ותפריד בין הדבקים — בין אדון העולם לעולמו 1).

תשובת השאלה הזאת, על דבר יחס חֵי־העולמים לעולמו הגשמי, היא מופלאה ומֻצְנָעָה אצל רבי שלמה בן גבירול. בהעצם הראשון —

1) כל הדברים האלה כלולים בלקוטים מספרו של רשב״ג „מקור חיים" בתרגום העברי של בן־פלקירא בספרו של מונק Melanges: קאפיט. 3, פערג. 8; קאפיט. 4. פערג. 31; קאפיט. 1, פערג. 5; קאפיט. 5, פערג. 31; קאפיט 2, פערג. 5.

שוכן; כח משפיע, מֵנִיַע, יוצר ומחולל; והוא הנגלה לנו באמר הרצון או מאמרו של הקב״ה· ברצונו הנעלה, שהוא שוה בתכונתו לעצמיות העצם הראשון· בחביון עֻזו של הרצון הנעלה הזה שוכנים עצמיים רבים ושלמים — הרצון הזה הוא אור האין־סוף המאיר כל עלמין לבלי קץ ולבלי תכלה· ומרצוננו הפשוט הזה, מאור העולם — נאצלים ישר, בלי תנועה ובלי זמן, כחות דומים להכח העליון הזה לפעול ולאצול מאורם גם הם· לראש וראשונה נאצלים ממנו — מהרצון יתעלה — שני כחות, האחד הוא „היכלת״ (כללות היסוד — המאמר ברצון) להאציל מקרבו עצמים לאין קץ ותכלה ולתת להם תאר ותמונה, צורה וצביון, והכח השני — „הכח הסובל״ את העולם מקיימו ומעמידו; שני הכחות האלה המה תנאי כל היֵש ובמאמרם תלויים כל יצורי העולם הנמצא — שני הכחות האלה הם: צורת־המציאות או כללות הצורה (forma universalis), ויסוד המציאות או יסוד העולם (materia universalis) שני כחות אלה, נראים כמחולקים ונפרדים, ובאמת הם נאחדים ב„סוד הרצון״ ולא תצויר כלל מציאות עצם בלי צורה או צורה בלי עצם, שני אבות וכחות המציאות אלה אמנם אינם האחדות הפשוטה, כי אם המצטרפת — וכמעברה הם מהכח העליון — „האחד ראש כל מנין ויסוד כל בנין״, ובכן אינו במציאות אף רגע אחד עצם בלי צורה וצורה בלי עצם, ובין רבוי הנמצאים במרחבי היֵש והמְחֻדָש· „הרצון הוא הכח הפועל לאלה העצמים״· הוא המקום הרוחני, לאמר, בדרך השאלה, המאחדם והסובלם, ובזה הם נבדלים ממנו, אף כי עמו ביחד דם שלשתם — „הרצון ושני הכחות המסתעפים ממנו — אחד באחדות הבורא יתברך ואיכותו״ (Attribut)· וכן הוא אומר: „היסוד מקום לצורה, „כלומר שהוא נושא אותה והיא נשואה בו, והרצון מקום להם (לשניהם „יחדו, והענין המושכל מזה הוא צורך כל אחד מהם אל הרצון במציאות״· ה„רצון״, „צורת העולם״· ו„יסוד עולם״ המה ביחס זה לזה, כהכותב הכתב, והלוח· וכן הוא אומר: „ויהיה הרצון פועל במעלת הכתב, ותהיה הצורה „— פעולה — במעלת המכתב, והיסוד המונח להם במעלת הלוח והדף״ 1)·

כל העצמים האצולים מהרצון — החפץ העליון הם חלק רצון אלוה ממעל, אחד באחד יחֻבָּרו ונאחדים ומתחברים ברצון־אלוה „סומך היצורים באלהותו וסועד הברואים באחדותו״ ואלה דברי בן־גבירול בתפלתו ביסוד שיטתו זאת:

„מֵחָכְמָתְךָ אָצַלְתָּ חֵפֶץ מְזֻמָּן, כְּפוֹעֵל וְאָמָּן, לִמְשׁוֹךְ מֶשֶׁךְ הַיֵּשׁ מִן הָאַיִן, כְּהִמָּשֵׁךְ הָאוֹר הַיּוֹצֵא מִן הָעַיִן; שׁוֹאֵב מִמְּקוֹר הָאוֹר מִבְּלִי דְלִי, וּפוֹעֵל הַכֹּל מִבְּלִי כֶלִי: חָצַב וְחָקַק, טִהֵר וְזִקֵּק, וְקָרָא אֶל הָאַיִן וְנִבְקַע (יסוד העולם) וְאֶל הָעוֹלָם וְנִרְקַע (צורת העולם)

1) מקור חיים לקוטי מאמר א׳ סימן ב׳; מאמר ג׳ סימן ל״ט; מאמר ב׳ סימן כ׳, כ״ו; מאמר ג׳ סימן י׳, י״ב, ל״ט; מאמר ה׳ סימן מ״ב, ס׳, ס״ב. עכ״ל הרב המחבר. ונראה לי, כי עיקר הדעה הזאת משני הכחות הנאצלים מהרצון נמצא גם כן ב„כתר מלכות״ וכן הוא אומר: „לְךָ חֶבְיוֹן הָעֹז הַסּוֹד וְהַיְסוֹד, לְךָ הַשֵּׁם הַנֶּעְלָם מִשְּׂמֵי חָכְמָה הַכֹּחַ הַסּוֹבֵל הָעוֹלָם עַל בְּלִימָה, וְהַיְכֹלֶת לְהוֹצִיא לָאוֹר כָּל תַּעֲלוּמָה. בכתבי הדברים האלה אין ספרו של הד״ר יואל עמי במחיצתי ולא ידעתי אם עמד על זה אם לא. ש״פ״ר.

וְתִכֵּן שְׁחָקִים בַּזֶּרֶת, וְיָרְדוּ אֹהֶל הַגַּלְגַּלִּים מְחַבֶּרֶת (היות כל העצמים האצולים חלק רצון אלוה ממעל. שפ״ר), וּבְלֻלְאוֹת הַיְכֹלֶת יְרִיעוֹת הַבְּרִיאוֹת קוֹשֶׁרֶת; וְכֹחָהּ נוֹגַעַת עַל שְׂפַת הַיְרִיעָה הַבְּרִיאָה הַחִיצוֹנָה הַקִּיצוֹנָה בַּמַּחְבֶּרֶת" (כתר מלכות).

אחרי שהוא בא לידי החלטה, כי אין במציאות אלא שלשה. „היסוד והצורה והרצון הראשון" — והעִלָּה (הסבה) הוא הרצון הראשון, והֶעָלוּל (המסובב) הם היסוד והצורה, יאמר: כל מה שהעצמיים הפשוטים מתרחקים ממקורם הראשון תקטן מעלת אחדותם ותרבה הרכבתם, הזַכּוּת — עצם תָּכְנִית הפשיטות והאחדות הרוחנית — תִּתְגַּשֵּׁם ותִתְעַבֶּה, האור הצח יתאפל ויֶחְשַׁךְ ויתעכר, ההרכבה והשנוים יתרבו ויתגדלו — וכרבות ההרכבה, ובמדת התקטנות האחדות והפשיטות יֵעָכְרוּ ויחשכו העצמים, וממדרגת האצילות — האור־עליון ירדו למדרגת עולם חשוך עכור ואפל וירדו וישקעו ויגיעו „עד שְׂפַת הַיְרִיעָה הַבְּרִיאָה הַחִיצוֹנָה — הַקִּיצוֹנָה בַּמַּחְבֶּרֶת. שפת העולם החשוך והעכור —, עולם החושים... הנה כן העצמים האצולים מרצון עליון כלם הם כסֻלָּם אשר ראשו מגיע השמימה והוא מֻצָּב ארצה, וכל העָלוּל היותר קרוב להעִלָּה, כן יטהר וכן יזכך, כן יגבר וכן הוא נעלה בפשיטותו וזַכּוּתו על העצם העומד למטה ממנו במדרגת סֻלַּם־המציאות. אך גם בהיות הבדל גדול בין העצמים הפשוטים אלה, הנה כלם כלולים בכח יסוד היכלת, שהוא יסוד העולם, והוא, כל יכול וכוללם יחד הם חלקי הכח הזה, „וְיַד אֱלוֹהַּ בְּלֻלְאוֹת הַיְכֹלֶת יְרִיעוֹת הַבְּרִיאוֹת (העצמים העליונים והתחתונים, הזכים והעכורים. שפ״ר) קוֹשֶׁרֶת. המדרגה החיצונה הקיצונה הוא המקום והגשם הנתפס במקום. או אז יתהוו סימני העצמים וצורתם המוחשת — התבנית הַתָּכְנִית וְהַגָּוֶן. העצמים האלה אשר בשֵׁפֶל ישבו ומקומם בעולם העכור לריחוקים ממקור אור העולם — רצון אל עליון — והעצמים הנאצלים הראשונים הם עכורים וגסים נעדרי התנועה והנם רק נפעלים ולא פועלים. האור המושפע עליהם מלמעלה הוא מצומצם מאד — והם מאצילים רק צל־עצמים אינם עצמים בעלי צורה עליונה 1).

---

1) מקור חיים לקוטי מאמר א׳ סימן ג׳; מאמר ב׳ סימן ו׳, י׳; מאמר ג׳ סימן י״ג, ל״ב; מאמר ד׳ סימן כ״ט; מאמר ה׳ סימן כ״ו וגם ב„כתר מלכות". וראיתי להביא בזה איזו דברים מעצם הספר מקור חיים (שאיננו מצוי כלל במדינתנו): (ב׳ סימן י׳): „וכל הצורות [נשואות] ביסוד הראשון, כהנשא התבנית והגון וכדומה מהמקרים בכמות וכהנשא הכמות בעצם ושם (על פי הגהת מונק) „שהחיצון מהנמצאים דמיון לפנימי מהם... ואז יתבאר לך כי כל הדברים הנמצאים ביסוד הראשון (הראשון שבשני הכחות הנאצלים מרצון עליון. שפ״ר) הם חלקים לו, ותראה כי היסוד הראשון כללי... ומקצת אלו הדברים חלקים למקצת" וכו׳. (לקוטי מאמר ג׳ סימן ל״ב). „והעצמים הפשוטים כל מה שישפלו יתגסו עד שהם מתגשמים וכן העצמים המורכבים על זה התאר „ואיך (נראה לי שצ״ל וכן) היה אפשר שיחלש הכח האלהי שישתנה ויתגשם ושיהיה הפועל הראשון „יתקדש בקצת העצמים יותר נראה (מאשר הוא) במקצתם (ר״ל שהכח האלהי יתגלה בעצם אחד „במדה יתרה מאשר בעצם אחר) עם (ר״ל אף כי) היות הכח האלהי תכלית כח השלמות ותכלית כל „יכולת". (מאמר ד׳ סימן כ״ט)... „השלם ותחזק מאלו העצמים עלה (צ״ל ירד) לחסר וחלש ומאחר „שהצורות העצמיים הפשוטים והמורכבים מתפשטים בעצמיהם ומקיפים על כללותם, ומקצת אלה „הצורות הוות ממקצת השפל מהעליון, ונערכים על ערך אחר מהקצה העליון אל הקצה השפל, הנה „הצורה מתפשטת בכל הצורות, כהתפשט האור באויר ונמשכת מהעליון אל השפל המשכה „מדובקת ומלאה מהיסוד... מבלי שיתרוקן ממנו חלק... (והם מהם) (לפי הגהת מונק) בקצה „העליון אור טהור כמור והעצם הנושא אותו רוחני רקיק (דק) וכן היה ממנו (לפי הגהת מונק) בקצו

בין העצם היסודי — עצם ה־ראשון — והעצמים הגסים והעכורים, צבאות העצמים השָטים בחללו של עולם המציאות, למחניהם למדרגותיהם בסֻלם המציאות נמצאים כחות אמצעיים, המקשרים את רצון אל עליון אל־עולם הגשם, או לדבר בלשון ב ן־ג ב י ר ו ל—„בין הפועל הראשון ישתבח ובין העצם הנושא ב מ א מ ר ו ת „עצם אמצעי. והראיה על מציאות העצמים הפשוטים האמצעיים היא: אלו היה „הפועל הראשון נבדל ל ע צ ם ה נ ו ש א ל נ א מ ר ו ת" 1), לא היה אפשר שידבקו — לאמר, כי אז לא היה כל מעבר מרם על רמים אל שפל השפלים — והעצמים השפלים הלא רגע לא יעמדו בלי קבלת השפעה מ־צון אל עליון, ובהכרח ישנם כחות אמצעיים המקבלים רשומי ההשפעה העליונה, ונותנים עינם בהעצמים השפלים „כ ג ש ם ה א ד ם ש א י נ ו מ ק ב ל ר ש ו ם ה נ פ ש ה מ ד ב ר ת א ל א באמצעות הרוח החיוני" 2). והמדרגות האמצעים הממֻצָעים בין רצון־עליון והכחות הנאצלים ממנו ובין עולם הגשם חם שלשה: „שֵׂ כ ל ה ע ו ל ם" (intellectus universalis), שעליו ידבר ב ן־ג ב י ר ו ל (ב כ ת ר מ ל כ ו ת) .... (הספירה) „גַלְגַל הַשֵׂכֶל הוּא הַהֵיכָל לִפְנַי; הָעֲשִׂירִי יִהְיֶה קֹדֶשׁ לַיְיָ: הוּא הַגַלְגַל „הַנַּעֲלֶה עַל כָּל עֶלְיוֹן, אֲשֶׁר לֹא יַשִּׂיגֵהוּ רַעְיוֹן, וְשָׁם הַחֶבְיוֹן, אֲשֶׁר הוּא לִכְבוֹדְךָ אַפִּרְיוֹן: „מִכֶּסֶף הָאֱמֶת יָצַקְתָּ אוֹתוֹ, וּמִזָּהַב הַשֵׂכֶל עָשִׂיתָ רְפִידָתוֹ" ... נ פ ש ה ע ו ל ם (anima universalis) והשלישי הוא ה ט ב ע ה כ ל ל י. הם הנה מדרגות הסֻלָם; העצמים העומדים בין הכחות העליונים — ה ר צ ו ן והנאצלים ממנו — ה צ ו ר ה וה י כ ל ת והעצמיים הגשמיים — בין הרוח והגשם. וכל מדרגה עליונה מקפת ומחבקת את המדרגה התחתונה וממלאה אותה בהשפעתה ואורה. ש כ ל ה ע ו ל ם — או ר ו ח ה ע ו ל ם נאצל מרצון אל עליון על ידי שני הכחות העליונים — ה צ ו ר ה וה י כ ל ת והטבע כבר קשור ואדוק לעולם החומרים הגסים, הוא המניע והמחיה את עולם דומם זה — והשני שבין שלשת האמצעים הממֻצעים הוא נפש־העולם, הוא חוג־הנשמות וצבאות מלאכים ושנאנים, ושם גם מקום תשעת הגלגלים שהם גם כן בעלי נפש חיה 3). הנה כי כן טבעות שלשלת

„השפל אור אפל בעל צל ועכירות. והנה העצם הנושא אותו גשמי עב והיה בין שתי הקצוות, „כפי שנוי האור ועובי היסוד מפני הקירוב והריתוק, וכשתעיין בצורה מזה הצד, תראה אותה — „תתחיל רוחנית שלמה ואחרי כן תתעבה מדרגה אחר [מדרגה] עד שתגיע אל הקצה האחרון" וכו'. (מאמר ה' סימן כ"ו): „וכל מה שתרד הצורה ותתגשם תהיה יותר נראית לחוש כמו הגוון שהוא „הקירוב שבצורות אל החוש, והתבנית נעלמת מהגוון והגשמות יותר נעלמת מהתבנית, והעצם „נעלם מהגשמות וכו', והשכל נעלם מהנפש — והסבה בזה היא: כי הצורה הראשונה הדבקה „ביסוד הראשון, רוחנית פשוטה, והצורה האחרונית [כל מה שהיא אחרונה ביותר, כן] — „היא גשמית מורכבת, ובין אלו שתי הקצוות [ימצאו] אמצעיים, יקשרו השתי קצוות. וכל „מה שתהיה הצורה קרובה אל הצורה הראשונה הרוחנית, תהיה אותה הצורה יותר רקיקה [דקה] ויותר „נעלמת ובהפך כל מה שתהיה הצורה קרובה אל הצורה הגשמית תהיה יותר גסה ויותר נראה".

אדמה כי יש תועלת בהביאי דברי רשב"ג בעצמם (בתרגומו של ר' שם-טוב פאלקירה) — כי לא נראו הדברים בכל גבול ישראל בארצנו כמבואר. שפ"ר.

1) המבטא „נאמרות" במקור חיים לדעתי מקביל אל הספירות (ובלשון רשב"ג בכתר מלכות — הגלגלים) והעצם הנושא לנאמרות ההשע הוא אחרון, כוונתו לגלגל התשיעי — או הספירה העשירית שהיא — קדש לה'... זה יצא לי מהקבלת הדברים בכתר מלכות ומקור חיים. שפ"ר.

2) מקור חיים מאמר ג סימן א' — ח' וגם בכתר מלכות.

3) מקור היים מאמר ג', סימן כ"ד; מאמר ד' סימן י"ט; מאמר ה' סימן י"ח.

הנמצאים והַהֲוָיוֹת אחיזות ודבוקות אשה אל אחותה — והבריאה כלה היא שלשלת מערכת עולמות עליונים ותחתונים — התחתונים מקבלים השפעתם מהעליונים עליהם, מצפים לאהבה וחסד מהם — כל העולמות האלה שָׁטִים במרחבי הֲוָיוֹת, במקום הרוחני ועומדים וקיימים, נִטָּלִים ונִשָּׂאִים ברצון הפועל, רצון אל עליון, כי „כל הנמצאים כלם עצורים ברצון ותלוים בו, וכל צורה מצורות הנמצאים התרשמה ביסוד" 1), כל המציאות כלה — הרוחנית והגשמית, תלויה במאמרו — רצונו של הקב"ה, והוא — הרצון — ממלא כל עלמין ולית אתר פנוי מניה כלל. בכל ההבדל שבין עולם הרוח לעולם הגשם, אין ההבדל הזה מַהוּתִי, כי אם הבדל במעלה — בין רם לשפל, גדול לקטן. לכלם יש צד־שוה ודמיון, וכלם המה בני שני הכחות של מעלה — יסוד העצמיות וצורת העצמיות. עולם הגשם — תלוי בכנפי רוח ועומד בדבר ה׳, ומבעדו נראה גם חזון עולם הרוח 2).

נפש האדם אצולה מרוח העולם, היא חלקו ועצמותה בעצמותו כלול, וכמוהו היא הנפש, עצם זך, פשוט, באין תכלה, בלתי נפסדת וחיה וקימה לעד ולעולמי עולמים. כי „מְצוֹר הַצּוּר (רוח העולם) וּמִמַּקֶּבֶת בּוֹר נֻקָּרָה", התחור גם כן אל כל הנמצאים, תָּדוּר בכל העולמות — עולם הרוח ועולם הגשם, ובהרף עין תשוט מקצה תבל ועד קָצֵהוּ — וכה יאמר הפילוסוף והמליץ: אָצַלְתָּ עָלֶיהָ (על הנשמה) רוּחַ חָכְמָה וְקָרָאתָ אוֹתָהּ נְשָׁמָה: עֲשִׂיתָהּ מִלַּהֲבוֹת אֵשׁ הַשֵּׂכֶל חֲצוּבָה, וְנִשְׁמָתוֹ (של השכל) כָּאֵשׁ בּוֹעֲרָה בָהּ: שִׁלַּחְתָּהּ אֶל הַגּוּף לְעָבְדוֹ וּלְשָׁמְרֵהוּ; וְהִיא כְּאֵשׁ בְּתוֹכוֹ וְלֹא תִשְׂרְפֵהוּ, כִּי מֵאֵשׁ הַנְּשָׁמָה נִבְרָא הַגּוּף וְיָצָא מֵאַיִן לְיֵשׁ, מִפְּנֵי אֲשֶׁר יָרַד עָלָיו יְיָ בָּאֵשׁ. לאמר: ההשפעה וההתאצלות של הנפש מאש של מעלה — רוח העולם (intellectus universalis), בהתחבר הנשמה אל הגוף האפל והעכור היא נכנסת בגבול עולם החושים, ובכן גם היא התעכר והתנכר לאט לאט ממקור מחצבתה, „מצור הצור אשר ממנו נגזרה", וכמו שיאמר פילוסופנו: „ומאחר שהיתה „הנפש בין עצם השֵׂכֶל והחוש התחייב שתהיה כשתטה אל החוש תֶּעְדַּר השגת „מה שבשכל, וכן (להפך) כשתטה אל השכל (של העולם) תֶּעְדַּר [השגת] מה „שבחוש, כי כל אחד משתי הקצוות נבדל מהאחר וכשתפנה אל האחד תחזור מן „האחר". כנפיה קצוצות, והחמר בעבי גביו יכביד עליה מֵהַמְרִיא במרום וְהַרְקִיעַ לשחקים ואז יפנה ממנה הוד־אלוה וזיו שדי, ותשוב גם היא להיות חמר גם ונפסד. או־אז נמחקים ממנה רשומי החכמה האצולים משכל העולם, „כי כסה אותם „(לפי הגהת מונק) מאפלת העצם (החומרי) שהחשיך אורה . . . . והיתה במעלת „המראה הזכה בדבקה בעצם עכור ויתעכר אורה ויתעבה עָצמה". אך בכדי שתוכל הנשמה הזאת לצאת מאפלה לאורה, לשוב לבית אביה (שכל העולם) בנעוריה, הטביע בה היוצר גם בהיותה שוכנת בערפל כח הַהַכָּרָה ע"י החושים. הכרת החושים זאת מרשמים בה את החקויים או הַהַפְּעָלִיוֹת האלה, ובלעתה את „הצורות והתבניות המוחש ה'" תרומם את העצמים השפלים אלה ותוציא יקר מזולל. הנה כן בקרבת

1) מקור חיים מאמר ב׳ סימן י"ט.

2) שם מאמר ב׳ סימן א׳ י"ב כ"ג, ל׳; מאמר ג׳ סימן א׳, כ"א, כ"ז, ל"ז; מאמר ד׳ ג׳-ד׳, 24; מאמר ה׳ סימן מ"ז-מ"ט.

הנשמה אל מקורה הראשון — שכל העולם — ועל ידו לרבונו של עולם, תסיר כְּבָלֵי החֹמר מעליה ותשוב להיות צרור בצרור חיי־עולם — בחביון עזו של שכל העולם; וכן הוא אומר: מִי יַגִּיעַ לְחָכְמָתֶךָ בְּתִתְּךָ לַנֶּפֶשׁ כֹּחַ הַדֵּעַת אֲשֶׁר בָּהּ תְּקוּעָה וַיְהִי הַמַּדָּע יְסוֹדָהּ, עַל כֵּן לֹא יִשְׁלוֹט עָלֶיהָ כִּלָּיוֹן וְתִתְקַיֵּם כְּפִי קִיּוּם יְסוֹדָהּ. וְזֶה עִנְיָנָהּ וְסוֹדָהּ, וְהַנֶּפֶשׁ הַחֲכָמָה לֹא תִרְאֶה מָוֶת. אַךְ תְּקַבֵּל עַל עֲוֹנָהּ עֹנֶשׁ מַר מִמָּוֶת . . . אִם טָהֲרָה תָּפִיק רָצוֹן, וְתִשְׂחַק לְיוֹם אַחֲרוֹן. וְאִם נִטְמְאָה תָּנוּד... בָּדָד תֵּשֵׁב גּוֹלָה וְסוּרָה. מִי יִגְמוֹל עַל טוּבוֹתֶיךָ בְּשׂוּמְךָ הַנְּשָׁמָה לַגּוּף לְהַחֲיוֹתוֹ . . . נָפַחְתָּ בוֹ נְשָׁמָה, אָצַלְתָּ עָלָיו רוּחַ חָכְמָה, אֲשֶׁר בָּהּ יִבָּדֵל מִבְּהֵמָה וְיַעֲלֶה אֶל מַעֲלָה רָמָה 1). ובהבנה פילוסופית־סודית כזאת, הוא דבר הלמד מעצמו, כי הנשמה היא נצחית „ולא ישלוט עליה כליון". האדם בהתחברות נשמתו המשכלת אל גוף עכור הוא עולם מלא כל המדרגות והמעלות ממרומי כס־יה עד תחתיות ארץ.— האדם הוא עולם מלא בזעיר אנפין (Mikrokosmus). „והעולם הקטן (האדם) דמיונו להעולם הגדול בסדור ובנין ואין עצם השכל — רק „ופשוט ונכבד מכל עצמי עולם הפשוט דבק לגשם, כי הנפש והרוח (שהם תארים לכחות ההכרה של החושים וגם היצרים שבלב Sinnes — und Temparaments „Wahrnehmung. שפ"ר) הם אמצעיים ביניהם, (בין הגשם העכור והנשמה — שכל „העולם הקטן. שפ"ר), ועל זה יוקש סדור העולם הגדול, כלומר שאין העצם „הפשוט והנכבד דבק לגשם והוא העצם הנושא לנאמרות" (הספירות — שהן שלבי סֻלָּם המציאות מלמטה למעלה. שפ"ר). ויוסיף עוד לאמר: „וכשתרצה „לצייר בנין הכל (בנין עולם) הסתכל בבנין האדם, גוף האדם נוכח הגוף הכללי „והעצמיים הרוחניים המניעים אותו, נוכח העצמיים הכלליים המניעים לגוף הכללי, „והשפל מאלו העצמיים עובד לעליון ומשעבד אליו עד שהגיע התנועה לעצם שכל „העולם (רוח העולם) ותמצא השכל מנהיג מושל עליהם" — „מזה הצד תגיע „התנועה אל העצם העליון וימצאו כל העצמיים עובדים אותו, משעבדים אליו „ונמשכים אחריו — ואני חושב כי הנהגת האדם הפרטי נמשכת אחרי הנהגת „העולם הכללי, וזו היא הדרך להגיע אל ההצלחה השלמה והשגת התענוג האמתי" ובהיות האדם בכחו להגיע בשכלו הזך והפשוט להההכרה העליונה, יש בכחו גם לדעת את שכל העולם ולהכיר גם את בוראו, אם גם הכרה שאינה ברורה והסתכלות באספקלריא שאינה מאירה 2). — ההגעה אל ההצלחה השלמה והשגת התענוג (השכלי) האמתי היא התכלית אשר אליה ישא האדם את נפשו המשכלת, המעלה היותר גדולה היא כח ההכרה — הכרת האמת חותמו של הקב"ה. מעשי האדם צריכים להיות מתאימים להכרתו. על ידי הידיעה (ההכרה הזאת) והמעשים המתאימים לה, יש בכח האדם להעלות שכלו — נשמתו אל „ידיעת העלָה" ו„הידיעה (בבחינת דע את אלהי אביך) והמעשה יפדו הנפש „ממאסר הטבע, מנקים אותה מעבירותה ואפלתה, ואז - תשוב לעולמה „העליון" . . . 3).

פה הפסיקה השיטה המחקרית אשר לבן־גבירול את דבריה ותגיע אל

1) מקור חיים מאמר א׳ ה׳; מאמר ב׳ ה׳; מאמר ג׳ כ"ד; מאמר ה׳ ס"ה, ובכתר מלכות.
2) מקור חיים מאמר שלישי ו׳, מ"ד. 3) שם מאמר א׳ א׳-ב׳.

התחום העובר מן הפילוסופיה ההגיונית הכללית אל הרתית־המוסרית (Ethik), אך לגבול ההשתכלות המוסרית לא תבא ולא תגע כי אם בִּרְפְרוּף קל — נוגע ואינו נוגע — מדבר הוא על „הידיעה והמעשה הפודים הנפש „ממאסר הטבע ומנקים אותה מעכירותה״, מבלי לרמוז מה הם „המעשים״ שיש להם סגולת הפדיון הזה — כן לא נמצא כל רמז בדברי בן־גבירול שהגיעו אלינו, באיזה דרך יאמר להביא את שיטתו לידי הסכמה עם תורת היהדות, ובכלל האם תסתור או תקיים השיטה הזאת את יסודי תורת היהדות הנגלית. אך עדות רחוקה יש לנו, כי יצא בן־גבירול בעקבות ידידיה האלכסנדרוני ורב סעדיה גאון לתת לכתובי כתבי הקדש פתרון מְשָׁלִי ורמזי 1). למודי בן־גבירול כמו שבררנו את תְּכְנָם בזה אינם מסכימים ומתאימים ליסודי תורת היהדות. בכל עמלו שיעמול לאמר, כי העולם מְחֻדָּשׁ–יֵשׁ מֵאַיִן 2), הנה בהשקפה פילוסופית כזאת אין מקום לבריאה יש מאין בההבנה הפשוטה והישרה. המציאות — הרוחנית והגשמית — אצולה מרצון אל עליון; ומתפצלת ומתחלקת למדרגות ומעלות בְּסֻלָּם — עולם הנמצא והנאצל, למדרגות — נאמרות — ספירות — וגלגלים, ואם כן הנם גם כן מן העולם כרצון העליון אשר נאצלו ונתפשטו ממנו. „הרצון פועל בלא זמן ובלא תנועה״, „הרצון יפלש בכל בלא תנועה ויפעל בכל בלי זמן״ 3) — ולפי ההשקפה הזאת הנה גם הצורות או הנאצלים קדומים בקדמות הכח המאציל — רצון אל עליון —. גם בפנה אחרת הננו רואים את שיטת בן־גבירול נוטה מתורת היהדות. — התורה הזאת תאמר, כי המציאות כלה נהיתה „בשעלה ברצונו הפשוט״ לברוא את העולם, וכל ההויה היא בחירית ורצונית ולא מוכרחת ומחויבת גם לא על פי עצמות הסבה הראשונה. אך העצם הראשון אשר לבן־גבירול ורצון אל עליון הוא בהכרח יוצר ומשפיע שפע האמת, ובהכרח יוצא מאוצר חיים זה אור עולם 4). — ואחרי כל אלה, הנה בכל תתו להאדם יקר וכבוד, ובכל אשר יפנה לו מקום נכבד במרחבי היקום, הוא שולל ממנו את הבחירה החפשית אבן־פנה לכל תורת היהדות. הנשמה הזאת „מצור הצור היא נגזרה״ ואצולה היא מרוח העולם הנאצל מרצון אל־עליון, ובכן היא נוטה ונמשכת על פי הנטיה שהטבעה בה מראשית הויתה.

ובכן ההשקפה הפילוסופית של בן־גבירול לא מצאה בראשיתה מסלות בלב חכמי עמו ותעצומות פעולתה בראשית הימים במחנה ישראל קלות ודלות. לחכמי ישראל נראו ההשקפות האלה, כקולות שירה־זרה לאזנם, המופתים המה דקים וחריפים מאד, אבל דוהרים וקופצים, ואינם יוצאים בדרך ישר מלמוד ללמוד ומענין לענין. לעמת זה נתעוררו רבים מחכמי ערב וחכמי אומות הנוצרים בימי הבינים הם בעלי הפילוסופיה המדרשית (Scholastik) לתור ולדעת את השיטה

1) עיין על זה דברי הראב״ע המובאים בהאָריענט שנת 1850. ליטעראטורבלאט 515, וספרו של יעלינעק — ידיעות לדעת תולדות תורת הסוד (הקבלה).

2) עיין הפרשה המתורגמת מעברית ללטינית מספר „מקור חיים״ אצל מונק בספרו Melanges עמוד 191 הערה 1. 3) עיין מק״ח מאמר ג׳ ט״ו; מאמר ה׳ ל״ד, נ״ט ס״ג.

4) מקור חיים מאמר ה׳ סימן ס״ח.

הזאת ולבא עד תבונתה. במאה שנה אחרי הִכָּתֵב ספרו „מקור חיים" בערבית נעתק לרומית. כהן נוצרי ויהודי מומר עשו את ההעתקה הזאת. מקצת המורים הוגי דעות בעלי הפילוסופיה המדרשית שעמדו להניצרים בימי הבינים החזיקו בדרכי ההשקפה של בן־גבירול ומקצתם חלקו על דעותיו ויבקשו לסתור אותן. אך כלם שמו לבם על השיטה הזאת ויתבוננו בה ובזמן מאוחר באה תורת הסוד הקבלה החדשה ותמלא בית־נכאתה בלמודי בן־גבירול והחזיק בתמונותיו ואָפני מדברו בחקר־אלוה 1).

ופילוסוף יהודי אחרי שקם בדור דעה זה. דור מלא אישים רַבֵּי פעלים ואבירי החכמה. בדור בן־גבירול, בחר לו דרך אחרת מרבי „שלמה הקטן". גם הוא, בכל היותו עומד בתחום היהדות המקובלת, לא נמנע להביא אל ספרו ולסמוך „על כל מה שמצא כתוב מן החסידים והחכמים שבכל אומה ואומה". שם החכם הזה הוא רבינו בחיי הדיין ספרדי בר יוסף ז"ל או אבן־פקודה (בקודה). החכם הזה הִיא הותם תָּבְנית רגש הדתי. צדיק מושל ברוחו ביראת אלהים. איש אשר כלו — צדקת לב ויושרת רוח, והוא בנה מדעתו בנין היהדות המוסרית. רבינו בחיי היה מגבורי המוסר בעלי גֹדֶל הנפש וכביר כח לב, יחידי סגולת מין האנושי, אשר בהיות מסבות הזמן עוזרות להם והיו למתקני עולם האנושי במלכות המוסר הדתי והמדות המתוקנות. מחיי הפילוסוף המוסרי הזה לא נדע דבר — גם את מקומו לא נדע ידיעה ברורה באיזה חלק מחלקי ארץ ספרד ישב ופעל, רק כי בני דורו היו: רבי יונה אבן־גנאח ורבי שלמה בן גבירול (ובכן כתב ספרו בין שנת ד"א תת"י (1050) לשנת ד"א תת"ך 2), מבלי שיזכיר את החכם השני משני החכמים הנזכרים. כל דברי ימי רבינו בחיי בר יוסף, כל הֲלָךְ־רוחו ודעותיו, נטיותיו ודעותיו כלולים לנו בספרו

---

1) ריטטער בספרו: געשיכטע דער קריסטליכען טהעאָלאָגיע T. I, p. 611. מוכיח כי הערביים השתמשו בפילוסופיותו של בן-גבירול; המומר יוהאנעס אבינדיאט, והכהן הזקן דומינגו גונזלו מטולידה (בין 1130-50) תרגמו את הספר „מקור חיים" לרומית, הראשון העתיקהו מערבית לספרדית (קסטילית) והשני תרגם מספרדית לרומית, בחתימת ההעתקה כפי דנמצא בכתב-יד שנתגלה בשנת 1856 עמוד 488 נאמר: finitus est tractatus quintus, qui est de materia universali et forma universali, et ex ejus consummationne consummatus est totus liber cum autilio Dei et ejus misericordia Avencebrol. — Transtulit hisapanis interpres linguae Johannis tunc et arabico non absque juvante Domingo.

ועיין עוד על דבר שני המעתיקים אלה וזמנם בספרו של זשורדען (Jourdain) Recherches critiques sur l'âge et l'origine des traductions latines 1, III. § 8.

עוד השתמשו בספרי בן-גבירול: הצרפתי ווילהעלם מאוּבירניה הבישוף הפאריזי (מת 1248) אלבירט מאגנוס בישוף מריגינסבורג (כתב בערך שנת 1250). טומאש מאקווינה (חבר ספריו לערך שנת 1260) ודונש סקוטוס (מת 1308) ועיין על כל אלה במונק Melanges מעמוד 291 והלאה. לעברית נעתק בלקוטים ספר מקור חיים על ידי רבי שם-טוב פלקרה בשנת 1270 — ר' לאלף הששי — ומונק הוציאם לאור.

2) להחכם ר' דוד קויפמאנן בספרו: דיא טהעאָלאָגיע דעס בחיי אבן-פקודה (וויען 1874) דיעה אחרת בזה, כמו שאזכיר להלן.

האחד שהגיע לידינו. ספר „תורת חובות הלבבות" 1), רוח הדת והמוסר, מוסר הנפש, נושב בכל הספר וחוט של חן וחסד משוך עליו· מבעדו נראה את המחבר וַהֲלָך־נפשו, טהר־לב וצדקתו ותמימותו· חכמה ומוסר השכל. יראת שמים ואהבת חסד ממלאים חלקי הספר. מכל חלקי העיון בתורה ודרך ארץ, לא נכבדו לו רק למודי המוסר ו„תורת חובות הלבבות" להַיְשָׁרַת המדות ותקון נפש האדם וקדושתה והשתלמותה בבחינה זאת. חֵקֶר כתבי־הקדש, דעת תורת הלשון העברית, השירה והמליצה והפילוסופיה העיונית, כל הדברים אשר לקחו בימים ההם את לבות המעיינים והוגי דעות, הם דברים טפלים אל „תורת חובות הלבבות". גם המשא והמתן התלמודי, „ההשתדלות בתולדות הדינים והשאלות הנכריות (הרחוקות במציאות) המסופקות", לא נכבדו בעיניו אם תכליתם רק לדעת את „חובות מצות האברים", ומאד יַמַר רוחו על „המטריחים עצמם להבין דברי התלמוד ולהתיר ספקותיו ולפתוח „סתומותיו לקנות בזה שם ותפארת, והם מתעלמים מחובות הלבבות". ובכן היתה היהדות המוסרית — היהדות שבלב, לתקן את האדם במדות ודעות חביבה עליו מהיהדות המעשית התלויה באברים והמעשית· תורת היהדות מתחלקת אצלו לשתי תורות: א) חובות האברים הנחלקים גם כן לשנים: א) מצות שהשכל מחייב אותם „אפילו אם לא חייבה אותן התורה", ב) ומצות השמע (Disciplinargesetze · ב) חובות הלבבות, „שכל שרשיהן הן מן השכל" 2).

אהבת הבורא, ההכנעה לפניו, הבטחון, קבלת עול עבודתו, ה„התבוננות בפלאי היצורים" (הבחינה) הפרישות וההתקדשות, לאמר עשות מדה ומשקל לנטיות החמר ולהגביר יצר הטוב (שהוא אצלו „השכל") על יצר הרע, הם מעלות הרוח היותר חביבות והיותר רצויות לרבי בחיי בר יוסף, ולא היו לו כתורה מקובלת, כי אם נר לרגלי הליכותיו ואור למעשהו, על פיהן יצא ועל פיהן יבא בארחות החיים בזהירות גדולה מאד· מהקדמת ספרו הננו רואים את מעלות נפשו ונטות רוחו המוסרית פנימה ועל מה זה ראה לחבר הספר הזה. וזאת תמצית דבריו: „עיינתי בספרי הקדמונים שהיו אחרי התלמוד אשר חברו „חבורים בחקר כתבי־הקדש, חקר יסודות התורה — האמונות והדעות, וכמו כן „על המצות המעשיות, וחקרתי עליהם ולא מצאתי בהם ספר מיוחד בחכמת „המצפון — (חובות הלבבות) — וחפשתי על חובות הלבבות מן „השכל"

---

1) שמו בערבית הוא Kitab al-Hidajah ila Faraidh al-Kulub ובעברית „חובות הלבבות". הנני מביא בזה הדברים על פי הוצאת יעלינעק (יוזר נכון: הוצאת בן יעקב. שפ"ר) (לייפציג 1846) המדויקת ועשויה להעיר את המעיינים בהמבוא של המו"ל, ששם נאספו ונלקטו בשקידה רבה, כל הדברים הנוגעים לתולדות בעל חובת הלבבות ועבודתו הספרתית, מפרט את תכנית הספר והביבלוגרפיה שלו ופירושיו השונים.

2) יש להעיר, כי לפי ידיעתי, בחיי הוא הראשון המטיל את „האמונה" לחובה ורואה בה מצות ככל מצות התורה — ואת האמונה הוא כולל בחובות הלבבות — אשר גם אותן יפרט למצות עשה ולא תעשה ויאמר: „וממצות עשה שבחובות הלבבות" (מבטא שאינו ישר על פי ההגיון — מצות עשה — שבלב) שנאמין, כי יש לעולם בורא בראו יש מאין, שאין כמוהו וכו' עיין שם בהקדמה. כל הדברים שבסימני החסגר בזה ולהלן הם מלשונו של רבינו בחיי. שפ"ר.

„ומן הכתוב ומן הקבלה ומצאתים שהם יסודי כל המצות, ואם יארע בהם שום „הפסד, לא תִתָּכֵן לנו מצוה ממצות האברים" — עוד יוסיף רבי בחיי לבאר, כי כשם „שהאדם מחובר מגוף ונפש ושניהם מטובות הבורא עלינו", כן תורת היהדות בהִגָּלוֹתָהּ בפועל בארחות חיי האיש הישר אז היא מורכבת „מעבודה גלויה ועבודה צפונה": הגלויה היא „חובות האברים" והצפונה היא „חובת הלבבות". ובתורה נאמרו ונשנו החובות האלה במצות המעשיות ומצות אהבת ה׳ והדבקות בו, הצווי לאהוב את הגר הוא גם כן מצוה התלויה בלב, וכמו כן האזהרות: לא תשנא את אחיך בלבבך, לא תחמוד, לא תקום ולא תטור, לא תתורו אחרי לבבכם, ועל כל התורה כלה אומר הכתוב: כי „קרוב אליך הדבר מאד בפיך ובלבבך", וכלל גדול אמרו חכמי התלמוד: „רחמנא לבא בעי". ונמצא כי חובות הלבבות הנה יסודות הדת, ומצות האברים בלי שתוף רגש הלב וישרת המדות היא כאין וכאפס וכמעשה מכונית בלי כל רוח חיים 1).

ומכיון שעמד רבי בחיי על חיוב מצות הלבבות ראה והתבונן שלא נמצא בספרי היהדות עד ימיו ספר כולל דתי המוסר, טהרת הלב וזַכּוּת המחשבות, ויאמר לחבר ספר לתועלת עצמו ולמענו, לצָרֵף דעתו ולזקק מדותיו. נפשו דרשה לדעת דרכי עבודת השם, ואיך יצא ידי „חובות הלבבות", כי יְיַחֵד מחשבותיו, רגשותיו ופעלו לשם יוצרו ובוראו, וכאשר זמם לחבר את הספר הזה, ירא לגשת אל המלאכה, מפני חשבו, כי קצר כח כשרונו לחבר זה הספר, כי ידע בנפשו, שאיננו בקי בצחות הלשון הערבי, אך אז שב ונחם, כי בחן את לבו וימצא, כי חפץ המנוחה והשלוה והוא יצר לב איש הבוחר בעצלות וידע, כי „הזהירות הגדולה היא שלא תרבה להזהר". וכאשר כלה מלאכת החבור, „תקן אָשְׁיּוֹתָיו ויבנהו על עשרה שרשים" מקבצים כל חובות הלבבות, חשב לו לחוב קדוש להאיר באור האמת, אור מוסר תורת המדות השלמות, גם לבני עמו ובני דורו, אשר (בימים ההם) „היו מזלזלים גם ב„חובות האברים" ומכל שכן שלא היו „זהירים ב„חובות הלבבות", ועל כן התגבר על יראתו מן השגיאות ויכריח את „נפשו לסבול טורח חבור הספר הזה, ויקם ויכתוב לכל בני עמו את הספר הנכבד „והיקר אשר ראשיתו „יחוד ה'" ואחריתו „אהבת אלהים", ספר האחד ואין שני לו בטובו ויפיו בהספרות הישראלית ויעורר אלפי איש למוסר ומדות טובות, ויזַכֶּה את בני עמו בספר מוסר שאין דוגמתו גם בספרת עמים אחרים.

אף כי רבי בחיי הדיין שָׂם לו לתכלית ספרו, תכלית האנושית — לפי דעתו — צֵרוף המדות ודעת „חובות הלבבות", ו„החכמה" נחשבה לו לדבר טפל אל הַיְשָׁרַת המדות ופחותה ממנה במעלות הרוח, הנה עם זה היה בן־זמנו בהִלָּךְ־רוחו, וילך לפי רוח היום בימים ההם במערכות כנסת ישראל הספרדית, „לחקור בחכמה" ולתור ולמצוא פתרון השאלות ב„מה שאחרי הטבע", ויכתוב את השער

---

1) האוכתי ביותר כדברי הרב המחבר, מדעת יקרת הענין לקוראי עברית אשר עברו על ספר חובות הלבבות בתעופת עין מבלי לצרף לבם לדעת מחשבות הספר היקר הזה. כדברי הנפי"ן אור על דרכי מחשבות בני הדור השונים אחשוב להעיר על דבריו של רבינו בחיי במקום הזה באמרו: שאלתי אחד מהנחשבים מחכמי תורה במקצת מה שזכרתי (הזכרתי) בחכמת המצפון (חובות הלבבות). והשיב אותי כי „הקבלה תעמוד במקום העיון" — ועיין גם הקדמת יעללינעק להספר הזה. שפ"ר.

הראשון מספרו „שער היחוד" ויחליט החלטה גמורה לאמר: המעלה הרוממה ב„אמונת היחוד" אינה „יחוד האל בלב ולשון על ידי הקבלה", אך „אמונת היחוד בלב ולשון . . מדרך העיון והסברות הנכונות השכליות", „וכל מי שיוכל לחקור „על הענין הזה (יחוד הבורא) בדרך הסברה השכלית חייב לחקור עליו כפי השגתו... „והמתעלם מחקירה הרי זה מגונה". ובכן בהשער הראשון בהספר הזה לא נמצאו דעות ורעיונות מקוריים שיצאו מהמחבר בעצמו, כי אם הוא יוצא בדרכי הגיונותיו בעקבות פילוסופי ישראל המדרשים — האסכוליסתיקיים רב סעדיה גאון ור' דוד אלמקמץ 1). — מרוממות אל וכחו וגבורתו הוא בא ללמד על קצר יד אנוש ודלות כחו, ההכנעה לפני הבורא, קבלת על מלכותו והבטחון בו הם הם יסודי התורה המוסרית בהיהדות. תעודת האדם העליונה ומשאת נפש היא להיות עבד ה' ועשות רצון אדון העולמים. ורצונו של השם יתברך הם הדברים הנמצאים בהתורה הכתובה והמסורה, והיא התורה הנוסדת על פי „השכל הכתוב והקבלה". — ה„בטחון באלהים" ו„יחוד המעשה" — לאמר שיכוון כל מעשיו אך לעשות רצון בוראו, שיאמין, כי „התועלת או הנזק אינם ביד נברא מבלתי רשות הבורא, ויהיה „שוה אצלו אם ישבחוהו בני האדם או יגנוהו, עזיבת ההתיפות וההתנאות, אז יגיע האדם לדעת אלהים" — ועבודתו תהיה עבודה תמה וברה, אשר יסודתה בטהרת הלב והמחשבה. — המדה הטובה במדות האדם — הענוה והכניעה ואהבת ה' היא העולה על כל מדה נכונה. כהֲלָך־מחשבותיו אלה באה רבי בחיי לידי הדעה, כי ה„פרישות" היא מעלת הנפש הרמה והנשגבה, הנזירות היא התגברות הרוח על הבשר ומורה על השלמות המוסרית. לדעתו תצוה היהדות על הנזירות והפרישות. אבות העולם מחנוך עד יעקב לא נצטוו על הפרישות, כי היו קדושים וטהורים מעצמם והרוח כבש תחתיו את הבשר, כי בתולדתה היתה האומה הישראלית קדושה, ורוחה משל בקרבה על התאות הגופניות, אך בימי שבתה במצרים ויראו את מעשה בני מצרים השטופים בתענוגות בשרים ונצמדים לתאות רעים נכנסו גם הם לשערי טומאה, וגם אחרי כן בבאם לארץ חמדה, התעוררה בהם החמדה ויתמכרו לתענוגות בשרים. על כן נתחדשה

---

1) דעת הרב המחבר, כי שער היחוד אינו עומד בקשר ויחס הגיוני עם יתר חלקי הספר „חובות הלבבות", כי אם יסודתו באהבה התלויה אז בדבר המחקר הפילוסופי, אך החכם קויפמאנן בספרו על רבינו בחיי אבן-פקודה מוכיח בצדק ומופתים הגיונים, כי „שער היחוד" הוא באמת שער ספר המוסר כלו, כיסוד ושרש המוסר ברות היהדות, אשר אבן פנתה היא אחדות הבורא וממנה תצא גם אחדות והאחוה בין בני האדם הקשר התמידי אשר בין האדם—ליוצרו ובוראו יחיד ומיוחד, אהבתו וכניעתו לפניו; גם על מקורי הדברים בחקר אלוה, יסודות דעות „הכאלאם" ולמודי אבן-סינא לאלגאזאלי יעיר הדכם קויפמאנן בספרו הנ"ל ותוכן ספרו של ר"ד קויפמאנן על רבינו בחיי ודרכו בהפילוסופיא המוסרית נמצא במאמרו של ר"פ פראנקעל בכתב העתי השחר שנה ששית עי"ש. בדבר תרגום הספר, הנה אעיר בקצרה, כי על פי ראשי פרקים. מתרגומו של יוסף קמחי משער התשובה פרק ז'–י' (בהוצאת בן-יעקב, בהקדמת יעלינעק), הנה חבל על תרגום נחמד כזה שלא ראה אור עולם ולא הגיע אלינו, כי לשונו דבש וחלב, מתרגם הוא הענין ולא המלות, הכונה ולא את דרכי הדבור הערבי, וככלל אין ריח לשון ערבי נודף הימנו, במבטאים קשי ההבנה כתרגומו של הר"י אבן-תבון. והיתרון לרבי יוסף קמחי על אבן-תבון בבחינת קלות הסגנון כיתרון האור על החשך. ישפ"ר.

מצות הנזירות; אז התרבו הנביאים והחוזים אשר התבודדו במדבר ויִנָּזרו גם מחברת בני האדם ויקדשו עצמם במֻתָּר להם. בעקבות חסידי עליון עלינו לצאת גם אנחנו, לא כי יהיו כל בני העם נזירים ופרושים, אך כי יִמָּצֵא חֶבֶר אנשים הַבְּדֵלים מחמדות העולם ומנעמי החיים העוברים והמה „הפרושים”, והם יהיו למופת לבני האדם להגביר יצרם הטוב על יצרי לבם הרעים. רבי בחיי היה קרוב מאד לתת ביהדות תפיסת יד ל„הנזירות” כפי מה שנתפתחה ונתכוננה אז, בימי הבינים, בארצות הנוצרים והמחמדיים חברי נזירים הקיימים עוד בימי העת החדשה; הוא היה קרוב לזה, בכל היותו נאמן בית הפילוסופיה, לצאת בעקבות בן־דורו הערבי אלגאזאלי, לשבת ולהתבודד בבית מקלט נזירים, או בעקבות הקראים „אבלי ציון” לו נמצא מקום ביהדות הרבנית, להזיות כאלה. אך היא — היהדות הרבנית — רחוקה מכל הפרזה ונטיה לקצוות — לא תדע את הנזירות המופלגת ולא תכיר אותה. ובכן לא נראתה פעולת למודי דעת אלהים המוסריים אשר הקים רבי בחיי בקרב עמו, ופעולתה היתה עוד קטנה מפעולת הפילוסופיה האפלטונית החדשה של רבי שלמה בן גבירול 1).

בתקופת הדור הראשון לרבנים נגלו לנו בכנסת ישראל אשר בספרד אישים רבי הדעת וחוקרים מקוריים, ובהם גם פנים חדשות שלא נראו עוד ביהדות הרבנית עד הנה. להפנים החדשות האלה הננו חושבים גם את האיש אשר שיטתו וַהֲלָךְ־רוחו נכונו להרעיש את יסודות היהדות. האיש הזה היה גְדָל־דעה כחוקר ופילוסוף וחכם בחכמת הרפואה ונודע לתהלה בסעיפי החכמות האלה גם אצל הערבים. שמו עם כנויו הרבים המה אבו־אברהם (איברהם) איסחאק אבן־קאסטאר בן ישוש. הוא היה איש טולידה 2), ורופא להנשיא (עמיר) מדיניה מודזאהיב, ובנו עלי איקבל עבדואלה. אבן־ישוש היצחקי כתב ספר בדקדוק לשון עברית בשם „ספר הצרופים” וספר אחר בשם: „ספר יצחקי” ושם יְגַלֶּה כמבקר המקרא בלי להשגיח כלל על הקבלה ויסודות הדת. הוא היה אומר כי הפרשה בבראשית ואלה המלכים מבית אדום (בראשית פרשה ל״ו) לא כהבה משה כי אם איזה מאות שנה אחרי כן. יותר מזה לא נדע דבר מאבן־ישוש 3).

1) המשפט הזה מוקשה בעיני. פילוסופיותו של בן־גבירול נשארה באמת בלי כל פעולה, וכשמנה מאות שנה לא ידע העם דבר ממציאות הפילוסופיה הזאת, עדי נתגלתה על ידי חכם חוקר קדמוניות, ומוסרו של רבינו בחיי בחובת הלבבות היתה נחלת העם ומתנת חלקו בימי שמונה מאות שנה ויהגה וישגה בה — והספר „חובות הלבבות” היה לספר קדוש להעם וירבו ההוגים בו, ואיך יאמר הרב המחבר, כי שיטתו לא פעלה על העם? שפ״ר.

2) נולד בשנת ד״א תשמ״ב — מת בשנת ד״א תי״ז.

3) על דבר תולדתו של אבן־ישוש עיין בצייטשריפט דער דייטש־מארגענלאֶנדיש געזעללשאפט 1854 עמוד 1, 501 ובספר הנ״ל לשנת 1855 עמוד 838 מאלמאחצרה לרבי משה בן עזרא. השווי שבין בן־ישוש ויצחקי יוצא ברור על ידי הוכחת רבי יוסף בן אליעזר טוב־עלם הספרדי בבאורו על אבן־עזרא על התורה. כמו שיצא לאור בציון חלק א׳ עמוד 46. כי יצחקי הוא רבי יצחק הישראלי, כמו שיחפוץ להוכיח ר׳ יעקב בן ראובן (בכ״י) הוא דבר שאין לו שחר. כי רבי יצחק הישראלי לא כתב מעולם דבר בחקר כתבי הקדש מלבד המאמר על פרשת היצירה הפרשה הראשונה בבראשית. גם בהזכר הראב״ע את ר״י הישראלי לא יכנהו כלל בשם יצחקי, על דבר ספר הדקדוק של אבן־ישוש עיין ציון א׳ סימן ב׳ ועל דבר בקרת המקרא שלו, עיין באבן־עזרא על התורה בראשית קאפיט־ל״ו פסוק ל״ב. ועיין בספר המאזנים וספר השם להראב״ע.

אי אפשר לעבור בשתיקה על מליץ משורר אחד, אשר בתועפות דמיונו ונֹעַם הגיונו וחן ויופי שירתו לא נמצא משורר גדול ממנו בימי הדור ההוא, כי אם רבי שלמה בן גבירול, ואשר נדע ממנו רק שירה אחת — „שירה יתומה שְׁלָחָה לרבי שמואל הנגיד" — שם המשורר הזה הוא אבו־עמר יוסף בן חסדאי. כנראה היה יליד קורדובה. שני אחיו ברחו בימי מהומות המלחמה בספרד מעירם ורבי שמואל הנגיד היה למגנם. האחד משני האחים וואבול־וואליד שמו היה מדקדק גדול בהלשון הערבית ורבי יונה אבן־גנא'ח יזכירהו ברוב תהלה. בעד כל החסדים אשר הפליא רבי שמואל הנגיד לעשות לשני האחים האלה, שָׁר רבי יוסף בן חסדאי את שירתו הנפלאה — „שירה יתומה" — שירה אשר רוח החן והמליצה הנעימה שפוכה עליה, — חוט של חן וחסד משוך על דברי המשורר הזה ברוממו על לשונו את תהלת רבי שמואל הנגיד ובנו רבי יוסף שהיה אז עלם צעיר לימים — השירה הזאת נכתבה (בערך שנת ד"א תת"ד־תת"ו) 1). ורבי שמואל הנגיד לא חפץ במתנת חנם, אף לא בשיר־תהלה, ויישר גם הוא שיר־תהלה על המשורר כדמות שירת יתומה של רבי יוסף בן חסדאי ובנין החרוזים אך לבטח לא נדמה שירו זה גם בחן המליצה ורוח השירה 2). יוסף בן חסדאי השאיר אחריו בן, אשר במשך העת היה לשר וגדול בחצר מלך סאראגוסה ויעמוד על המעלה אשר עמד עליה רבי שמואל הנגיד בגרנאדה.

ושמואל (הנגיד) מת ויספדו לו כל ישראל אשר בספרד: כי הוא היה גאון מעֻזָם וצפירת תפארתם, האיש אשר עליו אמר סופר תולדתו 3), שהשתמש בארבעה כתרים: כתר תורה, כתר לויה, כתר שם־טוב וכתר צדקה ומעשים טובים עלה על גביהם. מת האיש אשר בימי עשרים וחמש שנים היה נשמת כנסיות ישראל שבספרד וכל בני הדור ספדו עליו ויקוננו שירת אבל על מותו (בשנת ד"א תתט"ו) וַיִּקָּבֵר במעלה הקברים בגרנאדה — בשדה הקברות אשר לפני שער אֶלבִּירַה ורב יוסף בנו הקים לו מצבת־אבן בטוב טעם מעשה ידי אמן במלאכת מחשבת.

---

1) עין ציון ג' סימן ב' בסוף הספר.

2) ולדוגמא אביא בזה איזה חרוזים משיר תהלתו על רבי שמואל הנגיד ורבי יוסף בנו:

לִבּוֹ קֹדֶשׁ לְשִׁבְטוֹ הַמְקֻדָּשׁ, מְכוֹן כְּבוֹד אֵל עַל רֹאשׁ עָשׁ וְכִימָה....
שְׂפָתָיו יִשְׁמְרוּ דַעַת וּמִפִּיו תְּבֻקַּשׁ דַּת אֱלֹהִים הַתְּמִימָה;
וּמַהֲלָלוֹ כְּיָרֵחַ בְּהִלּוֹ וּמַעֲלָלוֹ כְּמוֹ פֶלֶג בַּצָּמָא.
לְךָ חָכְמָה, לְךָ רוּחַ יְתֵרָה לְךָ דֵעָה, לְךָ בִּינָה וְעָרְמָה.....
וְרֹחַב יָד כְּמוֹ יוֹרֶה וּמַלְקוֹשׁ, וְרֹחַב לֵב כְּבֵין מִזְרָח לְיָמָּה...
וְאַהֲבָתוֹ לְבֶן־פּוֹרָת יְהוֹסֵף עֲלֵי כָל אַהֲבָה גָדְלָה וְעָצְמָה...
צָעִיר בְּשָׁנִים מְשַׁעֲשֵׁעַ בְּמִשְׁנָה וְעֶלֶם רַךְ מְבָאֵר תַּעֲלוּמָה,
כְּאִלּוּ כָּל בְּנֵי הַדּוֹר תְּבוּאוֹת לְאֵל שַׁדַּי וְהוּא מֵהֶם תְּרוּמוֹת...

3) רבי אברהם בן דאוד בספר הקבלה.

בן־בחירו של רבי שמואל הנגיד הוא אבול־הוסאין יוסף אבן־נאגרעלא (נולד ד״א ת׳שצ״א) 1) · ירש את אביו וימלא מקומו בכל המשרות הכבודות אשר נשא עליו . המלך באדיס מצא חפץ ברבי יהוסף כבאביו המנוח וישימהו לנציב־מושל — דוויזיר הגדול — כאביו 2) , וגם קהלת ישראל בגרנאדה בחרה בו לרב והמשחהו לנגיד אף כי היה עוד צעיר לימים כבן עשרים או יותר מעט . עודו בילדותו נראה כי ברכה בו , ובהיותו צעיר שנים היה „מְשַׁעֲשֵׁעַ במשנה ועלם רך מבאר תעלומה״, וכאשר גדל והגיע לימי הנעורים כבר היה מופת לבני גילו בתורה ובכל דבר חכמת בינה . אביו הנגיד והחכם לקח לו מורים מובהקים חכמי־לב מארצות שונות . ובהיותו עוד עלם , כבר נִתְבַּבְּרָה בינתו ותתחולל דעתו עליו . את השפה הערבית סִגֵּל לו ויהי בה לסופר־מהיר כאביו , ובעוד רבי שמואל חי היה יוסף בנו לאיש סודו של בן המלך יורש העצר באלקין 3) · בהגיע לשנת השמונה עשרה השיאהו אביו אשה — לא מבנות העשירים והתקיפים אשר בכנסת ישראל האנדלוסית , כי אם ממרחק הביא לו אשה מעבר לים התיכון , את הבת הצנועה והמְלֻמדת בת רבינו נסים מקירוואן · רב יוסף ירש מאביו עֹשֶׁר וכבוד , גדולה ותפארת והון עתק , וגם היה תפארת בחורים בגרנאדה , יפה־תאר ויפה־מראה להפליא , הודו כזית ומלא חמדת עלומים — בכל אלה ידע להגביר את יצרו הטוב על חמדות הלב , לא התמכר לשעשועי שרים ותענוגי רוזנים . בההסתפקות הזאת נראה מותר רבי יהוסף מן בני גדולי הערביים , אשר התמכרו לכל חשק לב ומנעמי החמדות הגופניות 4) . את עבודת ארצו ומלכו עבד באמונה וישרת לב וימשול לצדק ומשפט כאביו , וכאביו היה הוא לבדו המושל בארץ והמלך לא התערב בהליכות הממלכה פנימה וחוצה . — כאביו היה גם הוא משען ומעוז לכל דורשי חכמה , נדיבותו ויקרת רוחו קנו לו גם את לבות טובי הערביים ומשוררי ערב שָׁרו לכבודו : „ברכו את פניו״ , ידבר בו אחד המחמדיים , „ובפניו תראו שלום חיים ותקוה ; ומימיו לא שב איש ריקם מלפניו״ 5) · כאשר נמלטו בני חזקיה גאון פומבדיתא האחרון נצר מבית ראשי גולה מבבל לספרד , קבלם הנגיד רב יוסף באהבה וחבה גדולה ויתן להם מקום לשבת בקהלת גראנדה ויתמוך ביתם בכבוד 6) . כאביו יסד גם הוא בית־מדרש גדול בהיכלו , בעצמו וכבודו תפש ישיבה והרביץ תורת התלמוד ברבים 7) .

אפס בשני דברים נטה רב יוסף מדרכי אביו . רבי שמואל בכל אהבתו לעמו , היה נמנע מהקים בני עמו לשרים ופקידי המדינות , כי נזהר מאד לבלי העיר עליו ועל אחיו בני עמו קנאת הערביים אדוני־הארץ . אך רב יוסף בנו לא ידע לְהִזָּהֵר וַיְמַנֶּה את אחיו היהודים לנושאי משרות גבוהות בממלכה , ואת אחד משאריו הקרובים הפקיד למשרה גבוהה בממלכה — השני להוויזיר הגדול 8) ,

1) על דבר יוסף הנגיד ופרטי תולדתו עיין ציון ג׳ ס׳מן א׳ בסוף הספר .

2) Jbn-Hajan. Dozy, Einleitung zu Jbn-Adhari T. I. p. 97.

3) ibid p. 99. 4) ibid p. 100.

5) אלמאקארי אצל מונק בספרו Notice sur Aboulwalid עמוד 106.

6) ר״א בן דאוד בקבלתו. 7) בהנ״ל , ועיין כפר־העתי החלוץ חלק ב׳ עמוד 61.

8) בהנ״ל אצל מונק , בהנ״ל עמוד 99 , וגם בעמוד 104 ; דוזי בהנ״ל עמוד 100 .

ובדבר הזה העלה עליו רב יוסף את חמת הברבריים — בני הערביים מאפריקה הצפונית שהיו אז השבט המושל בגראנדה, ותהי מני אז שנאתם כבושה להנגיד היהודי ולכל אחיו בני עמו, גם בדבר הזה נבדל רב יוסף מרב שמואל אביו. — רבי שמואל הלוי נולד בעני ונתגדל במחסור, וגם אחרי עלותו לגדולה לא גבה לבו ולא רמו עיניו — בלשון רכה דבר עם השרים הערביאים־הברבריים שהיו נכנעים אליו בהיותו שר־השרים, ובשפתי־חן ידע למשוך אליו כל הלבבות ולהפכם מאויבים לאוהבים. לא כן בנו רב יוסף. הוא כבר היה אמון עלי־תולע ויושב בהיכלי שן מנעוריו — הוא אהב את היופי ויתהדר לפני שריו ועבדיו — וארמון־שֵׁיש היה לו בגראנדה 1); דברו אל השרים הסרים למשמעתו היה כדבר מלך שלטון, ובין כה וכה קרו איזה דברים בגראנדה בימי ממשלתו, אשר הגדילו השנאה, העירו רוח קנאה ותעל חמת הברבריים עד להשחית. רוח משטמה התחוללה בין יורש העצר באלקין ובין רב יוסף איש סודו וסופרו מלפנים. פתאום מת יורש העצר ויאמינו רבים כי שמו רעל בברותו. המלך התאבל על בנו וימת. אחדים מעבדי יורש העצר ונשיו ויתר עבדיו נסו מפחדם לבל יפלו גם הם מחרב נוקמת אשר שלח המלך גם בהם. אך בהעם נפוצה השמועה, כי מרב יוסף היתה שומה להמית את בן־המלך יורש העצר 2). אז נקרה גם ענין אחר וממנו נראה את חכמת רב יוסף הנגיד בהליכות המדינות ועד היכן הגיעה אמונת רוחו למלכו ואהבו, אך גם המאורע ההוא היה לרעתו זמני אז נהפך לב המלך לשנוא אותו, וזה הדבר: בין הברבריים, אשר מצפון אפריקה באו לעשות מלוכה בספרד ובין הערביים ילידי הארץ מעולם היתה שוררת איבה גדולה ושנאת הברבריים להערביאים — שנאת הגזע והמולדת — היתה עזה כמות, ובכל עיר ועיר נמצאו שתי מפלגות (ברבריים וערביאים אמתים) שונאות אשה את רעותה ומתגרות זו בזו בחמת אף ושנאה נצחת. ויהי היום וישמע המלך באדיס מלך גראנדה כי שלטון רונדה שהיה גם הוא מילידי הברבריים — נרצח בביתו בהיכלו בידי מרצחי חרש אשר השליח בו המלך הערבי בשביליא, התומך ידי הקושרים הערביים, ויהי באדיס מהיום ההוא והלאה עוין את כל הערביים האמתים היושבים בגראנדה. ולבו היה חָרֵד לרגעים לבל יתקשרו עליו וירצחוהו מרצחם את המושל מרונדה הברברי כמוהו. ויהי היום ותעבור רוח רעה על המלך באדיס ויאמר להכחיד את כל הערביים פעם אחת ולהשמידם ביום אחד לעת הָאָסְפָם יחד בבית המסגד להתפלל ביום הששי כמשפט המחמדיים מדי שבוע בשבוע. עצת שאול ואבדון כזאת לא גלה המלך לכל איש מלבד לנאמן ביתו ושר־השרים אשר לו אבו־הוסיין רבי יוסף אבן־נאגרעלא, כי מעולם לא עשה דבר כי אם גלה אזן יועצו הנאמן. ויוסף המלך לאמר אל משנהו, כי כלה ונחרצה היא מאתו להשמיד את הערביים ביום אחד, ומחשבתו זאת תקום אף אם יתאמץ המשנה להשיב את אפו ולהוכיח לו כי לא טובה עצהו, אחת דָּבָר ויקימנה, ויזהירהו לבל יגלה הסוד הזה לאיש זר. ושר־השרים יוסף אבן־נאגרעלא ראה כי בעצת הרג ואבדן כזאת צפונה רעה רבה לממלכת הברבריים וחמס המלך באדיס

1) Dozy histoire T. II. p. 114.

2) המאורע היה בשנת ד״א תתכ״ד = 1064.

על קדקדו ירד, כחכם מדיני צפה וראה, כי עתידה ממשלת הברבריים להִכָּחֵד אם תקום העצה הנבערה הזאת ויתחור להשיב את לב המלך מעצתו · הציג נוכח פניו את כל התוצאות הנוראות, מרצח נורא כזה, אם לא יצלח חפצו בידו וכל הערביים יתגודדו לעמוד על נפשם · ואם גם יצלח החפץ בידו הנה אז יתאספו כל מלכי הערביים, אשר בספרד ואפריקה ואסיה עם כל צבאות גבוריהם ויקדישו עליו מלחמה בתוכחות חמה ונקם, ונָסַבּו עליו ועל כל בני עמו הברבריים להכריתם ולהכחידם · אז דבר רב יוסף בהמון רגשותיו ויקרא מנהמת לבו: „עיני הרואות „איך יגדו כל הערביים באלפיהם ורבבותיהם להצמית את נפשך ולהכרית את ממלכתך, „עיני הרואות את גואלי־הדם מניפים להבות חרבותיהם על ראשך ושולחים בך חצי „מות, רגשות אלפים ורבבות כגלי ים רוגשים ורועשים בבירת מלכותך, ולך „ולצבאותיך לא תהיה תקומה ביום המר ההוא, בעשותם נקמות בך ובעבדיך בני „עמך אשר נהיו למרצחי חרש בדבר פיך" ·

הדברים הנמרצים האלה שבו ריקם ו ב א ד י ס אטם אזנו משמוע עצת משנהו ויחליט להוציא מחשבות לבו — מחשבת רצח נוראה מאד לפעלה. הפקודה יצאה אל ראשי הגדודים החונים בגראנדה להיות עתידים ליום הששי בשבת הבא. אז חשב י ו ס ף א ב ן ־ נ א ג ר ע ל א לחובה קדושה לנפשו למנוע את מלכו ואדונו ועבדיו מבוא בדמים אף נגד חפצם ורצונם, וישם נפשו בכפו וישלח מלאכים חרש אל ראשי עדת הערביים בגראנדה ויזהירם לבל יֵאָספו ביום הששי בבית תפלתם — להמסגד הגדול, אך כי יֵחָבאו איש איש בסתר אהלו, שמעו הערביים את האזהרה הזאת, וידעו את הרעה אשר הם צפויים אליה · ביום הששי בבקר וגדודי הצבא נתאספו ויחנו על הככר אשר לפני בית המסגד, אך אז נודע כי ריק בית התפלה ואין איש בו, והערביים נחבאו איש איש בסתר אהלו, ובכן הופרה מחשבת הרצח ועצת מלך שואף דמים לא קמה. אז חרה אף המלך ביוסף וחמתו בערה בו ויחשדהו, כי הוא גִלָּה את סודו, וירבה לדבר לו דברים קשים ומרים · יוסף הצטדק ויאמר, כי לא גִלָּה סודו לכל איש, רק הערביים בעצמם, בראותם, כי גדודי צבא מתאספים חמושים בכלי נשקם מסביב לבית התפלה, בעתותי שלום, כאשר שקטה כל הארץ, ויבא מֹרֶך בלבם ויבינו, כי נכונו ליום הֲרֵגָה ויִסָּתְרו וימלטו · ויוסף רב יוסף לאמר: „עליך, אדוני המלך, „להודות לה', כי מנעך מבוא בדמים, ועוד יבוא יום ותאמר כי צדקתי בעצתי „ובשמעך לקולי ותנצל מרעה רבה", גם זקני (שֵׂיכִים) ברבריה תמכו דבר יוסף · ולדברים האלה העמיד המלך פניו, כאלו שככה חמתו וישב ויאר פניו שנית למשנהו, אך שנאתו נשארה כבושה בלבו על משנהו שר־השרים היהודי. אז חש רב יוסף הנגיד כי עֶמְדָתו מתמוטטת, והמלך אסף ממנו את שלומו ואת חסדו ולא יכול עוד עמוד על משרתו, רק בעזרת מרגלי חרש, אשר הודיעוהו מעת לעת את הדברים אשר ידברו במערכות המלך ומהשבותיהם עליו 1) · ראו זאת הברבריים הקנאים וישלחו רסן מפניהם, ויאמרו להִנָּקֵם פעם אחת בשר־השרים ובכל היהודים בני עמו זעומי נפשם · מיום ליום הוסיפו להפיץ בעם שמועות מבהילות ושונאיו נשאו ראש · אחד ממשורריהם מחמדי גלהב וקנאי, הסית את העם להנקם ביהודים

1) Almakari אצל מונק p. 102. Dozy histoire p. 112. fg.

בשיר נקם ונאצה על רב יוסף ובני עמו לאמר: „אמרו נא לבני סינהאג׳ אבירי „הזמן אריות המדבר — חטא מושלכם חטאה גדולה, כי נתן כבוד להכופרים, „הרכיב לכם אלוף לראשכם משנה למלך (כָּתִיב) את איש יהודי, בעוד אשר יש „בידו למצוא איש כמוהו בין המאמינים. היהודים נשאו ראש, פוסעים על ראשי „המושלמים ומנאצים אותם — בבאי לגראנדה ראיתי את היהודים והנה ידם בכל „משלה, בעיר הבירה ובערי המדינה. הארורים האלה הם אדוני הארץ ואנחנו עֻלָּם „נשא ונסבול״. — דברי נאצה אלה נאמרו בשיר וחרוזים, עוד מעט ויהיו שגורים בפי כל המושלמים בגראנדה, בכל בתי המשתה וברחובות עיר, ויהי הקול הזה כקול הינשוף המבשר יום עֶבְרות, ואותות סער מתחולל...

בימים ההם ואלטומאסיים נשיא אלמינרה התנפל בראש גדודיו בגבול ממלכת גראנדה הקרובה לו, ובבוא הגדודים לארץ ממשלת גראנדה, הוציאו קול לאמר, כי אלטומאסיים אדונם כרת ברית בסתר עם יוסף אבן־נאגרעלא משנה למלך גראנדה להסגיר בידו את גראנדה למלכה וכל עם הברבריים. שרש דבר השמועה הזאת לא נדע עד היום. לא רחוקה היא ההשערה, כי בצדִיָּה הפיץ אלטומאסיים את השמועה הזאת להשחית את יוסף ולהפילו במהמורות, כי היה שונאו מתמול שלשום. כמעט נשמעו דברי אנשי חיל אלטומאסיים בגראנדה ויתגודדו המושלמים בני סינהאג׳ — הברבריים מכל פנות העבר ביום השבת, וקהל גדול מבני דלת העם עמהם, וישתערו בשצף קצף על בית רבי יוסף הנגיד ויקראו בקול גדול: „חרב על יוסף אבן־נאגרעלא היהודי ובני־עמו הארורים״ — רב יוסף התחבא בחדר הגחלים וישחיר בשחור את פניו לבל יכירוהו. אך מבקשי נפשו הכירוהו ויתנפלו עליו ויהרגוהו ויתלוהו נכח שער העיר בגראנדה 1). זאת היתה אחרית הנוראה — אחרית שר גדול וחכם מדיני — ברמי ימיו בהיותו בן חמש ושלשים שנה בהֵרָצְחוֹ 2). אחרי אשר נרצח ר׳ יוסף הנגיד השתרעו המרצחים על כל בתי היהודים בגראנדה ויגירום לפי חרב ורק מתי מספר נסו ונמלטו. יותר מאלף וחמש מאות משפחות נרצחו ביום ההוא ובתיהם שלחו באש. מן המעטים אשר נמלטו מחרב רעה היו אשת רבי יוסף הנגיד ובנו עזריה, אשר מצאו מפלט ומקלט בעיר אליסאנה ועדת ישראל קבלה אותם בכבוד גדול ותנהלם לכל מחסוריהם, כי התמלטו בעור שניהם ומאומה לא הצילו מהונם ורכושם. אוצר הספרים הגדול. אשר האב והבן רִבּוּ אותו וטִפְּחוּהוּ, היה למשיסה, או כי מכרו המושלמים הרוצחים את הספרים לכל המרבה במחירם. שמועת המאורעים הרעים בגראנדה החרידה את כל הכנסיה הישראלית, ובכל עיר ומדינה מקום אשר דבר מיתת הנגיד ובני קהלת ישראל בגראנדה מגיע היה אבל גדול ליהודים. גם מליץ ערבי אבן־אלפארי, אשר ידע את יוסף ויישר לו שיר תהלה בעודנו חי הפך כנורו לאבל ויקונן שירת־קינה על מות יוסף ויאמר: „אמונתי (מיינע טרייע) היא דתי, והיא תצוה עלי להוריד דמעות על מות היהודי״. וימצאו ערביים קנאים אשר הלשינו את המליץ הערבי הזה אל מלך אלמיריה, אך הנשיא הערבי ענה אותם דבר: המשורר הזה,

---

1) דוזי כהנ״ל עמוד 101. 2) ביום ט׳ טבת ד״א תתכ״ו, 9 דיצעמבר 1066 לסה״נ. ועיין בציון ג׳ סימן י׳ בסוף הספר. 3) דוזי שם והראב״ד בקבלתו ואבן־וירגא בשבט יהודה.

„באשר אשפוט , הוא איש יקר ונאמן־רוח , כי יוריד דמעות על איש יהודי אחרי „מותו , ואני ידעתי רבים מושלמים אמוני אמונתנו , שאינם שמים לבם גם לאחיהם „בני בריתם אף בחייהם" 1) .

התנפלות התקוממות עם הכרבריים נגד שר־השרים היהודי משנה למלכם בגראנדה היתה הרדיפה הראשונה אשר מצאה את כנסת ישראל יושבת ספרד , למיום בא הארץ תחת ממשלת בעלי הדת האישלמית (קרוב לשלש מאות וחמשים שנה) · נראה הדבר כי הרדיפה הזאת נמשכה עוד איזה זמן , כי היהודים בכל ממלכת גראנדה היו אנוסים למכור את כל קרקעותיהם ולצאת מן הארץ 2) · אך לא היו מהמעשים האלה תוצאות רעות אחרות להיהודים היושבים ביתר חלקי חצי האי הפירֵנֵאִי וביתר מדינות הערביים 3) · המלכים או הנשיאים הקטנים בהמדינות הרבות והממלכות המצערות שקמו על משואות הכליפות בקורדובה ותקראנה דרור לנפשן , לבלי היותן עוד משעבדות להכליף מושל המאמינים , הממלכות האלה היו צוררות תמיד אשה לרעותה ומתגרות זו בזו , וכל אלה שנרדפו בממלכה אחת מצאו להם מחסה ומגן בצל ממלכה אחרת אויבתה , על כן לא היה מקום לרדיפה כללית בספרד הערבית · שלשת היהודים מחשובי גראנדה , אשר גרש אותם המלך באדיס נתקבלו בכבוד ובידידות ממלך אישביליה (סעבִּיללא) אלמותאדיד · רבי יוסף אבן־מיגאש הראשון נמנה אז לשר וגדול בממלכת שיביליה · מלך סאראגוסה אלמוק־תאדיר־ביללאה , אשר היה במאשרי ההשכלה , המדעים והשיר והמליצה , לקח לו גם הוא איש יהודי לשר־שרים — ווזיר הגדול ושמו אבו־פדהאל חסדאי , בן להמליץ יוסף אבן־חסדאי , אשר התחרה בשירתו עם אבי־השירה העברית רבי שלמה בן גבירול , בעל „שירה יתומה" (עיין למעלה בשירי ב"ג) · זה האיש , בן המשורר , אבו־פדהאל חסדאי (נולד ד"א ת"ת) , היה גם הוא משורר גדול , אך אף כי ידע לשון עברית ידיעה שלמה . התגדר בשירתו ומליצתו אך בלשון הערבית , אחד ממליצי ערב חרץ משפט על שירותיו ומליצותיו לאמר : „בכל עת אשר נשמע מליצות אבו־פדהאל · תדמה נפשנו, „כי נלכדנו בחבלי קסם ; לא חרוזים יחרוז , כי אם פלאי פלאים" 4) · אבו־פדהאל היה גם כן גדול במלאכת מחשבת — מלאכת השירה והזמרה — בחלקי התורה והמעשה אשר בחכמת חרשים זאת — וידע אותה בתכלית שלמותה בימים ההם , אך עיקר עבודתו וראשית חפצו היתה הפילוסופיה העיונית , ובה שגה כל הימים · חכמת האיש הזה משכה עליו עיני המושל בסאראגוסה ויהי לשר־השרים בממלכתו (בשנת ד"א תתכ"ו) · סופרי דברי הימים הערביים האחרונים אומרים, כי קבל אבו־פדאהל את התורה האישלמית , וויסיפו לאמר , כי עשה זאת , מאשר חשק בבת־איש מושלמי ויאהבה ; אך הידיעה הזאת אינה נאמנה ואין לה על מה שהסמוך , כי במקורי התולדה הישראלית חושבים אותו ליהודי ומכניסים

1) אלטאקארי אצל מונק שם מעמוד 105 והלאה .

2) יוצא מתשובות רב אלפס סימן 131 .

3) מדברי הר"א בן דאוד בקבלתו .

4) אבן־ראקאן אצל מונק (Notice p. 209) וישם נמצאים כל הידיעות שהגיעו אלינו על דבר אבו־פדהאל .

אותו בסוד אנשי השם שקמו לישראל בדור ההוא 1), דבר אשר מעולם לא עשו כזאת סופרי ישראל להאיש שיצא מן הכלל, בעוד אשר מן סופרי הערביים נדע את משוש דרכם, לאמר על כל איש חכם מצוין בחכמתו במחנה ישראל, כי עזב את דתו וידבק בדת מחמד.

חתימת הדור הראשון לרבנים נופלת בזמן אחד עם מות המליץ היקר והפילוסוף ר ב י ש ל מ ה ב ן ־ ג ב י ר ו ל. כַּהֲלֹךְ נפשו הנוטה לעצב וברוחו הקודר תמיד מלחץ ויגון החיים, הוסיף עתה יגון על יגונו בראותו את המעשים שנעשים תחת השמש. מעקת אויב ולחץ בני עמו התקדרו שמי שירתו בעבי היגונים ויקונן וישא קול נהי, בכי תמרורים ואנחות מִמְּשֻׁכּוֹת פורצות מקירות לב ושוברות מתנים על שבר בת עמו. שיריו האחרונים כלם הם שירי־נהי, מלאים אהבת עולם לעם עולם, שירי הלאם בהשתפך נפשו אל חיק אלהי ישראל, ובחזיונו הוא רואה קרבת קץ הימין, קץ הצרות ותור גאולת האומה הישראלית בשובה אל בית אביה בנעוריה, בשוב ה׳ את שבותה, וכבודו עליה יֵרָאֶה, ותור החסד והרחמים, תור הִגָּלוֹת אלהי־עולם על אומתו בחירתו לעיני כל העמים יבוא ויגיע, ובהשתוחח עליו נפשו יקרא לאלהי מָעֻזּוֹ.

שְׁבִיָּה עֲנִיָּה בְּאֶרֶץ נָכְרִיָּה לְקוּחָה לְאָמָה לְאָמָה מִצְרִיָּה . . .
מִיּוֹם עֲזַבְתָּהּ לָךְ הִיא צוֹפִיָּה הָשֵׁב שְׁבוּתָהּ רַב הָעֲלִילִיָּה.
מְחוּצִים לְחוּצִים סוֹבְלֵי מַעֲמָס בְּזוּזִים גְּזוּזִים נְתוּנִים לְמִרְמָס.
יִשְׁמָעֵאל כְּאַרְיֵה וְעֵשָׂו כְּתַחְמָס זֶה יְנִיחֵנוּ וְזֶה יְקַחֵנוּ . . .

לקול אנחה זאת, אנחת האומה הישראלית טבועה ביון הגלות יענה גואלה ודודה:
הַקּוֹלֵךְ זֶה הַקּוֹל גּוֹלַת אֲרִיאֵל. עִמְדִי וְצַהֲלִי בְּתוּלַת יִשְׂרָאֵל. לְעֵת הָרָשׁוּם בְּסֵפֶר דָּנִיֵּאל [2].

---

1) רבי סעדיה אבן-דאנון בחמדה גנוזה דף 16 עמוד ב׳.

2) הרב המחבר המעיט בדוגמאות משירי-לאם של רבי שלמה בן גבירול והוריתי היתר לעצמי להרחיב באלה הדברים גם בפנים ולהביא כל השירים שהביא הוא רק בחרוזים הראשונים. יש להעיר על שירי רשב״ג שירי תפלה ושירי עבודת אלהים או שירי לאם, כי הפילוסוף הכולל הזה, הרבה להכניס בשירותיו רמזים על מאמרי חז״ל — וכמעט רוב שיריו הם בדרך שיחה בין כנסת ישראל ודודה — פורט צרות הגלות וחותם בבשורת הגאולה — בדרך נס ופלא · ממין השירים האלה הנהו גם השיר הזה המתאר את תקף הגרות וצרות האחרונות המשכחות את הראשונות. שאלה שאין עליה תשובה היא, איך חש והרגיש המשורר הזה את כל כאב הצרות התכופות והרצופות, שלא נהיו בימיו ולעיניו — כי בשלש מאות השנים שבאה ארץ ספרד תחת ממשלת הערביים לא היתה כל רדיפה עד ימי רבי יוסף הנגיד. ואלה החרוזים הראשונים משיר נפלא — באורח שיחה בין ה׳ וכנסת ישראל:

שַׁאֲלִי יְפֵה־פִיָּה מַה תִּשְׁאֲלִי מֶנִּי כִּי קוֹל תְּחִנָּתֵךְ עָלָה בְּמוֹ אָזְנִי!

וכנסת ישראל תענה:

לָבִיא פְגָשַׁנִי קָם אַחֲרָיו נָמֵר: וָאֶבְרְחָה מֵהֶם וָאֶעֱזוֹב גַּנִּי . . .
מִדֵּי עֲבוֹר אֵלֶּה הִנֵּה דְמוּת פֶּרֶא . . . קָם בַּחֲצוֹת לַיִל יָשַׁב עַל כַּנִּי.
הָאֵל! קָרָא אֵלָיו כִּקְרוֹא אֱלֵי אִמּוֹ קוּמִי וְשׁוּבִי אֶל גְּבִרְתֵּךְ וְהִתְעַנִּי.

(בספר שירי השירים לשלמה להחכם שניאור זאק״ש עמוד קס״ז).

נמיין הנושא הזה בשפך שיח האומה לפני אביה שבשמים היא ה״גאולה״ שלו לשבת

ויוסף עוד המשורר־המקונן לשפוך שיחו ויאמר :

שְׁנוֹתֵינוּ סָפוּ בְּדַלּוּת וּבְקַלּוּת ,
לְאוֹר נְקַוֶּה וְהִנֵּה — בּוּז וְשִׁפְלוּת
מָשְׁלוּ בָנוּ עֲבָדִים וַאֲנַחְנוּ בְּגָלוּת .
מָשַׁל כִּי שֵׁשַׁךְ עַד אֲשֶׁר קָרַס , 1)
לְבָדָנֵי שֵׂעִיר , יָוָן וּפָרַס ,
הֶפִּיצוּנִי בְּעֵילָם מֶשֶׁךְ וְתִירָס ,
וְגַם עוֹד יִשְׁמָעֵאל הָרַס וְגָרַס
הֲרֵי שִׁשִּׁים וְאַחַת וְאַרְבַּע מֵאוֹת . . . 2)

ויוסף עוד המשורר לחכות על קץ הפלאות ובא גואל צדק לציון ויאמר :

שֹׁרֶשׁ בְּנוֹ יִשַׁי ! עַד אָן תְּהִי נִקְבָּר ?
הוֹצֵא לְךָ פֶּרַח כִּי הַסְּתָיו עָבָר .
לָמָּה יְהִי עֶבֶד מוֹשֵׁל בְּבֶן־שָׂרִים ?
תַּחַת מְלוֹךְ צָעִיר , שֵׂעִ־ר הֲלֹא גָבַר .
מִנִּי זְמַן אֶלֶף שָׁנָה אֲנִי נֶעְכָּר ,
אַדְמָה בְּתוֹךְ גָּלוּת לְקָאַת בְּתוֹךְ מִדְבָּר !
הַאֵין לְבוּשׁ בַּדִּים לִשְׁאוֹל ? וְאֵיךְ יְגַלֶּה
הַקֵּץ וְאֵל צִוָּה סָתוֹם וְחָתוֹם דָּבָר .

בשירי יגון ונהי אלה , שירי השתוקקות נפש המשורר הישראלי לראות קץ זתכלה אל צרות אומתו , קץ נדודיה וטלטוליה נאלמה דום בת־שירתו של הנפש היקרה , נפש הוגה דעות וחוזה חזיונות — נפש רמה ונשגבה אצולה מעולם האצילות — עולם חקר־אלוה , שיר והזיון — ויגוע וימת בן־גבירול שבע־רֹגז ושבע נדודים ב וו א ל י נ ס י ה והוא בן חמשים שנה 3) · ותענוד ההגדה זֵר תהלתה על ראשו ותספר נפלאות ממותו לאמר : אחד ממשוררי ערב קנא ב ב ן־ג ב י ר ו ל על נעם בת־שירתו ויקם עליו וימיתהו ויקברהו בגנו תחת התְּאֵנָה , — אז נשאה התאנה פרחי תפארה והבשילה פירותיה בטרם חנטו יתר התאנים את פַּגֶּיהֶם ויהי המחזה הזה לנס , וכל העובר עליה השתאה וישתומם . ובהגיע הדבר אל המלך קרא אליו וַיְאַיֵּם על המשורר ויציקהו בדברים , עדי הִתְוַדָּה על הרצח אשר עשה לנעים זמירות ישראל . כנסת ישראל היא התאנה אשר ר ב י ש ל מ ה ב ן

שלישי אחר הפסח המתחלת בדברים : שְׁדוּדִים נְדוּדִים לְצִיּוֹן תְּקַבֵּץ וכו׳ . והשיר הנפלא והיקר הנמצא בספר „שיר השירים לשלמה" להחכם זק״ש עמוד קל״ז :

שֵׁשׁ נִגְזְרוּ לָצֵאת — עֶבֶד פְּדוּת רוֹצֶה וּשְׁנֵי עֲבוֹדָתִי אֵין סוֹף וְאֵין קֵצֶה . . .

שפ״ר .

1) רומז להכתוב ישעיה מ״ו פסוק א׳. 2) מימי ההגירה (מספר המחמדים) וחשנה מכוונת לשנה 1069 למספר הנוצרים . 3) בשנת ד״א תתכ״ט או תת״ל .

גבירול הִרְוָה אותה ברסיסי טל של תחיה, ויפארה בפרחי קדש הלולים ופרי תהלה — פרי השיר והמליצה — חקר־אמונה ודעת אלהים אמת ·

בכל ימי הדור הראשון לרבנים, אשר בכנסת ישראל הספרדית רבו מאד אישים רבי פעלים וגדולי תורה וחכמה, היו כנסיות ישראל שבצרפת ואשכנז עניות בחכמים גדולים ומובהקים יוצרי חדשות בעולם היהדות, ותולדת האומה בארצות אלה בימי התקופה שאנו עומדים בה נושאת עליה חותם העניות הרוחנית ומעוט התורה. מעמדם בחברה ובמדינה עוד לא הורע אז וכבימים מקדם היו גם אז בעלי קרקעות ונחלאות, נוטעי כרמים ובעלי מלאכה ויהיו סוחרים בכל הסחורות וכל חקים מגבילים ומבדילים אותם לרעה עוד לא הוציאו נגדם מושלי צרפת ואשכנז הדרומית, ורק הוטל עליהם להביא איזה מס מיוחד להם לבדם לגנזי המלך 1). לפרקים פרצו גם רדיפות וגזרות, כמו ההרג הרב ביהודי העיר לֵיאון (בשנת ד״א תת״ט), כי נרצחו כל יהודי הקהלה ונכסיהם ורכושם לקחו להם כהני הדת הקתולית 2) · גדודי הצרפתים בלכתם לספרד למלחמת מצוה נגד המושלמים הכופרים המיתו בדרכם גם את היהודים (בשנת ד״א תתכ״ה); הרוזן (הגראף) בערינגאר מושל העיר נארבונה בדרום צרפת היה מגן ליהודי עירו ולא נתן לנוסעי הצלב לנגוע בהם לרעה 3).

והחזון שראוי לשום לב אליו בימים ההם, הוא, כי בימי המאה האחת עשרה למספרם הננו רואים תמורה גדולה · עד הנה היתה הכהונה הגדולה — הכהונה הקתולית מסיתה את העם לקצות ביהודים — כהני צרפת אביטום מקלירמונט, אגֹבארד ותלמידו בשנאת ישראל אמולו שניהם ארכיבישופים בליאון, היו מסיתים את העם ביהודים ויתאמצו להעלות חמת בני־ההמון על עם עברתם, ועתה — בימי המאה האחת עשרה היתה הכהונה הקתולית הסוככת על היהודים לבל תגע בם יד ההמונים המוכים בסנורים — מקנאת הדת ושנאת המולדת · האפיפיור אלכסנדר השני היה משבח את כהני צרפת על היותם מגיני היהודים ועומדים לימינם, ויאמר כי בזה הם מקיימים מצוה גדולה ועיקר מעיקרי האמונה הקתולית, ויזכיר להם דברי האפיפיור גריגור הראשון, כי אין לאנוס את היהודים בדבר דתם ואין לעשות להם רעה; אמנם כן, יאמר נשיא הכהונה הזה, כל נוצרי מחויב לקיים מצות דתו להמית את הסאראקינים המחמריים, כי הם רודפים את הנוצרים, אך היהודים אינם עושים כל רעה לנוצרים ולכן אסור לרדפם ויש לחוס עליהם ולחוננם. — רדיפות והריגות כאלה, אשר באו לעתים רחוקות מבלי להתמיד, ולו היו נכונות להשפיל רוח היהודים ולהַשַׁח נפשם, לו התרוממה רוחם לפני זה ולו היו לפני זה בעלי השכלה ושוחרי דעת וחקר. אבל ליהודי צרפת ואשכנז חסרו מעלות הנפש, העופת

1) בשו״ת מהר״ם מרוטנבורג שתי תשובות מבן הדור הו״א רבינו יוסף טוב-עלם ס״מן תתק״ם ותתקמ״א · גם Waisette ספרו histoire de Languedoc ח״ק שני עמוד 260.

2) Menes trier hist ire Civile de la vielle Lyon. p. 244.

3) histoire de Languedoc T. II. p 214.

הרעיון ורוח נדיבה אשר ליהודי ספרד בעצם הימים ההם · הם לא עמדו למטה במדרגת המוסר והתרבות וההשכלה מחבריהם הנוצרים — אבל גם לא עלו עליהם ולא התרוממו ברוחם · כל חכמי ישראל אשר בשני עברי הנהר הגדול — נהר הריינוס — לותיר ואשכנז הדרומית — שמו כל מעינם אך בהתלמוד, אחרי אשר העיר לבם להתורה ההלמידית רבנו גרשום מאור הגולה ·

הגדול והנכבד בחכמי התלמוד בצרפת בדור ההוא היה רבנו יוסף בן שמואל טוב־עלם (בונפילם) 1), רב לעדת ישראל בלימוזין ואנזשו, אבל גם הוא לא חרש מאומה מדעתו, כי אם סדר ויוציא לאור קובצים ישנים: „סדר תנאים ואמוראים", „הלכות דרב יהודאי גאון" „ושאלות גאונים קדמונים" · רבי יוסף טוב־עלם היה גם כן פייטן וירבה לחבר פיוטים שונים לכל חגי השנה וזמנים שונים, אך חרוזיו המה קשים וכבדים ואין בהם כל רוח השירה, כלם עשוים בטעם חורזי חרוזים בצרפת ואשכנז · בדור אחד עם רבי יוסף טוב־עלם נזכרים גם חכמי התלמוד שלשה אחים (מעיר לימאנס): רבי אליהו הזקן, רבי יקותיאל ורבי יצחק בני רבי מנחם הנקבר באורליינש, הראשון שבהם (רבי אליהו הזקן) היה גיסו של רב האי גאון ופייטן, וגם הוא חבר פיוטים רבים ובתוכם גם „אזהרות" על תרי"ג מצות בחרוזים 2), כמו שעשה בן־גבירול בן־דורו ואחרים שקדמו להם — אך מה רב ההבדל בין „אזהרותיו" של רבי אליהו הזקן הרב הצרפתי — ופיוטו של המשורר הספרדי בן־גבירול! · ולשלשת האחים התלמודיים האלה היתה אחות חכמה בתלמוד והלכה ושמה בעללעט 3) · עוד יש להזכיר במקום הזה שני אחים מחברים ביהודי צרפת בימים ההם · שניהם שמו לוים לתכלית חבוריהם את באורי המקראות בכתבי־הקדש, אך בשיטתם הם מתחלפים ונוטים איש מאחיו.— האחד רבי מנחם בן חלבו 4), חתר לדעת פשוטו של מקרא ופתרון הדברים כמשמעם בכתבי־הקדש · אמנם כן, לחכמי ישראל בצרפת ואשכנז לא היה אפשר להעמיק חקר בכתבי־הקדש, כי ידעו רק מעט מתורת הלשון העברית וילמדו דעת רק את כללי הדקדוק הראשונים אשר חרשו והביאו מנחם בן סרוק ודונש בן לברט · ובכל זאת חזיון הספר הראשון בכנסת ישראל שבצרפת המבקש פתרון להכתובים בדרך פשוט והגיוני, היה חזיון מפליא את כל בני הדור ההוא בימים ההם · רבי מנחם בן חלבו כתב באור על כל כתבי־הקדש, אך מבאורו זה הגיעו לנו רק איזה פיסקאות וראשי פרקים · אחיו רבי שמעון בן חלבו קרא 5) — הוא היה גם מבאר כתבי־הקדש, אך דבר לא היה לו עם

---

1) עיין על אדותיו המאמר היקר של שד"ל בספרו בית האוצר מעמוד 48 והלאה ובעמודי העבודה ללאנדסהוטה מעמוד 96 והלאה ·

2) המקורים לזה בעמודי העבודה ללאנדסהוטה מעמוד 13 והלאה ·

3) עיין ציון א׳ סימן ג׳ ·

4) עיין עליו בפרשנדתא לגייגער עמוד י"ז ·

5) עיין על אדותיו מאמרו היקר של רפאפורט בכרם חמד חלק ז׳ מעמוד ד׳ והלאה · עכ"ל הרב המחבר · והנה במאמרו של שי"ר הוא חותר להוכיח, כי רק רבי שמעון ק"א ולא אחר הוא המוציא את הילקוט, לסתור דעת צונץ המאחר את זמנו של בעל הילקוט למאת הי"ג למספרם — אך גם רבו המשיגים על רפאפורט בדעה זאת והם: קירכהיים (באָריענט ליטעראטורבללאט 1844.

פשוטו של מקרא, כי אם אל הדרשה שם פניו — וילקט את כל מאמרי האגדה על מקרא ומקרא במקראי קדש מכל ספרי המדרש והגדות התלמוד וכל קובצי ההגדות שקדמוהו · ויסדר את המאמרים האלה לסדר חמשת ספרי התורה וספרי הנביאים והכתובים ויקרא את שם ספרו „ילקוט" ונודע עתה ומצוי בידי כל איש בשם „ילקוט שמעוני" על שם רבי שמעון קרא מאספו · מלקט ומאסף מאמרי הגדה היה גם כן חכם תלמודי צרפתי אחר ושמו ר׳ משה מנרבונא 1)· והיה דרשן בקהלתו ולכן נודע בשמו רבי משה הדרשן — ואסף הגדות שלו נקרא — „בראשית רבה"·

הארץ אשר היתה אז למופת בעסק התורה ולמוד התלמוד היתה מדינת לותיר (Lothringen) ו„חכמי לותיר" זכו לשם גדול, כי אליהם הריצו שאלות בהרת רבות מאד והם הרביצו תורה ברבים, השם לותיר הונח אז על כל ככר הארץ במרחבי שפת הנהר הגדול נהר רהיינוס בחיפו הימני והשמאלי · ושם התהלה „חכמי לותיר" היה שגור אז בפי מורי התורה · בשם הזה נרשמו ביחוד חכמי מגנצא ווירמיישא · אז (בשנת ד״א תשצ״ד) נשלם בנין בית הכנסת שבווירמיישא, בנוי בטעם הבניה אשר לבני־יון (ברומא המזרחית (בטעם ביצנץ) עם עמודים אוחזים את התקרה וכותרות וצמרות (קופעל) ויהי בנין נהדר להפליא ולהרהיב עין טוב טעם במלאכת מחשבת; מקדש מעט לכבוד אלהי ישראל ותפארתו, ובני הדורות הבאים ידעו לספר נפלאות גדולות על דבר הבנין העתיק והנהדר הזה בבניני בית־הכנסת באירופה התיכונה · איש אחד ר׳ יעקב בן דוד ואשתו מרת רחל, אשר הלכו ערירים בָּנו את הבית הזה, ובני העדה הביעו רחשי לבם ורגשי תודתם להנדיבים בוני הבית, בקבעם טבלא גדולה של אבן בקיר בית־הכנסת לזכרון עם פתוחי־חותם דברי תודה וברכה, ובכל שנה ושנה ביום פטירתם היו מזכירים את שמותיהם בתפלת השכבה 3) · ו„חכמי לותיר"

עמוד 253) גייגער בנטעי נעמנים, ווייס וברילל, והאחרון שבהם הוא החכם ר׳ אברהם עפשטיין במחברתו רבי שמעון קרא והילקוט שמעוני (קראקא תרנ״א) — כל אלה שדו ביה נרגא כמאמרו של רפאפורט, ויש שמודים כי נתחבר במאה הי״א, אך מכחישים, כי מחברו היה רבי שמעון קרא ויש שמאחרים את החבור כמאתים שנה אחרי כן — במקום הזה אי אפשר להכריע והרוצה לברר לו את ההלכה הזאת יעיין בכל הספרים הנזכרים למעלה. שפ״ר.

1) גם על דבר רבי משה הדרשן הוציא לאור החכם עפשטיין חקירה נכבדה מאד, עיין צונץ די גאטטעסדיענסטליכע פארטראֶגע מעמוד 287 והלאה. שפ״ר.

2) הכתובת הזאת נמצאה בהגהה מדויקת בספר הכתובות לשדה הקברות אשר בווארמס מאת ל. לעווינזאהן (עמוד 104). שנת כלות בנין בית הכנסת כתוב מפורש שם בחדש אלול שנת ד״א תשצ״ד (1034) ויש שם פרט אחר היוצא מגימטריא של פסוק אחד — והגימטריא של האותיות המסומנות עולה למספר תשע מאות ארבעים וששה — המספר הזה היה כחידה בלי פתרונים, כי מבטל הוא את מנין השנים המפורש. ולי נראה לעשות פשרה בין שני המספרים האלה. כוונת המספר השני 946 הוא מזמן החרבן שהיה בשנת ג״א תתכ״ח לפי מספר הרגיל אצל סופרי ישראל בימי הבינים — לאמר 68 למספר הנוצרים (תחת שנת החרבן האמתית — תת ל 1070 לסה״נ), ואם נצרף תהקמ״ו אל ג״א תתכ״ח ויעלה למספר ד״א תשע״ד — שאז היתה תהלת בנינו של בית הכנסת, ומלאכת הבנין נמשכה עשרים שנה ותשלם המלאכה בשנת ד״א תשצ״ד ליצירה. כי היה בית הכנסת בנוי מקודם, ורק נתחדש בשנת ד״א תרצ״ד, כמו שישער לעווינזאהן אינו נראה מנוסח הכתובת.

3) עיין על כל זה בצייטשריפט במאמרו לתולדות רש״י ובספרו: צור געשיכטע עמוד 63,

בימים ההם היו: רבי יצחק הלוי (סגן לויה) בן אלעזר מגרמיזא (ווירמיישא—ווארמס) והוא היה אב לשלשה בנים חכמי תורה, ואחריו רבי יעקב בר יקר ממגנצא (רבו של רש״י. שפ״ר) ורבי יצחק בן יהודה לראשונה ישב בווירמיישא ואחרי כן היה לרב במגנצא· כלם היו תלמידיו של רבינו גרשום מאור הגולה· המה עסקו בתלמוד ויפרשוהו בכתב — בספריהם — בפירושיהם ועל פה — בסוד התלמידים, חתרו לישב בו הדברים הקשים, להשיב על השאלות בדין והלכות למעשה וגם בבאורי כתבי־הקדש בדרך הדרשנות וההגדה· ספרים יקרי הערך לא הגיעו לנו מהמורים ההם· ואם נצרף להם גם את ר׳ בנימין בן שמואל הפייטן מקוסטנץ (?) שהרבה לחבר פיוטים יוצרות וסליחות 1), הנה כבר הזכרנו את כל האנשים שעשו להם אז שם בתורתם וידיעתם בצרפת ואשכנז וכן הֵתמו — ומזה נראה, את ענית הדעת של כנסיות ישראל באירופה התיכונה לעֻמת הכנסיה הישראלית בספרד עם רוב הפנים המאירות, פני חכמי תעודה והוגי דעות הנראות בקרבה בימי הדור הראשון לרבנים· על היהדות בצרפת ואשכנז והעומדים בראשה טבוע חותם התמימות ויראת אלהים, אך גם רוח עצֶב, רוח כהה מרחפת עליהם — כחסידות איש בעל תשובה המרבה בתפלה וצום· התמימים האלה חשבו תמיד, כי עוד יחסירו ממדת עבודת הבורא, וכה התגברה עליהם מדת יראת חטא לבלי חק וגבול עדי נמצאו ביניהם חסידים שנהגו בעצמם להתענות שני ימים ביום הכפורים משום ספיקא דיומא; כה דמו בלבם, כי אינם יוצאים ידי חובתם במצות המעשיות 2)·

בימים ההם קם ליהודי אירופה המערבית איש בעל תורת הסוד, כנראה יליד איטליה, ויעורר בקרבם תקוה לימות המשיח הקרובים לבא· את התקות הזאת שם בספר חזיון וסודות (Apokalypse) הנקרא בשם „ספר זְרֻבָּבֶל״· יִנַבֵּא כי בחמשת השנים שבין שנות ד״א תתי״ג — ד״א תתי״ח יִגָּלֶה קץ הפלאות 3), עת הגאולה באותות ומופתים ונפלאות גדולות בארץ 4)· נבואתו לא נתקיימה,

---

ולתשלום דבריו בתולדות רש״י בהעתקות שמשון בלאך עם הוספות מעמוד 7 והלאה ובספרו של לעווינזאהן הנ״ל עמוד 14 ועמוד 101.

1) עיין עמודי העבודה ללאנדסהוטה עמוד 53.

2) רש״י בספרו הפרדס דף מ״ד עמוד ד׳ ומדברי ישועה הקראי ממאמרו של רב האי גאון (תובא בלקוטי קדמוניות לפינסקער חלק שני בהערות עמוד 144) שם נאמר: „חסידים ואנשי מעשה באשכנז רגילים לעשות ב׳ ימים יום כפור שמתענים שני ימים״.

3) בגרֶאטץ נאמר (בפנים ולמטה בהערה הסמוכה „נאך אבלויף פאָן 990 יאהרען זייט דער טעמפעל צערשטאֶרונג ד. ה. 1068 ווערדע דער זאָהן דוד״ס אויפטרעטען א. ז. וו. כן הוא בהערה ובפנים יאמר . . . דאס צווישען דען יאהרען 1063־1068 והוא טעות דמוכח, כי אם נחשוב 990 שנים מן החרבן, אשר לפי החשבון הרגיל לבעלי אספות בעמנו (תחת המספר האמתי ג״א תת״ל) ויעלה 990^{+}68 (מכוון לשנת תתי״ח 1058 לסה״נ). ד״א תתי״ח וחמש שנים קודמות לו — הרי שזמן הגאולה לדעת ספר זרובבל בין ד״א תתי״ג לתתי״ח, והה׳ ק. שולמאן נמשך אחרי דברי גרֶאטץ במקום הזה והעתיק עם טעות הדפוס או המספר 1068 העתיק לשנת ד. תתכ״ח. שפ״ר.

4) בספר הסוד זרובבל נאמר ונשנה כי אחרי עבור 990 שנים לחרבן הבית לאמר בשנת 1058 (ובגרֶאטץ נאמר 1068 בטעות. שפ״ר) שהיא שנת ד״א תתכ״ח (צ״ל תתי״ח) יופיע המשיח· חמש שנים לפניו יבוא משיח בן יוסף או בן אפרים ויהרג. הספר הזה נדפס לראשונה בקושטנדינה שנת ה״א רע״ט במאסף שנקרא „לקוטים שונים״. עתה הדפיסהו מחדש הד״ר יעללינעק בבית

אך חזיונותיו על נִסֵּי הגאולה, אחרית הגלות וקץ הפלאות נאמרו בתעופת המליצה ועל פי תבניתם וסגנונם ראויים הם להִזָּכֵר במקום הזה. זְרֻבָּבֶל החטר מגזע ישי השתוקק מאד לדעת את קץ הפלאות ואת אשר יקרה את ישראל באחרית הימים, ויתפלל אל ה' כי יְגַל עיניו ויביט נפלאות קץ הימין, ותנח עליו רוח ה' וַתִּשָּׂאֵהוּ בין השמים והארץ ותביאהו לעיר־עולם, „עיר הדמים" ר ו מ א ה", ברוח הובא אל בית אחד, בית קלון וחרפה, וירא שם איש משחת המראה, איש מכאובות וידוע חולי, „נבזה — חדל אישים מחולל ומדֻכָּא" — והוא אמר לו, כי הנהו ברומא קרתא רבתא, ויתודע אליו האיש משחת המראה זה, כי הוא משיח בן דוד, אשר כל בני ישראל מכל ארצות גלותם ופזוריהם מחכים אליו בכל יום שיבוא. זְרֻבָּבֶל התנודד למראה האיש וַיִּסֵּב פניו ממנו. בעוד רגע והנה האיש מ„סובלי חלאים" המחֹלל והמדֻכָּא התהפך ויהי לעלם צעיר לימים יפה־עינים וטוב־רֹאִי — אז הודיעהו; כי בגזרת אלהי עולם אלהי ישראל הנהו אסור באזיקים, אסור בחבלי עני למקום מושבו ב„עיר הדמים" עד ירא ה' וישקיף ויגיע ויביא קץ גאולה וישועה לעמו, ואז יתיר את כבליו ויופיע בזרוע עז להביא גאולים לציון. עוד הם מדברים, ו„מטטרון" שר הפנים נגלה אל זְרֻבָּבֶל ויקיים דברי המשיח ויאמר: המשיח נולד בימי נבוכדנאצר ביום חרבן בית המקדש, ורוח ה' נשאהו ויביאהו לעיר־עולם רומאה לשבת בה בסתר פנים עד אחרית הימים לקץ הימין כי יגיע ועת רצון כי תבוא. ה„מלאך מטטרון" יוסיף עוד לגלות סודות הגאולה העתידה ויאמר: שם המשיח אשר עיניך רואות הוא „מ נ ח ם בן ע מ י א ל", ולפני בוא המשיח גואל הצדק יופיע משיח בן יוסף או בן אפרים ושמו נחמיה בן חושיאל. הוא יאסוף נדחי ישראל לעיר הקדש ירושלים ויקריב שם קרבנות שלשה חדשים 1) — ואז יקום א ר מ י ל י א ו ס הרשע להלחם בו ויהרגהו ויפיץ שנית את ישראל לארבע רוחות העולם — זה האיש א ר מ י ל י א ו ס נולד

המדרש (ח"ב מעמוד 54 והלאה). שתי ההוצאות האלה מוטעות מאד (הוצאת ווילנא משנת תקע"ט לא ראיתי): בדבר משיח בן אפרים נאמר בהוצאות יעללינעק „משיח בן חפצי־בה יבוא חמש שנים אחר יוסף", דברים שאין להם שחר, והנכון הוא כמו שנאמר בההוצאה הראשונה: „לפני חפצי־בה". נראה לי כי הספר הזה נתחבר באיטליה יען כי רבות יתוכח וילחם ברומא הקתולית — או ממשלת האפיפיור, וגם נראה כזאת מידיעתו הנכונה את דברי ימי רומא, אשר יהודי צרפת ואשכנז לא ידעו אז מזה דבר. הוא יאמר: שבעים מלכים ימלכו ברומא והעשירי יחריב את בית־המקדש. ובאמת היה טיטוס העשירי לקיסרי רומא אחרי י ו ל י ו ס קיסר והם: א ג ו ס ט ו ס א ו ק ט א ב י א נ ו ס, ט י ב ע ר י ו ס, ק א י ו ס ק ל י ג ו ל ה, ק ל ו י ד י ו ס, נ י ר ו ן־ק י ס ר, הקיסרים בני יומם: ג א ל ב ה, א ו ט ו, וו י ט ע ל י ו ס, א ס פ ס י נ ו ס ו ט י ט ו ס בנו הקיסר העשירי. מזה נראה כי המחבר ידע גם את שלשת הקיסרים בני־יומם, אשר בין יום היו ובין יום אבדו: ג א ל ב ה, א ו ט ו ו י ט ע ל י ו ס, דבר אשר לא ידע גם הר"א בן דאוד בעל ספר הקבלה בכתבו „זכרון דברי רומא" ועל אחת כמה וכמה שלא ידע מזה יהודי צרפתי או אשכנזי ומכ"ש יהודי בן־ארצות המזרח, והמחבר אשר ידע אותם וימנם בתוך קיסרי רומא לא יוכל היות רק איש איטליה או גם איש רומא. לפי זה נתחבר הספר בין שנת תת"י לתת"ק. הראשון אשר הזכיר את הספר הזה היה הראב"ע על התורה וגם לא יזכירהו לשבח, כי יחשבהו למזויף וכה יאמר: וכלל אומר לך: „כל ספר שלא כתבוהו נביאים או חכמים מפי קבלה, אין „לסמוך עליו . . . וככה „ספר זרובבל" וגם ספר אלדד הדני והדומים להם".

1) כן הוא בההוצאה הראשונה והוצאת יעללינעק משובשת.

מאבן־שַׁיִש אשר לה דמות אשה 1), שערותיו אדומות, עיניו שקועות, ידיו ארוכות ושעירות, גבה ענקים גבהו וחסון כאלונים· מפי יָיָ קצף וכלו אומר אימה ופחד· אחרי הרוג ארמיליאוס את משיח בן יוסף, ישלח ה׳ מטה עזו — ל„חפצי־בה" אם מנחם בן עמיאל, הא מטה אהרן אשר באהל־מועד במדבר פרח ויצץ ציץ, והמטה הזה היה טמיר ונעלם עד העת ההיא במערה אחת בטבריא. במטה אלהים זה תצא אֵם המשיח להלחם על אויבי עם ה׳ — ותתגבר בו על שני מלכים אדירים ותכניעם· אז בשנת מלֹאת תשע מאות ותשעים שנה להרבן בית שני (שנת ד״א תתי״ח) תמסור האשה הגִבּוֹרָה „חפצי־בה" את מטה־עֹז— מטה־אהרן, לבנה מנחם. פתאום יופיע גואל הצדק בעמק ארבל. אפס כי חכמי ישראל לא יאמינו בו, כי לעבד ונקלה יחשבוהו· אז יְגֻלֶּה בהדר גאונו־ יקרא את אליהו „מלאך הברית" ויקים מקברו את נחמיה בן חושיאל — זה משיח בן יוסף, ושלשת האבירים, גואל הצדק והשנים הרצים המבשרים באו יעלו ויבאו בשערי ירושלים עיר הקדש. יעלו ממצולות ים את כל הקדושים אשר טֻבְּעוּ על קדושת שם ה׳ ותורתו· אז תרעש הארץ ועמודיה יתפלצון, תהימות ירגזון ויתגעשון, הררי עד ימסו וגבעות עולם תמוטינה — קול ממרום יִשָּׁמַע לאמר לצפון — תֵּנִי, לתימן: אל תכלאי, בני עם ישראל יבאו מרחוק ובנותיו מקצות הארץ, ציון השכולה תראה בניה שבים אליה ושמחת עולם על ראשם. ברוח פיו ימית המשיח את ארמיליאוס הרשע — או־אז יבנה המקדש על תלו — על חמשה הרים גבוהים בהר מרום ציון, ישראל יירשו ארץ ולעד ישכנו בה.

מעט מעט וגם יהודי אירופה המזרחית יוצאים ממחשכי העתים ומתגלים לעיני סופרי התולדה הישראלית. בימי התקופה שאנו עומדים בה (בראשית המאה התשיעית לאלף החמישי למב״י) כבר נמצא אותם בארצות: בּוֹהֶם או טשֶׁכְיָה (באֶהמען), מורַבְיָה (מאֶהרען) ופולוניא· אמנם כן, קהלת ישראל בפראג תאמר, כי היא הקדמוניה והעתיקה בכל קהלות ישראל באירופה· וקדמוניותה תוכיח על ידי מצבת אבן, אשר כתובתה וחזותה מוכיחות עליה, כי מוצאה מימי קדם כמאה שנה לפני לדת מיסד הדת הנוצרית· אך בחפצה של הקהלה הזאת להפריז על מדת קדמוניותה, לא תוכיח כלל וכלל — ואין דבר נאמן להתולדה לדעת מתי החלו חיי הקהלה הזאת. כדבר אמת נכון — ודאי נוכל לאמר, כי בימי המאה העשירית לספירת הנוצרים (ממחצה השניה לשביעית לחמישי למב״י) כבר נמצאו יהודים בביהם ויהיו להם עבדי עולם מבני הנוצרים. והשליח (אפסטול) לאמונת הנוצרים להכנים תחת כנפי הדת הזאת את הפרייסים הפראים הכהן אדאלבערט וואֶיטיעך חלם חלומות, ודעיוניו על משכבו הבהילוהו וַתִּפָּעֶם רוחו, בדעתו, כי אמוני הנוצרים הֵנָּם עבדים ליהודים (לפני שנת 990) 2). בימי

1) על דבר הגדת ארמיליאוס עיין דברי ימי ישראל חלק ג׳ מן עמוד 178 והלאה וציון ט״ז בסוף הספר.

2) Vita St. Adalberti in Canisius, Thesaurus monumentorum ecclesiasticorum antiquae T. III. parsi p. 49, 60.

המצבות העתיקות שעל שדה הקברים לקהלת ישראל בפראג נהרסו בימי הרדיפה בשנת 1389 והמצבה היותר עתיקה היום היא משנת ד״א קצ״ט. עיין מבוא של רפאפורט להספר גלעד עמוד 37.

המאה האחת עשרה לספירת הנוצרים היו היהודים היושבים בפְּרוַר העיר פ ר א ג בוויסיהראד או וויסיגראד כבר נודעים לבעלי הון עתק. ואחת מנשיאות מדינת מ ו ר ַ ב ְ י ָ ה (מ א ֶ ה ר ע ן) כתבה באגרתה אל גיסה השואף לבצע מלך ב י ה ם, אשר רב עמה ויבקש לכבוש את ארצה, כדברים האלה לאמר: „אם תאמר נפשך לעלות עלינו למלחמה למצוא עשירים להשביע תשוקתך להון, „צא לך אל בני מדינתך יושבי פְּרוַר העיר פ ר א ג, הכפר ו ו י ס י ה ר א ד, אשר „בתיהם מלאו כסף וזהב וקח לך מהם כאשר תְּאַוֶּה נפשך" 1). כל יתר הספורים על דבר יהודי פ ר א ג בימים ההם, כי קראו אותם הנוצרים להיות זרוע להם במלחמתם נגד עובדי האלילים, כי אחרי שבות המלחמה שבו ויגרשים מן העיר, כי מנו את כל נפשות היהודים לגלגלותם ויהי מספרם: חמשת אלפים ומאתים — כל אלה אינם אלא דברי הבאי ודברי הגדה — ברויים מלב הסופרים 2). גם במדינת מ ו ר ַ ב ְ י ָ ה (מאֶהרען) כבר נמצאו יהודים בימי המאה האחת עשרה לספירת הנוצרים. אחד מהם ושמו פ ו ד ִ י ב ִ י ה בנה טירה גדולה ויקרא לה בשמו (הלא היא בקרבת המקום לונדענבערג על גבול אוסטריה ומוראביה לפני שנת 1067). ובממלכת פולין שנוסדה אז, וביחוד בעיר הבירה בעת ההיא ב ג נ ע ז ע ן היו גם כן היהודים מחזיקים בנוצרים לעבדי עולם ואיש לא כהה בם אף כי אדוני הממלכה כבר היו נוצרים 3).

יהודי אירופה המזרחית לא השתתפו אז עוד בההשכלה הרוחנית אשר לאחיהם שבמערב. גם לא ידעו אז עוד דבר מהתלמוד — אך כמאה שנה אחרי כן יִגָּלו לנו שמות חכמי התלמוד ממדינת ב י ה ם וגם אז רק במספר מעט מאד— עד היום אין ביד התולדה להכריע אם באו היהודים באירופה המזרחית לראשונה ממערב או ממזרחה דרומית — מרוסיא הדרומית באו לשבת בפולניא וביהם, גם אין להחליט אם היהודים הראשונים האלה היו קראים או רבנים.

והקראים כבר נמצאו אז בתקופת הדלדול ולא נמצא מהם שם איש אחד מצוין וידוע לגדול בתורה. הספר הקראי האחד בן הדור הוא י ע ק ב ב ן ר א ו ב ן בעל „ס פ ר ה ע ֹ ש ר" פירושים על חלקי כתבי הקדש (סביב לשנת ד"א תת"ו), וכנראה היה מקום מושבו בממלכת ביצנץ — בפירושיו לית ליה מגרמיה כלום וכלו רק לקיטים מפירושי הקראים שקדמוהו. גם בתורת דקדוק הלשון העברית לא הוסיפו הקראים עוד לעסוק ולהגות ואחד מהם ע ל י ב ן ס א ל י מ א ן אשר

---

1) Casmas. Chronicon Boemorum II. p. 45 Pertz Monumeuta Germania; T. IX. p. 98 לפני שנת 1091

2) עיין בספר של האגעק במסכת כזבים אשר ארג בספרו תולדות יהודי ביהם לפני מסע הצלב הראשון בערש וגרובער ענציקלופדיה מחלקה שניה כרך 27 עמוד 127 עמוד ב'.

3) א ל מ ו נ י Chronica Polonorum אצל Pertz b. ע' 445 עוד ק ו ד ם לש' 1085 למה"נ. הדעה המקובלת, כי עוד בזמן יותר קדום נמצאו יהודים בפולוניה אינה מתאמתת ומתקימת על ידי מקורים מובהקים. המטבעות באותיות עבריות (ולשון פולנית כמו שראיתי. שפ"ר) שמהם מוכיחים על קדמות מציאות היהודים בפולניה הן מזויפות. עכ"ל הרב המחבר. והחלטתו זאת היא מוכחשת מעדות גדולי סופרי התולדה הפולנים והיודעים בטיב מטבעות עתיקות (נומיסמאטיקער) — ורובם מחליטים כי היו נשיאי פולניה הקדומה מוסרים דבר התכת המטבעות ליהודים — ובהיות הדרוש בכיקצוע זה רחב מאד שמתי לו מקום בסוף הספר. שפ"ר.

חבר אז ספר „האגרון" (ליקסיקון) להלשון העברית היה אנוס לאסוף אל קרבו את תורת היהודי הרבני, הכללים שכלל רבי יהודה חיוג בתורת הלשון העברית 1) . הרבנים, אשר בכמה מקצעות היו לראשונה תלמידי הקראים העבירו אותם בימי מאה שנה ויעלו עליהם מעלה מעלה ותקצר כח אלה האחרונים להשיגם ולהגיע למדרגתם . ואל המעלה הגדולה הזאת בתורה וחכמה הגיעו ביחוד הרבנים הספרדיים .

פרק שלישי

דור שני לרבנים

זמן חמשת הרבנים בשם יצחק והיצחקי .

רבי יצחק (בן רבי ברוך) אבן־אלבליה מקורדובה, מעמדו ומפעליו; רבי יצחק (בר יהודה) אבן־גיאת; רבי יצחק (בר יעקב) אלפסי; רבי שלמה היצחקי (רש"י). תולדתו, פעולותיו ובית־מדרשו. היהודים באיטליה; רב נתן איש רומי (בעל הערוך). היהודים בספרד הנוצרית (הצפונית), יועצי המלך אלפונזו, רבי יצחק אבן־שלביב וצידעלוס. הקיסר הײנריך הרביעי ואיש ריבו האפיפיור גריגואר השביעי ביחוסם אל היהודים. אלפונזו מלך קאסטיליה ויועציו היהודים; רבי יצחק בן ראובן אלברצלוני. מות אבן־שלביב, הר"י אבן־גיאות, הר"י אבן־אלבליה. רב יצחק אלפסי בספרד. הקראים בספרד. אבן־אלטארס; ישועה אבן־אלפרג'; הקראים נרדפים על ידי הנשיא רבי יוסף אלקראבי. סידעלוס יורד מגדולתו ואבד חנו בעיני מלכו.

(מן ד"א תת"ל = 1070 — ד"א תתנ"ו 1096).

רדיפת היהודים הראשונה בספרד הערבית על ארמת המדינה אנדלוסיה, אשר יצאה מאת קנאי המחמדיים בגראנדה, הרעישה את קהלות ישראל והחרידה את הלבבות; אך לא היה כחה לכלוא רוח בני ישראל יושבי ספרד הדרומית, לעצרם על דרכם מלכת קדימה או להחליש כח ההתעצמות לקנין שלמות מושכלת. ההתעסקות וההתעמקות בחקרי חכמה, שיר ומליצה קנתה לה תורת אזרח בין יהודי ספרד ותשוקת הדעת כבר הכהה בלבם שרש עמוק עמוק ותהי להם כטבע שני; ורק בכח צרות רבות, תכופות ורצופות נחלשה התשוקה הזאת בלבם עדי כהתה רוחם וטעמם לא עמד בם עוד . הרדיפה בגראנדה לא היתה כללית ולא נתפשטה ביתר גלילות ספרד הערבית. — בעלי גראנדה רצחו נפש היהודי שר שרי המלוכה (רבי יוסף הנגיד) ויכינו מטבח לקהלת ישראל בעיר הזאת; אך באותה

1) פינסקער היטיב להוכיח כי הקראי הזה לא חי בימי מסע הצלב הראשון (כמו שיחליט מונק, שפ"ר) כי אם בין שנת 1010 למספרם, שנת הקץ שנבא עליה יפת, ובין שנת 1088 זמן חבור פירושו של ישועה בן יהודה אבו-אלפרג' (לקוטי קדמוניות נספחים סימן ח'. ועיין גם בן בל"ק בפנים מן עמוד 195 והלאה).

העת בעצמה לא נמנעו נסיכי הערבים בספרד ונשיאיהם, גם אחרי ימי הרעש בגראנדה, מֵהַפְקֵד את היהודים בעלי הכשרון לפקידים ושרי המדינות, לתת להם יד ושם בהנהגת המלוכה ויהיו לרואי־פניהם והיושבים ראשונה במלכות. — על ידי זה נִשְׁתַּוּוּ היהודים, עד גבול ידוע, לאזרחי הארץ הערביים בדבר חק ומשפט מדינה. אחד הערביים מסופרי דברי הימים, מתאונן רע על נשיאי הערביים בספרד לאמר: מושלי המאמינים מִתְמַכְּרִים לתענוגות בשרים וחמדות החיים ואת עָזָם וממשלתם נתנו בידי היהודים, משימים אותם לשרי־השרים: ווזירים וסופרי הסוד. ראו זאת מושלי ספרד הצפונית נשיאי הנוצרים, ויעשו גם המה כמעשי הערביים ויבחרו בהיהודים ליועצי הממלכה ומכלכלי דברי הממשלה, וימצאו גם הם חפץ בחריצות היהודים וכשרונם לכלכל מעשיהם במועצות ודעת והיותם אמונים להממשלה, אשר הם עובדים אותה. על ידי היהודים אנשי ימינם הוסיפו נשיאי הנוצרים בספרד הצפונית עז ועָצְמָה להתחזק בעמדתם נגד מלכי הערבים. בגלל הדבר הזה בדורות הראשונים כאשר שבו עמי הנוצרים לתקוע יתדם בספרד וילכו הלוך וחזק במדה הזאת אשר גבורת מושלי ערב הלכה הלוך ודלה, לא נראתה עוד פעֻלת השנוי הזה לרעת היהודים במצבם המדיני ולא הורע כחם בתור אזרחי הארץ. גם במדינות הצלב אשר בספרד הצפונית (בארצות אדום) היתה אז הָרְוָחָה לכנסת ישראל הספרדית, כאשר במדינות חצי־הירח נגבה (ארצות ישמעאל) ויהי לאל ידם ללכת אחרי מערכות לבם ותשוקתם למחקר והגיון. ההתחרות בחקרי המדעים ותורת ההלכה, בהשתלמות השיר והמליצה עוד התחזק ומספר החכמים הוגי־דעות בענפי הידיעות האלה הלך ורב משנה לשנה. — אך עם זה עלינו להודות. כי ממות רבי שלמה אבן־גבירול ורבי שמואל הנגיד אבן־נאג־רעללא הננו רואים שביתה בשיר ומליצה, בחקרי כתבי־הקדש, תורת הלשון וההגיון הפילוסופי, ולעֻמת זה התגברות למוד התלמוד על כל יתר למודי היהדות והֲעשותו למרכז למודי היהדות בימים ההם; מבלי לְהָצֵר צעדי למודים אחרים ומבלי להמעיט העסק גם בהם. גם מלמודי התלמוד של חכמי ספרד בימים ההם מבצבץ ועולה רוח ההגיון הישר והחֵקֶר המדעי; לא דרכו בהדרך הכבושה לפניהם בהתלמוד, אך העמיקו חֵקֶר ביסודותיו, לצרפו ולבחנו ולבאר בו כל דבר הקשה. הרבנים חכמי התלמוד התירו להם לסור בבאורי התלמוד מכללי הבאור שנמסרו להם מגאוני בבל ובדמוי מילתא למילתא ומאמר למאמר, ובחקרי לב והיקשים הגיוניים כבשו להם דרך חדשה בהתורה התלמודית. חכמת הדבור (דיאלעקטיק) האצורה בתלמוד התעוררה עוד הפעם כבימי אביי ורבא וירב העסק בה לְטַפְּחָהּ ולְרַבּוֹתָהּ בזמן אחד בספרד, צרפת ואפריקה הצפונית. לעֻמת זה מעטו אז פרי המליצה והחזיון; גם חקרי לשון־הקדש ובוני תורת השפה היו מתי־מספר וגדוליהם המה בספרד: רבי משה אבן־גיקטליא ורבי יהודה בן בלעם. וגם הם לא הרבו להוסיף חדשות על תורת הלשון וכללי השפה, אשר יסדו וכללו חוקרי הלשון (ר"י אבן־חיוג' ורבי יונה אבן־גנא'ח) לפניהם. אך למגד התלמוד, אשר מְטַפְּחָיו וּמְרַבָּיו אז היו גדולי־דעה וכבירי הלב, עלה אז למעלה עליונה, עדי לא נכרו לנגדו פעֻלות זמן הגאונים. אבירי התלמוד נושאי התקופה הזאת המה ששת האישים אשר חמשה מהם נקראו בשם יצחק ולהששי נתנו שם לֵוִי היצחקי: רבי יצחק אבן־אלבליה, מצוין גם במעמדו המדיני, ר'

יצחק אבן־גיאת, רבי יצחק בן ראובן 1). שני האחרונים אלה מלבד גדלם בחכמת התלמוד היו פייטנים וחברו שירי תהלה ותפלה. רבי יצחק (ב"ר משה) אבן־סכני „מקהל דאניה", אשר לא הגיע למעלת שלשה הראשונים; רבי יצחק אלפסי ורבי שלמה היצחקי הוא רש"י, שני אלה יוצרי חדשות וכובשי דרך התלמוד. דרך חדשה לא דרכו בה בימות הגאונים שקדמום. בתולדות האנשים האלה, בחקרי לבם וילדי רוחם קשורים כל קורות התקופה שאנו עומדים בה.

רבי יצחק בן ברוך אלבאליה היה מגזע ישישים, ולפי דברי מסרה עתיקה היה מתיחס לאצילי יהודה אשר גלו מירושלים עם הגולה אשר הגלה טיטוס בן אספסינוס, ולחפץ שלישו (Proconsul) המושל אז במירידה אשר בספרד נָאות טיטוס לתת לו את ברוך אבי המשפחה משועי יהודה, להנהיג במדינתו את מעשה מטוה המשי, כי היה ברוך מאורגי הפרוכות לבית המקדש ויודע מלאכת המשי. ברורות מאוחרים גלו אבותיו של רבי יצחק ממירידה מפני המלחמות והמהומות שהיו בתוכה אל העיר קורדובה ונחשבו להמשפחות והנכבדות אשר בבירת אנדלוסיה. רבי יצחק (נולד תשצ"ה = 1035 לסה"נ, מת ד"א = תתנ"ד 1094 לסה"נ), עוד מילדותו נראו בו אותות כשרון גדול מאד ור"ש הנגיד שם לבו לחנכו ולחכמו ויאהבהו, והוא עודנו נער „היה משגר לו ספרים ומתנות ומצוהו להשתדל ולקרות", ויִשקֹד על דלתות התלמוד, חכמת השעורים (מאטהעמאטיק), התכונה והפילוסופיה, וסופרי דברי הימים ההם יאמרו עליו, כי „היה חכם בחכמת יונית". מורו בתלמוד היה החכם הצרפתי רבי פריגורס, שבא בימים ההם מצרפת למדינת קורדובה, „ועשה לו רבי יצחק טובה הרבה וספק „לו כל צרכיו ויואל לשבת את האיש וילמד ממנו". כאמור למעלה, התאמץ ר' שמואל הנגיד לעורר בלב הנער יצחק את האהבה לתורה ומדעים, ור' יוסף בנו הנגיד הגביר עוד חסדיו על רבי יצחק אלבאליה ויספיק לו כל מחסורו למען יהיה לבו פנוי לעבודת התורה והחכמה וילך אליו לגראנדה „והיה הולך ושב מקורדובה לגראנדה". גם נסה להשתעשע במלאכת השיר והמליצה וחכם יודע טוב טעם (רבי יהודה אלחריזי) העיד עליו כי שיריו „יורדים חדרי לב", ויוסיף לאמר: ושירי הרב בן־ברוך — מקור ברוך, ושלחנם לכל בא ערוך 2), ובכל אלה הנה לא התנוססה בו רוח השירה וכל מעינו שם בידיעות וחכמות ההגיוניות. — בהגיעו לשנת השלשים החל לכתוב פירוש על ההלכות הקשות שבתלמוד בשם „קופת הרוכלים", אך לגדל כמותו לא נשלם. גם חבר אז ספר בחכמת חשבון תקופות ומזלות, הכולל בקרבו כללי קביעות ועבורי השנים לפי חשבון העבור הישראלי, וחברו לכבוד רבינו יוסף בן רבינו שמואל הנגיד (בשנת ד"א תתכ"ה). בהספר הזה יִתְוַכַּח ר' יצחק אלבאליה עם חכמי חשבון העבור שהיו לפניו וביחוד עם רב סעדיה גאון (אשר יזכירהו בכבוד גדול) ונגד חסאן בן מר חסאן אשר כתב גם הוא ספר על חשבון העבור 3).

1) אלברצלוני או אלברגלוני. שפ"ר. 2) תחכמוני שער ג'.
3) רבי אברהם ברבי חייא בספר העטור הוצאת פיליפובסקי עמוד 55 והראב"ד בספר הקבלה

ביום ה׳ג־רב, כאשר נרצח רבי יוסף הנגיד ועמו יהודים רבים ברחובות גראנדה ורבי יצחק אלבאליה יושב אז בבית הנגיד, הצליח להמלט מחרב הקנאים וינס לקורדובה· שם התודע אל בן מלך שיבִיליה (סעביללא) אבול־קאסים מחמד, בעל נפש יקרה ומוקיר את החכמות ודורשיהן· ויהי בעלות בן המלך הזה לשבת על כסאו בשיביליה (בשנת תתכ״ט 1069 לסה״נ) בשם מלך אל־מעתמעד ויקרא אותו לבא אליו לשיביליה קרית ממלכתו בגלל חכמתו הגדולה בדעת תכונת הגרמיים השמימיים וישב בביתו ובהיכלו ויהי לו לאיצטגנין והובר־שמים, לשפוט על פי מערכת הכוכבים על העתידות אשר הבאנה· כי בכל חכמתו והיותו זך־הרעיון האמין המלך הזה בחכמת־מה (Afterwissenschaft) — חכמת האיצטגנינות, אשר כל בני דורות הבינים היו זונים אחריה 1)· המלך הזה הרים את רבי יצחק אלבאליה למעלת נגיד על קהלות ישראל בכל ממלכתו, וממלכת שיביליה, אחרי עשות המלך מלחמות והצליח לכבוש את המדינות מסביב, היתה אז החזקה והתקיפה בממלכות הערביים בחצי האי ספרד וגבולותיה הגיעו עד קורדובה צפונה ומדינת מורסיה קדמה· הנה כן „נסמך ר׳ יצחק אלבאליה ברבנות ונשיאות בשנת ד״א ותתכ״ט" 2), ובגדולתו היה דומה ל„הנגידים והנשיאים" שקדמוהו: ר׳ חסדאי אבן־שפרוט, ר׳ יעקב אבן־גו (דושאוי) ורבי שמואל הנגיד· וכאשר העניק המלך אל־מעתמעד את אוהבו היהודי במתנות רבות ויעשרהו עשר רב, הרבה רבי יצחק לקנות ספרים הרבה מאד מספרי הנגיד אשר נתפזרו בכל הארצות 3). אל־מעתמעד היה האדיר במלכי הערביים בספרד והר״ר יצחק אלבאליה השר הרואה פניו היהודי הנכבד והמלֻמד בכל יהודי ספרד· — עוד מעט והעיר שיביליה היפה בערי ספרד היתה לתל שכל פיות פונות אליו ומקום מרכז לדרישת התורה וחכמת ישראל כהערים קורדובה וגראנדה מלפנים· להמלך אל־מעתמעד, האחרון ביקרת רוחו ואהבתו את המדעים ודורשיהם במושלי ספרד בספרד, היה עוד איש יהודי שר יושב בשער המלך ושמו אבן־מישאל וכו בחר המלך להיות מוציא ומביא את עניני המדינות שבין מלכות שיביליה והממלכות האחרות 4)·

בזמנו היה גם החכם התלמודי, הפייטן והמודע ל„חכמת יונית" ר׳ יצחק בן יהודה אבן־גיאת (נודע בשמו במערכות הפוסקים הראשונים הר״י אבן־גיאת) ונקרא גם כן „בן־מושיע" 5) ממנו נודע רק ציונים אחרים מתולדתו.

ועוד בספר העבור הנ״ל עמוד 55, 60, עכ״ל הרב המחבר. והמאירי (רבי מנחם בהקדמה לפירושו על מסכת אבות) מזכיר את הספר הזה ואומר: „הגיע לידינו מספרו סוד העבור ובאור אותן השמועות שבמסכת ראש השנה בענין נולד קודם חצות" וכו׳. שפ״ר.

1 Conde historia de la dominacion de las Arabes en Espana T. II p. 20.

2) כן יקראהו הראב״ד בקבלתו (בשם נסמך לרבנות ונשיאות) וכמו כן בשו״ת תמים דעים סימן רכ״ד ורבי זרחיה הלוי בהמאור לשבת פרק ב׳.

3) בספר הקבלה לר״א בן דאוד.

4) Gayangos history of the dynasities. Appendice T. II. p. 32.

5) נולד בשנת ד״א תש״ץ — מת בשנת ד״א תתמ״ט.

הוא היה בן משפחה נכבדה ועשירה מעיר אליסאנה בקרבת קירדובה . שני הנגידים האב רבי שמואל ורבי יוסף בנו היו אוהביו וינשאוהו ויכבדוהו 1), וגם הוא היה קשור בחבלי אהבה אל המשפחה היקרה הזאת , „וכשנגזרה הגזרה „על רב יהוסף הנגיד ברח רבי עזוריה (אבו־נאסאר) בנו לאליסנה אל רבי יצחק „אבן־גיאת , ווכר הרב חסד אבותיו וכבדו ונשאו ורצה להקימו לראש על קהל „אליסנה ושאר קהלות ספרד והוא עודנו נער . אבל אם ה׳ לא יבנה בית שוא „עמלו בוניו בו ונפטר רבי עזוריה הלוי״ 2) , וכה נקטף הנצר האחרון מהגזע היקר הזה , ואז נסמך רבי יצחק ברבי יהודה ברבנות . נראה הדבר כי מאת הר״י אבן־גיאת היתה שומה על בני קהלתו לכלכל את אלמנת רבי יוסף הנגיד בתו של רבינו נסים , ולהספיק לה כל צרכיה בכבוד עד יום מותה 3). עדת אליסאנה בחרה בו לרב ומורה־תורה בגלל חכמתו וצדקתו . הר״י אבן־גיאת היה מתגבר בתורת התלמוד , בפייטנות ובפילוסופיה . אך במלאכת השיר לא נמצאו ממנו שירים מקוריים ומצוינים 4) . הרך והנעימות כפלג אלהים נוזלים מבינות טורי השירים לבן־גבירול , ההוד וההדר השפוכים על פניהם , החן הנעים הדרת התמונות ונעם החזיונות , רוח השירה והחזיון הנשגב השורה על כל דבר מדברי המשורר — הפילוסוף הזה , רום הרעיון ותועפות המליצה , השתפכות הרוח וריח גן אלהים הממלא כל בתי שירותיו של רבי שלמה הקטן מוזרים לשירי רבי יצחק אבן־גיאת . ענגה שוכנת על פני סגנון מליצתו ובנין לשונו קשה ההבנה ודורש פירוש ובאור , נאומיו מלאים רמזים בהידות והשאלות ולפעמים ימעט בדברים במקומות רבי הענין והרעיון , ועל פי תכונותיו אלה בפיוטיו , נאה להר״י אבן־גיאת השם : הקליר הספרדי . יש שימלא את שיריו ופזמוניו (Hymnen) בנושאים לקוחים מההגיון הפילוסופי ומחזות מתורת הטבע והיו אז לפיוטיו פני שיר־למודי , אך מתנהגים הם בכבדות ולא יגביהו עוף על כנפי כרוב המליצה והחזיון . מכל שיריו מושבים את הלב פיוטיו לתשובה (סליחות) . תמונת ה„סליחות״ האלה יפה והשפה נקיה וצרופה ובקצר מלים הם נותנים לשופכים שיחם לפני אל־חי מקום להגות־לב וחשבון הנפש . תכן ה„סליחות״ הן בקשה ותחנה לכפר עון ולהתם חטאת , לשוב עד ה׳ האלהים המרבה לסלוח ותפלה ותחנה לרחם שנית את עמו ולהשיב שבותו ושבות כל חמודותיו וסגלותיו קדשיו וחזון לבו . שיריו — פיוטיו ו„סליחותיו״ הרבים נתקבלו בקהלות אחדות לכל ימי התשובה לשבתות השנה ומועדיה וידחו מפניהם התפלות והסליחות הנהוגות מכבר 5) — בכח ידיעתו את הפילוסופיה נגש לבאר את הספר בכתבי־הקדש הנושא עליו חותם ההתפלספות — ספר „קהלת״ והבאור הזה מהולל מאד

---

1) ר״א בן דאוד . 2) מלשונו של הנ״ל בספר הקבלה .

3) בהנ״ל . בדבר היחס שבין משפחת הנגידים האב ובנו והרי״ץ אבן־גיאת , יש להעיר על דברי החכם ווייס , המשער שהר״י אבן־גיאת היה תלמידו של רבי שמואל הנגיד , שכן הננו מוצאים אותו מרמז על מה שקבל מהנגיד קבלה שהיתה לו מרב חנוך רבו (טור או״ח סימן תקצ״א) . עיין דודו״ד ח״ד עמוד 280 ועיין בההערה הגדולה הסמוכה . שפ״ר .

4) עיין בספרו של מ. זאכס : רעליגיאֶזע פאָעזיע דער יודען אין שפאניען , עמוד 261 .

5) עיין עמודי העבודה ללאנדסהוטה חלק א׳ מעמוד 111 ואילך .

בפי המבארים המאוחרים 1) , אך הספר הזה לא הגיע אלינו · יותר מפעֻלתו בהעיון הפילוסופי הרבה עשות ספרים בחקר־הלכה ובדרישת התלמוד . מחברותיו המה קבצי פסקי הלכות ודינים מדיני המועדים והתעניות על פי מסקנות התלמוד בצרוף דעות הגאונים והסכמותיהם והחלטותיהם 2) ·

רבי יצחק בן ראובן אלברגילוני או הברצלוני , נסע בימי נעוריו מברצלונה אל העיר הבצורה דעניא היושבת לחוף הים ובה קהלה גדולה ויקרה ונכבדה ב„עשר ומעשים טובים" . שם לקח לו רבי יצחק לאשה בת איש אחד מגדולי דעניא ואלכתוש שמו . ויהי רבי יצחק לרב ושופט הקהלה „ושפט אותם עד יום מותו" . גם להחכם התלמודי הנאור הזה היה באור המקומות הסתומים בהתלמוד , הענין היותר נכבד והיותר נאות להתעסק בו מאשר בכל יתר מקצעות שבתורה · ופרקו של רבי יצחק זה נאה ומשנתו סדורה וערוכה ביושר הגיון · בהיותו בן שלשים וחמש שנה תרגם מערבית לעברית את ספר המקח והממכר לרב האי גאון . בענותו הוא מודיע שהחזיר את הספר הזה ללשון עברית בשביל אחינו שבאדום (ארצות הנוצרים) שאינם מבינים את הלשון הערבית , ומשביע את הקורא כי אם ימצא שגיאות בהספר , יתלה הקלקלה בו , בהמתרגם , ולא בהמחבר . לעת זקנותו חבר ספר „שערי שבועות" על דיני ממונות שבתלמוד ונמצא בסוף ספרי ה"ר יצחק אלפסי . על פי עדותו של סופר דברי הימים ההם (הראב"ד בקבלתו) „עשה רבי יצחק הברצלוני גם „פירושים לפרקים ממסכת כתובות ופירוש למסכת עירובין המעידים על חכמתו" ·

---

1) והם : הר"י אבן־בלעם , הראב"ע והרד"ק ועיין על כל זה מאמרו של החכם דערנבורג בצייטשריפט לגייגער חלק ה' ובהערה הסמוכה . שפ"ר .

2) הלכותיו יצאו לאור בזמנינו על ידי הרב ר"י דובער באמבערגער האב"ד בווירצבורג (פיורדא תרכ"א—תרכ"ב) והלכות פסחים על ידי הרד"ב צאמבער (בערלין תרכ"ד) . עכ"ל הרב המחבר . והנה בהיות הרי"ץ אבן־גיאת אחד מגדולי הפוסקים בדיני מצות הזכרון (המועדים) ושמו שגור בפי הלומדים , וגם בפנת השיר והמליצה מרבים יודעי החן רבי משה אבן־עזרא (תלמידו) בעל־מחצרה ואלחריזי בשבחו — אמרתי להוסיף איזה פרטים בתולדתו על הכתוב בפנים .

בדבר כחו בשיר ומליצה ישער החכם וויים בצדק , כי אחרי עדות שני יודעי חן ונועם הנזכרים למעלה , נראה , כי מלבד פיוטיו שהגיעו אלינו חבר שירים וחזיונות אחרים ולהשירים והחזיונות האלה שלא באו לידנו אולי נאוה התהלה אשר ישים עליו החריזי , מלבד התפלות והפיוטים אשר, אשר בהם ראה להרבות ברמזים ולמעט בסלסולי המליצות . לפי דברי תלמידו רבי משה אבן־עזרא (ע"פ עדותו של שטיינשניידער בהעתקתו דברים מאלמחאצרה) גברה ידו במלאכת השיר על רבי שמואל הנגיד ועל רבי שלמה בן גבירול , והאלחריזי יאמר עליו : „ושירי הרב בן־גיאת „יצחק , על מצח היקר הוחק , ולמבצרי המליצה ישחק ; — ובספרו אשר חבר למעמד יום „הכפורים הראה נוראות, היו לו לאות, כי שיריו צלחה עליהם רוח נבואות" (תחכמוני שער ג') . מלבד „המעמד" ליום הכפורים חבר סליחות , יוצרות לשבתות ומועדים , רשויות, פתיחות , אופנים מאורות וכו' רובם מלאים רעיונות נשגבים , אך בשפה קשה ועמוק מהבין , כמבואר בפנים . רוב פיוטיו נתקבלו במחזורי טריפולי ואלגיר . פרטי הדברים נמצאים בצונץ „די זינאגאָגאַלע פּאָעזיע" ובעמודי העבודה כרשום למעלה .

ובהלכה יש להעיר כי ספרו „קובץ פסקי דינים" , נקרא בשם „שערי שמחה" ו„מאה שערים" והוא כולל הלכות מגלה, פסחים , הבדלה וכו' . עוד יעיר החכם וויים , כי בעל העטור מזכיר בשמו „ספר הנר" ולא ידענו ענינו , וגם הרמב"ם מביא ממנו פירושים על המשנה (תשובת הרמב"ם סימן כ"ב) ורבינו אברהם בן הרמב"ם (במלחמות ה') יאמר כי עשה פירוש על התלמוד — ועיין דודו"ד שם כנ"ל . שפ"ר .

גם פייטן ומשורר היה התלמודי הזה. — חבר אזהרות על תרי״ג מצות בלשון וסגנון מלא־דבר, אך קשה־ההבנה ומתנהג בכבדות — ובתי הפיוטים כלם אֲרוּגִים ומשֻׁלָּבִים בפסוקי כתבי־הקדש נאותים לענינם בדברי לשון נופל על לשון ומתאים לנושא הפיוט, להרעיש את לב הקורא בהוראות חרשות הדרושות לו שמצאם במבטאי המקרא 1).

רבי יצחק בן משה אבן־סכני מקהלת דעניא, יצא מעירו בבא שמה רבי יצחק בן ראובן אלברגלוני, כנראה מפני שנכ״ה מ־ופתו של חברו הגדול ממנו בתורה, כאשר יעיד עליו סופר דברי הימים של חמשת היצחקים (הראב״ד בקבלתו) „ולא היה חבר לאלו (היצחקים) ולא עצר כח בימיהם״. מספרד שם פניו קדמה ארצה שנער — הלך לארץ המזרח ונסמך שם לגאון וישב על כסא רב האי גאון בפומבדיתא. כה נשתנו העתים ונתחלפו המעמדים בא־צות שונות — בתפוצות כנסת ישראל. לראשונה היו בני המערב (ספרד וצ־פת) בנים מקשיבים לכל אֹמר והגה שיצא מפי הגאונים מורי התורה בבבל. וכחמשים שנה אחרי מות רבם של ישראל רבינו האי גאון, כבר עלו בני המערב למדרגה כזאת, ששלחו מקרבם מורי התורה התלמודית, להארץ שהיתה מלפנים ערש התורה התלמ־דית וראשית מוצאה. וכפי מדת הָעֲלִיָּה הרוחנית בדעת התורה שעלו אז בני המערב, כן היתה הירידה ושקיעת התורה בכנסת ישראל הבבלית, עד כי לא נמצאו גדולי התורה ומורי הדת בארצה וצדקו מאד דברי סופרי דברי־הימים ההם (הראב״ד) בהוציאו למשפט, כי „לפי דרכנו למדנו, שלא נשאר שם ושאר בתלמוד בכל ארץ שנער״.

הגדול בתורה וכבוד שמו כעמוד ההוראה בישראל מימיו עד הדור האחרון מארבעת החכמים בשם יצחק, הוא החמישי רבינו יצחק בן יעקב אלפסי או אלקאלאיי. הוא נולד בארץ המערב (מגהריב) בהמקום קלעת חמאד אשר במדינת פים באפריקה הצפונית. שנת הֻלדתו היא ד״א תשע״ג. שמה קבל תורתו מרבינו חננאל ורבינו נסים שני עמודי ההוראה ואבירי התורה באפריקה הצפונית ואחרי מותם (לערך שנת ד״א תת״ו) היה הוא האב לתורה בכנסת ישראל המערבית (באפריקה). לב רב יצחק אלפסי לא הלך אחרי ענפי המדעים, אשר לקחו אז לב בעלי הכשרון שבין יהודי ספרד ואפריקה, אם מתשוקה גדולה ויתרה ונטות לבם, או כי מצאו בעלי הידיעות האלה בהן חפץ

---

1) דוגמאות משיריו מביא גייגער בספרו: יודישע דיכטונגען דער שפאנישען שוללע ע׳ 4. ובאוצר נחמד ח״ב מעמוד 188 ואילך. עכ״ל הרב המחבר. על דבר דרכו לשלב סופי חרוזיו בסופי פסוקי התנ״ך יאמר האלחריזי דברים נאמרים כעין שבח, שיש לדרשם לגנאי והיא כהלצה מסותרת לאמר: ו„שירי רבי יצחק בן ראובן סודם מי חכם ויבן? כי הפליא לעשות מליצות נאות, והביא „במלוא חרוזיו זכרון כל המצות, וישימם בפסוקים דבקים, כאלו הם ברוח הקדש חקוקים״ (תחכמוני שער ג׳). כוונתו על האזהרות לשבועות המתחילות במלות „אי־זה מקום בינה״. על דבר פרטי תולדותי:, ספריו ודוגמאות מפיוטיו, עיין עמודי העבודה עמוד 126, צונץ צ״ר געשיכטע וכו׳ עמוד 201, ל־ערי תולדותיו לשערי שבועות הערה כ״ג והשחר שנה רביעית מע׳ 302 והלאה. הרשי״פ בכנ״י עמוד 592 מביא דברי הרמב״ן בהלכותיו על נדרים שאומר: „הרין הוא פירושא רשמעתתא דפריש ארוננו הזקן הר״ר יצחק ב״ר ראובן אלברגלוני״. — שי״ר, הוא המחליט כי הוא המחבר ספר „שערי שבועות״, והרב המחבר שלנו נמשך אחריו, אבל להתחכם עיים דעה אחרת בזה. ועיין ברודו״ד ח״ד עמוד 281, ואין בידינו להכריע. שפ״ר.

כחכמה המחיה את בעליה ; הוא — רב יצחק אלפסי — לא שם לבו להידיעות החיצוניות האלה וברוחו הכביר ובינתו החודרת וחריצותו הנפלאה הקדיש לחקר התלמוד וההתבוננות בו בעומק ההגיון · רבי יצחק אלפסי לא היה מאלו החכמים , המסתפקים בדברים שהם מוצאים מוכנים לפניהם והולכים בדרך הכבישה מ־אשוני המעיינים ; כי אם מצא און בנפשו לסל לו מסלה חדשה , לדרוך בנתיבות התלמוד בדרך לא עבר בה איש מהתלמודיים שלפניו · בהיות שנמצאים בתלמוד מקומות הרבה הסותרים זה את זה , היו נוהגים המורים בבא לפניהם הוראה מסופקת כזאת לחתוך הדין על פי הוראת הגאונים בתשובותיהם · ובאורי הגאונים והוראותיהם נתקבלו לדבר חק ומשפט דתי · בדרך הזה לא נתקררה דעת התלמודי המובהק הזה, החוקר לכל תכלית ויגע למצוא הדברים במקורם הראשון , פסח על הבאורים וישם אל עצם התלמוד פניו ובעומק שכלו השכיל לדעת ברעה והבדלה את „עקרי הדינים“, לבָרֵר עצמיות המינים וההלכות הברורות שבהתלמוד מהטפל והמסופק“ הם הדברים שנשנו רק אגב אורחא ובדרך המשא־ומתן והשקלא והטריא ; גם לא נשא פנים להגאונים , בכל מקום שראה על פי סברתו ושקול דעתו שאין מקום לדבריהם 1) , בדרכו זה הלך בחבורו הגדול — „חבור ההלכות“ , אשר אם גם בדורות הראשונים נמצאו משיגים עליו , נעשה ל„ספר תורת ההוראה“ לכל דיני התורה „הנהוגים בזמן הזה“ בכל תפוצות ישראל . ב„ספר ההלכות“ — „ספר תמצית התלמוד“ נמצאו רק ההלכות למעשה , ההלכות שמ־רין כן בזמנינו , אך הנמצא בו הוא נעלה מעל כל ספק והן הלכות וַדָאות וברורות 2) · לרגלי הלכותיו של רב יצחק אלפסי , נשתכחו כמעט כל ספרי ההלכות שחברו חכמי הדורות הקודמים מזמן שלש מאות שנה מימות רב יהודאי גאון עד ימי דורו . על ידי החבור הגדול הזה יצא שם רב יצחק אלפסי לתהלה מאפריקה עד מעבר לים התיכון צפונה בספרד , ובארץ הזאת מצא לו עוד יותר מכבדים ומנשאים יותר מאשר בארץ מולדתו 3) ·

---

1) כי לא חשש כל כך לפסקי הגאונים יוצא מתשובתו (תשובת הרי״ף סימן ל״ה) בדבר שבע ברכות למחזיר גרושתו . עד הנה לא נתברר לי מי הוא ה„גאון“ אשר השואל יזכירו פעמים רבות בהתשובות הנ״ל . המעלה הגדולה שבהלכותיו של רבנו יצחק היא שהן באמת כלן , כמו שקראו להן האחרונים „תלמוד קטן“ . מהדברים הנחוצים להעיר עליהם במקום הזה על דבר טיבן של הלכות רב אלפס הן : כי ספרי רבו רבנו חננאל היו לו לעינים (שי״ר בתולדות הרבנו חננאל בבכורי עתים שנה י׳) , כי כרבו זה הוא מרבה להביא דברי הירושלמי , אך במקום שהירושלמי סותר את הבבלי הוא סומך על האחרון גם להקל וטעמו ונמוקו עמו שבעלי הבבלי ראו את הירושלמי והלכה כבתראי (אלפסי סוף ערובין) והוא חותר לפשר בין שני התלמודים (ריש תענית) על פי דברי הירושלמי הוא סותר שיטת הגאונים — עיין על כל זה בדור־ד ח״ד מעמוד 282 והלאה ובספרו בית תלמוד 223 , 226 , 227 , 228 . ועל דבר תשובות הרי״ף ותכונתם עיין להלן כאשר נשוב לדבר בהרי״ף ותולדתו וספריו . שפ״ר .

2) וכאשר אמר על הספר הזה הרמב״ם בהקדמתו לפירוש המשנה : „ואין תפיסה עליו (על הרי״ף) בהם (בהלכותיו) אלא בהלכות מועטות לא יגיעו עד עשר בשום פנים“ . והר״י בעל התוספות אמר על הלכות רב אלפס : שילאה אדם לחבר חבור כמוהו זולתו שהשכינה היתה שרויה עליו (ר׳ מנחם בן זרח בהקדמה לספר צדה לדרך) . בחרתי לקרוא את ההלכות , בשם „תמצית התלמוד“ . שמו הנאות לו לפי דעתי יותר מהשם תלמוד קטן או קיצור התלמוד מכמה טעמים . שפ״ר .

3) השערה קרובה לודאי היא , כי ספר ההלכות חבר הרי״ף בעוד היותו באפריקה , זה

שָׁוֶה במעלת התורה התלמודית ל ר ב י נ ו י צ ח ק א ל פ ס י החכם המערבי הוא המאור הגדול בחכמת התלמוד הפרשן הצרפתי רבנו שלמה היצחקי ובשם עולם אשר קנה לו בהספרות התלמודית הוא ר ש " י. כ ה ר י " ף הוא גם ר ש " י בעל שכל חריף ובינה ישרה ועמוקה, כמוהו הוא דורך בנתיבות התלמוד ופירושי כהבי־הקדש על פי נתיבותיו החרשות, במסלה אשר סלל לו לבדו, ואם איננו כהרי"ף סומך על נפשו בהוראה מבלי משוא פנים בהלכה לראשונים, ולא כמוהו הוציא באורי הגאונים שקדמוהו מפני באוריו, הנה יתר שאת לרש"י עליו, שעבודתו בתורה מקפת כל המקצעות ולא תקע עצמו אך להורת ההלכה לבדה כהרב א ל פ ס י.

רבי ש ל מ ה ה י צ ח ק י הוא רש"י נולד לאביו רבי יצחק בעיר ט ר י ו ש אשר במדינת ש א מ פ א נ י בצפונה־מזרחית ממלכת צרפת, באותה השנה (ד"א ת"ת) אשר בה נפל חלל הגאון האחרון בפומבדיתא בחרב קנאי המושלמים ובטל מרכז התורה בארץ שנער 2) · כמו רמז רמזה ההשגחה, כי בפירושו של הבן הנולד עתה לכנסת ישראל, בהאור החדש אשר פרש רבנו שלמה על תורה שבכתב ושבעל פה ימנה את חסרון המרכז והתנועה התיכונית לדרישת התורה הרבנית לכל תפוצות האומה הישראלית · אמו היתה אחות הרב הגדול הנודע במפעליו הכבירים לטובת קהלת מגנצא ופיוטיו הרבים שחבר רבי שמעון בן יצחק (הגדול או הזקן) · וגם אביו היה גדול בתורה התלמודית 3) · הנה כן מטל ילדותו גדלתהו התורה התלמודית ותאמצהו לבן לה · מנער ינק מחלב שדיה וכל שיחו והגיונו היו אך בה · אין ספק, כי כפי מצות המשנה הכניסוהו אבותיו לחפה בשנת השמונה עשרה לשנות חייו, והוא עוד לא הגיע אז לפרקו — פרק כחו וגבורתו בחכמה ודעת ומעלת התורה, שהתעתד להגיע אליה לאחר זמן · אז שם על לבו לקנות שלמות בתורה ויואל לשבת בישיבתם של „חכמי לותיר" לאמר בבית מדרש לתורה שיסד רבנו גרשום מאור הגולה ונהג אחריו רבי יעקב בר יקר במגנצא וזה האחרון היה רבו המובהק של רש"י, אך גם קבל תורתו מרבי יצחק הלוי בווירמיישא ור' יצחק ברבי יהודה ור' אליקים מאשפירא (שפייער) 4).

יוצא לנו מעדותו של רבי זרחיה הלוי בספר המאור, כי „רבנו הגדול" (כמו שקוראים מפרשי האלפסי את הרי"ף) חזר מדעתו בהלכותיו (המאור פסחים פ"ב ועבודה זרה פ"ה). וגם מזה נראה שכתב הלכותיו בעודנו באפריקה, כי רבי יצחק אלבאליה בשנים אחרות אחרי בא הרי"ף לספרד חבר את השגותיו עליו (מספר „תמים דעים" תשובות הראב"ד).

1) הדברים מוסבים על חזקיהו בן בנו של דוד בן זכאי ולא על רב האי, אשר לפי דעת הרב המחבר מת בשנת תשצ"ח. שפ"ר.

2) החכם ווייס חולק על זה ואומר כי רבינו שמעון הזקן אחי אמו של רש"י ותלמידו של רג.מ"ה איננו רבי שמעון בר יצחק הפייטן, אשר עליו דברנו בחלק ג' דברי ימי ישראל מן עמוד 367 והלאה ור"ש הזקן ור"ש הגדול המה שני אנשים. עיין בית תלמוד שנה שניה עמוד 35 בתולדות רש"י. שפ"ר.

3) הרב המחבר איננו מציין המקור, כי אבי רש"י היה חכם תלמודי וזה יוצא ממסכת ע"ז דף ע"ה ע"א שאומר: „זהו לשון אבא מורי מנוחתו כבוד. שפ"ר.

4) עיין הפרדם לרש"י דף מ"ט ע"ב ודף ל"ד עמוד א' (ועל פי הסימנים: קס"ט, קפ"א ור"צ. שפ"ר) ובספר „נפשות צדיקים" ללעווינזאהן (מצבות שדה הקברות בווירמיישא) עמוד 101. על דבר רש"י כתב ברוב ענין צונץ בספרו העתי ובספר „צור געשיכטע" וכו', ושמשון בלאך

כרבי עקיבא בשעתו כן רבנו שלמה בזמנו עזב את ביתו ואת אשת נעוריו ויהי גולה למקום תורה, לעסוק בתורה מתוך הדחק, ויספר על עצמו כדברים האלה לאמר: . . . „בדברים אשר הגיתי לפני מלמדי, כי חסר לחם ועדי לבוש ורחיים על צוארי שמשתי לפניהם". מעת לעת כנראה לימי החגים, היה רבנו שלמה שב מבית מדרשו בלותיר לפקוד את נוהו בטרויש אשר בצרפת עד הגיעו לשנת החמש ועשרים (שנת ד"א תתכ"ה) שאז ישב להשתקע בעיר מולדתו וישב בה מני־אז כל הימים, בעת ההיא כבר יצא לו שם תהלה בין גדולי החכמים ויחשבוהו לאב להתורה התלמודית אך הוא לא ידע ולא הרגיש כי נשגב שמו במערכות חכמי התלמוד. רבי נתן בן מכיר מהמשפחה היקרה בישראל שבאשכנז, ממשפחת המכירי, בא לפניו בשאלות שאינן נוגעות על פי תכונתן בהתורה התלמודית, כי אם במקצת ובפנה ידועה, וישיבהו רבנו שלמה תשובות כהלכה בעמק העיון ויושר הסברא, אך גם ברוח נמוכה ובענות חן שהיה האיש הגדול מצוין בה ותעטרהו כבוד ותהלה.

בתשובותיו הראשונות שרבנו שלמה משיב לשואליו, והוא עודנו בימי בחרותו, הננו מוצאים טעם זקנים, וכאחד מזקני תלמידי חכמים הוא משים נתיבות בים התלמוד. ומוריו מרבים לשבחו ולפארו במכתביהם אליו. ר' יצחק הלוי (סגן לויה) מווירמיישא יכתוב לרש"י: „אין הדור יתום שאתה שרוי בו וכמוך ירבו בישראל". יבטיחהו כי שוקד הנהו לשאול את כל העוברים והשבים מווירמיישא לטרויש ו„מהתם להכא" על שלומו וטובו ומה יֵּעָשֶׂה בו.

נראים הדברים, כי בני קהלת טרויש והגליל בחרו ברבנו שלמה לרב ומורה, אף כי אין לנו מקור נאמן לקיים את ההשערה הזאת. בכל אופן לא שם רש"י את התורה קרדום לחפור בה אכל לנפשו ומשפחתו, ולא קבל פרס בעד משמרתו. בפרק הזמן ההוא, אשר ממעשי נשיאי־אלהים בסוד הכהונה הגדולה להתורה הקתולית יספר אחד מנשיאיהם סופר דברי הימים ההם בעל דעה מיושבת ושומר אמת כדבריו 1), על דבר דורו של האפיפיור הידוע במפעליו

בתולדות רש"י. אך עם זה לא נגעו רק מעט בפרטי תולדותיה הנני מוסיף בזה ענינים חדשים לתולדותיו, וכל השאר נמצא בספרים הנ"ל. — עד כאן לשון הרב המחבר. על זה יש להעיר, כי החכם ווייס חולק על הרב המחבר ואומר שאינו מוכח כלל, כי רבי אליקים היה רבו של רש"י — אך מלבד שקשה להכריע בדבר כזה איננו נכבד בעצם לתולדות רש"י — ובמקום הזה שהרב המחבר מעיר על כותבי תולדות רש"י בימיו, חובה עלי להעיר, כי האחרון שבאחרונים, אשר בבקיאות נפלאה, חריפות גדולה והגיון ישר אסף וקבץ כל פרטי תולדותיו של רש"י גדר כי עיוני ולמודיו ובכלל תמונתו המוסרית. ופני תורתו וחשיבותו הספרותית הוא החכם המובהק ר"א ווייס — בבית תלמוד שנה שניה ואחרי כן בספר מיוחד עם הגהות החכמים המובהקים ר"ד קויפמאנן ור' שח"ז האלבערשטאמם נ"י ועל דברי החכמים האלה שבררו ולבנו את הנושא הנכבד הזה מכל צד כמעט שאין להוסיף, כי אם כבוצר משיב ידו על סלסלות ולהעיר על דבריהם. בכל חפצנו לא נוכל בספר הכללי הזה, להכנס בפרטי החקירה הזאת ולהביא גם תמצית מן התמצית של דבריהם, כי אם להעיר עליהם זעיר שם זעיר שם. על דבר היות רש"י בווירמיישא עיין בהרא"ש ראש השנה פרק ד' סימן י"ד. שפ"ר.

1) עיין שלאָססער־ס וועלטגעשיכטע VI, עמוד 225. את שם הכהן הגדול הזה כבר וצוד נשוב לדבר בהאיש כביר הרצון ורב הפעלים, אשר הנהיג את מעמד אי־האישות Collibat

ועלילותיו בעולם האמונה הקתולית הילדיבראנד (או כפי שנקרא בסוד כהניו וקדושיו גריגור השביעי) יאמר: „האיש שאיננו עשיר גדול ונלוז דרכים לא „יוכל לזכות במעלת הכהונה הגדולה בכל הקסריות (האשכנזית) להיות לבישוף או „לאב (Abt) מראש כהני הגליל; בסוד הכהנים הוא המנהג לשבח ולפאר את אלה „המהדרים במלבושים יקרים, עורך שלחנו במעדני מלכים ומתעלס באהבים עם „פלגשיו היפות הבריאות וטובות המראה״. כה היה אז מצב הכהונה הגדולה הקתולית, ובעקבות הכהנים הגדולים יצאו הכהנים ההדיוטים, משרתי הדת בערים הקטנות ובכפרים. ובעצם העת ההיא, וזמן רב אחרי כן, חשבו רבני ישראל להם לחרפה וגם לחטאה לקבל פרס בעד עבודתם לרבים והורותם לעם את דרכי התורה והאמונה. את אזהרת המשנה שלא לעשות את התורה קרדום לחפור בו ועטרת להתגדל בה 1), שמרו רבני ישראל ברוב דורות הבינים; ובכל ארצות הצלב וחצי־הירח, בכל ממלכות אדום וישמעאל, מקומות תפוצות האומה הישראלית, היתה הרבנות משרת־הכבוד, כהונה גדולה — כהונה רוחנית אשר לא תדע מבצע־כסף ומשכרת. הרבנות נתנה להגדול והנכבד בעדה בכבוד תורה ומעשים טובים ומדות ישרות. הרב היה צריך להיות דומה למלאך ה׳ צבאות ומופת לכל בני עדתו לא רק בתלמוד תורה, כי אם גם במעשים טובים ומדות־הנפש: הפרישות מן התאות והמותרות, ההסתפקות במועט ושנאת הבצע. — כל התכונות הנפשיות האלה היו קשורות בהתאר „רב״ כדבר המובן מאליו. — ואיש־המופת בין אנשי־מופת אלה, רב לרבנים במעלות הרוח ומדות הנפש, זכות ההנהגה וצדקה וחסד בכל דרכיו היה רבנו שלמה היצחקי. עולם היהדות כלה מני אז ועד היום יביט יתבונן בו כעל חזון־לב, חזון איש מעולה במעלת קדושה וטהרת הנפש, הנפש הטהורה והזכה מכל שמץ דופי וחטאת. גם לבני דורו נחשב לאב להורה, ומכל קצות צרפת ואשכנז הריצו אליו שאלות בעניני הדת, ומלבד דעת התורה ועמק העיון, רוח חן וחסד שפוכה על דבריו בתשובותיו לשואליו.

אחרי מות „חכמי לותיר״ (לערך שנת ד״א תת״ל) נהרו תלמידיהם הרבים מערי צרפת ואשכנז אל בית־מדרשו של רש״י בטרויש; כי כלם ראו בו האיש הממלא מקום החכמים האלה ששמשו בבית־מדרשו של רבנו גרשום מאור הגולה. והוא באר לתלמידיו כתבי־הקדש וספרי התלמוד. רש״י שנן את התלמוד וירבה לקרוא בו, לצרפהו ולבארהו, עדי לא נשאר כל מקום סתום בו אשר לא בארהו היטב. פירושי רש״י עלו על כל פירושי המפרשים שהיו לפניו ובצדק יאמרו עליו כי „לפניו לא קם כמוהו מורה דרך ומאיר נתיבות ים התלמוד בפירושו בלשון צח וקצר: ואלמלא הוא נשתכח דרך הבבלי מישראל״ 2). — באוריו על הש״ס, הנודעים בשם הכללי „פירוש הקונטרס״ (Comentar) על החלק היותר גדול במס׳ התלמוד הבבלי 3), המה המובחרים והמעולים

בהכהונה הקתולית ויגביר כח הכהונה על כח המלכות בכל דורות הבינים ופעולתו נרגשה בכל אירופה גם בימינו. שפ״ר

1) עיין פירוש הרמב״ם על פרקי אבות, ובפירוש הרשב״ץ (מגן אבות) שם. שפ״ר.

2) בעל צדה לדרך בהקדמה.

3) על דבר המסכתות והפרקים המפוזרים בהש״ס שהפירוש המיוחס לרש״י אינו ממנו, עיין להלן בההערה הכללית לתולדות רש״י. שפ״ר.

מכל מיני הבאורים (Scholien) שנכתבו על ספרים קדמונים; פירושיו פשוטים רחוקים מתחבולות הפלפול והחדוד, כתובים בשפה תלמודית, שפתו ברורה זַכָּה מדוקדקת ומצומצמה לנושא הענין, בלי שפת יתר ובלי מגרעת, בלי מלה אחת חסרה ויתרה· דבריו קצובים וספורים בסגנון זהב טהור ערוך לטובת המתחילים ועם זה גם להעיר אזן המבינים בעלי החכמה התלמודית. רש"י חונן במתת הרוח לזַקֵּק את דברי התלמוד ולזַכְּכָם, לתת את נפשו בנפש המבין והתלמיד, להשכיל ולדעת את כל הדבר קשה־ההבנה והמקום הנותן מקום לטעות, ובכח הזה, במלה אחת או שתים, במבטאים אחדים, הוא מסיר את המכשול ומפיץ אור יקר על פני הענין להאיר עיני המלמדים והלומדים. במלה אחת או פתגם קל הוא מיושר מעקשים, מתרץ הקושיות ומפיץ אור חדש על פני שיטות וסוגיות שלמות. על כן מיום שנתגלה הבאור היקר הזה עד היום, כן דרך הלומדים ־ המבינים לדקדק בדברי אבי המפרשים הזה, ולמצוא כוונה וטעם חכמים בכל דבר ודבר מדבריו· ביחוד היתה כוונתו הטובה להרחיק הזרות ולליישב הענינים בדרך פשוטה וישרה. ברוב הפעמים מביא רש"י דברי המפרשים שקדמוהו, אך זה דרכו לצרפם ולבררם ולהסבירם בלשון חכמים תיטיב דעת; אך גם מתח קו בקרת עליהם ויעמוד על דבריהם, ובמקום שראה שאינם מספיקים לבאר את השמועות, או כי בחזקת היד הם מכניסים בדברי התלמוד דברים וכוונות ילדי רוחם, שאינם מתאימים ומתאמתים למשמעות הדברים על פי הבינה הישרה, אז נטה מדברי הראשונים וקיים רק הראוי להתקיים, ויבטל את הדברים הבטלים לפי דעתו ויפרש מדעתו· ופירושיו שהורה והוגה מלבו המה כלם בחריצות השכל ויושר הגיון ובסגנון קל להסביר הדברים ולהכניסם ללב המעיין· רש"י הוא חכם־חרשים בחכמת הפַּרְשָׁנוּת· עוד מעט ופירושיו נתקבלו בכל בתי־מדרש התורה בצרפת ואשכנז ומפניהם נדחו וכמעט נשתכחו פירושי רבנו גרשום מאור הגולה ותלמידיו שהיו מוריו ורבותיו של רבנו שלמה היצחקי1)·

---

1) אף על פי שבשום אופן לא נוכל פה לתת לקוראינו את כל תעצומות פעולתו של רש"י ותכונתו המופלאה בהפרשנות, אך בכ"ז נחשוב לחובה בספר דברי ימי ישראל בעברית לקהל קוראים עברים, שפירש"י על הש"ס וכה"ק שגור בפיהם, ונתחנכו על ברכיו מטל ילדותם, למסור פה איזה כללים, תארים וסימנים שהם צביון פירושיו על התלמוד כפי שנעזרתי כהספרים שהזכרתי למעלה. והנה התכונות המופלאות אשר לפירוש רש"י על הש"ס הן: א) „בקרת הנוסחאות השונות": רבנו גרשום מאור הגולה כבר הוציא לאור ספר הש"ס מוגה והטיל חרם על המגיהים ומנסחי הגירסאות, אבל רש"י מצא, כי אחר שקבע הרגמ"ה את גירסאותיו נמצאו גרסאות אין מספר שאין להם שחר והן משחיתין את כוונת התלמוד ומביאות ערבוביא גדולה בפירוש השמועית, על כן התיר לעצמו מה שאסר רגמ"ה, וישב לערוך שנית נוסחא מול נוסחא, בדק הגירסאות וימתח עליהן חוט של בקרת, ויברר ויתקן הגרסא האחרונה והמקוימת על פי הכרעתו ואז נגש אל הפירוש (דורו"ד 223 וב"ת שנה שניה מעמוד 129 והלאה). — ב) רבנו שלמה לא היה מהמבוהלים למהר בפרסום דבריו, טרם שהתבררו והתלבנו דבריו אצלו יפה יפה. מהפירוש אשר לפנינו נמצאו שלש מהדורות. נראה הדבר, שהפירוש אשר לפנינו הוא מהדורא תליתאה, אחרי אשר צרף וזקק את פירושיו וחזר מדבריו בכמה מקומות. ופירושו שלפנינו הוא הלשון האחרון שראוי לתפסו. אך נראה שגם כן נשתרבבו בו דברים ממהדורא קמא והן בל"ס על פי הכרעת תלמידיו. ועל זה עיין תוספות ע"ז ע"א ד"ה המטהר ודברי רש"י בעצמו (בבא מציעא דף ק"ח ע"ב, זבחים דף פ"ז ע"ב ברש"י ובתוספות ד"ה אלא, ובאור זרוע חלק א' סימן ס"א — (דורו"ד ח"ג 223—224): ג) שיטתו בפירושו להתנהל לרגל הדבר המתפרש לבאר הדברים על פי שיטתו של הספר

רש״י כתב גם פירושיו לרוב כתבי־הקדש, וגם בדרכי הפירושים האלה הננו רואים אותו עומד ברשות עצמו ובוחר לו הדרך שילך בה מבלי להשען על

אשר לפניו. דרכו של רש״י להסתייע ולחזק פירושיו ממקום אחר, ללמוד מן המפורש במקום אחר על הסתום במקום הזה. ברוב הפעמים מביא את הראיה לדבריו, ויש שיסמוך על הקורא שנהירין ליה שבילי התלמוד ואינו מעיר במראה המקומות, מכלל זה הוא, כי מפרש הוא את התלמוד על פי רוחו של התלמוד בבירור הדברים ובקרת על פי יסוד הענין המבוקר, ומעולם לא ראינוהו מתאמץ להכניס בהתלמוד כוונות, שבאמת הן זרות לו. וכן רחוק הוא מהחריפות, המכנסת פילא בקופא דמחטא „ומיישבת בדוחק״, וכמה פעמים יודה ויאמר על מה שלא ידע: לא ידעתי (שבת ט״ז ע״ב: י״ז ע״א, מ״ט ע״ב; חולין מ״ו ע״ב; פסחים ל״ד ע״ב, פ״א ע״א; ביצה כ״ה ע״א; יומא נ״ג ע״ב; סוכה כ״ט ע״א) — מראי מקומות אלה מוסבים על תכונת רש״י לאמר על מה שלא שמע ולא ידע: „לא שמעתי ולא ידעתי״ כי על האמור למעלה רבו המקומות מספור. ובכלל יש בידי פה רק להעיר ולא גם להביא הסיועים וההכרעות אף לא מראי המקומות, אשר אותם ימצא הקורא המעיין בהספרים שהזכרתי למעלה. (עיין דודו״ד ח״ד 324 וב״ת שנה ב׳ 134). — ד) הלשון הזכה והמדוקדקת, אשר כבר עמד על זה הרב המחבר בפנים, כבר נמצא בשה״ג בשם ס׳ ישן לאמר: „אין מעלת רש״י נכרת רק ליחידים, כי במלה אחת יכלול לפעמים „תירוצים על חבילות קושיות״. בפתגמיו: הלכך, כלומר, כדמפרש ואזיל, וכו׳ וכו׳ הוא מהנך את הקורא ללכת בדרכי העיון במסלה סלולה, להתיישב בדעתו ולמנוע משאלות שאינן אלא תולדות חסרון העיון וההשתכלות השלמה — איננו מביא את פסקי הדינים, ברצותו לברוח מהאריכות ובזה נבדל מפירוש הרמב״ם על המשנה. ומכל מקום נדע, שאם יאמר רש״י: „אמר״: „אמרו״, „תניא״ וכו׳ לראיה על דבריו, נראה מזה שבכל זה אין ההלכה שמביא מוסכמת, ובמקום שהוא מסתייע מהלכה ואומר „דקיימא לן״ הוא מחליט את פסק ההלכה. ה) המסכתות שלא באה עליהן פירש״י ונתפרשו על ידי תלמידיו או נכדיו המה: סוף מסכת מכות (מדף י״ט והלאה נתפרש על ידי חתנו הריב״ן). מסכת בבא בתרא מראש פרק ג׳ עד הסוף (נתפרש על ידי נכדו הרשב״ם); רבים מטילים ספק בפירש״י על נדרים אם הוא מרש״י (בית יוסף או״ח סי׳ מ״ז, יו״ד סי׳ ר״ז וחו״מ סי׳ קפ״ו; כן מחליטים שפירש״י על מס׳ נזיר ומעילה אינו מרש״י (בסוף משנה הלכות נזירות, יד מלאכי), והח׳ רשז״ח האלבערשטאמם, ע״פ כ״י אשר באוצר ספריו, פרסם, כי פירוש מס׳ נזיר הוא מהריב״ן, וכמו כן יש מערערים על פירש״י על מסכת תענית, והדבור בזה יארך מאד (עיין שה״ג בערך רש״י, צונץ ג. ד. פארטראֶגע ודודו״ד ח״ד 330). — ו) דקדוקו בסדר זמנים וזהירותו שלא להחליף איש באיש בסדר תנאים ואמוראים. כמעט כל חקירות והחלטות בעלי הבקרת בתולדות ישראל שבימי התלמוד וחבור המשנה והתלמוד בעצמם וכל ההחלטות שאנו רגילים להאמין, כי אחרוני החכמים עמדו עליהן, הנה באמת כבר מרומזים הדברים ברש״י. להביא ראיות על דקדוקו של רש״י בסדר הזמנים של התנאים ואמוראים הוא למותר, כי כל הש״ס מלא מזה, ופה נזכיר, כי הוא אבי בעל הדעה (אף שאינה מוסכמת ומוחלטת) כי המשנה והגמרא לא נכתבו (ועל זה דברנו במדה מספקת להפין ספרנו בדברי ימי ישראל חלק ג׳). דעת הרב מחברנו ביחוסן של התוספתות להמשנה (עיין דברי ימי ישראל חלק ג׳) ודעות החכמים האחרים במקצוע זה מרומזות בדברי רש״י קדושין כ״ה ע״א. הוא היה אומר: „את התלמוד סדרו בני הישיבה ורבינא ורב אשי היו ראשי מסדריו״ (שבת דף ע״א ע״ב, ב״מ פ״ו ע״א) ולפעמים סדרו דבר שלא במקומו מפני איזו סבה (סנהדרין ל״ה ע״א) (ועיין בית תלמוד שנה ב׳ עמוד 161־162). ז) בזמן קצר מאד נתקבלו פירושי הש״ס שלו בכל תפוצות ישראל ויהיו לעינים לכל העוסקים בתלמוד. כבוד תורתו היה גדול בין הספרדים כבין האשכנזים ויגיע עד בבל. גאוני בבל האחרונים קראוהו: „גדול המפרשים רבנו שלמה מאיר עיני הגולה״ (שו״ת ברכת אברהם סימן י״ט); ובראב״ן סימן ק״ז אומר: . . . „ראיתי אנשים חכמים שבאו להפליג „בדברי בדות והבאי על תשובת הזקן רבנו שלמה נ״נ (נוחי נפש), אשר מימיו אנחנו שותין ומפיו „אנו חיין . . . והחי יתן אל לבו ויבין תורה שלמה של רבנו שלמה, אשר אזן וחקר ותיקן אזנים „לתורה״ . . . ויחתום דברי התשובה הגדולה הזאת (בדין אלמנה שנשאת ואם יכולה לגבות את כתובתה מאישה הראשון במקרקעי) בדברים האלה לאמר: שפתותיו שמרו דעת ותורה נתבקשה

המבארים שהיו לפניו. בטוב טעם ואהבת אמת בא מעצמו אל ההבנה הישרה בפשט המלות וטעם הענין. אך בפנה זאת נמשך ביותר אחרי דרכי הבאור ההגדי

ונתחדשה ונדרשה מפיו, תורת אמת היתה בפיו, בשלום ובמישור הלך והעמיד לעולם רגל שלישי (נ"ל שהכוונה בזה: רגל שלישי לתורה שבעל־פה: המשנה, הגמרא ופירוש רש"י), והגדיל תורה והאדיר. ובמשך שמונה מאות שנה לא נמצא בכל גדולי התלמוד איש שיפקפק בגדולת פירושו ובבחינה זאת הוא רבם של ישראל מני אז ועד היום. ח) מספרי רש"י האחרים לבד פירושיו מהם כבר נדפסו ומהם עודם בכתב־יד ראוי להזכיר את תשובותיו הרבות, והן אינן על פי הרוב ספרים בפני עצמן, כי אם מפוזרות בין הפסקים שחברו תלמידיו והן ה„פרדס", ה„אורה", „מחזור ויטרי", סדרו תלמידו ר' שמחה מויטרי וספר „אסור והיתר" וספר „הסדרים" (נמצא באוצר הספרים של החכם ר' זש"ח האלבערשטאמם). הראשון שהודיע טיבו של מחזור ויטרי היה המנוח שד"ל בכרם חמד (ח"ג עמוד 200) ומני אז ועד היום הוא יוצא בדפוס פעם אחר פעם על ידי „מקיצי נרדמים"; ספרו אסור והיתר נמצא בכת"י באוצר הספרים הגדול של מערצבאכער במינכען וכן נמצא סדור מרש"י; ספר ה„פרדס" וה„אורה" הם עתה ספר אחד ומשערים כי מוציאם לאור הוא רבי נתן המכירי. ברור הספקות האלה נמצא בבית תלמוד שנה שניה עמוד 204‑206 — בכתבי הדברים האלה אין לפני ספרו של החכם וויס תולדות רש"י עם הערות החכמים שהזכרתי למעלה. ט) מתכונותיו הנפשיות של רש"י ויקרת רוחו נוספים על הדברים האמורים בפנים, יש להעיר את סבלנותו. הוא היה אומר: אף על פי שחטא ישראל הוא ואסר להלוות ברבית לישראל מומר; כששאלוהו אם יש לפרוש מיינם של האנוסים — השיב חלילה לפרוש מיינם לביישם... מפני שכל מה שעשו עשו מפני אבחת חרב וימהרו לפרוש וחזרו, אסור לספר אחרי מטתם ולזכור מעשיהם הראשונים (לקוטים בסוף ספר הפרדס). נפלאה היא תשובתו שנתפרסמה על ידי שד"ל באוצר נחמד ח"ד מעמוד 174 והלאה); השאלה היא: על דבר משפחות המתגרות זו בזו בחירופים, ונשמע לקהל קבלון (קאַבאיללאָנן) וגזרו עליהם שלא ירגילו בכך וכו' וקפץ אחד מן (המשפחה האחרת) והזכיר לו שנטמע בימי השמד ועמד אחד, ואמר לזה הס מהזכיר שהרי נגזר על כך... ועכשיו נודע שגזר רבנו גרשום שכל המזכיר (לאנוס את חרפתו שנטמע בין הגוים) יהא בנדוי — ונדויו של רבינו גרשום נדוי עולמית היא, שאין לנו חשוב כיוצא בו להתירו — ואלו אומרים שלא הוזכר להם שם הרב וכו' האם יש להתיר הנדוי? תשובת רש"י היא לראשונה להחמיר, כן מצד המנדה שהוא רגמ"ה, שאין גדול כמותו להתיר, „שרבנו גרשום זכר צדיק וקדוש לברכה שמאיר „עיני גולה, כלנו מפיו חיין וכל בני גלות אשכנז וכיתים (?) תלמידי תלמידיו הם", וכן מצד שהמחרפים עברו עבירה גדולה באונאת דברים שהזכירו לבעל תשובה מעשיו הראשונים, „ושכתבתם „עלי שאתיר את הנדוי, חלילה לי מזאת, ליטול את השם ולעשותי בית־דין חשוב — אם הייתי „ביניכם הייתי נמנה עמכם בהיתר, אבל מי אני ליטול לי שם... הנה אני הדל ומניני הצעיר, „שידי יתומי יתומים" — ובכל זאת מסיק להיתר שעשרה חשובי הצבור נחשבים כשלוחי רגמ"ה ויש בידם להתיר הנדוי. — בתשובה הזאת בענין אחר נראה את מדתו מדת אהרן רודף שלום ויאמר: „ואתם תנו לבבכם לרדוף שלום, וראו כי בעונינו לקו אותם שסביבותיכם מכה נחלה מאד (כוונתו „לגזרת תתנ"ו בעת מסע הצלב הראשון) וכבר זוללים בין הגוים והשלום הוא יגרום לכם ליעזר „(להעזר) מן הצר" וכו'. בתשובותיו הוא עומד לימין החלשים היתומים והנשים, על החוזרים משדופי אשה אומר: „על שדוכי אשה שהנהיגו הראשונים כן שלא לבייש את בנות ישראל, ויש מן הדין „לקונסו ממון ורדוי הגוף, ותלמיד המסייע אינו חולק כבוד לתורתו, להחזיק יד מריע ומן השמים „מנעוהו מכבוד, ונכסו ממנו גלויותיה של תורה, כל שכן שלא יבין במעמקיה" וכו'. — (גם כן באו"נ שם ושו"ת מהר"ם מרוטנבורג סימן תתנ"ה). — שוב נשאל רש"י על אחד שבא בעלילה על אשתו לאמר כי מצא בה מומין וגרשה מביתו, וישב רש"י בדברים יורדים חדרי בטן ובתוכחות מוסר וכתב: „זה האיש הבא בעלילת שקר אינו מזרעו של אברהם אבינו שדרכו לרחם על הבריות"... „שאף בהכופרים בהקב"ה ראינו הרבה שאין מרחקים את נשותיהם, וכן הנשים לבעליהן וזה הקשית „לבו נגד ברית) אבינו שבשמים באשר בינו ובין אשת נעוריו. משפט ודין עליו לנהוג בה כמנהג „בנות ישראל. ואם אינה מקרבה ברחמים וכבוד, יגרשנה ויתן לה כל כתובתה" (תשובות רש"י בכ"י של החכם שזח"ה ובמהר"ם מר"ב סימן תתנ"ג). שפ"ר.

זהדרשה; על פי דעתו והשקפתו, באורי הכתובים בתלמוד ומדרשי אגדה הם מתאימים להכוונה הראשונה שבכתבי־הקדש; בכל אלה הכיר וידע גם הוא, אם גם בהכָּרָה ברורה וצלולה, כי הדרש והפשט הם שני דברים שסותרים זה את זה והאחד צריך להיות נדחה לפעמים מפני חברו. כמה פעמים הוא אומר: „הדרשה תדרש והמקרא יתישב על פי פשוטו דבר דבור על אפניו" 1)· לעת זקנתו התגברה אצלו ההכָּרָה, כי לא יצא בבאוריו לכתבי־הקדש ידי חובת מבאר המקרא על פי עֹמק הפשט. ובן בתו המבאר והפשטן רבי שמואל בן מאיר (הרשב"ם) בראשית ל"ז) יאמר: „הראשונים מתוך חסידותם נתעסקו לנטות אחרי הדרשות··· „ומתוך כך לא הורגלו בעמק פשוטו של מקרא. . · וגם רבנו שלמה אבי „אמי מאיר עיני גולה, שפירש תורה נביאים וכתובים נתן לב (אחרי כן) לפרש „פשוטו של מקרא. ואף אני שמואל בר מאיר חתנו זצ"ל נִתְוַכַּחְתִּי עמו „ולפניו והודה לי שאילו היה לו פנאי היה צריך לעשות פירושים אחרים לפי „הפשטים המתחדשים בכל יום". — ובכל נטותו לדרכי הדרוש, הנה עמד רש"י על מדרגה גבוהה מאד · מבארי כתבי־הקדש הנוצרים בימים ההם, כלם היו מאמינים, שכל מלה ומלה בכתבי־הקדש מתפרשת ונדרשת בארבע פנים. ארבעת הפנים האלה שהמקרא נדרש על פיהם היה להם בדרך רמז וסמל ארבעת הרגלים של ה„שלחן אשר לפני ה'"· ארבעת הפנים האלה הן: הפשט, הרמז, הדרוש והסוד: הפשט הוא האות המורה על המעשים והענינים שנקרו ונהיו, הרמז (אללעגוריע) יורה דרך אמונה (לאמר למצוא בכל דבר ודבר בהמקרא רמזים על מיסד הברית החדשה, על היסורים שסבל ועל יסודות הכנסיה הנוצרית), הדרש או הכוונה המוסרית הצפונה בהכתובים, היא מישרת מעשי בני האדם ומעיר אזנם למוסר, והסוד (מיסטיק, אנאגוגע) היא תורת חיי עולם הנשמות, תורת החיים שאחרי המות וצפונה וספונה בסוד שיח התורה העליונה וכבשונו של עולם הרוחני 2) · כן היה מצב הבינה במקרא בימים ההם בבתי־מדרשם של חכמי הנוצרים. אך רבנו שלמה ידע ליישב המקראות ביושר הגיון הקרוב אל הפשט גם באחזו בדרכי הדרוש, ומעולם לא הלך לבו אחרי באורי הכתובים על דרך הנסתר — ובפעמים רבות גם יסור מן הדרשה וירחיק אותה מפני שאינה מתישבת בשום אופן עם פשוטו של מקרא ותורת הלשון העברית 3), ויבאר על פי עֹמק הפשט וההגיון · בגלל באוריו ופירושיו על ספרי כתבי־הקדש נקרא בפי חכמי הדורות הראשונים בשם פַּרְשַׁנְדָּתָא 4). — ואשר יפליא אותנו יותר

---

1) בראשית ג' ח', ועיין גם כן פירוש רש"י על התורה ויחי מ"ט, כ"ב, שמקבל את מדרש האגדה מפני „שמתיישב על לשון המקרא", ובשמות (ו' ט') מרחיק את המדרש „מפני שאינו מתישב אחר המקרא" וכיוצא בו שם (קפיטל ב' ה'), והמקומות האלה רבו מספור. וכמו כן בפירושו על נביאים וכתובים מבטל לפעמים דברי בעל המדרש מפני הדברים הטובים בעיניו כקרובים יותר לפשוטו של מקרא (שמואל א' ב', ל'; תהלים ט"ז א', שם ס"ח ל"ו). מרגלא בפומיה לאמר: כך דרשו חכמים, אבל לפי סדר המקראות וכו', ורבותינו דרשו מה שדרשו, ועוד רבות. ועיין תולדות ריש"י בבית תלמוד להחכם ווייס עמוד 227. שפ"ר.

2) על דבר דרכי מפרשי כתבי־הקדש הנוצרים בדורו של רש"י עיין בספרו של Schröck: כריסטליכע קירכענגעשיכטע טהייל 28. זייטע 324. 3) עיין למעלה בהערה.

4) רבי משה דאנון יביא פתגם חדודי והלצי בנושא הזה: „כל פירושי צרפתה השלך

בראותנו את רש״י מעמיק ויורד לדעת פשוטו של מקרא ודורש בתורת הלשון העברית, הוא הדבר, כי נדע אשר עיניו לא ראו את ספרי התיירים הגדולים בחכמת הלשון העברית, ספרי רבי יהודה אבן־חיוג׳ ורבי יונה אבן־גנא׳ח, אשר כתבו ערבית בשפת לא ידע רש״י, וכאשר בכלל לא ידע מההלכות הגדולות בתורת לשון עברית שנתחדשו בבית מדרשם של חכמי ספרד— וידע רק את התחלות דקדוק לשון עברית מספרי מנחם בן סרוק ודונש בן לברט והם היו לו לעינים במקומות אין מספר בפירושו על כתבי־הקדש. ולכן דבריו וחדושיו בדקדוק הלשון מתנהגים בכבדות ואינם מבוררים כל צרכם. — ועם כל אלה לא זכה כל מפרש ומבאר כתבי־הקדש להתפשט ברבים ולהיות קנין כל קוראי ספרי־הקדש כמו שזכה פירושו של רש״י. היו ימים אשר לא נראה כל ספר מכתבי־הקדש בדפום מבלי פי׳ רש״י בצדו, והפירוש וכתבי־הקדש התלכדו ולא התפרדו כאחים תאמים, וקדושתם של הספרים הקדושים האלה חלה גם על הפירוש הזה, ויקדש בעיני כל העם, עדי הרבו לרקדק בדבריו ובכל דור ודור קמו מבארים לבאוריו ויחתרו לרדת לסוף דעתו 1). רש״י היה גם פייטן כמנהג הזמן ההוא לחבר פיוטים ושירי־תפלה בבית־הכנסת. אך תכונה שירית ומליצית אין לפיוטיו 2). חכמי צרפת ואשכנז (זקני לותיר) היו גדולים בחדושי תורה וחכמת התלמוד בהתפתחות הרעיון בהשכל וידוע את דרכי למודו, אך חסר להם דעת תורת החן ויהיו נעדרי חוש הנעם והנשגב.

בית־המדרש הגדול לתורת התלמוד במגנצא שיסד רבנו גרשום מאור הגולה התעלה ויגיע למעלה עליונה על ידי רש״י. רוח רבנו שלמה נחה על חתניו ועל נכדיו בני בנותיו ויוצאי חלציו אלה היו גם המובחרים שבתלמידיו. בנים לא היו לרש״י, כי אם שלש בנות, ואחת מהנה היתה למודה בתלמוד, עד כי בחלותו קראה היא לפניו את השאלות אשר שאלו אותו חכמי דורו במכתב. רש״י קרא לפניה את התשובות מפיו והיא העלתה דבריו על הכתב 3). את כל שלשת בנותיו השיא רש״י לתלמידי חכמים ומהם נודעו

לאשפתה חוץ מפרשנדתא ובן פורתא״ (שם הגדולים הוצאת בן־יעקב ח״א עמוד 165). בן פורתא, יש אומרים שהוא רמז על רבי יוסף מפרש המקרא נין ונכד לרש״י ויותר יש לשער שהכוונה הוא על רבי יוסף בכור־שור.

1) צונץ בתולדות רש״י מונה מספר הפירושים שנעשו לפירוש רש״י על התנ״ך ומעמידם על ארבעים ותשעה. אולם מהגדולים והידועים אשר ידי כל המעיינים והקוראים הפשוטים ממשמשים בהם — הוא הגדול שבכלם פירושי רבנו אליהו מזרחי שזכו לשם גדול כאשר בארתי בספרי „מוצאי־גולה״ ח״א, והספר „שפתי חכמים״ לרבי שבתי באס המצוי בידי כל אדם וזכה שידפיסו דבריו עם פירוש רש״י. — דבר גדול עשה בזמננו החכם רבי אברהם ברלינער שהוציא לאור פירוש רש״י על התורה נקיים ומדויקים ע״פ בקרת חלופי הגרסאות מתשעת כתבי־יד שונים וביחוד מכתבי־יד הנמצאים בוואתיקאן ברומא, והערותיו יקרות מאד לברר הגירסאות הנכונות והמוטעות, באיזה דרך נשתרבבו בהפירוש דברים מאנשים אחרים ונתיחסו לרש״י. שפ״ר.

2) יוצא מהם הפיוט של רש״י במוסף ליום כפור אחר העבודה המתחיל במלות: ומשחרב בית־המקדש תנות צרות לא נוכל, שבר בכל יום ואנחה, הדבור איננו שירי אך יורד ובוקע לעמקי הלב ובאזנינו נשמע ממנו את אנחת ואנקת חללי ישראל הנהרגים ונטבחים על קדוש־השם בימי מסע הצלב הראשון. שפ״ר.

3) פרדס ל״ג עמוד ד׳. וז״ל רש״י שם: הנני צעיר שעל החתום נידון ביסורי חולי וכו׳ פי

ד״י   6   10   ח״ד

לנו שמות השנים הראשונים: הראשון ר"מ מעיר רַמֵרְיוּ או רומרוג בקרבת העיר טרויש, וחתנו זה היה האב לשלשת בנים, שהתעתדו גם הם להיות אבות התורה התלמודית בישראל; והשני הוא רבי יהודה ברבי נתן (הריב"ן) ושם השלישי לא נודע לנו. עם רש"י ובני בית־מדרשו — נכדיו בחירי תלמידיו — היתה צרפת הצפונית ומדינת שאמפאני לנְוֵה התורה ומקום דרישת התלמוד, התפתחותו והתגדלותו כארץ שנער מלפנים. מצרפת הצפונית יצאה תורה לישראל כמבבל לפני שנות מאות ואל דברי חכמי התורה שם נשמעו כל כנסיות ישראל אשר באירופה. גם בספרד בקשו לקבל תורה מפי חכמי התלמוד הצרפתים ושכר למודם נִתַּן להם ביד רחבה 1). כנסת ישראל הספרדים שקמה לאֵם־האומה הישראלית ותהי העליונה לכל כנסיות האומה לתורה ולחכמה ולכל עניני הלאֹם היתה זקוקה עתה, מימי רש"י והדורות שאחריו, לתת חלק גדול מהנהגתה וראשותה לאחותה הצעירה — כנסת ישראל הצרפתית. ספרד היתה כמאז הארץ הנבחרת לשירת ישראל ומליצת לשון הקדש, לחקירת השפה, בינה במקרא, העיון ההגיוני וחקר־דת ואמונה, בכלל לחכמת היהדות, אך בהתורה התלמודית, בשנונה ודקדוקה והתפתחותה עלתה עליה אחותה הצעירה — כנסת ישראל שבצרפת הצפונית.

בימים ההם היו בספרד שני אנשים אשר עסקו רק בתורת הלשון העברית ובינת המקרא ואם לא חרשו במקצעות התורה אלה דברים נכבדים, הנה ידעו להחיות הידיעות האלה ולמסור הדברים שקבלו מרבותיהם בני הדור הקודם לבני הדורות הבאים: שם האחד רבי משה בן שמואל אבן־ג'יקטאליא מקורדובה, ושם השני רבי יהודה אבן־בלעם מטולידה פעולתם נופלת בערך שנות ד"א תת"ל — תת"ס) 2). הראשון היה תלמידו של רבי יונה אבן־גנא'ח, וכמוהו באר כתבי־הקדש בדרך החפש. על מזמורים אחדים בספר התהלים הוציא משפט, כי נתחברו בדורות מאוחרים 3). בעוד אשר בימים ההם האמינו מבארי כתבי־הקדש היהודים והנוצרים, כי כל המזמורים שבספר תהלים נאמרו מהמלך דוד נעים זמירות ישראל; לא שם לבו לסדר הפסוקים שפסקו בעלי המסרה, כמו שעשה רב סעדיה גאון ויחבר סוף פסוק אחד בהמשך אל הפסוק שאחריו 4). באוריו בכתבי־הקדש, שיש מהם גם נכבדים וראויים לשים להם לב, אבדו רובם ולא הגיעו לידינו מהם, כי אם איזה פיסקאות ודברים מקוטעים. גם מאמריו בדקדוק הלשון על דבר שמות העצם זכר ונקבה בשמוש הלשון העברית 5) לא נמצא עוד

נשכחתי (צ"ל נחלשתי) ואזלת ידי ממשוך בעט־סופר, ולכן בתי קוראת לפני שורות הללו והיא כותבת וכו'.

1) תשובות רב אלפס סימן רכ"ג.

2) זמן שני מבארי כתבי־הקדש אלה נודע. שניהם היו בני־דור אחד ובעלי מחלוקת מתוכחים זה עם זה בשאלות ספרותיות. אבן־בלעם יספר בעצמו, כי הוא בן־דורו של הרי"ץ אבן־גיאת (דערנבורג בצייטשריפט לגייגער חלק ה' עמוד 408 בהערה), וכי דבר עם אחד מתלמידיו של רב יהוסף הנגיד (החלוץ ח"ב עמוד 61).

3) אבן עזרא על תהלים קפיטל מ"ב.

4) אבן עזרא בספר הצחות בסופו.

5) עיין ציון א' סימן מ"ב בסוף הספר.

אתנו · רבי משה ג׳יקטאליא יצא מקורדובה ויבא לסארקוסטה (סאראגוסה)׳ וישב בתוכה 1) · ושם היה איש נדיב בשם שמואל, אשר הרבה לעשות עמו טובה ויספיק לו כל צרכיו · לחפץ בן־הנדיב הזה תרגם רבי יצחק גיקטליא את ספרי אבן־חיוג׳ מערבית לעברית, לטובת היהודים יושבי ספרד הצפונית אשר לא ידעו את הלשון הערבית ·

בן־דורו ומתנגדו בחכמת הספרות היה רבי יהודה אבן־בלעם תושב שיביליא · ממנו לא נראה רוח כביר בחקירת הלשון ולכתו בדרך החקירה לבדו מבלי להִמָשֵך על אחרים כמו שנראה מרבי משה גיקטליא · הוא איננו סר מן המסרה, ויכתוב ספר על כללי המסרה. השאיר אחריו ספרים בדקדוק הלשון וגם פירוש על חמשה חומשי תורה, אף כי היה רבי יהודה אבן־בלעם מחזיק בהקבלה והמסרת, בכל זאת גם בספריו נראו עקבות רוח היום לחכמי ישראל בספרד הדרומית בימים ההם, רוח חפש החקירה וינסה לפרש מקומות אחדים בכתבי הקדש, באופן המבאר את הנסים והנפלאות על פי דרך הטבע 2) · שני המדקדקים והמבארים האלה חברו גם פיוטים אך פיוטיהם אינם מהטובים והמובחרים שנתחברו בימים ההם ·

הנה כן רואים הננו את יהודי ספרד עולים על כל אחיהם בשיר ומליצה בחקירה ובינה במקרא, ואת יהודי צרפת — הגבורים במלחמתה של התורה התלמודית. לְעֻמת שתי כנסיות ישראל אלה: בספרד וצרפת, עמדה כנסת ישראל שבאיטליה בשפל המדרגה בהשלמה המושכלת והתורנית · רבי שבתי בן משה מרומא (חי בערך שנת ד״א תת״י = 1050 לספירת הנוצרים) 3), מבני

---

1) רגילים להחליט, כי רבי משה גיקטליא יצא מספרד לשבת בצרפת. אבל נגד ההחלטה הזאת נדע את אשר יספר עליו רבי משה אבן־עזרא לאמר: נולד בקורדובה ויושב בעיר סאראגוסה. במבואו לספרי ר״י חיוג (שהעתיק מערבית לעברית, אמר, כי רוב בני צרפת אינם מבינים את הלשון הערבית. הרוב, אך אנשים מועטים ישנם שמבינים את הלשון הזאת. האם נכון הדבר? כלומר בצרפת לא נמצאו אפילו יהודים מעטים שיבינו את הלשון הזאת). אך דאָזי הוכיח בראיות ברורות, כי מדינת קטלוניא וכל ספרד הצפונית היו נקראות בפי המושלמים בשם צרפת (Al-Frang), כי היתה קטלוניא נכנעת לצרפת בזמן מן הזמנים (עיין בספר: Recherches sur l'histoire et la literature de l' Espange). בממלכת צרפת זאת על אדמת ספרד חי גם כן אבן־גיקטיליא וליושבי ארץ מגורתו זאת — קטלוניא — קרא בשם: אנשי צרפת. על דבר ספריו עיין עוואלד ודוקעס בספרם בייטראֶגע חלק ב׳ וחלק ג׳.

2) מאמר תחית המתים להרמב״ם הוצאת אמשטרדם דף 130. על דבר ספריו של אבן־בלעם עיין דוקעס בייטראֶגע .II; אריענט 1846 בליטעראטורבלאטט גליון 29. והחלוץ חלק שני מעמוד 61 והלאה. ספר קטן ממנו על טעמי המקרא, נדפס ראשונה על ידי מערסעריערס בפאריז ואחרי כן על ידי פאללאק ופיליפובסקי באמשטרדם בשנת 1859 — עכ״ל הרב המחבר. והנה הספר הזה לא טעמי המקרא סתם ענינו כי אם טעמי אמ״ת וזה חזר ונדפס על ידי פאללאק, ומלבד זה „טעמי המקרא" על ידי מערסעריערס בפאריז. מלבד זה נזכרים ספריו „הודיות הקורא", „ספר התגנים", „באור הפעלים", נדפס לראשונה בהכרמל שנה שלישית על ידי פאללאק וכו׳ — על אדות הספר „אותות הענינים" הרבה לדבר דערנבורג במה״ע „פיר די יודישע טהעאָלאָגיע". על כל זה ועל פירושו על התורה בערבית ויתר ספריו וכל החקירה על חדושיו השונים הרבה לברר הלכות ברורות החכם פּוקס בכה״ע „החוקר" שהוציא לאור ובספרו המיוחד שכתב על אדות הר״י אבן־בלעם. וכאשר הספרים האלה אינם תחת ידי לא אוכל להביא תמצית דבריהם במקום הזה. שפ״ר.

3) בהספר האשכנזי נשתרבבה פה טעות גדולה לאמר: אום 1150 (לסה״נ) וזו בודאי טעות וצ״ל 1050 = תת״י. שפ״ר.

ר ב י ק ל ו נ י מ ו ס; ו ר ב י י ח י א ל ב ר ב י א ב ר ה ם (יואב) מרומא ממשפחת הַעֲנָוִים — חברו פיוטים וגם שירי חול, אך מליצותיהם ושיריהם נעדרי החן והנֹעַם ושפתם קשה וזרה · את תורתם התלמידית קבלו מהרבנים אשר מחוץ לגבולות ארצם · ר ב י מ צ ל י ח א ב ן ־ א ל ־ ב צ ק 1) בן האי ס י צ י ל י א ה היה תלמידו של רב האי גאון בפומבדיתא ולאחר מותו שב לארצו ל ס י צ י ל י א ה האי אשר לאיטליה. לרבי מצליח זה היה תלמיד בנו של רבי יחיאל הנזכר ורבי נתן שמו— א' כמו שנודע בשמו ר ב נ ת ן א י ש ר ו מ י · רבותיו של רב נתן היה, מלבד רבי מצליח הנזכר, גם ר ב י מ ש ה ה ד ר ש ן מ נ ר ב ו נ א, והוא התלמודי הגדול האחד אשר שמו נשאר לזכרון לדור אחרון בהספרות העברית. הוא חבר ספר „המלים" תלמודי ויקרא אותו בשם „ע ר ו ך" · הספר הזה מצוין בשלמותו מכל הספרים במקצע זה שנתחברו לפניו, אך ר ב נ ת ן לא הרבה לחדש דברים בספרו, כי אם לקט את כל אשר מצא בספרי הקדמונים בפתרון מלות התלמוד · רוב פירושיו לקח מספרי ר ב נ ו ח נ נ א ל ב ר ח ו ש י א ל מ ק א י ר ו ו א ן 2) · ספר ה ע ר ו ך היה למפתח התלמוד 3) · גם רבי קלונימוס מרומא היה גדול בתורת התלמוד בימים ההם ורש"י יזכירהו בכבוד גדול ועדת ו ו י ר מ י י ש א מִנְּתָה אותו לרב ומירה תורה (אחרי שנת ד"א תתנ"ו) 4) · אך לא השאיר אחריו ספרים ולא נראתה ממנו כל תעצומה ופעלה על בני־דורו וארצו 5). ממעמד היהודים המדיני בממלכות איטליה לא ישמיעונו ספרי דברי הימים ההם דבר · אות נאמן כי שלום היה להם ולא סבלו רדיפות וגזרות · בימים ההם היתה הכהונה הגדולה להאמונה הקתולית ברומא סבוכה ואחוזה בהמון תגרות מלחמות וקטטות מדיניות ודתיות עדי שכחה את היהודים ולא הרגיזה אותם ממנוחתם ·

בהרצאת־דברים — דברי ימי ישראל וחייו הלאמיים הדתיים בקרב כנסיות האומה פנימה, באנו עתה לפרק־עת מעשים רַבֵּי־עלילה בתולדות האנושית בכללה ועמי מערב אירופה, המעשים אשר הרעישו פני תבל מסוף העולם המערבי — הנוצרי — עד סוף העולם המזרחי — האישלמי · — הננו מגיעים עתה לפרק־זמן ראשית־אבדן מלכות ישמעאל בספרד — כִּבּוּשׁ מלכי הנוצרים ונשיאיהם הלוך וכבוש מדינה אחר מדינה ופלך אחרי פלך ממלכי הערבים ונסיכיהם – ו מ ס ע ־ ה צ ל ב

1) על אדותיו (מחבר ספר החפין) עיין למעלה בהערה . שפ"ר .

2) רבנו תם בספר הישר סימן רכ"ה . על דבר רב נתן איש רומי, עיין תולדתו מאת ר"ש רפאפורט בבכורי העתים שנה עשירית תק"ץ (גם פה ישנה טעות בהספר האשכנזי . שפ"ר) ועל דבר אביו רבי יחיאל עיין בציימשריפט לגייגער חלק שלישי .

3) הרב המחבר קצר במעלת הספר הגדול ה ע ר ו ך . והרוצה באמת לדעת ערכו של הערוך יעיין במאמרו של שי"ר הנ"ל אף על פי שנמצאו שם גם דעות דחויות היום וביחוד בבית תלמוד שנה ראשונה ודודו"ד עמוד 307, ולהביאם פה יארכו הדברים ביותר . שפ"ר .

4) הוא רבי קלונימוס המובא ברש"י ביצה כ"ד : בדבר שהייה בכדי שיעשה מיו"ט ראשון ליו"ט שני אנו לאסור דבר שנתבשל ביו"ט ראשון על יו"ט שני : אומר רש"י : „עתה בא אלי מכתב „מגרמייש (ווידמיישא) שבא לשם אדם גדול זקן ויושב בישיבה ושמו רבי קלונימוס ובקי בכל הש"ס „והורה בן (להיתר)" . שפ"ר .

5) עיין למעלה בהערה . שפ"ר .

הראשון, אשר לרגלו נהפכה שפעת עמי המערב על ארצות המזרח וישנו פני החברה האנושית תכלית שנוי, השנויים הרבים והעצומים האלה הביאו בעקבותיהם תוצאות רבות בחיי כנסיות ישראל שבאירופה המערבית והתיכונה· תוצאות — ברוב הפעמים — מרות ורעות, חזות קשה (טראגעדיע) נוראה ואיומה ותולדותן היתה — הפסק העבודה־התמה, השקטה והשְׁלֵוָה — עבודת גדול התורה מְפוּחָה וְרְבוּיָה.

בתולדות התגברות הצלב על חצי הירח בספרד, בכִּבּוּשֵׁי הנוצרים מלכי צפון ספרד הלוך וכבוש מצפון לדרום את נסיכי המחמדיים לקחו חבל גם היהודים· ואם לא עמדו בשורה הראשונה בין האבירים הנלחמים בשם גאון הצלב ותפארת כבוד מלכותו, הנה היתה ידם בסוד המועצה, ובמעשים שנעשו אז לפני ולפנים ויהיו מסבבי הסבות להמלחמות הרבות האלה. יהודי ספרד בדורות ההם בעזרתם את הספרדים הנוצרים, לדחוק רגלי המחמדיים ולהחליש כחם בחצי־האי אשר לרגלי הררי פִּירֶאנֶיאָה, טמנו בידיהם פחים ומוקשי מות לרגלי בני בניהם בדורות האחרונים, את אבק־השרפה וכדורי מות, העתידים להתפוצץ לאחר שנות מאות להשמיד ולהכחיד את השבט הישראלי מעל אדמת ספרד· הרחיפה הראשונה — הקול הראשון להרעש הגדול, שהיה עתיד להרוס עד היסוד את ממלכות הערבים בספרד — יצאה אז מאת מלך קאסטיליה א ל פ ו נ ז ו הששי, מלך גבור איש מלחמה ועז־רוח הנשען על חרב גאותו והערמה והחריצות במשאו ומתנו עם מלכי הערביים שכניו, ולא על האמונה והחסידות היתרה. — להגיע אל התכלית אשר היתה משאת נפשו — הריסות ממלכות המושלמים אויבי הצלב בכל ספרד —, היתה דרושה לו ערמומיות וחכמה ותחבולה — לזרוע ריב ומדון בין מושלי הערביים בינם לבין עצמם, לעורר ביניהם קנאה ותחרות, לחזק את הקנאה והתחרות כי לא תחדלנה, עדי תפרוצנה תגרות ומלחמות בין המושלים הקרובים זה לזה בקרבת משפחה ואמונה, ס״ף דבר לסכסך מחמדיים במחמדיים, עדי יחלישו כחם במלחמת אחים ואז תהיה תבוסתם שלמה בבא עליהם גדודי אבירי הנוצרים ונשיאיהם ומושליהם· להשגת התכלית הזאת היו דרושים ל א ל פ ו נ ז ו הששי בעלי משא־ומתן בין ממלכה לממלכה (דיפלומטיים) חרוצים וערומים ואותם מצא רק בין היהודים היושבים במדינות מלכותו· האבירים (ריטטער) היו גסי־רוח וגסי־השכל בהליכותיהם עם בני האדם, והתושבים יושבי הערים היו נבערים מכל דעת ואינם ראויים להשתמש בהם במשא־ומתן הדורש זהירות ומתינות, דעת הטעם הטוב בהליכות גדולים ושרי המדינות, הכח לעמוד בהיכלי מלך, ובינת נבונים לדברים שהם כבשונו של עולם המדיני·— בחצרות מלכי הערביים ב ט ו ל י ד ה, ש י ב י ל י א ו ג ר א נ ד ה ומערכות השרים הערביים היה שורר טוב־טעם, רוח חכמה ודעת ללכת לרוח איש ואיש; האיש העומד לפניהם היה דרוש להיות איש־הלשון — היודע ומבין לשון־הערבית עם כל הרמזים והחידות בנאומיה — הרומזים על מעשים שהיו בדברי ימי ערב בימים קדמונים, במפעלות הגדולים הגבורים אנשי השם בהימים אשר הגיעה ממלכת ערב למרום קצה· והיה אם חפץ אז דיפלומט ציר ממלכה אחרת להשיג חפצו או לדעת דברי חפץ לאדונו ומלכו, הנה נָטַל עליו לא לבד לדעת את הלשון הערבית בטהרתה ולדבר בה דברי נגידים, הלשון בכל נאומיה ופתגמיה הדקים והמלאים רמזים שונים, אך גם לדעת את הספרות הערבית ורוח היום וטעם החברה במערכות

המלכים ההם · ולהתכלית הזאת נמצאו למלך הנוצרים היהודים, ויהיו המה המלאכים והצירים, אשר שלח אלפונזו הששי לחצרות מלכי ערב · דיפלומט כזה היה עמרם בן יצחק אבן-שַׁלְבִּיב (עיין ציון ד׳ בסוף הספר), רופא נפש המלך · לאלפונזו היה עוד יועץ יהודי ושמו צִידֵלוֹס, היועץ אשר ידע גם לקנות לב המלך הזה, שהתולדה תספר ממנו, כי התבודד במועדו ולא גלה לאיש את מחשבותיו ומערכי לבו; צידלוס התקרב אליו, עדי הרשה לנפשו לדבר לו דברים כאשר עם לבבו, דבר שלא הרהיבו עז בנפשם לעשותו גם האצילים והחורים (גראנדען) אשר בממלכת ספרד הנוצרית 1) · המלך אלפונסו הששי, בהיותו איש חפשי מקנאת הדת ובמשאו־ומתנו עם המושלים הערביים רכש לו גם הוא מבט אחר על דברי החיים בחברה וממלכה מהמבט האמוני והדתי, אשר היה אז לבדו לקו ומשקלת בפעולות יתר מושלי אירופה הנוצרים, לא לבד שנשא ראש יהודים אחדים ויותירם לטובה וינשאם בסימני כבוד, אך גם נתן תורה ומשפט אחד להיהודים היושבים במדינות מלכותו עם הנוצרים כן בתורת האזרחים בכלל, וכן בהמשפט לעלות במעלות החברות ולזכות לפקידות ומשרה בממלכה 2) ·

אמנם כן, התורה האחת בחקי אזרח ומשפטי המדינה ליהודים ונוצרים, לא נתן אלפונסו מדעתו, כי מצא את המעמד הזה נכון לפניו בעת כבוש ממלכתו מידי הערביים · אף כי ספר תורת החקים למלכי הוויסטגתים — הנוצרים הקדמונים בספרד לפני היותה למדינת ממלכת הכליף הערבי — היה עודנו בתקפו על פי הדין, כי לא נתבטל מעולם, ואת ספר התורה הזה הוא ידענו, כי היה מלא פסקים ודינים, סימנים ופרשיות ודקדוקים לאין קץ ותכלית, כלם נכונו להבדיל את היהודים לרעה בכל דרכי החיים, להצר צעדם לבלי היות להם תקומה בארץ; אך במשך שנות מאות, כל ימי ממשלת הערביים בארץ, שררו

---

1) רודריך מטולידה בספר de rebus Hispaniae VI, 34, יאמר כדברים האלה:

Quendam Judaeum cidellum nomine acciverunt (magnates et comites) qui satis erat familiaris regi (Adefonfo) propter industriam et scientiam medicinae:

פתרון הדברים הוא: החורים והרוזנים (מגנטים וקונטוס) קראו יהודי אחד ושמו צידעלל, אשר היה קרוב מאד להמלך (אלפונזו) לרגלי שקידתו וידיעתו את חכמת הרפואה. . . — עוד קרה הפעם, כי יעץ צידעללוס את המלך דבר, והוא לא קבל עצתו וגם חרה אפו בו ויאמר:

Non tibi imputo, quod hoc dicere praesumpsisti, sed mihi cujus familiaritate in tantam audacidm prorupsiti,

פתרון הדברים הוא: המלך אומר בחרות אפו אל אוהבו היהודי: לא איחס לך הדבר, כי נועזת לדבר אלי כדברים האלה, כי אם אלי — אני הסבותי בזה, כי באת לידי עזות כזאת בגלל חסדי אתך.

2) כהשיחה שבין המומר פטרוס אלפונזוס והיהודי משה (בשנת 1106) יאמר היהודי:

Vides auctm, quia Deus nos (Judaeus) et vivere permittit, et quotidie quantum amat, ostendit, cum nobis in conspectu inimicorum postrorum gratiam praestat et opibus locupletat, et honoribus exaltat,

פתרון הדברים הוא: „היהודי אומר אל המומר: הנך רואה, כי ה׳ הרשה לנו לחיות „ולהראות בכל יום איך יאהבו אותנו, ושומרים לנו את החסד והאהבה, מעשירים אותנו ומכבדים „אותנו מאד לעיני כל אויבינו״. (Dialogus II. in maxima bibliotheca patrum T. XXI. p. 186. E.

דינים ומנהגים אחרים, ויהיו המנהגים האלה (אשר לא הפלו בין איש לאיש בשביל אמונתו) הלכות מדינה (געוואהנהייטסרעכט ובלשון ספרדית: פועראס) וחקי הוויסטגותים הישנים נשכחו ונתבטלו בפעל. על פי ספר תורת האזרחים להוויסטגתים לא היה המשפט ליהודים להֵאָחֵז בספרד, ואם גם סבלום היו נחשבים לשפלים ונבזים, ומדת דינים מיוחדים מתוחה עליהם להבזותם ולהשפילם, עדי היו גם פסולים לעדות. אך לפי הלכות המדינה (המנהגים) חֹק אחד ותורה אחת היו למושלמים, נוצרים ויהודים היושבים בעיר אחת או בפלך אחד. היהודי היה נשבע לקיים עדותו נגד הנוצרי על ספר התורה. כאשר היה ריב ודין ודברים בין יהודי לנוצרי והגישו את עצומותיהם לפני שני שופטים (אלקאדע): אחד נוצרי ואחד יהודי. כאשר חפץ איש למכור את ביתו נבחרו שני שמאים נוצרים וכמספר הזה יהודים ויהיו לועד שמאים, לשום את הבית ולקצוב את מחירו. היה עוד מנהג בתוקף הדין, כי אין לדון את היהודים ולהתהלך עמהם בהליכות המדינה והחברה במעלה יתרה מן הכהנים והאצילים, אך גם לא להיות למטה מבני שתי המפלגות; קצבה אחת היתה לכֹּפר נפש שהוטל על הורג נפש איש ישראל, אציל נוצרי או כהן גזוי הראש (Tansurirt) 1). כה היתה השתוות חקי המדינה והחברה לכל האזרחים יהודים ונוצרים בכל הליכות החיים לקנה המדה — מדת הדין — של המנהג לדבר חק ומשפט בערי הממלכה. ואחרי כי בכבוש הארץ קיים המלך אלפונסו את כל החקים הנהוגים בהערים, הנה קמה השתוות היהודים בכל דבר חק ומשפט בלי כל הבדלה לרעה לחק ומשפט ממלכה, וַתִּבָּטֵל מאליה החרפה אשר שמה תורת האזרחים להוויסטגתים על ישראל. — היהודים נמצאו לפעמים גם לנכבדים באצילותם להיות לוחמי מלחמות השנים (דועל) ויעבדו גם בצבא המלחמה 2). כמעט נראה אז, כי נתפזרה הענגה אשר שכנה על שמי ישראל מראשית ליל־הארוך. ליל תקופת הבינים; והחרפה, אשר שם הקיסר רומא תיאודוסיוס השני על ישראל, מקנאת דתו ושנאת רומא החדשה לתורת ישראל והשבט הישראלי, החרפה הזאת תסור עוד מעט ואיננה.

אך הכנסיה הקתולית אשר הוציאה מחלק האשר האלהי את כל אלה שאינם באים בבריתה, הכנסיה הזאת לא יכלה, בהארצות אשר שפכה את רוחה עליהן, לשאת ולסבול את היהודים בעמדם על מדרגה אחת במעלת אזרח עם בני ארצם הנוצרים. נושא כתר הכהונה הגדולה ואבי הכנסיה הקתולית בימים ההם האפיפיור הילדיבראנד — בשם כהונתו וקדושתו: גריגור השביעי —, האפיפיור אשר במלאכיו ששלח בכל מדינות ממשלת הכהונה הקתולית וחרמיו ונדוייו הרעיש את אירופה כלה ויסכסך את עמי הארצות במלכיהם וימלא אותה מהומה ומבוכה, הכהן איש מלחמה זה ערך מחאה גדולה נגד העון והמעל בהתורה הקתולית. לחשב את היהודים לאנשים מן הישוב ולזכותם בחקי אזרח ככל יושבי הממלכה. הכהן הגדול הזה, היה שש לקראת נשק ואיש ריב ומדון למלכי ארץ, הכהן העז

1) עיין ספרו של הערפעריך: Entstehung und Geschichte des Westgothen-Reiches S. 236, 339, 347; ilie Usaticiron Bar-Celona nom Jahre 1068. ibid p. 432. Nr. 11. p. 456. Nr. 129; Mansi conciliaXIX. 340.

2) Carta Alfonso אצל Florez בספרו Espana Sagrata T. XXXV. במלואים.

שבכהנים הגדולים שעמדו להכנסיה הקתולית, אשר ידע להעלות מעלת כתר הכהונה על כתר מלכות ותעצומות פְעלותיו עוד נִכָּרות ומורגשות בדורנו האחרון, הכהן אשר העמים ומלכיהם כרעו ברך לפניו וילחכו אבק רגליו, הוא חפץ גם — בהכנעת גאון היהודים וגאות־רוחם, ויאמר לגזול מהם את הכבוד והפארת אזרחים אשר להם יאתה בהצטינם במפעליהם לטובת הממלכה — אך הקיסר הַיינריך הרביעי, איש ריבו ואיש חרמו של הכהן הגדול איש המלחמה חָנַן את יהודי ווירמיישא במתנת השתוות משפטי אזרח, ותהי תורת־חקים אחת לנוצרי ויהודי עיר ווירמיישא. ויהי כאשר הסית האפיפיור הילדיבראנד את נשיאי אשכנז וכהניה, עמיה וכל יושבי הערים והכפרים למרוד בהקיסר הַיינריך הרביעי, ובכח קדושת כהונתו לאסור ולהתיר, התיר להם את שבועת־אֵמון אשר נשבעו לאדונם ומלכם הקיסר, ויתיר גם דמי הקיסר לאמר, כי כל מוצאו יהרגהו ויזכה בזה לחיי העולם־הבא, אז שמרו אזרחי ווירמיישא את בריתם וחסדם אל הקיסר אדונם הנרדף בחמת־קנאה מהכהן האיטלקי והנוצרים והיהודים אזרחי העיר התחמשו בכלי נשקם להגן על אדונם ומלכם. בגלל הדבר הזה הותיר גם הקיסר אותם לטובה ויפרוק מעליהם על מס או מכס הגלגלת בבאם בשערי ערי הקיסר: פראנקפורט, בופארד, האממער־שטיין, דורטמונד, גוסלאר ונירנבערג (ביום 13 יוני 1074) 1). יוכל היות, כי מהמעשה הזה יצא הפתגם הגרמני: „יהודי ווירמיישא — יהודים צדיקים" (ווארמזער יודען— פראממע יודען). בכלל היה הקיסר הזה, בעל רוח טובה, וחנון ורחום, אך איננו תקיף ברעתו וחזק ברצונו, ולבו היה טוב תמיד אל היהודים.

עברה שנה אחת למן היום אשר גאות הכהונה הגדולה ברומא הכריעה תחתיה את תפארת מלכות אשכנז, והקיסר היינריך הרביעי היה אנוס על פי דבור האפיפיור לעמוד לפני פתחו, מכוסה בשקו, כרשע תוהה ומתחרט על חטאתו ומבקש סליחה מאבי האמונה הקתולית, והאפיפיור גריגור זכר גם את היהודים ויאמר להמיט חרפה גם עליהם. להראותם נחת זרועו. בהכנסת הגדולה (הקונסיליה) שקרא הכהן הגדול הזה לרומא (ד"א תת"ל 1078 לסה"נ) ובסודה קרא חרם ויקלל קללה נמרצה את כל אויבי ממשלת האפיפיור על כל בני הדת הנוצרית, בהכנסת הגדולה הזאת חקק גריגור השביעי חק תורת הכנסיה לבל

---

1) ואלו הם דברי הספר הזה: Cunetis regni principibus in nos, negelecta religione, salvientibus hi soli Wormatiensis civitatis habitatoris quasi in mortem ruentes, contra omnium Voluntatum nobis adhaesere. Sint ergo servitii remueratione primi. Thelonium— quod theutonica lingua interpretatum est Toll, quod Judaei et ceteri Wormatienses solvere pra-tereuntes debiti erant, Wormatiensieses ne ulterius solvant Toll.

פתרון הדברים הוא: „כאשר כל נשיאי הממלכה (קסריות אשכנז) מבלי שים לב אל האמונה, התקוממו נגדנו בחמה וזעף, אז רק תושבי העיר ווארמס (ווירמיישא), כאלו הפצו לחרף נפשם, ולנגד השטף הכללי; נשארו אמונים לנו. בגלל הדבר הזה הם יהיו הראשונים לקבל שכרם בעד אמונתם (עבודתם הנאמנה)„ על היהודים ויתר תושבי ווארמס היה מוטל לשלם מכס־גלגלת בעברם דרך עיר פראנקפורט וערים אחרות. המכס הזה נקרא בלשון גרמנית „טאָלל" והיה נגבה בכל מקום לטובת אוצר הממלכה. מהיום והלאה תושבי ווארמס חפשים מהמכס הזה. (Ludwg reliquiae Mss. diplomatum T. II. p. 176, diploma III. Böhmer regesta Nr. 1859.).

ישא איש יהודי על שכמו משרה או פקידות בממלכה נוצרית, למען לא יהיה היהודי לראש על נוצרים 1) · החק־הדתי הזה היה ערוך לראש וראשונה לנגד ממלכת ספרד הנוצרית, אשר לפי טיבה ותכונתה, בתור ממלכה נוצרית נלחמת תמיד נגד בני דת מחמד, ממלכה המתחזקת בכח האמונה נגד אויבתה משנות דור דורים, היתה בעיניה לבדה כנושאת דגל האמונה ולא חשבה את עצמה לתלויה בדעת הכהונה הגדולה שברומא. דבר כזה לא יכול נשוא הכהן הגדול הילדיבראנד, וכאשר חשב מחשבות להחליש כח מלך אלפונזו הששי, בחפצו לשלח שמה בישופים וארכי־בישופים מהכהנים בני עמי הקתולים אשר מחוץ לגבלית ספרד להרכיב לראש המלך אלופים בני־נכר, שאינם יודעים בטיב בני עם־הארץ אשר יאמרו להיות עליהם רועי־אמונה, כן חִבֵּל האפיפיור הזה תחבולות להרחיק מחצר מלך ספרד הנוצרית את יועציו היהודים. האפיפיור גריגור השביעי ערך ספר־תוכחה לאלפונזו (לערך שנת 1080) ובו כתובים הדברים האלה: „כאשר ברגשות לבבנו עלינו לברכך, בראותנו, כי תלך קדימה
„על דרך הנצחון, כי תהדוף תחתיך את אויבי הדת הנוצרית, לא נוכל עצור
„בנפשנו מבלי הטל דופי במעשיך בעשותך עָוֶל, הננו מעוררים את כבודך, כי
„לא תוסיף תת משרה וממשלה ליהודים על הנוצרים וללמדם אלופים לראשם.
„להכניע את הנוצרים לפני היהודים, כי אלה האחרונים יחרצו משפט על
„הראשונים, הוא חטא שקול כאלו הכנעת והשפלת את הכנסיה האלהיית,
„(הכנסיה הקתולית), לפני כנסת השטן (כנסת היהדות). כל איש המתאמץ
„למצוא חן בעיני אויבי המשיח, הוא מחרף את המשיח ומבזהו" 2) · יותר מאלפונזו הששי מצא האפיפיור גריגור השביעי קורת רוח במעשי ווילהעלם כובש ארצות מלך אנגליה ונסיך נורמאנדיה, אשר בסוד כנסית־כהנים (קונסיליה) ברואן (בצרפת הצפונית), קיים המלך הזה החלטת הכנסיה, כי היהודים אינם רשאים להחזיק מלבד עבדים גם מיניקות מבנות הנוצרים 3).

אך המלך אלפונזו הששי ידע, ודאג לדברי המדינות וצרכי ממלכתו החרשה האחרים מלבד הקנאה הדתית, הממלאה את לב הכהן הגדול וכל קדושיו, על כן לא שם לבו לא על משפט הכנסת הגדולה שברומא ולא על ספר־התוכחה אשר ערך אליו אבי הכנסיה הקתולית, ויוסף להחזיק את יועציו ורואי פניו היהודים. בימים ההם חשב המלך אלפונזו לכבוש גם מלכות טולידה (הממלכה הערבית לדרומה של ממלכת קסטיליה הנוצרית). להשיג חפצו זה היה דרוש לו לחַבֵּל תחבולות הדיפלומטיה, לזרוע זרע קנאה ותחרות בין מושל טולידה וכל שכניו יתר המלכים הערביים בספרד, למען יחזקו המה את ידי אלפונזו במלחמתו במושל טולידה, ולמצער יעמדו מנגד ולא

---

1) Mansi concilia XX, p. 508, De Judaeus non praeponendis Christianis (שלא יהיו היהודים לראשים על הנוצרים) מחק הקונסוליה הזה לא נשאר רק השם ותכן עניני המשא־ומתן נאבדו, שם החוק וסעיפו נשאר רק באסף הקונסיליות הרומיות.

2) Mansi concoiia XX, p. 341; Epistola Grigorii VII, l. IX, 2.

3) Mansi ibid. XIV, 399.

יהערבו בריב לעזור את המושל בן־עמם ואמונתם. החפץ הזה לא יכול המלך אלפונזו להשיג בלי עזרת יועציו היהודים, ויסיח דעתו מתוכחת האפיפיור ומצותו. בכח הברית אשר כרת אלפונזו עם מלך שיביליה אל־מעתאמעד־אבן־אבדאד, יקר הרוח וגבור החיל, מצאה ידו ללכוד את העיר העתיקה והגדולה טולידה (845—1050), מבצר משגב המחמדיים אשר בו נשגבו נגד אבירי הנוצרים, כאשר הֵחלו להתחזק בימים ההם וילכו הלוך והתחזק, הלוך וכבוש ערים ומדינות מצפון הארץ נגבה. אין ספק כי בהברית בין המלך אלפונזו הנוצרי ואל־מעתמאד־אבן־אבדאד המחמדי, אשר קמה ותהי אז היו ידי יהודים יועצי המדינה באמצע. אלפונזו הגבור המנצח כובש העיר טולידה קיים בידי היהודים תושביה ותושבי כל הגליל מסביב את כל זכיותיהם וכל חקי־אזרח ודרור אשר זכו אותם המושלים המחמדיים. למלך טולידה מבני הערביים, האומלל יחייא אל־קדר, אשר גלה למדינת ואלינסיה היה יועץ ואיש־סוד איש יהודי, אשר עמד על ימינו ויהי תמים עמו עד יום מותו 1), כאשר כל אוהביו ומיודעיו זנחו אותו ויעזבוהו.

ואלפונזו לא אמר דַי בְּכִבּוּשׁ טולידה, אשר הרים אז למעלת עיר מלוכה, קרית מלך הנוצרים בספרד, כי נפשו השתוקקה לכבוש מדינות חדשות ולהדביר תחתיו כל מושלי ספרד המושלמית בערמתו ותחבולתו להטיל קנאה ואיבה ותחרות בין מלכי המחמדיים. לראש וראשונה לטש עינו על שיביליא. אשר משלה אז גם על קורדובה ובנותיה. בשיביליא מלך אז איש בריתו של אלפונזו יקר־הרוח אל־מעתמעד, אשר בעזרתו כבש אלפונזו את טולידא. עוד מעט ומלך הנוצרים הסיר מסוה הידידות מעל פניו וישלח דברו אל אל־מעתמעד מלך שיביליא, לדבר אליו קשה דברי מושל נגיד ומצוה. שם אלפונזו על שכם יועצו יצחק שאלביב; ויצוה עליו לדבר דברים נמרצים, לדרוש ממנו בחזקה, כי ימלא אחרי כל הדברים אשר שם לפניו בשם מלכו ואדונו המלך אלפונזו, ולא יסוג אחור מדבר דבריו אף שיראה, כי המה נגד חקי הטעם ודרך אר״ץ הנהוגים במשא־ומתן שבין שתי מלכיות חפשיות. המלאכות הזאת יצאה למקום תעודתה, יצחק אל־שאלביב עמד בראשה וחמש מאות אבירים בני חורי ספרד הנוצרית ואציליה נלוו אל הציר היהודי במלאכותו רבת התוצאות והמסוכנת. — ובאמת עוד מעט והמלאכות הזאת הביאה מות ואבדון ליצחק אל־שאלביב. — את דברו דבר הציר היהודי בלשון גאוה ורמות רוח, דבריו חזקו על מושל המחמדים, עדי חרה אף המלך אל־מעתמעד וכאשר בערה בו חמתו שכח כרגע את הברית הכרותה מימות עולם בין עם לעם לבלתי שלח־יד במלאכי מלך וגוי גם בעת מלחמה ויצו להמית את אל־שאלביב ולתלותו על העץ 2), ואת כל בני לויתו שם בכלא. קרוב לשער כי כאשר ערך הערום אלפונזו דברים קשים ביד מלאכו אל המלך אל־מעתמעד ידע, כי כן תהיה אחרית המלאכות, כי לא ימשול מלך הערביים ברוחו ובחרון אפו יעשה דבר אשר לא כדת, ואז ימצא בעל־הדין אלפונזו

---

1) Dozy, Recherches sur l'histoire etc, I, 516.

2) עיין ציון ד׳ בסוף הספר.

מקום לקרוא עליו מלחמה· בפרטי המעשים והמאורעות של המלאכות הזאת ודבר מות יצחק אל־שאלביב יֶשְׁנָן סתירות במקורי דברי הימים לסופרי ערב; כל אחד מהם לספר את המאורע ברוב ענין ופנים שונים, לצייר את מלאכות היהודי ודבריו ועזות מצחו באופן מעורר וָוָעָה, כי מן המעשה הזה הם רואים ראשית נפילת ממלכות הערביים בספרד, ואבדן חירותם המדינית והדתית בכל מדינות אנדלוסיה (ספרד הדרומית).

ואמנם כן, האיבה שנולדה בין אל־מעתמעד מלך שיביליה המושלמי ובין אלפונזו הששי מלך הנוצרים. הֵסֵבָּה, כי אל־מעתמעד נטה אחרי עצת יתר המלכים הערביים בספרד לקרוא להמלך יוסף (יוסוף) אבן־טֵישופין (טאשפין) נשיא האלמוראבידיים הגבור המנצח באפריקה הצפונית לעזרה נגד אלפונזו המלך הנוצרי המבקש תואנה להכחיד את הערביים מספרד הדרומית. להעצה הזאת אשר רעה רבה צפונה בה נטה אל־מעתמעד; עוד מעט והגבור באפריקה שמע לקול הקורא אותו ובבאו באו לרגלו עבדות ושפלות וּכְלָיָה נצחת לכל מלכי ערב בספרד הדרומית. עם זה כמו נחתם גזר־דין של כליה גם על בני ישראל יושבי חצי־האי ספרד· יוסוף־אבן־טישופין העביר עמו חיל גדול מאד ובהִלָּוֶה עליהם גם אנשי חיל המלכים המושלמים בספרד היה מספר כל צבאות המחמריים רב ועצום מאד. גם אלפונזו אסף את חילו למחנה גדולה; ובצבאית שני הנלחמים היה מספר אנשי הצבא היהודים גדול מאד· ארבעים אלף יהודים מזוינים ולבושים בגדי שרד עם מגבעות (טורבאנען) צהובים ושחורים עמדו בשורות שני דמחנות החונים אלה מול אלה 1). בני שתי כנסיות אמונה שפרסו מצודת ממשלתם על כל ארצות הישוב בימים ההם: אמני הצלב ואמוני חצי הירח — שני האיתנים עמדו זה מול זה למלחמת הרג ואבדן, ובראש שני המחנות עמדו גבורים שרי צבא· אל־מעתמעד התחמש ויתאזר עז ברב כח וגבורה נגד אלפונזו האוהב שנהפך לו לאויב להוותו ורעתו· ויהי ליום המלחמה בהמצא שני המחנות על שדה המערכות ואנשי החיל שאפו קרבות וישאל אל־מעתמעד באיצטגניניו והוברי־שמים — וביניהם היה גם רבי יצחק אבן־אלבאליה — ולכוון את השעה, למען דעת אחרית המלחמה. לראשונה נבאו אותות השמים אחרית רעה להערביים. לפתע פתאום שנה אלפונזו את עת המלחמה ויבקש לדחות על יום הקרב מיום הששי ליום השני בשבוע הבא. וטעו נתן לחפצו, כי אין להלחם ביום הששי שהוא יום שבתון להמחמדיים, אף לא ביום המחרת — יום השבת — שהוא קדש להיהודים אנשי הצבא בשני מחנות הנלחמים, ואף לא למחרתו ביום הראשון לשבוע הקדוש להנוצרים —. ויהי כי שר נאות יוסוף שר הצבא האפריקני הגבור הנערץ לעשות רצון מלך הנוצרים, ויעש אלפונזו במרמה ויתנפל הוא על מחנה המושלמים ביום

---

1) אצל Conde historia de la daminiacion II. C. 16, 17. Romey. histoire d' Espagne V. 477.

עד הנה היו נוקבים שם המשפחה של הגבור המנצח מלך האלמורבידיים על פי סופר דברי ימי הדור ההוא ערבי — והיה נקרא ונכתב יחייא אבן־טיישפין, אך דאָזי במהדורא תנינא מספרו Reckeres sur l'Espagne מוכיח כי המבטא הנכון של השם הזה הוא טיישופין.

הששי להבהילם ולהומם בהתנפלו עליהם לפתע פתאום, כי במרמה דבר להוליך שולל את אויביו. אך עצתו לא קמה· הערביים עמדו הכן למלחמה במערכה· אז החל הקְרָב הנודע בדברי ימי עולם בשם: המלחמה על יד צ א ל א ק ה, מלחמת הרג ואבדן ושפך דם אדם כמים, ואחריתה היתה — נצחון הערביים את הנוצרים; א ל פ ו נ ז ו נמלט על נפשו עם מתי־מספר אביריו ושלישיו. אך הנצחון הזה לא הביא למושלי ספרד הערבית את הטובה אשר קִוּו ממנו; כי רק גבור אפריקה מלך ה א ל־מ ו ר א ב ִי ד י י ם אשר קראו לו לעזרה, בחזקתו לקח לו קרנים, לשעבדם ולהדביר אותם תחתיו· יוסף האפריקני הכניע את מושלי ספרד הערבית· א נ ד ל ו ס י ה (ספרד הדרומית) היתה מני־אז והלאה לימים רבים לבמת חזיון טבח הרג ואבדן במלחמת־אחים, מלכי הערביים בינם לבין עצמם, היהודים סבלו צרות רבות ורעות בימי המהומות המדיניות ומלחמת־שערים, אשר נלחמו ה א ל־מ ו ר א ב ִי ד י י ם הפראים מאפריקה בנגב ו א ל פ ו נ ז ו עם גבורו — הפרש האביר ר ו ד ר י ג ו צ י ד איש המהולל בשירי־גבורה אשר להספרדיים לגבור־נערץ עם גדודיו אספסף ריקים ופוחזים נוצרים ומחמדיים בדרום חצי האי, ותמלא ארץ החמדה ספרד רצח ודם וחרב איש באחיו לימים רבים· צרות רבות ורעות מצאו אז את יהודי ספרד, אבל הצרות האלה היו מכות־מדינה ולא סבלו יותר מיתר בני עמי־הארץ בעלי אמונות אחרות· — אדוני הארץ החדשים ה א ל־מ ו ר א ב ִי ד י י ם לא היו קנאים ורודפי בעלי אמונות אחרות, כי אם שואפים לממשלה מדינית ומבקשים להתנשא לכל לראש על עמי ספרד הדרומית, אף כי למלחמתם שנלחמו בהנוצרים קראו מלחמת־חובה — מלחמה קדושה באויבי מ ח מ ד· גם להיהודים בגראנדה שנרדפו שם בימי ממשלת מלך הברבריים ב א ד י ס במות רבי יהוסף הנגיד, השיבו הגבורים המנצחים האפריקניים את כל נכסיהם אשר גזלו מהם לפני עשרים שנה 1)·

בימי המהומות האלה היה ר ב נ ו י צ ח ק א ל פ ס י אנוס לשַׁנות מקום מושבו ק ל ע ת א ב ן־ח א מ א ד באפריקה ולהמלט לספרד (בשנת ד״א תתמ״ח)· והעיר מקום מושבו של ר ב נ ו י צ ח ק נמצאה בגבול ממלכת הגבור יוסף ה א ל־מ ו ר א ב י ד י המנצח הרודד עמי ספרד תחת רגלו, ושם נמצאו שני אנשי בליעל אשר הלשינו עליו לפני ממשלת המקום, וכנראה הרשיעוהו בדבר־פשע מדיני, ומפני הסכנה נמלט ארצה ספרד· לראשונה בא ל ק ו ר ד ו ב ה — ארץ ממשלת א ל־מ ע ת מ ע ד. אשר היה אז בשנאה ומחלוקת עם י ו ס ף א ב ן־מ י ש ו פ י ן· ב ק ו ר ד ו ב ה כבדו וינשאהו ר ב י י ו ס ף ה נ ש י א א ב ן־ש א ר ת א מ י ק א ש 2)· — הֵרָאות האב לתורה בדור ההוא ר ב נ ו י צ ח ק א ל פ ס י על אדמת ספרד העירה לב יהודי הארץ הזאת להחזיק בכתר תורה ועד מהרה הכירוהו לרבם של ישראל, ומכל עבר ופנה באו לפניו בשאלות שונות בדברי דת ודין 3)· אם מקנאה מסֻתֶּרֶת, כי נתנו בני הקהלות

---

1) יוצא מתשובות רב אלפסי סימן קל״א.

2) רבי אברהם בן דאוד בקבלתו.

3) תשובות האלפסי (שכ״ב במספר) נדפסו לראשונה ליווארנא בשנת תקמ״א. וכלן מתיחסות אל שאלות בדבר הלכה ודינין על פי מעמד המדיני והחברה שבארץ ספרד, ומזה נראה שזמן השאלות הוא ימי שבתו בספרד ולא באפריקה.

הספרדיות יתר־שאת ויתר־כבוד ומורא הרוממית להגר מאשר לרבּי הדור הספרדיים או מסכה אחרת, יען כי מצא רבי יצחק אלפסי את לבבו לברור את התלמוד ולקצרו, ובחבורו „תמצית התלמוד" הוא כאומר על שמועה זו נאה וזו אינה נאה, אך אם כה ואם כה ושני גדולי התורה ילידי ספרד גם כן בשם יצחק: רבי יצחק אבן־אלבאליה ורבי יצחק אבן־גיאת נתנו אותותם אותות שנאה גלויה לרב יצחק אלפסי הגר הבא לגור בארצם· יוכל היות כי במריבה הזאת היו ידי אנשים רומסי בית החכמים ההם, מחרחרי ריב, אשר מצאו חפצם בדברי רכילות ודבה רעה לסכסך רבנים ברבנים· שני הרבנים האלה התעשקו עם הרב אלפסי בדברים שבכתב ובעל־פה· הרב אלפסי לא שמע דברי אנשי ריבו ושתק, כי ענה לחורפיו דברים נמרצים וַתֶּאֱרַךְ המחלוקת הזאת ותמשך עד מות החכמים שני היצחקים ילידי ספרד· לראשונה מת הרב רבי יצחק אבן־גיאת בקורדובה (בשנת ד"א תתמ"ט) ששם הביאוהו להתרפא מחליו, ועבדיו הביאו אותו במטתו לעיר מושבו אליסנה וַיִּקָּבֵר שם 1)· הרב ר"י אבן־גיאת השאיר אחריו תלמידים שעשו להם שם גדול בתורתם וחכמתם והנכבדים שבהם המה: בנו רבי יהודה 2), רבי משה אבן־עזרא ורבי יוסף (הדיין ברבי יעקב) אבן־סַהל·

אחרי מות הרב ר"י אבן־גיאת, יצא הרב ר"י אלפסי מגראנדה שהתישב שם במשך העת לשבת באליסנה 3), וכנראה נתמנה הוא לרב וטורה הקהלה במקום איש ריבו הרי"ץ אבן־גיאת· בעיר הזאת נמצא לו סור תלמידים מקשיבים לקח ויהי זקן (בן ע"ו שנים) ויושב בישיבת תלמידים מובהקים שהיו אחרי כן למאורות גדולים בהתורה התלמודית· יתר מקצעות החכמה מלבד חכמת התלמוד לא לקחו לב רבנו יצחק, אף לא מליצת לשון עברית ושירתה, עסק החכמה לכל בעלי העיון בימים ההם· ומחלוקתו עם רבי יצחק אבן־אלבאליה עוד לא חדלה· החכם הזה ירד אז מגדולתו בימי שבתו בתור שר בית המלך והיכלו ואחר מאיצטגניניו, כי גם את אדונו ומלכו אל־מעתמעד החכם והמשורר המופלא קדמו אז ימי עני· הגבור האפריקני יוסף אבן־טישיפון, אשר קראהו לעזר לו נגד אלפונזו מלך הנוצרים נהפך לו לרועץ, מִגֵּר לארץ כסאו, הורידו מגדולתו, הפשיט ממנו הוד מלכותו, ויהי המלך יקר־הרוח והאומלל הזה לעבד גולה ממקומו, מספרד לאפריקה ושם הושם בכלא (בשנת ד"א תתנ"א = 1091 לסה"נ) · בהיותו אסור בבית־הסהר וחשך וצלמות אפפוהו נחה על המלך הזה רוח השירה ותנחמהו בת־השמים זאת מיגונו ותמתיק לו את מרירות ימי חייו האחרונים · כנראה יצא גם עבדו הנאמן אבן־אלבאליה אחרי האסון אשר קרה את אדונו מלך שיביליה מהעיר הזאת ויתישב

1) הראב"ד בקבלתו.

2) התחכמוני יחשבהו לטובי המשוררים ויאמר: ושיר יהודה בן־גיאת יהודוהו אחיו ויעידו שבחיו על שבחיו (פיוטיו) — (תחכמוני שער ג', עיין ספר המבקש, בדיוואן של רבי יהודה הלוי נמצאים ד' שירים שכתב לכבוד הר"י בן־גיאת, ועיין כוכבי יצחק חוברת פ"ו עמוד 16, וכנ"י לרש"פ עמוד 393. שפ"ר.

3) רב סעדיה אבן־דנאן בחמדה גנוזה עמוד 30.

בגראנדה ושם סגר את ימיו. לפני מותו הוכיח התלמודי הזה את רוממות נפשו הזכה. כאשר נגש אל מטת הגוע בנו ברוך והוא נער בן־שבע־עשרה שנה ויבך מרה ויקראהו אביו וילחש לו באזנו לאמר: „לך לרבי יצחק אבן־אלפסי „ואמור לו ואשוה לו (אשלים עמו) שהרי אני יוצא מעולם הזה לעולם הבא, „מחלתי לו על הדברים הקשים שדבר לי (עלי) בין בכתב ובין על פה, וכן אני „מפיים ממנו (אותו) שיעשה כך וילמד אותך ותעמוד לפניו, ויודע אני שיעשה לך „טובה הרבה וילמד אותך". וימת רבי יצחק אבן־אלבאליה (ד"א תתנ"ד) ובנו עשה כמצות אביו עליו. רב יצחק אלפסי „הגדיל בבכי" חבק את בן אויבו בזרועותיו וינחמהו וידר לו נדר גדול להיות לו לאב במקום אביו המת, ויקם את נדרו וילמדהו תורה. ויגדל רבי ברוך ברבי יצחק אבן־גיאת על ברכי הרב אלפסי ויהי לגדול הדור וטיבו יצא בעולם, והוא ורבי יוסף הלוי אבן־מיגאש היו המובחרים שבתלמידי הרב אלפסי ויהי גם חכם בחכמת יונית נוסף על תורתו 1). ואנחנו לא נדע אם נפליא יותר את נדיבות הנפש הזכה של האיש טהר־רוח אשר לבו בטח באמונת לב אויבו וצדקתו או את החכם זקן בית־התלמוד אשר הקים חפץ שונאו ולא הכזיב תקותו.

בכנסת ישראל הספרדית הננו רואים קבוץ כל שיטות היהדות סעיפיה ולמודיה, כל הסעיפים האלה מצאו להם גואלים, אשר טפחו ורבו את הלמודים ויביאום לידי שלמות כפי הלך־רוחם של בעלי הדעה הזאת והנוטים אחריה. גם התורה הקראית מצאה לה מחזיקים בבריתה בין יהודי ספרד, והיתה גם שם עת תגברת התנועה להדת הקראית. מאז ומקדם נמצאו קראים בספרד. אך קולם לא נשמע ולא נחשבו לשום להם לב עד כי לא נשאר לזכרון גם שמות הערים אשר שם ישבו קראים ואם יסדו להם קהלות, לא נדע מי היו פרנסיהם ומוריהם ובכל סדרי חייהם בדת ותברה. אך בהמחצה השניה למאה התשיעית לחמישי, הננו רואים לראשונה אותות התנועה ורגש חיים על ידי איש חי אשר ידע להפיח רוח חיים בהחמר הרוטם והמוצק הזה. שם האיש הזה הוא אבן־אלתראס וממפעלותיו לא נדע מאומה. רק כי היה תלמיד לאחד מגדולי המורים שעמדו להקראים. אחרי מות האבות להתורה הקראית יוסף אלבציר, יפת בן עלי ואבולסרי סהל לא העמידו הקראים חכמי דתם שעלו למעלה יותר מבינונית עד שקם להם חכמם ישועה בן יהודה אבולפרג ובערבית שמו פורקאן אבן־אסאד 2). — אחרי כי הקראים אינם ממחבבי תולדותם וגם הגדולים שבהם אינם יודעים להגיד דברים נכונים, מהעדר רשימות קורות הימים ביניהם, לא ידעו מאומה לספר לנו מן ישועה אבולפרג, כי אם שהיה רבם הגדול עם שם הלוי אל־שאיח. לא נודע מקום מולדתו ודברי ימי חייו. רק כי בא לירושלים, ויהי מאושר במתנת חלקו, כי זכוהו מן השמים לשבת בעיר הקדושה,

---

1) כל זה מקבלת הר"א בן דאוד תלמידו של רב ברוך בר רב יצחק אלבאליה. שפ"ר.
2) עיין על ארותיו במונק Notice sur Aboulw. מעמוד 4 והלאה ולקוטי קדמוניות להחכם פינסקער ר"י בפנים והעדה י' בההערות שאחרי הנספחים. את זמנו מצא פינסקער מזה שבאחד מספריו הוא מזכיר שנת האלף ועשרים לחרבן הבית ושנת ההיגירא (ספירת הישמעאלים) 480 ואם בן כתב דבריו בשנת תתמ"ו—מ"ח.

ויעשה עמו חסדים גדולים והשכין אותו בירושלים". בירושלים עסק ביחוד־שאת במקצעות התורה הקראית: הבנת המקרא, כללי הלשון העברית המצות, תוכחות נגד הרבנים וחקר־דת. ישועה לא הזניח את התלמוד מכל וכל, כי אם קבל כמה דברים מהתלמוד וישם בספרו. ישועה שם לדוגמא את יוסף הרואה אלבסיר ובעקבותיו הלך, עד כי אחרוני הקראים חשבוהו לתלמידו ומקבל תורה ממנו. כיוסף הרואה, כן התאמץ אבולפרג' לדעת את היהדות ידיעה פילוסופית בהגיון לב, אך לפי השיטה שנתישנה אז, שיטת המעתזליים או המדברים — בעלי הפילוסופיה המדרשית (שאלאסטיק); עוד הקיל באיסורי עריות שהחמירו בהם הקראים מאז ומעולם, ורק בפרטים אחדים נסה מיוסף הרואה. ובשיטתו זאת הרבה לכתוב ספרים ואחדים מהם זכו לשם והם: פירוש על חמשה חומשי תורה (נתחבר: ד"א תתמ"ח) וספר אחד על דבר איסורי העריות מפני קרבת משפחה 1). אף כי לבאוריו על כתבי־הקדש אין להם כל ערך ודמיון לבאורי חכמי הלשון הרבנים ר' יונה אבן־גנא'ח ור' משה ג'יקטיליא, היה נחשב לאב לתורה שבכתב ובאורי המקראות לא לבד לבני דתו, כי אם גם להשומרונים והנוצרים בארצות הקדם — אשר עמדו אז במצב שפל מאד בהתפתחותם השכלית. מארצות רחוקות היו הקראים באים לישועה אבולפרג' לשמוע תורה מפיו ויהיו לתלמידיו וישאו את תורתו לכל קצות הארץ בכל קהלות הקראים. מתלמידיו נודעו לנו שלשה בשמותם: טוביה בן משה העובד או הבקי מקונסטנטינופול; יעקב בן שמעון ואבן־אלתארס מקאסטיליה. בפעֻלת תלמידיו של ישועה אבולפרג' חדלו הקראים לחזק האיסור במדרגת הקרְבָה ותקנו תקנות בהלכות האישות.

אבן־אלתארס: רבני מקאסטיליה, שהלך לירושלים ושם היה לתלמידו של ישועה אבולפרג ויָבֵא את התורה הקראית לספרד — ויתן לה, כרבו, פנים של פילוסופיה ועיון הגיוני כפי רוח הימים ההם. אך לא הסתפק בהרבצת התורה הקראית בין הקראים היושבים בספרד לבדה, כי אם בא בגבול הרבנים ויבקש לעשות לה נפשות בין היהודים בעלי תורה שבעל־פה אשר בספרד (בין שנות ד"א תת"צ—תתנ"ה). אחרי מותו, מלאה אשתו מקום בעלה, ותהי היא המלמדת במקומו את התורה הקראית לכל הנגררים אחרי הדת הזאת, והנוטים אחרי התורה הקראית היו סומכין על קבלתה והיו קוראים אותה: אל־מעלמה — לאמר: "המלמדת" ותהי היא המורָה תורה לקראי ספרד אשר היו אז עוד משוקעים בבערות, ודבריה היו להם כדברי האורים. — אך כח הרבנים היה אז רב ועצום ולא נתנו את הקראים לעשות להם נפשות מבני בריתם. אחד מהחשובים בחצר המלך אלפונזו הנשיא רבי יוסף אבן־אלפרג אל־קברי 2),

---

1) את ספריו ימנו: בראשית רבה, פירוש על ספר בראשית, ונמצא שריד ממנו בכתב־יד ליידען (שטיינשניידער קאטאלאָג ליידען סימן 41 עמוד 173), ספר "משיבת נפש", ספר על העריות, ומי הוא רבי ישועה שמזכיר הראב"ע (בראשית כ"ח, י"ג; מ"ש, י"ז) אם כוונתו לחכם הקראים זה או לאיש אחר עוד לא נתברר, על כל זה עיין לקוטי קדמוניות ותולדות הקראים לאב"ג וכנ"י לרש"פ עמוד 671. שפ"ד.

2) עַל דבר העיר "קברה" בגבול המחוז יאען עיין Casiri Bibliotheca arabico—hispana T, II, p. 31. C. I, הוצאה שניה. וגם Dozy בספרו Recherches etc. עמוד 20.

נטל רשות מאת המלך אוהבו לרדוף את הקראים ולגרשם מכל גבולות קאסטיליה, ויגרש אותם מכל ערי הממלכה ומבצריה, „חוץ ממבצר אחד קטן שנתן להם מפני שלא רצה להרגם שאין דנים דיני נפשות בזמן הזה" 1). כה רדף י ו ס ף א ל ־ ק ב ר י (שאולי הוא אחד עם היהודי הידוע צ י ד ע ל ל ו ס הרואה פני המלך א ל פ ו נ ז ו) בחמת נקם את הקראים, וקשה להאמין, כי הסכימו יתר רבני ספרד למעשי אי־סבלנות ורדיפה בשביל דת ואמונה כזאת.

והאיש היהודי צ י ד ע ל ל ו ס אשר סופרי ספרד הנוצרים מספרים את כבוד גדולתו בחצר המלך א ל פ ו נ ז ו, חדל אז למצוא חן בעיני המלך, כי היה לכלי חפץ בידי חורי הממלכה וסגניה, ולרצונם מצא את לבבו לעשות מעשה אשר העלה עליו בזה את חמת המלך. ל א ל פ ו נ ז ו — אשר נשא שש נשים והתיינה לו גם פלגשים רבות — לא היה זרע אנשים לשבת על כסא מלכותו אחרי מות בנו יחידו במלחמה. אז החליטו חורי קאסטיליה וגדוליה, להסב פני הדבר, כי יתן המלך את אֻ ר ר ָ ק ה בתו יורשת הכסא לאחד מקרבם לאשה; אך לא מצאו און בנפשם להוציא דבר כזה מפיהם לפני המלך ויביעו את חפצם זה על ידי היהודי צ י ד ע ל ל ו ס אוהבו ורואה פניו, וא ל פ ו נ ז ו המלך, אשר חשב מחשבות אחרות בדבר ירושת הכסא והוד מלכותו, קצף עליו קצף גדול ויגרשהו מעל פניו 2):

פרק רביעי

גזרת תתנ"ו.

מסע הצלב הראשון וצרותיו.

מעמד היהודים בארצות אשכנז לפני מסע־הצלב, קהלת אשפירא (שפייאר) והקיסר היינריך הרביעי, קדושי ט ר י ע ר ו א ש פ י ר א, עממעריך מלענינגען וקדושי מגנצא (מאינץ), רדיפת הרג ורצח בקהלת קולוניא והמקומות במסביה, צרות היהודים בביהם (טשעכיה), ההרג הרב ביהודי ירושלים ומותם במיתה משונה ואכזריה, הקיסר היינריך הרביעי וצדקתו אשר עשה ליהודים, היהודים המומרים שבים לתורת ישראל, דלדול יהודי אשכנז, מות רב יצחק אלפסי ורבנו שלמה יצחק (רש"י).

(מן ד"א תתנ"ו = 1096 — ד"א תתס"ה 1105).

באחרית המאה האחת עשרה למנין שמונים הנוצרים, החלה המלחמה הנצחת

1) כל זה על פי קבלתו של ר"א בן דאוד. בזמן הפעולה לאבן־אלתארס ורדיפת הנשיא יוסף את הקראים אין כל ספק. מצד אחר אנו יודעים את זמן המאורעים האלה אחר שנתחבר פירושו של ישועה אבולפראג' על התורה ואם כן לאחר שנת ד"א תתמ"ח, ומצד אחר יספר בעל מסדר קורות הדורות הראב"ר הנ"ל, כי אחר פטירתו של הנשיא יוסף אלקברי העלתה טינתם (של הקראים) ישרטון, לאמר ששבו לאיתנם, עד אשר שב השר רבי יהודה אבן־עזרא (בשנת ד"א תתק"ח ששים שנה אחרי כן) ויכניעם ולא יספו לשאת ראשם, ובכן שבו לאיתנם בימי מלכות אור־ראקה (Urraca) ואם כן נרדפו לראשונה מאת הנשיא י ו ס ף א ל ק א ב ר י בימי אלפונזו הששי לאמר, בין שנת תתמ"ח לשנת תתס"ט.

2) ר ו ד ר י ך מן ט ו ל י ד ה. de rebus Hispaniae T. VI. C. 34.

מלחמה כבדה רבה וכבירה, מלחמת שני איתנים מצוקי ארצות הישוב — מלחמת נושאי דגל התורה הנוצרית במאמיני התורה האישלמית, המלחמה הנוראה והאיומה בין אירופה ואסיה, אשר הרעישה ארצות על יושביהן ותעמיד את התולדה האנושית בדרכים חדשים, אך גם בספר התולדה הישראלית הוסיפה עוד דפים אחדים כתובים בדם ודֶמַע · יללת הנזיר פֶּטְר איש אמיענס ואנחותיו המרות, על העשק והמרוצה אשר בני דת מחמד עושים לחסידי הנוצרים העולים ירושלימה להשתטח על קבר גואלם ומשיחם, מצאו להם הֵד בלבות אלפי הנוצרים אשר נאספו באו ליום הכנסיה בקלירמונט אשר בצרפת; הקולות והאנחות האלה העירו וילהיבו את רגשות החסידות, את רגשות הגבורה והאבירות (ריטטערליכ־קייט) והאצילות המתלבשת בדמיון וחפץ אביר ואדיר לגדולות ונפלאות (רומאנטיק), הקולות והאנחות האלה עוררו וילהיבו רגשי־דת, רגשי עז וגבורה ושאיפה לכבוד גבורים במלחמת חובה ומצוה לשם האמונה, ועם זה גם תאות ההון והעשר ובצע מעשקות וכהנה וכהנה, המון יצרי לב ורגשי עז טובים ורעים נאים ומגונים, ומכל המון יצרי לב השונים ומשונים, החפצים הרבים שההרוצצו בלב בני המערב קם ויהי החזיון הגדול והאדיר, וגם הנורא והאיום באחרית המאה הזאת — „חזון מסעי הצלב"· — הפוליטיקה תקפה בעצומיה את האמונה ותעש אותה לכלי־שרת וכלי חפץ, להשתמש בכלי־קדש זה להשיג תכלית ומטרות קטנות ושונות וחפצים דרושים רק לה· — להאומה הישראלית, השה הפזורה בארצות אירופה המערבית, הגיעה התקופת מסירת־הנפש על קדוש־השם המיוחד, ובקדוש־השם לקחה חבל ביהר־שאת ויתר־עז כנסת ישראל יושבת קסריות אשכנז. יהודי אשכנז כרתו שנית בריתם את תורת אבותיהם עלי זבח וטבח אשר הכינו להם נוסעי הצלב הראשונים. אמנם כן, הרעמים והרעשים המאורעים הנוראים מרגיזי ארצות, מרעישי תבל ומלואה „מסעי הצלב", הביאו באחרית הימים בעקבותיהם תוצאות רבות עליליה אשר נתנו פנים חדשות לישובו של עולם האנושית, וחברת האדם החלה לדרוך בנתיבות חיים חדשים אחרי כן, התוצאות האלה היו רבות עלילה וגם טובות להיהדות בגלגולי המעשים והולדות תולדותיהן, אך לראש וראשונה הביא „מסע הצלב" חרב הרג ואבדן כנסת ישראל שבארצות המערב.

ישנם סופרי קורות־העתים האומרים, כי יהודי אשכנז הם בעצמם חייבים במקצת בהרעות, הרדיפות והרציחות אשר מצאו אותם בימים ההם; כי היו גורמים רעה לעצמם, בעסקם במסחר שכלו היה אונאה ותרמית, בהרבותם לנשוך את בני עם־הארץ בנשך ובמרבית, אך — כאלו חפצים הסופרים ההם להמתיק רעה בפיהם ולהצדיק רשעת ישראל — יאמרו, כי היו היהודים אנוסים להיות סחרנים ותגרנים מלוים ברבית קצוצה להאצילים והאבירים, יען כי לא היתה להם אחוזה בקרקע ולא יכלו לקנות נכסים. — המשפט הזה — הוא באמת „זיוף התולדה", והסופרים האלה מטפחים על פני האמת ומכזבים בדעת־נפש וזדון לב. — היהודים באשכנז לפני „מסעי הצלב" לא היו בכלל רצוצי משפט, כאשר יאמרו אלה העושים את ספר הורת התולדה פלסתר, לא נמצאו כלל במעמד המצוקה והשפלות ולא נאסר להם לקנות נחלאות וקרקעות. כאשר ההגמון (בישוף) רידיגער הואוצמאנן מאשפירה (שפייאר) אמר לחַבר את המגרש אלטשפייאר

אל שפייאָר ולעשותם לעיר אחת, חשב מחשבה להגדיל את כבוד העיר בתתו בה מקום מושב להיהודים עם זכיות והותרות לטובה (פריווילעגיען). מלבד החפש לעשות מסחר בכל העיר עד נָמֵל (האפֶּפען) האניות ובתוך הנָמֵל היו להם קרקעות, בתים, גנים ופרדסים וכרמים ושדות 1). ההגמון ר י ד י ג ע ר זִכָּה את יהודי אשפירה ויותירם לטובה, כי יהיו להם בתי דינים מיוחדים ולראש הכנסת שלהם (ארכיסינאגאגום) או להרב יהיה הכח לחרוץ משפט כאשר לראש אורחי העיר (בירגער־מייסטער) של הנוצרים. להם היה המשפט להחזיק עבדי עולם וגם מיניקות שפחות ועבדים מן הנוצרים נגד הדין המפורש בתורת הכנסיה הקתולית ותקנת האפיפיור ג ר י ג ו ר השביעי. את בשר הבהמות השחוטות על פי דיני ישראל היו יכולים למכור להנוצרים. — אולם למען הָגֵן עליהם מחמת בני ההמון הפראים והנבערים, הקצה הבישוף ר י ד י ג ע ר להם חלק עיר מיוחד לשבתם ועליהם היה לבַצֵּר החומה המקפת את חלק העיר הזה ולהגן על מקומות מושבותיהם. ובכן היה גם להם המשפט לָצֵאת בכלי זין — אות חֵרות בימי הבינים. בעד ההותרה לטובה הזאת שלמו מדי שנה בשנה מס לגנזי ההגמון שלש ליטראות וחצי זהב במשקל שפייאָר והזכיות האלה קימו בידיהם לכל ימי הזמנים הבאים (ספטמבר 1084 = ד"א תתמ"ד). — וההגמון ר י ד י ג ע ר באר בספר לאמר, כי נותן הוא ליהודי שפייאָר החקים הטובים אשר על פיהם יחיו בכל עיר ועיר בערי אשכנז 2). הקיסר ה י י נ ר י ך הרביעי קיים כל דברי הזכיות האלה וגם הוסיף עליהם זכיות רבות ושונות.

נראה הדבר, כי עדת שפייאָר או אשפירה לא היתה בטוחה מפחד רעה בזִכּוי זכיותיו של ההגמון ר י ד י ג ע ר וראשי הקהלה: י ה ו ד ה ב ן ק ל ו נ י מ ו ס, ד ו ד ב ן מ ש ו ל ם, מ ש ה ב ן י ק ו ת י א ל (ובאשכנזית גוטהיאֶל) באו בשתדלנות לפני הקיסר, כי הוד מלכותו בכבודו ובעצמו יָסֵךְ ויגן על זכיותיהם לבלי תגרענה ולבלי יגעו בהם לרעה. הקיסר ה י י נ ר י ך הרביעי, אשר בכל קלות דעתו והיותו הפכפך בכל מעשיו, לא יצא מעולם משורת הצדקה והמישרים, נתן להם תעודת־מלך (קייזערליכען־דיפלאם), כתובה בדברים טובים על יהודי אשכנז לאמר: אין לכל איש הרשות לכוף את היהודים או את עבדי־עולם אשר להם להמיר דתם בדת הנוצרית, והעובר יֵעָנֵשׁ להביא שתים עשרה ליטראות זהב לגנזי הקיסר. אם יבא איש יהודי מרצונו הטוב ויגלה דעתו וחפצו להמיר דתו ונתנו לו זמן שלשה ימים לחשבון הנפש ובמשך הזמן הזה הרשות בידו לשוב מדעתו, למען יהיה סיפק בידו להתישב בדעתו על דבר הצעד הגדול שהוא עושה; היהודי הממיר דתו מאבד בזה את

1) Würdtwein nova subsidia diplom, I, p, 127: De rebus eorūm qūos jure haereditario qassident Judaei in areis, in Ortis, in Vineis, in Agris.

ופתרונו: על דבר הדברים, שהם קנין הירודים בתורת הירושה בשדות־מרעה, בתים, גנים. כרמים ושדות.

2) ibid, ad summam Concessi illis (Judseis) legom, quamcunque melierem habet populus Judaeorum in qualibet urbe toutonici regni.

ופתרונו: כראוי להם (ליהודים) על פי המשפט היותר טוב שיש לעם היהודים בעיר מערי ממלכת אשכנז.

משפט הירושה שיש לו בנכסי מורישיו היהודים. במשפט שבין היהודי והנוצרי תהיה השבועה על פי דין ישראל ומנהגי היהדות. אסור למסור את היהודים לדין־שמים להוכיח צדקתם או אשמתם על ידי נסיון — אש או מים (אורדליה) 1) כנהוג אז במשפטי הגרמנים על פי מנהגי והליכות מדינה אשר להם מימים קדמוניות. — אגרת הזכיות הזאת נתנה מאת הקיסר הײנריך הרביעי ליהודי שפײאר (ביום 14 פעברואר 1091) 2). שש שנים אחר זה היו אנשי הצבא הקדושים, בני גדודי הנלחמים מלחמת האמונה הנוצרית בבעלי מחמד מחרפים את היהודים ומאיימים עליהם לכלותם מעל פני אדמת אשכנז. ובעת ועונה הזאת היו באשכנז וצרפת הצפונית מצפים לגאולה ומחכים לקץ הפלאות, כי קם אז אחד מבעלי־הסוד ויעבר קול במחנה העברים אשר במדינות אלה לאמר: בסוף מחזור רנ״ו (בין שנות ד״א תתנ״ו ובין ד״א תתס״ד) 3) תתקיים נבואת ירמיהו (ל״א ו׳), „רָנּוּ לְיַעֲקֹב שִׂמְחָה״ וכו׳ להושיע את שארית ישראל ולכנס נפוצות יהודה מירכתי ארץ להביאם לארצם הקדושה. אך תחת שופר־משיח מבשר ואומר קץ ותכלית לצרות האומה הירורה והנדודה נשמע קול אויב ומתנקם, קול קנא ונוקם מאלפי פיות ה„אחים״ נוסעי הצלב קורא בכח קנאה ושנאה נלהבה, קול שאון הנאים ורגשות הוללים קוראים: „היהודים הארורים המה רוצחי מושיענו־גואלנו, ועל כן ימירו דתם או ימותו״!.

גדודי נוסעי־הצלב הראשונים, אשר מפקדיהם היו: פֶּטֶר איש אמיענס הנזיר החסיד המתרגש ומתלהב ושמונה אבירים פרשים בני לויתו, והגדוד אשר מפקדו היה הפרוס־ביטטער (חזן הכנסת) גוטשאלק, לא הרבו לפגוע ביהודים; הם גזלו וחמסו במדה אחת את היהודים והנוצרים. אך הגדודים הבאים אחריהם

---

1) דבר האורדליה או ברור־המשפט במסירת דין לשמים (חק הטבע או עשיית נס בהעמד את הנחשד במקום סכנה באש או במים), כבר בארתי בספר הזה.

2) ibid.

3) הר״ד אליעזר בר נתן (הראב״ן) ב„קונטרס גזרת תתנ״ו״ מבוא והפיוטים השונים, עכ״ל הרב המחבר. לרגל העבודה בפרשת אבלים שבדברי ימי ישראל, פרשת המטבח אשר הכינו מה, פעם בפעם „האחים״ נוסעי הצלב. הלוחמים הקדושים לעם ישראל. לכבוד אלהי האהבה והרחמים ויקר תפארת הכנסיה הקדושה, אתאמץ להכניס עצם דברי המקורים בפנים הספר. גם במקומות שהמחבר לא יביאם בלשונם, ובמקום הזה ראיתי להביא פתיחת הראב״ן להקונטרס הנ״ל, לסבת יקרת מציאותו, והיותו בלתי מצוי כלל במדינתנו, בדברים האלה לאמר:

„ויהי בשנת ארבעה אלפים ושמונה מאות וחמשים ושש לבריאת עולם, שנת אלף ועשרים „ושמונה לגלותנו, באחת עשרה למחזור רנ״ו, אשר קוינו לישועה ולנחמה, כנבואת ירמיה: „רנו ליעקב שמחה וגו׳, נהפך הוא ליגון ואנחה, לבכי וצוחה, מצאונו צרות רבות ורעות, „אשר לא היו במלכות זאת, למיום הוסד (הוסדה) ועד עתה, ובאו על נפשנו כל הצרות „האמורות בכל התוכחות הכתובות בכל העשרים וארבעה ספרים, כתוב ולא כתוב עבר עלינו „ועל נפשנו, על בנינו ועל בנותינו, על זקנינו ועל בחורינו, מקטנינו ועד גדולינו, עברה „הצרה הגדולה אשר קמו עזי פנים עם לועז הגוי המר והנמהר צרפתים ואשכנזים מכל צד „ופנה, ויתנו לבם ללכת אל עיר הקודש לבקש שם קבר משיחם ולגרש משם את הישמעאלים „וכו׳, וישימו אותותם אותות — סימן שתי־וערב, כל איש ואשה אשר נשאם לבם ללכת, „רבו מארבה אנשים נשים וטף וכו׳ . . . ויהי בעברם דרך העיירות אשר שם יהודים אמרו „בלבם: הנה אנו הולכים לבקש חרפתנו ולנקום נקמתנו מן הישמעאלים, הנה היהודים וכו׳ „נקמה מהם תחלה ונכחידם מגוי ולא יזכר שם ישראל עוד וכו׳. — „מהמלות המפוזרות, „אשר לא היו במלכות זאת למיום הוסדה ועד עתה, יוצא גם כן מפורש, לחזק דברי הרב, כי „לפני מסעי הצלב היו יהודי אשכנז וצפון צרפת שלוים ושקטים ולא ידעו רע״. שפ״ר.

היו כלם מבני דלת־העם, מהגרועים והשפלים שבעמי א ש כ נ ז, צ ר פ ת, א נ ג ל י ה, ל ו ת ר נ י ה ופ ל א נ ד ר י ה · המה — גדודי אספסוף מכל בני עמי הארץ — החלו עבודתם הקדושה, עבודת גזל וחמס, רצח והרג, המה רחצו פעמיהם בדם עם ישראל כל עוד לא נמצאו להם ישמעאלים · האספסוף הזה, ערב־רב מאנשים נשים וטף עשו כל תועבה ולא ידעו בושת · אך בני עדת מרעים אלה הלא היו אחים אנשי חיל במלחמת חובה — מלחמת ה' — אנשי צבא קדושים בדבר האפיפיור, ולפני הקדישם עצמם ליום הרגה בארצות הקדם והכהונה הקתולית נתנה להם סליחה וכפרת כל עון וכל פשע, סליחה ל ש ע ב ר וכפרה על כל עונות שאול וחטאת־רצח שהם ע ת י ד י ם לעשות, ובכן, היו מקודשי האמונה ואיש לא נועז לנגוע בהם · ואז נמצא נזיר קנאי נלהב אחד, אשר הביע מחשבותיו בקהל האספסוף הזה, כי באה העת לעמוד על היהודים ולהכניסם תחת כנפי הדת הנוצרית, אם גם באונס · בחרב שלופה וזרוע חשופה · והנזיר הזה עשה חִזוק לדבריו ויספר, כי נפלה פתקא מרקיעא על קבר הגואל, ובה כתוב לאמר, כי כל נוצרי תמים מחויב לעשות כדבר הזה · מחשבת הנזיר מצא לה מסלות בלב בני האספסוף גדודי נוסעי־הצלב, הבינוה וימצאוה טובה ונכונה לחפצם, מתאמת לנטית לבם וגם טובה ורצויה בעיני ה' · הן היהודים כהסרקינים בעלי דת מחמר, בני שני האומות האלה כופרים הם ושונאי התורה הנוצרית משנות דור ודור · מסע־הצלב — המלחמה לשם האמונה ויקר תפארתה יוכלו להָחֵל ברגע הזה, הלא אויבי דתם לנגד עיניהם, ולמה ינועו לבקשם בארצות רחוקות. ולמה זה יעברו ימים ומדבריות לבקש את האויבים בקצות ארצות הקדם? כה הגו בלבם, דברו בפיהם ויגשו להוציא מזמתם לפֹעלת ידים · כמעט נאספו הגדודים בצרפת ואשכנז, וישימו על מלבושם „סימנים", והנה נגואלו מלבושיהם גם בדמי בני ישראל · בכל אלה היו ההֲרגות בצרפת מעטות וזעיר שם זעיר שם, כי הרוזנים והנשיאים וגם כהני הדת עמדו לימין היהודים ולא נתנו את האספסוף לנגוע בהם לרעה · אך בהעיר ר ו א ו אֶ ן שהיתה אז תחת ממשלת א נ ג ל י ה. אספו נוסעי הצלב את היהודים ויסגרו אותם בבית תפלתם, שמו צור חרבותיהם על לבם ויגזרו עליהם להמיר דתם או ליהרג — בקול קורא להם: „ה ט ב י ל ה או ה מ ו ת" · הגדודים האלה בעברם דרך הערים, בטסעם ממערב למזרח, מצרפת לאשכנז עד הנהר הגדול נהר ה ר י נ ו ס עשו פרעות ביהודים ולפעמים גם הרג רב, ורושם הקורות בימים ההם 1) מזכיר בפירוש את ההרג בעיר מ ע ץ ·

פני חזות־קשה וחזון־תוגה מרעיש לב, חזון נורא מאד בתוצאותיו הנוראות והאיומות קבלו אז הרדיפות וההרגות על אדמת א ש כ נ ז · מְפַקֵד גדוד נוסעי הצלב אשר אחז דרכו מצרפת לאשכנז דרך מדינת פ ל א נ ד ר י ה (בעלגיא) היה פָּרש צרפתי ושמו ו ו י ל ה ע ל ם ובשם לְוַי שלו חרש־עץ (ציממערמאנן); האיש הזה היה כמעט אנוס לגזול ולחמוס, כי לא היה עשיר, וביום צאתו לדרכו עם גדודי החיל אשר תחת פקודתו והנה לא נמצאה אז פרוטה בכיסו ויֶאֱנַס לגזול ולחמוס ככל אשר מצאה ידו מן האכרים די־כסף להריק את חניכיו בני גדודו · הפרשים האבירים האחרים אשר עמו, הגראף ה ע ר מ א נ ן, ט ה ו מ א ס ד י־ פ י ר י ה ק ל א ר י נ ב א ל ד ד י־ו ו י נ ד י א י ל לא יכלו לעצור ברוח אנשיהם

1) הראב"ן בקונטרס גזרות תתנ"ו י' ד'.

השובבים ופרועים ושואפים דם והרג רב , וגם הם בעצמם לא היו טובים מ ה , א ח י ם" לוחמי מלחמת האמונה הנתונים תחת ידם. על רוח הוללות , אמונה אוילית אשר שלטה במחנה ה„לוחמים הקדושים" בגדודו של ווילהעלם צימּמער־מאנן, יעיד למרי המעשה הזה : לפני הגדוד עבר אַוָז כחלוץ לפניהם ויאמינו כי שרתה רוח הקדש על האַוָז העוף־הביתי הזה, והוא יתור לפניהם את הדרך לבא ירושלימה. בידי אויבים פראים ופרועים כאלה נמסרו אז כל קהלות ישראל בכל ערי אשכנז המערבית בין הנהרות מ א ז י ל ו ה ר י י נ ו ס . הקיסר ה י י נ ר י ך נמצא אז באיטליה ויהי אחוז בסבך ענינים רעים וסכסוכים גדולים באיטליה , אשר לקחו את כל לבו ואשכנז היתה אז פרועה לשמצה , ומלאה מוט וָפֶרֶק , ופראים והוללים משלו בה . „כששמעו כן הקהלות (באשכנז המערבית) נפלה עליהם פחד ורעדה „ויתפשו בידם אומנות אבותיהם : תפלה , צדקה ותשובה , צומות מפוזרים וגם „רצופים שלשת ימים לילה ויום ויצעקו אל ה' בצר להם" 1) .

להשמועה כי גדודי נוסעי הצלב הולכים וקרובים ורגלם יצא הרג ואבדן , גזל ורצח תבל וזמה אחזו חיל ורעדה את בני קהלת ישראל אשר ב ט ר י ע ר 2) , ויהיו הם הראשונים אשר בידיהם שחטו את בניהם לבל יֵאָנסו להמיר דתם. נשים ובתולות העמיסו אבנים על שכמן ויקפצו אל נהר מ א ז ע ל למען הִנָצֵל מחרפה וקלון אשר נכונו להם מאת גדודי האספסוף נוסעי הצלב. מהקדושות האלה שמסרו נפשן על קרושת שם המיוחד עוד לפני בא האויב בשערי עירן נשאר לזכרון שם אחת מהנה לאמר : „מ ר ת א ס ת ר ב ת ר' ח ז ק י ה ה ג ב א י ושתי ב ח ו ר ו ת ס ק ו ל ו נ י א ה ל כ ו ע ל ה ג ש ר ו ה ט י ל ו ע צ מ ן ב מ י ם ו ט ב ע ו" 3) . יתר בני הקהלה ב ט ר י ע ר התנפלו לפני רגלי ההגמון ע ג י ל ב ע ר ט ויתחננו לו כי יָגֵן עליהם מחמת גדודי נוסעי הצלב , אך תחר להמציא פדות ורָוָחָה לנרדפים , — הקשיח לבו הכהן הגדול הזה , ומאשר כי חשדוהו במינות — חפץ להוציא החשד הזה מלב הכהנים הגדולים הגבוהים ממנו ויאמר להוכיח חסידותו בעשותו נפשות לאמונתו . וידבר את היהודים קשות לאמר : „הוי חטאים כבדי עון ! קצף ה' „עליכם ועל אבותיכם , כי רוצחי־אלוה אתם ולא תאמינו בקדושת משיחנו — „גואלנו . שובו נא אל חיק הכנסיה הקתולית , ותהיו מאֻשרים בעולם הזה ובעולם „הבא , שלמים תהיו עמנו ושמחים במתנת חלקכם . אך אם תקשו ערפכם אז „אתם וכל אשר לכם תאבדו" . אז נועדו ראשי קהלת ט ר י ע ר להתיעץ מה להשיב דבר את הארכי־הגמון ועל פי עצת הגדול והמלֻמד שבהם , ושמו מ י כ ה , גמרו אמר לקבל את התורה הנוצרית למראה עין . וילך האיש מיכה ויאמר אל ההגמון : „צדקת במשפטך . טוב לנו לקבל התורה הנוצרית מהיות צפויים כל „היום אלי פחד מות אבדן הגוף והרכוש , ועתה אמור נא לנו במה נאמין מהיום „והגן נא בעדנו מפני אויבינו העומדים על שער העיר ונכונים לעשות אותנו כלה" .

---

1) מלשונו של הראב"ן בקונטרס גזרת תתנ"ו כנ"ל . שפ"ר .

2) ספור ההרגה אשר בטריער לא נמצא בקונטרס הראב"ן כי אם בדרך אגב , ועיקרו נמצא במקורים אחרים : בספר זכרון לקורות היהודים בקהלת מגנצא כ"י בידי החכם כרמולי , והיה לפני הרב המחבר , ובספר לאטיני קורות ההגמוניא הקתולית ב ט ר י ע ר . שפ"ר .

3) כל הדברים יתבררו בציון ה' בסוף הספר . שפ"ר .

כשמוע הכהן ההגמון את דברי היהודי קרא מעל ספר־קריאה חטופה, את ראשי יסודי התורה הקתולית ויקיים את דיני הטבילה ומנהגיה על בני ישראל יושבי ט ר י ע ר והאיש מ י כ ה נקרא בטבילתו בשם ההגמון המכנים אותו לברית החדשה· הנצחון הזה שנחלה התורה הקתולית — הביא להכנסיה הזאת קלון תחת כבוד. וגם לא נמשכו ימי הנצחון הזה ובני הקהלה שבו שנית אל תורת אבותיהם כאשר נשוב נראה בהמשך הדברים·

משם התגלגלה השואה ותבא על יהודי ש פ י י א ר, בני העדה הישראלית, אשר זה שנים אחדות הותירו אותה לטובה ויזכוה בזכיות שונות ההגמון והקיסר, לבל יגע בהם איש לרעה· ביום השבת (שמונה באייר) 1). התפרצו גדודי נוסעי הצלב אל העיר, וברגע באם אספו אל בית תפלתם עשרה אנשים מזקני העדה הנוצרית לאנסם, כי ימירו את דתם, וימותו כלם בידי הלוחמים הקדושים· „ו ש ם „ה י ת ה א ש ה ח ס י ד ה א ח ת ו ש ח ט ה ע צ מ ה ע ל ק ד ו ש ה ש ם, ו ה י א „ה י ת ה ר א ש ו נ ה ל ש ו ח ט י ם ו נ ש ח ט י ם א ש ר ב כ ל ה ק ה ל ו ת" 2)· (ח"י אייר שנת ד"א תתנ"ו=3 מאי 1096)· היהודים הראשונים נָסו וַיִּסָּתְרו מקצתם בארמון ההגמון י ו ה א נ ֹ ז י ן ומקצתם במצודת הקיסר· ההגמון הזה, חסיד וצדיק וגם בעל לב־טוב ורחמן יותר מ ע ג י ל ב א ר ט ב ט ר י ע ר, לא אבה לקבל גרים להתורה הנוצרית בחרב חדה מונחת על צוארי האומללים ויתָעב את מעשי נוסעי הצלב, יצא לקראת עדת הפראים ההוללים ביד חזקה, וגם היהודים בעצמם עמדו על נפשם ויבריחו את גדודי האספסוף ומלבד עשרת הקדושים הראשונים והאשה החסידה לא נפקד מהם איש 3). ההגמון ישר־לב זה אסר אחדים מראשי הגדוד בני האספסוף נוסעי הצלב ויעש בהם שפטים וימיתם ויענשם כגדל רשעתם· והכומר רושם דברי הימים ההם יזכיר את שמו לגנאי בגלל הדבר הזה ויתרעם עליו· ההוללים הקנאים הפיצו אז השמועה בעם, כי הבישוף לקח שחד מהיהודים. — מני־אז תביא לנו הכ־וניקה שלשלת גדולה וארוכה של הרג רב, מַטְבֵּחַ ושפך דם כמים על ידי השובבים, אשר אמרו לכפר עונותיהם ולהטהר מכל חטאתיהם בדמי יהודים· אין להתפלא אם יהודי הדור ההוא באירופה התיכונה

---

1) על דבר הגזרות וההריגות בשפייאר (אשפירה) ווארמס (ווירמיישא, גרמיזא) ומאינץ (מגנצא), מלבד המקור הראשי בעברית קונטרסו של הראב"ן ומקורות הנוצרים ישנם פרטים רבים בשתי הקינות: האחת מצויה בידינו ונאמרת בכל תשעה באב: המתחלת: „מי יתן ראשי מים", ובה פרטים רבים ורשומי הזמנים, והשניה נאמרת יותר בדרך כלל ונקבעת בסליחות ומתחלת „הקול קול יעקב". בירור הדברים — בציון ה' בסוף הספר ולרגל הרצאת הדברים אביא גם בזה דברי המקונן ודברי הראב"ן. שפ"ר.

2) מלשונו של הראב"ן בקונטרס גזרת תתנ"ו. וזמנו מתאמת גם כן סדברי המקונן:

„וְעַפְעַפַּי יִזְּלוּ מַיִם הֶמַע לְהַגִּירָה, וַאֲקוֹנֵן מַר עֲלֵי הֲרוּגֵי אַשְׁפִּירָה· בְּ שְׁ נִ י בַּשְׁמִתָּה „בּוֹ בְּיוֹם מַרְגּוֹעַ הוּקְרָה... נֶהֶרְגוּ בַּחוּרֵי חֶמֶד וִישִׁישֵׁי הֲדָרָה... וְכֹהֲנֵי וְעַלְמֵי נִמְנְעוּ „כֻּלָּם עֲשָׂרָה.

מדברי הראב"ן (שהכנסתי בפנים) האומר על האשה החסידה (בשפייאר) והיא היתה ר א ש ו נ ה „לשוחטים ונשחטים" יש לתפוש את הרב המחבר בדבר סדר הזמנים שמקדים את רדיפת טריער לרדיפת שפייאר, אך צפנתי מקום להדברים האלה בציון ה' בסוף הספר, כי שם מקומם. שפ"ר.

3) וכן מאמר הראב"ן „והנשארים נוצלו על ידי ההגמון" וכו'. שפ"ר.

בחרו יותר לאבד עצמם לדעת, מלקבל את הטבילה הקתולית גם באונס ולמראה עין בלבד· התורה הזאת בימי המאה האחת עשרה למספרם ירדה פלאים במוסר ומדות· כבוד אלהים לשרידי זכרונות ומצבות קדושים, מעשי אבי הכהונה הגדולה להתורה הקתולית, להתיר השבועה שנשבעו עמי אשכנז לאדונם ומלכם, החזיון הנורא הזה, כי הכהן הגדול ברומא דורש את העמים בשם הדת להרים יד במשוח־מלך ולהצחו נפש, מן הכהן הגדול ברומא ראו הכהנים הגדולים וההדיוטים ויתמכרו לחמדות הגוף ורכישת הקנינים העוברים וישכחו את כהונתם וקדושתם; הבערות פרשה אז צלה על אירופה התיכונה ומעטים היו בין הכהנים והעם, אשר ידעו קרוא וכתוב, מעשי נוסעי הצלב, אשר תחת ללכת למקום תעודתם, להלחם בהסארקינים המחמדיים אויבי דתם, עמדו באירופה לרצוח נפשות יהודים אומללים. כל הדברים האלה עוררו זְוָעָה בלב היהודים באשכנז ויתחזקו באמונתם, וַיְעָרו נפשם למות על קדוש שם התורה אשר נחלו מאבותיהם, רק לבל יֵאָנסו לקבל התורה הזאת אשר שָׂמוּ לפניהם· וכבימי החשמונאים רבו אז החסידים, אשר פשטו צואריהם לטבח ויבחרו במות מבגד ומעל באמונתם ואומתם·

כנראה לא רב היה מספר בני הגדוד אשר התנפלו על יהודי שפייאר, על כן היה הנקל לגרש אותם ולהכותם אחור· אך לא שבו השובבים מדרכם הרעה ויחכו לבא גדודים אחרים להתחזק ולנסות שנית דבר· עברו ארבעה עשר יום ועל הראשונים נוספו נוסעי צלב אחרים ויהיו למחנה גדול „זאבי־ערבות", כאשר יכנם היהודי רושם קורות העת ההיא 1), וישימו פניהם אל העיר וו ירמיישא· הגמון המקום ושמו אללעבראנדום לא יכול או לא חפץ להגן על היהודים במדה מספקת לבל ימ ת בידי ההוללים· אך מדברי הכרוניסט בעצמו נראה, כי ההגמון לא חפץ באבדן היהודים וגם הגין עליהם כפי יכלתו, כי כן יספר 2): „מקצת הקהל היו בבתיהם, ומקצתן (כנראה עשירי הקהלה וחשוביה) „היו בחדר ההגמון· ויקומו האויבים על היהודים שהיו בבתיהם ויטרדום (מזה „נראה שלראשונה עמדו על נפשם, אך גבר עליהם האויב) ויהרגום אנשים נשים „וטף, נער וזקן··· לא השאירו מהם זולתי מתי־מצער, אשר עשו בהם כרצונם „והטבילו בעל כרחם··· הנהרגים קדשו את השם לעין כל העולם ופשטו צוארם „להתיז על שם יוצרם, וגם שחטו עצמם, איש את רעהו ואיש את קרובו, „איש ובניו, חתנים וכלות, ונשים רחמניות שחטו את יחידיהם, „ובהשלמת נפש לקונם היו הכל צועקים: שמע ישראל... ה' אחד!" 3)· גם בספרי התורה הניחו ההוללים האלה את חמתם, כמו שיספר הכרוניסט היהודי 4): „ויקחו את התורה הקדושה וירמסוה בטיט חוצות ויקרעוה ויתעוללו בה"· המאורעים האלה נהיו ביום עברות, יום הראשון בשבוע כ"ג אייר = 18 מאי. עברו שבעה ימים והעת למות על קדוש השם הגיעה גם לחשובי קהלת וו ירמיישא אשר נסתרו בארמון ההגמון· לא נודע אם התפרצו נוסעי הצלב אל הארמון, או כי ההגמון מסר אותם לידם, יען כי מתחלה נתן להם מקום מפלט בארמונו, למען דבר על לבם כי ימירו את דתם· ההגמון אללעבראנ־דום הודיע אותם פתאום, כי אם לא יקבלו את הטבילה לא יוכל תת להם מקום מפלט בארמונו· ויבקשו אותו היהודים כי יתן להם ארכה ימים אחרים להשיבו

1) הראב"ן בקונטרס הנ"ל. 2) הנ"ל. 3) מלשונו של הנ"ל. 4) הנ"ל.

דבר. לפני הארמון חנו גדודי נוסעי הצלב ויחכו לתוצאות מועצות היהודים בינם לבין עצמם, למען דעת אם להצעידם — לבית התפלה — או — לבלהות מות. ביום השבת ההוא חכו נוסעי הצלב עד בוש ובראותם כי אין מענה ויאיצו בההגמון לפתוח להם שערי ארמונו, התפרצו אל הבתים אשר שם נסתרו היהודים וימצאו— כמעט כלם הרוגים ונשחטים איש בידי אחיו ואביו, כאשר יספר לנו הכרוניסט... „והם נתחזקו כמעשי אחיהם, אשר קדשו שם בוראם ויוסיפו „גם הם לקדשו וישלחו יד בעצמם, אם על בנים רוטשה, ואב „על בנים נפל". ראו זאת ההמונים השובבים הצמאים לדם ויעטו אל החללים, „ויסחבום סחוב והשלך", המיתו הנשארים עוד בחיים ורק מעטים קבלו את הטבילה למראה עין. (יום עברות זה היה בראש חדש סיון = 25 מאי 1).

ובין הנסחבים אל בית התפלה היה עלם אחד ושמו שמחה הכהן, ונוסעי־הצלב המיתו את אביו מר יצחק הכהן ושבעת אחיו, ויהי בבאו לבית התפלה ויוציא סכין מבית־יד שלו וידקור באחד מקרובי ההגמון, ומיד (כמובן מאליו) נפלו עליו נוסעי הצלב ויקרעוהו לגזרים 2). רק בצאת גדודי נוסעי הצלב מן העיר נתנו ליהודים לקבור מתיהם, ו„שמונה מאות אנשים נתנו לקבורה" 3), שהם בערך מאה וארבעים בתי־אבות. בין הנהרגים היו בני רבנו יצחק הלוי האב לתורה בלותיר (רבו של רש"י) ותלמידיו. שמות קדושי ווירמיישא שמרו בני הקהלה לזכרון־עולם, מופת לבני עמם — להתחזק בתורת אבותיהם ולהיות כמוהם אדירי אמונה — גבורים מוסרים נפשם על קדושת הדעה והאמונה התקועה בלבם 4).

ויהי ביום המחרת אחרי המטבח אשר הכינו נוסעי הצלב להשארית הנמצאה מיהודי ווירמיישא ונדוד אחר בא בשערי העיר מאגנצא. מְפַקֵּד הגדוד הזה היה עמעריך או עמיכה מליינינגען קרוב להארכי־הגמון רותארד, איש דמים ומרמה אשר שאף להון יהודי מאגנצא ולדמם, ונראה הדבר, כי היה בעצה אחת עם קרובו הארכי־הגמון, אחד מאויביו בנפש של הקיסר החסיד היינריך הרביעי, ויחדו חשבו מזמה לשפוך דמי נקיים כמים. הארכי־הגמון במאגענצא קרא את היהודים להִסָּתֵר בארמונו עד יעבר זעם ותשקט המהומה. אז מסרו היהודים לידו את כל הונם וקנינם. ובארמונו והבתים הרבים אשר בטירתו מצאו מפלט להם אלף ושלש מאות יהודים, כלם צמים ומתפללים ומבקשים רחמים מאת אביהם שבשמים — כאשר יספר הכרוניסט: „קהל מגנצא חסידי עליון... „כלם יחד קטנים וגדולים היו נעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו וכלם היו בחצר

---

1) ושני ימי עברות אלה מפורשים בדברי המקונן:

קְהַל וַרְמַיְזָא בְּחוּנָה וּבְחוּרָה, גְּאוֹנֵי אֶרֶץ וּנְקִיֵּי טָהֳרָה, פַּעֲמַיִם קִדְּשׁוּ שֵׁם הַמְיוּחָד בְּמוֹרָא: וְעֶשְׂרִים וּשְׁלֹשָׁה בְּחֹדֶשׁ זִיו לְטַהֲרָה, וּבְחוֹדֶשׁ הַשְּׁלִישִׁי בִּקְרִיאַת הַלֵּל לְשׁוֹרְרָה, הִשְׁלִימוּ נַפְשָׁם בְּאַהֲבָה קְשׁוּרָה. יש להוסיף כי המטבח נמשך גם ביום ב' סיון כיוצא מדברי הראב"ן בקונטרס וכן מדברי הרב המחבר להלן. שפ"ר.

2) הראב"ן כנ"ל. 3) הנ"ל.

4) בספר הזכרון לקהלת ווירמיישא (כ"י של כרמולי כמבואר למעלה בהערה) רשומים שמות החכמים שמתו על קדוש השם: רבי יצחק בן אליקום (נהרג בעת עסקו בתורה); רבי יעקב, רבי שמואל ורבי אשר (כנראה בני רבנו יצחק הלוי). רבי יצחק בן מאיר ורבי יעקב בן שמשון (לעיין בדברי א. אדלער בספר המאסף אננאלען לשנת 1839 מאת יאָסט, עמוד 92).

„הגמון" · ויהי כעלות השחר (ביום ג׳ סיון = 27 מאי) ואיש הדמים עמעריך מליינינגען הקריב עם גדודי נוסעי הצלב אשר עמדו תחת פקודתו לפני טירת הגמון ובקול צוחה דרש הוא וחיילותיו מאת הארכי־הגמון לפתוח השערים ולמסור לידיהם את היהודים · אמנם הארכי־הגמון הציב אנשי חילו על יד השערים להגן על היהודים, אך המה לא אבו להשתמש בכלי זיינם נגד נוצרים ונוסעי הצלב · באפס יד שברו את השערים ויתפרצו אל כל בתי הארמון, וככל החזון הנורא בווירמיישא נראה במאגענצא כדברי הכרוניסט בן־הדור לאמר: „ויקומו עליהם האויבים ויהרגו בזדון טף ונשים נער וזקן ביום אחד. . . „על עוללים ויונקים לא חמלו, על העוברות מלאות ימים לא רחמו, לא הותירו „שריד ופליט כי אם ככתיבת נער, שנים שלשה גרגרים, כי כלם נתאוו לקדש „שם בוראם. גם כבא האויב צעקו כלם לב אחד בקול גדול: שמע ישראל... „ה׳ אחד! , וגם מקצת הזקנים והחסידים נתעטפו בטליתות המצויצות וישבו להם „בתוך החצר של ההגמון . . . ולא רצו לברוח החוצה — לחיות חיי שעה, כי „מאהבה קבלו עליהם דין שמים . . . וגם חגרו נשים בעז מתניהן וישחטו בניהם „ובנותיהם וגם עצמן · אנשים רמי־לב ואמיצי־כח שחטו נשיהם „ובניהם וטפם, הענוגה והרכה שחטה ילד שעשועיה. . . „היו (יותר) מאלף עקדות ביום אחד · אלף ושלש מאות נפשות קדושות „נהרגין ביום אחד ומהם עוללים ויונקים שלא חטאו" . . וכו׳ 1) — ביום ההוא הומתו במות קדושת־השם נושאי התורה התלמודית מבית־מדרשו של רבנו גרשום מאור הגולה, שמותיהם ושמות יתר ה„קדושים" רשומים לזכרון בספר הזכרונות לקהלת מגנצא, את הון היהודים ורכושם חלקו ביניהם הארכי־הגמון וקרובו עמעריך · „ששים נפשות נצולו בו ביום, שהחביאם הארכי־הגמון בבית האוצר של תהום" (בית התפלה הגדול שבעיר) והוליכם אחרי כן להכפר הרחוק מדרך המלך לריינגאוי (ובלשון הראב"ן רינקוו"א), אך גם הם נתפשו ונטבחו · את הטבילה קבלו רק מעטים מאד. בין הנטבלים היו שני „חסידים" „מר אוריה ומר יצחק" לזה האחרון היו שתי בנות וגם הן עם אביהם נטבלו ביום הרעש בעל כרחם. וממכשול לב ונחם החליטו למות במיתה משונה, מיתת אדירי אמונה, גבורי־הרוח · „ביום ערב שבועות שחט מר יצחק „בר דוד הפרנס שתי בנותיו עמו והצית אש בביתו ומיד הלך מר אוריה „עמו לבית הכנסת לפני ארון הקדש ויציתו אש וימותו שניהם לפני ה׳, כי נשרפו „שם בלב שלם" 2) · והתבערה הזאת יצאה ותאכל בבתי העיר מאינץ ורוב בתי הנוצרים נהפכו גם המה לאפר.

עד כה ועד כה וגדוד אספסוף נושאי הצלב עם מפקדם ומצביאם הערמאנן צימטערמאנן הגיח עד העיר קולוניא (קאָלן) בערב חג השבועות. בני עדת ישראל היותר עתיקה הקדמוניה לכל הקהלות בגרמניה היו חרדים „עד צאת הנפש" כאשר יספר בעל הזכרונות (הראב"ן); אך היהודים הרבו תחנה ובקשה לפני התושבים בני עם־הארץ וההגמון, כי יחוסו ויגינו עליהם;

---

1) הראב"ן כנ"ל. 2) כל זה מהראב"ן בתשלום הידיעות ומלואן על פי מקורים בדברי ימי מגנצא ברושמי זכרונות הימים האשכנזים.

ואזרחי קולוניא הנוצרים חמלו על בני עירם היהודים ויאספו אותם אל בתיהם „איש איש בית מַכָּרו". ביום הראשון לחג השבועות (יום הששי בשבוע 30 מאיי) בהיות הבקר התפרצו נוסעי הצלב אל בתי היהודים; אך הבתים היו ריקים מאין אדם, וישפכו את חמתם על העצים והאבנים, וכאשר יספר בעל הזכרונות: „וישברו הבתים וישללו שלל ויבזו בז ויהרסו ב"ה (בתי הכנסת) ויוציאו „את ספרי התורות ויתעוללו בהם ויתנום למרמס חוצות ביום נתינתה ... „ועתה קרעום, שרפום וכו' ויבאו בה פריצים ויחללוה" — ביום הזה הרגישו רעש הארץ, אך תחת לתת חתת אלהים בלב אנשי הדמים ההוללים והנלהבים, ראו הם בזה אות מן השמים כי הטיבו לעשות, לעשות נקמות בבני בלי אֵמוּן. בכל אלה היו קרבנות היום ההוא רק שנים: איש אחד ואשה אחת: חסידה אחת וחסיד אחד זמר יצחק שמו, אשר לא נמלטו לבית הנוצרים מַכָּרֵיהם, כי היו שמחים ומרוצים לקבל עליהם דין שמים. יתר יהודי קולוניה נצולו בבתי־מַכָּרֵיהֶם ובארמון ההגמון. שם ההגמון יקר הרוח וחסיד שבאומות ראוי להִכָּתֵב לזכרון בספר התולדה — הכהן־צדק זה הוא ההגמון הערמאנן השלישי, הוא צוה כי יוליכו את היהודים בסתר להחביאם בשבעת הערים והכפרים אשר לו בסביבות קולוניא (ביום י' סיון): בהמקומות ניאוס וועפלינגהאפען, העיר והכפר אלדינהה, מארס וכרפנא, כפר זנטא וכרך מירא 1), וישבו שם שלשה שבועות (מי' סיון עד ר"ח תמוז). „מצפים יום יום למות ומתפללים ומתענים יום יום וגם שני ימים של ראש חדש תמוז התענו רצופים" אך תפלתם לא עלתה למרום. נושאי הצלב שמעו את תפלתם ביום החג המוקדש להקדוש יוחנן, ומבית התפלה יצא: בהמון חוגג לרצוח נפשות יהודים. בעצם היום ההוא באו אל הכפר נושא (בכתוב הראב"ן ובכתוב עמים Neus), וישחטו את כל יהודי קאלן המתחבאים שם (לדברת מקור שאין אנו אחראים על אמתתו היה מספר ההרוגים שתי מאות נפש אדם). ואת איש יהודי אחר ושמו שמואל ב"ר אשר, אשר, כנראה, חזק את לב בני עמו לעמוד בנסיון, המיתו המרצחים ויוסיפו להתעולל בו ובשני בניו, „גררוהו וירמסוהו, ויתלו (אותו ו) את בניו על פתח ביתו".

ה„אחים" אנשי צבא הקדושים גלו מקום מחבואיהם של יהודי קולוניא ויוסיפו לבקשם בכל הערים והכפרים מסביב. גדוד אחד התפרץ אל וועפלינגען (בהראב"ן: כרך וויבלינק ובכתוב עמים וועפלינגען) על נהר ערשט בדרומה של קולוניא, וירצחו נפשות כל היהודים הנחבאים שם. מן ה„חסידים" מקדשי השם יקרא בעל הזכרונות בשם את: „רבי לוי בר שמואל „ואשתו ובניו וכל בני ביתו ומרת רחל הזקנה אשת ר' שלמה „הכהן וכל החבורה שהביא עמו לשם אנשים ונשים וטף, חתנים וכלות זקנים „וזקנות, אשר שחטו עצמם ופשטו צוארם להתיז ראשם על קדוש השם". רבים קפצו „לתוך אגמי מים אשר סביבות בכרך" (וועפלינגען). וחסיד אחד היה

1) המקומות האלה כלם מנויים בקונטרס הראב"ן ודרכי הכתיבה אצלו הם: כפר נוש"א. כרך וויבלינ"ק, כרך אילינדא, כפר אילינדא, זנטא, כרך מירא, כפר כרפנא. שמות מקבילים להם בכתוב עם אשכנז מצא הרב רק חמשה. וכל זה מבואר בציון ה' בסוף הספר. וההריגות אחרי מן בכל מקום מביא הראב"ן בסדר הזמנים בדיוק גדול. שפ"ר.

שם למופת לכל הקבוץ למות מות ישרים מבגד בתורת אבותיהם, כאשר יספר לנו בעל הזכרונות: „ושם היה זקן אחד ומלא ימים ורבנו שמואל בר יחיאל „שמו, והיה לו בן־יחיד בחור נאה ומראהו כלבנון, וברח עם אביו לתוך המים, „ופשט צוארו לשחיטה לפני אביו בתוך המים, וברך אביו עליו על השחיטה, והבן „ענה: אמן! וכל העומדים סביבם ענו בקול: אמן! שמע ישראל... „ה׳ אחד! אמנם מה עשה האב הזקן? היה עמהם בחור אחד ירא שמים שמש „מהכנסת ומנחם שמו, ואמר לו הזקן: הנה מנחם הגבור, קח חרבי ושחוט „אותי על בני החסיד, והבחור נתאמץ ולקח החרב ושחט את החסיד על בנו״.— בשלישי לחדש תמוז הגיע תור הנמלטים לכרך אילינדא (על פי כתיבת הראב״ן וככתוב עמים אלדענאהר. על נהר אהר בקרבת העיר באָנן)· גם שם טבחו נושאי הצלב ולא חמלו, „ולא נשאר מהם כי אם מתי מעט וגם הם קדשו שם שמים״, ושם היה חסיד אחד וחכם תלמודי ושמו רבי יצחק הלוי ומן המכות שהכוהו כמעט נטרפה דעתו ויטבילוהו והוא לא ידע ובשוב רוחו אל קרבו וידע את אשר עשו לו נוסעי הצלב וישב העוד שלשת ימים לקולוניא לביתו וילך לנהר ריינוס ושבע עצמו בנהר. ונוסעי הצלב שקדו כנמר על טרפו, להפש את היהודים ולהוציאם ממקומות מחבואידם, וביום ערב שבת ד׳ תמוז התפרצו אל כפר אי־לינדא לעשות עם הנמלטים שם כאשר עשו עם אחיהם. אך השמועה הגיעה להיהודים ויחליטו כלם למות איש בידי רעהו מנפול בידי אויביהם אשר יתעללו בם ויבחרו מקרבם חמשה החשובים ו„החסידים״ שביניהם, אמיצי־לב וכבירי־כח הרוח לשחוט את כלם ואחרי כן יטרפו נפשם בכפם. ושמות חמשת החסידים הם: רבי גרשום, מ״ר יהודה בר אברהם, מ״ר יוסף אחיו, רבי יהודה הלוי בן רבנו שמואל ורבנו פֶּטְר. „ויחזיקו בחרבם ויסגרו הדלתות בעדם „וישחטו את כלם ואחר כך שחט רבי פטר בן יועץ את ארבעתם ויעל גם הוא על „מגדל אחד וַיִּפֹּל עצמו וימת לפני ה׳· מכל הנחבאים האלה לא נשארו, כי אם שני „בחורים ושני תינוקות, וגם הם היו שחוטים בגרגרת (ובכל זאת) וחיו״ 1)· ראו נושאי הצלב, כי כבר הקדימום היהודים ולא נשארה להם כל מלאכה ויסעו באותו היום משם ויבאו להכפר זנטא לפנות ערב בכניסת יום השבת והיהודים קדשו את השבת ויצאה נשמתם בנשאם על שפתם את „קדוש היום״, ושם נקרה חכם וחסיד מצ־פת — ויאמר לאחיו ראו נא, איך נכון למות על קדוש השם, ויחפור חפירה וברך על השחיטה ושחט עצמו וימת, וכל העם ענו בקול אחד: שמע ישראל... ה׳ אחד! בקול רם, ולא נותר מהם איש זולתי אשר מצאו מגוללים בבקר בין המתים וכלם נתנו לקבורה 2)·

ופליטי קולוניא אשר שרדו אל כרך מירא (לנוסחת הראב״ן והוא המקום מאֶרס) בסביבות קולוניא. האמינו כי במעט עברה הסכנה; כי העיר היתה בצורה ושר הצבא החונה בקרבה הבטיחם להגן עליהם, אם גם ידע שעליו להשליך נפשו מנגד פתאום הגיח גדוד נוסעי הצלב מול העיר וידרשו בחזקה למסור להם את היהודים הנמצאים בה (יום ב׳ בשבוע ז׳ תמוז = 30 יוני)· ראש העיר החל להתיאש מתקוה כי יוכל עמד בפני נוסעי הצלב הרבים „כחול

---

1) מלשונו של הראב״ן. 2) בהנ״ל.

אשר על שפת הים" (הראב"ן) הצרים על העיר אם לא, ויפצר בהם לחכות מעט ויפנה אל היהודים ויפצר בם להמיר דתם, כאשר יספר בעל הזכרונות לאמר: „ויבא שר העיר ויצא לחוץ כנגדם ובקש מהם להמתין חוץ לשדה העיר עד אור „הבקר. וכה דבר אליהם: אולי אסית את היהודים וישמעו אלי לעשות רצוני. „וייטב הדבר בעיניהם וחזרו להם השרים לעיר אל היהודים, ולא נתיאש שר העיר „וצוה לקרותם (את היהודים) וכה אמר להם: שמעוני היהודים, תחלה נדרתי לכם „לחסות אתכם בצלי ולהגן עליכם עד שיהא שם יהודי חי בעולם. ותנאי זה „ההניתי לכם יכך עשיתי וקיימתי, ומעכשיו אין אני יכול להציל אתכם מכל „האימות הללו וראו מה אתם רוצים לעשות. ידוע תדעו אם לא תעשו כך העיר „תהָרֵס ומוטב לי למסור אתכם עד שלא יבאו אלי במצור להרום המבצרים". —

ויענו אותו כל היהודים פה אחד: „מזומנים אנחנו ותאבים אנו לפשוט צוארנו למות ביראת בוראנו וביחוד שמו"! — שר העיר הוסיף לעשות בערמה, הוליכם חוץ לעיר מקום מחנה נוסעי הצלב ומרחוק הראה להם דם בהמות וחיות לאמר, הנה דם יהודים אחרים שוטף בחרב הגדודים האלה, בכדי לאיים על היהודים הפליטים, אך ערמתו לא עמדה לו והיהודים לא אבו לשמוע לקול דברו. אז החזירם לעיר וישימו אותם במשמר, למסרם אל נושאי הצלב אחד אחד, כי כבר נתפרסם הדבר, אשר היהודים הורגים איש את אחיו, למען אשר לא יטבילו אותם בעל כרחם. בכרך מירא או מאֶרס נמצאו אז שתי נשים עבריות, „שתי חסידות", האחת חולָה בקדחת והשניה נהפכו עליה ציריה וחבלי יולדה ותלד בן. ותשחטנה שתי הנשים בידיהן נערה אחת יפה מאד, בראותן כי גדוד נוסעי הצלב קרבים אליה וחפצים להתעלל בה; והיולדת, מיראתה לבל יגזלו מטנה פרי־בטנה, את העולל הרך, להכניסו בברית דת אחרת, כרכה אותה בעריסתו ותפול עמו מן המגדל והמת עם בנה 1). אז נאסרו כל היהודים אשר במאֶרס באזיקים ויסחבום אל מחנה ה„אחים" נוסעי הצלב מחוץ לעיר והם — את מקצתם הרגו ואת מקצתם הטבילו בעל כרחם. נוראים מאד המיתות המשונות שדנו בהם נוסעי הצלב את „חסיד אחד" ומר שמריה שמו, אותו ואת כל בני ביתו. ביום שאחרי כן (ח' תמוז = 1 יולי) פנו גדודי נוסעי הצלב אל הכפר כרפנא ושם מתו על קד"ש השם כל יהודי קולוניא המתחבאים שם. בעלי זכרונות הימים ההם משערים, כי במשך שני ירחים (מאי ויוני) הומתו ונטבחו שנים עשר אלף יהודים במדינות היושבות על נהר הריינוס. הנשארים קבלו למראה עין את התורה הקתולית, אך חכו עד שוב הקיסר הצדיק היינריך הרביעי מאיטליה ובבטחונם בו, כי הוצ יריב את ריבם ויתן אזן קשבת לתחנוניהם. בכל עיר ועיר אשר דרך בה עברו גדודי נוסעי הצלב נראו בה חזיונות איומים כאלה. בין בני הקהלות אשר נשאו וסבלו את הצרות הנוראות ויקדשו שם־שמים נמנתה גם קהלת רעגענשבורג. יהודי ביהם (באֶהמען) נגלים עתה לראשונה בתולדות ישראל לרגלי המאורעים הנוראים בימי מסעי הצלב. והכרוניסט היהודי (הראב"ן) יספר: וכאשר עשו האויבים באלו הקהלות (האשכנזיות על יד הריינוס) כן עשו בקהלות אחרות בעיר טריבי־ריש ובמיץ וגם ברעגענבורג ובפראגא. עד העת ההיא לא הרגישו

1) מלשונו של הראב"ן.

עוד יהודי מדינת בוהמיה (ביהם או טשעכיה) את עול השעבוד ורדיפות אמונה, כי התורה הנוצרית עוד לא נתחזקה אז במדינות העמים הסלאבים ולא היתה עוד לדת שלטת. היהודים בבוהמיה היו בעלי־עשר והסרסורים במסחר עבדי עולם, אשר רובם היו סלאבים (סקלבים ומזה נתקבל השם שקלאפע לעבד עולם) לקנותם מאדוניהם הראשונים ולמכרם לארצות אירופה המערבית לצרפת וספרד. המסחר הזה (שהוא גם נגד רוח היהדות הצרופה ויסודות תורתה) הביא אותם בסכסוכים עם הכהונה הקתולית וההגמון אדאלבערט בפראג הרבה לדבר נגדם וגם אסף כסף רב לפדות את העבדים מידי היהודים. לקרוא דרור להעבדים ביד חזקה לא יכול אז גם הבישוף הזה, וכה היה כח הכהונה רפה אז בבוהמיה. כה היו הדברים נוהגים עד בא עת מסעי הצלב יועץ פרה רוש ולענה, עץ הקנאה הדתית נטע אז גם על אדמת ארצות הסלאבים. בקרוב גדודי נוסעי הצלב אל פראג היה אז הנסיך (הערצאג) האריר ווראטיסלאוו השני טרוד במלחמה עם ממלכה אחת ואיש אין אשר יעצור בעד הרעה ולא יתן לבני האספסף לעשות רעות נוראית. הנה כן היה בידי נוסעי הצלב החפש לעשות בכל אשר מצאו כאות לבם וחפץ נפשם ויאחזו בם ויסחבום בציצת ראשם אל אגן הטבילה ואת הממאנים המיתו. לשוא דרש ההגמון קוסמאס ויצעק מרה על עשותם נבלה כזאת להרכיב את התורה הנוצרית לראש איש בדרך אונס וכפיה 1). שומע לא היה לדבריו הטובים. נוסעי הצלב דמו לדעת ולהבין יותר את עקרי דתם מנשיאי הכהונה הגדולה.

לאשר היהודים המפוזרים אז בארצות אירופה המערבית וביחוד במלכות גרמניה ולכבוד האנושית ועמי הנוצרים, היתה קנאת הדת, והמשובה הזאת רק קנין הפחותים והשפלים, שמרי המשפחה האנושית והגרועים שבהנוצרים. המלכים, הנשיאים, אזרחי הערים היו מתעבים את מעשי הרצח וגם נשיאי הכהונה הגדולה, מלבד הארכי־הגמון רותארד ממגנצא והרגמון עגיל־בערט מטריער, עמדו כלם לימין היהודים נגד ה„אחים" השובבים והפרועים. — תקופת החשך בעבי גבי מגניו, תקופת הבינים בכל האימה החשכה אשר שררה בימיה עוד לא הגיעה לחצי ימיה, וככחה בשנות מאות אחרי כן לא היה עוד כחה אז. ושלשת האיתנים מצוקי החברה האיירופאית בתקופת הבינים: המלכים, העמים והכהונה הקתולית עוד לא חברו יחדו להיות בעצה אחת לשנוא את היהודים תכלית שנאה ולרדפם רדיפת השמד הרג ואבדן. לא עברו ימים רבים ותעבור השמועה, כי גדודי נוסעי הצלב שתי מאות אלף במספר, האספסוף מבני דלת־העם ופחותי החברה האנושית אשר אנשי הדמים: עממעריך והערמאנן היו נוהגים בהם, אלה הגרועים שבנוסעי הצלב, אשר עשו הרג רב ביהודים, עברו מאשכנז לאונגריה לבא ארצות הקדם, ויפלסו חמס ידיהם גם בארצות אונגריה. והאונגרים אז בני עם צעיר ומלא כח עלומים, אשר עוד לא הוניע את מוחו בשאלות הדת והאמונה, לא יכלו נשוא את העשק והמרוצה וכל תועבות המחנות האלה ויקומו עליהם ויעשו בהם הרג רב. רובם נהרגו בידי האונגארים, רבים ספו ברעב ובצמא, כי בני עם הארץ לא נתנו אותם לבא אל בתיהם, ומעטים מאד שבו לאשכנז קרועים ובלואים, שבעי

1) Cosmsa Pr. gensis Chronicon Boemorum p. 125.

רוגז וחרפת עולם על ראשם · אז ראו בזה היהודים והנוצרים , את יד־אלוה ומוסר־שדי אשר נחתה בם על דם היהודים אשר שפכו כמים · — בין כה וכה והקיסר ה י י נ ר י ך הרביעי שב מאיטליה וישמע את כל הרעה אשר עשו חיילות האספסוף נוסעי הצלב ליהודים ויביע את רגשותיו גלוי לכל בני עמו , כי יְתָעֵב את המעשים האלה להכנים את היהודים בברית הדת הקתולית לאונסם , לרצוח לגזול ולחמוס בשם האמונה ויעבר קול לאמר : מי מהיהודים אשר קבל את הטבילה שלא מרצונו הטוב ישוב לדת אבותיו ויהי ליהודי כבתחלה . אין קץ להשמחה אשר שמחו בני השארית הנמצאה עוד מכנסת ישראל שבמלכות אשכנז , והמומרים לאנסם לא אחרו משוב אל תורת אבותיהם ויסירו את המסוה מעל פניהם (1097 = ד. תתנ"ז)·[1] מכל האנוסים נשאר בדתו החדשה האיש מ י כ ה מ ט ר י ע ר , אשר היה הראשון לבגוד בדת־מורשה · והכהונה הגדולה — הכהונה הקתולית לא היתה דעתה נוחה ממעשי הקיסר , לתת להיהודים לשוב לדת אבותיהם , אחרי בואם בברית החדשה , אם גם באונס , ואחרי אשר הזו עליהם מים ונטבלו כדין וכדת לפי רוח הימים ההם · גם האפיפיור ק ל י מ נ ט ו השלישי שנמנה מטעם הקיסר ה י י נ ר י ך לרחוק רגלי האפיפיור איש ריבו ואיש חרמו של הקיסר ג ר י ג ו ר השביעי ולהיות לו לשטן , גם האפיפיור הזה שהיה לכהן גדול במאמרו של הקיסר , לא נמנע מהוכיח את ה י י נ ר י ך הרביעי בדברים נמרצים לאמר : „הגיעה לנו השמועה , „כי תתן להיהודים שנתנצרו לזנוח את תורתם החדשה , לחזור לסורם ולהיות „ליהודים כבתחלה · הדבר הזה הוא מעשה אשר לא יֵעָשֶׂה ולא נשמע עוד בקרב „הכנסיה הנוצרית , והננו דורשים ממך ומכל אחינו , כי תשימו לבכם לזה , שלא „לפַגֵּל את פְּעֻלַּת האמונה (סאקראמענט) של הכנסיה הקדושה ולשום עליה חרפה „על ידי היהודים" 2) · אך הקיסר לא שת לבו אל הקנאה היתרה , הקנאה אשר לא ממקום טהור מוצאה , ולרגשי דת ואמונה אין חפץ בה , לא פנה לדברי הכהנים הגדולים ויוסף לשקוד על דבריו ולהגן על היהודים · לא לבד כי לבו לא הלך למחות בהיהודים השבים בהמונים אל דת אבותיהם , כי אם גם תבע לדין את הארכי־הגמון ר ו ת א ר ד ב מ ג נ צ א על דבר עשקו את יהודי העיר הזה וישם בכיסו את הונם ואוצרותיהם · היהודים ב מ ג נ צ א באו בקובלנא לפני הקיסר , כי מצביא האספסוף מחיל נוסעי הצלב ע מ מ ע ר י ך מ ל י י נ י נ ג ע ן ובני משפחתו בהסכמה ועצה אחת עם הארכי־הגמון ר ו ת א ר ד לקחו להם את ההון הרב והרכוש אשר הפקידו היהודים בידי הארכי־הגמון בימי עברות לעת קרבו נוסעי הצלב אל העיר · הארכי־הגמון ויתר אנשי הזרוע עושקי חיל היהודים נתבעו לדין מאת הקיסר · אך לא אחד מהנאשמים בא לבית המשפט להוכיח צדקו כפי נמוסי הממלכה בימים ההם · הכהן הגדול הארכי־הגמון ר ו ת א ר ד , אשר ידע מכשול עונו , כי כפיו נגואלו בעשק ורצח וגם ירא , כי בדבר המשפט תְּגֻלֶּה חרפתו בעשותו מעשי נבל רבים מאד , וגם ידע , כי הקיסר עוין אותו ויחשדהו כי הוא הכון עם ג ר י ג ו ר אויב קיסר אשכנז ומבקש רעתו , על כן הקדים לברוח ממ ג נ צ א וישב

1) Gesta Trevirorum בספר historire de Lorraine I. preuves p. 40.
משוב היהודים שנית לדת אבותם אחרי אשר נטבלו לאונסם , מדברים כל הבריגיסטים המספרים מאורעות מסעי הצלב .

2) Udalricus Babenbergensis codex epistalarũm Nr. 170.

בערפורט. בגלל הדבר הזה שם קיסר חרם על הכנסית הארכי־הגמוניא מגנצא ויצו להביאן לגנזי המלכות (1098) 1), וורותארד בקש לעשות נקמות בארונו ומלכו ויתחבר לשונאי הקיסר ויפעל הרבה לרעת המושל הצדיק הזה ואסונו הנורא ואחריתו המרה, ככל הכתוב על ספרי קורות העתים לריב הכנסיה הקתולית עם קיסר אשכנז בימים ההם.

כאשר הונח מעט ליהודים שבאשכנז המערבית היה גורל היהודים שבבו־המיה (טשעכיה) רע ומר מאד בשנה ההיא (ד"א תתנ"ח). גם הם שמעו את הבשורה, כי היתה חנינה מאת הקיסר לתת לכל היהודים שנתנצרו באונס לשוב לדת אבותיהם, אך פחדו מאד להשאר בארץ, אשר ידעו, כי לא ימצאו בה משפט צדק, ויאספו את הונם וקנינם ויסתירום ויאמרו לשלחם מחוץ לגבול ממלכת בוהמיה למדינת פולניה או למדינת פאנוניה (אוסטריה ואונגריה) ארצות השלום והמנוחה להן בימים ההם. — עד כה וכה ונשיא ארץ בוהמיה ווראטיסלאוו שב ממסעו ומלחמותיו וישמע, כי היהודים מתעתדים לצאת מן הארץ ולהביא רכושם וקנינם אל ארצות שכניו. אז מהר לשום משמר על בתי היהודים וישכן שמה את אנשי חילו ואחד השרים משלישי הנשיא קרא אליו את זקני עדת פראג וידבר להם קשות, כי הנשיא (ההערצאג) יחשוב חפץ היהודים לעשק וגזל־נשיא הארץ וכה היו דבריו אליהם — :

„מהונכם ורכושכם אשר רכשתם בירושלים לא הבאתם מאומה למדינת בוהמיה.
„הקיסר אספסינוס הִדְבִּיר אתכם תחתיו וימכר אתכם בלא הון ולא הרבה במחירכם,
„ומני־אז ועד הנה הנכם פזורים בכל ארצות תבל. דלים וריקים באתם למדינת
„בוהמיה ודלים וריקים תצאו ממנה, ועל דבר פשעכם אשר תפשעו בהכנסיה
„הנוצרית והנכם חוזרים לסורכם לתורת ישראל, יִשָּׁפֵט עמכם ראש כהני האמונה
„ההגמון קוסמאס". — נגד משפט חרוץ והגיון כזה לא מצאו היהודים את לבם לענות דבר — משפט חרוץ של כח הזרוע אשר לעושקים על העשוקים והגיון אנשי שחץ להצדיק מעלליהם — מעללי רשע ובצע מעשקות, הנה כן הֻצְּגוּ יהודי בוהמיה ערומים, יצאו נקיים מכל נכסיהם ולא נותר להם, כי אם עורם לבשרם, ואגורות אחדות להשביע רעבונם. בלעגי מעוג ושחוק עלזי־לב בעשותם נקמות בעם עברתם יספר אחד ההגמונים בן הדור ההוא, כי הכסף שלקח הדוכס מבוהמיה היה יתר רב מהכסף והרכוש אשר שללו היונים ביום כבשם את טרויא. נראה הדבר, כי אחרי אשר שללו מאתם את כל הונם וקנינם לא מצאו היהודים את לבם עוד לצאת לארץ אחרת וישארו עומדים בגבולות ארץ ממשלת הדוכס, יען כי סופרי דברי הימים ההם יודעים לספר איזה דברים ומאורעות מיהודי בוהמיה ובתוך הדברים, כי איש יהודי ושמו יעקב עלה לגדולה ויהי בזמן ידוע לממלא מקום הדוכס ווראטיסלאוו 3).

רע ומר מיהודי אירופה היה גורל היהודים היושבים בעיר הקדש ירושלים.

---

1) Chronicon Uspergense.
ועוד כרוניקה שלא נדפסה עוד אצל שאאב : די יודען אין מאינץ מעמוד 12 והלאה.
2) Cosmas Pragensis אצל Pertz monumenta p. 130.
3) ibid. p. 112, 125, 18—29 — לתשנים : 1107, 1122, 1124.

אחרי אשר גדודי נוסעי הצלב הפראים והפרועים, אשר הראו כחם וגבורתם על היהודים האומללים בערי הריינוס, ספו תמו מן כלהות עוד לפני הגיעם למקום תעודתם, כאשר ספרנו למעלה, יצאו מאירופה נוסעי צלב במחנות צבא סדורים וערוכים לקרב ומלחמה עם הסרקינים־המחמדים, ומצביאם היה האביר הכביר גאטטפריעד מבולליאן. אחרי המון תלאות נוראות הגיעו אל העיר משאת־נפשם, ויכבשו את ירושלים ברעש מלחמה ויכינו מטבח להמושלמים הנמצאים בעיר. אחרי אשר טבחו נוסעי הצלב את כל בעלי דת מחמד שמו פניהם אל כל היהודים, הרבנים והקראים אשר בעיר, אספו אותם אל בית־הכנסת הגדולה ויציתו אותו באש מארבע פנותיו וישרפו חיים את כל היהודים הנמצאים בו וימותו כלם במיתה משונה (15 יולי 1099 = תתנ"ט) 1). סוף המאה האחת עשרה (לסה"נ) נעוץ בתחלתה, ראשיתה רדיפות דם ורצח לפזורי ישראל באירופה התיכונה 2), ואחריתה — חרב נקמת אשר שלחו נוסעי הצלב ביהודי המערב והמזרח. אך הקיסר הצדיק היינריך הרביעי לא עזב חסדו ואמתו מעם ישראל כל הימים וישקוד בכל עז להגן בעדם מכל צר ואויב. כן בעזבו את העיר מגנצא וברעתו כי היה המקום הזה לחזון רציחות ושפך דמי היהודים, השביע בשבועה חמורה את האזרחים והנשיאים, כי לא יפריעו את שלום היהודים ולא יתנו לכל איש לנגוע בהם לרעה (1103) 3). החסות בצל הקיסר אמנם הצילה את היהודים שבאשכנז מכליון חרוץ, אך ברבות הימים נהפכה החסות הזאת להם לרועץ. כי מני־אז נחשבו היהודים למין תושבים מיוחדים, לקנין הקיסר ועבדי ביתו — ומני־אז והלאה לא נחשבו כבנים — בני ממלכת אשכנז, כי אם כעבדים — עבדי ארמון הקיסר ומתקיימים רק בחסדו.

אך המעמד המעציב והמדאיב הזה היה רק אחת התוצאות הרעות ליהודי מן מסעות הצלב. למן העת אשר בני האספסוף של נוסעי הצלב הרבו חללי ישראל על שפת הריינוס נצערה הכנסיה הישראלית ותשוח מרעה ויגון, ותרד פלאים בחייה פנימה וחוצה. האפיפיור קלימונטי השלישי חשב את הנטבלים לאונסם לבני הכנסיה הקתולית, למרות הדבר, כי האנוסים האלה הוכיחו בכל מעשיהם כי רוחם זרה להתורה הזאת ומעשי האכזריות של ה„אחים" לוחמי מלחמת האמונה הקדושה הוסיפו עוד לתקוע בלבם שנאה נצחת אליה. ומעבר מזה היו היהודים התמימים שעמדו בנסיון וסבלו יסורים ולא בגדו באמונתם גם לאונסם מתרחקים מן האנוסים השבים לעמם ותורתם ויחשבום לנבדלים מקהל ישראל, נמנעו מהתחתן עמהם וגם יש שקראו אותם ממזרים ושאר שמות של גנאי, ונשמרו מפתם ויינם, אף כי האומללים האלה הוכיחו את התקשרותם ואהבתם לתורת ישראל במהרם לחזור בתשובה כמעט שעברה הסכנה. כה היו הנענים והאומללים האלה נדחים ונרדפים, נזופים ומגרשים מזה ומזה. שמע זאת רבנו שלמה יצחקי ויתעבר על העול הנורא הזה אשר המתחסדים עושים לחרף בעלי תשובה הגדולים במדרגתם מצדיקים גמורים ויקרא להם לאמר: „חלילה לנו

1) Elmacin bei Wilken, Geschichte der Kreuzzüge I, p. 296, Renaud, Michaud bibliothéque des croisades IV, 92, nach Ibn G'uzi;

2) Curia Moguntiae, Pertz monumenta a. a. D. IV. 66.

„להתרחק מהאנוסים ולחרפם ולביישם · כל מה שעשו לא עשו אלא מפני אנחת „אכחת, כתיקון ראה"וו הנכון) חרב וכמעט שעברה הסכנה מהרו לשוב בתשובה „שלמה" 1) · רעות ומרות מזה היו התוצאות בשלפי מסע הצלב הראשון לרוח כנסת ישראל שבאשכנז וההתפתחות וההשתלמות המושכלת · גם לפני זה היה רוח יהודי אשכנז נוטה ביותר לחסידות נפרצה, לפרישות גדולה ויתרה עד גבול קבלת סגופים ותשובת המשקל, להמית את החמר ולבטל את התשוקה לחיי עולם הזה · הנטיה הנפשית הזאת התחזקה עוד יותר לרגלי הצרות הרבות והרעות · מני־אז לבשה אותם רוח עצב וילכו קדר כל היום, ויתמידו יום ולילה בשקם ותעניתם. על תוותם והליכותיהם טבעו היגון וההכנעה את מטבעתם ועננת עצב ודאבה על פניהם שכנה · מהכנסיה, אשר רוחם היתה זרה לה ולא אבו לרעתה, גם אם נענו ביסורים קשים ומרים, מהכנסיה הזאת קבלו כמה מנהגים הזרים לרוח היהדות הצרופה: להשתטח על קברי הנהרגים על קדוש השם, לקרוא גם אותם בשם „קדושים" ולהתפלל להם, כי יהיו מליצי יושר בעדם לפני כסא מלך מלכי המלכים · מני־אז כמו נקפאה היהדות במלכות אשכנז, ודורות רבים נשארה במצב אחד עם פניה הזועמים והעגומים · אמנם כן, נושאי היהדות בכנסת ישראל שבאשכנז ורבני הדורות ההם היו צדיקים בָּרֵי־לב · טהורים ותמימים על פי תכונתם המוסרית; אך לבר־לבם וטהר־רוחם חסרה רוממות הנפש ונעימות הרעיון הנשגב והנעלה, וכאשר ראינו כי השיר והמליצה, אותות ההתעלות הרוחנית ומשאת־נפש אל חזון לב לכל נחמד ונעים נשגב ונעלה, השיר והמליצה היו זרים לרוח יהודי אשכנז ויהיו נעדרי רגש החן והיופי · מליציהם, אם ראויים הם להִקָּרֵא בשם הזה, מעוררים קינות הגה והי על צרות הכנסיה הישראלית, והיותה עזובה וגלמודה, גולה וסורה בסליחות וקינות רבות · הפייטנים המתנים תקף הצרות בימי מסע הצלב הראשון בדברי קינים והגה הקורעים את הלב, אך בחרוזים פשוטים ועֹרים מכל סגולות המליצה והשירה, ובלי כל התרוממות הרוח והשתפכות הנפש, המה: רבי בנימין בר חייא, רבי דוד בן משולם, רבי דוד בן שמואל הלוי, רבי יעקב בן יצחק הלוי, רבי קלונימוס בן יהודה משפייאר ורבי שמואל בן יהודה ממגנצא · כל אלה היו המקוננים בקינותיהם, סליחותיהם ויוצרותיהם על גזרות התנ"ו — גזרות מסע הצלב הראשון 2) .

הרפואה הבדוקה נגד הַוַּת ההתחסדות, הנטיה לפרישות וסגופים אשר התגברו אז בקרב כנס"י האשכנזית, נגד רוח המרה־השחורה שהיתה עתידה להחשיך המאור שבנפש האדם ולהאפיל בית חייהם, הרפואה הבדוקה נגד המחלה הזאת, היתה התורה התלמודית והעסק בה, העסק וההתעמקות בלמוד העומד בגבולות עולם המעשה—עולם החושים · ההגיון התלמודי, ע"פ הדרך שהִתְוָה רש"י לפני בני דורו ודורות הבאים היה נכון להיות למגן להם מחשכת השכל, תגברת ההזיה והִנָּזֵר מחיי העולם הזה, כדרכי ההוזים בעלי הרמיון שבין נזירי הנוצרים בימי הבינים · האיש שהיו נהירין ליה

---

1) פרדס לרש"י דף כ"ג עמוד ד'.

2) עיין ציון ה' בסוף הספר והערת הרב המחבר שם בשולי העמוד שמוכיח בחריצות רבה איך דומז אחד הפייטנים אל הכנסיה של הכהנים והמלפים בקלירמונט בדבר מסע הצלב.

שבילי התלמוד וידע למצוא בו נתיבה ולצאת למרחב מבין המון מוצאיו ומבואיו, היו בהכרח נהירין ליה גם שבילי עולם וכל הענינים והמעשים בכל יום בין איש לרעהו ודרכי החיים הפשוטים במערכות החברה האנושית. התלמודי הזה צריך בהכרח לפקוח עין על כל הנעשה סביביו ובגלל זה איננו עלול להשתקע בהזיה, להיות שוגה על דמיונות, וזאת התורה התלמודית היתה אז מגינה ומצלת את הנפש השכלית לבל תעלה עליה חלודה. העסק בהתורה התלמודית היה הצֳרִי לְהַמכות הגדולות והנאמנות אשר הכו נוסעי הצלב את בני כנסת ישראל יושבי הערים על יד נהר רײנוס. מחוץ שכלה חרב הקנאה ההוללה, רוחות רעות סערו מעברים על הכנסיה הישראלית להפיצה, אך מבית, בבית־המדרש, בדבוק חברים, בסוד חכמי תורה ותלמידיהם לא נראו אותות רוח כהה, שם שררה רוח ששון וְחֶדְוַת ה' — שמחת לב איש מעמיק בחכמה, יוצר אור בנתיב הדעת אשר אִוָּה לחקירתו וידיעתו. — בתוך ארבע האמות של הלכה, בין כותלי בית־המדרש לא היה מקום לרוח כהה ועצבון הנפש. לנגועי־לב אלה, להנגשים והנענים, אשר העולם החיצוני חשך בעדם היה להם בית־המדרש ובית־ועד לומדי תורה לעולם מלא אורה ונחת־רוח, ובעת עסקם בתורה היו מְרַשני עֹנג הנפש ותדות ה' היתה מָעוּם.

שני האישים גבורי התורה התלמודית, אשר העמיקו חקור בהתורה הזאת וְרִבּוּהָ וְטִפְּחוּהָ, מתו בפרק זמן אחד. רבנו יצחק אלפסי נפטר בשנת ד"א תתס"ג (ביום י' ניסן) 1), והוא בן תשעים שנה, ורש"י — שנתים ימים אחרי כן (כ"ט תמוז ד"א תתס"ה) 2), והוא בן ששים וחמש שנים, ועודנו עסוק בפירושו הגדול על התלמוד נטרפה לו השעה ולפני השלימו את המלאכה הגדולה הזאת הלך לעולמו 3). שני אבות התורה התלמודית אלה השאירו אחריהם חבל תלמידים מובהקים, אשר העמיקו הרחיבו את תורת רבותיהם, הגדילוה והאדירוה, ושם שניהם היה נערץ בפי בני דורם ובני הדורות הבאים וישימו כבוד תהלתם. רגשי הכבוד אשר רחש לב יהודי ספרד למורם הגדול הרב אלפסי, אשר מעבר לים הגדול (התיכון) בא אליהם להרביץ תורה ביניהם, הביעו, כפי מעלתם הגדולה בהשלמות המושכלת, בחרוזים, כתובים ברוח השיר והמליצה, לְעֻמת זה יהודי אשכנז וצרפת הצפונית, שעמדו אז על שפל המדרגה בההשכלה הכללית. מצאו מקום להביע את רחשי לבם ויראת־הכבוד אשר מלאה בתי־נפשם לזכר שם רש"י בהגדות פליאות וספורי מעשיות. שני מליצים שהיו עוד צעירי ימים במות הרב אלפסי קוננו בשירי נהי מעוררי לב על מותו והם רבי משה אבן־עזרא ורבי יהודה הלוי. הראשון הציב לו מצבת־כבוד בחרוזיו אלה:

כִּתְבוּ בְּעֵט בַּרְזֶל עֲלֵי שָׁמִיר
שֶׁבֶר אֲשֶׁר הָיָה לְזִכָּרוֹן.
יִכְלוּ יְמוֹת עוֹלָם וְיִתְחַדֵּשׁ
אֶבְלוֹ לְכָל יָבוֹא לְדוֹר אַחֲרוֹן.

1) הפרופיססור לוצאטו (שד"ל) ברר את יום מות האלפסי בכרם חמד חלק ה' עמוד 93. וב„אבני זכרון" עמוד 72. בסמוכים לדבריו נראה לי הדבר, כי תלמידו של האלפסי (ר"י הלוי אבן־מיגאש) ישב על כסא רב אלפסי בסיון שנת תתס"ג כמו שנמצא בספר הקבלה להר"א בן דאוד.

2) על פי פירש"י מכ"י בפארמא אצל תולדות רש"י לר"ש בלאך עמוד 18 הערה א' ובכ"מ.

3) עיין מסכת מכות דף י"ט ע"ב.

אִמְרוּ: בְּקֶבֶר זֶה מְקוֹר חָכְמָה
נִקְבַּר וְעוֹלָם בָּא בְּעִוָּרוֹן.
יוֹם נִצְּלָה נִזְמָהּ וְחֶלְיָתָהּ
תּוֹרָה וְהוֹרִידָה עֲדִי גָרוֹן
בֹּאוּ בְּנֵי צִיּוֹן וּבְמְרִירוּת
עָלָיו תְּיֵלִילוּ בְּשִׁבָּרוֹן
כִּי חֹק סְפוֹד וּבְכוֹת עֲלֵי מָקוֹם
בּוֹ נִקְבְּרוּ לוּחוֹת וְהָאָרוֹן.

רבי יהודה הלוי המשורר הצעיר אז לימים, בן עשרים שנה נשא עליו קינה בחרוזים:

הָרִים בְּיוֹם סִינַי לְךָ רָעֲשׁוּ
כִּי מַלְאֲכֵי הָאֵל בְּךָ פָּגְשׁוּ.
וַיִּכְתְּבוּ תוֹרָה בְּלוּחוֹת לִבְּךָ,
וּצְבִי כְּתָרֶיהָ לְךָ חָבְשׁוּ.
לֹא עָצְרוּ בָּהּ נְבוֹנִים לַעֲמוֹד,
לוּלֵא תְבוּנוֹת מִמְּךָ דָרְשׁוּ 1).

וההגדה עָנְדָה זֵר תהלתה על ראש רש"י בספורי נפלאות אלה: לרבי יצחק אבי רש"י היתה אבן טובה יקרה מאד ויאבו כהני הקתולים לקנותה ממנו ולשבצה בעין צלם דמות האם הקדושה, אך הוא, בהיותו דבק מאד בדת משה וישראל מֵאֵן למכרה. ויהי היום וימשכוהו בערמה לבא עמהם באניה, ואז החלו לאיים עליו, כי אם לא ימכור האבן היקרה יטילוהו אל המים. — המה עודם מדברים והוא הטיל את האבן היקרה במצולות ים, וברגע הזה נשמעה בת-קול בבית-מדרשו של רבי יצחק בטרויש לאמר: „הנה בן נולד לך, יצחק, אשר כאבן יקרה יפיץ אורה ויאיר עיני ישראל בחכמת התלמוד". ובשנה ההיא נולד רש"י; בהיותו בן שלשים ושלש שנים החל „ללכת בגלות", להיות נע ונד לכפר בנדודיו את עון הצער שנצטער אביו בשעה שהטיל בים את האבן הטובה; וגם לתור ולדעת האם ימצאו פירושים יותר טובים ונכונים מפירושיו ב„קונטרסיו", ובדרכו ב„גלות" עבר דרך ארצות איטליה, יון וארץ ישראל וגם סבב בארצות מצרים ופרס. — הגדה אחרת תספר נפלאות גדולות על דבר רש"י ותביאהו ביחס והתחברות עם שר צבא המצביא את חיילות נוסעי הצלב, אשר היה אחרי כן מלך בירושלים האביר והגבור גאטטפריעד מבויללאן. האביר בן מדינת פלאנדריה הזה, לפני צאת למלחמת חובה ומצוה נגד הכופרים במשיחו,

---

1) שירי-נהי על מות הרב אלפסי נמצאים בהוצאת ה„הלכות" ובספרים אחרים וגם בלקט שושנים לגרעטץ חלק ב' עמוד 75, נומר 5.

שמע את שמע ר ש "י כי איש אלהים קדוש הוא, ויאמר לשאול את פיו על דבר אחרית המלחמה הזאת ; וכאשר לא אבה ר ש "י ללכת אליו , הופיע הוא וכל בני־לויתו הפרשים האבירים עמו לבית־מדרשו של ר ש "י בטרויש וימצא הדלתות פתוחים וגם הספרים פתוחים מונחים על השלחן , גם שמע קול ר ש "י בדברו עמו , אך דברי ר ש "י שמע ותמונתו איננו רואה, עד כי לאחרונה נגלה לו ויאמר אליו : „תלכוד את ירושלים , תמלוך בה שלשה ימים , ביום הרביעי יגרשוך „הישמעאלים ואתה תנוס בחרפה מן העיר ותבא הנה עם שלשה סוסים" . . . ויתמרמר גאטטפריעד מאד וחמתו בערה בו ויאמר לרש"י: „אם אשוב הנה „עם ארבעה סוסים ואכרות את ראשך מעליך ואשמיד ואהרוג את כל היהודים בצרפת" . אחרי ארבעת שנות המלחמה נס גאטטפריעד ממערכות המלחמה ובפליט שב לצרפת ושלשה פרשים רוכבי סוסים עמו מלבד הסוס אשר רכב הוא עליו , ויזכור את דברי ר ש "י אליו ויאבה ללכת אליו ולעשות לו רעה כאשר אמר לו. ויהי בבא הדוכס בשערי העיר טרויש ותפול אבן גדולה ממשקוף השער על אחד הפרשים ותמת אותו ואת סוסו , אז חפץ ללכת אל רש"י להביע לו רגשות כבוד ויקר אשר רחש לו לבו , אך לדאבון נפשו נודע לו , כי הרב הגדול מטרויש כבר הלך לעולמו 1) . ההגדה הזאת תאמר לצייר בזה את האחרית הנוראה אשר מצאה רבים מנוסעי הצלב הראשונים כי ספו תמו מן בלהות ורק פליטים ושרידים שבו לאירופה , וכה תנקום ההגדה הישראלית את נקמתה מגאטטפריעד האביר הגביר, גבור טהר־לב בלי שמץ דופי, ותפקוד עליו עון המוני נוסעי הצלב בני האספסוף אשר רצחו את היהודים לאלפים בעברת־זדון . ההגדה אינה חוששת לסדרי זמנים ולא תשים לבה גם לזה, כי גאטטפריעד מבולליאן מת חמש שנים לפני ר ש "י (1000).

פרק חמישי

דור שלישי לרבנים.

זמנם של רבי יוסף הלוי אבן־מיגאש ורבי יהודה הלוי, ר' אברהם אבן־עזרא ורבנו תם . השלמות המושכלת בספרד הגיעה למרום קצה .

מעמד היהודים בימי מלכותם של נשיאי הערבים־הברבריים , האלמוראבידיים בני החורין ברעותיהם , ה„ווזירים" היהודים : רבי שלמה אלמעלאם , אבן־קאמניאל ורבי יצחק (אברהים) מוחאג'ר . שר־המשטר (פאליציי־מיניסטר), התוכן רבי אברהם בר חייא . הרבנים : רבי יוסף אבן־סהל , רבי ברוך אבן־אלבאליה , רבי יוסף אבן־צדיק ורבי יוסף הלוי אבן־מיגאש ; המליצים המושלים אבן־אל־תאבאן , אבן־צקלב ואבן־עזרא .

(מן ד"א תתס"ה = 1105 — ד"א תת"ק 1140)

בספרד הדרומית , הארץ אשר שם אותה ההשכלה האנושית למושב לה בימים ההם (במחצה הראשונה למאה השתים עשרה לסה"נ , לסוף המאה התשיעית

1) שלשלת הקבלה לרבי גדליה אבן־יחייא.

לתמישי למב״י) מלכו בני בית אלמורביד [מוראביט] . בכל ימי מלכות המלכים ההם ישבו היהודים שְׁלֵוִים ושקטים , במנוחה שאננה ובטחון בנפש והרכוש ; המלכים הערביים האלה היו רחוקים מקנאת הדת ולא צררו בעלי אמונות אחרות · רק פעם אחת עָבַר רוח שגעון על מושל המאמינים יוסף אבן־טשופין המלך ממשפחת אלמורביד ויאמר לאנוס את היהודים היושבים במדינות ממשלתו להמיר דתם בדת מחמד . הדבר הזה היה בעברו דרך עיר אליסאנה , וירא את העיר הזאת והנה היא רבת־יהודים , כי מימי רב יצחק אלפסי היתה לעיר ואם כל כנסיות ישראל בספרד, ויקרא אליו את ראשי הקהלה וידבר אליהם לאמר : „קָרָאתי בספר עתיק אחד , אשר מחברו היה אחד מגדולי „מורי דת מחמד , כי הנביא נתן רשות להיהודים לְהִשָּׁאֵר בדת אבותיהם , בתנאי מפורש , אם במשך חמש מאות שנה יופיע להם משיחם המְקֻוֶּה · ואם לא יבא „משיח עד שנת החמש מאות למנין המנוסה (היג׳ירה) שמונין בעלי דת מחמד , אז „מחויבים הם להכיר את מחמד לנביא האלהים האחרון בנביאים ולקבל את תורתו — „תורת האישלם · היהודים בימי מחמד קיימו וקבלו עליהם ועל זרעם להקים את „דברי התנאי הזה · שנת החמש מאות כמעט הגיעה , ובכן הנני נוטל עליכם לקיים „דברי התנאי , אשר קבלו עליהם אבותיכם , ואם תְּמָאֲנוּ ומריתם את פי ואסתיר „פני מכם והייתם כחית השדה , דִּמְכֶם לֹא יִדָּרֵשׁ וכל אוכליכם לא יֶאְשָׁמוּ״ · — אך יהודי אליסנה ידעו לַהֲפוֹךְ רגזו לרחמים , וסכומי הכסף אשר אספו עשירי הקהלה לשקול אל גנזי המלך ודברי המשנה — הוויזיר הגדול והחכם עבד־אלה־אבן־עלי בטלו מחשבת המלך הרעה וחמתו שככה 1) .

בימי המלך השני לבית אל־מורביד עלי (1106—1143 = ד״א תתס״ו עד תתק״ג) , לא לבד כי היו היהודים שְׁלֵוִים ושקטים ואיש לא נגע בהם לרעה , כי אם גם אחדים מהם נמנו לשרים גובי מס הגלגלת מאת הנוצרים והיהודים יושבי הממלכה והמצוינים שבהם היו גם לנושאי משרות כבודות בחצר המלך 2) · גם בימי המלך הזה — כאשר בימי כליפי הערביים לפנים , היו החכמה והמליצה מנשיאות את בעליהן ומפלסות להם דרך להגיע אל המעלות העליונות במשרות הממלכה . איש יהודי רופא ומליץ ושמו אבו־איוב שלמה אבן־אלמעלאם מעיר שיביליה היה רופא נפש הכליף עלי ויִכֻּנֶּה בשמות הכבוד : נשיא ושר־שרים (וויזיר) 3) · על שיריו ומליצותיו יאמר אחד המבקרים האחרונים יודע־חן בדברים האלה לאמר : „וְשִׁיר רַבִּי שְׁלֹמֹה בֶּן אַלְמֻעְלָאם , נִיבוֹ יְרַנֵּן לְשׁוֹן נֶאֱלָם , וְאוֹרוֹ מִן הָעִוְרִים לֹא נֶעְלָם״ 4) . למעלה גדולה בחצר הכליף עלי הגיע גם הרופא אבול־חסאן אברהם בן מאיר אבן־קאמניאל מסרקוסטה (סרגוסה) 5) , וגם הוא

---

1) Conde la domanicon etc. II. C. 23. p. 408. 2) ibid. C. 25. p. 414.

3) בדיוואן לרבי יהודה הלוי אצל גייגער עמוד 120 ; אמרי בינה (Aphorismen) להרמב״ם מאת מונק בכתב־העתי ארכיב. איזראעליטעס לשנת 851 (עמוד 1326 בהערה) . השיר בגנזי אוקספורד (עמוד 18) הוא , על פי כתבת ממעל לו מאת אבן־אלמעלאם .

4) תחכמוני שער ג׳ .

5) עדעלמאַנן הוציא לצדק משפט , כי זה השר והגביר אשר רבי משה בן עזרא ישיח על גרגרותיו את „ענק״ תהלותיו (התרשיש) הוא אבול־חסאן אברהם בן מאיר אבן־קאמניאל , (גנזי אוקספורד ח״א דף XIV) . גם רבי יהודה הלוי הקדיש להשר הזה שבעה שירים (בתולת בת יהודה עמוד 19) , ועל דבר אבול־חסאן אבן־קאמניאל זה בתור רופא . עיין מונק שם כנ״ל .

נקרא בשם הכבוד „ו ו י ז י ר". גדולי המושלים (דיכטער) בני דורו ענדו לראשו עטרת שירה ומליצה, לפָאֵר יקרת רוחו, תפארת נפשו, נדבת לבבו והיותו מגן ומעוז לבני עמו לאמר:

גְּבִיר יַהֲלוֹךְ עַל אֲדָמָה וְעַל רֹאשׁ
כְּסִיל 1) נִתְכְּנוּ לוֹ כְּחֶפְצוֹ מְנוּחוֹת.
יְרוּצֵץ כַּבָּרָק עֲשֹׂה תֹם וְצֶדֶק
בְּעֵת מַהֲלְכֵי כָל גְּבִירִים טְפָחוֹת.
וְטוֹבוֹת בְּיָדוֹ וְדַלְתוֹת חֲסָדָיו
לְכָל גֵּר וְאֶזְרָח יְמוֹתָיו פְּתוּחוֹת.
וּמַצִּיל לְמָטִים לְהֶרֶג בְּהוֹנוֹ
וּמַשְׂגִּיב נְפָשׁוֹת לְמָוֶת לְקוּחוֹת
. . . . .
הַשַּׂר לְחוֹמַת אֵשׁ סָבִיב עַמּוֹ בְּעֵת מָצוֹר וְשׁוּר
שׁוֹכֵן בְּאַסְפַּמְיָא וְצֵל חַסְדּוֹ עֲדֵי שִׁנְעָר וְשׁוּר 2).

שם הכבוד „ו ו י ז י ר" נתן גם ל א ס ח א ק - י צ ח ק (אברהים) מ ו ה א ג' א ר וגם לו שוררו מושלי הדור ומליציו שירי תהלה 3) ובימים ההם היה עוד נ ש י א מ י ש ר א ל ר ב י ש ל מ ה א ב ן - פ ר ו צ ל. נראה הדבר, כי הוא נשא משרה בחצר אחד המלכים הנוצרים אשר בצפון ספרד ובמלאכות אדונו ומלכו בא לחצר מלך המחמדים במדינת מ ו ר ס י א. ימים מועטים לפני המלחמה על יד

---

1) ראש כסיל — בין מערכת הכוכבים הנקראים בשם כסיל (אָרִיאָן). הרב המחבר מציין משה אבן־עזרא בהתרשיש לוצאטו בכרם חמד חלק ד' עמוד 69, 70. והנה לוצאטו (כ"ח שם) לא ידע עוד בבירור תכונת התרשיש, ולמי נקדשו החרוזים האלה, ובימינו הוציא לאור הבארון דוד גינצבורג (על ידי מקיצי נרדמים בשנת תרמ"ו) את כל „התרשיש" ספר יקר מאד לחובבי מליצת ישראל מימות תקופת הפרחתה בספרד. אולם בהחרוז הרשום במספר 4, אחזתי בגרסת שד"ל: מצור ולא מצוק כמו בהוצאת הרד"ג — כי המלה הזאת מתישבת ביותר עם המלה ושור, שפתרונו חומה כמו בנות צעדה עלי שור (בראשית מ"ט, כ"ב) כאשר יפרש הרד"ג בעצמו. התרשיש כלו הוא כלי חמדה ותכונתו, בהמלות שבסופי החרוזים, שוות בהברה ונבדלות בפתרונן נפלאה מאד. שפ"ר.

2) ו„שור" פתרונו מצרים — לאמר: חסדי השר קאמניאל מגיעים עד יהודי בבל ומצרים. וראיתי להביא בזה לדוגמא עוד שני בתים לתהלת השר קאמניאל, האחד יפארהו בתור גומל חסדים, והשני כיהודי לאומי שעמד לעמו בעת צרתו לאמר:

אִלּוּ נִמְצָא חוֹמֵל עָלָיו   אוֹ אֶת אָזְנוֹ לֹא יִהְיֶה גוֹלֶה,
לֹא הָיָה עַל כָּל תֵּבֵל רָשׁ   גַּם לֹא נִשְׁמַע נַאֲקַת גוֹלֶה.

וזה הבית השני:

כִּמְעַט עֵדֶר יוֹסֵף נָפוּץ   וַעֲדַת הָאֵל שָׁכְנָה דוּמָה,
(יורדי דומה תהלים קט"ו יז)
עַד כִּי אוֹתָם הִצִּיל הַשַּׂר   מִתַּחַת יַד עַבְדוּת דוּמָה.
(בני קדר — משמע ארומה).
שפ"ר.

3) דיוואן רבי יהודה הלוי גייגער עמוד 92 ובתולת בת יהודה עמוד 20.

אוקלעס, ששם כשלה שנית גבורת הנוצרים והמחמדיים הכו אותם מכה נצחת נהרג גם השר אבן־פרוצל (ביום כ׳ אייר ד״א תתס״ח = 2 מאי 1108) 1) · בעת בא השורה הרעה, היה המשורר — המושל הצעיר רבי יהודה הלוי עסוק לחבר לכבוד השר שיר התהלה לקבלת פנים בשובו ממלאכות מלכו, השמועה הרעה הבהילתהו בעוד הוא עוד מנצח בנגינותיו וכותב חרוזיו עלי־לוח, ויהפוך המשורר לאבל כנורו ותחת שיר־שמחה כתב קינה ונהי — בשיר תוגה מלא חן וטוב־טעם ·

למשמרת כבודה וגדולה בממלכה בחצר אחד ממלכי המחמדיים הגיע הסופר בחכמת התכונה והעבורונות: רבי אברהם ברבי חייא אלברג׳ילוני נשיא הספרדי (נולד בשנת תתכ״ה, מת בשנת תתצ״ו) 2). הוא היה נושא משרה במלכות המחמדיים שנקראה צאחיב אלשורטה, וענינה הוא כמו שר־המשטרים במדינה (פאליציי־מיניסטער) וגם נקרא בשם „נשיא״ · שנים רבות ישב בסוריה (במדינת קסטיליא הישנה) ולעת זקנותו ישב בבירת המדינה בקטלוניא — בעיר ברצלונה. בשביל ידיעותיו הגדולות בחכמת התכונה היה חשוב מאד בעיני נשיאי ספרד 3), והתוכח עם כהני הנוצרים המלמדים, שטענו על היהודים, כי במשך י״ט השנים שנות המחזור הקטן, היהודים עושים את הפסח בשנה החמישית והשש־עשרה חדש ימים לפני המועד הנכון, וישב להם רבי אברהם דבר ויבטל טענותיהם בדברי טעם ודעת 4). ארבעה ספרים כתב רבי אברהם בר חייא בחכמת התכונה והעברונות עם דעת קביעות השנים והירחים ויצרף בחשבונותיו גם דרכי חשבון העבור אשר לנוצרים, מחמדיים, סוריים, פרסיים ומצריים · גם כתב ספר על המדות ודעות האמונה בשם „הגיון הנפש״ 5), שאיננו

---

1) השיר מרבי יהודה הלוי על רבי שלמה אבן־פרוצל נמצא בהחלוץ חלק א׳ מעמוד 151 והלאה, ובלקט שושנים לגראֶטץ עמוד 83 סימן ט״ו. שם השיר: „שירי תהלה״ על הנשיא רבי שלמה פרוצל בן אחות סדילה בשובו ממדינת ראדמיר (מורסייה) — יש לשער, כי בן אחות סדילה הוא שהיה חשוב בחצר המלך אלפונזו תחת המספר 1105 (תתס״ה), הזמן מדויק יותר אם נגרוס 1108 (ד״א תתס״ח), כי ביום 29 מאי שנה זאת היתה המלחמה על יד אוקלעס.

2) ספר „העבור״ הוצאת פיליפובסקי (לונדון 1851) ארבע טבלאות. מה שנזכר שם (עמוד 119) „ארץ צרפת״ הכוונה על קטלוניה בצפון ספרד (בנטיה מדעת החכם רשי״פ בכנ״י עמוד 25 המחליט שהיה בפרובינציאה ממה שנזכר שם ארץ צרפת. שפ״ר). עיין כרם חמד חלק ד׳ מעמוד 77 (על דבר ספר חשבון המהלכות. שפ״ר) ומשם יצאה לנו שנת מותו ועיין גם כן הקדמת רפאפורט לספר „הגיון הנפש״.

3) מכתב לרבי יהודה אלברג׳ילוני בכרם חמד חלק ח׳ עמוד 59.

4) בספר העבור עמוד 45.

5) „הגיון הנפש״ הוצאת פריימאנן, לפסיא 1860. פה מקום אתי לפרוט ספרי רבי אברהם בר חייא, חמשה בחכמת התכונה והשעורים והם: א) „צורת הארץ״ או „צורת השמים ותבנית הארץ״, (שם ימצ:או דבריו שמהם נראה — כסתירה לדברי הרב המחבר) שאינו חולק כבוד להאצטגנינות ואומר שהמלה הזו [אצטגנינות] הוא מלאכת הנסיון ואינה חכמה וכבר עמד על זה החכם רש״י פין בכנ״י בערך אברהם בר חייא הספרדי, נדפס לראשונה עם העתקה רומית בבסיליאה שנת ש״ו ואחרי כן באופיבאך שנת ת״פ. ב) „חשבון המהלכות״ מזכירו בעל כפתור ופרח וכ״י שד״ל. ג) „לוחות״ נקראו בשם „לוחות הנשיא״ כ״י בפאריז ולדברי החכם פיליפובסקי נמצאו עליהם הגהות ובאורים מאת הראב״ע. ד) „ספר העבור״ הנזכר בספרנו בפנים

נכבד ביותר. בכל חכמתו היה גם כרוך אחרי החכמה המדומה (אפטערוויססענשאפט) היא האיצטגנינות הכוזבה, והיה צופה ומתבונן בכלי האיצטגנינות לכַוֵּן את השעות ע"פ השפעת המזלות. וכה האמין באותות השמים עד כי מיחה בחתן שהיה נכון ליכנס לחופתו, מבלי עשות כזאת, יען ראה באיצטגנינות שלו כי מזל מאדים (מארס) היה מושל בשעה זו, והכוכב הזה הוא מזל רע ומביא רעות על בני האדם. והיה הדבר הזה קשה בעיני החכמים שוחרי התורה, כי חששו בזה משום נחוש ו„שאלה בכלדיים" שאסור על פי התלמוד משום: תמים תהיה עם ה' אלהיך. רבי אברהם בר חייא יחתור להתנצל ולהצטדק, אך עם זה לא נמנע לתור ולדעת את מערכות הכוכבים וחשבונותיהם בכדי לגלות את קץ הפלאות, ויבקש וימצא — לפי דעתו — כי קץ הפלאות עתיד להיות בשנת חמשת אלפים מאה ושמנה־עשרה שנה למספר בני ישראל 1).

והנה בכל אשר היתה התקופה הזאת רבתי בדעות, רמו בה אישים גדולי תורה וחכמה, נדיבים בעלי עז ותעצומה ומרבי הדעת, תורנים וחכמים מופלאים לא נמצאו אז יחידי הדור אשר בכח חכמתם יֵחָשבו הם למרכז התורה וחכמת ישראל, לא נמצאו אז נשיאי־ישראל מעוררים את לומדי התורה ומחזיקיה כרב חסדאי אבן־שפרוט, ורב שמואל הנגיד בשעתם, או גם איש יחיד בדורו בתורה והכמה השם נתיבה בהתורה המושכלת וההורנית וכובש דרך חדשה ללכת בה בני דורו והדורות הבאים. אור כוכבים מזהירים כזוהר הרקיע היה זָרוּעַ על פני היהדות בספרד אך שמש בגבורתה, אשר כל בני הדור יהיו נאותים לאורה, לקבל ממנה השפעת המאור שבתורה עוד לא זרחה אז לכנסת ישראל הספרדית ולא נמצא איש שיטביע מטבעתו ויציב צביונו על סגנון הספרות ויפעל פְּעֻלָּה נמרצה על האמונות והדעות; אך התקופה הזאת לא היתה צריכה לכך. תשוקת העסק וההגיון בכל ענפי הלמודים האלהיים והאנושיים — למודי הדת והדעת, כבר קנתה לה תורת אזרח בין יהודי ספרד ויהי לצֹרך החיים שאינו זקוק עוד להתפרנס בחסדי איש אחד כי גם יהי האיש הגדול בעמו ויחיד בדורו. קץ המאה התשיעית וראשית העשירית לאלף החמישי הביא לעולם היהדות אשר בכנסת ישראל הספרדית קרן מלא ברכת ה', חבל אנשי הרוח, גאוני הדעת, מושלים (דיכטער) משוררים בחסד עליון, פילוסופים הוגי דעות, חכמי התלמוד בעמקות נפלאה ויושר הגיון. וכל ילדי רוחם; יצירי שכלם נושאים

הספר. חברו בשנת תתפ"ג ויצא לאור על ידי פיליפובסקי בשנת 1851. כאשר יעיר הרב המחבר. ה) „המשיחה והתשברת" על חכמת המדידה (געאָמעטריה) ספר גדול מאד והחכם ב"ג העתיק את ההקדמה (בהמגיד שנה שניה גליון 48). ו) „מגלת המגלה" או „המגלה סוד הגאולה" כ"י במינכען, על חדוש העולם ועל קצו של עולם, על תחית המתים ומנין הקץ על פי חשבונות מערכות הכוכבים (האיצטגנינות) ובשביל זה מזכירים אותו רבי יצחק אברבנאל ורבי יצחק ערמאה בעל העקדה לגנאי וקוראים עליו תגר. (החכם רשי"פ מעורר בצדק, שר"ע מן האדומים במאור עינים טעה בחשבו, שהרמב"ם כוון אל הר"א בר חייא הנשיא באגרת תימן באמרו: „כבר עמד אחד מן המחודדים בספרד וחבר ספר בענין הקץ על דרך הכוכבים" עיי"ש, כי כוונת הרמב"ם על איש אחר, עיי"ש). ז) „הגיון הנפש" הנזכר בפנים. ונכבד להעיר הוא, כי רבנו זרחיה מביאו ואומר „ותמצא דבר זה מפורש בצורתו העשויה לו בספר חכמת הכוכבים שחבר הנשיא רבי אברהם ברבי חייא הספרדי". וגם את ספר „העבור" יזכיר (המאור פרק ב' דראש השנה). תולדתו בפרטות, עיין בהרשי"פ בכנ"י עמוד 25—27. שפ"ר.

1) מגלת המגלה אצל פיליפובסקי שם.

עליהם חותם השלמות. חותם תלמוד תורה וחכמה לשמה וחֵקֶר־מדעי לתכליתו. החיים המושכלים, חיים טובים ומתוקנים אשר לכנסת ישראל הספרדית בימים ההם דָמו לגן־עדנים מלא ציצים ופרחים נותני ריח ומרהיבי עין ופרי נחמד למראה וטוב להשכיל, פירות מלאים לשד־חיים למשיבת נפש, ציצים ופרחים, פרי חמד ועצים רעננים נבדלים זה מזה בריחם וטעמם, בצבעם וטבעם, אך כלם שוים בחן ונֹעם, במראה וטעם. לאור תורה והשכלה שלמה וישרה, כלם צמחו מגן אחד, באדמתו — אדמת ישראל — שָרשו ובה שגשגו ויעשו פרי תהלה.

הקנאה וצרות־עין שנראו לפנים בין ראשוני חכמי ישראל בספרד — בין מנחם בן סרוק ודונש בן לברט, בין רבי שמואל הנגיד ורבי יונה אבן־גנא׳ח חלפו כליל במערכות חכמי התקופה שאנו עומדים בה, חכמי ספרד בימי תקופתנו זאת היו נוחים זה לזה ואהבה ואחוה שררו ביניהם. המשוררים שרו שירי תהלה איש על אחיו וירוממו תהלת חכמים בפנות אחרות על לשונם 1), ובדברים יוצאים מלבם. כל חכם, מושל ומליץ השתתף בששון חבריו ובאסונם ונדמו כלם לאחים בני משפחה אחת. האחדות הרוחנית אשר בה נצטינו נושאי השלמות המושכלת בספרד בימים ההם תתן עדותה על יקרת רוחם, גֹדל־נפשם, נדיבות לבם, הכשר דעתם וחכמתם.

על בעל התולדה יכבד מאד למנות ולספור את כל המון האיש גאוני הרוח בספרד לעת ההיא ולתָאֵר בחרט־אמת את פניהם המאירות ומעלות רוחם, רבנים מאורים גדולים בתורת התלמוד נמצאו אז שבעה ורובם תלמידי רב יצחק אלפסי, ועם ההגיון התלמודי היה להם לב לראש ולהרגיש נעם המשל והמליצה ויש שהיו גם בעצמם מליצים ומשוררים. אחי הוויזיר רבי יצחק (אסחאק) (אברהים) אבן־מהאג׳ר היה התלמודי הדיין בגראנדה בשמו: אבו־סאלי־מאן ר׳ דוד אבן־מהאג׳ר 2). הוא היה תלמידו של הרב אלפסי ויחבר ספר בשיטה הגיונית על הלכות גיטי נשים. כבן ספרד טָפַח וְרִבָּה עם התורה התלמודית גם את תורת לשון הקדש ודקדוקה ויחבר את „ספר המלכים״.

התלמיד השני שהיה לרב יצחק אלפסי הוא אַבּוּל־פַּתַח אליעזר בן נחמן אבן־אזהאר 3). הוא היה רב (דיין) בשיבּיליה. על אדותיו נדע רק מעט, רק מתהלות המליצים בשירות תהלתם, הוא היה עשיר, נשוא־פנים, ויד ושם לו במשל ומליצה ובא בברית ידידות עם ראשי המושלים—המשוררים בזמנו: רבי משה אבן־עזרא ורבי יהודה הלוי. ומתולדות חייו לא נדע רק את תארי־הכבוד והתהלה הנפרזה אשר הגישו לו המשוררים הנזכרים, וביחוד הרבה להפריז על שבחו רבי משה אבן־עזרא, ובמותו חבר עליו שירת־קינה המתחלת:

לְשֶׁמֶשׁ בָּא וּבְעָפָר מְבוֹאָיו   פְּנֵי רוּם קָדְרוּ עִם כָּל צְבָאָיו 4).

---

1) כר״י הלוי המשורר לכבוד הר״י אבן־מיגאש. שפ״ר. 2) ברור הדברים בציון ו׳.

3) דיוואן הרמב״ע סימן קצ״ב, כרם חמד (מאמר שד״ל) חלק ד׳ עמוד 93, דוקעס, ר׳ משה בן עזרא, עמוד 103, סימן י״ט. על דבר מקום שבתו של אבן־אזהר, עיין ציון א׳ סימן א׳, ר׳ נחמן אבן־אזהר הנזכר בדיוואן רבי יהודה הלוי (בב״י עמוד 20) הוא הנזכר בזה בפנים או אביו.

4) רבי משה אבן־עזרא בדיוואן סימן י׳, כרם חמד שם ע׳ 85, תחת בן זגורה צ״ל בן־אזהר.

ובעיר קורדובה שמש אז ברבנות המליץ והפילוסוף הנודע אז לתהלה אבו־עמר רבי יעקב אבן־סַהַל (נולד בשנת ד"א תת"ל, שמש ברבנות — ד"א תתס"ג, — מת ד"א תתפ"ד) 1). הוא היה תלמידו של ר' יצחק אבן־גיאת. נראה הדבר כי בראשית ימי השחרות נלחם עם שוטניו ויתאונן על קשי־יומו ומוקשי בני אדם. באחד משיריו אשר שלח לאוהבו הנאמן רבי משה אבן־עזרא ישפוך שיחו בחרוזים אלה:

אוי לִי כִּי גַרְתִּי בַּהֲמוֹת שָׂדַי שָׁכַנְתִּי עִם עֶדְרֵי צֹנֶה.
אִם אֵימִינָה אֵין לִי מַכִּיד אוֹ אַשְׂמִילָה אֵין לִי מַפְנֶה.
אוֹ אִם אֶצְעַק חָמָס נֶגְדָּם עַל צַעֲקָתִי לֹא אֵעָנֶה.
אֵין לִי הַשְׁקֵט בִּמְכוֹנִי, כִּי אָנוּד כַּאֲשֶׁר יָנוּד הַקָּנֶה 2).

ואוהבו ר' משה אבן־עזרא — אשר היה בעצמו אומלל יזקוק לתנחומין, כתב לו שיר נחמה המתחיל:

בַּמֶּה אוֹדֶה לְגְבִיר דֵּעוֹת עִמִּי כָּל עֵת לַעֲשׂוֹת יַפְלֶא?
יִבְלוּ יָמִים קֶרֶקֶב, אַךְ חֶסֶד יִגְמוֹל אֵינוֹ בוֹלֶה 3).

שירי רבי יוסף אבן־סַהַל המה קלים, חלקים ונמלצים, אך בלי תפארת השיר ורוממות החזיון.

כאחד מאבות התורה התלמודית נחשב אז רבי ברוך בן יצחק אבן־אלבאליה מקורדובה. (נולד בשנת תתל"ז, מת תתפ"ד) 3). בהיותו בן שבע־עשרה שנה, כבר היה לתלמיד ולבן להרב אלפסי, על פי חפץ אביו ר' יצחק, איש ריבו של האלפסי לפני מותו. מהרי"ף קבל את תורתו התלמודית; אך היה גם פילוסוף — ולפי עדות בני הדור — „היה יודע חכמת יונית נוסף על תורתו וחכמתו והעמיד תלמידים רבים" 4). התלמודי והפילוסוף הזה היה גם עשיר, בן גדולים מרמי היחש וחוט של אצילות — מיוחדת למשפחות ישראל בספרד הקדמוניה, היה משוך עליו, ועל כן מליצי הדור ומשורריו מצאו חפץ בחזיון הנעלה הזה וישירו תהלתו. נשיא המשוררים בימים ההם רבי יהודה הלוי בהיותו בן שלש עשרה שנה שר עליו השירה הזאת:

מְקוֹר מַיִם לְכָל נֶפֶשׁ עֲיֵפָה וְנֹגַהּ לַאֲשֶׁר הָלַךְ חֲשֵׁכִים,
שְׁמוֹ בָּרוּךְ וְהוּא כִּשְׁמוֹ מְבֹרָךְ וְהַמִּתְבָּרְכִים בִּשְׁמוֹ בְּרוּכִים 5).

רבנו ברוך העמיד תלמידים גדולי ישראל ובהם הפילוסוף ובעל בינה לעתים בישראל רבי אברהם בן דאוד הנודע בשם הראב"ד בעל סדר הקבלה.

ובצפון ספרד חי ופעל בימים ההם רבי יהודה בן ברזילי הנשיא אלברצלוני או אלברג'ילוני, אחד מאבות התורה התלמודית בימים ההם והלמידו של ר' יצחק ב"ר ראובן. מתולדותיו לא נדע רק כי עמד בברית ידידות עם החכם התוכן רבי אברהם בר חייא בעל „ספר העיבור". רבי

---

1) ראב"ע באלמחאצרה וקבלת הראב"ד. 2) שם עמוד 103, כרם חמד שם עמוד 89.
3) הראב"ד בקבלתו. 4) לשון הראב"ד כנ"ל.
5) בתולת בת יהודה עמוד 25, ועיין גנזי אוקספורד XIII.

יהודה אלברגילוני חבר ספרי הלכות בדיני האישות ודיני המועדים 1), ויקראם בשם „ספר העתים" שנכבד מאד בעיני חכמי זמנו ואחרי כן, ומביאים אותו תדיר וסומכים עליו · החכם הזה אף כי גם הוא בעצמו הגה בחקר־אלוה ויחבר פירוש על „ספר יצירה, כבר היתה החקירה הפילוסופית חשודה בעיניו ויגלה דעתו, שאין לקבל את הגיוני המחקר החפשי מכל איש, כי אם מהחכמים המומחים והמוחזקים לתמימי דרך האמונה כרב סעדיה גאון, רב שמואל בן חפני וגם את ר' דוד אלמקמץ, והלומד את תורת הפילוסופיה הוא נכון למועדי רגל ולהִלָּכֵד ברשת הכפירה 2) ·

נכבד ומהולל מהרבנים האלה היה הרב בעדת קורדובה אבו־עמר הר"ר יוסף ברבי צדיק אבן־צדיק (נולד — ד"א תת"מ, נסמך לרבנות — תתצ"ח — מת — תתק"ט או תתק"י) 3), הוא ישב על כסא הרבנות של רבי יוסף אבן־סַהַל ההולך לפניו · אף כי גדול היה שמו בתודת התלמוד, לא נדע אם חבר איזה ספר בעניני הלכה, כי אם בפילוסופיה והגיון ובלשון ערבית; ספרו זה הוא בחקר־דת ונקרא „עולם קטן" (Microcosmus) 4) · ובכל היותו רב גדול, וכשמו כן היה גם צדיק וחסיד, הגה בספרי מחקר, וידע ידיעה נכונה לא לבד את ספרי אריסטו ואפלטון, כי אם גם שם עינו בספרי הקראים, ספר „יוסף אלבציר" 5) · אין ספק כי הוא הראשון שברבנים, אשר נתן מקום לדברי קראי ונשא ונתן בהם · את הספר „עולם קטן" שנושאו הוא דעת האדם (עולם קטן) את עצמו, בכדי להגיע אל ידיעת „השם יתעלה" כתב המחבר (כמו שיבאר בהקדמתו) להגיע אל התכלית הגדולה — „הטוב המתמיד להמעלה „השלמה, וראה הדרך הזה שיש בו יגיעה גדולה וקשה להשיגו במעוט התרים „אחריו והמבקשים בדורנו זה שהוא ריק ופחות מכל הדורות שעברו · · · והדרך „להשיג בקשה זו יצטרך שני עקרים גדולים: האחד מהם ידיעת השם יתעלה, „והשני עשות רצונו" · דרך למודו בחקר־אלוה הוא: החקירה הפילוסופית בדרך אמונה דורשת הקדמות רבות ונקנית לאדם רק בדעת חכמות שונות: דעת השעורים (מאטהעמאטיק), המוזיק, התכונה וחכמת הדבור וההגיון · — אמנם כן המחבר הזה יאמר, כי יש ביד האדם, באשר הוא בעל נפש משכלת, להגיע אל מעלת דעת אלהים, גם בלי הקדמות והכנות, רק בכח הדעת את עצמו, כי מדעתו את

---

1) הספר על דבר דיני האישות או העריות נקרא בשם: „יחוס שאר־בשר" וגם ספר על דיני ממונות בשם: „תקון שטרות", (ועיין תשב"ץ ח"א סימן ט"ו וחיד"א בערכו, ובספר כנ"י להרשי"פ בערכו, ובספר דור דור ודורשיו ח"ד עמוד 288). נכבד מאד לתולדות החכם התלמודי הגדול הזה הוא המבוא לפירושו על „ספר יצירה" שיצא עתה לאור ע"י חברת מקיצי נרדמים. המבוא הזה, מאת החכם ר' ש. ז. ח. האלבערשטאם וההערות מהחכם הפרופיסור ר' דוד קויפמאנן), מאירים עינים לראות ולדעת את תכונתו של הרב האלברגילוני וספריו. שפ"ר.

2) הליכות קדם לשר"ל עמוד 60 ועמוד 72, ואריענט בליטעראטורבלאטט משנת 1847, מעמוד 217 ואילך.

3) הראב"ד בקבלתו ומשה בן עזרא באלמחאצרה, ציון א' סימן א' בסוף הספר.

4) יצא לאור על ידי החכם יעללינעק עם מבוא בתולדתו הספרותית.

5) הספר המובא בעולם קטן „מנצור־י" מאת אבו־יעקב (בעמודים: 43, 46, 70) הוא יוסף הרואה, עיין ע"ז ל"ק לפינסקער בנספחים ובהערות עמוד 196.

עצמו ידע גם את גדלו ומין האדם כלו — ובהיות האדם עולם קטן מורכב מגוף ונפש יבא לכלל ידיעה את שני העולמות הגדולים: העולם הגשמי והעולם הרוחני, עולם הכלה והנפסד ועולם העומד והמתקיים: „וזאת היא חכמת הפילוסופיא שהיא „חכמת החכמות ותכליתן לפי שהיא מדרגה ושביל לידיעת בורא הכל ומתחילו „יתברך ויתעלה"· וסומך דברו על הכתובים: „דע את אלהי אביך ועבדהו" (דה"י א׳, כ"ח ט׳) ו„אם תדרשנו יִמָּצֵא לך (דה"י שם)· רק בדעת האדם את עצמו יעלה ממדרגה למדרגה עד שיגיע לדעת האלהות והאמת הברורה, ובלי דעת האמת הזאת חיי האדם אינם חיים וכאין ואפס הֵנָּהו·

המחשבות האלה אינן חדשות, והן הנה הדעות אשר היו להן מהלכים בין הערביים ולרוח הפילוסופיה שהיתה שוררת בימים ההם; אך ר׳ יוסף אבן־צדיק חתר בעזרת הדעות האלה להוכיח אמתות היהדות. דעת האדם את עצמו תביאהו להכרה האלהית ומושגי השלמות האלהית, שהעולם נברא ומחודש· האשר הנפשי היא „דעת אלהים ורצונו" והרצון האלהי היא התורה הנגלית, שנתנה לא למעננו, בהיות הסבה הראשונה חותם תכנית השלמות— ושמו יתברך הוא הכל־יכול· ומכיון שהוא כל־יכול, אינו חלש — ו„קראותו גבור בלשון בני אדם" לסמֵן בהמלה הזאת העדר החלישות ואי־היכלת, וקראו בני האדם את האלהיות „חכם" אחרי אשר מצאו פְעֻלותיו „בתכלית התקון" — לאמר שלמים מתאימים לחפצם ונכונים לתכליתם, והיצורים השונים משלימים איש חסרון אחיו (צוועקקמֶאססיגקייט אונד איבעראיינשטיממונג — אדער וועלט־הארמאניע), שזה לבדו הוא החכמה, „שאם יפול בו סכלות לא תהיינה פְעֻלותיו מתוקנות", „ואחרי כן עיינו בשכלם ומצאוהו עשיר" ואם כן הוא בהכרח „צדיק", הואיל ואינו צריך לְעָוֶל", ומפני שראו אותו שאינו צריך לבריותיו והוא רב חסד לברואיו קראוהו „רחמן" — ויעיר עוד כי „כל המדות האלה שסמכו „הנביאים לבורא במנהגותיהם אינם כי אם להקרבת הלשון ולהשכיל להבין" ומכל זה יצא, כי הבריאה היתה לטובת הברואים, וברא את האדם בשביל אָשרו הנפשי, לחזות בנעם העולם הבא, ובשביל זה זִכָּה אותו ונתן לו תורה ומצות וגם „עולם הגשמות בשבילו נברא" 2)· וכל זה בשביל התכלית האחת להאדם, „להשיג הנֹעם אשר לא יִתַּם והנעימות אשר אין אחריה עונש, — ראשית חומת איש ישראל — עבד אלהים — להעלות את רוחו למעלה למשכיל, לקנות חכמה והמדע האלהי; או־אז יגיע למדרגת עובד אלהים ומכבדהו ויזכה לחיים בעולם שכלו טוב. בתוך דבריו אלה יעיר אבן־צדיק, כי כל מצות האברים הפקודים והאזהרות, וגם „המצות השמעיות" (דיסציפלינארפארשריפטען) בכללם „כלם יוצאים מדרך השכל", כמו המנוחה ביום השבת 3)· — באשר כי ברצון הבורא נברא האדם בעל בחירה.

1) הדברים שבסימני ההסגר לקוחים בלשונם מספר „עולם קטן" וכל הדברים מבוארים בהקדמה שם. שפ"ר.

2) החקירות האלה ביחוסן ליסודות היהדות מבוארות בסוף מאמר השלישי וכל המאמר הרביעי (הרב המחבר מציין עמוד 57), אבל באמת עיקרי הדברים נאמרו לפני העמוד הזה, והנני מוסיף בזה על דברי הרב המחבר ואביא כפי מדת הנחיצות עצם דברי הר"י אבן־צדיק. הנני נוטל רשות לנטות מדעת הרב המחבר בהרצאת דברי הספר. כמו שנ"ל הוא ספר נחמד ונעים, אף שאינו מדקדק לדבר בלשון הפילוסופים. ועוד אשוב אדבר בו בההערה הסמוכה. שפ"ר.

3) שם עמוד 61, בשורה י"ז נראה שנלקה בחסר ונשמטו איזה דברים.

הנה מחויב מזה היותו מקבל שכר על מעשיו הטובים ונענש על רשעתו. אך השכר והענש אינם ענג הגוף או יסורי הגוף. כאשר הגמול הנפשי הוא, כי הנשמה שהיא חלק אלוה ממעל, תשוב למקור מחצבה, לנשמת העולם או חי־העולמים, כן הענש הוא, שתהיה הנשמה שהתגאלה בעונות וחטאים, תהיה נדחת ממחיצתו של הקדוש ברוך הוא ולא תשיג ארחות חיים — להתאחד ולהתכלל עם יוצרה ואביה, „לשוב ליסודה בעולמה במעלות העצמיים הרוחניים". „כל נמצא מן „הנמצאים ישתוקק ליסודו אשר ממנו חוצב, האבן שירימו אותה מן הארץ תשוב „למקומה לנקודת הארץ (לנקודת הכבד) בשמחה ובהגיעה למקומה תשקוט ואין לה „מקום ראוי ונאות לה יותר ממנו", כן חלקי האויר הנפרדים מרקיע השמים — עגול־הנשימה, הסובב את הארץ — שואפים לכללם, להתאחד שנית עם יסודם; „כן בשעת המיתה (התפרדות החלקים) ישוב כל תכנית לתכונתו, העפר לעפר, האויר לאויר, וכן העצמים הרוחניים ישובו לעולמם העליון" 1), וכן גם הנפש בהסירה את כבלי החמר מעליה תשאף לבא אל מקום מוצאה וצור מחצבה. אך זאת הנפש המשוקעת בחטא, תהיה לה געגועים גם לעולם השפל לתאוות חומריות ויצרי לב והנאות הגוף — והתשוקה החמרית הזאת תכביד עליה ולא תתן אותה לשוב למקור מחצבתה והנה היא נעה ונדה בין שני עולמות השפל והעליון ונדונית „בכף הקלע". לא עלתה בידי אבן־צדיק להוכיח בדרך השכל את האמונה בבא המשיח ותחיית המתים, אף כי יקבל את שתי האמונות האלה כדבר ברור ומקוים. ספרו של אבן־צדיק בחקר־דת, בהיות מעלתו בינונית מאד לא נראה כי בני דורו והדורות הבאים ישימו אליו לב. גם מליצתו לא נכבדה ביותר. פיוטיו ושיריו המה קלים ונוחים להִשָּׁמַע, אך אינם נובעים ממקור לב מליץ־משורר בעל נפש רכה ומתפעלת, כי אם מחפץ כללי ללכת לרוח היום וכפי המנהג אז להתהדר בשירים ומליצות בין חכמי הדור בספרד 2).

הגדול שבחכמי ספרד בימים ההם והמופלא שבהם בדור ההוא היה הרב רבנו יוסף הלוי בן מאיר אבן־מיגאש (נולד באדר ראשון ד"א תתל"ז — מת בחדש אייר ד"א תתק"א) 3). הוא היה נכדו של אבן־מיגאש שהיה חשוב מאד בחצר המלך מבית העבאדידים בשיביליה, ובנו של חכם תלמודי ידיד ורֵע לרבי יצחק אבן־אלבאליה, ובכן היתה התורה מחזרת על אכסניא שלה — ותורת אביו היתה אומנתו בימי ילדותו, ומימי נעוריו היה מכיר „בו רב יצחק ב"ר ברוך (אלבאליה) שאדם גדול יהיה והיה משתדל לרבי „מאיר ללמד (את רבי יוסף) ביום ובלילה שהיו שניהם אוהבים זה את זה „בנפשותם" 4), ובהגיע לשנת השתים עשרה בא משיביליה לאליסאנה מקום מושב הרב אלפסי ללמוד בישיבתו, וארבע עשרה שנה ישב לרגלי

1) עולם קטן 74—75.

2) יש גם להעיר בכלל על הספר עולם־קטן והמחבר, כי דעת החכמים גרֶאטץ ויעללינעק שנעתק הספר מערבית לעברית על ידי ר"מ אבן־תבון (ע' בכנ"י לרש"פ עמוד 499 הוא נוטה מדעת החכמים הנ"ל) ועיין עוד דברי אלחריזי בתחכמוני שער ג' על שיריו ומליצותיו, ומצאנו ממנו שיר ששי לכבוד רבי יהודה הלוי בעברו דרך קורדובה (בתולת בת יהודה עמוד 58) ושיר רבי יהודה הלוי לכבודו (שם 61), וצונץ (צור געשיכטע ד. ז. פאֶעזיע 216) וכ־ם חמד (חלק ח' עמוד 97). ■פ"ר.

3) הראב"ד בקבלתו. 4) הנ"ל בלשונו.

המורה הגדול הזה. הרב אלפסי שמח בתלמידו ויתגאה בו וכל בני הדור כבר ראו בו יורש כסא הרבנות של מורהו הגדול ונוחל גדולתו. בשנת העשרים ושש סמך רבו ידו עליו וכתב בספר תעודתו: „אפילו בדורו של משה לא אשתכח כוותיה" 1). ויהי כאשר לקח לו ר׳ יוסף אבן־מיגאש אשה בשנת תת"ס וישורר המליץ הצעיר רבי יהודה הלוי „שיר תהלה לנשואיו" מלא רגשי עז וחדוה ותהלת החתן והכלה; בתקוף עליו רוח השירה יביע בכל עז רגשותיו את הכבוד אשר ירחש לבו להחכם רבי יוסף לבית הלוי ויאמר:

לְוִיָּה תֹאמַר וְתִתְגָּאֶה בּוֹ עַל כְּהֻנָּה:
אֲנִי (לויה) רֹאשׁ כֻּלָּם וְהוּא לִוְיַת חֵן לְרֹאשִׁי.

לפני פטירתו של הרב אלפסי צוה כי ר׳ יוסף הלוי אבן־מיגאש ישב על כסאו בקהלת אליסאנה, ועוד הפעם נראתה יקרת רוחו של רבנו יצחק, „שאף על פי שהיה לו בן ורבי יעקב שמו וחכם גדול ונסמך ברבנות" בחר ברבי יוסף לממלא מקומו, יען „כי אין כמוהו בארץ" 2). נראה הדבר, כי למרות צוואת הרב אלפסי וגֹדל חכמתו של רבי יוסף. נמצאו בקהלת אליסאנה שוטנים ומתנגדים לבחירת איש צעיר לימים (בן כ"ו שנים) לשבת על כסא הרבנות הנכבדה הזאת, כי כאשר בכל זאת קם דבר בחירתו וישב על כסא ההוראה הזה (בחדש סיון תתס"ג) שר רבי יהודה הלוי שיר תהלה לכבודו ונמצאו בו החרוזים האלה:

הַיּוֹם יַד הָאֱמֶת גָּבְרָה   וְצֶדֶק עָמַד עַל כַּנּוֹ,
תְּבָהוּ מַעֲלוֹת הַתּוֹרָה   וְכָבוֹד הוּשַׁב לְאֵיתָנוֹ.
. . . .
יִשְׂמְחוּ יַמִּים וְיַבֶּשֶׁת   וְיַחַד הָרִים יְרַנֵּנוּ,
שֹׂנְאֶיךָ יִלְבְּשׁוּ בֹשֶׁת   וְאֹהֶל רְשָׁעִים אֵינֶנּוּ... 3).

אמנם כן לרבי יוסף אבן־מיגאש יאתה התהלה אשר פזר לו המשורר רבי יהודה הלוי, כן בחכמתו וכן ביקרת רוחו ונפשו הנדיבה. חֹטר מגזע נשיאים ואצילים, גבר הוקם עָל לכל לראש חכמי התלמוד בספרד, לא גבה לבו ולא רמו עיניו, ובני דורו מספרים נפלאות ממדותיו התרומיות, נוסף על חכמתו הגדולה, כי היה מופלג בענוה, טוב ומטיב, עובר על פשע, ומופת לחכמי דורו, ובכלל היו „מדותיו מעידות עליו שהוא מזרע משה רבינו עליו השלום, שעניו מאד היה מכל האדם, ועובר על פשע" 4). מישיבתו היה מפרש את התלמוד, מבאר אותו ומבררו על פי דרך מורהו הרב אלפסי, בעֹמק העיון, בשכל חד ובבקרת נמרצה, ובדרכו זה חבר את פירושיו על הרבה מסכתות בשם „מגלת סתרים" 5). עוד בימי חייו יצא לו שם בכל התפוצות ישראל כן לאב לתורה

1) הראב"ד בקבלתו.
2) רבי סעדיה אבן־דאנון בחמדה גנוזה דף ל׳ ע"ב; הראב"ד בקבלתו.
3) דיואן לרבי יהודה הלוי גנזי אוקספורד מעמוד XLII ואילך.
4) לשונו של הראב"ד בקבלתו. שפ"ר.
5) רבי זרחיה הלוי בהמאור בב"מ ריש פרק שנים אוחזין ובשארי מקומות ועיין בשם הגדולים להיד"א.

וכן לצדיק וחסיד בעל מדות יקרות ונעלות ומקרוב ומרחוק באו לו שאלות בדבר דת ודין, ותשובותיו היו נאמרות בעֹמק העיון בסברא ישרה ויושר הגיון. הדבר הרחוק מאד למצוא בין הלומדים הידועים לעומדים על דעתם, נמצא בר"י הלוי, שחזר משמועתו ואמר טעיתי 1). ובכל היותו עניו ונוח לבריות, טוב ומטיב ורב חסד „עניו מכל האדם ועובר על פשע", הנה מצאנוהו מענש קשה את העברינים שבישראל ומקשיח לבו נגד בוגד בעמו בראותו שהשעה צריכה לכך.

בימים ההם היתה ארץ ספרד כמרקחה מריב עמים והכתות המדיניות. בדרום חצי האי, באנדלוסיאה, עמדו הערביים הלאֻמיים, הערביים, אשר דמי הגבורים הראשונים כובשי ארץ חמדה זאת היה נוזל בעורקיהם, לשטן אל מלכי האלמורבידים — המה הברבריים מצפון אפריקה, שבכל היותם גם הם מאמיני מחמד וישמעאלים כמוהם, לא היו משבט הערבי הטהור אשר מוצאו הוא מהארץ ממנה יצא הנביא לעמי אסיה ואפריקה. המחמריים האלה בעלי אמונה אחת, אך שונים בגזעיהם ומולדתם, היו מתגרים איש באחיו ונלחמים זה בזה בגלוי או בסתר. הנוצרים יושבי ספרד הדרומית ה„מוסתרעבים" בסביבות גראנדה קשרו קשר ויבאו בדברים עם מלך הצפון אלפונזו מלך הנוצרים הגבור הלוכד עיר סרקוסטה היא סרגוסה ויאמרו להסגיר את גראנדה החמודה בידו. כהפֵּרוד ששרר בין מושלי ספרד המחמדיים שרר בעצם תקפו גם בין נשיאי צפון הארץ הנוצרים. אמנם המדינות קאסטיליה וארַאגוניה והמדינות בנותיהן היו לממלכה אחת, כאשר לקח המלך אלפונזו מאראגוניה לאשה את אורַרקה בת המלך אלפונזו הששי, אך הזווג הזה לא עלה יפה ותחת להִאָחֵד, עוד נתפרדה החבילה ונקרעה האחדות לאין מרפא. מפלגה מדינית אחת חִזְקה ידי המלך והאחרת ידי המלכה, ומפלגה שלישית שלטה ברוח יורש העצר ואומניו הסיתוהו למרוד באמו ואביו חורגו ויהי הוא למלך כבכל הארץ בשם אלפונזו השביעי. בימי מהומה אלה נראו לפעמים נוצרים ומחמדיים נלחמים במחנה אחת ושר צבא אחד מצביא אותם, אם נגד דוכס נוצרי או עמיר מחמדי, כרתו ברית והפרו ברית ביום אחד. כה סכסך הזמן אז את כל משפחות העמים ובעלי הדתות השונות יושבי חצי האי כלו. בגד ומעל מלאו כל הארץ, וכהני אמונה, נשיאי אלהים נשבעו גם הם

---

1) להשלים דברי הרב המחבר אזכיר דברי החכם ווייס (דודו"ד ח"ד 290), כי מפירושיו שהגיעו לנו נראה דרכו כדרך רבנו חננאל לקבל כל המשא־ומתן של הגמרא ולתת לפנינו לשונו הברורה בהוספת דברים לישוב כל הסוגיא (עיי"ש כל הענין). גם יש להזכיר בזה דברי הרמב"ם בהקדמתו למשנה על הר"י אבן־מיגאש לאמר: „לב האיש ההוא מבעית בתלמוד למי שיסתכל בדבריו ועומק שכלו בעיון עד אשר כמעט נאמר בו: וכמוהו לא היה לפניו מלך במנהגו ודרכו". ועדותו של הרמב"ם נאמנה מאד, כי נראה הדבר שהיו לפניו ספרי אבן־מיגאש אשר נאבדו ברבות הימים, זכר אותו מימי ילדותו, ואביו הדיין רבי מיימון היה תלמיד מובהק של הר"י אבן־מיגאש. וזה השיר ששר עוד רבי יהודה הלוי לכבוד הר"י אבן־מיגאש:

לְמְדוּ תּוֹרָה מֵאִיז מְחִיר מֵעַל סִינַי מֵעַל אָרוֹן,
מִפִּי יוֹסֵף, מִפִּי בְּחִיר זֶרַע מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן, —
הַלֻּחוֹת לֹא נִשְׁתַּבָּרוּ וְאָרוֹן וּכְרוּב לֹא נִקְבָּרוּ
מֵימֵי עֵינָיו יִגְבָּרוּ וּצְמָא כָל צָמֵא יִשְׁבָּרוּ

נמצא בגנזי אוקספורד לערעלמאנן עמוד 40—41. שפ"ר.

לשקר, עזבו את הדגל אשר נשבעו לו ויתנו יד לשונאי עמם ומפלגתם. לעת אשר היו כל מדינות ארץ החמדה הזאת פרועות לשמצה ומלאות פֶּרֶק וּמְטָּה, לבטח התערבו גם היהודים בריבי־העמים ומוקשי המפלגות המדיניות; לרצונם או לאונסם חזקו ידי מפלגה אחת או עמדו לשטן לה, כפי צורך השעה או נטות לבם בהלכות המדינה. אמנם אם הנוצרים או המחמדיים קשרו קשר או באו בברית ואמנה להיות למפלגה אחת, הנה גם בהִגָּלות סודם על ידי בוגד ומרגל מקרבם, היו יכולים למצוא מפלט למו ולחסות בצל מלך או נשיא אחר. לא כן היהודים, המה לא יכלו להִסָּתֵר מחמת אויב ומתנקם. בהִגָּלות בגד ומעל או הוצאת דבה על ידי אחד מהם באה שואה על כל העדה, וחמת מלך פגעה לא לבד את מספר האנשים הבאים בברית־סתר, כי את כל העדה או כל הכנסיה הישראלית יושבת המדינה הזאת. בגלל הדבר הזה כאשר נודע, כי בקבלת אליסאנה נמצא איש אחד בוגד בעמו בני־אמונתו, ואומר להכות בשוט־לשון את בני־עדתו, היה דבר השופט והמורה רבנו יצחק אבן־מיגאש לענוש את האיש קשה, בעונש שיהיה לאות לבני מרי מוציאי דבה ומלשיני שקר, כי צוה לסקלו בבין־השמשות ביום הכפורים שחל להיות בשבת! 1). אין כל ספק, כי חפץ המלשין היה להעמיד כל העדה בחזקת סכנה בשעת חירום כזה, ובלא זה, לא היה הרב הטוב ו,העובר על פשע" מוציא דין כזה על העברין בעל־הלשון.

במות רבם של בני כנסת ישראל הספרדית, הרב באליסאנה (בחדש אייר ד"א תתק"א) קונן עליו אחד המליצים מר יקותיאל קינה מעוררת לב בדברים האלה לאמר:

קוֹל יִלְלַת הָרוֹעִים לְבָבֶל נָגָעָה, תִּזְעַק בְּמַר שִׁנְעָר וְגַם מִצְרַיִם.
עֵת שָׁמְעוּ כִּי הַיְשִׁיבָה אֻמְלָלָה, הִתְחַבְּרוּ לִבְכּוֹת בְּבִכִי אֶגְלַיִם.
וַיֹּאמְרוּ: אָנָה שְׁכִינָה עָבְרָה? אֵיפֹה אֲרוֹן קֹדֶשׁ רְחַב יָדַיִם?
הַאִם אֱמֶת נִגְנַז אֲרוֹן עֵדוּת, וְהֵן לְחוֹת בְּרִית נִשְׁתַּבְּרוּ פַּעֲמַיִם?
. . . .
נִלְקַח אֲרוֹן הַקֹּדֶשׁ, וְנֶחְרַב הַדְּבִיר, עָרְבוּ שְׂמָחוֹת, צָלְלוּ אָזְנַיִם.
הִנֵּה לְנֹכַח הָאֱלֹהִים הָלְכָה נַפְשׁוֹ, וְעַל רוּם סָחֲבָה שׁוּלַיִם 2).
גַּם כָּל צְבָא שַׁחַק נִכְחוֹ יָצְאוּ לָצֵאת בְּחֵיק רוּחוֹ וּבִכְתֵפַיִם:

רבנו יוסף אבן־מיגאש השאיר אחריו בן חכם בחכמת התלמוד ור' מאיר שמו. וגם תלמידים רבים העמיד בישראל ובתוכם את רבי מימון מקורדובה אבי האיש משה יוצר פרק חדש רב עליליה בספר תולדות ישראל.

במדה הזאת אשר למוד התלמוד התגדל והתנשא בכנסת ישראל הספרדית הננו רואים, כי בבינה במקרא, ובהתפתחות תורת הלשון העברית ודקדוקה,

1) תשובות רבי יהודה האשרי דף נ"ה ע"ב.

2) לאמר שולי בגדיו הארוכים התנשאו כלפי מעלה, ובחרוז שאחר זה: לשאת בחיק רוחו ובכתפים. שעורו: לשאת רוחו בחיק וכתפים. עיין על זה לקט שושנים לגראֶטץ עמוד 112.

היתה התקופה הזאת עת הַלָאוּת והעֲיֵפוּת, ולא נמצאו להלמודים האלה גואלים כאשר בימים מקדם. אך שני חוקרים בחקי הלשון העברית יקראו בשם בפי בעלי־הזכרונות בימים ההם: אבול־פַּהים רבי לוי בן יוסף אבן־תַבֵּן (או אלתבאן) מסארגוסה 1), ורבי יעקב בן אליעזר מטוליטולה (טולידה). הראשון היה אוהבו של רבי יהודה הלוי, חבר ספר תורת לשון עברית בשפת ערבית וקרא אותו בשם „מפתח", ערך הספר הזה לא נדע, אמנם אם מחרוז אחד משיריו נשפוט על ידיעתו את השפה, נוציא משפט, כי לא היה גדול בהתורה הזאת. גם נראה כי לא גדולה היתה בערכה שירתו ומליצתו. אחד המבקרים בדור מאוחר יאמר: „רבי לוי ורבי יעקב בני תבאן, ידושו המליצות כהדוש תֶּבֶן בתוך מַתְבֵּן" 2). אמנם כן אוהבו ר׳ יהודה הלוי לא חשך ממנו תהלתו ויאמר: וְאֵיכָה לֹא יְהִי הַשִּׁיר מְלַאכְתֶּךָ, וְכֹל יוֹדֶה, אֲשֶׁר אַתָּה מְשִׁיחוֹ 3), אך עלינו להודות, כי המה רק דברים היוצאים מפי אוהב, אשר אהבתו מקלקלת את שורת משפט אמת, מחפצו לעשות נחת־רוח לאוהבו. משיריו נשארו רק פיוטים אחדים, באחד מהם יְתָאֵר תשוקת הנשמה לשוב אל בית אביה שבשמים. בפיוט אחר ישים לפנינו תלאות יהודי קהלת סאראגוסה בימי המלחמה והמצור אשר צר אלפונזו הששי על סאראגוסה וילכדה (1118).

אבולחסאן עזרא (?) יעקב בן אלעזר חבר בדקדוק לשון עברית „ספר השלם", ולשפוט על כלו מן הדברים המקוטעים בספרו שהגיע אלינו נמצאו בו הערות טובות בחלק שמושי הלשון. למען דעת אל נכון את דברי כתבי־הקדש השתמש בספר התנ"ך הנודע בשם ספר „הללי". רבי יעקב בן אלעזר קנא קנאת השפה העברית נגד היהודים הכותבים ערבית או העברים המתערבים ולוקחים את הסגנון הערבי בדבור הפשוט והשיר והמשקל בדבור השירי להם למופת ויאמר: „המלעיג ללשוננו הוא הנלעג והנבזה" כל מגמתו היתה להוכיח, כי לשון הקדש ידה רב לה במליצה ושיר ואינה נופלת בערכה מן הלשון הערבית ויחבר (ד"א תתצ"ג) פתגמים ואמרים שנונים (עפיגראמים). אך חפצו בידו לא הצליח ולא עצר כח לחבר שירים ומליצות יפים למען תת כבוד להמליצה העברית, כי כל שיריו המה כבדים נעדרי כל חן ונעימות, ורבי משה בן עזרא, אשר לו הקדיש את שיריו ענהו בדברי שיר־תהלה הנראה יותר כהִתּוּל וְתָהֳלָה 4).

בפרק העת הזה אשר מעטו בו המבינים במקרא וחוקרי לשון עברית רבו בו המליצים המושלים והמשוררים. הלשון העברית, אשר לפני דורות אחדים היתה עוד כלה מקשה ואיש לא שלט בה להביע בה מחשבותיו במיטב הגיון וטוב טעם, הלשון הזאת היתה לרכה

1) עיין ציון א׳ סימן ב׳ בסוף הספר. החברה הנכונה של השם הזה הננו יודעים מאלחריזי החורז את השם תבאן עם מתבן. לא נכונה היא קריאת גייגער ואחרים: תאבאן, עוד יותר אין שחר לאלה הקוראים תבון כשם המשפחה הידועה. חריזי קורא את שם אביו יוסף. ספק הוא אם רבי לוי בן יוסף זה הוא רבי לוי בן יעקב שחבר פיוטים הנמצאים במחזור טריפולים ואויניון (עיין זאכס, רעליגיאֶזע פאֶזיע, עמוד 290). הכנוי אבול־פהים נמצא במבוא לדיוואן רבי יהודה הלוי (אצל גייגער עמוד 169).

2) תחכמוני שער ג׳. 3) אוצר נחמד חלק שני עמוד 81—83.

4) אוצר נחמד ח"ב מעמוד 159 והלאה. באלמחאצרה לרמב"ע נזכר אבולחסאן עזרא בן אלעזר, וכנראה הוא אחד עם חוקר הלשון העברית שאנו עוסקים בזה בתולדתו.

ועדינה, כלה מלאה חן וכח ההתפשטות נמצאת לדורשיה ומסגלת לכל דרכי הדבור הנשגב והפשוט · מימי דונש בן לברט ועד הנה, היתה עדנה להשפה הזאת ותתרַכֵּך ותתפשט ותצלח לשיר ומליצה · תָּכְנִיתִי (פֿארמען) מלאכת השיר, אשר הגדיל והרחיב רבי שלמה בן גבירול, היו לעינים לכל בעלי השיר והמליצה אחריו לעשות כמתכֻּנתו · מנהג הערביים לכתוב אגרותיהם בחרוזים נתקבל גם בין יהודי ספרד, ומפני זה קבלה מלאכת־השיר התפתחות והתפשטות גדולה · כל איש שלא ידע לחרוז חרוזים לא נחשב בין המשכילים בעם · רב מאד מספר השירים וההרוזים שנכתבו בימים ההם · אך מעטים מאד הם אלה אשר רוח השירה והחזיון שפוכה עליהם, וברובם לא נמצא חזיון השירה האמתית ורוממות הנפש · אל המליצים הראויים להיות נזכרים בשמם, מלבד המנויים כבר למעלה, שהיו לא לבד משוררים כי אם עסקו ביתר ענפי הדעת יש לצרף גם את רבי יהודה אבן־גיאת, רבי יהודה אבן־עבאס, רבי שלמה אבן־צאקבל והאחים בני עזרא · ולכל לראשם היה ר׳ יהודה הלוי, אשר גם בני זמנו הכירו אותו לבחיר המליצים ואבי השירה העברית ·

על אבו־זכריה רבי יהודה אבן־גיאת נחה רוח אביו במלאכת השיר, כן בשירי חול וכן בשירי קדש — בפיוטיו ושירי תפלה ותהלה לפי מנהגי הספרדים, היתה מליצתו נשגבה ורוממה 1) ·

רבי יהודה (יחייא) בן ארון אבן־אבאס היה רב כפים אשר באפריקה (נולד ד״א תת״מ, מת — ד״א תתקי״ג) · חבר לרוב פזמונים לתפלה, ובני דורו לא יפזרו לו תהלה רק במדה ידועה ובתנאים ידועים, עם נשיא המשוררים רבי יהודה הלוי היה קשור בעבותות אהבה ויספר כבוד תהלתו כשרון נפשו וגדל חכמתו ורוחו הכביר ·

שירי שני המליצים הקודמים היו עניניהם לדברים שבקדושה, הפצי שמים וגם חפצי חול · אך ענינים הנאמרים בכובד־ראש ושום לב, לא כן היתה בת־שירתו של רבי שלמה אבן־צאקבעל 2), קרובו של הרב רבי יוסף אבן־סַהל, כי נושאה היתה האהבה בתענוגיה, והוא לראשונה השתמש בהלשון העברית להתולֵי־אהבה ושעשועי החשק · תָּכְנִית השירה החדשה של המושל (דיכטער) הערבי הַרִירִי מבצרה, המושל הכותב ספורים שיריים בחרוזים, היתה להמושל היהודי לעינים · תהלת המשורר — והמושל החוזה חזיונות־אהבה הרירי הגיעה עד ספרד ואבן־צאקבל אמר לנסות כחו בסוג המשל והמליצה הזה גם בהלשון העברית · הוא כתב ספור־אהבים כעין רֹמַן־סַטִירִי, לראות את החיים ומעבדיהם באורם וצלליהם מבעד לאספקלריא המראה את כל מעלותיהם ומורדותיהם מפאת השלילה על ידי מהתלות ועקיצות · הספור הזה הוא „תחכמוני" ונושאו הוא האיש אשר בן יהודה בעל מעשים והרפתקאות, וכל חייו עברו לו בתקות נוחלות ונכזבות · נושא הספור הוא המספר את כל המוצאות אותו

---

1) דיוואן לרבי יהודה הלוי מאת גייגער עמוד 39, אָריענט ליטעראטורבלאטט 1850 עמוד 640 . זאכס שם עמוד 257, וכרבי יהודה הלוי כן יאמר אלחריזי : ושיר רבי יהודה בן גיאת יהודוהו אחיו, ויעידו שבחיו על שבחיו [פיוטיו — שבחים בתוך התפלה] (תחכמוני שער ג׳) . שפ״ר .

2) החרוזים הספורים (מאקאמים) מהמליץ אשר שם אותם אלחריזי לעשות כמתכונתם פרסם יה״ש בהחלוץ חלק שלישי עמוד 154 .

בדבור פשוט משובץ בשירים וחרוזים , איך היה לראשונה זמן רב בודד במועדיו בסבכי יער ואין איש עמו בלתי חשוקתו־בחירתו , עדי קצתה נפשו בחיים הבדידות , ויצא לתור ולבקש רֵעים ואהובים , לשבת בסוד עליזים ולשמוח עלי שלחן מלא דשן ומלא מסך . אז בא אליו מכתב מאשת־חן , מלא דברי אהבה ותט את לבבו לתור אותה ולבקשה — ויצא הלוך ובקש את האשה אשר הטתו ברוב יפיה , אשת־החן אשר לא ידע אותה אף בשם ויחלה מחלת האהבה, עדי הובא אל בית הנשים, ושם ראה את האדון, איש מחמדי ברברי לוטש עליו עיני־ברברי קנאה חמת־גבר ואומר להמיתו . המראה הזה היה אך מקסם־כזב . אשר אמרה אשת־חן אחת להוליכו שולל. והיא לא היתה האשה משאת נפשו , כי אם שפחתה, אשר הבטיחה למלא כל חפץ לבו . כה הלך תועה בעל החלומות והדמיונות שבוי בידי תאותו וחשקו , עדי דִמָה , כי הגיע אל מחוז חפצו , גם הפעם היתה לו תקותו למפח נפש — וילך מדחי אל דחי , ומשגיון לשגיון , מתקוה כוזבה לתקוה כוזבה , על ידי מחזות שוא ומדוחים , ומנוחה לא היתה לו כל ימי חייו . תַּבְנִית הספור החזיוני הזה אינה מתאמת בכל פרטיה אל חקי החן והנֹעם ואין לו ערך שירי ומליצי בעצם הוראתו וכלו הוא חִקוי כמתכֻּנתו של המושל הערבי הנזכר . הדבר המעורר פלא הוא , כי אבן־צאקבל השכיל למצוא בהמבטאים העברים , כלי חפץ להביע בהם בדרך השְׁאָלָה , מושגים הרחוקים באיכותם מאד ממושגי הדברים שעליהם הונחו המבטאים ודרכי העברים בעצם וראשונה , ואיך ידע להשתמש במליצות נושאי רעיון הגיוני לשעשועים והתולים .

מופלאים בכשרונם ורוחם הכביר היו ארבעת האחים בני עזרא בעלי רמון ספרד (גראנדה) : יקירי רוח , גדולי תורה וחכמה וטובי־טעם : אבו־אברהים רבי יצחק הזקן שבאחיו 1) , אבו־הרון רבי משה , אבו־חסאן רבי יהודה ואבו־האג'אג' (קרי : אבו־חאדזשאזש) רבי יוסף הצעיר באחיו . אביהם היה נושא משרה גבוהה בחצר המלך חאבוס , או יותר נכון בימי ממשלתו של רבי שמואל הנגיד אבן־נאגרילא . החכם בעל בינה־לעתים בדור הבא — רבי אברהם בן דאוד — יאמר : „כלם (ארבעת האחים בני עזרא) מדותם מעידות עליהם שהם מזרע המלוכה ומן „הפרתמים" 2) . הנכבד בכל אחיו הוא רבי משה אבו־הארון , או כפי שנודע בהספרות העברית : רבי משה אבן־עזרא (נולד ד"א תת"ל , מת תתצ"ש) , אשר השתבח , כי הוא התלמיד המובהק לאחיו הבכור רבי יצחק , וגם ישב לרגלי רבי יצחק אבן־גיאת והקשיב לקחו 3) . הוא הרבה לשורר ולהוליד ילדי רוחו יותר מכל המליצים ובעלי החזיון שהיו לפניו . כנראה היתה האהבה המעוררת את רוח השירה אשר נוספה בקרבו . אהבה עזה כמות אהב רבי משה אבן־עזרא את בת אחיו (יש לשער , כי היתה בת אחיו הבכור רבי יצחק) והיא גם

1) הראב"ד בקבלתו ועדעלמאנן במבוא לגנזי אָקספורד. הראשון יאמר בפירוש על רבי יצחק „הגדול" ועל כן לא נכונו דברי גייגר (דיוואן עמוד 38) כי יהודה היה הבכור . ראה גם שד"ל בבתולת בת־יהודה עמוד 18 . 2) בסדר הקבלה .

3) רבי משה בן עזרא בקינותיו על מות אחיו (דברי חכמים מעמוד 82 ור"ס אבן־דאנון בחמדה גנוזה 308) וכאשר נדע כי רבי יהודה אבן־גיאת מת בשנת ד"א תתמ"ט נדע להגביל בערך גם שנת לדתו של הרמב"ע תלמידו .

היא השיבה אהבתו, אך אחיו מֵאֵן לתתה לו, וכנראה גם אחיו הַזָקֵן ידי אחיהם הבכור ויסכימו גם הם לבלי תת רשות לנשואי ר׳ משה עם בת אחיו מסבה לא נדע שחרה. אז התעבר בשלשת אחיו 1), ויצא מארץ מולדתו לפורטוגליה ואחרי כן לקאסטיליה (לערך שנת ד״א תת״ס), מחלת האהבה הפרישה כצפעוני בקרב לבו ותמוגגהו, גם הזמן המעלה גלד גם על פצעי אהבה, הרופא לכל תחלואי לב, גם הזמן לא העלה ארוכה למכתו האנושה ולא רִפָּא מחץ לבבו. היתה עת אשר קִנֵּה, כי יתעשתו אחיו למלא חפצו, ואז לבשהו רוח ששון תחת רוח כֵּהָה ויביע רגשות לבבו הסוער משמחת תקוה באה ונהיתה בשירים מלאים רגש עֹז נפש מתפעלת ערוכים לידידו בעיר מולדתו ובם ילחוש גם דברי אהבה נצחת, אהבה בלי מְצָרִים, לבת אחיו בחירתו־חשוקתו 2). אך תקותו היתה לו גם הפעם למפח־נפש. ידידיו בגדו בו וישלחו מדנים בינו ובין אֶחָיו 3), וירחיבו הפרץ ביניהם ויוסיפו אחיו שנוא אותו. אהובתו נשאת לאחיו הצעיר ממנו ותשב בקורדובה, אך גם מלבה לא נמחה זכרונו ותנצור לו אהבתה וחסד נעוריה במעמקי לבה 4), והוא היה למר נפש כל ימי חייו, וכנראה, לא לקח לו אשה כל ימי חייו, ויהי נודד ומתגורר בארצות נכריות עד יום מותו. נפשו נפעמה ורוחו סוערה מלהבת־שלהבת האהבה, אשר ערכה מוקדי עולם בלבבו, אז שפך את מרי שיחו בחיק בת־שירתו וכאב לבבו השמיע בצלצלי שירת עֹז, שירת אהבה העזה כמות. ובכל עת אשר רגשותיו המו ויסערו בקרב לבבו ותֵּלֶא נפשו לשאת את האש העצורה בעצמותיו הוציא את רוחו על הגליון בדברי שיר והגיון־לב ורְוַח לו. הוא גם נסה לכבות מוקדי עולם במי מנוחות מי התורה והחכמה, לתקוע עצמו לדברי תורה וחכמה. — החכמה, השירה והמליצה נחמוהו בימי נדודיו, ובהן בחר להיות לו נחמתו בעניו כאח ורעיה נאמנה 5). בארצות גלותו, קנה לו אוהבים רבים מוקירי שמו ושמים כבוד תהלתו, אוהבים אשר היתה רוחם אמונה אתו עד יום מותו. בין אוהביו אלה היה איש כביר ונאור, בעל משרה גבוהה ושמו רבי שלמה (אולי הוא רבי שלמה אבן־קרשפין) בארץ ספרד הנוצרית. האיש המופלא הזה היה מרבה להיטיב לבני עמו, גומל חסד עם כל קשה־יום ומר־נפש, וחוסה ומגין על בני עמו. האיש המעולה הזה משך חסד גם לרבי משה אבן־עזרא, ויקרבהו בימין צדקו, התאמץ לנחמהו מיגונו ולהעלות ארוכה למחץ לבבו ויהי לו לידיד ורֵעַ אוהב ואהוב, אף כי נמצאו מקנאים, אשר אמרו להטיל שנאה בין ר׳ משה ואיש חסדו. רבי משה אבן־עזרא הכיר טובה למטיביו ויפארוהו בשיר־תהלה נחמד ונעים בן שלשים דלתות 6).

רבי משה אבן־עזרא נדמה בכמה פנים לרבי שלמה בן גבירול, כמוהו יתמרמר גם הוא על מַעַל בברית אחים, על בגד אוהבים, על האמונה

---

1) כרם חמד ח״ד עמוד 83, גנזי אָקספורד עמוד 19, דיוואן עמוד 58.

2) דיוואן עמוד 131.

3) שם עמוד 92. דוקעס עהרענזאיילען מאמר רבי משה אבן־עזרא עמוד 105.

4) שם עמוד 92. גייגער בשירי ישראל הספרדים והאיטלקים עצם דברי השירים בעברית ע׳ 5.

5) גנזי אָקספורד עמוד 19.

6) אצל דוקעס שם עמוד 95, על דבר קרשפין עיין גנזי אָקספורד עמוד 13.

אשר פסה מבני אדם ועל אכזריות לבם · מבין שירי רבי משה אבן-עזרא, הננו רואים את פני המשורר המתבונן רק עָדָיו, שָׂם לבו רק אל נפשו והמוצאות אותו; וגם לו, כאשר לבן-גבירול, לא היה ענין גדול ונכבד, חזון לב ומשאת נפש, שיהיה כנור לשיריו והרוח המחיה את מליצתו · אפס לא היתה נפש רבי משה אבן-עזרא, ענוגה ורכה ונוחה להתרגש ככנור מלא מיתרים, כנפשו של בן גבירול, טבעו היה חזק ואינו נוח להתפעל ולהתלהב במדה כזאת שאנו רואים בבן-גבירול, וגם נשמתו לא היתה מסוגלת להשתפכות והתפעלות כנשמת בן-גבירול · גם לא היתה רוחו סרה ומלא עצבת ולא היה יָגֵעַ כל היום תמיד באנחתו להגות תמיד נכאים; כי לעתים צהלה בת-שירתו ותעלוס בשירי הלולים · שירי שמחה ואהבים, שירי שעשועים שונים למיניהם וסוגיהם לשמח לב איש · כמושל-מליץ לא הגיע למעלת רבי שלמה בן-גבירול · שירות רבי שלמה חָיוֹת הנה יוצאות ישר מן הלב ומיצירתן הנן מלאות חן ושכל טוב נעים ונשגב · ובשירות רבי משה בן-עזרא נראה עקבות הִתְיַפּוּת והתקשטות, עמל מלאכת-מחשבת להוציא שיר יפה למענהו ולשום לו חן ויופי החיצון; בני שירתו המה לפעמים נעתרי-מלים, חרוזיו כבדים, רַבֵּי המלות ומעטי הענין, נעדרי חן שִׁוּוּי ההברות והתנועות והמשקל לצלצול נעים, בכלל נדמו לפעמים לפסילי שיש מְחֻטָּבִים על פי חקי מלאכת-מחשבת, אך טל של תחיה לא ירד עליהם מעולם ורגש החיים אינו מְפַעֵם בקרבם — ואין בהם כח לעורר לבבות ולרומם את הנפש · רבי משה אבן-עזרא אהב מאד לתור ולבקש אחרי מלים שוות ההברות ונבדלות בהוראה, ובחר בזה ללכת בדרכי המושלים הערביים — המליצים בתמונות בעלות שתי פנים (טעג'נים) · אך לעומת המגרעות האלה נתפלא ונשתומם על המשורר הזה, איך ימשול ממשלה בלי מְצָרִים בכל אוצר השפה העבריה, שליט בכל ניביה ומבטאיה, להטותם לכל אשר יחפוץ ויוליכנה אל כל אשר יהיה רוחו ללכת, נתפלא על כח היצירה אשר הוחן בה המשורר הזה והעשר אשר העשיר את הספרות השיריית בעברית · הוא נשא משלו — ויחבר זֵר-שירים, כחרוזי פנינים ויקרא שמו תרשיש, או ענק · השם תרשיש נתן לאסף השירים המופלאים האלה לפי מספר החרוזים אלף ומאתים ועשרה חרוזים כמנין תרשי"ש והם בעשרה שערים והוקדשו לכבוד אוהבו ואיש חסדו ר' אברהם בן מאיר אבן-קאמניאל · השירים האלה הם שונים ומתחלפים בצביונם, במדתם וקצבם וגם בתֹכן עניניהם, ישיר על היין, האהבה וחמדות החיים, יְשִׁבַת חיי תענוגות בצל עצים רעננים ולקול צפרים שָׁרים, יתאונן ויתאבל על הִפָּרֵד ממנו רֵעים ורעיות, על בגד אוהבים ומעל בברית אחים, נפשו תתעטף בראותו זקנה קופצת עליו וימים אין לו בהם חפץ הולכים וקרבים; יזכור אלהי ישעו, יבטח בחסדו ויְשַׂגֵּב באמונתו · את שם איש חסדו יפאר ויאמר:

קַח לְךָ עֲנָק אֹמֶר אֲשֶׁר אורו — כָּל מַאֲפֵל תֵּבֵל יְהִי מֵאִיר,
יַד מַחֲשַׁב משֶׁה נְתָנָהוּ — עַל גַּרְגְּרוֹת הַשַּׂר בְּנוֹ מֵאִיר.

התהלות הנפרזות אשר בם יפאר את איש חסדו יביע בדבריו:

מֵאָחֵי כָּל פְּנֵי תֵבֵל הֲדָרְךָ — וּמִמְּךָ נִמְלָאָה אֶרֶץ תְּהִלָּה,
לְזֹאת יֵאוֹת לְהָתֵם כָּל חֲרוּזִים — בְּךָ כִּי לְךָ לְבַד תֵּאוֹת תְּהִלָּה.

על היי תענוגות ושעשועי הטבע ישיר:

יְפֵה תֹאַר, וְכוֹס יַיִן וְגַנָּה   וְזֶמֶר עוֹף, וְקוֹל מֵימֵי תְעָלָה.
צֳרִי חוֹשֵׁק, וְגִיל דוֹאֵג וְשִׁיר   עָז, וְעשֶׁר רָשׁ, וְלַחוֹלֶה תְּעָלָה.

על הזקונים והאהבה:

עַל מַה זֶּה, צְבִיָּה שָׁב   בְּכָל לֵב תִּשְׂנָאִי? עַל מָה?
הֱשִׁיבַתְנִי: וְאֵיךְ מִכֹּל   זְקֵנָה תֶּאֱהַב עַלְמָה?

על הזקנה:

מַסְוֵה צְבָעִים מֵעֲלֵי שֵׂעָר   הָסֵר, וּמַסֶּכֶת הַשְּׁקָרִים גַּל,
כִּי אַחֲרֵי שֵׂיבָה בְּתֵבֵל אֵין   חֵלֶק, וְהִתְעַתֵּד לְךָ אֶל גַּל.

על בגד אוהבים:

וְנַח דוֹדִים עֲלֵי אֹבֶל   אֲהֵבוּךָ, וְעַל בֶּגֶד,
וְעֵת קָמוּ בְךָ יָמִים   לְהָרַע, בָּגְדוּ בֶגֶד.

ועל הבלי התבל ומסבות הזמן:

אַשְׁרֵי רוֹאֶה כָּל טוּב עוֹלָם   חָצִיר יִצְמַח תּוֹךְ גַּן יָרָק,
וּנְצוּרַת לֵב יַחְשׁוֹב תֵּבֵל   וּבְפָנֶיהָ יָרוֹק יָרָק 1).

מלבד „הענק" או ה„תרשיש" שר רבי משה אבן־עזרא שלש מאות שירים לעת מצוא והמה מכילים בקרבם עשרת אלפים חרוזים (ונאספו באסף־דיוואן), ומלבד זה גם מאתים פיוטים תפלות וסליחות לראש השנה ליום הכפורים, אשר נתקבלו בסדרי התפלות ובתי־הכנסת כפי מנהגי קהלית ספרד, מונפליר, אביניון ורומאניולו 2). מהרבותו לחבר סליחות ותפלות על ימי התשובה נקרא גם כן בשם רבי משה הסלח. אך פיוטיו ותפלותיו דמה פשוטים ועֹרים מרוח השירה ורוממות הנפש, אין בהם רגש הנחם ורוח התחנונים והבקשה, התשובה והחרטה, השפוכים על שירי תפלות מהסוג הזה, כלם נעשו על פי חקי הלשון וכללי השיר. נבנו בכשרון־דעת מבנה החרוזים, אך רוח החן והתחנונים אינו נושב מקרבם 3). אין משורר כרמב"ע, אשר ידע את כללי המליצה ובנין החרוזים ויכתוב ספר על חכמת הדבור ודרכי המליצה בשם שיחה וזכרון (אל־מחאצ'רה" ואלמד'כרה") הספר הזה הוא גם תולדות הספרות ושימת־עין על מפעלות מליצי ישראל בספרד מראשית צמיחת הספרות העברית בתמונתה החדשה עד דורו 4). הספר הזה הוא כעין מכתב ערוך אל אחד מתלמידיו, אשר שאלהו על דבר משל ומליצה וטיב המושלים והמליצים, וישב לו על שאלתו

---

1) כרם חמד ח"ד מעמוד 66—74.

2) המעולים שבהם הם אלה שנתפרסמו ע"י דוקעס עמוד 62 סימן ג'; עמוד 79, סימן ט"ו, עמוד 86, סימן כ"ג.

3) את דרכו להתיפות ולהתנאות בשלמות מלאכת השיר נמצא בשיריו שנתפרסמו בהאריענט. ליטעראטורבלאטט 1847 עמוד 403.

4) עיין ציון א' סימן א' בסוף הספר. כתב־היד מן ספרו של הרמב"ע אלמחאצ'רה" ואלמד'אכרה" נמצאה בהבודליאנה כרך הונטינגטאן סימן 599; עיין ביבליתיוקה העבראייקה מאת וואלף III. מעמוד 3 והלאה, שם ע' 89.

דברים נכוחים ותשובה שלמה כהלכה. בהמשך דבריו ידבר רבי משה אבן־עזרא גם על המליצה הערבית והקסטילית (האספמית הנוצרית) ודבריו כוללים בקרבם ידיעות יקרות ונכבדות גם לתולדות הספרות האספמית. הגרוע בכל ילדי רוחו הוא הספר אשר כתב עברית, בחקר דת וחֵפֶץ להתפלסף, חפץ אשר לא הצליח בידו. בספר הזה יאמר לבאר את תורת הפילוסופיה הערבית, כפי הֲלָך־רוח בני דורו. כפי אשר נוכל לשפוט מן הדברים המקוטעים שהגיעו אלינו, לא חִדֵּש המחבר אף רעיון אחד ואין לו משלו כלום, כי אם יחזור ויבאר דעות היונים והערביים; מבעלי חקר־אלוה שעמדו לישראל מזכיר רמב"ע את רב סעדיה גאון ובן־גבירול 1).

אף כי לא גדול כחו בפילוסופיה וגם בחכמת המליצה והשירה לא יצא מכלל מדה בימונית היה רבי משה אבן־עזרא נכבד ומהולל מאד בפי בני דורו בגלל היותו מהיר במלאכתו — מלאכת השירה והמליצה. הוא בא בברית ידידות עם כל גדולי זמנו, והם שׂמו כבוד תהלתו בדבור הפשוט ובחרוזים, נראה הדבר כי נשאר מוזר לאחיו ימים רבים; וכאשר נתעורר להשתטח על קברי אבותיו הגה במר־נפשו את דברי שירתו:

הֱקִיצוּנִי סְעִפַּי לַעֲבוֹר עַל מְלוֹן הוֹרַי וְכָל אַנְשֵׁי שְׁלוֹמִי.
שְׁאֶלְתִּימוֹ (וְאֵין מַקְשִׁיב וּמֵשִׁיב) „הֲבָגְדוּ בִי עֲדֵי־עַד אָבִי וְאִמִּי"?
בְּלִי־לָשׁוֹן קְרָאוּנִי אֲלֵיהֶם וְהֶרְאוּנִי לְצִדֵּיהֶם מְקוֹמִי 2).

ואחיו לא השלימו עמו רק במות בחירתו אהובתו בלדתה בן־זכר (ד"א תתע"ד). אז נודע לו כי ברגע צאת נשמתה זכרה אותו ואת אהבתו ואת אשר נגזר עליו להיות נודד כל ימי חייו, ואז נשא עליה נהי וישם בו גם את דבריה האחרונים. והשיר הזה, בהיותו נובע מעמקי לבו, רוח השירה שפוכה עליו יותר מכל שיריו הקודמים וישם דברו בפי אהובתו לאמר:

וּכְתוֹב אֱלֵי־דוֹדִי הֲכִי אֵשׁ הַנְּדוֹד הָיְתָה בְנַפְשׁוֹ בְּעֲדִי נִשֶּׁקֶת.
הַגֵּר אֲשֶׁר נִסְגַּר בְּבוֹר גֵּרוּת וְכַף מָצוֹק עֲלֵי יֶרֶךְ נְדוֹד סוֹפֶקֶת.
יִתְאַב שְׁתוֹת כּוֹסוֹת עֲרֵבוֹת לוֹ, וְכוֹס אָסוֹן לְכָמוֹהָ תְּהִי נִמְתֶּקֶת 3).

הקינה הזאת שלח המשורר לאחיו הגדול ותהי זאת ראשית השלום בינו ובין כל אחיו. כאשר יתר האחים בני עזרא הלכו לעולמם איש אחר איש עד הצעיר שבהם אבול־האג'אג (אחרי שנת ד"א תת"פ) וַיִּוָּתֵר אך המשורר ר' משה לבדו, תקפהו יגונו בעצומיו ויוציא את רוחו בקינות מרעישות לב קוראיהן 4). עד ימי זקנה ושיבה לא חדל מחבר שירים וימים מועטים לפני מותו כתב שיר תנחומין לידידיו אבו־עמר ואבו־אברהים אבן־משקאהאן במות עליהם אמם 5), ורבי יהודה הלוי.

---

1) ראשי פרקים מהספר הזה נמצאים בציון חלק ב' מעמוד 117 ואילך.

2) דיוואן סימן קי"ח ובכרם חמד שם עמוד 89.

3) שם סימן קע"ז. גייגער שירים בלשון הקדש. עצם השירים עמוד 5. התרגום: עמוד 31.

4) גנזי אָקספורד עמוד VII. הערה ז'; דברי חכמים מעמוד 32, ואילך.

5) שם עמוד 46, כרם חמד שם עמוד 89, 92.

פרק ששי

אבול־חסאן יהודה הלוי.

תולדתו: שירת ימי עלומיו ומעמדו בתוך עמו וארצו ספרד, ערכו כמליץ־משורר. שיריו ה„ציונים", שיטתו בחקר־דת וספרו ה„כוזרי", חבת ציון מקשקשת סוג בלבו והדה נשמע מתוך שירתו, מסעו לארץ הקדושה, ימי שבתו במצרים, עליתו לירושלים ושירת „ציון" האחרונים, ההגדה על דבר מותו.

(מן ד"א תתס"ה = 1105 — ד"א תתק"ה 1145).

ההשתלמות המושכלת בכנסת ישראל הספרדית הלכה הלוך והתגבר, הלוך והתגדל, וַתִּיף בגדלה ובשׂיא חסנה, עדי הגיעה למרום קצה ומעלתה העליונה. ההשכלה השלמה הזאת, בכל קרני אורה והוד יפעתה, נגלתה ונראתה בפנים מאירות אשר לאיש־המעלה נושא השכלת התקופה הזאת וחותם תכניתה — הוא האיש היהודי ושמו אבול-חסאן יהודה בן שמואל הלוי (אבן-אל-לוי איש קשטיליה) (נולד לערך ד"א תתמ"ו = 1086) 1).

בעל התולדה וחכם הוגה־דעות בבינה לעתים, בהגיעו לימות הדור ההוא, יקדיש גליון גדול וזר־זהב לו למסגרת לשם וזכר האיש המַעֲלֶה רבי יהודה הלוי. התולדה האנושית בחפצה לתָאֵר בחרט־אמת את פני האיש הגדול והטהור הזה, עליה להעיר ולעורר את בת־השירה והחזיון בכל שלל צבעיה מרהיבי עין, את כל נעימות קולותיה וכל זמירותיה השקולות והחמודות, ומרקמת הצבעים וחן ונעימות השירות יֵרָאֶה לנו פרצוף פני איש הרוח הזה. יהודה הלוי היה אחד מבני עליה המעטים בכל דורות עולמים, יחידי הדורות במשפחת בני האדם, אשר בהם — רק בהם — התאמת המאמר: „כי בצלם אלהים עשה את האדם" — ודבר התדמות האדם לצלם אלהים ותכלית השלמות האלהיות היה לדבר אמת בלי כל הפרזה והפלגה. ההשגחה העליונה שלחה את יהודה בחירה כמלאך עוטה שלמת אורה להתהלך בין בני האדם על האדמה ולהשפיע עליהם שפע טל אורות; אך בכל ימי התהלכו בשֵׁפֶל, לא דבק בו רגב־עפר וכל חלאת עולם השפל, ויציאת הנשמה הזאת מן העולם העכור והשפל, היתה כביאתה זַכָּה ונקיה מכל שמץ דופי. יהודה הלוי היה חותם תכנית השלמות בכל דרכיו ועניניו, בכל דעותיו ומחשבותיו ובכל פנות שהיה פונה: מליץ־משורר בתכלית השלמות, חוקר הוגה דעות בורא שיטה

---

1) חוקרי העתים לבני ישראל רפאפורט, שד"ל (כרם חמד חלק ז' עמוד 267). עדעלמאנן (גנזי אָקספורד מעמוד .VIII ואילך), גייגער (דיוואן 116), דוד קאססעל (הכוזרי עמוד 5 הערה 6) הרבו לחקור ולמצוא שנת הולדתו. מכל ההשערות נראית לי כצודקת ביותר השערת רפאפורט, כי נולד בין שנת תתמ"ה—מ"ו, יען כי בעת מסעו לארץ הקדושה, אשר בכל אופן לא היה לפני שנת תתק"א כבר היה לאחר חמשים (כמו שנראה משירתו): „התרדוף נערות אחר חמשים" השיר שחבר לאמץ לבבו אל הנסיעה — ואם נניח שהיה אז בן נ"ה, כי יותר מנ"ה לא יתכן שהיה אז כנראה מדברי השירה הזאת, אז נופלת זמן הולדו בשנת תתמ"ו.

שלמה, מסויֶמת ומשוכללת בחקר־אלוה, בן נאמן להיהדות במסירת נפש — והוא — המליץ והחוקר — שם מהודו על האם האהובה — היהדות — משאת־נפש, וישימה כחותם על לבבו — בשירותיו וחזיונותיו, בהגיוני לבו וחקירותיו ומחשבותיו, ויכלל את יפיה, וישליטה וירוממה עדי היתה לחזון־לב וחמדת נפש כל איש יהודי בעל דת ודעת.

אם יבא יום ועם־ספרד יגביר את יצרו הטוב — השכל ההגיוני — על יצרו הרע: — דעותיו הקדומות ההזיה הדתית וצרות־עין וקנאה לאֻמית שהנחילו להעם הזה מוריו המתעים — אם יבוא יום ובני העם הזה יפקחו עיניהם וידעו להעריך ערך האנשים הגדולים שנולדו בארצם, אף כי לא מגזעם יצאו ודתם שונה מדת הנוצרית־הקתולית, או־אז יתן העם הספ־רדי גם הוא כבוד ותהלה להמשורר האלהי, אשר בספרד ראה אור־עולם ויפנה לו מקום בהיכל בחירי מין האנושי וגבוריו לחסד וצדקה, לחכמה וחזיון — בהיכל הפאנתֵיאון · האומה הישראלית כבר שָׁתָה לראש בנה הלוי עטרת פז ותקשר לו כתר השירה והחזיון, כתר חסידות בת השלמות הנפשית, וכליל תפארת המדות החמודות והנעלות, זאת נחלת בחירי המין האנושי, זַכֵּי רוח וטהורי לב בלי כל שמץ דופי, ככל אשר שר עליו אביר המשוררים בדור האחרון, המשורר אשר גם הוא ממקור ישראל יצא לאמר:

שִׁירָתוֹ זַכָּה, בָּרָה מִכָּל דּוֹפִי,
בְּנַפְשׁוֹ הַיְקָרָה, מְלֵאָתִי הוֹד וָיֹפִי;
עֵת יְצָרָהּ אֱלֹהֵי הָרוּחוֹת וַיִּרְאֶהָ,
שָׂמַח בִּיצוּר כַּפָּיו וַיָּשֶׂשׂ עָלֶיהָ,
וַיִּשַּׁק לְמוֹ פִּיו אֶת הַנֶּפֶשׁ הַתְּמִימָה,
וְצִלְצַל מַשַּׁק זֹאת הַנְּשִׁיקָה הַנְּעִימָה,
בְּכָל שִׁירוֹת הַמְשׁוֹרֵר לָעַד נַקְשִׁיבָה —
כִּי קָדְשׁוֹ בִּנְשִׁיקַת־יָהּ הַנְּדִיבָה 1).

בו נחזה את האיש השלם, היודע לחבר את חשבון הנפש בכובד ראש, חכם מעמיק בחקר־אלוה, עם צהלת רוח איש מרעים להתרועע · התהלה אשר נחל מאת בני דורו לא השביתה ענות רוחו, ובכל היותו אוהב נאמן בברית ידידות לחבריו בני בריתו, ידע לחשוב מחשבות לבו לבדו ולהוציא לאמת משפט על פי הקך־רוחו, לפי השקפותיו על פי דעת עצמו · בתוך חוג ידיעותיו הרבות היה מרכז ידוע ותל שכל הגיוני למו היו פונים אליו ובכל היותו משורר־מושל בעל החזיון ידע לשבור חקו גם על רגשותיו לשים להם גבול ולנטות קו על רחשי לבו מחשבותיו ופעלותיו · ר' יהודה ידע לשום משקל לרוחו, לכלול לו כללים וחקים, אשר על פיהם כלכל דבריו ומעשיו, ובכל היותו בעל רגש לב ודמיון כביר ואדיר היה רחוק מאד מהזיה ושגיון על דמיונות ·

בתולדתו הפרטית לא נמצא בדברי ימי חיי הלוי מקרים זרים ומפליאים ·

---

1) היינריך היינע, רומאנצירו: יהודה בן הלוי בתרגום ר"ש מאנדעלקערן בכנסת ישראל לשפ"ר עמוד 415, ועיין עוד בספר הנ"ל עמוד 87, בתרגומו של החכם המשורר יהל"ל. שפ"ד·

נולד בספרד הנוצרית (בארץ אדום) , וילמד תורה בבית־מדרשו של הר"ב האלפסי באליסאנה , כי בספרד הצפונית (האדומית) בקסטיליה עוד לא נמצאו אז אבות התורה , כאשר בספרד הערבית (הדרומית) · עודו בטל ילדותו , וכרבי שלמה בן גבירול החל רוח השירה לפעמו , אך הוא לא קרא כנורו לאבל , לתאניה ואניה ורוח עצב ותוגה כבן־גבירול , כי אם העיר כנורו לרוח ששון וחדות הנפש , וישר שירי שמחה , שירי הלולים לכלולות חבריו , רעיו ואוהביו , שיר הלולים לחתֻנת רבי יוסף אבן־מיגאש ושיר שמחה להולדת בן בכור לאוהבו רבי ברוך אבן־אלבאליה (לערך שנת ד"א תת"ס) · אשר הנפש האיר פניו אל הבן האהוב והיקר לאלהי השירה ויער בקרבו רוח צהלה עז וחֶדְוַת־יָהּ , ויהי מְזַמֵּר־משכיל ומעולם לא יצאו מפיו דברי שיר סרי טעם המליצה הנשגבה · בספרד הדרומית (באנדלוסיה) התקרב אל בני המשפחה היקרה בני אבן־עזרא יושבי רמון־ספרד (גראנדה) , כלם יקירי הרוח ובעלי טוב טעם ודעת· ובהִוָּדע לו , כי רבי משה בן עזרא מתהלך קדֹרנית , נגוע כל היום מחצי אהבה אשר מחצו את לבבו ונושא מרצון נפשו עול גלות ונדודים בארץ נכריה , ויערוך יהודה אל האֻמלל שיר־נחמה ובמתק שפתיו חִבֵּש עצבותיו ויטיף רסיסי טל של תחיה על נפשו הנוגה · ויהי כאשר קרא המשורר והוא כבר איש בא בימים את שירות המליץ העלם ויתפלא וישתומם על טובן ויפין ויענהו גם הוא בפרק בשיר תודה לאמר :

. . . . 1) .

וּכְתָב דּוֹדוֹ , תְּמַךְ יָדוֹ , הָעֵת פִּידוֹ , הֵעִיר עָצְבּוֹ ;
מִכְתָּב דָּמָה , לִפְנֵי שַׁחַר , פָּרַשׂ עָלָיו טוּרֵי עַרְבּוֹ ·
טוּרֵי שִׁירִים יָקְרוּ מִפָּז , אֶחָד מֵהֶם , יִרְדּוֹף רִבּוֹא ·
מֶשִׁי חִבֵּר , מְהַדְּבֵּר , הַבִּין־שִׁתְיוֹ , הַתֹּם עַרְבּוֹ 2) ·
הִנֵּה כָּל שִׁיר יָקָר , כְּגוּף נֶגְדּוֹ , אַךְ הוּא רוּחַ קִרְבּוֹ ;
לוּלֵא נָתַן הוֹדוֹ עָלָיו , הָיָה כִּכְלִי אֵין חֵפֶץ בּוֹ ·
אֵיךְ בֶּן־נְעָרִים וּצְעִיר שָׁנִים , יַעֲמוֹס הָרֵי בִּין עַל לִבּוֹ ,
אוֹ עוּל יָמִים , יַהֲדוֹף רָמִים וּבְעוֹד נַעַר הוּא , וּבְאִבּוֹ 3) :

נראה הדבר , כי רבי יהודה הלוי כבר נמצא בישיבת אליסאנה במות רב יצחק אלפסי ובעלות רבי יצחק אבן־מיגאש על כסא הרבנות במקומו (ד"א תתס"ג) · כי חבר שיר־קינה על מות הראשון וישיר שיר־הלולים בשבת השני על כסא ההוראה · העלם יהודה הלוי היה איש כאנשי דורו ומקומו , בן־ספרד בתקופת חיי הדרור , לפני משל בה רוח כהנים קנאים ונזירים מתהוללים בסגופים , כבן־ישראל לא אהב את הפרישות והסגוף להמית את הגוף , ויד חמדות

1) המשורר מדבר מעצמו בלשון נסתר. שפ"ר .

2) מלשון שתי וערב , לאמר תוכן ויסודם של השירים האלה (השתי־והערב) הסה — הבין והתום . שפ"ר .

3) דוקעס שם עמוד 99, ריה"ל לגייגער עמוד 15 .

החיים במנעמיהם משלה גם בו, כשהיה נער היה אומר דברי זמר על היין ועל האהבה. בשירו על כוס היין יאמר:

בְּךָ אָעִיר זְמִירוֹת כָּל יְמוֹתַי
וּבַעֲסִיסֵךְ אֲשֶׁר מָצוּ שְׂפָתַי
וְאִתִּי אֶקְרָאָה אֶל כַּד שְׁלָחְתִּי
וּמִפִּיו אֶטְעֲמָה טוּב מִגְדְּנוֹתַי;
עֲדֵי רֵעִים חֲשָׁבוּנִי לְסוֹבֵא
וְעֵקֶב זֹאת שְׁאָלוּנִי לְמָתַי? —
עֲנִיתִים: אֵיךְ צְרִי גִלְעָד לְנֶגְדִּי
וְלֹא אֶשְׁתֶּה לְרַפֵּא מַחֲלָתִי
וְאָנֹכִי אֲמָאֲסָה בְּכַד עֶדְנָה
וְעוֹד לֹא הִגִּיעוּ עַד כ״ד שְׁנוֹתַי1).

בימי עלומיו תקפתהו גם האהבה בכל תענוגיה וחבליה, השקתהו בסם יתה ותמחוץ גם לבבו בחציה — וכה שתה כוס עֲדָנֶיהָ אך גם מצה את שְׁמָרֶיהָ; שָׁר על יפי עיני בחירהו־חשוקתו, על מַחְלְפוֹת שערותיה השחורות כעורב, אור לְחָיֶיהָ — לְחָיֵי שׁוֹשָׁן וּשְׂדֵי רִמּוֹן, שפתותיה שושנים ויצורי גֵוָהּ מְחֻטָּבִים תבנית היכל ויאמר:

יוֹנָה עַל אֲפִיקֵי מָיִם תַּאֲוָה הִיא לָעֵינָיִם,
הֲן יֵשׁ לַכֶּסֶף מוֹצָא וּכְיוֹנָתִי מִי יִמְצָא?
יָפָה רַעְיָתִי כְּתִרְצָה נָאוָה כִּירוּשָׁלָיִם.
וּלְאָנָה וְאָנָה תִּפְנֶה לִשְׁכּוֹן בָּאֳהָלִים? וְהִנֵּה
בִּלְבָבִי לִשְׁכְנָה מַחֲנֶה גָּדוֹל וּרְחַב יָדַיִם...
לְחִי שׁוֹשָׁן וְעֵינֵי קוֹטְפִים שְׂדֵי רִמּוֹן וְיָדֵי אוֹסְפִים
אִם שִׂפְתוֹתַיִךְ רְצָפִים מַלְקוֹחִי כְּמֶלְקָחַיִם...2).

המושל־מליץ יתאנח מרה על בגד אהובתו בו, על „צְבִיָּה נַעֲרָה" אשר חיים בִּרְצוֹנָהּ יִשְׁכְּנוּ, וּרְפָאִים עִמָּהּ נִתְכְּנוּ, כי חמקה עברה ממנו, מחרוזיו יתמלטו רשפי אש אהבה עזה כמות וכנפים להם ככנפי הנשר. חֹם שמש ארצות תימן וקרני אורן מאירות מבינות טורי שירותיו, מלאות זיו המליצה הנשגבה ומפיקות חיים חן וחסד; בשירתו נחזה כל טוב ארצות החמדה: ירקרק כָּרִים ותכלת יַמִּים

1) אֳריענט ליטעראטורבלאטט 1850, עמוד 398. נטיתי במקום הזה מסדרו של הרב המחבר, כי טבע הדבר מחייב לדבר על ריה״ל וזמירותיו בעניני חול כשהיה עוד נער, ואחרי כן לספר גדולת המשורר והחוקר בהיותו לאיש מושל־מליץ והוגה דעות. עוד זאת אעיר את הקוראים, כי מביא אני כמה שירים וחרוזים לדוגמא שאינם נמצאים כלל בעצם ספרו של גרֶאטץ, כי בספרי הכתוב עברית לעברים שמתי לנגד עיני גם התועלת הספרותית, ועל כן בחרתי ללכת לי בדרכי לבדי בברורי הדוגמאות, פירוש הדברים: ואנכי אמאסה בכד (היין) בעוד לא הגיעו שנותי לכ״ד (לעשרים וארבע) והנני עוד עול־ימים, ומדוע לא אשתה יין. שפ״ר.

2) בתולת בת־יהודה לשד״ל. קבץ שירי רבי יהודה הלוי, מערכת הרכבי הוצאת אחיאסף עמוד 133.

ונהרים· שירותיו מימי עלומיו כבר נושאות עליהן חותם השלמות במשל ומליצה עם חכמת חרשים בכל תכלית שלמיתה: דמיון כביר ואדיר, חרוז שקול וקצוב בבְנָיָתו וגזרתו, שביבי להבת הרגש החזק ונעימות הקולות וערבותם לאזן שומעת· אין כל תנועה יתרה או חסרה, אין שפת יתר וכלם אומרים: קֶצֶב ומשקל, חן ונעימות· אש האהבה אשר יקדה בלב העלם המשורר כבתה עד מהרה ולמצער לא נראו עוד עקבותיה בהמון שיריו, משליו ומליצותיו אחרי כן·

רבי יהודה הלוי לא לבד שסִגֵל לו את הלשון העברית עם שירתה בכל חמדת עזה ונעימותה והוד בנינה בטעם חכמת חרשים, אך היה גם חכם תלמודי יושב באהלי תורה של רב יצחק אלפסי ור׳ יוסף הלוי אבן-מיגאש, יודע חכמות הטבע וחוקר מעמיק בעיוני הפילוסופיה האלהית ודעת־אלהים, ובכלל היו לו יד ושם בכל החכמות והידיעות הנודעות בימים ההם· בשפה הערבית כתב בלשון סופר־מהיר ודובר־צחות, ושפת ספרד הנוצרית — שפת קאשטיליה היתה גם כן שגורה בפיו 1)· את מחיתו מצא בחכמת הרפואה, והיא היתה משלח ידו בשובו לטולידה בארץ מולדתו קשטיליה, ונראה הדבר, כי יצא לו שם־טוב כרופא, ורבים דרשו בעצתו, כי כן יכתוב לאחר מאוהביו (רבי דוד ב״ר יוסף מנרבונא): „ורבו המאמינים לכל דבר ויבקשו ממני חכמת כלכל ודרדע, ואני „בער ולא ארע· ובכן אני מתעסק אפילו בשעה שאינה לא מן היום ולא מן הלילה „בהבלי רפואות והוא לא יוכל לרפוא להם· והעיר גדולה ויושביה ענקים, והם „אדונים קשים ובמה יתרצה עבד אל ארוניו, כי אם בכלותו ימותיו בחפציהם „ובכלות שנותיו ברפאות מדויהם, ורפאנו את בבל ולא נרפתה, ובקשתי מאלהי, „ושאלתי מלפניו להיטיב סבות... למהר פדות, לקרוא דרור מעבדות ולתור לי „מקום מנוחה ולהגלותי אל מקום מים החיים היוצאים ממעינותיך ומעינות החכמים „אשר כגילך כי מן המקדש המה יוצאים״ 2)· העיר הגדולה אשר עליה ידבר הלוי היא טולידה (מוליטולא) בירת קשטיליה, ששם ישב בימי השחרות 3), וישתוקק לצאת ממנה, כי בעת ההיא לא היתה עוד טולידה למקום תורה וחכמה בישראל 4)·

כל תעצומת רוחו הכביר בכח יצירתו וכל אורו וישעו שם בחכמת המשל והמליצה הנשגבה וחקר היהדות· השירה — חכמת הדבור — היתה לו מתת אלהים קדושה סגולה יקרה שהנחילה ההשגחה לבחיריה· והשגת רבי יהודה הלוי ממהות המשל והשירה היא שלמה מהשגתם של כל משוררי הערבים והיהודים בני־דורו· הוא היה אומר: רוח המושל (דיכטער) — השירה והחזיון — נתנה ישר מאלהים ליחידי סגולתו, היא מתנת חלקם בצאתם לראות אור־עולם, ורוחה אצולה מרוח אלהים, ולא מלאכת־מחשבת שיְסַגֵל לו האדם בלמוד ושקידה· ובצרק שחק לאלה אשר לא נקדשו למליצים ובעלי חזיון, אשר לא ידעו ולא יבינו כי שוא כל עמלם, לחרוז חרוזים בקֶצב ומשקל — „הטועמים משקל השיר נראים

1) דיוואן גייגער, 27.
2) בתולת בת־יהודה וקובץ שירי ריה״ל כרך א׳ מערכת הרכבי בהוצאת אחיאסף.
3) עיין עמודי־העבודה ללאנדסהוטה חלק א׳ עמוד 77.
4) שו״ת הר״י אבן־מיגאש בפאר הדור סימן רי״א, רי״ד.

סכלים במקצב ובענין שלא יוכלו ללמדו" 1) . המשורר האמתי — בחסד עליון — נברא הוא וחקי השיר ומשפטו עמו יחד, ובכל עת ידבר דבר ויקלע אל השירה מבלי להחטיא .

כל עוד עמד בימי העלומים והבחרות הֵזל זָהָב שירתו על ענינים קלים וקטני ערך . שָׁר בכל עת־מצוא לכבוד ידידיו ורעיו, הרנין לבבם בימי שמחת לבם וכלולותיהם, אמר דברי זמר על היין ושעשועי החיים, חָד חידות על ענינים רבים, בחר לשירותיו משקלים כבדים וחרוזים קשים, ויקשור את שירתו זאת בשבעה יְתָרִים. אך היא ברוב עֻזָּה שחקה לכל הכבלים אשר שם ברגליה, ותפַזֵּז ותכַרְכֵּר בצלצלי קולותיה הנעימים ובהוד והדר מלא חן ונעם משירי עלומיו כבר נראה את המושל — מושל בעולם השירה וחזיון בלי מְצָרִים, את נפש המשורר בחסד עליון אשר תדרך ותתנשא לשמי־מעל . במבטאים מעטים יְשַׁוֶּה מול פנינו עולם מלא . שירותיו המתָאֲרות את מחזות הטבע הַגָּן המובחרות שבסוג השירה הזאת ועומדות בשורה אחת עם שירות אבירי המשוררים בכל העמים והלשונות . עינינו תחזינה את פרחי חמד בגִדּוּלָם וצמיחתם, בשגשוגם ובהָנֵץ נִצָּנֵיהֶם, נשמע סוד־שיחם, שיח עץ השדה, רוחנו ישאף את ריח הניחוח מהאילנות המלַבְלְבִים והשחים תחת סֵבֶל פרי זהבם, נשמע משק מעין ונהר ורנת כנפי רננים מבינות העפאים בתתם קולם קול הוד בשיר אהבה וידידות . המשורר יְתָאֵר לנו בחרט־אמת מעשי חכם־חרשים את זרוח שמש צדקה בצאתה להאיר לארץ ולדרים, ורוח צח יפוח בין עצי חמד ושדות תבואה . ובנשאו משלו על סעת הים ושוא גליו, כי יְרוּמוּ עד שחקים וירדו תהומות, נראה בעינינו את זעף הים וחתת איתני הטבע ויסודות הבריאה בכל חזיונותיהם האבירים וכל בלהות מצוקי ארץ המתנגחים ונלחמים איש באחיו, והוא — הנוסע בלב ימים — פונה לבו לאלהי מעזו ובה' ישים מבטחו ויאמר :

ים סוער :

הָמוּ גַלִּים — כְּרוּץ גַּלְגַּלִּים
וְעָבִים וְקַלִּים — עַל־פְּנֵי הַיָּם
קָדְרוּ שָׁמָיו — וְיֶחְמְרוּ מֵימָיו
וְעָלוּ תְהוֹמָיו — וְנָשְׂאוּ דָכְיָם
וְסִיר יַרְתִּיחַ — וְקוֹל יַצְרִיחַ
וְאֵין מַשְׁבִּיחַ — לַהֲמוֹן קָשְׁיָם
וְרָפוּ חֲזָקִים — וְנֶחְלְקוּ אֲפִיקִים
חֶצְיָם עֲמֻקִּים — וְהָרִים חֶצְיָם
וְהָאֳנִי חָלָה — יֹרְדָה וְעוֹלָה
וְעַיִן תּוֹלָה — לְחֹבְלִים אַיָּם
וְלִבִּי מַחְשֶׁה — אֲקַוֶּה לְמַמְשֶׁה
כְּעַל־יַד מֹשֶׁה — אַהֲרֹן וּמִרְיָם
אֶקְרָא יְיָ — וְאִירָא עוֹנַי
פֶּן־תַּחֲנוּנַי — יִהְיוּ טֹרַח :

1) תמצית דברו בכוזרי מאמר חמישי סימן ט"ז .

וְיָם מִתְרוֹצֵץ   וְקָדִים יְפוֹצֵץ
אֲרָזִים , וַיְפֵץ   רוּחַ קְצָפָיו
שְׁחָה קַרְנָם   וְנִבְהַל סַרְנָם
וְנִלְאָה תָרְנָם   לִפְרוֹשׂ כְּנָפָיו
יִרְתַּח בְּלִי אֵשׁ   וְלֵב מִתְיָאֵשׁ
בְּעֵת הִתְבָּאֵשׁ   בְּמָשׁוֹט מְנִיפָיו
דַּלִּים מֹשְׁלָיו   וְנִרְפִּים סֹבְלָיו
וּבְעָרִים חֹבְלָיו   וְעִוְּרִים צוֹפָיו
וְהָאֳנִי כְּשִׁכּוֹר   יִתְעַתַּע וַיִּהְכּוֹר
בְּלִי הוֹן יִמְכּוֹר   שֹׁכְנֵי כְתֵפָיו
וְזֶה לִוְיָתָן   בְּעַד יָם אֵיתָן
יַקְדִּישׁ כְּחָתָן   לְמִשְׁתֶּה אֲסוּפָיו
וְיָם אֳקְיָנוּס   תְּאֱהַב לִכְנוּס
וְאָבַד מָנוּס   וְאֶפֶס מִבְרָח .
דַּי לוֹ עֵינַי   נֶגְדְּךָ יְיָ
וְאֶת־תַּחֲנוּנַי   שַׁי אָשִׁיבָה
אֶחֱרַד לְעִתַּי   וְאֶרְגַּז תַּחְתַּי
וְקוֹל בֶּן־אֲמִתַּי   לְךָ אַקְרִיבָה
בְּזָכְרִי יַם־סוּף   אֲשֶׁר לֹא יָסוּף
עָרֵב וְכָסוּף   שִׁיר אֵטִיבָה
וְנוֹרָאוֹת יַרְדֵּן   בָּם אֶתְעַדֵּן
וּכְמוֹ בְעֵדֶן   לֵב אַרְחִיבָה
לְמַמְתִּיק מָרָה   וְהוֹפֵךְ לְעֶזְרָה
יוֹם אַף וְעֶבְרָה   וְיוֹם מֵי מְרִיבָה
וְהָעֵינַיִם   לְאֵל שָׁמַיִם
נוֹתֵן בְּמַיִם   עַזִּים נְתִיבָה
חֹם אַדְמָתוֹ   מֵחַמָּתוֹ
וּמִנִּשְׁמָתוֹ   יִתֵּן קָרַח .
הֵשִׁיב חֲמָתוֹ   מִבֶּן אֲמָתוֹ
וְאֶת־נִשְׁמָתוֹ   מִשְּׁאוֹל פָּדָה
וְרָצוּ מְרוֹמוֹת   לַעֲשׂוֹת שְׁלוֹמוֹת
בֵּין הַתְּהוֹמוֹת   וְאֵין קוֹל חֲרָדָה
וּמֵימֵי קִנְאָה   הָפַךְ לְחֶמְאָה
וְסָרָה יִרְאָה   וְנָסָה קְפָדָה
וְשָׁמְעוּ עֲגוּמִים   לְמַלְאַךְ רַחֲמִים
מִן הַמְּרוֹמִים   קוֹל הַצְּעָדָה
כָּכָה יְבַשֵּׂר   עָם קָץ בְּמַאֲסָר

וְיַד־צָר וּמוּסָר עָלָיו כָּבְדָה
וְסֹעֲרָה עֲנִיָּה דָמְתָה אֳנִיָּה
תַּשְׁמַע שֵׁנִיָּה מִזְמוֹר לְתוֹדָה
צְאִי בַת אֱמוּנַי מֵאֹפֶל עֲנָנַי
כְּבוֹד יְיָ עָלַיִךְ זָרָח .

או שירת הים זאת.

הֲבָא מַבּוּל וְשָׂם תֵּבֵל חֲרָבָה
וְאֵין לִרְאוֹת פְּנֵי אֶרֶץ חֲרֵבָה ?
וְאֵין אָדָם וְאֵין חַיָּה וְאֵין עוֹף ?
הֲסַף הַכֹּל וְשָׁכְבוּ מַעֲצֵבָה ?
וּבִרְאוֹת הַר וְשׁוּחָה לִי מְנוּחָה ,
וְאֶרֶץ הָעֲרָבָה לִי עֲרֵבָה ,
וְאַשְׁגִּיחַ לְכָל עֵבֶר וְאֵין כֹּל
אֲבָל מַיִם וְשָׁמַיִם וְתֵבָה
וְלִוְיָתָן בְּהַרְתִּיחוֹ מְצוּלָה ,
וְאֶחְשׁוֹב כִּי תְהוֹם יַחְשׁוֹב לְשֵׂיבָה ,
וְלֵב הַיָּם יְכַחֵשׁ בָּאֳנִיָּה
כְּאִלּוּ הִיא בְּיַד הַיָּם גְּנֵבָה
וְיָם יִזְעַף וְנַפְשִׁי תַעֲלֹז , כִּי
אֱלֵי מִקְדַּשׁ אֱלֹהֶיהָ קְרֵבָה [1] .

אך לא בשירים האלה נחזה את קלסתר פני המשורר והחכם האלהי בכל עצם הודו והדרו, השירים האלה נכתבו בימי עלומיו לצאת ידי חובת זמנו ומקומו, שלא לשנות ממנהגי יהודי ספרד לשורר ולחרוז בכל עת מצוא. גם שירי־קדש, שירי תפלה ושבח והודיה שחבר רבי יהודה, הרבים מאד במספרם [2], במספר שירי ר ב י מ ש ה ב ן ע ז ר א, בן־אומנתו הגדול ממנו בשנים ונעלים מהם בעמק הרעיון והרגש, בתקף השיר ורוממות הנפש, ביפי התמונה והתכנית, בנעימות הקצב והחרוז, בטוב־טעם ומתק שפתים; גם שירי קדש אלה לא יתנו לנו תקף תהלת רוח המשורר ורוממות נפשו — נפש משורר אצולה מאלוה ממעל, נפש זכה וטהורה, רמה ונשגבה. את גדל מעלת המשורר והחכם האלהי ה ל ו י, תפארתו ותעצומות עז שירתו יִגָּלוּ וְיֵרָאוּ לנו בהִגָּלותו לעינינו כמשורר לאמי —

1) כל השירים האלה שיש בהם מחזות הטבע והחיים נמצאים בהדיוואן (של גייגער) עמוד 135, 137, 138, 141, גנזי אָקספורד 41, ושירות הים נמצאות בבתולת בת־יהודה לשד"ל וְאָריענט 1851, עמוד 462, ובקובץ שירי ריה"ל מערכת הרכבי הוצאת אחיאסף חלק ראשון 34, 37.

2) והמה לדברת החכם ה ר כ ב י אלף במספרם והנודעים לנו — שלש מאות. עיין מ ש א ה ר כ ב י על ריה"ל בתרגום ה"ש בספר כנסת ישראל לשפ"ר שנה ראשונה עמוד 72 וכנסת ישראל להרב שמואל יוסף פין עמוד 401. שפ"ר.

דתי — הראשון והאחרון במשוררי ישראל · פה — דָלֹה דָלָה לנו הלוי שירי עז מפלג־אלהים הנוזל בעמקי לבו ובכל בתי־נפשו, בהאהבה הזאת — אהבת עולם השמורה בין אלהי ישראל ועם סגולתו — השתפכה רוח המשורר עד כלות הנפש; עת זכר ירושלים מרחוק וציון עלתה על לבו, עת חלם שיבת שבותה היה־כנור לשיריה, ועת הקיץ מחלומו ויראה את ארץ חמדתו היום בתמונת שפחה נתונה בידי זרים והיא שוממה וגלמודה — יְתַנֶּה כַּתַּנִּים ויבכה ,,עֲנוּגָה" · וממעין השירה האלהית, מלב יהודה הלוי יצא נחל דמעה על עמו וארץ חמדתו · באזנינו נשמע שירי עֹז, שירי השירים על הרי יהודה, על הוד הלאם הישראלי וכבודו בימי קדם, בעוד סוד אלוה על מקדשו בהר מרום ציון; ושירי אבל וקינת עולמים על האם השכולה — ציון הגלמודה ועל בניה אשר יצאוה ומבור שבי שואפים נגדה · שירי ציון אשר שר היהודי הלאמי יהודה הלוי, מעלים על לבבנו שירי דוד והימן; בהתעטף נפש המשורר עליו ואנחות תפרוצנה מעמקי לבבו על ציון המתעלפת בצעיף אלמנותה; או עת יחלום שיבת שבותה וציון ביפיו החזינה עיניו, אז נשמע שירות בני קרח ושירי תהלים, שירי נעימי זמירות ישראל תשמענה אזנינו עוד הפעם · ומה רמה ונשגבה התעודה אשר שמה לה שירת הלוי, כאשר הגיעה לשלמותה ותבא למרום קצה: וזאת התעודה: לָשיר שיר כנסת ישראל ואלהיה — שיר אהבת־עולם וברית־עולם — בין מלך העולם — ועם עולם, שיר ישראל וחמודותיו וסגולותיו וכל תקותו ומשאת־נפשו, לָשיר תהלתו ולקונן על נפילתו · יהודה הלוי הוא המשורר הלאמי אשר בנפשו כלולה נשמת כל האומה הישראלית וחייה הם חייו, על כן ימשכו שירותיו וקינותיו את לב כל קוראיהן ותשפכנה רוחן עליהם · קינות בן־גבירול על צרות נפשו ותלאותיו מעוררות רגש הקורא במדה מועטת, יגון ר׳ משה בן־עזרא ושפך שיחו על אהובתו הרחוקה ממנו לא יגעו ללבבנו, אך הָאֲנִיָּה וְהַתַּאֲנִיָּה אשר יעורר הלוי על ציון אהובת נפשו, על אומתו, יונתו־תמתו, על כנסת ישראל הנתונה לבזה ושמה, תרד ותחדור עמוק עמוק אל חדרי לב כל איש בעל לב מרגיש 1) ·

---

1) מתוך שהרב המחבר ממעט מאד בדוגמאות במקום הזה — על כן אביא פה חרוזים אחדים לדוגמא משיריו שהם כמו שיחה בין כנסת ישראל ואביה שבשמים, לשיריו ה„ציונים" ודוגמאותיהם אשוב לדבר להלן, בהגיענו לפרשת חבת ציון של המשורר הלוי ומסעו לארץ הקדושה. ואף כי חלק נכבד משירי הלוי על ידי מערכת הרכבי הוצאת „אחיאסף" מצוי עתה בידי כל אדם, אך לשלמות הדברים מצאתי נכון להוסיף בדוגמאות. ואלה הם דברי שיחה אחת בין כנסת ישראל ואלהיה, עם הערות רשד"ל והרכבי. שפ"ר.

גאולה.

יוֹנָה נְשָׂאתָהּ עַל כַּנְפֵי נְשָׁרִים
וְקִנַּנְתָּהּ בְּסִיכָהּ תּוֹךְ חַדְרֵי חֲדָרִים 1)

---

1) תוך חדרי חדרים, כן הוא בדיואן, אבל במנהג פולין בחדרי חדרים. והנה תוך הוא שם דבר, והוא הסמוך מן תָּוֶךְ, ואין אומרים (בתנ"ך) „תוך" להוראת בתוך, כמו שאין אומרים קרב עבור, גלל, במקום בקרב, בעבור, בגלל, ועם כל זה מלת „תוך" במקום בתוך שגורה הרבה בפי המחברים, ור"י הלוי עצמו (פב"י עמוד ל"ט) אמר: ואם תראה תוך ערוגת וכו׳, גם בדיואן (סימן נ"ה) ותוך יערת דבש.

השירה הלאמית שהנחיל לנו רבי יהודה הלוי תיקר ותגדל בערכה

לָמָּה נִטַּשְׁתָּהּ   נוֹדְדָה בַּיְּעָרִים
וּמִכֹּל עֲבָרִים   פּוֹרְשֵׂי מַכְמוֹרִים 2)
יְסִיתוּהָ זָרִים   בֵּאלֹהִים אֲחֵרִים
וְהִיא בְּמִסְתָּרִים   תִּבְכֶּה לְבַעַל נְעוּרִים
וּבֶן־דִּישָׁן וְדִישׁוֹן   יַחֲלִיק לָהּ לָשׁוֹן 3)
וְתִשָּׂא אִישׁוֹן   לְאִישָׁהּ הָרִאשׁוֹן

לָמָּה תַעֲזוֹב נַפְשִׁי לִשְׁאוֹל
וְאֵדְעָה כִּי אֵין זוּלָתְךָ לִגְאוֹל

הֲ לָנֶצַח תַּמָּה   תְּהִי גְלוּיַת צַמָּהּ 4)
בִּזָּה וְשַׁמָּה   לְמִזָּה וְשַׁמָּה 5)
וּבֶן־הָאָמָה   הֶעֱטַנִי אֵימָה 6)
כִּי בְיָד רָמָה   קֶשֶׁת רָמָה 7)
וְאָהֳלִי בָמָה   לְאָהֳלִיבָמָה 8)
וְאָהֳלִיבָה מַה־   תְּיַחֵל עוֹד וְכַמָּה 9)
וְאֵין מוֹפֵת וְאֵין אוֹת   וְאֵין חָזוֹן וּמַרְאוֹת
וְאִם אֶשְׁאַל לִרְאוֹת   מָתַי קֵץ הַפְּלָאוֹת
יַעֲנוּ נְבוּאוֹת   הִקְשֵׁיתָ לִשְׁאוֹל
וּבָנוֹת עֲדִינוֹת   הָגְלוּ מִמְּדִינוֹת
מִמִּטּוֹת רַעֲנַנּוֹת   וּמְנוּחוֹת שַׁאֲנַנּוֹת
וְנִפְזְרוּ בֵינוֹת   עַם לֹא בִינוֹת
בְּלַעֲגֵי שָׂפָה   וּבִלְשׁוֹנוֹת שׁוֹנוֹת
אַךְ שָׁמְרוּ אֱמוּנוֹת   בָּם הָיוּ אֱמוּנוֹת 10)
וְלָאֱלִילֵי תְמוּנוֹת   מֵאֲנוּ לַעֲנוֹת 11)

---

2) הכוונה: ומכל צר יש פורשים לה רשת. השמטת מלת יש נוהגת הרבה בלה"ק.

3) אשר אני אחזה לי הוא כי המשורר אמר יסיתוה זרים וכו' במסתרים וכו' (ובני דישן ודישון בני שעיר החורי, בראשית ל"ו כ"א) יחליק לה לשון לפתותה ולהסיתה לקבל אמונתם, אבל היא תשא עיניה אל אישה הראשון ומתפללת ואומרת למה תעזוב וכו'.

4) תמה, על דרך יונתי תמתי, והטעם כנסת ישראל שהיא תמימה ובלי מום. גלוית צמה, על דרך גלי צמתך (ישעיה מ"ז א'), כלומר תהיה לחרפה ובוז.

5) והיא לבז ולשממה ביד שמה ומזה בני אדום (בראשית ל"ו י"ג).

6) העטני אימה, על דרך העטית עליו בושה (תהלים פ"ט מ"ו).

7) קשת רמה. לשון רומי קשת (תהלים ע"ח ט').

8) ואהלי (בית המקדש) נעשה במה (מקום עבודה) לאהליבמה (לנכרים), אלא שהמשורר לא דק. כי אהליבמה שם משפחה באדום (בראשית ל"ו מ"א) והבמה הבנויה בהר הבית היא לישמעאלים.

9) ואהליבה (ירושלים, יחזקאל כ"ג ד') מה וכמה תיחל עוד? — דרך צחות נתח המשורר מלת אהליבמה לנתחים, אהלי במה, אהליבה מה.

10) הכוונה ששמרו האמונות שנתגדלו בהן, לשון האמונים עלי תולע.

11) לענות, להכנע, כמו לענות מפני (שמות י' ג').

ותעלה במעלתה, אם נשים על לבנו, כי השירה מזרות ותהפוכות המצויות ברוח המושל (Dichterlaune) הזאת לא מוצאה, לא רגש והתפעלות מליץ בהתגבר עליו הדמיון בעָזו שפוכים על פני השירה הזאת, כי מוצאה וראשיתה הוא ה ג י ו ן ל ב הוגה דעות וחושב מחשבות גדולות בחקר־אלוה, השירה הלאֻמית הזאת היא גם תורת מזמר־משכיל (Didaktik)תורת העיון הדתי צרופה וברורה, אשר סִגֵּל לו איש כביר ונאור ושיטה שלמה ומשוכללת באמונת היהדות ודעותיה. ה ל ו י הזה, מלבד היותו מושל־מליץ בעל רחשי לב ומשורר רב הערך היה גם כן חוקר זך השכל ובעל ההגיון הפילוסופי. השירה והחקירה היו תַמִּים בלבו, אחיות תאומות בנות רוחו הכביר והנאור, שתיהן היו ילדי רוחו בנות העיון ההגיוני ורגש לבו בקרבו ולא מולדת חוץ, מחשבות שסִגֵּל לו המשורר־החוקר מבעלי־העיון אחרים. כי כשם שהיה ה ל ו י בשיריו ה„צ י ו נ י ם" כלי המבטא להאומה הישראלית שבגולה, להביע רגשותיה ושפך שיחה לפני אלהיה, כן קול היהדות הצרופה מדברת מתוך גרונו, בנשאו משאו על יסודות דת מורשה והאמתיות שהמה יסודות תורת ישראל המקובלת 1); ולבו היה פתוח לִרְוָחָה לחוש ולהרגיש תקף יקר היהדות הלאמית וכל ההוד־

וְלָמָּה בַּמֶּרְחָק עָמַד דָּר שַׁחַק
יְדוֹדִי רָחַק וְרוֹדִי דָחַק
וּלְקֵץ יָמִיר נִשְׁאַל נִשְׁאֹל 12)
דַּ גֶל אַחֲוָה מֵעָלַי הוּסַר
וְרֶגֶל גַּאֲוָה עָלַי עֹל וּמוֹסָר 13)
וַאֲנִי מְיֻסָּר בְּאַכְזְרִיּוּת מוּסָר
גּוֹלֶה וְנֶאֱסָר וְזָעֵף וָסָר
בְּאֵין מִנְזָר וְטִפְסָר וְאֵין מֶלֶךְ וְאֵין שָׂר
וְצָר אֵלַי סָר וְצוּר מֶנִּי סָר 14)
וְהֶחֱרִיב בְּקִצְפּוֹ מְקוֹם מִדְרַךְ כַּפּוֹ
וְהִצִּית בְּזַעְפּוֹ מְזוּזָתוֹ וְסִפּוֹ
וְאֵשׁ קָדְחָה בְאַפּוֹ וַתִּיקַד עַד שְׁאוֹל...

---

12) חוזר לדודי (הוא הקב"ה), והמליצה לקוחה מנחמיה (י"ג ו') ולקץ ימים נשאלתי מן המלך, והכוונה כי ה' נתרחק מישראל לקצת זמן. ואמת הוא כי לשון נשאל מורה נטילת רשות (כפירוש רש"י בנחמיה ובשמואל א' כ' פסוק ו' וכ"ח, ורד"ק שם פסוק כ"ח, ולא כרד"ק בשרשים), והוא לשון בלתי ראוי במקום הזה.

13) מוסר, מן ובמוסרם יחתום (איוב ל"ג ט"ז), התפתחי מוסרי צוארך (ישעיה נ"ב ב'), רגל גאוה היא עלי כמו על ומוטה.

14) סר אלי, נתקרב, כמו ויסר אליה האהלה (שופטים ד' י"ח), סר ממני, נתרחק.

1) כמו שבערך ר ב י י ה ו ד ה ה ל ו י ה מ ש ו ר ר, השתמשתי מלבד עצם ספרו של הרב המחבר בדברי החכם ה ר כ ב י, כן בההשקפה הדתית של רבינו יהודה ה ח ו ק ר ה ד ת י, שמתי לבי, מלבד דברי הרב המחבר גם לדברי החכם רש"י פין בכנ"י מעמוד 401 ואילך כי בעברית הוא הראשון המבאר שיטת ה ל ו י בקצרה, בדברים ברורים וסגנון מועט מחזיק את המרובה וגם הוא יוצא בעקבות מחברנו. שפ"ר.

וההפארת של המדות המתוקנות הכלולות בו · ולכל לראש ידע לתת למערכי לבו אלה מענה לשון ולהטעימם בטוב טעם וחן ונעימות להפליא. הוא הגה דעות מלבו על דבר הבורא והבריאה · האדם ואדון כל היצורים, על דבר העיון ההגיוני ויחוסו להאמונה התמימה; יחס שניהם להיהדות, ויחס זאת האחרונה לשתי הדתות בנותיה אשר מקרבה יצאו ועליה קמו · על כל השאלות האלה המתרוצצות במוח כל בעלי מחשבות ישיב הלוי, לא באורח התפלספות מדרשית ופלפולית, לא בהקישים יבשים או במשפטים והשערות תלויים על בלי־מה, כי אם בדברי נגידים, בשפה נמרצה, שפה ברורה ונמלצה מלאה חיים ורגשי־עז. בשיריו נדמה הלוי לנעימי זמירות ישראל הלוים בני־קרח ובהגיוניו העיוניים ידמה לבעל ספר „איוב", אך בהַשְׁלֵם הרעיונות כלם והַבִּיעַ כל מחשבותיו במיטב הגיון, בעקבות בעל ספר איוב או בעקבותיו של הפילוסוף — מושל־מליץ אפלטון יצא גם הלוי בתכנית ספרו על האמונות והדעות, לא לבד כי הלביש אותו בתמונת מעשה שהיה, בארח שיחה בין רֵעִים מִתְוַכְּחִים, כי אם הוסיף עליו לוית חן בשומו ליסוד התָּכְנִית־הַמְּשָׁלִי (פֿאראבעל) מעשה שהיה ודבר־אמת שנפל בתולדות ישראל · התָּכְנִית הזאת תעלה חן על הספר, תחזק ותגדיל ותתמיד פעולתו על הקורא בו · בפתיחת הספר של רבינו יהודה יאמר 1), „שָׁאוּל שאלו אותו תלמידיו על מה שיש אתו [תשובות ליישב] הטענות „מן החולקים עלינו, הפילוסופים ואנשי התורות [הנוצרית והאישלמית]" · ולהשיב תשובה שלמה על שאלת תלמידיו עמד ויחבר ספר קהלת־דעות היהדות ואמונותיה ועקריה, ספר כולל בקרבו חקרי לב איש יהודי · משפטיו נוקבים ויורדים עד התהום והשקפותיו הם בגבהי מרומים; והדעות האלה נצרפות ונבחנות בדרך שיחה וכתוב ערבית בסגנון יפה ונחמד · שם הספר הזה בערבית הוא: כִּתַאב אל־חֻגָּה וְ־אַדַּלִיל פִֿי נוּסְרָה אל־דִין אדְּסַלִי, ופתרון הדברים: „ספר הראיות וההוכחות להצלת האמונה העלובה", וכשמו של הספר כן הוא בעצמותו ותכליתו ·

תכן תכניתו המשלי הוא: איש בעל־תורת עבודת האלילים, אשר זרו לו השקפות המתפלספים בעלי העיון המדרשי והפלפולי וכמו כן לא ידע דבר מיסודות שלשת הדתות אשר הָטְבְּעוּ על אדני אמונת האחדות, הרגיש בנפשו צֹרֶךְ וּנְטִיָּה עצומה לדעת אלהי עולם ואבי כל היקום, ובהתהלכו בחקר־דת באו אל לבו ראשי יסודות דת ישראל ונפשו נוכחה לדעת את אמתיות היהדות · בן תורת האלילים שהכיר את היהדות הוא מלך הכוזרים בֻּלָן אשר התיהד ויִּכָּנֵס בברית דת ישראל · בו בחר הפילוסוף והמליץ בן־קשטיליה לנושא הספור המשלי ובשביל זה

1) עלי להעיר את קוראי הספר, כי ככל העתקות ר' יהודה אבן־תבון כן העתקתו את הכוזרי היא עמקת שפה וסגנונו קשה לעכל. החכם המבקר ב"ג בפאריז עשה כמה תקונים בהעתקה על פי גוף הספר בערבית בכתב־יד בפאריז ובאו הערותיו בהמגיד, אך בספרנו זה אין מקום לתקוני גירסאות — ספר הכוזרי מצוי בידי רוב קוראי עברית, ועל כן עלי לאחוז בזה להביא ראשי פרקים מן ההעתקה המצויה בידינו לפי צרך הענין. עוד זאת אעיר את הקוראים, כי בפרטי התכנית־המשלי במה שנוגע לויכוחי מלך הכוזרים עם הכהנים הנוצרים והמחמדים היה עלי, מסבה בלתי תלויה בי, לקצר וגם להשמיט דברי הרב המחבר. והדברים האלה בשפה ברורה אינם נמצאים רק בהכוזרי בדפוסים הראשונים ולא בההוצאות החדשות. שפ"ר.

נקרא הספר מני־אז „הכוזרי" · המבוא הזה הנכתב בטוב טעם חכמת חרשים מושכת לב הקורא בחבלי חן התכנית הנָאָה ומתקבלת ·

למלך הכוזרים עובד־אלילים אך בעל רוח תמימה, והולך בדרך אמונה „נשנה חלום פעמים רבות כאלו מלאך מדבר עמו ואומר: „כַּוָּנָתְךָ רצויה אצל הבורא אבל מעשיך אינם רצוים" 1), — כה התעוררה בלבו התשוקה לרדוף לדעת דרך השלמות הדתית ועבודת אלהים אמת, „לחקור על האמונות והדתות" . וישם המלך פניו לראשונה אל חכם פילוסוף מְלֻמד בחכמה יונית להאיר עיניו בדרך אמונה . אך החכם הזה תחת לחזקהו באמונת אל־עולם, הרבה לו טענות נגד האמונה, ויציע לפניו כל טענות הכופרים לאמר: „אין אצל הבורא רצון ושנוי, איננו יודע אותך וכל שכן (שלא) ידע כוונתך ומעשיך „וכל שכן (שלא) ישמע תפלתך . הוא עִלַּת העלות בבריאת כל נברא, אך לא „בכוונה מאתו · לא ברא העולם, כי העולם קדמון וכמו כן האדם הנולד מאדם „שקדמו מורכב הוא מצורות ומזגים ומדות (שהתנחלו לו) מאביו ומאמו וכו', „ואיכיות האוירים והארצות והמזונות והמימות, הכל שב אל הסבה הראשונה לא „בכוונה, כי אם מפני שהם אצילות נאצלת ממנה סבה שנית, שלישית ורביעית, „וְהֻדְבְּקוּ הסִּבּוֹת והמסוּבָבות והשתלשלו כאשר אתה רואה אותם והדבקות קדמוניה „אין לה תחלה ולכל אישי העולם" וכו' — ביד האדם השלם בגופו ונפשו להשיג המעלה העליונה בהשלמות האנושית גם בלי דת ואמונה . „אבל להגיע אל המעלות „המדותיות והמדעיות והמעשיות, צריך האדם להוציא את השלמות בכח אל „הפועל, בלמוד ומוסר והרגל, או־אז ידבק שכל האדם [לאמר: השכל ההיולי בלשון פילוסופי ימי הבינים · שפ"ר] בשכל הפועל [שכל העולם (Jntellectuel: Weltall)], „אז תשוב נפשו מטוהרה מן הספקות, מבינה את החכמות על אמתתן והיא כעין מלאך", תתאחד בסוד שיח השכלים הנבדלים, שאינם בני כליון, בחברת נפשות החכמים: הֶרְמֶ"ס, אסְקְלֶפיוס, סֹקְרַט, אפלטון ואריסטו . ויחתום הפילוסוף היוני את דברו אל מלך הכוזרי התמים והמבקש דרך אמונים לאמר: „כאשר תהיה על התכונה הזאת [ההשקפה העיונית המבוארת „למעלה] אל תחוש על איזה תורה תהיה ובאיזה דת ובאיזה מעשה ובאיזה דבור „ובאיזה לשון הנך, או בדה לעצמך דת לענין הכניעה [לאמר: לפי צרכי החיים] „להנהגת ביתך ואנשי מדינתך או קח לך לדת הנמוסים (ההנהגות המדיניות) אשר „חברו הפילוסופים (כהריפובליקה של אפלטון . שפ"ר) · כללו של דבר בקש זוך „(זַכּוּת) השכל וכו' ואז תגיע אל אמתתך — להִדָּבֵק בשכל הפועל" · · ·

שמע בעל תורת האלילים התמים, בעל נפש תאבה לדעת את אלהיה וקרבתו תחפוץ, את דברי הפילוסוף עם דעותיו המפשטות והנאצלות, אשר הנפש לא תמלא מהם, ולא נתקררה דעתו · זכר המלך התמים את הִשָּׁנות החלום אליו פעמים רבות לאמר: „כוונתך רצויה ומעשיך אינם רצויים", וזה בכל היותו „יודע בעצמו כי נפשו זַכָּה ומעשיו ישרים לרצון הבורא", ומזה ידע, כי לא ההשתכלות וההתבוננות במחשבות שכליות העיקר, כי אם המעשים הדרושים לקרבת אלהים, „ואין ספק שיש מעשה נרצה בעצמותו לא כפי המחשבות".

---

1) הדברים שבסימני ההסגר הם מעצם ספר הכוזרי העתקת ר"י אבן־תבון או תמצית דבריו.

ובהומתו יוסיף המלך לשאול אם אין מעשי הדת נחשבים מפני מה כל האומות שבארצות הישוב, שני האיתנים מצוקי ארץ עמי הנוצרים ועמי האישלם מתגרים זה בזה „נלחמים זה בזה וכל אחד מהם זכה לנפשו, צם ומתפלל", וגם זכר הלוי את הנעשה בימיו ולעיניו בימי מלחמות מסעי־הצלב וישים בפי מלך הכוזרים דבר לאמר: „ומגמת (בעל אמונה אחת) להרוג את חברו, ומאמין בהריגתו צדקה גדולה וקורבה אל הבורא יתברך והליכתו לגן־עדן"? גם לא נטה לב המלך להאמין שהעולם קדמון ומתנהג כמנהגו בלי השגחה פרטית ובלי בעל הבירה הנוהג עולמי בדעת וכוונה, וגם רואים אנחנו שהנבואה, המעלה הגדולה שגם הפילוסוף מודה בה, אינה מצויה אצל החכמים השכליים, כי אם אצל זַכֵּי הנפש ואנשי המעשים הטובים ויחתום דברו לאמר: „כל זה מורה, כי יש לדבר האלהי סוד אחר זולת מה שזכרת אתה הפילוסוף".

ובכן החליט המלך בדעתו לעזוב דבר הפילוסוף היוני ולשאול דעות חכמי הנוצרים והמחמדים, אבל לא את היהודים, „כי די לנו במה שנראה משפלותם ומעוטם ושהכל מואסים בהם". רק אחרי אשר שמע דברי חכמי שתי האמונות וראה כי שניהם תמכו יתדותיהם בכתבי־הקדש, ומהספרים האלה הקדמונים יקחו הם „הטענות והראיות" לכל בעל דת כי יש לבורא „תורה בארץ", רק אז קרא לחכם אחד מחכמי היהודים ושאל אותו על אמונתו. ויענהו החבר (החכם היהודי): „אנחנו מאמינים באלהי אברהם יצחק ויעקב המוציא את בני־ישראל „ממצרים באותות ובמופתים ובמסות והמכלכלם במדבר ... ושלח משה בתורתו, „ואחרי כן כמה אלפים נביאים אחריו מזהירים על תורתו —, ולא נחה דעת מלך „הכוזרים בדברי החבר, המספר לו גדולת אלהי ישראל ולא אלהי עולם" ויאמר: „מסכים הייתי שלא אשאל יהודי מפני שירעתי אבוד זכרם וחסרון עצתם. „כי השפלות והדלות לא עזבו להם מדה טובה, והלא היה לך לומר „היהודי: כי אתה מאמין בבורא העולם ומסדרו ומנהיגו, ובמי שבראך והטריפך „[לחם חקך] אשר [זאת היא] טענת כל מי שיש לו דת ובעבורה הוא רודף האמת „והשווי להִדַּמות לבורא בצדקו ובחכמתו"? — ויען החבר ויאמר: „הדת, שאתה „אומר היא דת ההקשים [ההגיוניים] מביא אליה העיון [הפילוסופי] ונכנסים בה „ספקות רבות". „והפילוסופים אינן מסכימים לדעה אחת, וְיֶשְׁנָן דעות שיכולים הם „להעמיד מופת על אמתתן וישנן גם אלה שאי אפשר לברן במופתים, ואני בחרתי „מפני זה יותר לדבר אליך בלשון משה אל פרעה לאמר: „אלהי העברים" ולא „אמר אלהי השמים והארץ — שלחני אליך ולא בוראי ובוראך — ואמר אלהי אברהם „יצחק ויעקב מפני שהיה דברם מפורסם אצל האומות כי התחבר אליהם [אל האבות] „דבר האלהים — וכן פתח דבריו אל המון ישראל: אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך „מארץ מצרים, ולא אמר אני בורא העולם — מפני שהאלהים בורא העולם הוא „אלהי ההיקש וההגיון ולא כל הדעות שוות ומסכימות בו, ואלהי ישראל הוא אשר „התברר אצלם במעמד הנכחר לעיני קהל גדול, בראות עיניהם, ואחרי כן הקבלה „הנמסרת מדור לדור שהיא [הקבלה] חשובה כמראה העין" 1). הנה כן יצא החוקר האלהי יהודה הלוי מרשות הפילוסופיה העיונית – המושכלת לרשות

1) תמצית דברי החבר אל הכוזרי מאמר ראשון סימן י"ג—כ"ה בקרוב הלשון. שפ"ר.

ההשקפה התולדית, ומהשקפתו זאת מעל במת התולדה האנושית והיהדות הלאמית הנשרשת במעשים שהיו, הנקל היה לו למצוא ראיות והוכחות נכוחות על הכח האלהי הצפון בקרב היהדות המתנחלת להאומה הישראלית מדור לדור. הפילוסופיה היונית — המושכלת לבדה — הנשענת רק על ההיקשים ההגיוניים אין אלהים, בעל רצון ויכולת, נוהג עולם בחסד ובריותיו ברחמים, כל מזמתה, אין חי העולמים ואין שכר וענש ואין היסוד המדותי: — הבחירה והתגמול — ואין דת נגלית מדברת ללב האדם ונפשו בעולם. התורות האחרות אינן נותנות להשכל תפיסת יד כל שהיא בהדת ואינן יושבות עמה במדור אחד. אך היהדות מצד אחד נשענת על ההוכחה התולדית על המעשים שנקרו ויאתיו לעיני כל ושבאה עליהם הסכמת כל באי עולם ועדות האנושית כלה; ומצד השני היא נותנת מקום להשכל להבין ולהשכיל ברעה והבדלה בין ענין לענין ובין דבר לדבר, אך לא תשליטהו בשלטון בלי מְצָרִים עדי יהיה להתחכמות ופילוסופיה מפולפלת, להחשיך מאורות התולדה המכרת את האמת מתוך מעשי בני האדם ומסבות התבל ומקריה.

בהַכָּרָתו השלמה את ערך הפילוסופיה העיונית ביסודות המושכלים אשר בחכמת האצילות (במה שאחר הטבע) (מעטאַפיזיק) ועקריה (דוגמאטיק), לפַנות לה מקומה הראוילה בלמוד המדות הדעות והאמונות. בהַכָּרָה השלמה, הזַכָּה והברורה הזאת, עומד ר"י הלוי בודד במועדו לא לבד בדורו, כי אם גם בשנות מאות רבות אחרי מותו, לא לבד בין הוגי־דעות היהודים, כי אם גם בין כל חכמי הנוצרים והמחמדיים. בעוד אשר כל הוגי דעות בימיו: יהודים, מחמדיים, נוצרים, רבנים, כהנים ראשי הכנסיה הקתולים ואולַמים (כהני האישלם) כרעו ברך וישתחוו לפסלם — אריסטוטלים היוני, ודבריו ופתגמיו על אל־עולם ויחוסו לבני האדם הקדישו והעריצו יותר מדברי כתבי־הקדש; ובכל אופן היו אונסים את עצמם מעקמים את הכתובים ומוציאים אותם ממשמעותם, כדי להכניס בהם כוונות חכמי יון ויהיו מאמינים — בלי אמונה, בעת ההיא מצא ר' יהודה הלוי את לבבו לאמר להשתכלות האנושית, להגיון המפשטי: עד פה תבוא ולא תוסיף! אין הרשות להתחכמות באורח פילוסופיה לדון על מעשים שאמתתם נתבררה ונתקימה בהתולדה; על הפילוסופיה לקבל את המעשים ההם כמחזה־אלהים שאין בו כל תפונה וספק, ואחרי ההנחה הזאת יש לה הרשות לחקור לשרש המחזות התולדתים האלה, לצרפם ולבחנם ולהאירם באור השכל והחקירה ההגיונית. כאשר בחזיונות הטבע לא יכחש השכל לעולם בכל דבר הבדוק והמנוסה, הנרגש בחוש ונבחן בבחינת הטבע, וכמה שיהיו החזיונות זרים להשכל, אין לו הרשות לבטלם ולהכחישם, כי אם להתחקות אחרי שרשם ולמצוא סבתם, כן בחקר המדות הדעות האלהיות והאמונות אין הרשות להשכל המפשט להעלים עין מן המעשים בתולדות אדם „ואין מקום לסברא בדבר שהתאמת בראיה ונסיון" 1). הדעות האלה, שדת יהדות נשענת על האמת התולדית, אמת כתובה ומסורה, הדעות הישרות, אשר קנו להן חזקת ישוב בסוד חכמים, אך בדורות האחרונים, אחרי אשר הרבתה הפילוסופיה להתְעות בארחות החיים ובדעת בורא עולם וברואיו, הדעות האלה הורה והוגה לראש וראשונה רבי יהודה הלוי. על דבר תוצאות

1) כוזרי מאמר א', סימן ה'.

החכמה היונית, אשר משדיה ינקו אז כל בני הדור תלמידי פילוסופי הזמן ישפוט הלוי בשיר־למודי נחמד וישר במחשבותיו ומשפטיו לאמר:

וְאַל תַּשִּׁיאֲךָ חָכְמָה יְוָנִית
אֲשֶׁר אֵין לָהּ פְּרִי כִּי אִם פְּרָחִים [1]
וּפִרְיָהּ: כִּי אֲדָמָה לֹא רְקוּעָה
וְכִי לֹא אָהֳלֵי שַׁחַק מְתוּחִים
וְאֵין רֵאשִׁית לְכָל־מַעֲשֵׂה בְרֵאשִׁית
וְאֵין אַחֲרִית לְחִדּוּשׁ הַיְּרָחִים
שְׁמַע דִּבְרֵי נְבוֹנֶיהָ נְבֻכִים
בְּנוּיִם עַל־יְסוֹד תֹּהוּ וְטוּחִים
וְתָשׁוּב לְךָ בְּלֵב רֵיקָם וְנֵעוֹר
וּפֶה מָלֵא בְּרֹב שִׂיגִים וְשִׂיחִים
וְלָמָּה זֶה אֲבַקֶּשׁ־לִי אֳרָחוֹת
עֲקַלְקַלּוֹת, וְאֶעֱזֹב אֵם אֳרָחִים?

הנה כי כן בא רבי יהודה הלוי לידי מסקנא והחלטה, כי אמתת תורת ישראל אינה צריכה להתבאר בהיקשי הפילוסופיה ומופתים שכליים, מפני שהאמת הזאת תמוכה ומיוסדה על הדבר שכל פילוסוף לא יבטרו — על מעשים תולדיים, על התגלות אלהי עולם להאבות ולעם ישראל כלו בההופעה ובהמעמד הנבחר על הר סיני, על שליחות משה, על שלשלת הקבלה המסורה מאבות לבנים, ועל עדות אבי אבות הקבלה הזאת, המה הנביאים שקמו בהמשך כמה מאות שנים. על שאלת הכוזרי להודיעהו: איך קמה תורת היהדות, „איך נתפשטה „ונתפתחה, איך נתחברו הדעות החלוקות ובכמה שנים נתיסדה האמונה „הזאת ונשתכללה, אחרי כי התחלות הדתות מבלי ספק לא תהיינה כי אם ביחידים „והם (הנוטים אחרי הדת) הולכים ורבים ונעזרים בעצמם או שיקום להם מלך עוזר „ויכריח ההמון על הדבר ההוא" [2], היתה תשובת החבר לאמר: תורת ישראל לא קמה ונהיתה בהמשך הזמנים, ומצמיחתה לגדולה והשתלמותה לא עברו דורות רבים — כי על הדרך הזה „לא יקומו ויגדלו רק הנימוסיים השכליים אשר התחלתם מן האדם", לא כן תורת ישראל, „הוא נימוס אשר „ההחלתו היא מבורא עולם, ובכן קמה פתאום ונהייתה ברצונו הפשוט ובמאמרו „כבריאת העולם". התורה הזאת נשענת על מעשה יציאת מצרים, קריעת ים־סוף, גלוי הר סיני, המסע במדבר, כל זה נעשה בפומבי לעיני עם שלם. — עשרת הדברים יסוד המוסר והחברה האנושית נתנו למשה מבלי שקדמה לו מחשבה ועצה להִדָּבֵק בשכל הפועל — שכל העולם כמחשבת הפילוסופים — והיו האותות

1) אין לה פרי כי אם פרחים, ואם יש לה פרי, זה פריה, שהיא מלמדת קדמות העולם, ושמעולם לא נרקעה הארץ ולא נמתחו השמים, אלא כמו שאנו רואים אותם עתה, כך היו תמיד וכך יהיו לנצח נצחים. (הערת רשר"ל בבתולת בת־יהודה ע' 56, ובקובץ שירי ריה"ל מערכת הרכבי הוצאת אחיאסף).

2) כוזרי מאמר א', סימן ה', שפ"ר.

והמופתים התולדיים האלה מתמידים תשע מאות שנה עד חרבן הבית הראשון על ידי נבוכדנאצר וגניזת הארון 1) • עוד יותר נתחזקה תכונת הקבלה התולדית בהיהדות על ידי התמדת הנבואה בישראל. מציאות הבורא נתאמתה במעמד הר סיני ביתר תקף ויתר עז מהוכחות הגיוניות והיקשי הפילוסופיה • ובכן כאשר היהדות תכיר את האמונה בבריאת עולם המחֻדש יש מאין, אחדות בורא העולם, השגחתו הפרטית והנהגתו בחסד ורחמים את בני האדם על האדמה, אז מכריע המופת התולדי הזה את כל טענות הפילוסופים והיקשיהם. היהדות לא תאמר למשוך לב בניה רק ביעודים הרוחניים בעולם הבא, בהחיים שאחרי המות; הן אמנם ישנם בתורת משה גם יעודים רוחניים — והיא קרבת־אלהים גם בעולם הזה לאמר: זַכּוּת הנפש, ועלותה למעלה למשכיל, והוא היעוד הנכלל בהכתוב: „אתם תהיו לי לעם ואני אהיה לכם לאלהים", „וכבוד ה' עָלַיִךְ יֵרָאֶה", לאמר שבעולם הזה כבר יתראה האור האלהי שהוא מעין עולם הבא, וזה יהיה על ידי מעשים גלוים וידועים בעולם ההוֶה, על כן אינו אומר בתורה: אם תעשו את המצות אביאכם אחר המות אל גן־עדן, כי אם „אהיה לכם לאלהים"— לאמר: אני אהיה מנהיגכם, אתהלך בתוככם והמעולים שבכם יזכו לקרבת אלהים ומלאכי עליון יִקָּרֵאוּ — והם הם בני עולם הבא, החיים בחייהם, והצדיקים אשר במיתתם קרואים חיים, והזוכים לעולם שכלו טוב וכלו ארוך, ובדבר הזה תתרומם אמונת השארת־הנפש ותצא מגדר אמונה לגדר דבר ברור שאינו נופל תחת הספק 2), כי כבר התקרבה נפש השלמים האלה אל השם יתברך בעודה בגוף העכור ומכל שכן אחרי הפָּרְדָה ממנו • האֹשֶר הרוחני ונצחיות הנפש אינן נקנות, על פי תורת היהדות בדבור פה וקיום מנהגים ידועים כדעת רבים מבעלי התורות, כי אם במעשים להיות גדורים בתאות ולקיים מצות: וְהִתְקַדִּשְׁתֶּם וִהְיִיתֶם קְדֹשִׁים, ולכן הכניסה לברית היהדות אינה רק בדברים ומנהגים, כי באות חתום בבשרנו— אות באבר קיום המין והתאוה הגוברת — והיתה זאת לאות ברית עולם, אות שעבוד המשפחה האנושית אל אדון העולם ואבי כל היצורים.

בכל אלה שם המליץ־החוקר האלהי לפנינו את יסודות היהדות באופן מושכל, אך עוד לא הציע לפנינו את כל חלקיה ויסודות הדת והמוסר וסגולותיה המיוחדות לה • להסביר את הענינים האלה מביא לנו רבי יהודה הלוי השקפה מופלאה, אשר אם כה ואם כה עלינו להודות כי היא מקורית ומחֻכֶּמֶת 3) *). אחרי אשר יחליט הלוי, כי מפי גבורת הנבואה וההופעה האלהית — שהיא דבר אמת נצב בדברי ימי האדם נדע, כי הבריאה היתה יש מאין אחרי ההעדר הגמור, אין טענות הפילוסופים המחזיקים בקדמות כראות לדחות עדות התולדה. אחרי שמצד השכל ההגיוני ההוכחות על קדמות העולם או על חדושו שקולות הנה, הנה כראה הנבואה להכריע את הכף לקיים את אמונת החדוש. אולם לקרב אל השכל התגלות אל־עולם האין־סוף לבני האדם והתחברותו עם העולם העכור, מציע רבי יהודה הלוי סדרי טבע כל הבריאה; כי אבי כל הנבראים נותן להם

---

1) שם פ"א. שם פ"ז. 2) כוזרי מאמר ראשון סימן ק"ד—ק"ט.

3) שם מאמר א' סימן קט"ו. *) במקום הזה לתועלת קוראי הספר הזה בעברית ולתת קשר יותר נכון ומושג כולל ומקיף את כל ההשקפה הדתית של החוקר הלוי בחרתי לצאת בעקבות רש"י פין שדבריו קרובים לגוף הספר ונאמרים בהרחבת הלשון יותר מאשר בגוף ספרו של מחברנו. שפ"ר,

חקם ומַזֵּן את הצורה — הכח הרוחני הספון והטמון בו — אל כל חמר באותו רגע, שהוא — החמר — מוכן ומזומן לזה; כח הצומח שט בעולם הבריאה יצופה לחול על כל מה שעתיד להיות צומח, בשעה שאיכיותיו מתמזגות והיה לעשב או לאיל; כח החיוני ממלא כל עלמין וצופה לחול על כל מי שעתיד להיות בעל חיים לעת הזדווגות הכחות הטבעיים והשלמתם באופנים ידועים; כח השכל צופה ונכון להשפיע אורו על אלה שנשלמו טבעם והוכנו לזה נפשותיהם ומדותיהם עדי יהיו לבעלי נפש משכלת; ככחות הנאצלים האלה. כן צופה האור האלהי לחול על בחירי המין האנושי בעלי קרבת אלהים; הם עולים למעלת נביא מרומם ונעלה על טבע החכם רוממות עצמות־מינית וסגית כרוממות האדם על החי, והחי על הצומח — הנה כן אין בהתחברות האלהיות אל בני האדם כל הגשמה, כמו שאין הגשמה בבריאתו את כל החמרים ובתתו להם את הצורה המיועדת להם 1). אחרי קבלו את חדוש העולם, הנבואה והיוצא ממנה — תורה מן השמים להנחה קיימת ואבן פנה לשיטתו בחקר־אלוה יאמר: לא כל בני האדם למשפחותיהם ושבטיהם מוכשרים למעלת הנבואה, כי אם מעטים אחרי אדם הראשון, שנוצר בצביון שלם ושכל משוכלל, שלם ביצירותיו ומדותיו, נפח בו נשמת חיים שלמה בתכלית השלמות והאציל עליו כח אלהי לדעת את האמתיות מבלי למוד ורק במחשבה קלה, הוא — במדה ידועה — נוצר במעלת הנבואה ולכן נקרא בן־אלהים. את הכח הנפלא הזה הנחיל לא לכל בניו, כי אם להמובחר שבהם — שֵׁת, וממנו השתלשל הכח הנביאי ליחידי הדורות עד נֹחַ — כלם היו דומים לאדם בחכמה וגבורה ואריכות ימים ונקראו „ב נ י א ל ה י ם", וכן השתלשלה הַהָאָרָה הנבואית הזאת מנח עד אברהם בהפסקים, מפני שנמצאו ביניהם גם אלה שלא דבקה בהם ההארה הזאת, כתרח אבי אברהם. בזה האחרון, אף כי לא נתעצמה בו ההארה האלהית היתה הסגולה בטבעו, כמו שנראה את כח ההתנחלות (אטאביסמוס) מתגלה בדלוגים וסרוגים, וישנם אנשים שאינם דומים לאבותיהם, כי אם לאבות אבותיהם — ואין ספק כי הסגולות ההן היו צפונות־ספונות גם בהאב, אף שלא יצאו אל הפועל ולא נתגלו בהרגשה מוחשית. כן היתה סגולת עֵבֶר בבניו ונתגלתה באברהם, וסגולת שֵׁם בעֵבֶר — אברהם הנחיל הסגולה האלהית ליצחק, כי אך בו נקרא לאברהם זרע, ויצחק ליעקב, ובני יעקב כלם היו מסוגלים לקבלת ההארה האלהיית. התפתחות התולדה הישראלית וראשית צמיחתה היתה במצרים. שם היתה עין־אלהים עליהם לשמרם, להפרותם ולגדלם גְדול מתוקן, כאשר ישמרו ויגדלו את האילן, אשר שרשו טוב כי יגדל ויוציא פרי שלם דומה לזרע מטעו. אחרי יציאת מצרים באה העת למתן־תורה וגלוי שכינה כללי על ידי משה רבינו אב לנביאים. הנה כן היה העם הזה לעם סגולה, ל ב ־ ה מ ש פ ח ה ה א נ ו ש י ת, כי בית יעקב בחר לו יה להשרות בו את שכינתו, וישראל לסגולתו להעמיד מקרבו נביאים חוזי־עליון 2).

וכמו שבכל ההויות הטבעיות גִדוּלָם והשתלמותם תלוים במקום, כן גם

---

1) כוזרי מאמר שני סימן י"ד, ומכאן ואילך הנני שומר לצאת בעקבות הרב המחבר. אף, כאמור, שאוחז אני בסגנונו של רש"פ, המטעים היטב דברי הפילוסוף הלוי. שפ"ר.

2) כוזרי מאמר א', סימן מ"ז, צ"ה, ק"ג; מאמר ד', סימן ט"ו.

הסגולה הנפלאה של עם סגולה — הנבואה וההָאָרָה האלהיית נתלו במקום, וההשגחה העליונה מצאה את א״ץ כנען לארץ נבחרת להשרות בה רוח הנבואה והשלמות האלהית — וכשם שהיתה המשפחה הישראלית ללב המין האנושי ומשפיע עליו שפע חיים — חיי הדת וההַכָּרָה האלהית — כן היתה הארץ הנבחרת לטַבּור העולם ואבן השתיה, שממנה ה שתתה התורה המוס־ית לתקון העולם כלו, וכמו שיאמר: „כן נמצא בגדר הטבע שנמצאים מקומות טובים לצמחים ובעלי־חיים מיוחדים״. אולם לא המקום לבד גורם וגם ההרים הטובים שידוע ענינם שמגדלים גפנים טובים, אלו לא היו נוטעים בו גפנים ולא היו עיבדים העבודה הראויה להם לא היו עושים ענבים. על כן המעלה הראשונה לעם שהוא סגולה ולב למצוא עזרתו בארץ מטעו, עם המעשים והתורות התלויות בה שהם כעבודה לכרם; ולא יתכן לסגולה זאת להגיע אל הענין האלהי בלעדי המקום ההוא, כמו שלא יצליח הכרם דרך משל שלא בהר ההוא 1), שם נגלתה יד ה׳ בכל עָזָה ותקפה, שם ראינו גם את הברכה וגם את הקללה במדה גדולה ויתרה; רצון־אלוה וזעמו, כאשר זעם אותו זַעַם גדול ורב קצף כימי עולם. — התורה — האור העליון שהשפיע היוצר להאיר עיני בני סגולתו — כוללת בקרבה מעשים מנהגיים וחקים שכליים ואלהיים. החובות המוסריים והחקים השכליים אינם עוד מהות היהדות ועצמותה; הם יֵחָשְׁבוּ להקדמ־ות והצעות אל החקים האלהיים בטבע ובזמן; בלעדיהם אי אפשר לכל קהלה וקִבּוּץ חֶבְרָתִי להתקיים, עד שבבחינה ידועה יש לאמר, „גם קהל לסטים מתנהג על פי משפטי צדק ביניהם, כי זולת זה לא יתכן חברתם״ — אולם גם מעלת המנהגים החברתיים והחקים השכליים הכלולים בתורת ישראל נעלה מאד מאלה שנמצאו בהדת השכלית. כי התורה נתנה להם קֶצֶב וְשִׁעוּר. כי אם גם ידע האדם ויבין בשכלו: שהאונאה, הרמאות והגזל אסורים, שהעריות מגונה, שכבוד הורים חובה, אך מבלעדי דעת התורה לא ידע שעורם וקצבם. אבל עיקר תורת היהדות הם החקים האלהיים, שאין שכל האדם מגיע אליהם והם מכֻוונים ומסודרים מהשם יתברך, למען השרות בהאומה הישראלית אור אל־חי, אור הנבואה; ורק בהם התחבר־ות הענין האלהי בשומרי תורתו 2). כלל גדול הוא בתורה כי קרבת אלהים לא תֻשַּׂג רק במצות אלהים בכלליהן ופרטיהן, וכאשר יחסר מהן אף דבר קטן יופסד הכל, כשם שנפסדות ההויות הטבעיות, המתחברות מיחוסים דקים לא תשיגם המחשבה לרקותם אם יארע קלקול קטן ביחוסים ההם; „ואין בעבודת אלהים סברא ולא הֶקְשֵׁה ולא התחכמות כלל, כי אם שמירת המצות כמו שהן כתובות ומסורות״ 3).

אף כי יסוד ושרש הדת הישראלית היא היות האיש הישראלי סר למשמעת אלהיו, ולא להִשָּׁעֵן אל בינתו, הנה עם זה חכמת אל־עולם נשקפת בהתורה הזאת כי תורת חיים היא לכל חפצי חיים. היהדות לא תדרוש מבניה נזירות ופרישות או התבודדות והתרחקות בני אדם. החסיד האמתי, לפי מושגי היהדות הצרופה הוא: „המושל בחושיו וכחותיו הנפשיים והגופניים ומנהיגם „בהנהגה הראויה, עליו נאמר: ומושל ברוחו מלוכד עיר, החסיד

1) כוזרי מאמר א׳ סימן ק״ט; מאמר ב׳ סימן י׳—י״ד; מאמר ה׳, סימן כ״ב.
2) מאמר ג׳, סימן ז׳, מ״ח. 3) מאמר א׳, סימן צ״ט.

„הזה אלו היה מושל במדינה היה נוהג בה בצדק כמנהגו בגופו ובנפשו", שלא להשליט הכחות איש על רעהו ולבטל האחד בשביל השני · החסיד הישראלי הוא הגבור המושל ברוחו ובגופו, „חוסם כחות התאוה ומונעם מן הרבוי, „אך נותן להם חלקם ומספיק חסרונם", אך גם חוסם יצרי לבו (הכחות הכעסנים [ליידענשאפטען] בלשון ריה"ל) המבקשים לנצוח (לעבור הגבול הנכון), „החסיד „נותן לחושים חלקם במה שמועיל לו, ואיננו עוזב (מניח) לאחד מאלה הכחות „והאברים (כלי החושים) להרבות במה שהוא מיוחד בו ויפחית להנשארים (לגרום „רעה להנשארים)"· כללו של דבר מעלת החסיד בהיהדות היא שלא כדעות אחרים, להמית הגוף כי תַדְבִּיר הנפש תחתיה את הגוף, כי אם שיתן להכחות הרוחנים והגופניים חֻקָם וסִפּוּקָם, די־מחסורם לבלי החסר ולבלי העדף, לא יכאיבם ולא יְפַנְּקֵם, עדי יביא כחות רוחו וגויתו לידי שווי־המשקל להיות נשמעים לו ועומדים לפקודתו, והכל על פי השעורים והגדרים ששערה וגדרה החכמה העליונה בתורה הכתובה והמקובלת 1) ·

אחרי שבא רבי יהודה לכלל הנחה מתקף מעשי המצות ביהדות ואיך נכבדו כלליהן ופרטיהן, הנקל היה לו להוכיח, כי תורת היהדות האמתית היא תורת הרבנים ולא התורה הקראית · כי זאת התורה צריכה להיות שלמה בגדריה וכן היא באמת · ראשיתה תורה שבכתב וסופה תורה שבעל־פה, „ונמסרו הבאורים והפירושים ממשה רבינו ע"ה לחכמי ישראל על פה מדור לדור"· כי מכיון שאיכות המעשה בעניני התורה נכבדה ועקרית להתכלית הגדולה — הַעֲרַת השפע האלהי וחסד עליון, לחזק התכונה הנבואית סגולת עם ישראל, הנה אין הדעת סובלת שמעשי המצות אלה יהיו מסורים בידי כל אדם, לבאר את כתבי הקדש איש איש ככל העולה על רוחו, היום יבאר איש מעשי המצות באופן זה ומחר יקומו מבארי המקרא וישנו פני התורה המעשית תכלית שִׁנּוּי, ואם כן אין ספק שמלבד התורה הכתובה ישנה גם מסורה, קבלה מדורות קדמונים על דבר הכללים והמדות שהתורה נדרשת בהם · — הכללים האלה הם התורה התלמודית, הנותנת לבדה פתרון להדברים הסתומים שבתורה ותציב גבולות האסור והַמֻּתָּר. „התורה הזהירה על תורה אחת ומשפט אחד והקראים כפי סברתם יַרְבּוּ „התורות כפי סברת כל אחד · גם האחד לא יעמוד על תורה אחת, כי „בכל יום תתחדש לו דעת ויפגע מי שישיבהו בטענה" . . . 2) · גם תורת הקראים בעצמה לא תוכל להתקיים בלי קבלה ומסרה האחרונים מהקדמונים עד ענן רבם ותלמידיו ותלמידי תלמידיו, אך לקבלתם אין כל שיטה וכללים יסודיים, מסֹרֶת אחת יקבלו ואחרת יזנחו · ואבות התורה אשר להם מחולקים בדעותיהם בכמה וכמה עקרים נכבדים · אך התורה התלמודית מיוסדת על מכוניה, לא השתנה בעקריה, ולא תתחלף ביסודותיה: „הקראים מבקשים להם מבצרים „להתבצר בהם, והרבנים שוכנים על ערשותם בעיר קדומה ובצורה" 3) · אחרי ההנחה הזאת מדבר החבר משפטים עם הקראים על אדות סדרי קביעותיהם, ומוכיח להם קלקוליהם, כי אינם הולכים גם לשיטתם — וכהמאמר הידוע „שענן הקן להם תלמוד משלו" ·

---

1) כוזרי מאמר ג' סימן ה' ובעצם הספר האשכנזי הציון בטעות.

2) לשון מלך הכוזרים מאמר ג' סימן ל"ח. לשון החבר שם. 3) שם בהנ"ל.

אחרי ההנחה, אשר אותה שם הלוי ליסוד מוסד בנינו בחקר־אמונה, כי תורת ישראל היא כבריאה שניה לבריאת העולם ולהאומה הישראלית חוֹנָנָה בסגולת מיוחדה — שישרה הקרוש ברוך הוא את שכינתו בתוכה וממנה תצא הנבואה — הנה אין פלא, כי רואה הוא את האֹשֶר הנפשי לבני עמו רק בהיהדות, ולא ביהר התורות אשר בימים ההם. — אמנם יתן כבוד לשתי האמונות אשר ממקור ישראל יצאו ובראשית מוצאן היתה אחדות הבורא יסודתן ושָרְשָן, ונפלא הוא לראות צדקת הלוי וישרת לבו במשפטו על דבר האמונות האלה — אז כאשר שפעת עמי המערב נהפכו על ארצות המזרח וחרב עם בעם מלאה כל פני תבל לשם האמונה וגאון תפארתה, אז לבטח לא נמצא בסופרי שתי משפחות העמים אלה, שישפוט משפט אמת, בלי כל שמץ קנאה וצרות עין על בני אמונות ודתות אחרות, כמשפטי יהודה היהודי. כי החוקר הלוי היה כל כך סמוך ובטוח באמתת דתו, עד כי לא ראה כל נחיצות לעשות לה חזוק בהנהגת קלות ראש בדתות אחרות. ובכן נראהו מוקיר אמונתו ומחלק כבוד גם לאמונות אחרות 1). אמנם כן, כל הגוים יושבים שְׁלֵוִים ושקטים על אדמתם ובני ישראל דְּווִים וסחופים שפלים ונבזים, דל חלקו בחלד ואבריו מְפֻזָּרִים ומפֹרָדִים, אך גם בדלותו עם ישראל הוא שומר אמת לעולם ונושא הוא את על הגלות — ברצונו הטוב, יודע הוא כי יש בידו לאמר מלה ולהחיש ישועה לו ולבניו, ובכל זאת הנהו נוצר חקי אלהיו אשר נמסרו לו מראשית דרכו על במת התולדה האנושית. שפלות מעמדו לא תוכיח כי אמת הם דברי מוֹנָיו האומרים, כי חדל להיות עם סגולה. יען כי ההכנעה והשפלות הן הן גם המדות אשר בהנה משתבחות גם התורות האחרות הנובעות ממקור ישראל. הנוצרים משתבחים בהכנעת מְיַסֵּד דתם ועַנְוְתָנותו באמרו, כי השפל בעולם הזה תרום קרנו במלכות שמים, הלא היא התורה המלמדת לאדם, כי המַּכֶּה על לחיו הימָנית יתן למכהו גם הלחי השמאלית, ומי שלוקח טליתך תן לו חלוקך — וכמו כן נדע, כי מפיצי ברית החרשה, השליחים הראשונים היו נרדפים ומעֻנים במלכות רומא והן הן גבורותיהם שמסרו נפשם על דעותיהם וזאת תפארתם, הנה כן, גם תלאות ישראל נחשבות לו לגבורת הנפש והוא עם — תמים־דעות — להנחיל לבניו התורה שנחל מאבותיו— כמו כן נראה את המחמדיים מקדישים ומעריצים את תלאות האנסרים (בעלי ברית מחמד הראשונים), „וסבלו מן הבוז הרבה ובהם הם (המושלמים) מתפארים: „וזה הוא דבר ה׳: את דכא ושפל רוח אשכון, כי אור אלהים איננו חל כי אם בנפשות הנכנעים" 2). וכה היה דבר ה׳ ביד נביאו: „הנה ישכיל עבדי ירום ונשא" העבד שהוא למתעב גוי לבזה נפש כל אומות העולם, היא האומה הישראלית בימי עניה ומרודיה, הוא ישראל בעמים, שעליו אמר הכתיב: „והוא מחולל מפשעינו, חטא רבים הוא נושא ולפושעים יפגיע". עם ישראל הוא לֵב המשפחה האנושית, והלב הוא עלול להיות נפגע מפני רַכּוּתו והיותו מרגיש ביותר את כאבו. כהלב הזה שהוא נלקה בכל יסורי הגוף, כן אין לך רעה בעולם שלא תהא

1) עיין משא הרכבי בכנסת ישראל לשפ"ר עמוד 64—65 וגם במקום הזה נטיתי מהדברים שבגוף ספרו של הרב המחבר. שפ"ר.

2) לשון הכוזרי מאמר רביעי סימן כ"ב.

האומה הישראלית נלקית בה — ישראל הוא הבן הבכור שבאומות לקחת פי שנים בכל צרה שתבוא ובכל מדוי הזמן הרעים, בין שנוגעים בו בפרט ובין שהם מכות מין האדם בכלל, ועליו נאמר: חֳלָיֵנוּ הוּא נָשָׂא וּמוּסַר שְׁלוֹמֵנוּ עָלָיו · אמנם כן „ישראל באומות הם כלב באברים רב חליו מכלם ורב „בריאותו מכלם" · וכאשר הכח החיוני העצור בהלב גדול וחזק הוא מהכח החיוני שבכל אברי הגוף כן למרות הצרות והתלאות ישראל סבא עוד חי הִנֵּהוּ · דמינו כהעצמות היבשות על פני בקעת יחזקאל, שאינו חסר בהם, כי אם שתבא בהם הרוח ויקומו ויחיו, אף שתחיתו זאת לא תוכל להיות באופן רגיל וטבעי · — ישראל עוד לא מת, אך „הנהו במדרגת החולה שנתיאשו „הרופאים מרפואתו והוא מקוה רפואה מצד המופת ושנוי „המנהג" · החזון אשר ראה יחזקאל הנביא — היא חזון־עולם לעם עולם; איש ואיש ישאל: הֲתִחְיֶינָה הָעֲצָמוֹת הָאֵלֶּה?, והם בעצמם יאמרו: יָבְשׁוּ עַצְמוֹתֵינוּ אָבְדָה תִקְוָתֵנוּ נִגְזַרְנוּ לָנוּ. אך רוח אלוה עוד תָּפוּחַ מארבע רוחות השמים, יתקרבו העצמות עצם אל עצמו, וְקָרַם עליהם עור ובשר ויבא בהם רוח אלהים ויקומו ויחיו 1) · הרוח הזה יבא, לעת אשר עד אמת וצדק ישוב משפט 2) · לעת יכירו וידעו כל באי־עולם, כי צדקה עשתה ההשגחה עמהם שפזרה את ישראל בארבע כנפות הארץ, כי כגרעיני הזרע השוכנים בבטן האדמה, הנרקבים והנפסדים למראה עין ולא נשאר ממנו רושם מוחש, כן היא האומה הישראלית. הגרעין כמעט שכלה ונפסד, חלקיו התפרדו, יסודותיו הורקו, אך בכל זה עודו קיים, והוא מצטרף ומזדכך, שב אל צורתו הראשונה, חלקי יסודותיו מתמזגים והנהו מקבל צורה חדשה ותכונה חדשה; וכן הוא הולך ומשתלם ממדרגה למדרגה, עד אשר יגיע למעלת התפתחותו המובחרת; כן הכנסיה הישראלית, צדקה עשתה ההשגחה עם האומות שפזרה את בניה בתוכן, כי זרע תורת משה נפל על תלמי לבם, וכיונק עלו דתות ונמוסים המישרים דרך להחִבָּרָה האלהית ומכינים את באי העולם להאמתיות הנצחיות · והיה באחרית הימים. כאשר יהפוך ה׳ לב העמים, יכירו הענפים את הגזע אשר ממנה יצאו, את עץ־יהודה, אשר פריו נמצא להחיות בחיים הנצחיים כל בני האדם על האדמה; או־אז ישובו ויתנו כבוד להעם הזקן והשָׁב בכל עמי הארץ וחדלה שנאתם וקנאתם, או־אז לא תשלט אומה באומה ודת בדת לרע לה, שלום אמת יהיה בארץ וימות המשיח יקרבו לבא . . . 3) ·

כן הדבר; כבוד התורה הישראלית ויקרת האומה הישראלית מקבלת התורה הזאת, לא מצאו להם שפה לנאמנים ומליץ־יושר בדברי נגידים מדברים אל הלב ונכנסים אל הלב, יותר ממאמרי הפילוסוף הלוי · מחשבות נשגבות ורגשות עז, השירה והחקירה יחדו נפגשו, ושמים וארץ נשקו וְחֻבְּרוּ להם יחדו להקים חזון נפלא ואדיר לשובב לב בני האדמה אל בני „האמונה העלובה", להקים שטה שלמה וערובה בכל חלקיה בחקר־אמונה להדת הישראלית ויעוד מקבליה · כל למודי הלוי מתאימים ומתלכדים יחדו, אחד באחד יֻגָּשׁוּ, ורוח פילוסופיה זרה, הפילוסופיה של בעלי המדברים — הפילוסופיה המדרשית והפלפולית, לא יבא

---

1) לשון הכוזרי מאמר שני סימן ל״ה. 2) לשון החבר מאמר שני סימן ל״ד.
3) מאמר רביעי סימן ל״ג.

ביניהם. כלה נשענת על היסוד התולדי — על גלגולי המעשים בספר דברי ימי משפחת האדם, ונאמרת ברוח מבין בדעת קדושים להסביר אל האזן בדרך שהיא שומעת, ולא לחבר נפרדים ולקרב רחוקים בהיקשים והוכחות השכל לבדו. עמל החוקרים בדעת אלהים, עד רבי יהודה הלוי, ותחבולותיהם היו: להוכיח את צדקת היהדות ולהגיד עליה ישרה לפני כסא דין חכמת־אנוש — להוכיח כי יסודותיה ועקריה מתאימים לדעת הפילוסופיה, כי תכליתה היא טהרת חמדות וַזכות המחשבות. — בהתחבולות האלה מאס הפילוסוף בן־קשטיליה יען כי מצא אשר ההשתכלות הזאת והפלפול ההגיוני לבדו אינם מספיקים להיות קְנֵה־המדה לָמֹד בהם את כל מרחבי השקפת העולם אשר להיהדות. החוקר האלהי הזה מאס בהגיונות והקישים בבניני אבות ותולדות — להוציא מהם משפט על הנקודה התיכונה אשר לאֵם כל הדתות המתוקנות בתבל ארצה, יען ישר נוכח, כי מהמשפטים ההגיוניים האלה לא תְמַלֵא הנפש המשתוקקת להכיר את אלהי ישראל הַבָּרָה שלמה וברורה; ויבחר לבנות את כל שיטתו על אבן פנת המעשים בדברי ימי עולם, מעשים שלא יטילו בהם ספק כל בעלי הַשֶּׁפֶק. על היסוד התולדתי הזה בנה כמו רמים את היכל היהדות לא לבד הכתובה, כי אם גם את המסורה — היהדות התלמודית, אשר לא וַתֵּר ממנה אף דבר אחד מדבריה. בכל צדדי הסותר ובכל החלקים החלשים שהננו מוצאים בהשיטה הזאת כשנעמיד אותה לפני כסא־דין הבקרת, רבו בה האמתיות הנעלות מעל כל פקפוק וספק, ולכל לראש, השיטה הזאת היא השיטה הישראלית הלאמית — להכיר את יקרת תורת ישראל ואמתתה בבינה לעתים לדעת את אשר נעשה בישראל והיא הדרך האחת להשכיל ולדעת את תורת היהדות — תורת חיים ואהבת חסד ואמת.

מוזר ונפלא הוא החזון, כי שיטת חקר־אלוה אשר לבעל הכוזרי לא פעלה בתקפה ותעצומתה על חוקרי הדת בדורו והדורות אחריו ופעולתה כמעט שאינה נכרת על ההפתחות והשתלמות האמונות והדעות של היהדות המושכלת בדורות ימי הבינים, אף כי מצא לו הספר מחלכים בכל פנות ובעשרות שנים אחרי חבורו נעתק לעברות 1); תהלת המחבר הביעו ועל פיהם היו שגורים הדברים: „הִשָּׁמֶר לך פן תעזוב את הלוי", גם קבלו קצת מדעותיו, אך לא הגדילו והאדירו את השיטה הזאת ולא טִפְּחוּ וְרִבּוּ אותה, כשם שעשו ליתר השיטות האלהיות 2). הדור לא היה עוד ראוי לכך וַהֲלַך־רוח בני האדם אז לא נתן אותם לרדת לסוף דעתו של החכם הוגה דעות הזה ולהכיר ערך שיטתו ויקרת תפארתה. כחקרי רבי יונה אבן־גנא'ח בבינת המקרא, כן נשארו דעות החוקר הלוי בלי הוגה וחושב לחקרם, לדעתם ולהבינם; דעות שני החכמים האלה מצאו להם גואלים מכירי ערכן אך בדורנו האחרון 3).

---

1) בשנת ד"א תתקכ"ו. שפ"ר. 2) עיין בההערה הסמוכה.

3) החלטת הרב המחבר בדבר אי־פעולת ספר הכוזרי על חקר־הדת בדורות הבינים צודקת רק במקצתה ולא בכולה. פעולת ההשקפה הזאת לא נראתה על חוקרי דורו ודור שאחריו — ועקבותיה לא נודעו בחקרי רבי אברהם בן דאוד, הרמב"ם והרלב"ג. מפני שהשגת האמתיות המפשטות, ההשתכלות (ספעקולאטיאָן) כשהיא לעצמה, היתה להחוקרים האלה לא האמצעי, כי אם התכלית והמושג הלאומי — התולדי כמעט כמו זר נחשב בימי הבינים. — אמנם אחרי שני דורות ושלש כבר מצינו את חוקרי הזמן נותנים כבוד לפעולת הלוי, ורבי ידעיה הפדרשי בכתב־התנצלות שלו בעד

רבי יהודה הלוי לא היה מן החכמים שנאים דורשים ואין נאים מקיימים • פי האיש השלם ולבו , הגיונו ומעבדו היו שוים • כמעט החליט

המחקר־הדתי ערוך להרשב"א (תשובות הרשב"א סימן ת"ח) אומר : „ורבי יהודה הלוי מתפאר „בעניני החכמות בתהלותיו בפיוטיו הנפלאים, וממנו אצלנו עוד ספר הכוזר, כפי מה שקבלנו הפליג „לחקור ולבאר בסתרי התורה והנבואות על צד הסכמת הדת והמושכל יותר מכל אשר היו לפניו" . רבי אליהו בעל אגרת חמודות אומר : „לא חובר ספר מסכים אל האמת כמוהו" וכו' . . . והאפודי אומר : אני אקדים רפואה למחלתו . . . בספר הנכבד אשר עשה החכם התוריי המעולה רבי יהודה הלוי ז"ל למלך כוזר מטענותיו על פילוסופי יון במה שיחלקו על יסודות התורה האלהית , כי הוא כבר הפליג בו בטענות צודקות ואמתיות ומתישבות על הלב לקיים שרשי התורה האלהית". ובפרקי ה"ר ברכיאל (פרק ב) אומר : „דברי הרמב"ם קרובים אל האמת יותר מן השקר , דברי הרלב"ג „קרובים אל השקר יותר מן האמת , ודברי הר"ר יהודה הלוי כלם אמת". ומאהבתו את האמת הננו שומעים מפיו דברים נפלאים גם בישוב כמה וכמה פרטים בתורה שבעל־פה , כאשר יתאמץ למשל ליישב דבר הדינים במצות המעשיות כמו העירוב להתיר הטלטול מרשות לרשות שנראית בעיני הכוזרי להערמה (מאמר שלישי נ"א—נ"ב) , ואופן חבור התלמוד — עושה הבדל בין הדברים הנוגעים להלכה יאמר על דבר ההגדות : „אבל שמועות הגמרא והמקבלים אותם יארכו הדברים בהם „ובדרכיהם ובדבריהם ובמשליהם , ואם יש בהם מה שאיננו היום משובח כבר היה בדורות ההם „נהוג ומשובח" . „ויש שהכניסו אותם התלמידים בגמרא מהשתדלם (לאסוף את הכל בלי בקרת) „מפני שהיו אצלו בכלל שיחת תלמידי חכמים צריכה למוד וכו' . . . ואפשר שהיו לרבותיהם „במאמר ההוא ענינים נעלמים מהתלמידים , אך כל זה במה שאינו מותר ואסור" . בכל אלה דברי הרב המחבר במקומם עומדים : להספר הזה שבו היו יכולים להעזר כל בעלי המחקר הבוחרים דרך אמונה לא שמו לב במשך שנות מאות רבות . והפלא הגדול , כי גם הרמב"ן הראש והראשון בין בעלי הלמודיות האלהיות (תיאוסופיים) הנוטה ביותר אחרי רגשות הלב מהמחקר המושכלי , גם הוא עובר על דברי הלוי כאלו לא ידעהו . בין הסופרים מדורות המאוחרים — בשנת המאה השלישית וראשית הרביעית לאלף החמישי היה הראשון אשר העמיק בספר הכוזרי וירד לסוף דעתו רבי עזריה די־רוסי מן האדומים בספרו מאור עינים (פרק מ"ב) .

כאמור בפנים . העתק הספר על ידי רבי יהודה אבן־תבון , אך מלבדו העתיק מקצת הספר רבי יהודה ב"ר יצחק קארדינאל בערך שנת 1200 = ד"א תתק"ס אך נדחתה מפני העתקת רבי יהודה אבן־תבון המדויקת ביותר , כי קארדינאל בעצמו מודה שהיה חפשי בהעתקה ואומר : „אני „יהודה ברבי יצחק בן קרדניאל העתקתי ספר אלכוזר לר"י הלוי מלשון הגרי ללשון עברי , ורבי „יהודה הלוי היה מתכוין להורות שבחה של תורה ולהשיב תשובות לפילוסופים ולחכמי דתי האומות „וקראים ואני בתרגמי אותו לא אשנה עקר דבר ולא אחליף ואם אוסיף או אגרע בדבור לא אשחית „ולא אחליף ענינו] וכו' (מכתב שד"ל לרבי גדליה ברעכער מפרש הכוזרי . גם נזכרה העתקת „קרדינאל במאור־עינים פ' ל"ו וקצתו נמצא בכ"י במינכען. עיין אוצר הספרים בן־יעקב ערך כוזרי). מהדברים המעטים האלה נראה שסגנונו של קארדינאל היה רך ונוח בהסברה להקוראים יותר מסגנונו של יהודה אבן־תבון הקשה מאד . ספר הכוזרי יצא עד היום בכמה הוצאות . לראשונה נדפס על ידי האחים האדירים בני דון יוסף יחייא בלי השמטות , ובראשו כתובים הדברים : „ספר „הכוזרי חברו בלשון ערבי החכם הגדול אבי כל המשוררים רבי יהודה הלוי ז"ל והעתיקו אותו „החכם רבי יהודה אבן־תבון מרמון ספרד (גראנדה) אל לשון הקודש במגדל לוניל שנת תתקכ"ז" • מקום הדפוס — פאנו באיטליה וזמנו ה"א רס"ו . בשניה , בשנת סו"ד זכר"י = ש"ז בוויניציאה, ולא נתברר לי אם נמצא שם פירושו של רבי נתנאל בן כספי הנזכר בשלשלת הקבלה אם לא . גם ההוצאה השניה הזאת היא בלי השמטות. בשלישית נדפס לראשונה עם פירוש גדול ורחב מאד מאת ר"י מוסקאטו בשם קול יהודה בשנת שנ"ד — והוא הספר אשר היה לפני בעת כתבי הטורים האלה, ובו כבר חלו השמטות רבות ע"י הבקרת הדתית. ברביעית ע"י יוחנן בוקסטורף עברית ורומית בלי השמטות בכונה להוכיח את דעות הלוי נגד הדתות השליטות (בבסיליאה שנת 1660 עם הקדמה מבוקסטורף ברומית והוא יוצא בעקבות מוסקאטו כפי מדת הבנתו את האחרון . בחמישית יצא לאור בברלין ע"י

במחשבותיו וחקרי לבו, כי כמעט שגלה ישראל מעל אדמתו כמו לוקח ראשו מעליו ולבבו נעקר, כי המקום הנבחר גורם עוזר ומסייע להשגת השלמות המוסרית שאליה ישא את נפש כל בן ישראל, כי הלשון העברית והארץ הקדושה המה כלי שרת להשראת השכינה בתוך העם הזה, והנה שקד לקיים נדרו ולהוציא חפצו לפעלו. ימים רבים עמד מהוליד ילדי רוחו — להנעים שירות ומליצות בהלשון העברית, כי חשב לחלול הקודש לחרוז חרוזים בלשון הקודש לפי המשקל והקֶצֶב המקובלים בהלשון הערבית, כי הגבירה תְחַקֶה במעשיה את השפחה. הוא היה אומר: „אף על פי שלשון הערב יותר שלמה ורחבה מלשון עבר, הנה מצא „את הלשון מה שמצא [את] נושאיה: נתדלדלה ברלותם ונתמעטה במעוטם, אך „היא החשובה שבלשונות והמליצה הנבואית והמזמורים מוכיחים כי מעולם לא „חסרו להמלכים והנביאים מליצה בעת שהיו צריכים לדבר בה כאשר תחסר לנו „היום בעבור [בעת] שאבדה הלשון מאתנו"— עדות להלשון העברית ספורי התורה בבנין המשכן, החשן והאפוד ומעשה הקטרת, כי מצאו כל השמות והמלות הדרושים להם. וכן שמות הכלים, מיני העופות והאבנים, התרעמות איוב והִתְוַכְּחוּ עם רעיו ותוכחות ישעיה ונחמותיו. לו היו החרוז והמשקל תנאים מחויבים בשירה ומליצה, כי אז הלא השתמשו בהם הנביאים ושָׂרֵי־קדש, אבל הם לא השגיחו אל יופי החיצון ונעם ההברה לשֵׁמַע און, בעבור המעלה שהיא מועילה ומעולה יותר — והמעלה הזאת היא — חוזק הרגש ותוקף הכונה ועזבו את „המעלה השמעית בשביל המעלה הענינית" 1). ובימים ההם זרח רוח הלוי לשיר ומליצה, בראותו כי זרים באו בהיכל השיר והחזיון ויחללוהו.

חברת המאספים עם פירושו של המחבר העסקן בדברים הנודע יצחק מסאטנוב והוא הגרוע מכל הפירושים, כי איננו מפרש רק המקומות המובנים מאליהם בלי כל פירוש ומסבב דברו לענינים אחרים שלא מעניני הספר. עוד יצא הספר בפירוש אוצר נחמד לר"י מזאמאשטש והוא פירוש נכבד אך פחות במעלה מפירוש המוסקאטו. הפירוש היותר נכבד בזמן ההוא היה פירושו של הרופא רבי גדליה ברעכער, איננו מאריך ביותר וסגנונו קל ונוח וידיעותיו רבות, ובכלל היה חרוץ בעבודתו (נדפס בפראג תקצ"ח עם מכתב שד"ל). טובה גדולה עשו לחכמת ישראל החכמים יאלאוויץ ודוד קאססעל — שהוציאו את הספר בעברית ותרגום־אשכנזית עם הערות ומבוא גדול מאת קאססעל כיד חכמתו הטובה עליו. — הספר בההוצאה הזאת הוא שלם כלו בלי השמטה והרבה נאותי לאורו לרגל מלאכתי זאת. ספר הכוזרי בהוצאות ווארשא (הוצאת סלוצקי בשם „חכמת ישראל" והוצאת גאָלדמאַנן עם פירושי קול יהודה ואוצר נחמד) מלאות השמטות ולא נכונו להוגי הספר המעיינים לתועלת מדעית. מהחכם הד"ר הירשפעלד יצא לראשונה ספר הכוזרי בלשון אשכנזית מתורגם מעצם הספר בערבית (ברעסלא 1885) ושתי שנים אחרי כן (1887) הוציא החכם הנ"ל את עצם הספר בערבית (באותיות עבריות) ותרגום הר"י אבן־תבון בצדו. כתב יד עצם הכוזרי בערבית הוא יחידי בכל העולם ונמצא בהביבליותיקה הבודליאנית באָקספורד ומאשר כי נעתקה על ידי סופר הדיוט שאינו בקי ביושר הכתיבה הערבית הוצרך החכם הנ"ל לעמוד על האמת בהנוסחא מתוך תרגומו של אבן־תבון, שהוא — לדברי הירשפֿעלד — מדוקדק ומדויק להעצם הערבי — להשלים כל המקומות החסרים בהספר הערמי. נוסחאות שונות ועתיקות בכת"י מהכוזרי נמצאות בברלין מינכען ופאריז (ותקונים רבים עשה ב"ג בהמגיד מנזכר למעלה) ובאוצר הספרים וכ"י היקרים אשר להחכם החוקר רש"ז האלבערשטאמם בביעליץ. שפ"ר.

1) מאמר ב', סימן ס"ז—פ"א וערוך פרחון במבוא ע' 56, גם במקום הזה יצאתי מגדרו של הרב המחבר והארכתי ביותר בבאור הפרטים ואחזתי בהלשון הקרוב לגוף דברי החכם בתרגום אבן־תבון ליקרת הדברים לחובבי הלשון העברית. שפ"ר.

כי נמצאו חורזים ומשוררים בקול הסיר תחת השיר על ענינים נקלים וכל ההלהם היתה — שיריהם השקולים והחרוזים השוים . ופעם נשאל מאת אחד מאוהביו מדוע חדל לָשיר ומימות הנער היתה לו בת־השירה לשעשועים היה דברו לאמר:

בְּעֵת נִרְפָּשׂ מְקוֹר הַשִּׁיר וְנִשְׁחָת מְאַסְתִּיהוּ וְנַפְשִׁי בְּחַלָה (גָעֲלָה) בוֹ .
וְאֵיכָה גוּר אַרְיֵה יֵט אֶל נְתִיבוֹ וְשׁוּעָלִים קְטַנִּים הָלְכוּ בוֹ (1 .

אמנם נפש מושל־מליץ כנפש הלוי לא יכלה לקיים את נדרה ולעמוד בדבורה לארך ימים . השירה והחזיון היו חזון־רוחו להלביש בהם את רעיונותיו ומחשבותיו ולגשמם להשמעות אזנים . — חכמת הדבור המליצי היתה דרושה לו להכנים בלב אחרים את הדברים היוצאים מלבו , לשים מרוחו על אחיו בני עמו . ובכן שכח את נדרו ויזמר משכיל וימליץ וישורר . . . נשמתו — בת־שירתו רחפה על ים חזיונות ותשאהו על ארץ קדומים — ארץ ישראל , אז יתבונן ר ב י י ה ו ד ה ה ל ו י לימי־עולם כבוד הארץ הזאת ויקר תפארתה מלפנים , ומה שפרה נחלת הארץ והאומה גם שתיהן בהיות ישראל לעם יושב על אדמתו — בהארץ הנבחרת , ומה שָׁפלו נפלו שתיהן , בצאת ישראל בגולה לתעות בארצות נכריות כשה נדחה ופזורה גולה וסורה , ובהִשָּׁאָה גם ארצו שממה כאם שכולה וגלמודה . אז נמלאה נפש הלוי חֶדְוַת־יָהּ – ויגון־עולמים , עיניו חזו את ציון בחרבנה , ובחזיונו השתפכה נפשו ותתעטף אל חיק אמו — אדמת ארצו הקדושה והשוממה . עיניו — עיני איש הרוח בהֲלָך־נפשו — חזו ציון גם ביפיה , וכי שערי שמים פתוחים עוד נכח שעריה , ומשם ימשוך ה׳ חסדו ליודעיו , ישפוך עליהם רוחו ועתרת שלום וברכה ובכלות הנפש בנוח עליו רוח השירה התמלטו מקרב לבו הדברים :

לַבִּי לְבֵית אֵל וְלִפְנִיאֵל מְאֹד יֶהֱמֶה
וּלְמַחֲנַיִם וְכֹל פִּגְעֵי טְהוֹרָיִךְ (2
שָׁם הַשְּׁכִינָה שְׁכֵנָה לָךְ , וְהַיּוֹצְרֵךְ
פָּתַח לְמוּל שַׁעֲרֵי שַׁחַק שְׁעָרָיִךְ
וּכְבוֹד יְיָ לְבַד הָיָה מְאוֹרֵךְ , וְאֵין
שֶׁמֶשׁ וְסַהַר וְכוֹכָבִים מְאוֹרָיִךְ
אֶבְחַר לְנַפְשִׁי לְהִשְׁתַּפֵּךְ בְּמָקוֹם אֲשֶׁר
רוּחַ אֱלֹהִים שְׁפוּכָה עַל בְּחִירָיִךְ
אַתְּ בֵּית מְלוּכָה, וְאַתְּ כִּסֵּא יְיָ, וְאֵיךְ
יָשְׁבוּ עֲבָדִים עֲלֵי כִסְאוֹת גְּבִירָיִךְ (3.

1) דיוואן עמוד 55 , 113 .

2) לבי הומה לבית אל ולפניאל ולמחנים ולכל שאר המקומות , אשר בהם טהוריך וחסידיך פגעו במלאכי אלהים — והוא על שם הכתוב ויפגעו בו מלאכי אלהים האמור אצל קריאת שם המקום מחנים .

3) אולי כונת המשורר על מה שכתוב בדברי הימים (א׳ כ״ט , כ״ג) וישב שלמה על כסא ה׳ , והנה אמר את בית מלוכה כמשמעו , שהוא מקום מושב מלכי בית דוד , ואחר כך הוסיף ואת גם כן כסא ה׳, כי כסא דוד נקרא כסא ה׳, ואיך אם כן ישבו עבדים (בני ישמעאל בן הגר השפחה)

מִי יִתְּנֵנִי מְשׁוֹטֵט בַּמְּקוֹמוֹת אֲשֶׁר
נִגְלוּ אֱלֹהִים לְחוֹזַיִךְ וְצִירָיִךְ
מִי יַעֲשֶׂה־לִּי כְנָפַיִם וְאַרְחִיק נְדוֹד
אָנִיד לְבִתְרֵי לְבָבִי בֵּין בְּתָרָיִךְ 1)
אֶפּוֹל לְאַפַּי עֲלֵי אַרְצֵךְ וְאֶרְצֶה אֲבָ־
נַיִךְ מְאֹד וַאֲחוֹנֵן אֶת עֲפָרָיִךְ
אַף כִּי בְעָמְדִי עֲלֵי קִבְרוֹת אֲבוֹתַי, וְאֶשְׁ־
תּוֹמֵם בְּחֶבְרוֹן עֲלֵי מִבְחַר קְבָרָיִךְ
אֶעֱבוֹר בְּיַעְרֵךְ וְכַרְמִלֵּךְ וְאֶעֱמוֹד בְּגִלְ־
עָדֵךְ וְאֶשְׁתּוֹמְמָה אֶל הַר־עֲבָרָיִךְ
הַר־הָעֲבָרִים וְהֹר הָהָר אֲשֶׁר שָׁם שְׁנֵי
אוֹרִים גְּדוֹלִים מְאִירַיִךְ וּמוֹרָיִךְ
חַיֵּי נְשָׁמוֹת אֲוִיר אַרְצֵךְ, וּמִמָּר דְּרוֹר
אַבְקַת עֲפָרֵךְ, וְנֹפֶת צוּף נְהָרָיִךְ
יִנְעַם לְנַפְשִׁי הֲלוֹךְ עָרֹם וְיָחֵף עֲלֵי
חָרְבוֹת שְׁמָמָה אֲשֶׁר הָיוּ דְבִירָיִךְ
בִּמְקוֹם אֲרוֹנֵךְ אֲשֶׁר נִגְנַז וּבִמְקוֹם כְּרוּ־
בַיִךְ אֲשֶׁר שָׁכְנוּ חַדְרֵי חֲדָרָיִךְ
אָגֹז וְאַשְׁלִיךְ פְּאֵר נִזְרִי, וְאֶקֹּב זְמָן
חִלֵּל בְּאֶרֶץ טְמֵאָה אֶת נְזִירָיִךְ
אֵיךְ יֶעֱרַב לִי אֱכוֹל וּשְׁתוֹת, בְּעֵת אֶחֱזֶה
כִּי יִסְחֲבוּ הַכְּלָבִים אֶת כְּפִירָיִךְ
אוֹ אֵיךְ מְאוֹר יוֹם יְהִי מָתוֹק לְעֵינַי, בְּעוֹד
אֶרְאֶה בְּפִי עֹרְבִים פִּגְרֵי נְשָׁרָיִךְ....2)

ככלותו לכתוב את ספרו הכוזרי, אשר בו ישים דברו בפי „החבר" להביע תהלת הארץ הנבחרת ומלך הכוזרים שואל אותו בתמימותו אך גם בתוכחה לאמר: „אם כן אתה מקצר בחכת תורתך שאין אתה משים את המקום הזה מגמתך ובית חייך ומותך, ואיך אתה אומר רחם על ציון כי היא בית חיינו — ואינך זריז להיות בה? ויהיו דברי החבר אליו — דברי ודוי והכרת עותתו — דברים שעל כל איש יהודי לשום אותם כחותם על לבו, דברי תוכחה ומוסר לאלפי

על כסאות גביריך, כלומר על כסאות בית דוד, ואמר כסאות לשון רבים על שם הכתוב כסאות לבית דוד (תהלים קכ"ג).

1) אגיד היא הפיעל ולמ"ד לבתרי סי' האקוזאטיף (על דרך לשון הארמי) כמו הרגו לאבנר, והכוונה אטלטל שברי לבבי (הנשבר ונדכה) בין הרי בתר אשר בסביבותיך.

2) בתולת בת־יהודה ישירי ריה"ל מערכת הרכבי הוצאת אחיאסף א' ו' עמוד 12—13, עם הערות חרש"ל והערות הרכבי.

„רבבות בני עמנו גם בדורותינו, אשר בפיהם ובתפלתם יכברו את ציון ולבם רחק „ממנה והם חפצים בהריסותה יותר מבנינה" לאמר: „הובשתני מלך כוזר! העון „הזה (ההתרשלות בבנין הארץ הקדושה) מנענו מהשלמת מה שיעדנו בו האלהים „בבית השני . . ., כי כבר היה הענין האלהי מזומן לחול כאשר בתחלה, אלו היו „מסכימים כלם לשוב בנפש חפצה, אבל שבו קצתם ונשארו רובם וגדוליהם „(ביחוד) נשארו בבבל רוצים בגלות בעבודה שלא יִפָּרְדוּ ממשכנותיהם „ועניניהם (עסקיהם) ועליהם נָסַבּוּ הדברים בשיר השירים: אני (האומה „הישראלית) ישנה (בגלות) ולבו (השכינה התמדת הנבואה שעוד לא פסקה אז „מישראל) עֵר. קול דודי דופק — קריאת האלהים לשוב (וכנסת ישראל מה „אומרת?): פָּשַׁטְתִּי אֶת כֻּתָּנְתִּי אֵיכָכָה אֶלְבָּשֶׁנָּה? — כלומר מתעצלים אנחנו לשוב „לארצנו הקדומה ולעזוב את כל חמדות ארצות הגולה. דודי שלח ידו מן החור— „עזרא ונחמיה והנביאים היו מפצירים בהם לשוב והורו קצתם הודאה בלתי גמורה „ואמרו: כשל כח הסַבָּל וכו', על כן באו הענינים מְקֻצָּרִים (שלא היתה גאולה „שלמה), כי הענין האלהי אינו חל על האיש אלא כפי הזדמנותו לו (לאמר „שאין לקוות לעזרת ההשגחה אם יעשה האדם מצדו כל הדברים שיוכל לעשות כפי „מסת כחותיו) אם מעט — מעט, ואם הרבה — הרבה. ואלו היו מזדמנים (בימי „העליה מבבל לארץ ישראל) בלבב שלם ונפש חפצה היינו פוגעים ממנו (כלומר „קרה אותנו וזכינו לגאולה שלמה) מה שפגעו (מה שקרה) אבותינו במצרים — „[אך אין] דבורנו: „השתחוו להר קדשו", ו„המחזיר שכינתו „לציון" אלא כצפצוף הזרזיר . . . „ואין אנחנו חושבים מה „שנאמר" . . . 1). ובכלותו לכתוב את ספרו הכוזרי ותם הוִכּוּחַ ומלך הכוזרים בא בברית דת ישראל גמר „החבר" — הוא הלוי — אמר, לעלות לארץ הקדושה וכל בקשות המלך, אשר קשתה עליו פרידתו, לא הניאוהו מחפצו לעלות על הר ציון ולבלות שם יתר שנותיו 2).

לבו ראה את הסכנה העצומה המרחפת על הנוסע לארץ הקדושה בימים ההם — בימי שעות־חרום, הריב בין אדום וישמעאל על דבר ציון וארץ הקדושה. ובכל זאת התעהו רוח הדמיון לחשוב, כי טוב לארץ יהודה, אם תצא מתחת ידי המושלמים ועמי הקתולים ימשלו בה, וידמה, כי הם יתנו לו ולבני עמו לשבת בה במנוחה, גם חלם חלום שיבת ציון לעת תצא הארץ מתחת ידי ממשלת ישמעאל, כי היה בן־קשטיליה — מדינת ספרד הנוצרית ומנעוריו שמע רק נוראות על דבר ממשלת „ישמעאל פרא אדם ובן הגר". כמרבית היהודים יושבי ספרד, האמין גם הוא, כי ממלכת הישמעאלים היא החיה הרביעית בחזון דניאל, החיה בעלת חֲסַף טִינָא בְּרַגְלֵי פַּרְזְלָא, אשר זרוע ה' תְּנַפֵּץ אותה לרסיסים ואז תִּוָּשַׁע יהודה תשועת עולמים. הימים ההם היו ימי נצחון לממלכות הנוצרים על ממלכות המושלמים בספרד, וכרבים, חשב גם הוא, כי היום אשר בו תִּשָּׁבֵר זרוע

---

1) כוזרי מאמר ב', סימן כ"ד—כ"ו, ונשיתי רק מעט מסגנון הלשון להטעים הדברים ולהסבירם, ורובי הדברים הבאתי בלשונם. ובכל זה יצאתי מגדרו של הרב המחבר והרחבתי הענין ביותר. שפ"ר. 2) מאמר חמישי בסוף הספר.

ישמעאל קרוב מאד. וכה הגה בתקות־לבו זאת, עד כי חזה אותה בחלום חזיון לילה ובהקיצו הֵליץ את חֲלוֹמוֹ בשיר נחמד ונעים לאמר:

נַמְתָּ וְנִרְדַּמְתָּ וְחָרֵד קַמְתָּ
מָה הַחֲלוֹם הַזֶּה אֲשֶׁר חָלָמְתָּ ?
אוּלַי חֲלוֹמְךָ הֶרְאֲךָ שׂוֹנַאֲךָ
כִּי דַל וְכִי שָׁפֵל וְאַתָּה רָמְתָּ:
אִמְרוּ לְבֶן־הָגָר: אֱסוֹף יַד גַּאֲוָה
מִבֶּן־גְּבִרְתְּךָ אֲשֶׁר זָעַמְתָּ:
שָׁפֵל רְאִיתִיךָ וְשׁוֹמֵם כַּחֲלוֹם
אוּלַי בְּהָקִיץ בֵּן כְּבָר שָׁמַמְתָּ:
וּשְׁנַת תְּתַ״ץ תְּתַץ לְךָ כָּל גַּאֲוָה
תֵּבוֹשׁ וְתֶחְפַּר מֵאֲשֶׁר זָמַמְתָּ:
הַאַתְּ אֲשֶׁר נִקְרָא שִׁמְךָ פֶּרֶא אֱנוֹשׁ
מַה־כָּבְדָה יָדְךָ וּמָה עָצַמְתָּ!
הַאַתְּ מְקָרָא פוּם מְמַלֵּל רַבְרְבָן
וַאֲשֶׁר בְּקַדִּישֵׁי זְבוּל נִלְחַמְתָּ:
הַאַתְּ חֲסַף טִינָא בְּרַגְלֵי פַּרְזְלָא
בְּאַחֲרִית בָּאתָ וְהִתְרוֹמַמְתָּ:
אוּלַי נְגָפְךָ אֵל בְּאַבְנָא דִי מְחָת
צַלְמָא, וְשִׁלַּם לְךָ אֲשֶׁר הִקְדַּמְתָּ (1.

בתמונתו התמימה האמין בקרבת קץ הגאולה אם תפול ממשלת ישמעאל בארץ ישראל, הדעה הלאֻמית תקפתהו בכל תקף עֻזה ותרוממהו מעל המעשים הנעשים בימיו ולעיניו. כן הננו רואים משיריו שראה בחלום חזיון לילה את בית המקדש עומד על מכונו, הכהנים על עבודתם והלוים על משמרותיהם משוררים משוררים ומזמרים זמירות־יה ושירי תהלה והוא שומע את שירת הסקו לה.

אֱלֹהַי! מִשְׁכְּנוֹתֶיךָ יְדִידוֹת
וְקִרְבָתְךָ בְּמַרְאֶה וְלֹא בְחִידוֹת
הֱבִיאַנִי חֲלוֹמִי מִקְדְּשֵׁי אֵל
וְשַׁרְתִּי מַלְאֲכוֹתָיו הַחֲמוּדוֹת (2.
וְהָעוֹלָה וּמִנְחָתָהּ וְנִסְכָּהּ
וְסָבִיב תִּמְרוֹת עָשָׁן כְּבֵדוֹת
וְנָעַמְתִּי בְּשָׁמְעִי שִׁיר לְוִיִּם
בְּסוֹדֵיהֶם לְסֵדֶר הָעֲבֹדוֹת

---

1) דיוואן ובב״י, ד״י 11
2) ושרתי — חבטתי מלשון אשורנו ולא קרוב, הערת רשד״ל ותרכבי,

הֱקִיצוֹתִי וְעוֹדִי עִמְּךָ אֵל
וְהוֹדֵיתִי , וְלָךְ נָאֶה לְהוֹדוֹת 1) ;

התשוקה הנפלאה והנלהבה לציון וארץ הקדושה — ארץ ששם השכינה שכונה לישראל , ובה אוצר כל חמודותיו , התשוקה הנפלאה הזאת הצמיחה לנו צרור פרחי־חמד — שירים נפלאים ברגשי עֹז ומלאים חן בהוד ותפארת בנינם הנאוה • שירי ציון המה ילדי רוח השירה אשר נחה על ה ל ו י והמה היקרים והמובחרים שבשירת הלשון העברית בהקיצה לתחיה , ושירות כזמירות תהלים תשמענה אזנינו מפי ה ל ו י לאמר :

יְ־ פֵה נוֹף מְשׂוֹשׂ תֵּבֵל   קִרְיָה לְמֶלֶךְ רָב
לָךְ נִכְסְפָה נַפְשִׁי   מִפַּאֲתֵי מַעֲרָב
הֲ מוֹן רַחֲמַי נִכְמָר   כִּי אֶזְכְּרָה קֶדֶם
כְּבוֹדֵךְ אֲשֶׁר גָּלָה   וְנָוֵךְ אֲשֶׁר חָרָב
וּ מִי יִתְּנֵנִי עַל   כַּנְפֵי נְשָׁרִים , עַד
אֲרַוֶּה בְדִמְעָתִי   עֲפָרֵךְ וְיִתְעָרָב
דְּ־רַשְׁתִּיךְ וְאִם מַלְכֵּךְ   אֵין בָּךְ , וְאִם בִּמְקוֹם 2)
צֳרִי גִלְעָדֵךְ נָחָשׁ   שָׂרָף וְגַם עַקְרָב 3)
הֲ לֹא אֶת אֲבָנַיִךְ   אֲחוֹנֵן וְאֶשָּׁקֵם
וְטַעַם רְגָבַיִךְ   לִי מִדְּבַשׁ יֶעֱרָב •

•   •   •   •   •   •

לִבִּי בְמִזְרָח וְאָ־   נֹכִי בְּסוֹף מַעֲרָב
אֵיךְ אֶטְעֲמָה אֶת־אֲשֶׁר   אֹכַל וְאֵיךְ יֶעֱרָב ?
אֵיכָה אֲשַׁלֵּם נְדָ־   רַי וֶאֱסָרַי , בְּעוֹד
צִיּוֹן בְּחֶבֶל אֱדוֹם   וַאֲנִי בְּכֶבֶל עֲרָב ?
יֵקַל בְּעֵינַי כָּל־טוּב   אֶרֶץ סְפָרַד , כְּמוֹ 4)
יֵקַר בְּעֵינַי רְאוֹת   עַפְרוֹת דְּבִיר נֶחֱרָב 5) ;

הקול הזה , קול שיר ציון , והרוח הזאת רוח חבת ציון תשמענה אזנינו מכל שירי ציון אשר שָׁר המשורר הזה , מושל־מליץ חכם חרשים להפליא אשר ידע לתת תאר וצביון לרגשותיו בשלל צבעים וציורים נפלאים ; ומה נשגבים ונעלים , נעימים ונחמדים המה המון רגשותיו , תמונותיו ניבָיו ונְאֻמָיו , אשר בהם שפך המשורר את שיחו ויוציא את כל רוחו • ק ד מ ו ת נעורי ישראל תתעורר לתחיה בחמדת ימי עלומיה ועל פניה הופיע נהרה , אך גם תמונת בת־יהודה השדודה

---

1) דיוואן ובמערכת ה ר כ ב י הוצאת אחיאסף כרך ראשון עמוד 8.
2) ואם להוראת אף — או גם „כי" . ובמקרא מצינו בלא וי"ו : אם אסק שמים שם אתה . הערת רשד"ל . 3) גלעדך בחטף־פתח לצורך המשקל . הערת הנ"ל .
4) על דרך ותקל גברתה בעיניה , ובוזי יקלו מענין קלון ובזיון .
5) בב"י ובמערכת הר כ ב י כרך ראשון עמוד 8.

וזר־קוצים על ראשה, נִגָּשָׂה וְנַעֲנָה נֶהֱדָּפָה ונרדפה התחזינה עינינו, וכה נראה משירי הלוי את פני כנסת ישראל פעם מכוסים בצלמות, ופעם מוהירים כזהר הרקיע לאור באור עולמה הבא לקץ הימים · משירי הגיון של הלוי נראה השתפכות נפש היהודי הלאֻמי, הנותן מרוחו על רוח הקורא ומעירר בקרבו עצב ותוגה, אך גם תקוה וחדות־ה׳ ופועל על נפשו פעולה נמרצה לארך ימים ·

ובאמת היה המשורר הלאֻמי שוקד לאצול מרוחו על אחיו בני עמו לעורר בלבם אהבת ציון, לשיבת האומה הזקנה שבאומות העולם אל מקום גְדוּלָהּ וערש ילדותה ומנהמת לבו קרא אל אחיו אשר בספרד:

הִנֵּה מִיּוֹם נָדַדְנוּ מִשָּׁלֵם וּבְנוֹתֶיהָ
וּמֵעַל צִיּוֹן נִפְרַדְנוּ וְנָדַמּוּ כָּל נְאוֹתֶיהָ,
אֲנַחְנוּ פְּלָאִים יָרַדְנוּ וְהִיא רָצְתָה שַׁבְּתוֹתֶיהָ ·
· · · · · · · ·
וּמִי יִתֵּן אֵבֶר כְּיוֹנָה לִי אָעוּפָה וְאֶשְׁכֹּנָה,
אָטוּשׁ תֵּימָן וְצָפוֹנָה וְאֶשְׁאַף רוּחַ צִיּוֹנָה . . .

ול„יונת רחוקים" יקרא המשורר: הִתְיַצְּבִי לָשׁוּב לְאֶרֶץ הַצְּבִי, וּשְׂדֵה אֱדוֹם וּשְׂדֵה עֲרָב הַכְאִיבִי · אך קול מִלָּיו נחבאו — ולא מצא הֵד לו כלב אחיו בני דורו · ובאמת בימים ההם, לפני שבע מאות שנה, עת היו דרכי הישוב הכללי מלאות חתחתים ומכשולים, בעצם ימי המלחמות שנלחמו עמי הצלב בעמי חצי־הירח ומצוקי ארצות הישוב המזרחי והמערבי השתערו איש על אחיו בזעף אף ושצף קצף, בשעת חרום כזאת, אך נפש מושל־מליץ הוגה דעות — נפש משורר חוזה חזיונות— דרכה עֹז להוציא מחשבה כזאת לפעלה · לא נפלא אפוא אם קולו היה קול קורא במדבר ואחד מאוהביו כתב לו מכתב וינסה להשיב אותו ממחשבתו בדברי עצה טובה וגם בלעג, להוכיח כי גם ירושלים הִנֵּה כעת בידי זרים וכבודה גלה ממנה, אך רבי יהודה הלוי החזיק במחשבתו ויצדיק חפצו באמרו: הֲיֵשׁ לָנוּ בְמִזְרָח אוֹ בְּמַעֲרָב מְקוֹם תִּקְוָה, נִהְיֶה עָלָיו בְּטוּחִים? · ומני אז לא ידעה נפשו מנוחה ובחבלי אהבה נמשך אל ארץ חמדתו, וישאף לחיות בה חיי נשמות, ובכלותו לכתוב את ספרו הגדול הכוזרי, הספר אשר בו זכה המושל־מליץ החוקר האלהי לחיי אַל־מָוֶת (בערך שנת ד"א תתק"א) הכין את עצמו לדרכו · אז נקרה שנוי בדרכי חייו פנימה, אשר על זה ירמוז המשורר וזה הֵסֵב כי גמר אמר למהר ולשלם נדרו · אז יעזוב רבי יהודה הלוי את ארצו ואת מולדתו, את מקום קברות אבותיו, השליך כל מחמדיו אחרי גֵוֹ, המיר בית הפארתו ומקום מנוחה שאננה במשענת הַהֵלֶךְ; נפרד מאת בתו היחידה „אֲחוֹת נַפְשׁוֹ" וכל תקותו בארץ, את נכדו יהודה, הבן היחיד לאמו מחמל נפשו, את בית תלמודו אשר חקים בטולידה וחבל תלמידיו המבקשים תורה מפיו אשר באהבת אב רחמן אֲהֵבָם וירחמם; נפרד מאוהביו ורעיו אשר כבדוהו וינשאוהו, ומכלי כל קנאה וצרת עין היה דברם עליו „כל עמי הארץ מתיהדים" (כרוכים אחרי יהודה); מכל חמודותיו אלה נפרד ויצא למסעיו אל הארץ אשר עינו ולבו שם · ורגשותיו אשר התרוצצו אז בקרבו יְתָאֵר לנו המושל־מליץ רבי יהודה הלוי בחכמת חרשים כמו חי

וכל קורא חָש ומרגיש את כל אשר הרה והגה בלבו המשורר בדברים האלה לאמר:

לְךָ נַפְשִׁי, בְּטוּחָה אוֹ חֲרֵדָה,
לְךָ מִשְׁתַּחֲוָה תָמִיד וּמוֹדָה
בְּךָ אֶשְׂמַח בְּעֵת אָנַע וְאָנוּד
וְלָךְ אוֹדֶה בְּכָל נִיעָה וְנִידָה
. . . .
וְלֹא אֶדְאַג עֲלֵי קִנְיָן וּבִנְיָן
וְלֹא עַל־הוֹן וְלֹא עַל־כָּל־אֲבֵדָה
עֲדֵי כִּי אֶטְּשָׁה יוֹצֵאת חֲלָצַי
אֲחוֹת נַפְשִׁי וְהִיא לִי רַק יְחִידָה 1)
וְאֶשְׁכַּח אֶת־בְּנָהּ פִּלַּח כְּבֵדִי
וְאֵין לִי בִלְעָדֵי זִכְרוֹ לְחִידָה 2)
פְּרִי מֵעַי וְיֶלֶד שַׁעֲשׁוּעַי
וְאֵיךְ יִשְׁכַּח יְהוּדָה אֶת יְהוּדָה? 3)
וְנָקַל זֹאת לְנֶגֶד אַהֲבָתָךְ
עֲדֵי אָבוֹא שְׁעָרֶיךָ בְּתוֹדָה
וְאָגוּר שָׁם, וְאֶחְשׁוֹב אֶת לְבָבִי
עֲלֵי מִזְבַּחֲךָ עוֹלָה עֲקוּדָה 4)
וְאֶתֵּן אֶת־קְבוּרָתִי בְּאַרְצָךְ
לְמַעַן תִּהְיֶה לִי שָׁם לְעֵדָה 5).

בלכתו למסעיו דרך ארץ ספרד, חרדו כל ראשי קהלות ישראל לקראתו ויקבלו פניו בהדרת כבוד, בעברו דרך קורדובה יצא לקראתו הפילוסוף הישיש הרב רבי יוסף בן צדיק ויָבֵא לו מנחה בשם קהלת ישראל בהעיר העתיקה הזאת עם שיר תהלה אשר שָׁר לכבודו לאמר:

אֲבִי הַשִּׁיר כְּאִלּוּ טִפְּחוּהוּ
יְדֵי אָגוּר, וְאַמְנָתוֹ דְבוֹרָה 6),

1) מכאן למדנו (כאשר העיר דוקעס) כי צדק בעל שלשלת הקבלה באמרו כי בת יחידת היתה לו לרבי יהודה הלוי.

2) ואשכח את בנה, אשר היותו רחוק ממני הוא לי כחץ המוחץ ומפלח כבדי (משלי ז׳ כ״ג). ואני זוכר אותו בכל עת, וזכרונו עולה תמיד על שפתי. כמו המליצות והחידות הנעימות (שהיו שעשועיהם, כנראה בספר חובת הלבבות).

3) שמח לבי בהתגלות כי בן בתו של רבי יהודה הלוי היה שמו יהודה, כי רבים מאמינים לבעל השלשלת שאמר כי בתו יחידתו של רבי יהודה הלוי היתה אשתו של ראב״ע, ולא שמענו לראב״ע בנים אלא אחד (והוא המיר תורת משה כתורת מחמד) אבל יצחק היה שמו ולא יהודה.

4) אולי צריך להיות ואשמח כי לבבי וכו׳, או ואזבח את לבבי. הערת הרשד״ל.

5) בב״י וקובץ שירי ריה״ל מערכת הרכבי הוצאת אחיאסף כרך ראשון עמוד 31—35.

6) ידי אגור — הוא אגור בן יקא הנזכר (במשלי ל׳) ושגגה יצאה מלפני השליט הרב

יְצוֹדֵד הַנְּפָשׁוֹת , רַק לְרָצוֹן ,
בְּלִי יָקוּשׁ וְלֹא רֶשֶׁת מְזֹרָה .
לְבַד בְּשִׂפַּת דְּבַשׁ , וּדְבַר נְגִידִים ,
וְחֵן כַּמָּן , וְטַל מִלָּה בְּרוּרָה .
הֲגוּר אַרְיֵה יְהוּדָה , אוֹ צְבִי ? כִּי
חֲלוּשָׁה נִמְצְאָה בוֹ עִם גְּבוּרָה .
לְזֵכֶר פָּעֳלוֹ רוּחַ קְנֵה מֹר ,
וְאוֹר מִזָּהֳרוֹ כִּקְנֵי מְנוֹרָה .
כְּלִיל יֹפִי , אֲחִי שֵׂכֶל , צְבִי חֵן ,
אֲבִי מוּסָר , יְלִיד חָכְמָה וְתוֹרָה...
וְהֵם בֶּן קִישׁ וְאַתָּה אִישׁ אֱלֹהִים ,
וְלֹא מָצְאוּ לְהָבִיא לָךְ תְּשׁוּרָה...

המליץ בטוב טעמו וכבעל־דעת נקיה, לא אבה לקבל את המנחה אשר שלחו לו טובי קהלת ק ו ר ד ו ב ה ועל שיר הכבוד השיב הוא בשיר־תודה אומר כבוד ויקר לשמם וסוף דבריו הוא :

שְׁאֵלָתִי – יְדִידוּתְכֶם לְבַדָּהּ
וְאֵין דָּבָר – בְּרַגְלַי אֶעֱבֹרָה [1] .

גם ברמון ספרד (גראנדה) קבלוהו אצילי העדה בכבוד גדול והרב ר ב י ד ו ד א ב ן ־ מ ו ה ג א ר הביא לו בשם הקהלה מנחה טלית מצוּיֶּצֶת יקרה מאד ויקבלה ויודה בשיר תודה . את המליץ ר ב י י ה ו ד ה א ב ן ־ ג י א ת לא ראה וישלח לו לברכת הפרידה שיר קטן ויפה [2] . משם ירד באניה בחברת אחדים מידידיו ואוהביו אשר נלוו אליו במסעו , ויאחז דרכו מצרימה לבא משם ארצה ישראל (בערך שנת תתק"א) ; ובהיותו בספינה כמה נפשו להגיע אל מחוז חפצו , האניה נִשָּׂאָה על כנפי רוח והוא — כדברו — דָחוּי ביד מערב אֱלֵי מזרח . חזיונות לבו ומשאת־נפשו אל ארץ קדשו היו מלאכי פניו לַנחותו אל מחוז חפצו . הוא : „קָבוּר בְּחַיָּיו בַּאֲרוֹן עֵץ , לֹא־קַרְקַע . . . יוֹשֵׁב וְאֵין לַעֲמוֹד עֲלֵי רַגְלָיו , שׁוֹכֵב וְאֵין רַגְלָיו מְשֻׁלָּחוֹת" , חוֹלֶה וְצָפוּי אֱלֵי־לַעַג חֹבֵל וּמַלָּח כָּל בְּנֵי פִרְחָח , יָרֵא מִשּׁוֹדְדֵי הַיָּם וְחוֹלֶה מַחֲלַת הַיָּם ; אַךְ גַּם אָז „יַעֲלוֹז הַלֵּב וְהַטּוּחוֹת [3] , ואז ישיר י ה ו ד ה ה ל ו י שירות הים אשר אין ערוך לחִנָּם ויָפְיָם .

וְיָם יֶהֱמֶה וְנַפְשִׁי תַעֲלֹז , כִּי אֱלֵי מִקְדַּשׁ אֱלֹהֶיהָ קְרֵבָה [4] .

המחבר שמתרגם : „אלס וואָרע דיע דיכטערין דעבאָרראַ זיינע אַממע געוועזען אונד אלס האַטטע אַגאַר איהן ערצאָגען" שנראה כאלו קרא ה ג ר והוא הלוי משורר כאחד ממשוררי הערבים — זאין הדברים מתקבלים גם על פי הטעם היפה . שפ"ר .

1) בתולת בת־יהודה עמוד 58. מערכת הרכבי הוצאת אחיאסף כרך ראשון עמוד 105.

2) בב"י עמוד 19, מערכת הרכבי כ"א עמוד 108.

3) כל המנוקד מלשונו של השיר המתחיל קראו עלי בנות בב"י ובמערכת הרכבי כ"א ע' 21—22.

4) בב"י ומעהר"ב כ"א ע' 24.

. . . וַאֲנִי עַל־גַּב אֲנִי תָלוּי בְּבֵין אֶרֶץ וּבֵין שָׁמַיִם

ויוסיף לאמר : אָחוּג וְאָנוּעַ ; וְנָקַל זֹאת , עֲדֵי אָחֹג בְּתוֹכְבֵי יְרוּשָׁלָיִם [1] .

על ידי הרוחות שבים נתעכבה ספינתו במסעה והגיע לחוף אלכסנדריא של מצרים לפני חג הסוכות (בערך תתק"ב), ויצא רבי יהודה אל אחיו בני עמו להִנָּפֵש מדרכו ולשבת ביניהם ימים מועטים, ולאחוז דרכו הלאה בזמן קצר מאד. ובאלכסנדריא נמצא אז הרופא, הרב, המשורר וכבד מאד בהון ועשר ושמו ר' אהרן בן־ציון אבן־אלעמאני, והוא מהר לכבד את האורח היקר ובני לויתו אשר באו עמו, ויעתר רבי יהודה לשאלתו וישב בביתו ויִנָּפֵש מעמל הדרך ותלאות הים, ואדון הבית ובניו משרתים ומנטלים ומנשאים אותו וישאר באלכסנדריא שלשה ירחים עד ימי החֲנֻכָּה, ויִרחש לב המשורר תודה אל בעל אכסניא שלו וישיר שיר תודה לו ולבניו. לתקופת הימים נפרד מאוהביו לנסוע לעיר החוף דאמיאטע, שם מצא את אוהבו ורעו מספרד רבי חלפון הלוי וירא רבי יהודה לראות פניו — כי קבל אגרת מנגיד כל יהודי מצרים ושמו רבי שמואל בן־חנניה אבו־מאסנור, ובה יחלה פניו לסור אל ביתו, ורבי יהודה לא יכול להשיב פני שר וגדול כמותו.

רבי שמואל אבו־מאסנור היה, כנראה, רופא נפש הכליף מבית מלכי פטימה אשר מלכו אז במצרים (בקאירא) אל־הָפִיד (הפידוש) לְדִינְאַלְּהַ, אשר גִדלו וינשאהו בגלל ישרו ואמונתו. להכליף הזה בן מביש ורע־מעללים, ובהיותו גם שר־השרים — (הוויזיר הגדול) היה לנגע כל הארץ, ויחר בו אף אביו המלך ויחליט להמיתו בסם־המות וישם חפצו לפני רופאיו המושלמי והיהודי. וימאן הרופא היהודי לעשות רצון מלכו והרופא המושלמי שמע לקולו וישם סף רעל בכוס בן־המלך. אחרי מות הבן נִחם אביו על מעשהו ויהי לו הרצח הזה למכשול לב ויתאבל על בנו ימים רבים. ויגרש את הרופא הישמעאלי ואת הרופא היהודי אבו־מאסנור גִּדל וינשאהו להיות לנגיד על כל קהִלות היהודים אשר במלכותו. והנגיד הזה הפציר ברבי יהודה הלוי לסור אל היכלו אשר בעיר הבירה קאירה. רבי יהודה לא יכול השב פני שר וגדול כמוהו, גם היה דרוש לו לקחת ממנו כתבי תעודה למסעו לארץ הקדושה. אך את חפץ הנגיד, כי יקח ממנו מַתַּת־כסף לא מלא הלוי ויכתוב אליו מכתב תודה וברכה, לאמר: "ה' ברכני ולא הצריכני, רק אין דבר ברגלי אעבורה, הֵבאתי בידי דַיִי והִשְׁאַרְתִּי אחרי ברכה, והיה עם לבי שֶׁאֲכַבֵּד ולא אַכְבִּיד על אדם". ובראש המכתב יפנה אל הנגיד בדברי שיר לאמר:

אִם רְצוֹן נַפְשְׁכֶם לְמַלְאוֹת רְצוֹנִי
שַׁלְּחוּנִי וְאֵלְכָה לַאדוֹנִי,
כִּי מְנוּחָה לֹא אֶמְצְאָה עוֹד לְרַגְלִי
עַד אֲכוֹנֵן בְּבֵית מְעוֹנוֹ — מְעוֹנִי.
אַל פְּעָמַי תְּאַחֲרוּ מִנְּסוֹעַ
כִּי אֲפַחֵד פֶּן יִקְרְנִי אֲסוֹנִי.

---

1) בב"י ומערכת הרכבי כ"א עמוד 34.

שְׁאֵלָתִי : חֲסוֹת בְּכַנְפֵי כְבוֹד אֵל
וֶהֱיוֹת עִם מְלוֹן אֲבוֹתַי — מְלוֹנִי 1).

אחרי כי שלח המכתב לפניו בא בעצמו לקאירא ור׳ שמואל הנגיד אבו־מאנסור קבלו בכבוד ואהבה ויפַנֶּה לו בתי מדות, ורבי יהודה שָׁר עליו ועל שלשת בניו שירי תודה כבוד וברכה 2). בנסעו על נהר נילוס — שיחור מצרים — הרקיעה בת־שירתו עוד הפעם לשחקים, ויישר שירות יאור מצרים ויזכור ימי עולם והנפלאות בעת צאת ישראל ממצרים וחבת כלולת בת־יהודה וחסד נעוריה בימי כלולותיה ויזכור גם את נדרו לעלות בהר ציון אשר לא מִלֵּא עד כה 3). בקאירה מצא אוהב ורֵעַ את סופר הישיבה הרב רבי נתן בר שמואל, אשר המשורר יפליג בשבחו ויחלק לו כבוד גדול 4). שם התחדש בלב המשורר החפץ לנסות כחו בשירי אהבה ויישר שיר נעים על האהבה והוא אז כבר כבן ששים שנה. בהשיר אשר שָׁר לכבוד רבי אהרן אלעמאנו חִבֵּר את חמדת שירי אהבים ותהלת ידידו רבי אהרן ותשוקתו וגעגועיו להארץ הקדושה. — בקאירה לא עמד רבי יהודה הלוי רק ימים מועטים, כי לבו נמשך לארץ הקדושה ויקוט בפניו ויאמר: „הַמִּצְרַיִם תְּכִילֵנִי? ונפשי וזִמּוֹתַי לְהַר צִיּוֹן צְנוּפוֹת 5), וימהר ויסע לעיר־החוף דאמיעטטע ויגיע אליה ביום צום עשרה בטבת תתק״ב, כמו שנאמר בהחרוז האחרון אשר בהשיר לר׳ חלפון המתחיל: לִבִּי מְעִירִי לַעֲלוֹת לְבֵית קָדְשִׁי וְעִירִי.

שם נאספו רבים מידידיו מוקיריו והושבי שמו וביניהם רעו כאח לו אבו־סעיד חלפון הלוי, איש גדול ובעל מעשים גדולים וכבירים. לו וליתר אוהביו ומוקיריו כתב שירי ידידות מלאי כח המליצה הרוממה ורעיונות יקרים ונכבדים. — עוד הפעם העתירו עליו מכבדיו ואוהביו דברים, כי ישתקע במצרים — כי גם היא ארץ פלאות כארץ ישראל, וגלוי־שכינה היה גם בה, ועל אדמתה נולד אבי הנביאים ועוד ראיות הרבה מן הכתובים. כי חשובה מצרים בארץ ישראל, אך הוא השיב להם:

הֲקָרְנוּהָ וְכֵן הִיא, אַךְ לְבָבִי
יְמָאֵן לַמְרַפִּים עַל־נִקְלָה
וְאֵדַע כִּי שְׁכִינָה נָטְתָה שָׁם
כְּאֹרֵחַ לְצֵל אֵלוֹן וְאֵלָה
וְעִם שָׁלֵם וְצִיּוֹן הִיא כְאֶזְרָח
וְשָׁם תּוֹרָה וְשָׁמָּה הַגְּדֻלָּה
מְקוֹם הַדִּין מְקוֹם הָרַחֲמִים שָׁם
וְשָׁם יַחֵל אֱנוֹשׁ לִשְׂכַר פְּעֻלָּה 6)

---

1) מכתב הראשון בבתולת ב״י (במערכת הרכבי מכתב ו׳). שפ״ד.
2) בתולת בת־יהודה 92, 98. במערכת הרכבי כרך א׳, 117—126.
3) בתולת בת־יהודה 91. 4) בב״י עמוד 86, מעמוד 113 ואילך במעה״ר כ״א מע׳ 41.
5) בב״י עמוד 103. 6) בב״י 106 מערכת הרכבי כ״א עמוד 53.

מעיר־החוף דאמיעטטע במצרים ירד רבי יהודה הלוי באניה לבא ארצה ישראל, אך מני אז לא נדע עוד בבירור אנה פנה ובאיזה מקום התישב להשתקע. בארץ הקדושה משלו אז מלכי הניצרים ונשיאיהם, האבירים והרוזנים מבני משפחתו של גבור הפראנקים הנערץ גאטטפריעד מבולליאן המצביא חיל נוסעי־הצלב הראשונים, והם נתנו להיהודים לשבת בארץ ישראל וגם בעיר ירושלים שהיתה אז עיר נוצרית. גם בעצם העת שעלה רבי יהודה הלוי לארץ לא היו הדרכים בחזקת סכנה, כי ל:מן ידוע שבתו המלחמות בין הנוצרים והמושלמים. נוסעי הצלב, אחרי הֶאֱחָזָם בארץ הקדושה בימי דור אחד היו לנרפים ועצלים ומוגי לב ויתנו כופר ויעלו מס לנשיאי המושלמים, לבל יִלָּחֲמוּ בהם; גם היו היהודים חשובים בחצרות הרוזנים־הנוצרים אשר בארץ הקדושה, ואחד מההגמונים יקרא הגר עליהם, כי בחפץ נשותיהם הם בוחרים יותר לשאל בעצת הרופאים או המושלמים ולא ישימו לב לבני אמונתם הלאטינים (הקתולים). לפי הנראה היה הדבר כן, יען כי היו רופאי הנוצרים אז נבערים מדעת חכמת הרפואה ומוחזקים לרופאי־אליל.

נראה הדבר, כי הגיע הלוי למחוז חפצו ומשאת־נפשו ורגליו עמדו בשערי ירושלים. אך ימי ישיבתו בעיר חמדתו לא ארכו, כי הנוצרים נחרו בו וימררו את חייו. ואל קורותיו אלה יתיחסו החרוזים בשיר צמדים לאמר:

הִנֵּה בְךָ שִׁבְרִי וּמַאֲוָיִי
אַתְּ צוּר לְבָבִי וּמְקוֹר חַיַּי

. . . . .

וְאֶסְבְּלָה סֵבֶל עֲוֹן עַמִּי . . .
וְאַט אֱלֵי עֹל סֻבֳּלוֹ שִׁכְמִי,
לֹא אֶפְרְשָׂה כַּפַּי פְּנֵי אֵל זָר . . .
יוֹם נֶאֱבַדְתִּי עַל דָּתֵךְ,
לֹא עָבַדְתִּי זוּלָתֵךְ [2].

על תולדות ימיו האחרונים ענן פרוש למסך. נפגשהו בצור ובדמשק ונדע, כי גם שמה קבלוהו קהלות ישראל בחבה גדולה ובכל אותות כבוד ויקר. בשירו שכתב אל אחד מאוהביו בצור, ושם יביע ברכה ותודה „לצור וחכמיה אשר בלב כחותם את שמו קָבְעוּ", נקרא דברים מרגיזי לב ומרעישי נפש. המשורר היה למתאונן על תקוה בוגדה ותוחלת נכזבה, על חזיונות לבו כי כלו כעשן וכעוף התעופפו כל תוחלתו אורו וישעו, גם לב הקורא יִמַּס בהרגישו שברון לב המשורר ומצוקות נפשו אשר התגברו:

לֹא הָעֲנָנִים הֵם אֲשֶׁר נִבְקָעוּ,
כִּי אִם שְׁתֵּי עֵינַי אֲשֶׁר דָּמָעוּ.
אַט שׁוֹחֲרַי! פֶּן אֵשׁ אֲנָחָה תִּשְׂרְפֵם
וּמְנַחֲמַי! פֶּן בִּבְכִי יִטְבָּעוּ

---

1) כרם חמד ח"ד עמוד 24. לקט שושנים גראֶטץ עמוד 110. סימן י"ד.

כִּי יֶהֱזוּ מוֹקְדֵי קְרָבַי יֹאמְרוּ
אֵיכָה נְחָלִים מִיקֹד נָבְעוּ 1) .

בשיר הזה הננו רואים את המשורר, כאשר תשוח עליו נפשו, זוכר תלאותיו, תקותיו אשר עלו בתהו ותהיינה לו למפח־נפש והוא מתיאש מטובה ונחמה. ומה תדאב נפש הקורא הנלבב למראה היאוש של איש אלהים, בעל הגבורה, אריר אמונה ונאור וכביר כמשוררנו־מליצנו ומושלנו. גם שנת מותו, גם מקום קבורתו ומצבתו נעלמים מאתנו. ב ד מ ש ק השמיע את הוד קול שירתו האחרונה 2), „שירת ציון — שירת אָסָף", המשורר המקונן המשתוקק אל ציון מכלל יופי, ונפשו תערוג לחזות ביפיה, השתפכות נפש בן־יהודה המחכה, כי יגיע ויראה „עלות אורֵךְ וְיִבָּקְעוּ עָלָיו שְׁחָרָיִךְ — ונפש מושל־מליץ יצאה בדברו והנה נצפנו עתותיו, נסע נסתר מנגד עינינו — ואיננו! רוח העם צרר אותו בכנפיו ויספר ממנו הגדה נפלאה, כי יצאה נשמת המשורר בחבת ציון בהשתפך נפשו, אל חיק אמו — אדמתו, ואביר ישמעאל רכב עליו וירקיהו בחרבו וימיתהו בעוד קינת ציון על פיו ולשונו 3), גם תִסמן מקום קבורתו בכפר כָּבוּל 4) . ואלמוני כתב על מצבת קבורתו הדברים :

אֱנוֹשׁ דוֹרֵשׁ מְעוֹן צֶדֶק וְחֶסֶד
וְאָן פָּנָה עֲנָוָה עִם תְּעוּדָה ?
שְׁלָשְׁתָּן נִקְבְּצוּ יַחַד וְאוֹמְרוֹת :
הֲלֹא הֵן פֹּה אֲנַחְנוּ — בִּיהוּדָה 5) .

אך היש בכח המלות הקצרות האלה לספר מקצת שבחו של האיש השלם בעל הנפש הטהורה כעצם השמים לטהר, היש בכח המלות האלה לתאר לנו פני האיש מלאים הוד אלוה ומפיקים נגה דעת אלהים, לכת בדרכיו בחיינו פה עלי אדמות. נפש י ה ו ד ה ה ל ו י היא הנפש העליונה של הכנסיה הישראלית כלה, נפש האומה החיה והמשכלת; יעקב הוא חבל נחלתו, ואהבתו את אומתו היא גבורתו ובה עשה חיל בשירותיו וחקירותיו. אל כל אשר יהיה רוחו זה ללכת תניחהו אהבתו ללאמו, ששון ישעו תשגבהו ובצרתו לו צר. הלאם הישראלי וארץ ישראל היו מערכי לב י ה ו ד ה ה ל ו י ומשאת־נפשו, ועל כן הוא ולא אחר היא דמות דיוקנה של האומה במראה וַהֲלָךְ־נפש, ובכל חזון לבה בימים עָבְרוּ וימים יוצרו.

---

1) גנזי אָקספורד דף י"ט עמוד ב׳, מע־כת הרכבי כ"א 126.
2) גנזי אָקספורד בהקדמה עמוד IX הערה א׳.
3) בשלשלת הקבלה. 4) בספר יוחסין לרבי אברהם זכות.
5) גנזי אָקספורד עמוד 27, לקט שושנים לגראֶטץ עמוד 111.

פרק שביעי

דור שלישי לרבנים.

(המשך):

ים וקדם, רדיפות אדום וישמעאל: דברי ימי מסע הצלב השני וגזרות המושלמים למלכי מחמד מבית האלמוהדים בספרד הדרומית.

מעמד קהלות ישראל בצרפת הצפונית Champagne. איש יהודי נגיד האזרחים־היהודים (praepositus, Prevôt) בצרפת, רבי נתן אופיסיאל מתוכח עם נשיאי הכהונה הקתולית, בעלי התוספות ובית־מדרשם, רבי יוסף קרא רבי אליעזר ב״ר נתן (הראב״ן) המחבב את הצרות. מסע הצלב השני, פיטר ביניריבילים (Peter Venerabilis) והנזיר רודאָלף, בערנהארד איש קלאירבאו (Bernhard v. Clairvaus) והקיסר קונראד מגני היהודים. רדיפות ישמעאל נגד ישראל: בעלי הכת המחמדית שיסד בן־תומרת באפריקה וספרד הדרומית (האלמוהדיים) ורדיפותיהם נגד היהודים. — מלכם עבדול־מומין וגזרותיו, הנגיד רבי יהודה אבן־עזרא, הקראים בספרד: יהודה הדסי, קורא הדורות רבי אברהם בן דאוד (הראב״ד בעל הקבלה) ושיטתו בחקר אמונה, רבי אברהם אבן־עזרא ופעולותיו, רבנו יעקב (רבנו תם) ו„אספת אגודת בני צרפת״ ו„תקנות קדמונים״.

(מן ד״א תתק״ה = 1145 — ד״א תתקמ״א 1181).

בספרד הגיעה ההשתלמות המושכלת אשר לבני ישראל למרום קצה, וַתָּנֶץ ותגמול פריה בצאת מקרבה אבי מליצי ישראל בשפת עברית החדשה; ובעת ההיא נראה גם חפץ ונטיה להשתלמות הזאת. מלכות שני המלכים הראשונים לבית המלוכה קאפעט: לודוויג הששי ולודוויג השביעי 1), היתה טובה לכנסת ישראל יושבת צרפת כמלכות לודוויג החסיד. יהודי צרפת הצפונית היו עשירים ויתענגו על רוב שלום ומצבם היה מאושר עד כי עורר קנאה בלב בני עם הארץ. אסמיהם מלאו בר ויקביהם פרצו מרוב תירוש. בבתי מרכלתם רבו הסחורות, וקופסאותיהם מלאות היו — כסף וזהב. לא לבד כי היו בעלי־בתים, ועשיריהם בנו להם בתי מדות לתפארה, כי אם גם היו בעלי נחלאות — בעלי שדות וכרמים, והם, או עבדיהם ושפחותיהם, אשר קנו מבני הנוצרים עובדים בהם. מקור אחד יספר, כי מחצית הבתים בעיר פאריז (אשר לא היתה עוד אז העיר הגדולה בתבל ארצה כאשר היא היום) היו קנין היהודים 1). קהלות ישראל נחשבו למערכת אזרחים בפני עצמה ועומדת ברשות עצמה בהנהגתה פנימה, ובראשה עמד נגיד־אזרחים מטעם המלוכה, אשר נתן לו שם המשרה „ראש ונגיד״ (Praepositus, Prevöt), ובכלל פקודותיו

---

1) ד״א תתס״ח — ד״א תתק״מ = 1108—1180. 2) עיין ציון בסוף הספר.

היה להגן על עמו לבל יעשו הנוצרים עמם רעה וגם להכביד אכפו על הנוצרים הלָוים כסף מאת היהודים ואינם משלמים ברצון טוב וכח נתן לו מטעם המלוכה גם לענוש ולאסור בבית־הכלא את הממאנים לפרוע חובותיהם. המנהיג הזה היה נבחר מקרב היהודים ועל פיהם ונתקיים ונתאַשֵׁר מטעם המלך או הרוזן (Baron), אשר לו היתה אדמת העיר 1). היהודים היו יוצאים ונכנסים בחצר המלך וישאו משרות כבודות. רבנו תם, האב להתורה התלמודית בדור ההוא היה חשוב מאד בעיני המלך, וגם נדע שבחצר המלך והשרים היה אז יוצא ונכנס. חכם תלמודי אחר, רבי נתן אופיסיאל שהכנוי הזה לבדו מוכיח עליו שנשא משרה במדינה, וכנראה עמד במשמרתו לפני ההגמון (בישוף) משאנץ 2).

---

1) יוצא ממכתב המלך לודוויג השביעי לבני העיר Etamps נִמצא בזכרונות Bouquet, בספרו Recueil חלק י"א עמוד 314. ובשו"ת מהר"ם מרוטנבורג דף 112 עמוד ד'.

2) הפרשה הזאת — מצב יהודי צרפת הצפונית בראשית המאה העשירית לאלף החמישי — נכבדה מאד, ומקור הדברים המה הספרים: „יוסף המקנא" וספר „הנצחון הישן" שהביאו המלומד האשכנזי וואגענזייל עם תרגום בלשון רומית, ולדברי הרב המחבר (בציון ז' בסוף הספר) שני הספרים אחד הוא בשנוי נוסחאות והוא הספר „תשובות..." — המלקט הוא רבי אליהו ועצם הדברים הם מרבי נתן אופיסיאל ובנו רבי יוסף. כלו עניני ויכוחים באמונה, ומסודר לפי סדר פרשיות כתבי־הקדש וברית החדשה, אך מויכוחיו יוצא ברור כי היה רבי נתן זה עייל בלא בר להיכלי נשיאי האמונה והשרים והרוזנים, גם היו לו דין ודברים עם האפיפיור גריגור בכבודו ובעצמו, והתוכח עמו בפירוש הפסוק: „דרך כוכב מיעקב" (במדבר כ"ד, י"ז). השיב דברים להגמון מיואני (Joigny) וההגמון משאנץ (Sens) ששאלו „מה זה שאמרו ישראל לעגל הזהב אלה אלהיך" וכו'; סוף דבר מכל הספר הזה נראה שהיה לבם של חכמי היהודים בצרפת בזמן ההוא גם בהכהנים והשרים הגדולים, — כי לא הכבידו עליהם אכפם לשמוע חרפת תורתם ולשתוק, כי אם נתנו להם הרשות לדבר ככל העולה על רוחם באין מעצור. מכל דף ודף מבצבץ משם חפש־הדעות בלי מצרים ששלט אז בארץ, עד כי מצאו היהודים את לבבם להשמיע את כל מחשבותיהם. וסבלנות כזאת נותנת באמת כבוד לראשי הכהונה הקתולית בצרפת בימים ההם. ספר נכבד מאד לדברי ימי ישראל בצרפת בהשנים המעטות שלפני מסע הצלב השני, כתב הרב רבי צדוק הכהן רב הכולל לב"י יושבי צרפת והמדינות, הנקרא בשם „חקירה על דבר יוסף המקנא" (Etude sur le livre de Joseph le Zelateur). השאלות הם על דבר העקרים והיסודות של שתי האמונות, והרבנים הנזכרים בספר הויכוח הזה, לא לבד שהם משתדלים להציל כבוד התורה התלמודית, כי אם גם לפעמים, מתוך חום הויכוחים הם משיבים מלחמה גם בשערי אנשי מצותם — הספר היקר של הרב צדוק כהן מבאר: שם הספר, מחברו, זמנו בצמצום. על דבר יוסף האפפיסיאלי, אבותיו ומשפחתו, החכמים והרבנים הנזכרים בו, המבטאים הצרפתים בלשון צרפת ישנה שבאו בו ובאור המלות הקשות האלה, וראשי פרקים מן הטענות והמענות—. בנוגע להדבר האחרון הזה יש רק להעיר, שאם לא היו רבני צרפת פילוסופים או מתפלספים כחבריהם בספרד, אך התשובות נאמרות בחכמה ובינת אדם ישרה — וברוב הפעמים גם בחריצות נפלאה. מטעמים מובנים — לא אוכל להביא פה אף דבר אחר מעקרי הטענות והמענות והויכוחים הנוגעות בעקרי אמונות שונות — וגם את דברי הרב המחבר במקום הזה הנני מקצר — אך לדוגמא אביא רק איזו דברים שנוגעים רק לפשטי המקראות או שאלות המדות והמנהגים לאמר:

„קופין (אחד מהכומרים מבעלי־האחוה הזאת) אחד מצא את רבי יוסף (המקנא) בדרך „פריש ואמר לו: יעקב אביכם גנב היה ואין אוכל רבית כמוהו, שבשביל קערה אחת של נזיד „עדשים, שהיתה שוה מחצה זקוק קנה בכורה שהיתה שוה אלף זקוקים. והשיב לו פשט הר"ר „יוסף בכור־שור: ויאמר יעקב מכרה כיום את בכורתך, לאמר כמה ששוה „היום" שמא תמות „קודם אבינו, או שמא יאבד אבינו את נכסיו לפני מותו, ואני נותן לך דמים כמו טובת־הנאה „שהיא שוה היום. ויאמר עשו: הנה אנכי הולך למות — איש שדה יוצא ליהרג בכל יום ולמה זה

בכלל היו השרים והכהנים משתעשעים עם היהודים בדברי שיחה בעניני אמונה, מתוכחים נושאים ונותנים ושומעים תשובותיהם, אבל לא עלתה על לבם לעשות לחכמי ישראל רעה אם דברו דבריהם כאשר עם לבבם · הנה כן היו אז יהודי צרפת חפשים בגופם ונפשם. גם בניו של רבי נתן האופיסיאלי רבי יוסף ורבי אשר ודודו רבי יוסף איש שארטר (קרטר"ש) דברו לכבוד תורתם לפני מלכים ונשיאי האמונה הקתולית ואיש לא כִהָה בם·

במעמד טוב כזה, בנוח מעט ליהודי צרפת מקושי השעבוד והגזרות בימי הבינים היה בידם להקדיש כל כחותיהם ולשום מעינם רק בתלמוד אשר לקח לבבם — למוד התלמוד על פי הדרך שכבש לפניהם רַבָּן של ישראל רש"י · לדעת ולהבין את כל התלמוד מראשו ועד סופו ולבָאֲרו ולפָרְשו היתה אז משא נפש יהודי צרפת וכל מאוַיֵי לבם ותעצומות פעולתם אל חפצם זה · המָוֶת שם קץ לפעולת אבי הפרשנים אשר בטרוי"ש, רבנו שלמה יצחקי נתבקש בישיבה של מעלה לפני גמרו את פירושו על כל חלקי התלמוד, אך תלמידיו התאמצו לכלות את אשר החל לעשות מורם הגדול ולהשלים את ספרו · רבי שלמה פרשנדתא הנחיל את רוחו ליוצאי חלציו ותלמידיו ותלמידי תלמידיו, רוח החִפוש והבִקור, לצרף עניני התלמוד, בדַמות ענין לענין, בעמק הפלפול ההגיוני, המנתח את הענין לדקי דקים ומוצא חלוקים בין דבר לדבר, דקים כחוטי השערה, והם נכונים ואמתים· — ומימיו של רש"י זרחה שמש בקרת התלמוד בחקר־הלכה ועל פי המדה הזאת קם דור למודי התלמוד בצרפת הצפונית, אשר לא נסוגו אחור גם מבַקֵר את מורם הגדול, וימצאו מקומות גם „בפירוש הקונטרס" שאינם מסכימים לדעתם עם האמת · ויגדילו נחלת רבי שלמה היצחקי, וירחיבו ויוסיפו עליה ויבקרו אותה וימצאו פירושים חדשים · אך מורא רבם וכבודו היו עליהם ולא מצאו לבם לתת מדור בפני עצמם לפירושיהם הנוטים מ„פירושי הקונטרס" ויקראו את חדושיהם בשם „תוספות" ל„פירושי הקונטרס" · ומאז נקראו חכמי בתי־מדרש שבצרפת הצפונית בשם „בעלי התוספות", והם חכמי התלמוד שעסקם היה הבקרת, ישוב הקושיות ופשר

„לי בכורה? וימכור את בכורתו —בדמים חשובים— ויעקב נתן לעשו לחם" וכו׳, אין כתיב וימכור בלחם ונזיד עדשים אלא ויעקב נתן לעשו, שנתן לו בחנם מלבד דמי המכר — רק בשביל היכר המכירה כמו שרגילין היום לעשות בעלי־המסחר (סעודת המסחר). ועיין על זה ועל טעם הרבית שהתירו ללות לנכרי גם כן הערת החכם האלבערשטאמם Revue des etudet (חלק רביעי ספר שביעי עמוד 148). רבי יוסף מספר את ויכוחו עם כומר אחד בהמקרא אשרי נשוי פשע כסוי חטאה — שהוא בסתירה על הפסוק מכסה פשעיו לא יצליח, וישאלהו האחרון למה אינכם מתודים לפני החזן שלכם כמונו והשיבו וכו׳. — וכן השיב רבי נתן להאפיפיור וכו׳. — פעמים אין מספר יסופר מרבי נתן ורבי יוסף בנו שהיו יושבים בחצר ההגמון משאנין, מנורמנדיה וכו׳ — סוף דבר מכל האמור בהספר הזה נראה כי לא הרגישו יהודי צרפת אז את עול הגלות, הרשות נתנה להם לדבר דבריהם לטובת אמונתם ככל אשר עם לבבם, ומלבד המקורים בספרי זכרונות צרפת, יוצא גם מדברי רבנו תם (ביצה דף ו׳ ע"א) כי היו בין היהודים גובי המס וכו׳. כאשר הזכרתי, מלבד ספרו של הרב צדוק כהן יוסף המקנא יש לעיין בספר העתי בלשון צרפת ההשקפה על חקירות בחכמות ישראל (ספר ראשון מעמוד 222 ואילך, וחלק שלישי ספר חמישי מן עמוד 1 והלאה). עוד יש להעיר, כי בעלי ספרי הויכוחים האחרונים לקחו דברים מהספר הזה ושמו בכליהם, ויש ששנו רק שמו וייחסוהו לעצמם — ויקראוהו בשם „ספר נצחון". שפ"ר.

והסתירות ופירוש המקומות הסתומים שלא נתפרשו כל צרכם על ידי רש"י.

עבודת בעלי התוספות היתה במקצת: השלמת פירוש חלקי הש"ס מה שלא פירש עוד רש"י, ובכלל מלואים לפירושיו. בכל מקום שלא עמד עליו, ובמקצת לצרף ולבקר את פירושיו ולהרחיבם. התכונה המופלאת והמקורית אשר לדרך הלמוד שהנהיגו בעלי התוספות היא: אי־משא פנים גם לגדול המוחזק ומוסכם לאב לתורה, כי בעל התלמוד יהיה רואה בעיניו, בוחן ובודק הסברות השונות, ההוכחות והראיות, בניני אב ותולדותיהם, ומוציא לצדק משפט על פי הכרעת השכל לבדו. בגדל בקיאותם של בעלי התוספות, היו ספרי התלמוד ונושאי כליו, פירושיו, מוצאיו ומבואיו, הטענות ודמענות, הקושיות והתירוצים, דעות פסקים ודינין — פתוחים וערוכים לפניהם, והם נקראים מאליהם כציורים בהירים. בחריפות שכלם, נתחו כל ענין וכל למוד מלמודי התלמוד בחכמה רבה והגיון דק מן הדק, עדי מצאם יסודות הענין וכללי הדינים אשר הם מבקשים, ולפעמים מצאו צד־שוה בשני ענינים רחוקים ביסודם לפום רהיטא, ושמועות רחוקות נעשו קרובות. קשה מאד לברר ולבאר להאיש שלא היתה עמלו בתורת התלמוד ומפרשיו ולא גדל בהם תכונת הלמוד הזה ולתת לו מושג שלם וציור נאמן — מהבקרת החרוצה שהיתה כלי זיינם של גבורי התורה התלמודית — בעלי־התוספות. לפעמים נראם, והנה עלילות (אפעראציאנען) הגיונות הקשים קשים ועמוקים נפתרים על ידיהם מבלי משים ובחריצות ומהירות כאלו היה עליהם למצוא תשובה קלה לשאלת תינוקות של בית רבן. חֹמר התלמוד הקשה והנוח להתפרר בקשיותו ונראה כאינו מוכשר כלל לקבל צורה לרוח היוצר וחפצו, החֹמר הזה נהפך בידי בעלי התוספות לעיסה רכה או חלת שעוה המִּתְרַכֵּך ומתפשט, מקבל את צורת יוצרו ומהמזג לכמה מזיגות — לחמר עשוי לפנים שונים. דברים שבתלמוד שלפי המושכל הראשון אין להם דמיון ויחס לעניני הזמן הזה מצאו הם הקישים למרבה ויוציאו לצדק משפט עניני החיים מדברי התלמוד ופסקיו.

בני חבורת בעלי־התוספות הראשונים היו: בני משפחת רש"י: שני חתניו רבי מאיר בן שמואל מרומרוג או רמירו (עיר מצער בקרבת טרוי"ש) ורבי יהודה בן נתן (הריב"ן), התלמודיים שקבלו תורתם מחכמי לותיר, אך רובי תורתם והשכלתם התלמודית קבלו מחותנם רש"י והוא היה רבם המובהק: נכדי רש"י והם: רבי יצחק (הר"י הזקן), רבי שמואל (הרשב"ם) ורבנו יעקב איש תם או רבנו תם: שלשת האחים בני רבי מאיר הנזכר ועליהם נוסיף גם את רבי יצחק בן אשר הלוי משפייאֶר איש אשכנזי גם בן ממשפחת רש"י, ונודע בקצור שמו: הריב"א 1).

1) הריב"ן השלים לפרש מסכת מכות מדף י"ט ואילך, כמובא כבר למעלה: „רבנו גופו „טהור ויצאה נשמתו בטהרה לא פירש יותר, ומכאן ואילך לשון תלמיד רבי יהודה ברבי נתן". פירושיו נזכרו בספר התרומות סי' קס"ז וקס"ט; בספר המכריע ובסמ"ג עשין, וגם הוא חבר תוספות על תלמוד והובאו בהגהות מרדכי סנהדרין סימן תר"ז ובתוספות שלנו בכמה מקומות. והחכם הגדול רבי שז"ח האלבערשטאם ברר, כי גם הפירוש המיוחס לרש"י על מסכת נזיר הוא מהריב"ן וזה על פי כתב יד אשר באוצר ספריו, וגם בעל או"ז מביא פירושיו (עיין דודו"ד ח"ד 330, 335). עוד יש להזכיר בין בעלי התוספות הראשונים את בנו של הריב"ן רבי יום־טוב, שחבר גם הוא תוספות ומובא באור זרוע הלכות סעודה סימן קנ"ה, ובתוספות נזיר דף ל"ז ע"א, והוא אשר רבני

על פי צורתן מתחלקות „התוספות" , או חדושי תורה בבית־מדרשם של חכמי צרפת לשני פנים : למשא־ומתן בישוב דברי הגמרא , ישוב הסתירות ופירוקי הקושיות והמה „חדושים", ומסקנות החדושים הדינים והפסקים היוצאים מהם והם „פסקי תוספות" · המשא־ומתן , ההשואה או החלוק הולידו דינים חדשים והם תוצאות ההשקפות החדשות לרגלי ישוב הענינים והסוגיות · — על ידי העסק המופלג בתלמוד ויחוד הדבור והעיון אליו בבתי־מדרש שבצרפת ושבלותיר (כבר בארנו שבכלל לותיר הן גם מדינות הריינוס · שפ"ר) לא התפתח כראוי העיון ביתר מקצעות שבתורה . המליצה העברית לא מצאה לה מְטַפְּחִים ומְרַבִּים בבתי־מדרש אלה · כי במקום ממשלת ההגיון ונתוח הרעיון אין מקום למשל ומליצה — והרגש נִדָּף ונדח מפני השכל · אם יש מקום להדמיון בבית־מדרש הפלפול התלמודי , הוא רק לדמיון הממציא מעשים שיקרו באופנים סבוכים ומסוכסכים הנותנים מקום לחדש דבר בשאלה ותשובה . רוב בעלי־התוספות היו גם מבארי המקרא , אך לא שמו לב לפשוטי המקראות , ויביטו בכתבי־הקדש באספקלריא של הדרש וההגדה , ועל הדרך הזו נתחברו גם תוספות על התורה ·

רבי טוביה בן אליעזר איש מגנצא חבר פירושים על התורה וחמש מגלות על ידי לקוטי אגדות השייכות להכתובים באותה פרשה (בערך תתס"ז), ויקרא את הלקוטים האלה לקח־טוב או פסיקתא זוטרא דרבי טוביה 1) . אך שני חכמים מחכמי צרפת מצאו לבם לצאת בדרך אחרת מחבריהם ויותירו לטוב את דרך הפשט מן הדרש , והם : רבי יוסף ברבי שמעון קרא ור' שמואל בן מאיר (הרשב"ם) 2) · לשני הפשטנים האלה בין חכמי תורה שבצרפת יאתה תהלה כי מצאו און בנפשם לכבוש להם דרך הפשט , בעוד אשר אבותיהם היו דרשנים ידועים , רבי יוסף קרא הוא בנו של רבי שמעון קרא מחבר הילקוט על התורה וכתבי־הקדש , גם הרשב"ם נתגדל על ברכי אביו זקנו רש"י שחלק כבוד להדרשה · שניהם , כנראה , נתעוררו ללמוד את התורה ולפרשה באורח באור מושכל ופשטי על ידי רבי מנחם בן חלבו 3), הפשטן הנודע והראשון ביהודי צרפת ואשכנז ועל ידי הספרדי שבא לשבת בצרפת רבי עובדיה · משני אלה באה הדעת לרבי יוסף קרא והרשב"ם , לעזוב את הדרשה ולבקש ישוב המקראות באופן מושכל — הפשט הנוסד בדקדוק הלשון ויושר ההגיון · הרשב"ם הוכיח לעיני רש"י אביו זקנו , כי לא נכונה עשה

תם (בספר הישר סימן תרנ"ז) קוראהו „הישיש" וגם (סימן תרצ"ט) „קרובו". החכם וויס יאמר להוכיח כי מחבר ספר הישר רבי יום־טוב הוא נכדו של רבי יום־טוב הזקן . עיין דודו"ד ח"ד עמוד 340 . שפ"ר .

1) הספר הזה אינו לקוטי דרושים מחז"ל לבדם , כי אם פירושים יפים על דרך הפשט מסברא דנפשיה . כי היה אשכנזי , מוכח ממה שיספר בפרטות את דברי גזרות תתנ"ו (בפרשת אמור) . נדפס לראשונה בספר ויקרא בוויניציאה שנת ש"ח ונעתק גם כן לרומית , ועתה יצא לאור על ידי הרב החכם רבי שלמה באָבער עם מבוא גדול והערות נכבדות , והחכם באָבער מוכיח , כי לא היה אשכנזי , כי אם יליד ארצות יון במדינת קאסטוריו , החכם באָבער הוציא לאור ספרי בראשית ושמות , ובזמן האחרון הוציא לאור הרב פאדווא גם על במדבר ודברים , ומדרשיו על המש מגלות עודם בכתב־יד . שפ"ר .

2) זמן פעולת שניהם בין השנים ד"א תת"ס — ד"א תת"ק .

3) דודו של רבי יוסף קרא . שפ"ר .

בהמשכו יותר מדאי אחרי הדרש ורש"י הודה על האמת ויאמר שאם היה לו פנאי היה צריך לעשות פירושים אחרים „על פי הפשטים המתחדשים בכל יום" 1), לאמר על פי חקי דקדוק הלשון שנתגלו אז והחלו להתפשט ברבים. בדרכו זה הלך הרשב"ם בבאוריו על התורה וחמש מגלות ורבי יוסף קרא כתב באוריו לרוב ספרי הנביאים והכתובים 2).

אמנם כן, שני מבארי כתבי־הקדש הצרפתים לא נוכל להשוות בשום פנים להספרדים רבי יונה אבן־גנא'ח ורבי משה גיקטליא; ולספרי הבאורים שלהם יש ערך רק בדבר תולדות ההתפתחות המושכלת, שמהם נראה, כי השיטה המושכלת בבאורי המקראות מצאה לה מסלה גם בלב יהודי צרפת ואשכנז. בכללם רחוקים המה מדרכי הבאור על פי רוח בקרת חפשית. שיר השירים לדעת הרשב"ם, אינו שיר אהבים — כי אם שירת כנסת ישראל לדודה בימי אשרה והצלחתה ועניה ומרודיה. לפרקים הנם יוצאים מגדרם בהשקפה חפשית יותר מדאי — אבל ההשקפה הבודדה הזאת אין לה קשר ויחס עם חוג השקפת הדת ועניני היהדות בכלל. במקום אחד יאמר הרשב"ם, כי היום שנזכר בכתבי־הקדש מתחיל מן הבקר והוא יום שלאחריו לילה, נגד המקובל לכל הדעות 3), אבל לדעתו זאת לא היתה כל פעולה על דעותיו ולא הלך על פיה לשיטתו בכל שאלות הדת. — מתוצאות הספרות האחרות בכנסת ישראל הצרפתית בימים ההם בפנות אחרות מלבד התלמוד וחקר הלכה ומבארי המקרא שהזכרנו לא נדע דבר. עוד יותר נראה עניות־הרוח אצל יהודי אשכנז, כי מימות רש"י היו רק נגררים אחרי אחיהם שבצרפת הצפונית ונטפלים להם. אך שני סופרים בדברי הימים עמדו אז באשכנז שראוים להיות נזכרים במקום הזה: רבי אליעזר בר נתן איש מגנצא (הראב"ן) בעל המחבר „מאסף תלמודי" „צפנת פענח" או „אבן העזר" 4). ורבי אליעזר בר נתן הלוי מקולוניא (קאֶלן), אשר כתב דברי ימי הגזרות בעת מסע הצלב הראשון. את מחזות התלאות, הרצח השוד והשבר אשר ראו יְתָאֵר בחזות קשה מאד. סגנונו נמלץ ורוח שירה מרחפת עליו. ספוריו, אם גם מלאים קינים והגה והי ומליצות ופיוטים, הם בכל

---

1) עיין למעלה דרך הרשב"ם בפירושיו, טוב טעמו ודרכו לבאר המקראות על פי הבינה הישרה, בעמק הפשט ותורת הלשון מפליא מאד את האיש הרגיל לראות בהמבארים הצרפתים והאשכנזים רק דרשנים, הדרך הזאת דורשת בקרת והארה מיוחדת. עד כאן לשון הרב המחבר בהערה בשולי העמוד. והנה להעריך יקרת הרשב"ם. גודל ערכו כמפרש ומבאר כת"ק, השקפתו המושכלת על היהדות ותארי השי"ת והנסים והנפלאות, השקפתו על תורת הלשון העברית — דרכו בתלמוד כמפרש ומבאר — כל אלה הוא דרוש גדול ונכבד לא יכילם פה הגליון, ולכן שבתי ממחשבתי למלא אף במקצת מאשר החסיר הרב המחבר, כי כמעט שלא תאר כלל את רבנו שמואל וידבר כו בדרך העברה. החסרון הזה נמנה בספרו של החכם ד"ר דוד ראָזין בספרו: „הרשב"ם בתור מבאר כתבי־הקדש". ספר גדול ונכבד, תולדה שלמה, וציור פנים מאירות, אשר באורן נראה אור חדש בעבודת הרוח בין רבותינו שבצרפת בדור בעלי־תוספות הראשונים — שם הספר הוא: ראבי זאמועל ב. מאיר (רשב"ם) אלס שריפטערקלאֶרער, ברעסלוי 1880, וראוי היה לתרגמו עברית לתועלת התורנים שבארצנו. שפ"ר.

2) פירוש הרשב"ם פרשת וישב.

3) ולא נדפס רק פירושו לאיוב, עיין בספר הירחון. לפראנקל שנות 1858—1859,

4) בפירושו לפרשה ראשונה שבתורה ועיין ציון ח' בסוף הספר.

אלה מדויקים במספרים ובצמצומי הזמן והמקום, והוא המקור היותר נאמן לקורות הגזרות — שם הספר „קונטרס גזרות תתנ"ו 1). אך כמעט השלים הראב"ן את ספרו, המספר לדור צרות מסע הצלב הראשון, ורשימת צרות חדשות והרוגים על קדוש השם חדשים הנה באה · הוָה על הוָה נקרא, ומקדם וים התרגשו לבא רדיפות על כנסת ישראל, עד כי כמעט נראה, שכְּלָיָה באה לעולמו של ישראל ועוד מעט ויִכָּחֵד העם העתיק הזה כלה מן הארץ ·

בעת ההיא, כאשר המליץ־מושל הגדול והיקר שבנעימי זמירות ישראל בארצות גלותו, רבי יהודה הלוי, שפך שיחו ויקרא מנהמת לבו: „הֲיֵשׁ לָנוּ בְּמִזְרָח אוֹ בְּמַעֲרָב מָקוֹם בּוֹ נִהְיֶה בְּטוּחִים". נִבָּא הלוי וידע מה נִבָּא · בנפשו, נפש חוזה חזון העתים, הרגיש וידע את השעות הרעות המתרגשות לבא לעולמו של ישראל, כי עוד מעט ולא תהיה תקומה להנודד הנצחי בכל ארצות גלותו — בכל מדינות מלכיות אדום וישמעאל · עוד מעט וישראל הכיר לדעת את האמת המרה כלענה, כי רק החפץ למצוא בו תועלת או כח לעשות חיל היא הסִבָּה, כי ישאו ויסבלו אותו עמי המזרח והמערב, כי אין לו בית מנוס באחד המקומות בתבל ארצה, ששם יראה אור וחיים באשר גם הוא אדם וגם לו חלק ונחלה בחיי משפחת האדם על האדמה, כי הֶחָסוּת הזאת, שמצאה האומה הישראלית בימים ההם בצל מלכים ורוזנים היתה לא בהסכמה אל הדת, כי אם בנטיה מהתורה אשר שמו אז לפני בני מרעיתם כהני הקתולים במערב ומורי האישלם במזרח · וכמעט התעוררו העמים מזה ומזה ותנח עליהם רוח כהניהם ולמודיהם מצאו מסלות בלבבם — ותהי הסִבָּה המְחַיֶּבֶת מהמסבבים האלה — שלשלת של צרות ישראל לבלי קץ ולבלי תכלית ומסירת־נפשות טובי העם, על קדושת אמונות ודעות — יסודות היהדות · ישראל לקח אז שנית משענת הֵלֶך בידו ובלב קרוע ונפש מרה עזב את אדמת הארץ אשר אהבה באהבת איש את ארץ מולדתו אשר בה ראה אור עולם · למרות הדבר כי חכמי היהודים ורבניהם בימי הדורות ההם במחצית המאה השתים עשרה לספירת הנוצרים — נעלו ברוח חכמה ונעם המדות המתוקנת ממורי עמי המזרח והמערב וכהניהם — הביטו אדוני הארץ עליהם כעל חדלי־אדם, וכהביט האדון על עבדו השפל והנבזה · במזרח ומערב נרדפו על צואריהם, חסמו בפניהם את דרכי החיים ויָצֵרו צעדיהם, יען כי אלה גם אלה דרשו מהיהודי כי יְבַטֵּא בפיו ובשפתיו דברים אשר לבו רחק מהם ודעתו אינה סובלתם. אלה ואלה קראו לו — למות בחרב או להמיר דת מורשה · עמי המערב והמזרח: צרפתים ואשכנזים, ערביים וברבריים התחרו במעשיהם להתיש כח האומה החלשה שבאומות העולם · על יד נהרות הריינוס, הדָנֻבָּה והסֵינָה ועל חופי ימה של אפריקה, כל עמי המערב והמזרח תקעו כף ויהיו בעצה אחת לרדוף מלא אחרי עם ישראל בשם האמונה וכבוד תהלתה — אז רגשו גוים ולאמים נוסדו יחד להכחיד את השבט, אשר ממנו ומקרבו היתה להם אורה ותורה · עד ימי מסע הצלב השני היו הגזרות בודדות; אך משנת ד"א תתק"ו = 1146 והלאה החלו הרדיפות להיות תכופות וצפופות, גזרה משכה אחריה גזרה ורדיפה בארץ היתה גוררת אחריה רדיפות רבות בכל הארצות מסביב · בימים ההם החלו עפעפי־שחר

1) יצא לאור על ידי יעלינעק, עיין ציון ה',

אור יום הבא להִבָּקַע. מסעי הצלב משכו אחריהם מחוות החיים, אשר היו למבשרי אור קרוב, אך בעצם העת ההיא לעת קץ הלילה התגבר החשך ויפרוש כנפיו השחורים על הארץ והדרים עליה. — אז החלו הרדיפות האיומות והנוראות, הצרות ההולכות ומתגברות, ההולכות ומתרבות, אשר הטביעו חותמם על פני עם דל חֲלֵכָה, הצרות אשר החשיכו עולמו של ישראל ורושמיהן נחרשו כמו בצפורן שמיר על פני העם הנענה והנדכה ולא נמחו מעל פניו גם בימי הדור האחרון. הצרות אשר הטביע מטבעת השפלות על האומה הירודה עדי קיימה בנפשה את תפלתה: „וְנַפְשִׁי כֶּעָפָר לַכֹּל תִּהְיֶה" — ותהי לנעלבת ואינה עולבת, שומעת חרפתה ואינה משיבה כדברי הנביא: „נִגַּשׂ וְהוּא נַעֲנֶה וְלֹא יִפְתַּח פִּיו כַּשֶּׂה לַטֶּבַח יוּבָל וּכְרָחֵל לִפְנֵי גֹזְזֶיהָ נֶאֱלָמָה וְלֹא יִפְתַּח פִּיו". המקרא הזה בישעיה אינו אומר כלל דרשני, כי כל איש ישראל יחזה אותו מבשרו, והמעשים בכל יום מעידים עליו.

להרדיפות אשר בזמן אחד פרצו באירופה ואפריקה נמצאו הסבות הראשונות בהמעשים שהרגיזו אז עמים והרעישו ממלכות בשני חלקי העולם אסיה ואפריקה. באותה העת, אשר בני הנוצרים נוסעי הצלב הראשונים לוכדי עיר הקדש היו הולכים ודלים, ויקם בירושלים וערי יהודה דור נוצרים חדש אשר לא ידעו את מלחמות האמונה, אשר נלחמו אבותיהם הגבורים, דור רפויי כח ומוגי לב, והלך ממשלתם בירושלים והנשיאות הנוצרית מסביב לה הלך ודל, התעורר הגבור הנערץ התוגרמי נֻ רֶ דִּ י ן, וכאריה מסבכו עלה ויתנשא לגָרֵש את כל הנוצרים מארץ הקדושה וכל ארצות אסיה. העיר ע ד ע ס ה כבר נלכדה וצעקת הנוצרים הקוראים לעזרה הקיפה את כל אירופה. אז יצאה הקריאה מנשיאי הכהונה הקתולית בארצות אשכנז וצרפת אל בני עם מרעיתם, להתאזר עז שנית, לקחת עוד הפעם את החרב בימינם והצלב חותם אמונתם בשמאלם ולעלות לארץ ישראל, אז קם ויהי המעשה הנודע בתולדות בני האדם בשם מסע הצלב השני, עם רגש הדת שהתלהב נולדה גם הקנאה הצמאה לדם; ותוצאות הקנאה הזאת נגלו לראשונה בתמונות גזרות רבות ורעות על היהודים בארצות אירופה התיכונה באשכנז וצרפת.

מלך צרפת לודוויג השביעי, אשר חטאתיו האמתיות או המדומות היו לו למכשול לב, תפש את הצלב בידו וידור נדר להלחם עד נטף דם האחרון בעד האמונה הנרדפת בארצות קדם, ממנו ראו וכן עשו גם הנשים קלות הדעת המלכה ע ל ע א נ ו ר ה והגבירות הרואות פניה המשרתות אותה, וכאשר בימים ההם התעורר הכהן האב (אבט) ב ע ר נ ה א ר ד איש ק ל א י ר ב א ו, איש חסיד וקדוש באמת ובעל־דעות נקיות וכוונה טהורה, ועם זה גם חכם לוקח נפשות בדבריו ובמשאו אשר נשא בקהל עם, קרא גם הוא לאלפי רבבות התמימים המאמינים לצאת בחרב וצלב נגד המחמדיים המתנשאים להשיב להם את ירושלים וארץ הקדושה כלה, התרבה והתגדל מספר נוסעי הצלב ויהיו למחנה גדולה מאד. בפעם הזאת היה אבי הכנסיה הקתולית, האפיפיור א ב ג י נ ו ס השלישי בכבודו ועצמו, האיש אשר העיר לב נוסעי הצלב על היהודים. הוא הוציא כתב־פקודה לאמר, כל איש המתנדב להתיצב במערכת המלחמה הקדושה מלחמת אלהים בהמחמדיים הכופרים חפשי הוא מלשלם את הרבית בעד הלואות־ כסף שלָוָה מאת היהודי. האפיפיור

אמר למשוך לו בדבר הזה אנשים רבים מתנדבים להלחם במערכת חיל המאמינים · ויהי הדבר הזה מני־אז להואנה לכל המבקשים להפקיע את עצמם מידי החובות שהתחייבו להיהודים · גם האב בערנהארד הקדוש , אשר היה גבר תמים וימאס בכל עת להשתמש בהמצאות כאלה לחפץ קדוש ותכלית רצויה לו , איש טהר לב , אשר לא אבה שמוע את תורת רבים מחבריו הכהנים שאמרו „גדולה עברה לשמה" · גם הוא היה אנוס על פי דבורו של האפיפיור להודיע ברבים הפקעת שעבוד החובות שהתחייבו נוסעי הצלב להיהודים 1) · ואז נמצא אב (אבט) אחר ושמו פיטר המכֻבָּד מקליני , אשר הסית את המלך לודוויג השביעי ומחנה נוסעי הצלב ביהודים ; ויִשטין השכם והשטן על היהודים לאבדם ולמצער לגזול ולחמוס את רכושם ולמצוא כסף לצרכי המלחמה וכל התכונה ·

וכה היו דברי הכהן הזה : „מה בצע כי נצא לארצות רחוקות להתגרות „באויבי דתנו , אם היהודים זעומי אלהים , הרעים והחטאים יותר מהערביים „והסרקינים , בקרבנו הם יושבים ומנאצים את שם משיחנו־גואלנו ? הן הסרקיני „והערבי — אשר גם הוא כמונו יאמין כי משיחנו נולד מרוח־הקדש והנהו בכל „זאת ארור בעולם הזה והעולם הבא כי יכחיש באלהותו , הנה עוד יותר ארור הוא „היהודי וקללת אלהים רובצת בו , כי הוא כופר בהכל ומלעיב באמונתנו" — „ובכל אלה אינני דורש כי יגירו על ידי חרב את החטאים האלה , כי בכתבי־הקדש „נאמר : „אל תמיתם" , האל לא יאבה , כי יִתַּמו החוטאים האלה מן הארץ . רק „יחיו וכקין הורג אחיו יהיו נעים ונדים כל ימיהם , עמוסי חרפה ותלאה , ובחייהם „יהיו נקראים מתים · היהודים הִנָּם עתה משעבדים לעמים אחרים , מְעֻנים „ומְדֻכאים , נאנחים ונאנקים , מוגי לב ירודים ורדופים , וכן יהיו כל הימים כל „עוד לא יִוָשעו תשועת עולמים בהכירם את האמונה הטהורה — הקתולית „המְאַשֶׁרֶת את בניה אֹשֶׁר עולמים · „אל תמיתם" הנני קורא אליך (אל המלך) , אך „השפילם והכניעם ונקלים ונבזים יהיו כל הימים" — אחרי הקטגוריא הזאת מונה האב החסיד מקליני את עונותיהם של ישראל , „כי קונים המה כלי הקדש „שנגנבו מבתי תפלה להנוצרים . ובהכלים הקדושים האלה אינם נוהגים היהודים גם „כמנהג בלטשאצר בכלי המקדש אשר הוציא לשתות בהם יין , כי אם נוהגים בהם „מנהג בזיון ועושים מעשים אשר לא יֵעָשׂו" — , ותקטן עוד זאת בעיני היהודים „והִנָּם מבזים את הצלב וכוס של ברכה הקדושה לשלומי אמוני הנוצרים , וגם נמוסי „הממלכה מחזקים את ידם , כי על פי נמוסי הממלכה אין היהודי מחויב להחזיר „את כלי הקדש שלקח בעבוט מן הנוצרים" · כהנה וכהנה ירבה לדבר האב (אבט) החסיד ובחתימת דבריו יעתיר דברים על המלך ושריו , כי יקחו מהיהודים את הונם וקנינם לשאת את עול ההוצאות הדרושות להכין נשק וצרכי מלחמה למחנות נוסעי הצלב , כי אנשי החיל הקדושים , מלבד שהם משליכים נפשם מנגד , עוד עזבו את בתיהם ושדותיהם ויצאו במערכת הנלחמים בעד האמונה הקדושה , ואין הדין נותן לחוס על היהודים ולהשאיר להם ההון שעשו להם שלא במשפט , בשעה שהנוצרים מקריבים הונם ואונם על מזבח האמונה . — דבר האב החסיד איש קליני היה , כי לא ישאירו ליהודים כי אם גויתם ויעמידו אותם ריקם על

1) Epistolae St. Bernhardi N. 363.

גחליהם, ובכספם ורכושם ישברו הנוצרים את גאון הסרקינים המושלמים הכופרים, ואז — כאשר ינצלו את היהודים ויירשו את רכושם, אז יהיה הכח בידי נוסעי הצלב הקדושים לעשות חיל נגד הסרקינים, להכניעם ולבצור רוחם 1). בהמשפטים האלה של הכהן החסיד איש קליני הננו רואים הגיון ישר על פי דרכו ושיטתו — שיטת רועי האמונה בימי הבינים, והתורה אשר שם אבי הדת הקתולית האפיפיור גריגור השביעי לפני עדת כהניו וקדושיו. מלך צרפת לודוויג השביעי, בכל היותו נוטה בלבו להיהודים ודורש טובתם, היה מוכרח לעשות למצער את דבר האפיפיור, להפקיע את הַלְוָאות הנוצרים נוסעי הצלב שלָוו מן היהודים, כי יהיו פטורים מתשלומי החובות 2). הנה כן בפעם הזאת אמרה הכהֻנה הקתולית די בעשקה את היהודים העשירים ובעשותה אותם לעניים. והמלך הטוב והרחמן ושריו החכמים, וביחוד האבא (אבט) סוגיר וחברו בערנהארד הקדוש, אשר בידו היו נפשות כל אמוני הקתולים להטותם לכל אשר יחפוץ, חומה היו על היהודים ולא נתנו לבני האספסוף לנגוע ביהודים ולעשות בהם הרג רב, כאשר בימי מסע הצלב הראשון.

כן היה המעמד הכללי בצרפת הצפונית, אך לא כן היה גורל היהודים באשכנז בהמדינות היושבות על יד נהר הריינוס, כל קהלות ישראל, אשר עוד לא שבו לאיתנן, ולא נרפאו מהמכות אשר הוכו בימי ההרגות והמטבח אשר הכינו להם נוסעי הצלב הראשונים. הקיסר קונראד השלישי היה גבר אין־אונים, ואזרחי הערים, אשר בימי מסע הצלב הראשון הגינו על היהודים ולא נתנו את בעלי המלחמה הקדושה לנגוע בהם לרעה, נהפכו עתה — מראשית ימי מסע הצלב השני — להם לאויבים. נזיר־כהן צרפתי ררודאלף שמו ברח מבית מקלטו לשוט בארצות צרפת ואשכנז לעורר את העם להתנדב ולצאת בגדוד בעלי הצבא הקדוש למלחמת חובה ומצוה נגד הסרקינים. והנזיר רודאלף היה בעל שפה נאמנים ומדברותיו היו כאש אוכלה להלהיב לב אמוני הקתולים ולהצית בהם אש קנאת הדת נוראה מאד. הכהן הנזיר הזה חשב באמונתו ותומתו להכחיד כלה מן הארץ את כל הכופרים בעיקרי האמונה הקתולית, או להכניסם בברית דת קדשו, ובבאו ארצה אשכנז למדינות הריינוס היתה ראשית מעשהו להסית את הנוצרים הגרמניים בהיהודים. אז נסע הנזיר רודאלף מעיר לעיר ומכפר לכפר בכל הארץ לארכה ולרחבה, ובכל מקום באו היה דורש דרשותיו, כי חובת כל בן נאמן להתורה הקתולית לעשות שפטים בהכופרים בכל מקום שהם וראשית מעשה הנלחמים החונים על דגל הצלב תהיה — להכחיד ולהשמיד את כל היהודים היושבים ביניהם. עוד מעט ויהודי אשכנז היו צפויים אֱלֵי־כְלָיָה גמורה, וכמעט היתה הרעה עוד יותר מאשר בימי מסע הצלב הראשון, לולי הקיסר קונראד השלישי, אשר מראשית ימי מסע הצלב השני נראה, כי לבו אינו נוטה אל ההזיה והקנאה, אשר מלאו אז לב נוסעי הצלב, לולי הוא שעמד לימין היהודים וידאג לשלומם ובטחון נפשם ורכושם. בארצות אחוזתיו, ששם היה הוא בעצמו המושל הקצה להם את העיר נירנבורג 3), ועוד איזה מבצרים להֵאָסף שמה ולהִסָגר מפני חיילות

1) Bouquet, recueil XIV, 642, Du-Chesne Scriptores Franc, IV ; 460.

2) ר' אפרים מבונא מגלת־הגזרות תתק"ו מלואים לס' עמק הבכא (בתרגום אשכנזי לוויענער).

3) Otto v. Freisingen, de Gest's Frederici B. I, C. 27.

נוסעי הצלב · אך כזאת לא יכול עשות בהמדינות והפלכים ששם משלו הנסיכים או נשיאי האמונה, ההגמונים (בישאָפע) והארכי־הגמונים; אך, כנראה, היה דברו אל נשיאי אשכנז וכהניה הגדולים להגן על היהודים בכל עז · אך דברי הקיסר לא היו אז נשמעים · בחדש אלול שנת ד"א תתק"ו הועלו הקרבנות הראשונים על מזבח הקנאה ההוללה, תוצאות דרשותיו של הנזיר רודאלף: איש אחד ושמו רבי שמעון החסיד מטריער (טריב"ש), שב מדרכו בארץ אנגליא דרך העיר קולוניא (קאָלן) ויפגעו בו נוסעי הצלב בהרגע אשר ישב בספינה ההולכת על הריינוס לבא לעיר טריער ויתפשוהו ויביאוהו לבית התפלה ויאנסוהו להִטָּבֵל, וכאשר לא אבה, כרתו את ראשו מעליו ויתעללו בנבלתו · „ויהודית אחת מרת מינא מאשפירא (שפייאֶר) יצאה מן העיר (קאָלן) „נתפסוה וקצצו את אזניה ובהונות ידיה וסבלה על קדושת בוראה" 1) · המעשים האלה הוכיחו ליהודי מדינות הריינוס, כי עליהם לתור להם מקום מנוס ומפלט מפני חיילות של „האחים אנשי חיל הקדושים"; אז הרימו תרומות גדולות ובהון רב הטו לב נשיאי אשכנז לתת להם את מצודותיהם וטירותיהם להִסָּגֵר בם 2) · החשמן (קארדינאל) הגמון קולוניא נתן להם את המצודה וואלקענבורג על יד המקום קאָניגסווינטער ויתן להם הרשיון לעמוד על נפשם ולהזדיין בכל כלי נשק · במשך הימים היתה המצודה וואלקענבורג למקום מנוס ומפלט קהלות רבות 3) · גם המבצר שטאלסקע על יד באכא־ראך היה ליהודים למקום מנוס ומפלט 4) · כל עוד שהיו היהודים נסגרים במבצרים ומצודות היו בטוחים מפחד אויב, אך כמעט נועזו לצאת ממסגרותיהם לפַקֵחַ על עניניהם ועסקיהם ויפלו בידי „האחים" ויסחבום אל אגן הטבילה, וכאשר מאנו המיתום במיתות משונות ואכזריות 5) · — דרשות הכומר הנזיר רודאלף לקצות ביהודים היו למורת רוח לנשיאי הכהונה הקתולית במדינות הריינוס, המה מאסו במעשיו ולא יכלו נשוא את הרצח וההרג אשר יעשו נוסעי הצלב ביהודים; כי זה האיש רודאלף הטיח דברים גם כלפי ההגמונים ויתר הכהנים הגדולים ונשיאי אשכנז, ויסת את העם לפרוק מעליהם עול המשמעת לכהניהם ונשיאיהם · היינריך הראשון הארכי־הגמון במגנצא (מאינץ) מזכיר קסריות אשכנז וממלא מקום הקיסר בממלכה, קבל בארמונו משפחות יהודים הנרדפים מן חיילות נוסעי הצלב · אז פרצו בני ההמון האספסוף, אשר הנזיר רודאלף הפיח בהם אש־קנאות, אל בית הארכי־הגמון, וישחטו את היהודים לעיני נשיא האמונה · ראה זאת הכהן הגדול ותִמַר נפשו מאד, ויריץ מכתבים אל איש האלהים הקדוש אז לכל בעלי דת קתולית לאבא בערנהארד מקלאירבו, אשר דבריו היו נשמעים לכל אמוני הקתולים יותר מדברי

---

1) מלשונה של מגלת הגזרות לרבי אפרים מבונא.

2) וזה לשון רבי אפרים מבונא . . . „וישאו עיניהם אל ההרים והמבצרים ויבקשו איש מאת „מכרו גוי, כל אשר היה לו מגדל או מצודה לקבל אצלו לבא בנקרת צורים ולהתחבא עד יעבר זעם". שפ"ר.

3) כדברי רבי אפרים מבונא: „ויהי מעת יצא בגוים שם לאמר: נמסרה וולקנבורק ביד „היהודים ואליה נקבצו . . . חדלו מרדוף אחריהם ולוקח מהם (והיתה מזה) הצלה לכל שאר היהודים הבורחים אל המגדל, ואני הכותב הייתי אז בן י"ג וכו'.

4) בהנ"ל.

5) כהנ"ל.

האפיפיור · הארכי־הגמון ממגנצא תֵּאֵר לפני בערנהארד את כל התועבות שנעשו במדינות הריינוס על ידי הכומר הנזיר ויתחנן לו לצאת נגדו בכח קדושתו. הקדוש בערנהארד מאס גם הוא את מעשי רודאלף ועלילותיו וימהר לצאת לעזרה וערך מכתב להארכי־הגמון שהיה נכון למקרא מעל הבמה בכל בתי התפלה למען ישמעו בני העם, ובו יקלל ויחרים הקדוש את הקנאים המסיתים את העם ביהודים. את הכהן רודאלף יקרא בשם בן־מֶמֶר להכנסיה הקתולית, יען עזב את מקלטו בלי נטילת רשות מהכהן ונגיד הבית, חלל נדרו לבלי התעסק בעניני עולם הזה, בִּזָּה את ההגמונים ויסת את בני העם לרצח והרג את היהודים, נגד חפץ הכנסיה ורצון מיסד הדת · על אמוני הנוצרים לחוס ולהוקיר את השבט הישראלי, כי זאת תקות הכנסיה, אשר יבא יום ובני ישראל יכירו וידעו את אמתיות הרת הקתולית ויִכָּנסו בבריתה, והאיש העומד על היהודים להרגם הוא מסיע כעין תקות הכנסיה ויְעוּד אחד נכבד מאד מִיְעוּדֶיהָ · בגלל הדבר הזה הלא נתקנה תפלה מיוחדת להתפלל ביום הששי שלפני חג הפסח (חג התחיה) (Chafreitug) · כמכתב הזה ערך הקדוש בערנהארד לראשי הכהונה הקתולית במדינות פֿראנקען ובאיערן, ובדברים נמרצים הזהירם לבל תהי ידם לרעה ביהודים 1) ·

בכל אלה מכתב הקדוש בערנהארד לא השיב יד רודאלף מבַּלֵּעַ ולא עשה כל פעולה עליו ועל קהל הקנאים שומעי דבריו, כי רצח יהודים היה להם לשגעון הנפש ולא יכלו הָשֵׁב ידם מהרג, ויארבו לנפשות היהודים להמיתם בכל אשר יכלו. אז התעשת האבא מקלאירבו לנסוע ארצה אשכנז ובכח קדושתו, בהופיעו בכבודו ובעצמו על מקום המעשה אמר לשום קץ לשפוך דמי היהודים. הקדוש בערנהארד בא ארצה אשכנז ויסר אל הקיסר קונראד השלישי לדבר על לבו, כי יקח את הצלב בידו — לאמר, כי בכבודו ובעצמו יהיה המצביא צבאות נוסעי הצלב, ויעבור גם דרך ערי הריינוס ויתאמץ לעצור בעד רעת הכומר רודאלף ומחשבותיו. בעיר מגנצא נפגש הקדוש בערנהארד בהנזיר המפיח ארץ ומתים נגד היהודים ויוכיחהו תוכחה נמרצה ויגזור עליו לחדול מדרשותיו הקוראות לרצח והרג היהודים ולשוב לבית מקלטו לבלי צאת עוד ממנו. — העם, המוכה בסנורים על ידי דרשות הנזיר הכהן, התרעם

---

1) St. Bernhardi epistolae N. 365. וראיתי לתביא בזה גם דברי רבי אפרים מבונא במגלתו לאמר: „בשנת ד"א תתק"ו . . . רודף בליעל (רודאָלף ירדפהו אל), קם על עם ה' „להשמיד להרוג ולאבד כהמן בשעתו וילך בכל ארץ אשכנז לסמן בשתי־וערב את הנוצרים ושסה „בנו את הנחשים לאמר: נקמו נקמתו משונאיו — היהודים העומדים לפניכם ואחרי כן תלכו להלחם „על הישמעאלים . . . ונצעק אל אלהינו ונאמר: עוד לא עברו חמשים שנה (ממסע הצלב הראשון) „אשר נשפך דמנו כמים על יחוד שמך . . וישמע ה' את נאקתנו ויפן אלינו וירחמנו ברוב רחמיו „וחסדיו וישלח אחרי זה הבליעל כומר הגון גדול ורב לכל הכומרים, יודע דתם ומבין, ושמו „בערנהארד האבא (Abbe) מקלייבל"ש העיר אשר בצרפת . . . וכה אמר להם: טוב לכם „שתלכו על הישמעאלים, אך כל הנוגע לרעה ביהודי כנוגע בגואלם בעצמו, ורודאלף תלמידי „אשר דבר עליהם להשמידם, לא דבר נכונה, כי כן כתוב בספר תהלים (נ"ט, י"ב) „אל תהרגם „פן ישכחו עמי". וכל העם מחזיקים את הכומר הזה כקדוש שלהם. גם לא חקרנו (שמענו) שיהיה „לוקח שוחד על דברו טוב לישראל. וכששמעו כן חדלו מלהתנכל להמיתנו . . . ולולי רחמי „יוצרנו אשר שלח זה האבא ואגרות האחרונות לא נותר לישראל שריד ופליט". שפ"ר.

מאד על מעשה בערנהארד, ולולא היה מוחזק לקדוש וחסיד הכנסיה היו נמצאים קנאים שפגעו בו 1) · רודאלף נסתלק ממקום המערכה, אך זרע רוש ולענה אשר זרע על תלמי לב אמוני הקתולים עשה פרי יִשְׁוֶה לו להרע ולהשחית את שארית כנסת־ישראל יושבת מדינות אשכנז · במדה הזאת אשר דרשות הקדוש בערנהארד הלהיבו את זיקי האמונה בקרב לב העם והנישבעים והנסמנים באות הצלב הלכו הלוך ורב, כן התגברו צרות היהודים וכן רבו ההרגות והמטבחות · העם הוציא למשפט אמת את תורת הכהונה הגדולה וילך לשיטתה יותר מהקדוש בערנהארד וההגמונים וכל נשיאי הכנסיה · הם — בני העם — שפטו מישרים לאמר: „אם מעשה הטוב והישר הוא בעיני אלהים להלחם בהכופרים הישמעאלים „והתוגרמים, הלא לא יחשב לנו לעון אם נכריע לטבח את הכופרים היהודים" · ויהי היום ואברי גוף איש נוצרי נמצאו בסביבות העיר ווירצבורג, ויצא הקול, כי הרגו אותו היהודים וגויָתו תעשה אותות ומופתים, ויחשבו „האחים" אנשי חיל נוסעי הצלב לצדקה להם לנקום נקמת ההרוג הזה מאת קהלת ישראל בווירצבורג · עדת היהודים שמה חסתה אז בצל ההגמון עמעריכו, ועל כן חשבו בני ווירצבורג לשבת בשלוה ולא יצאו אל המבצרים והמצודות להִשָּׂגֵב שם מפני חיילות נוסעי הצלב · אך בטחונם נהפך להם למחתה ביום כ"ב אדר שנת תתק"ז (= 24 פעברואר 1147) פשטו נוסעי הצלב על רבע היהודים בווירצבורג ויהרגו מהם עשרים ואחד איש ובתוכם את הרב רבי יצחק בן אליקים איש עניו ושפל ברך ותיק ונעים, והוא נהרג על ספרו ולא חדל מעסוק בתורה · רבים מהיהודים נענו ביסורים קשים כאותו תלמיד ורבי שמעון בן יצחק שמו אשר נפצע בעשרים פצעים ואחרי כן חי כשנה תמימה, ואת אחותו הכו מכות אכזריות עד כי כבר דמו שמתה ממכותיהם ואחרי כן נמצאו מרחמים להם מן הנוצרים ויעוררום להחיה ויסעדום על ערש דוי וישיבו אותם לבתיהם · — כאשר יספר לנו בעל הזכרונות רבי אפרים מבונא, נתעוררו רחמי ההגמון על היהודים: „וביום המחרת צוה ההגמון לאסוף את כל החסידים הנהרגים אל עגלות כל נתח „טוב ירך וכתף ובהונות ידיהם ורגליהם הנטהרים בשם הקדוש וכל הנמצא „מגופתם ומאבריהם, ויאמר לקברם בגנו, ואחרי כן קנו רבי חזקיה בן רבנו „אליקים ומרת יהודית אשתו לאותו הגן מאת ההגמון והקצוהו לבית הקברות" 2) · — ותגדל הרעה עוד יותר כאשר שם הקיסר קונראד עליו את אות הצלב ויצא בראש מחנהו עם עדת אביריו לארצות המזרח וממלכת אשכנז היתה בלי מלך וכל הרוזנים ובני עם הארץ עשו איש הישר בעיניו, כאשר יספר לנו בן־הדור ר' אפרים מבונא במגלתו: בימים ההם אין מלך שופט לישראל (מידי) כל הטועים, כי המלך קונראד עצמו נסמן וילך ירושלימה וכו' · אז הסירו בני עם הארץ רסן ויתירו כל אגודות החברה, הרבו תועבות ויהרגו כל איש ישראל בכל אשר מצאו · שלשה יהודים יושבי באכארך מהנסגרים במבצר שטאלעקע, דמו כי כבר רחקו נוסעי הצלב מקרבת המקום יצאו ממחבואם ויתפשו אותם נוסעי

1) Otto v. Freisingen a. a. O. C. 39.

2) מגלת רבי אפרים מבונא.

הצלב ויאמרו לאנסם כי ימירו דתם וכאשר מאנו המיתום ביום ה׳ סיון=6 מאי) תהקמ״ז) 1) .

רוח ההזיה והקנאה, לרצוח נפשות אדם לשם שמים ולהקריב זבחי אדם על מזבח האמונה, רוח בָּעַר כזה עשה את דרכו מאשכנז לצרפת לימי האביב שנת תתקמ״ז לעת הֵאָסֵף חיילות נוסעי הצלב. (בקארענטאן העיר אשר בגליל — דעפארטעמענט Departement — מאנשע Manche בצרפת הצפונית) התגרו נוסעי הצלב בהיהודים, והאחרונים, לא נסוגו אחור, ותפרוץ ביניהם מלחמה בחמה שפוכה וחללים נפלו מזה ומזה, כאשר יספר לנו רבי אפרים מבונא בעל הזכרונות לאמר: „גם בקראנטאן נהרגו נפשות אין מספר, „כי באו (נוסעי הצלב) עליהם פתאום והמה נאספו לחצר אחד, ושם שני בחורים „אחים גבורים עמדו על נפשם ונפש אחיהם להציל והרגו ופצעו גם הם באויביהם, „ולא יכלו להם צריהם. עד כי באו להם מאהוריהם אל תוך החצר והרגו כלם „והרב הגדול רבנו פטר תלמיד רבנו שמואל (הרשב״ם) ורבנא יעקב „מרמרו (רבנו תם) נהרג בלוותו לקבר את אחד הפרנסים״. — זה התלמודי רבנו פטר כבר עשה לו שם בחכמתו בתורה בין „בעלי־התוספות״ אף כי היה עוד צעיר לימים כאשר נהרג על קדוש השם. גם בקרבת בערנהארד הקדוש בקרבת מקלט Clairvaux, כמעט לעיני החסיד שבאומות העולם הרבו נוסעי הצלב עשות רצח וכל תועבה. גדודיהם נפלו על בני קהלת ישראל ברמירו ביום־טוב שני של שבועות ויעשו שפטים ביושבי העיר היהודים ויתפשו את רבנו יעקב תם, כאשר יספר לנו רבי אפרים מבונא בדברים האלה לאמר: „ויום־טוב שני של שבועות (שנת ד״א תתק״ז) נאספו האספסוף מארץ צרפת אל עיר „רמרו ובאו בבית רבנו יעקב שיחיה 2), ולקחו כל אשר לו מביתו, וקרעו ספר „תורה בפניו ולקחוהו והוציאוהו השדה ודברו אתו משפטים על דתו... ואת גופתו „פצעו, וחמשה פצעים עשו על ראשו: כי אמרו: אתה גדול בישראל, לכן ממך „ננקום נקמת גואלנו וכו׳ וכמעט שיצאה נפשו הטהורה, וַיְמַן ה׳ שר גדול לרבנו „יעקב תם בדרך אותה שדה ויקראהו רבנו וישחדהו בסוס שוה חמשה „זקוקים, וילך השר וידבר על לב ההמון וישסעם בדברים ויאמר להם הניחו לי „היום ואני אדבר עמו אולי יְפֻתֶּה ונוכל להסיתו (כי ימיר דתו)״. ובערמה כזאת נצול ממות המאור הגדול בחכמת התלמוד, האיש מופת הדור לבני עמו אשר בצרפת ואשכנז. לבטח היתה בזה יד הקדוש בערנהארד, כי לא נתפשטו ההרגות בצרפת, ומלבד בשלשת הקהלות קארנטאן, ראמירו וסולי לא היו פרעות בצרפת 3). ובאנגליא, ששם נאחזו היהודים מימות המלך הגבור זוילהעלם הכובש ממלכות ויעמדו ביחס והתחברות גדולה עם אחיהם בממלכת

1) מגלת רבי אפרים מבונא, ועיין עוד בזכרונות השנים (Annalen) להעיר ווירצבורג אצל (Pertz) monumenta XVI. B. 3.

2) מזה נראה שהפייטן רבי אפרים מבונא כתב את זכרונותיו לפני מות רבנו תם ביום ד׳ תמוז תתקל״א. הערת וויענער למגלת רבי אפרים.

3) על סולי יאמר רבי אפרים מבונא: גם בסולי נהרגו כמה וכמה נפשות: לבי חלל לי על הרוגי סולי וכו׳ וכו׳ — הנ״ל יוסיף לספר: „ובשאר קהלות צרפת לא שמענו שנהרג או נאנס „אז מהם איש, אך נחסרו הרבה ממונם, כי מלך צרפת צוה, כל אשר יתנדב ירושלימה אמחול (?) „חובו שחייב ליהודים ורוב הלואות יהודים יש בצרפת באמנה וכן הפסידו ממונם״. עכ״ל.

צרפת, גם כן לא פשתה אז רדיפת נוסעי הצלב, כי המלך ו ו י ל ה ע ל ם השני הגין עליהם ביד חזקה 1) · רע מהם היה גורל יהודי ב י ה ם (בעהמען), כי בעבור גדודי נוסעי הצלב דרך המדינה הזאת הרגו ביהודים מאה וחמשים איש 2) · רק כאשר עבר חיל צרפת את גבולות אשכנז וכל גדודי הצלב משני העמים שמו פניהם ארצות הקדם, נועזו היהודים לצאת ממסגרותיהם במבצרי ההגמונים והרוזנים ולשוב לערי מושבם · בעל הזכרונות יספר: כי גם „האנוסים אשר נאנסו בכל הקהלות חזרו" ושבו לתורת ישראל · ובימי החשך אלה נמצאו גם אנשים מעולים ויקרים חסידי אומות העולם בין כהני האמונה כאשר יספר בעל הזכרונות לאמר: „וה׳ הזמין להם (להאנוסים) כומר אחד שהיה לוקחם ומביאם אל ארץ צרפת או „אל מקום אחר לחזור לתורתם ולעמוד שם עד שנשכח (כי המירו דתם) ולא היה „לוקח בעד זה לא כסף ולא זהב" 3) · כן שבו לתורתם האנוסים שנאנסו בכל הקהלות ביום חמשה עשר באב שנת ד"א תתק"ז 4) ·

בכלל לא נפלו חללים ולא עלו קרבנות על מזבח הקנאה ההוללה בימי מסע הצלב השני, במספר גדול כאשר בהראשון; סבת הרבר, במקצתה, מפני כי המלכים והדוכסים וגם נשיאי הכהונה הגדולה עמדו לימין היהודים ויעשו כל מה שבכחם לבצור רוח גדודי נוסעי הצלב לבל יפלו על היהודים ברצח הרג ואבדן ככל אשר היה בימי מסע הראשון, ובמקצתה, כי הקיסר ק ו נ ר א ד השלישי באשכנז ולודוויג השביעי בצרפת עמדו בכבודם ובעצמם בראש צבאות נוסעי הצלב, והם לא נתנו אותם להתגודד לגדודי־אספסוף, לפשוט ולנפול על התושבים, כאשר עשו בימי מסע הצלב הראשון, כאשר האבירים והפרשים ציממערמאנן ו ע מ י כ ו מליינינגען היו נוהגים בם · אבל הצלת נפשותם עלתה ליהודים במחיר יקר מאד, וחֵרותם, וכבוד אדם באשר הוא אדם ובן חורין, נתנו כופר חייהם · מני אז והלאה ראו היהודים בקיסר אשכנז את מְגִנָּם ופטרון שלהם, והוא גם הוא חשב עצמו כן וידרוש די־שלומים בעד אפוטרופסותו זאת · יהודי אשכנז היו עד העת ההיא, אזרחים חפשים כ ה ג ר מ נ י ם ב נ י ט י ט וכהרומאים מלפנים, ומני־אז נחשבו לעבדי בית הקיסר (servi camerae) אשר לקסריות רומא־אשכנזית · לשם העברות הזה לא נתנו לראשונה הוראה אחרת רק, כי אין לנגוע בהיהודים לרעה, כאשר לא יעוז איש לנגוע לרעה בעבדי בית הקיסר, ובעד הֶחָסות היתרה הזאת, בעד בטחון גופם וממונם אשר קבל עליו הקיסר, עליהם להביא לגנזי מלכותו מלבד המסים והארנוניות הנהוגים בין האזרחים, עוד תרומות מסים אחרות יוצאות מן הכלל ובמדה יתרה מיתר האזרחים · בהמשך העת קבל התאר הזה את הוראתו העצמית, הוראה של גנאי ושפלות, לאמר: היהודי איננו איש חפשי, אשר לו תורת כל האדם באשר הוא אדם, אך משעבד להקיסר בשעבוד הגוף, ומני־אז נחשבו היהודים ל ק נ י ן המלכה ובריות פחותות בהחברה האנושית. יהודי אשכנז, אשר בעת ההיא היו נכונים להתרומם משפלותם, נשקעו בעבדות וירדו עד הדיוטא התחתונה במדרגות האזרחים במשך שש מאות שנה · מני־אז נושאים גם ילדי־רוחם עליהם חותם הדלדול, פיוטיהם — קינות ואנחות נאנקים, סרי טעם

---

1) במגלת ר"א מבונא הנ"ל: „ובאינגליטירא הצילם מלך עליון על ידי מלך אינגליטיר"א „אשר נתן לבו לגוננם ולהציל גופם וממונם". 2) בהנ"ל. 3) בהנ"ל. 4) בהנ"ל.

עמקי שפה ונלעגי לשון, כאשר כן היתה לשונם בהליכות החיים — שפה בלולה ונלעגה, וגם בתלמוד עשו גדולות אך לעתים רחוקות 1). יהודי אשכנז היו מני־אז להשפלים והירודים שביהודים עד אחרית ימי המאה השמונה עשרה למספר הרגיל. לא כן יהודי צרפת; לפי תנאי החברה המדינית ודרכי החיים בממלכה הזאת בימים ההם, עוד היה ביד היהודים לעשות חיל בעבודת ה־וח בימי הדורות ההם.

באותם הימים אשר יהודי צרפת ואשכנז היו נרעשים ונפחדים מגדודי נוסעי הצלב באה שואה על אחיהם שבאפריקה הצפונית, רדיפות אכזריות, אשר ארכו יותר מרדיפות שבארצות אדום, וגם תוצאותיהן היו שונות מתוצאות מסע הצלב השני. הרדיפות האלה יצאו מן האיש אשר במקצתו היה פילוסוף, ובמקצתו מתקן עילם הישוב לפי דעתו ובמקצתו כובש ארצות ומדביר עמים תחתיו. מתערובות שלשת הסוגים האלה יצאה הזיה דתית־מדינית משונה ומופלאה. ע ב ד ־ א ל ה א ב ן ־ ת ו מ ר ת (בלשון הראב"ר בעל הקבלה — בן־תמורה וכן נקראהו גם אנחנו), יצא מאפריקה הצפונית המערבית ויבא ל ב ג ד ד ושם תקע עצמו ללמודי הפילוסוף הערבי בעל תורת הסיד והרמיון א ל ג ה א ז א ל י, ותורת הסוד הזאת באה אל לבו ויהי לבעל מדות ומוסר — מהמחמירים על עצמם ביותר, ועם זה היה גם להוזה ושוגה בדמיונות וקנאי ברעותיו. בשובו לאפריקה החל לדרוש בקהל אמוני המושלמים אחיו ה ב ר ב ר י י ם הפראים בשבח החיים הפשוטים הקרובים אל הטבע, כן במאכל ומשתה וכן בבגדים ודירה וכל צרכי עולם הזה, ובגנות דרכי החיים המתוקנים, בגנות הסלסול וההתיפות, ולאחרונה דבר סרה גם בחכמת השירה והמליצה, הזמרה וכל מלאכת־מחשבת וחכמת חרשים, ויסת את העם למרוד בהמלכים לבית ה מ ו ר א ב י ד י ם באפריקה וספרד, כי במערכותיהם ומסבותיהם שררו הטעם הטוב ונעימות הליכות החיים בכל דבר חכמה ומלאכת־מחשבת. ואם במדה זאת נגלתה חסידותו היתרה ומאסו את תענוגות החיים, הנה לא נשא פנים גם להתורה המקובלת, למאמיני מחמד על פי ת ו ר ה ש ב ע ל ־ פ ה — למודי הסונא או האמונה האישלמית המחזקת בקבלה ומסרת (אורתודוכסיה) – שהיתה דורשת את דברי הקוראן כמשמעם ותיחס לבורא עולם תכונות גשמיות וגם יצרי לב. את הלמודים האלה בטל בן־תמורה ויחשבם ככפירה בעצם האלהות. עוד מעט וימצא לו בעל הדמיון וההזיה הזה נוטים אחריו בין הברבריים שבאפריקה הצפונית, וייסד כתה־דתית, אשר יחוד האל והיותו מופשט הגשמיות ורחוק מתארי הגשם ותכונותיו — המה יסידות למודיה, ובגלל הדבר הזה נקראו בני הכתה הזאת בשם א ל מ ו ה א ד י ם או א ל מ ו ב כ א ד י ם. לבני הכת הזאת היה ב ן ־ ת מ ו ר ה לנביא (מ ה ד י) וציר שלוח מה׳ — להיות לכהן דת האישלמית. בקול התוף הקורא למרידה בידו האחת וחרב מלחמה נגד המלכים מבית ה מ ו ר א ב י ד י ם בשניה, יצא ב ן ־ ת מ ו ר ה להפיץ

1) המשפט האחרון הזה הוא קשה ביותר על יהודי אשכנז בימי הבינים — בהתקופה שאנו עומדים בה במקום הזה, הלא יבאר הרב המחבר בעצמו למעלה וגם להלן את גבורת בעלי התוספות, שרבים מהם היו אשכנזים ובזמנים מאוחרים, הנה די לנו להזכיר את הרא"ש ובניו, שאף כי בסוף ימיו חי בספרד, אך רוח יהודי אשכנזי מרחפת על ספריו וספרי בניו, ורבי יעקב בעל הטורים בכללם. שפ"ר.

תורתו ולתקן עולם במלכיות חצי־הירח בקרן צפונית מערבית אפריקה. במותו היה תלמידו עבד-אל-מומין לראש עדת האלמוהאדים ויִקָרא בשם נשיא המאמינים. ראש האלמוהאדיים הלך מחיל אל חיל ומנצחון אל נצחון; הדביר תחתיו את כל ממלכת האל-מוראבידים, ויהי למושל בכל אפריקה הצפונית. והמושל הזה היה לא לבד כובש ארצות ויורש משכנות לא לו, כי אם גם קנאי נלהב ואדוק בדעותיו. את המלכים הנְאורים האלמוראבידים חשב לא רק לאנשי ריבו בדברי מדינה וממשלה, לא נלחם בהם לרשת ארצם, כי אם שלח בם חרב נוקמת בחמת קנאה ונקם, יען כי חשבם לכופרים; וכן החליט הקנאי בעל ההויה הזה להכחיד ולהשמיד את כל בעלי אמונות אחרות בהארצות אשר כבש.

ויהי כאשר צָר עבד-אל-מומין על העיר הגדולה בקרן צפונית־מערבית אפריקה — על מַרוקו וילכדה ברעש מלחמה (1146 = ד״א תתק״ו), שלח לקרוא אליו ראשי היהודים וכה היו דבריו אליהם: „הנכם כופרים בשליחות הנביא „מחמד ומאמינים אתם, כי עוד יבוא משיחכם, יְאַשֵׁר את תורתכם ואמונתכם „תכון בארץ. אך יודע אני כי אבותיכם אמרו, אשר זמן בֹא משיחכם הוא חמש „מאות שנה אחרי הִגָלות הנביא מחמד, ועתה הנה כבר עבר הזמן הזה ומשיחכם „עוד טרם הופיע, על כן עבר גם הזמן אשר סבלנו אתכם ונתן לכם תקומה „בארצות הנביא מחמד. מעתה אין אנחנו רשאים לתת לכם לעמוד ברשעכם „וכפירתכם, ועתה בחרו לכם את המות או הֲמָרַת דתכם בדת נביאנו" — שמעו היהודים דברי העריץ הקנאי ויצא לבם. כי זה להם הפעם השנית, אשר היה להם דבר מלך מושלמי לאמר: אמונת מחמד או — המות. אחרי רוב דברים ושתדלנות נִחַם העריץ על מחשבתו הראשונה וישנה את כתב־הדת לאמר: זמן ינתן ליהודים, למכור את נכסיהם ומטלטליהם, שלא יוכלו לקחת עמהם, ואז יצאו מן הארץ לבלי שוב עוד אליה, והיה כל איש ישראל אשר ישאר בארץ אחרי הזמן הזה אחת דתו — לקבל דת מחמד או להתיז ראשו בסייף. אמוני היהודים בחרו בגלות מֵהָמֵר את דתם ויצאו לספרד ואיטליה או לארצות אחרות. הרב המשורר רבי יהודה אבן-עבאס יצא אז מעיר פֶאס וישב בהעיר ארם־צובא (אלעפפא). אך רוב היהודים לא עמדו בנסיון, ולמראה עין קבלו את תורת מחמד ויחכו לשעה רצויה לשוב לתורת אבותיהם (ד״א תתק״ו = 1146 [1]).

ולא על יהודי מַרוקו לבדם נגזרה גזרת השמד, כי אם על כל היהודים המפוזרים במדינות אפריקה הצפונית, כי היתה יד האלמוהאדיים רוממה ויכבשו עיר אחר עיר ומדינה אחרי מדינה. ומדי לכדם עיר קראו ראשי היהודים ויודיעום, כי נגזרה עליהם גזרת גלות או הֲמָרַת הדת. גם על הנוצרים יושבי המדינות האלה נגזרה אז גזרת השמד. אך מאשר היו קרובים לארצות ממשלת ספרד הנוצרית ובני אמונתם היו נכונים לקבלם בזרועות פתוחות, התחזקו ולא המירו

---

1) דזהבי (Dshbi) אצל מונק Notice sur Joseph b. Jehuda p. 42. ואצל אבן-אל-אתיר .II דף 88, : הזמן שיזכיר הראב״ד באמרו: . . . „ואשר לצאת מן הכלל מפני חרב „בן־תמורה (לאמר: האלמוהאדיים) שיצא לעולם בשנת ד״א תתק״ב גזר להוציא ישראל מן הכלל" וכו׳, הוא טעות ושבוש. הזמן הנכון הוא הנרשם בספר שבט יהודה (N. 36), כי רדיפות האלמוהאדיים החלה משנת ד״א תתק״ו = 1146.

את דתם ויצאו כלם ממדינות אפריקה הצפונית. עוד מעט וכל בתי הכנסת ליהודים ובתי התפלה לנוצרים בכל המדינות היושבות לחוף הים התיכון ממרוקו אשר במערב עד מצרים במזרח, נהרסו ונחרבו עד היסוד, ולא נודעו בכל אותן המדינות עוד עקבות מושבות היהודים והנוצרים 1).

והנה אף כי רבים מיהודי אפריקה קבלו תורת מחמד לא עשו זאת אלא לפנים, מעטים מאד היו באמת למושלמים, ורובם שמו רק מסוה על פניהם, כי באמת לא דרשו מהם דבר, רק כי ישננו בפיהם דבר: „אלהים הוא אלהים ומחמד — נביא האלהים", ולעתים מזֻמנים יבאו להתפלל בבית המסגד. על כן הוסיפו היהודים להתנהג ביהדותם בביתם באין נגרע כל דין ומנהג, מאשר התנהגו לפני השמד; כי להמחמדיים־האלמוהדיים לא היה משפט הבִקורים (אינקוויזיציאה) עם שוטריו ושופטיו להתחקות על הליכות המושלמים החדשים 2).

וגם בהיותם מושלמים למראה עין לא חדלו יהודי ברברייה מעסוק בתורה ונמצאו ביניהם גדולי תורה מקהילי קהלות ברבים ללמוד תורה ותופשי ישיבות 3), אך גם עליהם היה ללמוד את האלקוראן. אך כל זאת לא הרגיעה רוח אמוני היהדות בכל לבם ובכל נפשם. רבים מחסידי ישראל לא יכלו נשוא מסוה השקר על פניהם ויהיו ליהודים בגלוי וימותו בחרב הקנאים על קדוש שם תורתם. בין

---

1) אלקיפטי. אצל קזירי בספר Bibliotheca arabica-hispana T. I. 294. Dsehbi a. a. O.

2) אגרת השמד להרמב"ם בחמדה גנוזה לעדעלמאנן עמוד 6—12. וראיתי לחפץ הבנת דברי הרב המחבר להלן, להביא ראשי פרקים מהאגרת הזאת במה שמתיחסים לחלק התולדי שבהמאמר ההוא. האגרת הזאת היא תשובה על השאלה: „ענין השמד הזה (של האלמוהאדיים) אשר יכריחונו בו להודות לאותו האיש (מחמד) בשליחות ושהוא נביא אמת, האם יודה בזה בשביל „שלא ימות ויטבעו בניו ובנותיו בגוים או לא אלא ימות ולא יעיד העדות ההיא" וכו' — אחרי שיבאר רבנו הגדול כל דיני יהרג ואל יעבור יאמר: „דע, כל השמדות שהיו בזמן החז"ל היו „מצוים לעבור על המצות וכו' שלא ימולו בניהם, שלא יתעסקו בתורה, שיחללו את השבת, „שיבעלו נדות, וזה השמד לא יחייבו עשיית מעשה אלא הדבור בלבד, ואם ירצה האדם „לקיים תרי"ג מצות בסתר יקיים, ואין מונע וכו' — ואינו מתחייב לשום מעשה כי אם הדבור „בלבד. וכבר נתאמת אצלם כי אין אנחנו מאמינים באותו הדבור ואינו. . . אלא להנצל מן „המלך ולהפיס דעתו, על כן כל מי שנהרג כדי [שלא] יודה בשליחות אותו האיש יאמר עליו „שהוא עושה הטוב והישר וכו'. . . אבל מי שבא לשאול אותנו או יהרג או יודה אומרים לו שיודה "ואל יהָרֵג . . .".

ואחרי שמבאר רבנו איך צריכים האנוסים להתנהג, ושמחויבים הם לקיים כל המצות אם רק יש בידם, ושגם אם אנוסים הם לעבור עברות חמורות לא יאמרו: קם ליה בדרבה מיניה ובכן מותר להם לעשות דברים האסורים גם במקום שאין אונס בדבר, יאמר: „והעצה שאני יועץ לנפשי „והדעת שאני רוצה בה לי ולאוהבי ולכל מבקש ממני עצה שיצא מאלה המקומות, וילך למקום „שהוא יכול להעמיד שם דתו ולקיים תורתו בלא אונס ופחד, ויעזוב ביתו ובניו וכל אשר יש לו „עליו. . . ולא יעמוד בשום פנים במקום השמד וכו', וכל אלה שמסיתים עצמם ואומרים שיעמדו „במקומם עד שיבא מלך המשיח לארץ המערב (אפריקה), יוציאם ויוליכם לירושלים, אינני יודע „איך יבטל מהם זה השמד וכו', כי ביאת המשיח אין לה זמן קצוב" וכו', עד כאן לשונו כפי הדרוש לענינו. שפ"ר.

3) רבי יוסף בן עקנין מובא על ידי החכם מונק בכה"ע Archiv. israelites 1851, פרעג. 327.

הקדושים האלה נקרא בשם רבי יהודה הכהן אבן־סוסן גדול וגאון בתורה 1), והוא היה אחד מרבים שמתו אז על קדוש השם כמוהו ·

אך המושלמי הקנאי, עבד־אל־מומין המלומד בנצחונות לא אמר די בהמדינות שכבש באפריקה, כי חשב גם את ארץ החמדה אנדלוסיה (ספרד הדרומית) לחלק הארצות אשר אמר לכבוש ולפרוש עליהם מצודתו — אמונתו ותקוניו, וידמה כי על נקלה יגרש משם את נציבי מלכי האלמוראבידים והנשיאים הנוצרים המושלים בהמדינות ההן · כבוש המדינות אשר לספרד האישלמית היה נקל לו מאד, כי נפלגו הערביים בספרד הדרומית לפלגות וחרב איש היתה ברעהו · העיר הראשה באנדלוסיה — קורדובה — החליפה את מושליה שמונה פעמים בשלש שנים, עדי נלכדה ברעש מלחמה על ידי עבד־אל־מומין הקנאי העריץ (בשנת ד״א תתק״ח = 1148) ולא עברה שנה וכל אנדלוסיה נמצאה בידי האלמוהדים מלומדי נצחון ושכורי קנאת הדת · כל בתי התפלה, בתי כנסת ובתי מדרש, אשר בנו יהודי ספרד לגאון ולתפארת, הבתים אשר העידו על בוניהם, כי התנוססה בקרבם מלבד רוח יראת ה׳ ואמונה טהורה, גם רוח דעת וטוב־טעם, בתי־מקדש אלה נהרסו בידי העריצים הפראים; הרב השב הפילוסוף רבי יוסף בן צדיק בעל הספר „עולם קטן" עוד ראה את העני בשבט עברתו והרבן קהלתו קהלת קורדובה, העדה הראשית לכל קהלות ישראל בספרד ויגוע וימת מרוב יגונו ומגנת לבו (בשנת ד״א תתק״ט) 2) · אז באו — כדברי בעל הזכרונות בימים ההם רבי אברהם בן דאוד — „שנות חרום „ושמדות על ישראל ויצאו ממקומותם, אשר למות — למות, ואשר לחרב — „לחרב, ואשר לשבי — לשבי, ואשר לצאת מן הכלל מפני חרב בן־תמורה" (האלמוהדיים) · אז, לדבר בלשון בעל הזכרונות — „שמם העולם מן הישיבות של חכמה" · בתי התלמוד בשביליה ואליסאנה נחרבו · בנו של רבנו יוסף הלוי אבן־מיגאש, ר׳ מאיר יצא בראש גולים למדינת טוליטולא (טולידה) לארצות ממשלת ספרד הנוצרית (לארצות אדום) ועמו כל אלה אשר נצולו מן השמד · הנשארים עשו כמעשי אחיהם באפריקה הצפונית, אמרו בפיהם את המלות האחרות (הדבור) להכיר את מחמד לנביא ובמסתרים שמרו תורת אבותיהם ויחכו רק לשעה רצויה לצאת מן המצר ולבא להארץ, ששם יוכלו לשמור דת אבותיהם בגלוי — אך — יוסיף לספר בעל הזכרונות (הראב״ד) „הירא את דבר ה׳ נס על נפשו, וכמעט לא הפנו אבות על בנים מרפיון ידים, „יש מהם נכבשים בידי אדום ונמכרים להם להניסם מארץ ישמעאל, ויש מהם

---

1) רבי סעדיה אבן־דאנון בחמדה גנוזה עמוד 30 וז״ל: ובעת ההיא שמע רבי מיימון הדיין (אביו של הרמב״ם) על חכמת הרב הגאון רבי יהודה הכהן שהיה בעיר פאס במערב (אפריקה) „ואבותיו באו שם מבבל והוא היה חכם גדול וחסיד ועד עתה זרעו בפאס קוראין להם בני „אבן־סוסן הדיין וכו׳. וכששמע רבי מיימון הדיין על חכמת הגאון הקדוש הלך אליו „ממדינת קרטבה לפאס ושני בניו עמו רבי משה (הרמב״ם) ז״ל ורבי דוד אחיו, ולמד רבנו „משה לפני הגאון וקבל ממנו תורה, ולא האריכו ימים (בעסק התורה), כי נהרג הגאון על קדוש „ה׳ ויחודו, מפני שבקשו ממנו האכזרים לצאת מן הדת" וכו׳. עכ״ל הנוגע לעניננו. שפ״ר.

2) מקבלת הראב״ד וכל הדברים הבאים בסימני ההסגר הם מעצם ספר הקבלה.

„נסים רגלים ערומים ויחפים , התנגפו רגליהם על הרי נשף ועוללים שאלו לחם „פורש אין להם״ 1) ·

בהעת הרעה הזאת , כאשר האוהבים — הערביים בעלי דת ישמעאל — משנים קדמוניות נהפכו לאויבים , כאשר אבדה להיהדות מֶרְכָּזָהּ וכחה ואונה בהארץ הברוכה אנדלוסיה, הנקודה התיכונה לדרישת התורה וחכמת ישראל בבתי־מדרש הגדולים אשר בספרד הישמעאלית — בהעת ההיא עמד להיהדות רֶוַח והצלה בארצות אויב מלפנים וגם לאחר זמן — בספרד האדומית — · בעת ההיא מלך בספרד הצפונית והתיכונה — הנוצרית — הקיסר אלפונזו ראימונדיץ [משנת 1126 עד 1157 = ד״א תתפ״ו—תתקי״ז]· והקיסר הזה גבר מאד מכל מלכי הנוצרים שהיו לפניו· ובעיר הבירה טוליטולא (טולידה) קבל ברחמים גדולים את הגולים הנרדפים ממדינות ספרד המחמדית ועוד מעט וטולידה היה המרכז לתורת ישראל וראש פנה לדרישת היהדות והפרחת הקהלות בספרד · התשועה הזאת נעשתה על ידי האיש המַעלה השקול במעשיו לנשיאי ישראל רבי חסדאי אבן־שפרוט ורבי שמואל הנגיד אבן־נגדילה · בעיני הקיסר הנאור אלפונזו ראימונדיץ מצא חן רבי יהודה אבן־עזרא בן רבי יוסף אבן־עזרא, האחד מארבעת האחים בני עזרא אשר עשו להם שם עולם בחכמתם ומליצותיהם · ויהי כאשר כבש אלפונזו את המבצר אשר על גבול טולידה וקורדובה קאלטראבה , שם אותו הקיסר לפקיד־נגיד על המבצר, וכנראה, בעד גבורתו במלחמה וישימהו לנשיא 2) · ורבי יהודה בן עזרא הנשיא היה מלאך מושיע לאחיו הפליטים הנסים מחמת האלמוחדים האדוקים וחרב נוקמת אשר שלחו בארץ · ומידו היתה זאת , כי עמדו להם רֶוַח והצלה בארץ ממשלת הנוצרים כאשר יספר קורא הדורות בן־הזמן ההוא 3) : „על ידו „עברה הגולה והוא הוציא אסירים בכושרות ושלח רצוצים חפשים , שבר עול ונתק „מוסרות , ובביתו ועל שלחנו מצאו בני הגולה מנוחה , השביע רעבים והשקה „צמאים והלביש ערומים ונהגם לכל כושל , עד שהגיעו למדינת טוליטולה , „בכבוד , מפני מוראו וכבודו שהיה לו על אדום המביאים אותם ... „והוא עודנו בחור , ונער חית קנה , וכסף לא חשב , וזהב לא חפץ ולא גנז „לעצמו מכל חלקו בעבודת המלך , ומלאכה גדולה היתה , כי למחיה שלחו ה׳ „לפני הגולה״ · — אז מלאה העיר טולידה (טוליטולה) יהודים , רבי מאיר בן רבי יוסף הלוי אבן־מיגאש קבע שם ישיבה גדולה ותלמידים רבים נהרו אל ישיבתו מכל עברים · ותהי מני־אז טולידה להל־תלפיות למקום מרכז דרישת התורה והחכמה בכל הימים אשר גורשה החכמה ממלכות הישמעאלים בספרד ·

ורבי יהודה בן עזרא עלה למעלה למעלה במעלות המשרה · „וכאשר „תמו כל הגוי לעבור, שלח לו המלך (אלפונזו ראימונדיץ) ויקחהו וישימהו „לאדון על ביתו״ (הויזמייסטער) [לערך שנת תתק״ט] 4) · ועל הנגיד הזה עבר רוח

---

1) בהנ״ל, וכל הציור הזה מתאמת ומתקיים בכל פרטיו בדברי המקור הלועזי בספר הזכרונות Chronicon Alfonsi imperatoris C. 101. p. 101.

2) כאשר יספר הראב״ד : המקדים רפואה למכה נתן בלב המלך די־אלפונזו להפקיד על גבע רקח על כל מנת המלך רב יהודה הנשיא בן רב יוסף הנשיא בן עזרא אבותיו מגדוליגראנטה וכו׳ . 3) הנ״ל . 4) מלשונו של הראב״ד בקבלתו .

קנאה ויהי גם הוא לרודף אנשים בשביל דעותיהם ואמונותיהם, והמעשה הזה ישבית מטהרם את תהלותיו וחסדיו הגדולים. הקראים, אשר נרדפו וישחו בקסטיליה לפני חמשים שנה ויותר על ידי רבי יוסף אלקברי, נתרבו עוד הפעם ויתחזקו לשוב לאיתנם וכבודם הראשון, התאמצו להביא את ספרי מוריהם מארצות המזרח ומצרים לקאסטיליה, ויוסיפו לשטום את הרבנים והתורה התלמודית. בעת ההיא חי בקונסטאנטינופול הקראי יהודה בן אליהו הדסי, אשר כנה את עצמו בשם „האבל" מאבלי ציון, והוא יצא לריב מחדש את ריב הקראים מהרבנים, ויכתוב את ספרו „אשכול הכופר" ובו ידבר ברוב ענין על השאלות וההבדלים שבין הרבנים והקראים (בשנת ד"א תתק"ט). יהודה הדסי כתב את ספרו בסגנון וִיפּוּחִי, בדברים קשים כגידים וריב לשונות, אך לשונו זאת בכבדות תתנהג, וכלו הוא על פי אלפאות־ביתות ובאותיות השם בראשי החרוזים (Akrostichon), סרי טעם וכל סגנונו גרוע מאד. הספר הזה הובא לקאסטיליה ואש המחלוקת בין הרבנים והקראים התלקחה מחדש. תחת להשיב על ספר תוכחה זה להראות לכל העם את סכלות המחבר ורפיון כח התורה הקראית, שם רבי יהודה אבן־עזרא בשר זרועו — ובתקיפותו בחצר המלוכה השתמש לדַכֵּא את הקראים ולרדפם, „ויבקש מן המלך לבלי תת לקראים „פתחון פה בכל ארץ קאשטיליה 1), ויאמר המלך להֵעָשׂות כן". ר' יהודה הנשיא לא שם אל לבו, כי כל רדיפה בעד אמונות ודעות תתהפך בזמן קרוב או רחוק לרועץ להרודף בעצמו וכי לא נכון הדבר להיהודים הרבנים הנרדפים בחמת קנאת הדת להיות גם הם מן הרודפים. „ויִכָּנעו הקראים ולא הוסיפו לשאת ראשם ויהיו הולכים ומתמעטים", כן יספר קורא הדורות בימים ההם 2), ולא פירש לנו מה היה ענין הרדיפה הזאת, ובמה היה כח רבי יהודה הנשיא גדול להכניע את הקראים, ונראה הדבר, כי נגזר עליהם לבל ישבו בעיר שהיהודים התלמודיים יושבים בה (זמן המעשים: ד"א תתק"י—תתקי"ז).

הימים הטובים לישראל בספרד האדומית לא נמשכו. אחרי מות הקיסר ובנו הבכור מלך קאסטיליה (1158), אשר כנראה היה הדבר עוד בחיי רבי יהודה אבן־עזרא, היתה שעת־חרום במדינות ספרד הנוצרית. באותה העת אשר יורש הכסא (Jnfant) אלפונזו עוד לא הגיע לשנות בגרות פרצה מלחמת שערים (Bürgerkrieg) בזעף אף וחמת נקם בין שתי משפחות האצילים — בני די־קאסטרו ובני די־לארה, ובריב הזה התערבו כל חורי הארץ והאבירים, עם מלכי הנוצרים במדינות ההן, ויֵחָלֵק העם לשני מחנות; הריבות האלה הֵשַׁמּוּ את ארץ החמדה הזאת, וימלאוהו דמים וחרב איש ברעהו והעיר טולידה היתה למקום מערכת מלחמת האזרחים איש באחיו. אז מטה יד מלכי ספרד הנוצרים ולא היה בכחם הם לבדם להגן על גבולות ארצם נגד גדודי המחמדים האלמוחדיים אשר פשטו במדינותיהם ויאָנסו לקרוא לעזרת חברי־אבירים (Ritterorden) קנאים,

---

1) מלשונו של הראב"ד בקבלתו.

2) מדברי הראב"ד בקבלתו נראה, כי לא הסתפקו ברדיפה לבדה, כי אם גם בתשובות ותוכחות בספר, כי הוא — הראב"ד — מספר: „ואני כתבתי תשובות ספרו, והראיתי לתלמידים סכלותו. שפ"ר.

אשר החברות האלה כבר נוסדו מכבר, או כי יסדו אותם המלכים, להיות זרוע להם במלחמתם עם המושלמים. שעת־חרום ומהומה מדינית כזאת לא היתה מוכשרת לעבודת ההשכלה הרוחנית. כי גם בזה יהודי ספרד נבדלו מיהודי צרפת ואשכנז, כי לקחו חבל בכל הפְלַגות המדיניות, סכסוכי הכתות ומלחמותיהן. גם אחרי אשר העיר גראנדה נלכדה על ידי הקנאים האלמוחדיים השתתפו היהודים בקשר ומרד, אשר אמרו לעורר הערביים הלאמיים לוכדי הארץ מימים קדמונים ומושליה לפני בא הברבריים מעבר לים התיכון. בקשר הזה לקחו חבל גם הנוצרים וכל איה אשר לא יכלו נשוא עול הקנאים הפראים האלמוחדיים, ומגמת כלם היתה לשום קץ לממשלת הקנאים שונאי ההשכלה האנושית ודרכי ישוב העולם המתוקנים. את העיר גראנדה בחרו למקום ראשית הקשר, ובה ירימו לראש נס המרידה, כי העיר הזאת היתה האחרונה בכל ערי אנדלוסיה, אשר יושביה הובאו בעול מלכי האלמוחדיים. ראשי המורדים היו שני מצביאי החיל, אשר לא היתה דעתם נוחה מהממשלה החדשה. שניהם באו בראש גדודיהם בשערי גראנדה. והיהודים התושבים אשר אחד מהם ושמו זַכְר אבן־דאהרי, עזרו על ידם ללכוד את העיר (שנת ד"א תתקכ"ב). אך המורדים לא הצליחו במעשיהם. האלמוחדיים התגברו עליהם ויהיו שנית לאדוני העיר גראנדה, ולבטח לא נקו את היהודים היושבים בה ויענשום קשה 1).

אך גם בהימים הרעים לכל כנסיות ישראל בכל ארצות הגולה לא חדלה חכמת ישראל מעשות פרי תהלה, פרי הדעת והמחקר העיוני, וההשכלה הישראלית היתה בכל אלה העליונה להשכלת יתר אומות העולם בימים ההם. שני אנשי־מופת לדורם היו בימים ההם: רבי אברהם בן דאוד הלוי ורבי אברהם אבן־עזרא. שני החכמים האלה שונים ונבדלים איש מרעהו, כן בהלך רוחם, מחשבות לבם וכן בתכונתם וצביונם ותעצומת פעלם, אך שניהם נשתוו באהבת תורת היהדות, חכמת ישראל וכל דבר חכמת בינה באדם. רבי אברהם בן דאוד הלוי היה מצד אמו חֹטר מגזע הנשיא רבי יצחק אבן אלבאליה מקורדובה 2). קורותיו ודרכי חנוכו ולמודו מנער לא נודעו. אך זאת נודע, כי מלבד היותו גדול בתורה התלמודית היו לו יד ושם בכל החכמות והידיעות שנודעו בימים ההם. גם דעת התולדה, אשר לא נחשבה אז לאחת הידיעות הצריכות תלמוד וחכמי היהודים בספרד לא שמו לה לב, היתה חשובה מאד בעיני רבי אברהם בן דאוד ויעמיק חקר בדעת תולדת ישראל ותולדת אדם הכללית, במדה שהיתה החכמה הזאת יכולה להִדָרֵש בדורות ימי הבינים. בהיותו לאיש היה מתעסק בחכמת הרפואה ויעמיק חקור בהחכמות שהיו ידועות בימים ההם. רבי אברהם בן דאוד לא היה חוקר מעמיק ויוצר חרשות בשכלו החר, לא היה מהוגי דעות כובשי דרכים חדשים בחקר־אלוה וחושבי מחשבות גדולות

---

1) Gayongas, history of the mahometan dynasties II, appendix V. p. 23.

2) שנת הולדתו יוצא לנו מזה שלפי דבריו למד לפני דודו רבי ברוך ב"ר יצחק ן' אלבאליה עד שנת ט"ז לשנות חייו, ורבי ברוך מת בשנת תתפ"ה. נוסחת השם אבן־דאוד הוא על פי ספרי כ"י והיוחסין הוצאת פיליפובסקי. כי היה הראב"ד רופא, נראה מבקיאותו בחכמת הנתוח בספרו אמונה רמה. נולד בערך ד"א תת"ע ומת על קדוש־השם בשנת תתק"מ. שפ"ר.

וחדשות ; אך היה חכם זך־הרעיון , נבון־דעת ובעל שכל בהיר וברור לצרף וללבן את הדעות והמחשבות אשר מצא ולהפיץ אור על הדרושים ונושאי העיון המחקרי . בדעה צלולה והגיון ישר וברור הוא מתאמץ להסביר את העיונים הדקים ולהאיר חשכת המחקר הפילוסופי . כל הימים היה שקוד למצוא פתרון לשאלות השכל העיוני על דבר האלהיות (ולדבר בלשונו : שלמות הידיעה באל יתברך) , ויפלא בעיניו איכה יוכל האדם לשגות כל ימיו בעניני הידיעות הפחותות בערכן לערך דעת האלהים וחקר הסבה הראשונה . וכה יאמר : „החכמה הוא ית־ון האדם „ותכליתו , והחכמות רבות זו למעלה מזו והמכוון בכלן (תכלית החכמות) הידיעה „באל יתברך . חכמת הדקדוק ותקון הלשון , השעורים (מאטהעמאטיק ובלשון „פילוסופי ישראל בימי הבינים — תשברת) , חכמת הרפואה וחכמת הדינין אינן „חכמות פחותות אך נכבדות ומועילות בזה העולם , כי האדם יתמיד בהן (על „ידיהן) בחיי עולם הזה , ובזה יגיע גם אל השלמית ואל החיים העליונים , אבל מי „שחושב היות הידיעות האלה תכלית האדם ומבלה זמנו רק בהן , הוא חומס „נפשו , כי יתרון האדם הוא העיון המחקרי בהסבית הראשונות ותעודת הנפש „המשכלת היא , כדבר הנביא , השכל וידוע אותי , לאמר דעת אלהים ודעת „פעולותיו — חסד משפט וצדקה . וכשאמר הכתוב : „ואהבת את ה' אלהיך" „הנה כבר הזהיר על הדעת את אלהים , כי אי אפשר לאהבה בלא ידיעה" 1) . הראב"ד מוכיח את הנחתו זאת — הכרח דעת אלהים — ברוב ענין נגד — לדבר בלשונו — „עוזבי העיון בחכמות" , כי כבר נמצאה מפלגה גרולה בעם אשר המחקר העיוני היה חשוד אצלם ובן־דאוד ידע היטב סבת החשד הזה , „יען „כי נמצאו בזמנו מי שיעיין , בחכמות מעט , ואין בו כח שיאחז בשתי ידיו שני „נרות , בימינו נר דתו ובשמאלו נר חכמתו כאשר ידלק נר החכמה יכבה נר הדת „ולזה יחשבו רבים מאנשי דורו שהעיון בחכמות הדקות מזיק באמת , ולזה לא „יבקשו דבר מהחכמות , ונמשך לזה (מזה) גם כן שלא ידעו שרשי הדת ועקריה , „אשר בהם היה ראוי שיהיה רוב עיונם ודיוקם , ולא ענפיה אשר יספיק בהם עיון „מעט" . אך תורת היהדות לא תרחיק בשום אופן את ההגיון השכלי , וההכָּרה העיונית היא חובה , שעליה אמרה התורה , „כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים „וכו' שלא נאמרו הדברים על המצות השמעיות , כי מיוחדות הן להעם הישראלי , „ולא על המצות הנמוסיות והמוסריות , כי אותן יוכל לרעת כל בעל שכל לשום „(לחק) הנהגה לעצמו ולסרים למשמעתו (אף) אם לא יהיה בעל דת ונאמרו רק „על הפלא שיתפלאו האומות בחקרם על שרשי האמ־נה הישראלית , כי ימצאו „אותם מסכימים להנחות והמסקנות שעמדו עליהן (חוקרי אומות העולם) אחרי „הפלגת חקירתם ותכלית חריצותם להוציא האמת לאמתתו . אחרי רוב המשא־ומתן „שעשו בזה אלפי שנה , ולנו אנחנו נתנה האמת בלי עמל וחקירה , מקובלת מהנביא „האמתי ומצאנוה מבא־ת בפילוסופיה האמתית" 2) .

1) תמצית דבריו באמונה רמה (עמוד 46—44. הוצאת רבי שמשון ווייל פראנקפורט 1852) וכדרכי בכ"מ הנני משתדל להביא הדברים בלשונם , ולפרקים בהרחבת הלשון ליתר באור והסברה . שפ"ר .

2) שם עמוד 3. 103. בשנויים קלים להסברת הדברים ועלי להעיר , כי הספר הזה נדפס רק פעם אחת , וכלו מלא שבושים המשחיתים לפעמים את הכוונה . שפ"ר .

רבי אברהם אבן־דאוד יוכיח מלמוד אחד מלמודי חקר־אלוה, כי אי אפשר להדת שתתקיים בלי העיון המחקרי • הלמוד הזה הוא פתרון שאלת הידיעה והבחירה, בלשון חכמים בימי הבינים, או ה„הכרח והבחירה" בלשון החכם הזה • השאלה אם האדם הוא חפשי במעשיו ופעֻלותיו המוסריות — כמאמר החכמים „הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים" או כי מוכרח האדם להיות מה שהוא לפי הידיעה העליונה שהיא כגזרה קדומה — והשאלה איך לתַוֵּך ולהשלים בין שתי הדעות: שהאדם הוא בעל בחירה, אשר מזה תוצאות לשכר וענש בעולם הזה ועולם הבא וצדקת ארח העולמים ויושר משפטו, ובין הידיעה, שהיא גם כן מוכרחת להסבה הראשונה בעלת השלמות — הפשרה הזאת לא תוכל להֵעָשות בלי עזרת החקירה ההגיונית • כי באמת אם גם נדע אשר ראש פנת היהדות היא הבחירה החפשית, אך נמצאים במקרא כתובים נראים כסותרים את הדעה הזאת כהמקראות: „ואני אקשה את לב פרעה" (שמות ז׳, ג׳), „כי הקשה ה׳ אלהיך את רוחו ואִמֵּץ את לבבו" (דברים ב׳, ל׳), „הַשֵּׁא הִשֵּׁאתָ לעם הזה" (ירמיה ד׳, י׳) ובהפך: „והסירותי את לב האבן מבשרכם" וכו׳ (יחזקאל ל"ו, כ"ו) — נגד זה מוצאים הננו פסוקים רבים על הבחירה החפשית: „העידותי וכו׳ החיים והמות נתתי לפניך ובחרת בחיים" (דברים ל׳, י"ט) ועוד רבים, מלבד שאין מקום לכל תורת המוסר והמדות אם האדם אנוס במעשיו • כל הסתירות האלה אינן יכולות להתישב בלי ההגיון הפילוסופי 1) • ספרו של רבי יהודה הלוי, אשר לפני עשרים שנה כבר נודע ברבים, הספר הגדול אשר בחכמה עמוקה יוכיח, כי החקירה היא רק נטפלת להדת ועומדת למטה ממנה במעלתה, כנראה עוד לא עשה לו נפשות גם בטולידה עירו של החכם המשורר, עד כי גם בן־דאוד היה מן אלה הנוטים אחרי החקירה המפשטת בחכמת האלהות ומתאמצים לפשר בינה ובין התורה •

לבטל הספקות שבלב „אחד החברים" חבר אבן־דאוד את ספרו „אמונה רמה" ובערבית: „אלעקידה אל־רפיה" לתועלת אלה, אשר ספקות רבים באמונה וביחוד בדבר ה„הכרח והבחירה" כבר נכנסו בלבם • בענוה גדולה יאמר המחבר: „אמנם תועלתה, הנני מיעץ לכל איש תם בתכלית התמימות ... שלא „יכנוס לעיין בזה הספר ולא בזולתו, אבל ראוי שישאר בתמותו וקבלתו. כי תכלית „הפילוסופיא — מעשה • והחכמים בחכמת הדת • הבקיאים גם כן בפילוסופיא אינם „צריכים אל ספרנו זה, ואולם המתחיל בעיון והוא נבוך ... האיש אשר לו שני „אדונים: האחד גדול והשני אינו קטן • הנה זה הספר מועיל לו מאד, כי כבר „הקרבנו לו הרבה מאופני החכמה ובנינו על יסודותיה הדת" 2) • בהצעת שטתו בחקרי־אמונה הננו רואים את בן־דאוד כאחד מבני דורו, אשר בכל הגיונותיהם משלה הפילוסופיא האריסטוטית ממשלה בלי מְצָרִים • בימים ההם משל אריסטו על רוחות טובי החכמים הוגי דעות בכנסיות ישראל, הנוצרים והמושלמים, ודבריו היו — דברי האורים להפילוסוף הישראלי איש טולידה • גם בן־דאוד תמך יתדותיו בהשקפה המחקרית על המציאות וסבתה והתחלתה הראשונה של הפילוסוף היוני וישתדל רק להוכיח, כי גם בכתבי הקדש נמצאו „כתובים מעידים" על הסתעפות או אצילות העולמות מסבה הראשונה, עולמות עליונים ותחתונים—

1) אמונה רמה, בהמבוא עמוד 1. 2) הנ"ל עמוד 4, 82.

ובדרך הלוּפי יסביר לנו בן־דאוד (כמו שעשו היהודים האלכסנדרונים), כי הפילוסופיא היונית ממקור ישראל מוצאה, והאמיתיות שעמד עליהם אריסטו לפני אלף וחמש מאות שנה והן מבֹארות ומקֻימות כמופתי ההנדסה והגימטריה, נתנו לו „(למשה רבנו) בהתעוררות אל אומות (אבות) — כי זאת האמונה הנכבדת אשר „נפלה ביוקר (שהשיגוּה בקושי) על שאר האומות נתנה לנו תחלה בלי עמל ואם „באה לזולתנו מאתנו באה" 1). כאריסטו יחזיק גם בן־דאוד בהדעה, כי הגרמים השמימיים (הגלגלים) הם גופים חיים ומרגישים, ולדבר בלשונו „עצמי השמים חיים מדברים, ותנועותיהם תנועות נפשיות", והם גם נצחיים ובלתי נופלים תחת מקרי השנוי והתמורה; ממעל לעולם הגלגלים נמצא עולם ה־וחניים, השכלים הנבדלים והשכל העליון המשתלשל ומתגלה בהאדם בהשכל וידוע ואז נקרא בשם שכל הפועל — או רוח־הקדש —. מפני הדבר שנתקשו בו גם פילוסופי ערב לאמר: איך יתכן דבר יציאת רבוי מאחד, שהוא לדעתם נמנע בשכל, וכן יציאת הֲפָכים מאחדות גמורה כהטוב והרע, היושר והעול, בחר גם בן־דאוד במחשבותיהם בהשתלשלות העולמות עולם המלאכים, ולמטה ממנו עולם הגלגלים, ומהאחדות הפשוטה יצאו רובי האמצעיים מניעי הגרמים השמימיים, וכל המציאות הוא כטבעות השלשלת מלמעלה למטה עד עולם התחתון. כל מניע נקרא מלאך, והם מדרגות ומניעי מניעים — בכל אופן אין להחליט רק כי השם יתברך הרכיב את הצורה הכללית — צורת־המציאות — בחמר המציאות — הנה עולם האישים — נאצל בכל אופן מהכחות האמצעיים, ובכן, בכל פנים, קיום עולם המוחש כלו, התמדת הסדר בו וההתמורות בהעולם שתחת גלגל הירח יוצאים מאת האישים האמצעיים 2).

מהצעת ההשקפות האלה — השקפות הפילוסופיה היוניות בדור ההוא, יצא בן־דאוד להציע את היהדות ודעותיה ואמונותיה בדרך פילוסופי — הגיוני.

מהשקפתו זאת, השקפת השיטה הפילוסופית שהיתה שלטת בדורו של בן־דאוד יצא להציע את יסודות תורת היהדות ועקריה. היות הנפש רוחנית, מפשטת מגשם ומכל הדברים הנפסדים שבעולם העכור, וכמו כן מציאותה והתמדתה חוץ לגוף והשארותה אחרי המות הוא מבאר במופתים הגיוניים ובא לידי מסקנא, שכל הדברים האלה ברורים לכל בעלי השכל, עד כי לא היה דרוש כלל שתפרוט התורה ביחוד את העקר הזה — אמנם כן בתורתנו באו מפורש אך יעודיים גשמיים „כעין שנאמרו בפרשת בחקותי בענין ואם לא תשמעו לי וכו' כלם „עונשים וגמולים בזה העולם, יען, כי ההורה לנפשות היא כמו הרפואה לגופים, „והרופא שקבל עליו לרפאות אנשי מדינה בכללה, מן המחויב עליו להשגיח „בשקועים בחולי יותר, למעט בהשגחת החולים הקלים, כדי להרבות בהשגחת „החולים המסוכנים. כן התורה רצתה בהבטחה והיעוד הנאות להמון יותר, „לפי שהם רוב האנשים ועל זה אמרו החכמים: דברה תורה כלשון בני אדם — „בהלשון והמושגים המובנים לבני אדם פשוטים. ובאמת נמצאו בכתבי־הקדש

1) אמונה רמה, בהפרק השלישי מן העקר הרביעי, בבאור המאמר בסדר המציאות מעמוד 63 והלאה. 2) בהנ"ל, ושם 43, ועיין בספרו של החכם גוגענהיימער Relig onsphilosophie des Abrahm b. Daud Augsbu g 1880. S. 44. ff.

„כתובים אין מספר המדברים בשפה ברורה מהשארת הנפשות החשובות ואבדן „הנפשות החוטאות : על חנוך נאמ־ : „ויתהלך חנוך את האלהים" (שהיה צדיק „גמור) ועל כן „לקח אותו אלהים" שאין זה מיתה כמיתת הקודמים · משה רבנו „התפלל ואמר : „אל אלהי הרוחות · הכתובים : „תמות נפשי מות ישרים „,והיתה „נפש אדוני צרורה בצרור החיים" , „ישוב העפר על הארץ כשהיה והרוח תשוב אל „האלהים אשר נתנה" , ועוד רבים מאד אשר יפרוט בן־דאוד ויבארם, הכתובים האלה אומרים מפורש, כי אמונת השארת הנפש היא יסוד היהדות ושרשה 1) . בהיות הנשמה חלק אלוה ממעל, לאמר : קשורה עם עולם המלאכים , ובלשונו של ב ן ־ ד א ו ד , בהעולם העצמיים בלתי גשמיים , תתעורר על ידי השכל הפועל (רוח־הקדש) ותגיע להשגת האמתיות וההשקפות העיוניות בכח הארה אלהית · השקפות שאינן נקנות לכל האנשים שלא נחה הרוח עליהם , רק בהתבוננות ועיון בהמשך זמן רב · בהקשר האמיץ שבין הנשמה והשכל העליון הנבדל ימצא סוד התורה הנגלית על ידי הנבואה · אחרי כי דעת האל , עולם המלאכים ושכל הפועל הם נאצלים ועומדים למעלה ממושגי המקום והזמן , הנה נגולו לפניהם כל המון נסתרות שבספר המציאות , העבר וההוה והעתיד , כלם גלוים וידועים לפניהם , ובכן גם הנפש האצולה ממרומי שמי־יה וחביון עזו , בהנשאה על כנפי רוח־הקדש (שכל הפועל) תראה באספקלריא מאירה את המעשים בספר המציאות , ותקרא בהם גם את האותיות אשר תבאנה · המדרגה הפחותה שבמדרגות הנבואה תתגלה בחלומות חזיוני ליל · בעת השינה מתבטלים החושים מהתעסקותם החומרית , הנפש רחוקה אז מכל הפְּעֻלּוֹת הגשמיות , ורק הכח הנפשי האחד — כח המצייר ימשל בה ; אז נפעלת היא מההארה הבאה לה מעולמה — עולם הרוח · אמנם כן, בעת השינה ושביתת החושים ימצא הכח המצייר המתבודד לו כר נרחב להבליו ודמיונותיו , כל עוד שלא נעור האדם משנתו, והשכל לא יגער בו וישים גבול לתעופתו · אבל לבחירי המין האנושי יהיה הכח הזה כמסייע ומכשיר את האיש לקבלת ש כ ל ה פ ו ע ל · ועל כן לא כל החלומות אף לא מקצתן יֵחָשבו לנבואה , כי אם אשר נושאם הוא נכבד בפני עצמו ונוגע בדברים גדולים : כלל אומות גדולות ותולדות המשפחה האנושית כלה · בכל אופן החלום „א ם ה ו א ח ל ק מ נ ב ו א ה , ה נ ה ה ו א ח ל ו ש מ א ד" · ובזה יש להבדיל בין החלומות אשר שוא ידברו וחלומות־החזיונות הנבואה , הראשונים סובבים הולכים על דברים הקרובים ללב החולם ולפרטים קלים בדרכי החיים ואנשים שונים, והאחרונים נוגעים בעניני כלל אומות או המשפחה האנושית כאמור 1) · החלום הנבואי או החזיוני , בהיותו המדרגה התחתונה שבהתגלות שכל הפועל — רוח־הקדש — באדם , לא ידרוש שלמות הנפש מהחולם · אך לפעמים אם החולם המתנבא ראוי לזה . יעלה החוזה במעלות רוח „ויעתק הנביא ממין הנבואה שהיא בחלום אל מין הנבואה אשר בהקיץ" , כאותה ההדרגה שהננו מוצאים גם בהנמצאים השפלים המתפתחים והולכים ממדרגה שפלה אל מדרגה יותר עליונה 2) · הכתוב המעיד על ההדרגה הזאת (כדרכו של ב ן ־ ד א ו ד בספרו זה להביא על כל למוד ולמוד : „כתובים מעידים") הוא ויאמר

---

1) אמונה רמה מעמוד 70 והלאה . פרק ראשון : בנבואה ומיניה , אפשרות מציאותה והתחלפות המדרגות בה . 2) תמצית דברו עמוד 71—72 .

ה׳ אל אברם לך לך וגו׳ וירא אליו ה׳ וגו׳, וה׳ אמר אל אברם אחרי הפרד לוט מעמו וגו׳ — זה כלו בחלום בלי ספק, כי הנבואה בהקיץ היתה לו בשעה שאמר הכתוב: אחר הדברים האלה היה דבר ה׳ אל אברם במחזה וגו׳ ועוד איזה ראיות.

המעלה העליונה בנבואה, החזון בהקיץ, דורשת נשמה טהורה מסיגי החמר העכור ויצרי לב־איש. להמעלה המוסרית הזאת לא יגיע לרוב איש שלא נוצר לזה מיום לדתו, ועל כיוצא בזה נאמר: בְּטֶרֶם אֶצָּרְךָ בַבֶּטֶן יְדַעְתִּיךָ וּבְטֶרֶם תֵּצֵא מֵרֶחֶם הִקְדַּשְׁתִּיךָ, נָבִיא לַגּוֹיִם נְתַתִּיךָ. הנשמה המוכנת לנבואה תוכל להגיע להמעלה הזאת אם אך האיש ילך בארחות יושר, ימשיך עליו השפעת הרוח — לאמר יתחנך בצרוף הנפש וטהרתה: „והאדם שהוא מתחלת בריאתו ומעלת המדות מוכן לזה, יועיל „בו הלמוד, וחברת אנשים חשובים — תועלת גדולה מאד, לזה תמצא להקת „הנביאים לפני שמואל ובני הנביאים לפני אליהו ואלישע, כל זה כשתהיה בהנפש „ההכנה לזה, וכמאמר ר׳ פנחס בן יאיר: „טהרה מביאה לידי נקיות וכו׳ ופרישות „מביאה לידי רוח־הקדש" — אך הנבואה לא תחול גם בהיות הנפש מוכשרת לה „ומוכנת אליה אם לא יסכימו לזה תנאי המקום והזמן והמולדת. הזמן כיצד? „כאשר יספרו החכמים, כי כשהיו חכמים יושבים יצאה בת־קול ואמרה: יש ביניכם „אחד שראוי שתשרה עליו שכינה אלא שאין דורו ראוי לכך וכו׳. וכמו כן נכבד „תנאי המקום והמולדת. מהתולדה נדע שלא עמדו נביאים בעולם, כי אם בישראל „וארץ ישראל, מלבד מעטים יוצאים מן הכלל. המדות היותר נכבדות שבהן „הנבואה נקנית, הנה היושר והענוה. שתי המדות האלה הגיעו אל השלמות במשה „אבי הנביאים. מימי נעוריו לא יכול לראות ברוח שוקטה את העָוֶל וכח האגרוף „מתגברים על הצדקה והמישרים. אמר לרשע: „למה תכה רעך", עמד לימין „בנות יתרו החלשות נגד הרועים החזקים מהן, ובענוה אמר עליו הכתוב שהיה: „ענו מאד מכל האדם" 1).

אחרי כן, כאשר הוכיח בן־דאוד את מעלת הנבואה והיות משה אבי הנביאים, הנהו בא להעקר הגדול שבתורת היהדות: נצחיות דת ישראל וקיומה לעד־ ולעולמי עולמים. אב הלמוד הזה הוא העקר: תורה מן השמים, הדבר הזה אינו מְאֻמָּת במופת הנדסי, כי אם מקובל, אך בכל הדברים והמופתים התולדיים, אשר ישימו חותם האמת על מעשים שהיו, והמקובל הוא מְאֻמָּת כהאמת ההגיוני וההנדסי. אם באנו להכחיש את המקובל בהתולדה, הנה על כל אדם החוקר והוגה דעות אשר יזנח את הנמסר ונתאמת על ידי הנסיון והבחינה, להחל מראש כל חֵקֶר. אֵמוּן מלאכות משה מתאמת בההופעה האלהית לעיני ששים רבוא איש, והמעשים התכופים אחרי כן ההולכים ונמשכים זה מזה כשלשלת גדולה של מאורעי עם שלם. ובכן ההכחשה בזה היא הכחשת היסוד התולדי, אשר בלעדו אין מקום לשלמות ההשכלה האנושית. ומכיון שמתאמת לנו העקר תורה מן השמים על ידי משה אבי הנביאים ובפומבי לדבר, שלא מצינו כן בנתינת אחת התורות לעם ועם בימים קדמונים. הנה אם היתה עתידה התורה הזאת להשתנות ולהתחלף, היה בדין נותן שהשנוי והחלוף הזה יֵעָשֶׂה באותו פומבי. אמתות

---

1) תמצית הדברים באמונה רמה 37—75, בהרחבת הלשון מאשר בספרו של הרב המחבר, שפ"ר.

המעשים שבתורה מְאֻמָּתִים על פי הספורים התכופים והסדורים, המכורים מדור לדור, ההסכמה הכללית בנוסחת התורה בין כל בני האומה המפוזרת בכל אפסי ארץ הוא אות נאמן, כי עזרא לא כתב תורה מוחלפת ומנוסחת. ובכן בא לידי הנחה, כי התורת הזאת לא תתבטל על ידי אחרים, כל עוד אשר גם המה לא יעשו חזוק לדבריהם בפומבי ולעיני עם שלם, אשר בעיניו יראה ובאזניו ישמע, כהדברים שראה ושמע בההופעה על הר סיני 1).

„תכלית הפילוסופיה היא השגת ההצלחה, ואין כל הצלחה בלי תקון המדות „ראשונה, והנהגת הבית שניה, והנימוסים המדיניים שלישית" — וכל זה נמצא בתורתנו „על הדרך היותר שלם ואפשר" — אלה הם דברי בן־דאוד. והדעה האמתית הזאת לא עלתה על שפת לשון הוגי דעות בישראל, בדברים נמרצים ונמלצים כאשר דבר עליה בן־דאוד איש טולידה 2). התועלת המשולשת הזאת: תקון האדם את עצמו, הנהגתו הישרה בחיי המשפחה ותורת המדינה הנשענת על נמוסים נאותים וטובת החברה והנאת הכלל והפרט, תשיג היהדות על ידי חובות המצות והאזהרות „והתורה היא הנהגה מחוברת מחמשה חלקים: א) האמונה ומשיגיה (דעת ה' ואהבתו), אמונה צרופה ואהבת ה', ממנה נובעות מצות הזכרון או „האותות" לדעות ואמונות כהשבת (אות לחדוש העולם וזכר ליציאת מצרים — נגוד העבדות) התפלות, התפלין (ישרת הלב והשכל) והמזוזה וכדומה. ב) „המדות והמעלות": אהבת הצדק והמישרים — או היושר והענוה אבות כל דרכי המוסר והמדות הישרות —, להיות רחום מרבה לסלוח, הרחקת הקנאה ואהבת הבריות, ולאהוב גם את השונא — לאמר: להישיר מדות הנפש עד שלא יהיה מקום בלב לשנאה בשביל סבה עצמית ופרטית — כל אלה המדות ששרשן בענוה. ג) תורת המשפחה: כבוד אב ואם ומוראם, כבוד האשה ואהבת האיש אותה לבלי בגוד בה, היחס הנאות של אדונים אל עבדיהם, כל אלה עמודי היושר והאהבה יסודות היהדות ושרשיה. ד) מצות תקון העולם: יחס האיש הפרטי אל הכלל — הממשלה הכללית וההנהגה העליונה בהחברה האנושית ואל הפרט; — והיא כלולה במצות „ואהבת לרעך כמוך" — בכלל המצוה הזאת המשא־ומתן באמונה ואין צריך לאמר הרחקת גזל ואונאה וכדומה, להתמוך בידי כל כושל, לחזק ידי רפים אלמנות ויתומים, אהבת גרים —. סוף דבר תכלית השלמות בתלמוד ומעשה שהפילוסופים יקראו להם תורת המדות. ה) מצות השמעיות שטעמן לא נדע, והם המנהגים והסדרים שנקבעו בתורה בעניני הקרבנות, דיני מאכלות אסורות ועוד מנהגים (ריטואליען) דומים להם 2). בן־דאוד יאמר, כי לא כל המצות שקולות וישנן מצות קלות וחמורות. הוא יאמר: „חלקי „התורה בין שיהיו ארבעה או חמשה או כמה שיהיו אינם כלם שוים במעלה „ולא בשום לב עליהם. עיקר התורה ועמודה הוא האמונה. אחרי כן המדות „וההנהגות, אשר בלעדן יהיה סדר העולם ויחרב ישוב בני אדם, לכן האומות כלם „מסכימים או קרובים בנימוסיהם המדיניים — גם הליסטים מאסף עדת ליסטים

1) תמצית הדברים מן דף 72—81.

2) בהנ"ל 4; 98. בהנ"ל עמוד 99—104. כל המאמר ברפואה הנפשית וכו'. ופה הבאתי תמצית כל הדברים בעצם הספר ולא כפי שמביא הרב המחבר: שפ"ר.

„לְסַמֵּם הִלכי דרכים, ועם זה יצוה איתם לחלוק ביושר השלל, שלא יונו, שלא „יעשו רמאות וגנבה". פחותין מהן במעלה: המצות השמעיות — „והמצות שהם „מוסכלות הסבות (שאינן אלא מנהגים בלי דעת הטעם והזכרון הקשור בהן) מדרגתן „חלושה"; וכבר העידו על זה הנביאים וירמיהו וישעיהו היו מכריזים, כי אין חפץ לה׳ בעולות וזבחים, ושמואל אמר החפץ לה׳ בעולות וזבחים כשמוע בקול ה׳, ואמר דוד: „לא על זבחיך אוכיחך", ובכל זה בקשו רבותינו טעמים רמזיים גם על הקרבנות. על המוציא שם־רע שענשו להיות מצורע והוא מקריב קרבן שתי צפרים אמרו: מה הוא עשה מעשה פטיט לפיכך יביא קרבן פטיט. על מנחת סוטה אמרו: היא עשתה מעשה בהמה תביא קרבן ממאכל בהמה" 1).

בהיות היסוד הראשי של בן־דאוד שונה מיסודו של הפילוסוף הקרוב לו ברוב דעותיו בעקרי האמונה, רבי יהודה הלוי, בא גם לידי החלטה ומסקנא אחרת. בעל הכוזרי יבא לידי הנחה כללית כי המצות המנהגיות הן הן יסודות היהדות ומבלעדן לא תקום ולא תהיה, כי רק בעשייתן תשרה השכינה — אור הנבואה — בהאומה הישראלית, וכאשר יחסר בהן דבר קטן יופסד הכל בהפסד ההויות הטבעיות, בהשחתה כל שהיא חלק קטן מחלקיהן הדקים, וחלק כבוד גם למצות הקרבנות, הנה לדברי בן־דאוד הן המצות פחותות המעלה לעומת יתר מצות התורה. אך בכל אשר לא ידע בן־דאוד למצוא מקום להמצות החֻקיות (חקים בלי טעם) האלה על פי יסודות שׁטתו, הנה לא עלה על דעת החסיד הזה להקל בהן. „האדם החסיד — יאמר בן־דאוד — איננו מהרהר אחרי „מדותיו של הקדוש ברוך הוא, איננו מונע עצמו מהחכמה ודעת האל, אבל יודע „הוא שאין חכמתו נחשבת כלום נגד הנבואה המְאֻמֶתֶת במופתים תולדיים כמו „שבארנו, הוא חושב ומשכיל אך לא מתחכם ואינו רשאי להקל גם במצוה „קלה ובכל דבר שאין השכל משיג איתו, ביותר במאכלות האסורות, כסימני „טהרה בעופות ובהמות ודגים, יען כי כל המצות מרועה אחד וממעשה עקדת „יצחק — המוכיח לנו את כל כבוד המשמעת, כי לא הרהר אברהם אחרי דברי „ה׳ ופקודתו, אף שאמר לו מתחלה: „כי ביצחק יקרא לך זרע" והיה שמח לעשות „רצון קונו, מזה אנו למדים שמחויבים אנחנו למסור עצמנו להשלים מצותו 2); „ומאחר שכלם מרועה אחד נתנו הנה לבטח יש תועלת גם באלה הענינים והדקים „החקים האלהיים שאין טעמם גלוי ונראה) המתוקנים בדרך חכמה שהם ההפרש „בין הכפירה והאמונה" 3).

עיקר גדול הוא בתורת היהדות, כי ה׳ הוא גומל לאיש חסד כמפעלו ונותן לרשע רע כרשעתו, ובכן הננו מוכרחים לאמר כי האדם הוא בעל בחירה ורצון חפשי במעשיו. ובן־דאוד לא יאמר די בהקים העיקר הנכבד הזה לעיקר אמונה, כי אם יתאמץ להוכיח כיאת מן השכל ולסתור דעת בעלי הגזרה הקדומה —

1) כל הדברים שבסימני ההסגר הם עצם לשונו של הראב״ד באמונה רמה. שפ״ר.

2) ודברי אלה האחרונים בספרו אמונה רמה קיים בעצמו, כי מת על קדוש השם ומסר עצמו על מצות התורה בשנת תתק״מ כאשר יסופר להלן. שפ״ר.

3) אחרית דברי הספר והדברים המסוגרים בסימני ההסגר אינם מעצם הספר כלשונו כי אם בהסברה והרחבת הדבור. שפ״ר.

האומרים על בעלי הבחירה, כי פוגמים הם בכבוד האל והיותו יודע הכל והיות ידיעתו לבדה גזרה שאין לשנותה. בן־דאוד מבין למצוא פשר השאלה הזאת בחלקו את הידיעה בכללה לשני פנים: אפשרית ומחויבת – ידיעת השם היא ידיעה שלמה, כידיעת התוכנים את הלקויים העתידים להיות – ידיעת הקצה המחויב, אך בחכמתו ברא נמצאים ונטע בהם כח האפשרות והרצון, ככח הדבור באדם להציא בשפתיו מה שחושב בלבו או לשתוק – לשלול האפשרות מהאדם — אז לשוא יחרוש יבנה בנינים, יטע נטיעות ויכניע הבהמות וזה הוא חרבן העולם והפסד הישוב — וזה היא הכלל שכללו החכמים: הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים — לאמר הנהגת האדם, שנוצר לכתחלה בכח האפשרות 1). בדרכים אלה בנה לו בן־דאוד את בנין תורת היהדות ויחתור להביאה לידי הסכמה ולהתאימה עם למודי הפילוסופיה בימיו.

אך לא לבד פילוסוף הוגה דעות היה רבי אברהם בן דאוד, כי אם גם חכם וסופר דברי הימים נאמן רוח ובר סמכא וידיעותיו התולדיות עשו טובה לספרות היהדות ממאמריו בפילוסופיה. הדבר אשר עורר אותו לשום לב לקורות הדורות הוא ריב הקראים בהרבנים אשר התחרש בספרד עוד הפעם. אחרי מות הקיסר אלפונזו ואחרי אשר, כנראה, ירד גם הנשיא רבי יהודה אבן־עזרא מגדולתו נשאו הק־אים עוד הפעם את ראשם ויפרסמו ספרי ויכוח נגד הרבנים. נגדם כתב הראב"ד את ספרו והתוכח ביחוד עם סופרם ישוע אבולפרג׳. בגלל הדבר הזה קבל על עצמו להוכיח את אמתת היהדות התלמודית מ„שלשלת הקבלה" דור אחר דור מן משה איש מפי איש עד ר׳ יוסף הלוי אבן־מיגאש 2). ויסדר „סדר קבלתו" — שלשלת הדורות בכתבי־הקדש, בדורות שאחרי גלות בבל ובימי הבית השני, בימי המשנה והתלמוד, הסבוראים. הגאונים והרבנים בשנת ד"א תתקכ"א 3). ביותר נכבדו לנו ידיעותיו מדברי ימי ישראל בספרד בתקופת ההפרחה, בהמקצוע הזה השתמש במקורו של רבי שמואל הנגיד או כי חקר בעצמו אחרי ידיעות נאמנות בהתולדה. ידיעותיו הוא מוסר לנו בלשון קצרה אך מדוקדקות מאד ונאמנות והרבה דברים יש בהם ללמוד ולקרוא בין השיטין. סגנונו העברי ממולא וממולח, ולעתים גם מליצי, וכלו הוא מקור נאמן לתולדות גאוני ספרד. עוד כתב קצור דברי הימים לרומאים מימות רומילוס עד ימות מלכי הווּיסטגתים ריקריד וקורות ישראל בימי הבית השני על פי הספר המזויף יוסיפון לעברים 4).

---

1) תמצית הדברים בעמוד 96.

2) לאמר מן אנשי כנסת הגדולה, שזהו עקרו של סדר הקבלה. שפ"ר.

3) הזמן מבואר על ידי המחבר בעצמו בסדר רבנן סבוראי.

4) כהערה כללית אחשוב לנכון לאמר, כי יש פנים לאמר שהראב"ד כתב סדר הקבלה לא לבד בנגד הקראים, כי אם גם לחזוק התורה ע"י המופת התולדי כמו שיאמר בפרק שני להעקר החמישי באמונה רמה ע"ד הנבואה ואחרי כן השמועות התכופות והמסורה מאיש לאיש ומדור לדור עיין שם. שפ"ר.

גדול מרבי אברהם בן־דאוד בחכמה, בהיות האיש הזה כולל ומקיף מדעים שונים, חוקר מעיין — מעמיק הוא רבי אברהם בן מאיר אבן־עזרא איש טולידה 1) • האיש הזה הוא בפני עצמו פלא מאחד הפלאים שבעולם • בתכונתו המדעית וצביונו השכלי ובכשרון דעתו הקיף כל דבר גדול וכל דבר קטן בהחכמה ויגיע בהם לתכלית השלמות, המהירות והחריצות; כלו היה חכם חרוץ, כביר ונאור, כלו מלא חריצות שכל מהיר, חריף ומחודד, אך אור־אלוה, חם נפש מרגשת ומהרוממת ברגשי עז, בקיאותו בכל ענפי הידיעות האלהיות והאנושיות, הלמודיות והשמושיות תעורר פלא; גם בהספרות הקראית היה בקי • אבל בכל אלה לא היה איש שלם בינו לבין עצמו, שכל דעותיו ומחשבותיו יהיו נוטות לפנה אחד — ולא נראה בו פרצוף פני איש מסוים בתכונתו וצביונו, כי אם נראהו לסותר עצמו את עצמו, לגבר מלא הֲפָכִים, וגם במדה ידועה קלות־דעת; פעם ילחם בהקראים ויתקוטט עמהם, ופעם יסכים להם ויראה להם פנים שוחקות • בוִּכּוּחָיו המדעיים לא ידע חנות, ומכל דרכי מלחמתו הננו רואים יותר את האיש המתגבר על אויבו לנצחו, מחכם הדורש את האמת ומבקש לבוא אליה • ברבי אברהם אבן־עזרא התלבשה רוח השלילה, והוא ההֶפֶך במעשיו ומחשבותיו מרבי יהודה הלוי, אשר לדעת אחרים היה גם שארו וקרוב אליו • אבן־עזרא (כאשר יקרא לרוב בשם המשפחה סתם וכן נקרא־הו אנחנו) אֵחֵד שני קְצָוות ויקָרֵב דעות רחוקות • השקפתו הזַכָּה והחודרת, בקרתו העזה, בינתו החריפה המפוררת ומפוצצת בניני השכל והאמונה, חקירותיו המתפשטות על כל עניני העיון מבלי לשוב מפני כל עדי הגיעו בחקר־אלוה אל גבול תורת אלהות כל העולם (פנתיאיסם), היו מתאימות ומסכימות בקרבו עם האמונה הנלהבה באבות התורה, אשר היתה לקנאה גדולה וימתח קו חשד הכפירה על כל חוקר חפשי • ברוח קרה ובינה ישרה ידע להתחקות על שרשי חזיונות הטבע והעולם ויחקור וימצא סבה ראשונה — סבה טבעית ומובנת לכל מחזות החיים, אך זאת לא עצרה בעדו לבלי השפק בילדי למודי הסודות וחכמה נסתרה וירא כל דבר מבעד ערפל הנסתר והנעלם • הוא היה בעל בטחון, נשען על אלהי מעוז, וכאיש צדיק תמים, האמין עם זה בהשפעת כוכבים ומזלות על גורל בני האדם, המזל החותך חיים לכל חי ועתותי בני האדם בידו נתנו ואין מנוס ומקום לנטות מגזרת המזל הקדומה • אבן־עזרא היה ברגע אחד מבקר חפשי וגם עבד־עבדים לאותיות המקרא, מתחכם — ובעל תורת הסוד, בעל דת ואמינה ואיצטגנין חוזה בכוכבים • ההֲפָכִים האלה לא נראו בו רק בדעות ולמודים, כי אם גם בימי חייו, ולא לבד בתקופות ומעמדים שונים, כי אם בכל ימי חייו • דברי ימי נעוריו ודרכי גדולו וחנוכו מְעֻלָּפִים בערפל ולא נודע אם היה בן־המשפחה המפוארה אבן־עזרא מגראנדה או בן־משפחה אחרת בשם הזה • בימי נעוריו היה משתעשע עם בת־השירה, וישר שירים שקולים וחרוזים, שירי תהלה לפאֵר את בני המעלה ... 2) • גם נשא ונתן עם רבי יהודה הלוי; ויהי לו עמדו שיחות נעימות על דברי מחקרי הפילוסופיה, ומשיחותיהם נראה איך היו שונים בדרכי מחשבותיהם

1) נולד ד"א תתמ"ח—מ"ט = 1888־9 — מת ד"א תתקכ"ז = 1167.

2) גנזי אָקספורד XIV, הערה 1.

ובהשקפותיהם 1) • וההבדל בדעות והגיונות הזה, תֵאר לנו אבן-עזרא בשיר רעיוני קצר וחד (עפיגראם) יפה ונעים • יְתָאֵר והנה נשמת רבי יהודה הלוי קוראת אותו לבא אליו לעולם הנשמות ותאמר:

עָרְבָה שְׁנָתִי לִי וְאַהֲבָתְךָ,
דּוֹדִי, הֶעֱירַתְנִי רְאוֹת צַלְמְךָ;
כִּתּוֹת זְכוּל בָּחֲרוּ בְּשִׁירְךָ,
הֵן הֵם שְׁלָחוּנִי קְרָא בִשְׁמְךָ;
בֹּא נָא וְנָשִׁירָה וְעַל עָפָר
נִשְׁכַּב, וּמַה לְּךָ לִחְיוֹת גָּלְמְךָ.

ויענה אבן-עזרא לאמר:

אָחִי יְהוּדָה, שׁוּב שְׁכַב כִּי אֵל
מֵאֵן לְתִתִּי לַהֲלֹךְ עִמְּךָ;
עוֹד אֶעֱשֶׂה בָנִים, וּמַטְעַמִּים
אֹכַל, וְלֹא אֶטְעַם בְּמָן טַעְמְךָ
נֶעְצַב אֲנִי עַל מוֹתְךָ, אַךְ זֹאת
עֶצֶב אֲשֶׁר לֹא אֶקְחָה מִמְּךָ 2).

אבן-עזרא, אמנם ידע מלאכת מחשבת השיר והמליצה ותְכוּנָתָה בהמליצה הערבית והעברית, אך ידיעת כללי השיר לא עשתה אותו למשורר-מושל • שירותיו עשויות במלאכת מחשבת, בנין חרוזיו על פי חכמת חרשים לבנין השירים וחקי הטעם הטוב, אך רוח השירה אינה מושבת בחרוזיו; והם יפים, מלאים עניני עיון ולמוד, אך גם יבשים באין לחלוחית שירה ורגשות הנפש. גם פיוטיו שירי תפלות ותהלות שחבר בכל ימי חייו לכל המועדים ושבתות השנה מלאים דעות הן, כוללים בתוכם למודי הכמה והגיון ומוסר ושכל טוב, אך לא השתפכות הנפש מרוב חושה בה ושפך שיחה לפני יוצרה מעומק הלב ותוקף רגש-יה • תרועת הרוח בדרכו עז ובהתנשאו עָל על כנפי כרוב לאל חי, תועפות הוד השירה הנשגבה המרקעת לשחקים ותתנשא ותתעלה עד כס-יה וחביון עזו, תִּגָּלֶינָה וְתֵרָאֶינָה בכל שירי-קדש, בשירי תהלה ותפלה שחברו רבי שלמה בן גבירול ורבי יהודה הלוי; ועקבות כל אלה לא תמצאנה בכל שירי אבן-עזרא • אך בשירי שנינה והתול בשירי עקיצה וחדוד, קצרים בלשונם ומלאי דבר בתוכנם, בחידות ומשלים גבר אבן-עזרא ואין אחד ממליצי ספרד אשר יִשְׁוֶה לו בדבר הזה • גם סגנונו בדבור הפשוט מובחר וראוי להיות למופת בהיותו קצר ונמלץ, מדוקדק ומלא דבר, נמרץ בלי שפת יתר ועתרת-מליצה •

אם בשיר ומליצה לא הגיע אבן עזרא למעלה גדולה, עולה הוא על כל חכמי ספרד לפניו ולאחריו בבינה במקרא — בבאורי כתבי הקדש — הוא היה

1) ציין דיוואן גייגער מעמוד 149 והלאה. 2) בהנ"ל עמוד 150.

מְפָרֵשׁ בעל טוב טעם, חכם מעמיק ויורד לסוף דעת הכתובים. ובעזרת בינה יתרה שנתנה בלבו לנתח הדברים על פי דקדוק הלשון וההגיון הישר, היה כנוצר להיות מְפָרֵשׁ ומְבָאֵר את המקרא על פי עומק הישן. לרגלי מלאכתו בבאורי כתבי־הקדש מצא יד להראות כחו בהחכמות השונות, אשר ידע אותן תכלית ידיעה, מבלי שהיה עליו לסדר את הידיעות השונות, לקבצן ולאחדן בבניני־אב ושיטות שלמות ומסודרות. כי עבודת בנין שלם ושיטה שלמה ערוכה וסדורה לא היתה מטיב כשרונו של הראב"ע, הכח הרוחני של החכם הזה היה כלו מלא עבודה ועיון, חִפּוּשׂ ובִקּוּר, שכל וחדוד, בלי מנוח, ובלי הֶרֶף ובלי לֵאוּת ועמידה על מקום אחד, לאסוף ולכנוס, לערוך ולסדר את המחשבות והרעיונים, ועל כן לא מצא פנאי לעשות תורתו טבעות טבעות ולבנות מכל דעותיו ומחשבותיו באיזה מקצוע בחכמה בנין שלם בכל חלקיו. בגלל הדבר הזה, בכל היותו מדקדק וחכם נפלא בחכמת הלשון העברית, לא יצר שיטה שלמה ולא הביא לכלל סדור והדרגה בלמודיה, כי תהיינה עיני המעיינים משוטטות בכל חלקי הלמוד הזה. לעומת זה בחלקת באור כתבי־הקדש הוא מופלא ומקורי, הולך בדרכו לבדו על פי כלליו ומחשבותיו שהורה והוגה מלבו, הוא הרים את הבינה במקרא למעלת חכמה בפני עצמה ויהי המושל בה ממשלה בלי מְצָרִים, אחד ואין שני לו בחלקת הידיעה הזאת. מוזר ונפלא הוא, כי לא מצא את לבו נכון לעסוק בהפנה הזאת, שהיא ראש פנה לכל ידיעותיו, כל עוד היה יושב בעירו ובארץ מולדתו. בכל ימי שבתו בספרד היה מפורסם בחכמת השעורים — (מאטהעמאטיק) ובחכמת התכונה ולא כמבאר ומפרש כתבי הקדש. בכלל כל עוד היות הראב"ע בארץ מולדתו לא הוציא דבר חדש בהספרות ואך לעתים רחוקות שָׁר שירי־תפלה ושירי־התול ועקיצה, פיוטים ושירים יקרים ביפי בנינם וצחות לשונם. מילדי רוחו בחלקת העיון המחקרי במדעים מימי שבתו בספרד נודעה לנו רק תשובתו אל רבי דוד מנרבונה בשאלה אחת בחכמת התכונה 1). הוא כבר הגיע לשנת החמשים לימי חייו, ובני עמו בארצו עוד לא הכירו ערכו, ערך האיש אשר על חכמתו ורוחב לבו השתוממו והתפלאו כל בני הדורות הבאים; וכה לא נודע שמו במקומו, וחכמתו גמלה ותשא פרי תהלה על אדמת נכר.

הימים ההם היו ימי מהומה ומבוכה מרינית בטולידה ותנאי החיים והפרנסה היו קשים בה מאד וזאת שהֵסַבָּה אותו לשאת את רגליו לארצות נכריות, להשיג שם את ההצלחה, אשר בגדה בו ותדד ממנו בא"י מולדתו. בכלל יספרו עליו כי כל ימיו חי חיי עני ודחקות, ובכל מקום שהלך היה העֹני צלו על יד ימינו 2). בשיריו הקצרים והשנונים ישחק שחוק מכאיב לב על עניו ומרודו, על רוע מזלו

---

1) עיין ציון ח׳ בסוף הספר על דבר סדר הזמנים בחבורי הראב"ע ונדודיו בארצות שונות.

2) רבי פריפוט דוראן מובא במאמרו של דוקעס. אָריענט ליטעראטור בלאטט 1843 עמוד 657, עד כאן לשון הרב המחבר. וראיתי להביא בזה לשונו של רבי פריפוט (במעשה אפוד כ"י בהאמבורג): „ולפי שלא היו להר"א אבן־עזרא שתי פרוטות מימיו, ולרוב אהבתו וחשקו בתורה, לא נמנע מהשגת כתרה, אמר: ועורי לב יחשב כי העושר מעלה גדולה לצדיקים" וכו׳.

והיותו גבר בלתי יצלח להשגת העולם הזה ויאמר:

אִיגַע לְהַצְלִיחַ וְלֹא אוּכַל, כִּי עִוְּתוּנִי כּוֹכְבֵי שָׁמַי;
לוּ אֶהְיֶה סוֹחֵר בְּתַכְרִיכִים, לֹא יִגְוְעוּן אִישִׁים כָּל יָמַי;
גַּלְגַּל וּמַזָּלוֹת בְּמַעֲמָדָם עִוּוּ בְּמַהֲלָכָם לְמוֹלַדְתִּי
לוּ יִהְיוּ נֵרוֹת סְחוֹרָתִי לֹא יֶאֱסוֹף שִׁמְשִׁי עֲדֵי מוֹתִי 1).

ויהי כאשר לא מצא לו אוהבים תומכים בידו בעיר מולדתו וארצו ויצא מספרד (בשנת תתצ"ח לערך), וילך למסעיו לכל מקום אשר תשאנו הרוח. בנו יצחק היה אז כבר לאיש וַיְלַוֵּהוּ על דרכו. ויעבור דרך אפריקה הצפונית, מצרים, ארץ הקדושה, וישא ויתן בטבריא עם חכמי העיר הזאת אשר השתבחו, כי בידם נמצאו ספרי תורה כתובים בדיוק גדול. בכל ארצות נדודיו אלה לא מצא מקום מנוחה, ויעבור משם וירד למדינת בבל, לעיר הבירה בגדד ושם בימים ההם ראש גולה, אשר הכליף נתן לו כח ועז משפט רבנות ודיינות על קהלות ישראל בארצות המזרח, ומבבל בא לדמשק. במסעותיו התבונן אבן־עזרא על כל מראה עיניו ומשמע אזניו. הרחיב ידיעותיו ויקנה חכמה ודעת הליכות בני ארצות הקדם ותכונית העמים השונים. לדברת הגדה אחת בא אבן־עזרא גם לארצות הודו, כי הוליכיהו שם שבוי, וכעדותו של אחד מבעלי ההלכות, „היו מאכילים אותו שם מצה ולא נתנו לו לעולם חמץ" 2). לא נודעה הסבה, אשר הניאה אותו משוב מארצות הקדם לארץ מולדתו, אך זאת נדע, כי מארצות הקדם שב לאירופא ויחן ברומא בשנת ד"א תת"ק. הִגָּלוֹת אבן־עזרא ברומא הביאה בעקבותיה רוח חדשה וחיים חדשים בתולדות ההתפתחות המושכלת של יהודי איטליה.

ויהודי איטליה בימים ההם עמדו על מדרגה שפלה בהשלמת המושכלת אף כי גורלם לא היה רע, וגם נהנו מברכת החֵרות במדה ידועה וקהלת ישראל ברומא היתה חפשה ממסים וארנוניות. את התלמוד למדו יהודי איטליה על פי דרכי הלמוד הנהוגים מכבר ולא התעצמו לחדש בו דבר ולכבוש בו דרך חדשה. מבינה ישרה בכתבי הקדש לא ירעו דבר ומהמליצה העברית ירעו רק לחרוז חרוזים בלשון עלגים ושפה כבדה וקשה בלי כל רוח השירה וכוונה ורעיון נכבד. למופת היו להם פיוטי הקליר וחזיו הקשים והכבדים, ויחשבום למופת ויחברו שירים סרי טעם ועמקי שפה כפיוטיו של הקליר. לכם היה פתוח גם אל הבלי שוא ואמונות הבל, אשר שררו אז באירופה הדרומית. ומה רב ההבדל בין אנשים

1) רבי אליעזר מתונים באספת דברי חכמים עמ' 85. וראיתי להביא בזה גם את השיר שמביא דוקעס בהאָריענט הנ"ל משירי הראב"ע:

אַשְׁכִּים לְבֵית הַשַּׂר, אוֹמְרִים: כְּבָר רָכַב,
אָבוֹא לְעֵת עֶרֶב, אוֹמְרִים: כְּבָר שָׁכַב,
אוֹ יַעֲלֶה מֶרְכָּב, אוֹ יַעֲלֶה מִשְׁכָּב,
אוֹיָה! לֹא יוֹשִׁיעֵנִי נוֹלַד בְּלִי כוֹכָב.

2) עדותו של רבי יהוסף האזובי בספר האבודרהם בדיני הגדה של פסח.

נבערי דעת וסרי טעם כאלה ובין היהודי הספרדי אשר שם משכנו בתוכם. ומה רבה וגדלה השתוממותם והשתאותם למראה איש יהודי חכם נפלא, טוב־טעם וגדל־דעה, בעל בינת אדם ישרה ולבו לב חכם חוקר ומבקר ופילוסוף זך־הרעיון ומעמיק בדקות העיון. ורגע בא רבי אברהם אבן־עזרא לרומא, היה רצוי מאד לחפץ התעוררות רוח ההשכלה הישרה. בימים ההם קם כהן נוצרי ושמו ארנולד מבריסציה ויחל לטעון טענותיו נגד התורה הקתולית וממשלת האפיפיור בארץ. טענתו הראשית היתה, כי הכהנים הגדולים שברומא אינם רודים בעם מרעיתם על פי רוח ספרי ברית החדשה, אשר על פיהם אין המלכות והכהונה נוגעות אחת בחברתה אפילו כמלא נימא, ובכן לא נכון הדבר אשר שרורות הכהנים תהיה גם בעלמא הָדֵין, כי אין עטרת המלוכה והנשיאות בארץ הולמת את האפיפיורים, אשר להם כהני עליון יֵאָמֵר, ועליהם להיות למופת לבני עם מרעיתם בענוה והיותם עברי אלהים. — האפיפיורים לקחו להם קרנים בחזקה — ועליהם להסתלק מכל וכל ממלכותא דארעא למען יוכלו לפנות לבם אל כל עניני האמונה ודברים העומדים ברומה של מלכותא דרקיעא. רוח חופש ודרור, רוח חֵקֶר ובקרת תקפה בעצומיה את בני רומא, ויטו אזניהם להקשיב רב קשב לדברי הכהן הצעיר המתנשא לתקן עולם האמונה הקתולית ולתת לה פנים שונים מאשר הם עתה. ואף כי נכנסו הכהנים אז לאספה (קונסיליה) בעיר לאטיראן ויחרימו את ארנולד ויהי נלחץ לנוס רומאה, אך ברומא קבלו אותו האזרחים בתרועת שמחה ובקול קורא הידד, מרדו בהאפיפיור, — העבירו קול בארץ, כי היתה רומא לכנסיה חפשית (ריפובליקה) (בשנות תתצ"ט—תתק"ג = 1139—1143) [1]. בימי רגשות הרוחות אלה — כאשר האפיפיורים חרדו ופחדו מקול כהן הדיוט קירא בכח הצדקה והמישרים (1139—1143) — ישב אבן־עזרא ברומא, ולעת כזאת בהָמֵר ארץ את דרכי ממשלתה ומשטרי ההנהגה המדינית נדברו היהודים על החדשות הנעשות בארץ, ויתאספו אל החכם הספרדי היושב בקרבם לשמוע משפטי פיהו על המעשים הגדולים ההם, ובעת רצון כזאת מצא אבן־עזרא בצחות לשונו ומיטב הגיונו נכון לפניו למשוך את לבם בארחות תבונה, ובמדברו הקצר והנמרץ, הצח והנמלץ ידע לשום חן להטרעים והחקירה ולחבבם על בני עמו יושבי איטליה.

לא נוכל דעת והָבין הסבה, אשר הניאה אותו משוב לארץ מולדתו אחרי שובו ממסעיו לארצות הקדם. ברומא מצא לזמן ידוע, את המנוחה אשר אִוְּתָה נפשו (בשנת ד"א תת"ק). ישיבתו של החכם אבן־עזרא באיטליה נתנה פנים חדשות להלך־רוח וההתפתחות המושכלת אשר לאחיו בני עמו בהארץ הברוכה הזאת באיטליה, בכל היותם בזמן ההוא חפשים מעול חקים מעיקים והעדה ברומא היתה נקיה משלומי מסים מיוחדים, עמדו בכל אלה על מדרגה שפלה במעלות הרוח. את התלמוד למדו והבינו על פי סדר נהוג מאז ומקדם בלי כל

1) אך אחרית ארנולד היתה מרה, כי אחרי הצלחתו הגדולה ורומא היתה לריפובליקה והכהנים המושלים יצאוה, והנהגת ארנולד נמשכה איזה שנים בימי כהונת ארבעה אפיפורים, שם האפיפיור אדרינוס הרביעי את רומא לחרם, ובעזרת קיסר אשכנז פריעדריך נלכדה רומא וארנולד נתפש וישרף באש ואת אפרו זרו על פני מי הנהר טיבר בשנת 1155. שפ"ר.

רוח הגיוני ושיטה נכונה · מבינה במקרא לא ידעו דבר ומשירת לשון הקדש ומליצתה בהפנים החדשות שנתנו לה בספרד לא ידעו רק לחרוז חרוזים עמקי שפה וכבדי לשון. למופת לקחו להם שירי הקליר הקשים והכבדים, אשר רבי אברהם אבן־עזרא כבר חרץ משפטם, ויחשבום אותם להטובים והמעולים שבשירי לשון־הקדש · דעתם היתה קצרה מאד ולבם פתוח לכל אמונות הבל המתהלכות בארצות המערב בימי הבינים, ומה רב ההבדל שבינם ובין החכם הספרדי ר׳ אברהם אבן־עזרא אשר בא לשבת בקרבם. בו ראו לראשונה חכם בעל טוב טעם, שופט מישרים וּגְדָל־דֵעַ בכל פנות החכמות האנושיות · גם רגע באו בשערי עיר עולמים היה מסֻגָל מאד לשים לב חדש ורוח חדשה בקרב בני קהלת רומא · נפש כהן קתולי דרכה עז לדרוש ברבים. כי אבות הכנסיה הקתולית, הפַפְאִים אינם מושלים על בני מרעיתם על פי רוח אבות הברית החדשה; שם האיש רב האונים ההוא היה ארנולד איש בריסציאה, וטענתו היתה: על כהן האמונה להיות עבד אלהים ושפל ברך, ולא כהן מלך מלכים, מושל בגבורת דתו על עולם ומלאה, כמו שעשו ראשי הכהונה הגדולה שברומא בימים ההם · אז נראה כי רוח חדשה עברה באיטליא לטהר את שמיה מעבי הבערות והקנאה ההוללה, כי חשק החקירה ואהבת הדרור מלאו לב כל בני העם הרומאי · בני העם הזה הקשיבו רב קשב לדרשות הכהן המחדש פני האמונה, ודברי נגידים אשר יצאו מפיו באו כמים בקרבם וכשמן בעצמותיהם · אז הודיע העם הרומאי את כהני ומלכי האפיפיור, כי הסיר סֻבֳּלוֹ מעל שכמו ואינו חושב עצמו עוד למשועבד להכהונה הרומאית, וממשלת־עם (רֶפֻּבְּלִיקָה) תשוב ותתכונן שנית בעיר עולמים · (מן 1139—1143) 1) · בעצם העת ההיא בא והתישב רבי אברהם אבן־עזרא ברומא · ולבטח נאספו אליו נערים וזקנים מכל פנות עדת ישראל הרומאית, לשמוע מה בפיו של החכם הספרדי, חכם ובעל נסיון, שראה רבות ושם לבו אל כל המעשים וחזיונות החיים במסעותיו הרבות בארצות שונות · אז, בהָמֵר העם את משטרי ממשלתו ובהִמוט ממשלת הכהנים, מצא החכם הישראלי עת רצון

---

1) תרגמתי דברי המחבר כהויתם, אבל באמת דבריו אינם מדוקדקים, לפי סדר זמנים — בקורות הימים לכנסיה הקתולית. ארנולד איש בריסציה היה אחד מבחירי המתפלספים האסכוליסטים בימי הבינים, תלמידו של הפילוסוף האסכולי אבילאֶרד בפאריז. בשנת (1136) תתצ״ו—ז׳ שב לעירו מלא דעות חדשות וחפשיות על דבר הדת הקתולית ויסודות הנוצריות. דעתו הגדולה בקדמוניות הכנסיה, מדברו הנאוה מלא חן ורגשי עוז קנו לו כל הלבבות, ודרשותיו נגד פריצות כהני הקתולים בימים ההם משכו אחריו אלפים ורבבות שומעים בצרפת (1139) ונוסדה שם כתה גדולה בשם ארנולדיסטים. החרם שהחרימו אינוקנטי השני, לא הפיל אור פניו, ועד שנת 1144 דרש דרשותיו וטען טענותיו בצרפת ובשווייץ (בציריך) ובשנה הנ״ל 1144 בא לרומא ואז פרצה המרידה נגד האפיפיור, ורומא היתה לריפובליקה שאינה תלויה בהאפיפיור, אך משעבדת לקיסר אשכנז, ויארכו הימים עד שנת 1154. אז גזר האפיפיור אדריגוס הרביעי אלה וחרם חמור על העיר רומא ויושביה, ויכנעו הרומאים ויבקשו סליחת הכהונה הקתולית וארנולד נתפש, וישרפוהו באש ועפרו זרו על פני נהר טיבר. ואחרי כי נדע אשר בשנת 1145 (השנה שאחרי בא ארנולד לרומא) כבר היה הראב״ע במאנטובה ושם חבר ספרו „הצחות", הנה כמעט לא היו שניהם בזמן אחד ברומא. וצ״ע. בכל אופן טעות הוא בידי החכם ר״ק שולמאנן האומר כי בשנת תת״ק 1140 בא הראב״ע למאנטובה וכו׳ עיין תוג״י להנ״ל ח״א עמוד 197. שפ״ר.

לפניו להשמיע לבני עמו משפטי פיהו ויכרה להם אזנים לשמוע בקול החכמה השופטת מישרים ותשבור חקה על כל המעשים ·

ברומא הוציא א ב ן ־ ע ז ר א לאור את ספרו הראשון — פירוש על חמש מגלות · ובהבורו זה הבכור כבר יראה לנו כחו בכללי הישרים לבאורי כתבי־הקדש . אל כל מקום בכתבי־הקדש , אשר חדר הוא בעיני בינתו הישיה נס הערפל וזהר אמרי כתבי־הקדש נגלה בעצם טהרו . ורק שם היו אור וחשך משתמשים בערבוביא , כאשר הֵלִיט הוא בכוונה את דעותיו ומחשבותיו , ויעטפם בחתולי ר מ ז י ם ו ס ו ד ו ת . כבזת הדבר , מדוע אהב כן לכסות דעותיו כמשאון — אם מפני שהוא בעצמו פסח על שתי סעפים , או כי לא מצא און בנפשו לדבר באזני ההמון הדברים שחשב הוא לאמתים ונכונים , לא נוכל לדעת אל נכון , אך נכון כנכין היום הוא , כי הראב"ע פעמים רבות העלים עיניו בכוונה מן האמת , או כי דבר עליה ברמזים וחידות , אשר לא יבינם כי אם איש תמים־דעות עמו גם לפני קראו את דבריו ברמזים וסורות · בהקדמתו לשיר השירים ילגלג על אלה האומרים , כי הסוד הצפין בהשיר הזה הוא יחס העולם אל הבורא והנשמה אל הגוף — אך מודה הוא , כי בכל היותו שיר אהבה איננו „ד ב ר י ח ש ק ח ל י ל ה ו ח ל י ל ה" , כי אם „מ ש ל ב ס ו ד ס ת ו ם ו ח ת ו ם" , על כנסת ישראל ורודה הקב"ה — וכמו ששר י ש ע י ה „שירת דודי לכרמו" , „כ מ ש ו ש ח ת ן ע ל כ ל ה" , ו י ח ז ק א ל : „שרים נכינו" , ו ה ו ש ע : „ו א ר ש ת י ך ל י ל ע ו ל ם" · ולכן יפרשהו על פי תמונתו ה ח י צ ו נ י ת — אהבת דוד לרודתו ורועה לרעיתו — והכוונה הצפונה בו — אהבת ישראל את אלהיו ואהבת ה' את עם סגולתו וחבל נחלתו , ככל דברי החכמים הקדמונים מפרשי השיר הזה מעריציו ומקדישיו .

אך בכל היות כח ה ר א ב " ע גדול בבינה במקרא , לפרש דבר ומאמר ממאמרי כתבי־הקדש , בכל כשרונו הנפלא והעצום להפיץ אור על מקומות הסתומים שבמקרא , לא עצר כח ל ה ק י ף את כל כתבי־הקדש בבינה יתרה ובמושג כללי , בהשקפה ש ל מ ה על כ ל ספרי כתבי־הקדש כמפעל כביר ואדיר בחכמה נפלאה , ובנין נפלא בחלקיו ואבריו — לא על כ ל ל ו ת ספרי קדש ישא דעו , כי אם על ד ב ר מדבריהם , כל מאמר וכל ענין , כל פרשה וכל פסוק הם לו כענין חקר בפני עצמו , כאשר בכלל היתה רוח בינתו ערוכה בכל רגע על ענין אחר ובכל עבודתי הענית לא נראהו מתמיד בחקירתו ומביאה לידי גמר ותכלית , כי אם ישים כל מעינו בפרטים קטנים המחוברים זה לזה בקשר חיצוני · ס פ ר ק ה ל ת , הספר אשר על חבור עניניו , חלוקת פרשיותיו , הרעיון היסודי והתולדי אשר עליו הָטְבְּעוּ אֲמָרָיו והרעות הכלולות בו לא עמדו חוקרי כתבי־הקדש עד היום , היה ספר חתום להראב"ע , ובכל עמלו לא עלתה בידו להפיץ אור על דבריו · השיטה הפילוסיפית־הפלטונית החדשה (האלכסנדרית) אשר בה דבק הראב"ע ובה אמר לְהֵעָזֵר בבאור הספר המחקרי הזה , השיטה המחקרית נעדרת ההגיון ומְעֻלֶּפֶת בצעיף הסוד , לא היתה מספקת לבאר הספר שהוא תוצאות מחשבות ודעות אנשים אחרים רחוקים ממורי הפילוסופיה במקום וזמן וַהֲלָך־רוח . כן לא הצליח בבאורו את ספר החזיון המחקרי , הספר הנפלא א י ו ב — כי לפי דרכי מחשבותיו לא יכיל לעמוד על המחשבות הרמות והנשגבות הכלולות בהספרים דקי העיון כספרי כתבי הקדש הנזכרים . — גם פירושו על איוב חבר בימי שבתו ברומא · כאמור למעלה הקיה ה ר א ב " ע

ליהודי רומא ראשונה דעת השפה העברית ותורת דקדוקה, אשר לא ידעו ממנה דבר לפני באו. הוא תרגם את ספרי הדקדוק של רבי יהודה חיוג׳ מערבית לעברית ויחבר שם גם את ספרו: „מאזנים", ודברי חפץ בהספר הזה הם לנו רק דברי ההקדמה, הנאמרים בסגנון יפה ונעים, לספר לדור פעולת חכמי הלשון שקדמוהו בשכלול תורת הלשון העברית מימות רב סעדיה גאון עד אבן־אלתאבן. כי בכל היות רבי אברהם אבן־עזרא מדקדק בבאוריו לתור ולדעת את דקדוק השפה, הנה הוא בעצמו לא הרבה עשות לשכלול בנין השפה ולא היה המ״ח אבני פנה למוסדות הבנין הזה, וגם לא גלה לנו עומק חקירתו בהבנת תפארת הבנין הזה; בכל ספריו במקצוע זה נעזר בחקירות חוקרי הלשון שקדמוהו, ויבקר את מסקנותיהם ויבחר ויקרב את הדעה שנראתה לו ביותר. — ובכן לא יצא בעקבות חוקר־לשון ידוע, כי אם ברר ובחר מכל החכמים הלכות וכללים שונים כפי הישר בעיניו, אבל לא חִדֵּש מדעתו מאומה ולא נמצא ממנו אף כלל אחד חדש בדקדוק לשון־הקדש 1).

שנים אחרות ישב ברומא, ולא נודעה סבה אחרת, אשר המריצתהו לעזוב את העיר, אשר נאחז בה וישיבתו היתה נוחה לו מאד, מלבד התשוקה שהיתה תקועה בלבו לתור ארצות וללמד דעת אנ״ש וחברות שונות ודרכי החיים השונים לפי תנאי המקומות השונים. נראה הדבר כי מרומא יצא לשבת בסולירנו, כי שם היתה קהלת ישראל היותר גדולה בכל איטליה, וגם היתה אז רוכלת עמים ורבת המסחר ותהי למקום וַעַד לבני עמים רבים ושונים, אשר באו מכל אפסי ארץ לסחור ולעשות בה מקנה וקנין. אף כי בסאלירנו היה אז בית־מדרש גדול ללמוד חכמת הרפואה, ותהי העיר למשכן חכמה והשכלה באיטליה, הנה היהידים יושבי העיר הזאת עמדו אז על מדרגה נמוכה מאד בהתפתחותם המושכלת, ונראה כי לא נתקבל שם בסבר פנים יפות ובכבוד הראוי לו על פי חכמתו, ורק עשיר מכבד חכמים אחד נמצא בה ושמו רבי אליקים וגם הוא יליד ספרד ויקבל את רבי אברהם אבן־עזרא באהבה וחבה יתרה וינהלהו בכל מחסוריו ויספיק לו כל צרכיו. כל יתר יושבי העיר נתנו כבוד ויקר לרב תלמודי אחד, אשר מארץ יָוָן מעיר סיפונטה בא לסאלירנו לגור שם. שם הרב הזה היה רבי יצחק בן מלכי צדק 2). ור׳ יצחק

---

1) רבי פריפוט דוראן (האפודי) במעשה אפוד פרק ז׳ וכה יאמר: ומה שחידש (הראב"ע) בחבוריו הוא מעט מאד.

2) הרב המחבר מוציא שם הרב יצחק שבני קהלת סאלירנו תלקו לו כבוד יותר מלהראב"ע, וזה האחרון הוציא כל רוחו עליו ועל בני העדה כשיר־התול הנודע בשם: „גדוד הסיר אוני" כי שם יאמר:

וְרַבֵּנוּ יִצְחָק, יְבֹרַךְ מְשַׂחֵק
אֲמָרִים אֵלָיו חַק, וְהַיּוֹם נִמְחָקִים
וְאָמַר לַתּוֹעִים, אֲנִי מָלֵא דֵעִים
בְּמוֹעֵד זוֹרְעִים, וְנָשִׁים וּנְזִיקִים.

אבל חחכם ר׳ כהכרמל הירחי (ש"ר עמוד 287 מוכיח בצדק, כי הדין עם שד"ל, שאומר,

זה נודע אחרי כן למחבר פירוש על כל ששה סדרי משנה · ידיעות אבן־עזרא, שהביא עמו ולמד ברבים היו: תורת הלשון העברית, בינה במקרא, מליצת לשון הקדש ושירתה · וכל אלה לא נחשבו בעיני בעלי ס א ל י ר נ ו נגד ידיעת התורה התלמודית. בגלל הדבר הזה יתאונן במר נפשו ויאמר: וּבֶאֱדוֹם אֵין הָדָר — לְכָל חָכָם הוּא דָר — בְּאַדְמַת בֶּן קֵדָר וְעָלֵינוּ שׂרְקִים · גם חשדו אותו וכל בני ספרד במינות, וגם על זה יתאונן ויאמר: איך יקרא (הרב שמעי׳ או רבי יצחק) מינים — לבנים נאמנים — חסידים וגאונים וכו׳. נראה הדבר, כי היתה מחלוקת גלויה בין הראב״ע ובין רבי יצחק מלכי צדק, והראשון, אשר קנא בכבוד החכם השני נקם ממנו נקמתו בשיר־שנינה, מלא דברי חדודים והלצות נחמדות, אך גם דברי בוז וקלסה על איש עברתו, יְתָאֲרֵהוּ כְּ„חָגָב יְוָנִי", יתלוצץ בהליכותיו ודבוריו, בקולו השעול והמשמיע שריקות, במעוט דעתו את תורת הלשון העברית ויאמר: אִלּוּ בָא חָגָב־יְוָנִי, בָּם שֶׁגֶּב — וְרָכַב עַל כָּל גַּב — וְעֵינוֹ עָנְתָה בּוֹ — עַל רַע לִבּוֹ — בְּטָהֳרוֹת הוּא קוֹרֵא וְטוֹעֶה בַּפְּסוּקִים — וְרֵאשִׁית פָּרָשָׁה — עֲלֵי פִיהוּ קָשָׁה — אֲשֶׁר הִיא נִדְרָשָׁה — בְּפִי הַתִּינוֹקִים — בפעם הראשונה נראה לנו בכל תוקף עֹזֶם הַהֶפֶךְ וְהָרִיב שבין ההשכלה והתורה התמימה נעדרת ההשתלמות המושכלת. כפי הנראה לא התעכב א ב ן ־ ע ז ר א ב ס א ל י ר נ ו ימים רבים, כי לא נדע ממנו שחבר שם איזה ספר לזכר ימי שבתו בהעיר הזאת · בשנת תתק״ה היה ב מ א נ ט ו ב ה באיטליה הצפונית ושם חבר את ספרו „ה צ ח ו ת" 1). ספר דקדוק על שמושי הלשון העברית ודרכי מבטאיה וסגנונה · הספר הזה נותן לנו ציור שלם בכל

כי שם הרב התלמודי שעליו כונן הראב״ע חצי התוליו היה „ש מ ע י" כמו שיאמר בהשיר הזה (בית כ״ה): כמו „שמעי כשמו והיחש עמו" וכו׳, ומדי דברי בשיר־התול (שהוא כלו יפה וצעים ובלשון קלה וסגנון נוח מאד, אך בלי אמיץ רוח השירה ותעופת המליצה השירית ככל שירי הראב״ע) אמרתי להביא את הבתים הראשונים ממנו:

נְדוּד הֵסִיר אוֹנִי   וְהִבְהִיל רַעְיוֹנִי,
וְשָׂם פִּי וּלְשׁוֹנִי   אֲסוּרִים בַּזִּקִּים ·
לְפָנִים בִּנְעָרִים   הֲכִינוֹתִי שִׁירִים,
בְּצַוַּאר הָעִבְרִים   נְתַתִּים כַּעֲנָקִים ·
בְּכָל מָקוֹם גַּרְתִּי,   סְפָרִים חִבַּרְתִּי,
וְסוֹדוֹת בֵּאַרְתִּי   וְכִרְאִי מוּצָקִים ·
שְׂפָתַי אִם אִשִּׁים   בֶּהָרִים וּרְכָסִים,
יְעוּפוּן בָּם סוּסִים   יְרוּצוּן כַּבְּרָקִים . . .

יתר הדברים הנוגעים להצעת המעשים הנני מביא בפנים בלשונם, הדבר הנכבד היוצא לנו מהמחלוקת הזאת ומשיר־קלסה „נדוד הסיר אוני" בנוגע לתולדות הראב״ע הוא, כי באמת לא היה כחו חזק בתלמוד, והוא בעצמו מודה בזה בשירו הנ״ל, וממה שהוא נזכר בתוספות (קדושין ל״ז ע״ב ד״ה ממחרת הפסח) אין ראיה כי היה תלמודי, כי גם שם הענין נוגע לבאור המקראות. שפ״ר.

1) וגם את ספר „כלי־נחשת" על מלאכת האיצטרולוב, ומערכת המזלות והשפעתם, כאשר יבואר עוד להלן. הרב המחבר אומר, כי ספר „כלי־הנחשת" נתחבר ב ל ו ק ה, אבל ישנן ידים מוכיחות, כי נתחבר ב מ א נ ט ו ב ה. ואכמ״ל. שפ״ר.

צביונו — מערבוב הסדר והעדר שיטה שלמה ומסוימת בדרכי מחשבות הראב״ע ומערכי לבו. נוגע הוא בכל חלקי תורת הלשון העברית, ינסה לקבוע שיטה לתלמודו, אך לא יעצור ברוחו והנהו יוצא מענין לענין, נוטה מן המסלה ואינו מביא את הלכותיו לידי גמר והחלטה, רק יפרש ויבאר כל דבר „אגב אורהא". ו„קמא קמא דמטי לידיה", פוסק ענינו ושב אליו, אחרי שכבר הרבה לדבר על ענינים אחרים, וכה תצא ערבוביא גדולה לבלבל דעת הקורא. בספר הזה יתהפך הראב״ע למריח ריח מינות בכל אלה המדקדקים והמבארים אשר נטו לפעמים מהמסרה בדרכי קריאת כתבי־הקדש. הוא, אשר תחת מסוה „הסוד" הסתיר דעות חפשיות ביותר, יתר הרבה מחכמי הלשון אשר עליהם ישפוך כל חמתו ויתן יד למבקרי המקרא ומשנים פניה 1). הוא מדקדק כחוט השערה עם הנוטים באיזו מקומות מדרכי הקריאה על פי המסרה או המבארים את הפסוקים שלא על פי פסקי הטעמים. ביותר סמכה חמתו על ראש המדקדקים החכם רבי יונה אבן־גנא׳ח בספרו הרקמה וכה יאמר: „רק טעמי המסרה נכונים נגד „נבונים... רק הִשָּׁמֵר לך ושמור נפשך לבלי האמן בדברי המדקדק (ר״י אבן־„גנא׳ח) שהזכיר בספרו (בספר הרקמה משער כ״ה ואילך המכונה: מה ששמשו בו „בחסרון. שפ״ר) יותר ממאה מלות ואמר, כי כלם צריכים חלוף, חלילה חלילה, „כי זה אינו נכון בדברי חול ואף כי בדברי אלהים חיים, וספרו ראוי לְהִשָּׂרֵף" 2). המשפט הקשה שהוציא הראב״ע על ספרי הר״י אבן־גנא׳ח היה נסבה, כי מפעלות החכם הזה בהורת לשון־הקדש לא נודעו ברבים בימי שנות מאות, עד אשר נגלו בדורנו האחרון; ובכל אותם הדורות היו חוקרי הלשון אנוסים לשאוב מבארות נשברים — ממקורים אחרים וחכמת רבי יונה הגדול שבמורי תורת הלשון היתה חבושה בטמון. גם על רב סעדיה גאון בא הראב״ע בתוכחות, על כי בפירושיו נטה לפעמים מפירוש בעל הטעמים, והוא בעצמו מרבה לפרש פסוקים שלא על פי הטעמים. גם את חכמי התלמוד לא נקה משבט פיו, ושמונה עשר תקוני סופרים שהחליטו לדבר אמת, הוציא הוא משפטו כי ללא צרך הם, והסופרים המתקנים לא ירדו לסוף דעת המקראות, והמאמין המופלג הזה, מתאמץ לעקם את הכתובים ולפלפל בהם בכדי לְהִפָּטֵר משמונה עשר תקוני סופרים 3).

נראה הדבר שלא התמהמה זמן רב במאנטובה, כי משם נסע ויבא לעיר לוקה, ושם נאספו אליו תלמידים רבים ויקשיבו לקח מפיו. שם עסק בשקידה יתרה בחכמת תכונת השמים ומערכות הכוכבים, תקן „לוחות התכונה",

---

1) כידוע נתן הראב״ע מקום למפקפקים בדבר חבור התורה על ידי „סודותיו" ברא״ש ספר דברים, וכאשר יעיר הרב המחבר להלן. הוא לא חש לאמר (איוב ב׳): „חז״ל אמרו משה „כתב ספר איוב, והקרוב אלי כי הוא ספר מתורגם, וקשה בפירושו כדרך כל ספר מתורגם" — הוא גם הראשון שאמר, כי כ״ו פרשיות האחרונות שבישעיה אינם ממנו כי אם מנביא מאוחר, וכבר הזכירו מהרש״ל בהקדמת ים של שלמה, על דבר פירושו בויקרא ג׳ בהיתר חלב בזמן הזה ועיין בהערה הסמוכה. שפ״ר.

2) עיין בספר הרקמה מעמוד 149 ואילך בהערת החכם קירכהיים. עכ״ל הרב המחבר. וראיתי בזה להעיר על הדבר, כי כדברי בעל הרקמה יאמר רש״י ביחזקאל כ׳, פסוק מ׳: משאותיכם במקום משארותיכם — הראב״ע מזכיר לגנאי את הר״י אבן־גנא׳ח גם בפירושו על התורה. שפ״ר.

3) בסוף ספר „הצחות".

כתב על דבר האסטרלוב (Astrolob) ואופן הכנתו; אך שקד גם על למודי האיצטגנינות, וישגה בהידיעה הכוזבה הזאת, כמו ששגו בה חכמי אדום וישמעאל בימים ההם. ובהאצטגנינות כתב ספרים רבים ושמותיהם שונים 1). לדעת אבן־עזרא הכל במזלא תליא מילתא והשפעת מערכת הכוכבים על האדם ברגע לדתו היא הפועלת בכל מעשיו, וכל הטובות והרעות נחתכו בגזרת הכוכבים המשפיעים. ורק יאמר, כי יש בכח האדם להתגבר גם על ההשפעה הרעה ולהחליש כחה, אבל לא לבטלה ולהפוך את הגזרה הקדומה מרעה לטובה. במאנטובה נפל אבן־עזרא למשכב ויהי לחולה מסוכן, והאיש אשר היה מגן בעדו ונמצא לעזרתו רבי משה בן מאיר, סעדהו על ערש דוי ויכלכל את מחלתו, עד כי שב לאיתנו, ואז נדר לבאר את התורה על פי דרכו ואורח מחשבותיו, והוא אז כבר בן ששים וארבע שנה (תתקי"ב—תתקי"ג). בחבורו הנפלא הזה אין אנו רואים כל אות זקנה ותשישת הכחות, כי אם בחרות וכח עלומים, עבודת חכם מלא רוח כביר בכל זכות הרעיון וההגיון הישר. פירוש הראב"ע על התורה הוא מעשה ידי אמן חכם בתָכנו וצורתו, נחמד בתָכניתו ונעים בתכונתו. לשונו חַיָה נמרצה ונמלצה, צחה וברורה, ועם זה חדה ומרוטה, וכל הספר הוא עבודה־תמה ברוב חשק וחפץ ואהבה עזה להענין. עשיר בידיעותיו, בקי גדול בכל הספרים שקדמוהו בהמקצוע הזה, חכם בעל נסיון, הוגה דעות ומבקר שופט מישרים, היה קרוא להבין להעם את ספר־הספרים –את כתבי־הקדש–, להסיר מעליו את ענני דעות קדומות ומשפטים מעוקלים, אשר העיבו את ספרי הקדש וישביתו אותם מטהרם. במבוא הפירוש יוציא לנו הראב"ע רוח בקרת עזה וחדה, אך גם צודקת ונכונה, על דברת מפרשי כתבי הקדש שקדמוהו ויאמר, כי לא יאבה ללכת בדרכיהם ויחלק את מהות הבאורים האלה לחמש דרכים לאמר: „הדרך האחת (דרך המבארים המתפלספים) ארוכה „ורחבה, ומנפשות אנשי דורנו נשגבה, ואם האמת כנקודה בתוך העגולה, זאת „הדרך כקו הרחב, הוא החוט הסובב בתחלה, ובה דרכו גדולים והמה חכמי ישיבות „במלכות ישמעאלים (בבל ואפריקה), כרב יצחק (הישראלי) שחבר שני ספרים „מבראשית עד ויכלו, ועוד לא כלו מרוב דברים. בפסוק יהי אור, אמונת בעלי „החשך והאור הזכיר, והוא הולך בחשך ולא הכיר, ובפסוק תוצא הארץ מלבו „הוציא מלים, וידבר על העצים והאבנים והצמחים הקטנים והגדולים, ובפירוש „נפשות החיות, הביא חכמות נכריות וכו'... גם רב שמואל בן חפני אסף „רוח בחפניו, בפירוש ויצא יעקב" וכו' — בעיני הראב"ע לא ישרה הדרך הזאת להכנים בדברי התורה שנתנה לבני האדם לזכותם במדות ומצות ומעשים טובים, דעות פילוסופיות ורמזים לענינים דקי הענין, שאינן מוסכמות כלל לאמתיות, ועמל היה בעיניו לערב הלמודים האחרים בלמוד התורה. והיטב אשר יאמר: „הרוצה לעמוד „על חכמות חיצוניות, ילמדם מספרי אנשי התבונות", למוד ההכמות האלה מספרי חקר־אלוה ליהודים חשב ללא תועלת ויאמר: „החכמות דרושות להיות נלמדות

---

1) עיין למעלה ע' 220 בהערה 1, הספר על דבר האסטרלוב נקרא בשם „כלי־נחשת".

2) ספר „המולדות", ספר „השאלות" וספר ה„מבחרים", ועיין כרם חמד ד' במאמר שד"ל עמוד 137—138, אָריענט ליטעראטורבלאטט 1847 עמוד 471, והאסיף תרנ"ד מאמרו של ד"ר בערנפעלד עמוד 12. שפ"ר.

„מהספרים הראשונים, כי שם יתבונן הלומד בראיותיהם אם הם נכונות והגאונים „(ר״י הישראלי ר״ש בן חפני ורס״ג) בלא ראיות בספריהם הביאום (החכמות) „ויש שלא ידעו דרך חכמי קדם ומאין הוציאום״ · — הראב״ע לא מצא חפץ גם בדרכי מכחישי הקבלה, ובשכלו הישר והחרוץ הכיר את התורה הקראית, כי נוע תנוע כלה ולא תוכל עמוד בנתקה את פתיל המסרת והקבלה ויאמר: „הדרך השני „כחרוה פתלתלים, ואם הם ישראלים, אך חשבו כי עמדו על הנקודה בעצמם ולא „ידעו את מקומה. זאת דרך הצדוקים כענן ובנימין (נאהאווענדי) וכו׳ וכל הקראים, „אשר בדברי מעתיקי ה׳ת לא יאמינו וכל איש כרצונו יְפָרֵש „הפסוקים··· ואיך יסמכו במצות על דעתם, וכל רגע יהפכו מצד „אל צד במחשבתם, בעבור שלא תמצא בתורה מצוה אחת בכל צרכיה „מבוארה״ . . · במקום הזה ירבה הראב״ע לבאר, כי באין קבלה ומסרת אין תורה לישראל — אין קביעות החדשים והמועדים וכל מצות הזכרון התלוים בזמן וכו׳ וכו׳ · עוד יותר מזה בחלה נפשו בדרך בעלי הסוד, ולדבר בלשונו: „דרך „השך ואפלה והוא מחוץ לקו העגולה, והם הבודאים מלבם לכל הדברים „סודות, ולדבריהם התורה והמצות חידות״ . הראב״ע יאמר עוד: שקול „הדעת הוא יסוד התורה, כי לא נתנה התורה לאשר דעת אין „לו · והמלאך בין האדם לאלהיו הוא — שכלו״ · הדרך הרביעית הוא דרך רש״י בבאוריו לכתבי־הקדש, להבנים הדרשות בתוך הפשטים ועליה יאמר: „הדרך הרביעית קרובה אל הנקידה (נקודת האמת) ורדפו אחריה אגודה— „זאת דרך החכמים בארצות יונים וארומים (ארצות הנוצרים) . . . והנה הוא הולך „ומבאר שהדרשות הם כמו המלבושים להגוף שהוא פשוטו של מקרא״ 1) · „הדרך „החמישית שבהר הוא, והיא הישרה בעיניו כמו שיאמר: נכח פני ה׳ דרכי „וממנו לבדו אירא, ולא אשא פנים בתורה, לחפש היטב דקדוק כל מלה בכל „מאדי, ובעבור הדרש דרך הפשט איננה סרה . . . רק בתורות ומשפטים וחקים „אם מצאנו שני טעמים לפסוקים, והטעם האחר בדברי המעתיקים מקבלי תורה „שבעל פה אשר היו כלם צדיקים, אֶשָּׁעֵן על אמתתם··· וחלילה וחלילה מהתערב „עם הצדוקים האומרים, כי העתקתם (קבלתם) מכחשת הכתוב והדקדוקים, רק „קדמונינו אמת וכל דבריהם אמת״ 2) — הנה כן בדרך הראב״ע בבאור התורה התרומם על כל המפרשים שקדמוהו וישם לו לתכלית להבין להעם את פשוטי המקראות באופן הגיוני המתישב על הדעת · הראב״ע בפירושו על התורה היה נושא דגל בעלי בינה במקרא על דרך ההגיון ובינת אדם ישרה, הדרך הפשט

---

1) והרעיון הזה נמצא גם בהקדמתו לאיכה באמרו: וְהַמְּדָרְשִׁים כְּמַלְבּוּשִׁים בַּגּוּף (בהפשט) דְּבֵקִים, מֵהֶם כְּמֶשִׁי דַּקִּים וּמֵהֶם עָבִים כַּשַּׂקִּים . . . ועוד יותר יבאר תכונת האגדות שנאמרו בכל ימי הגלות וכולל בדבריו כל דברי החכם צונץ והבאים אחריו באמרו: וּמֵהֶם לְהַרְוִיחַ לְבוֹת נִלְאוֹת בִּפְרָקִים עֲמוּקִים (לבדח את התלמידים), וּמֵהֶם לְאַמֵּץ נִכְשָׁלִים וּלְמַלְאוֹת הָרֵקִים ... שפ״ר.

2) במקום הזה נטיתי מעצם הספר, והרחבתי הדברים ביתר באור, והבאתי כמעט כל דברי הראב״ע בהקדמתו, בהיות הדברים בפני עצמם דברי נגידים ומבארים בשלמות את כל שיטת ראב״ע — שהיא דרך אמונה בארחות תבונה, והרחקה מדעות בעלי הסוד והקראים במדה אחת.

ושקול הדעת, חֵקֶר כתבי הקדש בדרך מדעי, נגד הפרשנים הנוטים אחרי הדרשה, שבראשם היה הפרשן הגדול והראשון שבהם רש"י. ובכל שעמל הראב"ע לתמוך בהקבלה ולהוכיח אמתת המסרת התלמודית על ידי באוריו, ובכל שיראה לדעת תעותי הקראים המתהפכים מצד אל צד, באשר כי „כל איש מהם כרצונו יפרש הפסוקים", ובכל שהוא בעצמו היה חושד במינות את כל הנוטה בבאור הכתובים נטיה כל שהיא מהמסרה, הנה בכל זאת נתלו בו המבקרים החפשים וגם הכפירה חפשה ומצאה בספריו סעד לדעותיה 1). ובאמת נתן הראב"ע יד לבעלי דעות חפשיות ולכופרים להסתייע מדבריו ולחשבהו כחוי הבלכי ויצחקי וחבריהם, אשר הטילו ספק גם בקדושת התורה הכתובה. בדברי חידות ומליצה ומבעד למסך הסוד וההסתר יגלה לפעמים טפח ממחשבותיו, ותִגָּלֶה הכונה, כי נשתרבבו בתורה פסוקים, שנכתבו בזמן מאוחר 2). עדי יִוָּלֵד בלבנו הספק: מה היתה יותר קרובה ללבו האמונה או הכפירה? — בלוקה חבר הראב"ע גם את פירושו המלא אורה על ספר ישעיה (תתקי"ד—תתקט"ו) ושם יעיר הוא לראשונה על דבר הפרשיות שבישעיה מסימן מ"א עד סוף הספר, הנאמרים בסגנון שונה מהפרשיות הקודמות, כי המה מנביא או מנביאים אחרים בימי גלות בבל. בעיר ההיא כתב עוד שני ספרים בתורת הלשון העברית והם: ספר היסוד וספר שפת יתר, הראשון הוא ענינים בדקדוק הלשון העברית, והשני הוא ספר וִכּוּחַ להשיב על טענות דונש בן לברט נגד רב סעדיה גאון — ספרו של דונש בא לידי הראב"ע בהיותו במצרים. — בספר שפת יתר יתאמץ להצדיק את רב סעדיה גאון ולהרשיע את דונש בהשגותיו על הגאון, ויחברהו בעד תלמידו ר' חיים. אפס אם רבות למדו ממנו תלמידיו, הנה לא יכלו ללמוד ממנו המדה לשפוט בצדק בוכוח ותוכחה בשאלות התורה והחכמה, כי בתוכחתו של הראב"ע נגד דונש לא הִלֵּךְ במעגלי צדק: מתמרמר הוא על דונש בגלל דעות, אשר סִגֵּל אותן הוא לעצמו, וישימן בבאוריו וחבוריו מבלי הזכיר את שם אביהן, ומצדיק הוא את רב סעדיה בדברים אחדים, אשר הוא בעצמו השיג עליהם במקום אחר ויוכיח כי אינם נכונים.

בהשלימו את פירושו לחמשה חומשי תורה (בשנת ד"א תתקט"ו) יצא מאיטליה ויבא לפרובינציאה היא צרפת הדרומית, הארץ, אשר בגלל הייתה מחוברת לקטלוניה המדינה הספרדית בנימוס וממשלה, נראתה בה השפעת ההשכלה הישראלית הספרדית במדה יתרה מאשר במדינות צרפת הצפונית, איטליה ואשכנז. מדינת פרובינציאה היא, בקורות ישראל בדורות ההם, מדינה היושבת על הסְפָר בין שני גבולים — בין צרפת וספרד, ושתי נתיבות בדרך אמונה — נתיב ההגיון התלמודי לפי דרכי רש"י ובעלי־תוספות, ההתעמקות בתלמוד והעסק בו לבדו, ונתיבות דורשי חקירה וחכמה — כדרך חכמי ספרד. וקהלות ישראל

1) עיין שפינוזה בספרו Tractatus theologico politicus C. 8., ועיין עוד על זה דברים נכוחים בהכרמל החדשי שנה ראשונה בהערות מאת ר' עמוד 366. שפ"ר.

2) עיין בפירוש הראב"ע על ראשית ספר דברים (ג' פסוק י"ד ויקרא אותם חות יאיר עד היום הזה) וכן ירמוז על זה בהמקרא והכנעני והפרזי אז יושב בארץ בפרשת לך, ובהפסוק בהר ה' יראה בפרשת וירא. והזכות שלמד עליו רבי יוסף טוב־עלם הספרדי בכפר צפנת־פענח. שפ"ר.

בפרובינציאה אחזו בזה, ומזה לא הניחו ידם, הגו בתלמוד ויתנו חלק גם לחכמה ומדעים, אך בגלל זה לא הגיעו בימים ההם לשלמות גדולה בשתיהן, במדה כזאת שיהיו לחכמים העומדים ברשות עצמם, כי אם היו מכבדים את בעלי שתי הדרכים האלה ויוצאים בעקבותיהם. ובבא א ב ן - ע ז ר א לפרובינציא באה עמו רוח חדשה, רוח חיים ואהבת חכמה וחֵקֶר. ראשית מושבו היתה העיר ב ד ר ש (Beziers), כי בקהלה זאת נמצאו תלמידי חכמים במספר רב, והם כ ל ם — החכמים והחררים למודי ה׳ — קדמו פני א ב ן - ע ז ר א בכל אותות הכבוד, האהבה והידידות. ר׳ י צ ח ק ב ן י ה ו ד ה המכונה „נשיא היהודים" ור׳ א ב ר ה ם ב ן ח י י ם, שניהם זכו לשם גדול כחכמי תורה וצדיקי הדור, אָצלו לו כבוד ויפזרו לו תהלה ותפארת במדה נפרזה, וגם הוא שָׂם כבוד לשמם ויכתוב בעדם את „ס פ ר ה ש ם", על סוד שם המפורש, צרופי אותיותיו, בגימטריאות והמספרים על פי האותיות. הספר חוה הנוסד על חשבונות וגימטריאות האותיות עשה מרוצָה לרבים את תורת הסוד בצרופי שמות בגימטריאות ונוטריקון וירבה הזיה ואמונה טפלה, אשר החשיכה אור האמונה הצרופה ותשביתה מטָהֳרָהּ. בשנה ההיא יצא מ ב ד ר ש וישב בעיר ר ו ד י ם בצרפת הדרומית, ותיטב העיר בעיניו וימצא נחת בשבתו בה וישב בה ימים רבים (תתקט"ו—תתקי"ז). פה חבר פירושו על דניאל, על תהלים ועל תרי עשר. שמו הטוב נשמע בכל הארץ וכל שומעי דבריו השתוממו על חכמתו הנפלאה. הרב הגדול, אבי התורה התלמודית בדור ההוא ר ב נ ו י ע ק ב מ ר ו מ ר ו ג — ר ב נ ו ת ם — שלח אליו שירי כבוד ותהלה, בשירים שקולים וחרוזים כמנהג הספרדים, ויהי הדבר לפלא בעיני א ב ן - ע ז ר א הספרדי, כי נמצא ב א ר ץ א ד ו ם איש חכם יודע פרק בשיר העברי, כאחד מילידי ספרד, ויכתוב לו מכתם, בדברי תְהִלָּה ומלא עֲקִיצוֹת תְּהֳלָה לאמר:

וּמִי הֵבִיא לְצָרְפָתִי בְּבֵית שִׁיר, וְעֵבֶר זָר מְקוֹם קֹדֶשׁ וְרָמָּס!
וְלוּ שִׁיר יַעֲקֹב יִמְתַּק כְּמוֹ מָן, אֲנִי שֶׁמֶשׁ וְחַם שִׁמְשִׁי וְנָמָס.

ויענהו ר ב נ ו ת ם בענוה גדולה ובדברי חן לאמר:

אֲבִי עֶזְרִי יְשִׁיבוּהוּ סְעִפָּיו אֲשֶׁר נָתַן יְדִידוֹ בֵּין אֲגַפָּיו,
אֲנִי עֶבֶד לְאַבְרָהָם לְמִקְנֶה וְאֶקּוֹדָה וְאֶשְׁתַּחֲוֶה לְאַפָּיו.

דברי הענוה הגדולה הזאת נכנסו ללב החכם א ב ן - ע ז ר א וברוב רגשותיו שב ויכתוב אל ר ב נ ו ת ם:

הֲנָכוֹן אֶל אֲבִיר עַם־אֵל וְרוֹעָם לְהַשְׁפִּיל רֹאשׁ בְּמִכְתָּב אֶל־בְּזוּי־עָם?
וְחָלִילָה לְמַלְאַךְ הָאֱלֹהִים אֲשֶׁר יִקּוֹד וְיִשְׁתַּחֲוֶה לְבִלְעָם! [1].

ועל א ב ן - ע ז ר א אשר מנעוריו אהב לנוע, תקפה תשוקת הנדודים גם בימי שיבתו וישא רגליו ויעבור מעברות־ים, וילך ארצה בריטניה ויבא לונדונה — העיר אשר ענן וערפל חתולתה, ושם מצא איש־חסד אשר היה מגן בעדו, ויספיק לו כל צרכיו וירבה להיטיב עמו. בעיר הזאת חבר את ספרו „י ס ו ד מ ו ר א"

1) עומר השכחה לגבישון, בכרם חמד חוברת ז׳ עמוד 35.

בחֲקַר־דת ופילוסופיה . הספר הזה נושא עליו חותם שיטתו הכללית בחכמה אלהית — פזור־הדעות , ורעיונות ומחשבות מקוטעים , בלי סדר וערך ושיטה מסוּיֶמֶת ; עד כי אי אפשר להקורא ללכת אחריו ולדעת את דעותיו ידיעה שלמה . בכלל לא חִדֵּש הראב״ע בהחכמה האלהית , ולא הביא לנו דברים נכבדים בחֲקַר־דת . את הפילוסופיה הפלטונית החדשה , כי האל הוא נמצא אחד ומיוחד , סבת הסבות ועילת העילות , אך הסבה הראשונה הזאת איננה עומד בקשר ישר ויחס קרוב אל עולם המציאות , אך פועלת ע״י הכח הנאצל שהוא שר העולם , כי ההשגחה היא על הכללים והמינים המתמידים ולא על הפרטים החולפים והעוברים 1) , כי הנשמה היא חלק הכח העליון , וכלואה בבית חמר , תשאף תמיד לשוב לבית אביה בנעוריה ; החכמה הקלה הזו קלט הראב״ע אל קרבו ויסַגֵּל אותה , ומעת לעת ישמיעה לנו בספריו , פעם בשפה ברורה , ופעם במעטה ההעלם והסוד , ולעתים גם בצרופי מספרים ושמות , בצעצועי חריפות — חשבונות שונים , מבלי שסדר את דעותיו ומחשבותיו לשיטה ערוכה וסרורה . תורה מן השמים , היהדות , הנבואה וכל ההופעות האלה קבל הראב״ע כמעשים שהיו שאין לפקפק בהם , מבלי להודיע איך יְאַחֵר את המושגים האלה הנתפסים בשכל ובמקום וזמן , — עם מושג ה׳ והסבה הראשונה . אך ברמז יאמר , כי הנבואה היתה בעין חלום וחזיון , כי הנבואה תושג כן בסגולת הנפש ובקנין שלמות במעשים טובים ורצויים . יונה בן אמתי לא נסה לברוח מאת ה׳ , הממלא כל עלמין , כי אם פירושו , שהתאמץ להכחיד מלבו הנטיה לנבואה והתשוקה אליה 2) . על פי הֲלָך־רוחו ודרכי מחשבותיו נרע , כי במחשבה

1) הפשרה הזאת היתה דרושה להראב״ע בכדי למצוא פתרון לשאלת הבחירה והידיעה , שעליה נתחבטו כל פילוסופי ימות־הבינים והרמב״ם בכלל ולא מצאו פתרונים , ועיין מאמרו של החכם ב״פ בהאסיף תרנ״ד עמוד 28 . שפ״ר . 2) בריש פירושו ליונה .

הרב המחבר המעיט לדבר על דבר הדעות האלהיות של הראב״ע , אף כי הענין אומר דרשני , לי קשה במקום הזה לצאת ברחבה — והנני מעיר רק בזה , כי שיטתו של הראב״ע באלהיות מבוארת כלה בספר מורה נבוכי הזמן לרנ״ק בשער : „חכמת המסכן“ ורוב דברי החכם ב״פ במקצוע זה לקוחים מהספר הנ״ל . שיטת הראב״ע באלהיות , במהות הנפש , בדעת הפסיכולוגיה וטבעי החושים כלולים בשיריו הרבים („אַזְכִּיר קְצַת נוֹרָאוֹת“ , רָחַשׁ בְּאַיִן וָיֵשׁ [בשיר הזה יפאר את שיטתו הפלטונית] ועוד רבים המפוזרים בהדיוואן ובספריו השונים) , אולם החכם קויפמאנן העיר על דבר נכבד בשירי תפלה אשר להראב״ע , כי הוא היה הראשון , אשר יתן לחמשת החושים מקום להכרת הבורא כמו השיר :

בְּכָל מַרְאֶה אֲשֶׁר תִּרְאֶה , דַּע כִּי אֵין זוּלָתוֹ .
וְכָל שֵׁמַע אֲשֶׁר תִּשְׁמַע , יַשְׁמִיעַ תְּהִלָּתוֹ .
כָּל רֵיחַ אֲשֶׁר תָּרִיחַ , יוֹדִיעַ עֲלִילָתוֹ .
וְכָל טַעַם אֲשֶׁר תִּטְעַם , יְבָאֵר סוֹד גְּדוּלָּתוֹ .
וְיָדֶיךָ עֲדֶיךָ , לְהָמִישׁ בָּם פְּעֻלָּתוֹ .
וְכָל שֵׂכֶל אֲשֶׁר תַּשְׂכִּיל , מֵאִתּוֹ תְּהִלָּתוֹ .

(בספר חחושים להפרופיסור קויפמאנן . בודאפעשט 1884 עמוד 31--32) .

היה מבאר כמה נסים בדרך הטבע, אך שמר פתחי פיו, ודעותיו גם בפנה זו מתנוצצות מתוך „סודותיו״.

מלבד הספר „יסוד מורא״ בחקר־אלוה, חבר הראב״ע בימי שבתו בלונדון את ספרו „אגרת השבת״, המושך לב הקוראים בהקדמתו הנחמדה. פתח דבריו בחזון וחלום לאמר:

„ויהי בשנת ארבעת אלפים ותשע מאות ותשע עשרה שנה בחצי הלילה, „בליל השבת בארבעה עשר לחדש טבת, ואני אברהם ספרדי אבן־עזרא „הייתי בעיר אחת מערי האי... (לונדון) ואני הייתי ישן, ושנתי ערבה לי, „ואראה בחלום והנה עומד לנגדי כמראה גבר ובידו אגרת חתומה, ויען ויאמר „אלי: קח זאת האגרת ששלחה אליך השבת, ואקוד ואשתחוה לה׳ ואֹמר:... „מיום שידעתי את השם הנכבד אשר בראני, לעולם אהבתי את השבת, ובטרם „בֹּאה הייתי יוצא לקראתה, ובצאתה הייתי משלחה בשמחה ובשירים, ומי בכל „עבדיה כמוני — יצאתי לקרוא האגרת, ואתפשנה בשתי ידי ואקראנה, ותהי „בפי כדבש למתוק״ —.

וזאת לשון האגרת:

„אֲנִי שַׁבָּת עֲטֶרֶת דַּת יְקָרִים, רְבִיעִית בַּעֲשֶׂרֶת הַדְּבָרִים.
„וּבֵין יְיָ וּבֵין בָּנָיו אֲנִי אוֹת, בְּרִית עוֹלָם לְכָל דּוֹרִים וְדוֹרִים...

„יום השבת מרבה לספר בשבח עצמו, כי בו שבת ה׳ מכל מלאכתו, בו לא „ירד המן, הוא אור עֹנֶג לְחַיִּים עַל אֲדָמָה וּמַרְגֵּעַ לְשׁוֹכְנֵי קְבָרִים״ וכו׳ וכו׳ — ועתה יתאונן ציר יום השבת באזניו רעה לאמר: „הגד הֻגַּד לי את אשר הביאו תלמידיך אל ביתך ספרים בפירוש התורה ושם כתוב לחלל את ליל השבת״, לאמר, כי היום הנזכר בכתבי־הקדש מתחיל מן הבקר ולא מן הערב, ובכן הלילה שמיום הששי ליום השבת הוא חול. והציר הנראה אליו בחזון ידרוש מאבן־עזרא לעמוד בפרץ „לחבר אגרת דרך אמונה ולשלחה אֱלֵי כל הָעֲבָרִים״ 1). ויהי בהקיצו משנתו, ויקם ויקרא לאור הלבנה את הפירוש החדש הזה על התורה, והנה אמת הדבר נמצא שם כתוב, כי היום שבכתבי־קדש או יום היצירה שבששת ימי מעשה בראשית הוא מבקר ועד בקר. — בהדעה הזאת (אשר מוצאה מרבי שמואל בן מאיר — הרשב״ם נכד רש״י ותלמידו) ראה הראב״ע כפירה בתורה, וכאיש מגן התעורר ללחום בעד הקבלה, לסתור הדעת „שהשתבשו בה חסרי אמונה״ 2), לבלי השגות עברים מדרך התורה. בחמת רוחו יקלל את המפָרש הזה ויאמר: „זרועו יָבֹשׁ תיבש ועין ימינו כָּהֹה תִכְהֶה״. בראיות נכוחות ובבאור „הכתובים והלכות גדולות בחשבונות תקופות ומזלות מוכיח הראב״ע צדקת הקבלה

זהשיר הנ״ל הוא ב„טל אורות״ הוצאת גראבער עמוד 56. ועיין עוד בספרו של קויפמאנן הנ״ל עמוד 168, שהעיר כי בדבר השגת חוש הראות עוזב הראב״ע את דעות אריסטו ואוחז בשיטת גלינוס. את פעולות החכמים קויפמאנן יאֶעל ואחרים במקצוע זה אסף הר״ר ב״פ בהמאמר שהזכרתי, ופה אי אפשר להרחיב הדבור בזה. שפ״ר.

1) נראה לי שצ״ל הָעִבְרִים. שפ״ר.

2) לשונו של הראב״ע בפירושו על התורה שמות ט״ז פסוק כ״ה, וכן יתר הדברים בסימני ההסגר הם מלשונו. שפ״ר.

„לשבות מערב ועד ערב, והמאמר הזה הוא נקרא אצלו בשם „אגרת השבת" 1).

---

1) באשר כי הנושא הזה נוגע לגופי תורה, וכל איש בעל בינה ישרה לא יסכל להחליט, כי הרשב"ם תלמידו של רש"י והמשפיע את תורתו על אחיו הצעיר ממנו רבנו תם, הוא אשר זכה למלא מקום אבי־אמו בפירוש התלמוד בכמה וכמה מסכתות, הוא יכחיש בקבלת חז"ל, ובסתירה גם להכתובים שבתורה, כמו שאבאר למטה, בגלל זה הנני להביא בזה ראשי פרקים מהמחלוקת הזאת כפי מדת המקום המצומצם מבלי להכנים ראשי בחשבוני תקופות ומזלות, וזה הדבר: הראב"ע בשמות ט"ז פסוק כ"ה, על הכתוב: אכלוהו היום, כי שבת היום לה' יאמר: „חסרי אמונה השתבשו בעבור זה הפסוק ואמרו, כי חייב אדם לשמור (לשבות) היום והלילה „שלאחריו, יען כי משה אמר שבת היום לה' ולא הלילה שעבר" וכו', על הדעה הכוזבת הזאת „משיב הראב"ע בטוב־טעם ומשימה לאל. מי הם „המשתבשים" ולמי הם הספרים בפירוש התורה שהביאו תלמידי הראב"ע אל ביתו, בחלום וחזון לא אמר לנו, אך מבני דורו מצאנו רק את הרשב"ם בההוצאה השלמה (שהוציא לאור החכם רבי דוד ראָזין בברעסלוי, כי בפירוש הרשב"ם שלפנינו לא נמצא פירושו על סדרה בראשית ונח, ובכלל נחסרו שם דברים הרבה), יאמר בפירושו על המקרא ויהי ערב ויהי בקר הדברים האלה: „אין כתיב כאן ויהי לילה ויהי יום אלא „ויהי ערב — שהעריב יום ראשון ושקע האור ויהי בקר, בוקרו של לילה שעלה עמוד השחר „הרי הושלם יום אחד מששת הימים שאמר הקב"ה בעשרת הדברות, ואחר כך התחיל „יום שני, ויאמר אלהים יהי רקיע" וכו' — הבאור הזה כתוב בהרשב"ם בהפסוק הנ"ל (בראשית א', ה') ושנוי בפרשת ויכלו (שם ב', ב') ומשולש בעשרת הדברות בפרשת יתרו. — אם היו דברי הרשב"ם אלה לפני הראב"ע, ואם בכלל ידעו איש את אחיו קשה לברר, אך זה ברור, כי בימים ההם נמצאו בארצות המזרח מינים שהיו מחללים ליל השבת ושובתים במוצאי שבת שלנו — כאשר יעיד רבי בנימין מטודעלא בספר המסעות. והנה החכם רבי דוד ראָזין בספרו היקר על תולדות הרשב"ם וספריו (בלשון עברית ואשכנזית ברעסלא 1884) יאמר בצדק, כי לבטח לא ידע הרשב"ם מזה דבר, והשערת החכם המופלא הזה היא הנכונה — ולטובת הקוראים המעיינים אביא בזה תמצית דבריו, בתארו את פרצוף פני שני החכמים הפשטנים האלה, בהשוות אותם איש מול פני רעהו: הראב"ע היה חוקר — ספרדי והרשב"ם — תלמודי צרפתי, הראשון הביא אל קרבו חקירות חכמי ערב ויון (במדה שנעתקו ספריהם לערבית) והשני גדלוהו אבותיו על ברכי התורה והתלמוד. זה הוצג מנעוריו בין חכמי הערביים, וזה היה יושב באהלי התורה אשר לזקנו רש"י. הרשב"ם היה עשיר כל ימיו, מורה התורה בארץ מולדתו, והשני -הראב"ע- התהלך כל ימיו מגוי אל גוי וממלכה לעם אחר, נע ונד חסר־לחם ומבקש רצון מנדיבי עמו. הראב"ע ידע את נפשו, ועל כן חשש לבל יחשדהו במינות, ויאמר להוכיח אמונתו לעיני השמש, ודעותיו החפשיות הליט במסוה „הסודות", והרשב"ם ידע כי איש לא יהרהר אחריו, כי מוחזק הוא לתלמודי, חרד על התורה שבעל־פה, ועל כן כאשר גמר בלבו לפרש את התורה על דרך הפשט — כאשר הציע הדברים האלה גם לפני זקנו רש"י והודה לו, לא היה מפחד כלל לאמר דברים כפשוטם, ובשעה שהוא מפרש פשוטו של מקרא דבר אין לו עם הקבלה — אף כי הוא היה ראש המאמינים, כי הקבלה היא יסוד התורה — כן נדע שהרשב"ם חדש כמה הלכות בהלכות תפלין — ולבטח התערב בהויכוח שבין רש"י ור"ת בדבר התפלין, ובכל אלה בהגיעו לפ' תפלין (שמות י"ג, ט"ו־ט"ז) הוא אומר: „לאות על ידך" — לפי עומק פשוטו — יהיו לך לזכרון תמיד כאילו כתוב על ידך, כעין שימני כחותם על לבך. — וגם הפירוש הזה מביא הראב"ע וחולק עליו בצדק — כי דרך מליצה כזאת אינה דרך התורה וכו' (עיין ספר בית־תלמוד שנה שלישית מאמרו של החכם רבי מאיר איש שלום: תפלין של הרשב"ם עמוד 223), כי מארי דהלכתא זה ראה צורך השעה לפרש הפסוקים על פי פשטם לבדם כדי להזניח הפירושים על פי האגדות שרבו בימים ההם יותר מדאי, והא ראיה שבפ' שמע והיה אם שמוע, הוא מפרש כמשמעם וקשרתם — את התפלין — קשירה ממש — מפני ששם הוא דבר הלמד מענינו שהרי אחרי כן כתוב וכתבתם על מזוזות שהוא בודאי כתיבה ממש. — גם בהענין שלפנינו חלילה לו להרשב"ם להיות בין חסרי האמונה — כדברי הראב"ע על המשתבשים, שעברו חק, הפרו ברית עולם לחלל במעשה את ליל השבת, ובפתרו ויהי

אף כי בלונדון היה לו די־מחסורו וספוקו, ותלמידים רבים נאספו אליו לשמוע תורתו, לא ארכו ימי שבתו בעיר הזאת, ומאהבתו לנוע נשא את רגליו וילך למסעיו, (1160) בימי החרף נמצאהו ב נ ר ב ו נ ה אשר בפרובינציאה, ואחרי כן (בשנת 1165 או 1166) עוד הפעם ב ר ו ד ו ס. שם השיב ידו על באור התורה, ויקצרהו, אך עיקרי דבריו ופירושיו נשארו גם במהדורא תנינא, ושם כתב את ספרו האחרון בתורת הלשון העברית — „ש פ ה ב ר ו ר ה" לבקשת אחד מתלמידיו ושמו ש ל מ ה. התכונה אשר תעורר פלא והשתוממות, בתכונות החכם הנפלא הזה היא, כי עד לשיבה וגבורות לא כהתה עין־שכלו ולא נָס לֵחַ עלומיו; ספריו האחרונים מלאים זיו שכל־חרוץ, — נחלת ימי הנֹער — ומפיקים נגה הדעת, כספריו הראשונים. מלבד ספריו בבאורי מקראות כתבי־הקדש, בחכמת התכונה והאיצטגנינות, תורת הלשון העברית, שהזכרנו בזה, חבר גם ספרים על דעת מערכת הגרמים השמימיים וההנדסה 1). אם חרש דברים בחכמת ההנדסה לא נדע אל נכון. יש שמיחסים אליו דרכי חשבון ידוע, אשר בו מִלֵּט נפשו ונפש חמשה עשר תלמידים ממות. פעם אחת — תספר השמועה — ירד אבן־עזרא באניה הוא וחמשה עשר תלמידיו, ותעמוד רוח סערה, והאניה המלאה אדם חשבה להִשָּׁבֵר, רב־החובל ראה, כי עליו להקל משא האניה ולהשליך מספר נוסעים הימה. רב־החובל נועץ עם אבן־עזרא להטיל לים את האיש התשיעי מכל אנשי האניה, ויצג את תלמידיו ב„ת ח ב ו ל ו ת" חכמת המספרים, עד כי על איש מהם לא נפל המספר התשיעי. נראה הדבר, כי לעת זקנתו התגברה עליו התשוקה לשוב ולראות את ארץ מולדתו, ומדרום צרפת נסע לספרד, אך בבאו לעיר ק א ל א ה ו ר ה היושבת על הסְּפָר בין מדינת נ א ב א ר ה ומדינת א ר א ג ו נ י ה שָׁם המות קץ לחייו ונדודיו, ויגוע וימת, ולפני מותו קרא על נפשו: „ו א ב ר ה ם ב ן ש מ ו נ ה ו ש ב ע י ם ש נ ה, ב צ א ת ו מ ח ר ו ן א ף ה ע ו ל ם" (ביום שני בשבת כ׳ אדר ראשון ד"א תתקכ"ז = 23 יאנואר 1167). תלמידים רבים השאיר אחריו, וגם בן אחד רב הכשרון, אך לא שָׂם כבוד לשם אביו ויהי בן־מֹמֶר לדתו ובוגד בעמו 2).

ערב ויהי בקר לא עלתה על לבו ל ש נ ו ת ח ק ה ת ו ר ה ומשפט ישראל בדבר השבת, ואיש מתהלך בתומו כמוהו, לא יירא שיחשדוהו כי יצוה לחלל ליל השבת, על כן לא כתב דבר לסכור פי הופכי דבריו, כי הוא פירש פשוטו של מקרא, שבכל מקום שנזכר יום השבת של הבריאה, הוא היום המתחיל מבקר — ואולם התורה צותה לישראל בפירוש להחל מערב לפני השבת בשני מקומות ידועים: במצות חג המצות (בשמות י"ב י"ח) הכתוב אומר: „בערב תאכלו מצות", הרי שיו"ט של פסח מתחיל מן הערב, ובפרשת המועדות שבתורת כהנים (כ"ג, ל"ב) נאמר: שבת שבתון וכו׳ „מערב עד ערב תשבתו שבתכם". — והראיה הברורה, כי לא היתה כוונת הרשב"ם לשדות נרגא בשביתת יום השבת מערב ועד ערב, כי באותה הפרשה בעצמה שהוא מפרש ויהי בקר ויהי ערב על פי האופן שהזכרנו, כשהוא מגיע לפסוק י"ד: והיו לאותות ולמועדים ולימים וגו׳ הוא אומר: ולמועדים, מהילוך הלבנה שמתחדש לכ"ט יום וחצי וכו׳, ולימים: שהרי מ צ א ת ה כ ו כ ב י ם עד צ א ת ה כ ו כ ב י ם י ו ם א ח ד, ואם היתה דעתו כדעת המינים היה לו לאמר: מנץ החמה עד נץ החמה? אך הראב"ע מרוב קנאתו והשתדלותו להוכיח תומתו ואמונתו לא השגיח על הדבר הזה ויען בו סרה. — יתר הדברים עיין בהספר היקר של החכם ד. רָאזִין. שפ"ר.

1) על דבר שמות הספרים האלה, עיין להלן בהערה. שפ"ר.

2) אלה הם ספרי הראב"ע כפי שנודעים לנו — שהגיעו ושלא הגיעו לידינו, נדפסים וכ"י.

א] ספריו ב ב א ו ר י ה ת ו ר ה: 1) באור על רוב ספרי כתבי־הקדש;

גם בכנסת ישראל הצרפתית נראה בימים ההם איש מופלא בתורה וחכמה, ארז אדיר על הרי ישראל בימי הבינים — תורני מופלא, אשר היה גבור בתורה התלמודית, ראש וראשון בחובשי בית־המדרש של התלמודיים הצרפתים — בית מדרשו של רש"י, ועליו נחה רוח־חכמה והכשר דעת, רוח חכמת יהודי ספרד · רבנו יעקב בן ר' מאיר מרומרוג הידוע בשם רבנו תם 1) היה התלמודי הגדול והמצויין מכל התלמודיים שיצאו מבית מדרשו של רש"י · הוא היה הצעיר בשלשת האחים בני רבי מאיר חתן רש"י; ולא קבל תורתו מאבי אמו, כי היה נער בן חמש שנים במות רש"י, ויהי תלמיד תלמידיו של רש"י — תלמידם של אביו רבי מאיר ורבי יוסף טוב־עלם השני 2) · עוד מעט וזה הצעיר,

---

בשתי מהדורות שטה ארוכה ושטה קצרה · ב] בחכמת הדקדוק: 1) „שפת יתר", 2) „ספר הצחות", 3) „שפה ברורה", 4) „ספר היסוד", 5) „ספר מאזנים"; ג] בתכונה הנדסה ואיצטגנינות: 1) „ספר המולדות", 2) „ספר השאלות", 3) „ספר המבחרים", 4) „ספר המאורות", 5) „ספר העולם", 6) „מחברת במשרתים", 7) ספר „כלי נחשת", 8) „לוחות התבונה", 9) ספר „המטעמים", 10) „ראשית חכמה" · ד] בחקר אלוה וסודות התורה ומנהגי הדת: 1) „יסוד מורא", 2) „ספר השם", 3) „סוד תורה", 4) „אגרת השבת", 5) „טוב שם", 6) „ערוגות החכמה ופרדס המזמה", 7) „שער השמים" (מיוחסים להראב"ע אך לא נודע בבירור אם הם ממנו), 8) „סוד תמונת האותיות" · ה) בחכמת המספרים וחשבון תקופות ומזלות: 1) „המספר" או „התשברת", 2) „ספר האחד", 3) „ספר העבור".

שיריו רבים מאד ומלוקטים בדיוואן — מפוזרים בספריו הרבים, וחלק קטן משיריו יצא עתה לאור על ידי הר"ר דוד כהנא בהוצאת אחיאסף. רובי שיריו המה שירים ציוריים ולמודיים (דידאקטישע). הסתערות הנפש והתפעלות הלב לא נחוש במקרא שיריו. רוב דבריו נאמרים במנוחה שאננה ורוח הגיון ומחקר שפוכה עליהם.

נכבדו מאד עדותם של החכמים בדורות הסמוכים לדור הראב"ע, והראש והראשון שבהם הרמב"ם באגרותיו יאמר: „האמת והנכון הוא, מה שאמר החכם רבי אברהם אבן־עזרא זצ"ל. „נאמר לי עליו שהוא חבר פירוש על התורה וגלה בו סודות עמוקות ועצומות, לא יבינום אלא מי שהוא כמדרגתו" וכו'. ועוד יאמר הרמב"ם באגרתו לבנו רבי אברהם: „ואתה בני הנאמן לי, אני „מצוה לך, שלא תעיין בפירושים ובחבורים, ולא תטריד שכלך אלא בפירושיו (של הראב"ע) „ובחבוריו, כי הם טובים מאד ומועילים לכל מי שיקרא אותם, בהשתכלות יפה, בשכל זך ובעיון „דק, כי הוא היה כאברהם אבינו עליו השלום ברוח, וכל מה שתקרא מדבריו וברמזיו כו', „כי החכם הזה לא היה מתפחד משום אחד ולא היה נושא פנים לשום בריה". והר"ר ידעיה הפניני (הבדרשי) בעל „בחינת עולם" יאמר: „ובסופם הגיע החכם הגדול הרב רבי אברהם אבן־„עזרא, הנודע בשערים, והוא העולה על כל הנזכרים בהבנת האמתיות והשקידה על דלתות „החכמה, והרחקת שיבושי האמונות מספרי הנביאים, ואבותינו ספרו לנו שמחת גדולי ארץ, „חסידיה, רבניה לקראתו בעברו עליהם. הוא החל לפקוח עינים בגלילותינו" וכו'.

שפ"ר.

1) נולד בערך שנת ד"א תת"ס, וימת בשנת ד"א תתקל"א.

2) ספר הישר דף ע"ד עמוד א' (דפוס ווינא) ועיין הוספותיו של בן־יעקב על שם הגדולים לאזולאי חלק שני עמוד 185 סימן 29, עכ"ל הרב המחבר, ולהחכם וייס (בספרו תולדות רבנו תם, תוצאה מיוחדה ובב"ת שנה שלישית) דעה אחרת בזה, כי עקרי רבותיו היו: אביו הנ"ל

בשכלו הבהיר ובכשרונותיו הנפלאים, באהבתו לתורה ושקידתו על התלמוד, עלה על כל בני דורו, ויגבר בתורה על שני אחיו הגדולים: הר"י הזקן והרשב"ם. שכל בהיר, עיון ישר, חריפות וחריצות הם הם האותות, אשר בהם נכיר מעלות רוחו, וכל המעלות האלה עשוהו לראש וראשון שבבעלי־תוספות, ולפניו לא היה כמוהו מעמיק בהלכה וחכם מפולפל בפלפול האמת לאמתה של תורה, וידע להתהלך בכל מוצאי ומובאי בית התלמוד ולמצוא נתיבותיו. אף כי רבנו תם לא נשא משרת הרבנות, כי אם התפרנס מעסקיו ויהי עוסק בצרכי צבור ועוסק בהויות העולם ובעניני מסחר 1), יצא שמו לתהלה בכל כנסיות ישראל עד קהלות איטליה וספרד, רבים נָאותו לאורו ויהי נחשב לאב התורה התלמוד בדורו. עדת העיר פאריש הגדולה והעשירה, שהיתה גם מלאה חכמים תופשי תורה קימה וקבלה עליה את דיני הגט ונוסחאתו, ככל אשר שם לפניה שר התורה רבנו תם איש רומרוג 2). לו הריצו שאלות באסור והיתר וכל דיני התורה לא לבד הקהלות במדינתו כי אם גם ממדינות רחוקות מצרפת הדרומית (פרובינציאה) ואשכנז וגדולי הדור נשמעו לדבריו, למשפטו ייחלו ומוצא שפתיו כבדו 3). עודו בימי בחרותו, וכבר הגיע תורתו בסוד תלמידים מקשיבי לקחו וחושבי דבריו כדברי האורים 4). הוא הרבה להשיב לשואליו הרבים ולא חס על עמלו 5). בשנת תתק"ו = 1146 בימי מסע הצלב השני, עברה גם עליו רעת הרדיפות והתלאות. נוסעי הצלב התנפלו עליו בעברת זדונם וקנאתם הקשה, כמעט שעשו קץ לחייו, בזזו ושללו את כל קנינו ולא השאירו לו כי אם גויתו וספריו, כאשר יספר לאמר: „רבות צררוני כארבה, הנעירוני כנער חצן ובא עלי הוצן, לא נשאר בלתי ספרי „וגויתי ואור עיני אין גם הוא אתי" 6). ובעצם ימי הרעות והתלאות אלה חִבֵּר את חדושיו על הש"ס 7). הוא היה בעל רוח כביר, צדיק בדרכיו וחסיד במעשיו, ובעל מדות תרומיות, בעל נפש זכה וטהורה, תמה וברה, ולא נמצאה בו מגרעת אחרת רק שהיה מלוה לנכרים ברבית, וגם התיר את ההלואה ברבית לישראל באמצעות סרסור נכרי, ולהלוות לישראל מומר ברבית, התיר גם בלא אמצעות נכרי 8). כאשר בכלל נראה שהיה מיקל בהלכות רבית יותר מאבי־אמו רש"י, והיה מבקש בזה צדדי היתר 9). בכל הכבוד שנחל רבנו תם מבני דורו לא גבה

ואחיו הבכור רבנו שמואל (הרשב"ם) ובספר הישר סימן תר"ך אומר מפורש ששמש לפני רבי יוסף טוב־עלם השני. שפ"ר.

1) כמו שיאמר: מלאכת אחרים עלי ועבודת המלך (ספר הישר סימן תקצ"ה). שפ"ר.

2) ספר הישר סימן פ"א.

3) עיין שו"ת תמים דעים סימן רי"ד, כ"ד; שבלי הלקט ג׳ ע"א; ספר המנהיג לאבן־ירחי סימן תר"ח, תרט"ו, ומדף פ"ו ואילך. מגדולי השואלים אותו הם: רבנו שמשון הזקן, רבנו משולם בר נתן מנרבונה, רבנו אהרן ב"ר יוסף, ועוד רבים, ועיין בתולדות רבנו תם להחכם ווייס בכ"ת שנה ג׳ עמוד 223—252. שפ"ר.

4) רבנו תם תפש ישיבה עוד לפני שנת תתק"ז, כי בין המתים על קדוש השם בשנה הזאת (גזרות מסע הצלב השני) כבר הננו מוצאים את רבנו פטר תלמידו של ר"ת.

5) ספר הישר סימן תקצ"ה. 6) בהנ"ל דף פ"א עמוד ג׳. 7) בהנ"ל סימן תצ"ב.

8) בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג סימן תשצ"ה—צ"ו; מרדכי על האלפסי בבא מציעא פרק איזהו נשך סימן של"ח.

9) ספר הישר סימן תקל"ו, תשצ"ח, תוספות בבא מציעא דף מ"ז ע"ב, הגהות האשר"י פרק י"י

לבו ולא רמו עיניו ויהי נוח וענותן, נוח לבריות, אוהב שלום ודובר שלום לכל בני עמו. רק אם דִמָה לראות איזה פרץ בדת, לא נשא פנים לאיש ולא חלק כבוד גם לרב. את זאת הראה גם לרב גדול בתורה לרבנו משולם בן נתן ממולן — שהורה הוראות, שנראו כחדשות בדת וכקולות בדקדוקי מצות, אף כי היסוד להקל מצא רבנו משולם בגירסאות התלמוד ובדעות גדולי המורים. לראשונה היו דברי רבנו תם אליו בנחת ויאמר: „שמעתי עליך כי „הנך חפץ לקנות לב עמי־הארץ והנשים, ונאמר לך מוטב שתהיה מתאבק לרגלי „חכמים", ויהי כאשר עמד רבי משולם על דעתו, ויציע לפניו רבנו תם, כי יִוָּעֲדוּ בחצי הדרך, ויאמר: „אצא לקראתך עד חצי הדרך או עד יואני אל „אשר תודיעני, ונראה דבר מי יקום ממני וממך, גם אשלח לך ולחבריך חכמי „בני עירך וכו׳, אך אם לא תשמע... בשמתא להוו כל השומעין לך. אתה „התרת הדברים הללו שכתבתי, ואם לא ישמעו אלי נגזור ונחרים לכל קהלתנו, „על כל השומעים לך"... וכה חזקו דברי רבנו תם על רבנו משולם עדי נכנע לב האחרון, ויערוך מכתב פיוס והתנצלות לאמר: „אנכי הנבזה והנמאס „משיב לרבותיו רבנו שמואל ורבנו יעקב: אני לא באתי לידי הלכה" וכו׳ 1):

איזהו נשך סימן מ"ט, עכ"ל הרב המחבר. והנה בהציון הזה בגמרא בבא מציעא ישנה בודאי ט"ס וצ"ל דף ע׳ ע"ב בתוספות ד"ה תשיך לא סגי בלאו הכי. בכלל ראה ר"ת בזה צורך השעה, מפני שבעצם התגברות הרדיפות בימי הבינים לא היה לישראל מקור פרנסה אחר, כי אם ההלואה ברבית (שנאסרה לנוצרים מטעם חקי הכנסיה) והמסחר בבגדים ישנים. על כן אומר ר"ת דבשל סופרים הולך אחר המיקל, ובפירוש הוא אומר בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג סימן תשצ"ו: ונראה בעיני היתר גמור וכו׳ לתת מחיה לבני ברית (הלואה ברבית ישראל לישראל באמצעות נכרי), וע"ד ישראל מומר פסק להיתר, בספר הישר סימן תרל"ו, וגם בתוספות בהנ"ל יאמר: „יש להתיר לפי שיש עלינו מס „מלך ושרים, והכל כדי חיינו, ועוד שאנו שרויים בין האומות, ואי אפשר לנו להשתכר בשום דבר „אם לא נשא ונתן עמהם, הלכך אין לאסור רבית, שמא ילמוד ממעשיו יותר משאר מו"מ" עכ"ל — מזה וממה שאבאר להלן בהערה יוצא ברור, כי לא היה ר"ת מהמגבבים תֵּל של חומרות לחסום דרך החיים. שפ"ר.

1) כל המחלוקת הזאת מבואר בספר הישר סימן תרי"ט—תרכ"ב. וחבל על הדבר, כי מכתבי תוכחה אלה משובשים בתכלית השבוש המשחית את הכונה. התשובה הראשונה לר"ת, שאליה מצטרפת ונמשכת אל התשובה בסי׳ תרי"ט חסרה מן הספר, ובכן כל הדברים שם מקוטעים. תחלת תשובת סימן תר"ך היא סוף התשובה הקודמת, ואחרי כן תתחיל תוכחת ר"ת. עכ"ל הרב המחבר. והנה לתועלת הקוראים, אבאר, כי עצם הדינים שחדש רבנו משולם אינם גדולים ונכבדים כשהם לעצמם: ברכת אירוסין ונשואין על כוס אחד, ואכילה בין מנחה למעריב, מלבד הטבילה לחצאין, לאמר: הפסק גדול בזמן בין חפיפה לטבילה — אולם לא על זה דן רבנו תם, כאשר יעיר בצדק החכם ווייס בתולדות ר"ת, כי אם על הקולות בדבר שאין בו צורך גדול לרבים שלא להקל במנהגים „לקלי הדעת נשים והדיוטות" (כאשר יאמר שם). באמת היה ר"ת מקיל גדול בדבר צרכי הצבור והשעה. מלבד היתר הרבית שהזכרני, הנה מצא עם לבבו להתיר משהו חמץ בפסח ולגזור אמר, כי החמץ ככל איסורי תורה הוא בנ"ט — לאמר, בטל בששים (ספר הישר) שם יאמר: ועל מה שכתבת ששמעת, כי התרתי חמץ בפסח, בס׳ רב אחאי גם כן התיר, ולדברי האוסר א"כ אם נפל גרגיר חמץ לבור גדול יאסר, ולאפרושי מאיסורא עשיתי וכו׳, ולדבריכם אין רוב דברים מותרים בפסח. היה חושש לתקנת עגונות, הקיל מאד בסימני הגוף אף אם אין הפרחת והחוטם קיימים (ספר הישר פ"ה ותוס׳ יבמות ק"כ), הקיל בדיני גיטין, וביחוד בגט שנותן המומר ונמצא עליו איזה לעז, אחרי כן יאמר: דעת תיצונית ורוח אחרת היא לעגן בת ישראל, ואתה הגריב אבי הבת תשיא את בתך להגון לה (ספר הישר תקצ"ט), וכן בשומרת יבם (שם דף ע"ט ע"א)

ר ב נ ו ת ם הוא היחיד בתלמודי צרפת הצפונית, שפִּנָה מקום בלבו גם למקצעות התורה מלבד התלמוד, ויהי יודע ומרגיש גם נעימות השירה והמליצה. ידע דרכי השיר השקול והחרוז, ויחבר פיוטים ושירי חול ערוכים בכל חקי טוב־טעם ונעימות, ומכלם נראה כי היו ידיו אמונה בכחות המליצה 1). כבר הזכרנו למעלה כי עמד בהתחברות עם ראשי חכמי ספרד ומליציה, ועם האחד המיוחד שבהם — האיש אשר דעות חפשיות התרוצצו בקרבו ר ב י א ב ר ה ם א ב ן ־ ע ז ר א, הריץ מכתבים ודברי שיר. משירת לשון העברית יצא ר ב נ ו ת ם — כדרכו להעמיק בכל עניני עיוניו, ולהתחקות אחרי שרשי הדברים — לדעת תורת הלשון העברית וילמוד אותה לדעתה בתכלית השלמות, עדי היה למכריע בין שני ראשי אבות דקדוק לשון עבר — מ נ ח ם ב ן ס ר ו ק ו ד ו נ ש ב ן ל ב ר ט — ויצדק את מ נ ח ם בריבו, ויצילהו מההשגות אשר השיג עליו איש תוכחתו ד ו נ ש, ויקרא את שם הספר שכתב בנושא הזה: „ס פ ר ה ה כ ר ע ה" 2).

זרבו מאד הקולות בהלכות מאכלות אסורות וטרפות אף כנגד זקנו רש"י, והרוצה לעמוד עליהם יעיין בתולדות רבנו־תם להח' וויים פרק שביעי. אך זה יוצא ברור מכל הוראותיו כי — לדברי הח' זויים הנ"ל — תקון העולם ותקון האומה היו האור לנתיבותיו בפסקיו והוראותיו, ובפירוש הוא אומר לרבנו משולם: אם היה הדבר שאין הצבור יכולים לעמוד בו, ודבר שיש בו משום חסרון כיס, לא היה הדבר קשה כל כך וכו'. בכל אלה אין להכחיש, כי היה מהיר־חמה ונוח להתפעל ולהתרגש, ובקנאתו לא משל ברוחו, כי גם אל רבנו אפרים מרעגענשבורג המכונה הנביא (שו"ת מהרש"ל סי' כ"ט) ידבר רתת דברים קשים כגידים: ילדות היתה בך וכו' וכו' (ספר הישר דף ע"ט ע"ג) שקר דברת וכו' (שם דף פ"א ע"א). ולפעמים ישיג על זקנו רש"י גם כן בדברים קשים: „כד ניים ושכיב רבנו זקני אמר כן, הפך הסוגיא ושבש הספרים", ועוד רבות כאלה בספרו הישר. (ועל כל זה עיין ספרו של הראו"ו בספרו הנ"ל פרק ט'). — לפרטי תולדותיו יש להעיר, כי היה מן הקרובים למלכות ושרים, ועל כן הוא אומר (ספר הישר תקצ"ה) „מ ל א כ ת א ח ר י ם ע ל י ו ע ב ו ד ת ה מ ל ך" כו'. שפ"ר.

1) הדבר הזה (כי היה ר"ת פייטן בעל טוב־טעם) הוכיח בהוכחות ברורות הפרופיסור שר"ל בכרם חמד חלק ז' עמוד ל"ה. עכ"ל הרב המחבר. פיוטי ר"ת פרסם שד"ל והם טובים ונעימים, צחי הלשון, אך גם מיוסדים על מדרשים והגדות ככל פיוטי הצרפתים והאשכנזים, והם ממחזור ויטרי, האחד הוא אופן לר"ת, והשני הוא מתחיל „ירומון מסלות" עם יעקב בראשי החרוזים. שפ"ר.

2) ועתה יצא לאור ביחד עם „תשובות" דונש הוצאת פיליפובסקי. עכ"ל הרב המחבר. והנה צדקו מאד דברי החכם ראו"ו, כי מעלת ר"ת תגדל יותר ויתכבד בהכבוד שחלק להראב"ע, כי לא בשביל גדולת הראב"ע בתלמוד כבדהו וקרא עצמו: „עבד לאברהם", כי אם את החכם בעל־הלשון והבקי בחכמות חיצוניות כבד בו, ולא העמידו לדיני שמים, כאשר עשה זאת המהרש"ל בהקדמתו לים של שלמה, כמה מאות שנים אחרי מותו. לצביונו של תלמודו דרוש להעיר בזה (לפי מדת המקום פה עלי להסתפק בהערה אף ברורי הדברים דורשים לצאת ברחבה), כי השתדל לקיים הגרסאות הישנות, וכעסו על רבנו משולם היה גם כן על שחדש דינים על פי שנוי גרסאות, וקרא תגר גם על אחיו הרשב"ם שהרבה להגיה מרוב פלפולו. כל תופשי התורה יודעים את חריפותו של רבנו תם הגדול בבעלי־התוספות, אך פלפולו הוא בעומק הגיון והדברים גלוים, ולהרבות פה בראיות אי אפשר; אך שנא תכלית שנאה הפלפול הנוסד על דברים ריקים, בלי הוכחות ברורות ובלי סברות הגיוניות וכה ידבר במתפלפלים: „א ל ה ה מ פ ל פ ל י ם מ ש נ י ם פ י ר ו ש י ר ב ו ת י נ ו" (ספר הישר דף ע"ט ע"ג), והוא עצמו יתאר דרכי למודו במכתבו לאחד מתלמידיו לאמר: „אתה ידעת דרכי להקשות להעמיד שמועות ישרות ואיני עושה שנויי דחיקי, כי קושיותי „תירוץ הן, ואינן צריכות תירוץ, כי ההלכות נוחות" (ספר הישר דף ע"ח ע"ב). על דבר תקנותיו הגדולות ב„כ נ ו פ י א ש ל ש ו ק ט ר ו י י ש" יבא הדבור להלן. ויתר הדברים לפרטיהם נמצאים בספרו של החכם וויים. גדולת רבנו תם וכבודו בעיני בני דורו יצאו לנו מזה, כי קורא הדורות

דבר רבוי הרבנים המופלאים בהתורה התלמודית בצרפת הצפונית ואשכנז ולכל לראשם רבנו יעקב תם האב לתורה בדור ההוא הביא לנו חזון יקר, שנפגוש לראשונה בתולדות ישראל מימי חתימת התלמוד. גדול הרבנים אשר ברומרוג היה לנשיא, יושב ראש בסוד כנסת רבנים לתקן תקנות בישראל. קרוב לשער, כי כנסיות הכהנים, שנקראו על ידי הפַּפַּאִים שנסו ממרינת ממשלתם למדינת צרפת, והם האפיפיורים: פַּסְקַל, אינוצינץ השני, קליקסטוס ואלכסנדר השלישי, היו לעינים גם להרבנים, ולמראיהם נתעוררו גם רבני ישראל להוָעד כפעם בפעם להתיעץ ולהחליט דבר לטובת כנסתם. אמנם כן כנסיות הרבנים לא היו כרוב פאר והדר, לעשות נחת רוח לשואפי כבוד ורודפי קדים, כי אם דנו על עניני הצבור שלהם, למען דעת איך להתנהג בארצות פזוריהם להקל מעט כבד הצרות וקושי השעבוד והגלות. בכל עיר שהיה שם יומא דשוקא, ויהודים במספר רב נאספו שם למסחר וקנין, נועדו גם הרבנים ונכנסו לכנסתם, או ל„כנופיא" בטרויש ורהיימס וכדומה. ה„כנופיות" האלה, היו בלי כל מחשבה זרה ובלי כל ערמות ומזמות הפוליטיקה, ככנסיות הכהונה הקתולית. עניני תקנות הועדים האלה לא היו אך דברי הדת וסדרי הקהלות, כי אם נגעו גם בדיני שלי ושלך, בדיני ממונות בין אדם לחברו ואיש לאשתו, כי עוד היה הכח לבתי־דינים בישראל לדון ולכוף לקיים את כל דבר דין ומשפט בין שני בעלי דברים יהודים.

קרוב לודאי הוא, כי בהיות זכרונות הרדיפות מימי מסע הצלב השני עוד חדשים עמהם, שָׂמו הרבנים הנאספים אז על לבם לתקן ולקבל בחרם הגדול, כי לא יקנה יהודי מן הנוצרים, כל כלי תשמישי קדושה אשר לעבודת הנוצרים בבתי תפלתם — צלמי קדושים, כלי העבודה, קשוטיהם וספרי תפלותיהם וכו', וגם שלא ללקחם במשכנתא, יען כי ראו בזה סכנה גדולה להכלל וסבה לרדיפות חדשות 1). — מאה וחמשים רבנים נכנסו לישיבת הכנסיה הזאת, והם

בדור ההוא רבי אברהם בן דאוד הספרדי בסדר הקבלה, אשר יפסח על רוב חכמי צרפת (ורש"י בכללם) ולא יזכירם, יאמר על רבנו־תם: „ושמענו שבמדינת צרפת היה חכם גדול ורב מובהק במדינת רומריג, שמו רבי יעקב ה' ישמרהו וכו'. שפ"ר.

1) תקנות הועד אלה נמצאות בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג (הוצאת פראג דף קי"ג עמוד א'), ובספר כלבו סימן קט"ז. במקור הראשון אינם נושאות התקנות האלה שם מיוחד בראשן, וב„כל־בו" מסומנות התקנות בשם: „תקנות רבנו גרשום וגזרות קדמונים". שבע תקנות מעין התקנות שהזכרנו נמצאות גם בתשובות מהר"ם מרוטנבורג סימן קנ"ג עם הרשימה מלמעלה: „תקנות שתקן רבנו־תם באגודת בני צרפת" (בש"ת מהר"ם מרוטנבורג שנדפסה בסדילקוב נמצאה הרשימה הזאת גם בהתקנות שבסוף הספר. שפ"ר). והנה כל התקנות לא יצאו מרבנו־תם, כי באמצע הדברים נמצא לאמר: „רבנו־תם תקן כך וכך", והוסיף ותקן כך וכך". משער אני, כי סדרי תקנות אלה נחלטו ונתקבלו לרגלי השטנה של הכומר פטר הנכבד. [פירוש הדברים, כי למעלה הבאנו דברי השטנה של רודף היהודים בימי מסע הצלב השני הוא הכומר פטר הנזכר, באמרו: היהודים קונים ומקבלים במשכנתא כלי־הקדש, ומחללים את קדושתם, כמו שעשה לפנים בלשאצר לכלי המקדש. הדברים האלה העירו את לב הרבנים לאסור בחרם את קנין כלי־הקדש, או לקבלם במשכון].

וראיתי להביא בזה ראשי פרקים מדברי התקנות בעצם לשונם ב„כל־בו" (סימן קי"ז) לאמר: „באלה התקנות נועצו והסכימו וחתמו כל „זקני טרויי"ש וחכמיה" וכל סביבותיה, וגדולי

רבני ערי צרפת והמדינות — „זקני טרוי"ש וחכמיה" רבני אקסיר, רהיימס, פארי"ש, שאנץ, דרומא, ליאון, קרפנטריא, מנורמנדיאה ואקיטַנְיָה צרפת התיכונה, אנויא (קרי: אנזשו) פואטו, ולותיר. בראש כל הנאספים עמדו שני האחים (רשב"ם) ורבנו יעקב תם בני רבנו מאיר, ולהם נספחו: רבי מנחם בר פרץ מיואני, ר' אליעזר בן נתן ממגנצא (צפנת פענח הוא הראב"ן השני. שפ"ר) ורבי אליעזר בן שמשון מקולוניא, ושם נתקבלו התקנות האלה: א) אסור ליהודי להעמיד את חברו בערכאות, בלי רצון שני בעלי הדברים, או אם בעל דבר אחד לא יאבה להיות ציית דינא בדיני ישראל. ב) ההתנזקות שיסבול בעל הדבר מתביעת איש ריבו אותו בערכאות, על המעמיד בערכאות לפצות את חברו, כפי אשר ישומו שבעת טובי העיר. ג) שלא לאיים על שבעה טובי העיר. ד) שלא יהא אדם רשאי ליטול שררה (פרנס העדה) על ידי הרשות בלי רצון בני הקהלה— כי אם בבחירה חפשה על פי דעת הרוב (ובטעם לדבר: „כי יש עושים עצמם פרושים ואפילו צנועים אינם, אם לא שימנו אותם על פי חשיבותם". שפ"ר) נגד העוברים גזרו חרם חמור בהכנסת הזאת ובכנסת שניה, כי יהיה מובדל ומופרש מן העבודה, פתו ויינו אסורים, ספריו — ספרי קוסמין, ואינו מצטרף לכל דבר שבקדושה, אף אין מקבלין ממנו צדקה לעניים. גם החרימו בכנסיה זו (השניה) את המלשינים והרילטורים 1).

כנסת רבנים השלישית שהיתה בטרויש או ברהיימס ובראשה ישבו רבנו תם ורבנו יצחק בר ברוך ורבנו מנחם בן פרץ מיואני תקנו תקנות אלה לאמר:

„רבותינו יושבי נרבונה, אשר שמענו ונדעם ומזקנים נתבונן, ונאמר תהי נא אָלָה בינותינו יושבי צרפת ואניוב נרמינדאה, אשר גזרו „גודרי גדר גדולי נרבונאה וסביב הארץ, וגזרו בגזרה חמורה כגזרת „יהושע בן נון ובספר תורה בגזרת בית־דין העליון ובגזרת בית־דין התחתון „על כל הנושא אשה ומתה תוך י"ב חדש בלא ולד של קיימא עד עבור „שנת הנשואין שיחזיר כל הנדוניא ותכשיטי האשה ליורשיה או לנותני „הנדוניא, ומה שיש בידו וכו', ומן הנמצא יתעסק בקבורתה לפי כבודה... „ודבר זה קבלנו מיושבי טריוש ורומ"ש (רהיימס), ושלחנו לסמוכי „

„אליזר"א וחכמי גבול ריי"ש ורבותינו שבפארי"ש וחכמי יועצי ליאון; קרפנטריא „ולומברדיאה וחבל הים ואניו"ב זפייטין וגדולי לותיר. גזרנו ונדינו והחרמנו „כל איש אשר ידין וכו' וכו' אם לא מדעת שניהם וכו' כמו שבפנים". — גזרנו ונדינו שלא יאיים איש על שבעה טובי העיר על ידי נכרים, יען וביען „בעלי לשון הרע עושים במחשך מעשיהם" וכו' (מזה נוכל לערוך מחזה הימים ההם מול מחזה ההוה בכמה ארצות שונות). „גזרנו שלא יהא אדם רשאי ליטול שררה לעצמו על ידי בעלי השררה" וכו'. שפ"ר.

1) תקנת הועד זאת נמצאה כלה בספר „כל־בו" סימן קי"ז ובקיצור בשו"ת מהר"ם מר"ב אצל התקנות. בכתב־יד של החכם כרמולי חתומים עליהן מלבד הרשב"ם ור"ת, הרבנים האלה: רבי יצחק ברבי שלמה משאנץ, רבי שמואל ברבי יעקב מאוקסיריה, רבי יצחק ברבי נחמיה מדרום ורבי פרץ בן מנחם (נראה שצ"ל רבי מנחם ברבי פרץ) מיואני. והשמות האחרים נמצאים בשאלות ותשובות הנ"ל.

מהלך יום , ושמחנו ברבר וגזר (ונגזור) עלינו ועל כל הנלוים עלינו ועל "זרענו מה שכתוב מלמעלה , ועל יושבי צרפת ונורמדינאה "(נורמנדינאה) ואוניא ופייטן , סמוך ליושבים הללו מהלך יום או „יומים" וכו' וכו' 1) ·

בכנסת רבנים אחרת בעיר טרויי"ש, שגם שם ישבו בראש רבנו תם ותלמידו רבי משה בן אברהם מפונטואיזה החרימו את כל מי שיוציא לעז על הגט אחר נתינתו 1)· כי נמצאו בכל המקומות והזמנים אנשים חפצים לְהָרֵעַ, אשר היו נכונים לערער על הגט בכדי לבטלו , לעַגֵּן את האשה, או לְהָמֵר נפש הבעל המגרש , ובכלל לעשות רעה להמגרש או להמגרשת ; נגד חורשי רעה אלה היתה נכונה תקנת ה„כנופיא בטרויי"ש" · עוד תקנות רבות ונכבדות קבעו בכנופיות אלה, ותהיינה התקנות האלה לחובה — כדבר חק ומשפט התורה לכל בני קהלות צרפת ואשכנז · מהנכבדות שבתקנות הן: חזרו וחדשו את חרם רבנו גרשום מאור הגולה שלא ישא איש שתי נשים אם לא בהיתר מאה רבנים היושבים בשלש מדינות צרפת , נורמנדיה ואניוב , ועל פי טעם נכבד מאד 2) . וכל החקים והתקנות האלה קימו וקבלו עליהם היהודים כמעט בכל קהלות אירופה · רבני הדור ההוא לא השתמשו בכח כנסיותיהם כנשיאי הכהונה הקתולית לחוק חקים נגד רוח העם וטובתו, כי חקיהם היו חקי חיים לכל בני־העם ולטובת קיום הקהלות וחִזּוּק האחדות · ועל כן לא היה דרוש לשוב אליהם כפעם בפעם ולחרשן בגזרות ואזהרות, כמעשי הכהונה הרומאית ; כי ידע העם , אשר מוריו רק טובתו ידרשו , ויאמין בהם, ויהי נשמע לקול דבריהם 3) .

כאשר זקן רבנו תם ובא בימים , ראה בעני עמו , בשבט עברתה של הקנאה ההוללה · בהעיר בלוא או בלויי"ש בצרפת התיכונה על נהר לואר (בקרבת רומרוג) פרצה רדיפה נוראה ואכזריה על יהודי המקום והסביבה בשנת תתקל"א) · הרדיפה הזאת הנודעת בתולדות ישראל ובסליחות ופיוטים בשם גזרת תתקל"א היתה נוראה מאד , לא רק בגלל הנהרגים והמעֻנים , כי אם גם יותר בזכרונה בספר דברי ימי העם, כי היתה ראשונה לעלילות הדם · עלילת השקר, כי היהודים שוחטים ילדי נוצרים לפסחם, ושותים את דמיהם, הרימה אז את ראשה לראשונה , והיא העלילה המתמדת והולכת עד ימי העת החרשה ; אלפי קרבנות וזבחי ארם העלו על המוקד וימותו על קרוש השם בעֶטְיָהּ של העלילה הנתעבה הזאת ועוד לא אמרה הון · העלילה הזאת הבעירה אז את מדורת האש לשרוף עליה נפשות נקיים וצדיקים · בהעיר הזאת, שהיו יושבים בה אז ארבעים יהודים

---

1) התקנה הזאת נמצאת בספר הישר סימן תקע"ט , ובשו"ת מהר"ם מרוטנבורג סי' תתקל"ד וקיצור ממנו בסוף הספר . במקום הזה נזכר גם הרשב"ם ; ובכ"י של כרמולי במקום הרשב"ם נמצא שם רבנו יצחק ברבי ברוך .

2) מרדכי בסוף מסכת גיטין ובשארי מקורים . ולהוסיף על זה יש שחשש רבנו־תם גם לטובת העגונה שומרת יבם . שאין היבם יכול לעגן היבמה , ומחויב לחלוץ בלי אחור אחר שלשה חדשים משמת הבעל , ואין היבם רשאי לבקש דבר מיבמתו , ואם ימרוד היבם , ינדוהו עד שיאמר רוצה אני (בתשובות מהר"ם מרוטנבורג בהתקנות) . שפ"ר .

3) מהר"ם מרוטנבורג סימן קנ"ג ובסוף הספר , „כל־בו" סימן קט"ז , וכתיבת שמות שלשת המדינות שם משחת מאד .

(ארבעה מנינים), רכב יהודי אחד לרחוץ את סוסו במי הנהר ושם נקרה גם „גוליר״ (רייטקנעכט, קנאפפע) אחד משקה לסוס אדונו הנוצרי; ויהי כראות סוס הגוליר בחשך את לובן בגד העור אשר מתחת למרי היהודי, ויבעת ויקפוץ לאחוריו, ולא אבה לבא אל מי הנהר לשתות ולרחוץ. ויִבָּהֵל העבד וישב אל אדוניו — אשר ידעוהו כי הוא צורר בני ישראל ומבקש רעתם — והוא אז ראש האזרחים בבלויי״ש, ויאמר לו: ראיתי איש יהודי משליך נער קטן המימה, והוא ילד נוצרי, שהרגוהו היהודים להשתמש בדמו, ובראותי כן נבהלתי ונחפזתי לשוב אחור, פן יהרגני, וגם הסוס נבעת מרגשת המים, ולא אבה לשתות ואבואה להגיד לך. והעבד ידע באדונו, כי שמח הוא לאיד היהודים, וכי שונא הוא ביחוד להיהודית הגבירה, אשת החיל התקיפה בחצר הגראף משארטרס ושמה מרת פולצילינה, וימצא מקום לנקום עתה נקמתו בה, ובכל יהודי עיר בלויי״ש, ויקם וילך אל הגראף תֵּיאוּבַלְד אדון העיר בלויי״ש, ויספר לו את דברי עבדו ממות ילד נוצרי, ועוד מעט ויהודי העיר הֻעֲלוּ לגרדום לידון, וישיאו עליהם עון אשמה, כי רצחו נפש ילד נוצרי, וישליכו את נבלתו למי הנהר לואר. עוד מעט והרוזן תֵּיאוּבַלְד שָׂם את כל יהודי בלויי״ש בבית־הסֹּהַר ויאסרם בכבלי ברזל. רק את האשה הגדולה פולצילינה לבדה לא נתנה בסהר. ותבטח הגבירה הזאת „באהבת השלטון שהיה אוהב אותה מאד״, ותאמץ לב אחיה היהודים — אך עוד מעט והיהודים האסורים בכבלי ברזל ראו כי שוא תשועת אדם, וכי נכונים להם ימי חשך. כי אשת הגראף אִיזָבֶל — היתה צוררת היהודיה פולצילינה מקנאה או משנאה, והיא עמדה על ימין הגראף לשטנו ולהסית אותו בהיהודים. במזמות תחבולותיה ידעה אשת הגראף תיאובלד להעמיד שומרים סביב לארמון לבלי תת את פולצילינה לבא לפני המושל. עוד זהר תקוה זרח להיהודים להציל ממות נפשם במתן שחד וכופר למלא נפש השר השואף לבצע מעשקות. כי שלח לקרוא אליו יהודי אחד משארטרם וישאלהו, כמה כסף יתנו לו היהודים להסיר מעליהם עלילת הדם ולהוציאם לחפשי — ויתיעצו היהודים עם אזרחי העיר הנוצרים אוהביהם, והמה אמרו, כי מאה ליטראות כסף מזומן ומאה ושמונים ליטראות חובות, שהיה הגראף חייב ליהודים יספיקו לפדיון וכופר נפשם, וייש לשער, כי סכום גדול כזה היה כל רכוש הקבוץ הקטן שבעיר בלויי״ש. עוד הם נועצים וכהן קנאי אחד מצא מסלות ללב הגראף, וייעץ הכומר איתו, כי לא יקח כל כופר, כי אם יחקור אחרי שרש דבר ויעניש את היהודים כרשעתם; אך במה אפוא יגלה האמת וידע, כי אמת נכון הדבר והיהודים שפכו דמי הילד הנוצרי? ועדים אחרים מלבד הגוליר הזה לא ענה בהיהודים את עונם, וגם הוא לא ראה — לפי דבריו — רק כי השליך היהודי גוית מת אל הנהר, וגם לא נמצאה גוית ילד טבועה בנהר? להשיב תשובה על שאלה כזאת, היה נקל מאד על פי דרכי חקור־דין בימי החשך ההם — בימי הבינים. את עד האחד המרשיע את היהודים העמידו למשפט אלהים (אורדַלְיָה) לצרפהו במים;

1) כדרכי בכל המאורעות שיש להם מקורים בלשון־הקדש, כן אעשה פה, שאשתדל לקרב הדברים אל סגנון המקור העברי — מגלת רבי אפרים מבונא, כאשר יבואר בהערת הרב המחבר להלן. שפ״ר.

„ויצוו ויביאוהו ויפשיטו את בגדיו , ויתנוהו אל גיגית (צנה) מלאה מים , אשר יָזוּ הכומרים עליהם , וישלחו את הצנה על פני הנהר , ויהי כאשר צפה הצנה על פני המים ולא נטבעה בנהר , נוכחו הגראף וכל תושבי העיר הנוצרים , כי כֵנים דברי הגוליער הנוצרי , „ויצדיקו את הרשע וירשיעו את הצדיקים". ויגמור השלטון את דין כל יהודי בלויי"ש לשרפם חיים · ויהי כאשר הביאום אל בית עץ אחד ויערכו שם עצים וזמורות להעלותם על המוקד — ויגש אליהם אותו הכומר , אשר דברו היה אל תֵיאוּבַלְד להכחידם ולהשמידם , וידבר אליהם , כי יאמרו דבר , ויחישו גאולה להם ויחיו ולא ימותו · „אך — כמו שיספר הכרוניסט בימים ההם — הם לא אבו לשוב מאחרי ה' אלהיהם" — כיאות לאדירי אמונה וגבורי ישראל שכמותם · ויסחבום אל מקום המוקד : לראשונה הערו נפשם למות על קדושת השם האחד והמיוחד שלשת תלמידי רבנו תם : „שני כהני הצדק „החסיד רבי יחיאל ברבי דוד הכהן , והצדיק רבי יקותיאל ברבי יודא „הכהן , ויקשרום בבית המוקד בעמוד אחד , כי גבורי חיל היו . שניהם תלמידי „רבנו שמואל [רשב"ם] ורבנו יעקב [ר"ת] וגם את רבי יודא ברבי אהרן ; „אסרו ידיו ; ויציתו אש בחבילי זמורות ותתלקח האש בעבותות אשר על ידיהם , „וינתקו ויצאו שלשתם , ויאמרו אל עבדי הצורר : למה לא נצא אם אין האש „שולטת בנו ?" 1) — אז השיבו אותם שנית אל בית המוקד וישליכו אותם על האח פעמים ושלש באכזריות נוראה · אז תפסו באחד מעבדי הטבחים ממלאכי משחית , אשר עמדו מסביב לבית המוקד , עדי התעצמו והתחזקו הנוצרים העומרים מסביב לחלצהו מידיהם , וימותו ביום ההוא מיתת שרפה והרג בחרב שלשים ואחת נפש אדם , ובעת צאת נפשם , קדשו את השם המיוחד , וישירו בנעימה תפלת „עלינו לשבח לאדון הכל" לתת גדולה לאל אחד , כי יקבלו כל העמים את עול מלכותו והיה ה' למלך על כל הארץ ויהיה הוא אחד ושמו אחד · (והמאורע הזה אירע ביום הרביעי בשבת , בעשרים לחדש סיון שנת ד' אלפים תתקל"א = 26 מאיי 1171 לספירת הנוצרים) .

גם הגברת פולצילינה מתה בירי אנשי השלטון ושרי טבחיו . — והנוצרים תושבי בלויי"ש , בראותם כי עמר העבד בנסיון המים ויחלטו , כי דין צדק דנו אלה שהעלו את הנפשות הנקיות על המוקד , והכרוניסט מימים ההם יספר בדברים קצרים , כדבר ידוע וגלוי לכל לאמר : „תֵיאוּבַלְד הגראף משארטרס „צוה לשרוף יהודים רבים תושבי העיר בלויי"ש , יען כי תלו נער נוצרי לצרך חג „פסחם , ואת נבלתו השליכו במי נהר לואר" 2) . ועוד לא שב אף תֵיאוּבַלְד

---

1) כל הדברים שבסימני ההסגר הם מלשונו של רבי אפרים בר יעקב מבונא כותב מגלת גזרת תתקל"א , כאשר יבואר להלן בהערה . שפ"ר .

2) המקור הראשי לספור המאורע בהעיר בלויי"ש נמצא במגלת הגזרות של רבי אפרים מבונא (בההוספה העברית לספר עמק הבכא לרבי יוסף הכהן בתרגום אשכנזי על ידי וויענער מדף ז' ואילך) ובסליחה שיסד במחזור כמנהג אשכנז בכ"י , ומתחלת „למי אוי למי אבוי" ; והפייטן רבי הלל בן יעקב בסליחה (הנמצאת בסליחות כמנהג פולין וליטא) המתחלת „אמוני שלומי ישראל" (ונמצאה גם בהעתקה אשכנזית על ידי צונץ בספרו די סינאַגאַלע פאָעזיע עמוד כ'. שפ"ר) , וגם נמצא המאורע בידיעת עד־נוצרי נוגע בדבר Robe tus de Monte אצל Bouquet (Reucuil T.XIII. p. 315.) . בהביבליותיקה של די־ראסי בפארמא אשר באיטליה נמצא מכתב על דבר המאורע הזה מאת רבי עובדיה ברבי מכיר בשם מכתבי כנסת ישראל בעיר בלויי"ש אשר בצרפת epistolae

ויאמר לרדוף בעברת זדון ותוכחת חמה את כל היהודים היושבים בכל ערי מדינת ממשלתו, אך נמצא אז יהודי אחד ושמו רבי ברוך ברבי דוד הכהן, ויתפשר עם הגראף הקנאי והאכזר לכפר פניו באלף ליטראות כסף ויצל את יתר היהודים אשר במדינת ממשלתו, וגם הציל את ספרי התורה וכל יתר הספרים רכוש קהלת ישראל אשר בבלויי״ש. על המאורע הזה נוסדו שני פיוטים — האחד מהפייטן רבי אפרים בן יעקב מבונא (והוא גם המקור הנכבד לספור המאורע), ורבי הלל בן יעקב. ואף כי אין להפיוטים האלה תכונת שיר ומליצה, מרעישים דבריהם את לב הקורא לדורות עולמים בספרם ברוח התמימות השפוכה עליהם, את המעשים הנוראים האלה — גבורת אדירי האמונה, הקדושים אשר הערו למות נפשם באהבתם את תורתם — מורשת אבותם.

* *
*

בהגיע השמועה הרעה הזאת, שמועת גזרת בלויי״ש בשנת תתקל״א. לרבנו תם, מרר בבכי ויקרא היום ההוא (ך׳ סיון) לצום ולבכי ולמספד ולאֵבֶל־עם, ויהי דבר הגאון רבנו יעקב ברבי מאיר: „גדול יהיה הצום הזה מצום השביעי״, וקבלו היהודים את אשר החלו לעשות, יהודי צרפת, אניובה וארצות הריינוס לחק כמִצְוָה עליהם במגלות ספר, אשר שלח רבם הגדול לכל קהלות ישראל בצרפת ואשכנז 1). קביעת תענית צבור ביום ך׳ סיון לזכר הגזרה בבלויי״ש היתה פְּעֻלת רבנו תם האחרונה; ימים מועטים אחרי כן (ד׳ תמוז תתקל״א) 2), נאסף אל עמיו המורה הגדול הזה, והוא בסוד תלמידיו מכבדיו ומוקיריו. אחד מתלמידיו רבי חיים כהן היה אומר: „אילו הייתי כשנפטר רבנו תם הייתי מטמא לו״, כי חשבו תלמידיו בעלי־התוספות אותו לגדול התורה בזמנו, כרבי יהודה הנשיא — רבי בשעתו, שעליו אמרו: „אותו היום שמת רבי בטלה קדושת הכהונה״ 3). ההגדה הפליגה בשבחו של רבנו־תם ותרוממהו עד למעלה ממעלת משה רועה ישראל. וכן תזמין ההגדה למקום אחד בעולם הנשמות את רבנו־תם ואת משה רבנו, תתן להם להִתְוַכֵּחַ בדבר הלכה, ונצח רבנו־תם, והודה משה לדבריו.

* * *

Synagogae seripsit Urbis Belleys in Galia etc. גם בספר הזכרונות לקהלת מאינץ (מגנצא) נמצא מנין הקדושים בבלויי״ש והאשה הגברת פולציליגה נמנתה עמהם וכה נאמר שם: „ואלו הן הנשרפין על קדוש השם ך׳ סיון בצרפת בבלויי״ש — הנשים החסידות מרת פולצילינא זמרת חנה והילדה שילדה.

1) במגלת רבי אפרים מבונא הנ״ל. ובעמק הבכא לרבי יוסף הכהן, דברי הימים להנ״ל — זישנם סתירות ושנויי נוסחאות קטנים בין שני המקורים האלה, כמו במגלה הנ״ל יאמר, בנות ישראל אל ל״א נפש בכינה (ומליצתו זאת לקח גם ריה״כ בעמה״ב) וחותם דבריו: וכשלשים ושתים נפשות הקדושות אשר הקריבו עצמן קרבן וכו׳. והתענית בך׳ בסיון קבעו אחרי כן גם במחוזות פולין ורוסיא לזכר גזרות ת״ח ות״ט — ביחד עם גזרת תתקל״א כמבואר בהקדמת הש״ך אל סליחותיו. ועיין עמק הבכא עמוד 40 בהערת לעטטערים שם. שפ״ר

2) רבי יחיאל היילפערין בסדר הדורות בערך רבנו תם.

3) תוספות כתובות דף ק״ג ע״ב.

4) שלשלת הקבלה הוצאת אמשטרדם מעמוד מ׳ והלאה.

במות רבנו תם בטל זיו התלמוד — למוד התורה לשמה וחדש בה חדושים, כדרך חכמי צרפת, כי כמוהו לא קם עוד חכם תלמודי, יוצר אור ובורא חדשות בלמוד התלמוד בצרפת ואשכנז, ובמות רבי אברהם אבן־עזרא כהה אור החכמה ועצם ההגיון בדעות וחכמות, סגולת חכמי ישראל בספרד. אז לעת ערב, קוי אור התורה ווזהר החכמה בצרפת וספרד, דרך כוכב ביעקב, כוכב מזהיר באור יקרות, ויקם בישראל איש גדול אדיר התורה וגבור החכמה גם יחד, הוא היה כולל בקרבו שתי הפנות ושתי השטות בהיהדות הרבנית — השטה התורנית והשטה המחקרית; האדם הזה הוא רבנו משה בן מיימון, אשר בו התאחדו חכמת התלמוד של רבנו־תם, ודעת רחבה וגדולה בכל ענפי החכמות ודעת העולם והטבע כרבי אברהם אבן־עזרא; ופעולת המאור הגדול הזה בתורה ובחכמה בתולדות ישראל היתה רבה ונמרצה, ותסל מסלה חדשה להליכת האומה הישראלית והתפתחותה המושכלת, ומעט מעט, על ידי תנועות הרוח השונות פנימה וחוצה לכנסת ישראל, טָבע האיש הגדול הזה את חותמו על התולדה הישראלית, ויתן לה פנים חדשות.

פרק שמיני

דור רביעי לרבנים.

(דורו של הרמב"ם)

השקפה כללית. יהודי ספרד; טולידה; יהודה בן שושן; אברהם אבן־אלפאכר; רבי יהודה אלחריזי המשורר והמליץ; מות רבי אברהם בן דאוד בעל־הקבלה על קדוש השם, והיהודית פורמוזה רחל. רבי ששת בינבינישתי; המליץ רבי אברהם בן חסדאי, הנוסע רבי בנימין מטודילה, רבי זרחיה הלוי גירונדי (בעל המאור). חכמי פרובינציאה: רבי אברהם בן יצחק ומשפחת הקמחי (האב ושני בניו). הקהלות בדרש (Beziers), מונפיליר (הר געש, Montpellier) ולוניל (Lunel); רבי משולם בן יעקב ובניו, רבי יונתן כהן והתבונים, קהלת פאסקירא ורבי אברהם בן דוד (הראב"ד בעל ההשגות). הרוזן (הגראף) אוהב ישראל רומן הוא ראימונד (Raymund) מס"ט זשילל (St. Gilles) וטולוזה והשר רבי יצחק אבא־מארי. עדת ישראל במרסילא (Marseille). פיליפפ אויגוסט וגרוש ישראל הראשון מצרפת הצפונית. רבי יצחק הזקן (ר"י בעל התוספות). הקדושים מבראי (Bray), דלדול כנסת ישראל בצרפת הצפונית, רבי שמשון (הר"ש) משאנץ (Sens), ורבי יהודה החסיד (בעל ספר חסידים). היהודים באנגליה: ר' יעקב מאורליינ"ש, הרג היהודים בלונדון, ריכארד לב האריה, הרג היהודים באנגליה, המצור על היהודים ביאָרק, יוהאן בלי־ארץ והיהודים.

(מן ד"א תתקל"ב = 1171 עד ד"א תתקס"ו 1205).

עד אשר לא תחשך השמש — שמש צדקה — אשר זרחה עוד פה ושם

לישראל בספרד וצרפת, בטרם שילבשו קדרות השמים הנטוים על ראשי בני בית יעקב המפוזרים בארצות אדום; עד אשר לא יוציאו ימי הבינים את הרוחות הרעות מאוצרות חשך, להתחולל לסערה וסופה על ראש קהלת יעקב — הסערות והסופות אשר כתֻמן באו ובחמה שפוכה פרצו להכות את בית ישראל לרסיסים ולעשות כלה בעם עני ואביון; עד אשר לא יקום מטה רשע, יסוד הרעה, שנתנה חרב בידי שרים ועבדים, לשחת באף ובחמה בני עם־קטן ולא עז, בשם האהבה והאמונה, להשיב צור חרבם אל לב הגוי הממֻשך וממורט, אל לב בני יהודה המדכאים הנגשים והנענים, לתת אות קין על מצחם, ותָו־החרפה על בגדיהם, למלא לב באי עולם רגשות חרפה וקלסה, רגשי שנאה נצחת וחמת נקם למתי־מספר בני בית יעקב; כל עוד אשר רוח השגעון ותמהון־לב עוד לא המציאה ברוב מחשבות את כלי־חובלים ואופנים ומכונות לריסוקי אברים לענות נפשות נקיות, להכות נדיבים על יושר לבם ותֻמם ואמונתם לאלהיהם ומולדתם; כל עוד אשר האולת והבערות, רשע כסל וקנאה אכזריה עוד לא הספיקו לבדות מלבם, חטאים שלא נעשו, דברים שלא נאמרו, והגיוני לב, אשר לא דִמו ולא עלו על לב המעֻנים הנרצחים לאט לאט בידי מרצחיהם הנושאים חרב פיפיות בידם ורוממות אל בגרונם תמיד; כל עוד שלא מצאו להם מהלכים באירופה, הרבות והעלילות על דבר רצח ילדים לחג המצות, הַרְעָלַת בארות ומעינות מים, כישוף וחלול הקדש — קדשי האמונה השלטת — חלת הקדש וכל יתר תשמישי עבודת אלהים; וכל זה בכונה גלויה למסוך רעל הקנאה והשנאה גם בלב בני עם־הארץ התמימים והישרים, עדי יהיו בני שארית ישראל הנמצאה באירופה כצאן נפרשות ונדחות ואין מאסף; עם אשר דמו יהיה הפקר כדם הצבי והאיל, וכל אוכליו לא יאשמו; לפני בא הימים הרעים, אשר עמי מערב אירופה הרבו הָרֵעַ בעברת זדון וחמה שפוכה יתר רב מאשר עשו המונגולים הפראים לעמי מזרח אירופה; לפני העת אשר אלפי מיני ענויים ושברון־לב ורוח הובישו דם התמצית מקרב לב העם הזה, הובישו לֵחַ עצמותיו ושמן ראשו ויעשוהו לעם אֻמלל, אשר רובי בניו הם חלשים, ידועי־חולי וחסרי־כח כהיום הזה; ולא לבד על בשר בני העם הזה עברה רעתם, כי דכאו גם את רוחו בקרבו, והרוח הזאת אשר הרקיעה לשחקים שחה לעפר ותלך בשפל; סוף דבר, לפני הָחֵל תקופת החשך, תקופת התֹפֶת להאומה הישראלית, המתחלת בימי כהֻנת הפַּפָּא א י נ ו צ י נ ץ השלישי, והולכת ונמשכת עד ימי מלכותו של פירדיננד הקתולי בספרד ועד העת החדשה; מוצאים הננו לנכון לתור ולבקש את שרידי העם הנרכה הזה בארצות פזוריו בימים ההם, לסקור בסקירה אחת את הקהלות והקבוצים, הישובים והעדות, אשר לבני קהלת יעקב בכל מקומות טלטוליה, מצב שרידי האומה בכל מקום שהם, מעשיהם ומעבדיהם; לשום עין על מצבם במדינה ובחברה ועל מעלות רוחם ומדרגת השכלתם. לפני בא הימים הרעים, ימי הדלדול הרוחני, שקיעת שמש החכמה ואור התורה וירידת הנפש המשכלת אשר להאומה הישראלית; למען דעת, מה היה ישראל לפנים, לפני ששטפוהו מי הקנאה הזירונים ומה היה לו אחרי שנות ראה רעה ויד כל עני ותלאה, בשנות מאות רבות — שנות ימי הבינים מהמאה השתים עשרה עד ראשית העת החדשה למספר עמי הארץ; בימים ההם, בתקופה שאנו עומדים בה, בספרנו את קורות הדורות עוד לא הספיקה השנאה, בת כהני שתי הדתות בים וקדם — בארצות אדום וישמעאל, לתת את

בני העם הזה למגורשים מן גֵו ובזויי המין האנושי, במלכות אחת כבר נחשבו לבני העם אשר זעם אלהים, אשר קללת עולם על ראשם, ויהיו נבזים ושנואים, דוויים וסחופים, ובמלכות אחרת הסמוכה לה עוד נחשבו לאזרחי הממלכה ונכבדי תושביה · במלכות אחת (באשכנז) כבר נחשבו כעבדי חצר המלוכה, כקנין כסף הקיסר ועבדי־עולם לו ולביתו, ובארץ אחרת, אשר גם מלכיה היו אמוני־הנוצרים שמו אותם המלכים והדוכסים, הנשיאים וזקני הערים, לנושאי משרות כבודות, במשרות המדינה והממשלה העליונה; במדינה אחת כבר נחשבו לעבדי־עולם ובמדינה אחרת עוד התהלכו כאבירים ופרשים, נשענו על חרב גאותם וילחמו על חֵרותם וחפשיותם.

ס ק י ר ה א ח ת ע ל ה מ ע מ ד ה כ ל ל י, ע ל מ ע ל ו ת ה ה ת פ ת ח ו ת ה מ ו ש כ ל ת, ע ל ת ע צ ו מ ת ם לקנין שלמות ב מ ו ס ר, מ ד ו ת ו ד ע ו ת — סוף דבר על מ ע ל ו ת ה ר ו ח ב כ ל י ש ו ב י ב נ י י ש ר א ל ב ש ל ש ת ח ל ק י ה ת ב ל הנודעים אז: באסיה אירופה ואפריקה, באמצע וסוף המאה העשירית לאלף החמישי, תַּרְאֶה לעינינו דברי חפץ וחזיונות יקרים לבעלי בינה לעתים, וממגדל צופים זה, תְּוַלֵּד לנו השקפה ברורה וישרה על הליכות התולדה וכל קורות הדורות הבאים אחרי כן·

* * *

לפי מספר האישים · היה מספר בני ישראל יושבי ארצות אסיה אז יותר ממספרם באירופה; אך אם לא נשפוט לפי הכַּמּוּת כי אם לפי האֵיכוּת, על פי כח המחשבה והשכל והשלמות המושכלת, אם נשים לב לרוב ב נ י ן ולא לרוב מ נ י ן, אז נראה כי כבר היתה אז אירופה למעון היהדות, ובה נמצא רוב נושאי דגל היהדות הרבנית והמחקרית · באירופה היתה היהדות לִמְכֶּרֶת עָצְמָהּ, כחה וגבורתה הרוחנית, והיהודים ידעו לצרפה במצרף הדעת וכור השכל; פה — באירופה — נמצאו הוגי דעות אשר חקרו ודרשו לדעת פתרון חידת עולמים: חידת תקומת היהדות, במה כחה גדול, ומה תעצומות פעולתה בתוך יתר התורות בין אומות העולם, ומה חובת כל איש ישראל ויעשנה — חובתו לעצמו ולכלל הכנסיה הישראלית · באפריקה חדל ההגיון הדתי מכל וכל במערכות בני ישראל, כשם שנגרשו החקר וההגיון ממערכות הערביים והמוירים בני דת מחמד מימי תגברת מלכי ה א ל מ ו ה ד י ם בארץ, יהודי אפריקה שמרו ללכת בדרך הכבושה להם מאבותיהם לשמור מסרת אבות ולקיים המצות המעשיות כהלכתן · לב היהדות היה עֵר וידפוק בחזקה בחצי האי לרגלי הררי פ י ר י י נ י א ה (ספרד) · כנסת ישראל הספרדית עוד היתה הראשונה לכל כנסיות שבארצות הגולה · יען כי בה נמצאו אז רגשי דעת העם את עָצמו ודעת היהדות — בהַכָּרָה מושכלת ודעה נכונה · ספרד היתה עוד טַבּוּר הארצות לכנסת ישראל בדרכי השלמות המושכלת, ותורה וחכמה יצאו ממנה לכל נפוצות יהודה · היהודים ישבו אז בחמש ממלכות, אשר נוסדו אז בהארץ הברוכה והנפלגה לממלכות קטנות (בספרד הנוצרית הצפונית, התיכונה והמערבית): ב ק ס ט י ל י ה, ל י א ו ן, א ר א ג ו ג י ה, פ ו ר ט ו ג ל י ה ו נ ו ב א ר ה · אך בספרד הדרומית — המחמרית — ב א נ ד ל ו ס י ה, משכן

התורה והחכמה מלפנים , המדינות אשר שם שלטו הקנאים ה א ל מ ו ה ד י י ם ויהיו אדוני הארץ לא נמצאו יהודים , מלבד אלה ששמו סתר פניהם וישימו מסוה דת מחמד על פניהם . הערים ששם נמצאו בתים גדולים לתורה וחכמה : ק ו ר ד ו ב ה , ש י בִ י ל י ה , ג ר נ א ד ה ו א ל י ס א נ ה היו עתה שוממות , ועל מקומן התרוממה ותתנוסס עתה העיר ט ו ל י ד ה בירת ק ס ט י ל י ה . ותהי הקהלה הזאת לעינים לכל קהלות ישראל אשר בספרד , בהנהגתה וסדריה וברוב חכמיה ; מספר יושביה היהודים עלה אז ליותר משנים עשר אלף חברים או ראשי בתי־אבות 1) ; ויִמָצאו בה שנים עשר בתי־תפלה , בתי־כנסת „א ש ר א י ן י ו פ י כ י פ י ם" 2) . בין יהודי ט ו ל י ד ה (טוליטולא) נמצאו לא לבד עשירים וחכמים במספר נכון , כי אם גם גבורי מלחמה , אשר ידעו לדבר את אויב בשער ולהשתמש בכלי זיין כאחד האבירים — פרשי ימי הבינים 3) . בחורי ישראל למדו אז ידיהם לקרב ויפוזו זרועותיהם במלאכת ההתאבקות (Fechtkunst) למען יצאו ויבאו בין בני מרום עם־הארץ כהאצילים האבירים 4) . בימי מלך ספרד הניצרית א ל פ ו נ ז ו השמיני (1214-1166) , הנקרא גם הנדיב , לקחו יהודי ספרד חבל בהנהגת הממשלה , ויעמדו על מעלה גבוהה במעלות האזרחים , פעלו רבות לטובת הממלכה ואזרחיה ויעזרו עזר לא מעט להרים קרן ארץ מולדתם . חשוב מאד במערכות הממשלה וחצר המלוכה היה ר ב י י ו ס ף בן ש ל מ ה א ב ן ־ ש ו ש ן (אליחיד־אבן־עמר) , הנקרא ג״כ ה נ ש י א . (נולד בערך שנת תתצ״ה , מת—תתקס״ד—ס״ה = 1135—5-1204) 5) . חכם , עשיר וצדיק היה השר הגדול הזה , אשר מלך קסטיליה הטה לו חסדו , וכפי הנראה היו לו יד ושם בהנהגת הממשלה כאמור על מצבת קבורתו , „החן [היה] משוך א ל י ו , והחסד נטוי עליו , מטעם המלך וגדוליו" 6) , בנדבותיו היה

---

1) רבי נתן בן ירחי ביוחסין לזכותא .

2) רבי יהודה אלחריזי בתחכמוני . הרב המחבר אומר לעיין ציון א׳ הערה א׳ בסוף הספר, ושם לא נמצא דבר , והנני להביא בזה דברים אחדים מדברי אלחריזי על דבר העיר טולידה : . . . ועברתי בארצות הישמעאלים , ומשם יצאתי לארצות הערלים (ספרד הנוצרית) אשר שם ישכנו הישראלים , ובאתי אל העיר הנסוכה , היא ט ו ל י ט י ל ה עיר המלוכה , אשר לבשה חן המשרה והמוסר עדיה , להראות העמים והשרים את יפיה וכו׳ , כ מ ה ב ת י כ נ ס ת א ש ר א י ן י ו פ י כ י פ י ה״״ , ושם כל הנשמה תהלל יה , ובתוכה מזרע הקדש קהלה עדי היושר תעדה , רבבה כצמח השדה , וממבחר נשיאיה רבי שלמה בן הנשיא הגדול רבי יוסף בן שושן זכרו לברכה וכו׳ ... ושם רבי אברהם בן שושן הבונה בתי מנוחות לעוברי ארחות , ומנשיאיהם רבי אברהם בן אלפאכר בן־מדות יקרות ופעולות מיושרות (עיין להלן) וכו׳ וכו׳ .

3) עיין בציון הנ״ל סימן ד׳ .

4) אבן־וירגא שבט יהודה סימן ט׳ .

5) עיין בציון הנ״ל בסוף הספר (כבר אמרתי למעלה שלא מצאתי בזה דבר , ואולי ישנם דברים בהוצאה אחרת שאינה עתה לפני) . שפ״ר .

6) בגלל הדבר הזה ומהיותי חושש לאיזה השמטה — הנני להביא פה ברור הדברים כפי ידיעתי . עיקרי הדברים לקוחים מספר אבני זכרון , והן נוסחאות מצבות (שבעים ושש במספר) משדה הקברות בטוליטולא , מלאכת יעקב חי פארדו , וגדפסו על ידי החכם שד״ל (פראג תר״א) וזאת נוסחת המצבה (שם סימן ע״ה) .

על מצבת החכם השלם הנשיא רבי יוסף ן׳ שושן , אשר בנה בית הכנסת החדש השלש עשרה .

„האבן הראשה תשואות חן חן לה , מקום הצדק יקרא לה .

„כי נגנז תחתיה הנשר בעל הכנפים , וכל שרי המלך משתחוים לו אפים .

מחזיק ידי לומדי תורה וגם בנה בית הכנסת כמו רמים גדול ומפואר מאד בעיר טוליטולא היא טולידה . גם רבי שלמה בנו יצא בעקבות אביו ויהי רודף צדקה וחסד , תומך כבוד התורה ומרבה להיטיב לבני עמו כאביו .

שר חשוב ונכבד בחצר המלך אלפונזו השמיני היה גם רבי אברהם אבן-אלפאכר (היוצר) 1) [נולד בערך שנת ד' אלפים תתק"ך — מת אחרי שנת ד"א תתקפ"ג = 1160—1223) 2) . הוא היה „הגבר הוקם עָל במאמר ופעַל , סְגֻלַּת המלכים ותהלת הנסיכים" 3) . הוא היה סופר מופלא בערבית

הנשיא הגדול , הרב האריה (?) , גבור התורה ואלוף המשרה .
"בחיר ה' וידידו , יסוד עולם ועמודו .
"מופת הדור ופלאו , ממזרח שמש ועד מבואו .
"הוד היקר וכבודו , בשמים עֵדו ובמרומים סַהֲדו .
"החן משוך אליו , והחסד נטוי עליו .
"מטעם המלך וגדוליו , המזלות (בכ"י המילות) דגליו , והכוכבים נושאי כליו .
"איש חמודות ומבין חידות , ובתבונות לו עשר ידות .
"השר הטפסר , אשר מדרכי ה' לא סר .
"מחמד עינינו ומשא נפשנו , ורכבנו ופרשנו .
"

החכם המופלא הנשיא המעולה מרנא ורבנא יוסף בן שושן , אשר היה רם ונשא וגבה מאד בר כבוד הישיש פטיש החזק רבי שלמה תנצב"ה . נפטר בשלהי שבט שנת ויבן את הבית ויכלהו .

למרות הדבר שכותב המצבה מפרט את החדש והשנה לא נתבררה שנת פטירתו בסבת חסרון הנקודות על האותיות המרמזות על מנין השנה , אך החכם שי"ר הוציא מספר השנה ממקום אחר משירו של אלחריזי על הנשיא הזה לאמר : שנה אשר בה יהוסף הגביר נאסף , הכי אחריו צאן אבדות נהי — היתה שנת אי"ד , שנת זע"ם ועת-יגון והאל שמה קרא נה"י . משלשת התבות באותיות המפוזרות והמסומנות בשירו של האלחריזי הוציא שד"ל מספר השנה לאמר : אי"ד צ"ל א"ד בלא יו"ד — לאמר : חמשה היא שנת 1205 למנין הנוצרים בחסרון שנות האלפים והמאות ; זע"ם למנין השטרות אותה השנה — אלף תקי"ז , ותפס שלשת אותיות המספר האחרונות — קי"ז — כמנין זע"ם . נ"ה"י הוא ס"ה , מספר העשיריות והאחדות לאותה השנה למב"י — תתקס"ה . כל זה נמצא בכרם חמד חלק שביעי מעמוד 249 והלאה . ועיין גם כן כנ"י להרשי"פ עמוד 510 . שפ"ר .

1) אלפאכר בערבית , הוראתו יוצר כלי-חרש , ולכן נקראים בני אלפאכר בתרגום מערבית בשם „היוצרים". שפ"ר .

2) עיין בציון הנ"ל . (כמבואר להלן) לא נמצא בציון הנ"ל באור הדברים , ומבוארים המה בדברי הרב המחבר בהערה הסמוכה אשר בזה .

3) מדברי המצבה על קבר הנשיא רבי אברהם אלפאכר (אבני זכרון עמוד 68 , והערות רפאפורט בכרם-חמד VII עמוד 248) ; עוד לעיין באלמאקקארי אצל הסופר האנגלי Gayangos בספרו history of the mahammedan dynasties in Spain, ובהערותיו של החכם לעברעכט במכה"ע Literatur des Auslandes ובאָריענט 1841, עמוד 250 . שנת מותו נדע בקרוב מזה שהמליץ רבי יהודה בן יצחק בעל מנחת-יהודה שיר התול על הנשים (טעם זקנים י"ב) מקדיש הספר לשמו של ר' אברהם „היוצר" (ומגדלו ומנשאו בגוזמא והפלגה ויאמר : „נודע בשערים שיאו" , יתיצבו מלכי ארץ לשמוע בקולו . עיין שם . שפ"ר) בשנת תתקע"ח = 1218 , ומאשר כי מנוסחת המצבה , כי מת אלפאכר ביום הרביעי בשבת כ"ה טבת , הנה יצא מזה שבשנת מיתתו היה סימן הקביעות : בש"ה , בש"ז , גכ"ה או גכ"ז, קביעות שנים אלה באים אחרי שנת תתקע"ח . רק בשנות תתקפ"ד, פ"ח, צ"א = 1224, 1228, 1231. בשנה האחרונה ברור הוא שכבר לא היה בחיים .

ועטו עט-סופר מהיר בדבור הפשוט (פראזא) ובסגנון השירה , ולגדל חין ערכם מצא אחד ממשוררי הערביים נכון לפניו לאסוף על ספר קְבֻצַת שיריו ובתוכם גם שיר תהלה על המלך אלפונזו. בו בחר המלך הנדיב לשלחו במלאכות נכבדה אל מלך מַרוֹקָה, אל הכליף אבו-יאקאב יוסף אלמוסטנזיר, וישם בפיו דבר מלכות נכבד מאד , בדברים שהם כבשונו של עולם המדיני. ובכל אשר דרך מלך מַרוֹקה בדרכי מלכי האלמוהדיים שקדמוהו, ויהי קַנָּא ונוקם את כל איש שאינו מבני דתו , את היהודים לא נתן לשבת בארצו , וגם על היהודים האנוסים , אשר קבלו דת מחמד למראה עין , סמכה חמתו , ויפקוד עליהם עון מולדתם, כי ילבשו בגדי עִדִּים להבזות אותם בעיני שלומי המושלָמים. הקנאי הזה היה אנוס לקבל את מלאך אלפונזו היהודי בכל אותות הכבוד. על דבר השר היהודי הזה יספר סופר ערבי אלמאקארי, כי בבואו אל חצר המשנה (וויזיר) למלך מַרוֹקָה , הוליכו אל גנת הביתן אשר לו, גן נחמד ומופלא ליופי , ורוח קֶסם שפוכה על פני כלו ושומר הגן איש מכוער מאד ופניו כשֵׁד משחת , וישאלהו המשנה האם התבונן על יפי הגן ? ויענהו רבי אברהם אלפאכר — הגן הוא כגן עדן לפני , אך שומרו אין מראהו כמלאך החן והחסד (Redwan) שומר הפתח לגן-עדן , כי אם כמראה שֵׁד בן-התפת (Malek) שומר הפתח לגיהנם ויצחק המשנה על המַהֲתַלָּה הזאת ויספר לאדונו המלך , ובעמוד הציר אלפאכר לפני הכליף הקנאי — אמר לו : הצגנו שֵׁד לשומר הפתח על גן-עדן למען יתן גם ליהודי לבא שעריו , ולו עמד אחד ממלאכי השרת על פתחו לא נתן לכופר במחמד לבא אל הגן פנימה . גם קרובו רבי יהודה בן יוסף אבן-אלפאכר היה נקרא בשם „נשיא" 1) .

והנה בכל שהיו הנשיאים ראשי עדת ישראל בטולידה אבן-שושן ואבן-אלפאכר מחזיקי לומדי תורה , וגם להם בעצמם היה יד ושם בחכמת התלמוד , בכל זאת לא הגיעו ההגיון התלמודי ודרישת התורה שבעל-פה בבירת ספרד למדה גדולה במדת דרישת התורה ששם רב יצחק אלפסי לפני תלמידיו , וכמדת הפרשן רבנו שלמה יצחקי הצרפתי בבית-מדרשו. העיר טוליטולה לא העמידה מקרבה אף איש אחד , שנוכל לחשבהו לגאון התלמוד ואב לתורה שבע"פ, ובמשך שנות מאות היתה הקהלה הזאת זקוקה להביא את רבניה מן החוץ. בנו של המורה הגדול רבי יוסף אבן-מיגאש ובן אחיו , שניהם בשם מאיר 2) , אמנם נסו , אחרי בואם לטולידה בנוסם מפני חמת רדיפות קַנָּאֵי המושלמים האלמוהדים בעיר אליסאנה, לקבוע ישיבה גדולה בטולידה ; אך מחשבתם לא עלתה בידם , ודרישת ההלכה לא הכתה שרש עמוק בהעיר הזאת. בני טולידה מצאו קורת רוח ביותר בדרישת המדעים ובהגיגם בשיר ומליצה ; שגו בההגיון המחקרי , הרבו לחקור ולהתפלסף על יסודי הדת , ואמונתם נלחמה תמיד בהשפק. הם היו ה„משכילים" בכל יהודי ספרד 3) .

---

1) באספת מכתבי הרמב"ם הוצאת אמשטרדם עמוד כ"ג .

2) רבי אברהם אבן-דאוד ורבי יהודה אלחריזי . תחכמוני שער מ"ו .

3) כדברי רבי מאיר הלוי אבולפיא במכתבו בקובץ מכתבים על דבר הרמב"ם .

בימים ההם ישב בעיר טולידה מליץ־מושל צעיר לימים ושמו רבי יהודה בן שלמה אלחריזי או החריזי 1) . עמו נחתמה המליצה השיריית בספרד, אשר נושאה הראשון בספרד היה דונש בן לבראט, בימיו עלה עמוד השחר להשירה העברית ושמשה הופיע בגבורה ויגיע למרומי שמים בימי רבי שלמה בן גבירול ור׳ יהודה הלוי, ומימית אלחריזי היא שוקעת ויורדת עדי כבה אורה ונדעך נֵרָה 2) . מליצתו מלאה דברי חרודים, התול חרוץ ועקיצה מרה כמליצת אברהם אבן־עזרא . אלחריזי היה מליץ־מושל בכל מרחבי השפה, וימשול וישורר במהירות וחריצות, אשר לא תדע כל מעצור ומכשול . לו נאה להִקָּרֵא בשם אֲבִּיד המליץ (הרומאי) המושל בשפת עבר החדשה, כי להמליץ הרומאי הזה, נדמה אלחריזי המחולל ומוליד שירים ומליצות בלי עמל ובקלות נפלאה . בתולדותיו וצביון נפשו והליכותיו יזכיר לנו את רבי אברהם אבן־עזרא, וכמוהו התאונן גם הוא על קשי־יומו ויאמר :

אִלּוּ לְפִי אֵידִי דִּמְעֵי יִזּוֹלוּן
לֹא דָרְכָה רֶגֶל אֱנוֹשׁ יַבֶּשֶׁת :
אַךְ לֹא לְמֵי נֹחַ לְבַד כֹּרַת בְּרִית
כִּי גַם לְדִמְעַי נִרְאֲתָה הַקֶּשֶׁת 3).

כרבי אברהם אבן־עזרא תפש גם אלחריזי את משענת הנודד בידו ושנים רבות הלך מגוי אל גוי וממדינה למדינה, יצא וסבב כל ערי ספרד הנוצרית, ומשם עבר הררי פִּירֶנֵיאָה ויגר בנרבונה ויתר ערי פרובינציאה, ובכל מקום אשר יהודים נחתים שמה באירופה, וישב באניה לבא ארצה מצרימה, ויעבור בכל מושבות אחיו בני עמו באסיה, ומגמת פניו לעלות לעיר הקדש ירושלימה, נסע בכל ארצות יהודה וארם, ויגיע עד פרס . וכמושל־מליץ בחסד עליון חֻנַּן בכח נפלא לחזות חזיונות החיים, הטובות והרעות, השֵׂכֶל והסֶכֶל,

---

1) נולד לערך שנת תתק״ל — מת בשנת תתק״ץ = 1170—1230.

2) כמו שיאמר רבי יהודה אלחריזי : „ואחרי אשר נאסף שלמה (בן גבירול) היושב על כסאו, „ויגוע וימת אברהם (אבן־עזרא) נשיאו ויהודה (הלוי) שר צבאו, ומשה (בן עזרא) נביאו, נסתם „חזון השיר ומוצאו, ונסתלק הכבוד ההוא ומוראו, ולא יסף עוד מלאך ה׳ להראה, כי לא קם „אחריהם, מי שיחבר כשיריהם . והנה אנחנו פה היום מלקטים שכחת שבליהם, ומזנבים נחשליהם, „ויום ולילה נרוץ במעגלותיהם, וניגע ולא נגיע אליהם . . . והראשונים אכלו הסלת, ועזבו לנו „הפסלת . (תחכמוני שער י״ח) . שפ״ר .

3) השיר הזה שהיו מיחסים אותו עד כה להראב״ע, הוא באמת ליהודה אלחריזי, כמו שיוכיח בבירור החכם דוקעס . את מליצתו בדבור הפשוט בחרוזים (מאקאמען) תרגם לאשכנזית הר״ר קַאמפף (ברלין 1848) ותרגום השיר הקטן אשר לפנינו בפנים הוא :

„Flôss meinem Leide nach der Thränen Quelle —
Es gab' auf Erden keine trockene stelle !
Allein nicht bloss der Sündfluth wilden Wogen —
Aûch meinen Zäshren gilt der Regenbogen“.

עוד תרגם הר״ר קאמפף הנ״ל מליצות אלחריזי בספרו : ניכט אנדאלוזישע פאֶעזיע אנדאלוזישער דיכטער (פראג 1859) .

מדות מתוקנות ומקולקלות,והחזיונות האלה היו לו לאבני מוסדות לבנין שיריו ומליצותיו. בת־שירתו שָׂרָה על כבוד ציון עיר אלהים והודה — , ועל תפארת ירושלים קרית מועדנו , וגם הפכה כנורה לאֵבֶל , נשאה קינה ותקרא אל אֵבֶל על אלמנות בת־ציון , חרבנה ושפלותה ; ובת־השירה הזאת ברצונה היתה לבת־השובבה , ותשר על היין והאהבה , החשק ותענוגיו — ברוח שירתו — הלמודית בתור שיחה בין הגוף והנשמה , („הגוף והנפש עם השכל, מי משלשתם הנוכל"), שירתו הלמודית הכתובה בדרך וִכּוּחַ בין „המ י ן" (הקראי) ו „המ א מ י ן" (הרבני), ברוח כזה ובכבד ראש כנושא מדברותיו על ענין נכבד , הוא יוצא במליצתו לענינים אחרים , נקלים ורֵקים : על רשעת „ה פ ר ע ו ש ה ע ו ק ץ א ת ב ש ר ו" לועג על זווג „א ש ה כ ע ו ר ה , א ש ר ח ש ך מ ש ח ו ר ת א ר ה", בפרק אחד נושא משלו על „ש ב ח ה י י ן ו ת ו ע ל י ו ת י ו , ו ה מ ק ר י ם א ש ר י ק ר ו ל ש ו ת י ו", ובפרק שאחריו מדבר בשבחי ציון וירושלים · כל זה עדות להמשורר המושל , כי לא נמצא לו רעיון חזון־לב , אשר יקח כל לבו וידבק בו בכל נפשו השירית החזיונית ; רק באחת שגה — באהבת הלשון העברית · ויהי בראותו , כי גם בני־עמו „מואסים לְ ש ו ן ע ִ ב ְ ר ִ י ָ ה ו ְ ח ָ ש ְ ק ו ּ ל ְ ש ו ן ה ַ ג ְ ר ִ י ָ ה", כי את שפת ערב ירוממו וישפילו כבוד לשון עברית , כי „נ פ ת ה ל ב ם ב ר א ו ת ם כ י ה מ ל י צ ה י ק ר ה , „א ש ר י ל ד ה ה ג ר ה מ צ ר י ת ש פ ח ת ש ר ה (הלשון הערבית) ו ת ה י ש ר ה (הלשון העברית) ע ק ר ה" , „ויתעורר להשיב עקרת הבית אֵם הבנים שמחה" : ויוכיח את בני דורו בדברים נמרצים ונמלצים לאמר :

„כל עם ועם נזהרים בהגיונם , נשמרים מחטוא בלשונם , ולשוננו אשר היה „מחמד לכל עין , נחשב כאחי קין · ושב היופי דופי , והנועם זעם · וכבודו „נעדר והודו קדר , ולא תֹאַר לו ולא הדר . כי בני־עמנו דברו עתק עליו , „והורו חץ הלעג עליו ופלחו כסליו · ואמרו כי לשוננו קצרה , ומליצתה „חסרה · והם לא ידעו כי החסרון מהם אשר לא יבינו אמרותיה , ולא יכירו „חמודותיה · כמו מי שיש לו חולי בעיניו , ותחשך לו השמש המאירה „לפניו , והוא חושב כי בשמש מקרה או פגע , ולא ידע כי בעיניו עמד „הנגע · וכן רוב בני־עמנו יבוזו לשון־הקדש , כי עיניו מהם נפלאו , ועינים „להם ואורו לא ראו , והמן לפניהם ויצאו ללקוט ולא מצאו , ונהרי עדן „לפניהם והם יצמאו .

„אוי עַל פְּתָאִים כַּפְּרָאִים יֶהֱמוּ ,
„אֶצְלָם מְקוֹר עֵדֶן וְהֵם יִצְמָאוּ .
„הַמָּן לְעֵינֵיהֶם וְעֵינָם נִסְגְּרָה ,
„וַיֵּצְאוּ לִלְקוֹט וְלֹא מָצָאוּ .

והנה מתחלה עלה ברעתו לתרגם עברית את הספור החזיוני (הרֹמן) מלא מעשים מפליאים שחבר הסופר הערבי א ל ח ר י ר י , יען , כי לפי דבריו , הספר הזה : „נותן אמרי שפר , אף על פי שעניניו מלשון־הקדש גזורים , וכל משליו „היקרים מספרינו לקוחים ומסורים · ואם תשאל לכל מליצה ממליצותיהם : מי „הביאך ללשון הגרים , ותאמר : גֻּנֹּב גֻּנַּבְתִּי מארץ העברים", ויאבה להראות דעת

בהרגום הספור החזיוני הזה, כי ידי לשון־הקדש רב לה לכלכל את המחזות והמעשים אשר בספור־ערבי, ובכל קוצר מליה הִנֶּהָ מלאה חֵן ויופי בנֹעם נאֻמֶיהָ ומבטאיה· אולם אחרי כן נחם על מחשבתו זאת, ויחבר ספר־חזיון בפני עצמו — כל המשלים המה ילידי חזיונו לבדו, כאשר יאמר: „וכל הדברים אשר בספר הזה „זכרתי, דבר מספר הישמעאלי (אלחרירי) לא לקחתי, לבד אם שכחתי··· „מלבבי נבראו, חדשים מקרוב באו, וממי יהודה (אלחריזי) יצאו" · אך בנין הספר הזה ותכניתו הם על פי תכנית „אלחרירי" הערבי ו„אבן־צקלב" העברי · המושל־מליץ מתחפש בשם הימן האזרחי, מוציא את כל רוחו בשיחה נאה, מלאה דברי נגידים ודברי חפץ, דברי הִתּוּל ושעשועים לפי נושא הענינים השונים — עם חברו חֶבֶר הקיני, ויקרא שם הספר וספור הזה: „תחכמוני" · בדרך הִלוכו הוא מֵסֵב את שיחתו על מפעלות המליצים בני דורות הקודמים ובני דורו · במשפטיו נראה בו איש חכם טוב־טעם, מבין ומרגיש חקי הנֹעם והיופי, מליץ חוזה באספקלריא מאירה והשקפה בהירה על מדות אנשים שונים, תכונתם ומערכי לבם בלי משא פנים · חכם טוב טעם הוא בדברו על משפט השיר ובנינו, תורת מלאכת השירה אשר תמצא חן בעיני שומעיה ותכנס בלבם ותמשול ברוחם · בכל אלה שירי רבי יהודה אלחריזי בעצמם — הם יותר טובי־טעם — ממלאי רגש, ודבורו הפרזי בחרוזים נעימים לאזן־שומעת ונכנסים ללב יותר משיריו השקולים · — בשיריו כבר נראו אותות זמן דלדול השירה העברית ותקופת הירידה הקרבה והולכת · השירה הזאת תאמר להרעיש רוח הקורא בפניה החדשים והמופלאים (אריגינעלל), בחדודי אמריה, ברמיזותיה ועקיצותיה, מאשר לרומם נפשו בתקף הרגש ותעופת הרעיון· חריזי כבעל נפש משכלת ומרגשת נעימות השירה והחזיון, ידע לגלות ולהוכיח לעיני בני־עמו את היופי והנשגב אשר בשירי בן־גבירול ור' יהודה הלוי, אך רוחם לא נחה עליו ובת־שירתו לא הרקיעה לשחקים, לא המריאה למרום ותקצר ידו לעשות כמתכֻּנתם ולהִדַמות להם אף בדמיון רחוק · השירה והחזיון לא היו לאלחריזי, אָחות או רעיה — אשת־נעורים ויעלת־חן, כי אם אשת חן אשר בעיניה תצוד אותו, ובחבלה תמשכהו, ונפשה איננה קשורה בנפשו · הדבר אשר יְתָאֵר את דרכי שירתו וחפצו להראות כחו באומנות השירה ולהפליא את הקורא במלאכת מחשבתו — הוא כי מצא את לבבו „לעשות שירה בנויה משלש לשונות: עברית ערבית וארמית" 1) · חריזי ידע גם כן את התלמוד והפילו־סופיא, אך עיקר חכמתו וכשרון דעתו היו המליצה הפרזית בחרוזים · בימי רבי יהודה אלחריזי חדלה השירה העברית להיות חכמת חרשים — מילדי־רוח אנשי־הרוח בעלי־החזיון, ותהי מני־אז לאומנות נפלאה ומַפליאה ומלאכת מחשבת ·

1) ולדוגמא מן השיר הזה (תחכמוני שער י"א) יהיו החרוזים האלה:

דְּבַר אֵל יְאֻמָּן וטאעת אל רחמן שְׁפַּר עוֹבָדַיָּא ·
אֲקַדֵּם לו שִׁירַי והסכית אלבארו בְּרִישׁ כָּל מִלַּיָּא ·
שְׁמוֹ לָעַד נַעֲלָה הוא אל רב אלעלי וְרִבּוֹן עָלְמַיָּא ·
לְאוֹר צִדְקוֹ זְהַר חבינורא יזהר בְּפַלְגוּת לֵילְיָא . . .

בימים ההם ואיש השיבה החכם בחקר־אלוה ובדעת העתים בישראל ר ב י א ב ר ה ם א ב ן ־ ד א ו ד עודנו חי , ויהי לגאון ותפארת עדת ישראל בטולידה . בשנת ד"א תתק"מ = 1180 1) , הומת על קדוש השם, כאשר התגודד האספסוף, לפרוע פרעות ביהודי טולידה ; סבת התקוממות ההמון על היהודים לא נודעה , אבל זאת נדע ברור , כי הסער הזה קם עד מהרה לדממה ולא נמשך זמן ירוע . אפשר הדבר , כי החבה היתרה שהראה המלך א ל פ ו נ ז ו ליהודים עוררה קנאת בני עם־הארץ ותהיה לסבת הפרעות . המלך הזה לקח לו לאשה אחת מבנות בית המלוכה באנגליה , ועם זה עמד בברית אהבה גלויה עם עלמה עבריה רבת היופי והחן ושמה ר ח ל . והאהבה שאהב המלך את העלמה הישראלית , לא היה חשק ותאוה עוברת, כי אם אהבה עמוקה בלב , ותִּמָּשֵׁךְ ימים רבים , וגם משוררי ספרד שָׁרו על האהבה בשירי־אהבים , אשר הגיעו לסופרי הספרות הקסטילית בימינו ורושמי קורות הדורות גם הם יזכירו את המאורע הזה 2) . ויהי היום וְחֶבֶר קושרים התנפלו על האשה העבריה היפה , והיא עומדת על הבימה בעת הֶאָסֵף העם , וימיתוה אותה ואת אנשיה לעיני המלך והכהנים . יש לשער , כי בעת הסער ההוא נגד היהודים הומת גם ר ב י א ב ר ה ם א ב ן ־ ד א ו ד בעל הקבלה 3) .

---

1) ביוחסין שתי פעמים . הספור בשבט יהודה סימן ה׳ מוסב על מות רבי יוסף הנגיד ולא על הראב"ד לפי נוסחת ההוצאה באמשטרדם .

2) Depping, romancero caste lano I. N. 206.
גם מקורות אחרים ידעו לספר מאהבת אלפונזו לעלמה עבריה , מעשה , אשר סופרי דה"י האחרונים בספרד אומרים להכחישו , עיין אשבאך : Geschichte Spaniens unter den Almoravi-den und Almohaden II. S. 332. St. Hilaire, histoire d'Espagne V. p. 181, 527.

3) זמן מות ר"א בן־דאוד בעל הקבלה נוכל לדעת רק בהשערה , כאשר יאמר המחבר בפנים : „יש לשער" — סדרי זמניו הננו למדים מזה : כי היה תלמידו של רבי ברוך אבן־אלבליא שמת בשנת תתפ"ה . בסדר דורות הסבוראים מזכיר זמן ספר הקבלה תתקכ"א , כאשר יעיר על זה הרב המחבר למעלה , והיה לכל הפנים מבן ארבעים עד חמשים בכתבו סדר הקבלה . דבר מותו על קדוש השם נזכר שתי פעמים ביוחסין — במקום אחד הוא אומר : „אמר אברהם בעל הספר , „ע"כ מה שמצאתי בספר דורות עולם הוא ספר הקבלה לרב החסיד רבי אברהם בן דאוד הלוי׳ „שנהרג על קדוש השם בטוליטולה , ואני סמכתי עליו בדורות הגאונים" . עכ"ל . — והנה הראב"ד בקבלתו מביא את רבי אברהם אבן־עזרא בתור בן־זמנו , גם נדע כי אבן־דאוד חבר ספר התכונה בשנת תתק"מ = 1180 . ועל זה נסמך הרב , שהגביל שנת מיתתו לערך 1180 , ו מ ש ע ר כי מת על קדוש השם , לעת המהומה בימי אלפונזו השלישי , והמהומה היתה רק זמנית, ולא השאירה אחריה כל רושם , כמבואר בפנים . — מהצעת הדברים האלה יוצא ברור , כי ר"א אבן־דאוד תלמידו של רבי ברוך אלבליא (והיה לבטח כבן חמש עשרה—עשרים שנים במות ר׳ ברוך אלבליא שנת תפ"ה) הגיע לגבורות — ומת לא על ידי ע ר ב י י ם , כי אם על ידי נ ו צ ר י ם , אך לא בגזרה כללית , כי אם במהומת ההמון ופרעותיו , כאשר יקרה מקרה כזה — ובכל אופן לא היתה בטוליטולא , אשר היהודים נלחמו בעד מלכם אלפונזו , רדיפה נגד היהודים .

הארכתי בדברים , כי צר לי שנוטל עלי להשיג בזה על שני זקני החכמים בעיר מולדתי ווילנא : על אלוף נעורי הרב החכם היודע בינה לעתים בישראל הרשי"פ בספרו כנסת ישראל (עמוד 19) האומר : „משם בא (הראב"ד בעל הקבלה) לטוליטולא , ונתישב שם , ומת על קדוש השם ב ע צ ם ע ל ו מ י י מ י ו ב ש נ ת ת ת ק "ד" , דברים מוכחשים מהמציאות — ר"א בן דאוד נהרג לא קודם משנת תתק"מ , ולא ב ע צ ם ע ל ו מ י י מ י ו כי אם הגיע לגבורות .

עוד יותר הפליאו אותי דברי המליץ החכם שולמאנן בתוג"י (ח"א עמוד 189) , הוא יספר לנו

ובכל זה, חרף הרדיפה הזמנית הזאת, לא חדלו יהודי טולידה מהיות נאמנים למלכם וארונם אלפונזו בן ראימונד, ולהיות זרוע לו במלחמתו נגד המאוירים המושלמים · ויהי כאשר הצביא המלך אלפונזו את צבאותיו לעמוד בקשרי מלחמה נגד צבאות מלך המושלמים יעקב אלמנסור הרבים והעצומים, וצבאות המחמדיים כבר היו נכונים לחדור אל ארצות ספרד הנוצרית ולכבשן, ויתעוררו היהודים ויתנו מהונם כסף רב להמלך לחַמֵּשׁ את חילו ולהכין לו כלי נשק וכל צרכי מלחמה. ויהי כאשר נִגַּף מלך הספרדים הנוצרים הוא ועמו לפני קנאי המחמדיים האלמוהדים ביום קְרָב על יד אלַרקוס (19 יולי 1195), ובחירי גבורי הנוצרים, פרשיהם אציליהם נפלו חללים על שדה המערכה, שטפו האלמוהדיים כשטף מים כבירים את כל מרחבי מדינת קסטיליה היָפָה, ויהפכוה למדבר שממה, ואלפונזו נס משדה המלחמה ויִסָּגֵר בעיר הבירה, אז היו גם היהודים ביחד עם תושבי העיר הנוצרים העומדים בקשרי מלחמה מעל חומת העיר, להגן עליה מפני הערביים הצרים אותה, וכמו שיספר בעל קורות הדורות לאמר: „והיהודים אשר בעיר (טולידו) יצאו (לקראת מלך ישמעאל) וילחמו ויהרגו בם משונאיהם" 1)..., ובעזרתם נצולה עיר הבירה, והאויב כאשר ראה כי לא יכול לה עלה מעל העיר. והנה באמת היו היהודים יראים לבל תשוב מדינת קסטיליה לממשלת המחמדיים האלמוהדים הקנאים ההוללים, והמה הלא לא ינקו אותם ויהיו צפויים אלי־רעה מחמת נקם וקנאת הדת, אשר תקפו אז את האלמוהדים, על כן היתה שמחתם גדולה כאשר נעלו המחמדיים מעל העיר, כאשר שמעו, אשר מלכי קסטיליה ואַרַגוֹנְיָה כרתו ברית ויעשו חוזה לעמוד יחד בפני הערביים. מהברית הזאת יצאה רעה לבני ישראל יושבי מלכות לֵיאון בקצה ספרד הצפונית בקרבת ים הביסקאי, כי מחנות שני המלכים בעלי־הברית עברו דרך הארץ הזאת ויעשו בה שַׁמּוֹת. במהומות המלחמה ההיא אבדו ספרי כתבי־הקדש בספרד — שהיו ידועים בשם כתבי־הקדש הכתובים על ידי רבי משה בן הלל וקראו אותם „הלילי", שנכתבו, על פי

ספור „מעשה נורא" שכלו דברי נבואה, ואין בו אף דבור אחד המסכים אל המציאות התולדית וכה דבריו בחתימת תולדת הר"א אבן־דאוד:

„הרב החכם והחסיד הזה (הר"א אבן־דאוד) קדש את שם ה' ברבים ונהרג בעיר טאלעדא, כי מלך ספרד הציקלו ויאלצהו ביד חזקה להמיר דתו בדת מחמד, ובראותו כי לא יכול לו, צוה לתלות אותו על עץ, תנצב"ה" וכו' — גם בלי דעת תולדות עמי התבל ידעו קוראי הספר הזה, כי טולידה בירת קסטיליה, וכל המדינה, כבר היו תחת ממשלת מלכי הנוצרים מראשית המאה האחת עשרה לספירת הנוצרים, ואלפונזו הששי מלך קסטיליה כבש אותה כמאת וארבעים שנה לפני מות ר"א אבן־דאוד ומני־אז לא שבה הארץ להמחמדיים. וגם רבי יהודה הלוי הנולד בטולידה אומר שנולד בארץ אדום, ובמלחמת המלך האוהב את ישראל נלחמו היהודים נגד נשיאי המושלמים האלמוהדים ויגרשום — והראב"ר ישב אז בטוליטולה הנוצרית, ואיזה דרך עבר הרוח על מלך ספרד (סתם — בעוד שספרד לא היתה אז לממלכה אחת) הנוצרי להציק להראב"ר ולאלצהו להמיר דתו בדת מחמד וגם לתלותו על עץ, פרטי המאורע שאינם נזכרים כלל וכלל בסופרי הקורות. אסיר־תודה אהיה להחכם ה' שולמאן אם יורני מאין לקח את הדברים האלה. שפ"ר.

1) מלשונו של רבי שם־טוב שאנצולו בסוף ספר שבט יהודה הוצאת וויענער.

המסרת, קרוב לשנת ת׳ לאלף החמישי, והיו הספרים האלה מדויקים ביותר, ומהם היו מגיהים כל הספרים 1) ·

בארא גוניָה (Aragonien), אשר מימי המלך רוֹמַן בֵּירֵינגיר (Roman Berenguer) היתה גם מדינת קַטַלוֹנִיָּה (Catalonien) נחשבת אליה ישבו היהודים שְׁלֵוִים ושקטים, ומרוב טובה בחיי החברה והמדינה, היתה דעתם שפויה עליהם, ויפנו לבם גם לעבודת הרוח · אלפונזו השני (1162—1196), מלך ארגוניה היה שוחר־דעת, ויאהב ביותר את השירה והמליצה, אשר אִוּו למושב להם את פרובינציאה (נגב צרפת), ויהי ממגני המליצה והחקירה, והיהודים היו בימים ההם מוחזקים לבעלי שיר ומליצה. והנה אף כי סאראגוסה (Saragossa) היתה בירת המלכות, ומימי קדם קדמתה נמצאה בה כנסיה ישראלית, נחשבה עדת ישראל בברצלונה, אשר בספרד הצפונית היושבת על מבואות ים־התיכון, להעיר הראשה והנכבדה בקהלות ספרד הצפונית, ותהי אז „ברצלונה עיר הנשיאים וראשי הקרואים" 2) · ובראש עדת ברצלונה עמד אז המשכיל בפילוסופיה, התלמודי, הרופא והחכם המדיני ר׳ ששת בינבינישתי · אשר בני דורו מפליגים בשבחו, וקוראים אותו בשם: „עמוד העולם ויסוד החסידים", „ראש נדיבי עולם ואוצר החמורות כלם" 3). הוא היה חכם, יודע ידיעה שלמה את הלשון הערבית, ועל כן מצא מלך ארגוניה אותו כָּשֵׁר לפניו, למסור לו המשא־ומתן עם מושלי ספרד הערבית, וילך במלאכותו אל חצרות המלכים האלה, ויצליח להשיג עשר וכבוד— ויהי לאיש רב אוצרות. ובעשרו תמך ידי כל נקלה וכושל, היה ל„ראש הנדיבים" · וכרבי שמואל הנגיד בשעתו, אשר גם הוא עלה לגדולה על ידי חכמתו ודעתו הגדולה בכתב ולשון ערבית, השתמש בעשרו להרים קרן עמו ותורתו, כן גם הנשיא רבי ששת היה תומך חכמי תורה ודורשי תושיה, וגם בעצמו כתב ספרים, ומליצי הדור הרבו לשיר לכבודו ולהרבות בשבחו, ומליץ־הדור יהודה אלחריזי יאמר עליו: אִם תִּשְׁאֲלוּ עַל הַנָּדִיב שֵׁשֶׁת? — הוּא בִּזְמַן נִשְׁאַר לְרֹאשׁ פִּנָּה.— נָגַע (הִגִּיעַ) עֲדֵי זִקְנָה — וְנִדְבָתוֹ לֹא בָלְתָה וְהָיְתָה לָהּ עֶדְנָה 4), והיה ר׳ ששת מליץ ומשורר גם בהגיעו לשנות שיבה, כדברי אחד מסופרי תולדות הספרות העברית הספרדית לאמר: ,ורבנו ששת בן הנשיא הגדול בן בנשת עשה שיר בתיו קמ"ב בשנת ד׳ אלפים ותתקס"ג, והיה אז בן ע"ב שנים" · · · 5).

---

1) ר"א זכותא בעל היוחסין הוצאת פיליפובסקי, וביתר דיוק בהוצאת אמשטרדם. אך בשתי הנוסחאות דרוש לתקן תחת ד"א תתקנ"ו צ"ל תתקנ"ז — כי דברי בעל היוחסין „משני מלכים שבאו עליהם במבצר אחד" וכו׳ מורים על השנה 1197 = ד"א תתקנ"ז ולא תתקנ"ו —. עיין: Sehmidt, Geschichte Aragoniens in Mittelalter S. 192. עכ"ל הרב המחבר. וז"ל היוחסין במקום הזה: „ובשנת תתקנ"ו ביום כ"ח לירח אב היה שמד גדול במלכות ליאון".

2) תחכמוני אלחריזי שער מ"ו.

3) אלחריזי בכתב יד אצל החכם כרמולי, ועל כל זה עיין בציון א׳ הערה א׳ בסוף הספר.

4) בכ"י אלחריזי אצל החכם כרמולי, ועיין ציון והערה הנ"ל.

5) בנוספות לתולדות הספרות (כתאב־אל־מחאצרה) לרבי משה בן עזרא, מזה רואים אנחנו שנולד בשנת תתצ"א, ועיין ציון והערה הנ"ל שנפטר לערך תתק"ע, ובתוג"י להח׳ שולמאן ח"א עמוד 219 נ־פס בטעות „נולד בערך שנת ד"א תתק"ע 1210".

אחריו במעלה הוא בן קהלתו ובן דורו רבי שמואל בן אברהם חסדאי הלוי 1) (חי ופעל בין השנים: תתקכ"ה־ו'—תתקע"ו־ז'), האיש אשר אלחריזי יְכַנֵהוּ בשם, מעין החכמה וים המזמה" • ולו חמשה בנים מליצים וחכמים, ומהם מודע לנו רק האחד בשם רבי אברהם אבן־חסדאי המחבר את הספר המליצי: „בן המלך והנזיר" ועוד ספרים אשר עשו להם שם בתולדות הספרות •

מעדת ישראל אשר בעיר טוּדֵילָה, עיר מצער היושבת על יד הנהר עֶבְּרוֹ על גבול שתי הממלכות ארגוֹנְיָה ונאבַּארְה, העדה, אשר שתי פעמים ידעה בחכמה ובגבורה להתחזק על זכיותיה, לבל יהיו יהודי הקהלה הזאת נבדלים לרעה בכל משפטיהם מהתושבים הנוצרים והמושלמים, שרו עם שונאיהם בני עם־הארץ ויוכלו להם, עדי נתנה להם מצודה (Castell) לְהִשָּׂגֵב בה מפני צר ואויב 2), מהעדה הזאת יצא איש חכם, בעל מסעות מְלֻמָּד, מתבונן ומשגיח על הארצות והררים בהן בכל המקומות אשר עבר שם, רבי בנימין ברבי יונה מטודֵילָה, האיש אשר בעלי בינה לעתים וכל דורשי תולדה מחויבים להודות לו, לא לבד על ידיעותיו המדוקדקות והמדוּיָּקות בכל הדברים הנוגעים לתולדות ישראל, אך גם על ידיעותיו הנאמנות לתולדות העמים אשר מאד נכברו • בשנת תתקכ"ה—תתקל"ג = 1165—1173 3), עבר בשלשת חלקי התבל הנודעים בימים ההם: באסיה אירופה ואפריקה, ואנחנו לא נדע היום תכלית נסיעותיו, אם לרגלי מסחרו, או כאיש צדיק מאמין באמונת גאולת ישראל הוליכתהו תשוקתו להתחקות על עקבות אחיו בני עמו האובדים והנדחים; ובכל עיר ומדינה מקום עבר דרך שם רבי בנימין מטודילה, שם עיניו ולבו לדעת את תכונת הארץ ויושביה, מעשי בני האדם והליכותיהם, סגולות הארצות והאנשים, את הכל כתב על ספר, אשר ראה בעיניו ואשר שמע מפי אנשי אמת • והידיעות האלה כלן נמצאו בספרו „מסעות בנימין" (Jtinarium) ונעתקו כמעט לכל הלשונות אשר להעמים הנאורים, כי ספרו זה, הקטן בכמותו גדול ונכבד מאד באיכותו לידיעת גלילות הארץ וקורות העתים בימים ההם 4) • — מהקהלה הקטנה גירונה בממלכת קַטַלוֹ־

1) אצל רבי בנימין מטודעלא — נקרא רבי שלמה ואין ספק שהוא שבוש, והוא אחד עם רבי שמואל בן אברהם הנזכר אצל אלחריזי, וכמו כן ברור שזה רבי שמואל בן אברהם חסדאי הוא אבי אברהם בן שמואל חסדאי בעל ספר „בן המלך והנזיר", וגם תרגם ספר התפוח, ועוד איזה ספר. את ספר המדות: „בן המלך והנזיר" תרגם אשכנזית ה' מייזעל.

2) עיין ספרו של קאיזערלינג: געשיכטע דער יודען אין נאווארא עמוד 11, 15.

3) עיין על כל זה ציון י' בסוף הספר המדבר על דבר דיוקי סדרי הזמנים, במסעות רבי בנימין וסבוב רבי פתחיה, ועוד זמנים ומאורעים השייכים להם. הידיעות השנויות פה סתם הן מספר המסעות, והדברים הלקוחים ממקורות אחרים הנני מציין המקור שממנו יצאו הדברים. והנה הרב המחבר נוטה בדבר הזה (משך שנות מסעותיו של רבי בנימין) מדעות החכמים שקדמוהו (אשער, צונץ, רפאפורט וצערנער) וצרופי כל הדעות יבאו בציון י' בסוף הספר. שפ"ר •

4) ספרו של רבי בנימין מטודילה היה לכלי חפץ לגדולי חכמי העתים במאה האחרונה, ואין לך חכם בהיסטוריה שלא השתמש בו, כי אוצר בלום הוא מכיל ידיעות יקרות, ויחיד הוא במינו בספרי המסעות בימים ההם, שלא נמצאו. רבי בנימין הוא האירופאי הראשון המזכיר את המסחר עם הודו (הדבר אשר נתן יד להתגלות הארצות — אמיריקה והודו המזרחית) וארצות הסינים (חינא). נבדבר לשונו וחותם האמת הטבוע על ספוריו עולה הוא על הנוסע הידוע מרקה פולו איש וויניציאה, שחי מאה שנים אחריו. בספרנו זה עוד נשוב לידיעותיו של רבי בנימין

נַ יָ ה יצאו אנשים רבים רַבֵּי הדעת והכשרון ונקראו כלם על שם מקומם בשם־לווי גירונדי. בני הקהלה הזאת היו חרדים ביותר על הדת, התרחקו מאד מן החקירות המושכלות ויחזיקו במעוז התלמוד, והוא לבדו היה חיי רוחם ובו שגו תמיד. בעיר הזאת ישב התלמודי רבי יצחק הלוי גירונדי, תלמודי גדול ומחבר ספר בדיני ממונות. נכבד ממנו הוא בנו הנודע בשם רבנו זרחיה הלוי גירונדי (נולד לערך שנת תתפ"ה — מת תתקמ"ו = 1125—1185). את תורתו למד בפרובינציאה בבית מדרשם של חכמי נרבונה, שם סִגֵל לו את התורה התלמודית ויגדל בה, וגם הגה בספרו תורת לשון עברית, וידע גם את ספרי ר' יונה אבן־גנא'ח הכתובים בערבית ועוד לא נעתקו אז לעברית. רבנו זרחיה היה מהחכמים המקפידים על לשונם העברית שתהיה מרוקדקת ונמלצת, ומכתביו היה נותן לסופר ומליץ עברי, לרבי יהודה אבן־תבון, שהיה ידוע אז לחכם בדעת לשונות עברית וערבית, להגיהם ולבקרם ולתקן את אשר עֻוַּת.

רבנו זרחיה גירונדי היה גם פייטן — וחבר פיוטי־תפלה ושירי חול — שירים על ענינים עיוניים ושירי הֵתּוּל והלצה — אך רוח השירה איננה נושבת מחרוזיו וערך שירה ומליצה אין להם. גם רוח התפלספות שפוכה על דבריו ואולי היה הוא היחיד במדינתו אשר שם לבו להלמוד הפילוסופי. אך עיקר גדולתו של רבנו זרחיה וכחו הגדול נראו בחכמת התלמוד. רבי זרחיה העמיק דעת בספרי התלמודיים הספרדיים מימות רב יצחק אלפסי ור' יוסף הלוי אבן־מיגאש עד ימיו, ובתורות חכמי צרפת — תורת רש"י ותלמידיו — ומתורת בתי מדרש הספרדיים והצרפתיים היתה תורתו צרופה וברורה, עמוקה ומבֻקָּרָה, וגם מתֻבֶּלֶת בסברא ודמיון מילתא למילתא בפלפול ישר והגיוני — כאשר בכלל היתה רוח בינתו בתורת התלמוד מסֻדָּרָה בדרך ישרה ממשפט למשפט ומנתח את כללי הענינים והסוגים לפרטיהם וחלוקיהם, וברוח־בֹּקרת כזאת צלל במים אדירים — מי־ים התלמוד, ויעלה פנינים בידו. עודנו צעיר לימים (בן י"ט שנים) וכבר הֵחֵל לחבר ספרים ולכתוב השגות והגהות על ספר ההלכות לרב יצחק אלפסי. אך העבודה הזאת נראתה לו בעצמו, כדבר נעלה ונשגב ממנו ולא ערב לבו לגלות אותה בקהל. גם נראה הדבר; כי בני קהלתו נחרו בו, על כי מלאו לבו להשיג על האב להתורה התלמודית כרב יצחק אלפסי, ויקראו לו „יין חדש בקנקן חדש", ובגלל השנאה הזאת בחר לצאת מארצו ומעיר מולדתו, ובצאתו נקם נקמתו מבני עירו הנחרים בו בשיר־הִתּוּל וקלָסָה עליהם לאמר:

הֵם הֵם דַּלֵּי הַתּוֹרָה, עָבָה מִמָּתְנֵיהֶם קָטָנָּהּ.
רָעָה תּוֹךְ גַּן בֶּשֶׂם! הָסֵר מִבֵּין חוֹחִים שׁוֹשַׁנֶּיהָ.
הָאוֹמְרִים: חָדָשׁ יֵינֶךָ, בִּרְאוֹתָם חָדָשׁ קַנְקַנֶּיהָ.
הֵן צָעִיר לְיָמִים אַתָּה, לְחָכְמוֹת זָקֵן הִנֶּךָ.
עוֹד תַּגְבִּיהַּ כַּנֶּשֶׁר, בֵּין כּוֹכָבִים שִׂים קִנֶּךָ[1].

סטודילה פעמים אין מספר, ללשון רוסיה נעתק הספר (עם סבוב רבי פתחיה ואלדד הדני) על ידי ה' מרגלין, ונדפס בפטרסבורג שנת 1881, בשם שלשת בעלי המסעות לבית ישראל. שפ"ר.

1) עיין תולדות הרז"ה לרייפמאנן עמוד 30.

מנרבונה שָׂם רבנו זרחיה פניו להעיר לוניל: שם היו לו אוהבים ומכירים, ואיש אחד מודע לבינה ומגן החכמה תמכהו ביד רחבה · בעיר הזאת חבר איזה ספרים תלמודיים, בדרך וִיכּוּחַ ותשובות על דברי האב לתורת התלמוד בצרפת הדרומית ר׳ אברהם בן דוד מפיסקיירא (הראב״ד בעל ההשגות), ורק בהגיעו לחצי ימיו וקרוב לעת זקנותו (שנת תתק״ל—תתק״מ) 1), כלה לחַבֵּר את

1) כי המאור לא נתחבר בין שנת תת״ק—תתק״ז, כי אם בעת מאוחרת, יוצא ב־זור מזה שהוא מזכיר (בחולין דף י״ד ע״ב) את רבנו תם ז״ל, ורבנו תם מת בשנת תתקל״א. וזמן שנת השמטה איננו מוכיח כלל נגד זה. עכ״ל הרב המחבר. ולהבנת דבריו האחרונים נחוץ לבאר ברחבה. — בההקדמה להאלפסי לפני השיר נאמר, כי היה הרז״ה בן י״ט כשהחל לחבר את ספר המאור, והוא מדברי הרז״ה בעצמו בשירו ההוא באמרו: „ולא תימא זעירין שנוהי ובצירין בגין די מן עשרין בצירא ליה שתא״ וכו׳, אבל מזה עוד לא נדע מתי כלה את הספר הזה, ואם לא עסק בחבור שארי ספרים בהמשך העת, ועיקר ראיתו של הרב המחבר הוא מדברי בעל המאור הנ״ל (בחולין י״ד בדבור המתחיל אמר רב יוסף בר מניומי ריאה הסמוכה לדופן וכו׳). שם יאמר הרז״ה: יראתי לאמר דבר זה בילדותי ולפי שנהגו העולם להחמיר. ואם כן נגמר חבור „המאור״ בזקנותו. והנה ביוחסין (וממנו לקח בעל שלשלת הקבלה ושם הגדולים) כתוב, כי הרז״ה יסד „המאור״ בשנת תתק״י לאלף החמישי, ועל זה יעיר החכם רייפמאנן, כי לבטח טעות היא בידם, כי ב„המאור״ (עבודה זרה ריש פרק א׳) כתוב: „ודע כי בשנת ד׳ אלפים תת״ק לבריאת עולם היתה שנת שמטה״ — והדברים האלה מורים ברור כי יסד ה„מאור״ בין שנת תת״ק—לשנת תתק״ז, כי לו יסדו בשנת תתק״י לא היה זוכר בלי ספק, כי אם שנת תתק״ז הסמוכה לשנת תתק״י. זאת היא טענת החכם רייפמאנן, והנה גם הוא הרגיש במה שהרגיש הרב כי הרז״ה מביא את ר״ת ז״ל — כלומר לאחר מותו, אך תחת לאחר בשביל זה זמן חבור המאור, כמו שעושה הרב המחבר, הוא תופש את החבל בראשו השני, ומקדים זמן מיתת רבנו תם עוד לפני שנת תתק״ז, דבר שאין לו שחר, כי כבר הוכחנו למעלה מדברי בני הדור ההוא (רבי אפרים מבונא) וקוראי הדורות הנאמנים אחרי כן (רבי יוסף הכהן), כי רבנו תם תקן יום התענית ך׳ סיון לזכר הגזרה בבלוי״ש — גזרת תתקל״א וממקור אחר נדע, כי מת ד׳ תמוז בשנה הנ״ל ותקנת תענית ך׳ סיון היתה פעולתו האחרונה, ואין ספקות והשערות מוציאים מידי ידיעות ודאיות. והנה בעקרי תולדות הרז״ה, כבר שנה לנו החכם רייפמאנן משנה ברורה בספרו תולדות הרז״ה (ועיין עוד על פרטים נכבדים דור דור ודורשיו ח״ד עמוד 285 הערה 15), ואחשוב לא למותר להביא בזה ההערות האלה: א) בכל שלא חשש הרז״ה לפרש סוגיות ולהוציא תולדות והלכות נגד המורגל והמוסכם, אבל למעשה היה בכל זה מיראי הוראה וחשש משנוי מנהג והרגל, לבל יהיה זה סבה לפרעות בעם ודברי ריבות (במאור שבת פרק ב׳ ד״ה אמר ר״י. וממנו פשט המנהג כמו שהוא נהוג היום ונחנו מה לחלוף ולשנות, ועל כן אנחנו יוצאים בעקבות הראשונים), ובחולין פרק ג׳ ד״ה אמר רב יוסף יאמר: „ובכ״ז לא מלאנו לבנו לשנות המנהג, כמו ששנינו, לא ישנה אדם מן המנהג מפני המחלוקת״. ב) את תלמוד ירושלמי לא חשב, כמו שיאמר (בפסחים ספ״ג): ומצאתי בתלמוד ירושלמי וכו׳, ואין אנו סומכים בכל דברינו אלא על תלמוד שלנו״ — עוד יאמר (ביבמות פ״י) „ושארי דברים האמורים באותו ענין בירושלמי וכו׳ אין אנו משגיחים בהם״. וכדברים האלה יאמר במס׳ כתובות ובב״מ. ג) בכמה מקומות בספר „המאור״ יגזור־אומר, כי נוסחאות התלמוד שבספרד יותר מדויקות מהנוסחאות שבצרפת. — ספרי הרז״ה הם: א) „הלכות שחִיטה ובדיקה״ (נזכר במאור חולין פ״א). ב) „דברי ריבות״ השגות על הראב״ד מפסקיירא (נזכר בהמאור בבא מציעא פרק השואל, ובספר התרומות שער ז׳, ח״ב סימן י״ד). ג) „סלע המחלוקת״, ויכוחים עם הראב״ד בהלכות נדה (מאור שבועות פ״ב סד״ה ומי אמר אביי ובשיריו). ד) „ספר המאור״: „מאור הגדול״ על סדרי נשים ונזיקין, „המאור הקטן״ על מועד ומסכת ברכות וחולין. ה) „ספר הצבא״ שענינו מבואר בפנים (מובא בתמים־דעים סימן רכ״ה, ובהדושי נכדו הרא״ה (רבנו אהרן הלוי) על כתובות פרק י״ב). ו) „פירוש על מסכת קנים״ (נזכר בשיריו שיר ה׳ בקובץ רייפמאנן). ז) „פתחי נדה״ הלכות פסוקות בהלכות נדה. ח) „תשובות״ (נזכרות בספר התרומות שער מ״ה ח״א סימן ד׳). זה הוא מה שראיתי להזכיר במקום

הגהותיו והערותיו על האלפסי ויקרא להם בשם הכללי „המאור"· בספר בקרת זה הוכיח רבי זרחיה, כי בחקירת התלמוד הוא אדון לעצמו ואיננו נגרר אחרי דעת גדולים, משפטו — משפט חרוץ, נשען על הבינה הישרה לעמק פשוטם של דברים, בלי משוא־פנים ומבלי לסגת אחור מתוצאות המשפטים והתולדות המסתעפות מהם· בענוה ואהבת אמת מתנצל רבנו זרחיה בהקדמתו לספר „המאור", על כי מצא את לבו להשיב על המאור הגדול לממשלת התלמוד — „רבנו הגדול" שבאליסאנה (הרי"ף) ולמתוח קו בקורת על פסקיו והלכותיו· אך „האמת" לא תכיר פני איש, וכמאמר החכם: „אהוב אריסטו, אהוב אפלטון ואת האמת תאהב יותר מהם", עליו להוכיח גם שגיאות הרב הגדול האלפסי· בהקדמתו הוא משביע את קוראי ספרו, כי לא יעברו על דברי ההקדמה ואת מעתיקי ספרו ישביע כי לא ישמיטוה· כמִלֻאִים לספרו „המאור" חבר ספר קטן הכמות ורב האיכות, ספר „הצבא", „בשלש עשרה מדות שהתלמוד נדרש בהם"· וב„המדות" האלה גם כן הוכיח את אֹמֶץ לבו ללכת על פי דרכו מבלי להִמָשֵך אחרי דעות התלמודיים שקדמוהו· והחפש הזה, והרבר כי מלאו לבו ללכת בדרכו לבדו, משכו עליו איבת רבים מבני מדינתו שהיו למודים ורגילים להיות נשמעים לגדולים אנשי השם בלי כל בחינה ובקרת· רבנו זרחיה עלה על בני דורו בבינת התלמוד ויקדימם בשנות מאות רבות, ועל כן רבו משיגיו· יותר מזה לא נדע מתולדות הרב „בעל המאור" ומכל המוצאות אותו בימי חייו·

בחבל הארץ אשר מעבר להררי פִּירֶנֵיאָה צפונה במדינת לאנגידוק (Languedoc) או פרובינציאה (Provence) היו להיהודים היושבים שם ימים טובים ומאֻשרים באחרית המאה השתים־עשרה למנין הנוצרים (במחצה הראשונה של המאה העשירית לחמישי)· אף כי התכונה והצביון אשר לצרפת הדרומית הם הם גם אותות צביונה של ספרד הצפונית, ופני שתי המדינות שוות בדרכי ההשכלה והמדות, הנה בהיות הארץ הזאת (פרובינציאה) משעבדת לאדונים רבים, וחליפות ושנויים משלו ברוב הפלכים והגלילות, והפנים המשונות והחליפות האלה הולידו והצמיחו פרי בכורי השלמות המושכלת, אשר כמוהם לא נראו עוד אחרי כן· — מדינת לאנגידוק (Languedoc) היתה מקצתה משעבדת לבית המלוכה בצרפת, ובמקצתה היתה ארץ ממשלות, סרות למשמעת קסריות אשכנז, בתור ארץ משעבדת (לעהנס־לאנד) וחלק ממנה נחשב לנחלת מלך אראגוניה בספרד, כי היה המלך הזה נקרא גם בשם הרוזן מפרובינציאה (Graf der Provence); עוד משלו על חלקי המדינה הזאת הרוזנים (גראפים): מטולוזה (Toulousa) וס"ט דְזִשִׁיל (St. Gilles) ועוד למושלים רבים ושונים: רוזנים ושועים וחורי הארץ· הנה כן היתה מדינת לאנגידוק, או כמו שנודעה לנו מספרי חכמי ישראל בימים ההם: פרובינציאה, ארץ אשר מושליה רבים, וכלם היו בני־חורין גם בהֲלָך־רוחם וחקרי לבם וגם בארחות חייהם, כלם היו מְסַלְסְלִים את השירה הפרובינציאית — דרך המליצה הנודעה לתהלה בימי הבינים, רִבּוּ וְטִפְּחוּ את

הנה, ויתר צדדי הענין מבוארים בספרו של החכם רייפמאנן, ומשפט החכם הזה על ההבדל שבין סגנון השגות הרז"ה הנוח בהלכה להשגות הראב"ד הרורה במקל חובלים את אנשי ריבו, אביא להלן בתולדות הראב"ד. שפ"ר.

החכמה, וייקרו וירוממו את לומדיה וחוקריה, ועל כלם היו מושלי פרובינציאה והוריה נודעים לשונאי הכנסיה הקתולית והקנאה הרתית ולא הספיקו בלמודיה המעלים הבל ושעמום. בעקבות החורים והשועים יצאו גם האזרחים תושבי הערים וכל בני העם הבינונים. ותּוּלד מפלגת תושבים, אשר מכל יקר הוקירו את החירות המדינית והזכיות בחברה והנהגת המדינה הנימוסית. והמשא והמתן והרֵעות וההתחברות שהיו להם תמיד עם יהודים ומושלמים, הפיגו רוח הקנאה שבין בני עם ועם בעלי אמונות שונות 1). רוח החפש אשר תקפה בעצומיה את בני מרום עם־הארץ בפרובינציאה וגדולי התושבים, הרוח אשר מסכה בקרבם שנאה אל הכנסיה הקתולית והאפיפיור ולמודיו, עדי היו למנאצי הכהנים הגדולים ומלעיבים בדבריהם ולמודיהם, הרוח אשר נשבה אז בקרב הארץ, ותוליד ותצמיח את בני כת האלביגענזים 2), שהיו נוטים בלבם אחרי תורת היהדות ותופשיה ותומכיה. בין הכופרים האלה נמצאו רבים שהגידו מפורש, כי תורת היהדות מצאה מסלה בלבבם 3). מושלים רבים במדינות צרפת הדרומית שמו את היהודים

---

1) עיין על זה ספרו של כריסטיאן אולריך האהן בספרו: „געשיכטע דער קעטצער אים מיטטעלאלטער" I. p. 149. ff.

2) האלביגענזים (Albigeois) היא שם לכתת דת נבדלת ונפרדת מדת הקתולית—או יותר נכון לכל אלה שהיו ממרים פי הכנסיה הרומאית בימי המאה הי"ב ותחלת המאה הי"ג לסה"נ. האלביגענזים (והשוים עמם בדעותיהם — הוואלדינזיים על שם הצרפתי וואלדו תושב העיר ליאון) מאסו בהכהונה הקתולית, ויאמרו לשוב להדת הנוצרית בשנות מאות הראשונות להוסדה, לימי השליחים ואבות הכנסיה הראשונים; לראשונה נוסדו יחד לכנסיה מיוחדת בהעיר טולוזה לסוף המאה הי"ב, ומשם נפוצו על פני כל צרפת הדרומית, ובכלל בחבל הארץ אלביגעאויס (Albigeois). ויהי כאשר שלח אליהם האפיפיור את צירו להחזירם בתשובה, ואם יקשו ערפם יכחידם וישמידם, ויקומו עליו ויהרגוהו, אז נתכה עליהם חמת האפיפיור הקנאי והעריץ אינוצינץ השלישי ויקרא מסע־הצלב על הכופרים האלה — האלביגנזיים, וישלח את צירו פטר איש קאסטילנאוו (Peter v. Castelnau) ועמו חיל גדול נוסעי הצלב וכהנים רבים, ויפלו בגבולות הגראף ראיימונד הששי, אשר היה מגן ומחסה להכופרים, ויחריבו את כל ערי משוש וכל שדות־תבואה וכרמי חמד אשר בהארץ הברוכה הזאת ויהפכוה למדבר שממה. לשוא קבל עליו הגראף ראיימונד לחזור בתשובה, וישם שק במתניו, ויתודה וודוי הגדול, וילך כפות רגלי שליחי האפיפיור. הכומר ארנולד איש ציטוא (Citeaux) הקשיח לבו ולא ידע רחם, ברעש מלחמה לכד הכומר הזה לבוש בגדי כהונה וחרבו שלופה בידו את העיר בדרש (Beziers), ויכין מטבח לכל יושביה אינקי — ששים אלף נפש המית בחרב הקנאה ההוללה. אחריו בא הבריטני הגראף לייצעסטער— או שמעון איש מונפורט וילכוד חלק גדול מלאנגעדוק, רבים מחורי הארץ הומתו וגם מלך ארגוניה נפל חלל על שדה קטל (1213). המלחמות (מצור העיר טולוזה וכו') ארכו עד שנת 1222, וגם אחרי כן עד שנת 1229, ראיימונד הששי מת מעוצר רעה ויגון, גם את בנו ראיימונד השביעי רדפה הכנסיה הרומית בזעם אפה — הארץ פרובינציאה נפלה לנחלה מקצתה למלך צרפת לודוויג התשיעי, ויתרה לרוזנים ומושלים קטנים, אשר עזרו להאפיפיור וכהניו במלחמת האמונה. רובי הכופרים האלביגנזיים נדונו בחרב משפט האמונה, ואז התכוננה האינקוויזיציאה לראשונה נגד האלביגנזיים הכופרים, ובהמשך העת — נגד היהודים. בגלל הדבר הזה, כי היו מלחמות האלביגנזיים נסבה ליסוד האינקוויזיציאה הארורה, אשר הרבתה גם חללי עמנו, ותהי לסלון ממאיר וקוץ מכאיב לבית־ישראל בימי חמש מאות שנה, וגם בהיות המקרים האלה נוגעים מאד לדברי ימי ישראל, ויחס הכנסיה הרומאית אל היהודים, וביחוד יחס האפיפיור אינוצינץ השלישי המצר לישראל, נכבדו הדברים האלה גם לקורות העתים שעברו על הכנסיה הישראלית בימי הבינים. שפ"ר.

3) Vaisete, histoire de Laguedoc III, preuves p. 372.

לפקידים ונגידים במקומות ממשלתם . והיהודים יושבי הארץ הברוכה הזאת היו שומרי אמונים למושליה ונסיכיה, עבדו אותם בידים חרוצות; ויראו המושלים את אמונת רוחם וישימו אותם גם לנציבי המחוזות (Bajulus „ Bailli), המשרה, אשר בידה נתנו ממשלת המשטר וממשלת המשפט בין איש לאיש למלא מקום שליט המדינה. בימים הטובים ההם נחה גם רוח דעת, רוח חפץ החקירה ודרישת התורה על יהודי פרובינציאה; עבודת הרעיון והמחשבה החלה להתפתח ולהביא פרי תהלה. אמנם בכל אשר הטו יהודי פרובינציאה לבם לחכמה ויתמכרו לה בכל נפשם ומאדם, לא הצליחו לסול מסלות חדשות בחכמת ישראל כאחיהם אשר בספרד, לא הקימו שיטות בחקר־אלוה ולא חדשו דבר מלבם. כנסת ישראל שבפרובינציאה לא הקימה מקרבה אישים גדולים כובשי דרך חדשה בהגיון וחקר בתורת היהדות, לא הקימה לא חוקר ופילוסוף, הוגה דעות לבדו ולא מליץ־מושל יוצר יצירות ומחולל ומוליד ילדי־רוח מלבו. חכמי פרובינציאה לא מלבם הוציאו שיטות חדשות, כי אם ידעו ללמד את מה שלמדו, בסדר נכון ובחינה מושכלת, הביאו בלבם תורת מוריהם הספרדים, וגם הגדילו והאדירו התורה הזאת, החזיקו בה וישימוה לנחלת כל העם. — ועיקר מלאכתם היתה — ל ה ר ב י ץ תורה וחכמת ישראל, סרסורים לתורת הספרדים ותנובת חכמתם, מעתיקי ספריהם ועושים אותם מרוצים לעם. ובכל היותם נוטים לדרישת החכמה ומחשבות החֵרות באמונה היו כרוכים ודבוקים בתורת היהודים ונותנים נפשם עליה. בני ישראל בפרובינציאה היו מצוינים בכל המדות הטובות סגולות העם הזה מאז ומקדם. ביתם היה פתוח לרְוָחה לכל עניי עם, מחזיקים ידי לומדי תורה; „כ ל ה ב א „ל ל מ ו ד ת ו ר ה מ א ר ץ מ ר ח ק ה י ו מ פ ר נ ס י ם א ו ת ם ו מ ל מ ד י ם „א ו ת ם ו מ ו צ א י ם ש ם פ ר נ ס ה ו מ ל ב ו ש מ א צ ל ה ק ה ל כ ל „י מ י ה י ו ת ם ב ב י ת ה מ ד ר ש, ה ם ג ם ב ע ל י מ צ ו ת ע ו מ ד י ם „ב פ ר ץ ל כ ל א ח י ה ם ה ק ר ו ב י ם ו ה ר ח ו ק י ם". — אלה הם דברי אחד הספרדים (רבי בנימין מטודילה) אשר תָּר את הארץ הזאת בראשית ימי מסעיו. ואחד מטובי חכמי פרובינציאה (רבי דוד קמחי — הרד"ק — באגרתו לרבי יהודה אלפכאר) מְתָאֵר את בני ארצו בדברים אלה לאמר: „ב ת י נ ו פ ת ו ח „ל ר ְ ו ָ ח ָ ה, ל כ ל ע ו ב ר א ו ר ח מ ב ק ש מ נ ו ח ה, י ג ע י ם ב ת ו ר ה ב י מ י ם „ו ב ל י ל ו ת, מ פ ר נ ס י ם ע נ י י ם ב צ נ ע א, ע ו ש י צ ד ק ה ב כ ל ע ת „ו ש ע ה, מ ק ד י ש י ס פ ר י ם ל ב נ י ע נ י י ם ה ח ס ר י ם 1), נ ו ת נ י ש כ ר „ה ל מ ו ד ב מ ק ר א ו ת ל מ ו ד".

וכשם שהיו יהודי פרובינציאה בעלי־דת ובעלי מדות טובות ובעלי מעשים טובים בין אדם למקום ובין אדם לחברו הגיעו גם חיי החברה והקהלה ביניהם להתפתחות גדולה במדה מרובה. הקהלות היו קרובות בדעתן אשה לרעותה, וההתקרבות הזאת עשתה את הכנסיות הרבות לכנסת ישראל אחת כנסת גדולה בכל ערי פרובינציאה. טוב מעמדם ועשרם היה פרי עבודתם — עבודת האדמה בהארץ הברוכה הזאת ועבֹדה רבה בבית ובשדה ובהמסחר הגדול — מסחר התבל,

1) הספרים בימים ההם, שנות מאות לפני המצא מלאכת הדפוס, היו יקרים מאד מאד.

אשר עשו מן ערי החוף (מרשיליאה ועוד) עם ספרד ואיטליה הקרובות ועם בריטניה, מצרים וארצות קדם הרחוקות.

וראש קהלת ישראל בצרפת הדרומית היתה אז העיר נרבונה. בה נמצאו שלש מאות בתי־אבות, בימי ממשלת האשה החכמה אשת־החיל הרוכסית ער־מענגארד (Ermengarde), וראש הקהלה הזאת היה אז החכם ר׳ קלונימוס בן תודרוס נצר מגזע ישישים, נין ונכד לרבי מכיר המורה הגדול, אשר בימי קרל הגדול בא לנרבונה להרביץ תורה בישראל. לרבי קלונימוס זה היו נכסים ואחוזות רבים, שנחל בזמנים שונים, והיה כאחד הנשיאים והרוזנים שליט באחוזותיו. בראש הישיבה ובית המדרש הקדמון עמד אז רבי אברהם ברבי יצחק אב־בית־דין (מת בחרף תתקל״ח) 1). הוא היה אך תלמודי, ורק נגיעה קלה היתה לו להשכלה העומדת מחוץ לתחום התלמוד. וגם חכמתו התלמודית גדולה יותר בכמות מאשר באיכות, ברחבה והקיפה מאשר בעמקותה. תלמידיו רבנו זרחיה ורבנו אברהם בן דוד (חתנו בעל ההשגות. שפ״ר) היו גדולים מרבם, ויעממוהו בדעת התלמוד גם בעודו בחיים. ספרו הגדול הוא „ספר האשכול״ הנכבד להפוסקים האחרונים 2). בנרבונה נמצאו בימים ההם החכמים לבית קמחי, האב רבי יוסף בן יצחק קמחי (פעולתו בין שנות תתק״י—תתק״ל) היה, כנראה, אחד מהספרדים הדרומיים, אשר בימי רדיפות קַנָּאֵי מחמד המושלמים האלמוהדיים בימי גזרת בן־תומרת, והוא או אביו רבי יצחק יצא מארצו ויתישב בנרבונה. הוא ידע את לשון הערבית ויתרגם ספר המדות חובת הלבבות לרבי בחיי הדיין 3), כל הספר מלבד השער הראשון — שער היחוד ועוד שארי ספרים מערבית ללשון־הקדש צחה ונמלצה, חבר ספר בדקדוק לשון־הקדש, כתב פירוש על כתבי־הקדש, ונמצאים עתה ממנו רק איזו לקוטים ואם נשפוט מהם על כלל הספר, לא נצטער הרבה אם נאבד בהמשך העת 4), וגם חבר פיוטי תפלות רבים, אשר בתבניתם

---

1) הפרט ד״א תתקי״ט שנמצא בהקדמת המאירי (לספרו בית הבחירה דף י״ח ע״ב) שעליו נשען כרמולי, הוא בטעות, כי רבי אברהם בר יצחק אב״ד מזכיר את רבנו תם ז״ל, כאשר כבר העיר על זה צונץ בצייטשריפט לגייגער שנה שניה עמוד 309.

2) שה״ג בערכו. הספר הזה היה בכ״י עד זמננו, ויצא לאור ברפוס על ידי רבי צבי בנימין אויערבאך בהאלבערשטאדט בשנת תרכ״ח, ומוציאו לאור, חבר פירוש עליו בשם „נחל אשכול״. שפ״ר.

3) ממשמעות דברי הר״י אבן־תבון בהקדמתו אל העתקתו לספר חובת הלבבות, נראה שלא הוטבה העתקת הריק״ם בעיני ר׳ משולם ב״ר יעקב, המעורר להעתיק מחדש את הספר הזה מערבית לעברית. (הערת החכם רשי״פ בכנסת ישראל ערך רבי יוסף קמחי עמוד 504). שפ״ר.

4) הרב המחבר הוא יחיד בדעתו בהמשפט הקשה שהוא מוציא על רבי יוסף קמחי ושני בניו, אשר הראשון שבהם (רבי דוד) זכה שפירושו על כתבי־הקדש נתפשט בכל ארצות הגולה, ואחרי פירוש רש״י הוא השני המרוצה לעם, וידי הכל ממשמשים בו, ועליו ועל בניו אמרו המושלים: „אם אין קמח אין תורה״. באמת פעולתו של רבי יוסף, ועוד יותר של בנו הרד״ק, היתה גדולה ועצומה. הוא היה הראשון שחבר ספר שלם בדקדוק הלשון (ספר הזכרון), וההחרשות שהביא בהצעת כללי הדקדוק הם גדולים ונכבדים בנקוד ומשקלים (הרב המחבר ללא צדק מיחס הכללים האלה להרד״ק, כי באמת גם הרד״ק בעצמו יביאם בשם אביו). וכל ספרי הדקדוק שנתחברו עד העת האחרונה (בזמן האחרון נתחדשו הלכות בבית־מדרש תורת הלשונות, ויש נם עתה כללים

החיצונית המה בנוים בטוב־טעם, ומיוסדים על כללי השיר כמבחרי פיוטי ספרד, אבל רוח השירה אין בהם. פעולת רבי יוסף קמחי נכבדה רק בפנה זאת, שהוא היה הנוטע צמחי השלמות המושכלת אשר בספרד על אדות צרפת הדרומית, ורוח החֵקר והעיון אשר הביא עמו רבי אברהם אבן־עזרא בהתגוררו בערי פרובינציאה התחזקה והשתרשה ביותר בלבות בני הארץ הזאת במפעלות בני משפחת קמחי. לרבי יוסף קמחי מיחסים גם כן „ספר־וִכּוּחַ" אחד בין בעלי שתי דתות — , ונקרא בשם „ספר הברית". והנה אם באמת לו הספר הזה, או איש אחר חברו, הנה אין ספק כי מחברו היה בדור ההוא, ובהארץ הזאת שבה ישב רבי יוסף קמחי, ולדעת קורות המוסר והמדות, וארחות חיי החברה בימים ההם בפרובינציאה במערכות החברה הקתולית והישראלית, היהודי מוכיח, כי דתו היא תורת אמת, יען כי ההולכים בדרכיה עושים הטוב והישר בעיני אלהים ואדם. אם לא ישמרו כל מצות התורה, למצער נזהרים הם בתכלית הזהירות בעשרת הדברות שנתנו להם מסיני, מאמינים הם בשם המיוחד, נזהרים משבועת שקר, שומרים את השבת ומכבדים אבותיהם, ועל כלם אין

שאינם מוסכמים על פי חכמת הבלשנות החדשה, אך הדבר הזה — אם גם יצדקו הבלשנים האחרונים במשפטיהם, איננו מקטין מעלת הריק"ם ובנו הרד"ק) מיוסדים על הכללים האלה: הוא היה הראשון שמצא ההפרש בין תנועה גדולה לתנועה קטנה על פי אורך וקוצר הנשימה וקבע עשר תנועות, חמש תנועות גדולות וחמש תנועות קטנות, בעוד שחכמי ספרד עד זמנו, היו מונים שבעה מלכים ושוא, הוא גם המציא משקלי כל השמות על פלס פעל, ועל ידי זה מצאו בעלי הלשון נתיבה "בדיני הנטיות וידעו לגלות מקור כל מלה וכל שם. ספרי רבי יוסף היו לעינים לבנו הרד"ק, לרבי אליהו בחור ולרבי אברהם די־בלמש בעל מקנה אברהם. גם בפירושיו על כתבי־הקדש עשה טובה לבית ישראל, כי הוא היה הראשון בפרובינציאה (אם לא נחשוב את הראב"ע שישב בדרום צרפת ישיבת עראי, והפשטנים שבצרפת הצפונית: רבי מנחם ברבי חלבו, רבי יוסף קרא, הרשב"ם ורבי יוסף בכור שור) שהנהיג את פירוש המקרא על פי פשוטו, התרחק מן ההגדות והדרשנות בהתפלספות שהיא עוד גרועה מדרשנות ההגדית. בכלל היטיב אשר דבר החכם גייגער באמרו: „רבי יוסף קמחי היה איש אשר רוח בו, ויעמד בין הספרדים והצרפתים, לא „סר מאהל הדקדוק והפשט ובתורת ה' חפצו, ויעש לו שם בשיריו, וחגר חרב להלחם בעד אמונתו „(ב„מלחמת חובה") ואם קטן (פטיט) היה בשמו, ראש שבטי ישראל היה". מכל ספריו לא הגיעו לנו בדפוס, עד הימים האחרונים, כי אם הספר „מלחמת חובה" הנדפס פעם אחת בקושטנדינא שנת ת"ע, ויש ספק בדבר אם הוא ממנו. ואלה שמות הספרים שעוד ישנם בכתב־יד והנזכרים בספרי בנו ויתר המחברים: א) „ספר הזכרון" על דקדוק, שענינו מבואר ממה שנאמר למעלה, והרד"ק ב„מכלולו" מזכירו. ב) „ספר התורה", פירוש על התורה, מובא גם כן מאת הרד"ק. ג) „ספר המקנה", פירוש על הנביאים. ד) „ספר הגלוי", משער הרא"ג כי הוא פירוש על נביאים אחרונים— שני הספרים האחרונים אבדו, ומפירושו על התורה נמצאו רק לקוטים בכתב־יד בהביבליותיקה די־ראססי. ה) „ספר חקה", על משלי. לפני שנים אחדות נדפס, ושם נמצאים שירים על פי ענין המוסר היוצא מפסוקי משלי. ו) „פירושים" על איוב בכתב־יד בודליאנה, והחכם דוקעס (אָריענט 1850 מסימן ו' והלאה) העתיק קצת מאמרים ממנו. ז) „ספר הברית" המיוחס לו, „ספר־וכוח" שענינו מפורש בפנים. העתקותיו הנה: א) העתקת ספר „חובת הלבבות". ב) העתקת ספר „מבחר הפנינים" לרבי שלמה בן גבירול, ויסב שמו לשם שקל־הקדש (נמצאים לקוטים ממנו בציון שנת תר"ב על ידי דוקעס, ובאָריענט ונחל קדומים וכו'. התולדה המשובחת על דבר פעלו של הריק"ם ובניו הוא להחכם גייגר באוצר נחמד חלק א' מעמוד 96 והלאה, והחכם שולמאן היטיב לעשות שהוא היה לו לעינים בהתולדה הזאת. על דבר פיוטיו יש להעיר, שנהגו לאמרם בקהלות פרו־בינציאה, ספרד אלגיר, אוראן וטריפולי, ועיין על זה עמודי העבודה מעמוד 90 והלאה, שפ"ר.

ביניהם רוצחי נפש ורודפי זמה . את בניהם יחנכו היהודים ביראת ה׳ ובמצות מעשים טובים למקום ולבריות, בנות ישראל צנועות הן וכל כבודן פנימה. היהודי איננו קופץ ידו מאחיו האביון, משביע רעבים מלביש ערומים, עוסק בפדיון שבויים ועושה צדקה וחסד בכל עת. כל המדות הטובות האלה לא נמצאו בימים ההם בין נוצרי פרובינציאה. להנהגה הזאת יודה להיהודי גם איש ריבו הנוצרי, אך גם הוא יוכיח את היהודים, כי נותנים הם את כספם בנשך ומרבית לעשוק את הנוצרים. — גם את העון הזה יתאמץ היהודי להסיר מעל בני־עמו, באמרו, כי גם הנוצרים נותנים כספם בנשך גם לאחיהם בני אומתם ואמונתם והיהודים מלוים לאחיהם בני בריתם העניים בלי כל נשך ומרבית.

בעקבות אביהם יצאו שני בניו רבי משה ורבי דוד קמחי. הראשון (ימי פעולתו בשנות תתק״ל—תתק״ן) היה עומד למטה מאביו במדרגת הדעת, והמדרגה הפחותה הזאת נכרת גם מספריו בדקדוק ובאור המקראות. נכבד ממנו אחיו הצעיר רבי דוד קמחי [הרד״ק] (נולד בנרבונה לערך שנת תתק״כ, ומת לערך תתקצ״ה). הוא היה המורה לתורת לשון עברית ליהודים ונוצרים באירופה בכל ימי הבינים; אך אם נחפוץ לתת ערך ספריו בדקדוק הלשון, בבינה במקרא ובדעת שרשי המלים, השמות והפעלים, אז עלינו לשכוח, כי לפניו קמו אבות תורת הלשון גדולי החוקרים בדעת השפה העברית: ר׳ יהודה חיו׳ג, רבי יונה אבן־גנא׳ח, ר׳ משה ג׳יקטליא ור׳ אברהם אבן־עזרא — כי למעלת החכמים האלה לא הגיע. דרכו פשוטה וסלולה, ובכלל לא העמיק לחקור ביסודות הלשון ולהעמיד תורתו על שיטה ידועה לפי מַבָּט כללי. בהקדמתו לספר ה„מכלול״ הוא מודה בפירוש, כי לא לחדש הלכות גדולות ולחקור בחכמת הלשון בא, כי אם לאסוף דברי המחברים הגדולים שקדמוהו ולסדר כללותיהם וחקותיהם בסדר נכון וישר. מפעלו הנכבד בתלמוד לשון עברית היא: כי המציא חלוקת התנועות לגדולות וקטנות, ועל ידי זה באנו לכלל הבנת נטיות הנקודות. וגם זאת תֵּחָשֵׁב לו לפעולה טובה, כי פירושיו קרובים יותר אל הפשט ונטה מדרכי בני־זמנו ומקומו, שפרשו את הכתובים באופן זר מאד, והרכיבו בכתבי־הקדש כונות רחוקות על פי דרכי הגדה, קבלה (ח״ן) והתפלספות, עד כי הוציאו אותם ממשמעותם 1).

הקהלה העתיקה בדרש (Beziers), הנודעה לנו מהכבוד שכבדה את רבי אברהם אבן־עזרא בשבתו בה, היתה אז במעמד מאֻשר יותר מנרבונה, כי בה מָשַׁל אז מושל צדיק המרקיז ראיימונד־טרינקאבאל (Raymond-Trencaval) ובנו רוגיר (Roger) ויהודי העיר הזאת והנוצרים היו נוטים לחֵרות וחפש הדעות. רבים מהתושבים היו אלביגנזיים, וימאנו לסור למשמעת האפיפיור והכנסיה הקתולית. ובכל זאת עוד עמד אז בתקפו המנהג הישן והזר, כי ביום הראשון שלפני חג פסח — יום כפות תמרים (פאלמענזאננטאג) שהוא כעין שבת הגדול לקתולים, היה הבישוף דורש ברבים לפני בני מרעיתו

1) עיין ההערה הקודמת בדבר רבי יוסף קמחי. וגם תולדות הרד״ק מבוארות יפה במאמרו של הרא״ג אוצר נחמד ח״ב מעמוד 157 והלאה. יש להעיר על דרכו לאמר בכל עת שישנו מדרש אגדה על איזו פסוק שאמר בענוה: „והם שאמרו, ידעו מה שאמרו ודעתם רחוקה מדעתנו״. יתר תולדות הרד״ק עוד תבאנה להלן. שפ״ר.

נגד היהודים רוצחי משיחם, ושומעי דבריו היו נופלים ברחובות היהודים לסַקל באבנים ולעשות שם פרעות. היהודים ישבו אז בחלק עיר מיוחד להם לבדם, והיה רבע־העיר הזה מוקף חומה, ויהיו נכונים אז לפגוש את הנחרים בם ג"כ באגרופים ומקלות, וישיבו מלחמה שערה, ועל כן נמצאו תמיד אחרי היום ההוא פצועים בראשיהם ושבורי יד ורגל מזה ומזה. בגלל הדבר הזה השתדלו פרנסי הקהלה לבטל המנהג הרע הזה, אשר שם חרפה על התורה הנוצרית עוד יותר מאשר על תורת היהדות. והמושל המרקיז הודה לדבריהם. גם הבישוף בבדרש ווילהעלם, התבייש לקיים מנהג כזה, ויסכים לבטלו מעתה ועד עולם, וביום השני לחדש מאי שנת 1160 כרתו ברית לאמר, כל כהן נוצרי אשר יסית את העם ביהודי יהיה לחרם ויִבָּדֵל מעל הכנסיה. ובגלל זה התחייבו היהודים לתת כסף כפרם בכל יום הראשון שלפני פסחם של הנוצרים, ביום כפות תמרים, ולהביא אז לגנזי הכנסיה ליטרא כסף מדי שנה בשנה 1).

ויהי היום והמארקיז האוהב ישראל ראיימונד־טרינקאבאל נרצח בידי הקושרים קבל־עם בבית־התפלה ביום ראשון בשבת (15 אקטאבר 1167), כי אחדים מתושבי העיר האזרחים נקמו ממנו נקמת כבודם המחולל על ידי אחד מהאצילים, השליש אשר המושל נשען על ידו, והוא, האציל הזה, בזה אותם והמושל שמע זאת ולא כִהָה בו. גם יהודי בדרש נאחזו בסבך המהומות האלה וכנראה היו הם מאוהבי המושל והכרוכים אחריו. תושבים אחדים האֶשימו אותם ושמו עליהם דבר פשע, וראשי קהל ישראל הושמו במאסר. אך לא ארכו הימים ומרצחי המארקיז ואלה אשר השיאו עון אשמה על היהודים נענשו קשה. בן המושל הנרצח הוויצע־גראף רוגיר (Roger) קרא לעזרה את שכנו הספרדי אלפונזו מלך אַרַגוֹנְיָה ויצר על בדרש. והנה אף כי לראשונה מצא רוגיר טוב לפניו להשלים עם התושבים ולתת להם חנינה (Amnestie) — (בשנת 1168), אך בלבו שמר הדבר, ותהיה עברתו שמורה לרוצחי נפש אביו, ויבא את צבאות אראגוניה אל תוך העיר. אנשי חיל אראגוניה נפלו פתאום על התושבים, הרגו כל זכר, ואת המרצחים תלו על העץ — כה הראו קשה את כל התושבים הנוצרים, ותהי חנינה אך להיהודים, כי ידעו אותם, כי המה אוהבי המושל הנרצח ובעלי בריתו, ומלבד היהודים לא נשארו בבדרש רק הנשים והטף (בחדש פיברואר 1170) 2). והוויצע־גראף החדש רוגיר, אשר לבו היה טוב להכופרים האלביגנזיים, הטה חסד גם ליהודים, ושנים מהם היו פקידי אחוזותיו ונחלאותיו, והם רבי משה די־קאבריטה ורבי נתן.

אך המושל הזה, בדבר שהטה חסדו ליהודים ונתן חנינה להאלביגנזיים, העלה עליו חמת הכהונה הקתולית, והכהן הגדול שברומא, ואחריתו היתה נוראה. לארץ ממשלתו נחשבו גם הערים: קארקאסונה (Carcasone) ראזיץ (Razez), אלע (Aleh) ולימו (Li-oux), ולקהלות היהודים בערים האלה הטה חסד ויתן להם כתב־זכיות לבלי הכביד עליהם עול המסים והארנוניות 3). וקהלה גדולה ונכבדה בפרובינציאה נמצאה אז בהעיר מונטפיילר (Montpellier)

1) המקורים אצל Vaisette בספר: II. 486. L'histoire de Languedoc.

2) בהנ"ל, ועיין ציון א' סימן ד' בסוף הספר. 3) עיין בציון הנ"ל ובסימן הנ"ל, ו'י'

העיר הראשה בימים ההם בכל צרפת הדרומית. היהודים בני הקהלה הזאת היו עשירים נדיבי לב ועושי צדקה בכל עת. כיושבי בדרש היו גם בני מונטפיליר שוחרי דעת ומבקשי חקר והשתלמות, ואת ספקם מצאו בבית־המדרש הגדול לחכמת הרפואה אשר שם, ורוח החֵרות אשר שלטה שם. אך מושלי מונטפיליר לא היו אוהבי ישראל כשלטוני בדרש. ווילהעלם השמיני ובנו גזרו בפירוש ושמו לחק בצוואתם, לבל יָמַנו לעולם יהודים לפקידים במקומות ממשלתם (1178—1201), אף כי השני (בן ווילהעלם) היה חייב לאיש יהודי ובוּנִיט שמו מכסת כסף גדולה מאד 1). מי עמד אז בראש הקהלה במונטפיליר לא נדע, כי אנשי־שם בתורה ובחכמה לא יצאו מקרבם. אף כי תלמידי חכמים יודעים תורת התלמוד ידיעה גדולה נמצאו שם במספר רב, וישיבת מונטפיליר נדמה להם לסנהדרין קטנה שיושבת בהר הבית 2).

העיר לוניל, שהיא עתה עיר מצער בקרבת מונטפיליר, היתה אז, כאשר האדון די־גאוּסֵילָן (de Gaucelin) משל בה, עיר גדולה ונכבדה ובה קהלת ישראל מפוארה, אשר מספר ראשי בתי־אבותיה עלה לשלש מאות, ולוניל ונרבונה היו הקהלות הראשיות בכל פרובינציאה. עדת ישראל בלוניל התחרתה בחזוק התורה ולומדיה עם רעותה קהלת נרבונה וישיבתה התאמצה לעמוד במעלה גדולה כמעלת הישיבה בנרבונה. בראש הקהלה עמד אז איש מהֻלָל בתשבחות בפי בני־דורו, רבי משולם ב"ר יעקב (מת בשנת תתק"ל); הוא היה חכם תלמודי ומופלג בחכמה ועשר — ונחשב לגדול הדור, אשר תורה חכמה וגדולה יחד בו נפגשו, אליו הביאו כל דבר הקשה בשאלות מדעיות ובדבר חק ומשפט, ודבריו היו לבני דורו וארצו כדבר האורים. לסופרי הדור נחשב לכבוד גדול אם ספריהם מצאו חן בעיני „רבנא משולם" (כאשר יכנוהו). „נפשו דבקה בתורת אלהיו ויראהו, והחכמה כוסו ומנתו, הִגִּיהַּ חֶשְׁבֹּנוּ וַיְיַשֵּׁר מעקשות דרכנו", בדברים ותהלות אלה ועוד כהנה וכהנה יְתָאֲרֵהו בן־דורו — איש שלא היה תלוי בדעתו, ולא היה נצרך לטובתו על פי מצבו — רבי יהודה אבן־תבון 3). — רבי משולם ברבי יעקב היה מעורר ומזרז את החכמים

---

1) Vaisette a. a. O. 119. preuves 127.

2) עיין כרם חמד חלק ה' עמוד ג' בסופו. עכ"ל הרב המחבר. ולתוספת באור אומר: העיר מונטפייליר, כהוראת המלה הצרפתית היתה נקראת בין יהודי פרובינציאה בשם „הר", ורבי שלמה מן ההר הידוע, היה בן־מונטפייליר, אצל רבי בנימין מטודעלא במסעותיו נקראת מונט. בשם „הר געש" ובתמים דעים סימן ז' יאמר: ברמז להמשנה בסנהדרין פרק הנחנקין בדבר שלשה בתי־דינין שבירושלים, כדברים האלה לאמר: בדברים אלה צריכים לשלשה בתי דינים: אחד יושב בהר הבית זה ההר (Montpe lier), והשני יושב בפתח העזרה זו לוניל (Lunel), והשלישי יושב בלשכת הגזית, ומשם יוצאת תורה לכל סביבותיו הוא נמשי (Nimés). שפ"ר.

3) רבי יהודה אבן־תבון בהקדמת העתקתו לספר „חובות הלבבות" של רבנו בחיי הדיין. עכ"ל הרב המחבר. ומאשר כי הדברים האלה נותנים לנו ציור שלם מהתפתחות השלמות המושכלת בין יהודי פרובינציאה וצאתם מתחום דרישת התלמוד לבדו לגבולות הגיון התורה והחכמה יחד. הנני מביא פה כל דבריו בלשונו: „גם בארצות אדום (אירופה) היתה פליטה לשאר עמו. היו „בהם חכמים גדולים מתעסקים בחכמת התורה והתלמוד מימים קדמונים, אך לא היו מתעסקים „בחכמות אחרות, מפני שהיתה תורתם אומנתם, ומפני שלא היו ספרי החכמות מצויים אצלם „(שעוד לא נעתקו ספרי חכמי יון וערב, וגם ספרי חכמי ישראל בספרר הכתובים ערבית), עד

לעסוק איש איש בענפי התורה והחכמה, כפי כשרונו ותכונתו, וביותר ורבה לעוררם, כי יתרגמו מערבית לעברית ספרי חכמי ישראל בספרד · הוא היה המעורר לב בני־עמו בפרובינציאה להשתלם בחכמות ומדעים, ויהי לכנסת ישראל שבצרפת הדרומית את אשר היה מאות שנים לפניו רבי חסדאי אבן־שפרוט בספרד הדרומית. גיסו של רבי משולם היה התורני הגדול רבי משה בן יהודה ולו חמשה בנים מלומדים בתורה וחכמה, ומהם נראו תכונת בני־הדור ההוא ונטיותיהם השונות, הנטיות שהיו עתידות לעמוד בקשרי מלחמה בקרב הימים · אחד מבניו של רבי משה, רבי אהרן (פעולתו בין שנות ד״א תתק״ל—תתק״ע) 1), אף כי היה לו יד ושם בתלמוד, שגה יותר בחקר־אלוה ובהבנת היהדות על פי למודי הפילוסופיה; לעומת זה שני בניו האחרים רבי יעקב ורבי אשר (הרא״ש מלוניל. שפ״ר), היו נוטים אחרי תורת הסוד, שנקראה אחרי כן בשם חכמת הקבלה, אשר תתרחק מאד מתורת הדת המושכלת. רבי יעקב היה איש עשיר, אך התנהג בפרישות, לא שתה יין מימיו, ויִנָּזֵר מכל תענוגות בני אדם, ויקרא בשם רבי יעקב הנזיר. המקובלים בני־דורות האחרונים היו אומרים עליו, כי הוא הגדיל את הקבלה והאדירה וקבל את הידיעה הזאת מפי אליהו הנביא 2) · בחסידות ופרישות גדולה ויתרה מאחיו רבי יעקב התנהג אחיו השני, רבי אשר מלוניל (הרא״ש מלוניל), וגם הוא היה עשיר. הוא הרבה בסגופים ותעניות, לא אכל בשר מימיו. הוא היה ממיסדי הקבלה והתורה הנסתרת ששכחוה, וחזרו ויסדוה בימים ההם, ויחבר ספר דרוש בפירוש על עשרת הדברות על פי הקבלה 3) ·

בכללה היתה עדת לוניל שואפת תורה ואורה, ובדרך חכמה ודעת התורה הלכו רוב בני הקהלה. ושני אנשים גדולים — אנשי־שם בהספרות העברית היו פרנסיה —: ר׳ יהודה אבי כל בני־תבון, אשר עוד נדבר עליהם בספר הזה, ורבי יהונתן בן דוד הכהן, נודע בשמו רבי יהונתן מלוניל, זה האחרון נחשב לאבי התורה התלמודית בפרובינציאה, ויחבר פירוש על ספר

„שנקבעה בתוכם המנורה הטהורה, נר מצוה ותורה, הרב הגדול החסיד הקדוש רבנא משולם „בן החכם הישיש רבי יעקב, אשר שמן תבונתו זך כתית להעלות נר החכמה תמיד, ותדבק „נפשו בתורת אלהינו וביראתו, וישם החכמה כוסו ומנתו, ויכסוף לספרי החכמות אשר חברו „הגאונים, וכפי יכלתו קבץ ורבץ והעתיק (בין) מחכמת התורה, (ובין) מחכמת הלשון „וחכמת האמונה, וספרי המליצות, וחבור המוסר ומשלי החכמים, ותמצא „כקן ידו לכל חמודותיהם; ובגבורת שכלו ועוצם כחו הבין דבר מתוך דבר, הוציא ענין מענין, „הוליד ילדים במשלי החכמות ועניני המדות וכו׳, ועוד ידו נטויה לקבץ ולרבץ״. הדברים האלה לבדם הם ספר־תולדה כלו אומר כבוד ההתפתחות השכלית בכנסת ישראל בפרובינציאה, ומעלת האיש רבי משולם. שפ״ר.

1) עיין ציון א׳ סימן ד׳ בסוף הספר.

2) רבי יצחק מן עכו בספר „מאירת עינים״, בכ״י. עכ״ל הרב המחבר. והדברים האלה סותרים דברי יתר המקובלים וספר האמונות, ומובא על ידי יש״ר מקנדיא במצרף לחכמה, כי הראב״ד [אב״ד] קבל מאליהו הנביא. ואזולאי בשה״ג מתאמץ לעשות פשרה בין שתי הדעות, עיין ערכו. שפ״ר.

3) עיין ערכו בשם הגדולים והגהת בן יעקב עליו ותולדות הרז״ה לרבי יעקב רייפמאנן עמוד 48, הערה 18.

האלפסי 1) · ועם גדולתו בתלמוד היה מודע גם לחכמה והרבה פעל ועשה לתת לחקר המדעי תפיסת יד בהיהדות 2) . — ר' יהודה בן שאול אבן־תבון (נולד לערך תת"פ , ומת לערך תתק"נ = 1120—1190) · הוא היה יליד גראנדה ויצא משם מפני חמת המציקים המושלמים הקנאים המלכים לבית האלמוהדיים , ויתישב בצרפת הדרומית · בלוניל מצא פרנסתו ביד רחבה מחכמת הרפואה ובני מרום הארץ דרשו בעצתו , „ונשיאים , שרים ופרשים , הגמונים וחשמנים , כומרים וגלהים" 3) שחרו אותו לבקרם , וגם הוליכוהו עד מעבר לים · את השפה הערבית טִפַּח וְרִבָּה בחכבה גדולה ויתרה · רבי יהודה אבן־תבון היה איש־„מְלַמֵּד" בתכלית הוראת המלה הזאת ותלמודו עשה אותו לדייקן (פעדאנט) גדול , וימנה מספר צעדיו ועל כל מלה ומלה שכתב היה מעמיק חקור : לכתוב או לחדל · את אֹסֶף הספרים הגדול אשר לו היה מחזיק בסדר גדול ומתוקן , וכל ספריו קרא ושנה ויהגה בם · ויבקרם מפקידה לפקידה וירע בעיניו מאד , אם איזה דבר הפריע את הסדר . ביותר היה מקפיד על יופי הכתב , ובכלל על הסדר החיצוני · בגלל התכונות האלה היה מוכשר ביותר וקרוא להיות מעתיק · בהתעוררות רבי משולם מלוניל — שעמו עמד רבי יהודה אבן־תבון בברית ידידות , כאשר היה גם ידידם של רבנו זרחיה הלוי (הרז"ה) ורבי אברהם בן דוד מפיסקיירא (הראב"ד בעל ההשגות) — ואוהביו האחרים העתיק מערבית ספר אחר ספר · לראשונה העתיק לבקשת רבנא משולם את שער היחוד לספר „חובות הלבבות" לרבנו בחיי הדיין , ובבקשת הראב"ד הנ"ל השלים העתקת כל הספר · אחרי כן העתיק את „ספר המוסר" לרבי שלמה בן גבירול , ספר „מבחר הפנינים" להנ"ל , ספר „הכוזרי" לר' יהודה הלוי , ספר „הרקמה" לרבי יונה אבן־גנא'ח , וספר „האמונות והדעות" לרב סעדיה גאון · כל ההעתקות האלה נעשו במשך עשרים וחמש שנים (תתקכ"א—התתקמ"ו = 1161—1186) · מהעתקותיו נראה את מדת הדייקנות היתרה שהיתה בו ; הוא העתיק מלה במלה , התאמץ להיות מעתיק נאמן , אך דבריו מתנהגים בכבדות ; מאמריו , בכמה מקומות , קשי־ההבנה , מפני שנמשך ביותר אחרי עצם הספר הערבי ולא שנה טעם סגנונו לפי רוח הלשון העברית , ועל כן הוא מְעַוֵּת דין השפה הזאת ונותן למלות עבריות הוראות קשות וזרות · רבי יהודה אבן־תבון ידע בנפשו חובות המעתיק הנאמן להענין שבחר להעתקתו : כי עליו לדעת ידיעה נכונה את שתי הלשונות והענין נושא ההעתקה ; אך ההנצל על לשונו הכבדה , יען „לשון הערבית רחבה וצחה מאד ומזומנת ליודעיה , ומלשון העברית אין בידינו „ממנה , כי אם הנמצא בספרי המקרא , ואינה מספקת לכל צרכי הדבור" 4) . מלבד העתקותיו לא הגיע לנו דבר נכבד מספריו · הוא חבר גם ספר בכלל סגנון הלשון העברית ויקראהו בשם „סוד צחות הלשון" , ואיננו עתה במציאות , והשאיר

---

1) והיה מצוי אצלנו עד היום רק פירושו על הלכות רב אלפס בערובין , ונודעים פירושיו הנזכרים באוצרות חיים ואוצרות גינצבורג בב"י , והרב ר"ש באָמבערגער הדפיס (בפ"פ דמיין תרל"א) פירושו על מסכת חולין . שפ"ר .

2) על דבר מרוץ מכתבים בינו ובין הרמב"ם , עיין להלן . שפ"ר .

3) עיין צוואתו לבנו רבי שמואל (ברלין 1850) במבוא ובעמוד 7.

4) תמצית דבריו בהקדמת להעתקת „חובות הלבבות" וספר „הרקמה" .

לנו צוואתו לבנו רבי שמואל במליצה פשוטה, נאמרת בחרוזים, מעידת על הום נפשו, על אהבתו הנאמנה לבני משפחתו, ישרת לבבו ומתינותו בכל מלאכה ועבודה, שקידתו הנפלאה להדריך בנו בדרך טובים לְהַנכו ולחַכּמו, אך גם על הדי־קנות היתרה וטבעו לדייק ולהקפיד גם על דברים קטנים. להתבונים יש ערך ידוע בתור מעתיקים, כאשר לבני קמחי · אנשי נרבונה כל ערכם וחשיבותם היו בדקדוק הלשון העברית·

השני לבית התבונים הוא רבי שמואל בן יהודה הנזכר 1)· בתכונת רוחו ובַהֲלַך נפשו הוא ההֵפֶך מאביו; רב הכשרון מאביו, אך קל הדעת, נמהר לב ומפזר הון, ומטבעו רפה־ידים (nonchalance) ונוטה לבטלה. אביו שקד לחנכהו ולהדריכהו בכל אשר השיגה ידו, למדהו בעצמו תורה וחכמה, ויקח לו גם מורים חכמי הזמן ההוא ומשכיליו· כה למד הנער שמואל רב הכשרון את חכמת הרפואה, הלשון הערבית, התלמוד וכל הלמודים הנספחים אל ראשי אבות הידיעות הנזכרות. גם אשה נתן לו אביו בימי עלומיו 2), וישם עיניו על כל דרכיו· אך הבן הזה מאס באפוטרופסות אביו, גם לא מצא נחת בהדייקנות והדקדוקים הקלים שהעמיס עליו אביו, עדי נלאה נשוא כֹּבד עול אביו, וישלח רסן מפניו, עזב בית אבותיו וירחיק נדוד לעיר רחוקה ויעש מסחר וקנין, תחת לעסוק במלאכת הרפואה כאשר הורהו אביו עד אשר אבד כספו בעסקים רעים ואז נאנס לבקש שנית כסף מאת אביו די החיות נפשות ביתו. אך בכל אותם הימים, אשר אביו כבר התיאש ממנו ויחשבהו לאיש שובב הולך בשרירות לבו שקד הוא בסתר על החכמה, ויהי למשכיל ויגדל מאביו כן במלאכת ההעתקה וכן בדעת ספרי הפילוסופיה וענייני העיון אשר בחר להעתקתו· הוא העתיק לא לבד ספרי הפילוסופים העברים, כי אם גם מפילוסופי העמים אריסטו ואלא־פַּארבי, חבר באור על קהלת בדרך הפילוסופיה ומאמר אחד על פרשה אחת מספר בראשית 3).

בקרבת העיר לוניל נמצאה עיר ובה קהלת ישראל קטנה — בת ארבעים בתי־אבות, שם העיר הזאת פּאסקיירא. בקהלה קטנה הזאת נולד האיש שהיה לתלמודי גדול בדורו ושמו ר׳ אברהם ב״ר דוד (הראב״ד בעל־ההשגות) 4)·

1) נולד בערך שנת ד״א תתק״ך, ומת בערך תתק״ץ = 1160—1230.

2) עיין להלן בהערתי בשם החכם איזידור לאֶב. שפ״ר.

3) המשפט הקשה שמוציא הרב המחבר על רבי שמואל אבן־תבון מתאמת בכמה מקומות, אך אין להחליף את ר׳ שמואל בן יהודה עם בן אחיו ר׳ שמואל בן ר׳ משה אבן־תבון, אשר בכ״י תשובות הרשב״א ויתר רבנים כאשר גלה זאת החכם איזידור לאֶב Revue de tudes חלק XV, XVI, ועיין כנ״י לשפ״ר שנה ב׳ בקורת החכם ה׳ פוקס על מאמרו של לאֶב Un proces dans la familles des Jbn-Tibbons, עם זה מדת דין האמת דורשת ממנו לספר בשבחו של רבי שמואל אבן־תבון הזקן, שהיה מעתיק חכם וחרוץ. ואלה הם הספרים שהעתיק: א) ספר „מורה נבוכים" להרמב״ם. ב) מאמר „תחיית המתים" להנ״ל. ג) „פירוש הרמב״ם" על משניות פרק חלק בסנהדרין. ד) מאמר „אגרת תימן" מהנ״ל. ה) „שמונה פרקים" להרמב״ם. ו) ספר „מלות ההגיון" להנ״ל. ז) „פירוש מלות זרות" בספרי הפילוסופיא. ח) „התחלת הנמצאים" לאלפּרבי (נדפס על ידי פיליפובסקי. לפסיא 1849. ט) „אותות השמים" לאריסטו (כ״י פאריז). י) „דעות הפילוסופים" בכתב־יד. שפ״ר.

4) נולד לערך ד״א תתפ״ה, ומת בשנת תתקנ״ח = 1125—1198, צונץ בצייטשריפט לגייגער 11 עמוד 309, כרמולי בספרו la Trance israelite.

הוא היה תלמיד גדול הדור 1), וחותנו היה רבי אברהם ב"ר יצחק מנרבונה (ר' אברהם אב בית־דין), ובהיותו עשיר גדול יסד לו ישיבה, ובכספו החזיק את התלמידים על שלחנו, ויספיק להם כל צרכיהם, וינהרו אליו תלמידים מקרוב ומרחוק 2) · עודו בימי נעוריו כתב, על פי התעוררות רבו ר' משולם ברבי יעקב ספרים בתלמוד ויפרש מסכתות אחרות מהמשנה · מטבעו היה איש קשה שלא נשא פנים לתורה ואינו נוח בהלכה, לא שמר תמיד דרכי הנימוס ולא ידע לדבר רכות, ועל כן בהתְוַכְּחוֹ עם איש בתלמוד, לא היה שליט ברוחו, והשגותיו כלן נאמרות בדברים קשים כנגידים · ביותר דבר קשות עם ר' זרחיה הלוי (בעל המאור) וכמה פעמים עשהו למתקשט בתורת אחרים · מהידיעות החיציניות מלבד התלמוד לא ידע דבר, גם לא ההבנה הנָאוֹרָה בהיהדות; כמה פעמים הוא כמתפאר באי־ידיעתו בכל החכמות האחרות לבד התלמוד, כי מצא לו די־מזון נפשו וספקו הרוחני בהתלמוד לבדו · ר' זרחיה הלוי ור' אברהם ברבי דוד היו התלמודיים היותר גדולים בדור ההוא · בשנת ד"א תתקל"ב = 1172 נרדף הראב"ד מאת מושל חבל ארץ ההוא אֶלְצִיאַר, וכנראה, נתן עיניו ברכוש הראב"ד, וישימהו במאסר · כנראה נתן שליט המקום עינו בעשר הראב"ד ויציקהו לתת לו את כספו, גם נראה הדבר, כי הגראף רוֹגִ׳יר המושל בעיר בדר"ש וקרקאסונה הגין בעדו ויוציאהו לחפשי, ואז העתיק הראב"ד את משכנו מפאסקיירא ויתישב בנמשי (נים) או בקרקאסונה 3) ·

בהעיר בורג' די ס"ט גיללעס (קרי בור ד. סענט זשילל), עיר הבירה השניה אשר להגראף ראימונד החמישי נשיא טולוזה, נמצאה קהלת ישראל ובה מאה בתי אבות 4) · הקהלה הזאת, ככל קהלות ישראל בהערים אשר תחת ממשלת הגראף הזה, המהולל בפי משוררי פרובינציאה הטרובאדורים בשם „הדוכס הטוב", חיו היהודים חיי שַׁלְוָה, מושל הארץ האיר פניו אליהם, ויבחר מהם לשרים ופקידים במחוזות ממשלתו · הר"ר אבא מארי בן יעקב הנודע לנו על ידי בנו החכם התלמודי היה לשר ופקיד המושל · בנו ר' יצחק היה, כנראה, תלמידו של רבנו תם, ומפי המורה הגדול ברמרוג קבל תורתו הברורה להעמיק בתלמוד ולפלפל בו פלפול של אמת, ולחפץ אביו חבר בימי ילדותו (כבן י"ז שנים) פירושים על הלכות אחרות · אחרי כן העתיק משכנו לברצלונה ולחפץ רבי ששת בינבנישתי הנשיא חבר פירוש על מסכת חמורה אחת · את חדושיו והלכותיו במשך השנים מן תתקל"ט—תתקמ"ט אסף וחבר בספר הלכות

---

1) רבי משה מנרבונה ורבנא משלם בר יעקב, (עיין תמים דעים סימן ק"ו, ק"י, קי"א וסי' רמ"ה. ועיין דור דור ודורשיו ח"ד 285 בהערה. שפ"ר.

2) רבי בנימין מטודילה בעל המסעות יספר: „ושם בפותקיירש (פאסקיירא) ישיבה „גדולה על ידי הרב הגדול רבי אברהם ב"ר דוד זצ"ל רב פעלים, חכם גדול בתלמוד ובפסוק, „ובאים אליו מארץ מרחק ללמוד תורה וכו' וכו', הוא מוציא עליהם משלו וממונו לכל צרכיהם, „והוא עשיר גדול".

3) על דבר הראב"ד וספריו ודכיו עם אנשי ריבו במלחמתו של תורה, עוד נשוב נדבר בהגיענו לתולדות הרמב"ם וחבורו הגדול: „מִשְׁנֵה תורה". שפ"ר.

4) גם כן במסעות רבי בנימין מטודעלא הנ"ל. שפ"ר.

אחד בשם „ספר העיטור" או „עטור סופרים" על דיני ממונות ושטרות (ציוויל-רעכט) ועל מנהגים ודיני אסור והיתר 1).

עוד יותר מאביו היה רמון (ראיימונד) הששי המושל בטולוזה אוהב ישראל ויפקיד בידיהם את משמרות המדינה (1195—1222). בגלל אהבתו את היהודים ועוד חטאים ופשעים כאלה נגד הכנסיה הרומאית שטמיהו האפיפיור אינוצינץ השלישי ועדת כהניו בשנאה עזה כמות, וירדפוהו בחמת נקם ואכזריות גדולה, עדי נאנס להשָׁבַע כי יעביר את הפקידים היהודים ממשמרתם, כי לא ימנה מחדש יהודים אחרים 2). גם בהעיר בולקיר (קרי: בוקער), שנחשבה לאחוזות אשר להגראף מטולוזה, נמצאה אז קהלה גדולה, ובראשה עמד „הנשיא הגדול" רבי קלונימוס 3). — ובהעיר רוכלת עמים היושבת על מבואות ים התיכון מרשיליאה, שהיתה אז כנסיה חפשית, נמצאו יהודים שלש מאות בתי אבות, אשר נפרדו לקהלות. הקהלה התחתונה, ישבה, כנראה, בקרבת החוף והנמל, וכפי ההשערה היו היהודים האלה עסוקים במשלוח ספינות ואניות סוחר על הים, ובכל אופן במסחר מעבר לים, ובראש הקהלה הזאת עמד רבי יעקב מפרפיניאן, (מת בשנת תתק"ל) 4). בקהלת מרשיליאה העליונה נמצאה ישיבה, ובראשה עמד רבי שמעון בן אנטולי, וגם שם היו היהודים נושאי משרות בעדה ובמדינה 5).

ליהודי צרפת הצפונית, הארץ אשר מקצתה היתה סרה למשמעת המלך ומדינות ונפות שלמות היו נמצאות תחת ממשלות המושלים הקטנים חורי הארץ (הבארונים), ליהודים האלה, היו עשרים שנה האחרונות למאה השתים עש"ה למנין הנוצרים — ימי בין הזמנים, תקופת בין הפרקים: — בין פרק ההצלחה והשלוה ובין פרק הגלות והרדיפות. בכל ימי מלכות המלך לודוויג השביעי לבית הקאפיטינגים האוהב את ישראל היו היהודים בטוחים מפ"ד רעה; ישבו בשלוה והשקט באין מכלים דבר, וגם הכהונה הקתולית לא נועזה לגעת בם לרעה. המלך לודוויג השביעי היה הומה על היהודים, והחק אשר הקימה כנסת הכהנים (הקונסוליה הלאטירנית), כי אסור להיהודים להחזיק להם עבדים, שפחות ומיניקות מהנוצרים, לא אבה להקימו ולא נתן את בני ארצו למלא אחריו 6). להצעת היהודים, פנה בשאלתו אל האפיפיור לשאלהו, האם לא ימצא אל נכון לבטל בדבר הזה את החלטת כנסת הכהנים, וגם להת ליהודים לבנות להם בתי כנסיות 7).

---

1) מלבד שני החלקים מספר העטור — הראשון שנדפס בוויניציאה שנת שס"ח, וכולל י"ב הלכות בדיני ממונות ושטרות, ועל אחד משעריו (שער זמן) נדשם השנה תתקל"ט, ובשער מחאה כותב: זה לי ארבעים שנה ששקלתיו במשקל, ובאות פרוזבול כותב למנין הפרט תתקמ"ט, והחלק השני שיצא לאור בימינו (ווילנא תרל"ד) עם באור רחב מרבי מאיר יונה הרב בסוויסליץ, כולל דיני הכשר הבשר, שחיטה וטרפות, מילה, תפלין, ברכת חתנים וציצית, וחלק שלישי (ג"כ נדפס בווילנא על ידי הנ"ל) כולל דיני מצות שהזמן גרמא. לדברי בעל קורא הדורות חבר גם פירוש על האלפסי בשם „מאה שערים". שפ"ר.

2) ציון א', סימן ד' בסוף הספר. 3) תחכמוני לאלחריזי שער מ"ו.

4) עיין בציון הנ"ל. 5) הר"י אלחריזי תחכמוני שער מ"ו.

6) Epistoa Alexandri III. ad Guarinum Bitûriceusum archiepiscopum. (Bouquet, recueil XV. p. 986.

7) עיין ציון ז' בסוף הספר.

למרות תשובת האפיפיור, לקיים מצות כנסת־הכהנים, לא שעה המלך לודוויג לדבריו, וגם בנו פיליפ אויגוסט, אשר בגלל מחלת המלך היה הוא לעוצר (רעגענט) בעם, ויושם כתר מלכות בראשו, גם הוא לא שם לב להאיסור הזה. ויהי כאשר הארכי־בישוף משאנץ האיץ בו למלא אחרי תקנות כנסת הכהנים וגם העיז פניו לדרוש עוד דברים אחרים, להת להכהונה מעלה גדולה מהמלכות, הגלהו המלך מן הארץ 1). אך בהמשך העת, וחפצים אחרים וסבות שונות פעלו על לב המלך פיליפ אויגוסט הצעיר אז לימים, בן חמש ועשרים שנה — והמלך הזה לא היה בר־לבב כאביו —. ולא ארכו הימים ויֵהָפֵך לב המלך הזה לשנוא את היהודים שנאה עזה כמות ולרדפם, לרעצם ולרוצצם, ויהי פיליפ אויגוסט לאחד המלכים הקשים והרעים שעמדו לישראל בתולדות העם הזה, ברשעתו ושנאתו את ישראל ראוי פיליפ אויגוסט לעמוד בשורה אחת עם צוררי יהודה מימים מקדם עד ימי דורו. בשורה אחת עם: טיטוס, אדרינוס קיסר, קונסטנטין, פירוזרשיעא, יוסטיניאנוס, הירקליוס, סִיסֶיבוּט, חכים ואחרים.

פיליפ אויגוסט, בכל גדולתו למראה עין, בכל תפארת שם כבוד מלכותו כי נקרא בשם מלך צרפת, וגם השם אדון־מושל ומשפיע מגדולתו (Lehnsherr) על המלך האדיר אז במלכי אירופה — מלך אנגליא — עטרהו כבוד, בכל אלה היה כמעט מלך בלא עם וארץ־ממשלת בעצם הוראת המלה לא היה לו בכל מרחבי ארצות מלכותו, מלבד חבל הארץ פראנציה (Francien, Jls de France) אשר בסביבות פארים ונָפות ואחוזות אחדות בתוך ארץ ממשלת המושלים הרוכסים וחורי הארץ הבארונים הגאיונים. בגלל הדבר הזה התעצם פיליפ אויגוסט להעשיר את המלכות באחוזות ונחלאות, לחזק על ידי זה את ממשלתה, ותחת צל ממשלת מלך ושם השררות על הבארונים, תמצא יד המלכות לכל המושלים הקטנים האלה, כי יכירו גם את כח המלכות וידה החזקה ויסורו למשמעתה, להוציא חפצו זה לפעולות ידים היה דרוש לפיליפ לראש וראשונה כסף במדה מרובה לשכור לו אנשי־חיל וכלי־זין, להרבות כחו בגדודים רבים הנכונים לבצור רוח חורי הארץ שאינם מקבלים מָרות, אז נתן עיניו בעשר היהודים לכלא בו שִׂפקו, ויחשוב מחשבות להָסֵב את כסף היהודים אליו. ויהי מדי באה המחשבה הזאת אל לבו וידע, כי הנקל לו להפיק מזמתו אם רק יטה אזנו להדבות והדעות הקשורות בלב רבים מבני עמו נגד היהודים, וכה יעטה מעטה צדקה על בצע מעשקות, ולעין־השמש יגזול ויחמוס את עברי ממשלתו היהודים ואין אומר הָשב. אף כי לא היהודים לבדם היו המַלוים ברבית בצרפת ונמצאו גם בין אמוני הנוצרים אשר הרבו לקחת נשך ומרבית למרות האיסור המפורש בתורת הכנסיה הקתולית, ואף כי לא כל היהודים היו עוסקים בהַלְוָאָה ברבית, כי אם מתי־מספר העשירים, מצא פיליפ אויגוסט און בנפשו להמיט אשמה על כל היהודים אי־נקי, כי ידיהם היו בהתרושש בני־עם־הארץ ובאמת נמצאו רק נוצרים אחרים קלי־דעת מפזרים הון על דברים רקים שנשתקעו בחובות ומטה ידם. פיליפ אויגוסט ידע בלבו, כי עלילת־שוא ורבה נתעבה היא השמועה אשר נתפשטה לראשונה בין עמי אירופה, מבלי דעת ממי יצאה ומי הוציאה, השמועה, כי היהודים

1) רוביר ט איש אוקסיר Robert d. Auxerre אצל Bouquet XVIII. 248.

שוחטים ילדי נוצרים בחג הפסח ושותים את דמם , בכל זאת העמיד פניו כאלו יאמין בספור בַּדִים זה , והיהודים המה רוצחים שכבר נודעה חטאתם ונגמר דינם ; למען מצוא תואנה למלא נפשו השואפת לבצע מעשקות . עוד לא נאסף המלך הזקן לודוויג השביעי אל עמו , צוה פיליפ אויגוסט לשום במאסר את כל היהודים אשר במדינות ממשלתו ביום אחד , ביום השבת 19 יאנואר 1180) לעת הֵאָסְפָם אל בתי תפלתם . — ויהיו כל יהודי צרפת כלואים בבתי האסורים , מבלי לבָרֵר את אשמתם , ומבלי להעמידם לדין . מראש חשב , כי היהודים יתנו רב כסף לפדיון נפשם . וכאשר חשב כן היה , כי באספם חמשה עשר אלף מארק כסף כפורים הוציאם לחפשי 1) . — אך העשק והמרוצה האלה היו רק ראשית רשעתו של המלך הזה . עוד לא עברה שנת 1180 והמלך הוציא חק ופקודה לאמר : כל מַשֵּׁה יד , כל חוב וכל הלואה שלָוָה הנוצרי מהיהודי הם בטלים , ובלבד שישלם הנוצרי החלק החמישי ממכסת הכסף שלָוָה מהיהודי לגנזי המלך . נזיר מתבודד אחד מהעיר ווא נ ס י ן (Vincennes) הסית אותו וידבר על לבו לעשות המעשה הזה 2) , כי הבינהו אשר בזה הנהו עושה נחת רוח לקונו , אם יוציא מהיהודים את העשר שעשו להם . אך גם בגזרתו זאת , ברוששו את היהודים ויהיו כלם ביום אחד לעניים מרודים , גם בהרעה הזאת לא אמר המלך הצר והאויב הזה דַי . ובעוד ימים מספר הוציא דבר מלכות , כי על כל היהודים היושבים בארץ ממשלתו לצאת מן הארץ בין חדש אפריל ובין יום גנוסיא של הקדוש יוחנן (יוהאני) לשנת 1181 (אב תתקמ״א) . מהונם וקנינם לא נתנה להם הרשות למכור רק את המטלטלים , ושרותיהם וכרמיהם , גרנותיהם ויקביהם נפלו לגנזי המלכות וכה התעשרה ממשלת צרפת עשר לא מעט ביום אחד , בתי כנסת לישראל היו לבתי כניסה ליושבי הארץ הקתולים 3) .

את שקרות כותבי קורות העתים ההם בצרפת , נראה מדבריהם , כי גלו היהודים מהארץ הזאת יען היו מלוי ברבית ושוחטי ילדים לשתות דמם , ועוד עונות

---

1) הידיעות המאומתות על דבר המעשים וזמנם מבוארים אצל רודאלף די־דיצעטא (Rudolph de Diceto imagines historiarum, in Twisten-s historiae anglicanae scriptores decem p. 609.) כדברים האלה לאמר : Mandato Philippi regis Francorum Judaei quocunque loco per Franciam domicilium dum Sabbatizarenti et in nullo regèm offenderent XV. Cal. Februarii sunt artae mancipati custodiae ; sed tandem XV. millia marcarüm fisco solventes in integrum respiraverunt.

פתרון הדברים : בפקודת המלך פהיליפפ אויגוסט, על כל היהודים היושבים בצרפת היה להביא כסף ענושים וכו׳ חמשה עשר אלף מארק , השיבו להם משפטם (יצאו לחפשי) . מבולבלים הדברים בהצעת המאורעות של ר י ג ו ר ד (Regord) Duchesné, historiae Francurum seriptores V. p. 6. Bouquet récueil XVIIj. p. 6. (בהעתקה מרומית) ושם נאמר :

באותה השנה, כאשר קבל פ ה י ל י פ פ א ו י ג ו ס ט את הנהגת הממשלה והכנסיה , היהודים בכל צרפת נתפשו בבתי־כניסתם ביום השבת ששה עשר לחדש מֶארץ , ואז נעדרו מהם כל זהבם וכספם ובגדים . הסופר Vaisett מתקן הנוסחא ותחת XVI הוא גורס XIV. וכן ראוי לגרוס אצל Diceto , וגם תחת מֶארץ צריך להיות פעברואר , כי שנת המאורעות היתה 1180 ולא בשנה שאחריה . כל זה יוצא ברור מדברי ר י ג ו ר ד ומזה , ש ל ו ד ו ו י ג השביעי אבי פהיליפ אויגוסט היה אז עודנו חי.

2) Regord בהנ״ל . 3) הנ״ל .

נוראים כאלה, שקרות העלילות האלה בולטת לעינים מהדבר הזה, כי רוזני הארץ והוריה וגם רבים מהבישופים ויתר אנשי הכהונה הגדולה בצרפת התאמצו בכל יכלתם להעביר את המלך פיליפ אויגוסט מדעתו ולהפוך רוגזו לרחמים, כי ישיב את כתב־הדת לגרש את היהודים מארצות ממשלתו. עמלם היה לשוא, והמלך הזה, אשר בתכונתו ובצביונו ובהלך־רוחו היה מעין המלך לודוויג הארבעה עשר שמלך בצרפת כחמש מאות שנה אחריו, וכמוהו היה מושל עריץ אשר רק רצונו היה לו לקו והות נפשו ונטות לבו התועה למשקולת — מבלי פנות גם לעצת שריו ועבדיו; ולמרות היותו אז צעיר לימים, כבר נודע כמתעקש עומד על דעתו (וכן יתארהו הכותב את תולדותיו); ועליו אמרו המושלים בזמנו, כי הנקל להעתיק צור ממקומו, משנות לטוב את טעם פיליפ והרך לבבו הקשה. הנה כן ראו היהודים כי אין להם תקומה בהארץ, אשר ישבו בה הם ואבותיהם שנות מאות רבות, ויקומו כל בני יהודה יושבי המדינות אשר בלב צרפת — יהודי פארים והסביבה, ויקחו משענת הנודדים בידיהם ויצאו מן הארץ. רודפיהם דברו להם רכות וישחרום, כי ימירו את דתם וישבו בארץ, וישארו על אדמתם ושדותיהם וכרמיהם, אך הם ענו בהפתגם העברי — „שמע ישראל" — בדבר קבלת עול מלכות שמים, על מלכות השם המיוחד, ורק מעטים מאד המירו את דתם 1).

להצלת היהודים ותשועתם, היתה, כאמור למעלה, ארץ ממשלת מלך פראנציה קטנה ומצערה, וביתר המדינות משלו רוזנים וחורים, דוכסים ואצילים, שהיו סרים למשמעת מלך צרפת — אך ממשלת המלך היתה רק מן השם לבד והם שררו בארצותיהם ומדינותיהם איש איש ככל העולה על רוחם. והשלטונים האלה לא קבלו פקודת המלך לגרש את היהודים מאדמת ממשלתם. הנה כן היה בידי היהודים לשבת ברוב המדינות הנכנסות עתה בגבולות ממלכת צרפת, כי אם גם אלה המגרשים מטעם המלך מצאו מפלט להם בהמדינות הקרובות למקום שבתם עד הנה, בכל המקומות אשר בקרבת פיליפ אויגוסט ולעיניו. — בית־תלמוד בעלי התוספות בפארים נטגר, אך תחתיו עמדו על תלם בתי התלמוד אשר להם בערי מדינת שאמפאני, ודעת התלמוד וחקירתו ודרישתו התגדלו והתאדרו. מרכז התורה היה אז כמקדם בהעיר הקטנה רומרוג. בעיר הזאת הרביץ תורה רבי יצחק בן שמואל מדונפירא, (ר"י הזקן) דור רביעי לרש"י 2). הוא היה אבי עיון התלמודי וחקירת ההלכה בדור ההוא אחרי מית דורו (אחי אמו) רבנו תם. בקי בתורת ההלכה וחריף, מעמיק חקר בהבנת התלמוד, כאבותיו שם רבנו יצחק הזקן כל מעינו להשלים פירוש זקנו רש"י (פירוש הקונטרס), לכנוס ולאסוף כל ההויות וכל באורי התלמוד והפשטים השונים ולסדרם; לאמר: להביא לידי חתימה את המסקנות היוצא מהמשא ומתן של בעלי התוספות בהסוגיות החמורות שבתלמוד. ומה רבה היתה הבקיאות הדרושה להעבודה הזאת בהספרות התלמודית שנתרבתה ונתגדלה אז; להקיף בסקירה אחת את כל ספרי התלמוד ומפרשיו ונושא־כליו לדעת אם נמצאה סתירה להלכה או להסברא מאיזה מקום בהמון הספרים הגדולים האלה, או למצוא פתרון לחקור דין ידוע! בדורות המאוחרים היו מדברים על אדות סדר הלמוד שהיה נהוג בבית מדרשו של ר"י

1) בהג"ל. 2) עיין ציון א' סימן ג' (תשובות מהרש"ל סימן כ"ט).

הזקן בעל התוספות לאמר: „ששים רבנים היו לומדים לפניו, שכל אחד מהם, „מלבד שהיה שומע ההלכה שהיה מגיד (הר״י) היה לומד כל אחד לבדו מסכת „שלא היה לומד חברו והיו חוזרים על פה איש איש את מסכתתו וכו׳ . . . ובין „כלם היתה כל הגמרא בין עיניהם עד שנתבררו להם כל הספקות וכל הלכה „ומאמר תנא או אמורא, שנראה בהם הפך או סתירה ממקום אחר, ישב „(הר״י) ותקן על אָפנו״ 1). אספת תוספות הראשונה שעשה ר״י הזקן נקראו „תוספות יְשָׁנים״, אבל לא נשארו בתמונתם הישנה, כי בהמשך העת נוספו עליהם חדושים שונים. לסבת משטמת הדת שנתעוררה בין בני עם הארץ לרגלי גזרותיו של המלך פִּיליפ אויגוסט נהרג בנו של הר״י הזקן רבנו אלחנן על קדוש השם (בשנת תתקמ״ד = 1184) ורבנו אלחנן זה אף שמת בימי נעוריו, כבר יצא לו שם תהלה במערכות חכמי התורה ונזכר לכבוד ולשבח בין בעלי התוספות הגדולים 2).

שנים אחדות אחרי המאורעות האלה (בשנת 1191 = תתקנ״א) קם שנית פִּיליפ אויגוסט על היהודים, ונמצאו אז עוד קדושים שמסרו נפשם על דתם. בעיר מצער בּרְאֶאי (Bray) על יד הנהר סֶינָה מצפון לשאנץ, הנמצאה בהרוזניות שאמפאני, המית אחד הנוצרים את איש יהודי, והרוצח לא היה מנתיני הרוזנית מושלת המקום, כי אם מנתיני המלך בעצמו. קרובי הנרצח צעקו חמס באזני המושלת הרוזנית (גראֶפין), ובמתנות יקרות השיגו ממנה הרשות לתלות את הרוצח על עץ. בכוונה רעה או במקרה נתלה הרוצח הנוצרי ביום הפורים, ובעת התליה עלה על לב היהודים זכרון המן והעץ אשר תלו עליו אותו ועשרת בניו, ואולי בא לפניהם גם זכר המלך פִּיליפ אויגוסט — מלך קשה כהמן — ויהי כשמוע המלך, כי עשו משפט בהרוצח, והוא נתין מלכותו ואינו משעבד להרוזנית מושלת המקום, ועוד שמועות רבות שמע, שעל פיהן נתנה להמקרה תמונה מיוחדת מעוררת קצף וחמת נקם לאמר: היהודים עקדו את ידי הרוצח, ויסחבוהו בכל חוצות העיר, וימהר וישלח את אנשי חילו אל העיר הקטנה ברְאֶי, שָׁם משמר על בתי היהודים ואותם תפשו ויחביאו בבתי־כלאים, וישם לפניהם שני דרכים: הֲמָרַת הדת או — המות. ויהודי העיר הקטנה לא פסחו על שתי הסעפים ויבחרו במות מבגוד בתורתם, עמם ומולדתם. כל בני הקהלה כאיש אחד גמרו אֹמר לפשוט

---

1) בספר צדה לדרך לרבי מנחם בן זרח בהקדמה. — להעיר עוד לתולדות ר״י הזקן יש להזכיר כי המהרש״ל (ששם לבו ביחוד לתולדות הצרפתים כנראה מתשובתו בסימן כ״ט, שהיא ליסוד מוסד להרב המחבר בציון א׳ סימן ב׳ בסוף הספר) מביא ב„ים של שלמה״ בהקדמה בשם הרא״ש, ויש סמוכין לזה מדברי הרא״ש בתשובותיו, כי היה הר״י גדול במעלת התורה כדודו רבנו תם. הר״י חבר גם פירושים על התורה, ובעל מנחת יהודה מביאם (הרשי״פ בכבנ״י עמוד 608), וכן מוזכרים פירושיו ב„פענח רזא״, ותלמידיו קראו לו רבנו הקדוש (עיין על כל זה צונץ צור געשיכטע עט״צ בכ״מ). שפ״ר.

2) עיין ציון א׳ סימן ג׳ (תשובת מהרש״ל הנ״ל). רבנו אלחנן זה כתב ספר תקון תפלה וכנראה היה הספר הזה כולל דינים ומנהגי תפלה ונוסחאות הברכה (נזכר בתוספות ברכות ס׳ ע״ב ד״ה אשר קדשנו). תוספותיו מובאים בתמים דעים פ״ז ר״ג. ומתוס׳ בבא מציעא קי״א ע״ב ד״ה זרבי יוסי נראה גם כן שעשה הוא תוספות לעצמו, וכן יוצא ברור מתוספות שבועות דף כ״ח ע״א דבור המתחיל אמר רבא. ושד״ל ראה את תוספותיו בכ״י על מסכת עבודה זרה. ועיין בצונץ בנ״ל. שפ״ר.

צוארם לטבח, איש את רעהו חִזֵּק, ויבחרו למות איש בחרב אחיו היהודי מנפול בידי מלאכי משחית עבדי פּ י ל י פ · כמאה איש שרף מלך צרפת חיים, ובידים נוטפות דם חללים שב לפאריז, ויתפוש את הצלב לעלות ארצה ישראל שם להלחם שם בשם אמונתו נגד המושלמים, רק להילדים הפחותים משלש עשרה נתן חנינה ולא המיתם 1) ·

כל עמל אירופה הנוצרית לשוב ולכבוש מיד הגבור האדיר והנאור סאלאדין את ירושלים ומסִבֶּיהָ עלה בתהו · ר י כ א ר ד ל ב ה א ר י ה מלך אנגליא · בכל גבורתו היה אנוס לכרות ברית שלום, להִכָּנַע מפני המושל האישלמי סאלאדין וגם להתרפס לפניו ולבקש מידו את השלום על פי תנאים, משפילים כבוד עמי הנוצרים, ומכל תקות הנוצרים לתקוע יתדם בארצות המזרח, לא עלתה בידם לעשות גדולות אחרי מלחמת מאה שנים, כי אם לבקש רחמים מאת המחמדיים, כי יתנו לאמוני הנוצרים הבאים לבקר את קברות קדושיהם, להיות בירושלים ולהשתטח על קבר מיסד דתם · הנה כן ראתה הכהונה הקתולית, כי עליה לדרוש עוד הפעם את אמוני דתה, לשוב ולאחוז את הצלב — לאסוף מחנות אנשי חיל ולעלות ארצה ישראל — לחפץ זה היה דרוש להלהיב לב בני העם, להגביר כח הקנאה הדתית ולשוב להאחיז את שלהבת הקנאה הזאת בלבות ההמונים, אשר כמעט שכבתה מרוב ימים · האפיפיור א י נ ו ק י נ ט ו ה ש ל י ש י, שהיה עומד על דעתו ותקיף בדעתו מכל נשיאי האמונה הקתולית שקדמוהו, קנא קנאה גדולה לאלהיו ויאמר להוציא את המחשבה הזאת לפעלה, א י נ ו ק י נ ט ו השלישי שָׂם משרת מגיד ודרשן על שכם האיש פ ו ל ק ו מ נ י י ל י ו, האיש שעד הנה היה קל הדעת ובעל עברה גדול מאד, וישלחהו לכל הערים והכפרים להלהיב לב אמוני הכנסיה בדרשותיו ולשים עליהם תָו־הצלב לאות הִכָּנְסָם בברית אנשי מלחמה להאמונה · האיש הזה היה דומה בדרכיו ומעלליו כהכומר הדרשן למלחמת הצלב ר ו ד ל ף, וכמוהו מצא בשנאת ישראל כלי למעשהו, ובדרשו לגזול ולחמוס את היהודים עשה נפשות רבות למסע־הצלב, בתקות בני האספסוף לאבול שלל היהודים · לראשונה דרש ברבים, דבר שמטת החובות שמחויבים הלָוִים הנוצרים המתנדבים לצאת בצבאות מסע הצלב למַלְוֵיהֶם היהודים — כי מכיון שנעשו אנשי צבא בהמלחמה הקדושה נפטרו מסלוק החובות · אז נמצאו רבים מהחורים (הבארונים) בצרפת הצפונית, אשר נתלהבו מדברי הדרשן פ ו ל ק ו, או כי התראו לנלהבים, ותאחז בצלב ידם ויהיו לאנשי צבא הקדוש · ואחרי כי באה תורת הקנאות הזאת

---

1) הדברים שבסימני ההסגר הם מלשונו של רבי אפרים מבונא במגלתו · המקורים הלועזיים (ר י ג ו ר ד) והעבריים (רבי אפרים מבונא) מובאים בציון ט׳ בסוף הספר, ופה אביא רק ראשי פרקים מדברי ר ב י א פ ר י ם מ ב ו נ א לאמר: „זכור ה׳ מה היה לנו" . . . כי רצח גוי בעיר ב ר י י"ש אשר בצרפת יהודי אחד, ויבאו קרוביו, ויצעקו אל גברת הארץ, והרוצח היה עבד מלך צרפת, ויתנו לה שחד לתלות את הרוצח ויתלוהו ביום פורים · וישמע מלך צרפת, (פ ה י ל י פ אויגוסט) הרשע אשר גרשם מעל אדמתו בשנת ד"א תתקמ"ו כל היהודים ויקח את מ מ ו נ ם, הוא ברשעתו מתחלתו ועד סופו · ויבא אל ב ר י י"ש ויצו לשרוף את היהודים, מקצתם עשירים גדולים חשובים וכשרים, ומקצתם רבנים גדולים ולא אבו וכו׳ — · הדבור הזה במגלת רבי אפרים מבונא הוא מסופק לאיזה מאורע הוא מתיחס, ולדברי הרב המחבר (להלן ובציון ט׳ בסוף הספר) סוף דבריו מתיחסים אל הרדיפות באנגליא בימי ריכארד לב־האריה · שפ"ר ·

אל לבם , וגם היהודים העשירים מלפנים התרוששו עתה מאד לרגלי שמטת החובות , ולא היתה עוד תקוה להאצילים הגאיונים אלה לקחת את כספם ויגרשו אותם מכל מקומות מושבותיהם באחֻזות ממשלתם 1) . — ומה מאד השתוממו בני הדור ההוא לראות , את אשר לא האמינו , כי המלך הקשה לישראל כהמן , פ י ל י פ אויגוסט — הצר הצורר את יהודי ארצו , לגרשם מן הארץ ולקחת את רכושם , המלך הזה שב ורחם אותם , ויקרא אל הגולים לשוב לנויהם ולשבת שנית בכל ערי ממשלתו (בשנת 1198 = תתקנ"ח) . מעשה החסד והמישרים , היוצא חוץ לגדר ושיטת המלך שונא ישראל זה , המלך שהיה נודע ברוחו הקשה ועושה כל מעשיו על פי שיטתו וחשבונו , העיר פלא והשתוממות רבים מבני הדור ההוא . נראה הדבר , כי עשה זאת פ י ל י פ בכַוָּנָה להכעים את הכהונה והאפיפיור העומד בראשה, יען כי בעת ההיא עמדו ראשי האמונה לשטן לחפצו ותאות לבו . — הוא אמר להַפְרֵד בספר כריתות מאשתו הפרינציסה בת מלך ד א נ י ה א י נ ג ב ו ר ג , כי אמר שקרוב הוא לה , ואין קדושין תופסים בה , ויגרש המלך את אשתו , ויאָרֵשׂ לו אשה אחרת . אך האפיפיור אינוקינטי , שחשב עצמו לאפוטרופוס על כל מלכי אירופה ונשיאיה , וכי בלערו לא יוכל להתקיים מפעל כזה ; דרש בחזקה מאת המלך , להוציא את אשתו השניה ולהגלותה מן הארץ , ולהשיב שנית לארמונה את המלכה א י נ ג ב ו ר ג , ואם לא יתעשת ולא ישמע לקול אבי הכנסיה הקתולית , והיה הוא וארצו לחרם (Jnterdict) . לראשונה צחק פיליפ בקרבו על האימה היתרה אשר תטיל עליו הכהונה הגדולה , ובעברתו על האפיפיור וקדושיו , המתנשאים להיות מלכי מלכים ולהכעים את האפיפיור וקדושיו הטה חסד ליהודים . ראו זאת חורי הארץ הבארונים, ויתעוררו גם מקצתם להטות חסד ליהודים ולא יספו לגרש אותם מאחֻזותיהם . בהשקפה ראשונה נראה , כי שבו המלך והבארונים להיטיב ליהודים את כל הרעה אשר גמלו להם , כי לבם מלא עתה אהבה וחסד עולם להנרדפים — המגֹרשים, כי קרובים הם ללבבם וישוב היהודים על אדמת ממשלתם הנאה להם והנאה לבני ארצם . — האצילים האלה היו נראים כמוקירים את היהודים ומקפידים איש על אחיו , אם בחרו יהודי אחד הבארונים לצאת מאחֻזתו לשבת על אדמת אחד משכניו ; קראו להם בקריאה של חִבָּה לשוב לשבת בחצרותיהם ובטירותיהם, כרתו ברית ואמנה בינם לבין עצמם , כי לא יקרא אחד מהאצילים את יהודי האציל שכנו לשבת על אדמתו, גם השביעו את היהודים לבלי צאת מארצם 2) . — אבל האהבה והידידות היו רק למסוה על תאות הבצע וחשקם למלא נפשם מהון היהודי . בעיני המלך והבארונים אשר בצרפת הצפונית נחשבו היהודים לספוג — הסופג בקרבו אוצרות זהב, אשר בסחטם אותם ומצא דֵי־זהב למלא חוריהם טרף, ובעין יפה הביטו על היהודים המתעשרים בעמל עניי העם , למען תמצא אח־י כן ידם לקחת להם את הונם ורכושם . עוד בשנת 1198 = תתקנ"ח עשה פ י ל י פ חוזה עם הגראף ת י ב ו (Thibaut) איש

1) Robert de Auxerre , Bouquet XVIII. 274 ; Ville-Hardouin, Chronique de la prise de Constantinopole I.

2) ספר חסידים סימן תכ"א , ובספר סמ"ג לרבי משה מקוצי סימן ע"ג . עכ"ל הרב המחבר , ולהוסיף על זה יש שכן נראה גם מספר חסידים סימן תכ"ג המתחיל: „שר אחד היה רע ליהודים וכו' וסימן תכ"ד המתחיל : בעיר אחת היה שר וכו'" . שפ"ר .

שאמפאני, כי עליהם לבלי תת לשבת על ארמתם את היהודים שיצאו לגור ממדינת מושל האחד למדינת המושל השני — כי על שני עושי החוזה להשיב לחברו את יהודי מדינתו 1). אך פיליפ היה מאלה אשר כל היוצא מפיהם שקר, ולא הקים את דברו, ולא השיב להגראף משאמפאני, את היהודים הרבים, אשר יצאו ממדינת שאמפאני, שהיתה אז מלאה יהודים לשבת במדינת פראנציה. בגלל הדבר הזה היתה איבה בין המלך ובין הרוזנית אלמנת הגראף תיבו — האשה בלאנש מושלת שאמפאני. הריב הזה נתחדש ונתחזק בצאת היהודי העשיר קריססלין משאמפאני לשבת בפאריס. בדברי פיוס ורצוי וגם באונס — שב קריססלין לשאמפאני, וישב שנית על ארמת הרוזנית תיבו והמלך והמושלת הזאת חדשו את דברי הברית והאמנה, להשיב איש איש את היהודים אשר יצאו ממדינת ממשלתו למדינת שכנו 2).

המנהג הזה אשר עוד מעט ויהי לחק־נמוסי בארץ מימות פיליפ אויגוסט שלל מהיהודים בצרפת הצפונית את היקר במשפטי האדם באשר הוא אדם — חפשי בן־חורין — את חרות היציאה ממקום למקום והישוב לאיש ואיש באשר ייטב לו ובמקום שפרנסתו מצויה לו, ומני־אז והלאה היו לעבדים משעבדים לאדוני המקום שנולדו שם. אם נועז יהודי לצאת ממקום שבתו, היה מושל המקום מחזיק בנכסי היהודי ומוכרם. בהעת הראשונה לא נתקררה דעת היהודים במעשים כאלה, ולבם התרגש מאד, כי, הם, שנחשבו עד היום לבני חורין כהפרשים או האבירים, היו עבדי עולם העומדים ומשעבדים לקרקע המקום שנולדו בו. בגלל הדבר הזה היו דברי רבנו יצחק הזקן (ר"י הזקן) לאמר: „היהודים הבורחים מעירם והשר „מחזיק בקרקעותיהם שאין בהם (צ"ל עליהם) טסקאות, ואפילו יש בהן (עליהם) „טסקא, אם הניח (הבורח) הקרקעות ביד אחרים לפרוע מהם טסקא. — אם בא „ישראל וקנאו מיד השר מחזירה לבעלים ונוטל מה שהנהו, כי אין זה דינא „דמלכותא אלא גזלת השר; כי ראינו במדינה שבסביבותינו, שמשפט „היהודים לעמוד (להתהלך בארץ הנה והנה) כמו פרשים בני חורין „כמו (ריטטער) בכל מקום שירצו, ובדין מלכותא היו תופסין, שלא יחזיק „המושל בנחלת היהודים כשיצאו מעירו, וכך היו נוהגים בכל ארץ בורגוניא, „ואם יש מלכות שבא לשנות את הדין ולעשית דין לעצמו אין זה דינא „דמלכותא, שהרי זה הרין אינו הגון כלל" 3). דברי הר"י היוצאים מנהמת לב— עדות נאמנה היא ליהודי צרפת בדור ההוא, איך דאבה נפשם על כבוד החרות אשר גלה מהם. במשך הימים היה מעשה העריצות הזאת לחק ומשפט הארץ. אך לא לבד כי היה מני־אז היהודי רצוץ משפט החרות — לצאת ממקום למקום, כי אם גם בהמשפט האנושי, בתורת הקנין — תורת שלי ושלך, אשר בלעדה אין תקומה לחברת מין האדם. גם בזה נבדל היהודי לרעה. „רכוש היהודים — הוא קנין הבארונים" 4)

1) Ordonanres des rois de France I. 44. Brussel, usage général des juifs de France I. 1. 2. p. 39.

2) בהנ"ל. 3) תוספות בבא קמא פרק הכונס דף נ"ח ד"ה אי נמי. עכ"ל הרב המחבר. ואני הוספתי להביא בפנים כל דברי הר"י הזקן כצורתם, והדברים הסגורים בחצאי לבנה הוספתי להסברת הדברים. שפ"ר.

4) Les meubles aux juifs sont au baron.

היה מני־אז יסוד תורת המשפטים בספר החקים אשר לצרפת הצפונית בכל דבר חק ומשפט הנוגע ליהודים. המלך והבארונים התירו ליהודים להלוות כספם בנשך במדה גדולה מאד (שני דינר מליוור אחד) בעד שכר המתנה במשך שבעה ימים, וזאת עשו כי ידעו, אשר אם ירכוש היהודי כסף ויפול הרכוש בידם בזמן קרוב או רחוק. בכל ההגבלות והצמצומים, שצמצם והגביל פהיליפפ, הוא והבארונים עמו, וביחוד: גווידו מדאמפיררא והדוכסית (הערצאגין) מטרוי״ש את חקי אזרח וחקי אדם את היהודים יושבי צרפת, מצאו הם — המלך ושריו — בהם תועלת לנפשם יותר רב מתועלת הלוים הנוצרים. את שטרי החוב שנותן הלוה הנוצרי למלוהו היהודי צריך להיות נכתב בידי סופר ונאמן המשפט (הנוטריון) וחתום בחותם הממלכה, שהיה נמצא בידי צירי העם (Notablen). בגלל הדבר הזה, היה נודע ומפורסם למושלי המקום, כל עסק בדיני ממונות שנעשו בין יהודים לנוצרים. מכל עסק־כסף הרים מושל הארץ את תרומתו (Cens). בין מערכת החקים האלה נמצא חק אחד, לפי מדת הצדק והמישרים לאמר: אסור להיהודי להלוות כסף על משכנות כלי־הקדש לצרכי עבודת אלהים בבתי תפלות הנוצרים, אך תוך כדי דבור נאמר תנאי אחד המוכיח את סבת החק הזה, וכוונתו לאמר: יוצא מכלל האיסור הזה אם המלך או הבארונים ממשכנים את כלי הקדש אז מותר להיהודים לקחת הכלים במשכנתא. — היהודי היה נערך על פי קנינו ורכושו. כל היהודים נחשבו כעבדי עולם, חפצים המביאים ריוח ידוע לבעליהם. אחד המורים מכר את כל הונו וקנינו להדוכסית המושלת בשאמפאני — את כל רכושו במטלטלים וקרקעות ויהודים 1). — אמנם כן בגלל החק החדש הזה היו היהודים למצער בטוחים, כי לא יגרשו אותם מן הארץ, יען כי צאתם גרמה הפסד מרובה למושלי הארץ. אך מני־אז היו צפויים אל אלפי נגישות וירעצום ויוצצום באין חמלה. היהודים היו לעבדים משעבדים שעבוד־עולם למושלי הארץ ועומדים על הקרקע, לבזויי אדם שאין להם משפט אנושי כלכל איש ואיש וירדו פלאים גם בכבוד נפשם פנימה וכבוד האדם המוסרי. כל עסקיהם ומשלח ידם היה מהיום ההיא הכסף, ואותו שקדו להרבות להם, למען תמצא ידם למלא נפש מעניהם מציקיהם. הכהנים מצאו עתה פתחון פה להעלות חמת בני עם הארץ על היהודים, השנאה גדלה מיום אל יום, וכמצורעים טמאים הבדילה אותם הכהונה הנוצרית מעולם עמי הנוצרים. הבישוף אודו מפארים, אשר הוציא לאור תורת דיני הכנסיה (Kanonische Constitution) בשנת 1197, אסר על הנוצרים לקנות בשר מהיהודים, להתוכח עמהם בעניני אמונה, ובכלל להתרחק מהם 2). העוברים על האזהרות האלה יהיו נבדלים מקהל המאמינים, ועליהם תחול קללת החרם. לולא התשוקה הגדולה לעסוק בתלמוד, שנטבעה עמוק עמוק בלב יהודי צרפת הצפונית, לולא עבודת הרוח הזאת אשר הציל אותם מרקבון מוסרי והשחתת הנפש, כי אז ירדו יהודי צרפת עוד יותר פלאים והיו לזולת מין האדם, כאשר אמרו שונאיהם לעשות להם, וכאשר תארו אותם; התלמוד לבדו הוא שהציל את כבוד נפשם ויקר תפארת הרוח, לבל ישקעו בטומאת הנפש להיות בבהמות־שדה וחיתו־טרף.

---

1) Brussel ibid. (2 Mansi concilia T. XXII. p. 683, 85.

שלשה תלמידי רבי יצחק הזקן מלאו (אחרי מותו בשנת התק"ס) מקומו בעסק התורה וחקר התלמוד בצרפת רצפונית: רבי יהודה סיר ליאון בן רבי יצחק החסיד מפארים (נולד—תתקכ"ו, מת—תתקפ"ד = 1166—1224) 1); רבי שמשון בן אברהם משאנץ הידוע לנו בשם הר"ש משאנץ (מת לפני שנת תתקפ"ו) 2) · ואחיו רבי יצחק הצעיר או הריצב"א בעיר דאמפירה · שלשה אלה תפשו ישיבות ויוסיפו ללמד את התלמוד כפי המורגל ודמקובל עד זמנם, השיבו על שאלות בדיני האסור והמותר, החייב והפטור, חברו „תוספות" מדעת עצמם (תוספות חדשים) ומהם הגיעו לנו „תוספות שאנץ". דרך חדשה לא כבשו שלשת חכמי התלמוד בצרפת הצפונית; מחכמות ושיר ומליצה לא ידעו דבר ולא הרגישו כל צרך בהם, וגם את כתבי הקדש ידעו והבינו רק על פי דרך ההגדה והדרשה · ההתעצמות להפקיע את ההגיון בכתבי־הקדש משעבוד הדרשה וההגדה ההתעצמות להעמיק חקר בכתבי־הקדש על פי פשוטו של מקרא ודרכי הלשון העברית, שמצינו אותה בהדורות הקודמים, בין חכמי צרפת שלפניהם: רבי מנחם בן חלבו, רבי יוסף קרא, רבי שמואל בן מאיר (הרשב"ם) ואחיו רבנו תם, חדלה עתה מכל וכל ויד ההגדה והדרשה בכל משלה. כל מעינם שמו שלשת הרבנים האחרונים הנזכרים למעלה רק בהתלמוד, הוא היה כל חכמתם ולא ידעו דבר מכל דנמצא מחוץ לתחום התלמוד · רבי שמשון משאנץ, אחרי עליתו לארץ הקדושה (בשנת תתקע"א) חבר פירושים על משניות של המסכתות שלא נמצא להן תלמוד (ז־עים וטהרות) 3), אך גם בבאוריו למשנה לא חדש מנפשו דבר ולא כבש לו דרך לבדו, כי אם הוסיף ללכת בדרך „בעלי התוספות" שקדמוהו · התלמודי הזה וחבריו לא היו נעדרי כח החריפות וחריצות השכל, כי אם חסרה להם ההשקפה הבהירה והמקפת את כל חלקי העיון · הר"ש משאנץ חשב את הקראים לנבדלים וגם לא שם לבו לזה, שבהרבה דברים הם מחמירים על עצמם יותר מהרבנים — לא לבד כי אסר להתחתן עמהם, כי אם גם גזר אמר, כי דינם כדין עובדי־אלילים. ופתם פת כותי, ויינם יין נסך 4) · — רבי יהודה סיר ליאון חבר ספר מוסר הנקרא „ספר חסידים" 5) · תעודתו להורות דרכי החסידות ומנהגיה · הספר

---

1) עיין ציון א' סימן ג' בסוף הספר. 2) הוא מת לפני רבי יוסף עקנין תלמיד הרמב"ם כיוצא לנו מאגרת רבי אברהם בן הרמב"ם הנקראה „מלחמות השם" עמוד ט"ז. עליו ועל אחיו הריצב"א, עיין צונץ צור ליטעראטור. מעמוד 34 והלאה. עכ"ל הרב המחבר. ולבאר דבריו אומר: הוכחתו שמת לפני רבי יוסף עקנין היא מזה שרבי אברהם באגרתו, אשר בה מזכיר את ר' יוסף הנ"ל בצרוף המלה „ז"ל", וידוע שמת בשנת תתקפ"ו, ובאותה האגרת בעצמה אומר רבי אברהם: „והקול שהוציא השקרן עלי שאני נדיתי את הרב ר' שמשון ז"ל לכבוד הצדיק אבא מארי ז"ל" וכו', הרי מזה שגם הר"ש משאנץ מת כבר לפני תתקפ"ו. שפ"ר.

3) עיין דרכי המשנה לפֿראנקעל מעמוד 329 והלאה. המכתב הנזכר בפאה פרק א' משנה ד' יוכל היות אותו המכתב בעצמו הנמצא בכ"י די־ראסי מהר"ש לרבי מאיר (נומר 772, 7.)

4) שו"ת הרדב"ז חלק שני סימן תשצ"ז.

5) בעל היוחסין אומר מפורש, כי רבי יהודה בן יצחק תלמידו של הר"י המחבר „ספר הכבוד". בעל שלשלת הקבלה יאמר: רבי יהודה החסיד מפארים, מחבר הצוואה, היה תלמיד הר"י וחבר „ספר חסידים" — ש„ספר הצוואה" נספח אליו. אזולאי בשה"ג בערך הנ"ל נוגע בהשאלה: אם רבי יהודה החסיד מפארים או רבי יהודה החסיד מרעגענשבורג הוא המחבר „ספר

הזה מלא אמונה תמימה ומדות טהורות, נובעות מרגשות מוסר וצדק שמרגשת הנפש התמימה, נפש ילד טהורה מכל חלאת חטא כעצם השמים לטהַר. עם המוסר ותורת המדות הוא מלא גם דעות מוטעות הזיות, ואמונות הבליות. כבמחזה נשקפים לנו מבעד הספר הזה חזיונות הזמן ההוא ושפלות הרוח של יהודי צרפת לרגלי גזרותיו של פ̄ היליפפ אויגוסט. — בו נחזה — יראת־החטא במדה גדושה ונפרזה, אשר תאמין כי בכל פסיעה ופסיעה ידוש האדם עברות ברגליו, כי חטאות האדם עצמו ורבו וכלו מלא עונות — בצאתו וקומו בשבתו ובלכתו; בספר הזה נחזה חזון־מעציב — חזין נפש איש בן ימות הבינים. אשר בכל תשוקה גופנית והתעוררות רוחנית יחזה את השטן או היצר הרע האורב לאדם לצודהו למדחפות; קטנות־לב ומוחין, אשר בכל מקרה קל ומעשה כל שהוא יראה חָרבן עולמות ובנינם. ישנם בספר חסידים תורות ומשפטים הראוים להיות נשמעים מפי חכמי עולם מחוקקי דור ודור: כן יאמר: „הבושת והאמונה נצמדות „כשתסתלק האחת תסתלק חברתה" 1); — „לא יאמר אדם הואיל והקנאה והתאוה „והכבוד דרך רעה ומוציא את האדם מן העולם אתרחק מהם ביותר לצד האחרון „עד שלא יאכל בשר ולא ישתה יין ולא ידור בדירה נאה ולא ילבש מלבושים „נאים וכו', גם זאת דרך רעה היא, וחייב אדם להתרחק ממנה, וההולך בדרך זו נקרא „חוטא" 2); — „מי שאינו מבין לשון עברית והוא ירא שמים ורוצה לכוון, או אם תבא „לפניך אשה אמור להם שילמדו התפלות בלשון שמבינים משיתפלל בלה"ק, כי התפלה „אינה אלא בהבנת הלב ועל זה נאמר: יען וגו' בפיו ובשפתיו כבדוני ולבו רחק ממני" 3);

חסידים", ולא יבא לידי פתרון, יען כי יצא לדון על יסוד הקדמות מוטעות. הפתרון יבא לנו מאליו אם נניח, כי „ספר החסידים" ו„ספר הכבוד" ספר אחד הוא בבחינה זאת: אחד האחרונים (אשר סימניו נכרים לנו מסימן תרצ"ו) הסב את שם „ספר החסידים" ל„ספר הכבוד", ועם שנוי השם הוסיף בו גם דברים מספרים אחרים (רב סעדיה גאון, רבנו נסים והרמב"ם). בשלשה מקומות נזכר ב„ספר חסידים", כי הדברים שבאו בו בקיצור, באו ב„ספר הכבוד" באריכות, ויאמר: „הכל מבואר ב„ספר הכבוד", או „ושאר דברים כתובים על ספר הכבוד" (סימן קצ"ז, שכ"א, תס"א). הדברים, אשר רבי אליעזר מגרמיזא (ווארמס) ורבי משה תקו מביאים מ„ספר הכבוד" נמצאים ב„ספר חסידים" (אוצר נחמד חלק ג' עמוד 65—67). מזה נראה, כי „ספר החסידים" נתקצר מ„ספר הכבוד". והנה בספר החסידים שלפנינו (דפוס בולוניא רצ"ח הוצאה ראשונה) נמצאים מלות ומבטאים שלמים בלשון צרפת: בתחלת הספר סימן ג' אומר: זכר צדיק לברכה, זכר צדיקו של עולם לברכה, בכל פעם שאנו מזכירים את ה' הנכבד והנורא חייבים אנו לברכו בלשון הקודש: יתברך שמו, ובלשון לע"ז: שי"ט בנידט או לואיז [לאמר: soit bénédit ou soit louéz] וכן עוד במקומות אחרים, ובכלל בכל מקום שמזכיר לעז מביא מלות צרפתיות, ורק כשהוא כותב בפירוש לשון אשכנז נמצאות שם מלות אשכנזיות. ובכן אין ספק, כי צרפתי היה מחבר „ספר הכבוד" או „ספר החסידים" ולא אשכנזי (רבי יהודה החסיד מרגענשבורג), וכשזכינו לדין שמחברו היה רבי יהודה והיה צרפתי ונקרא בשם „החסיד", הנה אין ספק שהוא רבי יהודה החסיד מפארים. — „ספר החסידים" היה נקרא גם כן „ספר החכמה והחסידות" וגם „ספר החכמה" בסתם. הרביתי להעיר על הפרט הזה, יען כי כל הנחות צונץ בענין זה (צור ליטעראטור מעמור 123 והלאה) אינן נכונות.— מאליו מובן כי „הצוואה" שנספחה להספר בההוצאות המאוחרות היא גם תוצאת זמן מאוחר.

1) ספר חסידים סימן ק"ב.

2) הנ"ל סימן נ"ב. והנה אנכי לא ארע מדוע הביא הרב המחבר דברי בעל „ספר חסידים", הלא המה דברי הרמב"ם בלשונו בהלכות דעות, ולפי דבריו בעצמו בהערתו הקודמת איש אחרון הוא שקיצר דברי „ספר הכבוד" והוסיף דברי מחברים אחרים, ואם כן אין הדברים האלה שייכים בלל לרבי יהודה החסיד מפארים ותכונת זמנו, שפ"ר. 3) הנ"ל תקפ"ח, תשפ"ה, ת"ד

„כשם שאתה צריך להיות נוהג באמונה עם ישראל, כך אתה צריך להתנהג עם „הנכרי, ואם טעה הנכרי מעצמו, תודיעהו לבל ידע הוא אחר כך ויתחלל שם „שמים על ידך" 1); — „אם היהודי הוא מוכס ודורש מנכרים מכס גדול מאשר „מישראל נענש בעניות" 2); — „אף על פי שאמרו מותר לשנות מפני דרכי שלום, „אין זה מדת חסידות, והחסיד אינו משנה דבורו לא לנכרי ולא לישראל, ואפילו „לאמר אין לי מעות, אם הנכרי דורש להלוות לו מעות אסור, כי מה שמותר „לשנות הוא בדבר שכבר עבר, אבל לא במה שהוא עתה" 3); — „אסור לגנוב „דעת ישראל ודעת נכרי, ה' מושיע ענוים, אם הם בני ישראל או נכרים, על „כן אסור לגנוב ולהטעות את כל איש" 4); — „איש ישראל (ראובן) שרוצה „להרוג את הנכרי, החובה על ישראל (שמעון) אחר להתחבר עם הנכרי (למנוע „את חברו הישראל מבא בדמים וגם להלחם עמו") 5); — „אל יעשה אדם עולה „להנכרי, וכסף של בעלי־רבית, צרי־עין ומגלחי־מעות (הזיופים האלה היו נהוגים „בימי הבינים, וכמה פעמים העלילו על היהודים שהם גוזזים את המטבעות. שפ"ר) „ירדו מנכסיהם ובניהם נתפרדו בארצות נכריות, וכשם שאתה צריך להתנהג „בנאמנות עם ישראל, כך אתה צריך להתנהג בנאמנות עם הנכרים, ואם יטעה הנכרי „צריך אתה להחזיר, ומוטב לו לאדם שיצטרך לבריות ממה שיקח ממון נכרים „ויברח ויתחלל שם שמים ויאמרו הנכרים על כל היהודים: גנבים ורמאים" 6).

הדברים האלה נאמרו בא תם הימים, כאשר חשך־הבערות כסה ארץ, והאדם באדם שלט לרע לו, והיהודים היו לבז ולמשסה בידי מושל רשע ושואף בצע מעשקות פהיליפפ אויגוסט. עם תורת אהבת הבריות, תורת חיים ואהבת חסד נמצא בספר חסידים אזהרות כאלה: „תשמח בתולה במחול—לבדה, אך בחורים— עם זקנים יחדו, ומה שנאמר (זכריה ט') ילדים וילדות משחקים ברחובותיהם—ילדים „לבד וילדות לבד, ובתהלים נאמר בחורים וגם בתולות ולא עם בתולות". וראיה לדבר שאסור להִוָעֵד בעלי שני המינים למקום אחד, הוא מספר: „מעשה „באדם אחד שהיה רוכב יחיד בלילה לאור הלבנה, וראה חיל גדול עגלות גדולות „ורבות, ועל העגלות בני אדם והמושכים—גם כן בני אדם, וכאשר שאלם „השיבוהו: כשהיינו חיים באותו עולם היינו משחקים וכו' ועכשיו אנחנו נענשים" וכו' 7); — כל הספר מלא אמונות הבליות והויות מעשיות בשדים ושדות ובמלאכי חבלה; הוא הראשון להגדה שהיתה מרעשת לב בני הנעורים כי „נשמות המתים „קמות מקבריהן בחצי הלילה ומתפללות בבית הכנסת וקוראות בתורה, והחי הרואה „אותן ימות בימים מועטים" 8); — „בליל הושענא רבה יציאת הנשמות מקבריהן „ומתפללות בעד החיים" 9); — מעשיות במכשפים ומכשפות נמצאות במדה גדולה 10); — אזהרה שלא לכרוך ספרי־קדש בעור שהיו כורכים בו ספרי ספורים בלשון לעז 11); — מהקפדתו על המנהגים הקלים נדע מזה שאומר; „לא יאמר „(ינגן) נגון של תורה (בקריאת התורה בצבור) לנביאים וכתובים ולהפך, שכל נגון

1) ס"ח סי' שצ"ה. 2) הנ"ל תכ"ה (ובמקצת דפוסים נשמט). 3) הנ"ל תכ"ו, תתקע"ט
4) הנ"ל ו', ס"א. 5) הנ"ל תתרכ"ב. 6) הנ"ל תתרע"א—תתרפ"א.
7) הנ"ל תס"ח, תס"ט. 8) הנ"ל תשי"א. 9) הנ"ל תנ"כ,
10) הנ"ל ת"ס—תס"ח, תע"ז ובכמה מקומות. 11) הנ"ל תכ"ב.

„הוא הלכה למשה מסיני שנאמר והוא יעננו בקול , ולא תסיג גבול שגבלו „ראשונים" 1) ; — „וכן המשנה מנהג ראשונים פיוטים וקרוב"ץ שהנהיגו „לאמר קרוב"ץ הקלי"ר ואומר קרוב"ץ אחרות עובר על בל תסג גבול „עולם וכו' 2) ; — תפלות בחרוזים , כתפלות והפיוטים של הספרדים „אין לאמר בבית־הכנסת , כי נעשו על פי משקלי הפיוטים הלועזים" 3) .

אזהרות אחדות מוכיחות על צרות הדור שנכתבו בו מנהגי חסידות אלה — לעת צרות מסעות הצלב : רבי יהודה החסיד מזהיר : שלא ללכת בבגדי כהניהם , שלא לספר ראשיהם בגלוח באמצע (טאָנזור) „שיהא דומה להם", או לשום שתי־וערב על הבגד , להטעות את הנכרים (שידמו כי הוא מנוסעי הצלב וכו') 4) ; — „בית „שנהרגו בו על קדוש־השם , והדם נתז על החומה ועל האבנים , אין לטוח בסיד „קירות הבית , שנאמר : ארץ אל תכסי דמי" וכו' 5) ; — „אין להקהלות לגזור „חרם , לבלי שוב לשבת בעיר אשר המושל רוצה להעביר אותם על הדת , שלא „יחול החרם על העיר גם במות המושל או בצאתה מממשלתו לממשלת שר אחר" 6) . — אמנם כן לו אמרו אז היהודים לגזור חרם על כל ערי מושב , אשר ימצאו שם בעלי־זרוע הדורשים להעבירם על דת , היה עליהם לפרוש החרם הזה על כל ארצות אירופה ולנער אבק אדמת בני אדום מעל רגליהם . — ספר החסידים היה לספר מוסר ותורת הלבבות לבני דורות רבים ועם המוסר אשר בו הקנה לקוראיו גם אמונות טפלות והזיות רבות אשר התנחלו בעם ישראל מדור לדור . — רבי יהודה סיר לֵיאון העמיד תלמידים הרבה שזכו אחרי כן לשם : רבי שלמה ממונ־פלייר (מן ההר) , רבי משה מקוצי (הסמ"ג) ורבי יצחק מווינא (בעל אור־זרוע) ואחרים , כלם טִפְּחוּ וְרִבּוּ למוד התלמוד ודרישתו בספרד , צרפת ואשכנז , וכלם הלכו בדרכיו ומחשבותיו , את היהדות ידעו מבעד עב ענן רגש הלב והדמיון , ויתנגדו לכל השקפה מושכלת ומבט בהיר בהמאור שבתורה , גם התרחקו מכל הידיעות , אשר מחוץ למחיצת התלמוד , ובמשך העת היו תלמידי רבי יהודה החסיד ראשי המדברים בין אלה שקראו תגר על הרמב"ם ועל רבני ספרד בכלל — שאחזו בדרכי היהדות הרבנית־המושכלת .

~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~

במלכות בריטניה (אנגליה) ובכל מדינות צרפת שנחשבו אז לארצות ממשלת בריטניה : (המדינות נורמאנדיה (Normandie) , בריטאן (Bregtane) , אניו־אנזשו (Anjou) , טוראֶין (Touraine) , מאֶין (Maine) , גיאֶין (Guiene) , פואטו (Poitou) , וגסקונה (Goscogne) . בכל המדינות והמחוזות האלה חיו היהודים בשלוה ובבטחה בכל ימי מלכות המלך היינריך השני 7) , שהיה שנוא מאד להכהונה הקתולית . היהודים ישבו

---

1) בהנ"ל ש"א . 2) בהנ"ל קי"ד . 3) בהנ"ל תשפ"ד (כן מציין הרב המחבר) ולא נמצא שם , וגם ביתר הסימנים חפשתי ולא מצאתי . שפ"ר .

4) ספר חסידים סימן ר"ך (ובעצם הספר הציון בטעות). 5) הנ"ל תמ"ט . 6) הנ"ל תכ"ד .

7) Radulph de Diceto (in Twisden's) Historiae anglicanae scriptores decem 647: pax Judaeorum, quam ad antiquis temporibus semper obtinüerunt (in Anglia)' Wilhelm v. Neubury (rerum anglicarum I. IV. 1): Judaei ne forte habita sub rege priore (Hein-
~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~

ישבו בכל ערי הממלכה הגדולות, ובלונדון הגיעו רבים מהם לעשר גדול, ובתיהם היו ארמוני תפארה ונדמו להיכלי מלכים 1) · קול הקריאה הראשונה והשניה לצאת למסעות הצלב, להלחם במלחמת האמונה נגד הכופרים המחמדיים לא מצא לו הֵד בלב יושבי איי בריטניה קָרֵי־רוח ובעלי דעה מיושבת; ובכן לא נמצאו עד הנה באנגליה יהודים נהרגים על קדוש השם. בחיי הצבור והקהלה ובחיי הרוח והדת שמו להם יהודי בריטניה לעינים את אחיהם בצרפת הקרובה והיו עומדים עמהם בהתחברות גדולה. אחד מגדולי תלמידיו של רבנו תם — רבי יעקב מאורליינוש, אשר שמו גדול בין בעלי התוספות, היה מרביץ תורה לישראל בלונדון · רבי בנימין מקנטבוריא (Canterbury) 2) היה גם כן מתלמידי רבנו תם — רבם של ישראל ברמרוג · — גם בן המלך היינריך השני – הגבור האביר, האדיר והנאור ריכארד לב האריה, היה כאביו רחוק מאד מקנאת הדת ומרוח שנאה ורדיפה, ויהי ביד קהלות ישראל באנגליה להתגדל ולְהִתְפַּתֵּחַ, בשובה ונחת, בהשקט ובטחה, לולא קם אז כהן־קנאי שואף דם יהודים, ויסת בם את בני העם, ויפרוס מצודתו עליהם · — ויהי ביום שום כתר מלכות על ראש ריכארד לב האריה (3 ספטמבר 1189) ותתחולל עליהם לראשונה סערת קנאת הדת ההוללה, הסערה הראשונה, אשר אחריה הוסיפו לפרוץ סערות ופרעות בימי מאה שנה, עדי גֹרְשו כלה מעל אדמת מלכות־האיים הברוכה · חג ההתעטרות של ריכארד לב האריה היה לחגא ולמחתה לכל יהודי בריטניה וחזון דמים הראשון בחזיוני־עצב ותוגה אשר ארכו כמאה שנים 3) · בשוב המלך ריכארד מבית הכניסה לארמון מלכותו, וצירי

---

rich II.) felicitas minus eis arridet sub novo (Richard). עוד יוסף הנ"ל (IV, 10): Judaei in Anglia sub rege Henrico secundo consistentes o:dine praepostero super Christianos felices et incliti fuerant.

1) Rudolph v. Coggesdhale bei Bouquet, recuil XVIII. p. 63: domus eorum (Judaeorum) quae quasi palatia regum erectae fuerant.

2) (עיין ציון א׳ סימן ג׳): Wilhelm Neubury (ibid VI. 10). Legis doctor qui ad docendos Judaeos anglicanos ex partibus vene at transmarinis.

3) הרב המחבר מרבה במקום הזה להביא לשונות בעלי המקור בלשון רומית, ולענינגו יהיה די לקוראינו בתתנו במקום הזה התמצית מדבריו: בכל שרבו מאד דברי רושמי הקורות האנגליים על הרדיפות נגד היהודים שפרצו ביום הנתן כתר מלכות בראש ריכארד לב האריה, בכל אלה לא יציעו סופרי העתים את תהלוכת המעשים והמאורעות כפי בקרת התולדה, אשר דרכיה דרכי אמת. כמעט כלם נותנים טעם להרדיפות, כי התעבר העם בהיהודים, על כי, למרות פקודת המלך, נדחקו להכנס לבית כניסת הנוצרים לראות בהוד ותפארת ההתעטרות. ושקר הדברים: סופר שלא נודע שמו (באספת Bouquet 707), נהכהן Rudulph Diceto, שהיה אז הדקן (זקן) בכנסת הכהנים בלונדון, שניהם אומרים, כי ראשי כנסיות ישראל באו לברך את המלך ומנחה בידם בעת המשתה, ולזה מסכימים גם דברי רבי אפרים מבונא (במגלתו שנדפסה ביחד עם ספר עמק הבכא בשפת אשכנז לוויענער) באמרו: — „בשנת ד"א ותתק"ן . . . באיי הים הנקרא „אנגלטר"ה . . . ביום נתן כתר מלכות בראשו בעיר לונדר"ש (Londres) בבית המלפות „אשר מחוץ לעיר, נאספו שמה עם רב מצרפת ואיי הים, ויבאו גם היהודים הקצינים והעשירים „להביא למלך מנחה, ויחלו רשעים לאמר: לא נכון שיבאו היהודים לראות בעטרה של מלך „וכו׳ . . . וידחפום ויתעללו בהם, והמלך לא ידע, ותבא השמועה בעיר לאמר: צוה המלך „להשמיד את היהודים, ויחלו להכות בהם ולהרוס בתיהם ומגדליהם וכו׳ וכו׳ . . .". גם ווילהעלם

עמים ומשפחות שונות קדמו פניו בברכה, בשַׁי ותשואות־חן, ויבאו בתוכם גם קציני בני ישראל נושאים מנחה בידיהם לתמלך ביום הִנָּתֵן כתר המלוכה על ראשו.

כמעט נראו היהודים בהיכל המלך והארכיבישוף מקנטבורי הכומר הקנאי באלדואין, קרא בזעם: „אין למלך לקבל מנחה מהיהודים, כי יֵצאו מהיכל המלוכה, כי טמאי הנפש וזועמי אלוה כאלה לא ידרכו על סף היכל המלך, ולא נכון הדבר שיראו היהודים בעטרה אשר יעטרו אותו הכמרים וחלק ונחלה אין להם בהחג הזה לכל עמי בריטניה". ריכארד לא שער מראש את תוצאות הדברים ויעש כחפץ ראש הכמרים, לצוות עליהם לצאת מההיכל. אך משרתי המלך עזרו לרעה וידחפום ויתעללו בהם. בני העם אשר עמדו מסביב להארמון ראו את צירי היהודים מוצאים בחרפה ומוכים, נדחפים ונהדפים, קראו גם הם מלא אחרי היהודים וירדפום, ויבאו עליהם באבנים ומקלות. והקול נשמע בעיר לאמר: המלך צוה להשמיד את היהודים, ויתגודדו בני האספסוף וכל אנשי חיל הצלב אשר חנו אז בעיר להרוס בתי היהודים. — וכאשר נסגרו היהודים בבתיהם ובחומותיהם הציתו השודדים אש בהם. עד כה ועד כה עבר היום וַיֵּאת לילה, והחשך פרש כנפיו על המטבח והרצח שנעשו ליהודים. לשוא שלח המלך את אחד משלישיו את ראנולף די־גראנוויל אל מקום המהומות והפרעות לדעת מה זה ועל מה זה. ההמון התהולל ויתגעש ולא נתן לציר המלך לדבר דברו. יהודים רבים נהרגו ביום ההוא והלילה שאחריו, ומרצחיהם לפני המיתם אותם דרשו מהם להמיר דתם, ואז תהיה להם נפשם לשלל. אז נהרג על קדוש השם גם רבי יעקב מאורליינוש תלמידו של רבנו תם. רֹוב בתי היהודים שלחו באש, וכל בתי כנסיות נהרסו. מבעירי הבערה אמרו להִפָּטֵר במעשיהם מהכסף אשר נשו בהם היהודים, אך האש לא אמרה הון, ותצא ללהב ותתפשט ברחובות קריה, וחלק גדול מן העיר היה למאכלת אש. מכל יהודי לונדון לא המיר דתו כי אם איש אחד — העשיר בֵּינֶדִיקטוס מיורק, אשר בחברת חברו בא אל ארמון המלך בתור ציר קהלות ישראל ושניהם גֹרשו בחרפה מהיכל המלך, ומשם סחבו אותו אל בית הכניסה, ויאלצוהו לקבל את הטבילה. וימר דתו למראה עין. — ביום השני נודע לריכארד סבת המהימה ביום אתמול והלילה שעבר. — ובהִוָּדַע לו האמת, צוה ליסר את עושי הרעה, ראשי המסיתים בעונשים קשים ואכזרים 1). וכה היה לב ריכארד חרד לשלום היהודים, כי בפחדו לבל יצאו נוצרי ערים אחרות בבריטניה ובערי צרפת הנמצאות תחת

מניובורי (Neubury) מסמן היטב את מקום המאורע. כלם לא ידעו דבר מעזות היהודים שנדחקו להכנס לבית כניסת הנוצרים. גם סופרים אנגליים אחרים מהעת ההיא אשר יספרו פרטים שנראו כהגדות, וברוח שנאה, לא יזכירו כלל המאורע בדבר בית הכניסה, ורק מתיא פארים Matthaeus Paris המאסף מזכיר זאת. ובעקבותיו יצאו כל סופרי־העתים בבריטניה ויקבלו את המאורע המסופר בלי בקרת. המסבב הראשון למטבח היהודים היה באלדואין הארכיבישוף מקנטרבורי.

1) המקורים שנזכרו למעלה. ובמגלת רבי אפרים מבונא (וכמו כן רבי יוסף הכהן בספר עמק הבכא) יספר: „מכל אלה לא ידע המלך מאומה. וישמע את קול ההמון בעיר, וישאל: מה „קול הרעש הזה? ויאמר השוער: אין דבר, רק כי הנערים שוחקים ושמחים. ובהודע לו האמת, „צוה ויסחבו את השוער בזנבות הסוסים בשוקים וברחובות עד צאת נפשו וימת".

ממשלת אנגליה בעקבות בני לונדון לקום על היהודים ולהשמידם, ויודיע גלוי לכל עבדי ונתיני ממשלתו, לבל יזיד איש לנגוע לרעה בכל איש יהודי וישלח מלאכים למדינת נורמאנדיה ופואטו למנוע את העם מפרוע פרעות נגד היהודים 1). גם התיר להיהודי בינידיקטוס איש יורק שנתנצר באונס לשוב לתורת היהדות, כאשר הגיד לו את כל לבו, כי רק מכפיה ואונס ופחד מות קבל את הדת הנוצרית, והנהו גם עתה יהודי בלבו. באותו מעמד נמצא גם הכומר הקנאי הארכי־בישוף באלדואין מקאנטרבורי, וישאל המלך את דעתו: ויהי דברו: „אם לא יחפוץ היות בן לאלהים ויהיה בן להשטן" 2). (si ipse non vult esse homo Dei, sit homo Diaboli).

כל עוד אשר ריכארד נמצא בלונדון נחו בני ישראל מצרותיהם, אך כמעט עבר מעבר־ים לארצות ממשלתו בצרפת, לצאת במסע הצלב ביחד עם פיליפפ אויגוסט מלך צרפת, וכל הפרעות וההרגות שהיו ביום המאורע בלונדון נשנו בכל ערי האי. — לא שנאת הדת לבדה עשתה אז את הבריטנים לאנשי רצח שופכי דם, כי אם, עוד במדה יתרה, קנאתם בהצלחת היהודים ותאותם לבצע מעשקות 3). העיר הראשונה, אשר בה פרצה הרדיפה היתה העיר לין, ששם נמצאה קהלת ישראל גדולה ועשירה. אם נאמין לדברי סופרי הנוצרים, היו בעיר לין היהודים המתגרים לראשונה באזרחי הנוצרים, ויעלו חמתם עליהם בעזותם. וכה יספרו: היהודים התנפלו על אחד מאחיהם שנתנצר ויאמרו לרצחו נפש. והיהודים היו מזוינים, ויהי כאשר נס המתנצר וימלט לבית כניסת הנוצרים, ויגשו היהודים אל בית התפלה להתפרץ בו. אז שלחו הנוצרים ידיהם לכלי הנשק; ובעלי מלחמה נוסעי הצלב נמצאו גם כן במספר רב בעיר. היהודים הוכו וינוסו ויסגרו בבתיהם ובחומותיהם, אך לא נצולו מחרב רודפיהם, וימיתו באש וחרב הנוצרים. כדברים האלה יספרו רושמי הקורות הנוצרים הכהנים בבריטניה בני־הדור ההוא. אבל באמת אי אפשר, כי היהודים התגרו מלחמה בהנוצרים, יען, כי הם בעצמם יספרו: שרי המלך באו להעיר „לין" לדרוש מאזרחיה את דמי היהודים ולענשם, והם — האזרחים — שמו האשם בראש נוסעי הצלב, אשר בין כה וכה הספיקו לצאת מן העיר עמוסים שלל היהודים. רופא יהודי אחד, אשר בגלל חכמתו ומדותיו הטובות היה אהוב מאד גם להנוצרים, וידרשו בכל עת בעצתו, נהרג בידי הפראים אנשי הדמים, יען מה? יען כי הרבה לבכות ולספוד על אחיו המומתים לעיניו, וימסור דין המרצחים לשמים ויקרא בשם ה׳ לנקום נקמת הדם השפוך 4).

אחרי כן פרצו אנשי הדמים וירצחו את יהודי נורוויטש בבתיהם (6 פיברואר 1190 = תתקנ"א) 5). בחדש אחרי כן (7 מארץ) התנפלו על יהודי המקום סטאנפורד להתעלל בם ולבוז את רכושם. היום היה יומא דשוקא, ורבים מהסביבה באו אל העיר, ובתוך הבאים גם רבים מנוסעי הצלב. על רוב

1) Wilhelm v. Neubury ibid. IV. 7. Chronograph de Laon (b. Bouquet ibid).

2) כן הוא אצל Neubury ובקצת שינויים אצל Johannes Bromton.

3) Wilhelm v. Neubury ib'd. 4) ibid.

5) Radulph de Diceto, imagines historiarum b. Twyspen ibid. 651.

מספרם נשענו פורעי הפרעות, כי אם גם ישיתו האזרחים ידם עם היהודים, יהיה כחם רב להכין מטבח להיהודים ושללם לבז. הקנאים האלה אמרו לעשות נחת־רוח ליוצרם, אם יעשו רעה, לאלה אשר חשבו אותם לאייבים ויבוזו את הונם וקנינם, למצוא להם כסף דֵי־הוצאותיהם לארצות הקדם להלחם עם המושלמים ולהשיב ירושלים שנית לידי הנוצרים. באין כל סבה ותואנה התנפלו על היהודים, המיתו מהם אנשים, רבים נסו ונמלטו אל מצודת המלך, ונוסעי הצלב התפרצו אל בתיהם ויבוזו את כל אשר מצאו. לבל יפלו בידי שופטי המלוכה נסו השודדים נוסעי הצלב מן המקום ויפוצו לכל רוח. אחד השודדים האלה, אשר לא הספיקה לו העת לקחת את שללו עמו הפקיד אותו בידי אחד ממַכָּריו, וזה השני מתאות הבצע המית את השודד המרצח — הנלחם מלחמת האמונה, ובהִוָּדע חדבר היה קרוב מאד לתת את המרצח הנרצח לקדוש 1). עדת ישראל בלינקולן היתה כמעט נכונה לאיד כאחיותיה בקהלות לינן, נורוויטץ וסטאנפורד, אך כמעט הגיעה השמועה ליהודי לינקולן ויראו סכנה קרובה, ויביאו את כל הונם וקנינם אל מצודת המלך וַיִּשָּׂגְבוּ שם גם הם עד כי עברו ימי הפרעות 2).

עוד נורא מקהלות ישראל הנזכרות היה גורל יהודי העיר יורק, יען כי ביניהם נמצאו שני האנשים ראשי יהודי בריטניה עשירים בעלי הון הגדולים אז בכל הארץ; העשירים האלה בנו להם ארמוני־חמד, וימשכו עליהם קנאת בני עם־הארץ הנוצרים. העשירים האלה היו יעקב ובינידיקטוס, שני הקצינים אשר באו לקבל פני המלך ריכארד ולהביא לו מנחה בשם אחיהם וישובו בחרפה ככל האמיר למעלה. זה האחרון, כמספר למעלה נתנצר באונס וישב לתורת היהדות ברשיון המלך, אך לא ארכו הימים, וימת מהמכות אשר הוכה בלונדון. — אנשי החיל נוסעי הצלב, אשר שאפו הון זרים, תושבי העיר יורק אשר קנאו בעשירי היהודים, האצילים חורי הארץ, אשר חפצו להִפָּטֵר מן החובות אשר נשו בהם היהודים וכמרים קנאים שואפי דם הכופרים, כל אלה אנשים ממפלגות ומחלקות שונות היו ברעה אחת להכחיד ולהשמיד את יהודי יורק. כאשר פרצה דליקה, או כי יועצי רע הבעירו את הבערה לתת להמרצחים אות לנפול על היהודים בחצי הלילה. הרעישו הקושרים את בית בינידיקטוס, ששם ישבו אז רק אשתו האלמנה ובנותיו היתומות, וישללו ויבוזו את כל אשר מצאו וישאו החוצה, והבית שרפו באש, ולא נשאר ממנה שריד. ראה זאת רעהו יעקב, כי עוד מעט ותבא שֹאָה גם עליו ועל ביתו, ויצא הוא ובני משפחתו ורוב בני הקהלה מן העיר להִשָּׂגֵב במצודת המלך, ויבקשו להִסָּתֵר במבצר עדי יעבר זעם וחפצם נִתַּן להם; ובעיר יורק נשארו יהודים אך מתי־מספר. למחרת היום ההוא נפלו נוסעי הצלב על כל היהודים הנשארים בעיר, ויתפשום ויתנו לבחור אחת משתי אלה — המרת הדת או המות. ועל היהודים הנסגרים בהמצודה שמו הנוצרים ההמונים אשר בעיר, מצור, וידרשו מהם כי ימירו דתם. ויהי היום וראש שומרי המצודה יצא מחוץ למבצר, ויחשדוהו היהודים, כי חושב הוא מחשבות בגד ומעל ואומר להסגיר את המבצר בידי נוסעי־הצלב הצרים עליהם, ובשוב שומר המצודה אל שער המבצר, לא נתנו אותו היהודים לשוב ויסגרו בפניו את שערי המצודה.

---

1) Wilhelm v. Neubury ibid IV, 8. 2) ibid IV, 9.

וילך שר המצודה ויתאונן רע לפני אחד משרי המלכות הגדולים, שר המשרה — הגובערנער — בכל המדינה, על עזות היהודים, לבלי תת לו לבא בהמבצר, אשר מטעם המלך הָפְקַד הוא לראש עליו. ויקצוף גם שר המדינה על היהודים ויחזק בדבריו את נוסעי־הצלב ובני האספסוף הצרים על המבצר, להבקיע את המבצר אליהם וללכדו ברעש מלחמה, ואחרי כן לנקום נקמתם מהיהודים. ושר המדינה הביא גם גדודים מערי המחוז, למען הלחם בהמבצר עד רדתו. ששה ימים ארך המצור, והיהודים נלחמו ברוב גבורה, שר המדינה כמעט נחם על פקודתו להרעיש על המבצר; ורבים מהאצילים וחורי הארץ וגם התושבים בעלי דעה מיושבת חדלו מהלחם, כי ידעו אשר אם יִוָּדע הדבר להמלך ריכארד לא יִנָּקֵם וענש יענשם על המרותם את פקודתו לבלי הָצֵר להיהודים. — אז בא אל מחנה הצרים נזיר כומר מן הדרשנים לבוש הבדים, ויחל לדרוש דרשותיו להלהיב רוח מאמיניו בדברי קנאה ושנאה. על פני השדה ערך מערכי תפלותיו וסדרי עבודתו (Die Messe) לפני הלוחמים, המרעישים את חומת המצודה אשר בה נשגבו מתי־מספר יהודים. אז נפלה אבן מעל החומה ותרוצץ את גֻלגלת הכומר הקנאי וימת.

עד כה ועד כה והאֹכל תם בהמבצר, והרעב החל להציק את הנצורים ויראו כי אפסה כל תקוה להמלט, אז נועדו זקני העדה להתיעץ מה לעשות. ויקם מתוך העדה רב גדול בתורת מגדולי ההורנים בצרפת, אשר בא להרביץ תורתו באנגליא ושמו רבי יום־טוב — בעל התוספות הנודע בשם רבי יום־טוב הקדוש מעיר יוני 1). וכה היו דבריו (לדברי סופרי אנגליא): „האל, אשר דעת דרכיו ומחשבותיו נעלמו ממנו, חפץ לנסות אותנו במסה, כי „נערה נפשותינו ונפשוט צוארנו לטבח על קדושת שם תורתו. המות עומד אחרי „כתלנו, ואתם לא תאבו לבגוד בתורת ה׳ למען חיות עוד ימים מספר על הארץ— „הבה, נבחר במות על קדושת שם המיוחד מלחיות בחרפה כמועלי מעל בתורת „קדשנו. הנני לדרוש מכם, כי נתיעץ על אדות אשר נבחר לנו, לבל נפול בידי „הערלים ויתעללו בנו. נמות מיתה יפה, וכבודנו בקלון לא נמיר, ביד אלהינו „נפקיד רוחנו, ונפשנו תשוב אל אלה־ה זכה וטהורה כיום הִוָּלְדֵנוּ. נצא נא „בעקבות הקדושים — אדירי אמונה, אשר השלימו נפשם במורא שמים וכבוד תורתנו". רוב הנצורים הסכימו לחפץ הרב, אך נמצאו גם מוגי־לב, אשר חשבו עוד מחשבות להִנָּצֵל מכף אויביהם. עד כה ועד כה, והרב אדיר אמונה וגבור התורה חשב גם הוא מחשבות להוציא חפץ קדוש השם לפעלו. את כל יקרותיהם הונם וחמודותיהם אספו היהודים הנצורים אל מקום אחד וישרפום באש. בארבע פנות המצורה ובכל פתחי החדרים הרבים הציתו אש. הגברים שחטו את נשותיהם האהובות. יעקב או (Joceus), כנשיא קהלת ישראל נתכבד להיות הראשון, אשר תחב את המאכלת בלב אשתו האהובה, ויתכבד גם הוא להיות נשחט בידי הקדוש רבי יום־טוב, אשר ברך על השחיטה. כה מתו רוב היהודים

1) בירורי הדברים — בציון ט׳ בסוף הספר. רבי יום־טוב הקדוש נזכר בתוספות יומא דף מ"ח ע"א ד"ה יליף, ובכריתות דף י"ד ע"ב ד"ה הבא. הוא רבי יום־טוב בר יצחק מיוני ששמש את הריצב"א. ועיין למעלה בדבר גזרת ברי"ש.

הנצורים, איש בידי רעהו בערב שבת הגדול שחל אז ביום ערב פסח, ערב חג החֵרות לצאת בני ישראל מארץ מצרים 1). המעטים הנשארים, הנמצאים בתוך המצודה, אשר בכל פנותיה אחזה האש, חגרו שארית כחם לעמוד על נפשם מפני האש — למצוא מפלט באחת הפנות. הבקר אור ביום שבת הגדול (7 מאֶרץ 1190 = תתק"ן) והאויבים נגשו שנית אל המצודה ללכדה. והיהודים הנשארים הודיעו חפצם לפתוח שערי המצודה ולהתנצר, אם תהיה להם נפשם לשלל, ויזרקו את נבלות המתים מעל החומה, למען הָרֵך לב האכזרים לתת להם רחמים וחנינה. כמעט נפתחו שערי המבצר, והמצביא את גדודי נוסעי־הצלב והקושרים מבני עם־הארץ עם פרשיו ואנשי חילו הריקו חרבותיהם על ראשי היהודים המעטים, אשר נפלו על ברכיהם ובקול־בוכים התחננו אל מרצחיהם לתת להם להתנצר ולחוס על חייהם; שכורי קנאה ונקם לא הטו אזן לקול תחנוניהם, ויבַתְּקוּ אותם בחרבותיהם ומכל קהלת יורק לא נותר איש אחד, ויהי מספר המתים במצור מצודת יורק חמש מאות איש 2).

למחר ביום הראשון, יום כפות־תמרים (פאלמענזאנטאג) (18 מאֶרץ) הוכן מטבח לחמשים ושבע נפשות יהודים על ידי נוסעי־הצלב בהעיר ס"ט עדמונד 3), ובכל עיר ועיר מקום אשר נמצאו שם יהודים בכל ממלכת אנגליא הומתו רבים על קדוש־השם, ונצולו רק אלה, אשר האזרחים עמדו לימינם והגינו עליהם מחמת קנאה קנאת גדודי נוסעי־הצלב 4). בני קהלה קטנה אחת, וכלם היו גֵרים, ובה עשרים משפחות, מתו כלם על „קדוש שם המיוחד" 5). — והמלך ריכארד בשמעו את דברי התועבות האלה, חרה אפו מאד, וימלא ידי מזכירו — הקנצלר — לעשות בקרת ולענוש עושי הרשעה קשה כרשעתם. אך גדודי נוסעי־הצלב, כבר נסעו ממקומות המטבח וההרג, ויקחו עמהם את השלל והמלקוח — האזרחים והאצילים, אשר גם ידיהם נגואלו בדם ובצע מעשקות ברחו ונמלטו ארצה שאָט־לאנד, והנשארים נתנו אמתלאות שונות ויצטדקו ככל אשר יכלו, רק את שר המדינה ביורק העבירו ממשרתו 6).

לא ארכו הימים וגם טובי האזרחים תושבי בריטניה לא יכלו עוד להמציא עזר ופדות להיהודים, כאשר הגיע למלוכה אחי ריכארד — יוהאנן בלי־ארץ (Sans terre), מלך טפש ועצל, אשר בעצלותו והתמכרו לחמדות נתעבות השפיל כבוד בריטניה עד עפר, עדי נאנס לעשות את הממלכה האדירה לממלכה שפלה, הסרה למשמעת האפיפיור אינוקינטי השלישי. זה האיש יוהאן היה עריץ, ולא חנן פני מלכים ושרים, עשק ורצץ דלים גם מבני עמו ובמה נחשבו לו היהודים הירודים יושבי ממלכתו. פעמים רבות הושיבם בבתי־כלאים, עִנָּם ביסורים קשים, למען מצוא כסף כפורים; וכה רעץ וירוצץ את שארית ישראל הנמצאה עוד אז בבריטניה. ונודעו דבריו ומעשיו אשר עשו ליהודי אחד בעיר בריסטול. הוא דרש ממנו להביא עשרת אלפים מארק

---

1) Wilhelm v. Neubury (ibid IV. 10) : בדבר זמן המאורע עיין ציון ט׳ בסוף הספר.
2) de Diceto ibid. 3) ibid. 4) ibid.
5) רבי אפרים מבונא במגלתו, וכה יאמר : „ובעיר אחת שהיו בה רק גרים עשרים איש „קהל גרים איקרי קהל, והרגום כלם ולא רצו וכו׳, אך כלם קדשו שם המיוחד".
6) Wilhelm v. Neubury IV. 11.

כסף לגנזי מלכותו, ויצו לעקור את שניו, שֵׁן אחר שֵׁן, עדי הביא האומלל בידו את כל מכסת הכסף אשר דרש 1). כה ירדו פלאים יהודי אנגליה, וכה נתדלדלה גם תורתם וכל מעלות רוחם, ויהיו למפלגת בזויי־עם, אשר כל אוכליהם לא יאשמו, כל אבירי חמס וכל בעלי־זרוע קראו להם: „הב! הב!" — ובתוך הלחץ והדחק, העניות והמרדות, השפלות וההכנעה, לא היה עוד מקום לצמחי הדעת, הרחבת התורה והשלמות המושכלת.

פרק תשיעי

השקפה כללית (המשך):

היהודים באשכנז ויחוסם אל קיסר גרמני — רומי, עבדות בית המלך (קאממער־קנעכטשאפט), שרידי החקים הטובים, חֻקי חֵרות וְעֶמְדָה ברשות עצמם בהנהגת ערתם פנימה, הגזרות והרדיפות, בתי תלמוד לרבני אשכנז: רבי אליעזר ממיץ, רבי יהודה החסיד מרעגענשבורג, מגלת הצרות של רבי אפרים מבונא, היהודי זיסקינד איש טרימבערג משורר־אשכנזי בטעם המאה השתים עשרה (Minnesänger), הנוסע רבי פתחיה בעל ה„סבוב". — יהודי איטליה, האפיפיור אלכסנדר השלישי, היהודים בממלכת ביצאנץ, הקהלות בסוריא וארץ יהודה; קהלת ישראל בבגדד, נשיאות הגולה קמה לתחיה, נשיא הגולה רבי חסדאי, היהודים במסול (אוזל), היהודים אנשי־מלחמה במדינת אדערביג'אן (קרי: אדערביזשאן Aderbeig'an) אשר בקרן מערבית צפונית פרס, משיח השקר דוד אלרואי, שבטי היהודים בעלי־מלחמה בנישאבור (Nischabür), קהלת ישראל בשושן וקבר דניאל, היהודים בהודו. שבטי היהודים החפשים בערב, נשיא הגולה דניאל וראש הישיבה ר' שמואל בן עלי, הטאטארים מתיהדים, קבר יחזקאל והנוסעים מרחוק להשתטח על הקבר הזה, קבר עזרא, היהודים המומרים שבאו בברית הדת המושלמית: נתנאל חיבט־אלאאבולבְרְקָת, יצחק אבן־עזרא (בן הראב"ע) ושמואל אבן־אבאס, הקראים: יפת בן סעיד, קהלות ישראל במצרים ו„נגידם"; נתנאל חיבאט־אלא־אבן־אלג'מי, קהלות הקראים במצרים, בית תפלת משה בהמקום דימוה (Dimüh) על יד העיר פוסטט בקרבת הפיראמידים במצרים.

(מן ד"א תתקל"ב = 1171 עד ד"א תתקס"ו 1205).

בימי התקופה שהננו עומדים בה, היה מעמד היהודים בקיסריות אשכנז, כפי שנקראה בכל ימי הבינים — קיסריות רומית־גרמנית, טוב מעט ממעמדם הנורא בממלכות צרפת ובריטניה. אמנם כן שבטי אשכנז היו והנם עד היום מטבעם בעלי רגש הדת, וגם בעלי קנאה־דתית יותר מהצרפתים ויתר לאמי גזע הרומנים, ועל כן הצרו להיהודים ויציקום וימררו את חייהם, עדי היתה הארץ

1) Matthäus Paris histo ia maj r ed. Lonedn 1680, p. 229, ad annum 1210.

הזאת לפניהם לגיא־התפת; אך הקיסר והדוכסים הנשיאים עמדו לימינם, ועל כן לא משלה בהם השנאה הדתית בכל תקפה וגבורתה. הקיסרים: היינריך הרביעי בימי מסע־הצלב הראשון; קונראד השני בימי מסע־הצלב השני עשו כל מה שבכחם להגן על נפש היהודים ורכושם, ובגלל החסד הזה נתפרסמה באשכנז הדעה, כי הקיסר הוא הפטרון של היהודים, וכל הפוגע בם הוא כפוגע בכבודו ומחלל הוד המלכות, וגם היהודים המה בגלל זה עבדי בית הקיסר — או עבדי היכל המלוכה (קאממערקנעכטע). הקיסר פריעדריך בארבארוסה, הקיסר היותר עצום בקיסרי אשכנז בימים ההם שם לו למופת את קארל הגדול ויתאמץ לחקות אותו בכל מעשיו, החל להוציא את היהודים החפשים עד הנה, מחרות האזרחים לעבדות בית המלך 1).

דבר חפץ הוא לבעל בינה לעתים ההגדה הטובעת את המטבעה התולדית על יחס הקיסר הגרמני אל היהודים וכה תספר: בהחרב טיטוס את ירושלים, מתו ברעב החלק השלישי מכל בני האומה הישראלית, החלק השלישי מהם מתו בחרב הרומאים, והשליש השלישי, בני הפלטה הנשארת, נמכרו לעבדים בלי מחיר — שלשים איש בעד אגורה אחת. אז היו כל היהודים הנפוצים בארצות ממלכת רומא לקנין הקיסרים; ונגזר עליהם להיות עבדי בית המלך. לעומת זה הוטלה החובה גם על הקיסרים להגן עליהם, בשכר פעולתו של יוסף בן מתתיהו הכהן אוהב הרומאים, אשר רפא את טיטוס ממחלת שבר וכאב בראשי פרקי האברים (Gicht Orthritis). ויהי כאשר התקסר קארל הגדול ונכתר ברומא בכתר קיסרי רומא הקדמונים חלו עליו ועל קיסרי אשכנז הבאים אחריו הזכיות והחובות של הקיסרים האלה ביחוסם אל היהודים. ובכן היו קיסרי אשכנז למגיני העם הישראלי, ועם זה היו גם בני העם הזה לעבדי ביתם 2). גם בצרפת ובריטניה היו היהודים עבדי בית המושלים אדוני הארץ, לאמר, כדבר של רכוש ומקנת־כסף נחשבו היהודים להמלך או לרוזני הארצות, המדינות או הנפות, הדוכסים והבארונים, ועליהם נטל למלא צרור האדונים האלה הנקוב תמיד. כדבר הזה היה גם באשכנז, אך בשביל חובתם זאת היתה להם — למצער לפי חק־מדינה מוסכם ומקובל — הזכות לחסות בצל הקיסר המגין עליהם. דבר הלמד מעצמו הוא, כי הקיסרים היושבים על כסא אספסינוס וטיטוס, אף שאינם רומאים, כי אם מבני בניו של טיאוט (אבי כל בני גרמניה) היו מחויבים להגן על היהודים בלי תגמול ומתן שכר. אך לקיסרי אשכנז בכל ימי הבינים היה הכסף יותר דרוש ונחוץ מכל

1) אי אפשר לצמצם את הזמן שממנו התחילו לחשב את יהודי גרמניה לעבדי בית הקיסר; עיין בספרו של Stobbe „דיע יודען אין דייטשלאנד וואֶהרענד דעם מיטטעלאלטערס" עמוד 201,11. אך בדעתנו, כי זכר עבדות לבית המלך יבא גם בדברי ימי היהודים באנגליא בימי המאה הי"ב למה"נ, וכבר נתפשט אז שם הדבר הזה, ובדעתנו, כי קסרי גרמניה הגינו על היהודים עוד קודם לזה, הנה ישנן ידים מוכיחות להשערה, כי בימי המאה הזאת כבר התחילה העברות — לבית הקיסר; לזה יש לצרף, כי ההגדה הנמצאה בספר לקוטי מעשיות והגדות אשכנזיות „זאכסענשפיעגעל" תדבר על היהודים כעל עבדי בית הקיסר כדבר חק ומשפט ידוע ועומד זה מכבר.

2) ההגדה הזאת נמצאת בהספר „זאכסענשפיעגעל" (נאסף לערך 1215. הוצאת Homayer עמוד 125) ונמצאה גם בהרחבת הדברים בספר „שוואבענשפיעגעל נומ׳ 214 הוצאת Wackernagel מעמוד 206 והלאה.

מלכי הזמנים ההם; כי ארץ ממשלת להם לבדם לא היה לקיסרי אשכנז, ארץ ירושתם, שיוכלו להרים מיושביה מסים וארנוניות וכל מנת המלך; כי אם הנשיאים, הדוכסים והרוזנים המושלים איש באחוזתו, היו מעלים מנת המלך להקיסר בקצבה ידועה — מעת לעת ומפקידה לפקידה — והאדונים האלה המשעבדים להקיסר היו מקמצים מאד בתרומותיהם. הנה כן נחשב לצדק ומשפט, כי היהודים החוסים בצל הקיסר המגן בעדם יטילו מלאי לכיסו ועבדי ביתו אלה ישאו גם במשא הוצאות ביתו 1).

אך בכל אשר נחשבו היהודים באשכנז לעבדי בית הקיסר, הנה אז בימי המאה השתים עשרה למנין הנוצרים עוד היו נהנים ממקצת משפטי־אדם — משפט בני חורין. בימים ההם עוד היה להם המשפט להשתמש בכלי זין וגם לצאת למלחמת השנים פנים נגד פנים (דועלל). כאשר באה העיר ווירמיישא (וואֶרמס) במצור, נלחמו תושבי העיר היהודים ביחד עם האזרחים הנוצרים להגן על העיר לבלי תפול בידי הצרים עליה, והרבנים התירו ליהודים להלחם גם ביום השבת 2). בני ישראל בינם לבין עצמם היו דנים אז בדיני ישראל, ולא נָטַל עליהם להביא דבריהם בערכאות עם הארץ. לפרקים נמצאו גם יהודים שעלו למעלה וזכו לגדולה יתרה. להדוכס בעל הגבורה ליאופאלד מאוסטריה, הנודע בהתולדה במעשיו בהוליכו שבי את גבור עמי הנוצרים ריכארד לב־האריה מלך אנגליא 3), היה פקיד על אוצרותיו איש יהודי ושמו רבי שלמה, אשר הותירו אותו לטובה, כי, למרות תקנות כנסת הכהונה הקתולית בלאטירנה, לבלי יחזיק איש ישראל משרתים ומשרתות מבני הנוצרים, „היו לו עבדים ושפחות גוים ויהודים" 4). ובמדינת שליזיה נמצאו גם יהודים שהיו לאדוני כפרים שלמים, והאכרים היו להם עבדים משעבדים לקרקע. — אבל במדה הזאת אשר האיסור שאסרה הכהונה הקתולית על היהודים להחזיק נוצרים עבדים עושי מלאכתם, נתחזק ויהי לחק ולא יעבור, כן נאנסו היהודים למכור את אחוזותיהם בשדות וכרמים, לעזוב נחלאותיהם בכפרים ולשים מושבם בערים, כי לא מצאו להם אכרים עובדי האדמה, חורשים וקוצרים, והם לבדם בלי עזרת שכירי יום לא יכלו לעבוד את האדמה. ותהי פעולת האיסור הזה לרעת היהודים, כי משכו ידם מעבודת האדמה ויתנו רכושם במסחר ומרכֹלֶת והַלְוָאות ברבית. — גם אחרי שהיו הקיסרים

---

1) עיין על כל זה Stobbe בהנ"ל עמוד 18 ומעמוד 31 והלאה. לא נתברר הדבר מה היו המסים אשר העלו היהודים להקיסר, ואימתי הנהיגו מושלי אשכנז, כי יעלו היהודים להקיסר מס ההתעטרות (קראָנונגס־שטייער).

2) „זאכסענשפיעגעל" כהנ"ל ור"א מגרמיזא ברוקח סימן קצ"ו. עכ"ל הרב המחבר. וראיתי להביא בזה לשון הרוקח, שממנו נראה, כי היו היהודים אנוסים להלחם ביום השבת וז"ל: „מעשה שצרו על עיר ווירמש חיילות גדולות בשבת, והתרנו לכל היהודים ליקח כלי זיינם, „דאמרינן בפרק מי שהוציאוהו וכו', ועוד אם לא יעזרו היהודים את העירונים היו „הורגים עצמן (צ"ל אותם), הילכך מותר וכו'. שפ"ר.

3) בשוב ריכארד לב־האריה ממסעו בארץ ישראל, הוטלה ספינתו ברוח סערה אל חוף דלמציה, ואז נהג אותו הדוכס ליאופאָלד הששי מאוסטריה שבי, לנקום בו נקמתו, כי ריכארד הקיל בכבודו והלבין פניו כמה פעמים בהיותם יחד בארץ ישראל, וישימהו במאסר במצודת טריפעלז עד 2 פיברואר 1194. שפ"ר.

4) מגלת רבי אפרים מבונא עמוד י"ב Vtobbe p. 140. f..

למגן בעדם, היו היהודים צפויים אֱלֵי־רדיפות וחמת ההמונים. העלילה בת־ההפת, כי היהודים שותים דמי ילדי נוצרים, פלסה לה דרך גם בגרמניה ותמצא לה מסלות בלב עמי אשכנז, וכמעט נתעלמה מן העין נפש נוצרי או נוצרית, או כי נמצא הרוג בדרך לא נודע מי הכהו, שמו בני העם והמושלים אשם נפש היהודים. ויהי היום והנה ספינה באה על נהר הריינוס מקולוניא (קאֶלן) לבופארד, ועל הספינה נסעו יהודים, והנה אחריה ספינה אחרת ונוסעים נוצרים בתוכה, וימצאו מלחי הספינה השניה על יד בופארד אשה נוצרית מתה, וימהרו ויחלטו, כי היהודים נוסעי הספינה שעברה לפניהם הרגו אותה, „ויתפשו אותם ויפצעום וישליכום חיים אל נהר ריינוס ויפצרו בם לדבקה ברתם"... 1). „ואת אחר מהיהודים רבי יהודה בן מנחם, אחד מן ההרוגים היו סוחבים ומושכים סחוב והשלך במים בריינוס וביבשה מעיר לעיר וממדינה למדינה" (בחרף שנת ד"א תתק"מ). ולא רק היהודים נוסעי הספינה נתפשו ונענשו בעון רצח אשר לא רצחו, כי אם על כל היהודים יצא הקצף, ויאנסו להביא כסף ענושים כופר נפשם. ומושלי גרמניה השתמשו במקרים כאלה למלא אמתחותיהם כסף היהודים. ובהִשָּׁמַע הדבר הזה צוה הקיסר פריעדריך בעל־הזקן האדום לתת לו כופר כסף ענושים חמש מאות מארק כסף (ת"ק זקוקין), „וההגמון „הארכי־בישוף הגראף פֿהיליפפ איש היימסבערג) לקח מן היהודים אשר „בהגמוניא שלו מ"ב מאות (ארבעת אלפים ושתי מאות) זקוקים, ובבון (בונא) „נתנו ארבע מאות זקוקים, כי היו אז פה (בבונא) עשירים" 3). הארכי־בישוף פֿהיליפפ איש היימסבערג היה בכלל מושל קשה על היהודים וירעצם וירוצצם בלי חמלה בכל עת מצוא. ויהי כאשר יצא הקיסר פריעדריך למסע הצלב, הועיד אליו למועצת הממלכה, אשר מצאה אז מקום בהעיר מגנצא (מאינץ) ויוכיחהו על עשקו את היהודים ועל כל העשק והמרוצה אשר יעשה להם, ויְאֻנַּם הכהן הגדול הזה להִשָּׁבַע, כי מעתה ייטיב דרכו ולא יוסיף עוד להָרֵעַ להיהודים, ולהסוחרים העוברים דרך ארץ ממשלתו (1188) 4). ובברית ואמנה אשר כרת הקיסר עם כל מושלי אשכנז לשלום הארץ ובטחונה (לאנדפֿריעדען) לפני צאתו ארץ הקדם למלחמת הצלב נכללו גם היהודים, וירדו דוכסי אשכנז ונסיכיה לבלי הָרֵעַ והָצֵק גם אותם. גם דבר הקיסר על לב הכהנים והנזירים, לבלי יסיתו את ההמונים לעשות רעה להיהודים; אך בכל אלה היו הם — היהודים — אנוסים לתת די־כסף להוצאות מסע הצלב 5).

ואחרי כל אלה שבו מדינות הריינוס להיות כמלפנים במת־החזיון לרדיפות נוראות בימי הקיסר המולך אחרי פריעדריך, הקיסר היינריך

1) מלשונו של רבי אפרים מבונא במגלתו הנ"ל עמוד ט. 2) מלשון הנ"ל שם.

3) לשונו של רבי אפרים מבונא. הבאתי כפנים דבריו בלשונם, להוכיח מזה טעות שנמצא בדברי הרב המחבר בפנים; הוא יאמר: „דער ערצבישוף גראף פֿהיליפפ פֿאָן היימסבערג ליעס זיך צוויי אונד פֿיערציג טויזענד פֿאָן געמיינדען זיינעם שפרענגעלס צאהלען", המספר הזה היא הפרזה גדולה, ואינו עומד בערך אל כסף כפורים שנתנו להקיסר, אך בהמקור נאמר: מ"ב מאות ולכן הבאתי כפנים ד' אלפים שתי מאות. שפ"ר.

4) v. Raume: Geschichte der Hohenstaufen II. 412.

5) מגלת רבי אפרים מבונא עמוד י"ב.

הששי. ויקר הפעם, כי איש יהודי משוגע פגש נערה נוצרית אחת בעיר נ י י ס (ובלשון בעלי האסופות נ ו ש א) ושחטה לעין כל במעמד נוצרים רבים יושבי המקום (1 פיברואר 1191 = ד"א תתקנ"ד) 1), ותחת לאסוף את האומלל המשוגע הזה אל בית החפשית ולשום עליו משמר לבל יוסיף השחת והָרֵעַ, נפלו הנוצרים שהיו באותו מעמד לא לבד על הרוצח המשוגע, כי אם גם על ששה יהודים בני הקהלה וימיתום, וביניהם נמצא גם תלמודי גדול אחד מבעלי התוספות ר ב י ש מ ו א ל ב ר נ ט ר ו נ א י, ואת נבלותיהם סחבו באופני העגלה והעמידו אותן לרַאֲוָה בם לשום לעג והרפה על היהודים. ובנקמה הזאת לא אמרו עוד די, ולקץ חמשה ימים אחרי יום המעשה תפשו השופטים ביום השבת את אֵם המשוגע ואחיה ויאמרו לאנסם כי ימירו את דתם ואז תהיה להם נפשם לשלל. רק בתו של האומללה — אחות המשוגע, נערה רכת בשנים נטבלה לאנסה, ואמה סבלה כל מיני יסורים ויעברו את האופן על עצמותיה לפָרֵק את אבריה וגם קברו אותה חיים, ותשאר תמימה לעמה ואלהיה. גם אחיה הומתו בפריקת אברים על ידי העברת אופן, וגם גויותיהם הוצבו במקום רואה ויעמידום אחרי כן לרַאֲוָה לעיני כל העם. כל זה נעשה על פי דעת נשיא הארץ, הארכי־בישוף א ד ו ל ף איש א ל ט ע נ ו י. ומלבד שלא מיחה המושל הזה בידי רוצחי נפש היהודים וגוזליהם וחומסיהם, שם עוד על היהודים כסף ענושים מאה וחמשים זקוקין כסף, „ואת שאר היהודים אשר בכל ההגמוניא ענשום ההגמון והשרים ולקחו מהם הון רב". ועוד לא אמר הכהן הגדול המושל העריץ הזה די, ויקח עוד מתנת־יד בעד תתו לקבור את ההרוגים, כמה שיספר לנו בעל הזכרונות לאמר: „ואחר כך נתנו „הקהלות ממון להגמון, ונתן רשות להוריד החסידים (שנהרגו על קדושת השם) „מן האופנים בליל ט"ז לחדש אדר השני (חמשה שבועות אחרי מיתתם) ויורידום „בספינה למטה לעיר, ונשאום וקברום אצל קברי הצדיקים, אשר נקברו שם בגזרת „ד"א תתנ"ו (מסע הצלב הראשון)" 2).

לא עברו שתי שנים ומעשה נורא כזה קרה גם בעיר ש פ י י אֶ ר (אדר תתקנ"ו). איש נוצרי נמצא חלל בקרבת העיר א ש פ י ר א (ש פ י י אֶ ר) כשלש פרסאות מן העיר, וכדבר המובן מאליו נחשדו היהודים, כי המה היו רוצחיו. בני האספסוף התגודדו וישימו נקמתם בגוית מת: הוציאו את בת הרב ר׳ י צ ח ק בן א ש ר ה ל ו י ה ש נ י 3), נכד הריב"א בעל התוספות. את גוית האומללה הזאת החרידו הפראים מקברה בתוך ימי אבלה, תלו אותה ערומה בשוק „ועכבר תלוי

---

1) בדברי רבי אפרים מבונא כותב המאורע הזה נשתרבבה טעות בציון זמן המאורע. הוא כותב: ויהי בשנת ד"א תתקמ"ז בז׳ אדר ראשון בב׳ בשבת. והנה שנת תתקמ"ז = 1187 לא היתה כלל שנת העבור. רבי יוסף הכהן מעתיק המאורע בספרו „עמק הבכא" ומתקן הטעות וכותב: שנת תתקנ"ז = 1197; אך גם הוא טעה, כי הימים הנרשמים לימי החדש והשבוע אינם לפי קביעות השנה הזאת. מלבד זה ממגלתו של רבי אפרים מבונא הננו רואים כי רשם את המאורעות לפי סדר הזמנים (מתחיל מתתק"ו ומסיים בתתקנ"ו. שפ"ר), ואם כן איך יקדים מעשה שאירע בשנת תתקנ"ז למעשה שאירע בשנת תתקנ"ו (בדבר רבי שלמה מאוסטריה).

2) כל זה מלשונו של רבי אפרים מבונא במגלתו כנ"ל.

3) עיין על זה מרדכי במועד קטן. ולא אדע מנין לו לצונץ השמועה כי רבי יצחק בן אשר השני מת על קדוש השם בעיר ווירצבורג.

בקלעי ראשה ללעג ולקלס לישראל" 1). בשוחד עלה ביד אביה האומלל לפדותה ולהביאה שנית לקבורה. ויהי ממחרת „ואנשי בליעל אנשי העיר נָסַבּוּ על בית „הרב ויפרצו בו פרץ ויהרגו אותו ועוד שמונה נפשות עמו וישרפו את בתי „הקהל" 2). גם הגמון העיר שפייאֶר החזיק על ידי בני האספסוף ויסיתם לעשות שפטים בהיהודים. „בני הקהלה נמלטו על העליה אשר על גבי בית־„הכנסת, ומשם עמדו על נפשם עד בא להם עזר מן החוץ" 3). שני יהודים חשובים ועשירים רבי חזקיה ברבי ראובן מבוברט (בופאָרד) ור' משה ברבי יוסף הכהן פעלו רב טובות להנגשים והנענים ובעל הזכרונות (רבי אפרים מבונא) יאמר, כי „כל ההצלה הזאת והצלת כל הקהלות היתה על ידיהם". בלילה מצאו היהודים בני שפייאֶר דרך לרדת מן עלית בית הכנסת ויברחו מן העיר, אז באו המוני הנוצרים לבית הכנסת, וישלחו אותו באש ואת ספרי התורה השליכו אל הנהר. ויהי בהשמע השערוריה הזאת להדוכס אוטו אחי הקיסר היינריך הששי, הפפֿאלץ־גראף מבורגונדיה, והוא כבר לקח שֹחַד ומתת מהיהודים להגן עליהם ויצו על אזרחי שפייאֶר לבל ישלחו ידם ביהודים, ויחר אפו ויאסוף חיל ויצר על העיר ויחריב מסביב את כל הכפרים והשדות והחצרות אשר להגמון ואזרחי העיר, „ויעקור את כרמיהם וידרוך את קמותיהם עד לאין מרפא" 4). אחרי כן נתפשו הרוצחים וראשי המסיתים את ההמון לקצות ביהודים, ומלבד כסף כפורים שלקחו מהם לגנזי הקיסר נקנסו לתת ליהודים חמש מאות זקוקין, לבנות את הבתים אשר החריבו ולשוב לבנות גם את בית הכנסת אשר שלחו באש. — שבעת ימים אחרי כן נפלו אחדים מנוצרי העיר בופורד על יהודי המקום ויהרגו מהם שמונה אנשים. אז התעורר הדוכס אוטו שנית להיות מושיע ורב להיהודים ויתפוש שנים מהרוצחים וינקר עיניהם. וכבא אחיו הקיסר היינריך הששי לבופורד (יולי שנת 1196) צוה לאנשי העיר הנוצרים לשלם „לרבי חזקיה הנדיב" שלש מאות זקוקין 5). בעת ההיא (תמוז תתקנ"ו) נראו חזיונות־רצח גם בווינא. אחרי כי נגפו חיילות נוסעי הצלב השלישי וריכארד לב־האריה כרת ברית שלום עם סאלאדין מלך מצרים — ברית־חרפה להנוצרים, והעיר הקדש נָסַבָּה שנית לידי המושלמים, שבו האפיפיור וחשמניו וקדושיו לדרוש ברבים לצאת בפעם הרביעית למסע־הצלב. הפעם הזאת היתה גרמניה המצוינת בקנאתה לדת, ויתנדבו חורי הארץ ואזרחיה לצאת למלחמת מצוה, וגם הדוכס פריעדריך לבית־אוסטריה תפש את הצלב בידו, ויהי נכון לעלות לארץ הקדם. בין תופשי הצלב המתנדבים, נמצא גם אחד מעבדי בית רבי שלמה העשיר, פקיד נגיד על נכסי הדוכס פריעדריך, ויאמר בלבו, כי בזה יש לו המשפט לגנוב מהון אדונו, ויהי בהִוָּדַע דבר הגנבה וישם שלמה את עבדו הנוצרי במאסר. ותלך אשת הגנב אל בית התפלה מקום אשר כל נוסעי־הצלב נאספים, ותרם קול זְוָעות, כי איש יהודי שלח יד באישה היוצא לצבא במלחמת האמונה, ותצא כל המחנה נוסעי־הצלב ויפלו על בית העשיר היהודי ויהרגו אותו ועוד חמשה עשר יהודים עמו, ויוציאו את הגנב התפוש

1) רבי אפרים מבונא בלשונו עמוד י"ג. 2) הנ"ל. 3) הנ"ל. 4) הנ"ל.
5) רבי אפרים מבונא.

מבית־כלאו. אך כמעט נשמע הדבר להדוכס פריעדריך „ויצו לתפוס שני הראשים אשר ברוצחים ולקצץ ראשיהם, ויותר לא אבה (פרידריך) להרוג בהם" כי... נחשבו בלוחמי מלחמת־האמונה 1). ירחים אחדים אחרי כן (נובימבר 1196 = כ"ב כסלו התקנ"ז) 2), התפרצו נוסעי־הצלב הפראים אל בית אחד מגדולי התלמודיים באשכנז רבי אלעזר בן יהודה מגרמיזא (ווירמיישא או וואר מס) 3) והמיתו לעיניו במיתה משונה ואחרי ענויים קשים את אשתו החסידה מרת דולצא (נעמי), שהיתה מפרנסת את בעלה, למען יוכל להגות בתורה, דמיתו שתי בנותיו, בנו יעקב ותלמידיו אשר הקשיבו תורה מפיו, בזזו את כל הונו וקנינו, וישאירו להזקן האומלל רק את הנפש הזאת. רק אחד מהרוצחים נתפש אחרי כן ונידון למיתה.

והנה בהיות יהודי גרמניה כל היום נגשים ונענים מעקת אויב, צפוים בכל רגע להרג ואבדן, וחייהם תלואים להם מנגד, אין פלא כי לא עלו למעלה למשכיל במעלות הרוח וחיי החברה המושכלת. יהודי אשכנז היו תמימים, צדיקים וחסידים, עושי צדקה ומרבים להיטיב עם אחיהם; את פרוסת לחמם היו פורסים לעניים אורחים אשר עברו עליהם, וכאשר יעיד עליהם בעל זכרונות הימים ההם נאמן־רוח ודובר אמת 4), כדברים האלה לאמר: „המדינות האלה „(אלימנייא־גרמניה) יש בהם תלמידי חכמים וקהלות אוהבים את אחיהם ודוברים „שלום לכל הקרובים והרחוקים, ואם יבא אליהם אכסנאי שמחים בו... והם „שולחים כתבים אחד לאחר ואומרים להם (איש אל אחיו) התחזקו בדת משה" ;

---

1) רבי אפרים מבונא. הדברים שבסימני ההסגר הם מלשונו.

2) הידיעה הזאת היא מכתב־יד של רבי אלעזר מגרמיזא (ווירמיישא) בעל הרוקח, עיין עמודי העבודה ללאנדסהוטה חלק א' עמוד 25, הזמן כסלו תתקנ"ז = נוומבר 1196 הוא נכון. כי רק בסוף שנת 1195 החליט הקיסר היינריך הששי לצאת במסע הצלב מחדש, אך בשנת 1193 = תתקנ"ד לא היה כלל מסע הצלב באשכנז. עכ"ל הרב המחבר, וראיתו מוכחת אחרי שרבי אלעזר כי רוצחי אשתו ובנותיו ובנו היו „מסוימים" (בעל עמודי העבודה הגיה מזוינים, ואין כל טעם, וברור הדבר כי צריך להיות מסומנים — לאמר: מסומנים באות שתי־וערב, ככל אנשי הצבא היוצאים במסעות הצלב כידוע, וכן יכנו כל סופרי היהודים בדור ההוא את נוסעי הצלב). לפי זה ראית הרב המחבר היא מכרחת. ולא אבין מדוע זה בחר החכם רשי"פ בכנ"י בהזמן תתקנ"ד לפי דעת לאנדסהוטה, בלי כל טעם וראיה. מלבד זה טעה בעל עמודי העבודה בהביאו לשון ספורו של ר"א מגרמיזא: „בתתקנ"ז (1197) לפרט בכ"ב בכסלו לאמר שפירשתי אני אליעזר הקטן והעלוב „פרשת וישב יעקב... באו עלינו שנים מסומים (מסומנים)" וכו'. והנה פרט השנה 1197 לפי הגירסא הזאת הוא בוודאי בטעות, כי כסלו תתקנ"ז נפל בסוף שנת 1196, וכמו שנרשם בפנים ודברי הרב המחבר צדקו, ולא היה צורך כלל להגיה. שפ"ר.

3) בעל „הרוקח" ועוד ספרים רבים. עכ"ל הרב המחבר. ספריו הם: תוספות על בבא קמא, פירושים על התורה וחמש מגלות, והפירוש על שיר השירים ורות נקרא בשם „יין הרקח" (נדפס בלובלין שס"ח), גם חבר פירושים על התפלות, ובפירושו זה הוא מבאר יחוסו למעלה בקדש ששה דורות. ספרו הרוקח אשר לפני עתה, הוא כולל תנאי אהבת ה', חסידות ותשובה ובאורי הלכות איסור והיתר ודיני ממונות ומועדים וכו', ונדפס בפאנו שנת רס"ה, והוא מן הספרים הראשונים עם שער בראש הספר. עוד חבר פירוש על ספר יצירה (הוראָדנאָ תקס"ו) ופיוטים רבים. פרטי תולדתו עיין עמודי העבודה כנ"ל, כנ"י להרשי"פ עמוד 140, מצרף לחכמה ונובלות חכמה ליש"ר קנדיא. שפ"ר.

4) רבי בנימין מטודילה בעל המסעות. ואנכי הוספתי והבאתי בזה גם דברי ר"ב בסימני ההסגר. שפ"ר.

המדות ומעלות הרוח אלה היו נחלת בני ישראל האשכנזים · האמונה וחיי האחוה והאחדות בקהלות ישראל היו להם למורשה ובם נתמכו בני עם נדכה ונענה; אבל לא נראה בהם אותות מחשבה ותעופת־רעיון, ולא הרגישו כל צרך וכל נטיה לאיזה מקצוע במקצועות הדעת · העסק המדעי האחד לאלה אשר חוננו בכשרונות הרוח ויבקשו ענין להוגיע בו את שכלם היה — למוד התלמוד; וגם בזה לא כבשו דרכים חדשים, כי אם יצאו בעקבות רש"י ובעלי־התוספות, מבלי להוסיף מגרמיהון כלום, ומבלי לנטות מדרך הקדמונים בארחות למודיהם אף כמלא השערה · ואלה מבעלי העיון שהיו גם אנשי הרוח, ויהיו תאבים גם לרגשי עז והתרוממות הנפש להרוות בם נפשם היבשה, שמו מעינם בתורה נסתרה, אשר מהותה וצביונה ותכונתה נעלמו ממנו היום · מהתלמודיים המפורסמים באשכנז בדור ההוא הכי נכבדו: רבי אליעזר בן שמואל ממיץ תלמידו של רבנו תם, „בעל־תוספות" שלא הסתפק רק בלמוד התלמוד בפלפול וסברא, אשר הרגיש צרך ותשוקה בנפשו לתור ולדעת את המדות ותורת חובות הלבבות אשר בהיהדות, ולהביא קשר ויחס בין דיני התלמוד וכתבי־הקדש · לתכלית זאת חבר „ספר יראים", אשר רק מקצת ממנו נדפס 1) · ר' ברוך ברבי יצחק מוורמיישא תלמידו של רבנו יצחק הזקן בעל־התוספות, שחבר ספר בהוראה — „ספר התרומה על דיני התלמוד 2), כתוב בעומק העיון, ומשנתו ברורה ובהירה (בין השנים תתקנ"ה—תתק"ס) 3) · רבי יהודה בן שמואל החסיד 4) מוורמיישא (מת שנת תתקפ"ז = 1226) 5); אשר

1) עיין ספר „שם הגדולים" לחיד"א בערך ר"א ממיץ במערכת גדולים. עכ"ל הרב המחבר, לתשלום תולדתו של רבי אליעזר ממיץ עלינו להזכיר כי חבר פירוש על מס' נדרים (נזכר במרדכי בבא קמא סימן קצ"א ובספר התרומה סימן קל"ח. החיד"א ראה את תוספותיו על מס' חולין. עוד מובאים פסקיו בהגהות מיימוניות ובשו"ת מהר"ם מר"ב. — הוא היה במגנצא אחרי מות הראב"ן (השני). ספר יראים הנדפס הוא, לדברי החכם כרמולי — כמעט ספר אחר גרוע מהספר הנמצא בכ"י בפארים שהחיד"א יזכירהו. תוכן ספר היראים: „טעמי התורה והמצות במוסר השכל" ונחלק לאבות — כל התרי"ג מצות, ותולדות — דקדוקי המצות על פי דעות חכמי התורה בכל דור ודור וגם חבר פיוטים כנזכר בספר עמודי העבודה (ח"א עמוד 23). שפ"ר.

2) כולל הלכות: שחיטה, טרפות אסור והיתר, חלה נדה, גיטין, חליצה, ע"ז, יין נסך, ספר תורה, תפילין, שבת. ונדפס לראשונה בוויניציא רפ"ג. שפ"ר.

3) יוצא מספר התרומה הלכות עבודה זרה סימן קל"ה.

4) ונקרא גם כן: הקדוש והנביא, עיין שו"ת מהרש"ל סימן כ"ט, ועמודי העבודה ח"א עמוד 77, שפ"ר.

5) עיין עמודי העבודה לר"א לאנדסהוטה ח"א עמוד 77 (בגוף הספר הציון בטעות, וגם במה שמתיחס לעמודי העבודה בדבר זמן מותו של רבי יהודה החסיד משפירא ישנה טעות, כי בעמודי העבודה אומר שמת באדר תתקע"ז ברעגענשפורק וצ"ע). שפ"ר) ללא צדק מיחסים לו חבור ספר חסידים. גם „שיר היחוד" הידוע איננו מרבי יהודה החסיד משפירא או ווירמיישא, וגם אביו לא חבר את השיר הזה. מחבר „שיר היחוד" קרא בלי ספק את ספר „האמונות והדעות" לרס"ג, ורוב דעות של ספר האמונות והדעות, שנעתק אז לעברית מערבית ע"י רבי יהודה אבן־תבון, נכללות בהשיר הזה, ובזמן עוד מאוחר מזה על ידי רבי ברכיה הנקדן, ובכל אופן לא באה אז עוד ההעתקה העברית לאשכנז. בן־דורו של הרמב"ם, רבי משה בן חסדאי תאקו (שספרו „כתב־תמים" נתפרסם עתה באוצר נחמד חלק ג' 58—99), שהוא העד היותר קדום בזמן, מעיד על „שיר היחוד" שמחברו היה איש בשם ר' שמואל, ורבי משה תאקו יחשוב חרוזים רבים מהשיר הזה (כי ממך הכל ואתה

כאביו היה שוגה בחכמה נסתרה וחבר בה ספר. מסבה לא נודעה לנו. עזב עיר אבותיו וישתקע ברינסבורג. ר׳ יהודה החסיד היה גם כן פייטן, אך לפיוטיו אין כל ערך שיר ומליצה והם נעדרי חן וטוב טעם. — לשם גדול זכה אז ר׳ אפרים בר״י מבונא (נולד תתצ״ב — מת בערך תתק״ס = 1132—1200) 1). ר׳ אפרים לא ישב מעולם על כסא הרבנות, אך היה תלמודי גדול כאחד הרבנים, ולזה היה גם כן סופר בעל סגנון נאה בלשון־הקדש. בהיותו נער בן שלש עשרה שנה כבר ראו עיניו עני בני עמו בשבט עברתו, והוא וקרוביו ברחו להשָׂגב במבצר וואלקענבורג למלט נפשם מעריצי אדם בני חיילות נוסעי הצלב, ואת כל אשר ראו עיניו כתב על ספר במגלת הצרות והגזרות, כמו שעשה לפניו הצרפתי רבי אברהם ברבי נתן (הראב״ן), וירשום שמות כל הנהרגים על קדוש־השם או קורות הקדושים (Martyrologium), בדברים יוצאים מן הלב, דברים כתובים בדמי לבבו ודמעות עיניו. בימי ההרגה בנושא, כמעט היה ר׳ אפרים בכל רעה, לולי הקדים לצאת מן העיר ללכת לקולוניא. אך רוב הונו וקנינו היה לבז ולמשסה. לעת זקנתו הוסיף להשלים את קונטרס קורות הגזרות עד לשנת תתקנ״ו—תתקנ״ז. רבי אפרים מבונא היה גם כן פייטן וחבר פיוטים רבים ושונים, ורובם המה סליחות וקינות על צרות ישראל בימיו. היופי והנשגב לא נמצא בפיוטיו, אך סגולת פיוטיו וחמודותיהם הם הדבור המחודד, ודעתו להשתמש במבטאי המקרא והתלמוד לצייר בהם מקרי זמנו, ובהמבטאים החרוצים האלה ידע לתת ציור בחרט אמת, מעשה ידי אמן, מהמעשים שנעשו בימיו ולעיניו. ביחוד נמצא ממנו פיוט אחד בלשון ארמי „תא שמע״, מלא נאותי התלמוד לצייר על ידם רגשי לב באופן נפלא ומפליא את הקורא, וכה היתה חבתו גדולה להפיוטים, עד כי מצא את לבבו לחבר פירושים ובאורים על איזו פיוטים קדומים.

ואז, בימי חשכת הצרות וחשכת השכל, קרה דבר שקשה מאד להאמין, כי בעצם עתותי הצרות והרדיפות שסבבו בני ישראל באשכנז, קם מקרבם משורר מליץ בלשון גרמנית השלטת בארץ, משורר — על המינים „מיננעזאֶנגער״ — הם המשוררים שקמו באשכנז באחרית המאה השתים עשרה לספירת הנוצרים, וטעם השירה הזאת ותכונתה היתה כטעם שירת הטרובאדורים בצרפת הדרומית. משוררים נוסעים מעיר לעיר, מארמון נסיך ודוכם למשנהו, ומשוררים על האהבה והיין, על הגבורה ותפארת אנשים, אשר היו הפרשים־האבירים (ריטטער) מצוינים בהם, על היופי והנשגב ועל כל הדברים והחזיונות המפליאים רוח האדם. המשורר

בכל, ובהיותך כל וכו׳) לחרוף וגדוף. ובכל אופן אי אפשר לשער, כי החסידים דורשי תורת הסוד באשכנז יגיעו לידי מושגי פילוסופיה דקים מאד וריח דעות חפשיות נודף מהם, כמו שנמצאו בחרוזי שיר היחוד.

1) ציינתי כפי שמצאתי כתוב בגוף הספר אשר לפני. אך כשאני לעצמי הנני נבוך במספר השנה שנולד בה רבי אפרים מבונא. — הרב המחבר כנראה, נתמך במה שנמצא במגלתו של ר״א מבונא בספור גזרות מסע הצלב השני: „ויהי אחרי חג הסוכות ד״א תתק״ז (ראשית שנת תתק״ז לפני ראש השנה לנוצרים) יצאו איש מעירו . . . וכו׳ . . . וכו׳, ואני הכותב הגזרות בן י״ג שנה הייתי אז במבצר וולקנבורק״ וכו׳, והנה אם מזה מוכיח הרב המחבר הלא נולד לא בשנת תתצ״ב, כי אם בשנת תתצ״ד. וצ״ע. שפ״ר.

העברי, אשר עשה לו שם בין המשוררים „מיננעזאֶנגער" היה ז י ס ק י נ ד איש ט ר י מ ב ע ר ג 1), עיר מצער על נהר ס אַ א ל ע בפֿראנקען. בקרבת העיר ו ו י ר צ ב ו ר ג בארמון הגראפים לבית ה ע נ נ ע ב ע ר ג, שהיו אוהבים את השירה והמליצה השתלם זיסקינד במלאכת השיר. יש לשער, כי מלאכתו אשר בה מצא מחיתו היתה חכמת הרפואה. כי מתולדתו לא נודע דבר. זיסקינד שָׁר על האהבה ועל האצילים הפרשים. אך לא הלך אחר עיניו, בשירו על האהבה, היתה „אשת החיל" בכתבי־הקדש חזון לבו, האשה אשר בטח בה לב בעלה, אשת חן התומכת כבוד ביתה, ולאצילים לא נחשבו לו אבירי־חמס ופרשים המפלסים חמס ידיהם בארץ לגזול לכל עובר, כי אם אצילות הנפש, השמים כבוד למולדתם ומפלגתם במעשי הצדקה והמישרים. וגם שָׁר שירים בתמונת מזמורי תהלים, ושם נקרא דברים השגורים בפי כל איש ישראל בתפלת מעריב ערבים —. זיסקינד הוא האחד ביהודים ששר שירי אשכנז ואין שני לו. גם לא היה בידי היהודים להשתעשע עם בת־השירה האשכנזית, בדעתם, כי תחת זֶר־תהלת משוררים נכונו להם ימי עני — ודֵי־חרפה ונאצה. ובהיותם סגורים במחיצתם, נעדרי שמחת החיים, נדעך אור השירה, נעכרה רוחם וילכו קֹדר כל היום מעקת אויב, ומי יודע אם לא היה הדבר הזה לאבדה שאינה חוזרת למליצת אשכנז ונעם שירתה.

בימים ההם נגלים מעט מעט גם יהודי ארצות ה סְ לָ בִ י ם על במת חזון התולדה הישראלית, התולדה התלמודית. ב ב ו הֶ מְ יָ ה (ביהם — או טשעכיה) נראה לראשונה אישי התולדה, בעלי־תורה ודורשי דעת. ר ב י י צ ח ק ב ר ב י י ע ק ב הנודע בשמו ר ב נ ו י צ ח ק ב ר ב י י ע ק ב ה ל ב ן מ פ ר א ג נחשב ל ג ד ו ל י „בעלי התוספות"; גם כתב פירוש או תוספות בעמק הסברא על מסכת כתובות ועוד מסכתות אחרות 2). אחי ר ב נ ו י צ ח ק ה ל ב ן ר ב י פ ת ח י ה מ פ ר א ג נודע במסעיו בשם „בעל־הסבוב" — הוא נסע לארצות רחוקות לראות ולהתבונן על אחיו בני עמו היושבים שם. ויצא: „מ פ ר א ג עיר מולדתו ראש ממלכת „ב ו ה מ י ה, ומ פ ר א ג נסע ל פ ו ל ו נ י א, ומ פ ו ל ו נ י א ל ק י ו ב שברוסיא, „ומשם הלך כששה ימים על נהר ד נ י פ ר א", ומשם הלך לארץ קדר, כ ו ז ר י א „(קרים), א ר מ י נ י א, מ ד י 3), פ ר ס, ב ב ל וארץ ישראל". קצור דברי מסעותיו נודע לנו בשם „ס ב ו ב ר' פ ת ח י ה", ובו נמצא רשימות דברי חפץ מארחות חיי יהודי ארצות הקדם בימים ההם. עוד תלמודי גדול נמצא אז במדינת ב י ה ם ור"א שמו ו ב ע צ ם ארצות הסלבים גם כן הננו רואים את היהודים מתחילים לקחת חבל בהעיון התלמודי, זה חלק התורה, אשר יהודי ארצות הסְלָבים היו עתידים לאחר כמה

1) הרב המחבר מאריך במקום הזה ומביא דוגמאות משירי זיסקינד בשפת אשכנזית הישנה, אך לקוראי הספר אין חפץ בהם, ולפי דרכו נכבד לו הדבר, להוכיח כי ראוי היה ישראל באשכנז לקלוט בקרבו את רוח העם האשכנזי, לולא תקפו אותו צרות ורדיפות, ופה אין מקום לדברים ודוגמאות אלה. שפ"ר.

2) להעיר על זה: כי רבי יעקב הלבן היה דר בווירמיישא. ומכמה מקומות בתוספות יוצא, שעיקר פעולתו בתורה היתה אחרי צאתו להשתקע באשכנז. מתוספות יבמות ה' ע"ב דה"מ עד נראה, כי שמש את ר ב נ ו ת ם והיה לפי זה בצרפת הצפונית (בשאמפני) ו כ ן נ ר א ה מספר הישר לר"ת סימן תש"ד. ועיין גם צונץ צור געשיכטע ד. ז. ג. פאָעזיא 313. שפ"ר.

3) כל הארץ שאנו רגילים לקרוא אותה בשם: „מעבר להררי קוקאו". שפ"ר.

דורות להיות נושאיו מְטַפְּחָיו וּמְרַבָּיו היחידים והתורה התלמודית היתה עתידה להיות שלהם · אך מהימים ההם נדע רק בשם את רבי מרדכי מפולוניא ורבי יצחק מרוססיא, לאמר מסביבות העיר לְבוּב 1) ·

כחידה סתומה הוא לפני בעל תולדות ישראל החזון, כי יהודי איטליה יֵרָאו לנו בדור ההוא עניים בדעת ובמפעלי הרוח הם עומדים למטה גם מיהודי ביהם ופולין 2) · גם במקצוע התורה התלמודית לא נמצא ביניהם גדול הדור בימים ההם 3) · אם בימי רבנו תם היה למשל בפי רבים : „כי מבארי תצא תורה ודבר ה׳ מאוטראנטי״ 4) ; הנה נאמרו הדברים על דרך המליצה לעשות נחת־רוח ליהודים האיטלקים, כי באמת לא עזרו כלל להגדיל את התורה התלמודית ולהאדירה . — בימים ההם היו יהודי איטליה נמצאים ביחס החברה והמדינה במעמד טוב ומאֻשר, כהמעמד המוצלח של יהודי פרובינציאה · התולדה לא תדע לספר דבר מרדיפות ישראל באיטליה בימי הדור ההוא, מלבד מקרה אחד — גֵרוש היהודים מבולוניא (בשנת תתקכ״א = 1171) 5) · לב האפיפיור החכם

---

1) עיין על כל זה בדברי שד״ל כרם חמד חלק ז׳ עמוד 69 . עכ״ל הרב המחבר . לתועלת קוראי הספר אעיר בזה, כי ברוב הפעמים, אשר בזמנים אלה (עד המאה השלישית לששי) נזכרה ארץ רוסיא בספרי ישראל המערביים, הכוונה על רוסיא האדומה (רֶאטה רוססלאנד, היא גאליציה) כן הדבר מוסכם אצל כל בעלי אסופות, אך צריך עיון מדברי המסבב רבי פתחיה האומר : „בוהמיה״ למזרחו של רעגענשבורג ורוסיא למזרחה של פולניא, הרי שכוונתו על רוסיא הקטנה והגדולה. שפ״ר.

2) משפט הרב המחבר על יהודי איטליה, לאמר כי לא הקימו מקרבם גם חכם בחכמת התלמוד (מלבד ר״נ בעל הערוך) בימי המאות האחרונות לאלף החמישי, איננו משפט מוסכם מכל חכמי העתים לב״י . החכם וויס בספרו דודו״ר חלק ד׳ מעמוד 303 והלאה הקדיש פרק מיוחד (פ׳ כ״א) לחכמי איטליה, וגם החכם רש״ל רפאפורט הקדימהו בתולדות הקליר לדבר נכוחות על דבר התפשטות התלמוד באיטליה. רבי שבתי דונולו האיטלקי הדרומי בספרו תחכמוני מזכיר שמות עשרה חכמים גדולים שנהרגו בקרבת אוטראנטו — וכמו כן נדע (מספר די״י ח״ג) כי מסיציליה באו לרב האי גאון תלמידים לישיבתו בפומבדיתא — אך כל זה אינו נוגע לתקופתנו — כי היו בימי הגאונים ואחריהם עוד לפני רבנו נתן איש רומא, אך גם בעצם הדור שאנו עומדים בו בחצי המאה האחרונה לאלף החמישי נמצא באיטליה אדם גדול בתורה שבעל־פה, ומנו ? רבנו ישעיה ברמלי מטרני המכונה הזקן . רב גדול ומופלא בעומק העיון ובישרת הסברא, ונודע בהספרות התלמודית בשם מהר״י דטראני . הוא חבר : א) פירושים ופסקים כמעט על כל הש״ס ותוספות ידועות בשם תוספות רי״ד . (ובנו רבי דוד מכר את קובץ חדושיו ביום ו׳ אב ה׳ אלפים ל״ב). ב) ספר „המכריע״ בפסקי דינים וחדושים על מסכת תענית (ליוורנא תקל״ט), ג) פירושים על התורה בשם „נמוקי החומש לרבנו ישעיה״ (עיין חיד״א בספרו „פני דוד״ ובכ״י אצל די־ראססי נמצא פירושו על נביאים ראשונים ואחרונים, ובמקראות גדולות דפוס באזיליאה נמצא פירושו על שופטים ושמואל) . ד) פסקי הלכות קטנות על דרך הרי״ף . ה) שאלות ותשובות . ומכל דבריו נראה שהיה גבור בתורה, והיה עומד על דעתו ולא נשא פנים גם לגדולים, ובכל אשר יכבד את חכמי צרפת הוא מערער עליהם על היותם מחמירים ביותר (ספר המכריע סי׳ י׳) — אכן הוא בעצמו נוטה מן הדרך הזה ומחמיר בבדיקת הריאה. סוף דבר הוא איש גדול ורב פעלים בתורת התלמוד בעצם העת שאנו עומדים בה . מלבד חכמי הדור העבר צונץ ורפאפורט . ראש המדברים לקורות ההשכלה הרוחנית של ישראל באיטליה בימי הבינים הוא החכם רבי משה גידעמאנן בספרו תולדות החנוך חלק ב׳, החכם וויס בפרק הנ״ל ובכ״מ בספרו. החכם הפרופ. דוד קויפמאנן במאמרו בכתב־העתי : „גאֶטטינגער געלעהרטע אבהאנדלונגען״ 1886, נומר 2 עמוד 81 . ועוד רבים, ואי אפשר להאריך יותר במקום הזה . שפ״ר .

3) עיין ההערה הקודמת .

4) רבנו תם בספר הישר ווינה דף ע״ד עמוד ד׳ .

5) Ghiradacci historia di Bologna I. p, 91.

אלכסנדר השלישי היה טוב על היהודים 1) . ועל ידו עמד שר האוצרות במדינתו ר׳ב י י ח י א ל בן א ב ר ה ם ממשפחת הענוים (dei Mansi) והיה איש השם ממשפחה גדולה בישראל, וקרובו של ר ב נ ו נ ת ן „בעל־הערוך״ . בבא הפפא אלכסנדר השלישי בשערי רומא בשובו לגדולתו, אחרי שנים רבות שלא ראה את העיר הזאת, בקום נגדו כהנים אחרים (שלשה במספר) לקחת כתר הכהונה הגדולה לעצמם ולהדיחהו משאתו, יצאו לקראתו היהודים עם ספרי תורה ודגלים, ורושמי זכרונות הימים ההם חשבו המקרה הזה לנכבד וראוי להיות נרשם לזכר עולם 2), זכר הכבוד שעשו היהודים לאבי האמונה הקתולית . גם היו היהודים ברומא „נכבדים ואינם פורעים מס לשום אדם בעולם״ 3) . — והמחשבה הטובה שחשב האפיפיור על היהודים נכרת מתוך דבריו שדבר בסוד כנסת־הכהנים שהיתה בבית התפלה הלאטיראני (1179) כנסת גדולה, שבישיבתה נמנו יותר מ ש ל ש מ א ו ת נשיאי־הדת . אחדים מנשיאי הכהונה הגדולה שונאי ישראל אמרו לקבוע בכנסיה זאת תקנות, גזרות גדרים וסיגים על היהודים, להצר צעדי בני יעקב ולסתום בפניהם דרכי החיים . שמעו זאת „קהלות היהודים ויחרדו חרדה גדולה והתענו שלשה ימים רצופים״ להעביר רעת קנאי הכהנים 4) . הדברים שנדברו שלש מאות נשיאי־הכהונה הקתולית בסוד כנסת הלאטיראנית (על שם בית־התפלה בשם הזה ברומא שבו נתאספו) לא שמעתם אזן התולדה ולא נרע לשום להם זכרון בספר תולדות ישראל . אך מההחלטות והתקנות שנתקבלו בסוד הקונסוליה הזאת הננו רואים כי מדת החסד והסבלנות גברה על תורת הקנאות והרדיפות . האיסור האחד שאסרה הקונסיליה הזאת על היהודים הוא רק להחזיק משרתים נוצרים, וגם זה איננו איסור חדש, כי אם תקנה ישנה ששכחוה, וחזרו חברי הכנסיה הזאת ויסדוה . לעומת זה יצא חק מטעם כנסת הכהונה הגדולה הזאת: כי אין לאנוס את כל איש יהודי להתנצר, לבלי שלוח יד באיש יהודי בלי פסק־דין מבתי־המשפט, לבלי לעשקם ולבלי עשות דבר הנכון לחלל את קדשיהם ותפלתם ועבודתם בבתי מקדשיהם . גם הדבר שנראה כהגבלת זכות היהודים וצמצום משפטם, כי הנוצרי יהיה מהיום כשר לעדות נגד איש יהודי, חק אשר באמת הוא מסכים עם דתי הצדק והמישרים, גם על החק החדש הזה חשו נשיאי הכהונה הגדולה צרך בנפשם להצטדק ולהתנצל בהתנצלות צודקת לאמר: „אין הדין נותן, כי היהודים, אשר „בכל אופן הם משעבדים להנוצרים ויושבים בקרבם רק על פי מדת הסבלנות „והאנושית, יהיו נהנים מזכיות המדינה, המותירות אותם לטובה על הנוצרים, „ואחרי אשר המנהג הנימוסי מכבר הוא, כי היהודי כשר לעדות נגד הנוצרי, „אם כן שורת הדין מחייבת, כי יהיה הנוצרי כשר לעדות גם נגד היהודי״ 5) . —

1) עיין ציון א׳ סימן ד׳ בסוף הספר.

2) Muratori Antiquitat dissertatio XVI. p. 896.

3) דברי רבי בנימין מטודילא בספר מסעותיו.

4) עיין בציון א׳ סימן ד׳ — דברי הכרוניסט בספר שבט יהודה רבי יוסף אבן־וירגא לאמר: „ובשנת קל״ט (תתקל״ט) קבץ האפיפיור כל הגמוניו וכמריו מצרפת וספרד וכל הקהלות חרדו חרדה „גדולה והתענו שלשה ימים רצופים ויערב (צ״ל ויעתר. שפ״ר) להם אלהיהם כי לא דברו רק טוב״— שנת תתקל״ט היא מכוונת לשנת 1179 שאז קרא האפיפיור אלכסנדר השלישי את כנסת־הכהנים בימי חודש מארץ, ופרטי הדברים מבוארים בהציון הנ״ל.

5) בציון וסימן הנ״ל

מה רב ההבדל והמרחק בין ההתנצלות וההצטדקות הזאת ובין חק יוסטיניאנוס קיסר בממלכת ביצנץ והחק שנתקבל בהקונסיליה הקתולית בימי מלכות הוויסט־גתים בספרד לפני חמש מאות שנה — ששם נאמר: היהודי הוא ארור וזעום־אלהים, ולכן הוא פסול לעדות נגד הנוצרים! אמנם הכהונה הקתולית במשך הימים ההם לא שנתה את טעמה, אך במשך חמש מאות שנות הגלות הוכיחו היהודים את תומתם וצדקתם, עדי לא מצאו עוד גם הכהנים האלה את לבבם לאמר כדברי יוסטיניאנוס: „כל מי שאינו נאמן לאלהים (להתורה הנוצרית) לא יוכל „להיות נאמן להאנושית גם בכל הדברים שבין אדם לחברו".

באיטליה הדרומית — במלכות נ י א פ ו ל ועל האי ס י צ י ל י ה, הארצות אשר בימים ההם משלו בהן ה נ ו ר מ א נ י ם, לא נגבלו היהודים כלל במשפטי האזרחים· המלכים: ר ו ג י ר השני עם ו ו י ל ה ע ל ם השני קימו ואשרו בידם את הזכיות (פריוויליגיום), כי כהיונים והמחמדים הסרקינים (סאראצענען) יִשָּׁפטו גם הם בבתי־דינים המיוחדים להם, בשופטי ישראל ועל פי משפט תורתם 1)· בעיר מ י י ס י נ ה אשר על האי סיציליה נִשְׁתָּווּ בכל חקי אזרח להנוצרים בני עם־הארץ וגם הוכשרו להיות ממונים ופקידים בפקודות הממשלה· אחד השרים היושבים ראשונה במלכות ר י ג ו ר מלך סיציליה, היועץ (מיניסטר) ושר האניות פֿהיליפפ נוטה אחרי דת ישראל, ומנהגו היה להתנדב ולהביא שמן למאור לבית הכנסת ולהשתתף בכספו בכל צרכי הצבור הישראלי 2). — בימים ההם וזרע ההשכלה האנושית כבר נקלט באדמת א י ט ל י ה, כי היו בני הארץ הזאת נמצאים בהתחברות תמידית עם בני ארצות הקדם בימי מסעות הצלב, למדו דעת בני־עמים רחוקים ואמונות אחרות, ותהי דעת האיטלקים קרובה אז לדעת משכילי הערביים והיונים הקרובים אליהם ואשר באו לגור בארצם. היהודים, אשר מאז ומעולם היו מוכשרים לסַגֵּל להם לשונות שונות ומנהגי העמים, אשר באו עמהם בקשר ומשא ומתן, דברו אז מלבד הלשונות האיטלקית והעברית גם יונית וערבית 3)· שבת החכם איש הרוח ר ב י א ב ר ה ם א ב ן ־ ע ז ר א בערי איטליה; ב ל ו ק ה, ב מ א נ ט ו ב ה וברומא, הביאה ליהודי איטליה תועלת גדולה לצָרֵף דעותיהם ולעורר בלבם התשוקה לדעת את יסודות היהדות המושכלת והבינה בכתבי הקדש. תלמידו ר' ש ל מ ה ב ן פ ר ח ו ן מעיר ק ל ע ת ־ א י ו ב (Calatyud) 4)·

---

1) S. Ersch u. Gruber allgemeine Encyclopädie Sectio II. B. 27. S. 142. Raumer Geshcichte der Hohenstaufen III. 486.

2) Romualdus Salernitanus Chronicon bei Muratori rerum italicarum scriptores T. VII. p. 194: Synagogos malignantium frequentius Visitabat (Philippus Rogeri Eununchus) et eis oleum ab concinnanda luminaria et quae erat necessaria ministrabat.

3) יוצא משבלי הלקט לרבי צדקיהו הרופא כ"י. בציון ש"א עמוד 110 הערה כ"א.

4) מחברת הערוך יצא לראשונה על ידי שטערן, פרעסבורג 1844. ועיין שם ההקדמה והחתימה. עכ"ל הרב המחבר. והנה לתועלת הקוראים המעיינים אביא דברים אחדים בלשונם מהספר הנ"ל. בהקדמה אומר רבי שלמה פרחון, כי אסף בהספר המלים שלו „כל מה שהוא דומה ללשון המקרא מן התרגום ומן המשנה ומן התלמוד". כי העיר ק ל ע ת היא ק ל ע ת ־ א י ו ב או Calatyud אשר בארגוניה, היא השערת החכם די־ראססי, ומסכים לה הגאון רפאפורט במבואו לספר מחברת הערוך, (המבוא הזה נכבד מאד לדורשי תולדות ישראל ואי אפשר לנו להביא אף מעט מהרבה במקום הזה). אמנם מדברי רבי שלמה פרחון בחתימתו נתעוררתי על חזון נכבד

אשר בארגוניה בספרד הצפונית, ישב שנים רבות בהעיר סאלירנו, והיה מתעצם להביא לבני עמו יושבי איטליה דעת תורת לשון עברית ובינה במקרא, כי „כשבא למדינת סאלירנו ראה כי אין להם מכל הפירושים (של רב סעדיה „גאון, רבי יהודה חיוג ורבי יונה אבן-גנא'ח) כלום" • ולטובתם ותועלתם חבר „ספר המלים" או „מחברת הערוך" (בשנת תתקכ"א = 1160) • אך כל העמל הזה לא נשא פירות ולא הביא תועלת מוחשית להרמת רוח ההשכלה וחפץ הדעת בלב יהודי איטליה • הם נשארו בבערותם, ותולדת ספרת ישראל לא תדע דבר ולא

בתולדת השלמות המושכלת שנראה בין יהודי צרפת ליהודי ספרד בימים ההם והוא מחזה מול מחזה כזה בימינו: הרב המחבר מחליט, כי לא קמו מלומדים בלשון הקדש ובינה במקרא בין יהודי איטליה מלבד האחד — וכן ידוע כי מעטו חוקרי השפה העברית בצרפת ובכל ארצות אדום. ובכל זאת נאמנת לנו עדותו של רבי שלמה פרחון בן-הדור בראשית המאה האחרונה לחמישי, כי בכל חכמת יהודי ספרד בחקר הלשון, היתה ידיעת שפת עבר להשתמש מתפתחת אצלם במדה פחותה אשר בארצות אדום (אירופה התיכונה), כמחזה שהננו רואים היום, כי למרות הפילולוגיים המלומדים שבין אחינו באשכנז, דעת הלשון להשתמש בה היא נחלת יהודי רוססיא, ובגרמניה, אך יחידים יודעים לכתוב בלשון עברית כהלכתה, שמזה יוצא כי תלמוד הלשון העברית לחוד, והדעת לכתוב בה ולהביע בה כל הגות לב וכל דבר חפץ לחוד, ולא עוד אלא שהתפשטות הלשון הערבית בין יהודי ספרד הביאה בעקבותיה גם שכחת הלשון העברית במדה ידועה, ואלה הם דברי רבי שלמה פרחון הנכבדים לדעת מצב ההשכלה העברית וההבדל בפנה זאת בין ארצות אדום ובין ספרד:

„ואני אפייס כל קורא זה הערוך מכל החכמים ויעמוד על עומקו אם ימצא בו שגגה או שום „שכחה או לשון שאינו מבואר ביותר ידינני לכף זכות; כי לא נהגו בני עמנו לדבר „בלשון הקדש כל כך, מפני שכל המקומות של ארץ ישמעאל לשון אחד יש „להם, וכל האכסנאין הבאים אליהם יכירו את לשונם, לפיכך לא הוצרכו „להשתמש בלשון-הקדש להיות רגילין בה, אבל כל ארץ אדום משונים „לשונותיהם זו מזו, וכשיבאו אכסנאין אליהם לא יכירו דבריהם, הוצרכו „לדבר להם בלשון הקדש, לפיכך הם רגילים בה יותר..." וכו' — „סוף דבריו הם: השלמתי אני שלמה בר אברהם הידוע בן פרחון זצ"ל במדינת קלעה „[קלעת-איוב] הערוך הזה, הפכתיו [ר"ל העתקתיו] ללשון הקדש מספרים הראשונים ז"ל: „רבנו יהודה חיוג ז"ל ורבנו יונה בן גנא'ח ספר „אלמסתלחק" בלשון ערבית ספר „ההשגה" וספר „למע" בלשון ערבית, ספר „הזוהר" וכו'... חברתי כל דבריהם בזה „הערוך איש איש ממלאכתו ובמקום הצריך לו, הוספתי ע"כ ענינים וחדושים וכו'... ומשלים „מחכמת יונית וכו'... השלמתיו בראש חדש כסליו שנת ארבעת אלפים ותשע מאות ואחת „לבריאת עולם בעיר סאלירנו היושבת על שפת הים".

מהדברים הכתובים בזה באותיות גדולות יוצאים לנו המשפטים: א) כי לפי שלא הוצרכו היושבים בארצות ישמעאל (יהודי ספרד המלומדים) לדבר בלשון-הקדש כל כך, לא היו רגילין בו, כבני ארצות אדום שהרבו להשתמש בלשון הקדש מפני שהוצרכו והיו רגילים בה. ב) כי הסבה היתה שהלשון הערבית היתה מדוברת בכל ספרד הדרומית, וגם התיכונה ובכל אפריקה הצפונית ואסיה המערבית, לא כן בארצות אדום, היה הישוב הישראלי מפוזר בארצות אשר לשונותיהן שונות, ועל כן היו היהודים בינם לבין עצמם משתמשין בלשון הקדש. שתי הסבות האלה בימים ההם עומדות וקיימות גם בזמן הזה ותוצאותיהן: מעוט ידיעת הלשון להשתמש בו באשכנז שרבו בו המלומדים, והרחבת הלשון על ידי ההשתמשות בה בארצות הסלאבים מקום שהלשונות משונות ורבות, והיהודים צריכים להיות רגילים בלשון הקדש במשאם ומתנם בינם לבין עצמם,

שפ"ר

תזכיר גם ספר אחד פועל יהודי איטליה עד ימי שנות העשרות הראשונות לאלף הששי . הארץ שהיתה עתידה לחדש נעורי השירה העברית לאחר שנות מאות רבות , היתה , בימי הדור שאנחנו עומדים בו , עודנה ריקה מחכמי ישראל ולא נמצא בה משורר־מושל עברי אף אחד , אם לא שנאמר , כי רבי יואב בן שלמה מרומא הוא הפייטן רבי יואב , אשר בשירי תפלה שהגיעו לנו ממנו נראו עקבות היופי וחן המליצה 1) .

וקהלות ישראל בערי איטליה הצפונית לא היו מרובות באוכלוסין כקהלות איטליה הדרומית . והסבה לזאת היתה , כי ערי איטליה הצפונית והתיכונה היו רוכלות עמים, ופרץ המסחר בהם מאד ; והתושבים הנוצרים בערים אלה היו יראים מהתחרות היהודים במסחר ותשומת־יד , ובהיות ממשלת הערים בידי מועצות האזרחים הצרו צעדי היהודים ולא נתנו להם להתרבות בעריהם . בגינובה נמצאו רק שני בתי אבות יהודים, אשר מהעיר סבתה (Ceuta) באפריקה נסו הנה מחמת קנאת הדת של מלכי המושלמים האלמוהדים . בפיסה , לֻקָּה ומאנ־טובה נמצאו רק קהלות קטנות . הקהלות היותר חשובות היו ברומא (מאתים בתי אבות ובוויניציאה (אלף ושלש מאות נפש לפי המספר משנת 1152 = תתקי"ב) 2). לעומת זה בקהלות דרום איטליה ישבו היהודים : בניאפול חמש מאות בתי אבות , בקאפוא שלש מאות משפחות , ושם כברום ונשאום . בראש הקהלה בניאפול עמד הנגיד (principino) רבי דוד ; בעיר בּיניבּונט היתה קהלה ובה שתי מאות משפחות ובסאלירנו שש מאות בתי אבות; בטראני שתי מאות בתי אבות ; בטאריינט שלש מאות ; באוטראנטו חמש מאות ; ובעיר החוף ברונדיזיום על יד ים אדריאה ישבו רק עשרה יהודים וכלם עסקו במלאכת הצבעים . עוד יותר מאלה היה רב מספר בתי אבות ישראל בערי האי סיציליה (כפי בעלי האסופות מלכות צקייליה) . במי־סינה נמצאו שתי מאות בתי אבות ובעיר הבירה פאלירמה נמצאו אלף וחמש מאות משפחות יהודים ; ומהם היו גם יהודים ילידי ארץ יון , אשר הביא עמו המלך ריגֿיר בכבשו גם את יון ויבא אותם ויטעם בממלכת סיציליה להנהיג את גדול התותים ותולעי המשי ומלאכת המשי בכלל בארצו 3) .

אם מעיר החוף ברונדיזיום עברו אז באניה דרך לשון־ים אדריאה מאיטליה ליון , וידרוך הנוסע על אדמת ממלכת ביצנץ 4) . בממלכה הזאת נמצאו קהלות ישראל רבות ומרובות באוכלוסין , ביחוד בממלכת יון בהמדינות : תיסאליה , מוקדניה ותראקיה (בולגאריה הדרומית , ובימים מקדם טראקיען) . — בהעיר לארטה או ארטה ובה ישבו מאה משפחות יהודים ,

---

1) עיין צונץ בלקוטיו (Analekten) בצייטשריפט לגייגער חלק שלישי . זק"ש רעליגיאָזע פאָעזיע דער יודען אין שפאניען 339, ועמודי העבודה לאנדסהוטה ח"א 81.

2) Galicioli memorie venete II. N. 874.

כל יתר הדברים והמספרים הם על פי דברי רבי בנימין מטודילא בססעותיו .

3) Pertz, Monumenta Germaniae p. 192.

4) כל הכתוב בזה ולהלן הם דברים היוצאים מספורי המסעות של רבי בנימין מטודילא , ולתועלת הבנת הדברים בעברית אביא לפרקים בהערות עצם דברי רבי בנימין . שפ"ר .

ובראשם נמצא רב בשם מוזר ומפליא — שם יוני, — ר ב י ה י ר ק י ל י ו ס 1); ב ל פ נ ט ו גם כן מאה משפחות; ב ק ר י ס ה אשר לרגלי ההר פ א ר נ א ס, ההר אשר אִוּו אותו אלהי השירה היונית למושב לו — ישבו שתי מאות בתי־אבות ועסקו בעבודת האדמה 2). ו ב ק ו ר י נ ט ישבו שלש מאות בתי־אבות; ב נ י ג ר ו פ ו נ ט י מאתים משפחות 3). ב י ב ו ש ט ר י ס ה 4) מאה משפחות; ב ר ו ב י נ ק ה גם כן כמספר הזה; ב א ר מ י ר ו ס ארבע מאות משפחות; ב ב י ס י נ ה מאה משפחות; ב ש א ל ו נ י ק ו חמש מאות 5), ושם נמצא, לדברי בעל־הזכרונות והמסעות רבי בנימין, נגיד האזרחים (Ephoros) יהודי „ממונה על היהודים מטעם המלך". ב ר ו ד ו ס ט ו ישבו אז ארבע מאות בתי אבות יהודים, ב ג א ל י פ ו ל י מאתים; על האי מ י ט י ל י ן נמצאו עשר קהלות ישראל 6); ב כ י א ס (במסעות ר"ב חיר"א) ארבע מאות בתי אבות; ב ס א מ ו ס (ובר"ב א י ס מ ו) שלש מאות; כמספר הזה נמצאו על האי ר ו ד ו ס; וגם על האי כ פ ת ו ר היא ק פ ר י ס י ן נמצאו קבוצים רבים יהודים ו„מינים", „את ליל השבת מחללים ושומרים ליל ראשון (ליל מוצאי שבת)". אך הקהלות היותר גדולות והחשובות היו ב ת י ב ה ובקונסטנטינופול; בשני הערים האלה ישבו היהודים במספר קרוב לשני אלפים משפחות, ובקונסטנטינופול נמצאו מלבד זה כחמש מאות משפחות קראים. יהודי ת י ב ה (Theben) היו, לפי עדות הנוסע בעל־הזכרונות: „האומנים הטובים לעשות בגדי „משי וארגמן בארץ היונים, וגם היו בהם חכמים גדולים במשנה ותלמוד, גדולי „הדור שאין כמותם בכל ארץ יון חוץ ממדינת קונסטנטינופלי" 7). להיהודים בקונסטנטינופול הֻקצו שכונה מיוחדת לשבתם — הפרבר פ י ר א 8). ותהי הגיטו לראשונה בממלכת ביצנץ הרשעה, ונקראה שכונת היהודים אז בשם סְטֶנון או סְטָנוס; בין היהודים נמצאו: „אומנים של בגדי משי וסוחרים הרבה ועשירים גדולים 9), ומחיצה היתה מבדלת בין שכונת הרבנים ושכונת הקראים.

וממלכת רומא המזרחית היא ביצנץ, אשר בעת היות כבוד מלכותה וגבורתה חדש עמה בעת נתנה חתיתה על עמים וממלכות, בימי הקיסרים

---

1) במסעות: — „ומשם (מהאי קורפו) דרך שני ימים בים לארץ ל א ב ט ה (Larta-Arta) „היא תחלת מלכות מ נ ו א ל (מלך ביצנץ בימים ההם) מלך היונים, והיא כפר, ובה כמו מאה „יהודים, ובראשם רבי שלמה ורבי ארקוליס".

2) במסעות: — „(מליפאנטו) מהלך יום וחצי, מ ק ו ר ש (במדינת Crissa)... חונים „כמאתים יהודים לבדם בהר פ ר נ ש, והם זורעים וקוצרים בנחלתם וקרקעותיהם".

3) במסעות: — „ל א ר ג י ר פ ו והיא עיר גדולה על שפת הים, ובאים אליה תגרים מכל „צד ופנה, ושם כמו מאתים יהודים" וכו' — השערת החכם א ש ר (מבאר ומתרגם הספר לבריטנית) והרב המחבר היא כי הכוונה להעיר אשר על האי ע ו ו ב י ה או נ י ג ר י פ ו נ ט י. שפ"ר.

4) שם העיר הזאת מוכיח עליה שנוסדה על ידי הסלבים Быстрица או Я-бустрица, כאשר העיר על זה המתרגם לרוססית פ. מרגלין. שפ"ר.

5) במסעות: — לעיר ס ל ו ס ק י... „ובה כמו חמש מאות יהודים, והיא בלי ספק העיר הגדולה עד היום — ש א ל ו נ י ק י.

6) במסעות לא נאמרו הדברים מפורש שנמצאו שם עשר קהלות, כי אם: ... „שני ימים ל מ י ט ל י ן (Metilene) מאיי הים ו ש ם ב א י ם קהלות ישראל בעשרה מקומות. שפ"ר.

7) במסעות. 8) והיום חלק העיר הזה ב ק ו ש ט א הוא היותר נאה, ובו יושבים ציירי אירופה. שפ"ר. 9) בהנ"ל.

האדירים יוסטיניאנוס ואליקסיוס, השפילה את היהודים תכלית שפלות, ותרמוס עליהם ברגל גאוה, הממלכה הרשעה הזאת לא לקחה מוסר גם בעת כשלה גבורתה ויום פקודתה כבר קרוב לבא וסר כחה ממנה, באותה העת, אשר הקיסריות הזאת כמעט בִמתים נחשבה, עוד מצאו מלכיה ומושליה בממשלה כלי מְצָרים את לבם לשום את בני יהודה כעפר לדוש· הדבר אשר יצא מפי קיסר ביצנץ (יוסטיניאנוס) בהיות הממלכה הזאת בעצם ימי גבורתה, כי זה גורל עם ישראל ומנת חבלו בלאומים להִגָאֵל מכל כהונות הממשלה, מכל פקודות הצבא, כי עליהם לשאת רק ע̇ל מלכות מבלי כ ה נ ו ת מטובה · ונבזים ושפלים יהיו כל הימים (עיין ד״ו חלק ג׳ עמוד 31), דבר מלך זה עמד בכל תקפו גם בימי הנפילה והירידה, ובכל התמורות והחליפות אשר עברו על מלכות יון זאת, המלכות שהיתה משנה את ט̇עמה לפי טעם המלך המושל לבדו בה, הנה החוק הזה — שהיה ליסוד מוסר ברת מלכי ביצנץ, לא נשתנה ולא נתחלף, וכל המושלים שקמו להיונים היו מהדרים למלא אחריו ולהוציאו לפעלו בכל תוצאותיו ותולדותיו מבלי לשוב מפני כל · — היונים לא הפלו בשנאתם בין יהודים ליהודים — בין עניים לעשירים, בין טובים לרעים — ל כ ל ם מדרו ב מ ד ה א ח ת — מדת השנאה והקנאה, לבלי גבול ולבלי תכלית: לאיש יהודי לא היה המשפט לרכוב על סוס, כי הרכיבה הוא סימן חשיבות ונשיאות פנים, כבוד הנאות רק לחורי הארץ היונים; אך כ י ו צ א מן ה כ ל ל הזה היה ר׳ ש ל מ ה ה מ צ ר י הרופא להמלך ע מ נ ו א ל ק א מ נ ע נ ו ס · לכל איש יוני. אם אף נקלה ונבזה, נתנה הרשות להתעלל ביהודים, להכות אותם ברחובות קריה וגם להעבידם בפרך, ויהיו היהודים כהפקר וכל אוכליהם לא יאשמו· ביצנץ הרשעה היתה מאז ומעולם שואפת לבצע מעשקות וכעלוקה מצצה דם עבדיה היהודים ותשם עליהם על מסים כבדים מנשוא · אבל היהודים נשאו וסבלו את קושי השעבוד הזה, בסבלנות קדושים סובלים יסורים בעד אמונתם, בסבלנ̇ות אנשי הרוח המצדיקים עליהם גם דין העריצים הרודים בם 1) · העבדות והשפלות דכאו את רוח יהודי ממלכת יון, ועל כן רחקו מהכמה ודעת החן והנעם, כי בחשכת הגלות המר לא היה בידם להכין לבם לרגשי יופי ונשגב מ̇של ומליצה · כפי עדותם של בעלי הזכרונות בימים ההם 2), היו ביניהם תלמודיים גדולים, אבל לא אחד מהם הציב לו יד ושם בהספרות התלמודית בחבור איזה ספר · חורזים־חרוזים נמצאו ביניהם, אך לא מליצים מ̇שלים אנשי ה̇רוח ושיריהם הם באין טעם וחן השירה, כמו שיאמר המבקר החכם בעל־טוב־טעם במשפטי החן והיופי לאמר: „וכן קהלות יון כלם בעלי שכל וחכמה··· וכל „מרה נעימה, אבל שירותם מאוסות כבדות כאבן מעמסות, כעץ האשכול,

---

1) ציור הנאמן מעול הגלות שסבלו היהודים בביצנץ נותן לנו רבי בנימין במסעותיו בדברים פשוטים, מלאים תום וענות צדק ואלה דבריו: . . . „ביניהם (יהודי קושטא) אומנים של „בגדי משי וסוחרים הרבה ועשירים גדולים, אבל אין מניחים שם יהודי לרכוב על סוס חוץ מרבי „שלמה ה מ צ ר י שהוא רופא המלך, ועל ידו מוצאים היהודים ריוח גדול בגלותם, כי ב ג ל ו ת „כ ב ד הם יושבים, והשנאה רבה עליהם, על ידי הבריסקנין (הבורסקים) עובדי העורות שמשליכים „המים המטונפים שלהם בחוצות לפני ביתם, ומלכלכים היהודים, ושונאים היונים את כל היהודים „בין טוב ובין רע, כי מכבידים עליהם עולם ומכים אותם בחוצות וכו׳, אבל היהודים הם עשירים „ואנשים טובים, בעלי חסד ומצות, וסובלים הגלות בעין יפה" וכו׳. שפ״ר.

2) רבי בנימין בעל המסעות ורבי יהודה אלחריזי. שפ״ר.

„אשר לא יצלח לכל, או כאילן סרק בלי פורח, לא טעם ולא ריח, ולפעמים „יִמָּלֵט מהם אחד אשר האל שכלו יעיר כגון שירי מ י כ א ל בן כ ל ב מעיר תֵּ בֶ ץ „(Theben), כי בשיריו יש קצת נעם בעבור כי הלך לספרד ולמד מהם" 1).

מקרית מלך ביצנץ היושבת על שתי זרועות ים ומחבקת זרועות שני עולמות עולם אסיה ועולם אירופה, נשים פנינו אל ארצות המזרח ערש הלאם הישראלית ותורתו. בהציבנו את מספר בני ישראל היושבים בערי אסיה הקטנה (שעוד נחשבה למלכות ביצנץ) נגד המספרים האלה בערי סוריא וארץ ישראל ארצות ממשלת המושלמים נדע לחרוץ משפט, מי מהעמים היו יותר מצוינים במדת החסד והסבלנות. בכל מקום אשר מלכות ביצנץ הגיעה בארצות הקדם היו קהלות ישראל מעטות והישובים קטנים ודלים, ומדי באנו בגבולות ארץ ממשלת האישלם ונפגוש קהלות ישראל רבות ומרובות באוכלוסין 2). בהעיר הישנה והגדולה אנטוכיא שעמדה תחת ממשלת דוכס נוצרי היו רק עשרה בתי אבות וכלם אומני זכוכית. בעיר לֵ י נָ א היא ל ו ד ק י א כמו מאתים בתי אבות; בעיר ג׳ י ב ל אשר הנוצרים שרי הרֵיפובליקה הגינובית משלו בה — בערך מאה וחמשים בתי אבות יהודים. ובהעיר ב י ר ו ט חמשים משפחות, ו ב ס ע י ד א (היא צידון העתיקה), עשר משפחות; רק בהעיר צ ו ר — שהיתה אז יפה וטובה ו נ מ ל למעמד אניות — ותעמוד גם היא תחת ממשלת מושלי הנוצרים — נמצאו א ר ב ע מ א ו ת משפחות יהודים וביניהם חכמי תלמוד ובראשם ר ב י א פ ר י ם ה מ צ ר י (יליד קאהירא) ו ר ב י מ א י ר מ ק ר ק ש ו נ ה, והיו שם ליהודים שרות וכרמים, וגם ספינות שטות על הים 3). ובעברנו משם לארצות ממשלת האישלם — מלכות הכליפות ה ב ג ד ד י ת — ונבוא לראשונה אל העיר הגדולה א ח ל ב (חלב היא אלעפפא) או א ר ם צ ו ב א, העיר הראשה השניה בהממלכה אחרי ב ג ד ד ונמצאו שם אז אלף וחמש מאות בתי אבות מישראל, ובהם עשירים גדולים, וגם אנשים חשובים וקרובים למלכות. פה גר המשורר ר ב י י ה ו ד ה בן ע ב א ס, ידידו ורעו של המשורר הגדול ר ב י י ה ו ד ה ה ל ו י, ויברח מפני השמד בעיר פ י ס א, ונפטר בשנת תתקי"ג = 1131 4). קהלה גדולה היתה גם ב ח מ ת, היושבת בתחתית הר הלבנון, אך במחצית השניה של המאה השתים עשרה לסה"נ נאבדה הקהלה מרעש הארץ שהיה אז, ומתו חמשה עשר אלף איש ביום אחד, וימותו גם רוב היהודים יושבי העיר. גם ב ת ד מ ו ר במדבר, היא פ א ל מ י ר ה ואגפיה, ישבו בערך שני אלפים בתי אבות יהודים, והיו גבורי מלחמה, ויעשו קרבות פעם עם הנוצרים (בני אדום), ופעם עם בני ישמעאל (הערביים). ועדת ישראל ב ד מ ש ק, העיר הגדולה שהיתה גם היא אז תחת ממשלת הכליף מעיר ב ג ד ד נ ו ר ע ד י ן, היתה גם כן רבתי באוכלוסין מבני ישראל, ומספר

1) תחכמוני, שער י"ח. 2) כל הידיעות שלהלן הם ג"כ ממסעות רבי בנימין. שפ"ר.
3) על דבר העיר עכו עיין להלן.
4) עיין מונק במאמרו Notice sur Joseph B. Jehudah p. 8. בהערה. ויש גם להעיר שבעיר הזאת ישב לאחר שנים מועטות גם תלמיד הרמב"ם רבי יוסף בן עקנין. ועיין במאמר „תולדות הרופאים" בהשחר שנה י"ב עמוד 64. שפ"ר.

משפחותיה — שלשת אלפים. בהעיר הזאת היו תלמידי חכמים ועשירים גדולים: „ושם היו ראשי ישיבות של ארץ ישראל ושמיתם ר׳ עזרא ואחיו שר שלום „אב בית־דין, ורבי יוסף החמישי בישיבה, ורבי מצליח ראש הסדר „הדרשן, ורבי מאיר פאר החכמים, ורבי יוסף אבן־פלאת „(פלט) סוד הישיבה שבא מצרפת הדרומית והיה בא בכתובים בעניני תורה „והלכה עם רבי אברהם ברבי דוד מפיסקיירא (בעל־ההשגות) 1), „ורבי הימן הפרנס ורבי צדוק הרופא". בדמשק נמצאה גם עדת קראים — שתי מאות משפחות ושמרונים ארבע מאות משפחות, ואף על פי שלא התחתנו אלה עם אלה היה שלום ביניהם ובין בני העדה הרבנית. — אולם אם נסור מדמשק ועברות הגלעד אל ארץ ישראל, שהיתה אז תחת ממשלת הנוצרים ימעטו ויצערו בני ישראל, ובכל הארץ לא נמצאו אז יותר מאלף בתי אבות בני ישראל. הקהלות הראשיות בארץ ישראל היו: טורון די־לוס קאבאלירוס או מגדל הפרשים (בדרומית־מזרחית ירושלים) — כשלש מאות משפחות, אך בירושלים ואשקלון וביתר ערי ארץ ישראל העתיקות לא ישבו כי אם כשתי מאות משפחות בכל קהלה. יהודי ירושלים היו מתפרנסים ממלאכת הצביעה, והיו חוכרים את המלאכה הזאת ממלך הנוצרים — בתנאי שתהיה להם מונופוליון ולא יעשה שום אדם צביעה בירושלים כי אם היהודים לבדם; והם היו דרים בקצה העיר במערב הר ציון. בין שנות תתקכ"ט — תתקל"ה גֹרשו היהודים כלה מירושלים (ובלי ספק היה המאורע הזה בימי המלך הצעיר והמצורע אשר היה לו רק צל מלוכה בלדואין הרביעי), ולא נותר כי אם יהודי אחד, ועל זה האחד נֻטל לחכור את מלאכת הצביעה ולשלם הוא לבדו את המס הגדול תמורת המונופוליון ככל אשר שלמו לראשונה כל היהודים שישבו בעיר 2) — באשקלון על שפת הים, אשר היתה אז רוכלת עמים נמצאו בערך מאתים משפחות יהודים רבנים, ארבעים מעדת הקראים ושלש מאות כותיים — שומרונים. בקסרין, שמלפנים ישבו שם אלפים יהודים, היו יושבים אז בימי ממשלת נוסעי הצלב — עשר משפחות ושתי מאות שומרונים. והשומרונים האלה ישבו אז גם בשמרון (שבשת) ושכם (נאפלוס), אך יהודים לא נמצאו בערים אלה. קהלות

---

1) כותבי תולדות הספרות אומרים, כי רבי יוסף אבן־פלאת (פלט) הוא יליד פרובינציאה וכי היה רבו של הראב"ד בעל־ההשגות, אך רבי בנימין מטודילא מצא אותו בישיבת דמשק בשנת תתקל"א, ובשנת תתקל"ז הננו מוצאים אותו מחליף מכתבי שאלות ותשובות עם הרמב"ם (שו"ת פאר הדור סימן ט"ז), ונראה משם שהיה אז בדמשק ולא בפרובינציאה. מבטא המלה פילאט יוצא לנו משו"ת תמים דעים סימן מ׳. עכ"ל הרב המחבר. והנה עיינתי בשו"ת תמים דעים (דפוס הראשון עם שו"ת אהלי תם) ושם נכתב רבי יוסף בן כילתא. בפנים הרחבתי הדבור והבאתי כל דברי רבי בנימין מטודילא וכל שמות חכמי דמשק שלא נמצא בגוף ספרו של המחבר, כי עיינתי בכל ספרו של הנוסע רבי בנימין, ולא מצאתי שיפרט מצב כל חכם ומשמרתו ותעודתו כמו שהוא מפרט את חכמי דמשק, ולבטח העדה שיש בה: ראש ישיבה, אב בית־דין, ראש הסדר הדרשן וסוד־הישיבה (סעקרעטאר) ור׳ הימן הפרנס ור׳ צדוק הרופא. היא תמסודרת. ומזה נראה שעלתה אז קהלת ישראל בדמשק על כל הקהלות בסדריה והשיגה מעלה גדולה בהשכלה. שפ"ר.

2) יוצא מהשתוות המקורים אצל ר׳ בנימין מטודילא וסבוב ר׳ פתחיה, ועיין גם באלחריזי תחכמוני שער עשרים ושמונה.

M.T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

קטנות, בנות חמשים חמשים משפחות נמצאו בטבריא ובאולמאה. בעשרים משפחות בגוש־חלב, עשרים ושתים בבית־לחם וביתר המקומות, בכל מקום שתים עד חמש משפחות. חיי היהודים בארץ הצבי לא היו חיי נפשות, כי אם כגדול הצמח; גם בחתלמוד לא הגו יהודי ארץ ישראל, והנוסעים בעלי־הזכרונות בני הדורות ההם לא רשמו שמות גדולי התורה בארץ הקדושה, רק בקצה ארץ ישראל צפונה, בעיר עכו נמצאו קהלה בת־שתי מאות משפחות יהודים, ובה מורי התלמוד: רבי צדוק ורבי יפת בן אליהו, ונראה שלא היו ילידי הארץ, כי אם מבאי אירופה. ובימים ההם החלה רוח אהבת ציון וירושלים לפעם בקרב טובי חכמי ישראל באירופה ויעלו רבים מהם — וביחוד מחכמי פרובינציאה — לארץ הקדושה. ובהיות העולים האלה גם עולים על היהודים ילידי הארץ בתורה וחכמה, נכבדו מאד בעיניהם, וכה היו נשמעים לדבריהם, כי קבלו עליהם את הוראתם וגזרתם לחוג את יום ראש השנה שני ימים, תחת אשר משנים קדמוניות היו בני ארץ ישראל נוהגים לחוג גם ראש השנה יום אחד נגד דין התלמוד שכיומא אריכתא דמי 1).

אם יקרת כל חזון התולדה וחיי הלאם נראה בהכמות והמעמד הטוב בחיי החמר ולא בהאיכות ובחיי הרוח, אז יהיה עלינו להחליט, כי בימים ההם, במחצית המאה העשירית לאלף החמישי, היו ארצות אסיה היושבות בין שני הנהרות — תואמים — פרת וחדקל מרכז היהדות, כי בארצות האלה היה מספר היהודים אז רב מאד וגם התענגו על רוב שלום ויהיו מאשרים באשר החמרי. באלה הארצות עוד נמצאו קהלות, אשר מספרן עלה לכמה אלפים בתי אבות. להערים הקדומות, נהרדעא, סורא ופומבדיתא, כבר אבד אז כל זכר, אך תחתיהן התנוססו אז לתפארת הערים מאסול (נינוה החדשה) ובגדד, ותהיינה הקהלות האלה למופת ולעינים לכל קהלות ישראל אשר באסיה. בקהלת בגדד נ׳ נאו אלף משפחות 2), וארבעה בתי־כנסת, ולדברי בעל־הזכרונות היו בימים ההם „יושבים בשלוה ובהשקט ובטחה ובכבוד גדול", כאשר בימי הכליפים הקדמונים. וממקרה אחד, אשר בעלי־הזכרונות המושלמים 3) מצאו אותו חשוב ונכבד להזכירו, הננו למדים, עד כמה היה רגש החרות ער בלב יהודי בבל בהדור ההוא, עדי היהודים מצאו און בנפשם להניא את משרת בית־המסגד (מאשעע) לישמעאלים, הקורא את המאמינים לתפלה, לבל יקרא את כרוזיו בקול רם, שלא לבלבל את תפלת היהודים בבית הכנסת שהיה נמצא בקרבת המקום ההוא. בעיני הכליף מחמד אל־מוקטאפי (בין שנות תתצ"ו—תתק"ך = 1136—1160) לבית העבאסיים, שידע למשול בכחו ורצונו יותר מההולך לפניו, מצא חן איש יהודי חכם ועשיר ושמו רבי שלמה (חסדאי ?) 4). ויהי כאשר שמע כי הוא מתיחס לזרע בית דוד, ויגדלהו וינשאהו למעלת נשיא הגולה, וישימהו לנגיד על כל קהלות ישראל אשר בהכליפות. וישת הכליף על נשיא הגולה החדש כל אותות הכבוד ותפארת מלכות ושררה, כאשר היו לראשי

1) רבנו זרחיה הלוי בספר המאור על ביצה פרק א׳.

2) יוצא מדברי שני הנוסעים: רבי בנימין מטודילא ורבי פתחיה „בעל הסבוב".

3) אבן־אלאתיר בתרגום ללשון שווערית 11, עמוד 352.

4) עיין ציון י׳ בסוף הספר.

הגולה שבבבל בימי האמוראים והגאונים, וכאשר יספר בעל־הזכרונות, „כי יש „לו שררה גדולה על כל קהלות ישראל, ועשה לו חותם על כל קהלות „ישראל הדרים תחת יד תורתו, והוא רוכב על סוס, מלֻבָּש בגדי משי ורקמה „ומצנפת גדולה (עהרענ־טירבאן) על ראשו עם סודר לבן ורביד, וכך צוה (הכליף) „לכל בר אינש ישמעאלים ויהודים או מכל אומה שבבבל מלכותו שיקום לפניו (לפני „נשיא הגולה) ויתן לו שלום, וכל מי שלא יקום לפניו מלקין אותו מאה מכות „והולכין עמו פרשים מן הגוים (המושלמים) ומן היהודים בכל יום שהוא הולך „לראות פני המלך הגדול (הכליף), וכרוז (הערולד) הולך לפניו ומכריז: עשו „דרך לאדוננו בן דוד! ואומרים בלשונם: אעמלוא טריק לאסא־ידנא בן דאוד" 1).
והיה נשיא הגולה זה מְמַנֶּה רבנים, דיינים וחזנים בכל הקהלות אשר בארצות ממשלת הכליפות מפרס עד כרסאן והקאווקאזיה 2), ומשם עד קצות תימן (יֶמֶן) אשר בערב וקדם עד הודו וטיבעט. הוא היה הנותן לכל בעלי המשרה אלה „כתב הסמיכה" (דיפלאם) ורְשות, והיה מקבל מהם „דורונות ומתנות". כל היהודים בארצות הנזכרות היו מעלים לו מס ידוע, מלבד הכנסותיו „משווקים וסוחרי הארץ", וגם ממרחקים היו מביאים לו מנחה ודורון. „אבל בעת „שמקיימים ראש הגולה הוא מוציא ממון גדול על המלך ועל השרים והסגנים, „וביום שעושה לו המלך הסמיכה על השררה מרכיבים אותו במרכבת המשנה אשר „למלך, ומביאים אותו מבית המלך הגדול (הכליף) לביתו בתופים ובמחולות, „והוא עושה הסמיכה לבני הישיבה" 3). הנה כן ראינו, כי אחרי עבור שלש מאות שנה להסתלקות כבוד נשיאות הגולה מישראל, שבה השררות הזאת לכבודה והודה וכל תפארת גדולתה בימי נשיא הגולה בוסתנאי. וכשם שקמה לתחיה נשיאות הגולה בבבל, כן שבה להיות שם הישיבה הגדולה — ישיבת הגאונים בכל כבודה ותפארתה מימים מקדם, וראש הישיבה היה נקרא בשם „גאון". ונראה הדבר, כי מימות רבי יצחק בן משה אבן־סכני, אשר בערך מאה שנה לפני זה שב והביא את תורת התלמוד מספרד להארץ אשר יצאה משם — בבל, נתעוררה השוקת התורה שנית בין יושבי ארצות הקדם בכלל ויהודי בבל בפרט. נשיא הגולה רבי שלמה (חסדאי) היה בעצמו חכם בתלמוד; אך ראש הישיבה, הגדולה אז במספר התלמידים כבימי תפארת הישיבה בסורא ופומבדיתא, היה רבי עלי. בהעיר עכברא בגליל בגדד נמצאו עשרת אלפים יהודים, אך פעולת הקהלה הזאת היתה קלת הערך, ויותר מזה לא נודע ממנה דבר.

יותר גדולה מקהלת בגדד היתה קהלת מאסול (נינוה החדשה), ושם נמצאו כשבעת אלפים משפחות 4). העיר הזאת עלתה למעלת עיר הבירה על ידי הגבור הנערץ זֵינקי אבי המלך הגדול נורידדין — שניהם היו למחתת הנוצרים ומפני שמם נחתו — זֵינקי לא היה שונא ישראל, והיהודים היושבים

---

1) כל הדברים שבסימני ההסגר ובכלל פרטי הידיעות אשר בזה הם מדברי בנימין מטודילא.

2) לדורשי דעת תולדות ישראל ברוסיא נכבדו דברי רבי בנימין על מדינת קאווקאזיה לאמר: . . . „וארץ קו״ם היושבים בהררי אררט וארץ אלניה היא הארץ המוקפת הרים . . . „וארץ סיכריה . . . וארץ גרגנין (היא גרוזיה) והם הגרגשים והם ברת הנוצרים" — כאשר באמת הגרוזינים הם נוצרים. שפ"ר.

3) מלשונו של ר' בנימין מטודילא.

4) יוצא מהשתוות ספורי שני הנוסעים ר' בנימין ור' פתחיה בעל „הסבוב".

בארצות ממשלתו לא נבדלו לרעה מן המושלמים · הסופרים הערביים יספרו ממנו דבר המעיד על תבונת רוחו לאמר: המושל הזה בא עם חילו הגדול לעיר גִ׳יזִירַת־אול־עמר (קרי: זשירַט אול־עמר) על יד מעלות נהר חדקל, ושם ישבו ארבעת אלפים בתי אבות יהודים ויתאכסן בבית איש יהודי. ויהי היום ובעל מלונו התאונן לפניו, כי בני העיר התרוששו לרגלי החיל הרב השוכן בה, עד כי אין בכח התושבים לשאת עוד על כלכלת אנשי הצבא, ומשא המלחמות הרבות. שמע זֶינְקִי הדברים האלה ויצא מן העיר הוא וכל אנשי חילו ויחנו באהלים מחוץ לעיר · גם המלכים שמלכו אחריו בניו: — סאיף־עדין־גהאזי (קרי: חאדזשי) (בין שנות 1146—1149) ואחריו אחיו קוטבעדין (בין שנות 1149—1170), היו טובים לישראל ויטו להם חסד. — בראש עדת ישראל במאסול עמד אז נשיא אשר התיחס גם כן למלכות בית דוד ושמו ר׳ זכאי ויהי הוא לנגיד על ישראל, אך בגדולתו זאת לא היה יחידי, ויניח מקום להתגדר גם לאיש אחר חשוב וקרוב למלכות ושמו רבי יוסף „חכם מעמיק בדעת חוג השמים" „בּאריהאן אל־פֿאלאק" לאמר חוזה בכוכבים ויודע סתרי האיצטגנינות ויעמוד על משמרתו לפני המלך.

יהודי אשור (נינוה החדשה) היו מוחזקים לעמי הארץ בורים וריקים גם מדעת התלמוד, ורבי יהודה אלחריזי, שנסע ובקר גם הוא גם כל אותן המדינות, ונשא עליהם משלו: „ובבאי אליה (לנינוה החדשה), ראיתי קהליה; „כל איש מהם בחיק הסכלות נרדם, והנה אין שם איש וקול אדם, כי אז הסוס „אסור והחמור אסור, והוא ליהודים כמו בור . . ., וביום גלו ממצרים עדת הצור, „גלו החסידים לדמשק ומצרים, וישבו מחוילה עד שור ובאו האובדים „בארץ אשור . . ." — ובהררי האפטאן או חפתון והם הררי הקרדויים מצפון למאסול נמצאו קהלות ישראל מרובות באוכלוסין, מקצתן נאנחו מקושי השעבוד אשר נשתעבדו בם השלטונים השונים ומלכי פרס, ומקצתם היו בני חורין לגמרי, לא ירעו על מלכות ויהיו חפשים כהחיים והיערים אשר שכנו בקרבם · היהודים בני חורין אלה 1) אשר שכנו בארץ אדהיר בייזשאן — פרס הצפונית —, היו רומי קשת, יצאו מזוינים וחגורי כלי נשק, ויעמדו בברית שלום עם שכניהם הקנאים הפראים בני שבט האססאסינים, צררו כל איש שלא היה בן־עדתם ובן־אמונתם · מעל ראשי ההרים. אשר עד שחקים יגיעו, ירדו אל בקעות וגאיות אשר בין רכסי הררי ארדט וקאווקאז, ויפשטו ידיהם בגדוד לשלול שלל ולבוז בז בכל אשר מצאה ידם, אך הם שכנו בשִׁנֵּי הסלעים ועל ראשי ההרים נשגבו, ויהיו בטוחים מפחד אויב ויחיו חיי דרור, חיי הטבע בלי דעת מקור מולדתם ויסודות אמונתם · אך בכל אלה „היו ביניהם תלמידי חכמים, ששלח אליהם ראש הגולה מבגדד ויקבלום ויעשו ככל אשר הורום · בין היהודים הגבורים האלה, כתוך עם חפשי אך גם פראי ונבער מדעת, יהודים מלאים רוח גבורה וניתנים נפשם בעד החרות, יהודים החיים על חרבם וקשתם · נגלה לפתע־פתאום איש

1) פה אין מקום להאריך בחקירות, וקרוב לשער, כי היהודים ההריים אשר בקאווקאז היום המה בני בניהם של היהודים הנזכרים במקום הזה, ובעת כתבי הטורים האלה, אין ספרי המסעות הידועים בידי לעיין בהם.

ערום ושואף לכבוד וגדולה ויוליכם שולל, ויאמר להשתמש בגבורתם ובערותם לתכלית נסתרה ונעלמה ממנו. שם האיש ההוא דוד אלרואי או אבן־אלרוכי. על האיש הזה דברו רבות בימיו ועלילותיו והרפתקאותיו נתנו די־חמר לחכם סופר מריני וחוזה חזיונות לספור חזיוני רב הערך מאד.

האיש הצעיר הזה, יפה־מראה נחמד ונעים, זך־הרעיון ומלא רוח עז וגבורה והוא יליד אמאדיא (עמאדיה) „למד לפני ראש הגולה חסדאי (שלמה) ולפני ראש הישיבה עלי גאון יעקב" בבגדד, „והיה גדול בתורת משה ובהלכה ,ותלמוד ובכל חכמה חיצונית ובלשון ישמעאל וכתיבתם (הספרות הערבית ובספרי „החרטומים והמכשפים" 1). בשובו לעיר מולדתו עמאדיא, הפליאו חכמתו וידיעותיו הרבות, לא לבד את אחינו בני עמו, כי אם גם את שר העיר המושלמי זיין־עדין, וימצא חן בעיניו ויאהבהו ויתהלך עמו ברֵעות ואחוה. והימים ההם היו ימי מהומות מדיניות, מבוכות מהפכות ותמורות הממלכות בכל אסיה המערבית מצפון ועד ירכתי תימן. המלחמות הגדולות והנוראות לרגלי תשישת כחם של כליפי בגדד ושפעת עמי המערב נושאי הצלב אשר עלו כשואה על ארץ ישראל והמדינות סביבותיה עד אסיה הקטנה ועָרי מלאה כל הארץ הגדולה הזאת המון־לאמים מתרוצצים ומתנגחים זה עם זה; הדבר כי ממשלת הכליף לא היתה עוד ממשלת מלך מושל לבדו בעז משפט, כי בעת ההיא כבר תשש כחם וכמוהם גם היתה הנסבה כי היה עז משפט מלך גם להמשנים שרי־השרים (וויזירען), שרי הצבא להאטאביקים (והוא השר המחנך את יורש העצר ומלמדהו חכמת הקרב ותכסיסי מלחמה) והנשיאים (העמירים) השונים; ומכל אלה השרים והמשנים שאפו איש איש מהם לקחת מושכות הממשלה בידו, ויהיו ראשי הארץ רבים וכלה מלאה פרק ומטה, ואז — בעתותי מהומה מדינית, מצאה באמת יד אנשים מדלת־העם להתרומם ולהתנשא ולהגיע לגדולה ושררה והוד מלכות, כאשר עלו על מרומי המעלה אנשים שעמדו בשפל המדרגה כהגבורים: נור־עדין וסאלאדין, אשר תהלתם וזכרונות גבורתם עומדים לעד ולעולמי עולמים; כל החזיונות האלה חזקו לב דוד אלרואי ויאמצוהו, כי יעשה גם הוא גדולות ויגיע למעלת נשיא בעמו, ובכלל להיות איש רב־פעלים בפעולות מדיניות. להתכלית הזאת ראה ראשית לו לקנות לב אחיו בני עמו, גבורים אנשי מלחמה היושבים בקרבתו, כי יהיו לבני בריתו ואנשי עצתו. וחפצו זה יכול להשיג רק אם יעורר לבם לחוש רגש לאֹם ורוח עז וגאון־עם בן־חורין ושואף לחיי חֵרות 2). דוד או מנחם בן

---

1) בחרתי לדבר במקום הזה בלשון רבי בנימין מטודילא. שפ"ר.

2) עיין ציון י' בסוף הספר. השר היושב ראשונה במלכות בריטניה הגדולה, הראש להטורים (המפלגה המדינית המחזקת במנהגי הממלכה הקרומים) בנימין די־איזראעלי (הלורד ביקונספיעלד) נתן עיניו בהבחור הנחמד ביום קרב באלרואי, לעשותו לגבור חזיונו בספורו הנקרא אלרואי (ומתורגם לאשכנזית על ידי קלרה־מאי), [ולעברית ע"י הר"ר ראקאָווסקי בווארשא, שפ"ר]. בספר הזה יתן בעל־החזיון ביקונספיעלד החטר מגזע ישראל, דברים בפי מרים הנביאה אחות דוד אלרואי לאמר: „הנה לקץ הימים יקום לך גואל, אשר יציב לך „מצבת זכרון... כי יקום איש מזרע בית יעקב, נצר משרשיו, איש אשר דמי העם והקדום הזה „יזל בעורקיו, והוא יהיה איש הרוח רוכב על כרוב השירה, ולשמוע עלילותיך תנוח עליו רוח „החזיון, ישיר עוזך על מיתרי כנורו, ויעשה לך שם עולם אשר לא יכרת לנצח" — חזיון הלורד

שלמה הוציא קול קורא לכל יהודי אסיה לאמר: ציר שלוח הוא מאלהי ישראל להוציא את עמו מתחת סבלות המושלמים, להלחם בכל ממלכות הגוים ולהביא את היהודים לארצם הקדושה, לבנות ירושלים עיר הקדש ולהשיב לתחיה את הלאם הישראלי · ובכן דרש משבטי היהודים מלמדי מלחמה, כי יתנו ידם לו להלחם בהעמים שכניהם · גם שם לפניהם אותות ומופתים, או, לדבר בלשון בעל הזכרונות, „נתן להם סימנים, כי השם שלחהו לכבוש ירושלים ולהוציא אותם „מעל הגוים", אך כנראה, לא שם עצמו למלך המשיח · לראש וראשונה אמר להשגב במצודת עמאדיא הבצורה, ומשם יתעורר ברב כח וגבורה לבצע מזמתו ולהשיג חפצו לקבץ חיל גדול מבני ישראל ללכת לכבוש את ארץ הקדושה· אז ערך מכתבים להיהודים ההרריים אשר באדהער באיגאן (אדערביזשאן) בפרס הצפונית, ליהודי מאסול וליהודי בגדד, כי המונים המונים יבאו בשערי המצודה עמאדיא וכלי זיינם תחת מרויהם — חרבות וקשתות וכל כלי מלחמה · ויבאו יהודים רבים לעמאדיא ליום הנועד מאת אלרואי, ומתחת לבגדיהם חרבות חדות וחניתות מרוטות; ושר העיר והמצודה לא שם לב להמון הרב הזה, כי חשב, שהיהודים באים לשמע דוד אלרואי וגדלו בתורה וחכמה ·

עד כאן דברי התולדה וספור דברים כהויתם, מכאן ואילך עלינו להסתפק בדברי הגדה, אשר תוסיף לארוג את חוטי הספור במעשים מפליאים ומבהילים לאמר: השמועה הגיעה למלך פרס לאמר, מרדו בו היהודים וישימו להם מלך את דוד אלרואי ויקרא אותו לבא אליו, ויבא אליו הוא לבדו ואין איש מאנשי בריתו עמו, וידבר דברו לפני המלך בלב אמיץ ויאמר: אני מלך היהודים, ויצו השלטון לתפשו, ויתפשוהו וישימוהו במשמר בתבריסתאן, מקום אשר אסירים פושעי מדינה ומורדים במלכות אסורים שם · עוד שלטון פרס ושריו מתיעצים כדת מה לעשות בהיהודי המרים יד במלכות פרס, ובמה יענשו קשה דוד אלרואי וכל אנשי בריתו, והנה דוד אלרואי עומד לפניהם, וישתוממו המלך והשרים ויתפלאו וישמעו דבריו אליהם, כי בלהטים, בחכמה נסתרה ותחבולותיו יצא מבית כלאו ולא היה ירא מהמלך ומכל עבדיו · ויהי כאשר חפץ השלטון לתפשו שנית, והנה היה אלרואי לפתע־פתאום לרואה ואיננו נראה, ויהיו עבדי המלך שומעים את קולו ותמונתו אינם רואים ויקרא ויאמר: הנני הולך לדרכי · וירדפו אחריו ולא השיגוהו, ויעבור בסידרו את הנהר וילך ביום אחד מהלך עשרה ימים, וישב למצורת עמאדיא ויגד ליהודים את אשר קרהו · ויירא שלטון פרס ממני, וישלח דברו אל הכליף אל־מומנין בבגדד לבקשו, כי יצוה לראש הגולה וראשי הישיבות למטע את דוד אלרואי ממעשיו ועלילותיו, ואם לא יאבו לעשות כזאת, ויגזור מלך פרס להשמיד ולהרוג את כל היהודים היושבים במדינות מלכותו · ובימים ההם עברה רוח תזנית בבבל ותתקוף בעצומיה את כל יהודי בגדד ויהיו גם הם מוכים בסנורים ונגועי החזיה ויאמינו בדוד אלרואי ונפלאותיו · והיא שעמדה לשני אנשים נוכלים להוליך

ביקונספיעלד רחוק מאד מהאמת התולדית, אך את תכונת הזמן ורוח העת והמקום יצייר בחרט אמת זאמן בעל־חכמת חרשים, בציור נזמן ומלא חיים ותנועת הימים ההם.

שולל את המון היהודים ולגזול את הונם וקנינם. הנוכלים ההם הראו מכתבים שבאו להם מאת הגבור דוד רב העליליה איש עמאדיא, ושם נאמר כי רגע הגאולה הקרובה לבא יהיה בחצי הלילה בזמן ידוע, ובאותו הלילה תקום סערה, ותשא אותם על כנפי רוח כעל כנפי נשרים ותביאם ירושלימה; ולחפץ זה עליהם לעמוד על הגגות, ללבוש בגדים מצבע ירוק ולחכות במנוחה לעת רצון כי תבוא. בלילה ההוא נדדה שנת כל היהודים יושבי בגדד, בלב בטוח, כי רגע הגאולה הנה בא, מסרו הסכלים את כל כלי ביתם וקנינם בידי שני הנוכלים האלה, לחלק בין עניי עמם, לעת כי ינשאו הם על כנפי רוח לבוא ירושלימה. הלילה בא, האנשים עלו כלם לגגות ויחכו לאות ישועה קרובה, הנשים בכו רב בכי, הילדים צעקו בקול גדול, כלם התרוממו ויתנשאו וינסו לעוף ברוח ויתהוללו כל הלילה עד עלות השחר, ואז נפקחו עיניהם לראית את סכלותם וקלות דעתם, עקבות הנוכלים נעלמו ורכוש הפתאים לקחו עמהם וילכו. בני בגדד קראו לשנה ההיא: „שנת העָפים במעוף" (אָעַם-עֶל-טַיאראן) ותהי להם לפרט קטן לחשוב סדר זמני המאורעות לשנת „המעופה"!

ראש הגולה וראשי הישיבות שבבבל (בגדד) ראו חובה לנפשם, למראה ההזיה אשר תקפה את רוב היהודים, ומפני הרעה הגדולה הנשקפה להכלל, אם יעשה שלטון פרס ככל אשר אמר, לענוש קשה את כל היהודים בחטא אלרואי והנמשכים אחריו, לפנות אל אלרואי במכתב ודברי כבושים להשיבו ממחשבתו, „כי עדיין לא הגיע זמן הגאולה ואותותינו עוד לא ראינו", כי לא ברוח יגבר איש. גם ראשי קהלות ישראל במאסול רבי זכאי ויוסף באהיראן אל-פאלח כתבו לו מכתב בדברים האלה כבני בגדד לאמר: „מנע עצמך מעשות דברים כאלו, ואם לאו הנך מנודה מכל ישראל. אך כל הכתבים „לזרזו ולהזהירו" לא הועיל, כי לא קבל את דבריהם ולא שב מדרכו הרעה. עד אשר נמלך נציב מלך פרס מושל מצורת עמאדיא, ויהי דברו אל חותנו של דוד אלרואי וישחדהו בכסף רב, ויבא חותנו בתחבולה אל ביתו והוא ישן ויהרגהו על מטתו, הנה כן נתבטלה עצתו ותחדל גם התנועה המשיחית בין יהודי פרס ובבל. אך לא שככה חמת מלך פרס מעל היהודים „אשר בהר", לאמר, אלה היהודים במדינות פרס הצפונית אשר נטו אחרי דוד אלרואי ויאמר לרדפם בחמת נקם, לולי חש ראש הגולה לעזרתם, ובדברי רצוי ופיוס ועוד יותר בשחדו אותו במתנת יד מאה ככר זהב שב אפו מעל היהודים ולא הוסיף לרדפם. — אך גם אחרי מותו רבו המאמינים בו: יהודי המקומות קהוי, סאלמאס, טארים ומארגַהַה במדינת אדהרבאיג׳אן קדשו את שם דוד אלרואי המת ויעריצוהו, בשמו מנהם נקראו גם הם מְנַחֲמִידִים ובשמו נשבעו. — ושבט ישראלי אחד חפשי מעל השעבור למלך פרס ישב אז בהארץ אשר ממזרח לסאבִּירִיסטאן במדינת כורסאן על הרָמָה Plateau על יד נישאבור. השבט הזה — אשר לדברי בעל הזכרונות הנוסע רבי בנימין מטודילא, „לא עלה עליהם על הגוים" — עלה לכמה אלפים משפחות ושם נשיאם היה רבי אמַרְכָּלָא הלוי, והיו אומרים, כי הם מצאצאי ארבעת השבטים: זבולון, אשר דן ונפתלי. היהודים האלה,

לפי עדות בעל־הזכרונות הזה, היו עובדי אדמה „זורעים וקוצרים", גם היו אנשי מקנה ורועים בעדרים אשר נהגו בעמקים ובקעות בין ההרים, ויהיו ביניהם רובי קשת ויודעי ציד, ועם זה היו ביניהם תלמידי חכמים בעלי־תלמוד, ויעמדו בברית שלום עם שפעות (הארדען) שבט הגהוזים Гузы או Огузы בלשון רוססית ובלשון ר' בנימין מטודילא „כופר אל־תורך", אשר התפשטו ויתקעו אהליהם על גדות הנהר אוקסוס בין בלכה ובין בוכארא, ומשם פשטו ידיהם בגדוד ויפלו בארצות שכניהם המערביים ויפילו חתיתם על כל העמים הנאורים. ויהי כאשר עזבו הגהוזים או האגוזים מקום רבצם וישחיתו את ארצות פרס מסביב, ובכל המדינות אשר נחשבו אז לפ־ס משלו בהם הנסיכים הדזשֶׁיל־זשוקים, ויחר אף מלך הדזשילזשוקים סינדזשאר (סיננאר) שאהין־שאך על בני השבט הפראי הזה, אשר מצאו לבבם לנפול בגבולות מדינת ממשלתו, ויצא בעם כבד ויד חזקה (בשנת 1153 = תתקי"ג) להלחם בהם ולבצור רוחם. ויהי בצאת מלך פרס למלחמה וַיֵּתַע הוא וחיילותיו במדבריות אסיה התיכונה, ומיום ליום נתמעט הצדה לדרך, וכל האוכלים ומשקים, שהכינו להמחנה הגדולה הזאת, ויחיו כל בני החיל צפויים למות מחסר לחם ומים. כה תעו במדבר עדי הגיעו אל גבול שבטי היהודים החפשים, וידרש המלך סינדזשאר מהם, לתת מזון להיילותיו, וכי יתנו לו לעבור דרך ארצם להלחם עם בני „כופר אל־תורך" (הגהוזים) להנקם בהם, על כי נפלו בגבולותיו וישימו את עריו לשמה. — ויהי כאשר נגשו מלאכי המלך סינדזשאר אל מקום תחנות היהודים החפשים, ויהי דבר אלה האחרונים לאמר: „יהודים אנחנו ואין לנו לא מלך ולא שר מן הגוים אלא שר „אחד יהודי; ובני כופר אל־תורך, אשר אתה אומר להלחם בם הם בעלי־„בריתנו והמבקש רעתם מבקש רעתנו" 1) — וישב אותם סינג'אר (סינדזשאר) מלך הדזשילזשוקים דבר לאמר: „לא להלחם בכם, כי אם בהגהוזים (בני „כופר אל־תורך) אויבי הנני הולך להלחם. ואם תאמרו גם אתם להלחם בי, אנקם „בכם ואהרוג את כל היהודים אשר במלכותי (מלכות פרס), כי יודע אני, שאתם „חזקים ממני במקום הזה, אבל אנכי אֶנָּקֵם מאחיכם בארצות ממשלתי" — ומלך פרס ידע לאיים על היהודים, ודבריו באו בלב היהודים החפשים ויועצי זקניהם ויחלטו, כי עליהם לחוס על דם אחיהם הרחוקים, כי כל בני ישראל בני אב אחד ומשפחה אחת הם, ויעשו רצון מלך הדזשילזשוקים וימכרו מזון ומחיה לאנשי חיילותיו, ויתנו להם לעבור דרך ארצם, אך גם הודיעו בסתר לבעלי בריתם בני הגהוזים, כי הדזשילזשוקים באים עליהם. ויעמדו הראשונים על מעברות ההרים, שפעות טורקמינים כחול על שפת הים, ויתנפלו על אויביהם הבאים בגבולות ארצם, ויכו בהם מכה רבה, וגם המצביא חיל הדזשילזשוקים נשבה, ויהי עצור שם שלש שנים, עדי הצליח לנום ארצה פרס במתי מעט אנשיו. ופרסי אחד רִמָּה את איש יהודי מבני השבטים החפשים רבי משה ויביאהו ארצה פרס, ואחרי כן כבש אותו לעבד לו, ויביאהו לעיר הבירה לאיספאהן. ויהי היום ויבאו דורכי קשת לשחוק לפני המלך ויבא גם היהודי בתוכם, ולא נמצא בכלם רובה־קֶשֶׁת קולע אל המטרה כמשה, וישאלהו שלטון פרס מי הוא ומאין בא ?

1) מלשונו של רבי בנימין מטורילא, וכן כל הדברים שבסימני ההסגר.

וימצא היהודי מקום לספר את אשר רִמָּהו הפרסי ויכבוש אותו לעבד לו, וימהר המלך ויעשהו לבן־חורין ויתן לו מתנות, ויאמר גם לנשאהו בכבוד ולשום על שכמו משרה גבוהה במשרות המדינה, אם יָאות להמיר דתו בדת האישלם; אך זה האיש משה היה נאמן לתורתו ועמו, ולא נֵאות להמיר דתו בעד כבוד וגדולה, ויפטר אותו המלך בכבוד, וישימהו בבית הרב שר שלום — רב העדה באיספאהן, ויקח לו לאשה בת אחד מחשובי הקהלה. — ואת זה האיש משה ראה בעיניו הנוסע רושם זכרונות העתים רבי בנימין מטודילא ויספר לו את כל הדברים האמורים בזה על הספר. — בעיר הבירה בפרס באיספאהן נמצאו חמשה עשר אלף יהודים, והראש שלהם היה הרב שר שלום הנזכר, „שהיה ממונה מטעם ראש הגולה על כל הכרכים אשר בכל מלכות פרס". בהעיר הגדולה האמאדאן, ישבו אז חמשים אלף יהודים. בשיראז ישבו אז עשרת אלפים יהודים. בהעיר הקדומה שושן הבירה, שבימים ההם (במאה העשירית לחמישי) היתה נקראת טוסטער נמצאו (בשנת ד"א תתק"ל) שבעת אלפים יהודים וארבעה עשר בתי כנסיות ולפני בית הכנסת אחד היו מראים קברו של דניאל וארונו היה תלוי על הגשר בשלשלאות של ברזל. והנוסע רבי בנימין בעל־הזכרונות, אשר דבריו הננו רושמים במקום הזה יספר לנו סבת הדבר הזה לאמר: „נהר חדקל חולק את המדינה (העיר) והגשר ביניהם, ובצד האחד שדרים שם „היהודים היו השווקים וכל הסחורות, ושם יושבים כל העשירים. והצד האחר שם „יושבים כל העניים מפני שאין ביניהם שווקים, ולא סחורה, ולא גנות ופרדסים, „עד שלבשו קנאה ואמרו: אין כל העשר והכבוד הזה בא אליהם אלא בשביל „דניאל הנביא שהוא קבור אצלם, ושאלו מהם לקבור את דניאל בתוכם „ולא נתנוהו אליהם — ועשו מלחמה ימים רבים עד אשר קצרה נפשם במלחמה, „ועשו פשרה ביניהם שיהיה ארון דניאל שנה אחת מצד זה ושנה אחרת מצד „זה, ונתפשרו כלן אלו ואלו משני הצדדין. כן היה הדבר נוהג שנים רבות עד „שנזדמן שבא לשם פעם אחת סינג'אר (סינדושאר) שאה שלטון כל מלכות „פרס אל שושן העתיקה, וירא שמטלטלים את ארונו של דניאל מצד אל צד, „ואחריו עוברים בסך הרבה אלפים מְלַוִּים יהודים ומושלמים, וישאל על מה זה, „ועל מה זה, ויגידו לו כל אלה הדברים, ויאמר אין נכון הדבר לטלטל עצמות „הנביא הקדוש, אלא למרוד במרחק שוה ולשום לו שם מקום קבורה, ובאשר כי „הנהר עובר בתָּוֶך במרחק שוה משני חלקי העיר, צוה לשום את ארונו של הנביא „דניאל בארון של זכוכית, ולתלות על הגשר בשלשלאות של ברזל בתָּוֶך, „ובאותו מקום יבנו בית הכנסת לכל באי עולם, מי שירצה יבא בו ויתפלל „בין יהודי ובין ארמאי (מחמדי), ועד היום [יספר רבי בנימין] ארונו של דניאל „תלוי על הגשר וצוה המלך שלא יצוד דייג בכל הנהר שעור מיל למעלה ושעור „מיל למטה בשביל כבודו של דניאל" 1). — ובכל זאת לא נמלטה העיר מכליון, ובהיות שם הנוסע רבי פתחיה עשר שנים אחרי כן בשנת תתקמ"ה לא מצא מכל העדה הגדולה אשר בשושן הקדומה, כי אם שני יהודים עוסקים במלאכת הצביעה ולא נודעה סבת חרבן העדה והתמעטותה במשך זמן קצר כזה.

---

1) מלשונו של רבי בנימין מטודילא, וכן כל הדברים שבסימני ההסגר.

בימים ההם, כאשר בצפון ים הפונטוס (ים השחור) ועל חצי האי קרים ישבו רק קראים, שהיו שקועים בבערות; לא ידעו אף שמץ דבר מתורת הרבנים, הסיתרת את תורתם, דבקו בהאותיות המתות, מבלי לתת מקום כל שהוא להשכל והקבלה, חתכו את הפת לחתיכות קודם השבת, שלא לחלל את השבת בבציעת הפת, והיו יושבים בחשך בכל ליל השבת 1), נפוצו אז היהודים הרבנים על כל ארצות הישוב על פני כדור הארץ. וגם באסיה התיכונה בטורקיסטאן הננו מוצאים אז קהלות גדולות מסודרות ומתוקנות. בכ̃יווא (ובלשונו של רבי בנימין — גינ׳ה) נמצאו שמונת אלפים משפחות, ובסמארקאנט (סאמארקאנד) עיר המסחר הנודעת עתה במערה, והנוסע יקרא לה: „העיר הגדולה בקצה המלכות״, עלה מספר היהודים לחמשים אלף איש, ורבי עובדיה הנשיא היה ממונה עליהם. ומהיהודים בהודו, ידע הנוסע רק לספר, כי ישנם שם יהודים שחורים, והם: „בעלי מצות, וביניהם תורת משה ונביאים, ודבר מועט מתלמוד והלכה״. והיו אז בהודו קהלות שלמות שמכל תורת היהדות לא ידעו רק את השבת והמילה, ושמרו המצות האלה רק על פי ההרגל 2). ועל האי קאנדי הוא ציילאן אמרו אז, כי נמצאו עליו עשרים ושלשה אלפים יהודים. ולמלך האי הזה היו ששה עשר נשיאים או משנים (ווזירען). היהודים לא נבדלו בכל דבר לרעה מאזרחי האי האחרים, ארבעה שרים מבני עמו, ארבעה יהודים, ארבעה מחמדיים וארבעה נוצרים. ובאדען היושבת על מעברות ים הודו ישבו יהודים רבים בני־חורין, „ואין עליהם על גוים, ולהם ערים ומגדלים בראשי ההרים״, ומההרים פשטו ויעברו אל נוביא וילחמו שם עם הנוצרים יושבי המדינה הזאת, „ולוקחים שלל ועולים אל ההרים ואין אדם יכול להלחם עמהם״. אך בכל זאת עמדו יהודי אדען בהתחברות עם ארצות מצרים ופרס, והיו באים שם לרגלי מסחרם.

גם על לשון־הארץ (חצי האי) ערב היו אז קהלות ישראל; ואף כי ע̃מר הכליף הראשון גרש אותם מערב וינשלם מן הארץ אשר ישבו בה הם ואבותיהם ואבות־אבותיהם (עיין ד״י חלק שלישי עמוד 120), אך ברבות הימים שבו לשבת בארץ

1) הרב המחבר נשען בידיעתו זאת, כי בכל קרים וארצות הפונטוס ישבו רק קראים, לא על רבי בנימין מטודילא, כי אם על רבי פתחיה „בעל הסבוב״ ושם יאמר: „ואין יהודים גמורים בארץ קדר (ארץ קדר בפי הנוסעים אז נקרא קרים וארצות „מהפונטוס והפלכים אסטראכאן וקאזאן וגם גליל רוסיא החדשה בכלל) כי אם מינים: וישאל „להם רבי פתחיה: למה אינכם מאמינים בדברי קבלות חכמינו זכרם לברכה, וענו לו: בשביל „שלא למדום אבותינו: ובערב שבת חותכים כל הלחם שאוכלים בשבת, ואוכלים בחשך, ויושבים „במקום אחד כל היום: גם אינם מתפללים אלא מזמורים, וכשאמר להם רבי פתחיה התפלות שלנו „וברכת המזון שנוהגים על פי התלמוד, היה טוב בעיניהם. אך אמרו לא שמענו מעולם מה הוא „התלמוד״ — עכ״ל ספר הסבוב. והנה ממה שקורא אותם מינים, נראה שהיו קראים כדברי הרב המחבר, שכל הקראים היו בדור ההוא נקראים בפי הרבנים מינים (עיין אלחריזי בתחכמוני שער השבעה עשר) וכן ביתר הסימנים, והאות האחרון, שאינם מתפללים אלא מזמורים, נתקיים גם בימינו. אבל נגד הידיעה שלא היו כלל יהודים גמורים בארץ קדר (קרים) תדבר מציאת הקרימ־צאקים בחצי האי הטבריני בכלל, ובגליל קראס:באזאר בפרט, שהם קרימיים ורבנים, והנחתי מקום להרב החכם הד״ר הרכבי נ״י לברר השאלה הזאת. שפ״ר.

2) דברי הרמב״ם באגרתו לקהל לוניל בפרובינציאה: „אבל היהודים שבהודו אינם יודעים את התורה שבכתב, ואין להם מן הדת, אלא שהם שובתים ונמולים לשמונה״ עכ״ר. שפ״ר.

הזאת · אמנם כן בשתי הערים הקדושות : במֶדִינָה (יַתְּרִב לפנים) ומֶקָּה לא נתנו אותם לשבת, אך הערים האלה נתדלדלו מאד בימי חמש מאות השנים למיום הִגָּלות מחמד ותחשבנה לערים קטנות וקלות הערך במסחר ותשומת־יד, לעומת זה נמצאו קהלות גדולות בערי מדינות הנגב בתימן (יֶמֶן) וגם היושבות על מבואות ים סוף במדינות ערב הצפונית · אף כי בתימן ישבו אז רק בערך שלשת אלפים יהודים, אך מהיותם עומדים בהתחברות תמידית עם הארצות מסביב היו בעלי־תורה ודורשי שלמות הנפש, ונמצאו ביניהם גם תלמידי חכמים בחכמת התלמוד, והגדול שבהם היה רבי יעקב בן נתנאל אבן-אלפיומי, שאליו ערך הרמב"ם את דבריו ב„אגרת־תימן" הידועה · יהודי תימן היו ידועים לגומלי חסד ובעלי־צדקה „ידם היתה פתוחה לעובר ושב, ובתיהם פתוחים לרְוָחָה לכל עובר אורח ונפש עיפה מצאה בהם מנוח" 1) · — במספר רב מזה ישבו היהודים במדינות ערב הצפונית · שם נמצאו, כאשר בימי התקיפה שלפני מחמד, שבטי ישראל בני חורין, מזוינים וחמושים, ותמיד כלי זיינם עליהם להלחם בשכניהם, כמו שיספר בעל־המסעות : „יש להם ערים גדולות ובצורות, „ואין להם על גוים, והולכים לשלול שלל ולבוז בז לארץ מרחק, עד בני „ערב שכניהם בעלי בריתם, והם בני ערב החונים באהלים דרך מדבר ארצם... „וכל שכני היהודים מפחדים מהם, ובהם עובדי אדמה ובעלי־מקנה וארצם רחבת־ „ידים" · מספר היהודים בערב הצפונית, אמרו, כי עלה לשלש מאות אלף, מספר הנראה כגוזמא והפלגה · בני משפחה ומערכה מיוחדת מבני השבטים החפשים האלה התגוררו בהמקום הראשי שלהם תימא, ושם נמצא „ראש הממשלה שלהם" ר' חנן הנשיא המושל עליהם, והוא מזרע דוד המלך · וביניהם נמצאה חבורה של חסידים מתנהגים בפרישות (אסקעטען), אשר כאחדים מהקראים לפנים, היו נזירים וקדשו עצמם במותר להם · לא אכלו בשר ולא שתו יין, היו לובשים שחורים ומתעטפים שחורים, ישבו במערות או בבתים רעועים, מתענים כל ימיהם חוץ מן השבתות וימים טובים, מבקשים תמיד רחמים על גלות ישראל ויהיו נקראים אבלי־ציון וירושלים, ואת ידי הפרושים האלה חִזְקוּ אחיהם היהודים עובדי האדמה ובעלי מקנה ויתנו להם מעשר מכל הכנסותיהם שנה שנה · ובגליל אחר בדרום נמצאו מקומות הישוב מבני ישראל יליד ערב בסביבות טאלמאס, וגם היה להם נשיא מושל עליהם רבי שלמון אחי הנשיא רבי חנן מתימא · הנשיא הזה ישב בעיר העתיקה צנעא (תַּנַאי או סַאנָא) 2), שהיתה עיר בצורה מאד וגם יפה מאד, ובה גנות ופרדסים עם ארמון הנשיא גדול ונהדר · גם שם נמצאו פרושים וחסידים „שהיו מתענים ארבעים יום בשנה על כל היהודים היושבים בגלות", לקרב קץ גאולתם וזמן קבוץ גָּליות · מטאלמאס לכיבר מהלך שלשה ימים, ובמדינה זאת נמצאו חמשים אלף יהודים, וגם הם היו מְלֻמדי מלחמה, שואפי דרור וחיים על חרבם ועורכי מלחמה נגד שבטי הערביים שכניהם, וכאשר יספר

1) הרמב"ם באגרת תימן בראשה ·

2) בדברי רבי בנימין מטודילא נאמר „ותנאי ראש המדינה", המלה „תנאי" היא בלי ספק העיר סאנאא (צנעא) העיר בערב הדרומית · לפלא הוא כי ריטטער (בספרו Erdkunde XV, 829 ff.) השב כי היא כֿאולאן ·

הנ סע, ישבו יהודים בחבל ארץ חבור (כ י בַּ ר) כחמשים אלף איש, והיו בעלי־קרב ומלחמה, אך ידעו את התלמוד, והיו ביניהם גם תלמידי חכמים. ל־י ההגדה היו יהודי כ י ב ר בני שארית שבטי ישראל התנהלו בעבר הירדן מזרחה: ראובן וגד וחצי שבט המנשה. גם בהערים היושבים בקרבת גבולות ע ר ב ב נ אָ ס ט ה א ו ו א ז י ט ו ב ב צ ר ה ו ב ק ו פ ה נמצאו קהלות ישראל גדולות. בהעיר הראשנה — עשרת אלפים, בשניה שני אלפים, ובשלישית שבעת אלפים.

עד הנה דברנו על הארצות שבאסיה מים הגדול (התיכון) עד ים ה ו ד ו ו ע ר ב, כל ארצות ממשלת הכליפים לבית ע ב א ס היושבים בבגדד. בכל הארצות של הכליפות הבגדדית או העבאסית היו קהלות ישראל נשמעות ומשעבדות לנשיא הגולה אשר בבגדד. נשיא הגולה השני, אשר ישב על כסא הנשיאות בכבוד והוד שר ומלך היה ד נ י א ל בן ר׳ ש ל מ ה (חסדאי), הוא נהג נשיאותו ברמה בימי עשר שנים (תתקכ"ה—תתקל"ה), כי מצא חן ויהי חשוב מאד בעיני הכליפים: א ל מ ו ס ט א נ ג׳ י ד ואחריו א ל מ ו ס ט א ד ה י (קרי: אלמוסטאדזשי). בימי ר ב י ד נ י א ל נשיא הגולה התרוממה והתנשאה ישיבת בבל (בגדד) וכמעט שהגיעה למעלתה בימים הקדמונים בימי האמוראים והגאונים. והפרחת הישיבה הזאת באה לרגלי הישיבה רב המפעלים, אשר בשמו נקשרו מעשים כבירי עלילה בראשית מחצית הראשונה למאה העשירית לאלף החמישי. שם האיש הזה הוא הגאון ר׳ ש מ ו א ל בן ע ל י ה ל ו י, בנו של ראש ישיבה הראשון בבגדד הנזכר כבר למעלה, הוא ר ב י ש מ ו א ל ה ל ו י, שהיה לו ספר היחס עד הנביא שמואל הרמתי בן אלקנה. היה חכם מעמיק בדרישת התלמוד, שמעטים היו כמותו בכל ארצות אסיה. אך בכל תקפו וגבורתו בפנת התורה התלמודית, ידע רק את התלמוד לבדו בלי פירושיו וחדושיו, ונעלמו ממנו כל הדברים הגדולים וכל השמועות שנתחדשו בבתי־מדרשם של חכמי ספרד וצרפת, ולפיכך היה עבד לאותיותיו של התלמוד, ולא התנשא למעלת העיון והבקרת, ולא חָכַם לדעת את הפלפול ההגיוני ויושר הסברא לחדור בהדרי התלמוד ולשפוט דבריו לפי דעתו. גם כעין השכלה פילוסופית נראה ב ר ב י ש מ ו א ל ר י ש מ ת י ב ת א, אך גם בארחות העיון המושכלי היה מהנחשלים ויעמוד על המקום, אשר עמדו עליו הוגי דעות שלש מאות שנה לפניו. בדבריו הנה הוא מן „ה מ ד ב ר י ם" המעתזליים, ואותם חשב לחכמי הפילוסופים, לא ידע דבר מ א ב ן ־ ס י נ א ו א ל ג ה א ז א ל י, ויתר חכמי ע ר ב, וגם לא הכיר וידע את הפילוסופיה העברית־הערבית שהורו והוגו החכמים בחקר־אלוה: א ב ן ־ ג ב י ר ו ל, ר׳ י ה ו ד ה ה ל ו י ו ר׳ א ב ר ה ם ב ן ד א ו ד 1). עם כל ידיעותיו המצומצמות ובתוך חוג השקפתו הצרה, התברך בלבו לאמר, כי היא אב לישראל בתורה וחכמה 2), ובכלל היה בעל רמות רוח ושואף לכבוד. נראה הדבר, כי ר ב י ש מ ו א ל ה ל ו י תֵּאֵר עצמו בשם ג א ו ן, במחשבה תחלה לעלה ולרומם את ישיבתו על כל אהלי התורה בישראל ולתת לה כבוד ותפארת, ככבוד ישיבות בבל מלפנים, וממנה תצא הוראה לכל ישראל. לראש הישיבה הזה היו כאלפים

1) הרמב"ם במאמר תחית המתים הוצאת אמשטרדם דף 129.

2) ואלה דברי רבי פתחיה על רבי שמואל הלוי: שר מלא חכמה בתורה שבכתב ותורה שבעל פה: יודע כל התלמוד בגירסא ואין דבר נעלם ממנו. י ו ד ע ב ש מ ו ת ובקי בכל חכמת מצרים. מהמלות המפוזרות האלה נראה שהיה נודע גם לבעל תורת הסוד והקבלה. שפ"ר.

תלמידים ; אך קודם שנכנסו לישיבתו היו לומדים לפני תלמידי חכמים אחרים ומכשירים עצמם לבא לישיבתו. רבי שמואל היה יושב בקתדרא מלֻבש בבגדי זהב ומעילי משי ורקמה, וכמו שהיה נהוג בימי הגאונים, הוא היה אומר להמתורגמן, והמתורגמן מוסר לתלמידים. ועל יד רבי שמואל עמדו עוד תשעה ראשי ישיבה, ומלבד שהיו דורשים לפני תלמידיהם היו דנים את העם. ובית דינו של ר׳ שמואל היה נחשב כבית־דין הגדול, ובכל יום השני בשבוע היה הוא יושב ודן ותשעה איש דייניו, וראשי ישיבה עוטרים אותו ושומעים דבריו בהכנעה וכֹבד ראש.

ויהי כאשר מת ר׳ דניאל ראש הגולה, חשב ר׳ שמואל הלוי, כי באה שעת הכּשֶׁר להָסֵב אליו את נשיאות הגולה והשררה על כל קהלות ישראל שבאסיה. רבי דניאל לא הניח אחריו בן יורש נשיאותו, ושני בניו אחיו דוד ושמואל שניהם במאסול רָבוּ על דבר הנשיאות. ובעוד המה מתעשקים ונצים על דבר הנשיאות ומשתדלים אצל השרים ופרנסי הקהלות, ור׳ שמואל הלוי ראש הישיבה כבר אחז במושכות הנשיאות והשררה הדתית והמדינית. וימנה דיינים ובעלי הוראה „בכל ארץ אשור ובדמשק ובערי פרס ומדי עד ים „הכספי ובארץ בבל, ולא היה שם דיין אחר אלא זה שמסר להם ר׳ שמואל „ראש הישיבה הגאון מבגדד. גם ארמון תפארה וגן־חמד עשה לו ר׳ שמואל. „בכלל ידע להוסיף פאר וכבוד על משרתו, ששים עבדים ומשרתים היו לו, שהיו „רודים את העם במקלות, היה לבוש בגדי זהב וצבעונין כמלך, ופלטין „שלו ביריעות של מילת כמלך״ 1). בהימים שבין מלכא למלכא במות דניאל ראש הגולה ועוד לא נמנה אחר תחתיו, „בשעה שהיו מקצתם בוחרים בר׳ דוד „ומקצתם ברבי שמואל (איש אחר מקרוביו של נשיא הגולה המת) ועוד לא „הִשְׁווּ״ 2), ידע רבי שמואל הלוי למשוך אליו את מקורות ההכנסה ומסי הקהלות ולמסור חלק מהם לגנזי המלכות. „חותמו של רבי שמואל היה הולך „בכל הארצות ובארץ ישראל, והכל יראים ממנו יותר ממה שהיו יראים מראש „הגולה״ 3). ליהודים עוברי אורח היה רבי שמואל נותן כתבו וחותמו. והכתב והחותם הזה פתחו להנוסע כל השערים והיו מקבלים אותם בכבוד גדול וגם חזקו את ידם במשאות כסף וכל צרכיהם ונתנו להם אנשים ללוותם ולהיות עליהם משמר (תיור) 4). הנה כן היתה ממשלתו ושררתו משתרעת על פני כל הקהלות בארצות אסיה המערבית מדמשק עד הודו וערב נגבה ועד ים הכספי צפונה. כחזון זר ומפליא יספר הנוסע רבי פתחיה, כי להרב הזה לא היו בנים, כי אם בת אחת : „והיא בקיאה מאד בקריאה ותלמוד, ומלמדת הקריאה לבחורים, „אך היא סגורה בבית ולומדת דרך חלון למעלה. והתלמידים עומדים בחוץ למטה „ואינם רואים אותה״. בימי ראש הישיבה הזה באו לבגדד צירי עם לועז — עם עובד אלילים — מאת „מלכי משך״ ארץ הרים גדולים בארם (ארמיניה) 5),

1) סבוב רבי פתחיה. 2) בהנ״ל. 3) בהנ״ל. 4) בהנ״ל.

5) הנ״ל, הוא יאמר, כי המלאכים באו „משבעה מלכי משך מעבר להרי חשך״ (סבוב, הוצאת אל׳טונא דף ו׳ עמוד א׳). יש לשער כי המדינה הזאת היא מדינת Montes Moschici (עיין ריטטער בספר Erdkunde חלק י׳ עמוד 75). ובמה שנוגע לעצם הספור יש לצרף לדברי רבי

לראש ישיבה, „בבקשה שישלח להם תלמידי חכמים ללמד אותם ואת בניהם התורה והתלמוד בבלי", כי שבעה נשיאי האומה הזאת (בני משך — הטאטארים) החליטו לְהִכָּנֵס בברית דת ישראל (בערך שנות תתק"מ־מ־מח)· רבי פתחיה מרעגענשבורג אחי רבי יצחק הלבן, המביא לנו את הידיעה הזאת, והוא עד נאמן שאין להטיל ספק בדבריו, ראה בעיניו השלוחים של „מלכי משך", והוא יספר, כי תלמידי חכמים עניים ממצרים ומבבל היו הולכים „לבני משך" ללמד אותם תורה ותלמוד·

ואחרי כל אלה בנִגוּד אל המעמד המדיני הטוב, היה מעמד השלמות המושכלת, מצב הרוחני של כנסת ישראל יושבת אסיה שפל מאד. יהודי ארצות הקדם היו נבערים מדעת והשתלמות מושכלת, נעדרי דעת וְהַכָּרַת היהדות הטהורה בעצמותה, בלי התבוננות וְהֶלֶךְ־רוח, בלי התעוררות והתרוממות הנפש, וכלם, תלמידי חכמים ועמי הארץ היו מקיימים את מצות התורה ובדֵלים מן העברות בכח ההרגל ומצות אנשים מְלֻמָּדָה, עסקם בתורה לא היה מֵהַכָּרַת הנפש וחִבָּה ואהבה התקועה בלב, כי אם משום „דרוש וקבל שכר" בהוראה הפשוטה והגסה שבהמלות האלה 1)· גם הטובים והמעולים שביהודי אסיה, גם מורי התלמוד היו בשכלם הגס מגשמים את הבורא, מיחסים לאל־עולם תכונות הגוף ומשיגי הגוף עִם אברים וכלי החושים כֻּלם — עינים, ידים, מקום ומרחק, מנוחה ותנועה, וכל

פתחיה, גם ידיעת הסופר הנוצרי Matthaeus Paris, המספר מהטאטארים והקומנים, במחצית הראשונה למאה השלש עשרה למספרם, כאלו היו יהודים מלדה. הוא יבדה מלבו, כי היהודים במלכות אשכנז מכרו להטאטרים כלי זיין בסתר לרעת הנוצרים וכה יאמר: C edentes quod plebs Tartarorum et Cuman rum esset de genere eorum (Judaeorum), quos deus in moutibus Caspiis—Quondam inclusit (historia major anno 1241, ed. London p. 564).

גם הרמב"ן על התורה יזכיר עם חדש שנגלה עתה והוא קרוב לקבל האמתיות שבהיהדות יותר מכל האומות שבימיו, וזה היה או עתיד להיות בתחלת אלף הששי = 1240 וכן הוא אומר: „כי בתחלת אלף הששי תתחדש מלכות אומה תקיפא ומתקרבת אל האמתיות הראשונות" וכו' וכו' (הרמב"ן על התורה בראשית פרשה א'). וכוונת הרמב"ן בזה לא תוכל להיות כי אם על הטאטרים.

1) עיין דברי הרמב"ם על קהלות אסיה באגרתו אל קהל לוניל אשר בפרובינציאה באוצר נחמד חלק שני מעמוד 3 והלאה, ובתחלת מאמר תחית המתים. עכ"ל הרב המחבר. ומצאתי נכון להביא פה דברים אחדים מדברי הרמב"ם באגרתו הנ"ל: „הנני מודיע לכם, שלא נשאר בזמן „הזה הקשה אנשים להרים דגל משה ולדקדק בדברי רב אשי אלא אתם וכו' שאתם קובעים מדרשות „תמיד וכו', אבל בכל המקומות האלה (באסיה) אבדה תורה מבינם. רוב המדינות הגדולות „מתות ומעוטן גוססות, וכמו שלשה או ארבעה מקומות חולים. בכל ארץ ישראל ובכל סוריא „(לאמר ארצות אסיה המערבית שתחת ממשלת הנוצרים ומלכות הכליף שבבגדד — בבל ואגפיה). „מדינה אחת (יש) ושמה אחלב (אלעפפא) ובה מקצת חכמים ועסקיהם בתורה, אבל אין ממיתין „עצמם באלה (עליה). ובכל הגולה ובכל שער (צ"ל: בבל ושנער) שנים שלשה גרגרים. ובכל „תימן וערי הערביים כלם מעט עוסקים בתלמוד, אבל אינם מכירים אלא הדרוש וקבל שכר, „לפי שבקצוות ההם (באותם המקומות) נתנדבו מהם אנשים בעלי ממון יברכם אלהינו, ושלחו „שלוחים וקנו שלש נוסחאות מן החבור, ונתנו נוסחא בכל גבול וגבול, „הוא שהאיר עיניהם „ותקן מעשיהם עד הודו". אבל היהודים שבהודו אינם יודעים התורה שבכתב, ואין להם מן „הדת אלא שהם שובתים ונמולים לשמונה, ובערי העלגים (אולי צ"ל: ההגרים) שהם בדת ישמעאל „קוראים בתורה שבכתב ועושים כפשטה" וכו'. — הדברים האלה שדבר רבנו הגדול, נותנים לנו פרצוף פני המעמד הרוחני בכל קהלות ארצות הקדם בימים ההם וכוללים כל הדברים הנאמרים בפנים הספר בפרק שאנו עומדים בו. שפ"ר.

התארים המורים על צמצום הכחות במקום וזמן. כה הספיקו „ההגדות המשבשות את הדעות" והספר „שעור קומה" לגשם את הרוח, לבלבל המוח, לטמטם את הלב ולעכר את הדעות הצלולות והברורות 1) — בינתם הישרה ודעתם הצלולה נתעכרו ונשגיהם נתבלבלו, עדי אמרו לתת לכופרים ושוכחי אלוה את כל מרחיקי הנשמה מאבי כל היצורים וחי־העולמים. — מהמושלמים והנוצרים קבלו אז היהודים את המנהג האלילי להיות דורשים אל המתים, להשתטח על הקברים, ובכלל לצאת ולדרוש אל המתים בעד החיים. אז נולדו ונתחדשו מקימות קדושים — מקימות שם קבר להשתטח עליהם, כאשר ישנם רבים כאלה במקום קברות קדושים לשתי הדתות הנזכרות. המקום הקדוש ביותר לתפלה, ולהשתטח על הקבר, היה אז, קבר יחזקאל הנביא או כנסת יחזקאל, בסביבות העיר קופה כמהלך יום וחצי מבגדד.

מימים ימימה למועד חג האסיף או בעשרת ימי התשובה מן ראש השנה עד מחרת יום הכפורים נמצאו קהל גדול משבעים עד שמונים אלף יהודים עולי־רגל להשתטח על הקבר שאמרו עליו וחשבוהו לקבר יחזקאל, הנביא האחד שעמד לישראל בחוצה לארץ ונבא נבואותיו בגולה. בין רבבות הבאים מארץ מרחק נמצאו גם נשיא הגולה וראשי ישיבות שבבבל. האמונה התמימה אמרה, כי מקום הקבר הזה נמצא מדרום לחילה (Hilla), על נהר פרת. על קברו של יחזקאל בן בוזי הכהן היתה כפה גדולה מארז מזהב ובנין יפה עד מאד, מחפה זהב ורצוף מרבדים יקרים „ומעילים יפים" ושלשים נרות של שמן זית דולקים שם יומם ולילה. על יד הקבר נמצאה „כנסת יחזקאל", מקדש מעט ובנין יפה בנוי על ידי יכניה מלך יהודה וחמשה ושלשים אלף יהודים שבאו עמו כשהוציא אתו אויל מרודך מבית־הכלא; בבית־הכנסת הזה נמצא ספר תורה גדול מאד במדתו, ולפי שהאמינו אז, היתה התורה הזאת, „מכתיבת הנביא" ובה היו קורים ביום הכפורים. „ועל קברו של יחזקאל עששית דולקת יום ולילה, ממה שהאיר אותה הוא „בעצמו . . . ושם בית גדול מלא ספרים, ומבית ראשון ומבית שני יש שם „ספרים, וכאשר ירצה אחד מן הריקים להוציא הספרים יאחזוהו יסורין ועורון, „וכל שאין לו בן מקדיש ספריו לשם, ויהודי פרס ומדי היו נודרים על „עצמם לבא להתפלל לכנסת יחזקאל" 2). לפני קבר יחזקאל וכנסתו היתה חומה מקפת את כל הבנין ומגדלים בתוכה, „ופתח קטן וצר בחומה, והיהודים „פותחים אותו ונכנסים בו על ידיהם ועל רגליהם: אמנם בחג הסוכות כשבאים „שם מכל הארצות מסביב (היה — לפי האמונה) הפתח מרחיב ומגביה את „עצמו מאליו עד שנכנסים בו הבאים רוכבים על גמליהם" 3) — „ובאים שם „כשמונים אלף יהודים מלבד הישמעאלים, עושים סוכות בחצרו של יחזקאל, גאחר „כך מקטין הפתח כבתחלה" 4). אך לא לבד מקום תפלה ועבודה שבלב היה להם „חצרו של יחזקאל", כי אם גם מקום מערכת שעשועים בהמון, חדות־ה' וסעודות מצוה ממחרת יום הכפורים עד אחר חג הסכות זמן שמחתם. והנה כאשר גם המושלמים היו מכבדים קבר יחזקאל ונשבעים בשם אלהי נביא ישראל, היה כל המקום למקום מקלט נוה השלום בין האמונות והאומות, כמקומות המקלט

---

1) עיין דו"י ח"ג עמוד 223. 2) מסעות רבי בנימין מטודילא.
3) סבוב רבי פתחיה. 4) בהנ"ל.

שהיו כאלה רבים באסיה, ויהי מסוגל מאד לקבוע בו יומא דשוקא — יריד פיר"א — ויבאו שמה סוחרים עם אורחות נושאות מערבי א״צות שונות ותכנה שם עיר (קבול־קיזיל). וראש הישיבה רבי שמואל בן עלי לרבי פתחיה המסבב, כי בימי קדם היה נראה עמוד של אש על קבר יחזקאל, אלא שבאו פריצים וחללוהו ובעון הדור נסתלק האות הזה 1). שם היו עוסקים גם בעניני הצבור וממַנים מאתים פרנסים לפַקֵחַ על המתנות שנתנו על הקבר, ומאותו ממון שהיו נותנים היו מתקנים בית־הכנסת, ובאשר כי רבו המתנדבים, לכן נותר להם די־כסף להשיא יתומים ויתומות ולפרנס את התלמידים שאין להם במה להתפרנס 2).

ומקום קדוש לעולי רגלים, מקום קבר להמשתטחים על הקברים היה עוד בבבל — האהל שעמד לפי המסרת — על קבר עזרא הסופר. אף כי מ„עזרא, אשר הכין לבו לדרוש ה׳", משובב נתיבות התורה ויש־אל, שהיה ראוי — לדברי חכמים קדמונים שתשרה עליו שכינה כמשה, ידענו, כי כל תוקף ועצומות פעולתו היה בארץ ישראל, אך ההגדה החליטה לתור לו מקום קבר בקרבת נהר חדקל על יד נהר סמורה 3), כי שם מת עזרא, על פי המסֹרת הזאת, בדרך בנסעו למלך ארתחשסתא. גם על הקבר הזה נמצאה כפה גדולה ומשני עבריו לימין ולשמאל נמצאו בית־הכנסת ליהודים ובית־המסגד לישמעאלים. כי גם מקום קבר זה היה מכובד להמושלמים ולכל היהודים, ולדברי הנוסע רבי בנימין: „עשו הישמעאלים את בית התפלה מרוב חבתם אותו, ואוהבים את „היהודים מפני זה. אך המפתחות של הכתים שם ביד היהודים הם, והם לוקחים „הנדרים ומחלקים אותם להשיא יתומים ויתומות, ולהספקת התלמידים ולתקן בתי „כנסיות של עניים" 4), ותולדות הקבר הזה והִגָלותו לבני המקום מלאות ספורי נפלאות, אשר למען דעת תכונת האנשים והמקומות ורוח היום בהתקופה שאנו מדברים עליה, הננו נותנים את ספורי המעשים בלשונו של המשורר מליץ־מושל בימים ההם רבי יהודה אלחריזי: שעבר גם הוא במדינות ההם 5).

„שמענו מפי רוב בני אדם, כי זה כמאה וששים שנה (לפני בא אלחריזי „לבבל) הֻגַד בחלום לרועה מקנה, כי שם מלאך ה׳ חונה, ובא אליו החלום „פעמים ושלש, ונתנו לו אות כי היה עִוֵר באחת מעיניו ונפקחו לו העינים, ועל „הִשָׁנות אליו החלום פעמים, אסף הרועה כל אנשי מקומו, ויגד להם את חלומו, „ויאמר: שמעו נא כל המוני, אשר הֻגַד לי בחזיוני, כי זה קבר נביא ה׳, ואם „לא תאמינו בהגיוני, ראו נא — כי אורו עיני .. ויאמן העם ויחפרו במקום ההוא „וימצאו ארון ברזל סגור בתבה סתומה, ועליו בטבעת קדושים חתומה, ואמרו „חכמיהם זאת כתיבת לשון הקדש, לא יקראנה, כי אם איש מעם הקדש, ויבא „איש יהודי וימצא כתוב בו, כי היא קבר עזרא הכהן ... וכו׳, ויקחוהו „ויביאוהו דרך גבולו (אל נהר — סמורה) ... ומאז ועד עתה יעלה על קברו

1) רבי פתחיה בעל הסבוב. 2) בהנ"ל.
3) ובלשון הקדש נהר אהוא (בעזרא ח׳, ט"ו) אלחריזי בתחכמוני שער ל"ה. שפ"ר.
4) מדברי רבי פתחיה בעל הסבוב. שפ"ר. 5) כעשר שנים בערך אחרי מסע רבי פתחיה, כמו שיוצא מתחכמוני שער כ"ח, והזמן שנמצא בשער ל"ה הוא לבטח משובש. שפ"ר.

„בקצת הלילות, אור מבקע אפלות, ובו מבקע אפלות, ובו יאמינו העמים, „כי כבוד ה׳ זרח עליו . . . ובקצת הלילות יעלו עליהם אורים נוצצים משמי־ערץ, „ולשונם תִּהֲלַךְ בארץ 1) ·

מני אז נקרא המקום בשם אַל־עָזָר, ונבנתה עליו עיר, ובה ישבו אלף וחמש מאות בתי אבות יהודים · כמו שנאמר בדברי אלחריזי שהבאנו, היו נראים אורים גדולים ולהבות אש עולים מן הקבר · ונמצאו גם אז קטני אמונה, שהיו תולים המראות האלה בחזיוני הטבע לאמר: כי האדים העולים מהארץ המלאה חמר (אספהאלט) וגפרית נראים מרחוק כקרני אור, ובכן יספר המשורר הנזכר, אשר האמין גם כן אמונה שלמה בהנפלאות האלה, או כי גם הוא בהלצתו מטיל ספק באמתת המעשה, כי „מקצת הפריצים והמינים (הקראים), אשר אינם באל מאמינים, יאמרו כי הארץ הזאת „האל כל שוכניה הכרית, ונהפכו נחליה לזפת ועפרה לגפרית, ובעת תשרף הגפרית, „יעלה הלהב כלשון זהורית" — אך הוא יביא מופתים חותכים כי המראות אשר ראה אינם מראות הטבע, כי אם פלא אשר יעשה ה׳ לבחירו ונביאו 2) ·

יהודי ארצות הקדם אחזו אז במנהגי יתר כנסיות האמונות בימים ההם, להמציא שרידי קדושה עתיקי יומין ולהראותם לאורחים עוברים ושבים: יהודי ארץ ישראל הראו את העץ אשר תחתיו עמד אברהם בהכניסו אורחיו: שלשת המלאכים ואת האבן אשר מל עצמו עליה · — כל ספורי בדים אלה וכל האמונות וההזיות נולדו בבבל ובארץ ישראל — ובכלל באסיה אחרי אבדן הגאונות לעת דלדול התורה והיהדות הצרופה · לא רחוקה היא ההשערה, כי דלדול היהדות המושכלת והתלמודית היתה נסבה, כי נמצאו אז יהודים בעלי השכלה אשר צר להם המקום בתוך אחיהם בני עמם, וימירו דתם בדת האישלמית · בוגד בעמו ונבדל מתורתו היה המומר נתנאל בבגדד הנודע בשמו הערבי: אַבּוּל־בַּארַקַט היבאט־אַלַּה בן מלכה 3) · אחד משלשת גדולי חכמי הרופאים במלכות הכליפות המזרחית שנקראו כלם בשם היבאט־אלה והיו בני דתות שונות · הרופא היהודי נתנאל או היבאט־אלה היה מהולל בשם תפארתו בפי חכמי דורו: וואחיד־אל־זֶימַן לאמר: „היחיד בדורו" · מלבד חכמת הרפואה היה בקי בפילוסופיה, וידע תורת הלשון העברית, ובהיותו עוד יהודי חבר פירוש על „קהלת" · בימים ההם בא לבגדד בן רבי אברהם אבן־עזרא החוקר הספרדי שהיה אוהב לנוד · בן הראב"ע — יצחק אבן־עזרא — היה מְלַוֶּה

1) בחרתי לתת דברי אלחריזי בלשונם להיות הציור שלם וכמעט בלי שנוי נמצאו הדברים בספור רבי פתחיה, אך ר׳ בנימין לא יזכיר כל הנסים האלה, כאשר בדרך כלל במסעותיו של ר׳ בנימין הספרדי לא נמצאו ספורים מבהילים ושמועות מלאות הזיות, כאשר בספורו של רבי פתחיה יליד ריגינסבורג ובן־ארץ מאפליה בימים ההם בן־אשכנז, ולפלא כי לא העיר הרהמ"ח על זה. שפ"ר.

2) עיין ספרי הנוסעים הנ"ל אצל ניבוהר חלק שני עמוד 261 ובמסעות בנימין השני — שמונה שנים באסיה (באשכנזית ונעתק לעברית על ידי דוד גאָרדאָן. שפ"ר) הוצאה שניה מעמוד 120 והלאה. עיין ריטטער: Erdkunde X עמוד 268. במאָנאטשריפט לפראנקעל 1860 מעמוד 217 והלאה מביא קאמפף שיר מאלחריזי בכתבי־יד של דבר נפלאות הקבר הזה, שלא נמצא בתחכמוני אשר לפנינו.

3) Abulfarag Bar-Hebraeus historia dynastarium ed. Pocoke 259. f.
ההוכחות הברורות כי נתנאל הבגדדי הוא היבאט־אלא נמצאות בספר העתי לחברת דורשי עתיקי ארצות הקדם שנת 1859 מעמוד 711 והלאה.

את אביו על מסעותיו, עמו בא לבגדד, אך בצאת רבי אברהם מבגדד נשאר הוא בעיר הזאת, והעשיר נתנאל — ובהיותו למושלמי — היבאט־אלה — תמך ידי הספרדי הצעיר, ויצחק אבן־עזרא שָׂר לכבוד מיטיבו ואיש חסדו שירי תהלה ויגדלהו ויפארהו במליצות רמות ונשגבות, וירבה להקטיר לו קטרת־חנופה לאמר: „ספרו של שלמה המלך החכם (קהלת) לא יקרא מעתה על שם בן־דוד, כי אם על שם נתנאל״, כי הוא פתח את הספר החתום הזה ויפָרְשֵׁהוּ ויבָאֲרֵהוּ (בשנת תתק״ג)· בחתימת השיר יברכהו יצחק אבן־עזרא, כי יאריך ימים עדי יקום גואל לישראל — עד ימות המשיח, כי ה׳ יאריך ימיו עד ביאת הגואל ועיניו תחזינה בנחמת ציון וירושלים ובבנין אריאל 1), אך שניהם: המהלל והמהולל היו קצרי־רוח ביותר, ותארך להם העת לחכות עד לימות המשיח, וימהרו וימירו דתם בדת מחמד (בשנת תתק״כ—תתק״ל)·

רָמות רוח היתה נסבת המרת הדת של נתנאל שנקרא בדת מחמד היבאט־אלה· פעם אחת עלתה בידו לרפא את שלטון שבט הזֶשילדזשוקים ממחלתו הכבדה ויעניקהו השלטון בכסף תועפות ותשורות יקרות כיד המלך, וישלחהו בכבוד גדול, וישב לבגדד כגבור עטור זר־תפארה ונצחון ויאמר בלבו, כי מעתה יִכָּבֵד על פני כל העם בבגדד וירום ונשא וגבה מאד· אך תחת הכבוד נחל בוז, כי נמצא משורר ערבי שחבר עליו שיר שנינה והלצה, ויכהו בשוט־לשון על גַאֲוָתו ורום לבבו. הדבר הזה מִלֵא לב היבאט־אלה חמה ויתקצף ויתרגז, ויחשוב כי רק מאשר הוא יהודי מלא לב המשורר להתלוצץ בו, וכי לא יקטירו לו קטרת חנופה מכל עברים, ויחליט להמיר דתו, והאיש כבר הגיע לימות הזקנה· ובדעתו כי בנותיו יורשות רכושו לא תצאנה בעקבותיו ולא תמירנה את דתן, ויתנה עם הכליף שימיר דתו בתנאי שיבטיחהו בכתב, כי לא תסלק המלכות את בנותיו מירושתו גם בהשארן נאמנות להיהדות· ויעש הכליף כן וימיר נתנאל את דתו בפרהסיא· — ויצחק אבן־עזרא היה כרוך אחרי הרופא הגֵאֶה הזה ודבק בו יותר מדתו ועמו, הלך גם הוא אחריו ועמו עזב דת אבותיו· בשיר מַהֲתַלָה ושנינה ישיר עליו רבי יהודה אלחריזי לאמר:

ויצחק בנו גם הוא ממקור השיר שאב,
ועל שירי הבן מגין האב·
אך בבאו לארצות המזרח,
כבוד ה׳ עליו לא זרח·
והסיר מעליו מעילי הדת היקרים,
ופשט את בגדיו ולבש בגדים אחרים 2)·

המומר השלישי בימים ההם היה שמואל אבן־עבאס בן המליץ־משורר מושל רבי יהודה מפּים· משורר מליץ־יקר, יודע תכלית ידיעה את חכמת השעורים (מַתֶימַטִיק) והפילוסופיה, נס שמואל אבן־עבאס מאפריקה לרגלי גזרת השמד שגזרו המושלמים הקנאים מלכי האלמוהאדים ויבא לארצות המזרח·

1) שירו של יצחק אבן־עזרא פרסם דוקעס בכוכבי יצחק לשנת 1848 מעמוד 21 והלאה, פירושו של היבאט־אלא על קהלת נמצא בכ״י בהבודליאנא· 2) תחכמוני שער ג׳,

אביו נשאר בעיר אחלב היא אלעפפא, והוא שם משכנו בעיר מאראגהא אשר במדינת אדערביזשאן, ויהי לרופא המושלמים וימיר את דתו (תתקכ"ג) . שמע איש השיבה רבי יצחק השמועה הרעה הזאת, וימהר לעשות דרכו לעיר מושב בנו להחזירו למוטב, אך משברון לב ודאבון נפש נחלה בבאו למאסול ונפטר שם . ושמואל אבן-עבאס אחרי המרת דתו היה לצורר אחיו בני עמו, שונא היהדות וכותב עליה ספרי שטנה . ספר שטנה אחד שכתב נקרא בשם: „כלמת היהודים" (איפכאם אל-יהוד) — (בין שנות תתקכ"ה—תתקל"ה) . ובו יפריז מאד על מדת המגרעות אשר דבקו בהיהודים, יציע את כל חסרונותיהם בלשון הרע, וירבה לנאצם ולחרפם, מתאמץ להרוס אשיות דת ישראל. ולחזק דת ישמעאל, ומחזק הרעה, כי מחמד היה נזכר בתורה, ורבו הרמזים עליו, אך היהודים מחקו את שמו ועשו את תורתם פלסתר 1) .

* *

*

אם בין היהודים הרבנים בקהלות ארצות אסיה הננו רואים דלדול התורה והדעת, התאבנות (פערשטיינערונג) וגסות השכל, הנה כל המגרעות האלה דבקו בהקראים עוד במדה גדולה ויתרה . אחרי מות שני המורים הבינונים שלהם טוביא מקונסטנטינופול ויהודה בן אליהו הדסי, נמצא ביניהם בכל הדורות האלה אך איש אחד מצוין במקצת בידיעותיו: יפת בן סעיד, אולי הוא יפת מעיר בצרה (חי ופעל בין שנות תתק"כ—תתק"ס) 2) . וכל תקף תהלתו של הקראי הזה, כי עשה קַב להתורה הקראית הקטועה, קב ורגל מלאכותית, ועד היום הקִטְעים האלה יוצאים בקַב שלהם, מבלי להודות, כי כל תורתם היא תורה קטועה בלי יסוד נאמן ורגל ישרה . בימי ארבע מאות ללדת התורה הקראית, לא הצליחה ליסד תורת היהדות על פי עקרים ויסודות נאמנים — על יסודות התורה שבכתב, באשר התפארו מחוקקיהם הראשונים . בכל היות הקראים נמנעים מעשות דבר שיעיד עליהם כי מודים הם לקבלת חכמים ותורה שבעל-פה, הנה למרות חפצם

---

1) באלקיפטי bibliotheca philosophorum אצל Casiri I, עמוד 440. ולעיין עוד בספר Abulfarug Barhebraeus ibid. 268, ועיין עוד ספרו של מונק Notice sur Joseph b. Jehuda עמוד 8 בהערה .

2) על דבר יפת בן סעיד להבדילו מן יפת בן צעיר בדוד-מרדכי סימן ט' ובלקוטי קדמוניות לפינסקער בפנים דף רכ"ב, ובהערות מעמוד 185 והלאה . זמן חבור ספרו (העתקת התורה), ועם זה זמן פעולתו נקל לצמצם על פי הפרשיות מספרו שמביא פינסקער בלקוטי קדמוניות בהערות נת"ל . שם יאמר: „ובעבור זה שעשו התועים ארך גלותנו ולנו עד היום הזה מעת שנפרדו תי"ג שנה" . וזמן קרע הקראים גם כן מגביל יפת לאמר: „והיה זה (פרסום התורה הקראית ע"י ענן), „בימי אבוג'פאר אלמאנצור בשנת קל"ו ל„קרן זעירא" (מנין מחמד) = המספר הזה מכוון לשנת 754 לספירת הנוצרים = ד"א תקי"ד למספרנו . ולפי זה, זמן החבור הוא תי"ג שנה להלן, שהם 1167 לספירת הנוצרים = ד"א תתקכ"ז למספרנו . ומה שכתוב שם אחר „אלף וע"ה לחורבן" הוא טעות בלי ספק, וצ"ל אלף וצ"ח . בשנה הזאת כתב יפת בן סעיד את ספרו . ובזה הותרו ספקותיו של פינסקער, כי יפת לא כתב את ספרו בשנת 1145 לספירת הנוצרים, כמו שישער פינסקער, יוצא ברור מזה שמזכיר את ספר הכוזרי שנתחבר בשנת תת"ק—תתק"א = 1140—41 . וקשה להאמין, כי ספר הכוזרי יתפרסם בזמן קצר כזה (בתשע שנים) בעת שלא היה עוד הדפוס בעולם, ויגיע שמעו מקאסטיליה עד ארצות הקדם .

לא נמלטו מקחת כמה וכמה דברים מן המשנה והתלמוד, וכמה עקרי תורה שבעל פה נכנסו להלכותיהם ומנהגיהם; כי על פי חקי החיים לא יכלו להשען על הכתב בלי הקבלה. כה עלו בתורתם הרבה דינים ודיני דינים, שאין להם, לפי ההשקפה הקראית, השקפה שטחית על פני פשוטו של מקרא ודברים כּכתבם, כל שרש וענף בהיהרות. או הציק מאד להוגי דעות שבין הקראים. הרעיון: איזה דרך נשתרבבה ובאה הקבלה בתורת הכתב שלא מדעתם ולמרות חפצם? יפת בן סעיד היה הראשון שהמציא תשובה על השאלה הקשה הזאת, ויהי הקֵטַע הראשון שיצא בקב שלו, בתשובה בדויה ומלאכותית. בספרו „העתקת התורה" שחבר בשנת ד"א תתקכ"ז ממציא מלבו הספור הזה, יאמר: „אדוננו משה קבל תורה מסיני וכו' ומסרה ליהושע וכו'.. עד ליהודה „בן טבאי ושמעון בן שטח, ובימיהם נקראו עדת הקודש בתורה הקדושה התמימה „עדת בני מקרא יצ"ו, והיו תופשים מנהג אבותיהם הקדושים, ועוזרם האל „והיתה ידם על העליונה, ואחרי כן יהודה ושמעון מסרוה לשמעיה ואבטליון, „ושמעיה ואבטליון מסרוה לשמאי הצדוק (הצדיק ?) החסיד ע"ה, „ושמאי מסרה לבני מקרא" — ובעוד שהיו בני מקרא מחזיקים בתורת הקבלה משמאי, הלכו להם היהודים הרבנים בדרכי הלל. ובכן הם — הקראים הצדיקים — המחמירים כדברי בית שמאי, והרבנים הם המקילים והבוחרים ללכת בדרכי בית הלל לטוב להם בעולם הזה. — ובכן כאשר ישאלו הרבנים את הקראים על דיני תורתם ומנהגיה: מנין זאת לכם, ותהיה תשובתם: קבלה היא בידינו מדור אחר דור מראש מורינו שמאי הזקן — וגם יקרא יפת בן סעיד בשמות את נושאי שלשלת הקבלה הזאת, איש אחר איש עד ענן בן שאול. ובכל היות כל המעשים האלה אך ספור־בדים אחד — וכלו דברי הבאי שאין להם כל אחיזה בהתולדה האמתית, הנה מצא על ידי הבדותא התולדית הזאת, תשובה מספקת על טענת הרבנים. ותהי ההגדה הכוזבת הזאת מני אז, לדבר מקוים ומאֻשר בין הקראים. הנה כה היה כל בנין התורה הזאת רעוע, עדי מצאו בוניו חפץ גם בספורי תהו, תלוים על בלי־מה לחזקו ולתמכו לבל יפול תחתיו.

ומלכות המושלמים במצרים בימים ההם היתה נפרדת כלה מממלכת הכליפות המזרחית באסיה המערבית. במצרים מלכו הכליפים לבית פטימה ובאסיה היו הכליפים בני בית עבאס או עבאסידיים. ולא היתה כל התחברות ומשא ומתן בין שתי הממלכות. וכמו כן ישבו יהודי מצרים לבדד ולקהלותיהם לא היתה כל התחברות עם קהלות ארצות הקדם. ליהודי מצרים היה אז בפנה ידועה, כליף שלהם, שר ונשיא רועה אמונה ונשיא אלהים על קהלות ישראל במצרים כהכליף ראש האמונה האישלמית. שר התורה לישראל אשר במצרים, היה נקרא בשם „נגיד". לו היה העז והמשרה למנות רבנים וחזנים, לענוש אנשים בענשי כסף וענשי הגוף: מכות מרדות ולשום בבית הסהר. „הנגיד" היה מקבל פרס קבוע ממסי הקהלות ושכר כתבי עדות וראיה שנתן בכל עת מצוא. ההגדה תספר, כי ה„נגידות" שנוסדה במצרים ונשתלשלה בימי דורות רבים, צמחה מראשיתה בחסד בת מלך — בת הכליף לבית עבאס

מבגדד שנשאת לבן הכליף מבית פטימה במצרים 1). והנגיד בימים ההם, בעבור רבי בנימין מטודילא למסעיו דרך ארץ מצרים, הי'ה אחרי רבי שמואל אבו-מאנסור „רבי נתנאל שר השרים ראש הישיבה", כאשר יקראהו הנוסע הנזכר 2), או כמו שנקרא בפי סופרי ערב היבאט-אלַה אבן-אג'לַמי. הוא היה רופא הכליף האחרון לבית פטימה במצרים אלַדְהיד ואחרי כן רופא השלטון סאלאדין. הרופא והנגיד אבן-אג'למי היה בעל השכלה ובעל חכמה במדה גדולה. ידע לדבר צחות בערבית, כתב כמה מאמרים בחכמת הרפואה, ובינהם נמצאו ספר על דבר מזג האויר באלכסנדריא של מצרים. עליו יספרו, כי הצליח בחריצותו להכיר את מות מדומה באותו הרגע, שהיה המת המדומה מוכן לקבורה. האיש דגדול הזה, היה, כאשר הזכרנו למעלה, ראש ישיבה בקהירא בירת מצרים, אך שמו ופעולתו לא נודעו בהספרות התלמודית.

העדה הראשית לבני ישראל יושבי מצרים היתה עדת קהירא (צוען-מצרים), מצרים החדשה ובה ישבו אלפַּיִם בתי-אבות מבני ישראל, והיו נחלקים בבתי-כנסיותיהם לפי מנהגיהם השונים, בבית כנסת אחד היו נוהגים כמנהגי ארץ ישראל, ובשניה כמנהגי בבל. בבית הכנסת שנהגו בו מנהגי „בני מערבא" (א"י) היו מסיימים את התורה במשך שלש שנים, ובבית הכנסת שהיו מחזיקים במנהגי בבל היו קוראים את הפרשה שבתורה לפי סדר השבוע לסיים את התורה במשך שנה אחת כהמנהג בכל תפוצות ישראל היום 3). ומנהג ותקנה היה ביניהם להתחבר כלם ולהתפלל יחד ביום שמחת תורה וביום מתן תורה. בקהירא נמצאה אז קהלה קַרָאית, ולדעת אחרים היתה גד'ולה במספר אנשיה מהעדה הרבנית. גם להם היה נשיא שהיה מורה הדת ושופט מטעם הממשלה ובימים ההם שפטו את הקראים הנשיאים חזקיה ובנו שלמה (בערך שנות תתק"ך—תתק"ס) והמה התיחשו ליוצאי חלצי ענן רבם שבל כל בני מקרא 4). גם נמצאו מהקראים שהיו חשובים בחצר המלך, ובכלל היה מצבם טוב ממצב הרבנים 5). —

1) שו"ת הרדב"ז (הוצאה ראשונה בוויניציאה) חלק שני סימן תרכ"ב, חלק ג' סימן תק"ט, ועיין בספרי מוצאי גולה פ"ב סימן ב' עמוד 55. שפ"ר.

2) כי הרב רבי נתנאל המצרי, הנזכר במסעות בנימין בדברים אלה: „שר השרים, ראש „לכל קהלות מצרים להקים רבנים וחזנים, והוא משרת פני המלך הגדול היושב בארמון צוען-„מצרים המדינה", הוא אחד עם הרופא המהולל בפי סופרי ערב בשם היבאט-אלא אבן-אג'למי (de-Sacy; Abdellatif p. 42. Note 13.) יוצא לנו ברור מההשתוות בהוראת שני השמות — נתן-אל-היבאט-אלא והמקומות; צונץ כבר הרגיש בזה במסעות בנימין הוצאת אשר II. עמוד 254, לאבן-אלג'מי זה, קם שטן ומתנגד הרופא היהודי מוֹאפים אבן-סרה Muwafis Jbn-Sarrah, ועיין מאָנאטסשריפט לפראנקעל וגראֶטץ שנת 1871 מעמוד 29 והלאה.

3) עיין תלמוד בבלי מגילה כ"ט ע"ב, וברמב"ם בספר „היד החזקה" הלכות תפלה פרק י"ג וכל הנאמר בזה ולהלן הוא מדברי הנוסע רבי בנימין מטודילא. שפ"ר.

4) עיין דוד-מרדכי קאפיט. ו', ולקוטי קרמוניות בנספחים עמוד 56 בהערה, ועיין גם כן במאָנאטסשריפט לפראנקעל-גראֶטץ הנ"ל. עכ"ל הרב המחבר, והנה בלקוטי קרמוניות מביא מגלת מנחם הגיצני, ומה שיש לערער על זה ולהטיל ספק בדברי הקראי הזה, עיין הערות הרכבי בדי"י חלק ג' עמוד 267, 279, 314—316. ובכמה מקומות. שפ"ר.

5) יוצא מדברי הרמב"ן באגרתו לרבני צרפת, ודברי ר' יעקב מפראג אצל חיד"א בשה"ג ערך הרמב"ם.

בהעיר פֿוסטאט (מצרים הישנה) ומימים קדמונים נמצאה שם קהלת ישראל רבת המספר · ויהי כאשר ראה הוויזיר שאבֵיר כי מלך הנוצרים אמאלריך הקריב עם חילו לפני העיר לכבשה וישלח אותה באש (תתקכ"ח = 1168) 1), ואז יצאו כל היהודים ביחד עם יתר התושבים לשבת בקהירא החדשה. הקהלה הראשית השניה לכנסת ישראל במצרים היתה קהלת אלכסנדריא ומספר בתי־אבות בקרבה — שלשת אלפים; והרב לעדת ישראל באלכסנדריא היה אז חכם תלמידי מפרובינציאה ושמו: רבי פנחס בן ר' משולם. כה שקעה רוח התורה במצרים עדי הוצרכה קהלת אלכסנדריא להביא את מורה מרחוק מאירופה 2) · גם באלכסנדריא נמצאה קהלה קראית. עדה גדולה מאד היתה אז בהעיר בילביים (ממזרח לנהר הנילוס ובלשון רבי בנימין — בולסיר), ובה שלשת אלפים משפחות, וגם הם סבלו הרבה בימי המלחמה עם מלך הנוצרים אמאלריך 3). וקהלות קטנות היו במצרים: דאמירא, ובה שבע מאות משפחות, מאחאלה — חמש מאות; מאניפֿיטה (ובלשונו של ר' בנימין — מנזיפתא) — מאתים יהודים, ובאל־בובאיג וכמו כן בעיר מבואות ים דאמיאֶטא ישבו בכל אחת מאתים משפחות. ובעיר מולדת הגאון רב סעדיה ישבו אז רק עשרים משפחות.

והמעמד הרוחני — המושכלי של יהודי מצרים בדורות ההם היה שפל מאד כמעמד אחיהם בארצות הקדם. הספרות העברית לא תקרא את רבני ישראל במצרים בני הדור ההוא בשמם, כי לא נשאר מהם כל ספר וכל דבר הראוי להיות לזכר עולם· הבערות התגברה ביניהם והמון־העם לא ידעו דבר ממקורי התורה הכתובה והמסורה, וגם למדו לדרכי הקראים היושבים עמהם, וינהגו כמנהגיהם גם בעקרי התורה המעשית, ובהֶפך מיסודי היהדות התלמודית 4) · וכשם שהיה ליהודי בבל וארצות הקדם מקומות קדושים, מקום קברות להשתטח עליהם ומקומות מקודשים על פי מסורות עתיקות להתפלל, כן היו ליהודי מצרים מקומות כאלה. בהמקום דימוה בקרבת מצרים הקדמוניה (פֿוסטאט) על יד הפירואמידים נמצא בנין עתיק מאד ונקרא „כנסת משה", על פי המסרֶת, כי במקום הזה פרש משה רבנו כפיו אל ה', ויאמינו העם, כי משה בנה את הבנין העתיק הזה. ובאמת בנין קדמון הוא ונבנה על ידי טיטוס אחרי חרבן הבית השני. על יד „כנסת משה" התנוסס עץ גבוה מאד, אשר כפתו היתה תמיד רעננה ועָלֵהו לא יבול במשך כל ימות השנה, ויאמינו יהודי מצרים, כי העץ הזה הוא ממטה משה שהיה נעוץ בארץ, ומתחתיו יציץ ויפרח. בימי חג השבועות היו יהודי מצרים עולים לרגל להתפלל ב„כנסת משה" הקדושה להם 5).

* *
*

1) וויל. געשיכטע דער כליפען III, 329.
2) אגרות הרמב"ם הוצאת אמשטרדם מעמוד י"ח והלאה.
3) וויל. געשיכטע דער כאליפען שם. 4) הרמב"ם בשו"ת פאר־הדור סימן קנ"ב. עכ"ד הערת הרב המחבר. בהמנהגים ההם היה שבטלו טבילה במקוה, ולהטהר מטומאת נדה היתה האשה רוחצת באמבטי, כמבואר בשו"ת הנ"ל, והרמב"ם היה מוכרח לבטל המנהג הזה בחרמות וגזרות. שפ"ר. 5) ר"ב מטודילא ומקריזי בספרו של די־זאסי: עבדללאטיף.

ומהארץ הזאת — ארץ החשך והבערות בימים ההם זרח אור ישראל, צָץ ופרח מטה משה השני. בהארץ הזאת דרך כוכב מיעקב, לבשר צדקת תורת משה הצרופה, להאיר עיני בני עמו באור תורה — תורת חיים ואהבת חכמה ודעת, להלחם מלחמת מצוה וחובה בהבערות וכל אמונה תפֵלה מולדת־חוץ בהיהדות, בה הופיע נר ישראל רבנו משה בן מיימון ותהי אז מצרים למרכז היהדות ותשפיע מאורה על כל מושבות בני ישראל בכל ארצות תפוצותיהם.

פרק עשירי

רבנו מֹשה בן מיימון (רמב"ם).

לֵדָתו, תולדות ימי נעוריו ומפעליו, גלותו לפיס (Fez) באפריקה. אבי הרמב"ם ופעולתו, אגרת תנחומים שכתב הרב ר' מיימון לקהלות ישראל באפריקה. „אגרת השמד" או מאמר „קדוש השם" להרמב"ם, בני משפחת מיימון יוצאים מפּיס לארץ הקדושה, ומשם יורדים להשתקע במצרים. המאורעים הרעים שעברו אז על הרמב"ם, פירושו הגדול על המשנה ועוצם פעולתו על דרישת התורה התלמודית, הרמב"ם קובע עקרים או יסודות־דת בתורת היהדות, מלך מצרים השלטון סאלאדין ויחוסו ליהודי ממלכתו, רדיפות נגד יהודי ערב הדרומית (תימן), „אגרת־תימן", אחרית המשיח המרומה בתימן, תקנות הרמב"ם והוראותיו בהיותו לרב בישראל, ספר ה„יד החזקה" להרמב"ם ועוצם פעולתו על היהדות.

(מן ד"א תתקל"א = 1171 עד ד"א תתק"מ 1180).

באמצע המאה העשירית לאלף החמישי היה נראה, כי נוע תנוע היהדות תחתיה מאפס יסוד חוק ומהעדר מרכז ומקום תורה שיהיה לבריח התיכון המבריח כל חלקי לאֹם הישראלי ומאסף לכל מחנות עולם היהדות. אז היה נראה כי תורת היהדות הולכת וקרבה אל הפרדת חלקיה — זאת ההפרדה שהיא ראשית הכליון והאבדון הנצחי. אז נָשמו אהלי התורה והחכמה בספרד הדרומית: בקורדובה, גראנטה, שיביליה ואליסאנה, אלה הישיבות שמהן יצאה אורה ותורה לכל ארצות הגולה מימי אבדן הגאונות שבבבל, אלה כנסיות ישראל, שקמו אֻמות בישראל ברורות רבי שמואל הנגיד ורבי יצחק אלפסי, חרבו עתה בחמת קנאת הדת מושלי האלמוהאדים המחמדיים הקנאים. בכל ספרד המושלמית לא דרכה אז כף רגל איש יהודי, מלבד אשר שָׂם כזב מחסהו, ומסוה דת מחמד שָׂם על פניו. הקהלה הראשית לכנסת ישראל אשר בספרד הנוצרית, טולידה (טוליטולא) ויתר הכנסיות אשר בספרד הצפונית, עוד לא הגדילו עשות, ועוד לא הקימו מקרבן גבורי התורה שיהיה כחם יפה לפעול בעֹז תעצומתם על כנסיות ישראל שבגולה; כנסיות ישראל שבצרפת הדרומית (פרובינציאה) היו עוד בראשית צמיחתן, וחכמיהן עוד לא יצאו מכלל תלמידי חכמים, מקשיבים לקול מוריהם מחוצה להם; חכמי ישראל שבצרפת הצפונית (שאמפאני וחכמי לותיר) היו רק בעלי מלאכה אחת — מלאכת התורה התלמודית, מבלי להקיף בכח שכלם

ומבלי הקדש את שקידתם ועומק עיונם לכל חלקי התורה המעשית והעיונית. ויהודי קסריות אשכנז? הם כבר היו לעבדי בית הקיסר הגרמני־הרומאי ויהודי שאר ארצות אירופה, עוד נמצאו במדינות העומדות מחוץ לגבול הישוב אשר להחברה האנושית המשכלת, בין עמים שנמצאו אז במעמד הפראי, ואור התורה וההשכלה לא נגה עליהם. נשיאות הגולה, שקמה אז לתחיה ברצון הכליף מבית עבאס אשר בבגדד, לא הכתה שרש גם באסיה להיות דבריה נשמעים לקהלות ישראל בארצות הקדם, ואין צריך לאמר, שלא היה כחה יפה לקנות לה לב בני הקהלות באירופה, שנעלו מעל אחיהם בני המזרח בתורה וחכמה ודרכי הישוב המתוקנים. כה נערר אז מכנסיות ישראל בכל ארצות הגולה מקום הכנוס והקבוץ והבריח התיכון, אשר בכחו וגבורתו הלאמית והתורנית יקרב רחוקים ויקבץ נפזרים. ומימות מותם של שני האבות לתורה, רבנו יוסף אבן־מיגאש אור־התורה התלמודית בספרד ורבנו יעקב תם מרומריג המורה הגדול ליהודי צרפת לא קמו אישים גדולי דעה, שיהיה בכחם לשובב נתיבות ולכבוש דרכים חדשים בתורה, ואף גם לעורר לבבות למקצעות שונים שבתורה. — ובימים ההם, „כאשר שמם העולם מן ישיבות של חכמה", בימי דלדול התורה והחקר העיוני קם משה בן מיימון אביר התורה וגבור האור המאיר בחכמת התורה לבני עמו בדורו ודורות עולמים, ויהי — הוא לבדו — נושא האחדות הלאמית בהיהדות, הנקודה התיכונה ומקום קהלה וקבוץ לכל כנסיות ישראל שבמזרח ושבמערב, האב לתורה, אשר לדבריו היו נשמעים כל היהודים בכל מקומות מושבותיהם, מבלי שנשא על שכמו משרה וכל אות כבוד ושררה אות מורם מעם ובעל־שררה דתית לאמית. רבנו משה בן מיימון היה מלך עם־ישראל ברוח, וכל ראשי כנסיות האומה ועיני העדה, קבלו עליהם על מלכותו הרוחנית ויהיו נשמעים לפקודיו, ומקיימים מצותיו. וכה רב מאד לבני דורו יקר ערכו, ככוכב מזהיר שדרך על שמי ישראל, עדי נכבד להם הזמן, היום השעה והרגע, אשר בו ראה אור ישראל זה אור עולם, ויום נרגע הולדו נרשם לזכר עולם בתולדות העם הישראלי.

רבי משה בן מיימון (עם שמו הערבי אבן־עמראן מוזה בן מאימון עובייד אלה) (נולד ביום י"ד ניסן שעה אחת ושליש השעה אחר חצות, בשבת תתצ"ה = 30 מארץ 1135 בעיר קורדובה. — קורות ימי ילדותו ובחרותו של האיש, אשר לו נצפנה התעודה לקיים תורת היהדות הצרופה בישראל, היו נכונים לחוק את תכונתו ולתת צביון מופלא לנפשו.

אביו רבי מיימון בן יוסף היה תלמידו של רבנו יוסף הלוי אבן־מיגאש, היה כאביו ואבות אביו ולמעלה עד דור שמיני חכם תלמודי ודיין בקורדובה. ולא לבד חכם בתורה היה הרב ר' מיימון גם חכם בידיעות השעורים: ההנדסה והתכונה, וגם כתב ספרים בהחכמות האלה ובמקצעות התורה התלמודית. הוא היה למורה בנו הנער הנפלא, הוא הטביע בלבו אהבה עזה ותשוקה עצומה לחכמה ודעת והוא עורר רגשי לב הנער משה לחיי הרוח ורוממות הנפש. כמעט מלאו להעלם משה בן מיימון שלש עשרה שנה, ויום עברות בא על קהלת ישראל בעיר מולדתו קורדובה. העיר

נכבשה לפני האלמוהאדים (בחדש מאי או יוני שנת 1148 = תתק"ח), ועוד מעט וכתבי דת נתנו להנוצרים והיהודים הנמצאים בה, כי יבחרו בגלות, במות או בהמרת דתם בדת מחמד. אז יצאו רוב היהודים בני קורדובה מקרית משושם, השליכו אחרי גום הונם וקנינם, ויצאו בגולה לארצות נכריות. ועם הגולה יצאו גם רבי מיימון ומשה בנו וכל בני ביתו, ולא נדע אנה פנו הלכו אז כל בני בית מיימון. לפי עדות, שאין אנו ערבים על אמתתה, ישב אז רבי מיימון וביתו בעיר החוף אלמיריה, אשר לכדו אותה הנוצרים שנה אחת לפני לכיד הערביים האלמוהאדים את קורדובה. ואם גם נאמנה השמועה הזאת לא ארכו ימי שבת רבי מיימון וביתו בהעיר הזאת, כי עוד בשנת תתקי"א = 1151 נכבשה גם העיר הזאת לפני האלמוהאדים והשלטון הקנאי עבדאל-מומין לא נתן להיהודים והנוצרים, אשר בהעיר הזאת לשמור תורתם, ויכביד עליהם אכפו להמיר דתם או לצאת מן הארץ, כאשר עשה לכל ערי ספרד הדרומית אשר לכד. — מן העת ההיא נדדו ר' מיימון ובני ביתו מעיר לעיר וממדינה למדינה, גם התגורר במדינות ספרד הנוצרית מבלי למצוא גם שם מנוח וקשה יומו הנידהו ויטלטלהו — ויהי נע ונד כל הימים. ובעצם ימי הנדודים והטלטולים האלה היה הנער משה לאיש ויצא מזמן הילדות לזמן הבחרות.

אביו למדהו כתבי־הקדש, תלמוד וכל מקצועות תורת היהדות, חכמות השעורים והתמונה; ומחכמי הערביים קבל הבן הזה תורת חכמת הטבע, חכמת הרפואה ויבא אל מקדש החכמה האלהית: הפילוסופיה וחקר־אלוה. אז התרועע עם בן המהנדס והתוכן הגדול אבן־אפלאה משיביליה, ויקנה לו רוב חכמה מפי תלמידיו של הפילוסוף המפואר, אבן־באג'ה (קרי: באדזשאה) (אבן־פאס) או אבן־אלצייאג, ועם שר־השרים (וויזיר) אבו־בכר אבן־זוהר משיביליה. בעסק התורה והחכמה ובדבוק־חברים סגל לו העלם משה אוצרות חכמות האמת ובבינתו הישרה, בכח חכמתו הגדולה שם לבו לחדור אל ספוני טמיני חזיונות עולם הגשם והרוח, באספקלריא מאירה הביט והתבונן למחזות הטבע בעולם השפל והעליון, בממשלת החמר ומרחבי עולם הרוח, בעז תבונתו הקנה לו את המון החכמות האלה והמרעים השונים ומשונים זה מזה כשני הפכים — כל ענפי הידיעות האלה רוחו קבצם, אספם בחפניו, לבן וצרף ויזקק אותם ברוח בקרת נפלאה ותבונה רבה, עדי היה למופת לכל בני עליה מעמיקי דעת בחקר־אלוה וכפלים לו בכל תושיה. פני משה הרוחניים היו כפני חמה בגבורתה, כלו מלא אורה וקרני אור הפיץ בכל מקום אשר הופיעו קוי חקירותיו; ומאהבתו את אור האמת תעבה נפשו כל הבלי שוא ולא יכול נשוא חשכת הסוד וערפלי הרמיון, אבות משאות השוא והמדוחים. שכלו היה בהיר ובינתו — בת ההגיון והמשפט המושכל, ובכל מקום שהיתה יד בינתו מגעת נמצאהו חוקר לכל תכלית, דורש סדר והגיון, הוגה דעות וסדרן מופלא — מביל להניח דבר קטן וגדול שלא ימצא לו מקום לסדרו ולערכו כבנאי חרש חכם. ר' משה בן מיימון היה שונא תכלית שנאה את הערבוביה והריסת סדרי ההגיון בכל למוד והשתפלות. ובבחינה זו — באהבת הסדרים ושיטה ערוכה בכל פרטיה־בכל אבות הלמודים, אשר משל בהם בעסק עיונו — נקרא לו בצרק אריסטו

העברי, ולפי דרכי בינתו והֲלָך־רוחו היה מחויב, כי יהיה ממכבדי הפילוסוף היוני מסטאגירה 1), הפילוסוף הגדול, אשר בִּטֵּל את משפטי הפילוסופים היונים שלפניו, שנאמרו בדברים נשמעים לכמה פנים ובמליצה שירית ולהג הרבה, ויתתיר לתת ללמודיו ומושגיו פנים מסבירות ובחירות. ובימים ההם מצא לו אריסטו מכבדים ומעריצים רבים בין הוגי דעות הערביים והיהודים — הנוצרים המתפלספים עוד לא עלו אז על סלם המחשבות והדעות במדרגה כזו שיבינו ערך אריסטו ודעותיו — אך לא אחד מכל חכמי הדורות שלפני הרמב"ם לא העמיק חקור בשיטת חקר־אלוה, בדעת הבריאה והבורא שהקים אריסטו כהפילוסוף היהודי הזה; על כן היתה שיטת החקירה הזאת לקנין נפש הרמב"ם, בה שגה, הבינה וחקרה והוא הרגיש וידע גם את חלקי הסותר אשר בה.

אך לא לבד עומק החקירה ועשירות הדעת בכל ענפי המדעים לבדם המה אותות פני משה המאירות וסגולת נפשו — כי אם עוד במדה יתרה בצביונו והכונתו, וביותר ברוח אמונה (טרייע) לדעותיו — רוח אֵמון איש הוגה דעות שומר אמת לעולם. ידיעותיו היו סדורות וערוכות, חפצו ותשוקותיו – מושכלות ונשקלות, פעולותיו — נמרצות וכל תבונות הנפש האלה התלכדו בו ויהיו להרמוניה נעימה — לנפש משכלת ויקרה נושאת תואמים כל התבונות האלה וכוללן יחד. הנפש הזאת היתה כלה מלאה: רגש דת צרופה ובחונה, מוסר ותורת המדות ואהבת החקר־האלהי והתעצמות רוח בקרת דורשת האמת הברורה. שלשת התכונות האלה הסותרות לפעמים זו את זו — התלכדו תואמים בקרבו ולא התפרדו. בכל דִבּוּר ודעה אשר נחשבו בעיניו לדבר אמת החזיק בשתי ידיו ולא הרפה מהם כל ימי חייו, מבלי שום לב אל הרעה אשר תמצא אותו בגלל היותו נאמן לדעותיו. אם בקנין המדעים עמד על מדרגת הדעת ומצב החכמות בימיו וכאיש צדיק בעל רגש דת ומוסר נמצאו רק מעטים כמותו, הנה בצביונו הרוחני ותכונתו הנפשית עלה על כל בני דורו — ויהי באמת מופת הדור ויחיד בעמו. פני משה — דמותו החיצונית היו פנים מאירות כרוחו השואפת לאורה ותורה. את חיי העולם הזה לא חשב רבנו משה לתכלית כשהם לעצמם, כאלו נתנו לבן האדם רק להנאתו העוברת, כי אם לתעודה וחובה לעשות בהם (בהחיים) את הטוב והישר, לפעילת הצדקה והמישרים, לצָרֵף את הנפש ולהוציא יקר גם מזולל, עדי יקום דבר יוצר האדם, כי יהיה בצלם אלהים ובעל נפש זכה וטהורה, כעצם האלהיות לטהר. כל דבר שפל ונקלה, כל דבר שקר וכזב, כל הדברים אשר בלב ולב נאמרים, כל מעשי התדמית ואבק צביעות, וכל אֹמר והגה הנוטה מדרך האמת שָׂנֵא תכלית שנאה ורחקו ממנו, ולא באו בקרבתו, כמו יראו לגשת אל איש המעלה חותם תכנית האמת והאמונה. מסבת היותו דן כל דבור ודבור בכבד ראש ומנקודת הבקרת הפילוסופית לא לקחה גם השירה את לבבו ולא מצא בה חפץ. דברו היה: „מיטב השיר — כזבו", והוא היה אומר: „המתעסק כל ימי חייו לחרוז שירים ופיוטים אינם אלא אבוד זמן, כי אין בהם לא

1) אריסטו או אריסטוטליס אבי הפילוסופיה לבקש האמת או דעת העקרים והסבות הידועה בשם הפילוסופיה הפיריפטיטית וכו', נולד במדינת מוקדוניה בעיר סטאגירא בשנת 384 לפני כפ'רת הנוצרים. שפ"ר.

„תועלת ולא חכמה" , גם במסבת חֻפה ושמחת חתן וכלה לא היתה דעתו נוחה „משירים ונגונים אשר תוכנם הוא שירת אהבים לשיר על היופי ביפיו , ואין חִלוק „בזה בין לשון עברי וערבי , ובכלל השירה על היין לא תהיה כי אם רק שירי „שבחה והודיה" 1) · בכלל היה הרמב"ם רחוק מְשַׁעֲשֵׁעַ את שכלו במליצות והתעסק בדברים קלי העיון , רוח עיון בכבד ראש , רוח עסק בתורה וחכמה והעמק בחקירה לשֶׁמֶן שפוכה על כל דבריו והגיוניו — בשעשועים וטִיּוּלִים בדברי חכמה , ומה גם מליצות וחזיונות — דמיונות , לא שגה גם בימי ילדותו ועלומיו כרבי יהודה הלוי , ואין צריך לאמר , שהיה רחוק בדבר הזה עוד יותר מרבי אברהם אבן־עזרא , אשר כל ימי חייו השתעשע בחכמה · ובכל היותו מחמיר על עצמו ודן כל דבור ודבור במדת דין קשה , היה נוח לבריות ומתנהג במדת החסד עם כל איש ודן גם את מתנגדיו לכף זכות · לעולם היה מן הנעלבים ואינם עולבים גם נגד שונאיו , את מתנגדיו ורודפיו לא דבר קשות , ולא התעבר בהם , ולא התעורר עליהם לשימם מטרה לחצי־מהתלות שנונים , כאשר כן היה דרכו של ר' אברהם אבן־עזרא · על דעות נפסדות , על הבלי שוא ומדוחים התמרמר , וגם שלח בהם חצי לעגו והתולו , אבל על בעלי הדעות וההבלים האלה לא העיר חמתו ולא נשא שמותיהם על שפתיו , אם גם האנשים החשוכים האלה מרו והעציבו את רוחו הטובה · הוא נשא וסבל עלבונו בדומיה ככל בני עליה , גאוני החכמה ובעלי נפש רמה ונשגבה היו הענוה והצניעות לוית חן למעלות רוחו וזה האיש משה היה ענו מאד מכל בני דורו , איש טוב וסַלָּח ורב חסד גם למקנאיו ומשנאיו ·

ולכל הסגולות היקרות האלה — סגולות השכל ורגש הלב — היה רבנו משה איש נלבב , איש חי רב פעלים ובעל רצון חזק וחפץ נמרץ להוציא לפעלם כל מַאֲוַיֵּי רוחו וחזון לבו : להתנגד אל עניות הדעת ודלות המחשבות והמעשים ; לבלי תת מעמד ותקומה להכפירה וההפקרות , ועם זה גם להגיה קרן אורה — קרן הדעת והבינה הישרה במעון החשך · ולהנים את הצללים המחשיכים אור הדת ומהפכים הודה למשחית · כל תלאה ומצוקה , כל מחלת הגֵו ושברון־לב ורוח , וגם חרפת אנוש וריב אנשים אשר לא הכירו כבוד נפשו לא יכלו לכלוא את רוחו ולעצור בעד תשוקתו , חזון לבו ותעצומות מפעלו להשגת תכליתו הרוממה · והתכלית הנעלה הזאת היתה באמת יקרה , וכמעט נשגבה מכח איש אחד ועדת חכמים אדירי תורה וגבורי תושיה : לפרוש לעיני כל באי עולם שלמת אור התורה הטהורה , תורת כל היהדות , — היהדות שבכתבי הקדש והיהדות התלמודית , יהדות מצות המעשיות והיהדות הלמודית בעקריה בשרשיה וענפיה , וראו כל בעלי התורות האחרות וכל פילוסופי אומות העולם , כי היא תורת אמת , תורת חיים ואהבת חסד ועשות צדקה ומשפט · חזון־לבו זה

1) פירוש המשניות סנהדרין פרק י' משנה א' , אבות סוף פרק א' , ועיין טור אורח חיים סימן תק"ס בסופו . עכ"ל הרב המחבר . והנה להעיר על זה יש , שגם בשירי שבח והודיה לה' לא מצא הרמב"ם נחת , כי אם כשהיו נאמרים על היין , אבל בתוך התפלה התנגד גם להפיוטים כמבואר בתשובתו (מלא חפנים לגייגער עמוד 79) , באמרו לתשובה על השאלה בדבר הפיוטים בתוך התפלה : „הם רק הוספה על ענין התפלה והסרת דברים שאינה מכוונת , והמבוקש בהם , „(בהפיוטים) המשקל והנגון ותצא התפלה מכוונתה הראויה , גם אינם כראים המשוררים האלה „להתחנן במאמריהם ולהתקרב בהם אל האל יתעלה" וכו' וכו' . עיין שם . שפ"ר .

היה מרחף לפניו מימי עלומיו ובחרותו, ככוכב מזהיר בשמי חייו היה לו למורה דרך החיים, אליו הביט ונָהַר ולאורו הלך בימי השחרות ולכל בו (בחזון לבו זה) היו חיי רוחו עד זקנה ושיבה עד נשימתו האחרונה. להשגת התכלית היקרה הזאת סִגֵּל לו רבנו משה את כל הידיעות וראשי אבות החכמות הדרושות לו למצוא נתיבות הדעת בחקר אלוה — במרחבי העיון הגדול הזה, וכה יאמר באחד ממכתביו 1): „דעו רבותי! כי אני חפשתי בדברים אלה הרבה ותחלת למודי „היתה חכמה שקוראים אותה גזרת משפטי הכוכבים... וגם קראתי בעניניהם „כלם, כמדומה כי שלא נשאר לי בעולם ספר בענין זה בלשון ערבי אשר העתיקוהו „משאר לשונות, שלא קראתי בו והבנתי עניניו וירדתי לסוף דעתו" וכו'. — עוד יאמר, כי חקר ודרש בספרי מחוקקי הדתות לעמי הקדם ובפרט אל־צאבה (Sâbaer), וכל זה — „לגלות טעמי המצות, שיעלה על לב כל אדם שאינם דברים שיש להם טעם ואלא גזרת הכתוב". הדברים האלה אינם יוצאים מלשון מדברת גדולות, בעל רמות רוח וגאות לב, כי אם מאיש אשר פיו ולבו, דבריו ומעשיו היו שוים — ועל כן נאמנו מאד. כן הדבר — דעת תורת האלילים וחכמת היונים ובני קדם מימים מקדם, היתה דרושה לו למען דעת יקר ערכה של תורת היהדות.

אף כי לבו היה פתוח לכל החכמות והידיעות שבימיו, שכלו היה כמעין המתגבר ונהר שאינו פוסק, ועלול ללמוד וללמד כל החכמות שבעולם, הנה ראשית עבודתו היתה לסַגֵּל לו ארבעה אבות הידיעות אלה: תורת ישראל (כתבי־הקדש וספרי התלמודים ונושאי כליהם), הפילוסופיה או חקר־אלוה, חכמת הרפואה — וחכמת המספר והשעורים, ובכללה — חכמת התכונה. בהיותו בן עשרים ושלש שנים בקש ממנו אחד מחכמי ספרד לחבר בעדו חבור ללמוד ממנו לידיעת מלאכת העבור וחשבון קביעות התקופות והמולדות בדרך קצרה, ויכתוב רבי משה קונטרס בשם „חשבון העבור" (בשנת תתקי"ח). ואף כי בהספר הקטן הזה עוד לא גדלה לנו חדשות ואין לו חשיבות יתרה כשהוא לעצמו, הנה כבר נראה בו אהבת הסדר והשטה הנכונה שהָטְבְּעָה בו מימי עלומיו ונטיתו להציב את עניני עיונו בסדר נכון לדעת אותו בסקירת עין. — בשנה ההיא, והוא עודנו בהימים, אשר רוב בני האדם יוצאים אז מבתי מדרשם ומכינים עצמם לעבודה, והנה נשאו לבו לגשת אל עבודת־ענק, שלא יכול לעשות רק איש די־רוח יתירא ביה, פירוש על ששה סדרי משנה, עבודה שלא הקדים אותו בה חכם תלמודי מההולכים לפניו 2). — שבע שנים עבד את העבודה הגדולה הזאת והוא שבע אז נדודים, נדף ונדחה מדחי אל דחי, כמו שיספר: „במה שגזר „האלהים עלינו מן הגלות והנדוד בארצות מקצה השמים ועד קצה השמים...

1) לחכמי פרובינציאה (מרשיליאה) באגרות הרמב"ם. ובחרתי לשום עצם דברי רבנו לפני הקוראים כדרכי מאז. שפ"ר.

2) על הדברים האלה יש להעיר, כי פירוש הרמב"ם על המשנה לא היתה עבודתו הראשונה בתורת ההלכה, כי עוד בהיותו בספרד, ואח"כ לפני חבור פירוש המשנה, כבר חבר פירוש בתלתא סדרי הש"ס מועד נשים נזיקין, לבד „מארבע מסכתות" כמו שיאמר בפתיחתו לפירוש המשניות, וחבר גם כן פירוש על חולין, גבמסכת תמיד מזכיר פירושו על הגמרא הבבלית וגם על הלכות ירושלמי. שפ"ר

„מהן הלכות החלותי פירושם במסעות הדרך, ומהם ענינים כתבתים ואני עליתי „בספינות בים המלח וכו׳ . . . התחלתי לחבר פירוש זה הספר, ואני בן שלש „ועשרים שנה, והשלמתיו במצרים ואני בן שלשים שנה" וכו׳ . . . . בימי הנדודים האלה מהערר ספרי התלמוד והגאונים הדרושים לחפצו היה כותב את הפירוש הנפלא הזה מלוּח זכרונו; כה היו ששה סדרי משנה וכל מסכתות שני התלמודים וספרי הגאונים חקוקים על לוח לבו.

כשנה או שנתים אחרי כן (תתקי"ט—תתק"ך) יצא רבנו משה עם אביו ואחיו רבי דוד ואחותו מספרד לבא ארצה פֵּים אשר באפריקה הצפונית (מַרוֹקָה). מה היתה הסִבָּה אשר הֵסַבָּה א״ת משפחת מיימון לצאת אל ארץ מאפליה; ארץ הקנאה האכזריה, ואשר מלך עריץ וקנאי עבדאל-מומין משל בה בתגרת ידו, ויכבֵּד אכפו על כל הנוצרים והיהודים, כי יכירו בפיהם את מחמד לנביא-האל ויקבלו עול תורתו עליהם? הסבה הזאת נסתרה ממנו ולא נדע אותה עד היום. ובעת ובעונה ההיא משל המלך משבט האלמוהאדים, הקנאי ההולל עבדואל-מומין הנזכר בפֵּים ובכל המדינות אשר בקרן צפונית מערבית אפריקה, ובכל המדינות האלה לא נמצא אף יהודי אחד שיקיים דתו בפרהסיא. בתי תפלות היהודים סֻגָּרו, כל בתי תלמוד נָשַׁמּוּ, כל היהודים היו אנוסים לבא לבתי המסגד ולקרוא בשם הנביא מחמר, והממרים היה אחת דתם להמיתם. אך בסתר אהלם ובקרב לבם, התחזקו היהודים שבמלכות מַרוֹקָה בתורת אלהיהם וינצרו חקי דתם, וגם בני משפחת המיימוני נשאו למראה עין מסוה דת מחמד על פניהם כל ימי שבתם בפֵּים 1). — אין ספק כי סכנה

1) כי הרמב"ם ובני משפחתו היו במשך זמן ידוע אנוסים מושלמים למראה עין, הוכיח לראשונה כרמולי (אנאללען 1835 מעמוד 325 והלאה) ואחרי כן מונק (בספרו Notice sur Joseph b. Jehuda, ובספר העתי Archiv. israelita לשנת 1851 מעמוד 319 והלאה). המאורע הזה, אחרי הדברים הנאמרים ב„אגרת השמד" שיצאה עתה לאור (ונזכרת בתשב"ץ סימן ס"ג ובשו"ת הריב"ש תשובה י"א. שפ"ר) ובעדותם של הסופרים הערביים בני דורו של הרמב"ם הוא מאומת ומקויים, ורק אלה שאינם שמים לבם כלל לבקרת ההיסתוריה יכחישו אותו. אך מזה לא יצא לנו שהרמב"ם ובני משפחתו כבר היו מחמדים אנוסים בימי שבתם בספרד הדרומית, כי אם יותר נראת שעמדו שמה ביהדותם, וזאת היתה סבת טלטולם ונדודיהם מעיר לעיר וממדינה למדינה במשך עשר שנים (תתק"ט-י׳—תתקי"ט-כ׳) בכדי שיוכלו להשאר אמונים לדתם. עכ"ל הרב המחבר. והנה לברר כל צדדי השאלה הזאת, אי אפשר לי בשולי היריעה — אך להבנת הענין, אומר אני כי הרב המחבר הוא כעין מכריע בין דעת חכמי העתים המקיימים את המאורע הזה ודעת החולקים עליהם. עיקר המקור להמעשה הזה הם דברי המליץ הערבי אבול-עראב-אבן-מיישא, שידע את משפחת מיימוני מספרד והכיר אותם אחר כך בבואם למצרים, הלשין אותם לפני הסולטאן שם, כי היו בעלי דת מחמד וחזרו להיהדות — וזה יביא לראשונה החכם הפילוסוף פראנק במה"ע ארכיב איזראעליט הנ"ל — לפי זה עמדו באונסם כמו י"ז שנה, דבר שאין להעלות על הדעת, מכמה טעמים, ומפני שגם אבן-אוסאיבה בן-דורו של רבי אברהם בן הרמב"ם ואוהבו מזכיר דרך אגב, כי יש אומרים שהיה הרמב"ם אנוס לעבור על דתו בהיותו בפֵּים באפריקא — ומפני שגם ב„אגרת השמד" מצרר רבנו בכל כחו בזכות האנוסים להכיר בפיהם את מחמד לנביא, שהדבור בעלמא אינו מוציא אותם מכלל היהדות, בא מחברנו לידי ההכרעה, כי במשך עת קצרה — בפֵּים היו בני משפחת מיימוני אנוסים להכיר לפנים את האישלם. — ובסתירת הרעה הזאת מכל וכל והכחשתה עיין דברים מושכלים בזה במאמר לתולדות הרופאים בהשחר שנה י"ב עמוד 102—106. והמשא ומתן בנושא הזה יארך הרבה יותר מדאי להערה בספר הזה. שפ"ר.

עצומה היתה מרחפת על ראשי בני המשפחה הזאת, אם היו אנוסים לשום מסוה כזה על פניהם במשך שנים מועטות. ויהי כאשר גזרת השמד של כליפי האל־מוהאדים הקנאים התמידה כעשר שנים ויותר החלה אמונת ישראל להיות רופפה בידי מקצת קהלות האנוסים, כי רק בעלי רצון כביר ואדיר ובעלי דעה יוכלו לעמוד בנסיון כזה לארך ימים, לשאת לפנים דגל דת אחת ולהשאר אמונים לדת מורשה ולנצרה בעומק הלב. ההמונים נמשכו אחרי ההרגל, ומעט מעט הלך לבם אחרי מעשיהם, בגזרת השמד ראו אבדן היהדות ועוד מעט ויהיו נכונים גם להאמין, כי מיום שקם הנביא מחמד נשתנתה ונתחלפה התורה הנתונה מהר סיני, כי מאס ה׳ בבני ישראל ויבחר תחתם בבני ישמעאל 1). שמע זאת אבי הרמב״ם רבי מיימון בן ר׳ יוסף ויקנא לאלהיו ותורתו, וידר נדר לעמוד בפרץ, לחזק לב נכשלים ולאמץ רוחם ברוח אמונה ורוח תקוה. לתכלית זאת שלח רבי מיימון (בשנת תתק״כ) אגרת כתובה ערבית, אגרת נחמה תוכה רצוף רגש דת טהורה, מוסר שדי ותנחומות אל בדברים טובים ונחומים לאמר:

„אחינו בני ישראל הנתונים בצרה, המקום ירחם עליכם במהרה! אנו
„צריכים לדעת כי היסורים הבאים מאת הבורא על בריותיו הם לתכלית
„טובה ולא על צד הכליון והנקמה כמו שנאמר: טוב וְיָשָׁר יְיָ עַל כֵּן יוֹרֶה
„חַטָּאִים בַּדָּרֶךְ. האומה הישראלית אשר בה בחר ה׳ מכל האומות הקדמוניות,
„לא יחליף אותה ולא ימירה באומה אחרת, כי „לֹא אִישׁ אֵל וִיכַזֵּב וּבֶן־אָדָם
„וְיִתְנֶחָם", כי „נֵצַח יִשְׂרָאֵל לֹא יְשַׁקֵּר וְלֹא יִנָּחֵם". ואם יאמר האומר שהחליף
„ה׳ אותנו באומה אחרת, זה אי אפשר, שהרי לא נהג עם שום אומה,
„כמו שנהג עם עַם סגולתו. ישראל בגלותו עודנו בן בכורו של הקדוש
„ברוך הוא, וכאשר יְיַסֵּר איש את בנו יְיַסְּרֵהוּ. תורת ישראל לא נתנה מראש
„בסתר, לא במקום ארץ תהו, כי אם לעיני כל העם, אם עינינו הרואות
„כי בני ישראל נשארו מעט מהרבה, וכמעט שהנם הולכים וכלים בתגרת
„יד לוחציהם — מציקיהם ועמים אחרים הולכים מהיל אל חיל, חלילה לנו
„לחשוב כי הזניח ה׳ את עמו ולא יוסיף עוד לרחמנו, כי אם נשובה אליו
„ישוב ירחמנו וישיב שבותנו כהבטחתו על ידי משה עבדו, ואין לנו אלא
„להשתדל בתוי״ה ומצות, כי הם כמו חבל בידי הנטבעים בים
„הגלות. כל אחד יתאמץ למלא אחרי חקי התורה כפי יְכָלְתּוֹ, וכפי מדת
„האפשרות בימי שמד וצרות כאלה מבלי לסכֵּן נפשו. עיקר הדבר לבלי
„להִבָּטֵל מן התפלה, ואם מפני חמת המציק והאונס לא יוכלו להתפלל

---

1) יוצא מ„אגרת השמד" לרבי מיימון אבי הרמב״ם בחמדה גנוזה לעדעלמאנן מעמוד LXXIV. והלאה, וגם בדברי האגרת הזאת אביא כפי היכלת לשונו של רבי מיימון בהעתקה לעברית מערבית מכ״י באוקספורד. כל המכתב לא פרסם החכם הנ״ל, והרב הח׳ שזח״ה פרסם כל דברי האגרת הזאת במלואם בהלבנון שנה שמינית עיין שם. הרב המחבר משיג בצדק, כי גייגר במחברתו משה בן מיימון מיחס את האגרת הזאת להרמב״ם בעצמו, ונתחלפה לו ב„אגרת השמד" שכתב באמת הרמב״ם באגרת שכתב אביו ר׳ מיימון — ובאגרת הזאת אין רוח הרמב״ם והגיוניו— לא כן „אגרת השמד" שכתב הוא, ואשר על אדותיה נרחיב הדבור להלן, שם נשמע כל דבור ודבור יוצא מגבור התורה ואביר הדעת. עוד יעיר הרב המחבר, כי רבי מיימון כתב לבטח אגרתו זאת בימים מועטים להתישבותו בפּיס, ואם כן נכתבה בשנת תתקי״ט—תתק״כ. שפ״ר.

„התפלה הקבועה בזמניה, ערב ובוקר וצהרים, יתפללו תפלה קצ׳ה.
„ובלבד שיוציאו בשפהם מדי יום ביומו, כי המה בני העם הישראלי,
„ובתורתם יחזיקו בקרב לבם, ושומע תפלה יקבל ברחמים וברצון את
„תפלתם הקצרה בלשון הקדש״.

זה הוא תכן אגרת הנחמה ששלח רבי מיימון בן יוסף לאחיו בצרה בני קהלות אפריקה. — כהאנוסים שהמירו דתם בדת הנוצרית לעת גזרות השמד שגזרו עליהם מלכי הוויסטגתים בספרד בימים מקדם, כן עשו היהודים אנוסי דת מחמד כתבו מגלות וישלחו ספרים איש אל אחיו לחזק לבם באמונתם לעמם ואלהיהם 1).

בפֿיס התרועע רבי משה בן מיימון עם הפילוסופים והרופאים הערביים, ויקח לקח מפיהם בחכמת הרפואה והפילוסופיה. אך בהיותו נושא עוד מסוה מושלמי על פניו, שם לבו לכַלֵּל את היהדות התלמודית ויעבוד בשקידה נפלאה בפירושו על המשנה ובו הכנים את כל הוצאות מחשבותיו פרי השקפותיו ונסיונותיו בימים ההם. עוד מעט והזמן הביא לידו מקרה אחד, אשר לרגלו יצא המערכה להלחם בעד התורה הצרופה, לבָאֵר ולבָרֵר את יסורות היהדות, ומה תדרוש מבניה — אמוניה, להראות כחו הגדול לשום נתיבה בים התלמוד ולהפיץ אור בהיר עליו. בימים ההם קם איש יהודי חסיד אך גם קנאי גדול ויגזר אֹמר, כי כל היהודים המתחפשים כמאמינים בתורת האישלם דינם, על פי תורת היהדות, כדין מומרים עובדי עבודה זרה; כל איש האומר בשפתיו, כי מחמד הוא נביא אמת, אם גם יעבוד את ה׳ וישמור כל מצותיו וידקדק בהם, הוא כופר בכל התורה ונבדל מקהל ישראל, פסול לעדות ולשבועה, והוא כעובד אלילים גם בעניני אישות והלכות גטין וקדושין; הקנאי הזה הורה: „כשיכנס אחד מהאנוסים „בבית תפלתם אפילו אינו אומר שום דבר ואחרי כן יכנס בביתו ויתפלל תפלתו, „בתפלתו פשע הוא מוסיף ועברה היא בידו, ועליו נאמרו דברי התלמוד: „כי „שתים רעות עשה עמי — שהיו משתחוים לצלם ומשתחוים להיכל״. ואחרית דבר הקנאי ההוא היתה: כל איש יהודי מחויב למסור נפשו ונפשות בני ביתו למות ולא יודה בנבואת המשֻׁגָע״ (מחמד) ומי שאינו כן הוא מומר, אפילו אם ישמור כל המצות ויעסוק תמיד בתורה. הקנאי הזה נשען בדבריו על ההחלטה, כי הדת המושלמית היא תורת האלילות, כי במֶיקָה נמצאת אבן-הקאב״ה וגם פֿכל ואליל, כי מחמד היה צורר ישראל וירצח נפשות חמשה ועשרים אלף איש בני ישראל — ובהיות דת האישלם חשובה כדת האלילים, הנה על זה אמרו חכמים יהרג ואל יעבור, והעובר ואינו נהרג הוא כעובד אלילים, ואין לו חלק באלהי ישראל.

נראה הדבר, כי הספר אשר שלח הקנאי לקהלות האנוסים אשר בפֿיס

---

1) פה מקום להעיר, כי לאנוסי מחמד היה נקל ביותר לשמור את חקי היהדות בטהרתה, כי לא נאנסו להפר ברית המילה, ועיקר הדבר היה רק אמירה בפה, כי מחמד הוא נביא אמת מבלי עשות דבר נגד דת ישראלית, וגם לא השגיחו המושלמים על האנוסים היהודים לדעת אם מקיימים הם מצות התורה הישראלית אם לא, והדברים יתבארו עוד להלן מאגרת השמד להרמב״ם. שפ״ר.

החריד מאד לבם ותרפינה ידיהם · החרדים לדבר התורה עשו מעשה־אבל, וילכו קודר ושחוח, שחוחים ונַעֲנִים ממכשול לב ועונם הגדול הרובץ עליהם, ובני המון העם, בשמעם, כי גם בהחזיקם במצות תורת היהדות, אין להם חלק באלהי ישראל, חשבו מחשבה זרה להפר כלה את בריתם עם היהדות לקבל תורת האישלם, אחרי כי אם כה ואם כה, עון עבודה זרה עליהם ובו הם נְמַקִּים · שמע זאת רבנו משה ויתעבר, כי אשר ראה לפי דברי האיש הזה גֹרָש הוא ובני משפחתו וגדולים וטובים רבים מאד מהסתפח בנחלת התורה הישראלית, ראה, כי מגלת האיש הקנאי, לא לבד שלא תחזק את אמונת היהדות בלב האנוסים ולא תְבַצֵּר עֶמְדָּתָהּ, כי אם תרופף אותה ותגרום, שרבים מהמה יפנו עֹרֶף להיהדות ויכחשו בה גם מרצונם הטוב, רבנו משה מצא חובה לנפשו, להגן עליו ועל בני משפחתו ועל כל אחיו בצרה האנוסים, ויכתוב מגלת ספר להפך בזכות האומללים ההם ולשום להם תקוה ואחרית טובה בהיהדות · המגלה הזאת היתה הראשונה שנועדה להתפרסם בקהל רב, בכורי פרי מחשבותיו וראשית ילדי רוחו, וגם היא כבר נושאת עליה חותם תכנית רוחו הכביר ודעתו הצלולה, לְבָאֵר וּלְבָרֵר את ענין עיונו לכל צדדיו בדקות השכל ויושר הגיון · המגלה הזאת תכלול כללים ותקבע יסודות נאמנים שנעלמו מעיני הקנאי, וכל דבריה המה צרופים ובחונים ומוכיחים לדעת, כי נכונו דברי רבנו משה כנכון היום · כהקנאי כן יצא הרמב״ם להוכיח צדקת משפטיו, במגלתו שחבר בלשון ערבית, למען ישמעו אותה כל בני העם הישראלי יושבי אפריקה הצפונית — האנוסים; ובכח ראיות והוכחות מן התלמוד בִּטֵּל דברי הקנאי, וישם לאַל כל אמרותיו · לראשונה יוכיח, כי בני ישראל אף על פי שחטאו ישראלים הם, ונקראו בנים למקום, כי ישראל בימי אליהו וישעיהו הנביאים, שרובם ככלם היו עובדי עבודה־זרה, ובכל זאת נענשו כשקראו לבני העם הנבחר: „עם טמא שפתים" או כשלמד אליהו חובה על עמו בקנאו את קנאתו לאלהיו ויאמר כו׳: „אם אליהו „וישעיהו נענשו בקראם את יהודי זמנם בשם „עם טמא שפתים", כל שכן שיֵעָנֵשׁ „קל מקַלֵּי עולם המתיר לשונו על קהלות ישראל חכמים ותלמידיהם לקרוא אותם „בשם פושעים ורשעים וכופרים באלהי ישראל, והם לא מרדו באל לבקשת הנאות „עולם הזה, ולא עזבו הדת להשיג מעלה ותענוגי הזמן, כי מפני חרבות נדדו, „מפני חרב נטושה וקשת דרוכה ופֹבֶד מלחמה" 1) · כי בשעת הסכנה מותר להתחפש במסוה אמונה אחרת, כמו שעשו רבי מאיר ורבי אליעזר בן הורקנוס, שזה האחרון אמר דבר הנשמע לשני פנים בשעה שנתפס למינות (מדרש קהלת ומסכת ע״ז פרק א׳) · כי אין אונסים אותנו כלל לעבוד איזו עבודה זרה, „והשמד „הזה אשר אנחנו בו אין אנו מראים שנעבוד עבודה זרה, כי אם שנאמין מה „שהם אומרים בלבד ונתאמת אצלם שאין אנו מאמינים בלבנו מה שמוציאים „בפינו, אלא נְרַמֶּה בו את מלכם (הכליף) ויפתוהו בפיהם ובלשונם יכזבו לו" ·

---

1) מלשונו של הרמב״ם במקום הזה ולהלן במקומות שיבאו באותיות מפוזרות נראה, כי נגעו הדברים עד נפשו, וגם יוצא מזה ברור, כי באפריקה היו קהלות ישראל על מכונן, ועסק התורה תמידים כסדרם, גם אחרי קבלם בדבור פה תורת מחמד, כי כל התורה הזאת היתה כלולה בדבור אחד, ולא מיחו אותם בידם מקיים כל מצות היהדות. כל הדברים שבסימני ההסגר הם מעצם דברי הרמב״ם. שפ״ר.

הרמב"ם יוסיף להקים יסוד מוסד בדבר מסירת נפש ויאמר: אמנם כן חכמי התלמוד קבעו להלכה, כי בשלשה יסודות תורת היהדות: יחוד השם, טהרת וקדושת המדות והזהירות מרצח איש את רעהו. „על עבודה זרה, גלוי עריות ושפיכות דמים", החובה על כל איש ישראל ליהרג ולא לעבור, וכמו כן הדין של יֵהָרֵג ולא יעבור, נוהג גם בשאר מצות, אם כוונת המאנס הוא „להעבירו על דת" ולא להנאתו ולאיזו תכלית צדדית. גם מִצְוָה היהודי על קדוש השם, וכשם שחלול השם הוא העון הגדול שאין יסורים ממרקים אותו, ואין תשובה ויום הכפורים מכפרים, אלא תולים ויום המיתה מכפר, כן להפך, „קדוש השם „היא מצוה גדולה, וגומלין לו טובה הרבה, וכל איש ישראל חייב בקדוש השם „כמו שאמרו (בספרא) אני ה' אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים וכו' – על מנת „שתקדשו שמי ברבים. — אמנם אם לא ימצא איש יהודי די־און בנפשו לעמוד „בנסיון ועבר על אחד משלשת החטאים הנזכרים למעלה למען הציל נפשו, הנה „האיש הזה לא קיים מצות קרוש השם, לא היטיב לעשות בחללו שם שמים „באונס, אמנם אינו חייב עונש מכל שבעה ענשים (ארבע מיתות בית־דין, כרת, „מיתה בידי שמים ומלקות), שלא מצאנו בכל התורה כלה לא בקלות ולא „בחמורות מקום שיחייב ה' גבול מגבולי העונש לאנוס אלא לעושי ברצון, וכלל „גדול כללו החכמים: „אונס רחמנא פטריה". ויוסף הרמב"ם להפך בזכות האנוסים ויאמר: „אין השמד הזה דומה לכל השמדות שהיו בזמן החכמים שצוו „ליהרג ולא לעבור, שאז היו מְצֻוִּים לעבור על המצות והיה בם עשית „מעשה והמנע מן המצות, כמו שאמרו בתלמוד: שלא יעסקו בתורה ולא „ימולו את בניהם. ואולם בזה השמד לא יחייבו אותנו עשית מעשה, זולת הדבור „בלבד, ואם ירצה האדם לקיים תרי"ג מצות יקיים, כי זה האונס אינו מחייב „לשום אדם מעשה אלא דבור בלבד, ונתאמת אצלם שאין אנו מאמינים „באותו הדבור, ואנו אומרים אותו רק להנצל מן השלטון „ולהפיס דעתו. והנה מי שנהרג בכדי שלא יודה בשליחות האיש (מחמד) „יש לו שכר גדול לפני השם, ומעלתו — מעלה עליונה, כי מסר נפשו לקדושת „השם יתברך, אבל מי שבא לשאול אותנו: אם יֵהָרֵג או יודה? אנו אומרים „לו שיודה ואל יֵהָרֵג, אבל לא יעמוד באותה מלכות"... — „והעצה „הזאת אני יועץ לנפשי, לי ולאהובי ולכל מבקש ממני עצה, שיצא מאלה „המקומות וילך למקום שיוכל להעמיד דתו ולקיים תורתו בלי אונס, ולא יפחד „[מעזוב] ביתו ובניו, כי דת אל שהנחיל לנו חיובה קודם לכל המקרים (צרכי בני „אדם — רגשי אהבת המשפחה וכו') שהם אינם עומדים ויראת ה' עומדת [לעדן. „ואם כופין אותו לעבור [במעשה ולא בדבור] על אחת מן המצות אסור לעמוד „באותו מקום אלא יצא, יניח כל אשר לו וילך ביום ובלילה עד שימצא מקום „שיוכל להעמיד דתו והעולם גדול ורחב"... — „אמנם מי שאינו יכול לצאת „מפני משאלות לבו וסבות סכנת הימים... יראה [ירע] בנפשו שהוא מחלל „שם שמים, לא ברצון אך קרוב להיות ברצון, יהיה [בעיניו] נזוף לפני המקום"— לא יִתְיָאֵשׁ מחסר האל ולא יתרשל בקיום המצות ולא יפנה לבו מחפצו לצאת מן המקום ברגע ושעת הכשר וישתדל בכל יכלתו. „וגם כן אינו ראוי להרחיק „מחללי שבת ולמאוס אותם אלא לקרבם ולזרזם בעשיית המצות [האחרות]

„ואין נוהגין בהם מנהג בזיון״ · אמנם מי שיכול לצאת ממדינת השמד ואינו יוצא מפני שיחכה לבא המשיח הוא חוטא ופושע, „כי אין זמן לבאו, וחיוב המצות אינו תלוי בו״ · · · וחותם רבנו משה דבריו בשבח הסבלנות ויאמר: „חכמינו „ז״ל אמרו הפושע [המחלל שבת] כשיבא לבית הכנסת להתפלל מקבלין אותו, „וסמכו דבריהם על דברי שלמה: לא יבוזו לגנב כי יגנוב למלא נפשו וכו׳, אל „יבוזו לפושעי ישראל [האנוסים] שהם באים בסתר לגנוב מצות · ומיום שגלינו „מארצנו לא פסק ממנו שמד, כי מנעורינו גדלנו כאב וכו׳ והשם יבטלהו מעלינו „ויקיים בנו מה שנאמר (ירמיה נ׳, כ׳) בימים ההם נאם ה׳ יבֻקש את עון ישראל „ואיננו ואת חטאת יהודה ולא תמצאינה כי אסלח לאשר אשאיר״ 1) · — האגרת הזאת שכתב הרמב״ם לראשונה להגן על עצמו ועל אחיו הקרובים אליו, ואחיו בצרה (נכתבה בין תתק״ך—תתקכ״ד) כבר כוללת בקרבה ראשית השקפותיו העצמיות על היהדות.

ולא באגרתו לבדה, כי אם גם בדברים טובים ונחומים, חִזק רבנו משה לב אחיו בצרה, ויאמץ לבם להיות דבקים בתורת מורשה ולחכות לקץ גאולה וישועה, לצאת מארץ השמד ולהמלט לארץ שלום · וכמעט היה בכל רע, וכבר נתפש למלכות, כמסית את המאמינים לבגוד באמונת מחמד, וכפשע היה בינו ובין המות 2), לולא נמצא לו אז מליץ יושר המשורר הערבי אבול-ערב אבן-מיאשה, אשר דבר טוב עליו ויצילהו ממות. אז גמרו אֹמר בני משפחת רבי מיימון לשום קץ לעמל נפשם, להמלט מארץ הדמים, ובשנת תתקכ״ה ברביעי לחדש אייר 3), בליל חשך ואפלה ירדו כל בני המשפחה היקרה הזאת באניה לשאת אותם ארצה ישראל · חמשה ימים עברו בני משפחת מיימון דרך ים הגדול (התיכון) וביום הששי עמד עליהם נחשול שבים, רוח סערה וסופה הכה גלים בלב־ים, והאניה חִשְבָה להִשָבֵר, ר׳ מיימון ובני משפחתו התפללו אל ה׳ ורבי משה בנו נדר לאלהי אבותיו להקדיש את שני הימים (ד׳ אייר יום שבתו על האניה ויום העשירי — יום הסערה) האלה לתורה ולתפלה ועשות צדקה וחסד הוא ובניו אחריו כל הימים. הסערה קמה לדממה, ולקץ חדש ימים (ג׳ סיון) הגיעה אניתם בשלום לחוף עַכּוֹ, ויורד רבנו משה לעשות את היום הזה ליום זכרון משתה לו ולבניו אחריו, כי הצילהו ה׳ וימשהו ממי הים וסערת גליו, ומהיות נטמע בין בני עם נכר · זקני היהודים בהעיר עכו חרדו לקראת רבי מיימון ורבי משה בנו, ויקבלום באותות כבוד ויקר · ושם כרת הרמב״ם ברית ידידות עם רב הקהלה מרנא יפת

---

1) האגרת הזאת נקראת בשם „אגרת השמד״ וגם „מאמר קדוש השם״ נדפסה בחברת „משה בן מיימון״ לגייגער ובספר חמדה גנוזה לעדעלמאנן. עכ״ל הרב המחבר. ונדפסה גם כן ביחד עם אגרות הרמב״ם בהוצאת לייפציג שנת ה׳ אלפים תרכ״ו. וכבר ציינתי שנזכרה האגרת הזאת בספרי הקדמונים (הרשב״ץ סימן ס״ג והריב״ש סימן י״א). שפ״ר.

2) ובימים ההם מת על קדוש השם בפ״ס רבי יהודה הכהן אבן שושן · עיין מאמרו של החכם רבי דוד האלוב בהשחר שנה הנ״ל. שפ״ר.

3) הידיעות האלה ואשר תבאנה עוד להלן הן מדברי הרמב״ם, אשר מצא רבי אליעזר אזכרי בעל ספר חרדים — והדברים מאומתים גם בב״י פירוש על מסכת ראש השנה מהרמב״ם שמצא החכם מונק.

בן מרנא אליהו הדיין. כחצי שנה ישבו בני משפחת רבי מימון בעיר עַכּו, וביום ג׳ מרחשון ד׳ אלפים תתקכ״ו אחזו דרכם לירושלים לשפוך שיחם לפני ה׳ במקומות המקודשים ורַבֵּי הזכרונות לכל איש ישראל. אחרי סכנות רבות הגיעו למחוז חפצם, ושלשה ימים התנפלו על משואות המקדש וחרבות העיר הקדושה, ומשם שמו פניהם לחברון, ויִשתחו על קברי האבות — לפי המסרת — במערת המכפלה — יום תמים התבודד הרמב״ם במערה וישתטח על קברות „ישני חברון״ — ומשם יצאו לרדת מצרימה. ובאיזו עיר במצרים ישב הרמב״ם ראשונה — לא נתברר לנו. אך במקור אחד נאמר 1), „שעיקר דירת הרמב״ם „היתה פה נא־אָמון (אלכסנדריא) בתחלת ביאתו לארץ מצרים — ואחרי כן הלך „ונתישב במצרים״ (— פֿוסטאט) היא עיר קהירה הישנה. ירחים אחרים אחרי באם מת אבי המשפחה רבי מימון. ואז כבר יצא שם רבנו משה לתהלה, ומספרד הנוצרית (ארצות האדומים) ומאפריקה שלחו לו אגרות תנחומים 2).

במצרים עוד לא נודע אז רבנו משה בכל תקפו וגבורתו בתורה וחכמה. שני האחים: רבנו משה ורבי דוד אחיו היו ענוים וצנועים, התבודדו במועדיהם הרחק מהמון קריה, ודבר לא היה להם עם איש. שניהם יסדו להם בית מסחר באבנים טובות ומרגליות, אך רק ר׳ דוד לבדו עסק בפרקמטיא ויסע עם סחורתו לארצות רחוקות, ויבא עד הודו המזרחית, והיה מרויח ומביא לבית אחיו, לתת לו היכולת לעסוק בתורה וחכמה 3). ממעמד המנוחה וההתבודדות הזאת הרגיזוהו צרות רבות ורעות. הוָה על הוָה באו עליו ועל ביתו, ואיש אחר במקומו — איש אחר שלא היה כביר כח לב, ובכחו להתגבר על אידו ושברו כרבנו משה — כבר אבד בעניו, ופגעי הזמן הכריעוהו תחתיו; הוכה בחליים רעים על משכבו; אחיו אהוב נפשו וחמדת לבבו ירד באניה לבא ארצה הודו, והנה באה השמועה הרעה, כי נשברה האניה, ורבי דוד הצדיק עם כל הונו וקנינו נטבע בלב־ים הודו, ויתאבל רבנו משה עליו, כי נפשו היתה קשורה בנפש האח הצדיק הזה 4), ומני אז סר נֹחם מעיניו וילך קדר

1) הר״ר יעקב פראגי בשם הגדולים בערך רבנו משה בן מיימון במערכת גדולים סימן ק״נ.

2) באגרת הרמב״ם למרנא יפת הרב בעכו יאמר: „. . . . מת אבא מארי ז״ל ובאו כתבי התנחומין מקצה ארץ אדום ומערב (אפריקה) מהלך כמה חדשים״ (בס׳ דברי חכמים לר״א אשכנז, ובמשה בן מיימון לגייגער, ועין להלן הערה 4 ששם הנני מביא כל האגרת הזאת בלשונה הנחמדה ובסגנונה הנעלה). שפ״ר.

3) על פי ידיעתו של הסופר הערבי בן־דורו של הרמב״ם, ואיש שישב במצרים וכתב תולדות חכמי ערב ותולדות הרמב״ם ביניהם, כי מצא פרנסתו ממסחר תכשיטין, ויאמר (בתרגום רומי):

Gemmarum, aliarumque hujus-modi rerum mercatura victum quaeritans (אצל Casiri, bibliotheca arabico-hispana I, p. 293. a)

ואלה הם דברי הרמב״ם בעצמו באגרת הנ״ל למרנא יפת, באמרו: והוא (האח רבי דוד) היה נושא ונותן בשוק ומרויח, ואני הייתי יושב לבטח וכו׳.

4) רואה אני כי להבנת הערת הרב המחבר עלי להבין כל המכתב של הרמב״ם אל ר׳ יפת במלואו ואלה דבריו:

„לכבוד גדולת מר יפת החכם המבין הדיין המשכיל מרנא בן כבוד גדולת מרנא „אליהו הדיין החסיד זצ״ל. מאת אוהבו המתפלל להוסיף כבודו — משה בר מיימון „הרב זצ״ל״.

„הגיעני כתבך החביב אל נפשי, ותמהתי על ענינו, מפני שהרי אתה קובל עלי, מפני

כל היום · ובעצם הימים הרעים ההם קמו מלשינים להכותו בשוט־לשון לפני שרי המלכות, ונראה הדבר, כי הלשינו אותו, שנטה מדת האישלם · כל האסונות האלה, כחצי שדי נחתו בו, הכריעוהו תחתיו ויפול למשכב, ושנה תמימה ארכה מחלתו, וחייו כמעט לשאול הגיעו ·

עצם בטחונו באלהים, אהבתו העזה להמדעים ודרישת התורה, והחובה אשר הרגיש בנפשו לדאוג לאחרית בני ביתו ובית אחיו המת חזקו את ידיו הרפות ויתעורר מדאגותיו, ויאמץ רוחו ויתגבר על כל מכאוביו, וישב לתור לו לפרנסתו ופרנסת הנפשות התלויות בו · נראה הדבר, כי אז החל לרפאות חולים, ואף כי עוד לא יצא לו אז שם בחכמת הרפואה, ועוד לא רבו הדורשים בעצתו, בכל זאת מצא די־שכר מעבודתו למחית ביתו וכלכלת קרוביו · גם נראה, כי כבר דרש אז ברבים על עניני פילוסופיה ומחקר 1) · – אך הדבר הראשי שאליו נכונו אז כל מחשבותיו ובו שם כל מעיניו, היה להשלים את המפעל הכביר אשר החל לעבוד בו מימי עלומיו בהיותו בן שלש ועשרים שנה, את פירושו על המשנה 2).

„שלא קדמתי לשאול בשלומך מיום שנפרדנו מארץ הצבי, ולא שלחתי לך כתבי, ובודאי זה „הענין שהזכרת בא ללמד ונמצא למד, ואתה בוגד — ולא בגדו בך. ועוד שמאחר שנפרדנו „מת אבא מארי ז"ל וכו', גם ארעו צרות רבות גלויות בארץ מצרים מחליים והפסד ממון „ועמידת מוסרים עלי להרגני. והרעה הגדולה שבאה עלי באחרונה, „שהיא רעה מכל רעה שעברה מיום היותי עד היום הזה, והיא פטירת הצדיק זצ"ל, „שטבע בים הודו ובידו ממון גדול, לי ולו ולאחרים, והניח בת קטנה ואלמנתו אצלי, „ונשארתי כמו שנה מיום שהגיעה השמועה הרעה נופל על המטה וכו', וכמעט קט הייתי „אובד. ואחרי כן עד היום הזה כמו שמונה שנים (? ?) אני מתאבל ולא התנחמתי. „ואיך אתנחם, והוא על ברכי גדל, והוא היה האח, והוא היה התלמיד, והוא היה „נושא ונותן בשוק ומרויח, ואני יושב לבטח, והבין בתלמוד ובמקרא, והבין „בדקדוק הלשון, ולא היתה לי שמחה אלא בראותו. ערבה כל שמחה, והלך לחיי עולם, „והניחני נבהל בארץ נכריה. כל עת שאראה כתב ידו או ספר מספריו יהפך עלי לבי „ויעורר יגוני . . לולי התורה שהיא שעשועי, ודברי החכמות שאשכח בהם יגוני, אז „אבדתי בעניי" וכו'. יתר דברי המכתב המה דברי ריעות וידידות לעניני משפחה שבינו לבין אוהבו רבי יפת.

ועל המכתב הזה מעיר הרב המחבר, כי לבטח לא נכתב בזמן מאוחר, כעשר שנים אחרי באו למצרים, כמו שנותנים מקום לטעות כזאת הדברים: „עד היום כמו שמונה שנים הנני מתאבל". כי לאחר זמן רב כזה, לא היה הרמב"ם מתרעם על מרנא יפת — שלא קבל ממנו כל מכתב, גם אחרי עשר שנים לא היה הרמב"ם אומר במכתבו „והניחני נבהל בארץ נכריה", ואם נאמר כי נכתב המכתב בשנת תתקל"ה עשר שנים אחרי בואו למצרים, הלא אז כבר היה שמו מהולל בארץ הזאת, ומצבו גדול ורם ונחשב לאחד מאזרחי הארץ הגדולים. לפי זה אין ספק שצ"ל „שלש" במקום „שמונה" — וכמו כן אין ספק שהצדיק הנטבע בים הודו הוא אחיו רבי דוד; ולא כדעת האומרים שהוא אבן־אלמושט; כי ממנו ידענו שחי עוד בשנת תתקנ"א—נ"ב, קרוב לשלשים שנה אחרי בא הרמב"ם למצרים, דבר שאי אפשר לשמוע. שפ"ר.

1) על פי דברי הסופר הערבי אלקיפטי.

2) הרמב"ם בחתימת פירושו על המשנה כותב: „אני משה בר מיימון הדיין ברבי יוסף וכו' „התחלתי לחבר פירוש זה הספר, ואני בן שלש ועשרים שנה, והשלמתיו במצרים, ואני בן שלשים „שנה שהיא שנת ט' וע' לשטרות", ונכונו דברי החכם רפאפורט, שאם הפרט של השנה נכון, ולפי זה גמר את פירושו על המשנה בשנת ד"א תתקכ"ח = 1168, אז בשבוש נאמר שם „ואני

בהעבודה הזאת החזיק ולא הרפה ממנה באותם הימים שגזר אלהים עליו „הגלות והנדוד בארצות מקצה השמים ועד קצה השמים", והיה כותב דבריו בהלכות נכבדות בעת „עלותו בספינה על ים המלח". ותשלם המלאכה היקרה הזאת, — הפירוש השלם הראשון על כל המשנה — הנקרא בערבית: היסראג'ה 1). תכלית הספר הזה לדברי רבנו משה בפתיחתו להמשנה היתה: כי ימצא המעיין בנקל את פירוש המשנה ומסקנתה להלכה, — שזה הוא למוד התלמוד בעצם וראשונה — מבלי היות דרוש לו להִכָּנֵס באריכות דברים והפלגות הענין — דבר שכבר היה כבד אז על הלומדים לרגלי הפלפולים והשַׁקלות והטַריות שאינן נוגעים לעצם הענין וההלכה שהמעין דן עליה, לרגלי באורי הגאונים המפוזרים בספרים רבים, ופירושי המשניות שאינם עולים יפה ומכֻוָּנִים אל האמת לפי דעתו, ולכן חובת חכם התלמוד היה בימים ההם לחבר ספר שתעודתו תהיה: א) לבאר בסגנון קצר במלין ורב בענין תוכן המשנה מבלי שיהיה דרוש לאריכות הדברים והפלגות הענין שבהתלמיד. ב) לדעת המסקנא של המשנה להלכה. ג) שתהיה המשנה עם פירוש הרמב"ם ביחד לזכרון דברים להלומדים שיהיה משנתם ותלמודם שגור בפיהם תמיד. פירוש המשנה להרמב"ם הוא תוצאות דעה צלולה ושכל בהיר, פרי חכמת רב גאון הדעת, אשר בכל פנות הידיעות והחקירות שהוא פונה, הנהו יוצר חרשות ובורא סדרים ושיטות ערוכות וסדורות להוליך את המעיין בדרך ישר לא יִכָּשֵׁל בו. הפירוש הזה הוא הנסיון הראשון ללמד את התלמוד בשיטה מַדָּעִית, מכֻוֶּנֶת לתכלית הֲבָנָתו בבינה ישרה בלי פלפולים וכִרְכּוּרִים צדדיים, מלאכה שהיתה יכולה להֵעָשׂות רק על ידי חכם הוגה דעות בדעה צלולה והדרכה ישרה כהרמב"ם. כי החמר התלמודי, בתכונתו וטבע ענינו ודרכי הצעתו הוא קשה הסדור מאד, ועל פי תכונתו איננו נוח ומסֻגל כלל לקבל שיטה מדעית ודרך כבושה. התכונה המדעית אשר לפירושו מִתְגַּלָּה מפתיחתו הגדולה, הנודעה בשמה בין הלומדים: הקדמת הרמב"ם ל„סדר זרעים". הפתיחה הזאת היא מבוא לכל המשנה, להודיע עקרי תורה שבעל פה וסדר הקבלה, ועל מה אדניה הָטְבָּעוּ. ועוד חבר הקדמות ומבואות למסכתות חמורות וגופי הלכות גדולות, שהמה שרשים המתפשטים לענפים רבים 2). ב„הקדמותיו" אלה הננו רואים בקיאות עצומה בעצם ענין עיונו וסדר והדרכה מלאה אורה ומכוננת להשגת התכלית — להקל עסק התורה למבין ותלמיד. לפרקים נוטה הרמב"ם בבאורו את המשנה מבאורי התלמוד, ומפרשה באופן יותר פשוט וקרוב למשמעות הדברים 3).

בן שלשים" וצ"ל „בן שלשים ושלש". לשנות הגירסא לשבש הפרט ולאמר, כי כלתה מלאכת הספר שלש שנים אחרי כן, לא נראה לנו, לפי שלא מצאנו רמז לזה בכל הספר.

1) והיו קוראין אותו „מאור" בהעתקה מערבית לעברית. שה"ג ערך הרמב"ם וערך פירוש על המשנה, מערכת ספרים אות פ' סימן ל"ט. שפ"ר.

2) על דבר הקדמות הרמב"ם לפירושיו על המשנה, וכן במה שיעיר הרב המחבר על זה שהרמב"ם מפרש לפעמים את המשנה באופן אחר מפירוש התלמוד עיין ההערה הכללית אשר בזה.

3) על דבר חשיבות פירוש הרמב"ם על המשנה ועוצם פעולתו, עיין בספר דרכי המשנה לרבי זכריה פראַנקל מעמוד 320 והלאה. עכ"ל הרב המחבר. ולשלמות הענין לקוראי הספר שרבים מהם המה תלמודיים ותאבים לדעת דברי חחכם הזה, הנני מביאם בקיצור:

וחבה יתרה נודעת לרבנו משה בהיותו עסוק בפירוש המשניות, שיש להם צביון מדעי ושכלי, בענינים הדורשים באיר מלמודי המתימטיק התכינה, הטבע ונתוח אברי בעלי החיים, וגם למודי המוסר והפילוסופיה. בהגיעו לפרשיות אלה, אז נראה אותו דר בעולמו ושורר בביתו. במשניות אלה הוא חותר להוכיח, כי נושאי היהדות המסורה היו גם נושאי החכמות, והחכמה היא יסוד התורה המקובלת. לכל לראש התעצם הרמב״ם להוכיח, כי המשנה תכיל בקרבה תורת המרות, תורה שלמה וברורה ודעת אלהים בדעה מושכלת. בגלל הדבר הזה הננו רואים אותו משים לבו ביותר להמשניות ההגדיות, אשר עד ימיו לא שמו אליהם לב ויפרשום רק דרך אגב; לא כן עשה הרמב״ם, כשהגיע להמשניות האלה הוא

א) הרמב״ם, כמבואר בספרנו זה בפנים, לא ימנע להביא פירוש אחר, אם הוא ישר בעיניו ומכוון אל הפשט, מהפירוש שנמצא בגמרא, וכהמאמר: אין מקרא יוצא מידי פשוטו, אוחז הרמב״ם בהכלל. „אין המשנה יוצאת מידי פשוטה" — אפס כל זה בפירוש המשנה, אך בהמסקנא להלכה לא יטה אף כמלא השערה מיסוד חכמי הש״ס בפירוש המשנה להלכה. כן דעת הר״ר זכריה פראנקעל ובעל יד מלאכי ועוד רבים, ולהחכם וויים דעה אחרת בזה. הוא אומר שכלם נמשכו אחרי דברי תוספות יום־טוב בשביעית פרק ד׳ משנה י׳, שאין רשות לפרש פירוש אחר אלא למדרש בעלמא, אבל לא כשיש נפקא־מינה בדבר, אבל הוא —החכם וויים— מוכיח שהרמב״ם מפרש פירושים אחרים לפסק הלכה. והנה תולדות הרמב״ם להחכם הנ״ל אין בידי לעיין בהם, אבל מה שהעיר בדורו״ד ח״ג 223 אינו ענין לענינו, כי שם הדבור על דבר דינים שרוחה הרמב״ם מפני שנוגעים לדעות בטלות לפי דעתו, כדיני זוגות, דינים הנוגעים לשדים ורוחות רעות וכדומה. והנה כאמור, לא הספקתי לעיין בדברי החכם וויים בתולדות הרמב״ם בב״ת ש״א. אך לא אוכל למנוע מהעיר פליאתי, כי בכל אופן בשאלה זו מחבר הפירוש בכבודו ובעצמו נאמן יותר ממאה עדים על תכלית הפירוש ותעודתו. והרמב״ם בעצמו אומר בהקדמתו לפירוש המשנה:
„ועניני בזה החבור פירוש המשנה כמו שפירש התלמוד ואני בוחר
„הפירושים האמתיים ומרחיק הפירושים אשר נראה שהם נדחים בתלמוד" —
בזה נדחים דברי הרב המחבר ה״ר זכריה פראנקעל — ואם באנו עוד ליישב דבריהם בדוחק שכוונת הרמב״ם על פירוש המשנה להלכה, הנה בכל אופן אי אפשר להתאימם עם דברי וויים. וצע״ג.

ב) אשובה נא לדברי החכם הגדול ה״ר זכריה פראנקל: דרכו של הרמב״ם הוא דרך הלמוד היוצא מיסודות וכללים אל הפרטים דרך הנתוחי (Analysis), בנגוד לדרך רש״י ותלמידיו שהוא דרך צרוף הפרטים והפצת אור עליהם, ומתוך זה הם מתבררים ומתקשרים לכללים (Synthetische Methode), כן דרכו של הרמב״ם לראשונה יחקור על כללות היסוד וקבץ אליו ברוח ידיעה נפלאה כל הפרטים המפוזרים בכל קצוי שני התלמודים, התוספתא והמכילתא, לקרב הפרטים האלה למיניהם וסוגיהם איש על מחנהו ואיש על דגלו. — פותח דבריו לרוב ביסוד המצוה, ובהרבה מקומות רואה ראשית לו להקדים לשון התורה שבכתב בדבורים מיוחדים: „אמר הכתוב", „אמר יתברך" וכדומה וחותם בפסק הלכה.

ג) כאמור למעלה — אומר בהמסקנא להלכה כדעת הגמרא הבבלית. ובסדר זרעים הוא מסיק הלכתא אליבא דהירושלמי.

ד) מלבד הפתיחה הגדולה לפני סדר זרעים, הראה כחו הגדול במבוא לסדר טהרות, ובצדק יאמר החכם הרב רבי זכריה פראנקל, כי לולי השאיר הרמב״ם אחריו ברכה כי אם הפתיחה הזאת לטהרות יהיה שמו לזכר עולם, כי האיר נתיבות לא שזפתן עין, ויגל מצפוני המשנה, התוספתא, הספרא הספרי והמקומות המפוזרים בהתלמוד, ויציב כל איש על מקומו, האבות והתולדות, כמו שיאמר בעצמו: „לפי שאלה השרשים גדולי הדעת והמזמה אשר בזה הסדר, אין „בו שרש שלא השתוקקתי בו השתוקקות רבה באמתתו וכו׳, ולקטתי אותו אחד מעיר ושנים „ממשפחה מכל זויות הש״ס ומספרי הברייתות והתוספתא". מלבד הקדמותיו להסדרים חבר הקדמות גם לפני איזו מסכתות (זבחים ומנחות, ועיין גם כן הקדמתו להוריות וידים). שפ״ר.

מרחיב הדבור, יורד לעומק הרעיון היסודי אשר בהמשנה, ובחבה גדולה ויתרה מבָאֵר אותה לכל צדדיה ופרטיה. — בפתיחתו להמשנה מבָאֵר ענין הנבואה, כי אמתתה וצדקתה אינן מתאמתות על ידי „האותות" (המופתים והנסים), שאין הנס והמופת סימן הנבואה וסגולתה; מבָאֵר יחס הנביאה אל התורה שנתנה בהר סיני, שאין ביד הנביא לחדש דבר או להוסיף ולגרוע מכל דברי התורה; והנביאים לא באו רק „להזהיר את בני האדם על שמירת התורה בלי תוספת ומגרעת"; יחקור בדרכי הלשון וחזיונות הנבואה ואָפְני הדבור שמדברים בהם הנביאים, להָלִיט בם רעיונות נשגבים ולמודי החכמה הטהורה, חכמת מה שלמעלה מן הטבע. — אחרי כן מבאר ברוב ענין מהות הקבלה והתורה המסורה, ויבא לידי מסקנא, כי לא כל הנאמר במשנה הוא קבלה איש מפי איש עד משה רבנו, כי אם ההלכות שלא נפלו בהן חלוקי דעות — הדינים המוסכמים שאין חולק עליהם, הם הם עצם הקבלה — ויסוד התורה שבעל פה, כללו של דבר: „המצות שאין מחלוקת בהן הם פירושים מקובלים מפי משה". כי המסֹרת והקבלה צריכה להִמָסֵר מאיש לאיש ומדור לדור, ולא יפול בה כל ספק וכל מחלוקת מבלי כַּוָנָה ומבלי משים נוגע הרמב"ם בדעתו זאת באחד מיסודות התלמוד והתפתחותו בפנה ידועה.

כאוצר כל חמדה מלא ברכת ה', ברכת שמים — תורת הנפש ותורת חיים נראתה לו המסכת „אבות", המלאה אמרי בינה ופתגמי מוסר כחרוזי פנינים — נעימים ונחמדים. המשניות האלה נתנו לו יד לחשוף זרוע עזו ולהעביר לפנינו כל טובו ויקר תפארת דעותיו הנעלות. כהקדמה למסכת אבות „שמונה פרקים": על נפש האדם וכחותיה —, „מדותיה הרעות והטובות" — „על חולי הנפש ורפואתן" —, „בהשתמש האדם בכחות הנפש לצד תכלית אחת" — לאמר בהרחקה לקצה האחרון — „איך לכבוש את היצר ולהיות מושל ברוחו" — „תכלית השלמות הנפשיות" — ב„יצירה האנושית" — ובבירור שאלת הידיעה והבחירה. — בפירושו להמשנה בפרק עשירי למסכת סנהדרין - פרק „כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא", מצא ר' משה בן מיימון מקום לבָרֵר דעותיו ומחשבותיו על דבר השארת הנפש וחיי עולם בעולם הנשמות, על דבר אמונת תחית המתים וימות המשיח. כה השקה הרמב"ם את שרמות התלמוד בימי הפילוסופיה וירַוֵּם בדעות החכמים שהעמיקו בחקר־אלוה ובדרישת האמתיות בעולם המחשבות הנאצלות, ובהֲלָך־רוחו זה לא חָש ולא הרגיש החכם הזה, כי שונה ומְשַׁגֶה הוא את עצמו. שתי הנחות — שתי הסכמות היו תקועות בלב רבנו משה כדבר אמת נצב לעד ולעולמי עולמים: דעות אריסטו, כפי שהורו אותן אבות החכמה הזאת בבתי מדרש הערביים, וביחוד הגדול שבהם אבן־סינא, הנה דעות אמתיות וצודקות שאין לזוז מהן; ובמדה זאת היה המיימוני חזק מאד באמונת תורה מן השמים, התורה שנתנה ביום הקהל, בהמעמד הנבחר על הר סיני למורשה לקהלת יעקב, כמו כן דבק באמונתו בדברי הנביאים ויעודיהם ובכללי המדות והמוסר והלקח שהורו אבות התורה המסורה בהגדות התלמוד. - הנה כן חשב הרמב"ם למשפט צדק, כי שתי דעות אמתיות אינן סותרות לעולם זו את זו, כי אם משלימות זו את זו ומתאימות אשה לרעותה, ויכונן כל מחשבותיו להכריע ולעשות שלום ופשרה בין מאמרי הכתובים בכתבי־

הקדש ופתגמי ההגדה התלמוד ובין למודי הפילוסופיה האריסטית · בכל היותו חכם בעל דעה צלולה וזך הרעיון, שגה ברואה ולא חש והרגיש · כי חוג הדעות והמחשבות של שתי השקפות עולם, האחת הוא צר ומקבל בתוכו חוג דעות והשקפות הבאות לו מעולם אחר · כי אין לשני יסודות באש ומים ורחוקים זה מזה, כשתי נקודות הקוטב הצפוני והדרומי, שגה וישכח, כי אין לקרב רחוקים בזרוע, כי הדעות שנקלטו במוחו ישנן אחדות המבטלות זו את זו ואין שלום לחכמת בני יון עם תורת דת ישראל · את האמת הזאת לא הכיר רבנו משה, כאשר לא הכירו אותה כל היהודים הפילוסופים והמתפלספים בכל דורות ימי הבינים לפני הרמב"ם ולאחריו ·

דבר חדש ונכבד בתוצאותיו בדור ההוא והדורות הבאים עשה הרמב"ם בתורת היהדות, דבר חדש שלא היה עוד בעולמו של ישראל לפניו, שהוא גם כן תוצאות שגיאתו וחפצו לקרב רחוקים ולאַחֵר נפרדים: הציב עקרי דת ישראל · אחרי כי כל היהדות אינה אלא פילוסופיה צרופה, אשר מחפץ האל להיטיב עם בריותיו, גלה אותה לעם סגולתו על ידי הנבואה — הנה בגדר תעודתה יכנס גם כן לתת קֶצֶב ומשקל לדעות בני האדם, כאשר למנהגיהם ומעשי הדת, וגם לתת להראשונה היתרון על האחרונות, כי תורת המוסר כשהיא לעצמה בטלה ולא תוכל עמוד, אם לא תהיה בת הדעת הצרופה · ובכן היה לו ליסוד מוסר, כי תורת היהדות תשים משטרה לא לבד על המעשה אשר יעשה היהודי וחי בו, כי אם גם על הגיוני לבו, ובהיותו יהודי הנה הוא בכח הדבר הזה לבד מחזיק בדעות ידועות ומכיר אותן לאמתיות שאין להרהר אחריהן · דעות האמונה אלה או עקרי אמונה הן — לדעת הרמב"ם — שלש עשרה: מציאות ה'; אחדות שאין אחדות כמותה; שלילת הגַשמות ושלילת השנויים (שלא ישיגוהו משיגי הגוף); קדמותו והיותו הוא הראשון והוא האחרון (למעלה מן הזמן); שהוא לבדו ראוי לעבדו ואין ראוי להתפלל לאישים ועצמים רוחנים וגשמיים אחרים (הרחקת האלילות גם ההודאה ביחוד אל עליון) לאמר: הנגוד להתורה האלילית (Antipolytheismus); הנבואה; שנבואת משה היא העליונה שבמעלות הנבואה; היוצא מזה — אמונת תורה מן השמים; ועם זה נצחיותה של התורה — כי אין דבר עובר ובטל בא מן השמים —; אמונת ההשגחה הפרטית; — השכר והענש; בא המשיח ומלוא יעודי הנביאים ואמונת תחית המתים · והנה בכל היות עקרי אמונה אלה תולדות אב אחד — תולדות החקירה והמקבלם והמחזיק בהם צריך להשכיל ולהבין אותם בהאמינו בהם · הנה החליט הרמב"ם, כי האיש הישראלי באמת הוא רק זה המחזיק בשלשה עשר עקרים אלה, והמכחיש באחד מהם הוא מין ואפיקורוס, מוציא עצמו מן הכלל ואין לו חלק לעולם הבא 1) ·

הנה כן נפח רבנו משה בן מיימון רוח החקירה והבקרת ההגיונית בעצמות תורת היהדות; אך גם הציב דלתים ובריח לחומת האמונה לבל תפרוץ החקירה להִכָּנֵס לרשות שאינה שלה · עד ימיו היו מעשי המצות וזהירות מן העברות האותות אשר על פיהם נִכָּר האיש היהודי, מבלי ששאלו לדעותיו אם כה ואם כה יחשוב, אך הרמב"ם קרא להחוקר החפשי לאמר: עד פה תבא

1) פירוש רמב"ם על משנת חלק פ"י בסנהדרין ·

ולא תוסיף ! , הוא הציב גבולות עולם בין האמונה ובין הכפירה לא על היסוד המוסר — על המעשים , כי אם על יסוד רעוע — קיר נטוי ונוטה לרוחות הנושבות ומשנות דרכן לרוח היום – על התורות והדעות הדָתִיות; ובכח החדשה הזאת, — קביעות עקרי אמונה בתורת ישראל — שהיתה עד הנה כלה עיקר אחד, חָדַר רוח החֵקֶר אל בית התורה ויִגְבַּר את הכַוָּנָה עַל פעולתֵ הדת המעשית, והרוח ההגיוני על תמונות המצות ועשיתן ·

בכל הגדולות אשר כבר עשה משה לעיני כל ישראל בפירושו על המשנה; בכל הבקיאות הנפלאה, יושר ההגיון, חריצות השכל וטוב־טעם הסַדְרָנות שנראה בהפירוש הזה, עוד לא עשה לו שם גדול בין בני עמו כיאות לגאון התורה שכמותו · סבת הדבר היתה, כי רבנו כתב ספרו זה ערבית למען יקראוהו ויבינוהו יהודי מצרים וארצות המזרח ולהם חסרו חושי הטעם והבינה הישרה להבין בדעה שלמה ולדעת ערך עבודה מושכלת כזאת · על כן בהעת הראשונה, כמעט שלא שם איש לבו להספר היקר הזה . זאת היא גם הסבה, כי הנוסע המתבונן אל דרכי אחיו וארחות חייהם ומעלות רוחם בארצות רחוקות — ר' בנימין מטודילא — המרבר בפרטות על מצרים, והיהודים היושבים אז בה יעבור על רבנו משה בן מיימון ולא יזכירהו · רבנו משה זכה לראשונה לשם על ידי תלמידיו אשר הקשיבו לקחו, שתו בצמא את דבריו ויהי בעיניהם כסֵמֶל דמות החכמה בעצם תומה · ואחד מתלמידיו — מכבדיו ומעריציו רבי שלמה סגן הכהנים, הלך למסעיו למדינות ערב הדרומית לארץ תימן (יֶמֶן), וירבה שם לספר תהלת מורו הגדול, וישמעו היהודים האלה את שֵׁמַע משה וכל מעשה תקפו בתורה וגבורתו בחכמה, עדי כי לעתות בצרה פנו אליו בשאלותיהם, ודבריו היו להם לִמנוחת לב וישגבום ישע ·

בימים ההם נקרו ויאתיו מאורעות רַבֵּי עלילה בהמעמד המדיני אשר במצרים והמדינות סביבותיה, מאורעות, אשר הראו כחם ופעולתם גם על מעמד היהודים וישנוהו לטובה · הכליף הנֵצר האחרון לגזע פטימה, הכליף אלהאדיד מת או הומת בסתר, וסאלאדין הגדול, האיש המעולה בזמנו, מופת לכל מלכי ארץ בדורו ביקרת רוח, במדת החסד, בישרת לב, בנפש נדיבה וכבוד־מלך בהוד תפארת, אוהב את הבריות, ובן־חורין מכל אמונות תְּפֵלות ורעות הבל ונפסדות — דעות הימים ההם—, סאלאדין הגדול בגדולי המנכים עלה לשבת על כסא המלוכה במצרים (ספטמבר 1171=תתקל"א) . לראשונה היה שר המצביא את חילות של המושל – מְחַנֵךְ־המלך (Atabek) נוּרֶדִין; אך מעט מעט עלה סאלאדין למעלה למעלה ויהי למושל לבדו על כל ארץ מצרים וחלק גדול מארץ ישראל וסוריא, וגם הכליפות שבבגדד : מדינות בבל וארם נהרים היתה נשמעת לכל דבר שיצא מפי המושל הגדול והחכם אבן·איוב·סאלאדין · ומדינות מַמלכת סאלאדין היו למקום מחסה ומפלט להיהודים הנרדפים, כי היה המלך הזה אשר אהב צדקה וחסד וישמור את בריתו גם לאויביו ואנשי מלחמת חומה גם עליהם ולא נתן לאיש לנגוע בהם לרעה. כותבי תולדותיו יספרו, כי כאשר נשמע דברי איש יהודי אחר לאמר, כי הֻעֲוָה סאלאדין את משפטו, עמד המלך על מקומו ברחוב העיר וישמע את תלונת היהודי ויעש משפטו · בימיו הגיעו יהודי מצרים לעשר

וכבוד והצלחה גדולה כמעמדם המדיני 1) • אולם בראשית הימים ההם היתה גם רדיפה נגד ישראל אחת מתוצאות התמורה המדינית הזאת. מאורעי הימים ההם: בא הקץ על מלכות משפחת הכליפים לבית פטימה אשר במצרים ואגפיה — שהיו מחמדיים שיעיתיים, (מאמיני תורת מחמד שבכתב־הקוראן) ונפילת כל הארצות האלה לירושת נחלת הכליף לבית עבאס אשר בבגדד — המושלמים בעלי ברית תורת הסונה (תורה שבעל־פה), עוררו קנאת השיעיתיים, אשר בע״ב, וינסו גם להתקומם נגד אדוניהם החדשים מתנגדיהם ואנשי ריבם על דבר עקרי דת ואמונה • יד הקנאה הדתית הזאת, פגעה גם ביהודי ערב הדרומית (תימן, יָמָן) • שם נמצאו שני קנאים אנשי שחץ מבעלי אמונת השיעיתיים שעמדו בראש כל המפלגה ויצליחו לאחוז במושכות הממשלה, וראשית מעשיהם היתה לאנוס את היהודים, כי יקבלו דת מחמד, ואם ימאנו והיתה אחריתם רעה ומרה • כאשר בארצות דמ״ערב: באפריקה ואספמיה הדרומית לעת השמד של בן־תומרת (האלמוהאדים) ועבדואל־מומין, כן בתימן קבלו היהודים דת מחמד למראה עין, ובלבם ובסתר אהלם צפנו אהבתם לדת־מורשה (בשנת תתקל״ב=1172) • אך בהיות יהודי תימן אז נבערים מדעת התורה, הנה היתה קרובה מאד הסכנה, כי מעט מעט יסכימו להמרת הדת, ואז אולי יבעטו בתורת אבותיהם במזיד, והִכָּנְסָם לברית האישלם תהיה תחלתה באונס וסופה ברצון • ויד לחפחד הזה נתן מ׳מר אחר שקם אז בארץ תימן וידרוש בכל הקהלות דרשות של דופי על תורת משה והמס״ת, כי רק תורת מחמד היא עתה תורת אמת. שם מחמד היה מרומז ברמזים רבים בתורת משה, ומשעה שנתגלה הוא ותורתו הקוראן בטלה תורת משה • ולספות צרה על צרה והֹוָה על הֹוָה קם איש מהביל איש הרוח, שוגה ומַשגה ויבשר בקהל, כי נחה עליו רוח הנבואה ונשלח ממרום לבשר את הגאולה. כי הצרות והרדיפות הם חבלי משיח, הקרוב לבא • והמצוה על כל איש ישראל לקרב קץ הגאולה, לבזבז את הונו וקנינו לעניים, לעמוד הכן ולהיות הכן לקבל פני מלך המשיח • מההזיה הזאת, אשר רבים מהנרדפים נלכדו בה, ויראוה כתשועת ה׳ לעתות בצרה, נשקפה רעה גדולה לכלל ישראל בארצות הקדם, וביחוד ליהודי תימן (ערב הדרומית) • רבים מחסידי ישראל נטרפה דעתם, ויחלו לפסוח על שתי הסעפים, רבים יצאו מן הכלל כאחיהם שבמערב בפאס ואספמיה הדרומית, ובפיהם ושפתם כבדו את מחמד ובלבם וסתר אהלם הוסיפו לשמור דת־מורשה, רק מתי מספר עמדו באמונתם ותורתם וגם לא הטו אזן לנביאי שקר ומהבילים • — ראה זאת חכם התורה שבתימן רבי יעקב אלפאיומי ויירא מאד, לבל יתגבר היאוש מצד זה, וההזיה והאמונה האוילית מצד זה, והיה אם תקות הגאולה תֵהָפֵך למפח נפש, או אז יצאו רוב בני הקהלות ההמונים שבתימן מן הכלל, יתערבו עם המחמדים ויהיו למושלמים גם ברוחם ולבבם • בצר לו, פנה אל רבי משה בן מיימון לבקש ממנו עצה, מה לעשות לאמץ לב הנואשים ולשובב רוחם להיהדות ולחזק ידים רפות ולב נכשלים לבל יִוָּאֲשׁוּ מן הרחמים •

1) הספור על דבר סאלאדין ועשותו משפט ליהודים ימצא בהספר Chronicon Syriacum מעמוד 424 והלאה. ועל דבר מצבם הטוב של יהודי מצרים, עיין אגרות הרמב״ם סימן ז׳ הוצאת אמשטרדם עמוד י״ז.

לשאלת רבי יעקב אלפיומי ערך הרמב"ם אגרת נחמה בלשון ערבית לקהלות תימן — האגרת הזאת שלוחה כתשובה לשואלו הר"י אלפיומי הנזכר, אך דבריה נכונו אל כל בני העם הישראלי אשר בתימן, וזה גם שמה עד היום „אגרת תימן". האגרת הזאת היא מעטת הכמות ורבת האיכות וכל דבר מדבריה מעיד על חכמת הכותב, באמונתו הטהורה ואמרתו הצרופה, יביע להם רבנו משה דברי נחומין וכבושין, לאמץ לב כושלים ולחזק ידים רפות, כי ידבקו באמונת אבותיהם, והאלהים הרועה את בני עמו מעודם יושיע להם ממצוקותיהם, ובורא העולם במדת הרחמים, הוא ירחם עליהם ויוציאם מאפלה לאורה, יקיים בהם הכתוב: העם ההולכים בחשך ראו אור גדול — אור הדרור והשלום בין בני האמונות. באגרת הזאת ישא מיימוני את מדברותיו על יחס תורת מחמד אשר ממי יהודה יצאו, בדברים יוצאים מן הלב ונאמרים בדעת נפש ורוח איש חוקר את האמת לתכליתה. „אמנם כן", יאמר הפילוסוף הישראלי אשר במצרים, „השמועה מדבר השמד שנגזר על ישראל בארץ תימן, כמו שעשה הכנעני (האל־ „מוהאדים) בארצות המערב (ספרד ואפריקה הצפונית), ונמשכו לנו ימי שמד בקצוי „העולם ממזרח ומערב, היא שמועה רעה אשר כל השומע תְּצַלֶּנָה אזניו, ועל „העת ההיא נִבָּא הכתוב ויאמר: אֲדֹנָי אֱלֹהִים חֲדַל נָא מִי יָקוּם יַעֲקֹב כִּי קָטֹן הוּא— „(עמוס ז' ה') . והיותר מדאיב הנפש ומעציב רוחנו היא, שדעת קצת עמנו נעדרה „ונתבלבלה ותעה לבבם, ונתחדשו להם ספקות ונתעלפה סברתם. ועל זה אמר „הנביא: תָּעָה לְבָבִי — פַּלָּצוּת בִּעֲתָתְנִי. . . אך הנסיונות האלה שמנסה אלהי „ישראל את עמו — עם־עולם, כבר נבאו עליהם הנביאים, כי הם צפו ברוח „קדשם וידעו, כי שרש הקנאה והשנאה הזאת הוא, מפני שיִחֵד הקב"ה אותנו „במצותיו וחקותיו, בשביל שקדמו לאבותינו מעשים טובים ואמונות ודעות זַכּות „וטהורות משמץ הגשמה ופגימה בכבוד העצם האלהי. ומאז שנתנה לנו התורה „הזאת עד זמננו (זמן הרמב"ם), אין לך מלך מאומות העולם, גובר או מתגבר „שאין תחלת כוונתו לסתור תורתנו ולהפך דתנו — אם בגזרות ואם בקושיות „וטענות, אבל בנבואת ישעיהו לאמר: „כל כלי יוצר עליך לא יצלח וכל לשון „תקום אתך למשפט" וכו' (ישעיה נ"ד, י"ז) — גלתה לנו ההשגחה, שכל אנס „או נצחן שיהכֵּון לסתור תורתנו ולבטל דתנו בכלי־זין — לא יצלח. מימות מתן „התורה על הר סיני קמו הרבה מאומות העולם לכלות את יעקב ותורתו, ושונאי „ישראל ותורתו אלה מתחלקים לשלשה ראשים: הראש האחד, המה אלה אשר „בחרב וחנית באונס ונצחון וחרב ובאגרוף רשע כמו עמלק סיסרא, סנחריב „נבוכדנאצר וטיטוס ואדרינוס והרבה כיוצא בהן, אמרו לסתור תורתנו ולהפך „דתנו. הראש השני המה אלה המחודדים (בעלי תורת ההטעאה — הסופיסטים) „והחכמים מיתר הלשונות האדומים והפרסיים והיונים שבאו לסתור דתנו ולהפר „תורתנו בטענות וקושיות, והראש השלישי, הם אלה שעלה בדעתם שבנין זה „אינו נוח ליהרס, ועשו אחוה להרוס יסודות הדת שהוטבעו במעבה נאמן ועם כל „יגיעה ועצב הבנין יעמד על מקומו, על כן הערימו אלה הישמעאלים להודות „לתורתנו הנגלית ולאמר שהיו לה תקף ועז בזמן מן הזמנים; אך אח־י כן בטלה „זאת התורה — ותקם ותהיה תורת מחמד תחתיה — אך זאת התורה זיופה „נכרת מתוכה, ודמיונה להתורה הנגלית האמתית כדמיון צורה שצר צַיָּר־אומן

„לצלם אדם חי ומרגיש. על שלשת מיני שונאי ישראל ותורתו נִבָּא דניאל „בחזיונותיו וכו׳ . . ." 1).

ויוסף רבנו משה להרעיף טל של תחיה — דברים טובים ונחומים — על אחיו הנאנחים תחת תגרת גזרת השמד ויאמר: „ואתם אחינו חזקו ואמצו, אל „יבהילו אתכם השמדות והגזרות, ואל יפחיד אתכם תוקף יד האויב עליכם, שכל „הענין הזה אינו רק נסיון ובחינה, להראות אמונתכם וחִבַּתְכֶם בעולם. ולא „יחזיקו בדת האמת בעתים האלה, אלא החכמים יראי ה׳ מזרע יעקב, זרע טהור „ונקי, והם האנשים שעמדו אבותם על הר סיני, ושלחו ידם ואמונתם לברית, „וקבלו על עצמם המעשה והקבלה. לפיכך יש לדעת שכל מי שנטה מדרך „הדת הנתונה במעמד ההוא שאינו מזרע האנשים ההם. — ואשר זכרת מענין „הפושע, אשר הביא בני האדם לידי דעות מזויפות, כי ישנם רמזים בתורה על „המשֻׁגָּע (מחמד); דברים אלה כבר נדחו ומביאים לידי שחוק ולעג, והישמעאלים „בעצמם לא יאמינו באלה הראיות ולא יקבלום ולא יביאו ראיה מרמזים אלה, „מאחר שההפסד (חולשת הראיות) מבואר מאד. וכאשר לא מצאו להם טענה כלל „בכל התורה לא כתוב ולא רמיזה, אמרו: המירותם התורה ומחקתם שם פלוני „(מחמד) ממנה, ולא מצאו טענה אחרת כי זאת הטענה הפחותה והגרועה „שבטולה פשוט להמון העם בהיות התורה נעתקת ליונית ולועזית (רומית) קודם „שעמד מחמד".

אחרי כן ידבר רבנו משה באגרתו על דבר קץ הפלאות ויאמר: חִשּׁוּב קצים הוא דבר שאינו נאות לשלומי אמוני התורה והעם; כי הדברים סתומים וחתומים מעיני כל חי עד עת קץ. אנו דנין את רב סעדיה גאון לזכות במה שחִשֵּׁב את הקץ, הנה בלא ספק היתה כַּוָּנָתוֹ לשם שמים, כי בני דורו היו בעלי ספקות וקטני אמונה: „וכמעט שאבדה דת השם יתברך, לולי הוא שגלה „תעצומותיה וחזק נחשליה והרביצה, ושמרה בלשונו ובקולמוסו", וכל כַּוָּנָתוֹ היתה לבל יִדַּח ממנו נדח. לחטא גדול יֵחָשֵׁב לחשוב את הקץ על פי חכמת האיצטגנינות, ידיעה כוזבת בעיקרה, ואין הקדוש ברוך הוא מגלה גאולתו על פי חשבונות בני האדם במערכת הכוכבים ותכונת הגלגלים, „וכבר עמד אחד ממשכילינו בערי אנדלוס (יש לשער כי כַּוָּנָתוֹ על רבי אברהם אבן־עזרא 2) וחשב ז"ל „פי „דבוק הכוכבים" ומצא לפי דעתו וחבר ספרים בענין הקץ ואמר שהמשיח „יִגָּלֶה בשנת ד׳ אלפים תתק"ו, ואין אחד מחכמינו וחסידינו שלא זלזל את דבריו „ונהפכו אחרי כן דברי נבואתו לשחוק וליצנות; כי בעצם השנה הזאת „יצא „המורד [בן־תמורת האלמוהאדי] בארצות המערב" ופרצו הרדיפות והשמדות הגדולות. כמו כן קם משיח שקר לישראל במלכות פרס בראשית מלכות הישמעאלים (הכליפים הראשונים) [היא אבו־עיסי עובדיה האיספהאני] ונתגלגלו על ידו צרות גדולות ליהודי פרס. כמו כן נמצאו מבשרי הגאולה לפני ארבעים וחמש

1) דבר חלמד מענינו הוא שבמקום הזה הבאתי תמצית דברי הרמב"ם ולא בלשונם, אך הדברים שבסימני ההסגר מכאן ולהלן, הם כמעט עצם דבריו, מלבד סוף דבריו שהשמטתי מסבה לא תלויה בי. שפ"ר.

2) עיין אגרת ה״יי מב״י יעללינעק הוצאת האלוב והערותיו על הדברים האלה בשתר שנת תרל"ד בציון מיוחד 43 הערה 202. שפ"ר.

שנים: האחד בפ ס (בערך שנת ד"א תתפ"ז), השני, עשר שנים לפני הראשון (תתע"ז) עמד בקורדובה, והשלישי, שלשים שנה לפני השני (תתמ"ז) 1) עמד בצרפת, ואחרית התעתועים האלה היתה צרות ורדיפות גדולות. — נפלא הדבר, כי בכל היות דעת הרמב"ם נוטה מאד ממחשבי קצין, ויחליט כי מחשבי קצים הם עוברי עברה, לא שלט ברוחו, ויחשב גם הוא את הקץ לבא (שתשוב הנבואה לישראל בשנת ד' אלפים תתקע"ו — 2).

בסוף אגרתו יבקש הרמב"ם מהר"ב יעקב אלפיומי, להפיץ העתקות אגרת התנחומים הזאת ולשלחה לכל קהלות תימן „במדינות וערי הפרזות" לחזק אמונתם ולאמץ בטחונם; אך גם להיות נזהר ונשמר בעת הקריאה, שלא יגלה לאומות העולם ויארע בזה תקלה וסכנה מחמת קנאי הישמעאלים. „גם — יאמר הרמב"ם" — „הנני ירא מזה הרבה, אבל ראיתי שבצדקת רבים ראוי לסכן בעבורה „בסכנה, ואף בכל זה ששגרתי לכם — סוד ה' אל יראיו, וכבר הבטיחונו החכמים „שקבלו מן הנביאים ואמרו: שלוחי מצוה אינם ניזוקים" — אגרת התנחומים הזאת היקרה בסגנונה, בדבריה הנמלצים והנמרצים, וברוח אהבת ישראל ותורתו — אהבה בלי מְצָרִים, היתה כטל של תחיה לאומללי תימן, ופעולתה היתה, כי יהודי ערב הדרומית הוסיפו אֹמץ ברתם, מבהלות הזמן לא חַתּוּ ויעמדו באמונתם ודת־מורשה, ויתחזקו בה ויקחו חבל בכל עבודת הרוח אשר ללאם הישראלי בכל ארצות תפוצותיו. וימי השמדות לא ארכו, ולרבנו משה עוד נצפנה השמחה, להושיע את אחיו, וכאשר עלה לגדולה במצרים, השתמש בכחו להמליץ לפני הפחות והשרים בעד אחיו הנאנחים תחת קושי השעבוד המדיני וקנאת הדת, ויקלו מעליהם על הגלות ותהי להם הָרְוָחָה 3). בגלל הדבר הזה היו יהודי תימן מחבבים אותו ויכבדוהו ויעריצוהו על גאולתם ופדות נפשם — כי השיב לבם לתורת אבותיהם, ויהי גם להם למושיע ורב. אחד מראשי ישראל וגדוליו בדור שאחריו באגרתו אל חכמי התורה שבדורו יספר 4): „והנני מעיד לפני רבותי „שמים וארץ, כי שמעתי ממגידי אמת שבכל ארצות ממלכות תימן, קהלות „רבות עוסקים בתורה ובמצות לשמן, והיו מזכירים שם הרב (המיימוני) בכל „קריש וקדיש: בחייכון וביומיכון ובחיי דרבנא משה בן מיימון, „אשר האיר עיניהם בתורה והעמידם בקרן אורה, לבטל מהם גזרות קשות „וכובד המסים, כי היו כטיט חוצות מרמס ומעליהם עול מלכות הרים, ויָּחֵלוּ „מעט ממשא מלך ושרים". — כבוד כזה, כידוע, לא נעשה רק לנשיאי הגולה שבבבל ביום עלותם לשבת על כסא הנשיאות, והאיש העני בדעת — כמו

---

1) משלשת המשיחים המדומים האלה לא נמצא דבר במקורים אחרים.

2) עיין אגרת תימן הוצאת אמשטרדם. עכ"ל הרב המחבר. ועיין הערת המו"ל בהוצאת לייפציג, והערת האלוב בהשחר שנת תרל"ר הערה 212. שפ"ר.

3) החכם האלוב מעיר בצדק, כי מדברי הרמב"ם במאמר „תחית המתים" ששם נאמר: „וכאשר היה בשנת אלף וחמש מאות לשטרות (= ד"א תתקמ"ט—נ' = 1189) הגיעה אלינו אגרת „מארצות תימן" וכו' יוצא ברור כי אז היו כבר לומרים התורה בפרהסיא. שפ"ר.

4) הרמב"ן באגרתו אל רבני צרפת על דבר ספר ה„מורה" הנמצא בספר „תעלומות חכמה" באגרות הרמב"ם הוצאת ברין, וגם נדפס מתוך כתב־יד במאַנאטסשריפט לפראנקעל 1860 מעמוד 184 והלאה.

שיקראהו הרמב"ם — בעל ההזיה שהכריז על עצמו שהוא משיח, הוסיף עוד ללכת בתעתועיו שנה תמימה עדי נתפש ויושם במשמר, ויובא לפני אחד פחות הערביים מושלי הארץ בערב הדרומית; כעשוי לבלי חת אמר להשלטון: כן הדבר ובדבר ה' עשיתי, ויבקשהו השלטון, כי יתן אות, אשר ה' שם דברו בפיו, ויתן לו אות, כי אם יתיזו את ראשו בסייף ושב וחיה, ויאמר השלטון, כי אם יקום דבר הזה, אז יאמינו בו הוא וכל עמו. ויתיזו את ראשו בסייף — וימת, אך במותו לא מתה עמו אמונת העם בו ובקדושתו, ונמצאו עוד חסרי דעה, שהיו מאמינים כי יחיה ויקום מקברו. ובגלל הדבר הזה נענשו יהודי תימן בענשי כסף גדולים ונכבדים 1).

ברבות הימים יצא שם רבנו משה לתהלה במצרים ויכירוהו כנסיות ישראל שבארצות הקדם לאב לתורה וגדול ההוראה בכל דברי התורה וחקיה. בשנת התקכ"ה כבר היתה דעתו — דעה מכרעת בהוראה ומכל הארצות הריצו אליו שאלות בהליכות התורה 2), ומזה כבר נראה שהיה מוסכם לגדול הדור. הרב רבי אפרים מצור דרש ממנו לתת לו הסכמתו לפוטרו ממסים ומְנָיוֹת המלכות המוטלים על הקהלה, מפני שהוא תלמיד חכם ופטור ממס גם אם הוא עשיר ובעל יכולת 3), ואחרי מות רבי אפרים נמצאו שאלות פני תלמידיו — תופשי התורה שלא ידעו דבר מלבד התלמוד — בשאלות רבות לרבנו משה. על רוב השאלות בעניני אסור והיתר השיב הרמב"ם כדרכו, בעומק העיון והסברא הישרה ובקצור נמרץ (בימי הקיץ לשנת תתקל"ז) 4), ורק לשלש שאלות מהנה יש חפץ לבעל התולדה ללמד מהן דעת מחשבות הרמב"ם ודרכי עיונו. משלש השאלות האלה: האחת על דבר גבולות ארץ הקדושה, והשניה בדבר מאמר חכמי התלמוד (שבת ע"ה ע"א) „כל היודע לחשוב בתקופות ומזלות ואינו חושב עליו הכתוב אומר: „על פועל ה' לא יביטו ומעשה ידיו לא ראו" — על השאלה האחרונה הזאת הרמב"ם משיב לפי רוחו והשקפתו המושכלת, כי מצוה עלינו להתבונן על מפלאות תמים דעים בבנין עולמו, ותועלת חִשוב תקופות ומזלות „שבלול בו חכמת התכונה והעבור ומספר בכל פרטיהם" היא על פי דברי התנא ר' מאיר בברייתא: „הסתכל במעשיו, שמתוך כך אתה מכיר את מי שאמר והיה העולם", לא כן היא תשובתו על דבר גבולות ארץ הקדושה, כי מדבריו נראה שלא היתה

---

1) אגרת הרמב"ם לחכמי מארשיליאה.

2) אגרות הרמב"ם מעמוד 51 והלאה, ותשובות הרמב"ם (פאר הדור) סימן קנ"א (ובקובץ — סימן קמ"ח. מפני שהרב מסמן התשובות על פי הסימנים והדפים של שו"ת פאר הדור הוצאת אמשטרדם היקר במציאות הנני לצרף למראי מקום אלה קובץ תשובות הרמב"ם, הכולל גם האגרות וכו' בהוצאת ליכטענבערג בלפסיא תרכ"ו ואסמנהו בר"ת קובץ ל"ב). שפ"ר.

3) שו"ת מהר"מ אלשקר סימן י"ט, ומפני שרבי אפרים כבר היה מת בשנת תתקל"ד אם כן היתה השאלה עוד לפני הזמן הזה.

4) על דבר תשובותיו לתלמידי רבנו אפרים עיין „משה בן מיימון" (לגייגער) ההוספה העברית ציון VII והערה על זה בעמוד 64. כל התשובות הן שלשים ושתים, והם שלא על הסדר בתשובות הרמב"ם הנעתקות (על ידי רבי מרדכי תמה הספרדי בחברון. שפ"ר), בהתשובה האחרונה (סימן נ"ג) נמצא הפרט אתפ"ח לשטרות (1177 לסה"נ = ד"א תתקל"ז), תוכנה שאלה בחכמת התכונה. והדברים האחרונים האלה בהערת הרמה"ח אינם מדוקדקים, ולא בחכמת התכונה בעצמה התשובה מדברת, כי אם על חשוב תקופות ומזלות אם הוא רשות או חובה. שפ"ר.

לו כל השגה מדעת כתיבת הארץ — הגיאוגראפיה 1) . רבנו משה הגביה עוף בחקר־אלוה, וירקיע לשחקים עדי היה דר במרומי שמים, ולא ידע דבר גם מהארץ אשר ישב בה איזה שנים. — השאלה השלישית ששאלו תלמידי רבי אפרים היא יותר עקרית ונוגעת להשקפת היהדות על הכנסיות האנושיות העומרות מחוץ לגבול היהדות. שאלתם היתה פתרון דברי מאמר הגמרא במס׳ סנהדרין (נ״ט ע״א) בדבר גוי העוסק בתורה וכו׳, ותהי תשובתו: „יכול ללמד „המצות לנוצרים, כי מודים הם שתורתנו היא תורה מן השמים ונתונה לנו על „ידי משה רבנו", לא כן המחמדים אין ללמד אותם תורה, אחרי שמכחישים הם בתורת ישראל מן השמים, ובאשר כי ימצאו בה דברים המתנגדים לתורת נביאם על כן יש לחוש שתגדל עוד השנאה 2) . הדברים האלה — ללמד את התורה לנוצרים ולא למחמדיים נאמרו בנגוד לדעת עצמי בפנה אחרת: כי במקום אחד הוא אומר: „הישמעאלים אינם עובדי אלילים, כי מיחדים הם לאל יתברך יחוד כראוי שאין בו דופי", (עיין יד החזקה הלכות י״ז פ״ט ובספר כפתור ופרח) 3) . אך בענין למור כתבי הקדש ותורת היהדות נתן היתרון להאחרון על הראשונים.

---

1) באמת הפליאה בדברי הרמב״ם אלה גדולה מאד — תלמידי רבי אפרים שואלים כענין פירוש הגמרא כל שהחזיקו עולי בבל מארץ ישראל עד כזיב — אם כזיב מקום ההתחלה שממנו מתחלת ארץ ישראל, או שכזיב נחשבת לחו״ל? ומובן הדבר שהשאלה היא על גבולות אה״ק מצפון מעכו והלאה לגבולות צדון על יד ים הגדול. על זה משיב הרמב״ם שלא ממין הטענה: „ההתחלה היא מאשקלון, ותמצא זה בגיטין דף ו׳" — ובגמרא אין זכר לאשקלון שהיא בדרומה של ארץ ישראל — נמצא כי השואלים טענו בגבול צדון והוא השיב להם על דבר גבול הדרום. ומלבד זה הפליאה על תלמידי ר׳ אפרים מצור, איך לא ידעו גבולות הארץ בקרבת עיר מושבם צור, ועל רבנו משה יש להתפלא עוד יותר, הלא ישב שנים אחדות באה״ק, ואיך תתעלם ממנו הלכה פשוטה כזאת. אין זאת כי אם המעתיק מערבית סכסך הדברים או השמיט, כי מדברי הרמב״ם בסימן נ״ב נראה ברור כי ידע את חכמת הגיאוגראפיה לאשורה כפי מעמד הידיעה הזאת בימים ההם. שפ״ר.

2) בשו״ת סימן נ׳ (ובהוצאת ל״ב נ״ח) ובהרחבת דברים בההוספות העבריות לספר „משה בן מיימון" מאת גייגער.

3) אגרת השמד, תשובתו לרבי עובדיה גר צדק באגרות הרמב״ם דף מ״ד (ובשו״ת הוצאת ל״ב סימן ק״ס). והנה ראיתי נחיצות גדולה לבאר בזה השקפת הרמב״ם על יחס תורת ישראל לבני אומות העולם. והנה מכל הדברים והסתירות בהלכותיו והשקפותיו יוצא לנו, שבדבר הזה הכל תלוי בזמן ובמקום. — נגד רוח אי־הסבלנות הנושבת מהלכותיו (הלכות מלכים פרק י׳ מהלכה ט׳ והלאה) נראה ברור את רוחו והשקפתו בכח אהבת הבריות הטובה עליו, מבוארות יפה ובהרחבת דברים בשני מקומות אחרים: בתשובתו לר״ח הלוי הספרדי הוא אומר, „ומה ששאלת על האומות... „הוי יודע ד„רחמנא לבא בעי". ואחרי כונת הלב הם הם הדברים, ועל כן אמרו חכמי האמת „רבותינו ע״ה: „חסידי אומות העולם יש להם חלק לעולם הבא" — אם השיגו מה שראוי להשיג „מידיעת הבורא יתברך, והתקינו נפשם במדות טובות. ואין ספק שכל מי שהתקין „נפשו בכשרות המדות וכשרות החכמה באמונת הבורא יתברך, בודאי הוא מבני עולם הבא, ועל „כן אמרו חכמי האמת: אפילו גוי ועוסק בתורה הרי הוא ככהן גדול, שכל מגמת תורת משה — „תקון הנפש לבורא יתברך. זה הוא רצון התורה וחכמת המצות להתקין הנפש במדותיה וכו׳... „ועקר הכל שאין שום דבר העומד לעד ולעולמי עולמים אלא הבורא יתברך"

והנה אם הדברים האלה נאמרים בדרך משא ומתן ושקלא וטריא, הננו רואים אותו פוסק להלכה את העיקר הגדול — שווי כל באי עולם במלכות שדי, ההשתוות הכללית נגד רוח

בימים ההם ושם רבנו משה הלך וגדל בתורת התלמוד, בחכמת הדת ובצדקתו, ויהי לראש בית־דין ורב הקהלה בקאהירה (בשנת ד"א תתקל"ז) 1) • ויהי בהיות רבנו משה לראש בית־דין במצרים נשיא בית־דין של עשרה אנשים — כי על ידו ישבו בסוד בית־דינו עוד תשעה דיינים, וירא את משמרתו זאת כמשמרת כהונה גדולה, ויהי לנשיא־אלהים ושר התורה, מושל ביראת אלהים וענות צדק • ובכל מקום אשר ראה כי רופפו עמודי הדת והמוסר עמד ר' משה בן מיימון בפרץ • ויהי היום ותבא אליו השמועה, כי בנות ישראל נשי היהודים הרבנים, מתטהרות מנדת דותן לפי מנהגי הקראים וחקותיהם, הדורשים את המקראות „ורחץ במים וטהר" כמשמעם — רחיצה במים שאובים ובאמבטאות • ראה הרמב"ם, כאשר יספר, „כי רוב ישראל אשר ברוב ערי ארץ „מצרים שכחו דיני תורתנו, והקילו בטבילה" — ראה, „כי נוהגים הם „מנהג מינות (קראים) ורוחצות במים שאובין" — ויקנא להתורה המסורה „ועל רוע המעשים המביאים את האדם לידי מינות ובטול דברי תורה

המפלגות, חלוקת המולדת וריב המשפחות, וכשהוא מדבר על הזכיות שזכתה התורה את משפחות הכהונה והלויה הוא אומר: „ולא שבט לוי בלבד, אלא כל איש ואיש מכל באי עולם אשר נדבה „רוחו אותו, והבינו מדעו להבדל לעמוד לפני ה', לעבדו ולדעה את ה', והוא הולך ישר כמו „שעשהו האלהים ופרק מעל צוארו עול החשבונות הרבים שבקשו בני האדם (כוונתו מפורש על „חלוקת בני האדם למפלגות אצילים והדיוטים וכו'), הרי זה נתקדש קדש קדשים, והיה ה' חלקו „ונחלתו לעד ולעולמי עולמים, כמו שאמר דוד המלך ע"ה: כי מנת חלקי וכוסי וכו'" — הן הם העקרים הגדולים ליסוד החברה האנושית של רבנו משה בן מיימון. שפ"ר.

1) בשו"ת פאר הדור סימן קנ"ב (ובהוצאת ל"ב—קמ"ט) נמצאת התקנה המבוארת בפנים, שאי אפשר שיעשה אותה הרמב"ם לבית־דינו מבלי שכבר הוקם מטעם הקהלה לרב אב בית־דין בקאירה, בה נאמר: והסכמנו על תקנה זו שידון בה בארץ מצרים מחדש סיון שנת ד"א תתקע"ז [בהוצאת ליכטענבערג בלייפציג כתוב: ד"א תתקמ"ז כמו שהוא ביוחסין. שפ"ר] — שבוש גלוי, מפני שנדע כי בשנת תתקע"ז כבר מת הרמב"ם. על כן תקן רבי אברהם זכות ביוחסין (יוחסין השלם הוצאת פיליפובסקי עמוד 221) והגיה תתקמ"ז. אך גם המספר הזה לא יוכל היות מדוקדק, כי לא יאומן הדבר, שרק אחרי שבת הרמב"ם במצרים כעשרים שנה, שם לבו לקלקול כזה, שהנשים אינן טובלות כלל במקוה, כי אם רוחצין במים שאובים באמבטאות, והחפיפה היא להן במקום טבילה, כי רק אחרי זמן רב כזה יתבונן הרמב"ם למנהג קראי שנהגו בו יהודי מצרים הרבנים אמוני תורה שבעל־פה. גייגער (בצייטשריפט II עמוד 132 בהערה. במאמרו: משה בן מיימון) מגיה תחת תתקע"ז — תתקכ"ז. אך בשנה הזאת הסמוכה לשנת בואו למצרים, עוד לא נתפרסם שמו של הרמב"ם, כנראה מזה שהנוסע ר' בנימין מטודילה שהיה אז במצרים, ומזכיר כל שמות הרבנים והחכמים שם, לא ידע את משה ולא יזכירהו. ובכן אם נאבה לחקור אחרי שרשי השבוש, עלינו למצוא אותו במנין השטרות. והנה בהיוחסין נמצא פרט השטרות אלף תצ"ח — ואם נקיים הגירסא בהתשובה ד"א תתקע"ז, ויהיה מספר השנה לשטרות אלף תקכ"ח = 1177 — אות המספר ח נחוץ לקיים בכל אופן, ולעומת זה אות המספר ק נחוץ לבטח למחוק ולקרוא במקומו פ, כ או צ טעות שכיחא מאד, ואם כן יצא לנו הזמן מפורש אלף תפ"ח לשטרות, והוא פרט השנה לבריאת עולם 1488 + 3449 = 4937 = 1177 לספירת הנוצרים. קודם הזמן הזה אי אפשר שתעשה התקנה הידועה הזאת, יען כי רק בין שנות תתק"ל—תתק"מ נתפרסם שם הרמב"ם לאב לתורה, וגם אין לאחרה מהטעם שבארנו למעלה, כי אי אפשר שהרמב"ם יעמוד מנגד לתקלה כזאת במשך זמן עשרים שנה. בהתשובות שבכתב־יד חתומים על התקנה הזאת, מלבד הרמב"ם עוד תשעה חברי בית־דין. (בהתשובה שבדפוס נמצאים מלבד הרמב"ם רק שבע חתימות. שפ"ר).

ודברי סופרים" ויצו להכריז בבתי כנסיות ובתי מדרשות, כי הנשים הנוהגות כן, הן ובעליהן נלכדים „בעון פלילי ומינות גמורה הגורם לשקע שם טבילה מישראל", ומהיום והלאה תשובנה לנהג מנהגי יהודים רבות בכל דיני טומאה וטהרה בעניני אישות. ויהי כאשר נמצאו אז נשים ממרות פי ראש בית־הדין וחבריו, מהרגלן או מעצלותן, ויתקן הרמב"ם תקנה, שכל אשה שלא תטבול כדין וכדת תורת הרבנים „אבדה כתובתה — עקר ותוספת וכל תנאי כתובה" כשתתגרשנה מבעליהן או באלמנותן, וחרם חמור הוטל על האנשים להשגיח על נשותיהן לבל תעשינה מְדְחֶה. החרם והתקנה נתפרסמו ברבים בשנת ד' אלפים תתקל"ז 1). — והנה בכל הזהירות שהיה הרמב"ם זהיר מְחַקּוֹת את הקראים — והשתדל להרחיק את היהודים הרבנים ממנהגיהם לבל ימשכו אחריהם, הנה בארחות החיים הדתיים, והמשא ומתן בישוב העולם היה נוח להם מאד, ויחשב גם את תלמידי ענן לישראל; על השאלה: „מענין הקראים: איך יתנהגו הרבנים עמהם במילת „בניהם, בשאלת שלומם וללכת לבתיהם, על דבר יינם ושאר ענינים"? באה תשובתו:

„אלה הקראים השוכנים פה (בקאהירה) בנא־אָמון (אלכסנדריא) ובדמשק „ובשאר מקומות ארץ ישמעאל וזולתם, ראויים הם לחלקם מחלקי הכבוד ולהתקרב „להם במעשה יושר, להתנהג עמם במדת הָעֲנָוָה ובדרך האמת והשלום, כל זמן „שגם הם נוהגים עמנו בתמימות, ויסירו מהם עקשות פה ולזות שפתים מדבר „תועה על חכמי הרבנים שבדור. בדברי רז"ל התנאים חכמי המשנה והתלמוד „וכו'... ובזאת יִכּוֹן לנו לכבדם וללכת לשאול בשלום אפילו בבתיהם, ולמול „את בניהם אפילו בשבת, לקבור מתיהם ולנחם אבליהם. כי אם כבר הורו „בתלמוד שמחזיקים ידי עובדי אלילים ושואלים בשלומם, קל־וחמר במי שכופר „בכל חקי הגוים, ומודה באל יתברך שמו, שמותר לנו לשאול בשלומם ואפילו „בבתיהם, ואם אמרו מפרנסים עניי עובדי אלילים עם עניי ישראל מפני דרכי „שלום, ומכל־שכן אלו שהם מתולעת יעקב, ומודים באחדות הבורא. גם „יינם אין בו משום חזקת אסור. רק אם מחללים בקלות ראש מועדי ה' המקודשים „בימים הקבועים לנו, אסור לבר ישראל לבקרם ביום הקבוע להם במה שבדאו „מלבם. גם אין מצרפים אותם למנין, אחרי שאינם מסכימים לקבלת חז"ל, כי „עשרה אנשים נקראים עדה, ומי שאינו מודה בדבריהם איכה נוכל להצטרף עמהם „בדבר אשר הם (חז"ל) תקנו, ואלו (הקראים אינם מודים)" כו' וכו' 2).

בכח הרבנות השתמש רבנו משה להנהיג סדרים ישרים והדרת קדש בעת התפלה בבתי כנסיות שבמצרים, ויבער גם בפנה זאת אחרי המנהגים הרעים והקלקולים בסדר העבודה שבלב 3). בני העם היו נוהגים קלות ראש בבית־הכנסת, ומאשר חשבו כי כבר יצאו ידי חובת תפלה בתפלת שמונה עשרה בלחש,

---

1) בתשובות הרמב"ם סימן הנ"ל. והנה מתשובה אחרת (בתשובות הרמב"ם הוצאת ל"ב בלפסיא סימן קט"ז) נראה, כי מני־אז הוקבע המנהג במצרים, לכתוב בכתובה: „וקבלה עליה פלונית לטבול וכו', ואם תסרב תצא בלא כתובה. עיין שם כל התשובה, כי נכבדו הדברים לנושא הענין, ופה אין מקום להאריך בזה. שפ"ר.

2) בתשובות הרמב"ם ע"א, ובאגרות מדף מ"ה עמוד ב' והלאה (ובהוצאת ליכטענבערג בלפסיא: סימן קס"ג וסימן נ"ח).

3) תשובות הרדב"ז הוצאת ליוורנו סימן צ"ר.

לא הטו אזן לברכות שמונה עשרה בעת „חזרת הש"ץ" ויתהלכו הנה והנה וישיחו שיחה בטלה . ויתקלסו בהם המחמדיים הידועים למתפללים בכבד ראש וכוֹנת הלב בבתי מסגדם , ויהי שם ישראל לחרפה · אז התעורר הרמב"ם לבטל המנהג הרע הזה , ויתקן — לבטל מכל וכל את התפלה בלחש אף כי הוא נגד דין התלמוד , והצבור יתפללו בלחש או בקול נמוך ביחד עם שליח הצבור אז ישמעו ויצאו ידי חובתם ונתפשט התקון בכל קהלות ישראל במצרים ובקהלות אחרות בארץ ישראל , בדמשק ואחלב (אלעפפא) ויתקיים המנהג הזה ביניהם ויתמיד שם יותר משלש מאות שנה .

עוד ידי משה מלאות עבודה — עבודת קדש וחול : לפקח על עניני הקהלה , להרביץ תורה , לשבת על כסא דין צדק בין איש ובין רעהו , לרפא חולים בני בריתו ואינם בני בריתו — עניים ועשירים , שועים וחורים ובני דלת עם הארץ , עודו עסוק ושקוד לצרף וללבן ראשי יסודות הפילוסופיה וחכמי הטבע , והנה בעצם הטרדות העצומות והעבודות הכבדות האלה החל וכלה רבנו משה מלאכה גדולה ונכבדה ויוציא למענהו מפעל כביר ואדיר— ספרו הגדול השני הספר יד החזקה או משנה תורה, ויכלהו ביום השמיני לחדש כסלו שנת ד' אלפים תתקמ"א = 7 נובימבר 1180 1) . והנה אם במכתבו לרבי יונתן מלוניל יאמר : „וכמה טרחתי יומם ולילה כמו עשר שנים רצופות בקבוץ חבור זה" 2) · הנה עלינו לאמר , כי

---

1) על פי כתב יד אצל מונק נשלמה מלאכת ספר הי"ד בשנת אלף תצ"ב לשטרות ביום ח' כסלו . והנה כשנשגיח על החדש (לאמר שחדש כסלו הוא בכל עת אחרי ראש השנה לחשבון ישראל וקודם ראש השנה לנוצרים . שפ"ר) יצא לנו החשבון לספירת הנוצרים 1180 . בההקדמה לספר משנה תורה אומר רבנו : . . . „ועד זמן זה שהיא שנה שמינית אחר מאה ואלף לחרבן הבית „והיא שנת ד' אלפים ותתקל"ז לבריאת עולם" . ובהלכות קדוש החדש פרק י"א הלכה ט"ז יאמר : „השנה הזאת היא שנת ד' אלפים תתקל"ח , שהיא אלף תפ"ט לשטרות" . ובהלכות שמטה פרק י' הלכה ד' אומר : „שנה זו שהיא שנת אלף ומאה ושבע לחרבן — שנת אלף תפ"ז למנין שטרות וד' אלפים תתקל"ו" . עכ"ל הרב המחבר . ולא אוכל עצור ברוחי מהביע פליאתי על החכמים שולמאנן ואחריו האלוב , (הראשון יאמר למצער בהקדמתו כי יוצא הוא בעקבות מחברנו — ובאמת כתב כל דברי גראֶטץ אך בסגנונו המיוחד לו — וישמיט רק את החקירות העיוניות על דבר ספרי הרמב"ם ולמודיו , וזה השני האלוב העתיק רק דברי שולמאנן ולא יותר) שניהם מיחסים שנת גמר ספר הי"ד לתתק"מ — ולא השגיחו על הערת הרב המחבר , כי לפי שהיה הגמר בחדש כסלו הוא רושם מספר השנה לספירת הנוצרים 1180 — ולמנין השטרות אלף תצ"ב , ואם כן היה גמר הספר בשנת תתקמ"א מחבור שני המספרים 3449 ⋈ 1492 . שפ"ר .

2) מכתב הרמב"ם לרבי יהונתן מלוניל ויתר חכמי העיר הזאת (בהוצאת ליכטענבערג בלפסיא סימן נ"א בתשובות . והנה אחשוב לא למותר להביא כל סוף דברי התשובה אשר דבר אחד מדבריה מביא הרב המחבר להלן בפנים . ואלה דבריו :

„ומודיע אני משה להדרת הרב רבי יהונתן הכהן וכל החכמים והחברים הקוראים את „כתבי שאף על פי שבטרם נוצרתי בבטן התורה ידעתני , וטרם אצא מרחם הקדישתני, ולהפיץ „מעינותיה חוצה נתנתני , והיא אילת אהבים ואשת נעורי אשר באהבתה שגיתי מבחורי . ואף „גם זו נשים נכריות נעשו לה צרות מואביות עמוניות צדוניות אדומיות חתיות . והאל יודע , „כי לא נלקחו מתחלה אלא להיותן לה לרקחות ולטבחות ולאופות , להראות העמים והשרים „את יפיה , מכל מקום נתמעטה עונתה , שהרי נחלק לבי לכמה חלקים בכל מיני חכמה , „וכמה טרחתי יומם ולילה כמו עשר שנים רצופות בקבוץ חבור זה

אין כל ערך לשנים מועטות כאלה אל עבודה רבת עליליה גדולה וכבדה כזאת · האיש אשר לא בא בעצמו לבית התלמוד ולא חדר אל חדריו לדעת מוצאיו ומבואיו, אי אפשר לו גם להשיג השגה קלה מתכונת הבנין הנפלא אשר בנה הבנאי גאון התורה והחכמה ר ב י מ ש ה ב ן מ י מ ו ן בספר ענק הזה. — איך ירד למעמקי תהומות בים התלמוד, ויתהלך בנבכי סלעיו, כיפיו והליכותיו, וממעמקי תהום אלה העלה ר ב נ ו מ ש ה המתכיות היקרות מקצבי הרים נטועים בלב ים התלמוד וראשם מגיע לשמים, ויִצְרֹף את כל החמר הזה וַיְהַתְּכֵהוּ כְּהִתּוּךְ כסף בכור אש, ויפָרֵד הסיגים מהזהב והכסף הטהור, ויוציא כלי יקר למענהו, עשה את כל התורה הכתובה והמסורה טבעות טבעות, ויצא מתורת משה לתורת התנאים והאמוראים, ויהי חורז הדברים מתורה לנביאים, ומכתבי הקדש למשנה ותלמוד, דין דין על מחנהו והלכה והלכה על דגלה, ומרגבים לא יְדֻבָּקוּ· מאבני גביש רבים, יצר וברא בנין עילם בחכמת חרשים מעשה ידי אמן־פלא· בצדק יאמר הרמב״ם במכתבו אל חכמי ל ו נ י ל: „ר ק א נ ש י ם ג ד ו ל י ם כ מ ו ת כ ם „י ד ע ו מ ה ש ע ש י ת י, ש ה ר י קֵ ר ַ בְ ת ִּ י ד ב ר י ם מ ר ו ח ק י ם מ פ ו ז ר י ם „ו מ פ ו ר ד י ם ב י ן ה ג ב ע ו ת" 1)· אם התימור דמיונו לארמון או מגדל־מתעה — אשר מרוב חדריו תאיו ואולמיו, יתעה האדם ויאבד דרכו מבלי דעת צאת ובא אליו וממנו, הנה היה ר ב י מ ש ה ב ן מ י מ ו ן היוצר אור ומורה דרך ומסלת התלמוד. – הוא גם שב ובנה הבנין הנפלא הזה, בתאים ואולמים, בחדרים ומחיצות; קרא אותם בשמות ויכתבם בכתובות, תארים וכנויים, להוליך את הבא אל הארמון הזה אל כל חדריו ולהראותו את כל בתי נכאתיו— סוף דבר הוא היה הנותן בים התלמוד דרך, סֹלֵה המסלה וממרום תיעפות בנינו הנהדר ישקיף המתבונן אל כל טוב הספר הגדול הזה והדרת מפעלו. בכל ימי הדורות מן חתימת התלמוד עד הדור האחרון לא נמצא בכל תופשי התורה אביר החכמה, גאון הדעת הוגה דעות וחושב מחשבות, סַדְרָן ופשטן, בעל שכל בהיר והגיון ישר, שיהיה ראוי לחבר ספר כזה שחבר ר ב נ ו מ ש ה ב ן מ י מ ו ן.

וכיפי בנינו של הספר הזה, חִנוֹ וטוב־טעמו בסדור עניניו והוד צביונו, כן כן בתוכנו וְתָכְנִיתו וּמָהוּתו רבה מאד עצמת פעולתו בהתולדה הישראלית· כל השטות

„(ספר היד החזקה) ואנשים גדולים כמותכם ידעו מה שעשיתי וכו׳ (כמו שמובא להלן בפנים) „וקראתי אותם אחד מעיר ושנים ממשפחה, ושגיאות מי יבין, והשכחה מצויה וכל־שכן „בזקנים. מפני כל אלה הסבות ראוי ל ח פ ש ברברי ו ל ב ד ו ק אחרי, ואל יאמר הקורא „בחבורי: „מה אני לבא אחרי המלך", שהרי הרשיתיו וכו׳, וטובה גדולה עשיתם עמדי, „אתם החכמים וכל מי שימצא דבר (להשיב עלי) ויודיעני לטובה יחשב, עד אשר לא ישאר „שם חס ושלום מכשול. שלא נתכוונתי בחבור זה אלא לפנות הדרכים ולהסיר המכשלות „מלפני התלמידים שלא תחלש דעתם ויצא טעות בפסק ההלכה, והמקום ברוך הוא יעזור „אותנו ואתכם על תלמוד תורתו וידיעת יחודו ולא נכשל, ויקוים בימינו ובימיכם: ונתתי את „תורתי בקרבם, ועל לבם אכתבנה". מ ש ה.

בהטורים האלה נראה באספקלריא מאירה פ נ י מ ש ה המזהירים כעצם השמים לטוהר וכל יקר תפארת ספרו הגדול בכל ספריו הגדולים, אהבתו להאמת, ונועם סגנונו ושכל מליו, סוף דבר כל נפשו המשכלת. ועוד נשוב לדבר בנושא המכתב הזה ויתר מכתביו לחכמי ל ו נ י ל. שפ״ר.

1) עיין בההערה הקודמת.

והמחשבות השונות שעלו בתורת היהדות עד ימות רבי משה בן מימון, כל האמונות והדעות, שנתפתחו ונתבכרו לפניו בנטיות שונות לצדדים שונים, ידע הוא לאחדם ולאגדם ביחס הגיוני וסדר נאה, להיות כל אחת משלמת ומְתאֶמֶת לרעותה בערך שוה ושקול, וכל הדעות האלה תהיינה מתמזגות ומתלכדות לדעה אחת כללית— היהדות—התלמודית-המחקרית· — הפילוסופיה, תורת המוסר והמדות, המצות המעשיות וכל תורת ההלכה וגם רחשי לב שהם למשיבת נפש היהודים והיהדות וכח החיוני אשר בה, רחשי לב המתגלים ומתראים בתקות המשיח וזמן גאולה ותשועת עולמים, על כל חלקי התורה אלה ישא אמרתו ספר „היד החזקה", יטה עליהם קָו במשפט אחד, משפט השוה לכלם, מבלי להותיר לטובה מקצוע אחד מכל יתר מקצועות התורה. המיימוני אֵחַד בספרו הגדול הזה את כל דרכי המחשבות אשר לנושאי היהדות שקמו לפניו לנקודה תיכונה אחת, והוא הביא לידי גמר ושיטה אחרונה את כל התעצמות הדעות וההשקפות השכליות, אשר נתעוררו במחנה ישראל מימות רב סעדיה גאון עד ימיו, ויביאו את תורת היהדות לכלל השקפה והשתכלות הפנימית לדעת את עָצְמָהּ ותבונתה בדעה שלמה וברורה· במפעלו של הרמב"ם ב„ידו החזקה" הננו רואים נקודה מֻרְכָּזִית שקלטה בקרבה כל עבודת הרוח הישראלי בימי שלש מאות שנה · בהמפעל הזה הגיעה מרום קצה המחשבה היסודית בלמוד התורה שהתחדש בימי רבן יוחנן בן זכאי, אחרי כי חדל ישראל מהיות לאֹם חי חיי מלכות ומדינה· תורה שבעל פה הגיעה בספר הגדול הזה לקץ התפתחותה ותגיע אל הגבול, אשר לא תוסיף ללכת עוד ממנו והלאה, ומני אז והלאה — במסלת החקירה התורנית שהלכו בה עד כה — ולפי ההשקפות המוסכמות והיסודיות שסִגְּלו להם דורשי התלמוד — לא היה אפשר עוד לחדש דברים נכבדים, בּכללה של התורה הזאת; אך פרטים ומקצועות מיוחדים בתורה הזאת עוד נתנו מקום לאחרוני התלמודיים להתגדר בם, אך בכללות התורה לא היה עוד מקום לשנויים וחלופים אחרי החבור הגדול הזה.

בבחינה ידועה נוכל לאמר, כי חִבֵּר הרמב"ם תלמוד חדש· אמנם היסודות הם קדמונים, יודעים ומכירים הננו בבית-משה הבנוי לתלפיות את אבני פנותיו ואֻשְׁיוֹתָיו מבטן מי יצאו ומקור מחצבתם מקצבי הרי התורה התלמודית, תורת ר' יהודה הנשיא ורב אשי; רואים הננו את כל חלקי הארמון וכלי אומנות שבהם השתמש הבנאי הנפלא הזה; אבל החֹמר הזה כמעט שבא לידי אמן-נפלא כהרמב"ם קבל פנים חדשות, והנה הוצק עליו רוח חן ונעם, רוח הסדר והשיטה השלמה· בהתלמוד הזה סרה כל החלודה, נתרחקו כל התאים והבנאים הקטנים, והצעצועים שנתנו רק טעם לפגם בבנין בית התלמוד, קלקלו פניו והשחיתו טעמו ויקבל פנים מאירות ומסבירות, והנה הבית הזה כלו מְגֹהָץ וּמְלֻבָּן ומושך את הלב ומעורר המחשבה והרעיון· המשנה, יסוד התלמוד, תחלתה: „מאימתי קורין את שמע בערבין" וסופה — משא ומתן בדיני טומאה וטהרה — הנה כן ראשיתה ואחריתה: מעשי הדת והמצות — רבנו משה בן מימון, ראשי אמונות ודעות, וסופו תקוות וחזיוני לב איש הוגה דעות — ראשיתו: „יסוד היסודות ועמוד החכמות שיש שם מצוי ראשון — מַמְצִיא כל נמצא" — וסוֹפוֹ דברי הנביא: — כִּי מָלְאָה הָאָרֶץ דֵּעָה אֶת יְיָ כַּמַּיִם לַיָּם מְכַסִּים.

רוח חן וחסד שפוכה על פני הספר הגדול הזה — רוח דעת וחכמת האמת, דעה צלולה ומוסר ומדות טובות. בהמיימוני נִתְפַּלְסֵף התלמוד ונִתְתַּלְמְדָה הפילוסופיה. את החקירה המושכלת הכנים במחיצת ההלכה ויִבַצֵּר לה מקום בבית מדרשה. אם גם נמצאו לפניו חכמי ישראל דורשי תורה אשר טִפְּחוּ וְרִבּוּ גם את העיון השכלי, והם החכמים שעמדו לישראל מימי ידידיה (פילון) האלכסנדרוני עד רבי אברהם בן דאוד בעל הקבלה, הנה בכל זאת עמדה החקירה המושכלת הזאת מחוץ למחיצת היהדות התורנית והמעשית, ולא קנתה תפיסת יד בכל המצות שהיהודי עושה בכל עת ובכל שעה וחי בהם חיי הדת והלאֹם. אך הרמב"ם מצא את לבו נכון להכנים את המחקר הפילוסופי לקדש הקדשים, ויְבַצֵּר מקום גם לחכמי העמים על יד חכמי התלמוד ואבות התורה שבעל פה. חלק גדול מספר הראשון בספרו „יד החזקה", בספר „המדע" כתוב ברוח החֵקֶר המושכלי.

בפתיחת הספר ב„הלכות יסודי התורה", הוא מתחיל ביסוד היסודות לתורת ישראל: מציאות השם בריאת העולם יש מאין ויחוד השם — ויברר היסוד הזה על פי אָפְנֵי הדבור הלמודי בימים ההם לאמר: „השם הוא „המצוי הראשון מַמְצִיא כל הנמצאים, שכל הנמצאים צריכים לו, „והוא ברוך הוא אינו צריך להם... הוא האחד, שאין כיחודו מן „האחרים הנמצאים בעולם... המצוי הזה הוא אלהי העולם אדון כל „הארץ, המנהיג הגלגל (Sphärenkreis), בכח שאין לו קץ ותכלית, „בכח שאין לו הפסק". ומכיון שהמצוי ברוך הוא, הוא אחד ואינו בעל קץ ותכלית, לא ישיגוהו משיגי הגוף, ואינו גוף, „שאי אפשר להיות גוף שאין לו קץ", ואחרי אשר יבָאֵר בטעם ודעת ההגיון המחקרי ובאָפְנֵי דבור התלמוד יאמר: „וידיעת דבר זה הוא מצות עשה שנאמר: שמע ישראל „ה' אלהינו ה' אחד". בדבריו אלה קִדֵּשׁ הרמב"ם את המחקר ההגיוני בקדושת הדת, ויעטהו בשלמת אור־תורה, עדי היתה מצות דעת אלהים ככל המצות שבתורה — השבת, הטמא והטהור ומאכלות אסורות. בסדר ספר־למוד מחקרי, בונה הרמב"ם את משפטיו והקישיו. יוצא מהנחה להנחה, ואחרי שהוא בא לידי דעה עקרית והנחה מקוימת, כי היוצר הוא אחד בלתי בעל תכלית וגבול ואינו גוף, „ולא יארעו לו מאורעות הגוף להיות נחלק ונפרד", ואינו נגבל במקום ובזמן, — ומה שכתוב בתורה: „אצבע אלהים, יד ה', עיני ה', אזני „ה' — הכל לפי דעתם של בני אדם, והכל משל, מפני שדברה תורה כלשון „בני אדם" —, הוא בא לידי ההנחות האלה:

„האל הנכבד מצוה לאהבו וליראה אותו, שנאמר: ואהבת את ה' „אלהיך, ונאמר: את ה' אלהיך תירא. הדרך לאהבת האל, ויראתו „היא ההתבוננות במעשיו וברואיו הנפלאים, כמו שאמרו החכמים: שמתוך כך „(ההתבוננות על מפלאות הברואים) אתה מכיר את מי שאמר והיה העולם. כל „מה שברא הקדוש ברוך הוא בעולמו נחלק לשלשה חלקים: א) ברואים מגוף „וצורה והם הוים ונפסדים. ב) ברואים מחֻבָּרים מגוף וצורה, אבל אינן משתנין מגוף „לגוף, והם הגלגלים והכוכבים. ג) וברואים צורה בלי גולם כלל, והם, המלאכים".

גם כל מה שהנביאים אומרים שראו המלאך אש ובעל־כנפים, הוא גם כן לשַׁבֵּר את האזן, כמו שנאמר: „כי ה' אלהיך אש אוכלה הוא" ואינו אש, אלא

משל, וכמו שנאמר: „עושה מלאכיו רוחות". מבאר מדרגות העצמיים השכליים האלה. ומעולם העצמיים השכליים האלה — עולם המלאכים הוא יורד אל עולם הגלגלים — ועולם החמר והצורה, ומחליט: החקירות וההנחות האמוניות על דבר עצמות היוצר יתברך ועולם המלאכים נקראו בפי חכמי התלמוד בשם: מעשה מרכבה, והחקירות וההנחות על אדות עולם הגלגלים והשפל ביחוסו אל עולם השכלי הם הדברים הנקראים בשם: מעשה בראשית. וכן הוא יוצא מחקירות שהן חוץ לטבע אל חקירות הטבע וידיעתו, ומעשה מרכבה ומעשה בראשית, לפי דעתו, הוא „הטיול בפרדס" — דעה מוטעת שהאמין בה הרמב"ם ולא זז ממנה בכל ספרי חקר־דת שכתב, וכה יאמר:

„ועניני ארבעה פרקים אלו (על דבר הסבה הראשונה עולם המלאכים וכו') „שבחמש מצות אלו (דעת: מציאות העצם האלהי, שלא יעלה במחשבה שיש „אלוה זולתו, הרחקת רבוי האלהיות — או אמונת האחדות — ליחדו, לאהבו, „ליראה ממנו) הם (הענינים) החכמים הראשונים קוראים אותו, פרדס, ... ואין „ראוי „לטייל בפרדס" אלא מי שנתמלא כרסו לחם ובשר — דעת האסור והמותר, „ואף על פי שדברים אלו דבר קטן קראו אותם החכמים, שהרי אמרו: דבר „גדול — מעשה מרכבה, ודבר קטן הֲוַיות דאביי ורבא – ראוים הם להקדימם, „שהם מישבים דעתו של אדם תחלה. והם הטובה שהשפיע הקב"ה לישוב העולם „הזה כדי לנחול חיי העולם הבא, ואפשר שירעם הכל: קטן וגדול, איש ואשה „בעל לב רחב ובעל לב קצר" -. מהנחות ידועות בחקר־אלוה, מהאמונות „ויסודי התורה" הוא יוצא לתורת הדעות - ובהלכות דעות הוא כולל את תורת המדות לכל כלליהן ופרטיהן; והתורה הזאת מתפתחת ומשתלמת בספר המדע ומתעלה למדרגה רמה מאד, וכל הדברים האלה — שהן חובות הלבבות — הוא מקדיש בקדושת התורה המעשית — תורת חיים, עדי יכנים גם חקי שמירת הבריאות וחזוק הגוף בכלל המדות והדעות בתורת ההלכה ודיניה 1).

בספר „משנה תורה" האזהרה שלא לתור אחרי מחשבות עבודת האלילים, הִנֶּהָ תולדה מחויבת המסתעפת ממצות הקודמות לה: דעת אלהים הטהורה והצרופה. כל אמונות הבליות, כל מיני נִחוש וקסם לחשים והשבעות — כללו של דבר כל הדברים שהם כנגד הבינה הישרה יש בהם משום אבק עבודה זרה, כל אלה אסורים הם מפני שאסרה התורה, „וכל אלה הדברים שאסרה התורה „(הכשפים וכו') אינם דברי חכמה אלא תהו והבל שנמשכו בהן חסרי הדעת" 2).

„כל איש מישראל חייב בתלמוד תורה בין עני בין עשיר, בין שלם בגופו בין בעל „יסורין, בין בחור בין זקן. וישַׁלֵּש את למודו, שליש בתורה שבכתב, „שליש בתורה שבעל פה (המשנה) ושליש יבין וישכיל ויוציא דבר מדבר, „וידַמֶּה דבר לדבר ויבין במדות שהתורה נדרשת בהן וכו' — וענין זה הוא „הנקרא גמרא. . . והענינים הנקראים פרדס (מעשה מרכבה ומעשה „בראשית — או חקר־אלוה ודעת העולמות שברא בכלל הגמרא הם" 3). — הדבר שראוי להתבונן עליו ביחוד הוא, כי הרמב"ם בספרו „משנה תורה"

1) הלכות דעות פ"ד. 2) הלכות עכו"מ ותקנותיהם פרק י"א.
3) הלכות תלמוד תורה פרק א'

מכנים גם את הלמוד הדתי על דבר השארת הנפש לפי השגתו המסוימה והמיוחדה בכלל דיני התורה. עד הרמב"ם היתה אמונת השארת הנפש או חיי העולם הבא קשורה ואחוזה באמונת תחית המתים. חסידי אומות העולם וכל ישראל יש להם חלק לעולם הבא. והעולם הבא הזה, „עולם שכלו ארוך" יקום ויתבונן אחרי אשר יקיצו יְשֵׁנֵי עפר ויחיו המתים 1). מהלמוד היסודי הזה נטה הרמב"ם וילך לו בשטה אחרת (שטת אריסטו) בתורת השארת הנפש. — הנפש כשהיא לעצמה אינה נצחית — בטבעה, כי אם בה שוכן כח או הכנה להגיע אל מעלת הנֵּצַח, להתרומם ולהשתלם. והיה אם שמה הנפש כל מעינה בדעת אלהים והשגתו, ושיחה והגיונה בימי שבתה בעולם השפל והעכור היו בענינים נשגבים ונעלים, אם הרקיעה לשחקים ותמריא במרום, אם היתה זַכָּה במחשבותיה ומפעליה, שלמה בדעותיה ונקיה בהליכותיה, או־אז תפשוט שלמת החמר מעליה, תהיה לחלק אלוה ממעל, תעלה ותנשא לעולם העליון, עולם הרוח, אור רוח אלוה ותהיה אז לבת־הנצח, לא תמות במות הגויה, ותחיה אז „חיי העולם הבא, החיים „שאין מות אחריהם", וזהו מה שכתוב בתורה „למען ייטב לך והארכת ימים"; ומפי השמועה למדו: למען ייטב לך — „לעולם שכלו טוב וכלו ארוך (נצחי)". החיים בעולם הנשמות, אחרי שתזכה הנפש להם על פי דרכיה בעולם השפל, הם הם חיי עולם הבא שבהם דברו חכמי התלמוד, והנה לא יִתָּכֵן לקראם בשם „חיי עולם הבא" — עולם שאיננו עתה במציאות — כי אם עולם החיים שאחרי המות. על ידי חיי־ישרים, חיי מוסר ודת בעולם הזה — חיי הנפש במשכן הגוף — זוכים הצדיקים לחיי עולם הבא — בעולם הרוחות. וכשם ששכר הצדיקים הוא, „שיזכו לנעם הזה", כן „פרעון הרשעים הוא — שלא יזכו „לחיים אלה, אלא יכרתו וימותו", ובכן העונש יבוא בעקב החטא, כתולדה מחויבת, והנפש אשר לא השתלמה והתעלתה במעלת ההשגה הרוחנית, תהיה אחריתה להכרית. תורת העונש והשכר הזאת, נוסדה להרמב"ם בהתורה התלמודית 2). ובהלמוד התורני הזה לא נכנסה אם כן האמונה בתחית המתים, ולא נזכרה בדבריו רק מפני „שהיא מן התורה". לאמר: שנמצאים דברים מורים עליה במקראי כתבי הקדש ומאמרי התלמוד.

וכשם שהבדיל הרמב"ם בין חיי העולם הבא — חיי עולם הנשמות — ובין עולם התחיה, כן היה עליו — לפי שיטתו זאת — לשום פרות בין ימות המשיח ותחית המתים. אוחז הוא בדברי האמורא שמואל: „אין בין העולם הזה „לימות המשיח אלא שעבוד מלכיות בלבד". ובכן את ימות המשיח יצייר בפנים פשוטים בלי כל מעשים ומאורעות על פי שְׁרוּר מערכות הטבע, בלי כל נסים ונפלאות. באחרית הימים, לכשיהיה הדור ראוי לכך, יקום איש חֹטר מגזע ישי, ונחה עליו רוח ה' רוח חכמה ובינה רוח דעת ויראת ה', והאיש הזה יוכיח לרבים מבני עמו, ויורם דרך ה' — לחיות חיי דת ומדות טובות וישרות. ובן־דוד זה יהיה ה' עמו, בכל מלחמותיו אשר יִלָּחֵם, כאשר היה עם דוד אביו, יְיַסֵּד מלכות ישראל בארץ הצבי ויקרא שלום לכל העמים לעבוד שכם אחד את ה'

1) גם בברית החדשה מובן „עולם הבא" (Eschatalogie) הוא בזמן שאחר תחית המתים.
2) הלכות תשובה פרק ח' הלכה ח'.

האחד • בימות המשיח תחדלנה המלחמות מן הארץ . לא ישא גוי אל גוי חרב לא ילמדו עוד מלחמה , יצרי לב האדם לא ירגיזו עוד את בני האדם על אחיהם בני האדם ; ברכת אלהים תנוח על כל בני המשפחה האנושית ; האדם לא ישים נפשו בכפו ולא יעבוד בזעת אפים למצוא עשר ולהתענג תענוגי החיים העוברים. „ובאותו הזמן לא יהיה לא רעב ולא מלחמה ולא קנאה ותחרות , שהטובה תהיה „מושפעת הרבה, ולא יהיה עסק כל העולם אלא לדעת את ה׳ בלבד , ולפיכך יהיו „ישראל חכמים גדולים ויודעים הדברים הסתומים וישיגו דעת בוראם כפי כח האדם „שנאמר : כי מלאה הארץ דעה את ה׳ „כמים לים מכסים" • אך בכל זאת „אל יעלה על הלב שבימות המשיח יִבָּטֵל דבר ממנהגו של עולם , או יהיה שום „חדוש במעשה בראשית , אלא עולם (יהיה) כמנהגו נוהג , ומה שנאמר בישעיה : „וגר זאב עם כבש ונמר עם גדי ירבץ — משל וחידה (הוא) : ענין הדבר שישראל „יהיו יושבים לבטח גם עם רשעי האומות עובדי האלילים המשולים לזאב ונמר , „כמו שנאמר : „זאב ערבות יְשָׁדְדֵם , נָמֵר שוקד על עריהם" , כי יחזרו כלם לדת „האמת ולא יגזלו ולא ישחיתו • וכן כל כיוצא באלו הדברים הכתובים בענין „המשיח — הם משלים" 1) •

בכל מקום שענין ההלכה מחייב להביא ראיות מחכמות טבעיות ולמודיות , מודד רבנו משה בקנה מדה אחד , את ההנחות המדעיות ותורת ההלכה התלמודית — ושתי האמתיות שקולות אצלו• בהגיעו לפרשת „קדוש החדש" — דיני עבור שנים וקביעת חדשים , הוא יוצא ברחבה , ומבאר כל דיני העברונות על פי יסודי חכמת התכונה ותנועת כוכבי הלכת כפי מעמד החכמה הזאת בימיו • ומדי דברו בחכמת התכונה — חכמת חִשּׁוּב תקופות ומזלות הוא אומר : „וטעם „כל אלו החשבונות — מפני מה מוסיפים ומפני מה גורעים , איך נודע כל דבר „ודבר והראיות על כל דבר ודבר היא חכמת התקופות והגימטריאות שחברו בה „חכמי יָוָן ספרים הרבה , והם הנמצאים עכשיו בידי החכמים • אבל הספרים „שחברו חכמי ישראל שהיו בימי הנביאים מבני יששכר לא הגיעו אלינו , ומאחר „שכל אלו הדברים בראיות ברורות הם שאין בהם דופי ואי אפשר לאדם להרהר „אחריהם — אין חוששין למחבר בין שחברו אותם נביאים בין „שחברו אותם עכו"ם , שכל דבר שנתגלה טעמו ונודעה אמתתו בראיות „שאין בהן דופי אנו סומכין על זה האיש שאמרו או שלמדו ועל הראיה שנתגלתה

---

1) משנה תורה הלכות מלכים פרק י"ב. ולא אוכל להמנע מבלי להעיר על תכונת השגותיו של הראב"ד התופש את איש ריבו גם במקום הזה , ועל דברי הרמב"ם לא יעלה על הלב וכו׳ עד משלים (ככל מה שהובא בפנים) הוא אומר : אמר אברהם : הלא כתוב בתורה : והשבתי חיה רעה מן הארץ . כאלו לא היה אפשר להרמב"ם הפותר את הכתובים בישעיה על דרך משל , לפרש את החיה הרעה הכתובה בתורה (פרשת בחקותי , ספר ויקרא ל"ג , ו׳) גם כן על אומה רעה — על הכשדים , היונים והרומאים וכו׳ , ועוד שנוכל לאמר להראב"ד שפיל לסיפא דקרא : והשבתי חיה רעה מן הארץ וחרב לא תעבור בארצכם . הרי שבהשלום הכללי הכתוב מדבר . ועוד יש לפרש כפירוש כל מפרשי התורה שיתגדל ישוב בני האדם בארץ הקדושה וממילא תתמעט החיה הרעה והוא דבר הלמד מהכתובים שבתורה (ספר שמות כ"ג , כ"ט—ל עיין שם) . חפצי בההערה הזאת לתת דוגמא מדרכי ההגיון של ראשי המשיגים על הרמב"ם . ולהלן עוד נרחיב הדבור בזה .
שפ"ר .

„ועל הטעם שנודע" 1) . לפעמים נראהו שהוא מסיח דעתו ועובר בשתיקה בספר משנה התורה, מפתגמי התלמוד גם לדינא במקום שהם סותרים לדעותיו המחקריות ובינתו הישרה היתה ממאנת לקבל הדברים והדינים האלה , וביחוד נראה הדבר במקום המדבר על הדינים היוצאים מפני חששות כשפים , עין הרע ורוח רעה שדים מזיקין וחלומות וכדומה 2) . פתגמו היה : „לעולם אל ישליך האדם דעתו אחריו שהעינים הם לפנים ולא לאחור" 3) . — וכשם שנפח רבנו משה בהלכה רוח המדע ושקול הדעת ההגיונית, כן ברך הלמוד התלמודי הנהיג את הפשטנות והסברא הישרה בעומק הלכה לאמתתה . הוא שנא מאד את הפלפול והחריפות והרחבת המשא ומתן על אדות הלשונות ושטחות העניניים מבלי לחדור אל תוכם וצורתם — בכלל לדבר על לשונות המשנה והתלמוד — הענין שהיה נכבד מאד לבעלי התוספות . במקום אחד יאמר : כי אם אפשר היה לשום התלמוד בפרק אחד לא היה משים אותו בשני פרקים .

תכלית הספר הגדול הזה — „היד החזקה — או משנה התורה" — היתה : לְיַשֵׁר הדרך ולְהָקֵל היכולת לדעת את כל תורת היהדות — תורה שבכתב ושבעל פה — שהיו לו שתיהן כתורה אחת שלמה . חפצו היה : לנטות קָו על כל השַׁקלות והטַריות , על כל הענינים קשי ההבנה בהתלמוד על ידי אָפְנֵי הדבור , הסגנון הזר והלשון הארמית הקשה אשר בו , על הבאורים שאינם מספיקים , שבארו הגאונים בתשובותיהם , על כל אלה שם עיניו לצרפם ולבררם , ואם לא להרחיקם מכל וכל דִמָּה למצער להמעיט המשא והמתן הפלפולי , להביא אור בהערבוביא וסדר בערמות הענינים, אשר נערמו אחד על אחד ויהיו למגדל גבוה ותלול . תעודת ספרו, לפי מחשבתו , היתה להמעיט את הצורך והנחיצות בהספרים שקדמוהו . רב מורה הוראה בבא אליו דבר חק באסור והיתר או משפט בין אדם

---

1) הלכות קדוש החדש פרק י"ז הלכה כ"ה , ולטובת המעיינים הבאתי כל ההלכה בלשונה . שפ"ר .

2) ברוב הפעמים היה דרך הרמב"ם בהלכות אלה לקיים הדין ולבטל הטעם . לדוגמא הוא הדין בהגמרא (פסחים קי"ב ע"א) „אוכלין ומשקין תחת המטה אפילו מחופין בכלי ברזל רוח רעה שורה עליהן" . האיסור הזה להחזיק אוכלין תחת המטה נתקבל לדין בטור ושלחן ערוך יורה דעה סימן קט"ז סעיף ה׳ , והרמב"ם במקום הנכון לו בהלכות מאכלות אסורות השמיטו לגמרי , אך לא שכח אותו מכל וכל ויביאהו בהלכות רוצח ושמירת נפש פרק י"ב המדבר על דיני גלוי , ודברים שיש בהם סכנת נפשות ויאמר (בהלכה ד׳) : „ולא יתן התבשיל תחת המטה וכו׳ , שמא יפול בו דבר המזיק והוא אינו רואהו" , והראב"ד (כדרכו) תופש אותו ואומר : גם זה בירושלמי , ומפרשים משום רוח רעה . גם הגאון ר׳ ישעיה ברלין הרגיש בזה בהגהתו על הש"ס . אך לפעמים הוא משמיט כל הדין כמו : אל ישאל אדם צרכיו בלשון ארמית , שאין מלאכי השרת נזקקים ללשון ארמית (שבת י"ב ע"ב) שבשלחן ערוך חושב את הפסק הזה לדין מן הדינים , והרמב"ם ישמיטהו ורבים כאלה , ועיין בתולדות הרמב"ם להחכם וויים הערה 24 . וכשם שהשמיט הדינים שאין יסודתם בדברי תורה , כי אם בהזיה ודעות ששלטו בימי התלמוד , כן חדש דינים מדעתו , אם לפי ידיעתו בחכמת הטבע נראה לו שהם נכנסים בסוג וגדר שגדרו חכמי התלמוד , כמו , אחרי שיאמר התלמוד טרפה אינה חיה , חדש הוא טרפה על שמונת עשר טרפות שבתלמוד — ניטל לחי העליון , אף על פי שאין לה שרש בגמרא , מפני — לדבר בלשונו — טבע הדבר הוא אם יחסר הלחי שהוא כמו גג לכסות הקנה , כדי שלא תכנס לתוכה רוח קרה , ותתקרר הריאה והלב , ותמות הבהמה , ואין לך שאין כמו חיה יותר מזו (תשובות ל"ו) . שפ"ר .

3) מאמר תחית המתים .

לחברו , איש ישראל חסיד המקדיש כל עתותיו לעסק התורה , האיש השואף
לחכמת התלמוד ודעת כל חלקי תורת היהדות , כל אלה לא יהיו מוכרחים לשום
דרכם דרך הרי בתר , להֵאָחֵז בסבך פלפולים ושַקלות וטַריות ההלכה — כי אם
יהיו משכימים ומוצאים כל מבוקשם מוכן והכל ערוך לפניהם ; המסקנות כלן
אליבא דהלכתא בהשמטת האריכות והפלפולים 1) , וכל הלכה והלכה על מקומה
ותחת דגלה . כמעט שיאמר בפירוש , כי תעודת ספרו „משנה תורה" היא ,
אם לא להרחיק חלילה את התלמוד , בכל אופן יעשה את העסק בהפלפול
התלמודי לדבר שאינו נחוץ במדה גדולה , כאשר היה לפיו ואלה הם דבריו
בתמציתם ועקרם : „בזמן הזה תכפו הצרות היתרות . . . ואבדה חכמת חכמינו
„ובינת נבונינו , ואותם הפירושים וההלכות והתשובות שחברו הגאונים נתקשו
„בימינו ואין מבין עניניהם כראוי , ואין צריך לומר הגמרא בעצמה , הבבלית
„והירושלמית וספרא וספרי ותוספתא , שהם צריכים דעת רחבה ונפש חכמה וזמן
„ארוך וכו' , ומפני זה נערתי חצני אני משה בן מיימון הספרדי , נשענתי
„על הצור ברוך הוא , בינותי בכל הספרים וראיתי לחבר דברים המתבררים מכל
„אלה החיבורים בהאסור והמותר הטמא והטהור וכו' — . כללו של דבר כדי שלא
„יהא אדם צריך לחבור אחר בדין מדיני ישראל, אלא יהא חבור זה מקבץ
„לתורה שבעל פה כלה עם התקנות והמנהגות והגזרות שנעשו מימות משה רבינו
„ועד חבור הגמרא , וכמו שפירשו לנו הגאונים וכו' . וקראתי שם חבור זה :
„משנה תורה" לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחלה , ואחר כך קורא בזה ,
„ויודע ממנו תורה שבעל פה כלה ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם" 2) .
עוד יותר יבָאֵר מחשבתו במקום אחר 3) , ויאמר : „ראיתי שאחבר חבור יכלול
כל דיני התורה ומשפטיה . . . לעזוב זכרון המחלוקת והמאמרים הנדחים ולא
„אביא בו כי אם הלכה פסוקה , והחִבּור ההוא יהיה כולל כל דיני תורת משה ,
„מה שצריך בזמן הגלות ומה שאיננו צריך וכו' . . להפיל ממנו האריכות
„והסמיכות וכו' , ולא חברתיו בלשון התלמוד שלא יבינוהו מאנשי אומתנו כי אם
„יחידים ומלות ממנו זרות וקשות אפילו לבקיאים בתלמוד , אבל אחברהו בלשון
„המשנה כדי שיקל זה לרוב (בני עמנו) וכו', ובכלל שלא יצטרך עמו אחר
„התורה ספר אחר זולתו לדעת ממנו דבר שיצטרך בכל התורה בין מדאורייתא
„בין מדרבנן" . — אין ספק שבמחשבתו זאת הוא סותר את דרכי המחשבות רוב
בני דורו ורבני הזמן . שלהם היו דברי התלמוד שקולים כלם כדברי כתבי הקדש,
והעסק וההגיון בו — בגוף התלמוד ועצמו — דבר נחוץ וחיוב גדול בשמירת
תורת היהדות התלמודית .

---

1) וכמו שיאמר במכתבו של רבנו יהונתן מלוניל (תשובות מ"ט) „ולא נתכונתי בחבור
„זה אלא לפנות הדרכים ולהסיר המכשלות מלפני התלמידים , שלא תחלש דעתם מרוב
„המשא ומתן" . שפ"ר . 2) בהקדמתו לספר משנה תורה .

3) בהקדמתו לספר המצות , במכתבו להדיין רבי פנחס בר משולם באלכסנדריא (תשובות
ק"מ) חותר הרמב"ם להסיר מעליו התלונה הזאת ולהחליש דבריו הראשונים . עכ"ל הרב המחבר .
בתשובה הזאת רבת הענין ונכבדה לתולדות הרמב"ם וספריו יאמר בתוך הדברים : „חס ושלום לא
„אמרתי שלא תעסקו בגמרא ובהלכות רבי יצחק אלפסי או זולתו — והלא בפירוש אמרתי שלא
„חברתי אותו אלא מפני קוצר הרוח למי שאינו יכול לירד לעומק התלמוד" וכו' . שפ"ר .

על פי דרכי הגיונו של רבנו משה, להביא קשר ישר בין פרטי הפרטים להכלל הגדול, להתחקות אחרי שרשי הדברים ויסודות ההלכה, בחפצו למצוא טעם מספיק לכל שרש ולכל ענף משרשי התורה המקובלת וסעיפיה ודרכו לברות מן הרחוקים והטעמים שאינם מתקבלים על הלב והבינה הישרה, לא נמלט גם מנטית מדרכי התלמוד בהַטְעָמַת ההלכות והפסקים, ואם רמעשה מתאימים פסקיו לפסקי התלמוד הוא נוטה לפעמים בטעמי הפסקים ההם. והנטיה הזאת בולטת ביתר שאת בעיקר גדול ונכבר בתורת היהדות התלמודית. אחרי כי תעודת הספר הגדול הזה היתה לבָאֵר ולפָרֵט כל חקקי היהדות התורנית בפרטי פרטיה ביחוד בהיחס שבין כתבי הקדש והיהדות המקובלת, הנה היתה חובתו גם לסַמֵּן להגביל ולהַגְדִיר הבנת המושגים: „דברי תורה" ו„דברי סופרים". בההגדרה (דעפיניציון) הזאת לא עשה ולא חִדֵּשׁ רבנו משה דבר מדעתי, כי אם גם נשען בדברי התלמוד לאמר: שש מאות ושלש עשרה (תרי"ג) מצות נאמרו למשה: שס"ה מצות לא־תעשה ורמ"ח מצות עשה. והעיקר הזה אחז הרמב"ם וקבל עליו למצוא המספר הזה במצות שהן מן התורה ולהביאן לידי בירור מנין המצות ועניגן לדעת אם נכללות הן במצות התורה אם לא. החכמים שקדמוהו: רבי שמעון מקהירא בעל „הלכות גדולות" והנוטים אחריו בעלי „האזהרות", הפייטנים אשר תרי"ג המצות נתנו להם ענין לחבר שיר־למודי, הכניסו בכלל המצות גם ענינים שאינם נכנסים כלל בגדר מצות התורה ועשו בהמנין הזה כרצונם, עדי הכניסו כל „מצות דרבנן" בכלל „תרי"ג המצות". ליַשֵּׁר המעקשים ולתַקֵּן השבושים בהמקצוע הזה חִבֵּר הרמב"ם קונטרס העומד בקשר ויחס עם ספרו הגדול אם כחתימת הספר או כפתיחתו 1), ונקרא בשם „ספר המצות" (ובערבית: כתאב אשאריאה 2), ובו מבאר בחכמת הבקרת תבונת „מנין המצות" ומעמיד ארבעה עשר עקרים או שרשים לדעת מה הן המצות שהן מן התורה ונכנסות בהמנין תרי"ג. בספר הזה הוא מעמיד כלל גדול: „שאין ראוי למנות כל מה שלמדים משלש עשרה מדות שהתורה נדרשת בהם או מרבוי בכלל תרי"ג מצות" — יען שרוב דיני התורה יצאו בי"ג מדות 3), ולפעמים תפול בהם מחלוקת, ורק הדין שאין בו

1) הרב המחבר יקרא את ספר המצות „אנהאנג", והדברים אינם מרוקדקים, ויותר צודקים דברי רבי שמואל אבן־תבון שהיא „פתיחה לחבורו הגדול", ונראה הדבר שהוא לבאר הקדמתו לספר הי"ד ומנין המצות שהוא מקרים לספרו הגדול. שפ"ר.

2) מתורגם על ידי רבי שמואל אבן־תבון, ונדפס לראשונה בקושטאנדינה שנת שט"ו. שפ"ר.

3) דבר ברור הוא, שלא היתה מעולם כוונת הרמב"ם לאמר, שכל דבר הנלמד במדות שהתורה נדרשת בהם הוא מדרבנן, „ואפילו היה המוציא (את ההיקש) משה רבנו", כאשר כן הבין דבריו הרמב"ן ומשיג עליו — כי אם בפירוש יאמר: „ואין אני בורח מלמנותן (את הדינים „היוצאים בהיקשי החכמים) להיותן בלתי אמתיות, כי אמתיות הן, אבל הם רק ענפים מהשרשים" וכו׳ — זאת היא תמצית דבריו — וכונתו גלויה כזה, ובמה שכתב בפרק א׳ מהלכות אישות שקדושי כסף הם מדברי סופרים, שאין למנותן בין המצות, כי הם רק חלק וענף מהן — אך לא חשב אותם למצות דרבנן להקל בספקותיהן, כי באמת הן מדאורייתא לדינא, רק שאינן נחשבות במנין המצות — הראשון שבאר הכונה הזאת הוא הרשב"ץ בספר זוהר הרקיע, ואחריו בעל מגלת אסתר על ספר המצות, ועיין חדושי מהרד"ם לספר הנ"ל, ופה אין מקום להאריך, ועיין ההערה הסמוכה להלן. שפ"ר.

מחלוקת היא המצוה ממצות התורה, וכל דבר היוצא מן ההיקשים שהתורה נדרשת בהם ויש בו מחלוקת בין החכמים הוא בכלל דברי סופרים המסמיכים דבריהם על הכתובים. בהמקור הזה הנזכר כבר בפירושו על המשנה, כי בחקי הקבלה אי אפשר שתפול מחלוקת, וכי על פי תכונתם, כהלכות למשה מסיני המסורות מדור לדור, אינן נשכחות מן העם, ואילו היתה השכחה בהן אפשרית, כי עתה היה מעלה אותם המחוקק האלהי על ספר, בהעיקר הזה החזיק הרמב"ם גם בימי זקנותו. ולפי ההנחה הזאת נתמעטו אצלו „ד ב ר י ת ו ר ה" במדה הזאת שנתרבו „ד ב ר י ס ו פ ר י ם". לפי ההשקפה הזאת יחליט הרמב"ם הלמוד הזה: „בית־דין גדול שדרשו באחת מן המדות, כנראה בעיניהם שהדין כך, ועמד אחריהם „בית־דין אחר, ונראה לו טעם אחר לסתור אותו, הרי זה מותר, ודן כפי מה „שנראה בעיניו, שנאמר: „א ל ה ש ו פ ט א ש ר י ה י ה ב י מ י ם ה ה ם" אינך „חייב ללכת אלא אחר בית דין שבדור" 1). דרישת התורה הכתובה היא חפשה גם בדברים הנוגעים לדינא, אם לא נמצא בתלמוד דבר המורה, כי הלמוד או הדין הזה הוא קבלה מפורשת וברורה בלי חלוקי דעות וספקות. „כללו של דבר: „מה שקבל משה או אחד מן הזקנים, אין לדבר עליו ולא נפלה בו מחלוקת. „ובאותם הדינים שהוציאו (מי"ג מדות) יש דברים שהסכימו עליהם, ויש שנפלה „בו מחלוקת בין שתי דעות . . . זה סובר סברא ונתחזקה לדעתו, וזה סובר „סברא אחרת ונתחזקה לדעתו". גלוי הדבר וברור, כי בפנה זאת רצה הרמב"ם להסיר מהתורה הרבנית התשובה שמשיבין עליה ה ק ר א י ם — לאמר: כי בתורה שבעל פה המסורה מדור לדור, אי אפשר שיפלו בה חלוקי דעות. אך בהחלטתו זאת הוא כמודה במקצת לדבריהם בטענתם, כי בהקבלה האמתית אין מקום לחלוקי דעות, כי מסורה היא מדור לדור. בכל זאת האמין הרמב"ם, כי גם בההנחה הזאת הוא עומד על היסוד התלמודי, כאשר היה נקבע בלבו, כי באמת אינו מחדש כי אם לעתים רחוקות, כאשר יאמר: „יראה לי" וכל הלכותיו בספר „מ ש נ ה ת ו ר ה" יצאו לו משני התלמודים והספרא, הספרי והתוספתא. ויתחרט רק לעת זקנותו על כי לא העיר על המקורים בכל דין ודין 2), למען ידעו המורים

1) לשונו בההקדמה לפירוש המשנה ועיין להלן בההערה הסמוכה. שפ"ר.

2) ובאמת לו הספיקה העת ל ר ב נ ו מ ש ה לחבר מראה מקומות על ספרו הגדול, כי אז סרו ממנו כל תלונות ראש משיגיו הראב"ד (בהקדמתו לספר משנה־תורה) ותלונות אנשי אלכסנדריא וכו', שאם יתעסקו בחבורו לבדו ישתכח שם התנאים והאמוראים מן העולם (תשובות סימן ק"מ, ועיין הערת הרב המחבר הקודמת). שפ"ר.

והנה הרב המחבר מציין על כל הדברים אשר בזה (הבחינה הרקה בין דברי תורה לדברי סופרים, נתינת רשות לאחרון לחלוק על הראשון במקום שהדבור הוא על דבר ענין היוצא בהיקשים ומדות שהתורה נדרשת וכו'), המקורים הלכות ממרים פרק ב' הלכה א' שהבאתיה כלה בפנים, ספר המצות שרש ב', אגרות כ"ב ע"ב, פאר הדור סימן קמ"ד ופתיחת המשנה, ועוד יצוה לעיין בשו"ת חוות־יאיר להגאון ר"ח בכרך סימן קצ"ב בתשובותיו נגד הרמב"ם בסדר הלכה למשה מסיני (פליאה נשגבה לי על החכם וויס בספרו דודו"ד ח"א פרק תשיעי על דבר הלכה למשה מסיני ובההערה על דבר מנין הלכה למשה מסיני הנמצא בהש"ס ויתר ספרי תנאים ואמוראים שלא יזכיר כלל את הגאון ר"י בכרך, אשר בלעדו לא ירים איש את ידו בהמקצוע הזה ובהתשובה הנ"ל, והוא שאסף לקט ובירר השמועה הזאת עד תכליתה.

והנה בכללות הדברים בהענין שלפנינו — הנה לפנינו שלש הנחות, שאמרו רבים להכניס

וכל המעיינים להבחין בין דין לדין — הדין המפורש בתלמוד ויתר חבורי התנאים והאמוראים , ואלה הדינים והפסקים שהם מהוראת הגאונים , או שהוציא מ ש ה מדעתו .

בכונת דברי הרמב"ם ורבו העוררים עליהם : א) היותו אומר , כי כל דבר היוצא בהיקש ומדה מי"ג מדות — הוא בכלל דברי סופרים — או מדרבנן . ב) אמרו שמותר לבית־דין אחרון לנטות מדרך בי"ד הקודם לו בדינים הנסמכים על דרשות הכתובים , או היוצאים בהיקשים , וסומך החלטתו על הכתוב : השופט אשר יהיה בימים ההם וכו' . ג) שלא נמצא מחלוקת בהמקובל או בהלכה למשה מסיני . מזה מוציא הרב המחבר החלטתו , כי שלא במתכוין היה הרמב"ם כמודה במקצת הטענה האחת מטענות הקראים . והנה כאשר אחזה לי , מלבד שאין בהנחותיו איזה רפיון להתורה התלמודית , כי אם להפך הכללים האלה (ב' וג') מחזקים אותה ובונים סביבה חומת בצורה . והנני לברר דברי כפי מדת המקום הצר בשולי עמודי הספר הזה : א) על דבר דברי סופרים . כבר הבאתי בהערתי הקודמת דברי הרשב"ץ בזוהר הרקיע , ודבר בעל מגלת אסתר , שאינו בלל כונת הרמב"ם לאמר שהם מדרבנן , כי אם שנקראים דברי סופרים בהפך מדברי תורה — דברי המצות , כמו שבארתי למעלה , שהם רק סעיפים מהמצוה הראשית . אך בדבר הנחות ב' וג' עלי להביא גוף דברי הרמב"ם בהלכות ממרים , וגוף דבריו בהקדמתו , ומצרוף הענינים תצא לנו התורה , שהשקפת הרמב"ם בהענין הזה היא השקפה תולדית לאומית בעצם הוראתה : ואלה הם דברי הרמב"ם בהלכות ממרים : „בית דין גדול שדרשו באחת מן המדות שהדין כך ועמד אחריהם בי"ד אחר , ונראה לו טעם אחר וכו' , דן כפי מה שנראה לו וכו', הכל כמו שהוא בפנים . עוד נאמר בפרק הזה הלכה ב' בזה הלשון : „בית־דין שגזרו גזרה או תקנו תקנה, ו פ ש ט ה ד ב ר „ב כ ל י ש ר א ל ועמד אחריהם בית דין אחר ובקש לעקור וכו' , אינו יכול עד שיהיה גדול מן „הראשונים בחכמה ומנין". שתי ההלכות הסמוכות זו לזו סותרות לכאורה זו את זו תכלית סתירה . בראשונה הוא נותן חופש הלמוד והרשות להאחרון לחלוק על הראשון בהוצאת הדברים מן הכתובים בהיקשים ומדות , אפילו אם אין האחרון גדול מן הראשון בחכמה ובמנין (כמו שמפרש הכ"מ) וכנגד החרות המופלגת הזאת הוא אוסר ידי כל בית־דין אחרון נגד הראשון בתקנות וסייגים . — גם לפי זה הרי הוא לכאורה , מורה היתר , כהקראים (המתונים והמיושבים שבהם כבנימין נהוואנדי) לפרש התורה ולהוציא ממנה הלכות על פי היקשים ומדות לכל אחרון . — אולם אם רק נשים לב לדבריו נבין עומק כונתו . — לראשונה דרוש לשים לב לדבריו בהלכה ב' : „ו פ ש ט ה ד ב ר ב כ ל י ש ר א ל", ואחרי כן גם להתבונן על דבריו בהקדמתו למשנה תורה . שם נאמר :

„נמצא ר ב י נ א ו ר ב א ש י וכו', סוף מעתיקי תורה שבעל פה , ושגזרו גזרות והתקינו תקנות „והנהיגו מנהגות , ו פ ש ט ו ג ז ר ו ת י ה ם , ת ק נ ו ת י ה ם וכו' ב כ ל י ש ר א ל . ואחר „בית דינו של ר ב א ש י שחבר הגמרא . . . נ ת פ ז ר ו י ש ר א ל ב כ ל ה א ר צ ו ת פ י ז ו ר „י ת ר ו ה ג י ע ו ל ק צ ו ו ת ו א י י ם ר ח ו ק י ם , ורבתה קטטה בעולם ונשתבשו הדרכים „ונתמעטו תלמידי חכמים , ו ל א נ ת כ נ ס ו י ש ר א ל ל ל מ ו ד ב י ש י ב ו ת י ה ם א ל פ י ם „ו ר ב ב ו ת כ מ ו ש ה י ו מ ק ו ד ם , א ל א מ ת ק ב צ י ם ש ר י ד י ם י ח י ד י ם וכו' וכו' , „וכל בית־דין שעמד אחרי הגמרא ב כ ל מ ד י נ ה ו מ ד י נ ה . . ל א פ ש ט מ ע ש י ו ב כ ל „י ש ר א ל , והיות בית־דין של אותה מדינה י ח י ד י ם , אין כופין בני מדינה אחרת לעשות „כמעשיהם . . הואיל וכל אותם הדברים שבגמרא הסכימו עליהם כל ישראל והחכמים „שהתקינו או שהנהיגו ולמדו שהמשפט כך הוא , כ ל חכמי ישראל או ר ו ב ם , והם שמעו „הקבלה בעקרי התורה כלה מדור דור עד משה רבנו . . .".

מכל הדברים הכתובים בזה באותיות מפוזרות יוצא : א) הרמב"ם שהיה כותב במשנה תורה גם הדינים שאינם נוהגים בזמן הזה , הוצרך לכתוב ההלכה הראשונה , כי הרשות לבית־דין אחרון לדון באופן אחר בהיקשי הכתובים והמדות שבתורה — אם הבית־דין ההוא ב י מ י ה ת ל מ ו ד ב ע ו ד ש ל א נ ת פ ז ר ו י ש ר א ל ב כ ל ה א ר צ ו ת פ י ז ו ר , והישיבות עוד לא נתבטלו — ואז היה באפשרות לאמר : הם אמרו והם אמרו . ולא היה יוצא מזה נזק לאחדות התורה והלאום

אף כי ההנחות האלה שהניח ה מ י י מ ו נ י , אם הגיעו לקץ התפתחותן, היו עלולות לרופף את תורת היהדות התלמודית 1) , הנה במעשה ובפועל היתה התורה הזאת יקרה וחביבה עליו , ולא ידע דבר בעולם שתהיה מעלתו גבוהה ממעלת התורה המקובלת. חכמי התלמוד היו לו לאבות התורה, בם נשען ודבריהם היו לו לעינים , ויחשבם לאנשי אלהים שמדרגתם פחותה רק מעט ממדרגת הנביאים. חזון לבו ומשאת נפשו היו להִדַּמות להם ולהגיע למדרגתם בחסידות. בחיי ישרים וקיום מצות הדת כמוהם. כל הדינים שמקורם בתלמוד , אם הם גזרות או סייגים לתורה , אינם בטלים רק על פי הדברים שנאמרו בהתלמוד בעצמו , כי כחם יהיה יפה לבטל הדינים ההם, ובאופן אחר הם עומדים וקיימים, אינם בטלים לעולם , וכל איש יהודי מחויב להקימם ולעשותם ולדקדק בהם. בעיני הרמב"ם היו כל דיני התורה שבעל פה שבספרי התלמודים , כדבר שיצא מפי בית דין הגדול — שדבריו ומעשיו הם דברי כל העם הישראלי ומעשיו. והתורה בעצמה הקימה לחוב איש הישראלי בדבריה : „לא תסור מכל הדבר אשר יורוך" לשמוע דברי חכמים ולא לנטות מדבריהם כמלא השערה 2) . לפי זה כמעט שאין כל הבדל בין הדינים שהם מדברי תורה ובין אלה שהם מדברי סופרים, כי שניהם צריכים להיות נשמרים ונעשים בכל דקדוקיהם ופרטיהם. ובראותנו את כל העֲבודה הגדולה והעצומה אשר עשה מ ש ה ב„י ד ו ה ח ז ק ה" , לחדור

הישראלי , כי כלם היו במקום אחד והיה ביד הבית־דין לחזק האחדות גם על ידי התורה המעשית, ובזה תונח גם פליאת הכסף משנה : אם כן אמאי לא פליגי אמוראי אתנאי — כי באמת הסבה שאין האמורא חולק על התנא , וההבדל בינו אינו הבדל איכותי , כי אם זמני ותולדי , שעד רבי יהודה הנשיא היה עיקר הישוב הישראלי עוד בארץ הקדושה , ובבבל עוד לא נקבעו הישיבות , ועל כן כל הדברים שאמרו שוני המשנה — התנאים פשטו בכל ישראל, בשגם כי התורה יצאה אז מא"י , וקדושת המקום היתה חופפת עליה . אחרי חתימת המשנה היה עיקר הישוב בבבל , והישוב הישראלי התפוצץ ויתחלק בין א"י לבבל — ועל כן , רק כל עוד שלא נתפזרו ישראל פזור גמור, היה הרשות להאחרון לנטות מעל הראשון בהלכות היוצאות מהיקשים ומדות —הנסמכות על הכתובים— כן באר רבנו משה הדברים בהלכות ממרים, הלכה שאינה נוהגת בזמן הזה. יען כי אם נתיר הרצועה גם ב ע ת ה פ ז ו ר , אז יבא הקץ להלאום הישראלי ותורתו . — ב) לפי זה חתימת התלמוד נעשתה מאליה בהתבטלות הישיבות והתגברות הפזור. כאשר יצא לנו מכל דבור ודבור בדבריו בהקדמה . ג) כל זה רק בענינים הנסמכים על הכתובים , אבל בתקנות וגזרות וסייגים , גם בעת שהיו ישראל שרויים במקום אחד , אם פ ש ט ו ה ד ב ר י ם ב כ ל י ש ר א ל , אז דרוש הבית־דין השני להיות גדול מהראשון בחכמה ובמנין . — מעתה נראו לנו דבריו באספקלריא מאירה . רואה הוא את הדינים ובכלל התורה המעשית , לדבר המעמיד והמחזיק את העם הישראלי בעת פזורו , חושש הוא שלא תשבר המשפחה לשברים שברים , ועושה בשביל זה הבדל ופדות בין חרות ההיקש והלמוד בעת שהאומה היתה שרויה ב מ ק ו ם א ח ד ובין היותה מפוזרת — שע"י הפזור נתק הקשר הראשון , ושוב אין אנו יכולים להיות המוציאים מדעתנו — שלא יתרחב הפריץ יותר ויותר . — ובדבר טענת הקראים שלא תפול מחלוקת בהמקובל , גם כן ברורה כונת הרמב"ם שלא תפול מחלוקת באמת בעקרים , או בדברים מוסכמים, שאנו רואים נהוגים באומה מדור לדור , כמו שמביא ראיה מן האתרוג וכו׳ , אבל ישנן חלוקי דעות בפרטים וסעיפים . וזה מבואר . עוד יש לבאר הדרוש הזה ולבררו היטב , אבל כבר הארכתי יותר מדאי בהמקום הזה . והרוחנו רק לדעת, שההשקפה התולדית - הלאומית היתה להרמב"ם יסוד מוסד בהפנה היקרה הזאת , בהפך משטות הקראים ובנגוד מוחלט לבעלי הריפורמיר בדורות האחרונים שאין להם בעולמם אלא מקומם ושעתם , מבלי שים לב שתקונם הוא חרבן כל האומה והם מכים את בית ישראל לרסיסים . שפ"ר .

1) עיין הערתי הקודמת . 2) הלכות ממרים פרק ב׳ מהל״ה ג׳ ולהלן .

אל חדרי תורה, לבקר אחרי כל פרטי פרטים, לברר ולצרף וללבן כל הענינים הרבים והשונים, הננו יודעים ומרגישים את מדת אהבת־התורה אשר קננה בלבו, אהבה עזה גדולה ורחבה לאין קץ ותכלית, אהבה רבה אשר על מזבחה הקריב קרבן כליל רוחו ונשמתו ותכל נפשו אליה. רבי משה בן מימון לא היה האיש אשר המחשבות והמעשים יהיו נבדלים ונפלגים איש מאחיו. הוא היה איש שכֻּלו אמת, ולא היה בעולם דבר שנוא לו ומאוס בעיניו כהשקר והחנופה, ואי אפשר כלל להעלות על הדעת, כי רבנו משה יחשוב בלבו אחרת מאשר יקיים בפועל ומעשה. אפשר היה לו לטעות בדעותיו ולתעות במחשבותיו ורגשותיו, אך בכל אופן היו בכל עת פיו ולבו ומפעלו שוים — בלי כל אבק שקר וחנופה. בתשובותיו שהוא משיב לשואליו נראה, את חסידותו והכבוד אשר רחש לבו לתורת היהדות התלמודית, ואיך היה מדקדק בקיום כל מצוה ומצוה. ובכן ספרו הגדול „משנה תורה" הוא נאצל ממנו, חלק נפשו ותמצית רגשותיו אמונותיו ודעותיו, ואם לא נחליט כזאת והיה לנו כל החבור כחידה אחת גדולה בלי פתרונים. כמה פעמים, בהיותו מבאר דיני המצות והמנהגים הוא מסב דבריו כלפי עצמו, ואז יתרגש הלב מנעימות דבריו הפשוטים, איך יספר מנהגיו והליכותיו בקיום מצות התורה, ברוב ענין ובתמימות נעימה מעוררת לב הקורא, יספר: „ספר תורה שכתבתי אני (לקיים מצות כתבו לכם את השירה הזאת, על פי „דרשת התלמוד), רוחב כל דף ודף — ארבע אצבעות וכו' שירת הים ושירת „האזינו כיצד נכתבו וכו'. — ובשעה שהוא מספר, כי מדת „חסידים הראשונים" „בערב תשעה באב עם חשכה היתה לאכול פת חרבה במלח, לשתות קיתון של „מים בדאגה, בשממון ובבכיה", — הוא מוסיף לספר — „ומימינו לא אכלנו „תבשיל ערב תשעה באב אלא אם כן היה בשבת" — כן כונן כל מעשיו לפי מחשבות לבו. — ולבו — היה מלא אהבת התורה התלמודית ובטח דבר אמת הוא, מה שיספר עליו בן בנו כי ישיבתו במצרים היתה לו למכשול לב, כי לפי דרשת התלמוד על המקרא „לא תוסיף עוד לראותה", אסור לאיש יהודי כו'.

ארחות חייו והליכותיו כלן היו על פי התורה התלמודית, בכל דרכיו ידע אותה והוא יִשְּׁרָה ארחותיו, אשוריו תמך במעגלותיה, וממדרכיה לא נטה כמלא השערה. המעלה הרמה והנשגבה, אשר אליה נשא רבנו משה את נפשו, ותהי חזון לבו — היא להיות „תלמיד חכם", בעצם הוראתו המוסרית ועל פי מעלתו ואצילותו לפי דברי חכמי התלמוד, וכמו שיבֵאר הוא בהלכות תלמוד תורה, צריך „תלמיד־חכם" להיות כליל המעלות וחותם תָּכנית השלמות במוסר ומדות, בשנאת הבצע והתועלת לנפשו ואהבת האמת בלי כל נְטִיָּה ופְּנִיָּה 1).

אין כל ספק, כי בספרו הגדול „משנה תורה" או ה„יד החזקה"

---

1) יש להעיר, כי הרמב"ם לא רק להלכה (בפירוש המשניות בפרק ד' למסכת אבות), כי אם גם למעשה (במשנה תורה) פוסק שאסור לאדם מישראל לפרוק מעליו עול דרך ארץ, בכדי לעסוק בתורה ולהטיל עצמו על הצבור, וכה יאמר: „כל המשים לבו שיעסוק בתורה ולא יעשה „מלאכה ויתפרנס מן הצדקה — חלל את השם, ובזה את התורה וכבה מאור הדת, וגרם רעה „לעצמו ונטל חייו מן עולם הבא, לפי שאסור ליהנות מדברי תורה בעולם הזה וכו', ומביא על זה „ראיות מהמשנה והגמרא, וחותם דבריו: וסוף אדם זה שיהא מלסטם את הבריות". שפ"ר.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

הקים משה עמוד התָּוֶךְ, אשר בית התורה התלמודית נשען עליו, לחזק התורה הזאת ולבַצֵּר עֶמְדָּתָהּ. אך גם עשה אותה כלה מקשה, ודברים רבים שנאמרו בתלמוד ויש להם פתרונים שונים, ובכלל יצאו הדברים לא להלכה ולפסק דין, כי אם בדרך גלוי־דעת לבד, הקדיש הוא בקדושת הדת ומצוה ממצות התורה. כאשר עשה הרמב"ם בהלמודים העיוניים אשר בהיהדות, שקבע בה שלשה עשר עקרים שיצאו לו כהנחות — תולדות עיונו המחקרי, ולפי זה בכח החקירה בעצמה שם גבול ומעצור על דרך המחקר השכלי, כן בתורת המעשים אשר להיהדות, בחבורו הגדול — שלל ממנה כח התנועה וההתפתחות. מבלי להשגיח על הרבה דברים שבתלמוד שלא נאמרו אלא לפי תנאי זמנם ומקומם והיו רק הוראות השעה, הוא קובע אותם להלכות ופסקים עומדים וקיימים לדורי דורות. בדבר הזה הוא מתנהג במדת דין קשה יותר מחכמי התלמוד שבצרפת בעלי התוספות; כי מהם נדע, שהורו פעמים רבות לנטות מחומרות התלמוד — יען כי העמיקו בחֵקֶר הלכה וטעמי הדינים היוצאים מהתלמוד וימצאו, כי נכונו הדברים רק לשעתם ומקומם. לו באמת הגיע הספר „משנה תורה למשלה בלי מְצָרִים — כאשר נראה אז בראשית ימי הִגָּלוֹתוֹ והיה דוחק רגלי התלמוד מבתי המדרש ובתי־דינים בישראל, לו התמעט על ידו העסק בתורת התלמוד והחֵקֶר במקורות ההלכה, כאשר פחדו רבים אז, כי־אז — למרות רוח העיון השכלי והסדר ההגיוני שהכניס משה על ידי ספרו זה בתורת היהדות התלמודית — התקשה התלמוד והִתְאַבֵּן ויהי לאבן דומם בלי תנועת החיים השכליים ומזון הנפש להאומה הישראלית, והמחשבה הזאת לו קמה ותצא לפעלה כחפץ חושבה, והיתה למקור תוצאות רבות ורעות להעם והיהדות כלה.

פרק אחד עשר

רבנו משה בן מיימון (רמב"ם).

(המשך)

תוצאות רבות עלילה מספר „משנה תורה", התנגדות וערעורים על הספר הזה. רבי יוסף אבן־עקנין. הרמב"ם היה לרופא בחצר המלך, חשיבותו בתור מחבר ספרים בחכמת הרפואה, היהודים החלו שנית לעלות ירושלימה וייסדו שם ישוב מחדש, ראש הישיבה רבי שמואל בן עלי מעיר בגדד וערעוריו על הרמב"ם. ספר „מורה נבוכים" וחשיבותו וענינו, מאמר „תחית המתים" להרמב"ם, השפעת הרמב"ם על קהלות פרובינציאה, הרמב"ם היה לרופא נפ"ש השלטון אלאפדהאל (קרי: אלאפצאל), ספרו של הרמב"ם על דבר הנהגת הבריאות וארחות החיים לזכות לאריכות ימים (Makrobiotek), חיי הרמב"ם לעת זקנותו, מותו, אבל־עם ישראל על מות משה וקברו בארץ הקדושה.

(מן ד"א תתק"מ = 1180 עד ד"א תתקס"ה 1205).

הספר „משנה תורה" או ה„יד החזקה" אשר עשה „משה" לעיני

כל ישראל הרעיש את כל עולם היהדות מִקָּצֶה · דמיונו היה לחומר מַרְתִּיחַ מחולל ומוליד רגש ותנועה, רוח חדשה וחיים חדשים בבית מדרשה של תורת ישראל · לא כספר, כי אם כמעשה רב העלילה נגלתה ה„יד החזקה" לעיני כל ישראל, ובזרוע כחה משכה אבירים, ותעורר ותשפוך רוחה על רבים מתופשי התורה — ותוליד גם וִיכּוּחִים וסכסוכים בעולם היהדות · כמעט שנגלה החבור בקהל־רב, והנה נמצאו לו המון מעתיקים, אשר כתבו והעתיקוהו והפיצוהו בארצות ערב, ארץ הקדושה וכל ארצות המזרח; ויביאוהו גם לארצות המערב: אפריקה הצפונית, ספרד, פרובינציאה (צרפת הדרומית) ואיטליה · עשר שנים עברו מעת הִגָּלוֹת הספר, וכבר היה בידי מחברו לאמר מבלי גאות־לב ודברי התפארות, כי הגיע עד אפסי ארץ ויומים רחוקים 1) . „משנה התורה" היה לא לבד נקרא ומתבאר על ידי רבים מתופשי התורה מסוף עולם הישוב הישראלי ועד סופו, כי אם גם הרימוהו למעלת ספר יסוד התורה הישראלית, ויכבדוהו ויעריצוהו כספר מכתבי הקדש — כתלמוד חדש · — בן הדור ההוא מספר לנו השפעתו של הספר הגדול הזה על בני דורו ופעולתו העצומה בדברים האלה לאמר 2): עד התגלות הספר הזה (משנה התורה) בספרד היה העסק בהלכות הרב האלפסי ועוד יותר בסוגיות התלמוד ענין קשה מאד להיהודים יושבי הארץ הזאת, ויחכו רק למוצא פי הרבנים והוראותיהם בעניני אסור והיתר, כי לא היה אפשר להם למצוא הלכה ברורה לרעת מסקנות השקלא וטריא והפלפולים והוִיכּוּחִים, ומיום שנראה בגבולם הספר „משנה תורה" להרמב"ם, אשר בלשונו הצחה ומדברו הנאוה בלשון חכמים תשיב דעת, בטוב טעמו וזוהר אור תורה שלמה החופף עליו בסדריו ומערכותיו, ועל כלם בלמודי האמתיות הנצחיות ותורת מוסר השכל ויראת שמים, אשר מצאו בו, אורו עיניהם לראות את כל יקרתו וחשיבותו · אז הרבו לעשות ממנו העתקות, שמו בו כל מעינם · ונאספו נערים וזקנים להגות בו ולסַגֵּל להם את כל דבריו ולמודיו היקרים. ומני־אז רבו לומדי התורה ויודעיה, היודעים להכריע בין החכמים המִתְוַכְּחִים בהלכה ולחוות דעתם, וגם לבקר אחרי הוראות המורים ולהשגיח עליהן · — וכאשר בספרד, כן היה גם בכל ארצות הקדם, ששם היתה ידיעת התורה יותר נפרצה מאשר בספרד · כבודו ותפארתו גדלו מיום אל יום — ותהלת „המורה הגדול" התגדלה והתנשאה ביתר שאת, כאשר נתפרסמה גם צדקת משה ועלילותיו, כי הוא נאה דורש ונאה מקיים, והנה הוא כלו חותם תָּכְנִית „תלמיד חכם" בכל מעלות הרוח ובכל פניו המאירות, כפי אשר יְתָאֵר אותו לנו בספרו בהלכות תלמוד תורה · מכל עברים עטרוהו בתארי תהלה · „יחיד הדור ופלאו", „נס הרבנים", „מאיר עיני ישראל" היו מן התארים הקטנים, ושמות הכבוד היותר תדירים ורגילים אשר עטרוהו בני דורו. רק רוח זַכָּה ונפש טהורה כנפשו של רבנו

---

1) מכתב הרמב"ם לחכמי מרשיליאה. אגרות ה' עמוד ב' לרבי יוסף בן עקנין שם ט"ו ע"א, ובאגרות הרמב"ם השלם לב"ג (ליק 1860) בהמבוא.

2) אגרת רבי ששת בנבנישתי לחכמי לוניל כתב־יד אצל החכם כרמולי ובטובו נתן לו ממנו העתקה. עכ"ל הרב המחבר. בגלל היות הדברים האלה בכתב־יד לא יכלתי להביא עצם לשון המכתב רק בהעתקה מאשכנזית. שפ"ר.

משה היתה יכולה לנשוא ענן־קטרת תהלה כזאת מבלי שתזוח דעתו עליו. כי נוסף לכל מעלות רוחו היה גם האיש משה עָנָו מאד. ובכל התהלות והתשבחות האלה לא גָבַה לבו ולא רָמוּ עיניו, ויוסף ללכת בדרכו ולדרוש את האמת אשר אהב אהבה נצחת. ומאור פני משה ושם תהלתו אשר יצא בכל הארץ — מספרד — ועד הודו ומארצות פרת וחדקל עד חצי־האי ערב (תימן) הוּעֲמוּ פני יתר גדולי ישראל בדור ההוא. חכמי התורה חִכּוּ למוצא פיו בכל דבר דת ודין, הריצו אליו שאלותיהם ויציעו את כל ספקותיהם לפני „מרנא ורבנא", „מאור הגולה", „משובב נתיבות", „גודר גדר" ו„עומד בפרץ" ומחזיר את התורה ליושנה" —; באמת היה אז הרמב"ם לרַבָּם של כל בני הגולה, האב לתורה וראש בית ישראל בדור ההוא.

אך אז נמצאו גם קטני אדם אשר קנאו במשה ותהי עינם צרה ורעה בתהלתו אשר מלאה כל הארץ. הרבנים הקטנים האלה אשר נִבְּוּ מֶחפתו, התברכו לפני זה בלבבם, כי בדעתם את התלמוד ידיעה חיצונית, יודעים הם את כל ענפי התורה והחכמה, עניי הדעת אלה התעוררו מחלומם ויראו כי ערומים הם בראותם את כל תוקף מעשי משה בספרו הגדול. גם בעיר מושבו בקאהירה נמצאו מקנאים כאלה, אשר מגֵאות־לב ועניות־הדעת לא שמו עיניהם בספר „משנה תורה" לבל יאמרו בני העם, כי זקוקים הם לקבל תורתם מפי משה: כאשר יספר באחד מכתביו: „יש הנה עמי בעיר אנשים, אשר אין להם שם כלל... ומן הקנאה והתחרות לא רצו להביט ולא „לעיין בזה החבור הגדול ולא ראוהו, כדי שלא יאמרו עליהם שקבלו תועלת „בחבור פלוני" 1). אחרים היו אומרים, כי התורה התלמודית השלמה אינה נקנית כי אם בבבל, ורבנו משה, באשר לא שאב מי תורתו ממעין התורה שבבגדד אינו נחשב לבר סמכא והוראותיו אינן נחשבות למוסכמות ומקובלות 2). קטני המוח ונַנָּסֵי הרוח אלה היו אומרים, כי לא יִבָּצֵר גם מהם לחבר ספר כולל כל למודי היהדות כספר „משנה תורה" ובסדר יותר נאה ומשובח מאשר עשה משה 3). ראש המערערים האלה היה רבי שמואל בן עלי ראש הישיבה בבגדד, האיש אשר בשם „גאון יעקב" התנשא וינהג נשיאתו ברמה, ישב על קתדרא של זהב, ומשרתים חמושים שומרים לראשו סביב לו, להכות את כל איש הנועז להטיל דופי בגדולתו. האיש הרם והמתנשא הזה לא יכול נשוא גדולת איש אחר הדומה לו, ומה גם הגדול ממנו באמת לאין ערך ודמיון כלל. ראש הישיבה הזה אמר להתחרות בארז ולהקדיר פני משה, להקטין מעלתו ולמתוח חוט של חשד על ספריו. נגד המלחמה ממסתרים, שנהג ראש הישיבה היהיר בבגדד נגד הרמב"ם לא מצא החכם כלי־זיין אחרים, כי אם הבוז וההתרחקות בשאט נפש, כאשר יבוז החכם את המוני הכסילים בלבו. אך מלבד המתנגדים האלה משנאה מחמת קנאה, היו לו מתנגדים ומערערים ישרי־לב, אשר הרגישו — מבלי תת חשבון ברור לנפשם על דבר מקור ההרגש הזה וסבתו — כי השגת הרמב"ם מהיהדות התלמודית היא מולדת חוץ ולא בשר מבשרה ועצם מעצמיה, ויריחו ריח מינות גם בספר „משנה תורה", ויאמרו כי ממנו נשקפה רעה להיהדות

1) מכתב הרמב"ם לתלמידו רבי יוסף בן עקנין. 2) בהנ"ל. 3) בהנ"ל.

התמימה ולאלה אשר רק באמינתם יחיו · אמנם מה הנה הדעות מולדת־חוץ שהכנים משה להיכל היהדות וזמורת זר שהרכיב בכרם התורה התלמודית? את זאת ידעו והבינו רק אנשים מספר מטובי המשכילים; והתמימים הנבערים מכל דעת ערערו על ענינים טפלים שאינם לא מעלים ולא מורידים את קדושת הדת וירעישו עולם, כאלו היתה כל היהדות צפויה אלי סכנה רבה בגלל המנהגים הקלים האלה.

המון עם בני ישראל התרגש ויקם שאון ברחובות אלכסנדריא של מצרים, כאשר נגלה בקהל ספר „משנה תורה" ותבא להם השמועה כי נמצא שם דין מפורש, כי כל איש שקרה לו מקרה לילה אינו מחויב לטבול קודם התפלה או הקריאה. את בטול הטבילה הזאת, או גם עשות אותה לרשות ולא לחובה לא יכלו נשוא יהודי אלכסנדריא הפשוטים והתמימים, אשר מבלי משים למדו לדרכי המחמדיים שכניהם המחמירים מאד בהלכות טבילה לפני התפלה · ושם אז רב העדה הדיין רבי פנחס בן משולם צרפתי איש פרובינציאה, והוא איש ריב ובעל מחלוקת עם דיין אחר ורבי דניאל שמו, שנטה כדעותיו אחר הרמב"ם, ויתן הוא ידו לרוגנים וידרוש ברבים, כי צדקו בתלונותיהם ויחליט באחת מדרשותיו, כי אמנם כן משפט כל איש טמא במקרה לילה שלא יקרא בתורה, לא יתפלל אף לא יכנס לבית הכנסת עד באו במי מקוה וטהר. ויריץ מכתב לרבנו משה, כי „קמו כל העם מקצה מקטניהם עד גדוליהם ובאו אלי לאמר: אין אנו יכולים „לשאת עוד דבריכם שהרי אתם מתירים מה שתרצו ותאסרו מה שתחפצו, הרי „היתה מסרת לאבותינו וכו' וכו', ועכשיו התרתם להתפלל ולהכנס לבית־הכנסת „ולקרית בתורה בלא רחיצה ובלא טהרה, אם כן הוא הדת של ישראל נלך ונודיע „בפלילים וכו' . . ." — לאמר להלשין על הרמב"ם לפני ראשי מערכות השלטון המחמדי · ויוסף עוד הדיין הנזכר להרעימו במכתבו ולהשיג עליו השגות, הנותנות לנו ציור שלם, עד כמו גדלו ועצמו הדעות ההבליות, אשר קננו בלב המביטים אחרי משה בעיני קנאה ותחרות, ואיך נשתרשו אז יהודי מצרים באותן הדעות, אשר נלחם בכל עז החכם הפילוסוף אשר בצוען מצרים (Fostat) · רבי פנחס מצא עון הספר „משנה תורה": א) כי לא נזכרו בו שמות התנאים והאמוראים בעלי ההלכות, ומתוך זה „ישתכח שמם מן העולם", ב) כי לא הודיע את מקורי הפסקים אשר מהם שאב הלכות „משנה התורה", „כי יש שלומדים ואין „יודעים מה לומדים וטועים באמרי החבור, ואין יורדים לסוף דעתך (של הרמב"ם) „ומאי זה המקום המעין נובע וכו' —", ג) ועוד יותר יתרעם. כי לא הרבה הרמב"ם בספרו לזרז את הלומדים, שלא יסמכו על למוד חבורו לבדו „ולא יניחו „את הגמרא מלהתעסק בה" 1). הדברים האלה דבר ר' פנחס ברמיזה

---

1) האמת נתן להאמר שתפיסות רבי פינחס ב"ר משולם על הרמב"ם צדקו בכמה פנים, כאשר כבר עמד על זה הרב המחבר למעלה בסוף פרק עשירי ובהערתו למעלה (ע' 363 עי"ש)— סניגוריא של ר' נחמן אינה מועלת, וביותר אין טעם לדברי החכם שולמאנן בתולדתו לאמר: החכם הגדול גרעטץ חשד את רבנו ז"ל, וכן שר"ל בכרם חמד ח"ג וח"ד — אין כאן לא חשד, אך דעה ברורה שחפץ רבנו משה היה להמעיט המשא־ומתן התלמודי ולהגדיל העיון בו רק כשהענין דורש אותו, כי כה יכתוב לתלמידו רבי יוסף עקנין: „ולא תתעסק כי אם בהלכות (הרב „אלפסי) ותעריכו אותו עם החבור (משנה תורה), וכשתמצאו מחלוקת בדבר תדעו כי עיון

במכתב מלא הכנעה וכבוד להרמב"ם · — ויהי כאשר קבל רבנו משה את הספר הזה והוא אז חולה מסוכן ולא היה בו כח להשיב , וכאשר לא קבל רבי פינחס מענה , שב ויכתוב שנית להרמב"ם ויפצר בו להשיב לו על דבריו · וכאשר רפתה ממנו מחלתו , השיב להריין תשובה במכתב, אשר כלו עדות נאמנה על בר לבבו, זכות רוחו , ועל מרות הגבורה והחסד אשר נקבצו בו תמים : לזרוק מרה במעקשים הישרה, אך גם להודות על האמת ולהשיב חמה במענה רך, וכה יאמר :

„לא נתאחרתי מהשיב על כתביך הראשונים והאחרונים אלא מפני חליי ולא
„מפני דברים ששמעתי , שאיני ממקבלי לשון הרע , ואני יודע שכל דבר
„שיעתק מאיש לאיש ישתנה ויתוסף בו כמה תוספות ויותר מזה · ותודות
„לאל , אפילו שמעתי באזני וידעתי בודאי שאדם פלוני התכבד בקלוני או
„בעט בדברי אינני מרגיש ומקפיר , אלא אמחול ואסלח" ·

אחרי אשר יראה לדעת כי צדקו בו בדבר הטבילה לפני התפלה , ישים לבו להשגות עקריות על כללות חבורו , שהשיג רבי פינחס בשלשת הטענות הנזכרות למעלה ויאמר :

„היודע ער שיש לי כמו שנה וחצי שלא למדו חבורי . . . רוב התלמידים
„רצו ללמוד ההלכות של הרב (האלפסי) . . . וגם שנים שאלו ללמוד
„הגמרא ולמדתי איתם מסכתות אשר שאלו · וכי אני צויתי או עלתה
„על לבי שאשרוף כל הספרים שנעשו לפני חבורי ? והלא
„בפירוש אמרתי בתחלת חבורי שלא חברתי אותו אלא מפני קוצר הרוח
„למי שאינו יכול לרדת לעומק התלמוד ולא יבין ממנו דרכי האסור והמותר·
„ומה שאמרת על שמות החכמים , כבר הזכרתי שמות רובי החכמים תנאים
„ואמוראים בתחלת החבור (בהקדמה) — האם כן כל מי שפסק הלכות
„ועשה סלת נקיה גרם לשם שמים שיתחלל , כבר קדמוני גאונים גדולים
„שחברו חבורים ופסקו הלכות בלשון עברי ובלשון ערב בענינים ידועים ,
„אבל לפסוק הלכות בכל התלמוד ובכל דיני התורה לא קדמני
„אדם אחר רבנו הקדוש וסיעתו הקדושה" ·

אחרי כן הולך רבנו משה ומבאר, שיצא בעקבות המשנה הסותמת את ההלכה המקובלת · גם יעיר , כי מעולם לא הוציא דבר משכלו ומפלפולו ויכתוב ההלכה המחודשת הזאת כסתם משנה , „כי כל הדברים ששניתים סתם תלמוד „ערוך הוא בבבלי או בירושלמי או מספרא וספרי או משנה ערוכה או תוספתא · „ודבר שהוא מתשובות הגאונים הנני אומר בפירוש : הורו הגאונים וכו׳ , ודבר „שהוא מפלפולי הנני אומר בפירוש יראה לי" — כהנה וכהנה יוסיף רבנו משה להוציא כאור משפט ספרו הגדול 1) , יכבד בכבוד גדול את רבי פינחס איש

„התלמוד יורו אתכם, ותשתכלו ותעיינו במקומו ותמצאו האמת, ולא תכלה ותאבד זמנך בפירוש „ובמשא־ומתן" וכו׳. הרי שלדעתו הפלפול התלמוד והעיון בהמקורים, הוא על צד ההכרח. וזאת היתה עיקר תלונת רבי פינחס הצודקת בכמה וכמה פנים . ובכן הדעה הטפלה האחת של המערערים היתה,כי התרגזו והתרגשו בשביל דבר קל כטבילת בעלי קרי,אך בעיקר הענין היה מקום, בבחינה ידועה , לערעורם . שפ"ר .

1) כל מה שהבאתי בזה לא נמצא בעצם ספרו של הרב המחבר, אך רואה אני את הדברים לנחוצים לכותב תולדות הרמב"ם ודעותיו ושיטותיו על דבר התורה התלמודית . שפ"ר .

ריבו בענין הזה ויבקשהו לבל יעזוב את מצרים לשוב שנית לארצות הנוצרים, מקום אין שם מנוחה לישראל·

מעת אשר ירד משה מצרימה להשתקע בה מצאוהו פגעים רעים ומרים, כמו היתה בו יד ה׳ לנסותו אם לא ירופפו פגעיו את בטחונו באלהי מָעֻזו, ואם יקבל עליו דין שמים באהבה. חֳלִי ומַדְוֶה, מחסור ומגערת ברכושו, ומות בין בני ביתו ומשפחתו חליפות מצאו אותו ולא היה לצדיק זה מנוחה בכל אלה הימים. אך משנת תתקמ"ה החלה ההצלחה להאיר פניה אליו· בשנה ההיא נולד לו בן, שהיה שעשועו מחמל נפשו ותקותו עלי ארץ, ובאחרית הימים קמה גם תקותו זאת ונהיתה, והבן הזה היה ממלא מקום אביו החכם. גם תלמיד אהוב לו כבן יוצא חלציו בא אז לצוען מצרים להקשיב ממנו רובי תורתו וחכמתו, וירא רבנו משה את התלמיד הבא לשֵׁמַע חכמתו מארץ מרחק כי ברכה בו ויאהבהו כאהבת אב את בנו· — כי אחרי מות אשתו הראשונה התחתן הרמב"ם את איש שוע ונשוא־פנים בצוען־מצרים ושמו אַבּוּל־מַאַלִי סופר איש סוד לאחת המלכות מנשי השלטון הגדול במצרים סאלאדין, אם השלטון אַלְ־פָּדָהאֵל (אל־פצאל) — את בת האיש הזה נשא הרמב"ם לאשה, ותלד לו את בנו אברהם, אשר היה לשעשועים ומשיב נפש רבנו משה לעת זקנתו בחכמתו ומדותיו (כאשר עוד נדבר עליו בחלק הזה ובחלק הבא בספרנו· שפ"ר)· — ואבול־מאאלי חותנו לקח לו לאשה את אחות הרמב"ם חתנו 1)· תלמידו של הרמב"ם היה מסוג האנשים שזכו לשם גדול לא כפי מעשיהם ומפעליהם, כי אם מהתחברותם אל האיש הגדול מופת הדור, וכבודו היה חופף עליהם· התלמיד הזה הוא רבי יוסף בן יהודה אבן־עקנין (או עכנין. שפ"ר) או בשמו הארוך בערבית: יוסוף־אבן־יחייא אבן־שימון אלסַבאטי אל־מאגהרעבי (נולד לערך שנת תתק"כ—מת תתקפ"ו) 2).

רבי יוסף עקנין כאשר יוכיח עליו שמו הערבי נולד בעיר סאבטא היא ציאוטה, אשר על מבואות ים התיכון (הגדול) בארץ מאגהרעב (אפריקה הצפונית) בעצם ימי השמד שגזר עבדול־מומען האלמוהאדי, הימים הרעים אשר עליהם ידבר הרמב"ם באגרותיו 3): ובכן מיום הולדו נשא עליו רבי יוסף עקנין מסוה דת האישלם, ובכל זה ידע ללמד דעת ידיעה שלמה מלבד חכמת הרפואה וחכמת השעורים גם את הלשון העברית ומליצתה ואת התורה והתלמוד· רבי יוסף בן יהודה עקנין לא היה איש כביר רוח, הורה והוגה דעות מלבו, כי אם לבו היה פתוח לחכמה ומדעים; ברוח בינתו היה משתוקק תמיד בדעת וחכמת האמת· גם הוא נמלט מתוך ההפכה, ממדינות פ֗ים וירד מצרימה להיות יהודי לעיני השמש וישב באלכסנדריא, מהעיר הזאת אמר לבא בכתובים עם הרמב"ם, אשר כבר

---

1) מונק Notice sur Joseph. b. Jehuda. על דבר שנת הולדת רבי אברהם בן הרמב"ם, עיין מאור עינים לרבי עזריה מן האדומים סוף פרק כ"ה.

2) על דבר רבי יוסף עקנין, עיין מונק בהנ"ל, ועוד נשארו עוללות ונתבארו בהריאל־ענציקלופידיה לערש וגרובער כרך ב׳ ערך עקנין, ובמאמר גייבויער להירחון של פראנקל וגראֶטץ 1870 מעמוד 348 והלאה, ושם מוכיח החכם הנ"ל, כי היו שני חכמים בשם רבי יוסף עקנין·

3) אגרת הרמב"ם אל אבן־עקנין דף י׳ עמוד ב׳.

יצא אז שם תהלתו בכל הארץ וישלח אליו שיריו ופיוטיו, אשר מצאו חן בעיני הרמב"ם, לא על פי טוב טעמם ורוח השיר אשר מצא בם, כי אם מהיותם מביעים רגשות נפש שוקקה לקנות חכמה ודעת, ויקרא אותו לבוא אליו לצוען מצרים. בשנת התקמ"ה בא רבי יוסף עקנין לצוען מצרים (פוסטאט), ויקרא עמו הרמב"ם מחכמות הלמודיות, התכונה וההגיון, ואחרי עמדו לפני משה כשנה תמימה ויקבל ממנו גם יסודות תורת היהדות כפי השגתו הבהירה של הרמב"ם יצא לשבת באחלב (ארם צובא — אלעפפא), ויעסוק שם במלאכת הרפואה, ויקח לו לאשה את בת אבול-אלה, סופר־איש־סודו של השלטון עמאד-עדין. אך ימים מועטים היו ימי שבת הר"י עקנין בסוד רבנו משה, ובמשך הזמן הקצר הזה נקשרו נפשות הרב והתלמיד באהבה רבה ונצחת אשר התנחלה אחרי כן גם לבניהם אחריהם ועל בני משפחתם. התלמיד ראה פני רבו כראות פני אלהים, ומוראו — יראת הכבוד — היה עליו, כמורא שמים, והרב אהבהו גם הוא אהבת נפש, ויקרא לו בני, וידבר אליו בכל לשונות של חבה 1).

רק אחר עבור עשרים שנה לשבת הרמב"ם במצרים, קנה לו שם בין בני־מרום עם־הארץ כרופא מומחה וגדולי המלכות החלו לדרוש עצתו, תחת אשר עד הימים ההם היו רק מעטים, אשר שחרו עצתו. אמנם כן לא היה גם אחרי כן לרופא נפש השלטון סאלאדין, כי היה המושל הזה טרוד מאד במלחמותיו באנשי חרמו בעלי־ברית נורידדין והנוצרים נוסעי־הצלב, ויעברו עליו שנים רבות, והוא לא שב לקרית מלכותו — קאהירא; אך החן והחסד אשר הטה אליו המשנה למלך, שר־השרים אל-פצאל היקר באדם 2), שעליו אמר אחד מבני הדור, כי הוא „כלו שכל ורגש לב", היו לרבי משה בן מיימון יקרים ושקולים כחסדי המלך בכבודו ובעצמו. הוויזיר הגדול אל-פדהאל נשא

1) לתשלום תולדות רבי יוסף עקנין יש להוסיף איזה פרטים, ברשות רבו הרמב"ם פתח בית המדרש בבגדד ללמד תורה וחכמה, ובשביל זה מכנהו הרמב"ם בשם „ראש הסדר" — זכר לריש סדרא שבבבל. בארם־צובא מצא אותו רבי יהודה אלחריזי המליץ הנוסע, ומפליג בשבחו לאמר: מלבד נועם מדות קהליה (קהלת ארם־צובא) וחמודות אציליה, בא אליה זה שלשים שנה... החכם רבי יוסף המערבי... הוא ים התעודות, לו בכל חכמה עשר ידות, חכמתו כקהלת, ושכלו כגחלת וכו'. רבי יוסף עקנין מלבד עסקו בתורה וחכמה והתפרנסו מחכמת הרפואה, שלח במסחר ידו ויצליח והעשיר עושר גדול וישב ישיבת קבע בבגדד, ויהי רופא נפש הנסיך הגדול בן־סאלאדין. סופרי הערביים המרבים בשבחו המה: אלקיפטי שחבר ספר תולדות החכמים ואבולפארדאי. הספרים שחבר נודעו לנו רק בשמותיהם והם: „רפואת הנפשות", לפי עדות מונק נמצא בהבודליאנה פירוש על שיר השירים ממנו, עוד יביא אלחריזי דברים מספרו שלא הגיע לנו — ובדפוס לא נמצא ממנו כי אם פרק אחד מספרו הגדול „מרפא הנפשות" (בספר דברי חפץ לעדעלמאנן), והמכתב אשר כתב אל הרמב"ם בדרך מליצה וחידות (באגרות הרמב"ם). שפ"ר.

2) בן הדור הסופר הערבי אלקיפטי אומר בפירוש, כי הוויזיר הגדול אל-פצאל הרים בכבוד את הרמב"ם ויתמכהו (תאריך אלחוכמה = תולדות החכמים — אצל קאזירי (Bibliotheca Arab co—hispana I, 293—294), וקבע לו פרס ותמיכח, וכה יאמר: Alfabhel—tanta eum (Maimonidem) complexus est benevolentia, ut annuum illi congiarium constitue it,

ראש הרמב"ם וירוממהו בקהל ראשי הרופאים המהוללים, ויקצוב לו פרס מאוצר המלכות וינטלו וינשאו ככל אשר השיגה ידו הגדולה. ראו זאת כל שרי המלוכה וכל יתר בני־מרום עם־הארץ, ויחלו גם הם לשחר עצתו. ויהי רבנו משה מצליח במעשיו — ברפואת חוליו, וירבו החולים השוקדים על פתחי ביתו עדי כמעט שלא מצא לו עת לעסיק בתורה ובחכמה. כי גם מלאכת הרפואה היתה לו לחכמה ולא למלאכה, ולא כתב מעולם רשימת סממנים לחולה, מבלי אשר הביא לה ראיות מספרי החכמים, אבות חכמת הרפואה וגדוליה 1). בחכמת הרפואה היה דרכו כדרך למודו בחכמת התלמוד: עָרַך וסִדֵּר, צֵרֵף וזִקֵּק והביא ליד שיטה ערוכה את כל דעות אבות החכמה הזאת שקדמוהו, בֵּרֵר ולִבֵּן את המאמרים המדעים ויוציא מהם עקרים ויסודות ויכלל כללים, ויפָרֵש כל הדבר הקשה, מבלי להוסיף דבר מדעתו או להמציא תרופה חדשה, שלא נעשו בה נסיונות ובחינות עד ימיו. — בדרך הספר הזה מפָרֵש ומבָאֵר את ספרי חכמי הרפואה, אשר דבריהם היו כדברי האורים בימי הבינים, וביחוד את ספרי גלינוס — לאמר קצרם, בֵּאֲרָם ויוציא תמציתם פסקים להלכה בעבודת הרפואה. אבל לא חִדֵּשׁ דבר ולא שִׁנָּה דבר מדבריהם. כדרכו בהֲוַיּוֹת התלמוד — היה דרכו בהֲוַיּוֹת גלינוס ויתר גאוני חכמת הרפואה — דרך הצֵרוף והבֵּרור לברר המשא־ומתן בצֵרוף הדברים הסתומים ולהוציא פסקי דינים. הצביון הזה — נושא עליו גם ספרו „פרקי משה" שהם פתגמים־פסקים בהלכות הרפואה (Aphorismi medici) 2).

---

1) ואלה הם דברי הרמב"ם בעצמו במכתבו אל ר' יוסף אבן־עקנין (הוצאת מונק Notice sur Joseph etc.): „ואודיעך כי נתפרסם שמי מאד ברפואה בין הגדולים, כמו ראש השופט הגדול (le Khadi alkodhat)„ והמנהיגים, ובחצר אל־פאצל (אל־פרהאל Al-Fadhal) וזולתם משרי המדינה" וכו'. ודברי הסופר הערבי אבן־אבי־אוסאיביה (Jbn-Abi-Osaibija), אינם מדוקדקים, כי הוא יאמר אשר בן־מימון היה רופא המלך סאלאדין בעצמו ולא רופא המשנה אל־פצאל, וכה יאמר (בתרגום לצרפתית אצל De Sacy בספרו על עבדאל־לאטיף עמוד 490): Le Sultan Melik Alnaser Salaheddin en faisait grand cas et se Servait de lui pour Medecin.

מזה נראה שעד הימים ההם עוד לא נתפרסם שם הרמב"ם בתור רופא מומחה לרבים, ואך מני־אז החלה הצלחתו גם בפנה זאת בתור רופא בעל־שם, אשר רבים וגדולים ידרשו לעצתו. המכתב הזה אף שנמצא בו זמן כתיבתו כ"ח מרחשון אלף תק"ג לשטרות, שהיא ד"א תתקנ"ב ליצירה, אך הזמן הזה הוא משובש בלי ספק, כי נכתב לפני גמר חבור המורה (בהמכתב להר"י עקנין יאמר הרמב"ם. . וכבר הגיע לידך מספר המורה ששה קונטרסים אשר קבלתים מאיש אחר, והנני שולח לך תשלום החלק הראשון וכו', ושם יאמר עוד: כי אחבר קונטרס וכו'. שפ"ר) ורק במאמר „תחית המתים" שנתחבר בשנת אלף תק"ב לשטרות—ד"א תתק"נ ידבר מהמורה כספר שכבר נגמר. ובכן יצא לנו, כי בן־מיימון עלה לגדולה בתור רופא המשנה בין שנת ד"א תתקמ"ו, השנה אשר בה יצא ממנו תלמידו רבי יוסף עקנין, ושנת ד"א תתקמ"ט — השנה אשר בה נכתב המכתב שאנו דנין עליו בזה.

2) מעמד מבטו של בן־מימון על חכמת הרפואה מבאר לנו הוא בעצמו במכתבו אל תלמידו רבי יוסף עקנין באמרו: „לא אוכל לקרוא בספרי הרפואה כפי הצריך, ואתה ידעת אורך „המלאכה הזאת וקושיה אצל כל מי שיש לו יראת השם ואוהב אמת, ולא ירצה לאמר דבר אם „לא יביא ראיה, ואנה נאמרו הדברים וההקשים עליהם" (אנכי כותב הדברים בעברית בעצם דברי הרמב"ם במכתבו לתלמידו, ובספרו של המחבר הדברים נאמרים צרפתית, לקוחים מספרו של מונק Notice sur Jehuda שפ"ר). בין דברי המרבה להטיל דופי בהרמב"ם, הערבי אלקיפטי —

שהם כלם רק הלכות מסודרות וראשי פרקים מתורות חכמת הרפואה שהנחילו אחריהם גדולי רופאי יון וערב — על פי דרכו בספר „מ ש נ ה ת ו ר ה" ערך גם בחכמת הרפואה ספר שלחן־ערוך — ספר ת ו ר ת ה ר פ ו א ו ת ·

ובכל אשר לא היה ב ן ־ מ י י מ ו ן מפלם נתיבות חדשות, יצא לו שם גדול כרופא מומחה לרבים בספריו בחכמת הרפואה · הרופא המהולל והמלומד בספרי חקר־אלוה הערבי ע ב ד ל ־ ל א ט י ף מ ב ג ד ד, שהיה חשוב מאד בעיני השלטון ס א ל א ד י ן, הודה כי תשוקתו לנסוע לקאהירא הוא מחפצו להכיר פנים אל פנים שלשה חכמים ידועים, ואחד מהם הוא מ ש ה ב ן מ י י מ ו ן 1) אבי הסופר הגדול להערביים א ב ן ־ א ב ו ־ א ו ס א י ב י ה היה מתהלל כי הוא היה תלמידו של ב ן ־ מ י י מ ו ן בחכמת הרפואה 2) · המשורר והשופט (קאדי) א ל ־ ס א י י ד א ב ן ־ ס י נ ה א ל מ ו ך ענד זר־תהלה לראש ב ן ־ מ י י מ ו ן בשיר־תהלה, וירים מעלתו על מעלת אבי חכמת הרפואה ג ל י נ ו ס לאמר: ג ל י נ ו ס ירפא רק את גוף בני האדם, ו ב ן ־ מ י י מ ו ן רפא ירפא את הרוח והגו כאחד 3) — מחלת הבערות ומשובת הכלי שוא · ותהלת ב ן ־ מ י י מ ו ן פרצה בכל הארץ, ותגיע גם לאזני מלכי הנוצרים שנמצאו אז בארצות הקדם לרגלי מסע־הצלב השלישי · ומלך בריטניה ר י כ א ר ד ל ב ה א ר י ה, אשר היה הראש

האומר: כי בן־מיימון היה רופא ככל רופאי זמנו, ובין התפלה הנפרזה של א ב ן ־ א ו ס א י ב י ה, האומר: כי היה הראשון ברופאי הזמן ההוא, כן בחכמת הרפואה התוריית וכן בהמעשית: Ce saraut et tenait de premier rang parmi les medecins de son temps, pour la thèorie et la pratique de son art— , האמת היא — כאשר ברוב הפעמים — באמצע — הרמב"ם היה חכם תורני — בחכמת הרפואה ולא הכם בעל נסיון — בעל סברא ולא בעל מעשה, עכ"ל הרב המחבר ·

בעודני כותב הטורים האלה, והנה בא לידי מאמר הד"ר קאָוונער בהמליץ (תרנ"ד) מגליון 118 עד גליון 132. מביא הוא את ספרי שטיינשניידער וכרמולי, ועוד אחרים שדברו בהנושא הזה — ובהיותו מ ע ל י ם ע י ן מדברי מ ח ב ר נ ו — הוא בא גם כן לידי מסקנא זאת: כי היה הרמב"ם רק ב ק י בספרי רפואות ולא ח ר י ף ו מ ח ד ש — מספרי ה ר מ ב "ם בחכמת הרפואה שנדפסו והיו למראה עיני, הם: א) „פרקי משה" המובא בפנים — בערבית מתורגם עברית מאת נ ת ן ה מ א י ת י לבוב 1834 · יצא לאור ברומית לראשונה בבולוניה 1489 ואחר כך איזו פעמים · ב) מאמר „הנהגת הבריאות" או „ארחות חיים" לאריכות ימים (De regimine sanitatis) מכתב למגינו א ל פ ד ה א ל או א ל פ צ א ל המשנה למלך סאלאדין, והוא מתורגם גם לרומית ואשכנזית · ג) „תחבולות לנשיכות בעלי־חיים ארסיים" הועתק לעברית על ידי רבי משה אבן־תבון, לצרפתית על ידי החכם ד"ר י. מ. ראבינאוויץ, ולאשכנזית על ידי שטיינשניידער בספר העתי להחכם ווירכאָוו Archiv, etc. , ד) על דבר המאכלות האסורות — על פי דרכו בפ"ד מהלכות דעות, מתורגם לרומית — · ה) ספר „הנמצא" נדפס בסוף המחברת „אמרות טהורות" מאת אברהם חיון ושמואל די־וויראש, שאלוניקי שנת שנ"ו ·

הספרים אשר בכ"י רבים הנה ומקצתם כבר נעתקו לעברית ולרומית, מהם הכי נכבד לדברי גדולי הרופאים התורנים, הספר על דבר סבות המחלות ואותותיהן · פה אין המקום להאריך הדבור בזה וגם אין מתכלית הספר הזה לדבר על הרמב"ם בפרטי פרטים במקצוע פעולתו בחכמה שלא נראה ממנה השפעה ישרה על התפתחות היהדות. ראשי המדברים בענין זה מחכמי אומות העולם: וויסטענפעלד האשכנזי ולעקרערק הצרפתי, ומחכמי ישראל: שטיינשניירער וכרמולי · תמצית דבריהם יביא הד"ר קאָוונער בהמאמר הנ"ל, אך, כמו שאמרתי למעלה, מעלים עין מדברי הרב המחבר · שפ"ר ·

1) De-Sa y ibid. p. 468. 2) Munk ibid. p. 30. 3) ibid. p. 29.

והראשון בהמלכים נוסעי־הצלב, קרא לו להיות רופא נפשו, ויאמר לכבדהו ולתת לו משכרת כיד המלך. אך הרמב"ם לא נאות לו ולא קבל את המשרה 1).

ומגיניו ואנשי חסדו, ראש השופטים והוויזיר הגדול אל־פדהאל (אלפצאל) הוציאו כאור משפטו ויזכוהו בעמדו לפניהם לדין בדין־נפשות חמור וקשה מאד בימים ההם. ימי ממשלת האמונה והדת בכל מרחבי הדינים הנימוסיים והמדיניים, וגם שופטים בעלי מדת החסד נוצרים ומושלמים לא היו מזכים את הנדון, כי אם חייבו אותו שופטי האמונה משפט מות כדת הימים ההם. זה האיש אבול־ערב־אבן־מאישה, איש המערב (מאגהרעב) הערבי המלמד בלמודי הדת והמליץ, אשר עמד לימין בית מיימון ומשה בנו בהיותם צפוים אלי־חרב המשפט בכפים, כאשר האשימו אותם, כי נושאים הם מסוה אמונת מחמד על פניהם ובסתר אהלם המה יהודים נאמנים, ובחסדו נצולו כל בני המשפחה הזאת, בא מאפריקה למצרים ויכר את משה ויראהו והנה האנוס המחמדי מלפנים הוא יהודי שומר אמונים, ומורה תורת־אל וחקותיה לקהלת ישראל במצרים, ותגבר עליו יד הקנאה, וויעיד אותו למשפט, כדין האיש שהיה במספר ימים לבעל־דת האישלם, ועתה בגד באמונתו וחזר לסורו להיות יהודי. והחטא הזה הוא חטא משפט מות על פי תורת האישלם. אך אל־פדהאל (אלפצאל) הוויזיר הגדול, אשר היה ראש בית־דין במשפט הזה, הוציא לצדק משפטו ויאמר: הדת שאנו מרכיבים לראש אנשים בכפיה ואונס אין כח קדושתה יפה להיות חלה על הנאנס להחשב כבן־הדת הזאת — ובכן נקי בן־מיימון מאשמת בגידה בדת אמוני מחמד (הדבר הזה היה בשנת ד"א תתקמ"ז) 2). בהיותו אהוב להוויזיר אל־פדהאל (אלפצאל) היה הרמב"ם לראש ולנגיד כל קהלות ישראל במצרים 3), ונראה הדבר, כי מלא את מקום שררותו של רבי נתנאל (היבאת־אלה), ומשרת הנגידות התנחלה מהרמב"ם לבנו ולבן בנו. ברור הדבר, כי כהן רבנו משה במשמרת הרבנות והנגידות רק לשם עבודת הקדש בלי קבלת פרס, כי הלא כמה פעמים בכל מקום שיתגלגל הדבור, מאריך הוא להוכיח, כי מגונה הדבר ואסור באסור חמור לקבל פרס בעד רבנות והוראה ולעשות התורה קרדום לחפר בה 4). בעלותו למעלה גדולה במעלות המשרה המדינית לא היה משתמש במעמדו לטובתו, כי

---

1) אלקיפטי מודיע: et Francorum regis Ascaloniae ipsum (M.) maximo optantis medicus electus est, quod tamen munus et honorum omnino recusavit, לאמר: מלך הפראנקים באשקלון גם הוא הביע גודל חפצו לבחרהו (את בן־מיימון) לרופא, והוא השיב את החפץ (מאן) ולא קבל המשרה הכבודה הזאת. מלך הפראנקים באשקלון לא היה אחר, כי אם ריכארד לב־האריה, אשר שב ובנה את אשקלון ויבצרה, ויאמר להתחזק בה ומשם להתגרות בסאלאדין ולעלות על ירושלים.

2) אלקיפטי בספרו הנ"ל יודיע, כי האשמה הזאת התעוררה על משה, והוא אז בסוף ימיו, אך לפי דברת דזיהיבי (Dschebi) אצל מונק בכה"ע Archiv. Jsraelites לשנת 1851 עמוד 329 מגביל זמן המעשה להשנה הרשומה בפנים. בכל אופן אין להחליף דבר המשפט הזה מספור הדבר: שעמדו עליו מוסרים להרגהו, כאשר יתאונן במכתבו לרבי יפת בעכו (ע' למעלה עמוד 338) המוסב בכל אופן על זמן מוקדם מאד.

3) בשם „ראש" (רייש) יקראוהו כל סופרי ערב אשר יזכירוהו.

4) עיין פי' המשנה על מסכת אבות פרק ד' ומשנה תורה הלכות תלמוד תורה הלכה כ"ט.

אם לטובת אחיו בני עמו ולרומם כבוד התורה · כן נדע כי בכח משרתו והיותו קרוב למערכת המלוכה במצרים הצליח להסיר עקת אויב מעל אחיו בני עמו אשר בתימן · — בימים ההם והגבור והנאור והכביר ס א ל א ד י ן לכד את ירושלים עיר הקדש ויקרע אותה מיד הנוצרים אשר החזיקו בימי מאה שנה (בחדש אקטאבר 1187 = ד״א תתקמ״ז) וכמעט באה העיר תחת יד ממשלתו, ויתן רשות להיהודים לשוב ירושלימה ולהֵאָחֵז בה, ואז: „מ כ ל ע ב ר י ם נ ה ר ו ה ב נ י ם א ל ה ו ר ת ם ה א ב ל ה״ 1) · וישנה השערה קרובה לוַדַאי, כי מידי מ ש ה ודברו

---

1) תתכמוני שער כ״ט. והנה לספור הדברים בהתחכמוני יש חפץ גדול לבעל בינה־לעתים ולכן הנני שם אותו בזה לפני הקוראים: — חאן מלא שברון לב ודאבון נפש המה דבריו לפני שבע מאות שנה על בני ירושלים אשר זה מקרוב באו לשבת בהעיר בחסדי סאלאדין — הקורא את דברי רבי יהודה אלחריזי, כקורא דבר רבנו עובדיה מברטנורה, הרדב״ז ומהר״ל בן חביב והר״י קארו ואחרים כשלש מאות שנה ויותר, ישתומם על הדברים הנשמעים מפי אבות התורה והדעת נוחי נפש בימים ההם המתאמתים להמעשים הנעשים בתוככי ירושלים גם בזמן הזה — ואלה הם דברי האלחריזי:

„ראיתי לְעֻמָתִי איש מבני העיר · ויאמר לי אחשוב כי אתה מקצה
„גליות, ומארצות נכריות · אמרתי כן הדבר, ועתה רצוני לשאול דבר
„ממך · אמר לי הנני עמך, שאל ואגידה לך · אמרתי לו מתי באו
„היהודים לעיר הזאת, אמר לי מיום לכדוה ישמעאלים, שכנוה
„ישראלים · אמרתי ואיך היתה סבת ביאתכם אל המקום הזה, אמר
„כי האל קנא לשמו, ויחמול על עמו, ויאמר לא טוב היות לבדד
„היכל קדשי קדשים, ובני יעקב משם גרושים, פן יאמרו הגוים
„בקנאה, זנח האל בנו בכורו בשנאה, והרים בן הגרושה למעלת
„הנשואה, ולא יוכל לבַכֵּר את בן האהובה על פני בן השנואה, ויער
„אלהים את רוח מלך ישמעאלים בשנת א ר ב ע ת א ל פ י ם ו ת ש ע
„מ א ו ת ו ח מ ש י ם ל י צ י ר ה, ונחה עליו רוח עצה וגבורה, ויעל
„הוא וכל חילו ממצרים, ויצר על ירושלים, ויתנה ה׳ בידו ויצו
„להעביר קול בכל עיר, אל כל רב וצעיר, לאמר דברו על לב
„ירושלים, לבוא אליה כל הרוצה מזרע אפרים, אשר ישאר מאשור
„וממצרים, והנדחים בקצה השמים · ויתקבצו מכל פאה אליה, וחנו
„בגבוליה, ואנחנו עתה יושבים בצל השלוה הנמתקת, אם לא תהיה
„נעתקת ונתקת, כי אנחנו יראים לרוע המעשים הנעשים בה, ומן
„החמס והרשע אשר בקרבה, ו א ש ה ש נ א ה ו ה מ ח ל ו ק ת, אשר
„בה דולקת, ולבית שוכניה חולקת, כ י כ ל ם ה ם ר א ש י ם,
„ואכזרים קשים, וכל איש יבקש רעת חברו, האב שונא לבנו בכורו,
„והבן להורו, הבנים מלקטים עצים, והאבות להבעיר האש רצים,
„וכל המעשים בלבבות שנים, ואין בהם עושים לשם שמים, ובכל יום
„ירבו מריבות ומחלוקת, וכל הלבבות נחלקות, עד קראתי שם העיר
„סלע המחלוקת, והראשים הממונים עליהם, נושכים בשניהם, הראש

טוב על אחיו לפני אדונו ומלכו, עשה סאלאדין את הדבר הגדול אשר היה לאות רוחו הנדיבה ומדת החסד והסבלנות אשר נוספה בו · עוד זאת עשה, כי השתדל לזַכּות את אחיו בני בריתו הרבנים אשר במצרים בזכיות אזרח, כי תותיר המלכות אותם לטובה על הקראים; לחַזֵּק עֶמְדָתָם במלכות וחצר השלטון, ולדחוק מעט מעט את רגל הקראים, תחת אשר לפנים היו הם — הקראים — הקרובים למלכות; גם החזיר רבים מהם לתורת הרבנים, הדבר אשר נחשב בעיני בני־דורו ודורות הבאים לו לצדקה גדולה 1) ·

אמנם כן, כמקרה כל בני המעלה קרה גם את בן־מיימון: כאשר הצליח במעשיו, ויעלה מגדולה לגדולה, כן רָבו משנאיו ומקנאיו, ומכלם קִנֵּא בו ביותר ויחפש עליו תנואות, רבי שמואל בן עלי ראש ישיבה בבגדד; כל כבוד שנעשה להרמב"ם חשב לו בן־עלי לפגם בכבודו, ובכל עת מצוא, בקש וימצא תואנה להקטין מעלת הרמב"ם ולתת כבודו לשמצה · ראש הישיבה בבגדד ומתי־סודו התלחשו על בן־מיימון כי הוא מקטני־אמונה, כי לא נאמנה רוחו את התלמוד, וכלאחר יד הפיצו בין העם שמועות ודבות רעות; שגיאות אחדות שנמצאו בספר פירוש המשנה, שחבר הרמב"ם בימי בחרותו, נתנו להם להעביר קול במחנה ישראל, כי זה האיש משה — הוא חכם שאין בו דעה בחכמת התלמוד ובין המורים התלמודיים בני־סמכא לא יִמָּנֶה · והאנשים אשר הביטו אחרי משה, היו, לפי דבריו במכתבו אל תלמידו המובהק רבי יוסף בן עקנין, מאלה אשר כל צדקתם — עשית המצות המעשיות והבריחה מן העברות הגדולות בעיני המון העם, „אמנם המדות הטובות לא יחשבו לחיוב", ובכן מזלזלים המה בחובות הלבבות ורחוקים הם מן הענוה ואהבת הבריות, כי לדעתם אין להדברים האלה ענף ושרש בהדת · — ויהי כאשר זרע־הדעת אשר זרע הרמב"ם החל גם להוציא פריו — ובין פרי־תהלה היו גם כן דעות מתנגדות להיהדות המקובלת ורוח העת ההיא, מצאו בעלי דינו — רבי שמואל בן עלי

„אחר יפנה להזיק לאחר, והאחר בנגדו, וכל אחד לחברו בצנינים
„בצדו, ויש עוד ביניהם מסיתים ומדיחים, ומפרידים בין אחים, זה
„יפרוש רשתו, ותשב באיתן קשתו, ועל כן נערוך לאל תפלתנו,
„לכלות הקוצים מבינותינו, ותשועתו עין בעין נחזה, ויסר מעליני
„רק את המות הזה" ·

להעיר על דברי הרב המחבר ורבי יהודה אלחריזי, הוא על דבר חלוף הזמנים שבפנים (1187 = ד"א תתקמ"ז) ואשר בהתחכמוני (ארבעת אלפים ותשע מאות וחמשים) הדבר הזה צריך עיון, מפני, שמדברי הימים נדע כי ירושלים נכבשה לפני סאלאדין, אחרי הכותו את חיל הנוצרים הפראנקים על בקעת טבריה בשנת 1187. ואולי עוד עברו שנים אחדות טרם נתן סאלאדין הרשיון ליהודים לשבת בירושלים, מיראתו את הנוצרים שהיו עוד סמוכים ונראים לירושלים, והעיר יפו עוד נמצאה בידיהם. וצ"ע. שפ"ר.

1) מכתב הרמב"ן לרבני צרפת בדבר המחלוקת על ספרי המורה והמדע. עכ"ל הרב המחבר. וראיתי גם בזה להביא דברי הרמב"ן במה שנוגע לדברי המחבר בפנים, לאמר: „מי נתן „הבייתוסים (הקראים) לשוסים, הלא הרב ז"ל כי ה' עמו, והוביש רוכבי סוסים, והוציא אדיריהם „מחצר מלך מצרים, מפחדו יגורו, ומשאתו חרדים, ורבים מעמי הארץ מתיהדים, כי נפל פחד „הרב עליהם, ונתחזק מוראו על כלם . . .". שפ"ר.

וחבריו בבגדר — מקום לגנבות חובם, וישתמשו בהדעות הנפסרות שהחזיקו בהם אחדים מהנוטים אחרי הרמב"ם להפיל אור פניו, לגלות פנים גם בתורתו שלא כהלכה, למען הורד כבודו בעיני בני דורו.

בימים ההם קמו בדמשק ובתימן מורי תורה ויוציאו דעות ועקרים מדבריו, דעות שהוא בעצמו לא הכיר אותן למסכימות אל דעותיו ואמונותיו. יען, כמו שאמרנו למעלה, כי הרבה הרמב"ם לבָאֵר את תחית המתים בעולם הבא — שהוא עולם הנשמות, לפי דעתו, בעולם שכלו חיים וכלו טוב — מקום משכן הנשמות, אחרי אשר תשובנה הגְוִיות אל עָפְרָן, ויזכיר את עיקר תחית המתים לגופות רק בדרך העברה, הוציאו הנוטים אחריו משפט, כי אמונת תחית־המתים המקובלת בישראל רופפה בידו וילמדו ברבים, כי במות האדם תמות הגויה ותהיה לעפר כשהיתה, והרוח תעלה אל אלהים לחזות בנועם לראות חיים בעולם הנשמות. הלמודים האלה סותרים כמה מאמרים מפורשים בתלמוד, וירגיזו לב רבים מאמוני התורה המקובלת, וכן נשאל בן־מיימון לגלות מפורש את דעתו בדבר אמונת תחית המתים. — וישב רבנו משה תשובה לאמר: מחזיק הִנֵהו בדעתו המבוארת בפירוש המשנה בפרק עשירי למס' סנהדרין (חלק), כי אמנם כן תחית המתים הוא עיקר מעיקרי האמונה. אמנם: „אלה האנשים אשר ישובו נפשותם לגופות ההם יאכלו ישתו ישגלו ויולידו וימותו" — יען כי לא יְצֻוִּר הדבר שיברא ה' איש עם כלים — אברים לעשית צרכי החיים לבטלה. ובכן תחית המתים, בכל היות עיקר באמונה אינה התכלית האחרונה — והחיים שאין אחריהם מות — הם חיי העולם הבא — בעולם הנשמות שאין בו אכילה ושתיה וכו' כי אם ההנאה מזיו השכינה, לאמר ההשגה העליונה — ומאחר שהגוף בכללו הוא כלי לנפש לעשות בו כל הפעולות שלא תהיינה עוד בעולם הבא, אם כן הוא כלו לבטלה 1). את דעתו זאת הוא מְחַזֵּק מדברי כתבי־הקדש וחכמי התלמוד. ובעת ההיא נשאל גם איש ריבו של בן־מיימון ראש הישיבה מעיר בגדר מיהודי תימן לחוות דעתו גם הוא על דבר האמונה בתחית המתים, ויכתוב גם הוא מאמר גדול בנושא הזה, ויאמר להוכיח חכמתו נגד חכמת הרמב"ם הרבה לדבר גם הוא בלשון פילוסופי ערב הקדמונים הם המדברים—המעתזליים, וכל דבריו מתובלים בהפילוסופיה העתיקה הזאת שכבר נתבטלה בימים ההם, ועברה מעולם הוגי דעות. שוב נשאל הרמב"ם מאת יהודי בגדר על דבר ההליכה בספינה על נהר גדול — חדקל או פרת ביום השבת והורה להיתר — גם במקום הזה מצא ראש הישיבה היהיר מקום לתפוש את הרמב"ם, ערך אליו מכתב, מלא דברי תהלות ותשבחות, משוחים בשמן החנופה ותוכם פתיחות ודברים בוטים כמדקרות חרב, לאמר, כי לא ידע הרמב"ם צורת ההלכה בדבר תחומין בשבת אם הם מדאורייתא או מדרבנן, ולכפר פניו הוא אומר, כי לא ירע בעיניו אם יגלו לו שגיאותיו, כי גם הנביאים והחכמים הגדולים שגו לפעמים במשפטם, „ואמר הנביא ע"ה שגיאות מי יבין". — ובתוך הדברים האלה יאמר ראש הישיבה: „וכבר ידע כל העם מה שכתבנוהו לתימן, כששכתבו והמה „מתרעמים מענין (תחית המתים) שנכתב בחבורו, והשבנו להם בשבחו, ולפרש

1) מאמר תחית־המתים.

„מה שאמרו עליו" · — על אגרת החנופה הזאת התעורר איש האמת לכתוב תשובה נצחת ויוכיח, כי לא הוא כי אם ראש הישיבה היהיר טועה בדבר הלכה, ולא ידע ויבין דבר פשוט כזה, כי הימים והנהרות אינם בכלל רשות הרבים, — יאמר: „אין ספק אצל שנדמה לו (לראש הישיבה) כי אנחנו כרוב בני האדם אשר „יקשה להם אם יסתור אדם את דבריהם או ישיב עליהם · ה' יצילנו ממדה „הזאת · ובורא עולם יודע ועֵד, כי אם היה משיב עלינו הקטן שבתלמידיו, או „חבר או מתקומם, היינו שמחים בזה, אם השיב תשובה אמתית, ונשמח במה „שיעוררנו בזה שנתעלם ממנו · ואם נראה שזה המשיב טועה, גם כן לא נשנא „אותו ולא נרחיקהו חלילה . . . לפי שהאדם מְאַמֵת דעה או מבטלה כפי שיראה „לו בעיונו בין היה אותו העיון שקר או אמת" · — אחרי התשובה הנמרצה הזאת לא חדל רבי שמואל בן עלי להפיץ השמועה, כי טעה בן־מימון בדבר משנה, כי איננו גבור כלל בתורת התלמוד, וללא־צדק יתנו רבים כבוד לספרו הגדול „משנה תורה", וישב לאמר, כי ההליכה בספינה על הנהרות אסורה · ובעת ההיא נמצא לו מתנגד ממקום אחר, תופש־תורה אך עני בדעת בעיר אחלב (ארם־צובא) ושמו מר זכריה, התקנא בתלמידו של הרמב"ם ברבי יוסף אבן־עקנין, אמר גם הוא להוציא דבות רעות על הרב ועל התלמיד · אך אז כבר נמצאו בכל עיר ומדינה חושבי שם החכם אשר בצוען מצרים ועומדים לימינו ומקנאים לכבודו, היו ראש הישיבה בבגדד והתלמודי העני־בדעת בעיר אחלב יראים לעשות מעשיהם בגלוי, ויחמסו מזמות ויחבלו תחבולות בסתר, לשום קלון על שם הרמב"ם, וידעו למשוך אחריהם את אחד משני נשיאי הגולה שנהגו שררה בימים ההם — ופרטי מעשיהם של רוקמי מזמות אלה לא נודעו לנו, אך זאת נדע, כי החכם הפילוסיף בצוען מצרים לא שם לבו למעשיהם, ובנפש שוקטה ורוח שאננה בָזָה בלבו את כל תחבולותיהם, עדי רפו ידיהם ויחדלו ממעשיהם · — אמנם לא כמחשבת הרב — בן־מימון — היתה מחשבת התלמיד — רבי יוסף אבן־עקנין — הוא לא יכול נשוא את המרורות אשר ישביעו קטני אדם את מורו הגדול בשביל צרות־עין בכבודו ושנאה מחמת קנאה, ויאמר לעשות דבר, אשר יָצֵר צעדי ראש הישיבה היָהִיר, וירחוק את רגליו בעיר מושבו · לקבוע בבגדד בית־תלמוד ללמד ברבים תורת ההלכה על פי דרכו של הרמב"ם מחבורו הגדול, לאמר, להביא מלחמה בראש הישיבה במקום שבתו ושררותו · אך הרמב"ם הזהיר אותו מעשות כזאת במכתבו אליו (מחדש חשון שנת תתק"נ) 1), ודבריו אלה נושאים עליהם חותם האצילות ותפארת נפשו היפה ודעתו הנקיה, הלא כה דבריו: „ . . . ואמנם מה שזכרת מהליכתך לבגדד, כבר נתתי „לך רשיון על זה שתפתח מדרש ותלמד תורה לאחרים עם שמירת זה החבור „(משנה תורה), אך יראתי כי תמשוך עליך רעות עמהם תמיד ולא תבוא לתכלית, „כי אם לרעות, וכן אחרי אשר תעמים עליך חובה ללמד תמעט במסחר, ואני

1) עיין למעלה (על דבר זמן המכתב והטעות שבזה בהוצאת גאָלדבערג). המכתב הזה לאבן־עקנין שיצא לאור על ידי גאָלדבערג בפאריס (במבוא לספר ברכת אברהם לרבי אברהם בן הרמב"ם). נכתב לפני חבור מאמר תחית המתים (כי בו יבטיח את אבן־עקנין, שיחבר קונטרס בענין תחית המתים. שפ"ר); המכתב לאבן־גאבר נכתב לאחר שנגלה מאמר תחית המתים. לפי זה לא נכונה השערת גאָלדבערג, כי במכתב הרמב"ם לר"י עקנין מרמז על מכתבו לאבן־גאבר.

„לא איעצך שתקח מהם דבר, כי טוב בעיני דרהם אחד שתרויח „מאריגה או מחַיטות או נַגָרות משתרויח מרשות ראש הגולה · ואם יהיה לך „עסק עמדם תשפל, ואם תקח מהם דבר תתבזה. ועצתי שתעסוק במשא־ומתן „ותלמד חכמת הרפואה, ותעסוק בתלמוד־תורה על דרך האמת ותלמד אל הלכות „הרב (אלפסי) בהעריכו אל החבור (משנה תורה) וכשתמצא חלוף ביניהם תדע, „כי העיון בתלמוד יורך הדבר, ויתגלו לכם המקומות הסתומים · אבל לא תאבד „הזמן בפירושים ובמפרשי מקומות הסתומים בתלמוד, כי אלו הדברים אשר נרויח „מהם יהיה אִבּוּד הזמן ומעוט התועלת" וכו', ואלה הם הדברים הנמרצים, אשר בהם הביע אי־חפצו ורצונו נגד למוד התורה בעד קבלת פרס — או עשית דתורה קרדום לחפור בה, גם שנאתו להפלפול התלמודי, המעקש הישרה, המבלבל המוח ומקלקל ארחות ההגיון והמחשבה הישרה ·

למרות כל הערעורים וההתנגדות, שהתעוררו על משה אחרי ה„יד־החזקה" אשר עשה לעיני כל ישראל, למרות התלאות אשר השביעוהו מְחַפְּשֵׂי עֲלִילוֹת מקוצר דעת, מקנאה ורוע־לב ועניות הדעת, אשר כתרוהו מסביב, תחת להשתומם ולהתפלא על המראה הגדול ולתת כבוד ותהלה לשם בונה הבנין הנפלא הזה; בכל אלה לא נפל לב רבנו משה בקרבו, ולא התְיָאֵשׁ למראה קטני דעת מעקשים ומשחיתים דבריו הנעימים למען בקש עליו תנואות · — הערעורים והתנואות עוד חזקו ואמצו לבבו ללכת בדרכו אשר התיצב עליה ויהי עשוי לבלי חַת מפני המתרעמים והרוגנים · כי בימים ההם „בעצם המון טרדותיו בעבודת רפואת חולים, עדי לא מצא שעה לעיין בדברי תורה", נשאו לבו לגמור מלאכה אחרת אשר החל לפני איזה שנים ספר חקר־דת מורה נבוכים (ובערבית: דאלאלאט אל־האירין בערך שנת ד"א תתק"נ), ספר גדול ונכבד מאד, לא לבד לחקר־דת יהדות כי אם גם לקורות הפילוסופיה בימי הבינים · בספר „מורה הנבוכים" מגיעים מחשבותיו של רבנו משה למרום קצן, לשיא תעופת רעיונותיו הנעלים והוא ספר מַטעים ומסביר דעותיו המפוזרות בספריו הקודמים. על השאלות המרעישות תמיד את רוח האדם ואינן נותנות דֳמִי לכח המחשבה וההגיון: על דבר מציאות עולם העליון — עולם שכלו טוב · תעודת המציאות מה היא?, מגרעות עולם השפל — והרעות והתהפוכות הממלאות אותו, בקש משה בן מימון למצוא תשובות מספקות לפי מצב ההגיון האנושי בימים ההם · — באופן מספיק ומרגיע את לב המאמין חושב מחשבות והוגה דעות בקש בן־מימון ומצא דרכי הגיון להתאים את עקרי תורת היהדות עם חֻקות השכל והבינה הישרה. לו, אשר היה שופט רמים, ובמעוף שכלו הגיע למרומי השכל האנושי, היה נאה ויאה להיות מורה לנבוכי האמונות ולפשט העקמומיות שבלב בעל־דת משכיל וחושב מחשבות ·

אמנם כן, בתמונתו ופניו מחוץ, בתבנית בנינו של הספר הגדול הזה, יוצר תקופה חדשה בההגיון־הפילוסופי והדתי, נראה, כי נתחברו רק מאמרים אחרים בעד תלמידו האהוב (ר' יוסף אבן עקנין), אשר כבר למד מפי הרב „חכמת

תכונות הגלגלים" ו„מלאכת ההגיון" 1), וכבר מסר לו „ראשי דברים ורמז לו רמזים" בעד „התלמיד הזה והמעטים הרומים לו", כתב משה מאמ־יו להרגיע נפשו „היגעה מרוב המבוכה" והמבקשת למצא דברי חפץ, בהתאים את התבונה אל האמונה מורשת אבות, ועיקר התכלית: „שיעמוד על האמת מדרכיה ולא שישיג אותה במקרה" · פרקי הספר „מורה נבוכים" בכל היותם נראים, כענינים נפרדים — יש קשר הגיוני ביניהם וכלם הולכים אל מקום אחד לשיטה שלמה ומקפת את כל דעות החֵקר האנושי ביחס האלהיות אל עולם המציאות · לדברי „המורה" בעצמו, חבר את הספר רק „למי שקרא הרבה מן החכמות — להעיר „לב איש צדיק, אשר באה בנפשו מבוכה, ונקשרה דעתו באמונת תורהנו, אך „גם התבונן בחכמת הפילוסופיה והבין עניניה · · · והציקוהו פשטי התורה מעניני „שמות הקב"ה · · · ולא ידע אם ימשך אחר שכלו וישליך אחרי גוו מה שהבין „מהשמות ההם · · · או שיהיה חושך שכלו ונוטה ממנו" וכו' — להאנשים מסוג הזה חבר ספר „המורה" ולא היתה כוונתו ללמד כללי הפילוסופיה אל ההמונים וגם למתחילים בעיון החכמה הזאת וגם לא יצא ללמד למי שאינו מעיין כי אם בחכמת התורה · בגלל הדבר הזה לא חבר את פרקי הספר בשיטה מסוימה וסדר ערוך, כי אם ברר לראשונה את ההקדמות וההנחות — והניח יסוד לבנין בית החקירה האלהית בישראל ·

מחשבת בן־מימון היתה, כי השיטה הפילוסופית האריסטית, כפי שבארו אותה והרחיבוה ראש פילוסופי ערב אבן־סינא וחבריו מיוסדת על אָשיות האמת אשר לעולם תעמוד · ובמדה הזאת היתה נטועה בלבו האמונה בתורת משה ויהדות — כי היא תורת אמת וחיי עולם אשר הנחיל בורא עולם לבני האדם על האדמה, שתי אמתיות כאלה נובעות בהכרח ממקור אחד ותכלית אחת לשתיהן · הפילוסופיה תלמדנו דעת אל אחד אבי כל הנמצאים מנהיגם ומְנִיעָם, וגם היהדות תורה לבניה דעת אל אחד בשמים ובארץ בכל מרחבי המציאות, ואין לך דבר מאוס ונתעב בעיני התורה הישראלית מרבוי אלהיות והרבת רשויות בהנהגת עולם המציאות · חכמת מה שלמעלה מן החושים — מֶיתָּפִיזִיק — לא תדע תעודה יותר רוממה ונעלה להאדם בעל־דעה מקנין השלמות הנפשית — מהשגת החכמה העליונה · גם היהדות לא תוכל היות מתנגדת להחקר ההגיוני — כי התורה והחכמה שתיהן בנות אל אחד, אל עולם, הִנֵּן שתיהן · התורה הנגלית — תורת אמת — צריכה שתהיה בהכרח מתאמת להאמת שנמסרה בבינת אדם הישרה, כי גם התבונה מתת אלהים היא; ובכן כל האמתיות המוסכמות על פי יסודי החכמה האלהיות (מֶיתָּפִיזִיק) נמצאות לבטח גם בתורה מן השמים — תורת היהדות · בן־מימון היה מאמין, כי ביחד עם נתינת התורה הכתובה מסיני

1) אמרתי להעיר בזה את קוראי הספר, כי בהביאי לרגל המלאכה לשונות הספר „מורה נבוכים", היה לנגד עיני גם העתקת אלחריזי מלבד העתקתו של ר"ש אבן־תבון, ביחוד בחלק הראשון, כי האלחריזי ראה את העתקת אבן־תבון — המעתיק מערבית מלה במלה, והוא — הר"י אלחריזי — היה מתכוין להסביר ולהטעים הדברים כיד מליצת לה"ק הטובה עליו. גם היו לי בהעתקת אלח־יזי לעינים הערות החכם המתרגם והמבאר את שיטת חכמת הנפש לבן־מיימון הד"ר שייער והערות הח' מונק, כאשר נמצאו בדפוס לונדון שנת תרי"א. ופירושו של הפילוסוף שלמה מיימון בגבעת המורה, והפירושים אשר סביב להמורה בהוצאת סביוניטה שנת שי"ג. שפ"ר

נמסרו לאדון הנביאים גם למודים שבעל־פה — והם למודי הפרד"ס או החֵקר־האלהי, למודים שהתפשטו באומה, „ונמסרים מאבות לבנים מדור לדור, ורק „בארך הזמן ובשלוט עלינו אומות סְכָלות, והאמתיות האלה היו מדברים שבעל־„פה ונמסרים מיחידי סגולות ליחידי סגולות, היתה זאת הסבה להפסק אלה „השרשים העצומים (יסודות המֵיתַפִיזיק) מן האומה ולא תמצא מהם אלא הערות „קטנות ורמיזות באו בתלמוד ומדרשים והן גרגרי לב מעטים ועליהם קליפות רבות „עד שהתעסקו (בני ישראל) רק בקליפות וחשבו שאין תחתם לב בשום פנים" —... גם אחרי שיבאר בן־מיימון עניני התכונה והגלגלים יאמר: „ואלה הענינים „אינם סותרים דבר ממה שזכרוהו הנביאים וחכמי תורתנו — כי אומתנו — אומה „חָכְמָה שְׁלֵמָה . . אך כאשר אִבְּדוּ טובתנו רשעי אנשי האומות הסכלות, אִבְּדוּ „חכמינו וחבורינו עד ששבנו סכלים והתערבנו בהם ונעתקו אלינו דעותיהם, כמו „שנעתקו אלינו מדותיהם ומעשיהם, וכמו שאמר בדמיון המעשים: ויתערבו בגוים „וילמדו מעשיהם, כן יאמר בהעתק הדעות של העמים הסכלים אלינו ובילדי „נכרים ישפיקו" 1).

הנה כן שב בן־מיימון, ברצונו ליסד תורת חֵקֶר־דת ישראל, ליסודו של רב סעדיה גאון, כי היהדות מחויבת להיות, והיא כן באמת, כֻּלה מתאמת לחקירה ההגיונית. לבן־מיימון לא היתה החקירה לאשה זרה נצורת־לב הלוקח לב בעָצְמַת כשפיה, כמו שיקרא אותה רבי יהודה הלוי, אך הכיר לטובה את התבונה לשופטת מרום בכל שאלות האלהיות. אך שיטת בן־מיימון היא ביתר עומק ההגיון, עושר השכל, ביתר זַכּוּת הרעיון ובמעלה גדולה ויתרה מאשר ברב סעדיה גאון, ויתרון תורתו על תורת הגאון הוא, כיתרון פרי חמד על הגרעין החבוש בטמון במעבה האדמה. בן־מיימון לא הסתפק בראיות קלושות, בהשערות, בדעות עולות על הלב, כי אם תפש את הרעיון השרשי בעצומיו ויביאהו בכור הבחינה ויבקר בבקרת קשה את תכונת ההוכחות וחזקת הראיות. בכל הכבוד שהוא מכבד את אריסטו המכלֵל את הפילוסופיה היונית ומשלימה, לא קבל דעותיו בלי בקרת ובחינה מדויקת ומדוקדקת, ובפירוש הוא אומר: „כי אם כל מה שאמר אריסטו בכל הנמצא, אשר מתחת גלגל הירח „עד מרכז הארץ הוא אמת, אמנם כל מה שידבר מגלגל הירח ולמעלה [לאמר: „בשאלות הנוגעות לעולם האצילות — להמציאות העליונה והסבה הראשונה] הוא „כדמות סברא ומחשבה", ורחוק היותה לאמת מקיבלת ומקוימת בחקר־אלוה 2). ובכן כאשר שם בן־מיימון לפני בני ישראל כל תכֶן תורת היהדות והכונות האלהיות הצפונות בה, נטה נטיה גדולה מעל דרכי מחשבות הפילוסוף היוני; ובכל מקום שסר מדרכי ההיקש ההגיוני של אריסטו הננו רואים אותו בדרך שכבש הוא לעצמו. בהשקפה עצמית על עולם המציאות וממציאה, אם גם שההשקפה הזאת נושאת עליה תאר וצביון של הפילוסופיה האריסטית. בשני חבוריו הגדולים הראשונים (פי' המשנה והיד החזקה), כבר בֵאר למודי המחקר, אך בספר „מורה הנבוכים" אִזֵּן וְתִקֵּר יסודות החקירה ויביאם בקשר ויחס — בשיטה שלמה וערוכה.

בן־מיימון, לפי תכלית ספרו, יוצא מההנחה המחויבת על פי חק

1) מורה חלק א' פרק ע"א, ח"ב פרק י"א. 2) המורה ח"ב פרק כ"ב.

התבונה האצולה, כי ישנו נמצא וממציא כל המציאות, מֵנִיעַ הגלגלים העליונים ונוהג בחכמתו העליונה כל העולמות השפלים — העצם הזה הוא מצוי, חי־עולמים וקַיָּם לנצח מעולם ועד עולם. בלי מציאות העצם הנשגב הזה אי אפשר לצייר בשכל קיום העולם וחבור חלקיו. העצם העליון הזה „המניע שאיננו בעל־תנועה" הוא העִלָּה או הסבה הראשונה לכל הנמצאים — העצם השלם, שאינו נפעל — ואינו בעל שנוי ובעל גוף. הוא הַיֵּשׁוּת הטהורה, הרוח העליון שכל כבודו בו, מחשבותיו הן הן מעשיו ופעולותיו, וממנו יצא סדר עולם המציאות, חקיו וכלליו, שהמה תוצאות לחקי עולם וכלליו וצורותיו, המחשבה, המאמר וההויה הם אצל אבי המציאות אחד, ולכן נקרא „מי שאמר והיה העולם". העצם השלם הזה, המצוי הממציא כל הנמצאים, אינו גוף; אמונת ההגשמה היא הוראה יותר ממקצת להכפירה הגמורה 1). כל גשם הוא בעל גבול ומורכב

---

1) אף על פי שאין מתכלית הספר הזה לשום לפני הקוראים עיונים דקים בהפילוסופיה האלהיות ודברים העומדים ברום עולם ההשגה האנושית. ומה גם שמציאות הבורא היא לו — להרמב"ם — הנחה מקוימת ומוקדמת בנקודה המרכזית, שממנה תוצאות כל חקירותיו הדתיות היא היות נמצא ה„מניע הראשון" (primus motor), אך באשר כי הכרה שלמה מהשקפת בן־מיימון על הממציא והמציאות אינה נקנית רק בדעת הקדמותיו ויסודותיו, הנני מביא בזה דברי החכם המופלא ד"ר יואל, בהעבירו לפנינו כל טוב ספר המורה (במאמרו של הד"ר יואל אשר בקונטרס „סעמי־נארבעריכט לשנת 1859) ובדברים קצרים מבאר דרכי ההוכחה של בן־מיימון על שלשת עקרי העקרים העולים בקנה אחד: מציאות השם, שלילת ההגשמה ויחוד השם:

דרכי ההוכחה לבן־מיימון על מציאות השם — הוא דרך ההוכחה ממציאות העולם על הממציא (Kosmologischer Beweis), דרך ההוכחה שעמד בחזקתו עד ימי קאנט הנותן בים החקירה דרך ומסלה חדשה לא דרכו בה הוגי דעות שקדמוהו — והיא: כל הנמצאים כלם הם נכנסים תחת אחד משני הסוגים האלה: או שהם מחויבי המציאות, או שהם אפשרי המציאות. אם תמצא לאמר, שהם מחויבי המציאות, הנה ישנה סבה ראשונה מכרחת שקראה אותם אל המציאות והיא קודמת להם, ואם הם רק אפשרי המציאות, אם כן המה גם אפשרי הבטול וההפסד, כי היה זמן שלא נמצאו בעולם, וגם אפשר להיות שיהיו עוברים ובטלים. — ואם נכון הדבר שכלנו נמצאי העולם ההוה, יצאנו מן השלילה אל הישות, מפני היותנו אפשרי המציאות, הנה בהכרח עלינו לצייר בשכלנו עצם מחויב המציאות, שהמציא אותנו. ויהיה העצם הזה או מחויב המציאות כשהוא לעצמו או על פי סבה קודמת לו המחייבת את מציאותו, וכאשר נוציא על זה משפט ממשפט, הנה נגיע אל ההחלטה, כי סבת כל הסבות ועלת כל העילות היא מחויבת המציאות מצד עצמותה. — הסבה הראשונה מחויבת המציאות היא בהכרח אחת, כי אם נניח שישנם שני עצמים מחויבי המציאות. הנה מלבד ההבדל שבין שני העצמים האלה יהיה גם צד השוה ביניהם שבשבילו שניהם מחויבי המציאות, ובכן יהיו שני העצמים האלה מורכבים מתכונת ההבדל ותכונת הצד השוה שבשניהם, והסבה הראשונה המחויבת לא תוכל להיות רק פשוטה, כי אם נצייר אותה במחשבה כי היא מורכבת, הנה תשוב להיות רק אפשרית המציאות ברצון המרכיב. ויצא לנו מזה, כי הסבה הראשונה מחויבת המציאות מצד עצמה, וקוראת לאור המציאות כל הנמצאים אפשרי המציאות, והיא פשוטה בתכלית הפשיטות, ולפי זה משוללת ההגשמה — שכל גשם הוא מורכב, והיא אחת ואין שניה לה. — עוד דבר גדול ישמיענו החכם ד"ר יואל הנ"ל. כי תכונת הנפש המשכלת של הרמב"ם ודמות דיוקנו הרוחני היא הסדרנות, לקבץ מושגים נפרדים, לכלול בהם כללים, למצוא צד השוה שבהם ולערכם לסוגים וענינים, לתת להם קשר ויחס, קצב ותכנית, תבנית וצביון נאה ומתקבל עדי יהיו הדברים מאירים והרעיונות בהירים ונכנסים מעצמם ללב המעיין — אך אהבתו את הסדרנות מקלקלת אצלו לפעמים את שורת דין ההגיון, לפעמים יביא לידי כלל איזה פרטים אשר לא ידובקו — והנחותיו הכלליות אינן עומדות בפני רוח הבקרת. שפ"ר.

M.T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

מחלקים — שני המושגים האלה מבטלים בטול גמור את המושגים אין־סוף והאחדות המוחלטת, ואם כן כפשע רק בין אמונת ההגשמה ובין הכפירה הגמורה במציאות ה׳; יען כל גשם הוא מורכב, וכל מורכב, בהכרח שיהיה לו מַרְכִּיב, ואם כן הוא מסובב, ובהיותו מסובב, הנה הוא משולל התכונה אשר להסבה הראשונה · ומזה יוצא, כי העצם השלם בתכלית השלמות, הוא משולל ההגשמה · אחרי אשר נתן ה„מורה" את לבו לתור בחכמה על סלוק ההגשמה ועל שני מיני הגשמה שבכתבי־הקדש, והוא החומרית וההַפָּעֲלִית — וחותר לְיַשֵּׁב הכתובים ולפרשם על דרך ההַשְׁאָלָה ועל פי השגת בני האדם · העצם העליון — האלהיות — הוא כליל השלמות, ומשכן כל המעלות הנעלות מעל כל מחשבה הגיון ורחש לב, אך בכל אלה אם נבוא ליחס לו יתברך תְּאָרִים — אם גם תארי השלמות, הנה — לפי השגת השכל האנושי — מצמצמים התארים האלה את מדותיו ושמים חק קצב וגבול לשלמותו — וזה לבדו הוא פגם בסלוק ההגשמה — פגם ביחודו של אבי המציאות ובתמידותו — ואי השנוי בעצמותו ־ נצחיותו · ובכן התארים הם הדרכים המובילים את האדם אל ציורי ההגשמה מן הבורא; על ידי התארים יֻוָּלֵד הציור הנפשי הכלול במלת השאלה „איך", או האֵיכות — מושג הנותן טעם לפגם בהאחדות · בקושי יתיר בן־מיימון ליחס להבורא פעולה לבלי קץ ולבלי תכלית, כי כל פעולה תורה התעצמות למנות איזה חֶסְרוֹן — מושג ההֵפֶךְ מבעל השלמות · אמנם מכיון שהעצם האלהי הוא נמצא וממציא כל הנמצאים מן היש אל האין, הנה הוא בהכרח יודע הכל ופועל תמיד בבחירה ואדון החפש הרצוני או רצונו הפשוט · אך התכונות האלה הן במדה גדולה ויתרה לאין קץ ותכלית, מאשר נצייר בעצמנו התכונות האלה בנפש האדם, כי אינן תארים יוצאים וחוזרים לעצם העליון, כי אם הם עצם מעצמותו, והם הם סוד אחדותו · בביטול הסבות המביאות להאמין במציאות התארים בראיות החקירה השכלית, יְבָאֵר ה„מורה" מן הכתובים — שרק השגת פעולותיו הם תארי השם יתעלה, והתארים הם תארי פעולותיו 1) ·

עולם המציאות או היקום כלו, שהוא עצם אחד או יֵשׁוּת אחת, בעלת חלקים ואברים, מחברת מגלגלים או עולמות השטים במרחבי היקום זה למעלה מזה לפי

---

1) המורה בהפרקים מן נ׳ עד ס׳ בחלק ראשון, מבאר, כי כשם שתארי ההפעלה הנמצאים לרוב בכתובים, והמדות אי אפשר להתאימם עם מושג האחדות הטהורה, כן הדין בתארי ההעדר והדמיון — ותמצית דעות המורה נכללת בדבורו: „והענין כלו כי המדות הסמוכות לו הם מדות פעליו לא שהוא בעל איכות" (פנ"ג ח"א בהעתקת אלחריזי). והנה בפנים הרשיתי לעצמי להרחיב הדבור יותר מאשר עשה הרב המחבר. ובכל זאת לא נגענו בזה אף בקצה החקירה העמוקה הזאת. והרוצה לעמור על שרש העיון הזה, יהגה ויעיין בספרו הגדול של החכם המופלא הפרופיסור ר׳ דוד קויפמאנן, הנקרא בשם: Geschichte der Atributenlehre in der jüdischen Religions-philosophie des Mittelalters, Gotha 1877. מן עמוד 340 עד עמוד 560, וביחוד מעמוד 174 והלאה. ובלעדי ידיעת הספר הזה לאשורו וספר החכם הנ"ל על דבר למודי החושים Die Sinne, לא ירים איש את ידו ואת רגלו בדעת הפילוסופיה האלהית לחכמי ישראל (ובמקצת גם לחכמי ערב) בימות הבינים. אחרי פעולות התייר הגדול החכם מונק בהוצאת „מורה הנבוכים" ופירושו והערותיו, מאמרי הד"ר יואל והוצאת הד"ר שייער — הגבור חיילים בהמקצוע היה הפרופיסור קויפמאנן. ובהיות החקירה בפנה זאת רחבה ועמוקה, העיונים דקים מאד, על כן לא אוכל לתת פה גם אפס קצה החקירה. והקורא המעיין ימצא מבוקשו בהספרים הנ"ל. שפ"ר.

ציור מחשבותינו, אינו אלא המחשבה העליונה של „חי העולמים" היוצאות לפעולת ידים, או הדעה האלהית המתלבשת בתמונת הבריאה והתהוות היקום. האל חי־העולמים, נותן לברואיו דמות וצורה, נוטע ארץ ויוסד שמים, היא מציב גבולות עולם ומערכות הטבע ומכונן בה כל המעשים למענהו, לאמר, לתכלית נרצית. הפילוסופיה היונית אמנם תאמר כי לעולם המציאות שהוא הוֶה במאמרו של העצם העליון, יש חלק בסגולת אלוה ממעל — סגולת הנצחיות ואם כן היקום כלה, אינה לא הוֶה ולא נפסדת, וכחלק מן הכלל יש לה סגולת הכלל הזה, והיא חיה וקַיָּמָה ונצחית, ומן העולם ועד העולם, הקב"ה מוציא אותה אל המציאות, והיא מתחדשת בכל יום תמיד, ותמיד תרוץ ארחה ותשנה פניה תעבור מכליון ליקום, ומאין ליש, ותחזור חלילה ותסוב על תקופתה מני־אז ועד העולם. אך הפילוסופיה הזאת — הגוזרת ואומרת כי העולם קדמון ואיננו נופל תחת הֲוָיָה והפסד בכח משפטים הגיוניים (כהנמנע שיתחדש לבורא רצון או ישתנה חפץ. שפ"ר), ואין בידה להביא ראיות מוכיחות על ההנחה הזאת, „הדעה הזאת אינה מתבררת במופתים", וישנן ראיות מוכיחות להפך (בספר „המורה" חלק שני פי"ז—פכ"ה. שפ"ר) ומההשקפה ההגיונית שתי הדעות שקולות, הנה הבינה הישרה מכרעת הכף לצד ההנחה בתורת היהדות, כי העולם מחודש, הוֶה ונפסד, בראשית ותכלית וגם הזמן — מושג מצטרף להמציאות ותנועת גלגל העולם — גם כן מחודש ונקרא לצאת אל המציאות ברצון אדון היקום. ההנחה, כי אבי כל היצורים איננו רק מסדר, נוהג בחסדו כל המעשים ומקיימם, כי אם גם יוצרם ומחוללם, אם כי לא תוכל להיות מתבררת במופתים הגיוניים ע"פ חקי שכל בני האדם, והשכל הזה הלא ג"כ נברא ומחודש ונעדר היכולת לשפוט ולצייר בקרבו מושגים שהם מחוץ לגבול המציאות הנוכחית, ההנחה הזאת נכנסת יותר ללב אדם יודע ומרגיש האמת, מהדעה שהעולם קדמון והתנועה הכללית היא מעולם ועד העולם, ובכל זאת תכיר מציאות השם – ואם כן תיחס להאלהים הכרחית, והיהדות תדע רק שה' הוא האלהים בעל היכולת — כל יכול, כי האלהיות היא חפשה במעשיה, רצונה בכל משלה, והיא קראה להמציאות ותקם ותהיה מהאֶפֶס המוחלט ותברא כל היֵּש מהאָיִן 1).

עולם המציאות, בעל תמונה וצביון, בעל אברים וחלקים, המכוננים כלם לתכלית אחרת (ארגאניש געשטאלט אונד צוועקמאססיג אנגעלעגט), שנברא ברצון אל־עולם ומתקיים בחפצו, כלו מלא עצמים שונים בשלמותם בתארם וצביונם ומחולקים על פי מעלתם במדרגות ומחלקות. הקרובים ביותר לעצם האלהיות הם ה„שכלים הנפרדים" פשוטים ביותר בלי הרכבת מחמר וצורה, והם הנקראים בתורת היהדות „מלאכים" — הכחות האלה — הצורות משוללות החמר הם ארבעה זו למטה מזו, כמספר סבת תנועות הגלגל וארבעת הפנים לכחות הכללים הנראים בעולם התחתון: כח הֲוָיוֹת המתחצבים (הדוממים — מינעראליען),

1) על כל זה עיין במאמרו של הד"ר יואל ביאהרעסבעריכט לבית־מדרש הרבנים בברעסלא לשנת 1859, ומה שמביא שם בשם משפטים, החיוב והסתירה על דבר קדמות או נצחיות העולם מאת פרוקלוס Antithesen des Proclus üb. Ewigkeit der Welt bei Scharastani. שפ"ר.

כח הנפש הצומחת (וועגעטאציאן) וכח נפש החיה וכח הנפש המדברת 1). מחנות־אלהים אלה אינם שוים במדרגתם, כי אם עומדים איש על גבי רעהו ועולים עליהם, ויחס העליונים אל התחתונים מהם במדרגה אחת, כיחס הסבה אל הפעולה · לכל השכלים הנבדלים (הנפרדים) האלה יהיה מחויב המציאות רוח כלליות המציאות המשפיע על העולם התחתון, קץ עולם הרוח וראשית עולם החומר, שפע המחשבות והדעות, והוא „ש כ ל ה פ ו ע ל", שפעולתו נראית ומתגלת רק על ידי מחנות העצמים בעלי־עולם התחתון, והוא גם „שר העולם" הנזכר בהגדות חז"ל · ושר העולם זה משפיע ההארה האלהית על בני עולם השפל מעולם המלאכים — עולם הגלגלים — וברואיו המה העומדים במדרגה למטה מהשכלים הנפרדים, העצמיים האלה הם בעלי־חמר וצורה, הגרמים השמימיים, שחמרם זך ונקי, אֲוִירִי וּבְהִירִי · והעצמיים הבהירים האלה המה הכוכבים השוכנים בשפרירי הרקיעים, ב ע ל י ־ „ת נ ו ע ה ס ב ו ב י ת", „נושאים לצורות עומדות" תנועות המידיות, התנועות הסבוביות, השלמות שבכל התנועות, וגם הם מחולקות לארבע מחלקות, זו למטה מזו, והמחלקות האלה הן ארבע: גלגל הכוכבים העומדים (פיקסשטערנע), גלגל המזלות או כוכבי לכת (פלאנעטען), גלגל השמש וגלגל הירח; ארבעת הגלגלים האלה מרחפים במרחבי עולם · הגלגלים האלה המה בעלי־נפש משכלת, כח הדעת וההכרה טבוע בהם, והכח הזה פועל בהם תמיד פעולה מחשבית. למטה מגלגל הירח נמצא עולם התחתון, אשר ברואיו ויצוריו הם בנוים כלם מחֹמר עכור, אך בהכנה לקבל צורה ונשמה עליונה, לקבל דמות וצביון ולהיות בעלי תנועה ורצון, אך החֹמר הזה הוא נעדר ההכנה והכשרון לשמור בתוכו הצורה, ובכן הוא כלה ונפסד ופושט צורתו, מחליף נשמתו ורוחו, והוא עולם הֲהַוָיָה וההפסד, עולם ארבעת היסודות המחולק גם כן לארבעה מחלקות. והם: הברואים המשתנים ומתהוים על ידי חלוף הצורות והרכבת התמונות והחמרים, והם: דומם, צומח, חי, מדבר.

אך איך תִּגָּלֶה ותֵרָאֶה פעולת היוצר, העצם העליון על עולמו המלא צורות ועצמיים עומדים בסולם המציאות זה למטה מזה? כל שנוי והתחלפות הצורות לא תצאנה מאל עליון, כי בהביאו את עולם המציאות לידי חיים ותנועה, הנה נראה כי נתחדש בעצמותו דבר שהיה בכח ויצא אל הפועל. ומשלמות העצם האלהי, הוא שאינו בעל תמורה וחדוש — והוא חותם המנוחה והנצחיות — ה ת מ י ד י ת · על השאלה הזה תמצא ה פ י ל ו ס ו פ י ה ה א ר י ס ט י ת ־ ה מ י י מ ו נ י ת פתרונים בדברים אלה: הגרמים השמימיים הקבועים בעולם הגלגלים והם משפיעים ומפעירים את עולם התחתון וברואיו, מתנועעים בתנועה נפשית — רוחנית־רצונית ולא טבעית־מכונית, התנועה הסבובית הזאת, הוא הרצון הדופק בקרבם, להיות ששים ושמחים לעשות רצון קונם, החשק הטבוע בם להתקרב ליוצרם, להיות נהנים מזיו כבוד ויקר תפארתו, שלמותו וטובו. — מהחשק התמידי הזה קמה ותהיה התנועה על תקופותם, התנועה הסבובית והמסודרת, וזה תעורר שנויים ידועים בעולם התחתון שתחת גלגל הירח בגלגל העצמיים ההוים ונפסדים, העצמיים הפושטים צורה ולובשים צורה · והיצורים האֲוִיריים הבהירים בעלי־עולם

1) עיין על כל זה המורה ומפרשיו האפודי וש"ט בחלק שני מפרק י' והלאה. שפ"ד.

הגלגלים אינם שואפים כלם למקור האור לאדון המציאות יתעלה, כי אם לעולם שלמעלה מהם, לעולם המלאכים — השכלים הנפרדים. וכח החשק הזה, או השאיפה לאור־עולם השופע מאל־עולם הטבוע בעצם העצמיים הרקיעיים האויריים הבהירים, מוצא די־ספוקו באור־העולם השופע בטובו וחסדו בלי הרף ובלי לֵאוּת. הנה כן אם העצם האלהי איננו מניע הגלגלים, כי לא יִתָּכֵן לְיַחֵס אליו תנועה ופעולה, המושג הכולל בקרבו צמצום וחדוש, הוא בכל זאת סבה הראשונה להתנועה הזאת, מבלי שיסבול בעצמותו חלוף והמורה. ההשקפה התוריית הזאת על דבר העצם האלהי יתעלה, עולם כל המציאות כלה ותנועות הגלגלים ימצא בן־מימון במקומות רבים מכתבי־הקדש והגדות חכמי התלמוד, יאמר ויוכיח בראיות, „כי הנביאים כלם לקחו את הגלגלים והכוכבים מופת על מציאות השם בהכרח, „ובא מאברהם (שהכיר את בוראו) מבחינתו בכוכבים, ואמר ישעיה: שאו מרום „עיניכם... מי ברא אלה... המוציא במספר צבאם, ומצינו בהנביאים „התארים: עושה שמים, רוכב שמים, ה׳ אלהי השמים" 1); אך לא באו הדברים מפורשים בהגדות וכתבי־הקדש, כי אם מרומזים. כי ספרי כתבי־הקדש והתלמוד נועדו בעד בני כל העם. שאין ראוי לגלות לפניהם סתרי חכמת האמת — סתרי תורה — התורה המבוארת בהצעת הדברים שלמעלה, והם הם מעשי בראשית ומעשה מרכבה שנמסרו מיחידי הדורות איש לרעהו מדור לדור. ובעד בני ההמון השתמשו הנביאים ובעלי ההגדות במשל וחידות לדבר בדברים הנאמרים לשבר את האזן, ולהראותם את האור במדה כזאת, אשר לא תכה אותם בסנורים ולא תכהינה עיניהם מראות באור הגנוז.

ויותר מהשקפות בן־מימון על עולם המציאות בכלל על היוצר והצורות השָׁטות בהעולם הזה, נכבדו לנו התפתחות הדעות והמחשבות של בן־מימון על הענינים הנוגעים לפעולת בני האדם על האדם. הרעיונות והמחשבות שמהם תצא תורת המוסר וחובות הלבבות. אחרי כי האל הוא כליל השלמות, הטוב ורב החסד וממציא המציאות ברוב חסדו, הנה בהכרח כל מה שיש בעולמו הוא טוב ומתאים לתעודתו שיעד אותו היוצר, אשר פעולותיו כלן טוב גמור, שהוא אינו עושה רק מציאות, „וכל מציאות טוב, והרעות כלן אינן במציאות כי אם הן „העדרים (— העדר הטוב —) אם כן פעולת השם כלו טוב אחרי שהוא מציאות „(יש) ולזה סֵפֶר הַסֵּפֶר אשר האיר מחשבי העולם (ספר תורת משה) ואמר: וירא „אלהים את אשר עשה והנה טוב מאד", ומזה למדו רבותינו לאמר: אין דבר רע „יורד מלמעלה" 2). — הרעות אשר נראה במרחבי עולם השפל אינן במציאות. כי אם הן העדר הטובה, העדר השלמות הטבעית או המוסרית לסבת החמר שהוא מחיצה גדולה ומסך מונע השכל הנפרד, בהיות האיש קרוץ מחמר הנהו עם זה בעל הויה והפסד ועלול להרבה רעות מפני חזיונות מתחדשים ושנויים נולדים במרחבי היקום והטבע המיוחד לבעלי חומרים כאלה, שאינם עשוים לקבל את הטוב והנשגב והנעלה. מלבד זה נמצאו רעות שיסבלו באי עולם התחתון משלטון האדם באדם לרע לו, אך הרעות אשר המצאנה ביותר את האדם, והן רבות

1) המורה חלק שני פרק י"ט. שפ"ר.

2) מלשונו של המורה חלק שלישי פרק עשירי.

ורעות גם בתכונתן וטבען יותר מכל צרותיו המה הרעית אשר תמצאנה את בני־האדם מחטאם הם לנפשם, כמו שנאמר: „מידכם היתה זאת לכם" — או – משחית נפשו הוא יעשנה· על מין הרעות האלה אמר שלמה המלך: „אִוֶּלֶת אדם תְּסַלֵּף דרכו ועל ה׳ יִזְעַף לבו", וישנן רעות דמיוניות. שידמו בני האדם לעשות עשר במדה מרובה, כדי שיוכלו למלא תאותם הבהמית, תועי־רוח אלה שָׂמים טוב לרע, כי כל עוד לא יוכלו למלאות נפשם התאבה לבצע־מעשקות, להשגת מותרות ולעַדֵּן ולפַנֵּק את בשרם, רע להם באמת, לא יחדלו מבקש תנואות להטבע ויוצר העולם, „ויחשבו לרעות גדולות לפי דמיונם, אם לא יהיה הטבע לעזר לכל „בעל מדה רעה להשיג חפצו הרע — ועל כן דוד המלך, אשר ידע חכמת המציאות „שהיא כלה טובה ורעה רק בעיני דורשי הרעה אמר: „כל ארחות ה׳ חסד ואמת „לנוצרי בריתו ועֵדוֹתָיו", לאמר, לכל שומרי טבע המציאות ומצות התורה· ומזה יצא לנו כללו של דבר שגם הרע שיעשה האדם לאדם והאדם לעצמו — מקורו הוא — העדר החכמה ויֵשות הסכלות 1)·

בנפש האדם המורכבת מחמר עכור וצורה אצולה מעולם העליון, הטביע היוצר את חשק הדעת וההַכָּרָה, והיה בהתגבר הצורה — לאמר: „הציור המושכלי" והשגת דעת האמת והִדָּבֵק בשכל האלהי השופע עליו — או אז, כיר „השכל הפועל", הסרסור שבין עולם התחתון שתחת גלגל הירח (Sublunarisch) ובין העולם הבהיר, יזכה להשגת ההארה האלהית, להכיר את מי שאמר והיה העולם בדעת עולמו וטבע יצוריו, ולפי דעתו כן יכונן ארחות חייו לטיב לו טובה אמתית ונצחית· — בדרכו זאת יעלה האדם את נשמתו למדרגת שכל נפרד, ואז יִמַּסו אסוריו אשר שָׂם עליו החמר· על ידי הכנה שכלית ומוסרית קונה האדם את עולמו – לאמר, מכשיר את נפשו לקבלת ההארה האלהית, ועל אלה המגיעים להמעלה הזאת אמר הכתוב: „אני אמרתי אלהים אתם ובני־עליון כלכם" 2)· היכולת והאפשרות להגיע למעלת שכל נבדל נתנה לבן־אדם עם בחירתו החפשית· הבחירה החפשית איננה פוגמת ומצמצמת את הידיעה העליונה, כאשר לא תסיג הידיעה את הבחירה, כי ידיעת האל, היא ידיעה אצילית, דבקה באלהים והיא עצמותו ואין להקיש עליה מתכונת הידיעה המושגת לבני האדם· סוף דבר: „האדם הוא בעל „יכולת גמורה, ו ב ט ב ע ו ו ב ב ח י ר ת ו ו ב ר צ ו נ ו יעשה כל מה שיוכל האדם „לעשותו", ורק על ידי הרעה הזאת מתקיימים דברי התורה על דבר בורא העולם: כי כל דרכיו משפט 3).

כשם שהנצחיות והתעלות החמר לשכל עליון המה דברים הנקנים בהכנה עיונית ומוסרית, בזכות המחשבות וצדקת הפעולות, כן גם את ה ש ג ח ת היוצר יש ביד האדם להמשיך אותה עליו במפעליו ומחשבותיו· השגחת הבורא מגעת גם לעולם התחתון, אבל אינה חָלָה רק על העצמים הקיימים וההמידיים ולא על החולפים והעוברים, ובכן ה ה ש ג ח ה היא א י ש י ת — או פ ר ט י ת רק על בני האדם לבדם, ולא על יתר אישי הבריאה בעולם התחתון, שבהם ההשגחה היא

1) מלשונו של המורה ח"ג פ׳ י"ב. שפ"ר. 2) הנ"ל חלק שלישי פרק ח׳. שפ"ר.
3) כל הלמודים האלה בדבר הידיעה והבחירה מבוארים בחקירה עמוקה ודקה מאד בהמורה חלק ג׳ מפרק י"ט עד פרק כ"ד. עיין שם. שפ"ר.

רק מינית, מפני שהמין בכללו היא צורה „והכנה לכל מין מזונו ההכרחי וחמר עבודתו", והדבר שלא יחסר המין כלו הוא נכבד מאד כשלשלת הבריאה. ואולם, לפי דעת בן־מימון, ההשגחה העליונה נמשכת אחרי השפע השכלי ותתחבר אליו לפי מדת עלותו במעלות הנפש — וכמו שהשכר המיועד הוא עלית הנשמה האנושית למעלת השכל הנבדל והתמשכות ההשגחה העליונה עליה, כן העונש היותר קשה, אם יכבה נר אלהים — נשמת האדם — ובחטאתיו הרבים תשוב רוחו להיות כחמר עכור, ועמו יחד תשוב אל העפר ותכרת הנפש הזאת מקרב עמה 1). לראיה מן הכתובים „שההשגחה נמשכת אחר השכל וההכנה המוסרית", הם הכתובים: „רגלי חסידיו ישמור", „עיני ה' אל צדיקיו". ההשגחה בפרטי המאורעות שאירעו להאבות והנביאים, וסלוק ההשגחה מעוברי ברית ה', יוצא מדברי הכתוב כי הרשע נמשל לבהמות נדמה — וכל זה נכלל בדברי הכתוב: „רַגְלֵי חֲסִידָיו יִשְׁמוֹר, וּרְשָׁעִים בַּחֹשֶׁךְ יִדָּמּוּ".

ואולם יש ביד האדם לא לבד לִזְכּוֹת לחיי העולם הבא, חיים הנצחיים לַעֲלָה ולַקַדֵּשׁ את נפשו ולהביאה למדרגת שכל נבדל, כי אם גם, בהוסיפו לקנות שלמות ולחיות חיי הרוח, יגיע למעלת הנבואה, אם רוחו תהיה תמיד מְכֻוֶּנֶת לתכלית נשגבה ועליונה להכשיר עצמה לקבל השפע האלהי, אם דרכיו ומחשבותיו יִכּוֹנוּ להשם הנעלה, ופתוחים תמיד להַפְּעָלַת השכל הפועל. אמנם כן מעלת הנבואה לא תושג, „רק בהיות האיש המעולה השלם בשכלו ומדותיו גם בעל כח מְדַמֶּה חזק מאד", והכין והכשיר נפשו לזאת המעלה, אז אפשר (אך אינו מחויב) שתשרה עליו הנבואה, וישפוך ה' את רוחו עליו, „באמצעות השכל הפועל" והשפעתו על כח המְדַמֶּה. הכח הזה הוא תנאי דרוש ומחויב להנבואה, ולא יגיע האיש למדרגתה בחכמה עיונית לבדה, ואף לא בהטבת המדות לבדה. בגלל הדבר הזה הנבואה מתגלת רק בחלום, בעת מנוחת החושים ושביתת עבודתם, בשעה שהאדם אינו מקבל כל הפְּעֻלִּיּוֹת מחוצה לו. „כל ספורי התורה שנזכר בהם ראית מלאך או דבורו, הם: „במראה הנבואה או בחלום", ואינם מעשים במציאות, כי אם חזיונות הרוח והרהורי־לב, וזה הוא ענין הכתוב: „בַּמַּרְאָה אֵלָיו אֶתְוַדָּע, בַּחֲלוֹם אֲדַבֶּר בּוֹ". באופן הזה מתמעטים ספורי הנסים והנפלאות בכתבי־הקדש, ודבוריה הפלגה בנבואות הנביאים, מקבלים באור ופנים אחרים, וזה הוא גם כן ענין המשל והחידה, והמראות והחזיונות נמצאו ברוב הנבואות. הנסים והנפלאות המה אמתים ונכונים, ואין בזה ענין יוצא חוץ לגדר האפשרות, יען כי יוצר הכל, אשר קרא את המציאות לצאת מן האפס, יוכל לחולל נפלאות, ובידי יוצר הטבע גם לשדד מערכות הטבע, אך שדוד מערכות הטבע לא יקרה, כי אם לעתים רחוקות מאד ולזמן מועט, מימי הנילוס נהפכו לדם, אך לימים מספר, ויד משה היתה מצֹרעת כשלג אך רגעים אחדים, והים נבקע אך בכדי שיעברו עליו בני ישראל, כי ארון העולם לא עביד ניסא לשקרי, וסדר הטבע וחקות מעשה בראשית חביבים עליו, ולא יְשַׁנֵּם רק לצורך גדול, ועל כן יש למעט בנסים ולהגביל ולצמצם אותם כפי מדת האפשרות. הנסים כתור מופתים אינם מוכיחים אמתת הנבואה ואינם מחזקים דברי הנביאים, הנבואות

1) פרקי ההשגחה ותכלית המציאות בחלק ג' מפרק י"ג עד כ"ב. שפ"ר.

מהאמתות רק בתוכנם ומהותם, אם דבריהם של הנביאים בעצמם מעידים על אמתתם, או כי באו ונהיו המאורעים והמעשים שנבאו עליהם מראש, ומופתים ונסים אינם מוכיחים כלל וכלל צדקת הנביא ואמתת הנבואה 1).

נבואת משה בן עמרם היא גדולה במעלה מכל הנביאים הקודמים לו והבאים אחריו, כגדל מעלת האיש משה אשר קרן עור פניו, באור תורתו השלמה אשר שם לפני בני ישראל ולפני כל בני האדם על האדמה, ובארבעה דברים עלתה נבואת משה ארון הנביאים על כל הנבואות: א) ההתגלות היתה לא על ידי מלאך ולא על ידי שליח (השכל הפועל) כי אם דבר אליו ה׳ פנים אל פנים. ב) רוח הנבואה לא נחה עליו, כמו בשאר הנביאים בעת השֵנָה, כאשר נתבטלו ממנו כל הרגשותיו והשבתת פעולת החושים, בחלום חזון לילה, בעת התגברות הכח המדמה, כי אם גם בהקיץ ומבלי תגברת הכח המדמה. ג) כל הנביאים לא נחה עליהם רוח הנבואה, כי אם לפרקים מפקידה לפקידה, ואחרי הכנות וזִכּוּך המחשבות, ובמשה אינו כן, אלא הנבואה היתה שורה עליו בכל עת ושעה, כמו שהוא אומר: „עמדו ואשמעה מה יצוה ה׳" וכו׳. ד) כל הנביאים נחלשו כחותיהם ובאו במעמד ההתעלפות בעת התגלות החזיון אליהם, ובמשה בשעה שנתיחד הדבור אליו הוא אומר: „ודבר ה׳ אל משה פנים אל פנים כאשר ידבר איש אל רעהו". לאמר, שלא נפלה עליו חרדה ומעמדו הנפשי לא נפל תחת השנוי. כל זה השיג משה, יען כי היה הנבחר במין האדם, אשר העלה את כחותיו הרוחניים והסיר מעליהם כְּבָלֵי החמר, התעלה והתקדש ויגיע למדרגת שֵׂכֶל נבדל, התפשט מהנטיות הארציות ויצרי לב הגוף העכור, ונתבטלו בו הכחות הדמיונים והחושיים והתאות החומריות — (כחו המתעורר והמשתוקק) ונשאר כלו שֵׂכֶל בלבד, „לא נשאר מסך (מבדיל בינו ובין השכליים הנבדלים) שלא קרעו", ומחיצה מפסקת בינו ובין האלהיות שתמנע אותו מהִכָּנֵס לפני ולפנים לקבל בנפשו את ההשגה העליונה, ולכן זכה למעלה שלא זכה אליה כל בן־תמותה לפניו ולאחריו, על כן חוה מחזה אל־שדי במראה ולא בחידות וב„אספקלריא מאירה" ראה את האמת חותמו של הקדוש ברוך הוא — היא תורת אמת אשר שם לפני בני עמו וחיי עולם — חיי התורה הנגלית — תורה מן השמים — נטע בתוכם 2), תורת האמת שנתנה למשה מסיני והיא אצולה מקרני הוד אל עליון — אלהי האמת. גם זה רואים אנחנו את בן־מימון נוטה משיטתו. — ההופעה על הר סיני, הוא מפרש דברים כמשמען, גם דבר הלוחות ועשרת הדברים הכתובים עליהם במכתב אלהים יפרש כפשוטם, רק המבטאים: מכתב אלהים ואצבע אלהים יחתור לפרש על פי ההוראה: כי אראה שמיך מעשה אצבעותיך, או כמו שאומר הכתוב: ארזי לבנון

---

1) פרקי הנבואה בהמורה חלק שני: פרק ל"ב, ל"ד, ל"ו, ל"ז, ל"ח, ל"ט עד פ׳ מ"ח, והוא סוף החלק. שפ"ר.

2) במורה הוא אומר (בחלק שני פרק ל"ו) הארבעה הבדלים אשר נבדלה מהם נבואת משה רבנו מנבואת שאר הנביאים וכו׳, גלותיו בפירוש המשנה ובמשנה תורה. ובאמת אין הדברים האלה מבארים לתכליתם רק בפירוש המשנה בפרק חלק במסכת סנהדרין בהגיעו לעיקר השביעי מהשלשה עשר עקרים.

אשר נטע וכדומה. אך בכלל ההופעה האלהית על הר סיני ונתינת הלוחות מפֹרש על פי הפשט 1).

וכשם ששליח ההשגחה לשום לפני בני ישראל את התורה מן השמים — התורה הנגלית — משה רועה הנאמן — היה בחיר מין האנושי, יחיר ברורות עולמים, כן התורה הזאת יחידה היא ברורות עולמים, ואין בכל תורות הנימוסים והדתות דוגמתה. התורה הזאת בת־אלהים היא, אצולה מהודו, וכאלהים היא נצחית ואינה מקבלת שנוי וחלוף, ואין צריך לאמר שלא תִבָטֵל בזמן מן הזמנים. גם אברהם ראש המאמינים, אחרי שהכיר את בוראו וקרא את באי־עולם לדעת את אל־האמת, אל האחד בשמים ובארץ, לא עשה זאת בתור נביא־עליון הנועד לתעודתו מההשגחה, כי אם כמורה דרך ה׳ ומודיע את האמת לרבים, הפיץ רק האמונה באל־אחד, אך לא פרסם תורה שלמה בכל חלקיה כתורת משה. גם הנביאים שקמו אחרי משה לא הוסיפו מדעתם כלום, כי אם דברם היה מראשוניהם עד אחרוניהם: „זכרו תורת משה!" ופיהם מלא תוכחה על כי עזב העם תורת אלהיו, התורה אשר שם משה לעיני כל ישראל. בהיות התורה אלהית ושלמה, לא תשתנה ולא תתחלף, וכל בני האומה הישראלית מחויבים לתת נפשם עליה ולשמרה כבבת עינם 2).

וכשם שהתורה היא אלהית על פי מקור מחצבה והיותה אצולה מהור אל־עליון, כן נראה בה התכונה האלהית על פי תָכְנָהּ ומְהוּתָהּ, ושני פנים לתורה: פני תורת החקים והנימוסים, ופני תורת האמונות והדעות, „לתת להמון דעות „אמתיות כפי יכלתם, קצתם בפירוש וקצתם במשל, שאין בטבע ההמון לסבול „השגת הענין ההוא כפי מה שהוא באמת", — דעות נכונות וישרות בכל השאלות המרעישות לב בני המין האנושי. ושני הפנים האלה — פני הנימוס והחק, ופני הישרת המדות והדעות, המה האותות המְסַמְּנִים ומציינים אותה מתורות הנימוסים ותורות הדתית אשר לבני אומות העולם. עוד יותר מזה יאמר בן־מימון: בעלי־העיון ממאמיני התורה נחלקו בדבר, אם מצות התורה — פקוריה ואזהרותיה — נמשכים אחר החכמה או אחר הרצון, לאמר, שאינם אלא גזרות, שגזר עלינו הבורא, ועלינו לקיים המצות בכדי לשמוע בקולו — ואינן כלל לבקשת תכלית, ואחרי אשר יסתור הדעה האחרונה הזאת מן השכל והכתובים, הוא בא לידי הנחה, „כי המצות כלן נמשכות אחר החכמה, לכלן יש סבה, ולכלן כַּוָּנָה אחת נעלה „ונשגבה, ותכלית מועילה על כל פנים", אלא שטעם מקצתן גלוי וידוע לנו, וטעם מקצתן עוד נעלם מאתנו, לקוצר דעתנו ולחס־ון חכמתנו, ועוד תבא עת אשר יְגֻלֶּה ויֵרָאֶה הטעם ההוא, ואלה שטעמם מבואר וגלוי נקראו משפטים, ואלה שאין טעמם נראה בהשקפה הראשונה, נקראו חֻקים, אך מחויבים אנחנו לחקור בטעמי המצות עד מקום שיד יְכָלְתֵּנוּ מגעת, ועל זה אמר הכתוב: „משפטי ה׳ אמת צדקו

1) מורה ח"א פרק ס"ו (בהספר האשכנזי הציון בטעות) וח"ג פרק ל"ג. ולהעיר על זה שמלבד שבכ"ז חותר הרמב"ם לפרש את מתן הלוחות וכו׳ באופן ממעט את המובן החושי, הוא אומר (חלק ב׳ פרק ל"ג), כי הדבור במעמד הר סיני לא נתיחר אלא למשה, וכל בני ישראל לא שמעו רק „קול־דברים" ומסתייע לזה מדברי הכתובים; אנכי עומד בין ה׳ וביניכם, ומשה ידבר וכו׳, כמו שתבאר המכילתא, כל דבור ודבור (ששמע משה) היה משיבו להם וכו׳, ויעויין שם כל הפרק. שפ"ר. 3) מורה חלק שני פרק ל"ט.

יחדו — והצד השוה שבכל המצות שנתנו „לצָרֵף בהן את הבריות", לאמר, לתכלית שלמות הנפש ומדותיה — ואין אחת מהן שהיא בשביל הרצון לבד, מושג שאינו נמצא רק בבשר ודם, אשר יצר לבו ישיאהו להיות מושל בלי־מְצָרים, ולצוות דברים רק בשביל שישמע העם, ולא בתורה אלהית. וכן אימרים החכמים כי לא דבר רֵק הוא מכם, ואם נראה לכם שרֵק הוא, הוא „רֵק מכם" 1); — כַּוָּנַת כלל התורה הנגלית — תקון הנפש ותקון הגוף. תקון הנפש — לקבוע בלב בני האדם דעות אמתיות על האלהים והנהגתו בעולם המציאות; ותקון־הגוף — להשריש בלבות בני האדם רגשות הצדק והמישרים ולצָרֵף דעותיהם ולבם במדות ידעית־מדיניות ישרות לטוב להם בעצמם בחייהם, בינם לבין עצמם, ובינם לבין חבריהם, בישוב המדיני ותקון עולם החברה. ועל זה נאמר: „ויצונו ה' לעשות את כל החקים האלה ליראה את ה' אלהינו" (תקון הנפש באמונות ודעות) „לטוב לנו כל הימים" (תקון הגוף וארחות חיי הישוב והחברה) 2). בן־מיימון מנסה להוכיח כי לכל שש מאות ושלש עשרה מצות שבתורה יֶשְׁנָם טעמים וכַוָּנות נכונים: אם לקבוע בלב האדם הדעות הנכונות על דבר אלהים וטובו והשגחתו על עולם המציאות, אם לעורר התנגדות להדעות הכוזבות אשר בתירת האליליות והאמונות ההבליות יסודן, אם לטובת הישוב המדיני וקבוץ אישי החברה לבל ימשל האדם באדם לרע לו ולהעביר הרשעה והעריצות מן הארץ, אם לחַנֵך את האדם בדרכי טובים — להַיְשָׁרַת המדות ולעוררו לקיום חובות הלבבות, ואם לעורר בקרבו התנגדות לתאות זוללות, למאוס את הפריצות, כמו שנאמר: „והתקדשתם והייתם קדושים" 3). אך כל זה רק כשאנחנו דנים על עקרי המצות, אך אין לבקש טעמים ותועליות בפרטיהן ודקדוקיהן, כי כמו שביצירי הטבע התכלית מיוחדה להיציר כלו ובכללו (להמין) ואין מקום לבקש תכלית לכל מחזות החיים ובנין המינים, כי אם לדעת אותם בלבד, כן בהתורה הנגלית, הטעמים והתועלת נבקש רק על כללות המצוה, אבל ידיעת טעמי פרטי הדברים ואופני עשית המצות אינו מוכרח ומעכב 4). לפי התאר והדוגמא (Schema) שעשה לו בן־מיימון, חלק את כל המצות שבתירת היהדות לארבעה עשר ראשים או כללים 5). חלק גדול מהמצות והאזהרות נמצא בתורה, ליישר הדעות בנגוד לדעות התועים אחרי הבלי האלילים „דרכי האמירי", האמוניות ההבליות — אמונות הקוסמים והזיות האמגושים באמונת הצאב"ה (Sabier), שארית היונים הקדמונים, אשר התישבו בארם נהרים ויהיו בעלי אמונה בלולה מהבלי אלילי אומות ארצות הקדם והדעות הכוזבות אשר לבעלי הלמודים של השיטה האפלטונית החדשה, בלמודי האמונה הכוזבה הזאת מצא בן־מיימון כמה דברים מסייעים לדעתו, שנתנו מצות רבות לישראל, „למחות הדעות ההם מן הלבבות", וכמו שנאמר: „פן יפתה לבבכם", „אשר לבבו פונה". — „ותורתנו הקדושה כל שרשה וקוטבה — למחות דעית

---

1) מורה חלק ב' פרק מ', חלק ג' פרק כ"ז, כ"ח, ל"א. 2) מורה חלק ג' פרק כ"ז.

3) מורה הלק ג' פרק כ"ו, ופרק כ"ז, ופרק כ"ח. ולפי דרכי הארכתי פה יותר מעצם דברי המחבר, כי חפצתי לשום לפני קוראי תמצית מחשבת בן־מיימון על תורתנו ומצותיה. שפ"ר.

4) מורה חלק ג' פרק כ"ו. 5) מורה חלק ג' פרק ל"ה, והחלוקה הזאת היא חלוקתו בספר „יד החזקה": מדע אהבה וכו' — ומבאר אותם מפרק ל"ו עד פרק נ' בחלק הנ"ל. שפ"ר.

„התועים מן הלבבות, וזה הוא שאמרו חז"ל המדה בעבודה זרה — כופר בכל „התורה, והכופר בעבודה זרה מודה בכל התורה" 1). הדבר אשר יש להעיר עליו הוא, כי בן־מיימון מחליט, אשר עבודת הקרבנות, הונהגה בתורת היהדות, למען שים גבול וקֶצֶב בסדר עבודת אלהים בתכונה זאת למען המעט בקרבנות, בכדי לבטלם מכל וכל ברבות הימים. כי מן הדין היה להניח העבודות אלה ולבטלם, אך לפי מדרגות התַּרְבּוּת האנושית שעמדו עליה האומה הישראלית הקדמוניה, לא „היה אפשר לצאת מן ההפך אל ההֶפֶךְ פתאום", ומנהג הקרבנות „היה אז מפורסם בכל העולם", והעבודה הכוללת לכל בעלי דת: ולא היתה אז דת בעולם שתאמר, כי יוכל האדם להתקרב אל האלהים בלי העבודה הזאת. ובכן עבודת הקרבנות שבתורת היהדות אינה אלא הנחה להפיס דעת ההרגל, ולשאת פנים למנהג, בתכלית שעזבו עבודת האלילים, וייחדו עבודתם לשם אלהי אמת, ועל כן הרבו הנביאים משמואל עד ישעיהו ירמיהו ויחזקאל להקטין מעלת עבודת הקרבנות ולהרבות בשבח עבודה שבלב — וירמיהו גם אמר: „לא דברתי ולא צויתי את אבותיכם על דברי עולה וזבח" 2) — הלכות בית־הבחירה, בנין המקדש וקדושת ההיכל והעזרות, המה כלם לתת כבוד ומורא — ביראת הרוממות — לשם אלהי עולם, אלהי ישראל, גם שני הכרובים פורשים כנפים על הארון נעשו בכדי להשריש בלב ההמון הדעה על דבר מציאות המלאכים, לאמר שכל נבדל בלי מקרי הגוף ומשיגיו. האמת השניה, לדעת בן־מיימון למציאות השם. והאמונה הזאת התחלה לנבואה והיוצא ממנה — אמונת תורה מן השמים 3). — דיני הטומאה והטהרה באו: לחזק את רגש יראת הרוממות מן הבית אשר שִׁכֵּן ה' שמו שם, לבלי בא אליו תמיד, כי התמדת בא האדם אל המקדש תָּפִיג כח ההתפעלות ורגש יראת הרוממות בעמוד האדם לפני ה' וישכון במקום קדשו 4). הלכות מאכלות אסורות, שחיטה וטרפות, נדרים ונזירות, הן לגדור בפני המאכלים המגונים והמזיקים לבריאות, וישנם גם אסורי מאכלות שנאמרו גם כן נגד עבודה־זרה (בשר בחלב לפי השערת בן־מיימון), להגביר כח השכל על התאוה הבהמית — שזה יסוד הפרישות (נדרים ונזירות) במדה מעולה, ועם זה גרם לעורר בלב האדם רגשי החמלה והחנינה ולהרחיקהו מן האכזריות, אבר מן החי, שחיטה, ומצות שלוח הקן וכו' 5). — מצות הצניעות, טהרת המשפחה, ההתרחקות מן הפריצות וכבישת היצר בתַאֲוות וחמדות המינים נתנו לקַדֵּשׁ את האדם, לחזק קשר המשפחה והאישות והן הן סודות הקבוץ המדיני

1) מורה ח"ג פרק כ"ט.

2) מורה חלק ג' פרק ל"ב ובכמה מקומות. עכ"ל הרב המחבר. והדעה הזאת, כי לא נתנו הקרבנות אלא כנגד יצר הרע דעבודה זרה, לא מלב הרמב"ם יצאה, כי אם מחכמי התלמוד ונמצאת מפורשה במדרש ויקרא רבה באחרי מות פרשה כ"ב לאמר: — „רבי פינחס בשם רבי לוי „אמר: משל לבן מלך שהיה לבו גס עליו והיה למוד לאכול בשר נבלות וטרפות, אמר המלך: „זה יהיה תדיר על שלחני ומעצמו הוא נדור. כך לפי שהיו ישראל להוטים אחרי עבודה זרה „במצרים, והיו מביאים קרבנותיהם לשעירים וכו', אמר הקב"ה יהיו מקריבים „לפני בכל עת קרבנותיהם באהל־מועד והם נפרשים מעבודת אלילים". שפ"ר.

3) מורה ח"ג פרק מ"ח. 4) הנ"ל פמ"ד. 5) הנ"ל פמ"ח

וישובו של עולם, שיתפתחו בו רגשי המוסר ויפנה לבו מהרהורי עברה שמטמטמת את הלב והשכל 1) • מלבד המצות שתכליתן עשות טוב וחסד, אהבת הבריות, חסדים, שטעמן גלוי ואינם צריכים להסברה על פי השכל והבינה הישרה •

וכשם שמשפטי ה׳ אמת צדקו יַחְדָו, ולכל המצות הנכללות בתורת היהדות ישנם טעמים ישרים ונכוחים ותכלית רצויה נשגבה ונעלה, כן גם תורת ה׳ תמימה וכל הספורים שנמצאו בה, הנראים לפעמים כקטני הענין, המה לתועלת גדולה והכרחית: אם לאַמֵת איזו דעה שהיא פנה מפנות התורה או לתקון מעשה מן המעשים, להרחיק העָוֶל והחמס מישוב בני האדם, ואם להביא ראיה על עיקר השכר והעונש, לדעת כי רשעים תרדף רעה וצדיקים פרי מעלליהם יאכלו • וגם בדברי הימים והשתלשלות העתים ישנו צורך גדול • ועל פי השיטה הזאת הוא הולך ומבאר ספורים רבים בתורה — להוציא מלבם של דורשי הגדות של דופי • וחותם דבריו לאמר: „וכן כל ענין שיֵעָלֵם ממך — טעם זכרו (בתורה) יש לו „סבה חזקה • • • והעקר אשר העירונו חכמינו ז״ל עליו הוא: כי לא דבר רֵק הוא „מכם — ואם רֵק הוא — מכם הוא״ 2) • והדבר המפליא הוא, כי בן־מיימון החותר ליישב לא רק דברי הכתובים כי אם גם רבים מדברי האגדות על פי האופן המושכלי והבינה הישרה, ורק לפרקים נשמע ממנו דברים נגד אגדות תמוהות וזרות, לא שם לבו בבאור טעמי המצות גם אל התורה המסורה ופירושי המצות על פי קבלת החכמים והסופרים, ובפירוש הוא אומר: כי בכַוָנָתו בנתינת טעמים למצות „לתת סבה לפסוקים (מצות המפורשות בתורה) ולא סבת דברי התלמוד״ 3), כאלו חפץ לשום פדות בין תורת היהדות שבכתבי־הקדש והיהדות התלמודית •

---

1) המורה פרק נ׳ ובכמה מקומות •

2) המורה ח״ג פרק נ׳. והארכתי גם בעיקר הזה, והבאתי סוף דבריו בלשונו, והסמוכים שהוא עושה לדבריו מדברי חז״ל בשביל להסתייע בזה בדברי בההערה הסמוכה להלן. שפ״ר •

3) המורה ח״ג פרק מ״א. לדעתי אין בדברי הרמב״ם הכונה שמכנים בה הרב המחבר, ושגגה יצאה מלפני השליט בהבנת דברי המורה במקום הנ״ל, ועם זה אין מקום להמשפט שהוציא המחבר. כי רצה לשום פדות בין התורה הכתובה ובין התורה המסורה. הדבר פשוט מאד, כי אחרי שבראשית פרקי טעמי המצות (בח״ג מפרק ל״ה עד נ״א) חלק המצות כלן לארבעה עשר כללים מכוונים לארבעה עשר חלקים שבספרו „יד החזקה״: מדע, אהבה זמנים וכו׳, ובכל טעמי המצות הוא מסמיך אותם לספרו הגדול, כאשר יראה כל מעיין בהפרקים האלה, הנה בזה כבר חבר את התורה שבכתב להתורה שבעל פה, כי ספר ה„יד החזקה או „משנה תורה״ הוא המחזיק בקרבו כל דיני תורה שבעל פה. אבל הן הרמב״ם עצמו (בחלק ג׳ פרק כ״ו) בראשית דברו בטעמי המצות מניח הנחה, שאינו מדבר רק על כללות המצוה ולא על חלקיה, ונותן משל לזה, שדי לו לבאר, שהקרבנות יש להם תועלת גדולה מבוארת, אבל אינו חפץ כלל לתת טעם היות קרבן אחד כבש והאחר איל וכו׳, יעויין שם, לפי זה, בדברו על כללות המצות לא היה לו להכנים עצמו לפרטים בהפירושים המקובלים, וערבוב תחומים זה בזה הוא ההפך מדרכי מחשבות בן־מיימון, אשר הסדר הנאה וחלוקת עניני העיון היו לו לטבע שני, וכמה פעמים בחר לקלקל פני עצם הענין בעצמו מהרוס את הסדר, כאשר יעיר על זה החכם ד״ר יואל במאמרו הנכבד. ובדבר החלטת הרב מדברי ה„מורה״, כי „הכונה בזה לתת סבה לדברי הפסוקים ולא לדברי התלמוד״. הנה נאמרו הדברים שם בפנה אחרת, בדברו על מצות העונש, לתת לרשע כדי רשעתו ולענשו ככי חטאתו, ויאמר, כי מיתה נפש בנפש

המעשה הגדול, מלאכת חכם־חרשים אשר עשה משה להרים את היהדות אל מרומי הידיעה העליונה והפילוסופיה שהתהלכה אז בארצות ההשכלה והתַּרבות, המעשה הזה להגדיל כבוד תורת ישראל „להראות להעמים את יפיה, כי טובת מראה היא", והיא חכמתנו ובינתנו נגד העמים, ויותר מכל התורות תסבול אור החכמה והמחקר המושכלי, הִגָּלוֹת ספר „מורה הנבוכים", היה מעשה רב עלילה בימים ההם. כי כתלמידו של בן־מימון „רבי יוסף אבן־עקנין", אשר לשמו הקדיש הספר הנפלא הזה, נמצאו רבים בבני הדור ההוא, אשר בחֵקֶר אמונתם נמשכו אחרי דעות אריסטו, ובהגות־לבם והֲלָךְ־נפשם הרגישו והכירו את האמתיות שבתורת היהדות ויהיו דבקים במצותיה ועדותיה — כה היה תהום פתוח בין מחשבות השכל ורגשי הלב, ויהיו נגועי הספקות מבלי מצוא פשר בין השכל והאמונה. לנבוכים כאלה היה ספר בן־מימון ה„מורה לנבוכים", ודברים רבים בכתבי־הקדש והאגדות, אשר כמו זר נדמו להם או כדברים שאין להם שחר, שבו שנית להיות מאירים באור השכל על פי הכוונות המושכלות אשר שם בהם בן־מימון. להוגי דעות שקמו אחריו היה הספר „מורה נבוכים" למעורר־לב ופותח שערי העיון וההשקפה המחקרית, מני־אז והלאה לא היתה תורת היהדות נגלית לעיני החוקרים, כתורה זקנה שאבד עליה כָּלַח, תורה עתיקה שְׂרִידַת ימים מקדם, תורת מעשים ומצות אנשים מלומדה בלי הַשְׂכֵּל וְיָדֹעַ, כי אם היתה להם לתורת חיים, אשר לא כבדה עוד מזֹּקֶן ולא נסו כֹּחָהּ וְלֵחָהּ. בגלל הדבר הזה, הננו רואים, כי מימי הרמב"ם עד היום יצאו הוגי דעות בישראל בחקירותיהם מנקודת־מַבָּטוֹ של ה„מורה", הוא היה להם לראשית דעת, ובו השכילו להעמיק בחקירותיהם ולהוסיף דעת וחקר, עדי עזבו גם הנחותיו ודעותיו ויחלקו עליו ויבקרו את דבריו בבקרת קשה ועזה, אך גם נכונה וחַדָּה. ובאשר כי חכמי הדור הוגי דעות המה, בכל העתים והזמנים, המשכילים לרבים, הטובעים מטבעתם על פני הדור ונותנים עינם בו, הנה נוכל להוציא לצדק משפט, כי לספר חקר־אמונה אשר כתב משה בן־מימון נאוה תהלה, כי חִדֵּשׁ רוח היהדות להיות לה עדות הנֹּעַר אחרי בלותה. וכה גברה ממשלת בן־מימון ברוח החוקרים והוגי דעות, עדי השכיחו ספריו מלב בני הדור ההוא ודורות רבים אחריו את ספרי החקירה שקדמוהו — ספרי רב סעדיה גאון ורבי אברהם בן־דאוד.

אך לא לבד במחנה ישראל כי אם גם במערכות חכמי ישמעאל ואדום היה ה„מורה לנבוכים". לספר מעורר לב הוגי דעות לְמַרְבֵּה המחקר והעיון השכלי. כי אף אם נכתב הספר רק בעד היהודים, ואומרים אמור, כי השביע בשבועת האלה, שיעתיקו את הספר רק בלשון ערבית וכתב עברי לבל יפול

נקנסת על הרוצח, מפני שעונש כזה הוא שוה לכל נפש רוצח, קטן וגדול עבד ובן חורין, שאין בכל חטאי האדם חטא גדול מזה, וכן חסר אבר יחוסר אבר, וכאשר נתן מום בעמיתו כן ינתן בו — אומר הרמב"ם, „ולא תטריד ענינך במה שנאמר ממון, כי הכונה לתת סבת „הפסוקים ולא סבת דברי התלמוד — ועם זה יש לי במה שאמר בו התלמוד דעת, כי המכות אי „אפשר לעשות כיוצא בו (מום תחת מום) ודינם בתשלומין". הנה כן רק על המקום הזה — שאינו מוכיח כלל, שכונת הרמב"ם היתה הכונה שמכנים הרב בדבריו. שפ"ר.

בידי בעלי דת מחמד צוררי ישראל, אשר יעירו שנאה בשביל דברי הספר על היהודים כלם 1), וגם במכתבו לתלמידו החביב ר׳ יוסף אבן-עקנין כתב במכתבו לאמר: „וגם אתה תזהר בו (בקונטרסי מורה נבוכים) ולא תפרסמה למען לא יזיקוני הגוים ורשעי ישראל אשר הם רבים״ 2), בא בכל זה הספר לידי סופרי המושלמים עוד בימי חיי הרמב״ם 3), וסופר ערבי אחד באר פרקי הרמב״ם על דבר מציאות השם. ראשי החוקרים בימי הבינים, הנוצרים מיסדי שיטת הפילוסופיה המדרשית־הפלפולית (Schalastik) השתמשו בספר ה„מורה״ וממנו למדו לפַשֵּׁר בין האמונה והחקירה.

ואם יש מקום לתלונה על בן־מיימון היא רק זאת, כי בהיותו אחוז בחבלי הפילוסופיה השלטת במערכות החוקרים בימים ההם, הבנים למקדש היהדות יסודות הלמודים הזרים לרוחה; כי תחת אלהי התורה מן השמים, האלהים אשר „אליו תכסופנה הנפשות״, הנוהג בחסדו כל דור, אלהים המכין צעדי גבר, אשר ממכון שבתו ישגיח על כל יושבי הארץ, על ישראל עמו ועל כל יצרי לב איש ואיש ומחשבותיו, נתן מקום להסבה הראשונה, העצם הנשגב והנעלה, אשר בחביון עוזו ובמקום שכינת כבודו, אין מחשבה תופסת בו, ומקרי היצורים לא יגעו לכסא כבודו. — ולאלהי ההיקש וההגיון הזה, למעלה מכל השגה ומחשבה היה קשה לו גם ליחס אליו אם לא בדוחק גדול גם רצון ובחירה. על כן בכל היות היהדות תקועה בלבו והוא דבק בה באהבה שלמה ונצחת, היה מוכרח לפי שיטתו, להָצֵר צעדיה ולהסיג גבולותיה, כי על פי שיטתו זאת נבצרה ממנו להשיג אֲמִתּוּתֶיהָ ויסודותיה בהשגה ברורה. יען כי לא יכול על פי שיטתו זאת לאמר, כי בההופעה האלהית על הר סיני נתיחד הדבור מהאלהים לכל בני עמו, היה אָנוּס ליחס לאדון הנביאים תארים תכונה של בני אֵלים, לעשותו עליון מעל כל בני האדם ולחסרהו מעט ממלאכי מרומים, רעיון הזר בעצמותו להיהדות הצרופה, ועוד מעט והנה נדחק לאמר (בהפך מיסודות דעותיו), כי הקול ששמע עם ישראל מדבר מתוך ההר היה „קול נברא אשר ממנו הוכן הדבור״ לאמר — „והשיגו בו רק שתי הדברות הראשונות״ 4). גם תכונת משה גבר תמים ואיש צדיק — האיש השלם כאשר יְתָאֲרֵהוּ, בן־מיימון על פי חזון לבו, לא תוכל היות רק לאיש שנתן לבו להגות בחכמה וצרף דעתו ומחשבותיו וקנה חכמה הרבה בידיעות תחתונות ועליונות — מעלה שלא יגיעו אליה רק המחוננים לה מימי ילדותם. ארחות חיים ישרים, מוסר ולכת בדרכי ה׳, שלמות המדות וצדקות המפעלים אינם מספיקים עוד לזַכּוֹת את האיש העושה כזאת בחיים נצחיים — חיי עולם הבא; כי ההתקרבות אל האלהים בתפלה לא תוכל היות רק אצל בני עליה המזככים נפשותיהם בהעיון השכלי, ולפי זה יצא, כי רק מעטים המה שיזכו לחיי עולם — חיי הנצח והאשר הנפשי בעולם הנשמות, לעלות בהר ה׳ ולקום במקום קדשו. — יען מה? יען כי קרבת אלהים — לדעת הרמב״ם — לא תִקָּנֶה רק באורח צדקה, בהִדָּבֵק במדות טובות, כי אם בהַשְׂכֵּל וְיָדֹעַ את ה׳, ולההשכלה

---

1) עיין להלן ועיין עבדואל-לאטיף אצל די־זאסי עמוד 460.

2) במכתבו אל ר׳ יוסף אבן־עקנין במונק עמוד 23 ובגאָלדבערג בהנ״ל. 3) מונק בהנ״ל.

4) המורה חלק ב׳ פרק ל״ג.

הזאת הלא דרושות לנו ידיעות קודמות ומכשירות את האדם להשכלה המחקרית, כלמודי השעורים, הטבע, חכמת ההגיון והמֶּטַפִּיזִיק, חכמות שלא כל אדם זוכה להן. ובכן אך מעטים הם הזוכים לחיי עולם בעולם האמת. — על פי תעצומתו להרכיב דעות הפילוסופיה האריסטית בתורת משה, בא הרמב"ם לידי מדתו לבאר פסוקי כתבי־הקדש באופן מתאים להנחות הפילוסופיה העיונית, לפרשם בדרך זר לישוב דברי המקראות על פי פשוטם וכללי הלשון. בכל היות דרכי באוריו מלאים חכמה ובינה ישרה, בכל עמלו לנטות מדרכי הממַשְׁלִים ביהודים האלכסנדרונים הקדמונים שהיו מעקמים את הכתובים ומוציאים אותם ממשמעותם — הדרך שהלך בה במקצת גם רב סעדיה גאון, בכל התרחקות בן־מימון מהשיטה הזאת, לא נוכל לאמר, כי באוריו מסכימים לכוונת כתבי־הקדש וההגדות הישרה והברורה, ועל ידי ההתפלספות היתרה שהכנים בפירושיהם אבדו להמקראות והמאמרים ההם חן־התמימות, טל ילדותם והוד מליצותיהם, כי שם עליהם עטרת התפלספות והתחכמות שאינה הולמתם. בגלל כל המגרעות האלה בשיטתו של בן־מימון, מגרעות שאינן תוצאות שכלו הזך, ולא ממנו יצאו. כי היו הדעות האלה ילדי רוח היום בזמנו, נעדרו למפעלותיו בפנה זאת ערך־ספרותי חי וקים וספריו המחקריים המה יותר מעוררי לב לחקר והגיון מהיותם לענין עיון וחקירה כשהם לעצמם.

התורנים החובבים גם את המחקר העיוני, ובתוכם גם התלמיד האהוב לבן־מימון באהבת אב את בנו ר' יוסף אבן־עקנין, חשו והרגישו בנפשם, כי אי אפשר להביא כל הנחות השיטה שאחז בו רבם הגדול לידי הסכמה עם למודי היהדות. ביותר נראה את הנטיה הזאת שנטתה שיטתו מהיהדות התלמודית, באמונת תחית המתים, העיקר הזה כָּלַל בתוך שלשה עשר עקריו, אך לא קבע בו מסמרות, לא יִחֵד הדבור עליו, ולא הרחיב לבָאֵר את חיובו, כי לא מצא להאמונה הזאת, בכל עמלו, סמוכים בהמחקר ההגיוני. מקרוב ומרחוק באו אליו שאלות לאמר: מדוע הרבה להביא מופתים והוכחות על השארת הנפש ונצחיותה, ומאמונת תחית המתים הוא כמו מעלים עיניו ויזכיר אותה בשפה רפה. גם תלמידו ר' יוסף עקנין כתב אליו השאלה הזאת 1), בגלל הדבר הזה מצא בן־מימון דרוש ונכון לכתוב מאמר גדול על דבר אמונת תחית המתים (בשנת תתקנ"א) 2), ובו יבאר, כי הוא בעצמו מאמין בה אמונה שלמה, והרבה לדבר בה ולהוכיח אמתתה, בכל זמן שנתגלגלו הדברים על אדותה. ואולם עצם דבר התחיה הוא מן הנסים והנפלאות, שהמה בכלל דברים אפשריים, אחרי שהוכחנו את אמונת חדוש העולם והבריאה יש מאין. רבות יתאונן הרמב"ם בהמאמר הזה, כי רבים יכניסו מחשבות זרות בדבריו, אם מחסרון ההבנה או בכונה להזיק ולהָרֵעַ. בכלל רוח קפדנות שפוכה על המאמר הזה ונבדל מאד מכל ספריו ומאמריו הקודמים שנאמרו במנוחה וישוב הדעת. מאד חרה לו, כי נֻטַּל עליו להוכיח צדקתו וּבַר לבבו וטֹהַר מחשבותיו לפני „הכסילים והנשים".

בין המלומדים שבחכמי ישמעאל עשה ספר ה„מורה" רושם גדול, אך מפני

---

1) אצל מונק Notice etc. עמוד כ"ג ואצל גֶלבערג בהנ"ל.

2) המאמר תחית המתים העתיק לעברית רבי שמואל אבן־תבון ונדפס כמה פעמים.

שבכמה מקומות נמצאו בו תשובות והשגות על אמונת מחמר, ובימים ההם כבר היתה שלטת במערכות ראשי מדרש החכמה והאמונה להמושלמים הפילוסופיה, או יותר נכון, –ההתפלספות– השטחית הבוחרת רק דרך אמונה, בעלי האשערי״ה שיזכיר אותם המורה לרוב. וגם בגלל הדעות החפשיות הנמצאות ב„המורה" על פי השקפות אמוני המשלמים, הרבו סופרי הערביים להטיל דופי בהספר הזה. עבדואל-לאטיף ראש הסופרים בוחרי דרך אמונה האדוקים מחכמי האישלם בארצות הקדם 1), אשר השלטן סאלאדין הביא אותו למצרים, והיה אהוב ונכבד בחצר המלך, והוא היה אומר, כי בא למצרים להכיר פני שלשת אנשים מצוינים בחכמה והאחד מהם הוא בן-מימון, ויתן כבוד לשמו, אך בהספר „מורה נבוכים" ישים תָּהֳלָה ויאמר: „משה בן-מימון בִּקֵּר אותי, וכאשר „למדתי אותו דעת, ראיתי כי הוא איש גְּדָל-דעה ורב פעלים, אך רואה אני את „התעצמותו לעמוד על המדרגה העליונה ולהטות אליו לב בעלי-השררה. מלבד „ספריו בחכמת הרפואה כתב גם ספר בפילוסופיה בעד היהודים, וקראתי בו, „וראה זה בחנתי את הספר ומצאתיו, כי רע הוא על פי פעולתו, כי נכון הוא „לרופף כח האמונה, על ידי ההוכחות, הנכונות לפי דעתו לחזקה" 2).

ובכל מקומות הישוב הישראלי לא נמצא מקום, וארץ מסוגלת לקלוט בתוכה את זרע הדעות וההשכלה הדתית אשר זרע בן-מימון כאשר בפרובינציאה (צרפת הדרומית), בקהלות ישראל שהיו שאננות ושקטות ושלֵוות, אין שטן ואין פגע רע, קהלות מצוינות בעושר ונהנות מטוב החֵרוּת, ושם היו גם בני עם-הארץ האלביגינזיים בעלי-החפֶש דורשי האור והדרור — בימי הבינים, אשר התקוממו נגד הדת הקתולית וממשלת האפיפיור על רוח בני עם מ־עיתו. שם במקום אוֹתָהּ החקירה המושכלת למושב לה גם בקרב כנסת ישראל יושבת הארץ הברוכה הזאת מימות אבן-עזרא, בני-תבון ובני-קמחי, שם נראה רבים אשר נמשכו אחרי הרמב״ם וישתו בצמא את דבריו. במדה הזאת אשר חכמי צרפת הדרומית בעצמם לא מצאו להם דרך ומבוא להשלים בין האמונה ובין החקירה, כן הוסיפו יותר להעמיק חקור בספרי החכם מופת דורם, אשר רגשי דת טהורים, דבקות נפלאה באלהי ישראל ותורתו עם חקירה ביסורות התורה — חקירה בלי משא פנים, בו יחדו נפגשו, ובספריו ראתה עינם כל יקר: בינה ישרה, דעה צלולה ושכל הגיוני קולע אל השערה. לא לבד אנשים מן העם, כי אם גם גדולי חכמי התלמוד כרבי יהונתן מלוניל וחבריו, היו מפליגים בשבחו של הרמב״ם, חרדים על דבריו, ויראו בו את רבם של ישראל, כוכב מזהיר בשמי היהדות, העולה אחת לאלף שנה, „כי מימות רבינא ורב אשי לא קם עוד בישראל כמשה", — „כי האמנם למחיה שְׁלָחוֹ אלהים, כי „ראה כי אזלת יד חכמי פליליה, ויד בני ישראל תלך הלוך וקשה, ואז הרים

1) עבדואל-לאטיף (Abd-ul-latif) המפורסם במלומדי הערביים במאה הי״ג לסה״נ נולד בבגדד שנת 1162 ומת שם בשנת 1231. חבורו הנכבד הוא על דבר מצרים ונעתק לצרפתית על ידי De-Sacy פאריז 1810. שפ״ר.

2) די-זאסי בהנ״ל עמוד 466. עבדואל-לאטיף היה אצל סאלאדין אחרי כבושו של השני את העיר עכו (Jea d'Acre) בירושלים בחדש אוגוסט שנת 1191 = תתקנ״א ומשם נסע לקאירא, וחוות דעתו על המורה יש ליחס לעת מאוחרת בכתבו את ספרו על דבר מצרים.

„משה ידו ונטה מטה־עז על ים התלמוד, עד אשר יבאו בני ישראל בתוך הים „ביבשה ... מ״ם הסכלות מָשָׁה משֶׁה את עמו ונתן תורתו בלבם כתובה וחרושה״ 1).

המשורר אלחריזי נשא עליו המשא הזה:

מֵאִתְּךָ הַשַּׂר תְּהִלָּתֵנוּ וּמִמְּךָ כָּל גְּדֻלָּתֵנוּ.
גָּבְהוּ דְרָכֶיךָ וְעָמְקוּ וְיִתְרוֹן פָּעָלְךָ עַל פְּעוּלוֹתֵינוּ —
מַלְאַךְ אֱלֹהִים אַתָּה וְנִבְרֵאתָ, וְאִם אַתָּה כְּתַבְנִיתֵנוּ
בִּגְלָלְךָ אָמַר אֱלֹהִים נַעֲשֶׂה אָדָם בְּצַלְמֵנוּ 2).

בימים ההם ואחרות מקהלות ישראל בפרובינציאה 3), פנו אל משה בשאלה לדעת האם יש ממש בחכמת האיצטגנינות או האסטרולוגיה, ובכלל אם יש ליחס איזו פעולות להכוכבים — הגרמים השמימיים — על גורל בני האדם. — ובן־מימון, אשר שנא מאד את החכמה המדומית הזאת, שאין עוסקים בה רק בעלי הזיה ושוגים על דמיונות, השיב על שאלתם (בחדש תשרי תתקנ״ד), תשובה כהלכה בדברים ברורים יוצאים מעומק לב מלא אמונה צרופה והשכלה ברורה. בתוך דבריו יאמר: „דעו רבותי שאין ראוי לו לאדם להאמין אלא באחד „משלשה דברים: א) דבר שתהיה עליו ראיה ברורה מדעתו של אדם, כגון חכמת „החשבון וגימטריאות ותקופות. ב) דבר שישיגנו האדם באחת מחמש ההרגשות „(החושים) כגון שיראה שזה שחור וזה אדום, יטעום המר והמתוק וכו׳. ג) או „דבר שיקבל אותו האדם מן הנביאים ע״ה. אדם בעל דעה מחלק בדעתו כל „הדברים שהוא מאמין בהם: מפני הקבלה, מפני ההרגשה (הכרת החוש) ומפני „הדעה (ההוכחה הלמודית – המַתֵימַטִית), אבל מי שיאמין דבר שאינו משלשת המינים, „עליו נאמר: „פתי יאמין לכל דבר. . .״ זאת היא שאבדה מלכותנו והחריבה בית „מקדשנו (הבית הראשון שנחרב בעון עבודה־זרה וכו׳. שפ״ר) והאריכה גלותנו „והביאתנו עד הלום, שאבותינו חטאו ואינם, לפי שמצאו בספרים רבים אלה „הדברים של החוזים בכוכבים, שדברים אלה הם עיקר עבודה־זרה. טָעוּ וְנָהוּ „אחריהם ודמו שהן חכמות מפוארות, ויש בהן תועלת גדולה ולא נתעסקו בלמידת „מלחמה, ולא בכבוש ארצות אלא דמו שאותם (שהן) יועילו להם, ולפיכך קראו „אותם הנביאים ע״ה סכלים ואוילים. . .״ ויוסיף עוד רבנו משה לאמר: „ואני „יורע שאפשר שתחפשו ותמצאו דברי יחידים מחכמי האמת רבותינו ע״ה בתלמוד

1) אגרת רבי אהרן בן משולם. טעם זקנים עמוד 67.

2) באלחריזי על פי נוסחא מובאה בארִיענט, ליטעראטורבלאטט 1943, עמוד 140.

3) בהמכתב לחכמי קהל עיר מרשיליא (אגרות סימן ג׳) נמצא הזמן י״א תשרי אלף תק״ו לשטרות (תתקנ״ה), נאמר בכתב־יד, כי הוא ערוך לקהלות לוניל ומונפייליר. אך הידיעה הזאת לא נכונה כי מהמכתב האחר שנמצא בכ״י וערוך לחכמי לוניל (המכתב המתחיל במלות: מי זאת הנשקפה בתשובות סימן מ״א), ומשם נראה כי הוא המכתב הראשון שהוא עורך להם (לחכמי לוניל). — ומלבד זה האגרת הנ״ל כמו שהיא בכ״י נושאת עליה בראשה הכתובת. תובל האגרת הזאת לפני חכמי ארץ צרפת במונפישלור, ובראשם הרב ר׳ יהונתן (ובאגרות שלפנינו כתוב: לקהל הקדוש הנהדר קהל לוניל ז״ל, שפ״ר) — מי זאת הנשקפה וכו׳. הכתובת הזאת מתיחס, להמכתב הזה ואינה מתיחסת אל המכתב על דבר האסטרולוגיה (שנדפס באוצר נחמד חלק ב׳ עמוד ג׳ מכ״י בבית מדרש לרבנים בברעסלוי). ואפשר הדבר, כי היה המכתב הזה ערוך גם לקהלת מונטפייליר.

„ובמשנה ובמדרשות שדבריהם מראים, שבעת תולדתו של אדם גרמו הכוכבים „כך וכך. אל יקשה זה בעיניכם שאין דרך שנניח הלכה למעלה „ונהדר אפירכי ואשנויי. כן אין ראוי לאדם להניח דברים של דעת שכבר „נתאמתו הראיות בהן, וינעור כפיו מהן ויתלה בדברי יחיד מן החכמים ע"ה, „שאפשר שנתעלם ממנו דבר באותה שעה, או שיש באותם הדברים רמז או „אמרם לפי שעה ומעשה שהיה, הלא תראו שכמה פסוקים מן התורה „אינם כפשוטם, ולפי שנודע בראיות של דעת שאי אפשר שיהיה הדבר „כפשוטו, תרגמו הנת"גם בענין שהדעת סובלת אותו. ולעולם „אל ישליך אדם דעתו אחריו, כי העינים הם לפנים ולא „לאחור".

ימים לא כבירים אחרי כן באו חכמי לוניל ובראשם ר' יהונתן הכהן בשאלות לפני הרמב"ם לבאר להם דברים קשים בספרו „משנה תורה". וגם ישחרו פניו לשלוח להם ספר ה„מורה לנבוכים" אשר שמעו את שמעו והמה תאבים לדעת הכתוב בו. המכתב הזה כלו הוא שיר של שבחה לבן־מיימון: „הכי קרא שמו משה, כי מוֹשֶׁה הוא את עמו מִמֵּי השגגות... השכל שֵׁם „אחיהו והתלמוד הוא אביהו ושפתיו ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיו, בדבש תורה „שבכתב יַמְתִּיק חִכּוֹ, ובצל תורה שבעל פה ישים סִכּוֹ... הרי תורה בקומו „למשפט מפניו רעשו, וגלי ים הגמרא והסברא מפניו פחדו והתגעשו, וגם „הכהנים הנגשים אליו מדמי הסכלות יטהרו ויתקדשו — ... על כן הננו אתאנו „לך להעמיד לימין גורלך גם בשאר ספריך (מלבד משנה תורה) ... כי נקשרה „נפשנו באהבתם, ואם הם כאן הכל כאן" 1) —. על מכתב תהלה זה לא הספיק הרמב"ם להשיב אחרי עבור כמה שנים. כי בימים ההם תקפתהו מחלה עזה, ויתהפך בצירים וחבלים על משכבו במשך שנה תמימה; ותשאר המחלה עקבותיה בגֵוו הרך, וגם זקנה קפצה עליו וירגיש כי כחותיו הולכים ורפים, ונוספו על כל זה טרדות העדה כרב ופרנס הקהלה במצרים וברפואות חולים עדי לא עצר עוד כח לכתוב כי ידיו היו רועדות, ויהי הוא קורא על פה את כל אשר הגה לבו, והמזכיר כותב דבריו על הספר. ולמַרְבֵּה תלאותיו פרצו אז מבוכות מדיניות במצרים. המלך הגדול השלטון סאלאדין נאסף אל עמיו (תתקנ"ג), ובניו לא הלכו בדרכיו, ויריבו איש באחיו, וכלם נלחמו באחי אביהם אל־אדיל המתנשא למלוך, ותרבינה המבוכות ותִמָּלֵא הארץ מלחמת־שערים (בירגערקריעג) איש באחיו. — ובן־מיימון הרופא הקרוב למלכות, נאחז, למרות רצונו, גם הוא בסבך המהומות האלה, „ומרוב החולי המהומות", וכה נעדרה ממנו מנוחת נפשו, ולא יכול להשיב לשואליו — חכמי פרובינציאה — דבר. לאחרונה הצליח לבן סאלאדין הבכור לאל־פדהאל (או אלפצאל) להגיע למלוכה אחרי מות אחיו הצעיר אל־עזיז — [ימי מלכותו ארכו משנת 1198 עד 1200 = תתקנ"ח—תתק"ס], ויהי בן־מיימון לרופא נפש השלטון החדש הזה. ואל־פדהאל היה בנעוריו איש שובב היקך בשרירות לבו ורודף העגונות וחמדת בשרים, ובגדלו והגיעה למלכות חָבְלָה רוחו מבעותי־מות, ויהי

1) תשובות הוצאות לפסיא סימן כ"ד. שפ"ר.

לבעל מ־ה שחורה ורוחו סר וזעף, וידרוש מ ב ן־מ י י מ ו ן לכתוב ספר על דבר הנהגת הבריאות (Makrobiotik) 1) · אז כתב ב ן־מ י י מ ו ן ספר נכבד בתורת ארחות החיים על פי חזוק וקיום הבריאות, ובדבריו הוא אומר, כי בריאת הגוף לא תמצא רק בבעל נפש בריאה, בעל נפש מוסרית ומשכלת, כי ההתמכרות לתאות המשגל ולַיין, מוציאה את האדם מן העולם, מיַבֶשֶׁת לֵחו וכחו, ומכלה שמן ראשו ושקוי עצמותיו · הנה כן ערב לב ב ן־מ י י מ ו ן להזהיר את מלך ממלכי המוּשׁלמים, עריץ מעריצי ארצות הקדם, כי יֶרֶף מרדוף אחרי התענוגות אם לא יחפוץ להיות נספה בלא עת, כי ידע ב ן־מ י י מ ו ן את חובתו הקדושה בתור רופא הגוף והנפש, וישקוד עליה לקיימה בכל חפץ לבו ונפשו ·

רק אחרי עבור איזו שנים כשוב נפשו למנוחתו, השיב ב ן־מ י י מ ו ן לחכמי ל ו נ י"ל ורבי י ה ו נ ת ן ה כ ה ן בראשם — תשובה בהלכה על כל השאלות ששאלוהו בספר „משנה תורה" (מסימן י"ח עד סימן מ"ח), ותשובה מאהבה (סימן מ"ט) בדברי שלום ואמת · אז יתאונן הרמב"ם באגרתו זאת, כי, „א י נ ו ה י ו ם כ מ ו ב י מ י ה ב ח ר ו ת, כ י כ ח ו כ ש ל, ל ב ו ק ץ ו ר ו ח ו ק צ ר ה", הנה התשובות שהוא משיב סותרות את דבריו, כי מהן נראה את שכלו הבהיר וסברות הישרות והנכוחות 2) · — הכבוד בלי מְצָרים אשר כבדו חכמי פרובינציאה וראשי הקהלות את ר ב נ ו מ ש ה ו ס פ ר י ו בכלל וספרו „משנה תורה" בפרט, עורר עליו קנאת גבר — גבור בתירת התלמוד את ר' א ב ר ה ם ב ן ד ו ד (הראב"ד) מ פ ו ס ק י י ר א אשר בפרובינציאה 3), להשיג עליו ולמתוח על ספרו הגדול בקרת עזה ונמרצה — ודבריו היו נאמרים בחמת־רוח ובדברים בוטים כמדקרות חרב, כי כן היה דרכו של הראב"ד להיות נדון ומִתְוַכֵּחַ בדברים קשים כגידים עם אלה שדעותיהם היו נוטות מדעותיו, כאשר ראינו בהִוָכְחוֹ בשאלות תלמודיות עם בן־ארצו ובן־דורו הגדול בחכמת התלמוד ר ב י ז ר ח י ה ה ל ו י ב ע ל־ה מ א ו ר · התלמודי המעמיק הזה (הראב"ד) מלבד שהשיג על ה ר מ ב"ם הרבה להטיח דברים קשים עליו, וברוב השגותיו הוא מתחיל בדברי כעס ורוגז · הראב"ד יוכיח כי כמה לא עמד בעל־„משנה תורה" על עיקרה של השמועה שבתלמוד ולא נחית לעמקה, הֶעֱוָה פני הפשט ויגלה פנים בתלמוד שלא כהלכה · הוא יוכיח את הרמב"ם, כי בחברו ספר השונה הלכות כסתם משנה מבלי להזכיר דברי החולקים ומבלי להביא ראיה לדבריו „סבר להקן ולא תִקֵן, „כי פעמים רבות יעלה על לב הדיין לאסור או להתיר וראיתו ממקום אחד ואילו „ידע שיש גדול ממנו הפליג שמועתו לדעת אחרת היה חוזר בו, כי יש דברים „שהגאונים חולקים זה על זה והמחבר (הרמב"ם) · ברר דברי האחד · · ·" וכו' ·

---

1) אבן־אבי־אוסאיביה אצל De-Sacy, ע ב ד ו ל־ל א ט י ף עמוד 490. המקריביוטיק של בן־מיימון נעתק לעברית ונמצא בכרם חמד ח"ג בראשיתו ובהעתקה אשכנזית על ידי ווינטערניטץ וויען 1843.

2) תשובות סימן י"ח—מ"א. כן מציין הרב המחבר על פי שו"ת פאר הדור, ואנכי בציינֹי על פי הוצאת לפסיא — המה מסימן כ"ד—מ"ח. שפ"ר.

3) עיין בההערה הכללית להשגות הראב"ד על הרמב"ם הסמוכה, כן בדבר שיאמר הרב המחבר, כי עשה זאת הראב"ד מחמת קנאה וכן במה שיאמר, כי לא החזיק את הרמב"ם לתפש בדעות. שפ"ר.

ע"ד יקרא תגר על הרמב"ם ויערער עליו כדרך שערערו עליו בני בבל, כי עתיד הספר הזה להשכיח מלב בני הדורות הבאים שמות התנאים והאמוראים, ואחר כל אלה יתרעם עליו כי הכניס בספרו משנה תורה דעות מושכלות על פי חכמי המחקר. ובכל אלה לא נתן אותו למין וכופר או למתקן־מִשְׁנֶה את התורה ושואף לחדש פניה, וגם הודה ואמר, כי „מלאכה גדולה עשה באסיפתו דברי הגמרא והירושלמי והתוספתא", וכמה פעמים יאמר, „כי יפה עשה שפסק כך וכך" ולפעמים ספר בשבחו 1). „השגות הראב"ד על ספר י"ד החזקה (משנה תורה) נתנו מקום לחריפי התלמודיים בדורות האחרונים להתגדר בם. — ישוב „ההשגות" לתָרֵץ דברי הרמב"ם נתנו יד לפלפולים דקים כחוט השערה, ויעוררו לבבות חובשי בית המדרש התלמוד למשא ומתן בעומק הלכה 2). — להחכם התלמודי, העשיר ובעל דעה תקיפה הראב"ד מפייסקירא היו גם כן מכבדים ומוקירים וחושבי שמו. ויהי במות הרב רבי אברהם בן דוד (בשנת ה' אלפים תתקנ"ט בערב שבת כ"ו כסלו 27 נובימבר 1198) והכהנים חפרו את קברו, כי אמרו „שבאותו יום שמת הראב"ד בטלה קדושת הכהונה" וחכם וקדוש שכמותו גדול מכהן 3).

השגות הראב"ד על „משנה התורה ובקרתו הקשה והעזה לא הקטינו מעלת בן־מימון בעיני ראשי קהלות פרובינציאה וחכמיה, ודבריו היו להם כדברי האורים 4). — הראש והראשון לדורשי החקירה והיהדות המושכלת

---

1) המקומות שהראב"ד מסייע להרמב"ם ומשבח אותו המה מעטים מאד וראוי לציינם: הלכות תשובה פ"ד ה"ו; הלכות סוכה פ"ה הלכה כ"ב; הלכות גזלה פי"ג הלכה ט"ו, הלכות יובל פ"א הלכה י"ח; וכן בהלכות שבת פרק כ"ט הלכה י"ד וכו', והענין הזה מבואר יפה יפה בתולדות הרמב"ם להחכם ווייס (בית תלמוד שנה ראשונה עמוד 259). שפ"ר.

2) בדבר אשר יאמר הרב המחבר, כי מקנאתו של הראב"ד בהכבוד שכבדו חכמי פרובינציאה את הרמב"ם כתב השגותיו — אין להודות לו רק במקצת, שאולי קורטוב של קנאה היה בפעולתו, אך הכונה העקרית היתה בודאי כדברי הרב החכם ווייס (בתולדות הרמב"ם ודור דור ודורשיו ח"ד 300—301) האומר — בסתירה לדברי הרב המחבר — כי החזיק הראב"ד את הרמב"ם לבעל־דעות נפסדות, ובאמת ברור הדבר, כי הראב"ד על פי רוח היום והדעות המושלות במקומו וזמנו חשב דעות רבות במשנה־תורה לנפסדות כהשגתו עליו בדבר אמונת ההגשמה (הלכות תשובה פ"ג הלכה ז') שיאמר: ולמה קרא (הרמב"ם) לזה (המאמין בהגשמת הבורא) מין, וכמה גדולים וטובים ממנו הלכו בזאת המחשבה. וכן בעניין תחית המתים (שם פרק ח' הלכה ב'), וכן בבאור הרמב"ם סוג הדברים שהם דברי תורה או דברי סופרים (הלכות אישות פ"ג הלכה כ') יתנהו למתעתע (הלכות קדוש החדש פרק ז'). מכל זה נראה, כי היתה מלאכת הרמב"ם חשודה בעיניו „כקציצה בנטיעות ומהפכה בעולם הדתי" (לשונו של החכם ווייס) — אמנם מה שיאמר החכם הנ"ל, יען כי רחוק היה בין הרמב"ם והראב"ד ואת פעולותיו במצרים לא ידע, ומדותיו וצדקותיו לא הכיר, על כן מלא לבו לדבר עליו מרורות, תמה אני, הלא שכניו של הראב"ד בני מדינתו הסמוכים אליו: ר' יהונתן וכל חכמי לוניל, ר' שמואל אבן־תבון ידעו את כל תקף מעשי הרמב"ם, ומהראב"ד לבדו נעלמו כל הדברים האלה. ומצד זה יש סיוע לדברי הרב המחבר כי קורטוב קנאת איש מרעהו גם כן היה בדבר ההשגות. שפ"ר.

3) עיין בציון א' בסוף הספר סימן ד', ועיין גם כן במסכת כתובות דף ק"ג ע"ב ובתוספות ד"ה אותו היום. שפ"ר.

4) וכאמור בספר אגרות רמ"ה „באמרם איש לרעהו, כי יפלא מהם דבר למשפט" „הגישה אלי את האפוד" (משנה תורה). שפ"ר.

בפרובינציאה רבי שמואל אבן־תבון, ערך מכתב אל בן־מימון, ויודיעהו את מחשבתו להעתיק את ספר „מורה נבוכים" מערבית לעברית, ועם זה ירמוז לו, כי „נכספה נפשו להתחבר לאחד מתלמידיו", כי מאד ישתוקק לדעת ולהכיר פנים אל פנים את האיש מופת דורו, והגדול מכל אחיו בני האומה הישראלית. בדבר הזה הוציא ר' שמואל אבן־תבון לפעלו חפץ לב רבנו משה ותשוקתו משכבר הימים להעתיק את ספריו הכתובים ערבית לעברית 1). במכתב מלא רגשי שמחה, תודה וברכה ישיב לבן־תבון על שאלותיו, ויורהו דעת חכמת ההעתקה, לבל תהיה משעבדת ביותר לעצם הספר בסגנונו בהלשון שנכתב בה, כי אם שתהיה ההעתקה חפשה ועם זה מדויקת, „להבין מתחלה הענין — לבאר כפי דרכי הלשון שהוא מעתיק אליה, מבלי לחוש לזה אם יקדים ויאחר המלות והמאמרים, אם יספר מלה אחת במלות רבות ויספר מלות רבות במלה אחת — רק כי יסודר הענין ויבואר יפה" (ממכתבו ביום ה' תשרי שנת אלף תקי"א לשטרות = ד"א תתק"ס) 2). אך בדבר חפצו של ר' שמואל אבן־תבון לעבור ימים וארצות מן צרפת הדרומית עד מצרים לבא אל הרמב"ם להיות עמו במחיצתו ולקחת תורה מפיו, לא הסכים הרמב"ם לזה, כי יעשה דרכו ונסיעתו זאת, דרך שהיתה בחזקת סכנה בימים ההם, כי מרוב טרדותיו „לא יגיעהו (לר"ש אבן־תבון) מבאו אליו זולת ראות פניו, אך לא תועלת חכמה מן „החכמות להתיחד ולהתבודד עמו אפילו שעה אחת ביום או בלילה" — במרוצת דבריו יודיעהו ארחות חייו בדברים שיש לכותב תולדות בן־מימון לדעתם ויאמר: „אני שוכן במצרים (פוסטאט, קאירה הישנה) והמלך (השלטן אל־„פאצאל בן סאלאדין) שוכן באל־קאירה ובין שני המקומות שני תחומי „שבת. ולי על המלך מנהג כבוד מאד, אי אפשר די מבלי ראות פניו בכל יום „בהשכמה. אמנם כשימצאהו חולשה או יחלש אחד מבניו או אחת מפלגשיו לא „אסור מאל־קאירה ואני רוב היום בבית המלך... וכשלא יהיה שום מכשול... „אשוב למצרים אחר חצי היום, ואני רָעֵב ומוצא האכסדראות כלם „מלאות בני אדם גוים ויהודים, חשוב ובלתי חשוב, שופטים ושוטרים ואוהבים „ושונאים, ערב־רב ידעו את עת שובי. ארד מעל הבהמה, ארחץ ידי ואצא אליהם „לפייסם ולרצותם ולחלות פניהם למחול על כבודם ולהמתין עד כדי שאוכל אכילת „עראי במעת לעת, ואצא לרפאותם ולכתוב להם פתקאות ונוסחאות רפואת „חלייהם, לא יסור הנכנס והיוצא עד הלילה... ואני בתכלית החולשה לא אוכל „לדבר. סוף דבר לא יוכל אחד מישראל לדבר אלי או להתחבר ולהתבודד עמי „זולת יום השבת. אז יבאו כל הקהל או רובם אחר התפלה, אנהיג הצבור (יסדר

---

1) אגרת הרמב"ם אל מר יוסף אבן־גאבר מאנשי בגדד. עכ"ל הרב המחבר. והנה באגרת הזאת יאמר הרמב"ם: „ואני מבקש עתה להחזיר, פירוש המשנה וספר המצות ללשון הקדש", מזה אינו נראה רק שחפץ להחזיר ללה"ק ספרי ההלכה שכתב ולא ספר ה„מורה", וההבדל בזה רב מאד כמובן מאליו, ובכלל האגרת הזאת מדברת כלה מעניני הלכה, ואינה נוגעת לעניני חקירה. וחפצו כי גם ספר המורה יהיה מתורגם לעברית, יוצא ממקום אחר, ממכתבו לבני לוניל המתחיל: „מי זאת הנשקפה", כאשר יבואר להלן. שפ"ר.

2) תשובות פאר הדור סימן קמ"ג, ובאגרות מעמוד י"ג והלאה.

„צרכי הקהלה) במה שיעשה כל ימי השבוע, ויקראו קראה חלושה עד הצהרים „וילכו לדרכם, וישובו קצתם ויקראו שנית אחר תפלת המנחה" וכו׳ . . . .

אם לא ירעו בני קהלת לוניל ממעשה בן עירם ר׳ שמואל אבן־תבון, כי הנהו מעתיק את ספר „המורה" לעברית, או כי לא סמכו עליו ולא בטחו בכשרונו, כי ירע לתרגם כראוי את הספר הזה המלא עיונים דקים, להסביר הכונה בהסברה שלמה בלשון העברית, על כן פנו בבקשתם לבן־מיימון, כי למענם ישוב ויכתוב הספר „מורה נבוכים" בלשון עברית. על זה השיב הרמב"ם במכתב מלא דברי אהבה וחבה יתרה לאחיו בני עמו היושבים במרחקי ארץ ממקום שבתו, אך גם התנצל ויבקש סליחתם אם לא יֵאות לחפצם זה ויאמר: „ואשר שאלתם שאעתיקנו לכם אני בלשון־הקדש, מי יתנני כירחי קדם לעשות „שאלתכם בזה הספר ובשאר הספרים שחברתי בלשון קדר, אשר הקדיר שמשי, „כי אהליהם שכנתי, ושמחה גדולה היתה לי בזה להוציא יקר מזולל ולהשיב „גזלה אל הבעלים; אבל סבות הזמן סבבוני . . אפילו לכתוב פרשה קטנה אין „לי פנאי לא ביום ולא בלילה, ומפני כבוד הצבור צערתי עצמי וטרחתי לכתוב „כתב זה כלו בכתב־ידי . ומכל מקום הנה אצלכם בן החכם משמח אב אשרי „יולדתו וכו׳ ר׳ שמואל ב"ר יהודה (אבן־תבון) נבון ומשכיל ורחב־לב ובעל־ „דעה נכונה, ולשון־למודים נתן לו האל, ולא יִבָּצֵר ממנו חפצו להעתיק לכם, „וכבר כתבתי לו כתב בכתב ידי בלשון ערבי (עברי?) והגרי על עסקי ההעתקה".— ויוסף רבנו משה לדבר במכתבו אל חכמי לוניל ור׳ יהונתן הכהן בראשם ויאמר: „. . . אלופי ומיודעי! חזקו ויאמץ לבבכם, הרי אני מודיע לכם שלא „נשאר בזמן הזה הקשה אנשים להרים דגל משה ולדקדק בדברי רב „אשי אלא אתם וכל הערים סביבותיכם, שאני ידעתי שאתם קובעים מדרשות „תמיד, ושאתם בעלי־בינה וחכמה, אבל בכל המקומות האלה (בארצות הקדם) „אבדה תורה מבינם. — רוב המדינות הגדולות מֵתות ומעוטן גוססות וכו׳ . . . „ולא נשאר לנו עזרה אלא אתם אח־נו אנשי גאולתנו . . ." 1) — . וכמו נְבוּאה נזרקה מפי המורה הגדול, כי עתידים חכמי קהלות פרובינציאה להיות מעוז ומכון התורה אשר שם משה בן־מיימון לפני בני ישראל.

המכתב הזה לבני לוניל הוא האחרון אשר כתב משה, ובו יתאונן ויאמר: „אני היום לא אוכל עוד לצאת ולבא, שכבר זקנתי ושַׁבְתִּי, לא מרוב „השנים אלא מטבע הגוף ידוע חולי". — וימת משה בן מיימון האב לתורה ולחכמה בישראל, והוא בן שבעים שנה ביום העשרים לחדש טבת שנת ד׳ אלפים תתקס"ה = 13 דיצעמבר 1204 2), ויגוע ויאסף אל עמיו המורה הגדול ויספדו לו כל עם בני ישראל בכל ארצות תפוצותיהם על פני כדור הארץ, ובכל

1) מכתב „מי זאת הנשקפה" לחכמי לוניל, וסוף דברי המכתב המדבר על מצב התורה וההתפתחות המושכלת מאד במדינות ארצות הקדם, לא הבאתי בזה, מפני שכבר הובא איזו פעמים בספר הזה, ואין צורך להכפיל הדברים. שפ"ר.

2) עיין ציון א׳ בסוף הספר סימן ד׳. החכם שולמאן בתולדתו, יכתוב כי מת הרמב"ם ד"א תתקס"ד על פי הטעות שטעה איזו פעמים, כי חשב משנת חשבון הנוצרים 1204, ושכח כי ביום י"ג לחדש דיצימבר ובחדש טבת הכתוב מדבר, והשנה הזאת היתה מעוברת בסימן הקביעות זח"ג — בשנת ד"א תתקס"ה. ועיין בברכת אברהם לב"ג בהקדמה. שפ"ר.

עיר ועיר ובכל מדינה ומדינה מקום דבר השמועה מגיע כי עלה משה אל האלהים היה אבל גדול ליהודים · ובני עירו — מצרים הישנה — בפוסטאט — קראו צום ובכי ומספד יהודים וישמעאלים, וכאשר הגיעה השמועה לירושלים עיר הקודש נקבצו כל בני ישראל ויקראו לצום ועצרה ובכי ומספד גדול ויקראו מעל ספר התורה את פרשת ההוכחה, ויפטירו בנביא בפרשה רביעית שבספר שמואל (א׳) ויסיימו בהפסוק: גָּלָה כָבוֹד מִיִּשְׂרָאֵל כִּי נִלְקַח אֲרוֹן הָאֱלֹהִים!! — אחרי עבור ימי בכיתו נשאו את עצמותיו ארצה ישראל ויקברוהו על יד העיר טבריא · ההגדה תספר: בלכת המלוים אחרי מטתו של משה בן מימון לשאת אותה ממצרים לארץ ישראל פגשו אותם בני גדוד בידואים (בעדואינען) ויבקשו לקחת הארון ולהשליכו אל הים, ולא יכלו להעתיק אותו ממקומו אף כי היו יותר משלשים איש, ובראותם זאת אמרו: אך איש אלהים קדוש הוא, ויכבדו אותו וילוו את היהודים ויגינו עליהם עדי באה ההלויה עם הארון למקום תעודתם. — רבנו משה בן מימון השאיר אחריו בן אחד — בן יקר ונחמד ושמו אבול-מיני רבי אברהם וינחילהו: תכונת נפשו היקרה, צדקותיו וחסדיו, חסידותו ואהבתו את ה׳ ובריותיו, תמימותו וגם חכמת הרפואה ידע כאביו, ויהי גם הוא רופא נפש מלך מצרים, וימלא גם מקום אביו בנגידות, ויהי לראש ולנגיד על כל קהלות ישראל במצרים, אך רוח האב לא נחה על הבן, ולא הגיע למעלתו לא בתורה ולא בחכמה · עד ימי המאה השלישית לאלף החמישי נמצאו במצרים בני בניו של משה בן מיימון, ויהיו אנשי שם בתורה ויראה, בדעת התלמוד ומדות חסידות 1) · — על שפת לשון בני הדור ההוא עלה הפתגם: „ממשה ועד משה לא קם כמשה״ · ואיש לא נודע חקק על מצבת קבורתו הכתבת הזאת:

אָדָם — וְלֹא אָדָם, וְאִם אָדָם הָיִיתָ — מִמַּלְאֲכֵי רוּם אִמְּךָ הָרְתָה,
או אוֹמְרָה לָאֵל: בְּאֵין אִשָּׁה וְאִישׁ, מַלְאָךְ בְּעוֹלָם תַּחְתּוֹן בָּרָאתָ 2) ·

בדור שאחרי כן, כאשר החלו קנאים להיות פוגעים בכבודו של רבנו משה בא שלמה הקטן (פטיט) לארץ ישראל וימחוק הכתבת הזאת ויכתוב תחת המלין: „פה טמון רבנו משה בן מיימון מבחר האנושי״ — את הנאצה הזאת במלין:

„פה טמון משה בן מיימון המוחרם והמין״ 3) ·

בשתי הכתובות האלה נראה כמו חי את דמות שני ההפכים בשיטת דעת היהדות, את דמות התהום שנפתח אז בין שתי מפלגות ראשי בתי אבות בישראל, והריב אשר פרץ אחרי מות משה בן מימון, להרוס שלום ישראל ולהלק בני האומה לשני מחנות ·

1) עיין באנגאלען לכרמולי 1839 סימן ז׳ עמוד 55.
2) עיין בספר דברי חכמים לרבי אליעזר מתונים עמוד פ״ו.
3) שלשלת הקבלה הוצאת אמשטרדם דף ל״ג עמוד ב׳ בסופו.

ציונים

ציון א.

מקורים מפוזרים על דבר תולדות היהודים.

א.

אגרת **רב שרירא גאון**, בכל היותה חסרה וקטועה, הנה היא נותנת לנו שלשלת־שלמה בסדר הדורות של האמוראים, הסבוראים והגאונים, בלי הפסקים גדולים. השלשלת הזאת בהמשך ישר מאחרוני הגאונים וראשוני הרבנים נמצאה בקבלת רבי אברהם בן דאוד עד דורו (עד לשנת ד"א תתק"ח). ומימות הראב"ד נרתק חבל הדורות וסדריהם. רושמי רשימות קורות הדורות: רבי אברהם זכות בעל־היוחסין, בני וירגא (בשבט יהודה), שמואל אושקי ודון גדליה אבן־יחייא (בשלשלת הקבלה) הרבו לרשום קורות ומעשים, אך לא אחד בהם כתב שלשלת־יוחסין ודברי ימי הדורות בסדר כרונוגראפי דור אחר דור. בגלל הדבר הזה לא למותר יהיה לאסוף מקורי תולדה אחרים שנמצאים בהם כתבי־ראיה מוכיחים אמתות המאורעות לצרפם אחד אל אחד ולמתוח עליהם קו־בקורת. המקורות האלה הם: ידיעות ר' משה בן־עזרא על אדות אנשי השם בני דורו; רבי אברהם אבן־עזרא וסקירתו על תולדות תלמוד הלשון העברית עד דורו; שאלה ותשובה מאת מהרש"ל (סימן כ"ט) על אדות שלשלת הרבנים במשך כמה דורות שהיו מרביצי התורה בבתי־מדרש לחכמת התלמוד בצרפת ואשכנז — וכרוניקה (מובאה בשבט יהודה) שבה נרשמו מאורעות רבי עלילה משנת ד"א תתקכ"ח (1168) עד חצי המאה הראשונה לאלף הששי. המקורים האלה נותנים לנו רק שלדה (Gerippe) של התולדה, עצמות וגידים מבלי תבנית ודמות שלמה, אך מבלעדם לא יצא לנו בנין - התולדה שלם בתכניתו וצורתו, כי רק בהם נמצא המעשים האמתים שהיו באמת, ומהם תוצאות לבקורת התולדה להעמידה על האמת, ואלה הם ראשי המקורים.

רבי **משה אבן־עזרא** כתב ספר שהוא כעין ספר תולדות המליצה העברית, הספר כתוב ערבית, ונודע בשם: „כתאב אלמחאצר'ה" ואלמד'אכרה" (ספר השיחות והזכרונות), ושם הוא מוסר לנו ידיעות על אדות החכמים בעלי־השירה והמליצה העברית בספרד. הספר היקר הזה נמצא רק במקום אחד בכתב־יד בהבודליאנא — הביבליותיקה האוקספורדית (Codex Huntig-tau N. 590.) ומחכה עד היום לאיש חכם בקדמוניות העברית־הערבית שיעשה אותו מובן ומביא תועלת לחוקרי־התולדה, ובאין כל הספר בידינו עלינו להסתפק בדברים אחדים שמביא ממנו בעל־היוחסין בשם „אשכול הכופר". הפרשה הזאת נשמטה בספר היוחסין שהוציא רבי שמואל שולם ונדפסה רק זה מקרוב בספר יוחסין השלם הוצאת פיליפובסקי (לונדון ועדינבורג 1857). ולפני תתי את הפיסקא הזאת בזה, עלי להעיר, כי בראש הדברים נמצאה טעות בפרט השנים, כי שם נאמר שהוא כולל שמות החכמים שקמו משנת ד' אלפים ת"ש עד ד' אלפים ת"ת, ובאמת מביא בזה אנשים שחיו עד שנת ד"א תתפ"ח. ואלה דבריה:

„ובספר אשכול הכופר אומר שהחכמים שהיו בשנת ד' אלפים ות"ש עד ד"א ת"ת (תת"ץ ?) הם:
„דונש בן תמים אלקרוואני, ודונש בן לברט אלבגדדי משרש אלפסי הנשיא ואבן־ששת תלמידו,
„ומנחם בן סרוק אלטרטושי אלקורטבי, ור' יצחק ן' גיקטיליא ור' יצחק בן שאול בן גיקאטיליא
„וחכמים אחרים. כלם קודם רבי שמואל הנגיד אלמירודי אלקורטבי נשיא גראנטה. ובזה
„הנשיא האריכו כל המחברים מחכמתו ומספרים שחבר ושהיה בשנת תשס"ג וכל מעלותיו.
„ובנו ר"י נגיד אחריו, וביום שבת בערב יום ט' לחדש טבת שנת תתכ"ז נהרג בגראנטה בן חמש
„ושלשים שנה. ואחריו ר' יצחק בן גיאת אליסאני, ור' לוי בן שאול אלקורטבי, ור' משה בן
„גיקאטיליה אלסרקוסטי, וכן אבו־איוב סאלימאן בן יחייא בן גבירול אלקורטבי נשאה (?)
„במלאגה וגדל בסרקוסטא ונקבר בבלנסייא בשנת ד"א תת"ל: ור' יצחק בן גיאת מת

„בקורטובה שנת ד״א תתמ״ט והוליכוהו לאליסאנא . ור׳ יצחק אלקורטבי בן דוד מת בגראנטה „שנת ד״א תתקכ״ד ונקבר בקורטובה . וכן ר׳ יצחק ב״ר ראובן אלברג׳לוני אז: וכן הרב הגדול „ר׳ יצחק בן יוסף (?) יעקב אלפאסי . ומן תלמידיו אבו־סלימאן ן׳ מהג׳ור ואבו־אלפתח ן׳ „אזהר־אשבילי: וכן אבו־זכריה יחייא בן בלעם אלטוליטלי מן אשביליא . וכן אז אבו־הדין „(הרין) ן׳ אלעיש ואבו־יצחק ן׳ אלחריזי , ומשביליאא (משביליאא) אבו־יוסף בן מיגאש אל־„גראנטי מאשביליאא , ואבו־זכריה ן׳ מאכון , ובגראנטה אבו־יוסף אלמרא . אברהם לטיף שמת „בבלינסיאה שנת ד״א תתפ״ח . ואז באנדלוס עמר (צ״ל אבו־עמר) אבן־אלדנון , ואבו־אצחק „בן פקודה , ואבו־סלימאן בן עמר , ואבולחסאן עזרה בן אלעזר, ותלמיד אבן־גיאת אבו־עמר „בן סהל אלקורטבי ומת בקורטבה שנת תתפ״ג חכם גדול , ואז אבו־עמר בן צדיק אלקורטבי , „ואבו־זכריה בן גיאת אליסאני מגראנטה , ואבו־איוב בן אלמעאלם, ואבו־יצחק בן עזרא .

עד הנה מגעת הפיסקא שהבאנו משיחות וזכרונות של ר׳ משה אבן־עזרא . החכם האחרון (אבו־יצחק בן עזרא) הוא אחי בעל הספר רמב״ע , והאחרון האריך ימים יותר ממנו , ובמותו נשא עליו קינה (נמצאה בספר דברי חכמים לר׳ אליעזר אשכנזי מתונים עמוד פ״ב) , ואם כן תחת אבו־יצחק צריך להיות אבו־אברהים יצחק . אך אחרי הפרשה הזאת נמצאים עוד הדברים האלה , שאינם לקוחים מספרו של רמב״ע , כי אם ממקום אחר לאמר : „ורבנא ששת בן הנשיא הגדול בן בנשת 1),

1) לאמת בדיוק את זמנו ומהותו של רבנא ששת זה, הנזכר לשבח גם במסעות ר׳ בנימין מטודילא, העלה יונץ אבק ספרים עד לב השמים , אך לא מצא גם אבק ראיה להוכחותיו . אך נמצאו הערות נכבדות יקרות לחוקר העתים , אשר מהצטרפותן תצא לנו תולדות „רבנא ששת" שלנו . מהפרשה הקטנה שמוסיף בעל היוחסין על דברי רמב״ע הננו רואים , כי רבנא ששת זה מת בשנת תתקס״ג והיה אז בן ע״ב שנים , אם כן נולד בשנת ד״א תתצ״א . המליץ משורר-מושל ר׳ יוסף אבן-שברה תלמידו של ר׳ יוסף קמחי , (ואם כן עמד בחצי המאה האחרונה לאלף החמישי) הקדיש את ספורו ההלצי — ספר שעשועים — לשם הנשיא ששת בן בנבנשתי (Carmuly, Jtinéraires, p. 197, ועיין עוד ענציקלאפעדיע ערש עט גרובער מחלקה שניה , חלק ל״א עמוד 94) . ולפיכך בהיות הנוסע ר״ב בברצלונא (תתקל״ה) כבר היה רבנא ששת איש באנשים, וכן הוא אומר: „בבר-צלונא חכמים ונשיאים כגון רב ששת" . ובעל העיטור ר׳ יצחק בן אבא מארי ממרשיליא חבר לבקשת הנשיא רב ששת פירוש על פרק התכלת במס׳ מנחות (עיין מבוא לספר העיטור) . עוד יותר נשמע דברי חפץ על אודות הנשיא רבנא ששת בצוואת רבי יהודה אבן-תבון לרבי שמואל בנו (נדפס בברלין 1852) , שנתחברה בשנת ד״א תתק״נ לערך , שם נאמר בתוכחת ר׳ יהודה את בנו ר׳ שמואל שישתדל לכתוב כתב הדר בערבית לאמר : „גם בארץ הזאת אתה „רואה , כי הנשיא ר׳ ששת ז״ל ? הגיע בה (בכתיבת ערבית) אל העושר והכבוד גם במלכות „ישמעאל , ובה יצא מכל חובותיו ועשה כל הוצאותיו הגדולות ונדבותיו" . — ונראה הדבר , כי אלפונזו השני מלך ארגוניה השתמש בבעל הכשרון ר׳ ששת בנבנשת לשלחו במלאכות לנשיאי הערביים שכניו , מדעתו את הלשון הערבית וידע הכתב והלשון על בוריים . גם זאת נדע כי היה רב ששת זה נדיב , ועשה צדקות מופלג במעשי הצדקה והחסידות , כי ר׳ יהודה אלחריזי (בתחכמוני כ״י אצל כרמולי) אומר עליו : „. . . על הנשיא ר׳ ששת שהיה ראש נדיבי עולם ואוצר „החמודות כלם" וכו׳ . ובתחכמוני הנדפס (שער מ״ו) נאמר : „באתי לעיר ברצלונא היא עיר „הנשיאים , ושם היה מושב אדוננו גאוננו נשיא כל הנשיאים רבנו ששת עמוד העולם ויסוד „החסידים כלם" . — ויודעים הננו , כי הר״י אלחריזי יצא למסעיו לארצות רחוקות אחרי שנת ד״א תתקס״ה ולפני שנת תתקע״א , כי בהיות אלחריזי בטולדו , כבר היה ר׳ יוסף אבן-שושן מת , וכן ידענו שמת בשנת תתקס״ה (יעיין על זה להלן) , ומפני שנודע, כי עמד אלחריזי בדברים וכתובים עם רבי יהונתן הכהן מלוניל והוא (הר״י מלוניל) עלה לארץ ישראל בשנת תתקע״א , הנה יצא מזה כי קודם לכן היה במרשיליאה ולוניל ובכלל בפרובינציאה ; ונראה גם עוד לפני שנת 1209 = תתקס״ע — יען כי לא ידע עוד דבר מהמלחמות וההרגות שהיו בארץ הברוכה הזאת לרגלי מלחמות האמונה שנלחמו אמוני הקתולים בהאלביגינזים פורקי עול האפיפיור מעליהם , הרי שבין השנים תתקס״ה ותתקס״ע היה רב ששת עוד בחיים אף שכבר הגיע לשיבה *) . — ורבנא ששת

*) אמר שפ״ר : משום הא לא איריא , כי האלחריזי יאמר : „ושם היה מושב אדוננו וכו׳

„עשה שיר בתיו קמ"ב בשנת ד' אלפים ותתקס"ג היה אז בן ע"ב שנים, ושבה בה לר' יוסף ולבניו „(צ"ל ולבנו) הסגן ר' שלמה בנו מטוליטולא.

ההערה הזאת כנראה לקח ר' אברהם זכות מבן־דורו ר' חיים אבן־מוזא שנזכיר להלן, וממנו שמע והוא יספר ספור בדים זה מפי אבן־שושן מטולידה (טוליטולא).

ב.

רבי **אברהם אבן־עזרא** בהקדמתו לספרו בתורת לשון עברי „המאזנים" שחבר ברומא בשנת ד"א תת"ק (עיין להלן ציון ח') הוא מעביר בסקירה אחת את כל חכמי דורו והדורות שלפניו בחקר לשון עברית. ובאשר כי רוב ספרי החכמים שהוא מזכיר אבדו, הנה אין לנו מהם רק זכרון שמותיהם ושמות מחבריהם. לא ארבה בזה דברים על המדקדקים מימות רב סעדיה גאון עד ר' יהודה אבן־חיוג' וגם ר' יונה אבן־ג'אנא'ח, שעתה נודעו מפעליהם והנם מפורסמים היום, ולכן אביא בזה רק זכרונות הראב"ע מן דור רב האי גאון ואחריו: ואלה שמות „זקני לשון הקדש. . . ואדוננו „רב **האי גאון** אסף ספר „המאסף" הוא מלא חכמה וכליל יופי. . . „ור' **שלמה בן גבירול** ממדינת מאלאקה ארג מחברת שירה ושקולה, ולא ישקל כסף מחירה „והיא ארבע מאות חרוזים. ורבי **משה הכהן** הספרדי הנקרא בן־גיקטיליא ממדינת

הנשיא זה היה ממכבדי הרמב"ם ומעריציו, ויען מכתב בשבח הרמב"ם נגד מתנגדו הגדול ר' מאיר אבולעפיה ונמצא המכתב בכ"י ונקרא: „נוסח האגרת שכתב הנשיא ר' ששת לבני „הספרדים ושלחה לחכמי לוניל על אדות הכתב ששלח להם ה"ר מאיר ז"ל „ממדינת טוליטולא בענין תחית המתים". — תוכחת רבנא ששת נגד בעלי מחלוקתו של הרמב"ם היתה עוד בחיי בן־מיימון — בשנים האחרונות לפני מותו. עוד נדע מרבנא ששת זה שהיה רופא ועוסק במלאכת הרפואה, כי בגנזי אוקספורד לדוקעס (עמוד 63) נמצאה ממנו „רפואה להריון נעשה על ידי הנשיא רבנא ששת ועלתה בידו. נעתקה מפי „החכם ר' יהודה חריזי".

וכשם שרבנא ששת מתגלה לנו מתוך השבחה אשר היה שרוי בו להחכם לונן ובני בית מדרשו, כן ר' יוסף אבן־שושן אשר לכבודו שר רבנא ששת את שיר התהלה בן קמ"ב בתים איננו עוד מן הנעלמים מעין התולדה. מצבת קבורתו נודעה לנו מהספר אבני זכרון לשד"ל סימן ע"ה (עיין בפנים השער ע' 243). רפאפארט הוציא בצדק חשבון השנה מהפרט שעל המצבה (בשלהי טבת שנת זיבן את הבית ויכלהו), כי מת בחדש שבט שנת תתקס"ה (כרם חמד חלק ז' מעמוד 249 והלאה). מנוסח המצבה נדע, כי היה שר וגדול קרוב למלכות, כי שם נאמר: אשר היה „רם ונשא „וגבה מאד — וכל שרי המלך משתחוים לו אפים ארץ, הנשיא הגדול" וכו', כי היה גם כן „גבור התורה", וגם אשר „בנה בית הכנסת החדש". על פי ידיעת שד"ל היה נקרא בשמו הערבי אליאזיד אבן־עמר (עין גייגער'ס צייטשריפט II. עמוד 129). הוא העיר לב התלמודי ר' אברהם בן נתן אבן־ירחי לכתוב ספרו על המצות — ספר „המנהיג", כמו שיאמר בהקדמה: „אדוננו גאוננו הנשיא הגדול הנדיב „ר' יוסף בן הנשיא החכם ר' שלמה בשנת ס"ד (תתקס"ד) לפרט", ובספר „המנהיג" בהלכות שבת סימן כ' מזכיר האבן־ירחי את „בית הכנסת של אדוננו הנשיא רבי „יוסף". מכל זה (בצרוף להאמור בהמנהיג אל דברי המצבה. שפ"ר) יצא לנו כי בהנשיא רבי יוסף אבן־שושן בעל „המנהיג" מדבר, מלבד הקינה אשר נשא אלחריזי על מות הנשיא אבן־שושן (בתחכמוני שער כ') נמצאה קינה אחרת לו על הנשיא הנ"ל בכתב יד המתחלת בדברים: „יכלו „זמנים ולא יכלו יגוניכו", אך ממנה לא נוציא ידיעות לדעת התולדה. ושלמה בנו של הנשיא יוסף אבן שושן גם כן נזכר לשבח מאלחריזי בתחכמוני שער מ"ו.

רבנו ששת" ויוכל היות כי אלחריזי הנוסע התר ומספר כל תכונות המקומות שהוא בא שם, יספר מברצלונא שהיא היתה מושב הנשיא רב ששת. ומצוואת הר"י אבן־תבון בשנת תתק"נ שהוא אומר „הנשיא רב ששת ז"ל" יש סיוע לדברי אלה.

„קורדובה באר ספר הדקדוק, גם הוסיף ענינים לא ידעו הקדמונים, גם הוא חבר ספר „זכרים ונקבות". — ור' דוד הדיין בן הגר הספרדי ממדינת גראנטה גם הוא גלות „עליהם, ונמלך עליו לבו וחבר ספר „המלכים". ור' יהודה בן בלעם ספרדי ממדינת טוליטולא „אסף ספרים קטנים. ור' יצחק הנקרא בן־ישוש ספרדי ממדינת טוליטולא עשה ס' ה„צרופים". „ור' לוי הנקרא בן־אלתבאן ספרדי ממדינת סארקוסטה תקן ספר ה„מפתח". — וכל אלה „הספרים הם בלשון ההגריים לבד ממחברת (של מנחם בן סרוק) והשירה (של בן־„גבירול) והאגרון (של רב סעדיה גאון)".

ג.

והנה בעוד אשר רבו הידיעות על אדות נושאי השלמות המושכלת והתורה בספרד, עלינו להסתפק במועט בחפצנו לערוך תולדות ישראל אשר בצרפת הצפונית ואשכנז. בגלל הדבר הזה, בפנת התולדה הזאת יקרו לנו כל הערה וכל הזכרה, אשר מהן נוכל להביא מעט אור במחשכי החקירה התולדית הזאת. החכמים: כרמולי, לוצאטו וצונץ עזרו הרבה בחקירותיהם להפיץ אור על תולדות היהודים באירופה התיכונה. אך עוד השאירו אחריהם פרשיות סתומות בנושא הנכבד הזה. שאלה־ותשובה אחת, העוסקת בפתרון השאלה על דבר שלשלת הקבלה של התורה התלמודית באשכנז וצפון צרפת, היא היסוד לכל החקירות האלה. שאלת־ותשובה זאת כתב ר' שלמה לוריא (המהרש"ל בתשובותיו סימן כ"ט. — זמן פעולתו — בין ה' אלפים ש"י — של"ב). על כן רואה אני לתת להתשובה הזאת מקום בזה. המהרש"ל מודיע, כי ידיעותיו הנה מסורות לו (ונראה הדבר, כי האיש אשר סמך עליו, [לאמר, שהעתיק מהמגלה שמצא ממנו] היה אחד מתלמידי ר' מאיר (מהר"ם) מרוטנבורג, אשר מת בשנת נ"ג לאלף הששי בבית־האסורים שהיה אסור שם על פי הקיסר רודאלף הראשון לבית האבסבורג). וקרוב לשער, כי כותב המגלה שמצא מהרש"ל מעתקת קבל הידיעות שמסרם לו ר' מאיר מרוטנברג, וגם כי היה המהר"ם מרוטנברג חי בעת כתיבת המגלה, וזה יוצא לנו מהדברים הכתובים בסופה: „. . ומשניהם קבל הרב ר' מאיר רחמנא נטריה", ולפי זה נרשמו הזכרונות האלה לפני שנת נ"ג לאלף הששי. והנה ידיעותיה של המגלה הזאת הנן בודאי צודקות ואמתיות אם יצאו מאת מהר"ם מרוטנבורג או תלמידו, כי הם היו מלומדי תורה בבתי־מדרש שבצרפת הצפונית. אך למורת רוח חוקרי העתים, המגלה הזאת היא משובשת בהרבה מקומות, ודורשת יד חרוצה להגיהה ולהעמיד את הנוסחא הנכונה על האמת:

אעתיק לך מה שמצאתי הועתק:

„א) רב האי קבל תורה מרב שרירא גאון אביו — ומשם ואילך פסקו הגאונים (ור' „גרשום קבל מרב האי) ונפטר שנת ד' אלפים ות"ת (ורש"י נולד באותה שנה, ויחי ששים וחמש „שנים ונפטר בשנת ד' אלפים ותתס"ה).

„ב) ומסרה (רב האי) לרבנו אליהו הזקן שיסד „אזהרות" בעל אחותו של רב האי „גאון, ואחיו של ר' יקותיאל. וגם רבנו חננאל קבל מרב האי גאון.

„ג) ור' יצחק אלפסי ור' נתן בעל־הערוך קבל מר' חננאל ור' יקותיאל אחיו „של ר' אליהו הזקן 1), ממנו יצא בני יומני (?) והשלישי ר' יצחק בן מנחם הנקבר באור־„ליינש (צ"ל באורליינויש Orleans).

---

1) הדברים האלה הם מסובכים בלי כל ספק. ולהוציא מהם יש רק, כי רבי אליהו הזקן, ר' יקותיאל ור' יצחק בן מנחם נרשמים בזה שהיו אחים, וגם צדקה הידיעה, כי ר' אליהו בפיוטיו בסדר העבודה ליום הכפורים חותם עצמו בראשי החרוזים: אליהו בן מנחם. המלות: „ממנו יצאו בני יומני" נעדרי ההבנה ולאנדסהוטה (בעמודי העבודה ח"א עמוד ט"ו) מגיה: ממנס (לאמר: מן העיר Lemans אשר בצפון צרפת) יצאו בני רבי מנחם וכו'. אבל לא נוכל להודות לכל דברי ההגהה הזאת. לראשונה עוד לא הוכיח כי הכוונה בהמלה: „ממנס" היא על Lemans. ר' יצחק בן מנחם נזכר גם כן בפרדס לרש"י, ובתשובות מהר"ם מרוטנבורג בתור גדול הדור בתורה.

„ד) ובימיהם היה ר׳ אלעזר הגדול ור׳ שמעון הגדול ממגנצא, ור׳ שלמה הבבלי,
„ור׳ קלונימוס (צ"ל ור׳ משה) אביו מלוקי. ומהם קבלו ר׳ גרשום ממיץ (צ"ל ר׳ גרשום
„ממגנץ) והם היו גדולי לותיר הנקובים בכמה מקומות.
„ה) ומהם (צ"ל: ומהם קבלו) רבי יעקב הזקן ב"ר יקר, ורבנו יצחק ב"ר יהודה
„הנקרא מורי־צדק, ורבנו יצחק הלוי הנקרא סגן־לויה מגרמייזא. ורבנו קלונימוס איש רומי
„היה בימיו. ורבנו אברהם הכהן שעשה „ברכת חתנים", ור׳ יהודה הכהן שעשה ספר
„הדינין" ור׳ יוסף טוב־עלם קדמו להם הרבה. וגם רבנו בנימין הפייטן ב"ר שמואל קדם.
„ובימיו היה ר׳ מאיר שליח צבור (ש"ץ).
„ו) ורבנו שלמה הנקרא רש"י קבל מר׳ יצחק (צ"ל יעקב) ב"ר יקר ומרבנו יצחק סגן־לויה
„ומר׳ יצחק ב"ר יהודה, ובימיו נגזרה גזרת כלי (? ונ"ל כליה) שנת ד"א תתנ"ו לפרט. עליו יסד
„תנות צרות לא נוכל לקללם בשמתא המתחלת: תתנם לחרפה וקללה ולא שכח אחד מהם. וגם
„ר׳ אליקים הלוי קבל עם רש"י מרבותיו, וכן (?) פירש מד׳ סדרים (?). ור׳ יצחק ב"ר אשר
„הלוי מאשפירא היה חתנו. וכן רבנו יעקב בן ר׳ יצחק סגן לויה היה בימיו הנקרא רבנו
„יעבץ. ובשנת תתס"ה נפטר נר ישראל רש"י.
„ז) ומלך אחריו ר׳ שמואל ב"ר מאיר (רשב"ם) ושמשו לפניו ר׳ יוסף דינבריט ורבנו
„תם אחיו ור׳ יצחק ב"ר אשר בא לשמש לפניו וישב למקומו.
„ח) ור׳ אלעזר ב"ר נתן הנקרא ראב"ן אשר יסד „צפנת פענח" קבל מרבנו יעבץ
„ומחמיו ר׳ אליקים ב"ר יוסף. וחתניו של ראב"ן היו: ר׳ יואל ב"ר יצחק הלוי מבונא
„ור׳ שמואל בר נטרונאי 1), ובנו מהר"ר מרדכי מקולוניא, ובנו מהר"ר שלמה
„מברולא, ובנו מרדכי, ובנו מהר"ר יהודה המכונה ליברמאן מ... בנו שלמה
„והרב ר׳ אורי.
„ט) ואחרי ר׳ שמואל מלך רבנו תם. לפניו שמשו הרב ר׳ יעקב האולניז (צ"ל
„האורלנזי) 2), ו׳ יצחק ב"ר ברוך, והרב ר׳ יוסף בכור־שור, ור׳ חיים כהן, ור׳ יצחק
„בן מאיר, ור׳ יצחק הלבן, ור׳ יצחק מרמרן (צ"ל מרמרוג), וה"ר בנימין מקנובריא
„(צ"ל מקנטבוריא), ור׳ יצחק ב"ר מרדכי, ור׳ אליעזר ממיץ, ור׳ משה כהן אשכנזי.
„י) ובימיו (בימי ר"ת) היה רבנו החסיד אליהו החסיד בפריש ור׳ מנחם בן פרץ
„ביואני, ור׳ חזקיה באלצורא ור׳ משולם במילאון (צ"ל במילון) ור׳ אפרים הגביר ברינגשפורג.
„יא) ואחרי רבנו תם מלך ר׳ יצחק בן אחותו ברמרן (צ"ל ברמרוג) ובשנת תתקמ"ד
„נהרג ר׳ אלחנן בנו. וגדולים שמשו לפני ר׳ יצחק, הוא האיר עיני חכמים בפלפוליו
„ובהדושיו. ואלו שמשו לפני ר׳ יצחק: ר׳ משה הכהן האשכנזי, ור׳ עזרא הנשיא (צ"ל
„הנביא) ור׳ שמעון מנביילא (צ"ל שמעון מיונביילא) ור׳ שמשון משאנץ איש עיון (צ"ל ציון)
„ור׳ יצחק אחיו, ור׳ ברוך ב"ר יצחק, אשר יסד ספר „התרומה", ור׳ יהודה ב"ר יצחק
„מפריש, ור׳ שמשון מקוצי, והרב ר׳ שלמה מדרוויש.
„יב) ובימיו (בימי הר"י) היה ר׳ שמריה משפירא, אשר קבל מר׳ יצחק בן אשר בשפירא
„ובימיו היה ר׳ אליעזר ממיץ במגנצא. ואלו שמשו לפניו ר׳ אלעזר בן ר׳ יואל הלוי

בשגיאה לקח צונץ את אחותו של הריב"ס ונתן אותה לרש"י (זור געשיכטע עמוד 172). בפרדס (סימן ד׳ — ו׳) נאמר: „ובספרו של ר׳ יצחק בן מנחם הגדול לא גרים ליה, וכן הנהיגה אחותו מרת „בללט משמו את בנות עירה לחטוט השניים קודם הטבילה". ברור הדבר, כי נזכרה בזה אחות הריב"ס ולא אחות רש"י. ליתר ראיה נמצא „באסופות" (שמביא שד"ל באוצר נחמד חלק ב׳ עמוד י׳) הדברים האלה: „מרת ביליט אחותו של ר׳ יצחק בר מנחם הנהיגה משמו" וכו׳, גם לא נקראה בשם שיליט (Chellit), כי אם בשם הצרפתי ביליט (Bellete).

1) זה ר׳ שמואל בר נטרונאי אשר בשנת ד"א תתקנ"ז ביום י"א אדר ראשון נהרג הוא ועוד חמשה קדושים עמו על קדוש השם לרגלי עלילת דם בהעיר נויס (Neus) אשר במחוזות הרהיינוס (מגלת ר׳ אפרים מבונא ועמק הבכא).

2) עיין בכרמולי (Jtindire) עמוד 202 הערה ל"ט. רבי יעקב מאורליינס נהרג באנגליא ביום הרג רב ביהודים אשר בלונדון, יום אשר נתן כתר מלכות בראש ריכארד לב הארי׳ בשנת 1189, ובמגלת רבי אפרים מבונא.

„הנקרא אבי העזרי ור' שמחה בן שמואל ור' ברוך. ור' יהונתן היה בימיהם. ור'
„אליעזר מגרמיזא ור' יהודה החסיד בן ר' מטול (צ"ל שמואל) אשר ילד ר' אהרן
„מרגנבורג והרב ר' יהודה.

„יג) ובימי ר' אליעזר ממיץ . . . ואחיו ר' מאיר ואחיו ר' דוד מוירצבורג (ממירצבורג ?)
„והוא ילד את ר' משלם מוירצבורג ואחיו הרב ר' יהודה אשר יסד פיוט וכו', ובימיו היה ר'
„יואל בן יצחק הלוי ובנו אבי העזרי.

חוזרני לחכמי צרפת:

„יד) ואחרי שנפטר ר' יצחק מדנפירה 1) מלך ר' יצחק בן אברהם ור' שמשון
„אחיו הלך לירושלים, ונקבר תחת הכרמל בשיבה טובה.

„טו) אחרי ר' יצחק בורמרץ (צ"ל ברמרוג) מלך ר' יהודה בפ־יש. ור' שמשון בשאנץ
„ור' יצחק בתפירא (?) — והרב ר' אהרן מ־ישבורג (צ"ל מרגשבורק) והרב ר' יהודה הכהן
„מיירדיבורג (?) למדו לפניו. והרב ר' שלמה מלך בטרוויש (צ"ל בדרוויש) והרב ר' אלעזר
„בשקנא. שנת פ"ד (תתקפ"ד) לפרט נפטר גור אריה בפריש בן נ"ח, ובאותה שנה נפטר
„ר' מנחם וורדנים.

„טז) אחרי ר' יהודה מלך ר' יחיאל והה"ר ר' יודא במילון והרב ר' שמואל בכרך
„טיידי והרב ר' יעקב באורלניש (ור') קרשביא בהדום 2) וה"ר ר' נתנאל בקינוף (צ"ל בקינון),
„ר' משה באיביה (? באיברה) במולינין (?). ומורי ה"ר יצחק ב"ר שמואל הקבור בגרמיזא
„שמש לפניו (לפני ר' יחיאל). ובימיהם היה הרב ר' שמואל בר שלמה הנקרא שיר־אויל
„(? מוריל) ומשניהם קבל הרב ר' מאיר רחמנא נטריה".

המגלה השניה שנמצאה בתשובות מהרש"ל ומתחלת בהדבור: „שוב מצאתי" וכו', תדבר רק על סדר היחס של בני רבנו קלונימוס, ועל כן אין בה חפץ כל כך לדרישת התולדה, וכלה משובשת. על כן לא חשבתי לדרוש להעתיק אותה במקום הזה.

ד.

רבי יוסף בן ווירגא המשלים את רשימת הגזרות והרדיפות שחבר אביו, נתן מלואים לספרו רשימת־הקירות (כרוניק.ז) מרדיפות ישראל בצרפת הדרומית במשך השנים ממחצה השניה למאה הי"ב לספירת הנוצרים עד ימי המאה הי"ד למספר הנ"ל. ולפי דברי ר' יוסף אבן־ווירגא מצא את המגלה הזאת בין כתבי ר' שם־טוב שאנצולו כאשר יספר: „אמר הדל והנרדף יוסף . . .
„מצאתי ביד החכם שם־טוב שאנצולו מספר מאורעית מלכי אדום, גם קצת דברים שאירעו את
„אבותינו שם, וקצרתי ולקטתי מה שנראה לי נאות זכרון לבני ישראל" (שבט יהודה בסוף הספר

---

1) נראה הדבר כי הכוונה פה על ר' יצחק מדאמפירע הוא הר"י בעל התוספות בן אחותו של רבנו תם, הנחשב בכל מקום לאב לתורה, וכבן מוצאו מדאמפירא ותפש ישיבה ברומרוג, וכי הר"י הזקן בעל התוספות הוא אחד עם ר' יצחק מנפירה יוצא גם ממקורים אחרים. בקובץ תוספות בכ"י כתוב: ר' אלחנן בן ר' יצחק מר מכיר (עיין הליכות קדם להר"ר פאללאק עמוד 45). בכל אופן לא נכונו דברי צונץ המגביל את זמנו סביב לשנת תתק"פ, כי בעל ספר המנהיג בשנת תתקס"ד—ה כבר מזכיר את ר' יצחק מדנפירה וכותב „נוחו עדן" (המנהיג הלכות ברכות סימן ח', הלכות נט עמוד ר"י הוצאת ברלין. וזה יוצא לנו גם מהדבר, כי הבא אחרי הר"י מדנפירא רבי יהודה מסיר ליאון מת בשנת תתקפ"ז.

2) אולי יש לשער שהוא אחד עם קרשביא הנקדן. אם לדעת צונץ חי האיש הזה באמצע המאה הי"ג לספירת הנוצרים, טעות היא בידו; כי בעל ספר התרומה ר' ברוך ב"ר יצחק מוורמייזא שכתב ספרו בין שנות תתקנ"ה—תתקס"ב = 1195—1202 (עיין שם הלכות ע"ז סימן קל"ה) יזכיר דברים מאתו: המגיה הר"ר קרשביהו הנקדן בסמ"ג כתב (הלכות ספר תורה סימן י"א) ידו וזה לשונו: ואני הנקדן אומר וכו'. ולפי זה חי הר"ר קרשביהו בשנות המאה הי"ב לספירת הנוצרים (לפני שנת ד' אלפים תתק"ם).

היצאת האָנוּבר עמוד 112 והוצאת ווארשא עמוד 75) . הידיעות הנמצאות בהמגלה הזאת המה רבות הענין ונכבדות לדעת העתים שעברו על היהודים בצרפת הדרומית ובספרד . הרשימה הזאת נכתבה בידי איש שידע דברי הימים ההם ידיעה שלמה ; כי בכל הדברים שהוא נוגע בקורות דרום צרפת וספרד הננו מוצאים אותו מדקדק בשמועותיו — כן בספור המאורעות , וכן בזמני המאורעות, וידיעותיו מתאמתות ומתקיימות בעדות המקורים הכללים והמיוחדים . בגלל הדבר הזה הכרוניקה הזאת יקרה היא לכל חוקרי תולדות העתים בדורות ההם , והיא ראויה לשים לב אליה . ובאשר כי עד היום לא נתבקרה כהלכה , ולא נצטרפו דבריה להעמידם על האמת המדוקדקת, לא היתה עוד כלי־שרת נכון לפעולתו בימי חכמי התולדה . אחדים נמשכו אחרי השבושים שעלו בה ונתעו להעמיד משפטים בלתי צודקים . הרשימה הזאת מכילה רק שלשים מאורעות — ובדבריה הראשונים על דבר מסעי־הצלב אין כל חדוש לתורת התולדה הישראלית , על כן לא אעתיקם בזה , ואתחיל במאורע השלישי על פי הסדר :

א) שנת קכ"ה (תתקכ"ח) מסירת ב ד ר ש ונהרג השלטון ואנשי הקהל נשבו .

ב) ובשנת ק"ל (תתק"ל) נתלו המוסרים פרשת ואלה המשפטים .

ג) ובשנה ההיא נתבקש בישיבה של מעלה הרב ר' משולם , והנדיב הגדול רבי יעקב פ ר ו פ י י ג (צ"ל פ ר פ י נ י א ן) .

ד) שנת קל"ב תפש הצורר אליציר (צ"ל אלציר) (את) הרב רבי אברהם ברבי דוד

ה) ובשנת קל"ג נתפש השר והוגלה לקארקאשונא לפני הרב .

ו) בשנת קל"ט קבץ האפיפיור כל הגמוניו וכומריו מצרפת וספרד, וכל הקהלות חרדו חרדה גדולה והתענו שלשה ימים רצופים ויערב (ויעתר) להם אלהיהם , כי לא דברו רק טוב .

ז) שנת קמ"ו נעלה ענן־כבוד ר' זרחיה ז"ל .

ח) שנת קנ"ב נטבעה צי אדיר , ובה כמה חכמים גדולים יזכו לקץ הימין .

ט) שנת קל"ה (צ"ל קנ"ה) מת שלטון ר י מ ו ן ובקהל ב ל ק י י ר ו נהרגו כמה נפשות מישראל .

י) שנת קכ"ז (צ"ל קנ"ז) בא מלך ישמעאל א י מ ר א ל מ מ ט ו נ י ר (צ"ל אלמומנען) והשפיל את ארץ קאשטיליא וכבש ק ל ע ט י ב א ועיירות גדולות אחרות , והשחית את כל גבול טולידו , והיהודים אשר בעיר יצאו לקראתו וילחמו , ויהרגו בם משונאיהם , ובאותה מלחמה מת ש ל ע ל י אחד משרי הגדולים .

יא) שנת קנ"ח שלל שר העיר את כל הקהל ותפש את בתיהם וכל אוצרותם .

יב) שנת קנ"ט מת מלך אינגלאטירא אחרי שובו מהכות את ע כ ו , ומת מלך ישמעאל אמיר אל־ממטוניר (צ"ל אלמומנין) .

יג) ובשנה ההיא נתבקש בישיבה של מעלה המאור הגדול ר' אברהם בן דוד ערב שבת והכהנים חפרו את קברו .

יד) שנת קס"ה מרדו העקרונים לאנשי ששטרון והרגו ביהודים שמונים נפש .

טו) שנת קס"ה ערב חג הלידה יום ז' (צ"ל יום ו') שב מלך ארגון מן רומי , והוציאו לו ספר תורה והתענו כלם מרוב הפחד , ויצא להם חמה .

טז) ובשנה ההיא נתעלה ענן כבוד משה עבד ה' במצרים וכו' .

יז) שנת קס"ט היא שנת יגו"ן יצאו מתועבים מצרפת לצבוא צבא , וביום תשעה עשר באב היה שם הרג רב ונהרגו מן הערלים עשרים אלף , ומן היהודים מאתים , ורבים נשבו .

יח) שנת ק"ע נעלה ענן כבוד רבי אהרן בן משולם .

יט) שנת קע"א העיר השם רבני צרפת ורבני אנגלטירא ללכת לתוך ירושלים , נהיו יותר משלש מאות , וכבדם המלך כבוד גדול , ויבנו להם שם בתי כנסיות ומדרשות , גם רבנו הכהן הגדול רבנו יהונתן הלך לשם וכו' .

כ) שנת קע"ב חדש תשרי תפשו הישמעאלים שלוואטירא , ובאו שרידי עמנו אשר היו שם בערב יום הכפורים לעיר טוליטולא . ובשנה ההיא יצאו גדודי א י מ ו ר בארץ אדום , ונקבצו מלכי אדום וילחמו בם מערכה מול מערכה , ויכום מלכי אדום , אבל היו ישראל בצרה עצומה .

כא) שנת קע"ה בחדש שבט נקבצו כל ההגמונים קרוב למאתים , וכל שרי הארץ בהר געש בפני הקרדינאל , והיה שם הנשיא דון יצחק בינבינשתי , גם מכל הקהלות היו שם שנים שנים .

כב) ובשנה ההיא (תתקע"ה) בחדש סיון בא מלך ל ו א י ש (בן ?) מלך צרפת אל ב ד ר ש וצוה להפיל החומות, והיו הקהל בסכנה גדולה עד שנשבע להם פחת מ ו ן - פ ר ט ואחיו לשמור ראשיהם.

כג) ובשנה ההיא (תתקע"ה) קבצו יהידים מכל קהלה וקהלה מנרבונא ועד מרשילייא במגרש ייאלי במצות הנשיא הגדול ר' יצחק בינבינשתי לפני הנשיא ר' לוי להסכים מי יעלה לרומי להפר עצת האפיפיור ביום קבוץ כל ההגמ:נים.

כד) שנת קע"ו גזרה מלכות על עמנו ישראל שילכו מצויינים בחותם נכר מי"ב שנה ומעלה, האנשים בכובעיהם והנשים בצעיפותיהם, ועוד הכבידו עולם שיתן לו (?) כל בעל-בית לגלת ו' פשיטים בכל שנה לזמן חים. ובשנה ההיא מת האפיפיור פתאום אשר דבר סרה על בני עמנו.

כה) שנת קע"ז תפשה השלטונה אשת פחת מ ו ן - פ ו ר ט כל היהודים אשר בטולושה, הם ונשיהם ובניהם, וגזרה עליהם שמד להפר ברית וכו', והעמידה אנשים לבד וטף, וכל מי שהיה משש שנים ולמטה נתנה בידי הגלחים להטבילם בעל כרחם, והילדים צועקים לאבותם ואין מציל. ועם כל זה לא רצו לאכול מגעוליהם, ויצאו מהם נ"ז נפשות, ויתר הקהל עמדו באמונתם ונמסרו למיתה. ובר"ח אב הגיעה גזרת הפחה להתירם ולהשיב נכסיהם, לבד הילדים אשר כבר עברו... כי כן צוה הקרדינאל. בשנה ההיא גזר הקרדינאל שילכו מצוינים בעין עגולה במלבוש העליון, ולימים מועטים נתבטלה הגזרה.

כו) שנת קע"ט נועצו לב יחד המתועבים בארץ אניוב ופטיוב ובריטאניא על בני עמנו להמיר כבודם, והחזיקו באמונתם וקדשו שם שמים ונהרגו יותר משלשת אלפים, ומהם שחטו בניהם, ואחרים שחטו את עצמם, גם נשתמדו יותר מחמש מאות.

כז) על ידי משומד אחר שהיה מן ההר, ובקש לעקור את הכל, ובא להכריז בכל הקהלות (כי) ימירו דתם, וכי לא יכול הביא מן האפיפיור חקים לא טובים, וצוה לשאת חותמות גדולות מבגד פלטרי אדום או כרכומי, וכל איש שילך זולתו יומת. אז נתקבצו יחידים מקהלות לברר מי ילך (חסר) וברורו הנעלה ר' מרדכי בר יוסף מאוינין והרב ר' שלמה דשאלי (?) ממגדל פרשקין לבוא אל המלך להתחנן לו על ענין הסימנים, והצליחו ושבו שמחים כי נתבטלה הגזרה. לימים מועטים תקפה יד החוקרים על בני עמנו, ויעלילו לחקור בכל פרובינצא, ויוציאו ממון גדול עד אין חקר, וגם יצאו רבים מגדולי הארץ בציונים משונים, במרשיליא ובעיר אאינש ובאויניון. עוד הכבידו משא על עיר אויניון, ויסגרו בתיהם שני צנתרות הזהב ר' מרדכי בר יוסף וה"ר ישראל. ואחר כך יצאו בציונים משונים, ואחר כך נעשה נס גדול והותרו ורבים זולתם. ותאר הציון ה"ה רחבו זרת מן פלטרי כרכומי, ורוחב העגולה ד' אצבעות, ובחללה דמות לבנה לוקה מבגד שחור.

כח) בעמק הבכא ארץ תלאובות בלויאריש (Elois) העלילו על בני עמנו, נכרית אחת שטבעה בטיט היון ומתה ואין רואה, ויוציאו דבה על היהודים שהם המיתוה, ויקחו כל היהודים ויאסרום כלם בנחשתים ברוב ארץ פרובינציאה, ודחקום בדוחקים משונים ונדונו בעינותינו.

כט) בשנה שנתפס מלך צרפת ביד ישמעאלים אחר שהותר ושב לארצו, גרש כל היהודים מארצו.

ל) שנת ה' אלפים — קמו הרועים וכו'.

עתה הננו לבאר את כל המאורעות אשר בהכרוניקה הזאת לברר את הדברים כהוויתם ממקורות — מקבילים אל דברי המגלה, לצמצם הזמנים בדיוק, ולברר מקומות המעשים למען מצוא בה (בהמגלה הזאת) תועלת לחקר דברי הימים ההם.

לסעיף א' ולסעיף ב' השלטון מ ב ד ר ש, אשר בו ידובר בשני הסעיפים האלה כי נהרג, ואנשי הקהל (הישראלי) נשבו ונמצאו אחרי כן המוסרים ונתלו. הוא הרוזן ר א י מ ו נ ד ט ר י נ ק א ב י ל (Raymond Trencavel) הרוזן פ י ק א מ ט ע (Vicomte) מהערים ב ד ר ש וקרקשונא (Beziers et Carcassonne). הוא נרצח על ידי אזרחי העיר בעת העבודה בבית התפלה ביום 15 אקטאבר שנת 1167 = ד. תתקכ"ה, בגלל העול אשר עשה, לדעת הקושרים, לאחד מאזרחי העיר (עיין בספרו של Vaisette — דברי ימי לאנגעדוק חלק שלישי עמוד י"ז (histoire generale de Languedoc T. III. p. 17.), והזמן הזה (15 אקטאבר שנה הנ"ל) מתאמת בדיוק עם זמן המגלה סוף תשרי ד"א תתקכ"ח. מזה נראה כי היתה בזה עלילה (מסירה) נגד היהודים, ולה„מסירה" הזאת ולשימת היהודים במאסר ישנה שייכות לרציחת הרוזן. והדברים נבררים מהמעשים האלה: ר ו ג י ר (Roger) השני בן

הרוזן הנרצח נקם נקמת דם אביו השפוך מאזרחי העיר ב ד ר ש בדבר הזה, כי הביא בל״ט אנשי צבא ספרדים בני מדינת אַרַאגוניה אל העיר, והמה הכינו מטבח לתושבי העיר, וכמעט כלם נהרגו (בשנת 1170) ורק להיהודים היתה פליטה, ובהם לא שלחו יד — „כי כפי ההשערה ידם לא נגואלו בדמי הרוזן ט ר י נ ק א ב ל" כן יספר הכרוניסט ויאמר: On n'y fit quartier quaux Juifis, qui apparment n'avaient pas tempé leurs mains dans le sang de Trencavel (שם עמוד 24). בההרגה הזאת נצלבו רבים מאזרחי העיר, ובזכרונות דברי ימי צרפת הדרומית בהנ"ל נאמר: Les Aragonais font main baisse sur une partie des habitants, pendant les autres à de potences, ואל זה מתיחסים דברי בעל הזכרונות אשר לנו: „נתלו המוסרים". לפי זה היו אלה אשר על פי פקודתם „נשבו א נ ש י ה ק ה ל" אזרחי ב ד ר ש הנוצרים, ולבטח רק בגלל כי היו היהודים אמונים למושל הארץ הרוזן ט ר י נ ק ב י ל, ועל כן חמל עליהם בן הנרצח הרוזן ר ו ג י ר. בהמקור אשר לפנינו נמצא גם יום ההרגה, הדבר שאיננו נמצא ברשימות הקורות לדברי ימי צרפת הדרומית, „המוסרים נתלו בימי השבוע לפרשת משפטים, שהיתה בשנה ההיא (1170 = תתק"ל) בהימים כ"א—כ"ז שבט = באמצע פיברואר". בכלל נדע כי ט ר י נ ק ב י ל ובנו ר ו ג י ר היו מגיני היהודים ודורשי טובתם. מהראשון נדע כי פדה אותם מצרתם, לבל יפשטו בני האספסוף ידם בהם לעשות פרעות כחקם מדי שנה בשנה בימי חג־התחיה (חג פסחם) מדי שנה בשנה (histoire de Languedoc II, p. 485.). ומבנו ר ו ג י ר ידענו כי ר' מ ש ה ה ק ר י ת י (de Caraiti) היה לסוכן על אחוזותיו (bail de sa domaine), ובכתב אחד שטר מתנה שנתן הרוזן הנ"ל משנת 1171 נמצא שם היהודי הזה בתור עד לקיים השטר (שם III, עמוד 27), ועוד יהודי אחד היה סוכן ומושל בנכסיו ושמו נ ת ן (Nathan Judaeus bajulus domini Rogeri). וגם אותו נראה כעד מקיים שטר־קנין שנעשה בין הרוזן המושל ובין אחד האצילים (שם III, תעודות [preuves] עמוד 137, כתוב משנת 1176). הרוזן ר ו ג י ר נאות לבקשת יהודי ק ר ק ש ו נ א (Carcassanne) לחלק את המסים, ששמו עליהם לבדם, בינם ובין הקהלות אשר בהערים ל י מ ו (Limoux), א ל ע (Alet) ו ר א ז י ס (Rasez), וגם הבטיח לראש קהלת ישראל ל א ס ט ר ו ק מ א ל ע (Astrüg de Elect), ל ק ר א ש ק ש מעיר ל י מ ו (Crescas de Limoso) וליהודי ר א ז י ס כי לא יכביד עליהם עולו ביותר ולא יעמיס עליהם משא מסים ומניות הממשלה מכפי אשר יוכלו שאת (ibid III, 175 N, LX).

לסעיף ג') שנת מות ר' מ ש ו ל ם ב"ר י ע ק ב. איש רב הפעלים בדברי ימי ההתפתחות המושכלת ליהודי צרפת הדרומית, וכמו כן שנת מות רבי יעקב מ פ ר פ י נ י א ן (Perpignan), נדע רק ממגלת הזכרונות אשר לפנינו. להשני נמצא זכר רק במסעות רבי בנימין מטודילא אשר פגש אותו במרשיליא בשנת 1156 = תתקי"ו (עיין להלן ציון י') כמו שיאמר: „ובראש הקהל של מטה (במרשיליא) ר' יעקב פ י ר פ י נ י נ ו העשיר" (בהוצאת אֲשער עמוד 6).

לסעיפים ד' וה') הצורר אשר תפש את הראב"ד מ פ י י ס ק י ר א בעל־ההשגות, וישם אותו במשמר נקרא בשם אֶ ל צ י ר (Elzear), כן הוא שם אחד מראשי השלטון ב פ ס ק י י ר א (Seigneur de Posquières) בימי המאה השתים עשרה לספירת הנוצרים, והשם אֶ ל צ י ר הוא קיצור משם א ל י ע ז ר, או (Elisiarius, Helisiarus (עיין בספרי היחש למושלי א ו ז י ס Uses ופ י י ס ק י ר א (Posquieres) אצל וו א י ס ע ט, שם תעודות 42, עמוד 640). הסבה מדוע תפש ה ש ר הזה את הראב"ד, ואיך נתגלגל הדבר כי „נתפש ה צ ר והוגלה ל ק ר ק ש ו נ א, עוד נעלמת מאתנו. שלטוני פ י י ס ק י ר א היו שרים נכנעים (Lehnsträger) לרוזני ק ר ק ש ו נ א וב ד ר ש, ואז מלך הרוזן ר ו ג י ר, אשר, כמו שראינו למעלה, היה לבו טוב על היהודים, ואפשר הדבר כי הוא, האדון המושל על שלטון שר העיר פ י י ס ק י ר א, עמד לימין הראב"ד, ויעניש את השר א ל י צ ו ר על שרירות לבו. להמלות: „ו ה ו ג ל ה... ל פ נ י ה ר ב" לא נמצא פתרונים.

לסעיף ו') הידיעה משנת תתקל"ט, כי קבץ האפיפיור כל הגמוניו וכומריו — לאמר: הקרדינאלים והבישופים שבצרפת, וכל הקהלות חרדו חרדה וכו', ולבסוף לא דברו (הכהנים) רק טוב, דורשת להפיץ עליה אור המקורים מקורות הכנסיה הקתולית. ביום 19 מאֶרץ 1179 = תתקל"ט נכנסו נשיאי ה־הונה הקתולית לכנסת הגדולה (קונסוליה) במקדש הלאטיראן — ונודעה הכנסיה הזאת בשם הכנסת הגדולה הלאטירינית השלישית שקרא האפיפיור אלכסנדר השלישי,

הדבר, אשר ירמוז עליו בעל הזכרונות במגלתנו, כי הכהנים הגדולים שבצרפת הדרומית וספרד הצפונית היו שונאי ישראל מתבאר, על פי המעשים אשר נדע, כי נשאו אז היהודים במדינות ההן משרות כבודות בממלכה, ולא יפלא אפוא, אם מקנאה היתה עברת הכהנים שמורה בלבם על היהודים. ובאמת נדע, כי נתנו היהודים ענין למשא־ומתן בסוד הכנסיה, אך נפלא הדבר, כי בכל שנאת הכהנים אותם היו החלטות הכנסיות נוטות כלפי חסד. אך החלטה אחת נתקבלה נגדם, והיא, כי דינם כדין הסרקינים המחמדים, שאסור להם להחזיק עבדים ומיניקות מן הנוצרים, כל יתר ההחלטות שנתקבלו על אדותם הן לטובתם: כי אסור להטבילם ולנצרם לאנסם, אסור לתת חבלה בגופם, אם לא חטאו ונתחיבו להיות נענשים בחבלה על פי הדין; כי לא יעשו בהם פרעות באגרוף רשע, וכי אסור מטעם הכנסיה להפריע את עבודת אלהיהם ולחלל מקדשיהם:

Judaei ad baptismum non sunt camp·llendi, sed si vo'uerint, absque calumnia christiani efficiantur. Nullus eos etiam sine judicio vulnerare, vel eis res suas auferre, vel solennitates perturbare praesumat (Mansi Concilia T. XXII. p. 259.).

גם ההחלטה שנתקבלה, כי מהיום והלאה תהיה לעדות הנוצרים נגד היהודים תוקף ועוז עדות כשרה, כאשר לעדות היהודים נגד הנוצרים, שהיתה אז מקובלת ומוחזקת לעדות כשרה בבתי־המשפט, למען שלא יראה הדבר, כאלו יש ליהודים יתרון והותרה לטובה על הנוצרים, אינה החלטה בדוה שנאה, כי אם ברוח משפט ואהבת המישרים והחסד, וכן יאמרו בעלי הכנסיה:

Testimonium quoque Christianorum adversus Judaeos in omnibus causis, cum illi adversus Christianos testibus suis utantur, recipi·ndum esse censemus. Anathemate condemnetur — quicunque Judaeos Christianis voluerit in hac parte praeferre, cum eos subjacere Christianis et oport.ant ab eis pro sala humanitate foveanter (ibid 231.)

מעתה נצא ונראה מה בין הקונסיליות שהיו בימי מלכי הוויסטגתים בספרד הקדמונית או בימי הכנסיות של הכהונה הקתולית, בזמן מאוחר בימי האפיפיור צורר ישראל אינוקינטי השלישי (Jnnocenz III) לבין הכנסיה הגדולה הלאטיראנית השלישית בימי האפיפיור אלכסנדר השלישי בשנת תתקל"ט. — כהני הכנסיות הנזכרות למעלה גמרו אמר כי פסול היהודי לעדות נגד הנוצרים, והנאספים בסוד הכנסיה הזאת שבעל־מגלת הזכרונות מדבר עליה, דרשו רק כי לא יהיה יתרון בנאמנות העדות להיהודים על הנוצרים. ולכן צדקו מאוד דברי בעל־הזכרונות בתארו את אחרית דבר הכנסיה הזאת בנוגע ליהודים בדברים קצרים לאמר: „כי לא דברו רק טוב". גם להאפיפיור אלכסנדר השלישי בעצמו, היה יהודי נושא משרה כבודה, וכפי הנראה, היה שר האוצרות בממשלת האפיפיור, השר הזה היה בן־בנו של רבנו נתן בעל „הערוך", וכן הוא אומר רבי בנימין מטודילא במסעותיו: „ר' יחיאל משרת של פפא (אלכשנדרוש) „והוא בחור והוא יוצא ובא בבית הפפא והוא פקיד ביתו ועל כל אשר לו". דברים פשוטים מבלי לחדור לעומק השמועה ההיסטורית, ומבלי דעת המעשים עד היכן מגיעים משמיע לנו צונץ הידיעה הזאת מבעל הזכרונות לאמר: „אין דעמזעלבען יאהרע (1179= „תתקל"ט) ערגעגטע דיע צוזאממענקונפט פראנצאזישער אונד שפאנישער בישאפע אונטער דער „דארטיגען יודישען בעפאלקערונג שרעקקען" — . מזה נראה, כי החכם בעל בינה לעתים בספרות ישראל לא העריך כראוי את חשיבות הידיעה הזאת. גם יש להעיר כי מדברי רשימת הזכרונות הזאת יוצא, כי הגיעה ליהודים השמועה עוד לפני הפתח שערי הכנסיה, כי עתידות הצעות כנגדם לעלות על שלחן המועצה — כי לו לא ידעו, לא היו חרדים, ואין ספק, כי לא סמכו על הנס, כי אם עשו השתדלות גדולה להחליש את השטנה (ועיין להלן בסעיף כ"ג).

לסעיף ז') שנת מות רבנו זרחיה הלוי גירונדי בעל המאור תתקמ"ו, נדע רק ממגלת הזכרונות אשר לפנינו, כי הזמן הוא מדויק, נדע מדייקנות בעל הזכרונות בסעיף הקידם.

לסעיף ח') על דבר הספינה או ה„צי האדיר" שנטבעה בים, ובה כמה חכמינו וכו', המאורע הזה סתום, ולא נודע לנו ממקום אחר.

לסעיף ט') הספור ממות השלטון רימון — הוא על אדות ראימונד החמישי (Raym nd V.), הגראף מס"ט זשיל (St.Gilles) וטולוזה, המושל הנאור שהיה נודע למטפח ומרבת את השירה והמליצה הפרובינציאית הצרפתית, ומשורר העם בימים ההם. — הטרובדורים

(Troubadouren) — קראו אותו ר מ ו ן ה ט ו ׳ ב (le bon Raymond) . הוא מת בסוף שנת 1194 ד״א תתקנ״ה (histoire de Langedoc III, 94.) . ובכן ציון השנה קל״ה טעות סופר וצ״ל קנ״ה = תתקנ״ה . ומבלעדי זאת סדר השנים מוכיח כן , כי אי אפשר היה לבעל הרשימה לשוב משנת קנ״ב (שבסעיף ח׳) לשנת קל״ה — ובכן פרט השנה ברור קנ״ה . ר י מ ו ן או ר א י מ ו נ ד החמישי היה מגין על ישראל , ויהודי אחד היה הממונה על נכסיו , והוא היה התלמודי ר׳ א ב א מ א ר י אביו של „בעל־העיטור״ . ורבי בנימין מטודילא במסעותיו אומר : „ו ש ם (במגרש הנקרא „בורק־בורג ד ש ל - ג י ל (St. Gilles) ה נ ש י א א ב א מ א ר י ב״ר ר׳ י צ ח ק ו ה ו א פ ק י ד ה ש ל ט ו ן ר י מ ו ן . גם בנו של הגראף הזה : ר י מ ו ן או ר א י מ ו נ ד הששי היה מגין בעד היהודים , ויהודים היו נושאי משרה במערכות השלטון . האפיפיור הקנאי וצורר היהודים אינוקינטי השלישי ערך מכתב אל ראימונד הששי בתוכחה על חטאתיו כי רבו , ובין יתר הדברים יוכיחהו , כי מלאו לבו לזכות את היהודים , ולהעלותם במשמרות המדינה (Commisisti Judaeis offiicia publica) , לחרפת האמונה הנוצרית — (Epistolae Innocenti L. X. er. 69.) . ויהי כאשר עלו גדודי נוסעי הצלב על פרובינציאה הארץ הברוכה , לפקוד עון המושל ראימונד הששי , ולענשו כדי רשעתו , לפי דעת האפיפיור , יען נועז לתת להאלביגינזים — המה הכופרים בעיקרי דת הקתולית האפיפיורית — מנוחה בארצו , וראימונד הוכה מכה רבה ביום מלחמה , ויהי נכון להנתש מארצו וממלכתו (בשנת 1209) , אז נאנס לבקש מחילה וסליחה מאבי הכנסיה הקתולית ולהתוודות ברבים על חטאתיו אשר חטא — וברשימת החטאים שנוטל עליו מטעם האפיפיור לקרוא ברבים , כדין שב־פשע המתוודה לפני כל הקהל , נמצא בווידויו גם החטא , כי נתן להיהודים להיות בעלי־משרה במדינה : item quod Judaeis publica Commisi officia אצל מ א נ ז י (Concilia XXII, 770.) . אחרי כן פקד עליו ציר האפיפיור — מ י ל אָ — כי ישבע שבועה חמורה , אשר מהיום לא ימנה עוד יהודים לנושאי משרה , ולא יהיו עוד אנשי עצתו , וגם ירחיק מכנו את בעלי המשרה היהודים העומדים עתה לפניו (שם עמוד 782) . גם על החורים — הבארונים — ובעלי האחוזות שהיו נכנעים (Vasallen) לו הטיל מ י ל אָ ציר האפיפיור לחובה , כי ישבעו שבועה חמורה , שלא לתת ליהודים כל משרה באחוזתם ומקומות ממשלתם . מזה נראה איך היתה יד ישראל תקיפה בצרפת הדרומית , כל הימים אשר מושליה משלו לחרות הדעות , ויתנו להכופרים האל־ביגענזיים לשבת בארצותיהם , עד כי כאשר שבה והיתה בהמושלים האלה יד הכהונה הקתולית המתנשאת לכל לראש הרבתה להכחיד את היהודים בעלי המשרה , והאפיפיור הרבה להזהיר על זה . — ואם במגלת הזכרונות אשר לפנינו מזכיר שני המאורעות : מ ו ת ש ל ט ו ן ר י מ ו ן והרג כמה נפשות מישראל בקהל ב ל ק י י ר ו (Beaucaire) ביחד , נראה מזה שישנה שייכות ביניהם ביחס סבה ומסובב .

לסעיף י׳) הרשימה הזאת , כי היהודים בקשטיליא וביחוד בטולידה , יצא לקראת המוירים האלמוהדיים , נכבדה מאד , ומעידה , כי נלחמו יהודי ספרד לטובת הנוצרים נגד המושלמים . לקיים ולאמת הידיעה הזאת דרוש לצמצם זמני המאורעות בהתולדה הכללית . ברור הדבר כי בעל הזכרונות יכוון להמאורעות שנקרו ויבאו אחרי הקרב שהיה בין א ל פ ו נ ז ו י ק ר ה ר ו ח מלך הנוצרים ובין השולטאן האלמוהאדי המחמדי הקנאי י ע ק ב - א ב ן - י ו ס ף - א ל - מ א נ ז ו ר . הקרב היה ביום 19 יולי 1195, ואחרית המלחמה היתה , כי בימי האביב לשנת 1196 עבר הנשיא (העמיר) א ל מ ו מ י נ י ן י ע ק ב א ל מ א נ ז ו ר עם צבאותיו דרך כל גלילות קאשטיל ה , ויחריב את הארץ וישימה למדבר שממה . אז צר גם על עיר הבירה טולידה (טולי־טולא) , אך אזרחי העיר הגינו עליה , וירא כי לא יכול לה , ויעל מעליה , (עיין אשבאך : גע־שיכטע שפאניעס צור צייט דער אלימאָראווידען אונד אלמאהידען II, 90—93) . בהמקור שלפנינו ידובר על אדות היהודים שיצאו מטולידה , והכו במחנה האויב האלמוהאדים . פרט השנה המשובש בכל אופן (קנ״ז) צריך להגיה ולגרוס קנ״ז או קנ״ו . כי עמדו אז היהודים לימין הנוצרים במלחמתם עם המחמדיים האלמוהאדים יספר לנו גם כותב דברי הימים הערבי א ב ן - א ל ק ט י ב , כי הסוחרים היהודים הרימו סכומים גדולים ויתנו להמלך א ל פ ו נ ז ו להיות לעזור לו במלחמתו עם המחמדיים האלמוהאדיים (Casiri, bibliotheca II, p. 221.) .

לסעיף י״א) שנת קנ״ח שלל שר העיר וכו׳ . המאורע הזה סתום ואין לפתרו , אחרי כי נשמט גם שם העיר .

לסעיף י״ב) פרט השנה שמתו בה ריכארד לב הארי ה מלך אנגליה והעמיר האלמוהדים אל-מומינין אלמאנזור, שנת תתקנ״ט מדויק מאד: הראשון מת ביום 6 אפריל 1199, והשני ביאנואר או במארץ בשנה ההיא (ע׳ אשבאך געשיכטע שפאניעט עט״צ 319.II).

לסעיף י״ב) בדבר יום מות הראב״ד בעל-ההשגות. גם ר׳ אברהם זכות בעל-היוחסין מציין שנת מות הראב״ר בתתקנ״ט, וזודיע: „ונפטר הרב הגדול ה״ר אברהם בן דוד בפושקירש בכ״ו כסלו בע״ש בחנוכה שנת תתקנ״ט״.

לסעיף י״ד) הדברים סתומים ואין להם פתרונים.

לסעיף ט״ו שנת קס״ה (ערב חג הלדה) יום ז׳ (צ״ל ו׳) וכו׳, בהרשימה הזאת ימצא חפץ חוקר העתים, הידיעה הזאת מדוקדקת ומתאמתת מהמקורים הספרדים הצרפתים הדרומיים והרומאים (דה״י להכהונה הקתולית). כל מקורי התולדה הנזכרים מודיעים בסגנון אחד, כי פיטר השני מלך אראגוניה נסע לרומא לשום על ראשו עטרת ממלכת צפון ספרד ע״י האפיפיור אינוקנטי השלישי (Jnnocenz III.) ולקבל מידו את ממלכתו בתור מתנה נתונה לו מידי אבי האמונה הקתולית. ההתעטרות היתה ביום 9 נובימבר 1204=תתקס״ה; ובימי חג הלדה שב פיטר השני לממלכתו אראגוניה, ובשנה ההיא היה חג הלדה להנוצרים ביום ז׳ ולא ביום ו׳ כאשר נמצא בהרשימה שלנו, גם ממה שנאמר בהרשימה: „ערב חג הלדה״ וכו׳ שב מלך אראגון מן רומא, והוציאו לו ספר תורה והתענו וכו׳, ועל כן הננו מוכרחים לגרוס ביום ו׳, כי ביום ז׳ לא היו היהודים מתענים. מזה שגזרו היהודים תענית בשוב המלך פיטר השני מרומא ויצאו לקראתו בספרי תורה ובהדרת קודש, נראה כי פחדו מאד מהקשר והידידות שנהיו בין האפיפיור ובין מלכם. ובאמת, לפי חקי ימי הבינים במאות הי״ב והי״ג, בעת היתה ממשלת כהני רומא בעצם תקפה, היה דין המלך הנעטר על ידי האפיפיור, כדין המושל הנכנע והמשועבד אל אדונו מלך עליון, אשר מידו יקבל את הגדולה והוד המלוכה, ובכן היה מוטל על פיטר הארגוני להיות עבד מקשיב לדברי האפיפיור הקנאי, ולבלי תת לכופרים ובעלי אמונות אחרות לשבת בארצו. אינוקינטי השלישי היה ידוע לשונא ישראל, ורבות עשה בימי כהונתו להשפיל עד לארץ כבוד היהודים, ולהתם לבוז וחרפה בלאומים. על כן היו מפחדים מאד בשוב מלך ארגון מרומא. וגם בזה כנים דברי הרשימה „כי היה יום מעונן ויצא להם חמה״, לאמר, בפעם הזאת פחדו פחד לא היה פחד. פיטר השני מלך אראגוניה, השתמש רק בכח הכהונה הגדולה שברומא לטובת התחזקות ממלכתו, אך לא היה לעבד האפיפיור, לא נעשה לכלי חובלים בידי הכהונה הקנאית לרדוף באף ובחמה את הכופרים בקדושת האפיפיור, ולא הטה אזנו לפקודי ציריו הכהנים, ונהפוך הוא, הוא עוד עמד לימין הנסיכים החפשים ברעותיהם האלביגינזיים, הנרדפים על ידי צירי רומא וסימון ממונפורט (עיין להלן בהערה לסעיף י״ז. שפ״ר). ובכן יצאו גם היהודים נקיים בפעם הזאת מן הרדיפות, ואיש לא נגע בהם לרעה בימי מלכות מלך אראגוניה הנזכר.

לסעיף ט״ז) בדבר מות הרמב״ם בשנה הנ״ל וביום כ׳ טבת, וכן על דבר הלויתו ונשיאת ארונו ממצרים לא״י. עיין „חמדה גנוזה״ במכתבו של ר׳ סעדיה אבן-דנאן עמוד 30, הוספה להיוחסין דפוס קראקא, שלשה״ק וצמצום הזמן במאמרו של רפאפורט בצייטשריפט לגייגער חלק ב׳ מע׳ קכ״ז והלאה. הרשימה שלנו (בשבט יהודה) משובשת, ויש להגיהה מהמקורים הנ״ל.

לסעיף י״ז) על דבר המתועבים שיצאו בשנת תתקס״ט מצרפת לצבוא צבא, וביום י״ט אב היה הרג גדול ונהרגו מן הערלים עשרים אלף, ומהיהודים מאתים איש ורבים נשבו. — כמעט שאי אפשר לשער, כי הרשימה הקטנה והקצרה הזאת מדברת מהמטבח הגדול אשר הכינה הכנסיה הקתולית להסרים מתורתה, או גם להמפקפקים באיזו יסודות אמונתה, שפך דם רב, אשר שם חרפת עולם על כהני הכנסיה הזאת בימים ההם. שם העיר לא נזכר פה, אך ברור הדבר כי הרשימה מדברת על אדות מסע הצלב שנסעו הצרפתים אדוקי הקתולים תחת דגל צירי האפיפיור, לעשות כלה באחיהם בני עמם יושבי צרפת הדרומית האלביגינזיים, אשר אמרו לנתק מוסרות הכהונה הגדולה שברומא, ולכפור באיזו עקרי הכנסיה. מספרי התולדה נדע, כי ההרג הרב הזה היה בעת כבישת העיר בדריש (Beziers) על ידי נוסעי הצלב היה ביום 22 יולי 1209 — המתאים להזמן י״ט אב תתקס״ט. וכן הוא בהיוחסין (השלם הוצאת פיליפובסקי עמוד 220), המזכיר גם הוא רדיפת יהודי בדר״ש ויאמר:

„בשנת תתקס"ט — גזרת קהל בדר"ש". נראה הדבר, כי הרשימה שלנו שאבה את ידיעתה זאת ממקור נאמן. על אדות מספר הנרצחים בבדר"ש, בעת הלחם בהם בני עמם ואמונתם אדוקי הקתולים, נחלקו דעות הראשונים, (עיין Vaisette histoire de Languedoc p. 169,). צירי האפיפיור מצבאי צבאות האדוקים נוסעי הצלב אומרים, כי היה מספר הכופרים הנרצחים עשרים אלף (במכתב של האפיפיור אינוקינטי השלישי אצל באלוץ עמוד 170), בספרם מלכידת עיר בדרש יאמרו: Capta est civitas Biterrensis, nostrique non parcentes ordini, Sexui, vel aetati, fer viginti milia hominum in ore gladii p remerrnt . . . ultione divina in eam mirabi lit r saeviente. נודעה היא התשובה שהשיב כהן־אב (Abt) אחר לשואליו: איך ידעו בעת ההרג הרב לשום פדות בין הקתולים הנאמנים ובין הכופרים האלביגינ־זיים? ותהי תשובת הכהן להאמונה הדורשת רחמים ואהבה לאמר: המיתו את כלם, והאלהים הוא יכיר את בניו אמוני הקתולים ויבחרם ויקרבם. Tuez l s tous ; car Dieu connàit ceux-qui sout à lui. על דבר מאתים יהודים שהומת אז בבדרש לא יזכיר כל מקור אחר זולת רשימת שבט יהודה. החכם צונץ לא ידע איך להשתמש בהידיעה הזאת, ויסתום שמועתו לאמר: „ביום 22 יולי שנת 1209 (= י"ט אב תתקס"ט) היה יום פחד ובהלה ליהודי צרפת. פרטי הדברים לא נדע".

לסעיף י"ח) שנת מות ר' אהרן בר משולם, מכבד הרמב"ם ומעריצו, ואוהב החקירה, ושני אחיו היו בעלי תורת הסוד, ומופלגים בחסידות ופרישות יתרה, לא נדע ממקום אחר זולת הרשימה הזאת.

לסעיף י"ט) הרשימה הזאת על דבר העליה בהמון (שלש מאות רבנים) רבני צרפת ורבני אנגליה לירושלים בסוף האלף החמישי, היא רבת הענין בדברה על מאורע נכבד שהיה לאות הזמן ההוא. קודם כל עלינו להעיר, כי הפרט ד' אלפים תתקע"א = 1211 הוא מדויק, כי הפרט תתק"ע הוא קודם לו בסעיף י"ח. יש לברר גם שמות רבנים אחדים אשר עלו עם רבי יהונתן הכהן מלוניל, ועל ידי זה נוכל להגביל סדרי הזמנים להמאורעות. באחד ממגלות מסעות שפרסם ברבים הח' כרמולי (Jtineraires p. 12) נמצאו דברי המעתיק לאמר: „אלו „הדברים ראוים להכתב . . . כאשר ארשם על פי אדם אשר היה בארץ ישראל עם הרב רבי „יהונתן הכהן, ושמו ר' שמואל ב"ר שמשון, שהלך עמו בארץ גושן, ועבר עמו „במדבר, ובא עמו לירושלים . . . וזה היה בשנת תתק"ע" —. הזמן תתק"ע דורש תקון, וצ"ל תתקע"א. אך מה שיודיע כרמולי, כי שלש מאות הרבנים שעלו לארץ ישראל נתעוררו על זה רק על ידי המכתב הגלוי ששלח ר' שמואל בן אברהם 1) (שם עמוד 119) אינו נכון. כי מהדברים הנאמרים למעלה יוצא מפורש, כי נסע ה"ר שמואל ב"ר שמשון עם הר"ר יהונתן הכהן מלוניל בארץ גושן ועבר עמו במדבר ובא עמו לירושלים. עם ר' שמואל בן ר' שמשון ור' יהונתן היו עוד שני רבנים: ר' סעדיה ור' טוביה כמו שיספר (הנ"ל) ובחברון סרנו אל הצבע אני ור' סעדיה ור' טוביה. אל ארבעה אלה נלוו עוד עולי גולה אלה: ר' יוסף ב"ר ברוך עלה עם אחיו ר' מאיר לירושלים, ועל כן נזכר בתוספות בכל מקום בשם ר' יוסף איש ירושלים, או ר' יוסף מארץ ישראל, או ר' יוסף שהלך לארץ הצבי (עיין מראי־מקומות בצונץ צור געשיכטע עמוד 52 ובמסעות ר' בנימין מטודילא ח"ב עמוד 255). עליהם יספר ר' אברהם בן הרמב"ם (במלחמות הוצאת האנובר עמוד צ"ז) בדברים אלה לאמר: „וכשהגיעו חכמי צרפת אל „הארץ הזאת, הרב הגדול ר' יוסף ז"ל ושאר אחיו אשר נקבו בשמו הרב ר' אברהם הזקן „אביו של הגאון ר' גרשום זצ"ל, ור' יוסף ור' דוד הרב הנכבד וחכמים אחרים — ועשינו „בכבודם כפי חובתנו, ושמענו על הרב ר' יוסף ז"ל ואחיו ר' מאיר ז"ל שכשהעתיק ר' יהודה ן' „אלחריזי ז"ל, גם הוא ספר מורה נבוכים ללשון־הקודש הבינו בו ושבחו ר' מאיר" — מזה יוצא, כי כל הרבנים אשר נזכרים בדברי ר' אברהם בזה, המה היו בהשיירא הגדולה הזאת, שיירת עולי גולה אשר שמו פניהם לארץ הצבי. ור' יהודה אלחריזי בהיותו בארץ הקדושה בשנת תתקע"ז מצא את ר' יוסף ואת ר' מאיר בירושלים, כאשר יאמר: „ויפגעו בי מלאכי האלהים,

1) עיין המאמר עולי גולה מהחכם הד"ר א. קאמינקא בכנסת ישראל לשפ"ר שנה ב' מן דף 128—132, שפ"ר.

„הם חסידי עליון, הבאים מארץ צרפת לשכון בציון, ובראשם הרב החסיד ר' יוסף בן הרב ר"
„ברוך, יהי לאלהיו ברוך, ואחיו החכם ר' מאיר, בדור שבלו חשבים מאיר" — הנה בכן יש לצרף חמשה אלה אל ארבעת הרבנים הנזכרים למעלה. — גם ר' שמשון בן אברהם (הר"ש) שעשה פירוש על המשנה לסדרי זרעים וטהרות, והמתנגד לדעות ה־מב"ם, עלה לארץ הקדושה ונקבר על יד העיר עכו, וגם הוא נקרא בשם איש ירושלים או איש ציון. אין דבר אשר הניא אותו מהלוה אל השיירא הגדולה הזאת של יותר משלש מאות רבנים. מדברי ר' אברהם בן הרמב"ם יש להוכיח, כי הר"ש משאנץ אמנם עשה דרכו לארץ ישראל עם כל הרבנים בזמן אחד אבל לא נסע דרך מצרים, וכמו שיאמר: „שמענו על הרב רבינו שמשון ז"ל בעל התוספות שהיה בעכו שלא ראינו אותו מפני שלא עבר עלינו דרך מצרים" וכו', לא למותר יהיה להעיר, כי יציאת הרבנים מצרפת נופלת בזמן אחד עם מלחמות האמונה שפרצו אז בצרפת בין הקתולים האדוקים והאלביגינזיים.

לסעיף כ') בהרשימה הזאת נרשמים שני מאורעות, אשר יש להפיץ אור עליהם ממקום אחר. המאורע הראשון הוא כבוש מצודת־הרים סאלוואטיעררה (בערבית סארבאטירה =שלוואטירא) כמו שיספר בעל הרשימה: שנת קע"ב תפשו הישמעאלים „שלאוואטירא", המבצר, אשר נשיא האלמוהארים אלמומנין מחמד אנאזיר לידינאלאה צר עליו שמונה חדשים בשנת 1211 = תתקע"ב (עיין Aschbach, בספרו על דבר האלמוראבידים והאלמוהאדים חלק שני מעמוד 113 והלאה ומראה מקום המקורים 322). המבצר נכבש לדברי הרשימה שלנו בליל השייך לערב יום הכפורים תתקע"ב = 18 ספטמבר 1211. המאורע השני בהרשימה הזאת הוא: „כי בשנה ההיא נקבצו מלכי אדום וילחמו בם מערכה מול מערכה ויכום מלכי אדום, אבל „ישראל היו בצרה עצומה". בעל הזכרונות מכוון בדבריו להנצחון הגדול שנצחו חיילות הנוצרים את צבאות האלמוהאדים על יד נאוועס די־טולוזה (Noves de Tolosa) ביום 16 יולי 1212, בעזרת נוסעי הצלב אשר האפ־פיור אינוקינטי השלישי הע־ר לבם ללכת למלחמה נגד הישמעאלים, עוד לפני הקרב, בהתאסף נוסעי הצלב לעיר הבירה טולידה, קמו הלוחמים הפראים האלה על היהודים לעשות בהם הרג רב, למען החל מלחמת־מצוה בשפך דמי היהודים. ולולי האצילים הפרשים והמלך אלפונזו יקר הרוח שהגינו על היהודים, ויצילום מידי הפראים שואפי נקמה מכל מי שאינו מאמין בהדת הקתולית, כי־אז כבר חרבה קהלת ישראל היותר נכבדה והחשובה בקהלות ספרד (וכל הדברים האלה מפורשים בספר: Mariana Historia General de Espana, T. III, 212, L. V, ועיין עוד Annales Toledanos 1, וגם בספר (Florez España sagrada T. 23, p. 359.)

לסעיף כ"א) הרשימה מדברת על כנסת ההגמונים והחשמנים בעיר מונפיללייער (הר געיש Montpellier) שהיתה ביום 8 יאנואר 1215 = ח' שבט תתקע"ה (כזמן הרשימה) בראש הכנסיה ישב הקארדינאל פיטר מבינווינט (Benevent). נראה הדבר, כי פחד יהודי צרפת הדרומית פן תהיינה גזרות ורדיפות, אחרית כנסת הגדולה הזאת, על כן בחרו מתוך הקהלות שתדלנים שנים שנים, כדברי הרשימה, ונראה הדבר, כי עמדה להם שתדלנותם, יען כי מהחלטות הכנסיה (Canones) הזאת לא נמצא אף דבר אחד לרעת היהודים. והנשיא דון־יצחק בינבנישתי הנזכר בהרשימה בתור עומד בראש שתדלני יהודי צרפת הדרומית לא היה איש פשוט, כי להלן בסעיף כ"ג ברשימת הזכרונות שלפנינו נקרא בשמות הכבוד „הנשיא הגדול שר השרים", אשר במצותו נאספו עוד הפעם שתדלני הקהלות בפרובינציאה להתיעץ בעניני הכלל והרד"ק (במכלול הוצאת וויניציאה דף נ"ה עמוד ב' בדברו על משקל פעלה ועל דבר שרש חלם) יזכירהו כרופא וחכם בדקדוק הלשון ויאמר: והנשיא הרופא ר' יצחק בן באן־בנשת חזק דברי הראשונים. — והרופא ר' יצחק בן בנשת פירש בריר חלמות — ברוק הבריאות. קרוב לאמת היא ההשערה, כי זה האיש ר' יצחק אחד הוא עם רופא המלך יעקב בארגוניה שהיה נקרא זאג או סאג (Cag = Zag) מברצלונא, אשר המלך וראשי הכהונה הגדולה בארגוניה נתנו לו כתבי המליצה אל האפיפיור הונוריוס השלישי (Honorius III.), וגם נטה אליו האפיפיור חסד, נתן לו כתב־תעודה מעיד תהלתו (עהרענדיפלאָם), ובשבילו פטר את כל יהודי ארגוניה משאת את „אות יהדותם" על בגדיהם. — ממכתב האפיפיור ישנם ראשי פרקים בספרו של ברוניוס (Raynaldus) זכרונות־העתים של ה ומר משנת 1220 סימן 49 בדברים אלה:

Tum Judaeum quendam Barchinonon:nsem Az-zachum (Zag) nomino atqu^, Aragonum regis Altachimum appellatum, ab usuris alienum catholicorumque studiosum, tum ab ipso (rege) tum ab episcopis rogatus, patrocinio apostolico arcendum minime censuit, dato ad illum diplomate, in quo romanae sedis ergo in fideles humani atem et clementiam — explicat (Honorius III.) VII. Cal. sept.,. qui suis ad regem lit:ris illius in Azzchum beneficium se contulisse testatur, memoratoque archiepiscopo (Tarraconensi) mandavit, tum ut illum Azzachum voxari non permitleret, tum ne Judaeos nova signa gestare compellerent.

פתרון הדברים: להיהודי מברצלונא שנקרא בשם אזאקקי, ומלך אראגוניה יקראהו אלפאכי, שהוא נוטה (דורש טובה) להקתולים מבלי פניות חצוניות. והמלך וההגמונים דברו טובה עליו, הננו נותנים בזה תעודה, כי הממשלה הרומאית תאמר להתהלך עם אינם-מאמינים (היהודים) בחסד וברחמים. הפפא הונוריוס הבטיח במכתב אל מלך אראגוניה, להביע גם נטות לבו אל אזאקקי (יצחק), ואת הבישוף מטארראקאנוס צוה שלא לתת לאיש להרע לו (ליצחק) ושלא להכריח את היהודים לשאת בגדים ואותות מיוחדים להם לבדם.

לסעיף כ״ב) גם מהרשימה הזאת (המתיחסת גם כן לשנת תתקע״ה = 1215) נראה את דיוקנותו של בעל הזכרונות. הרשימה הזאת תספר, כי בשנה ההיא בחדש סיון בא המלך לואיש (בן ?) מלך צרפת אל בדרש (Beziers) וצוה להפיל חומות והיו הקהל בסכנה גדולה עד שנשבע להם פחת מון־פורט (Monfort) ואחיו לשמור ראשיהם. וזאת אשר נדע מדברי ימי צרפת הכלליים: ביום 19 אפריל היה בן מלך צרפת יורש העצר לואיש (Louis) בליאון וביום 21 מאי נסע דרך בדרש לקרקשונא (Vaisette, histoire III. 168, 171.). ובכן היה יורש העצר לואיש במאי = סיון שנת 1215 = תתקע״ה בבדרש. בהריב אשר פרץ בין הפחה זימון ממונפיליר והבישוף ארנו (Arnaud), יען כי הראשון אמר להרוס חומת העיר נרבונא, והשני לא רצה למלא החפץ הזה, הוציא בן־המלך את משפטו לקיים פקודת הראשון בהעיר בדרש וחפץ השני בנרבונה, טולוזה ויתר המבצרים בצרפת הדרומית (Vaisete ibid. 170.) — וגם בספרו של כריסטוף אולריך האהן Geschicht: der Ketzer in Mittelalter.

הידיעה הזאת מאמתת את דברי הרשימה שלנו. (I. 287, 290) בדבר הרוס החומות — וכל דבריה נוסדים בהתולדה הכללית, אך לא נתבאר ולא נתברר בזה דבר הסכנה שהיו היהודים צפויים אליה מהריסת חומות העיר, ואיזה „קהל היה בסכנה גדולה״ עדי נשבע להם פחת מון־פורט ואחיו לשמור ראשיהם.

לסעיף כ״ג) בעל הרשימה ידבר בהכנסת הגדולה בסוד הכהונה הקתולית, הקונסיליה הלאטיראנית בחדש נובימבר בשנת 1215 = תתקע״ו, הקונסיליה שזכרונה הוא דבר נכבד גם בהתולדה הישראלית. (כי בחקיה נמצא החק כי ישאו כל היהודים היושבים בארצות הנוצרים אותות-קלון על בגדיהם (כאשר יבואר להלן, בסעיף כ״ר), ליהודי צרפת הדרומית כבר נגלו מחשבות הכהונה הגדולה ברומא להשפיל את היהודים תכלית שפלות, על כן, כאשר יספר בעל הזכרונות, „קבצו יחידים מכל קהלה וקהלה מנרבונא עד מרשיליא״, לשלוח שתדלנים מקרבם לרומא, לקדם פני הרעה הנשקפה אליהם; לפי ידיעת רשימתנו, נאספו הנבחרים למגרש ויאלי או ז׳ילי (ובצרפתית (Bourg St. Gilles), על פי הנשיא ר׳ יצחק בינבינשתי הנזכר למעלה (בסעיף כ״א) והבחירה היתה „לפני הנשיא ר׳ לוי״, אשר לא נדעהו ממקום אחר. שנת היהודים תתקע״ה כלתה אז ביום 26 אווגוסט, ואם כן הקדימו היהודים להתאסף ולהתיעץ עוד כשני חדשים לפני הקונסיליה הלאטיראנית, אשר ממנה יצא משפט היהודים לשבט, בתקותם להסיר מעליהם את הגזרות הרעות שהתרגשו לבוא עליהם מכנסת-הכהונה בפעם הזאת, תקותם זאת נשארה מֳעל, כאשר נראה בדברינו.

לסעיף כ״ד) בעל הרשימה מוסיף לספר: „שנת קע״ו (תתקע״ו) גזרה מלכות על עמנו ישראל „שילכו מצוינים בחותם נכר מי״ב שנים ולמעלה, האנשים בכובעיהם, והנשים „בצעיפיהם, ועוד הכבידו עולם שיתן לו (?) כל בעל-בית לגלח ו׳ פשיטים בכל שנה לזמן חגם״. שני התקים האלה (שנשארו בתקפם בכל ימות הבינים. שפ״ר) התקינה כנסת הכהונה הגדולה הלאטיראנית השלישית על פי האפיפיור אינוקינטי השלישי (עיין מאנזי Collectio conciliorum

ח״ר 5 27 ד״י

XXII, p. 1054—58. על דבר חוק השני יאמר בדברים האלה לאמר: Ac eadem poena Judaos decernimus compellendos ad satisfaciendum ecclesiis pro decimis et oblatonibus debitis quas a Christianis, de domibus et possessionibus alliis et oblatioibus percipi consuiverant, ant quam ad Judaeos quocuuque titulo devenissent, ac sic ecclesiae conserventur indemnes.

ופתרון הדברים הם: הננו מחליטים בעונש (poena) הזה, להכריח את היהודים להחזיק את כהני הכנסיה (הקתולית). עד הנה היו מחזיקים אותם על חשבון בתי הנוצרים ואחוזותיהם, כאשר כן היה בתחלה על פי איזו תואנה. — החוב הזה מוטל על היהודים, ובכן את בתי המקלט מחויבים לכלכל היהודים. — § 68 בתקנות הכנסת הגדולה בכניסת לארינט נאמר, כי אם ישאו היהודים בגדים כהנוצרים, אז לא יכירם איש, ונמצא, כי נוצריות תנשאנה ותהיינה לאיש יהודי, ואשה יהודית תנשא לנוצרי — על כן תחליט כנסת הגדולה ותאמר:

Ut tales (Judaei) utriusque sexus in omni Christanorum provincia et omni tempore qualitate habtius pnblice ab aliis populis distinguantur, cum etiam per Mosen hac ipsum legatur eis injunctum.

פתרון הדברים: כי היהודים בני שני המינים (זכרים ונקבות) מחויבים בכל עת, ובכל ארצות ממשלת הנוצרים להיות מצוינים מיתר העמים במלבושיהם, כמצוה עליהם מפי משה (? !). ליתר באור הננו מביאים בזה החלטת כנסת־הכהנים בנרבונה משנת 1227 (Mansi XXIII, p. 22 f.), שם § III, נאמר:

Ut in medio pectoris deferant (Judaei) signum rotae Cujus circulus sit latitudinis unius digiti, altitudinis vero unius et dimidi palmi de canuo.

פתרון הדברים: כי ישאו היהודים באמצע החזה סימן עגול, בהיקפו: ברחבו אצבע אחת וכו׳. — § IV. מתקנות כנסת הגדולה הלאטירנית מחייבת את כל משפחה ישראלית לשלם ששה פשיטים כאמור ברשימתנו.

עוד נמצא חוק אחד המשפיל כבוד היהודים בתקנות כנסת הגדולה הלאטיראנית, חוק שיצא לפעלו עוד לפני הקונסיליה הזאת על פי האפיפיור אינוקינטי השלישי — אך על ידי נשיאי הכהונה הגדולה שנכנסו לישיבת הקונסיליה הכללית בכניסת לאטיראן היה החוק לדין־תורת האמונה בהתורה הקתולית, ואלה דברי החוק § 69, לאמר:

Jn hoc Capitulo innovamus prohibentes, ne Judaei off.ciis publicis praeferantur, quoniam sub tali praetextu Christianis plurimum sunt infssti.

פתרון הדברים: בסעיף הזה: — הננו מוצאים לאי אפשר, כי יבחרו את היהודים לפקודות העדה, כי בהיותם בעלי־פקידות ימצאו בזה תואנה להציק להנוצרים. וחתימת הסעיף הזה מעוררת פלא. הכנסת־הגדולה הזאת, שבסודה ישבו כל כהני התורה הנוצרית המערבית, תסתייע בכת החלטות שנתקבלו בכנסת־קטנה הקונסיליה שבטולידה בימי מלכות הוויסטגתים לפני חמש מאות שנה ויותר ויאמרו: התקנה הזאת כבר נתקבלה בסוד כהני טולידה. יתר דברי הרשימה בסעיף הזה (כ״ד) גם כן נאמנו, כי באמת בשנה היא מת אינוקינטי השלישי „אשר דבר סרה על עמנו", אך האם גם אמת הדבר „כי מת פתאום" זאת לא נדע ממקום אחר מלבד הרשימה שלפנינו.

לסעיף כ״ה) „שנת קע״ז (תתקע״ז) תפשה השלטונה אשת פחת מון־פורט את כל היהודים „אשר בטולושה וכו׳, וגזרה עליהם שמד וכו׳, וכל (ילד) מי שהיה למטה „מששׁ שנים נתן ביד הגלחים להטבילם בעל כרחם וכו׳ ויצאו מהם נ״ז נפשות". להידיעה הזאת לא מצאתי סמוכים ממקור אחר, ובכל זאת דיה רשימתנו לבדה לסמוך עליה ולקיים המאורע כדין מעשה שהיה בהתולדה. על פי רשימתנו נפל שמד טולוזה בשנת תתקע״ז = 1217 בחדש אב — חדש יולי, אז נמצא הנשיא מון־פורט על שדה המלחמה על יד הנהר כהונה (Khone), ובארץ ממשלתו משלה אז אשתו. אך ימי ממשלת „הפחה מון־פורט" לא ארכו, והעיר טולוזה שבה שנית לאדוניה הרוזן (הגראף) ראימונד הנוח להיהודים — והנוטה ברעותיו לרעות הכופרים — האלביגינזיים (Vaisette 297—99). הקרדינאל אשר על ידו רובר בהרשימה הזאת הוא בערטראנד

לסעיף כ״ו) „שנת קע״ט נועצו... אשר בארץ אניוב ופטיוב ובריטאניה על בני עמנו „להמיר כבודם וכו׳, ונהרגו יותר משלשה אלפים, ומהם שחטו את בניהם, ואחר

„שחטו את עצמם, גם נשתמדו יותר מחמש מאות". המאורע הזה דורש ברור וצרוף, כי נמצאו מערערים עליו. הידיעה הזאת מתחזקת על ידי בן־הדור ההוא, והוא — האפיפיור גריגור התשיעי בכבודו ובעצמו. בהכתב אשר שלח ביום 9 ספטמבר 1236, אשר שלח האפיפיור הזה להגמוני אנגולעם בורגונדיה ופטיוב, הוא מטיל דופי בקנאת האמונה היתרה, אשר הוליכה שולל את נוסעי הצלב לעשות שפטים ביהודים באכזריות חמה בכל המדינות ההן, שהיו אז תחת ממשלת בריטניה. מהכתב הזה נראה, כי באו היהודים בקובלנא לפני האפיפיור — ושועתם עלתה באזניו, ויערוך מכתב תוכחה לכהניו וכל בני עם מרעיתו, ותמצית דבריו במכתבו היא 1). „הפפא גריגורי „להגמונים הגדולים באנגולעם ופטיוב. קבלנו כתב־בקשה מלא דמעה וכו' מהיהודים, „בצעקה על נוסעי הצלב אשר נועדו נוסדו יחד עליהם, להכחיד אותם מן הארץ, מחשבתם הרשעה „הזאת, הוציאו לפעולה. טבחו ולא חמלו — שני אלפים וחמש מאות יהודים אנשים נשים עוברות וטף" וכו' וכו'. האפיפיור מוכיח את ראשי עם מרעיתו, ומזהירם בשם גואלם ומושיעם, כי לא יוסיפו עוד לעשות כדבר הרע הזה. הארכיהגמונים, אשר אליהם כתב האפיפיור את התוכחה הזאת היו, כאמור למעלה, נשיאי האמונה באותן המדינות שנמצאו תחת ממשלת בריטניה. גם אחד מרושמי הזכרונות בצרפת בימים ההם מתיא פאריס Mathäeus Paris מודיע משנת 1236 (Strages magna) מהרג רב שהיה אז ביהודים במדינת־הים. בכל אופן דבר אמת הוא בהתולדה, כי בשנת 1236 לסה"נ היה הרג רב ושמד גדול מאד במדינת פטיוב ואנגולעם וכו' — מדינות בריטניה שבצרפת. וראיה ברורה לזה יש מדברי המומר דונין, בעל הויכוח עם רבי יחיאל מפארים בשנת 1240 = ה' אלפים, כי על דברי ר' יחיאל, שפלא גדול בכל הפלאים והמופתים הוא קיום ישראל בין האומות, על זה ישיב המומר: „הלא כמה רבבות „מכם נפלו בחרב בריטניא וניזוב ופיטוב ואיה הם הנפלאות?" (חסר בויכוח שהוציא לאור וואגענזייל ונמצא בויכוח אשר בכ"י) — ובכן נכון הדבר, כי השמד הזה היה בשנת 1236 = תתקצ"ו — ולכן דרוש להגיה ברשימתנו קצ"ו — תחת קע"ט. (עיין פראנקעל — גראֶטץ — מאָנאטסשריפט מעמוד 101 והלאה). צונץ מוסר לנו כל דברי הרשימה בלי כל הערה מצדו.

לסעיף כ"ז) על ידי משומד אחד מן ההר וכו', וצוה לתת חותמות גדולות מבגד אדום או כרכומי, וכל איש שילך זולתו יומת וכו' וכו'. — ידיעות משלימות את דבר, הרשימה לא מצאתי. הידיעה הזאת תדבר ממכתב האפיפיור אינוקינטי הרביעי מיום 7 יולי 1248 — האוסר על היהודים ללבוש כובעים עגולים ורחבים כאותם שלובשים הכהנים הקתולים, ונותן טעם לדבריו, כי קרה הדבר והחזיקו המאמינים בכנף איש יהודי ויחשבוהו לכהן קתולי ויבקשו ממנו את ברכתו — וויוסף האפיפיור להזהיר את בני עם־מרעיתו להשגיח בהשגחה מעולה, כי ישאו היהודים אותות מיוחדים להיות מצוינים בהם, למען יכירם כל רואיהם — גם נזכר שם, כי המעורר להחוק הזה היה יהודי שהמיר דתו Convertite ממונפיליר (מן ההר). אין ספק כי כוונו בזה להמומר דונין בעל הויכוח עם ר' יחיאל מפארים. מהרשימה הזאת, המספרת, כי ברחו יהודי פרובינציאה שתדלנים „לבא אל המלך ולהתחנן לו על דבר הסימנים", וגם „שבו שמחים כאשר נתבטלה הגזרה" וגם על יהודי עיר אויניון גזרו לצאת „בציונים משונים" ואחר כך „נעשה נס גדול והותרו", מכל זה נראה, כי יהודי פרובינציאה המשכילים עשו כל מה שביכולתם להסיר מעליהם רעת „הציונים והסימנים", וגם כי היו להם אוהבים במערכות הממשלה וחצר המלך.

לסעיף כ"ח) בעמק הבכא וכו', להמעשה הזה לא מצאתי סמוכים ממקורים אחרים.

לסעיף כ"ט) „בשנה שנתפס מלך צרפת בידי הישמעאלים, אחר שהותר ושב לארצו גרש את כל היהודים מארצו". ההערה הקטנה הזאת מספרת לנו בשפה ברורה, מאורע ידוע בהתולדה, כי לודוויג הקדוש מלך צרפת נשבה בידי הסרקינים־חמחמדיים, אך ראשית דברי ההערה סותרים את סופה — היא תאמר „בשנה שנתפס מלך צרפת" זה היה בשנת 1250 ואחרי כן תאמר „אחר שהותר ושב לארצו" וזה היה בשנת 1254. ליישב הסתירה הזאת

---

1) הרב המחבר מביא רוב דברי המכתב מלשון רומית, אך לי הדבר קשה מאד מחסרון אותיות ומסדרים, והנני מסתפק אך בתתי לפני הקוראים תמצית הדברים. שפ"ר.

עלינו לשום לב לדברי מתיא פאריס (Matthaeus Paris) ברשימתו לשנת 1252, הוא יספר: לודוויג הקדוש, בהיותו עוד בארץ הקדושה, שלח פקודה לגרש את כל היהודים במדינות מלכותו, מלבד בעלי המלאכה ואותם המתפרנסים ביגיעת בשר ועמל כפים. כטעם לדבר יתן בעל הרשימה, כי בהיות המלך בידי המחמדיים, הוכיחו אותו, כי איננו אוהב באמת את גואלו ומשיחו, כי יתן מקום בגבולות ארצו לשולחי יד במשיחו מיסד דתו. ובכן נראה, כי הפקודה יצאה בשנה שנשבה המלך ממקום שבתו, אך לא יצאה לפעלה עד שובו לארצו, וכן יוצא ברור מפקודה אחת מפקודות המלך הזה שנכתבה בשנת 8—1257 כי גורשו היהודים מצרפת, אחרי שוב המלך מארץ הקדושה (Ordonance des rois de France I, p. 85) — וללא־אמת היא החלטת דעפפינג כי לודוויג הקדוש גרש את היהודים עוד לפני צאתו למסע־הצלב (עיין Les juift dans le moyen-âge p. 126).

לסעיף ל׳) ההערה האחרונה הזאת שנת ה׳ אלפים וכו׳ קמו הרועים וכו׳, תדבר על גזרת־הרועים הידועה בקורות הגזרות לעם ישראל, ואשר עליה ידבר באריכות בעל שבט יהודה בעצמו והיתה בשנת 1320, ולפי זה צריך לאמר במקום „ה׳ אלפים פ״.

ומכל האמור יצא לנו, שהרשימה הזאת, אף שלא נדע בידיעה נאמנה את מחברה, היא מכילה בקרבה ידיעות אמתיות, מרוקדקות ונכבדות עם סדר זמנים גם כן כמעט מבורר ומדויק מהמאורעות בקורות ישראל בימי המאה הי״ב והי״ג למספר הרגיל.

ציון ב.

רב האי גאון והתיחסותו להפילוסופיה ותורת הנסתר.

החכם רש״ל רפאפורט בתולדות רב האי יוציא משפטו על הגאון הזה, כי היה כאביו רב שרירא כרוך אחרי תורת הסוד — התורה, שעל פי המושגים הברורים שיש לנו מהשיטה הזאת היום, היא אמונת ההגשמה של בעלי המושאביה — הערביים האדוקים הדורשים את כתובי האלקוראן כמשמעם. אך נגד משפט החכם שי״ר נמצאות סתירות גדולות, וכל יסוד ההוכחות שהביא החכם הזה לאמת משפטו ולחזקו כי היה רב האי נוטה לתורת הנסתר הוא רעוע מאד מאד, ועל כן דורש הענין בירור נכון. באחת מתשובות רב האי גאון שנמצאה בהמאסף „טעם זקנים״ שהוציא לאור ר׳ אליעזר מתוניס (מעמוד נ״ה והלאה), הננו רואים את רב האי גאון כמתנגד גמור לתורת הסוד, והנהו אומר בפה מלא, כי „כל אלה הספורים על אודות נפלאות שעשו בעלי הסוד בהזכרת שמות הקב״ה המלאכים, אינם אלא דברים בטלים״, ואלו היה הקב״ה מרבה בנסים, כי אז שב הנס להיות טבע, ובמה תודע מעלת הנביאים על אנשים אחרים. כללו של דבר, התשובה הזאת המיוחסת לרב האי גאון היא כלה ברוח התנגדות מוחלטת אל תורת הסוד, עד כי עלינו לבחור אחת משתי אלה: אם לאמר, כי התשובה הזאת היא מזויפת, ואינה לרב האי, או כי באמת לא היה הגאון הזה כרוך אחרי החכמה הנסתרה הזאת כאשר החליטו רבים. אך ישנן ידים מוכיחות, כי התשובה הזאת היא באמת מרב האי גאון, והמשפט הזה מתחזק על פי ראיות ממקומות אחרים, ועל פי הבקורת אשר נעביר על פני התשובה הזאת.

א) עדותו של ר׳ יוסף טוב־עלם הספרדי, בעל הבאור על פירוש „אבן־עזרא״, הוא מביא ב„אהל יוסף״ בספר שמות פרשה י״א (וגם נמצא בבאור אחר יותר רחב על „אבן־עזרא״, והוא כתב־יד בהביבליותיקה בבית מדרש הרבנים בברעסלוי), עקרי הדברים מהתשובה הנ״ל, להוציא משפט קשה על תורת הסוד. ואלה דבריו:

„דעת של אברהם (אבן־עזרא) כדעת רב האי גאון ששאלוהו על אדות השם, „כי יש כמה שמות שעשו בהם מעשים גדולים שלא יתכן לעשותם אלא באות „ומופת, כגון המחביא עצמו מן הלסטים והאוסר אותם — השיב הגאון — „כל אלה דברים בטלים, כי אפילו צדיקים גמורים אין נעשה להם כזאת, „כי אם היה כך במה תכירו אותות הנביאים? ומה הפרש יש בין נביא ובין „זולתו?״ 1), — הדברים האלה כוללים בקרבם כל דברי התשובה הגדולה בס׳ „טעם־זקנים״.

1) ועקרי דבריו האחרונים הם: „כללו של דבר, פתי יאמין לכל דבר, ומי הוא זה בדורות

ב) פתיחת התשובה הזאת מעידה, כי באמת יצאה מהגאון רב האי, הרצאת המעשים היא: אחד מתלמידי רבי יעקב בר נסים מקאירוואן באפריקה בא בשאלה על דבר הנפלאות שיש ביד האדם לעשותו בהזכרת שם המפורש, וישיבהו רב האי, כלאחר יד, כי אין בדבר הזה ממש. אך אז נמצאו בני קאירוואן שלא נתקררה דעתם בהתשובה הזאת, חשו בנפשם צורך לבוא עוד הפעם לפני הגאון בשאלה כמו שיאמר: „תשובה מן רב האי דשאיל מיניה מר ר׳ יוסף „בן מר ברכה רבננא ותלמידיה דבי־מדרשא דמר רב יעקב ראש כלה בר מר נסים „על אדות השם וכי יש כמה שמות. . . והשיב כי כל אלה וכיוצא בהם דברים בטלים, ואמר, „כי אפילו צדיקים גמורים אין נעשה להם כזאת. ותמהנו מזה, כי כמה מחכמי ארץ ישראל ומחכמי „ארץ אדום. . . מגידים כי ראו זאת בפרהסיא. . . יודיעני אדוני ויבאר לנו בחכמתו. . . וכו׳. הזמן הזה הנזכר בהתשובה מעיד עליה שבאמת מרב האי גאון מוצאה. — תלמידו של ר׳ יעקב בר רב נסים היה רק בזמנו של רב האי. ובזמנו אי אפשר שאחר יכתוב התשובה מלבד רב האי גאון או רב שמואל בן חפני, שנדע ממנו, כי היה מן הנוטים אחרי חקר־לבם (ראציונליסט). אך באשר כי במרוצת הדברים יאמר הכותב המשיב, כי איננו בן ישיבת סורא, „כי „בישיבת סורא היו דברים אלה רובם כי הם קרובים למדינת בבל ובית „נבוכדנצר ואנו רחוקים". הנה כן לא היה המשיב בן ישיבת סורא לאמר ר׳ שמואל בן חפני, כי אם, כמו שכתוב בראש התשובה, וכעדותו של ר׳ יוסף טוב־עלם, רב האי גאון — ומזה יוצא, כי היה רב האי מתנגד גמור לתורת הסוד.

ואם נבא לידי החלטה, כי התשובה ב„טעם זקנים" היא מרב האי גאון, הנה אז עלינו גם להסכים, כי תשובה אחרת המיוחסת גם כן לרב האי, והיא הנמצאת בספר „עין יעקב" במסכת חגיגה בדבר ארבעה שנכנסו לפרדס, היא בוודאי מזויפת ואינה מרב האי גאון. יען כי שם יחזק את תורת הסוד, ויחליט, כי הקב"ה פזרן הוא בנסים, וצדיקיו עושי רצונו יבולים לשדד מערכות הטבע וכה יאמר: „לרבנו האי: ודשאילתון הא דתנו רבנן ארבעה נכנסו לפרדס. . . דע כי דבר „זה היה מקובל אצל הראשונים, כי הקדוש ברוך הוא עושה אותות נוראות על ידי הצדיקים, „כמו שהוא עושה על ידי הנביאים". כי יסתור רב האי גאון את עצמו, ושתי התשובות אי אפשר להן שיצאו מידי מחבר אחד. אמנם הזותה של התשובה השניה מוכחת זיופה — בתשובה זאת מביא הכותב דעת ר׳ שמואל בן חפני, כי לא עביד קודשא בריך הוא ניסא בכדי, ועוד דעות אחרות בביוצא בה, ומשיב עליהן ואומר: „וכשצמח מר רב שמואל גאון ז"ל, וכיוצא בו שהרבו „לקרוא בספרי הגוים, שאומרים אין המראות הללו נראין אלא לנביאים. . . ומכחישין כל מעשה „שנאמר, כי עשה בו נס לצדיקים, ואמרו כי אין זה הלכה" וכו׳. . . — ורב שמואל גאון, אשר בעל־התשובה ישים בו דופי, הלא הוא רב שמואל בר חפני חותנו של רב האי, וקשה מאד להאמין, כי רב האי יטיל דופי בפומבי בחותנו, וידבר בו כלאחר יד, כמו שהוא בסגנון הדברים שלפנינו. ומלבד זה, הנה אם נאמר שרב האי יטיל דופי בחותנו, בגלל היותו מרבה לקרוא בספרי הגוים, הנה באופן זה יהיה רב האי גאון פוסל במומו, יען כי ממקום אחר נדע, כי גם רב האי גאון קרא בספרי אומות־העולם, וגם ספר האלקוראן בכללם, ומהספרים האלה ומהמסרות העתיקות בין הערביים, נסתייע בבאור מלות קשות בלשון־הקודש. עדים לזה: רבי משה אבן־עזרא בספרו לתולדות השירה והמליצה העברית וזכרונותיה, „אל־מחאצ׳רה" ואל־מד׳אכרה, ור׳ יוסף אבן־עקנין (בפירושו על שיר השירים בכ"י): „אד׳ראית רוסא אלמפ׳קהין ועטמא אלמתכלמין ר׳ סעדיה „ור׳ האי וע׳ירהם מן אלמתכלמין יסתשהד בה (באלקוראן) מב"תענין עלי פך אלמעתאץ מן „הלנבואה" — פתרון הדברים הוא: „הנך רואה, כי ראשי מורי התורה וגדולי המוטאלכלימים רב „סעדיה ורב האי הביאו עדות מהאלקוראן לבאר המלות הזרות והקשות בהנביאים" — אלה הם דברי ר׳ משה אבן־עזרא באלמחאצ׳רה", ור׳ יוסף אבן־עקנין (בהנ"ל בכ"י דף קכ"ז עמוד ב׳) יאמר: „וישתהד ר׳ האי באלקראן ואלחדית" באלל׳עה" — לאמר: רב האי הביא ראיות מהאלקוראן והמסורות בהלשון הערבית. הננו ראים כי את רב האי מעמידים בשורה אחת עם רב סעדיה, ויתנו אותו למוטאכאלים — לאמר: לבעל־חקירה באמונה, או מהמעתזלים הנוטים אחרי

„הללו שיאמר שם־המפורש על הים וינוח, וכיוצא באלה המעשים? אין אלו כלום אלא דברי שוא „הם, אל תאמינו בם". שפ"ר.

הדעות המושכלות בדת. מעדותו של הרמב"ם (מורה נבוכים בהוצאת עצם הספר בערבית על ידי מונק חלק א' עמוד 462) נדע, כי הוא רב האי, רב סעדיה ובנו (ר' דוסא ? שפ"ר), ר' שמואל בן חפני, רב אהרן אבן־סרגדו ואחרים כתבו ספר נגד הדעה שהעולם קדמון. הנה כי כן, זה הגאון רב האי אשר קרא את האלקוראן וספרי המסורות וההגדות הערביות, אשר מדבריהם ושמוש לשונם למד לפרש המלות הזרות והקשות בכתבי־הקדש, רב האי שלדברי החכמים הקרובים אל זמנו נמנה בין המוטאכאלימים — והמה — הלא נודעו למתנגדי בעלי־הסוד המגשימים (מושאבביהאה) אי אפשר לו שיטיל דופי בחותנו רב שמואל בן חפני, על כי — הרבה לקרוא בספרי הגוים. היוצא מזה שכל התשובה הזאת מזויפת, וייחסו אותה הזייפנים לרב האי גאון, בכדי להתלות באילן גדול, ולעשות את רב האי לאחד מאבות התורה הנסתרה הזאת.

עוד יותר נוכל לחשוב למזויפת את התשובה המיוחסת לרב האי גאון ששלח אותה לרבי שמואל הנגיד נגד למוד הפילוסופיה (ראשי פרקים ממנה מובאים במכתב הרמב"ן אל חכמי צרפת ב„עין־יעקב" ח"א, וב„מנחת־קנאות" מכתב פ"ט בסופו ובמכתב צ', ובספר „הירח" שם, וכולו נמצא בספר „מאירת־עינים" לר' יצחק מ ע כ ו בכ"י) שם נאמר: „תקון הגוף ומישור הנהגת האדם „הוא העסק במשנה ותלמוד ואושר טוב לישראל, כי למוד התורה יועיל לעצמו ולחכמים „שכמותו... ואשר יסיר לבו מזה ויתעסק בדברים ההם, יסיר מעליו תורה ויראת חטא, ויפסיד „עצמו באותם הענינים הכתובים בספרי החיצונים, ויסיר מעליו כל דברי התורה לגמרי, ומזאת „ההזרה יארע לאדם שישבש עצמו עד שלא יחוש לעזיבת התפלה... ואם תראה שאותם בני־„אדם המתעסקים באותם הדברים ודרכי הפילוסופיה יאמרו לך שהיא דרך סלולה, ושבזה ישיגו „לידיעת הבורא — לא תשמע ולא תאבה להם. ודע כי יכזבו לך באמת, ולא תמצא יראת חטא „וענוה וקדושה אלא באותם המתעסקים במשנה ובגמרא".

השקפה קלה על סגנון הדברים האלה דיה להוכיח את הקורא ברוח־בקורת, כי אי אפשר שיצאו המשפטים האלה מפי רב האי גאון, אשר לפי עדותם של עדים כשרים הקרובים אליו בזמן — ר' משה אבן־עזרא ור' יוסף אבן־עקנין נחשב להמוטכאלאמים, ובכן עסק בעצמו בפילוסופיה. גם הפתיחה להתשובה הזאת תעיד על זיופה. כי היתכן הדבר, אשר ר' שמואל הנגיד, המקונן על רב האי בשירת קינה קורעת לב וחודרת לבתי הנפש, אשר לא מצא שבח גדול לספר אחרי מטתו של הגאון יותר מזה „אשר אחז בעודו חי בכל חכמה יפה־פיה" 1), רבי שמואל הנגיד החוקר בתורת הלשון הוגה דעות וחכם מדיני, ישאל את רבו הוגה בחכמות גם הוא, היתר על למוד „החכמות" האלה ? כמעט שאין ספק, אשר כל התשובה הזאת נתחברה בראשית ימי האלף הששי, כאשר התעוררה רוח תזזית, רוח הנסיגה לאחור בחקר החכמות בספרד, וגברה יד מתנגדי הרמב"ם. רב האי לא היה אויב המחקר המושכלי 2), ולא עבד כפות להאותיות והמלות, ומכל שכן שלא היה מהנוטים לתורת הסוד, אחרי כי גם להגדות שבתלמוד לא יתן כח ועוז לקיים דבריהן בחובות אמונה, כי דברי בעלי התלמוד בהגדה נחשבים לדעות

---

1) זכרון לראשונים מחברת א' עמוד 49 שורה 5. והדברים שבפנים פה אינם בהספר בש"א רק הכנסתים לחזוק ראיותיו של הרב המחבר. שפ"ר.

2) והדבר ברור מאד מפתגמיו במוסר השכל: עוּרָה מִתְּנוּמָתְךָ וְקוּמָה — קְרָא וּדְרוֹשׁ לְהָבִין תַּעֲלוּמָה (חקירה אלהית) וְכָל גֶּבֶר אֲשֶׁר אֵין לוֹ תְּבוּנָה — הֲלֹא הוּא כִּבְהֵמָה בֶּאֱמוּנָה — ברור הדבר כי הכוונה בפתגם הזה פשוטה מאד, במובן האמונה והתבונה הרגיל אצלנו, אך החכם ראז"ן נ"י (בחוברת שניה לתולדות רה"ג לפני מוסר־השכל, הוצאת אחיאסף שנת תרנ"ד עמוד 59 הערה ג') נדחק מאד לאמר: „באמונה" — באמונה באמת, וזאת באה לו להחכם הנ"ל, שבנדון שלנו הוא רק מודה במקצת להרב המחבר והחכם הרכבי, כי אמנם חיה רב האי ממנגדי ידיעת הנסתר, אך גם יתנהו לשונא החקירה, ויכיר את התשובה שב„עין־יעקב" לאמתית נגד ראיות החכמים הנ"ל ובלי הוכחה לסתור דעותיהם וראיותיהם. גם מזה יצא לנו, כי היה רה"ג אוהב החקירה המושכלת, כי כן יאמר (במוסר־השכל): דְּעֵה חָכְמָה (סתם חכמה — פילוסופיה —) וְאִם דַּעְתְּךָ פְּלִיאָה (שהמחקר האלהי נשגב ממך, אז למצער) דְּעֵה חֶשְׁבּוֹן וּבִין סִפְרֵי רְפוּאָה וכו'. שפ"ר.

·חיד, איש כפי הגות לבו וארחות מחשבותיו. ובספר „אהל־יוסף" ובספר שמות פרשה י"א, ו„בצפנת־פענח" (כתב־יד כנ"ל דף ע"ה) נאמר: „רב האי גאון אמר בפירוש מסכת חגיגה שלו, „כי דברי הגדה לא כשמועה הן, אלא כל אחד דורש מה שעלה על לבו „בגין אפשרה (?) ולא דבר חתוך. גם בתשובת שאלה כתב כמו זה. . ." . גם ממקום אחר נדע, כי ידע רב האי גאון את דעות פילוסופי זמנו, והתוכח על אדותם גם עם מלומדי הישמעאלים כמו שנמצא בהגיון למרזיליוס בהקדמה אשר לתרגום הספר לעברית על ידי ר' אברהם בר יצחק ן' שלום (שנת תרי"ט עמוד 7). . . „כמו שקרה לר' האי ז"ל עם חכמי ישמעאל, ולא יכלו לענות „אותו, כי נבהלו מפני רוב חכמתו — ונשתתקו כלם ולא ענו עוד, כי נצחם בראיותיו, ולולא „שהיה חכם בהגיון לא עשה כן".

אם זכינו לדין, כי היה רה"ג נוטה לדעות המעתזלים המה המדברים, לאמר, נוטה לדרכי החקר המושכלי באמונה, ומתנגד בהחלט לתורת הסוד, הנה נוכל להחליט, כי כל התשובות והפתגמים הכתובים ברוח תורת הסוד המיוחסים לרב האי הם מזויפים. לראש וראשונה חושבים אנחנו למזויפת את התשובה על דבר „שעור קומה" במובנו הפשוט והגס — הגשמת הבורא — (בשו"ת שערי תשובה סימן קכ"ב, ובספר התחיה לזק"ש מעמוד 41 והלאה). התשובה הזאת היא בודאי לא מרב האי, כי אם מאביו רב שרירא גאון (עיין בהערתי הכללי בסוף הציון. שפ"ר), כמו שנרשם על גבי העקסעמפלאר שנמצא בהביבליותיקה הבודליאנית: „שאלת אדירי פאס מאצל אדוננו מר רב שרירא ומאצל בנו דיינא דבבא". ומאשר כי עוד בחיי רב שרירא ה'ה רב האי בנו לאב־בית־דין נקרא גם שמו על התשובה הנ"ל (עיין בהתחיה לזק"ש מעמוד 43 והלאה). אך באמת לא נשתתף רב האי כלל בהתשובה הזאת, כאשר לא השתתף בתשובת רב שרירא הנודעה בדבר סדר תנאים ואמוראים והגאונים, ובכל זאת נקראת התשובה על שם שניהם. התשובה (בשערי תשובה סימן צ"ט) הכתובה כלה ברוח בעל תורת הסוד, ומזהיר לבלי להרהר הרהור כל שהוא אחרי בעלי הסוד נושאת חותם הזיוף על מצחה. בה נמצאו הדברים המיוחסים לרב האי גאון לאמר: „ואתם יודעים כי בארבע פנות נכנס בלבם להחזיר התורה ליושנה ת"ל, „וישולחים שלוחיהם מכל הארצות, מתימן ומזרח ומצפון ומארץ כוש ואשכנז וצרפת ואספמיא, „ומקצוי הארצות, ועומדים לפנינו בענין שאלותיהם" — הנה כן נראה אותו מדבר, כי נתחזקה אז השפעת הישיבות שבבבל על ארצות הגולה שבמזרח ושבמערב, ובאמת נדע ההפך, כי בימים ההם — בימי הגאונות האחרונים — נתמעטה דמותה של כנסת ישראל הבבלית ותלך הלוך ודלה. כמו שיספר לנו בעל זכרונות התולדה הנאמן רבי אברהם בן דאוד בקבלתו: „וקודם לכן (קודם מות רב חזקיה ריש גלותא בימי רב שרירא ורב האי) היתה סבה מאת הקב"ה שנכרת חקם „של הישיבות שהיה הולך אליהם מארץ ספרד וארץ המערב ואפריקא וכו' וכו' . . . וכל השאלות „שהיו שואלים מן הישיבות שאלו ממנו (מן ר' משה מקרטובה)" — . גם התשובה בדבר עשר ספירות, הנושאת גם היא את שם רב האי גאון עליה, מטבעת הזיוף טבועה עליה, והיא מעידה על עצמה על ידי טעות גדולה בסדר דורות התולדה, באמרה: „והגאון רב פלטוי, וחכמי ישיבתו ז"ל שאלו לאדון רב האי גאון כי בספר יצירה מונה עשר ספירות „ואם הם י"ג מדות" וכו' —, נצייר נא במחשבתנו הדבר, כי רב פלטוי גאון הקדמון שבגאונים (שחי ופעל באמצע המאה התשיעית לאלף החמישי), בא בשאלה לפני אחרון הגאונים רב האי (שחי ופעל במחצה הראשונה למאה התשיעית באלף הנ"ל)!! (התשובה נמצאה בהאמונות לרש"ט ח"ד דף כ"ח עמוד ב') — וכמו כן לא נאמנו הדברים המיוחסים לרב האי על אדות עשרת הספירות אשר באמת בא זכרם לראשונה בסוף המאה העשירית לחמישי (שם דף ל"ד ע"א, ל"ח ע"ב ומ"ז ע"א). וכמו כן מזויפות הנה התשובות המיוחסות לרב האי (בשערי תשובה סימן ה' וסימן י"ר), ואשר מהם חפץ הר"ר דוד לוריא להוכיח קדמות הקבלה. התשובה הראשונה היא באמת מהרב רבי יצחק אלפסי, והדברים הנוגעים לקבלה נוספו בזמן מאוחר. ולאחרונה עלינו להזכיר, כי בלא ספק מזויף הוא „ספר הקמיצה", אשר המקובל הנודע לתולה עצמו באילנות גדולים ה"ר משה בוטריל, מייחס גם אותו לרב האי. בעלי־הקבלה או תורת־הסוד — בדעת נפשם, כי תורתם זאת חדשה עמם והדרת השיבה אינה חופפת עליהם, היו מהדרים למצוא גדולי הראשונים ולשום בפיהם את

הגות לבם ומחשבותיהם . המשפט הזה, כי לא היה רב האי מבעלי הסוד הוא, לפי דעתי, נאמן מאד ואין להרהר אחריו 1) .

ציון ג.

שנת מות רבי שמואל הנגיד , ארך זמן הנגידות של בנו רבי יהוסף הנגיד, וסדר זמני מאורעותיהם .

א.

זמני המאורעות על פי ידיעות בעל־התולדה הנאמן בידיעותיו רבי אברהם בן דאוד, כי רבי שמואל הנגיד אבן (נאגרילה 2) מת בשנת ד. תתט"ו ליצירה = 1055, ובנו ר' יהוסף הנגיד נהרג אחת עשרה שנה אחריו ביום השבת ט' טבת ד. תתכ"ז, היו מוחזקים עד היום לידיעות ברורות שאין להטיל בהן ספק. גם מונק בספרו את תולדות האב והבן שני השרים הויזירים היהודים במלכות הערביים אשר בדרום ספרד לקח את המספרים האלה ליסוד מוסד (בספר העתי Journal asiatique מחרש סיפטימבר IV מעמוד 201 והלאה — ובספר מיוחד הנקרא ממנו בשם — Notice sur Aboulvalid Jbn-G'anach . הראשון היה החכם דוזי Dozy, אשר נסה לשנות העתים, בהשענו על דברי הסופרים הערביים , (Jntroduction à l'histoire de l'Afrique et de le Espagne intitulée al-Bayano'l Maghrib par Jbn-Adhari Leyde 1846— 51, premier volume, p. 81. f.) . החכם Dozy יאמר כי ר' שמואל הנגיד מת בזמן מאוחר ממה שנרשם בסדר הקבלה להראב"ד לא בשנת תתט"ו = 1055. כי אם בין 2—11 דיצימביר שנת תתכ"ו=1066. ור' יהוסף בנו עמד בגדולתו בתור וויזיר רק עשרים יום ונהרג בעוד לא עברו ג' שבועות מיום מות אביו . וזאת היא תמצית דבריו (בתרגום מלשון צרפת) : „לפי הזמן הזה מת שמואל „בשנת 1055. הזמן הזה הוא נגד ידיעתו של הסופר הערבי אבן־חאיאן (Jbn-Haiyan) האומר , כי הוויזיר בגראנדה היהודי שמואל או איסמאעל מת בעשרת ימים השניים לחדש מוהארראם „Moharram בשנת 459 להיג'רה (מנין המחמדים) , לאמר ביום העשירי או האחד עשר בחדש „דיצימבר שנת 1066 . אני חושב חובה לנפשי לקיים הזמן הזה ולבטל הזמן שנותן למות הוויזיר „שמואל בעל־התולדה היהודי (אברהם בן דאוד) לראשונה , יען כי בכתבי יד העבריים , פרטי „השנים מצוינים על ידי אותיות בהוראת מספרים והטעויות בין האותיות הדומות מצויות ביותר „מאשר בספרי הערביים , ששם מספר השנים מפורשים באר היטב במלות מיוחדות , וזאת „שנית : כבר ראינו למדי , כי בספרי היהודים נפגוש בציוני זמני המעשים , שלש טעויות או זיופים „מחמשה זמנים ; אם באשמת המחבר או באשמת המעתיקים , בכל פעם הזמנים אינם מדוקדקים „ואין להשען עליהם . ובשלישית הסופר הערבי Jbn-Haiyan הוא בר סמכא יותר מסופר דה"י

---

1) למעלה בפנים הספר (עמוד 9—10 , הערות 6—1) כבר הערתי על דבר השאלה הנכבדה הזאת לדורש תולדות ההתפתחות המושכלת בישראל בסוף ימי הגאונות , ושם כבר העירותי , כי בדבר הזה דעות הרב המחבר שוות לדעות החכם הרכבי , רק זה האחרון עוד הרחיק ללכת , ויוכיח כי גם רב שרירא אביו לא היה כלל מבעלי־הסוד , ואדרבא מתנגד להם מן הקצה אל הקצה (במבואו הגדול לתשובות הגאונות , ובזכרון לראשונים מחברת ג') בראיות של בקורת שנונה ומופלאה , ובלי ספק יעמוד בעל השמועה על שמועתו , ויבאר הדבר בארוכה בהוספותיו . שפ"ר .

2) הרב המחבר בהערה במקום הזה מבאר גירסת השם נגדילה או נגרילה — ומביא הוכחות לכאן ולכאן מסופרי הערביים — ואנכי כבר העירותי בפנים (עמוד 20 הערה 1) כי אחזת בגירסת הרב המחבר נגרילה — ולא נגדילה , כמו שיביא ברוב הפעמים הח' הרכבי . שפ"ר .

3) הרב המחבר מביא כל דברי החכם Dozi בכתב ולשון צרפתית ואנכי תרגמתי תמצית הדברים בזה לעברית לתועלת רוב קוראי הספר . שפ"ר .

„היהודי אברהם בן דאוד; יען כי זה האחרון כתב את זכרונותיו במחצה הראשונה למאה הי"ב „(לספירת הנוצרים) והערבי Jbn-Haiyan, אשר מת בשנת 1076, כתב הזכרונות באמצע המאה „הי"א, ויהי בן דור המעשים שהוא כותב ממקום אחר, לפי דברי אבן־אדהארי, בהעתקת אבן־„אל־כאתיב, עוד חי שמואל בשנת 456 להיג'ירה, או 1064 לספירת הנוצרים. ובכן יוסף אבן־„נאגרילה בן שמואל נהג שררותו רק עשרים יום, או פחות או יותר איזה ימים; אחרי כי אביו מת „ביום 11 דיצימבר 1066, ומיוסף הלא נדע שנהרג ביום 30 דיצימבר (M. Munk) וכו' וכו'".

אלה הם דברי חוקר־העתים דוזי (Dozy), אך בכל היות החכם הזה מבקר־חרוץ בדעת העתים, טעה בשני הזמנים, כאשר נוכיח במה שנבאר למטה.

א) הזמן שבו נפטר ר' שמואל הנגיד תתט"ו = 1055 נרשם שתי פעמים על ידי ר' אברהם בן דאוד בדברים מפורשים: ונפטר ר' שמואל הנגיד בשנת ד' אלפים תתט"ו, באופן שאין כאן חשש טעות המעתיקים. ליתר חזוק, גם ר' סעדיה אבן־דאנון, אשר לפי הוכחת מונק, שאב ממקורים אחרים, ולא לקח ידיעותיו מר' אברהם בן־דאוד, ומנה מספר שנות גדולתו של ר' שמואל עשרים ושמונה שנים, וכן הוא אומר: „והוא (שמואל „אבן־נגראלה) נסמך לראש ולנגיד שנת ד"א תשפ"ז = 1027 ונפטר שנת ד"א „תתט"ו = 1055 והיו ימי גדולתו כ"ח שנים".

ב) אם גם אבן־האייאן היה בן דורו של ר' שמואל הנגיד ובנו, אך היה ערבי וקורדו־איזו, ולא נמצא במערכות הממשלה הברברית, לדעת את כל המוצאות את שני הוויזירים היהודים במדה כזאת שנוכל לסמוך על ידיעותיו כבעל ידיעות ועדות בר סמכא. הלא בהרצאת הדברים, בהידיעה הזאת הוא נשען על עדות ערבי אחר פאקיח אבו־בכר, אשר שמע הדברים מפי איש סוחר! (בדוזי ספר הנ"ל עמוד 92). לא כן ר' אברהם בן דאוד הוא, כיהודי היו הדברים קרובים ביותר ללבו ולו היה יותר נקל להודע דבר אמת, על אדות שני גדולי ישראל שרי המלכות הנגידים אב ובנו, אשר פעולותיהם וזכרונותיהם עוד היו חיים בפי אחיהם בני עמם. מלבד זה היה הר"א בן דאוד תלמיד לר' ברוך אבן־אלבאליה בן ר' יצחק אבן־אלבאליה — שהיה קרוב ביותר ואוהב ורע לר' שמואל ור' יהוסף בנו, „והיה הולך וישב מקורטובה לגראנטה, ובגראנטה „היה ביום השמד (יום הריגת ר' יוסף הנגיד) ונעשה לו נס ונצול". גם היה ר' אברהם בן דאוד נכדו של ר' יצחק אלבאליה מצד אמו, ואין ספק, כי האחרית המרה שמצאה את ר' יוסף הנגיד וכל קהלת ישראל בגראנדה, וגם ר' ברוך זה אבי אמו של סופר תולדתנו „שהיה בסכנה ונצול". וגם היה אוהב־רע כאח להנגידים, והיתה שגורה בפי אמו של הראב"ד, וכפי מורו הוא דודו ר' יצחק בן ר' ברוך. ובאשר כי היה הראב"ד בעל סדר הקבלה איש טוב־טעם בחכמת התולדה, הנה לבטח שמר דברי השמועות בלבו, וירשום את זמני המאורעות בדיוק ודקדוק. ובאמת נוכל לאמר, כי דברי ר' אברהם בן דאוד המה כנאמרים מפי בן־הדור, ועד ראיה ר' יצחק אלבאליה. הדבר שיספר, כי ר' יוסף הנגיד נהרג ביום השבת ט' טבת, ידע לבטח ר' אברהם בן דאוד מפי אבי אמו ר' יצחק, שניצל בדרך נס מן ההרגה בגראנדה. ובכן שקולה עדותו של הראב"ד כעדותו של עד ראיה, והוא, ר' יצחק אלבאליה, שאליו נגעו המעשים, ידע אותם מראות עינים ושמע אזנים, וימסרם לבניו ובני בניו.

ג) נמנע הדבר, כי זמן שררותו של ר' יוסף הנגיד נמשך רק כעשרים יום, הן פחות או יותר מעט, ומפני הטעמים האלה: א) רבי יצחק אבן־אלבאליה כתב — לדברי ר' אברהם בן דאוד — „מחברת עבור וכל סודו לר' יהוסף הלוי בן הנגיד" — וסוף דבריו בהמחברת: „ואם המקום יאריך „ימותיו של הנגיד אדוננו, ויסייעונו מן השמים לפרש מסכת ראש השנה, אבוא לפרש את דעתי. „זה הוא סוף דברי הרב ר' יצחק בן ברוך" (מלשון ר' אברהם ב"ר חיא בספר העבור עמוד 54), ומזה יוצא כי ר' יצחק אלבאליה החל וכלה את המחברת בימי נגידותו של ר' יהוסף, והמחברת הזאת בתכונה היתה גם רבת הכמות לפי ידיעות ר' אברהם ב"ר חייא ור' אברהם בן דאוד — וקשה לשער, כי כל זה נעשה במשך עשרים יום. ב) ידענו מר' יהוסף הנגיד שהיה בימי גדולתו יושב בישיבה, ומבאר את התלמוד וכתבי־הקדש בסוד תלמידים מקשיבים ללקחו, כאשר יספר הראב"ד בסדר קבלתו: „כן תלמידיו (של רבי יהוסף) שהעמיד, הם היו רבי ספרד ומנהיגי הדור", וא' מבני הדור ההוא הצעירים (ר' יהודה אבן־בלעם) יספר: „שמעתי „מאיש ממדינת אליסאנה שהיה בישיבת ר' יהוסף הנגיד נ"ע שאמר בשם אבין

„זצ"ל שפירש הפסוק וקסמים בידם" וכו' (החלוץ חלק ב' עמוד 61), הרי שחדש ישיבתו אחרי מות אביו (שהוא אמר דברים בשם אביו זצ"ל, והיעלה על הדעת, שכל זה נעשה במשך עשרים הימים שעמד בגדולתו לדברי החכם דוזי?

ד) גם מדברי רושם הזכרונות הערבי אבן־אדהארי (קרי: אדזשארי) בעצמו יוצא לנו, כי שררותו של ר' יהוסף הנגיד יש למנות למצער לשנים ולא לימים, כי כה יספר (בתרגום מצרפתית אצל דוזי): „זה האיש יוסף היה נוהג (Conduisit) עסקי המלכות (בגראנדה) בחריצות נמרצה, רבה והגדיל אוצר הממלכה, בדאגתו לשום הוצאות המסים על הארץ בצמצום וחשבון, והאמין „(מסר) משמרות המדינה בידי המדינה בידי יהודים" וכו', ועתה האם יצויר שישבחו את האיש העומד בראש הממלכה רק עשרים יום, שבאותם הימים המעטים האלה נהל הממלכה בחריצות, ובצמצום ובדיוק אסף את הכנסות הממלכה? היה חרד לכבוד המלך באדיס, ויתחרה להרבות כבוד הממלכה, וכל זה עשה במשך עשרים יום, היתכן הדבר?

ה) רושמי הזכרונות הערביים בעצמם, אשר על פיהם אומר החכם דוזי, כי נהג ר' יוסף את השררה רק מן 10 דצעמבר עד 30 בו, הם בעצמם רומזים בספוריהם, כי למצער היה ר' יוסף לוויזיר בשנת 1062. הנה כן תוכן דבריו: „יוסף היה נחשד כי הוא שם רעל (D'avoir „(empoisonue בכוס בלקין (אובולוקין) כאשר אמרנו במאמר המיוחד לתולדות בן־מלך זה; שם אמרנו, כי יוסף היה מפתה (מסית) את המלך באדיס להוכיח לו כי בנו הומת ברעל על ידי אחת מנשיו או אחד ממשרתיו, וכי גם רצח בסתר את אחד מקרוביו שהיה נושא משרה נכבדה בחצר המלכות. הדבר הזה, כנראה, יודיע גם אבן־חאייאן, לפי השערת דוזי, כי יוסף היה הנחשד והנאשם, להיות הגורם במות באלקין ברעל. והנה אבן־אבזשארי הנ"ל אומר, כי מת באלקין בשנת 456 להיג'ירה — שהיא שנת 1064 לספירת הנוצרים. אך לפי נוסחא אחרת (אצל האנגלי .Gayangos II, 502, N. 15) היה המאורע בשנת 454 למנין מחמדים = 1062 לספירת הנוצרים — איך שיהיה, הספק הוא בין ארבע או שתי שנים לפני הריגת יוסף, והנה אם נחשד, כי ממנו היתה שומה לרצוח בסתר נפש באלקין הנה כבר היה אז להוויזיר הגדול, ונמצאה דעת דוזי, כי עשרים יום עמד בגדולתו נסתרת מאליה, להחליץ מן הסתירה הזאת היה דוזי אנוס לפרש את דברי סופרי הערביים באופן זר מאד, כי גם האב (ר' שמואל) וגם הבן נחשדו במות באלקין — ועוד בדברים שאין להם שחר כאלה. פתרון הדבר יש לבקש בדרך אחרת — אבן־האייאן יאמר, כי יוסף נחשד אשר ידו היתה במות באלקין ברעל, אבן־אדהזשארי ייחס את החשד הזה פעם אל האב ופעם אל הבן. ברור הדבר, כי סופרי הערביים ערבבו האנשים והמאורעים, האב בבנו והבן באביו, דבר המצוי מאד בין הכרונוגרפים הערביים. ומצינו לערבי רושם זכרונות אחר אבן־כלדון שהחליף את הבן בהאב ויספר: „שמואל אבן־נאגרילה היהודי (Dsimmi) אשר המלך באדיס מנה אותו לכאתיב (סופר — הוויזיר הגדול) והיה גם כתאב בימי אביו המלך, שב וייסר אותו קשה וידין אותו במיתה בשנת 459 לספירת הישמעאלים (1066 לספירת הנוצרים), וכאבן־כלדון, כן ערבבו ויסכסכו דבריהם יתר סופרי ערב: אבן־אול־כתיב, אבן־אדזשארי, וגם אבן־חאייאן בן־דורם, ויחליפו קורות האב בהבן ולהפך. עוד הפעם עלינו לדעת, כי אף אם היה אבן־חאייאן בן־דור המאורעות, אך רחוק ממערכות המעשים בגראנדה בימי ממשלת שני הוויזירים היהודים.

אך לא נאמר עוד די בדברים אלה. עלינו לעשות עוד צעד לפנים ולאמר, כי הדבר אשר יאמר אבן־חאיאן כי ר' שמואל מת בעשרת הימים השניים לחדש מוהאראם שנת 450 לספירת הישמעאלים שהיא 1066 לספירת הנוצרים. (Jsmael mourut dans la deuxieme dixaine de Moharram, de lanne 1066.) הזמן המדוקדק הזה איננו מתיחס אל מות ר' שמואל הנגיד כי אם אל יוסף בנו. אין כל סבה לדעת, מדוע דקדקו סופרי ערב לרשום את יום מות ר' שמואל הנגיד בדיוק, אחרי כי מותו לא הסב כל שנוי ותמורה בסדרי הממשלה והליכות המדינה? הלא ר' אברהם בן־דאוד היהודי, אשר בלי ספק מצא חפץ יותר בכל הנוגע לר' שמואל הנגיד מסופרי ערב, לא ירשום רק את השנה ולא את החדש והיום אשר בו מת ר' שמואל הנגיד. — לא כן הדבר במות ר' יהוסף הנגיד — במותו נשתנו סדרי הממלכה, והריגתו והרג רב שעשו הברבריים בהיהודים — וראשית הסבה — מזמות קשר — שחשבו הערביים האמתיים נגד ממשלת הברבריים שנואי נפשם, ובכל משכנות הערביים בספרד בימים ההם עלה דבר הרגת הוויזיר היהודי על שפת

לשון, הדבר הזה היה ענין רב־החפץ לסופרי ערב, ועל כן נשאר רשום בספריהם בדיוק. — זבכן תחת, על פי רושמי הזכרונות הערביים, להטיל ספק בזמני המאורעות שרשם ר׳ אברהם בן דאוד בדבר שנת מות ר׳ שמואל הנגיד, נוח לנו יותר לעשות ההפך לתקן סדרי זמניהם על פי ידיעות ר׳ אברהם בן דאוד, כי מת ר׳ שמואל בשנת 1055 = ד״א תתט״ו, ולא זו בלבד כי אם עוד מאורעות אחרים שהיה החכם דוזי מיחס לר׳ שמואל הנגיד, הנה הם באמת דברים שנהיו ובאו בימי ר׳ יוסף בנו. אבן־חאיאן יאמר מפורש, כי עצת־רמים שיעץ מלך הברבריים באדים להכין מטבח לכל הערביים המקוריים בבית־המסגד, גלה המלך הזה למשנהו יוסף נאגרילה — (אל־יהודי יוסף אסמאיל) — אמנם דוזי אומר למחוק את המלה יוסף ומיחס כל המעשה לאביו, אך באמת דרוש להכניס המלה „א ב ן" בין יוסף ואסמאיל ויהיה פתרונו: „יוסף אבן (בן) אסמאיל" ובזה תסכים הידיעה הזאת לידיעת אבן־אדזשהארי בכל פרטיה. עוד יותר גדלה הסתירה בדבר מות ר׳ יהוסף הנגיד אם בפקודת המלך או בחמת האספסוף: אבן־אדזשהארי ואלמאקקארי אומרים, כי נהרג בידי הברבריים (דוזי עמוד 91, 101 ומונק 102), אך אבן־כלדון יספר כי נדון למיתה על ידי המלך. והיה אם נקבל, כי אם אמנם לא היה המלך הברברי כלב שואף לדם, כאשר יתארוהו שונאיו הסופרים הערביים המקוריים, אך בכל אופן לא היה סמל הצדקה והחסד, ועל כן נטר בלבו איבה ליוסף, על כי גלה הסוד הזה (כי חושב עליהם המלך רעה להרגם בבית מסגדם) להערביים, ועל כן כאשר התפשטה השמועה בגראנדה, כי אמר יוסף למסור המדינה בידי העמיר (הנשיא) מאלמיירה, יש לשער, כי הסית באדים בעצמו את העם לעשות רעה למשנהו יוסף, או כי לא הפריע אותם מהמית אותו. ועם זה יובן הדבר, כי אבן־כלדון יאמר, כי הומת יוסף בדבר המלך.

בכל אופן באים הננו לידי החלטה ברורה, כי צדקו הזמנים שברשימת ר׳ אברהם בן־דאוד: ר׳ שמואל הנגיד מת בשנת ד״א תתט״ו = 1055 ור׳ יהוסף הנגיד בנו נהרג ביום ט׳ טבת תתכ״ז = 1066 — ומהם יש עוד להוציא זמני מאורעות אחרים — בשנת הולדת ר׳ שמואל הנגיד — רבי סעדיה אבן־דאנון (חמדה גנוזה דף כ״ט עמוד ב׳) יאמר על ר׳ שמואל: „והיו ימי שני חייו ששים ושתים שנה". לפי זה נולד בשנת ד״א תשנ״ג = 993 — וכמו כן נדע מזה שנת הולדת ר׳ יהוסף הנגיד — ר׳ משה בן־עזרא באל־מחאצ׳רה" מעיד עליו „שנהרג בגראנטה בן חמש ושלשים שנים". ולפי זה נולד בשנת תשצ״א—צ״ב = 1031. על פי מנהג ישראל בן שמונה עשרה לחופה, הנה יעלה לנו, שנשא את בתו של רבנו נסים מקאירוואן בשנת תת״ט־תת״י — ולפי זה היה אז רבנו נסים בעצם ימי פעולתו, וגם היה בגראנדה, כמו שסִפר ר׳ סעדיה אבן־דאנון (חמדה גנוזה דף כ״ט), „וכבר בא רבנו נסים למדינת גראנטה כשהובא (כשהביא) בתו להנשא לר׳ יהוסף הלוי". ׳

ב.

מהזמנים האלה יצאו לנו סדרי זמנים אחרים. בשיר התהלה ששר המשורר־המליץ ר׳ יוסף בן חסדאי על ר׳ שמואל הנגיד הנקרא שיר יתומה (נחל קדומים לדוקעס עמוד י״ז) נזכר לשבח גם בנו הילד יהוסף ויאמר:

ואהבתי לבן פורת יהוסף על כל אהבה גדלה ועצמה.
לגור אריה וילד שעשועים, וצפנת פענח כל סתומה.

. . . .

צעיר שנים משעשע במשנה ועלם רך מבאר תעלומה.

הנה כן נמצא אז הילד יהוסף אחרי שנת עשר למשנה, ולפי זה נתחברה שירת ה„יתומה" בין תת״ב־תת״ז, ואז חי המשורר ר׳ יוסף בן חסדאי. והנה באשר שבספר הרקמה (עמוד 189) יאמר רבי יונה אבן־גנא׳ח „ואירע שבא אלינו מקרטובה אחר שנים רבות אבו־(עמר)־יוסף בן חסדאי נוחו עדן", יצא מזה כי נתחבר ספר ה„רקמה" אחרי הזמן הנ״ל (תת״ב־תת״ז). עם זה נדע

גם כן כי נתחבר הספר לפני מות רבי שמואל הנגיד, כי יתן בו דופי, וידבר בו בדברים בוטים מאד, דבר שלא עשה לו כבר מת ר' שמואל, בכדי שלא לספר אחרי מטתו של חכם, ואם כן זמן החבור הוא לפני שנת ד"א תתט"ו. ויותר נכון להגביל את הזמן בין תת"י־תתט"ו. אחרי כי הר"ר יונה אבן־גנא'ח אומר (בההקדמה עמוד XI) „ולהיות לי (הספר) לעזר לעת הזקנה אשר השקפנו עליה, והיה קורא אותה אפלטון אם־השכחה", הנה יש לשער, שנמצא אז בימי הזקנה — כבן ששים, ולפי זה נולד בערך — בין השנים ד"א תש"נ־תשנ"ה — לאמר, כי היה באותן שנות הזקנה של איש ריבו רבי שמואל הנגיד.

רבנו בחיי הדיין כבר מזכיר בהקדמת הספר את ספרי ר' יונה אבן־גנא'ח ויאמר: „וראיתי „כי כל מה שכוונו (הקדמונים) לפרש ולבאר, איננו יוצא מאחר משלשה ענינים: האחד מהם „לפרש ספר התורה והנביאים, וזה על שני דרכים, או לבאר פירוש המלות והענינים, כמו שעשה „רבנו סעדיה ז"ל — או לבאר עניני הלשון והדקדוק והשמוש לכל עבריו וצדדיו ולתקן מלותיו „כספרי בן־גאנ"ח" (הוצאת יעלינעק = בן יעקב עמוד 6). ברור הדבר כי כונת רבנו בחיי על הספר „כתאב אלתנקיה" המדבר על כללי הדקדוק ושמוש הלשון (רקמה = אללמע) ועל ספר המלים השרשים או אלאצול. אם כן יצא לנו, כי רבנו בחיי חבר לפי זה את ספרו חובות הלבבות אחרי שנת תת"י, ואז היה ר' יונה אבן־גנא'ח עודנו חי, כי רבנו בחיי בעל „חובות־הלבבות" מזכיר את רב סעדיה במלת „ז"ל", ואת בן־גנא'ח בלא „ז"ל" — לפי זה נתחבר ספר „חובות־הלבבות בין תת"י־לתת"ל, ודברי אחד הקראים דניאל (באריענט 1851 עמוד 737) האומר: „והמחבר שחברו (את חובות־הלבבות מקדמת דנא בשנת שר"ש (ד' ת"ת)" אינם מדוקדקים.

מכל האמור יש לברר גם דברים אחדים בתולדות המשורר והפילוסוף ר' שלמה בן גבירול ביתר דיוק ובירור ממה שנעשה עד היום. ר' משה בן־עזרא באלמחאצ'רה" יסמן את שנת מותו של בן־גבירול בדברים שאינם מפורשים, כי עלה אל האלהים בראשית המאה התשיעית לאלף החמישי (אז כלשונו בראשית שנות שמונה מאות) „א'חתצר איצא" ללה — פי צדר אלמאיה" אלת'אמנה" בבלנס ה" ובהא קברה" 1). (Munk,Melanges p. 517). בדברי האלמחאצ'רה שהביא בעל־היוחסין (והובא בספרנו למעלה בריש ציון א') נראה כי המלות: „ונקבר בבלנסייה בשנת תת"ל" הן נוספות. הדבר אשר נדע בטח הוא, כי משנת תת"ל יש לנו משיריו שחבר (מונק שם עמוד 156). ואף אם גם נקבל את השנה הזאת לשנת מותו, הנה לא יוכלו להתאמת דברי ר' משה בן־עזרא, כי לא חי בן־גבירול הרבה יותר משלשים שנה: „וכאן קד ארמי עלי אלת'לת'ין" (מונק שם); כי באופן הזה נולד לכל היותר בשנת תש"צ, אך עוד מעט ונראה, כי כבר בשנת תשצ"ט חבר שירים שקולים מעשה חכמת חרשים ומושל־מליץ. מונק מגביל שנת הולדת בן־גבירול שנת תשפ"ה (1025) — מספר שאיננו מדוקדק גם כן. מן כל האמור בזכרונות ר' משה בן־עזרא יש רק להוציא, כי מת בן־גבירול בדמי ימיו, פעמים רבות יקראהו בערבית „פתי" — לאמר עלם ויאמר, כי הפילוסוף והמשורר שגה בכמה דברים מפני הילדות שהיתה בו וסמיות עינים של הנער (או אי־ההתבגרות) „אל־עאלם יבסט פיהא עד'ר אלפתוה" ועמאיה" אלצבא (מונק שם). לבא להנחה בטוחה נוכל רק אם נדע לצמצם שנת מות אלחסאן יקותיאל, אשר עליו קונן בן־גבירול את קינתו הידועה, ויפארהו, וישים עליו זר תהלת שירתו. חרוז אחד משירת־הקינה הזאת יאמר:

נפל שנת תשעים ותשע שר גביר בידי מרעים אחריו נערו.

בשנה אחרי כן ראה בן־גבירול את נקמת אויבי ר' יקותיאל, כי נקם ה' מהם את נקמת דם ר' יקותיאל השפוך, ויתעורר ויתרונן לאמר:

יגדל לעולם שם אלהי יעקב. כי משפטי צדקו מאד ישרו,
יום ת"ת פקודתם — שנת ת"ת היתה ביום אשר שוחד לפניו כרו.

---

1) מוזר הדבר, כי ר' משה אבן־עזרא הקרוב לזמנו של בן־גבירול אומר כי מת ונקבר בבלנסיה, וממקור אחר (M. Sachs, Religiöse Poesie p. 245 Note 2.), נדע הדברים האלה: „רבנו שלמה בן גבירול — אשר עיר מולדתו סרגוסטא במלכות ארגון וכבוד מנוחתו באוקניא (Ocana) בגליל ספרד העליון.

גם החדש אשר בו הרגו המרעים את ר׳ יקותיאל נמצא בקינתו של בן־גבירול, וכה יאמר:

נהפך לך ניסן אשר היה לנס, נטו צלליך וגם עברו.

ולפי זה הומת ר׳ יקותיאל בחדש ניסן שנת ד"א תשצ"ט. ר׳ שלמה אבן־גבירול כבר חבר שירים בעוד היה רבי יקותיאל השר חי — ושיר תהלה כתב לכבוד השר הזה בהיותו בן י"ז שנה (שירי שלמה לדוקעס נומר 8), ואלה הם חרוזיו האחרונים:

וְאִם תִּשְׁאֲלוּ: לְמִי הוּא זֶה, וּבֶן־מִי? שלמה בן יהודה רְכָסוּ,

. . . .

וְאִם שָׁנָיו יְמֵי מִשְׁנֶה לְפַרְעֹה בְּעֵת נִמְכַּר לְעֶבֶד מְסָרִיסוּ.

כוונת החרוז האחרון מבוארה, כי שנותיו של ר׳ שלמה בן־גבירול היו בעת כתבו את השירה „כימי משנה" — יוסף משנה לפרעה — בעת נמכר לעבד מסריסו — לאמר לאחד מסריסיו לפוטיפר — והיה אז בן שבע עשרה שנה — השיר הזה נכתב לפני שנת תשצ"א, השנה שבה נהרג ר׳ יקותיאל — נניח כי נתחבר שיר־התהלה על ר׳ יקותיאל בשנה אחת לפני מותו — תשצ"ח והיה אז הרשב"ג בן י"ז, אם כן נולד בשנת תשפ"א. להקדים את הולדתו עוד לכמה שנים לפני הזמן הזה (תשפ"א) לא נוכל, מאחר שנדע כי עוד חי בשנת תתכ"ט, אם כן כבר הגיע לשנת מ"ח, ולו חי יותר מחמשים שנה, כי אז לא היה ר׳ משה בן־עזרא אומר עליו שמת בעצם ימי עלומיו — ובכן יש להגביל שנת מותו לא קודם ולא מאוחר משנת תתכ"ט־תת"ל — אם נקדים שנת הולדתו לתש"פ, אז יהיה זקן מי"ז שנים בעת שחבר שיר התהלה על ר׳ יקותיאל, וזה אי אפשר כמו שבארנו.

כי היה אבן־גבירול עומד בברית ידידות עם השר ר׳ שמואל הנגיד, נדע מקינתו שקונן על מות ר׳ שמואל הנגיד, ומצבה הקים לו בחרוזיו היפים, המלאים דבר לאמר:

לְכָה שָׁלוֹם שְׁכוֹן צָפוֹן וְיָמִין בְּמָקוֹם נֶאֱמָן תִּשְׁכּוֹן בְּחֻבִּי.
הֲכִינוֹתִי מְקוֹמְךָ בֵּין כְּסָלַי וְתָקַעְתִּי לְךָ אָהֳלִי בְּלִבִּי.
אֲבַקֶּשְׁךָ גַּם אֶמְצָאֲךָ שָׁם כְּמוֹ רוּחִי אֲשֶׁר בְּקִרְבִּי [1].

בכתב־יד נמצא על ראש הקינה: „מר׳ שלמה בן־גבירול על פטירת ר׳ שמואל הנגיד"
(Codex Pococke 74, Bl. 24.)

אצל ר׳ סעדיה אבן־דאנון נמצאה הערה אחת שממנה יש לדעת השנה שבה התארח ר׳ שלמה בן־גבירול בבית ר׳ שמואל הנגיד בגראנדה וז"ל: „וכבר בא רב נסים למדינת „גראנטה כשהובאה בתו לר׳ יהוסף הלוי הנגיד ולמד בה תלמידים, „ומתלמידיו היו ר׳ שלמה בן ר׳ יהודה בן גבירול" (חמדה גנוזה דף כ"ט). כבר כארנו למעלה שזה היה בשנת תת"ט־תת"י. בשנת תת"ה גרשו את המשורר מסרקוסטה (סאראגוסה), ויש לשער שאז נתקבל בחסד וברצון מאת הנגיד בגראנדה. נראה הדבר כי גם המדקדק ר׳ יונה אבן־גנא׳ח היה במספר שונאיו של בן־גבירול, אשר גרשו אותו מסרקוסטה — בכל אופן יש רמז על זה בחרוזים אחדים (שירי שלמה נומר 9 עמוד 16, חרוז י"ב־ט"ו), ואין לבארם רק על אבן־גנא׳ח.

ואתגבר בשירתי, ואחבוש פני שונאי לעולם בטמונים,
אשר המה עררי לב ורעיון ואינם שומעים, כי מֵאֲנִים,
ודת אל חשבו בה מחשבות ושגו בה והרבו עוד זדונים,
ומתכונת לשון עברי עמוקה וקשה לאחי (?) מוסר ובינים (?).

הדברים אשר בהאותיות המפוזרות רומזים, כפי הנראה, על דרכו של ה"ר יונה אבן־גנא׳ח לנסח כתבי־הקדש. נראה הדבר, כי שיר ההתול הזה נכתב לרצון וכבוד ר׳ שמואל הנגיד,

---

1) שירי שלמה לרוקעס סימן כ"ח, גם סימן כ"ז הוא שיר קינה על רבי שמואל הנגיד אבל יש ספק בדבר אם הוא לרבי שלמה בן גבירול.

כנראה מחרוז ט"ז, י"', שיאמר לכבוד האיש שהוא מגיש אליו השיר:

והוא פתח הגוריה, והוא בעל לשון דת הקדושה, וחלץ חלוציה וחדש בה ישנים.

החרוזים האחרונים הכתובים בכתב־יד בצדי היריעה אינם נכונים על שמואל, כי שם נאמר:

וירש מעלותיו מאבותיו, ויורישם לאחריתו לבנים. דבר שלא נוכל לאמר על ר' שמואל, אשר מעצמו התרומם ויעל למעלתו הגבוהה, ואולי תתיחס ההוספה הזאת לבנו ר' יהוסף הנגיד.

אחרית כל דברינו בהמאמר הזה הוא הגבלת זמני המאורעות:

א) ר' שמואל אבן־נאגרילה (נולד תשנ"ג = 993 — מת תתט"ו = 1055).

ב) ר' יהוסף אבן־נאגרילה הנגיד (נולד תשצ"א = 1031 — מת תתכ"ז = 1066.

ג) ר' יוסף בן חסדאי (חבר שירתו היתומה בשנת ת"א־תת"ה).

ד) ר' יונה אבן־גנא"ח (נולד תש"נ־תשנ"ג — כתב ספרו הרקמה תת"י־תתט"ו).

ה) הדיין רבנו בחיי (חבר ספרו חובות־הלבבות אחרי שנת ד"א תת"י).

ו) הפילוסוף והמשורר ר' שלמה בן־גבירול (נולד בין תש"פ לתשפ"א=1021־1020 ומת בשנת תתכ"ט־תת"ל = 1070־1069).

ז) רבנו נסים מקאירוואן (היה בגראנדה בשנת תת"י).

ציון ד.

היהודי אבן־שלביב או עמרם בן יצחק מלאך אלפונזו הששי בחצרות מלכי ערב בספרד.

רושמי זכרונות העתים הערביים מודיעים על דבר מלאכות יהודי אשר בא בשם מלכות אל־פונזו מקאשטיליא לחצר העמיר הערבי אלמוטאמעד, והציר הזה, בשביל עזותו היתרה ורמות רוחו, מת או הומת. בפרטות מודיע דברי המאורע הזה הערבי אבנ'יל־לעבנאה (Jbnul-Lebbanah) — בתרגומו של הסופר האנגלי Gayang' s בספרו history of the mahamaton in Spain II, 252., מספר בפרטי פרטים את כל דברי המלאכות ועזות היהודי, ודברו אל מושל הערביים בגאוה ובוז. והידיעה הזאת עם כל פרטיה, מובאה גם בדברי הסופר הערבי Nowair בתרגום החכם Dozy (בספרו קורות הנשיאים העבדאדיים II.) אך של הציר היהודי לא יקרא שליב כי אם שלביב. גם הזקן שברושמי זכרונות הערביים אבנול־כאתיב יספר את המאורע הזה במגלת ספר שנמצאה אצל דאָזי, אף ששם לא נזכר שם היהודי, וזה מפני שכתב־היד לא הגיע אלינו במלואו, והוא כבר הזכיר את שם היהודי, וכותב „היהודי הנזכר — אליהודי אלמד'כור" לא מצא נחוץ להזכיר את השם. כל הספור הזה, על דבר ציר אלפונזו שליב או שלביב, התיצבו בעזות וחציפות לפני מלך ערב, ומותו בידי אדם, היה ליסוד ידיעתו של אלמאקקארי (אצל Gayang' s), אף כי הפרטים נאמרים במקום הזה בסגנון אחר. הוא יספר, כי לא דבר קשות, ודרש כסף רב מאת מלך הערביים, כי אם דרש בחזקה בשם מלכו אלפונזו, לתת לאשתו (של אלפונזו) את בית־המסגד אץ־צאהרה אשר בקרבת קורדובה. קשה להאמין, כי הזכרונות האלה מדברים בשני מלאכים, שניהם יהודים, ושניהם נשלחו מהמלך אלפונזו, ונהרגו על כי נועזו לדבר קשות באזני אלמוטאמעד. ובכן בהידיעות השונות האלה ידבר מאיש אחד. הדבר, כי ציר מלך הנוצרים, איש יהודי נועז לדבר קשות באזני מושל ערבי, נחשב למאורע רב התוצאות בעיני רושמי זכרונות הערביים, יען כי מהמאורע הזה היו תוצאות רבות העליליה — המלחמה בין אלפונזו ובין אלמוטאמעד — וזה האחרון קרא לו לעזרה נגד הנוצרים את הברבריים — המורים שבאפריקה הצפונית, ובכן אבדה גדולת הערביים הלאומיים בספרד נפלה ולא יספה קום.

מכל המקורים יצא לנו, כי הציר הראשי הנועד לכלכל המשא־ומתן עם אלמוטאמעד בשם אלפונזו הששי, היה היהודי ש ל י ב או ש ל ב י ב, והנוצרים שנמצאו בליתו היו רק טפלים לו. ולא נכונו דברי Conde בספרו de la Dominacian II, 13, והסופר שנגרר אחריו Aschbach (בספרו געשיכטע שפאניענס I, 766),שאמרו כי נ ט פ ל היהודי להמלאכות הזאת. לעומת זה נכונו דברי קָאנדע, כי המלאכות נשלחה א ח ר י שנכבשה טולידה לפני מלך הנוצרים אלפונזו (25 מאי 1085), יען כי עד העת ההיא היתה ברית אהבה כרותה בין א ל פ ו נ ז ו ו א ל מ ו ט א־מ ע ד. והראשון היה מערים להעמיד את האחרון בבריתו ולמשכהו ברשת אהבתו עדי לכדו את טולידה — ולכן לא נכונו דברי בעל הזכרונות הע בי א ב נ ו ל ל ע ב־ב א נ א ח האומר, כי יצאה המלאכות הזאת בשנת 1082 = 475 לספירת המחמדיים. זמן המלאכות באמת היא בין כבוש טולידה (חדש מאי 1085) ובין בא יוסף הברברי בגבולות ספרד (אוגוסט 1086).

כל הספור בדבר הציר היהודי מאלפונזו אל מלך הערביים, מיתתו בידי המחמדיים, ותוצאותיה — כי קרא אלמוטאמעד לו לעזרה את יוסף מאפריקה הצפונית, יספר גם ל י א ו האפ־ריקני (Leo Afrikanus) על פי מקורים ערביים. אך שנוי השם יש כאן, ליאו האפריקני לא יקרא את שם הציר היהודי ש ל ב י ב או ש ל י ב, כי אם עמרם בן יצחק (Leo Africanus b. Fabricius bibliotheca graeca T. XIII. C. 27 p. 295.) 1).

ציון ה.

גזרת תתנ"ו.

(הגזרות והשמדות בנפות הרהיינוס בימי מסע הצלב הראשון).

עד היכן התפשטה הרגת היהודים לעת מסע הצלב הראשון? מה שם הקהלות אשר שם הכינו הלוחמים הקדושים מטבח לבני עם ישראל בשם אלהי האהבה והרחמים? סדרי המאורעות וההרגות לזמניהם לימים וחדשים? והדרכים והמסלות אשר בהם פשטו נוסעי הצלב על הערים ששם נמצאו קהלות ישראל? כל אלה השאלות עוד לא נתבררו יפה, כי חוקרי התולדה לא דרשו בשמועה זו מכל צדדיה, וגם לא שאבו ממקורים ראשונים, כי אם השתמשו במקורים מכלי שני או שלישי. אך למיום שנגלה מקור נאמן לכל המעשים ההם, קבלו כל המאורעות תמונה אחרת. בהצעת פ. י פ ה (אָריענט ליטעראטורבלאטט 1841 מעמוד 649 והלאה) נמצאו דברים רבים שאינם מדוקדקים, שדורשים בירור ביחוד בשביל זה, יען כי היה החכם Jaffe נחשב עד הנה לבר־סמכא בשאלות התולדה לממלכת אשכנז בימי הבינים. גם יש לנו עתה מקורים נאמנים מבכי דורות הגזרות, והנני לפרוט לראשונה המקורים.

המקורים העבריים.

א)

קונטרס גזרת תתנ"ו. (יצאה לאור לראשונה על ידי יעלינעק 1854) לר' אליעזר בר נתן הלוי (הראב"ן) בן־הדור ההוא, נראה כי ישב בקולניא (קָאלן), כי נראה מדבריו שיודע הוא את מכבי העיר הזאת תכלית ידיעה ובההרגה שבקולוניא הוא מאריך ביותר, ומצייר את המטבח בכל פרטיו ובאריכות יתרה, מאשר יעשה כזאת ביתר ערי הרהיינוס. (אין להחליף את הראב"ן הזה שהיה לוי עם ראב"ן אחר ממגנצה מחבר ספר אבן־העזר שלא היה לוי). מהמקור הזה שאב ר' יוסף הכהן במגלות הצרות שכתב — „דברי הימים" ו„עמק הבכא"; אך

1) גם את הציון הזה קצרתי, כי לחפץ קוראי הספר ותועלתם אין להביא הציטטים הרומיים והאנגליים בזה, וגם כל ענין המלאכות הזאת איננו נכבד כלל בדרך ישר בפעולתו על התולדה הישראלית. שפ"ר.

ר׳ יוסף הכהן חשתמש בנוסחא משובשת, וגם לא ידע לבקר את המקורים אשר נזרמנו לו, על כן טעה כמה פעמים ביחוד בהצעת מקומות המעשים, ותמונת מערכת המאורעות. מהספרים האלה לקחו ותרגמו לרומית, אשכנזית ואנגלית החכמים פֿעררּאנד, ראבע וביאלאָ־באלאטצקי, ומשם נשתרבבו הטעויות, ובאו בספרי התולדה. גם הידיעות המקוטעות אשר יביא Schaab (בספרו: „דיפלומאטישע געשיכטע דער יודען אין מיינץ עמוד 8) לקוחים הם מהמקור הראשי הזה.

ב)

הקינה שנמצאה בספר הקינות לתשעה באב, מאת ר׳ קלונימוס בן יהודה המתחלת „מי יתן ראשי מים" וכו׳, והסליחה „את הקול קול יעקב". והנה אחרי שהיו אז שני אנשים בשם יהודה בן קלונימוס — במגנצה ובשפייאֶר — האחד בן משה, והשני קלונימוס בן מאיר, (עיין הערות שד"ל כרם חמד ז׳ עמוד 70) הנה היה הפייטן קלונימוס בן האחר (ממגנצה) או השני (משפייאֶר), ובכל אופן היה עד ראיה להמאורעות שאירעו — באחת משתי הערים האלה.

ג)

ספר הזכרונות או פנקס הקהלה (Memorbuch) לעדת ישראל במגנצא (כתב־יד אצל כרמולי, ובטובו נתן לי לשום עיני בהספר הזה ולתת לי ממנו העתקה), ויש בו פרטים נכבדים לקורות הגזרות בימי מסע הצלב בקהלות ישראל אשר באשכנז.

מקורים מיוחדים.

א) אלברטוס אקוינזיס (Albertus Aquensis) בספרו: historia hierosolomitanaae expeditionis (בהמאסף gesta Dei per Fran us.), זה האיש אלברטוס היה בן־הדור למסע־הצלב הראשון (אשר בעיר אאַכען שנקראה אז Aque Grani), ובכן היה קרוב מאד אל מקום המאורעות.

ב) ברתולד מקוסטונץ (Berthold v. Costanz) בהכרוניקון שלו, כתב זכרונותיו בין השנים 1054—1100 = תתי"ד—תת"ס. ולפי זה היה ברתולד כותב זכרונותיו כבן־הדור.

ג) אלמוני בעל תולדות ההגמוניא טריער או geste (historia Trevirensium episcoporum), המחבר מדבר בהמאורעות כאלו נקרו בימיו. שלשה אלה המה המקורים הראשונים, ויתר הספרים הם כלי שני ושלישי, ובכלל אלה האחרונים הם האלמוני הסכסוני (Anonimus Saxo), וגם ווילהעלם איש צור (Wilhelm v. Tyrus). מהמקורים האלה, יש להחליט דבר ברור בהתולדה, כי הנזיר הכומר פיטר מאַמיענס (Peter v. Amiens) ורעהו גאָטשאלק, שני הכהנים הנזירים אבות התנועה למלחמת הצלב בחצי הירח בימי שתי מאות שנה, אינם אשמים בהרגת היהודים. אנשי הדמים אשר עמדו בראש גדודי האספסוף אשר טבחו את היהודים ולא חמלו היו: „עמיכה (Emicho) טומאס די־פֿעריה (Thomas de Feria) ואחרים הם התנפלו על היהודים אחרי אשר פיטר וגאָטשאלק כבר נסעו בראש גדודיהם לעלות ירושלימה — אז באו ראשי גדודי אספסוף ערב־רב מארצות: צרפת, אנגליה, פלנדריה, לותרינגיה והמונים לאין מספר מארצות אירופה האחרות. אלברטוס יספר בהרחבת־דברים את כל תועבותיהם של בני האספסוף האלה, כי הרגו טבחו ולא חמלו גם על יונקי שדים, וישאפו לדם נקיים — וכל דבריו בשפת רומית מתאימים ומסכימים לדברי הראב"ן המספר: „קמו עזי פנים עם לועז הגוי הנ״ר והנמהר

---

1) פייטני גזרות תתנ"ו המה: א) ר׳ בנימין בן חייא בסליחה „ברית כרותה מלשכוח" ושם נמצא הפרט תתנ"ו. ב) ר׳ יצחק בן יעקב הלוי בסליחה: „רבות צררוני מנעורי". ג) ר׳ יצחק בן יעקב הלוי בסליחה: „אוי לי על שברי נחלה מכתי" (עין עמודי העבודה ח"א עמוד 106). ד) ר׳ שמואל בן יהודה בפיוט לשבת שלפני שבועות: „אלהי אקראך כמחשך", שם יש גם הפרט „שנת חמישים ושש". שם נזכרה גם כנסת הכהנים בקלירמונט, וקורא אותה, „קריה אפלה".

„צרפתים ואשכנזים מכל צד ומכל פנה — וישימו על מלבושם סימן שלהם שתי־וערב, כל איש „ואשה אשר נשאם לבם ללכת שם, ערב־רב רבו מארבה אנשים נשים וטף. — ויהי בעברם דרך „הערים, אשר שם יהודים, אמרו בלבם, הנה אנו הולכים לבקש חרפתנו ולנקום נקמתנו מן „הישמעאלים — הנה היהודים אשר הרגוהו וצלבוהו... ננקמה בהם תחלה, ולא יזכר שם ישראל „עוד וכו׳..."

והנה בפרטים יש יותר לסמוך על המקור העברי, שהכותב נוגע בדבר ביותר ומדקדק בשמועותיו יותר מ א ל ב ר ט ו ס שהמעשים לא נגעו לו כלל. — זה האחרון יאמר, כי טבח יהודי נפות הרהיינוס החל בעיר קולוניא, והאזרחים — העירונים היו הראשונים לשלוח ידם ביהודים, ומקאָלן התפשטה ההרגה גם על מגנצה.

Haec strages Jndaeorum p r i m u m in civitate Coloniensi, a c i v i b u s acta est, qui subito irruentes in modicam manum illorum, plurimos gravi vulnere detruncaverunt — Nec mora Moguntiam pervenerunt (Peregrini).

הידיעה הזאת נסתרת מדברי הראב״ן המספר בדברים ברורים ובזמנים מדויקים כי החל ההרג מעיר ש פ י י אֶ ר, וכאשר יספר בדברים אלה לאמר: „ב ש מ ו נ ה ב א י י ר ב י ו ם ה ש ב ת ק מ ו ה א ו י ב י ם ע ל ק ה ל ש פ י י אֶ ר, ויהרגו בשפייאֶר עשרה יהודים". להראב״ן מסכים גם ר׳ קלונימוס בכל הפרטים בקינתו המתחלת: „ו א ק ו נ ן מ ר ע ל י ה ר ו ג י א ש פ י ר ה ב ש נ י „ב ש מ ו נ ה ב ו ב י ו ם מ ר ג ו ע ה ק ר ה — ו כ ה נ י ו ע ל מ י כ ל ם ע ש ר ה". וכן בספר הזכרונות הוא אומר: „הרוגי אשפירה תת״ט (צ״ל תתנ״.) לפרט ח׳ באייר ביום השבת". הסבה, כי נהרגו בשפייאֶר רק עשרה יהודים, היא, כי הכהן הגדול ההגמון בשפייאֶר היה איש טוב הלבב וחסיד כההולך לפניו, ויגן על היהודים, וגם את אחרים מנוסעי הצלב הלוחמים הקדושים דן למיתה, וימיתם בחרב המשפט. ובדבר הזה מסכימים גם כן שתי העדיות של הראב״ן ושל ברתילד מקוסטנץ — הראשון יאמר: „ו ה נ ש א ר י ם נ ו צ ל ו ע ל י ד י ה ה ג מ ו ן", וכן יספר ברתילד לאמר: „היהודים כבר היו נכונים להיות מומתים ונטבחים כלם — לולא שחמל עליהם ההגמון משפייאֶר, ויאסוף אותם אל ארמונו".

ביום כ״ג אייר החל ההרג בווירמיישא — אז נהרגו רק מקצת אנשים מהעדה, והנשארים בקשו מפלט להם בארמון ההגמון, והם, (הנשארים) הומתו ביום ראש חדש סיון, כאשר יספר הראב״ן: „וביום כ״ג באייר קמו זאבי ערבות על קהל ווירמיישא, ו מ ק צ ת הקהל היו בבתיהם ו מ ק צ ת „בבית ההגמון — ויהי לשבעת הימים ביום ראש חדש סיון, החרידו אותם אשר בחרר ההגמון, „וישלחו יד בעצמם" — וכן יקונן רבנו קלונימוס בקינתו הידועה: „קהל ווירמיישא בחונה ובחורה... „פעמים קדשו שם המיוחד במורא, בעשרים ושלשה בחדש זיו לטהרה, ובחדש השלישי בקריאת „הלל לשורה". — כי היהודים גמרו אמר לטרוף נפשם בכפם, כאשר גלה להם ההגמון, כי לא יגן עליהם מחמת נוסעי הצלב אם לא יקבלו את הטבילה יוצא מפורש מדברי ברתילד המשלים את הידיעות של הראב״ן ור׳ קלונימוס וכן יאמר:

Apud Wortmatium Judaei — fugiendo Christianos ad episcopum properabant qui, cum non aliter illis salutem, n i s i b a p t i z a r e n t u r, promitteret, inducias colloquii rogaverunt. Et edam horo episcopi cubiculum intrantes, nostris foras expectantibus, quid responsuri essent, diabolo et propria duritia persuadente seipsos interfecerunt.

הספור על דבר שנים עשר הפרנסים אשר המיתו לראשונה את ראש האזרחים ויועצי העיר, ואחרי כן עוררו בני ערתם לעמוד על נפשם ביד חזקה, ולטרוף נפשם בכפם מנפול בידי אויביהם, לא היה בימי מסע הצלב הראשון (כאשר ידמה לעוויזאָהן בספרו נפשות צדיקים עמוד 16) מכמה טעמים: א) מפני הסתירה שבין המקורים: ספר המנהגים נותן מקום להמאורע בשנת תתנ״ו, ובמעשה־נסים אומר כי אירע הדבר בשנת צ״ט לאלף הששי, ב) כי ראשי המדברים בגזרת תתנ״ו הראב״ן ור׳ קלונימוס אינם מזכירים מזה דבר. ג) כי תושבי העיר ווירמיישא עם ראש האזרחים ויועציו לא היו אשמים כלל בהרגת היהודים, ולא מהם יצאה הרעה בימי מסע הצלב הראשון. — מספר הרוגי ווירמיישא יגביל הראב״ן בדבריו: „ו ש מ ו נ ה מ א ו ת ה י ו א ש ר נ ה ר ג ו ב א ל ו ש נ י ה י מ י ם ו כ ל ם נ ת נ ו ל ק ב ו ר ה". שמות אחרים מהקדושים ההם נשארו רשומים לזכרון בספר זכרונות קהלת ווירמיישא ועיין על זה צונץ זינאגאָגאַלע פּאָעזיע עמוד 20

ר״ו 28 5 ח״ד

יום שלישי בחדש סיון ביום שלישי בשבוע, היה יום הפקידה לקהלת יהודי מגנצא. כמו שיספר הראב"ע: „ויהי ביום השלישי בחדש סיון יום קדושה ופרישה לישראל במתן תורה הופרשה קהל מגנצא חסידי עליון בשלישי נוסף לדאבון" וכו', הזמן הזה מסכים בדוק לזמנו של הכרוניקה הסכסונית האומרת: Ante dominicam feria III. לאמר: ביום השלישי לשבוע לפני חג הירוק שלהם. הפרטים יספר גם אלברטוס, אך בקשו מפלט למו לראשונה בארמון הארכי־הגמון רותארד, ואיך קם עליהם קרובו של הארכי־הגמון איש הדמים עמיכא המצביא גדודי נוסעי הצלב, כאשר יספר הראב"ן: ו„כלם היו בחצר ההגמון. שניהם (הראב"ן ואלברטוס) מספרים: כי השליכו נוסעי הצלב עליהם אבנים וחצים — הסתירה הקטנה שבין אלברטוס והראב"ן היא, כי הראשון ימנה מספר המתים שבע מאות, והשני יאמר: כי „אלף ושלש מאות נפשות נהרגין ביום אחד", הנה יש לקבל המספר האחרון הזה לכללי, הכולל את הנהרגין ואלה שאבדו את עצמם לדעת, כי רבו מאד המאבדים עצמם לדעת, יודיעו שני המקורים — אלברטוס בעל־הזכרונות מאאכען, והראב"ן — כמעט בשפה אחת ודברים אחדים. שמות הקדושים האלה רשומים בפנקס מגנצא לאמר:

„הרוגי מגנצא: ר' יהודה בן רבנו יצחק. רבנו יצחק ואשתו מרת מרים. ר' יהודה הלוי „ואשתו מרת צפורה. — מר דורבלו 1) ובניו רבנו דוד... רבנו ר' מנחם בר דוד הלוי ואשתו. „רבנו שמואל הלוי ואשתו מרת רבקה. — מרת מימונא ובנה". הראב"ן מוסיף להוריע, כי „ששים „נפשות נצולו בו ביום בבית האוצר של תהום (בפולנית Tuma ,l/om). בית הכנסת הגדול שבעיר „להכנסיה הקתולית. שפ"ר) והוליכם ההגמון לכפרים שקורין רינקווא כדי להצילם, וגם לשם נקבצו „האויבים עליהם והרגו כלם".

עד הנה מאמתים ומקיימים שני בעלי־הזכרונות זה את זה — הראב"ן ואלברטוס אקווינזיס (Albertus Aquensis), אך בדבר יהודי קולוניא (Köln) ישנם חלוקי דעות ביניהם. לראש וראשונה הם נחלקים בזמן המאורע: בעוד שאלברטוס מקדים את הרגת קולוניא לכל ההרגות: Strages Judacorum primum in civitate Coloniensi — necmo:a Moguntiam pervenereunt. לאמר: ההרג הראשון היה בקולוניא — ותיכף אחרי כן במגנצא. — הנה יודיע הראב"ן, כי אחרי המטבח במגנצא, „באה השמועה לקולוניא בחמשה בחדש שהוא ערב שבועות — וחרד לבם — למחרתו ביום הבקר קמו האויבים" וכו'... ועוד חלוקי דעות נמצא בין שני המקורים בעצם המעשים — אלברטוס יאמר, כי אזרחי קולוניא הנוצרים בעצמם התנפלו על היהודים, המיתו רבים מהם, הרסו בתיהם ובתי כנסיותיהם. Strages Judacorum in civit. Cul. a civibus acta est, qui subito irru ntes in modicani manum illorum, plurimos gravi vulnere detrucaverunt, domus et synagogos corum subverterunt, plurimum pecuniae inter sl. dividentes.

אך הראב"ן מודיע, כי בקולוניא הגינו האזרחים על היהודים, ובכלל לא נרצחו שם רק איש אחד ואשה אחת; ונוסעי הצלב הסתפקו בהריסת בתי־מדרשות ובתי־כנסיות, וכה יאמר: „... „חרד לבם ויחרדו כל איש ואיש אל בית מכרו גוי ויהיו שם. למחרתו ביום הבקר קמו האויבים „וישללו שלל — ויהרסו בתי־הכנסת, ויוציאו את ספרי־התורה ויתעללו בהם, ויתנו למרמס חוצות „ביום נתינתם (חג השבועות) — ובאותו היום שפכו דם חסיד אחד מר יצחק שמו, אשר הוליכוהו „לבית וכו'... וגם חסידה אחת... והשאר נוצלו בבית מכרם, על אשר הוליכם (שם — חסר) „ההגמון לכפרים שלו ביום י' לחורש להצילם, וחלקם ונתנם "בז' כרכים, והיו שם עד חדש תמוז „מצפים יום יום למות"... אם בעל הזכרונות היהודי אשר נפשו מרה לו מכל מראה עיניו ומשמע אזניו לא מצא כל עמל ואון בתושבי העיר קולוניא, ועוד יספר, כי נתנו להיהודים מכריהם מפלט ומחסה בביתם שלשה ימים, אז אין הדבר הזה מוטל בספק, וכבר הזכרנו למעלה, כי נראה שהיה הראב"ן בעצמו איש יליד קולוניא, ובכל אופן ידע יותר את המעשים הנוגעים לבני עמו יותר מאלבערטוס — ובכן הנני מחזיק אך בדבריו ודעותיו, בפנת דברי המאורעות בגזרת תתנ"ו.

---

1) השם „דורבל" היה רגיל מאד בימים ההם בנפות הרהי נוס, רש"י בא בכתובים עם רב אחד ושמו ר' דורביל (שו"ת בחפש מטמונים עמוד ח': „ומה עלתה על לב רבנו הקן ראש נדיבי פאתי יעקב ר' דורכל (צ"ל דורבל). שר"ל מביא מ„ספר אסופות" ומכ"י של שבלי הלקט שם רכם ר' יצחק בן דורבלי (אוצר נחמד חלק ב' עמוד י"א, וציון שנה א' עמוד צ"א).

הדברים שספר הראב"ן במגלתו ברוב ענין, ופרטי פרטים נשארו סתומים לפני חוקרי העתים, כי לא הבינו אותם לאשורם, ושבעת המקומות שבהם נסתרו היהודים, ויבאו עליהם נוסעי הצלב זיגירום על ידי חרבם, חפשו בכל מדינות הרהיינוס — מהעיר אולם (Ulm) עד געלדרן (Geldrn). ולכן דורשים דבריו במקום הזה בקרת שלמה. כבר הודענו כי הראב"ן יאמר, אשר בחג השבועות נהרגו רק שתי נפשות בקולוניא, יע' כי „השאר נוצלו בבית מכריהם הנוצרים, ויהיו שם עד י' סיון, עד אשר הוליכם ההגמון לכפרים שלו ונתנם בז' כרכים" וכו' — והנה ההרגות אשר יספר לנו ר' אליעזר בר נתן להלן, הנה אלה אשר נעשו ביהודי קולוניא שאמרו להנצל ולהסתר באותם „שבעת הכרכים" — שם ישבו שלשה שבועות רצופים מצפים יום יום למות ומתענים וכו'. אז החל הנגף גם שם, כי הגיעו שם גדודי נוסעי הצלב: א) לראשונה אל הכפר נושא (Neus) וההרגה היתה ביום — ר"ח תמוז; ב) כרך וויבלינק קובא (הובא) — ההרגה — ב' תמוז; ג) כרך אילנדא — ההרגה — ג' תמוז; ד) כפר אילנדא — ההרגה — ד' תמוז; ה) זנטא — ההרגה — באותו היום ד' תמוז; ו) כרך מירא — ההרגה — ז' תמוז; ז) כפר כרפנא — יום ההרגה לא נרשם. כל המקומות האלה יש לבקש במסבי קאֶלן היא קולוניא, כי שם החביא ההגמון את יהודי העיר הזאת להסתירם מנוסעי הצלב. ובכן אמת נכון הדבר, כי הומתו כל בני קהלת קולוניא או רובם, אך לא בהתנפל עליהם גדודי נוסעי הצלב בחג השבועות, כי אם בהיותם נחבאים בהמקומות אשר בהסביבה עד יום ז' תמוז. זאת נראה בעליל מדברי הראב"ן בסוף המגלה — בהיותו חוזר בקצרה על הראשונות לאמר: „בחי"ת באייר — קדושי שפיאֶר; בכ"ר בו קצת מן הקהל בווירמיזא; ובר"ח סיון, בג' סיון — קהל מגנצא; ובמדינת קולוניא התחילו בהם להרוג ולטרוף מן עצרת עד ח' תמוז" — לאמר במשך השבועות שהסתתרו בשבעת המקומות הנקובים למעלה, ונוסעי הצלב בקשו וימצאו אותם במקום מפלטם. ובכן שגו כל חוקרי העתים, שאמרו כי כוונת הראב"ן בז' מקומות אלה היתה על שבע הרגות בערים שונות ויבקשו מקום הערים האלה בכל נאות אשכנז, בעוד אשר כוונתו היא על שבעה מקומות קטנים בסביבות העיר קולוניא 1). ושבעת המקומות האלה הם:

א) כפר נושא היא (Neus) על יד הרהיינוס למטה מקולוניא. שם באו נוסעי הצלב „ביום חג שלהם יחרש" (צ"ל יוהנ"ש) — וחג יוהאנוס הקדוש חל בשנת תתנ"ו ביום 24 יוני — ראש חדש תמוז. וזה מסכים לדברי אלבערטוס המספר מהרצח והאכזריות שנעשה בכפר בוד־נושא (in silentio noctis Nusisam).

ב) וויבלינק קובא היא Weflinghofen (בגליל Graevenbrosch).

ג) כרך אילנדא — היא העיר Aldenahr או altenahr על יד נהר אהר (Ahr) (בגליל Ahrweiler) בדרום לבונא (Bonn).

ד) כפר אילנדא. הוא כפר בשם הזה כשם העיר הנ"ל הקרובה אל הכפר, ולחנם חתרו דורשי רשומות לבקש המקומות באולם אשר בווירטמברג או בגעלדערן בצפונית מערבית אשכנז. כי שני המקומות הכפר והעיר הקטנה המה בקרבת קולוניא.

ה) זנטא. אינה כמו שחשבו העיר Xanten — ואולי הוא Sinzig.

ו) מירא יש אומרים שזהו Mörs, אף כי רחוק הדבר, אשר נוסעי הצלב יבקשו ויחפשו את יהודי קולוניא הנחבאים לראשונה מצפון לקולוניא, יסבו את העיר, וילכו לתור את המקומות אשר במסבותיה בדרום, וישובו עוד הפעם לצפונה של העיר. — הרגת יהודי קולוניא הנחבאים בהמקום הזה היה לדברי הראב"ן — ביום ז' תמוז.

ז) כרפנא הוא לבטח המקום במסבי קולוניא Kerpen. הראב"ן יספר: „ובכפר כרפנא עשו ביהודים כרצונם", זה היה ביום ח' תמוז. והראב"ן, אשר במגלתו ישא קינה על „חסידי קולניא" יספוד להחרוגים בשבעת המקומות אשר במסבי העיר הזאת, שהחביאם שם ההגמון הרחמן, והאכזרים נוסעי הצלב מצאו אותם ויהרגום כלם באכזריות חמה — כל המקומות האלה המה לצפונה, לדרומה ולמערבה של העיר קולוניא.

---

1) הרב המחבר מבאר ברחבה ואריכות יתרה את שמות הערים כמו שהם כתובים בהראב"ן והמקומות בסביבות קאֶלן, דברי חפץ לבעלי המקום והארץ של הרב המחבר, ולנו יספיק הקיצור.

מכל האמור יצא לנו ונתברר כל צרכו, הדבר אשר דברנו, כי לא כדברי רבים מחוקרי העתים, האומרים, כי מצפון נפתחה הרעה וגדודי נוסעי הצלב מכיני מטבח ליהודים שטפו ועברו דרך ערי אשכנז המערבית מצפון לדרום — התחילו בקולוניא וסיימו בשפייאֶר, ההנחה הזאת מוטעת היא. על פי הידעות המדויקות של הראב״ן, יצאה הרעה מלותרינגה (Lothering n) (משפייאֶר) ואחריתה היתה — כליה גמורה על היהודים בקולוניא. מזה נדע בדיוק גם זמן הרגת טריער. הראב״ן לא יספר לנו בפרטות צרות הקהלות הרחוקות ממקום שבתו (כנראה ישב בקולוניא) ובחדא מחתא יאמר: „כן עשו בקהלות אחרות בעיר טריביריש (Trier) ובמיץ (Metz) „וגם ברעגנשבורג (Regensburg) ובפראגא". יותר בפרטות מודיעים על דבר ההרגות בטריער, המקורים — פנקס הזכרונות לקהלת מגנצא, והספר המאסף הרומי: gesta Trevirensium episcoporum. במקור הראשון נאמר: „הרוגי טריברש": מרת אסתר בת ר׳ חזקיה הגבאי ושתי בחורות מקולוניא הלכו על הגשר והטילו עצמם במים וטבעו" — מתאימים לזה דברי המקור הלועזי שהזכרנו. מלבד בני טריער שהמיתו עצמם לדעת, קבלו יתר בני הקהלה עצת ראש העדה מיכה ויקבלו את הטבילה באונס, לשוב אחרי כן אל תורת אבותיהם (מלבד מיכה שנשאר בנצרותו). אך לא אחד מהמקורים מציין זמן המאורעים האלה, ובכן לא נדע, אם גזרת טריער היתה בראשית ימי הרדיפות או בסופם. אך באשר אלבערטוס אקווינזיס מספר, כי אספסוף נוסעי הצלב היו ברובם מארצות אנגליא; צרפת ופלנדריה, וגם את מצביאיהם ידענו, כי מלבד עמיכו (Emicho) איש לייניגען האשכנזי היו כלם צרפתים והם קלרנבלדוס די־ווינדיול, טוה־מאש די־פעריה וקרפנטריוס היו צרפתים, יש להוציא מזה, כי האכזריות וחמת־אף נגד היהודים החלו על אדמת צרפת או על גבול הארץ הזאת בין צרפת, אשכנז ופלנדריה. ובאמת היו אז גם רדיפות והרגות בצרפת. בן הדור ההוא גילברטוס די־נאָביגענטאָ יספר, כי נוסעי הצלב בהעיר רואן (Rouen) הניסו את יהודי המקום אל בית הכנסיה הקתולית, עופפו על ראשיהם חרבותיהם המרוטות ויקראו בקול: „המות או הטבילה! !" La mort ou le bapteme! (Bouquet, recueil XII p. 240.) ואף כי רדיפה כללית לא היתה אז בצרפת, כי רושמי קורות הגזרות והראב״ן בראשם אינם מזכירים דברי הגזרות בצרפת (כאשר עשה ר׳ אפרים מבונא — בספרו דברי ימי מסע הצלב השני — גזרת תתק״ו־תתק״ז), אך פה ושם נעשו גם שם הרגות לא מעטות.

ואם נניח כי לראשונה התגודדו גדודי האספסוף אשר לנוסעי הצלב לראשונה בצרפת, ומשם נפוצו על פני מערב גרמניה ולותרינגה, הנה ברור הדבר, כי החלו להכין מטבח ליהודי מיץ וטריער הקרובות לצרפת, ואחרי כן הגיעו לשפייאֶר ווירמיזא ומגנצא, ובאשר כי לא ידע הראב״ן ידיעות פרטיות מצרפת והמדינות סביבותיה, על כן לא דבר מהן רק בדרך כלל.

עוד דבר אחד נחוץ להעיר, ונכבד הוא לקורות היהודים בימי מסע הצלב הראשון. אלברטוס אקוינזיס יאמר בפירוש, כי רק האספסוף ובזויי עם התגרו בהיהודים. מנשיאי הכהונה נדע, כי הגמוני שפייאֶר וקולוניא הגינו עליהם, וגם רותארד המגנצי, לא נתן ידו לאיש הדמים עמיכו וגדודיו רק משאיפתו לבצע מעשקות, ונענש על זה מאת הקיסר היינריך הרביעי. מאזרחי העיר קולוניא יודעים הננו מעדות ראב״ן הנאמנת, כי מלבד שהיו רחוקים משלוח יד בהיהודים כי אם גם הסתירו אותם מחמת נוסעי־הצלב במשך ארבעה ימים מן ו׳ עד י׳ סיון. מכל זה נראה, כי העם האשכנזי לא שנא אז את היהודים. ובכן שאאב (Schaab) בספרו „דיפלומאטישע געשיכטע דער יודען אין מאינץ" המצייר (עמוד 67) לנו תמונה מעוררת זועה משפלות היהודים בעת ההיא, לא דבר נכונה — הוא יאמר: „בשנאה הזאת ששנאו אז הנוצרים את היהודים עוד לא נראה בכל הזמנים, בעד היותם מלוי ברבית נושכי נשך ורוכלים מונים את הבריות". השר שאאב, אשר בכלל לבו טוב על היהודים, חותר להפוך בזכותם, כי נעלו בפניהם דרכי החיים ולא יכלו עשות כל דבר מקנה ותשומת יד אחר, מלבד ההלואה ברבית. — אך באמת לא כן הדבר: יודעים הננו, כי ליהודי שפייאֶר עוד בשנת תת״ן = 1090 — שש שנים לפני מסע הצלב כבר היו להם קרקעות שדות וכרמים, כי כן כתוב מפורש בכתבי הזכיות שנתן להם הקיסר היינריך הרביעי בשנה ההיא, ונמצאו הדברים אצל Wurdtwein — (Nova subsidia diplomatum p. 128):

בי כוונת הראב״ן בשם המקום פלוני היא על העיר פלונית וכפר פלוני ולא יותר. שפ״ר.

גם ההגמון משפייאר רודיגער האָצמאנן (Rudiger Hozmann) בתתו להיהודים כתבי־זכיות בשנת 1087 = תתמ״ד יאמר, כי הרשות נתונה לבני עם היהודים לרכוש להם בתים שדות וקרקעות בכל ממלכת אשכנז לעבדם ולשמרם (שם 127), ובכן לא על הרבית לבדה היו חיים. בכלל אין להוציא משפט על מצב היהודים בגרמניה לפני מסעי הצלב, רק על פי שראה ממצבם בזמן מאוחר בימי מסעי־הצלב ואחריהם, כאשר הרדיפות והגזרות השפילו אותם עד עפר והשיבום עד דכא. והיה אם נשוה את כתבי הקנאות ששלח הכומר פטרוס ווענעראבלים בימי מסע־הצלב השני, עם דברי אלברטוס אקווינזים סופר זכרונות ימי מסע הצלב הראשון, הנה נוציא לצדק משפט, כי במאה הי״א למספרם לפני מסעי הצלב לא היו היהודים שנואים כלל לבני עם הארץ. פטרוס יעורר את מלך צרפת לקחת מהיהודים את רכושם ולהציגם ערומים כיום הולדם, להשאיר להם רק את הנפש הזאת, יען כי אין להרגם מפני מקרא שכתוב „אל תהרגם" וכו׳, והנה גם אלברטוס אקווינזים היה כהן ונזיר, ובכל זאת ידבר רעה בנוסעי הצלב ומצביאיהם ראשי הגדודים אנשי הדמים, עמיכו, תומאש, קלארימבאלדוש עם ווילהעלם מאונגאריא, ויתנם למרצחים ושוכחי אלהים על כל רעתם אשר עשו ליהודים.

ציון ו.

אבו־סולימאן דוד אבן־מוהאגר
הרב ובעל־דקדוק לשון־הקודש.

ר׳ משה אבן־עזרא יז״ר בשיחותיו וזכרונותיו על דבר קורות לשון־הקודש את אבו־סלי בן מהאגר כתלמידו של הרב אלפסי. אין ספק כי הוא אותו הנזכר בשו״ת (שערי צדק סימן כ״ב דף י״ג ע״ב) והיה שמו ר׳ דוד אבן־מוהאג׳ר — תשובה על דיני גיטי נשים — המתחלת במלות: ר׳ דוד: דע כי הגרושין הם על חמשה פנים — וחותם בדה״ז המעתיק: „דברים הללו מצאתי בספר דיני הגט לר׳ דוד בן הגר". — ברור הדבר כי צריך לקרות ן׳ מהאג׳ר — אם מהתשובה הזאת וידיעת ראב״ע נדע כי היה תלמידו של הרב אלפסי, הנה מדברי אבן־עזרא במאזנים במנותו „שמות זקני לשון־הקודש" מודיע לנו, כי זה האיש ר׳ דוד בן הגר (צ״ל מהגאר) הספרדי ממדינת גראנטה, גם הוא נלוה עליהם (על המדקדקים) ונמלך עליו לבו וחבר ספר ה„מלכים", ובכן היה גם מדקדק מלבד היותו תלמודי, אין ספק כי הוא גם האיש שאליו שלח ר׳ יהודה הלוי שיר תודה על תשורה שקבל ממנו (בתולת בת יהודה עמוד 19). אולם דרוש יהיה למלא השם ר׳ דוד בן אלדיין ב״ר דוד בן מהאג׳ר אל־דיין. אחרי כי נדע כי נמצא ויזיר יהודי בשם אבו־אסחאק איברהים אבן־מהוג׳אר (או ואל־וזיר אבו־אסחאק בן מחאג׳ר. בתולת ב״י ע׳ 20 וכ״ח ח״ד עמוד 29), יש לשער כי היה הראשון קרוב להשני. הנני מעיר בזה, כי לפי כתב היהודים רגילים לכתוב השם מחאג׳ר או מהגר. ונכון יותר לכתוב בה״א, כי בן ישתמשו הערבים (עיין Jbn-Adhari הוצאת Dozy, II. עמוד 14).

ציון ז.

על דבר רבי נתן האופיסיאלי והמעמד הטוב של יהודי צרפת במאה הי״ב למספרם.

הרב המחבר מביא בזה דברי הוויכוחים של ר׳ יוסף המקנא ור׳ נתן האופיסיאלי עם הגמוני צרפת בדבר עיקרי האמונה הנוצרית מספר הנצחון ויוסף המקנא. לפי איכות הדברים אי אפשר לי להביא כל המשא־ומתן במלואו, ולכן השמטתי את הציון הזה מכל וכל.

ציון ח.

ר׳ אברהם אבן־עזרא. סדר הזמנים לחבוריו ומסעותיו.

בעלי התולדה, העוסקים במקצוע תולדות אנשי השם, יודעים את המבוכה הרבה בציוני זמני המעשים בתולדות ר׳ אברהם אבן־עזרא. כל החקירות והמאמרים אשר לרפאפורט, צונץ גייגער ועדעלמאנן לא הועילו להפיץ אור בהיר על הנושא הזה. — והיה אם נחפוץ להגיע בנושא הזה להחלטות ברורות בלי כל פקפוק, עלינו לצאת מהחלטות וודאיות, ולהקיש מהם בלמוד את זמני המאורעות ואז נראה, כי אין הדבר קשה כל כך. מזמני הספרים שחבר נדע למצוא גם סתום מן המפורש בתולדתו.

א) הזמן הראשון הננו מוצאים בבאורו על קהלת, הספר הזה נכתב ברומא וכלה אותו בשנת ד׳ אלפים תת״ק — הדבר הראשון יאמר בפתיחת הספר:

שְׁמַע אִמְרֵי שֶׁפֶר, לְאַבְרָהָם סוֹפֵר, כְּתָבָם עַל סֵפֶר
לְרוּחַ מַשְׂכֶּלֶת.
בְּנוֹ מֵאִיר נִקְרָא, מְכֻנֶּה בֶּן־עֶזְרָא, וּמְצוּרוֹ עֶזְרָה
כְּבוֹדוֹ שׁוֹאֶלֶת;
לְהַגִּיהַּ חָשְׁכּוֹ, לְהַצְלִיחַ דַּרְכּוֹ, אֲשֶׁר נִשְׁאַר עַד כֹּה
כְּאֵלָה נוֹבֶלֶת.
וּמֵאַרְצוֹ נִפְרַד, אֲשֶׁר הִיא בִּסְפָרַד. וְאֶל רוֹמִי יָרַד.
בְּנֶפֶשׁ נִבְהֶלֶת.

והשני (שנת החבור) נדע מסיום הספר: „והספר נשלם לְחֶשְׁבּוֹן הַיּוֹדְעִים, תְּעוּדַת שַׁעֲשׁוּעִים, תְּשַׁע מֵאוֹת יֵשׁ עִם אֲלָפִים אַרְבָּעָה.

מזה יוצא, כי השיגוהו צרות רבות ורעות בארץ מולדתו עדי היה כ„אלה נובלת״ ויאנס לעזוב אותה „ולרדת אל רומא בנפש נבהלת״. השערה קרובה היא, כי באוריו ליתר המגלות כתב גם כן ברומא, לאמר בראשית השנים שהתחיל לבאר את כתבי־הקודש, כי בהקדמותיו לבאוריו על „שיר־השירים ואיכה״, הוא מתנצל על דרכו בבאור כתבי-הקודש, ויבאר שיטתו שאחז בה לבאר המקרא על פי פשוטו — בלי משלים וחידות הפלוסופים ומבלי מליצות ודמיונות ההגדות. ההתנצלות הזאת מוכחת, כי היה אז הראב״ע בראשית פעולתו הספרותית ונוטל עליו להוכיח להצבור את תכונת עבודתו. כמסייע להשערה הזאת הוא הדבר, כי בספרים האלה יתאונן על רוע מצבו עוד יותר מאשר בבאורו על קהלת, ובפתיחתו לאיכה יאמר: „ואני אברהם בן מאיר מארץ מרחקים „הוצאתני מארץ ספרד, חמת המציקים וספרי אלו (ספרי אלהים?) בגלותי היו בידי״ וכו׳ — עוד יש ראיה לדבר, כי הבאור לחמש מגלות חבר ראב״ע לראשונה, כי בכל חמש המגלות איננו מזכיר אף ספר אחד מספריו, בעוד אשר בספר קהלת הלא היה לו מקום רב להזכיר יתר ספרים אין זאת, כי אם באוריו על חמש מגלות הם המה הבכורים לילדי רוחו. ברומא חבר גם את ספרו בדקדוק לשון עברית, או „מ א ז נ י ם״, והיה זה ימים מעטים אחרי בואו שמה, כי יספר בההקדמה לאמר: „ו ב ן ־ ע ז ר א״ נקרא. — ובאהלו צרה כצרת מבכירה — עדי בא אל רומא — ושם ספר — קראו „מ א ז נ י ם״. — הספר הזה היה הראשון לספריו בחקרי לשון־הקודש — וספרו זה מוכיח על סדר למודים שאחז בחכמה הזאת — ובהקדמתו הוא מבאר את תולדות חקרי הלשון, חשיבות המקצוע הלמודי הזה, ומוסר לנו ששה עשר שמות חכמי הדקדוק — מן רב סעדיה גאון עד ר׳ לוי בן אלתבאן ספרדי במדינת סרקוסטה. — בספרי דקדוק שחבר אחרי כן, הוא מונה את ספרו ה„מאזנים״ לראשונה, וגם לא יזכיר בה„מאזנים״ את יתר ספריו, כי אם את באורו לספר „קהלת״ לבדו (בערך עבדים ושרים). — ברומא תרגם גם כן את ספרי הדקדוק שחבר ר׳ י ה ו ד ה ח י ו ג מערבית לעברית, כמו שנראה מסיום הספר: „נ ש ל ם ס פ ר ה א ו ת י ו ת א ש ר ח ב ר

„ר׳ יהודה ואשר תרגמם בלשון־הקודש הר"ר אברהם ב"ר מאיר בן־
„עזרא ספרדי במדינת רום רבתי" (הוצאת דוקעס עמוד 178).

עוד חבר ברומא פירושו לספר „איוב", כמפורש במבוא: „וזה פירוש יסדו איוב — „לאברהם בנו מאיר ספרדי בנו עזרא ברומי חברו בלשון אבותינו". בבאורו לספר „איוב מביא רק את פירושו על ספר קהלת (קאפיטל י"ד פסוק ט"ז) ואת ספרו הראשון בדקדוק הלשון — ה„מאזנים" (בקאפיטל ל"ז פסוק ו׳ יאמר: „וכבר הזכרתי בספר „מאזני הלשון")‎. חתימת באורו במה שהוא מזכיר את באורו על התורה בספר שמות, יש ליחס להגהתו שעשה בעצמו לספרו הנ"ל בזמן מאוחר. את פירושו לאיוב חבר לכבוד תלמידו ר׳ בנימין ב"ר יואב, כפי נוסחת הספר הנמצא בוואתיקאן ברומא (52) ומובא בהמבוא לספרו „שפה־ברורה" על ידי ליפמאנן (דף א׳ עמוד ב׳). את הזמן שהתגורר הראב"ע ברומא נוכל להגביל רק בקרוב ובהשערה.

ב) עוד לפני באו למאנטובה (כאשר נדבר על זה להלן) התגורר במקום אחד שנמצא בין רומא ובין מאנטובה, ששם חבר שיר ההתול: „נדוד הסיר אוני, והבהיל רעיוני". הנני משער כי המקום הזה היה סאלירנו (Salerno) 1), יען כי רק בזה נוכל למצוא את עוקץ־ההתול. — בשיר התול זה הנודע על פי חרוזו הראשון „נדוד הסיר אוני" (נדפס לראשונה על ידי שד"ל בכרם חמד חלק ד׳ מעמוד 138 והלאה), שיר־התול שבאמת ראוי לכנות אותו בשם שיר נְאָצָה (Pamphlet) הוא אומר: וּבֶאֱדוֹם אֵין הָדָר — לְכָל חָכָם הוּא דָר — בְּאַדְמַת בֶּן־קֵדָר — וְעָלֵינוּ שֹׁרְקִים. (שם חרוז כ"א) — לאמר, שהיהודים היושבים בארצות הנוצרים אינם מכבדים את חכמיהם הבאים מארצות הגר—ישמעאל. ויוסף הראב"ע להתלוצץ ולנאץ את חכם אחד שבא בגבולו (לפי דעתו), ויאמר: וְאִלּוּ בָא חָגָב — יְוָנִי, כַּם שֻׁגָּב — וְרָכַב עַל כָּל גַּב — וְנֶחְשַׁב כַּעֲנָקִים (שם חרוז כ"ב). נגד החגב היוני הזה יריק הראב"ע את כל בני אשפתו, ואליו יכונן חצי מהתלותיו. — אך מי הוא איש ריבו? את זה נראה ונכיר על פי האותות האלה, המשורר המהתל יטיל דופי באיש אחד שהוא בעל־משנה וגמרא, אך נעור וריק מדעת לשון עברית, ויאמר: וְרַבֵּנוּ יִצְחָק, יְבָרֵךְ מְשַׂחֵק, אֲמָרִים אֵלָיו חַק (מְחַק), וְהַיּוֹם נִמְחָקִים. — וְאָמַר לַתּוֹעִים, אֲנִי מְלֵא דֵעִים, בְּמוֹעֵד וּזְרָעִים, וְנָשִׁים וּנְזִיקִים. — וְצַעֲקוֹתָיו רַבּוֹת, וְנָגְעוּ עַד עָבוֹת, וְלֹא יָדַע אָבוֹת, וּבַמֶּה מַדְלִיקִים 2). — כִּלְמַת הַמַּמְרֶה, צְעִיר יָמִים יוֹרֶה, בְּטָהֳרוֹת הוּא קוֹרֵא, וְטוֹעֶה בַּפְּסוּקִים. — וְרֵאשִׁית פָּרָשָׁה, עֲלֵי פִיהוּ קָשָׁה, אֲשֶׁר הִיא נִדְרָשָׁה, בְּפִי הַתִּינוֹקִים. —

אם לא אשגה, היה הרב שעשה אותו הראב"ע מטרה לחצי לעגו, ר׳ יצחק בן מלכי־צדק היוני מסיפונטו, העיר שהיתה בארץ ממשלת ביצנץ, הוא בא לסאלירנו, ורבי בנימין מטודילא יספר, כי מצא אותו בסאלירנו בשנת תתקכ"ה, כמו שיאמר במסעותיו: „עיר שלירפה (צ"ל „סאלירנו) ושם ישיבת הרופאים (מעדיציני. אקאדעמיה) לבני אדום, ושם כמו שש מאות יהודים. „ושם חכמים רבי יצחק בן מלכי־צדק, הרב הגדול שהיה מעיר ציפונט, ורבי שלמה הכהן" וכו׳.— האיש ר׳ יצחק מציפונט כתב פירוש על משניות סדרי זרעים וטהרות, וגם על סדרים אחרים, והר"ר חיים יוסף דוד אזולאי ראה אותם (עיין שם הגדולים לחיד"א הוצאת בן־יעקב עמוד 106, סימן של"ז, שנ"א). אין ספק כי הוא הוא אותו הרב היוני, שאותו יזכיר לפרקים הראב"ד בעל־ההשגות על הרמב"ם ויטיל בו דופי. (עיין תולדות רבנו זרחיה הלוי לרייפמאנן, עמוד 65 הערה

---

1) הרב המחבר סותר את עצמו תוך כדי דבור: הוא אומר, כי ישער אשר מקום מושב הראב"ע בשנת תתקכ"ת היה במקום הנמצא בין רומא (באיטליה התיכונה) ובין מאנטובה (אשר בצפון איטליה) וחוזר ואומר, כי ישער שאותו המקום היה סאלירנו — והוא בדרום איטליה לדרומה של העיר הגדולה נֵיאפול. וצ"ע. שפ"ר

2) הכונה „אבות" מובנת, אבל „במה מדליקים" אין כל מובן, ונראה שהוא רומז למאמר הגמרא (שבת בפרק במה מדליקין דף ל"ד ע"א) אף על גב דאמרו רבנן שלשה דברים צריך אדם לומר ערב שבת עם חשכה וכו׳, וצריך למימרינהו בניחותא.

96) . — הוא הרב , אשר עליו ילגלג הראב"ע ויאמר: בְּטָהֳרוֹת הוּא קוֹרֵא , וְטוֹעֶה בִּפְסוּקִים ;

הוא בזה להראב"ע — לחכמת המסכן — בעל המקרא והדקדוק , ויּמד לו הראב"ע מדה כנגד מדה , ויכהו בשבט פיו — בלעג לשונו , נתן אותו להדיוט גמור , כנהו בשם „חָגָב יָוָנִי"

אֲשֶׁר צַעֲקוֹתָיו רַבּוֹת, וְנָגְעוּ עַד עָבוֹת , וְלֹא יֵדַע אָבוֹת וּבַמֶּה מַדְלִיקִים .

על דבר קירות רוח בני עדת ישראל בסאלירנו לדקדוק לשון עברית , ובאורי כתבי־קודש ידבר גם כן ר' שלמה פרחון בשנת תתק"ד (מבוא הערוך עמוד XXII.) ויאמר : „וכשבאתי אני למדינת סאלירנו , וראיתי כי אין להם מכל אלו הפירושים כלום" . והדבר שממנו יש לנו סמוכים להשערתנו , כי שיר־לגלוג זה של הראב"ע הוא על קהלת ישראל בסאלירנו , הוא , כי יקרא לרב אחד ושמו רבי שלמה , כי יתבע הוא עלבונו (של הראב"ע) ויאמר :

וְהָרֵי בֶּן־תּוֹרָה , — וְכָל יוֹדְעֵי מִקְרָא , — לְזֹאת אַנְשֵׁי מוֹרָא , — מְכוּסִים בַּשַּׂקִּים .

וְאֵיךְ יִקְרָא מִינִים , — לְבָנִים נֶאֱמָנִים , — חֲסִידִים וּגְאוֹנִים , — וְכָל שֹׁמְעָיו שֹׁתְקִים .

וְאַיֵּה קִנְאַת רָב , — שְׁלֹמֹה נֵר מַעֲרָב , — וְלָמָּה זֶה לֹא רָב , — לְמֵתִים (?) וְלַעֲשׁוּקִים .

רבי שלמה נר המערב זה , הוא לבטח אותו רבי שלמה הכהן שהיה רב בסאלירנו ביחד עם ר' יצחק בן מלכי־צדק כמו שיזכיר ר' בנימין מטודילא במסעותיו , כמו שהבאנו למעלה 1) . בכל זאת נשארו דברים רבים בהלגלוג הזה שהם סתומים לנו , מפאת שנסתרו ממנו פרטי המאורעות והאנשים שעליהם ירמוז הראב"ע , אם מהמין שבושים שעלו בהשיר הזה . — נשוב לענין חקירתנו . מכל האמור , לא רחוקה היא ההשערה , כי היה הראב"ע גם בסאלירנו . מבית אחד משיר־לגלוג זה נדע , כי כבר כתב אז ספרים ושירים , וכה יאמר :

לְפָנִים בִּנְעוּרִים,הֲכִינוֹתִי שִׁירִים, בְּצַוַּאר הָעִבְרִים, נָתַתִּים כַּעֲנָקִים .

בְּכָל מָקוֹם גַּרְתִּי , סְפָרִים חִבַּרְתִּי, וְסוֹדוֹת בֵּאַרְתִּי , וְכִרְאִי מוּצָקִים .

בכל אופן היה מקידם בסאלירנו ואחרי כן במאנטובה , כי בספרו „הצחות" שחבר במאנטובה כבר הוא מזכיר את שיר־הלגלוג „נדוד הסיר אוני" (בהוצאת ליפמאנן דף י' עמוד א')

ג) בסוף שנת תתק"ה = 1045 נמצאהו במאנטובה (באיטליה הצפונית . ועיין למעלה בציון זה בסעיף הקודם בפנים ובהערה . שפ"ר) ושם חבר את ספרו בחקר הלשון ובקורתה „הצחות" , שכן הוא אומר במקום אחר (בספר שפה ברורה בדקדוק) „ובעיר מאנטובה חברתי ספר „הצחות" . ובסוף השיר הוא מזמן את השנה , „בתשרי ראש שנת שש נשלמו עם תשע מאות וארבעה אלפים" = תשרי תתק"ו . — בשירת הפתיחה מרמז שכבר הגיע אז לשנות זקנה ויאמר :

ואברהם זקן — — כעוף נודד מקן .

יש לשער כי במאנטובה חבר גם כן ספרו הקטן „כלי הנחושת" על מלאכת ההשתמשות בהאצטרלב . אך הספר הזה חזר ויסדו במהדורא תנינא , כאשר כן עשה לרבים מספריו (אהל יוסף על בראשית פרשה ל"ג , כ"ט) . בהספר הזה מבטיח לחבר עוד ספרים בחכמת התכונה .

ד) בהשנים תתק"ז־תתק"ח חבר את ספריו על האיצטגנינות — (האסטרולוגיה) ; ומהם אחד שנקרא בשם „העולם" נושא עליו זמן השנה לאמר „ואם תרצה לדעת זאת השנה שהיא שנת תתק"ח וכו" בכלל שמנה המה ספריו על הידיעה המוטעת הזאת , אשר שגה בה ושם בה כל מעיניו בעת ההיא — כל הספרים האלה הם בעלי תכנית אחת וצביון אחד ; ובכל אחר מהם הוא מזכיר ומביא את ספריו האחרים בהנושא הזה , כי העיר בספר זה או זה על שאלה זאת וזאת — כל ספריו באסטרולוגיה המה עוד בכתב־יד בכמה ביבליותיקיות ושמותיהם :

א) „ראשית־חכמה" או „משפטי המזלות" ; ב) „טעמים" ; ג) ספר „המזלות" ;

---

1) ויש עוד לשער , שכאשר השתמשו שני חכמים אלה בכתר אחד — הרבנות בסאלירנו , היו קנאה ותחרות ביניהם כמנהגו של עולם , והראב"ע בחפצו לחתות גחלים על ראש האחד איש ריבו (הר"ר יצחק בן מלכי צדק) אמר לעורר עליו קנאת חברו ר' שלמה , הכל כמנהג העולם לפנים והיום . שפ"ר .

2) עיין כרם חמד חלק ד' צד 132 בנאמרו של הגאון שי"ר בהערה . שפ"ר .

ד) ספר „המבחרים" ; ה) ספר „העולם" ; ו) ספר „השאלות למשאלה" ; ז) ספר „למשאלה בקדרות הלבנה" ; ח) ספר „המאורות". — (הודות להחכם יעללינעק השגתי הספרים לעיין בהם). במקצת הביבליותיקיות יש לכל הספרים האלה שם אחד כללי: „חוקות השמים" או ספר „איצטגנינות" (עיין אָריענט ליטעראטורבלאט 1847 מעמוד 470 והלאה, ורשימת מיכאל עמוד 317). — באיזה מקום חבר הספרים האלה, ובאיזה מקום התגורר — יש לברר מהדברים שנבאר להלן.

ה) בהשנים תתקי"ב־י"ג = 1152-3 כלה את פירושו לספר שמות (וכנראה גם לספר בראשית), כי בכמה פירושי הראב"ע בכתבי־יד, ובדפוס בהוצאה ראשונה בנאפולי בשנת רנ"ח נמצא שיר קטן עם החרוז: ספר ואלה שמות חבור לאברהם נשלם שנת תתקי"ג יקר כמו שהם. (מהדברים שנדבר להלן נוכיח, כי הנוסחא הזאת היא הנכונה, וכי לא נכונה היא הגהת אחדים— תתקי"ז תחת תתקי"ג). בגשתו לחבר את פירושו על התורה היה אז כבר בן ששים וארבע שנים, ואז קם ונתרפא מחליו הכבד — ובחלותו, וידר נדר לחבר את הפירוש על התורה לכבוד איש חסדו, אשר סעד אותו על ערש דוי — ר' מ ש ה בן מ א י ר, כאשר יאמר בשירתו שנמצאה לפני עקזעמפלארים אחדים בכ"י מפירושו על התורה, ונדפסה גם בגנזי אוקספורד במבוא עמוד XVI לאמר:

לאברהם בנו מאיר יצוה עז...
עזרוהו עד הלום, ומספר שני חייו שמונה על שמונה;
בזקנותו מכרוהו עוניו ביד מכה חדשה גם ישנה;
ורב משה בנו מאיר סמכו ושב גוו ככפה רעננה;
ונדרתי לאל נדר בחליי לבאר דת סיני בהר נתונה.

הדברים האלה פותחים לנו פתח־ידיעה להגביל שנת הולדתו. הננו רואים מזה כי בשנת ששים וארבעה לשנות חייו נגש אל מלאכת פירוש התורה וספר שמות כלה בשנות — תתקי"ב־ג, — בדעתנו (על פי הדברים שנביא להלן) איך היה הראב"ע מהיר וחרוץ מאד במלאכתו הספרותית לחבר ספרים נכבדים במשך זמן קצר, יש לשער שמההתחלה עד ההשלמה לא עבר זמן יותר משנה אחת. — אחרי פתרון שאלת הזמן ראוי לברר גם שאלת המקום: באיזו עיר ומדינה חבר את פירושו על התורה? בספר שמות (פרשה י"ב פסוק ב') הוא בעצמו מודיע המקום — בדברו על דבר שנויי זמני היום לפי שנויי מעלות הארך על כדור הארץ שבין ירושלים ועיר מגורו— אך ישנם חלופי גירסאות בזה בין ספרי כתבי־יד אשר בהביבליותיקיות וההוצאות בדפוס השונות, בהוצאת הדפוס הראשונה נאמר: „כי הנה בין ירושלים ובין העיר הזאת ששמה רודוס יותר משלש שעות", וכן היה לעיני מבארו בעל אהל־יוסף בפתיחתו לספר שמות. בהוצאות הדפוס המאוחרות: נמצא, „ששמה לוקה" (לוכא, לוכה ופתרונה Lucca), וכן נמצא בשני כתבי־יד בהביבליותיקה של הסימינאריום בברסלויא (האחד משנת 1476 = רל"ו והשני חזות אותיותיו מוכחת עליו שהוא עוד עתיק וישן מהראשון). — והנה באיזה אופן נולדו הספקות והסתירות האלה? ונראה לי, כי יש לפתור השאלה הזאת, אם נאמר, כי הראב"ע חבר פירושו על התורה בשתי הערים האלה, בעיר האחת כתב פירושו במהדורא קמא ובהשניה — במהדורא תנינא. ואולי לא כתב הוא כלל שם העיר, כי אם סתם „העיר הזאת", והמלות ששמה רודוס או לוכה, הכניסו אחר כך המעתיקים — למצוא פתרון שלם להשאלה הזאת, עלי להקדים שתי הנחות, אשר אמתתן אוכיח להלן בהמאמר הנוכחי, והן: א) רודוס אינו האי רהודוס אשר על ים התיכון, כי אם העיר Rhodez או Rodez בצרפת הדרומית. ב) כי מהדורא תנינא של פירוש התורה השלים הראב"ע בשנת 1167 = תתקכ"ז. אחרי קבלת שתי ההנחות האלה יש לברר השאלה: אם היה לראשונה באיטליה או בצרפת הדרומית? בהעמידנו בזה את השאלה הזאת כמעט שמצאנו פתרונה. יודעים הננו (כאשר יבואר להלן בסעיף ז') כי משנת תתקט"ו והלאה ברוב הזמנים התגורר בצרפת הדרומית. ואם כן אם השלים את מהדורא תנינא מפירושו על התורה בלוקא אשר באיטליה, אז עלינו לקבל, כי מצרפת הדרומית שב עוד הפעם לאיטליה, דבר שקשה להעלות על הדעת — ובכן השערה קרובה לודאי היא, כי המהדורא קמא חבר בלוקא

שבאיטליה, והגירסא „עיר הזאת ששמה לוקא" היא הנכונה. בספר שמות, כאשר ראינו, יאמר הראב"ע, כי העיר שהוא מתגורר בה היא במרחק שלש שעות = 45 מעלות המירידיאן (על פי חשבון ארבעה מינוטים למעלה אחת. שפ"ר) מירושלים — המרחק הזה בין ירושלים ולוקא אינו מסכים עם המציאות, ובכן טעה בדבר הזה, ול.ן מעריצי הראב"ע שלא אבו להודות, כי טעה, ומה גם כי במקומות אחרים בספריו, הוא מגביל מעלות האורך והרוחב על כדור הארץ בדיוק, שנו מקום העיר לרודוס — לאמר רהאָדעז — שנמצאת יותר למערב, ורהיקה לפי זה מירושלים כפי השעור האמור למעלה, ועל ידי זה נשתרבבה הטעות רודוס במקום לוקא. בזה מתישבים כל הסתירות של ר' יוסף הספרדי (באהל יוסף לבראשית ל"ג ובמבוא לשמות) ולא נצטרך לישוביו. ובכן יש לקבל, כי התגורר הראב"ע באיטליה לכל הפחות משנות תת"ק עד תתקט"ו. בלוקא חבר עוד „לוחות התכונה" ושם אמר, כי לוקא נמצא במעלות האורך על מעלה רביעית מקצה המערב, כמו שיאמר בעל אהל־יוסף: „בלוחותיו שחבר בלוקא בעיר לומבארדיה אמר, כי אורך לוקא היא מרחקה מן המערב לד' מעלות". ודבריו אלה לא נכונו כלל כידוע.

ו) גם מהאמור להלן יצא לנו, כי היה הראב"ע בלוקא. ר' יוסף טוב־עלם הספרדי, מעיד כי „בסוף ספר ישעיה אמר (הראב"ע) כי היה בלכה (לוקא Lucca) שנת ד. תתק"ה לעולם" (בספרו „צפנת־פענח" בכ"י ואשר בעל „אהל יוסף" עשה הקיצור ממנו; ושם חסר גם כן שם העיר). אך הזמן הזה אינו מדויק, כי בישעיה כבר מביא את פירושו על ספר בראשית — ובסוף פרשה מ"א אומר: „וככר פירשתי בספר בראשית כי ברא קרוב גוזר וכו'", שחבר בשנת ד"א תתקי"ג, ולדעת אחרים המנסחים מן תתקי"ג לתתקי"ז הבר פירוש התורה עוד בזמן מאוחר (עיין למעלה סעיף ה') — ולפי זה לא יוכל היות שחבר פירוש ישעיה בתתק"ה. — אך מצד אחר נדע, כי בחברו את פירושו על ישעיה, עוד לא נתחבר פירושו על תהלים, כי בפרשה ב' פסוק י"ד ובפרשה כ"ו פסוק ד' הוא אומר: „וכאשר אפרש בספר תהלים" — ונדע גם כן כי פירוש תהלים נתחבר בשנת תתקט"ז (כאשר נוכיח להלן), הנה נתחבר פירוש ישעיה לפני השנה הנ"ל ואחרי פירוש בראשית ושמות, ואם כן אחרי שנת תתקי"ג — לפי זה נראה הדבר כי נתחבר פי:וש ישעיה בשנת תתקט"ו, וראוי לקרוא אצל ר' יוסף ספרדי תתקי"ה תחת תתק"ה, ודבריו אלה נאותים יותר להמשך דבריו שם והוכחותיו 1). לפי זה היה הראב"ע בשנות תתקי"ד—תתקט"ו בלוקא. — בלוקא חבר עוד שני ספרי דקדוק הלשון, כאשר יודיע בעצמו (שפה ברורה עמוד ט"ו) „בעבור „שכבר חברתי בדקדוק במדינת רומא ספר „המאזנים" ובעיר לוקא ספר „היסוד" „וספר „שפת יתר". ענינו של הספר הראשון לא נודע לנו, וספר „שפת יתר" נכתב ללמד סנגוריא על רב סעדיה גאון ולהסיר ממנו השגות דונש (אדונים) בן ל.ראט, וחברו לכבוד אחד מתלמידיו ושמו חיים. בדרך אגב נעיר כי לפני שנתחבר ספר „שפת יתר" היה הראב"ע במצרים, כי כן יספר (בסוף הספר) „אמר אברהם זה ספר הרשובות שהשיב ר' אדונים מצאתיו בארץ מצרים 2).

ז) אך בראשית שנת תתקי"ו נפגשהו ברהודיס (Rhodez). פה חבר את פירושו על דניאל, ככתוב בסיום הספר: „במרחשון שנת ארבעה אלפים ותתקי"ו בעיר רודוס"—גם בהתחלת הספר הוא קורא בשם את העיר הזאת, וממשל אחד שהוא מביא נראה שהחל חבר הפירוש בחדש תמוז שנת תתקט"ו, כי כן יאמר: „והמשל בנולד ביום ו' לפני שקיעת השמש בעיר הזאת שהיא רודוס בתקופת תמוז והיום ארוך י"ו שעות". עד הנה היו סוברים שרודוס היא האי Rhodus אשר על ים התיכון (בגבולות אסיה הקטנה) וגם בעל הבאור לפירוש הראב"ע ר' יוסף טוב־עלם ספרדי חשב כזאת. אך אהרן פולד וקירכהיים כוונו אל האמת, כי הכוונה על העיר רודיץ (Rhodez), אשר בפרובינציאה (לאנגורוק)— (עיין אָריענט — ליטעראטורבלאטט 1846 עמוד 666). — מהמלות „שהעיר הזאת שהיא רודוס" וצא, שלא על האי כי אם בעיר רודוס התגורר. מפירושו על דניאל יוצא מפורש, כי

1) החכם שזח"ה (בספר העבור עמוד 12) חולק על ההחלטה הזאת ומקיים הנסחא תתק"ת עיי"ש. ועיין גם כן בהאסיף הששי מאמר הח' בערנפעלד עמוד 8 הערה 2 — ובהערתו הכללית בסוף המאמר. שפ"ר. 2) ונחמדה מאד מליצתו: „ונדבה רוחי אותי להציל דברי הגאון מיד אדונים קשה". שפ"ר.

נתחבר בצרפת הדרומית. בפרשה א׳ פסוק ט״ז הוא אומר: „אפונים אינם אלה הנמצאים בצרפת, כי אלה הם קרים ורעים — והאפונים הם הנמצאים בספרד ומצרים ופרובינציה". ההערה הזאת היא אך למותר אם לא נתחברה בעד יהודי דרום צרפת, כי אם בעד יהודי האי רהודוס. עם זה נראה, כי פירושו על דניאל שלפנינו הוא מהדורא תנינא, כי מפירושו לשמות פרשה ל״ב, פסוק ל״ב, באמרו, „וזה לא נמצא בפירושנו לדניאל" יוצא מזה כי כבר חיבר אז פירוש על דניאל — והיה הפירוש הזה ממהדורא קמא. הנה כי כן בין שנות התקט״ו, תתקט״ז יצא מלוקא שבצפון איטליה לבא לדרום צרפת.

ח) לפני בואו לרודיץ היה עליו לעבור דרך ים ולצאת לאחת הערים היושבות על מבאות ים, ובאמת נראה כי סר לראשונה אל עיר בדרש (Beziers) קריאת העיר הזאת צריכה להיות בדארעש, כי כן הוא בפרובינציאלית Bedar:es ועיין Vaisette בספרו histoire générale de Languedoc III. p. 61. בעיר הזאת חבר ספר „השם", ספר מדבר על דבר צרופי מלות ושמות על דרך הנסתר, וחברו לכבוד שני אנשים חשובים שתמכו בידו, כמו שיאמר בשירת־פתיחתו.

אחר יסוד כל האחרים קרא סודות בסוד השם יסודים,
לאברהם בנו מאיר בקרית בדרש חברו לשני חסידים,
לאברהם בן חיים גביר דוד ויצחק בן יהודה שר יהודים 1).

בהעיר בדרש קדמו את פניו בכבוד גדול ואהבה גלויה, כאשר בדורות שנים אחרי כן יספר במכתבו ר׳ ידעיה בדרשי (בעל בחינות עולם — במכתבו אל הרשב״א): „ואבותינו ספרו לנו שמחת גדולי הארץ חסידים ורבנים לקראתו בעברו אליהם", והנה כאשר בדניאל כבר מזכיר הוא בעצמו את ספר „השם" הנה חבר הספר הנ״ל בחדש תשרי שנת ד״א תתקי״ז = 1156.

ט) תשעה ירחים אחרי שחבר את פירושו על דניאל כלה את פירושו על ספר תהלים, והוא עודנו ברהודיץ אשר בנגב צרפת. זאת נדע מכתב־יד פירוש על תהלים שנמצא באסף ספרי די־רוסי משנת 1510 = ר״ע לאלף הששי, ובסוף הספר נמצאה הכתובת הזאת בלשון רומית לאמר: Ego Abr. filius Meir hispanus exposui librum psalmorum. Absolutus est anno 4916 O. C. Sub dimidium mensis ellul in Urbe Rhodi. לאמר:

אני אברהם בן מאיר הספרדי בארתי ספר התהלים, השלם בשנת ד״א תתקט״ז בחצי חדש אלול בעיר רהודיץ.

י) לא עברו ארבעה ירחים, והוא כבר כלה לפרש את כל ספרי תרי־עשר, כאשר יאמר בחתימת הספר: „פרשתי אני המחבר אברהם בן־עזרא הספרדי בשנת ארבעת אלפים ותשע מאות ושבע עשרה בראש חדש טבת בעיר רודוס" — ובכן יצא לנו מזה כי מימי מרחשון שנת תתקי״ו עד טבת תתקי״ז כתב שלשה ספרים — ספרי פירושיו לדניאל, לתהלים ולתרי־עשר בימים מועטים יותר משנה! — מזה הננו למדים, כי היה הראב״ע מתמיד גדול בעבודתו, וכשרונו הגדול לחכמת הסופרים בענינים מדעיים — מעתה הנני בא לידון על עיקר השאלה: אם פירוש הראב״ע על ספר שמות (ולפי זה גם על ספר בראשית) נתחבר בשנת תתקי״ג או תתקי״ז (כפי שמגיה רפאפורט בצייטשריפט לגייגר חלק רביעי עמוד 273). יען, כי כבר ראינו, שבפירושו על ישעיה (שחבר לא יאוחר משנת תתקט״ו) הוא מביא את פירושו על ספר בראשית, ובפירושו על תהלים הוא מביא גם את פירושו על ספר שמות, והפירוש על תהלים הוא נגמר בשנת תתקי״ו, ובכן אין ספק, כי פירושיו על ספרי בראשית ושמות נתחברו בכל אופן לפני שנת תתקי״ו. המקום בתהלים שמביא פירושו על ספר בראשית הוא במזמור קמ״ט בפסוק „ישמח ישראל בעושיו — לשון רבים, כדרך בועליך עושיך ומלת אלהים, וכבר פירשתי בפרשת בראשית" — עוד יאמר בתהלים במזמור ק״ג פסוק ח׳: „הזכיר משלש עשרה מדות מה שצריך לו על דבר החלואיו,

1) את שני האנשים האלה יזכיר לשבח דון־וידאל שלמה המאירי בהקדמתו לפירושו על אבות (דף 18 עמוד ב׳) ויספר: ומהם הרב הגדול ר׳ יצחק בן מרון הלוי, ונכדו הרב הגדול ר׳ משה ברכי יוסף בן מרון הלוי, והרב ר׳ יצחק בר יאודה, והרב ר׳ אברהם ב״ר חיים.

„כאשר עשה משה בעת תפלתו, כי לא הזכיר רחום וחנון ה׳, ולא נוצר חסד", וכבר פירשתי הטעם במקומן (בפרשה ל"ר שבספר שמות), ובכן מוכח מזה, כי ראוי לקבל הגירסא תתקי"ג, ואז היו „מספר שני חייו שמונה על שמונה".

יא) בימי הקיץ לשנת תתקי"ח נמצאהו באנגליא. לבקשת אחד מעשירי ישראל, נדיב מגין וסועד לראב"ע, חבר את הספר „יסוד מורא", בחקר אמונה, ויחבר הספר הזה במשך ארבעה שבועות (החתימה נמצאה באחד העקזעמפלארים כתב־יד אשר בהביבליותיקה של אפפענהיימער נתפרסם על ידי דוקעס אָריענט ליטטעראטורבלאטט 1850 עמוד 301, גליון 16) ואלה דבריו שם:

„אני אברהם הספרדי הנקרא אבן־עזרא. החלותי לחבר זה הספר (יסוד
„מורא) ולכתבו בעיר לונדרוש באי אנגלטרה בירח תמוז ונשלם בירח אב סוף ד׳ שבועות,
„שנת ארבעת אלפים ותשע מאות ושמונה עשרה לבריאה" (על פי כתב־יד אחר מספר „יסוד־מורא" באספת פי רוססי משנת ה׳ אלפים ע"ד נתחבר בשנה אחת אחרי הזמן הנרשם למעלה). נראה הדבר, כי התגורר בלונדון זמן ידוע לפני זה. כי לפי שיודיע בספר הקטן הזה, כבר הקדים לחבר ספרים אחדים לבקשת הנדיב אוהבו ומגנו, וכה יאמר: „חברתיו לנדיב
„שלמר לפני ספרי שחברתי לו, ומרוב אהבתי אותו הוגעתי נפשי לכתוב לו ספר במצות, כי
„ראיתיו כי הוא איש אמת וירא את ה׳".— בלונדון היה לו גם כן תלמיד ושמו יוסף ממאדוויל (?) (Madeville), כאשר יאמר מבארו בהקדמה לספר שמות לאמר: „בסוף תרי־עשר כתוב: „נשלם
„פירוש תרי־עשר לרבי אברהם בן־עזרא — אני יוסף ממדוויל תלמידו, כתבתיהו והוספתי בו
„פירוש על דבריו כפי ששמעתי מפיו — גם נמצאו קצת פרשיות מפירוש התורה שלו מהנוסחא האחרונה, וכתבתי בהם: „אמר יוסף ממדוויל, שמעתי פירוש אלה הפרשיות בלונדרוש על פה מפי החכם ראב"ע.

יב) בחדש טבת שנת תתקי"ט חבר בהתגוררו באנגליה (וכנראה בלונדון) את ספרו „אגרת השבת". ללמד סנגוריא על קבלת עמנו, שהשבת מתחיל מערב הלילה השייך ליום שמחרתו, ולא מן הבקר שלפני הערב ואלה דבריו:

„ויהי בשנת ארבעת אלפים ותשע עשרה בחצי ליל שבת
„בארבעה עשר יום לחדש טבת, ואני אברהם ספרדי הנקרא אבן־עזרא
„הייתי בעיר אחת מערי האי הנקרא קצה הארץ... ואדור נדר אם
„אתן שנת לעיני אחר צאת יום הקדוש" וכו׳. כי הביאו אל ביתו תלמידים ספרים חדשים שנתפרסמו ברבים, לאמר, כי קדושת השבת מתחלת מיום השביעי לאור הבקר ולא מליל ששי ליום השביעי — ועל דבר חלול ליל השבת נגלתה לו שבת המלכה בכבודה ובעצמה בחלום חזון לילה ותדרוש ממנו, כי יהיה הוא איש־מגן לה, ועומד לימינה וכה דברה לו:

„בְּזִקְנָתְךָ שְׁגָגָה נִמְצְאָה בָךְ — אֲשֶׁר הוּבָאוּ אֱלֵי בֵיתְךָ סְפָרִים,
„וְשָׁם כָּתוּב לְחַלֵּל יוֹם שְׁבִיעִי — וְאֵיךְ תֶּחֱשֶׁה וְלֹא תִדּוֹר נְדָרִים.

„וָאוֹצִיא הַסְּפָרִים חוּצָה אֶל אוֹר הַלְּבָנָה, וְהִנֵּה שָׁם כָּתוּב בְּפֵירוּשׁ, וַיְהִי עֶרֶב וַיְהִי בֹקֶר, וְהוּא כִּי כַּאֲשֶׁר הָיָה בֹקֶר יוֹם שֵׁנִי, אָז עָלָה יוֹם אֶחָד שָׁלֵם, כִּי הַלַּיְלָה הוֹלֵךְ אַחֲרֵי הַיּוֹם.

דבר הלמד מעצמו הוא, כי התחמץ לב הראב"ע על הרעה הכופרת בהקבלה ובכל דרכי המצות שאחזו בהם כל ישראל עד הנה, ולבטל הדעה הזאת, כתב אגרתו — „אגרת השבת". והדבר אשר יעורר פלא, הוא כי הדעה הזאת (בפשוטו של מקרא „ויהי ערב ויהי בקר". שפ"ר) מצאה לה גואל ומחזיק בה, את רבנו שמואל בן מאיר (הרשב"ם) כמו שיוצא לנו מפירושו על התורה לסדר בראשית (פיסקאות ממנו בכרם חמד חלק ז׳ עמוד י"א) לאמר: „ויהי
„ערב: אין כתיב כאן ויהי לילה ויהי יום, אלא ויהי ערב — שהעריב יום ראשון ושוקע אור האור,
„ויהי בקר בוקרו של לילה שעלה עמוד השחר, הרי הושלם יום א׳ מן הששה ימים שאמר ולחשך
„קרא לילה: לעולם אור תחלה ואחר כך חשך". איזו דברים במבוא לספר „אגרת השבת לא יובנו רק אם נניח, כי הראב"ע שם את תוכחתו ביחוד נגד פירוש הרשב"ם על התורה — הוא ישים דבר בפי ציר השבת לאמר: „ויען ויאמר אלי ציר השבת, הגד הוגד לת

„(לשבת המלכה) את אשר הביאו תלמידיך אתמול אל ביתך ספרים „פירושי התורה", „ושם כתוב לחלל את ליל השבת, ואתה תאזור מתניך בעבור כבוד השבת, להלחם מלחמת „התורה עם אויבי השבת ולא תשא פני איש" ארבעת המלות האחרונות באותיות מפוזרות מדברות מפורש, כי נכונו הדברים נגד איש גדול ונכבד בעמו (עַל זה במקצת הדברים העירני החכם פ. מ. היילפערן, שמת באמעריקה הצפונית) [יליד ותושב העיר טומאשאָוו במדינת פולניא. שפ"ר]. — להשערה הזאת יש מקום רק אם נחליט כי הרשב"ם כבר חבר את פירושו על התורה בשנת תתקי"ח — יען כי בפירוש יאמר הראב"ע „הביאו תלמידיך" אתמול (ערב שבת — י"ג טבת תתקי"ט) — ובכן בימי מסע הראב"ע בצרפת הדרומית, ובדרכו לאנגליה עוד לא ראה את הפירוש הזה. — אך אי אפשר להעלים עין גם מזה, כי הראב"ע בפירושו על ספר שמות (שלכל הדעות נתחבר לפני תתקי"ח) בפרשת יתרו (קאפיטל ט"ז פסוק כ"ה בעשרת הדברות) כבר יביא זאת הדעה המשובשת וילחם בה לאמר: „רבים חסרי אמונה השתבשו בעבור „זה הפסוק ואמרו כי חייב אדם לשמור יום השבת והלילה (שאחריו) ופרשו ויהי „ערב וכו' כרצונם — כי יום הראשון לא השלים עד בקר יום שני. ולא דברו נכונה" וכו', ושם מביא הוכחות לסתור הדעה הזאת, אותן ההוכחות בעצמן שבספר „אגרת השבת". הדברים האלה אי אפשר שיהיו מהגהת אחד מתלמידיו. אם על דרכו מצרפת הדרומית לאנגליה, או בשובו לאנגליה נודעו רבנו תם והראב"ע איש אל רעהו, ואחרי כן באו בכתובים כיוצא לנו מן השירים שכתבו איש לכבוד רעהו, ומובאים בספר עמר השכחה לגבישון.

יג) רוח ר' אברהם אבן־עזרא, השואפת תמיד לתמורות וחליפות, לא נתנה אותו לשבת ימים רבים באנגליא, וביום השבת י"ג מרחשון שנת תתקכ"א כבר נמצאהו שנית בצרפת הדרומית בנרבונה, והנהו הוא עוסק באצטגנינות, וחוזה במזל ילד אחד (באסף ספריו באסטרולוגיאה בדפוס בספר „שתי המאורות" עמוד ד') ויאמר:

„נולד המברך בחלק הראשון מן השעה הראשונה ביום שבת י"ג יום „לירח מרחשון שנת ארבעת אלפים ותשע מאות ועשרים ואחת „לבריאת עולם, והוא יום ט"ו לחדש הראשון שנת אלף וארבע מאות ושבעים „ושנים לחשבון אלכסנדר, והוא מנין שטרות — והכוכב הזורח ושאר המזלות „הי"ב — — — הכל מתוקן לעת הנזכר על פי מדת נרבונא ורחבה" וכו'

גם תקן בנרבונא לוחות התכונה, כמו שיעיד על זה ר' יוסף ספרדי (אהל יוסף בראשית, ל"ב • ל"ב) „ובספר „הלוחות" שחבר על עיר נרבונא, שהיא במלכות פרובינציאה אמר כי אורך ירושלים „ס"ה מעלות". ואולי הכונה היא על „לוחות התכונה" לאלבאטיני, אשר נעתקו בשנת 1160 = תתק"כ־כ"א. (עיין די־רוססי Dizionario Storico I. p. 64).

יד) משנת תתקכ"א עד שנת מותו — לא נדע עקבות פעולותיו. בשנות חייו האחרונות גמר חבור שני ספרים, שמהם גם כן נוכל לברר המקומות שהתגורר בהם. בשני כתבי־יד בהביבליותיקה של האפיפיור בוואתיקאן (נומר 39, עם נומר 240) נמצא בסוף פירושו על התורה שיר לסיום הספר (נדפס ברשימת ספרים עבריים אשר בהביבליותיקה הווינית לקראפט ושטערן, ובשפת־יתר שהו"ל ה' ליפמאנן במבוא עמוד 22).

ועזרני להתחכם בדתך, ואדעם יהיו על פי סדורים.
כמו עד כה עזרתני בטובך לפרש עוד פשט כל הספרים.
והשלמתיו בארבעת אלפים תשע מאות ועוד שבע ועשרים.
שנת ששי(ת) למחזור ר"ם ברומי שנת רצון, שנת תפקוד אסורים.
ביום ששי ביום טובה ושמחה לישראל קדושים גם טהורים 1).

יום החדש אינו יוצא מפורש מהשיר הזה, וזה יום טובה ושמחה לא נדע מה טיבו, אולי הוא אחד מימי החנוכה, כי ביום הפורים בשנה זאת כבר הלך לעולמו. אולם כשם ששנת

1) על דבר הסתירה מניה וביה בין מספר השנה ליצירה ושנת המחזור, עיין להלן בדברי הרב המחבר בסעיף זה, שפ"ר.

השלמת החבור ברור ומפורש, כן לא נדע עד מה ממקום התגוררו בימים ההם. על פי המלות יש לשפוט כי בשנת מותו היה הראב"ע ברומא. על פי ספר כתב־יד אצל די־רוססי משנת ה' אלפים רע"ג, השלים אבן־עזרא גם את ספרו „שפה ברורה" ברומא, בשנה הנ"ל. אך מתוכן הספר „שפה ברורה" מוכח שלא נתחבר ברומא, כי בו (בהוצאת ווינא עמוד 16) נאמר: „וישמע אחד מן התלמידים, ובקש ממנו לחבר לו ספר וכו' ויקשה בעיניו לשאול, בעבור „שכבר חברתי בדקדוק במדינת רומה ספר „המאזנים" ובעיר לוקא ספר „היסוד" וכו', ולו נכתבו „הדברים ברומא, היה הראב"ע כותב „בעבור שחברתי ספר ה„מאזנים" במדינה הזאת שהיא רומא". גם ממה שיאמר בספר הזה: „כדרך ר' שלמה (רש"י) שפירש התנ"ך על פי דרש, והוא „חושב כי הוא על דרך פשט, וחכמי דורנו יתהללו באלה הספרים". — קשה להאמין כי בששים שנה אחרי מות רש"י כבר היו פירושיו מתפשטים ורצויים לעם גם באיטליה, ויותר נוח לאמר, כי הדבור בזה הוא על דבר דרום צרפת — ועל כן יש לאמר, כי המלה ב„רומי" היא טעות די רוססי או אחד המעתיקים. הזמן „למחזור ר"ם הוא בודאי בטעות, כאשר כבר העירו על זה הר"ר ליפ־מאנן ועדעלמאנן וצ"ל ר"ס — אך אז נפסיד את הלשון הנופל על הלשון „ר"ם ברומי", וכדי לצאת גם ידי החובה הזאת נאמר „ר"ס ברודוס" — אך המעתיק טעה בין מ"ם סתומה לס מ"ך, ויכתוב ר"ס, והיה מחזר למצוא הלשון נופל על לשון ויכתוב „ר"מ ברומי". וכן הוא הדבר עם ספרו הקטן „סודות התורה" — אשר לדברי ברטולוצצי נתחבר גם הוא בשנת תתקכ"ז — וגם כן ברומא. (עיין וואָלף Bibliotheca I. p. 47. III. p. 75. ודי־רוססי Diziona-rio Storico).

פירוש התורה שנשלם בשנת תתקכ"ז היא נוסחא שניה או מהדורא תנינא. ועתה יצא לאור מהנוסחא הזאת חלק מפירוש על שמות (פראג 1840). הנוסחא השניה שונה מהראשונה בקיצורה ובהשמטת כל הערות נכללים בדקדוק הלשון, אחרי כי אז כבר פרסם את למודיו בדקדוק בספרים שחבר, ולא מצא צורך להכפיל הדברים בפירוש התורה — לא כן הנוסחא הראשונה שנכתבה עוד לפני פרסמו רבים מספריו בדקדוק. רפאפורט העיר בצדק (גייגר'ס צייטשריפט חלק ד' מעמוד 1269 והלאה), כי בפירוש ספר בראשית הנוסחא המצויה בידינו היא גם כן ממהדורא תנינא ומצוינת בקיצורה מפירושו ביתר ספרי התורה, והפירוש הרחב ושפת יתר על ספר בראשית הנמצא בהביבליותיקה מיכאל (קאטאלאג נומר 316) היא בלי ספק מהנוסחא הראשונה. אם הנוסחא שבידינו בפירוש ספר בראשית היא ממהדורא תנינא הנה לא נתחברה בלוקא, ובכלל לא היה אז הראב"ע באיטליה, ומה שמצינו בבראשית ל"ב: „זאת המדינה שחברתי בה זה הפירוש ושמה לוקא" — בלי ספק נכנס מהנוסחא הראשונה על ידי אחד המעתיקים.

טו) אם השלים הראב"ע בשנת תתקכ"ז שני ספריו: — הנוסחא השניה של פירוש התורה, וספר „שפה ברורה" — הנה — כה יחשבו רושמי קורות העתים — לא מת באותה השנה, כי אם בשנת תתקכ"ח (וכן יאמר ר' יצחק הישראלי ביסוד עולם, ור' אברהם זכותא ביוחסין, המספר תתק"ח שנמצא בהאחרון הוא לבטח טעות סופר או הדפוס שנשמטה האות כ' ולא יותר), — אך יש לנו מקור נאמן לדעת שנת מות הראב"ע — והיא כתבת קטנה שנמצאה בין ספרי הראב"ע בכ"י בכמה ביבליותיקות לאמר:

„וביום שני בר"ח אדר ראשון שנת ד' תתקכ"ז נפטר אבן־עזרא והוא בן ע"ה, „וכתב סימן לעצמו בשנת (צ"ל בשעת) פטירתו כתב־ידו: ואברהם בן חמש „ושבעים בצאתו מחרון אף". הכתבת התולדית הזאת ראויה לסמוך עליה, כי נמצאת היא בהספר כתב־יד בהביבליותיקה בווינא, והערה מדוקדקת כזאת שנרשמו בה בדיוק יום השנה והחדש ושנות חייו, יש להבקורת לסמוך עליה. — גם ר' אברהם זכותא בעל־היוחסין ידע הכתבת הזאת, ועל פיה יכתוב:

„נפטר אבן־עזרא ר"ח אדר יום ב' ע"ה שנה". ומה שישיב עדעלמאנן אינו נכבד כלל, אחרי כי יודעים הננו שבאמת היה ב' דר"ח אדר ראשון תתקכ"ז ביום ב'. נשאר לנו לברר מקום מותו. בעל־היוחסין יאמר כי נפטר בקאלאהורא אשר בצפון ספרד; כי השמועה שמת בארץ הקדושה ונקבר על יד ר' יהודה הלוי היא לבטח הגדה שאין לה על מה שתסמוך. והשערה

קרובה היא כי במסעו בצרפת הדרומית לשוב לארץ מולדתו ספרד, הקדימהו המות בהגיעו לגבולות צפון הארץ הזאת.

טז) נשאר לנו לברר רק דבר אחד, בדבר מות הראב"ע בשנת שבעים וחמש לימי חייו. והמקרא שקרא על עצמו: „ואברהם בן ע"ה" וכו'. ההערה הזאת היא נכבדה רק אם נצמצם לראשונה שנת הולדת הראב"ע. מהאמור למעלה בסעיף ה', נדע כי השלים את פירוש ספר שמות (נוסחא ראשונה) בשנת תתקי"ב—תתקי"ג = 1153, וכי היה אז בן ס"ד שנים (שמונה על שמונה). — שני הזמנים האלה הם ברורים ואין לפקפק בהם. נניח, כי בחבור הפירוש על בראשית ועל שמות עסק שנה שלמה, ואם כן אם בכלותו את ספר שמות עמד בשנת תתקי"ג — הנה בגשתו אל המלאכה עמד בשנת תתקי"ב, ואז עברו עליו ס"ד שנים ונולד בשנת תתמ"ח-תתמ"ט = 1088. זה מתאמת גם כן מדבריו בספר ה„צחות" שחבר בשנת תתק"ה, ושם קורא את עצמו „זקן", כי כבר היה אז קרוב לששים. גם בשיר ההתול „נדוד הסיר אוני" הוא אומר „לפנים בנעורים", וזה מורה, כי בכתבו הדברים האלה כבר עמד בימי הזקנה. ואם נולד בשנת תתמ"ח או לכל היותר תתמ"ז, היה במותו בן ע"ח או ע"ט שנים, ואולי היה כתוב „ואברהם בן שבעים ושמונה או שבעים ותשע" — אך המעתיקים המאוחרים, ברצותם לחדד חדודו של הראב"ע שיהיה דומה מכל וכל ללשון הפסוק מצאו נוח להם לכתוב: „ואברהם בן שבעים וחמש" וכו', כמו שנמצא במקרא (בראשית י"ב, ד').

יז) הננו לפרוט בזה תוצאות חקירותינו בסדר זמני המאורעות בחיי הראב"ע:

א) תתמ"ז-תתמ"ח = 1087-8 נולד הראב"ע.

ב) תת"ק = 1140 בא לרומא. חבר פירוש על חמש מגלות, על איוב, וספר „המאזנים".

ג) בין תת"ק — תתק"ה = 1140—1145 — היה בסאלירנו — חבר שיר ההתול „נדוד הסיר אוני".

ד) תתק"ה = 1145, הראב"ע במאנטובה — חבר ספר „האצטרלוב" ו„ספר הצחות".

ה) תתק"ח = 1148 — חבר ספריו באצטגנינות, התגורר באיטליה, שמות מקומות שבתו — לא נודעו.

ו) תתקי"ב-י"ג = 1152—3 — היה בלוקא; חבר פירושו על בראשית ועל שמות (מהדורא קמא).

ז) תתקט"ו = 1155 — בלוקא, חבר פירושו על ישעיה.

ח) תתקט"ו-ט"ז = 1155—56 — בבדרש, חבר ספר „השם".

ט) תתקט"ז-תתקי"ז = 1156—57 — התגורר ברהודיץ; חבר פירוש על תהלים, דניאל ותרי-עשר:

י) תתקי"ח = 1158 — התגורר בלונדון, חבר: „יסוד מורא", „אגרת השבת".

יא) תתק"ך = 1160 — התגורר בנרבונה; חבר שם „לוחות התמונה".

יב) תתקכ"ו = 1166 — היה עוד הפעם ברהודיץ, שב וחבר פירושו על התורה במהדורא תנינא (בשיטה קצרה), חבר ספר „שפה ברורה".

יג) שנת תתקכ"ז = 1167 — מת רבי אברהם בן מאיר אבן-עזרא.

יח) עד הנה לוינו את הראב"ע על דרכו בימי נדודיו מן שנת תת"ק עד שנת תתקכ"ז — שנת מותו. — השאלה שעלינו לפתרה עתה היא. מתי יצא מארץ מולדתו ספרד ומה שם הארצות אשר התגורר שם מלבד איטליה, צרפת ואנגליה? גייגר מוכיח מהערה אחת, כי בשנת תתצ"ט עוד היה בספרד (Divan Abul-Hasan 129. f.). אך מתי היה באפריקה, מצרים, ארץ ישראל ושאר ארצות? השאלה הזאת עוד לא נתבררה כהלכתה. המקור שממנו שאב גייגר אינו מוכיח כלל דברי גייגער — וממנו יש להוציא הנחות אחרות. — המקור יספר: ר' דוד בן יוסף מנרבונה שאל את אבן-עזרא בספרד לבאר לו סבת החלוף בימים רבים שבין פסח של ישראל וחג פסחם של הנוצרים בשנת תתצ"ט = 1139 — במשך ארבעה שבועות. מזה הוציא גייגער כי השאלה היתה אחרי שנת 1139, וכי היה אז הראב"ע בספרד. ההנחה השניה היא אמת, אך בדבר ההנחה הראשונה הנה מנוסחת הדברים יצא מפורש, כי השאלה היתה לפני

שנת תתצ"ט = 1139. נראה נא לראשונה תשובת הראב"ע: „התשובה על השנית בשנת י"ז „למחזור רצ"ח היא שנת ד"א תתצ"ט תהיה תקופת שמואל באחרית מועד הפסח גם כן בשנת „חמש למחזור" (שתי המאורות עמוד 1) — לפי זה עוד לא היתה, אך תהיה תקופת שמואל וכו' באחרית הפסח תתצ"ט — והשאלה היתה על העתיד להיות ולא על מה שנהיה. וכבן תחת נוסחת השאלה: „מדוע היה בין חג הפסח שלנו ובין מועד של ערלים בשנת שש עשרה למחזור המולדות קרוב מארבעה שבועות ימים", יש לגרוס — מדוע יהיה וכו' — ובכן אפשר שהיתה השאלה כמה שנים קודם שנת תתצ"ט — ועבר זמן לא מעט מן צאתו מספרד עד בואו לרומא ובאותו הזמן עשה מסעיו, ועבר דרך הארצות אשר יזכיר בספריו.

יט) כי התגורר הראב"ע באפריקה, יספר לנו אחד מתלמידיו ר' שלמה פרחון (במבוא עמוד 4) לאמר „.. וכשבאו ר' יהודה הלוי ז"ל ור' אברהם בן עזרא ש"ץ לאפריקי". גם נדע שהיה במצרים (עיין למעלה סעיף ו') כמו שיספר בספרו „שפת יתר": „אמר אברהם זה ספר התשובות שהשיב ר' אדונים מצאתיו בארץ מצרים". גם כי היה בארץ ישראל יספר לנו הוא בעצמו ויאמר: „ראיתי ספרים שבדקום חכמי טבריה ונשבעין חמשה עשר מזקניה, ששלש פעמים הסתכלו „כל מלה וכל נקודה, והיה כתוב יו"ד במלת תיעשה, ולא מצאתי ככה בספרי ספרד וצרפת ומעבר לים". את ירושלים לא ראה, כי יטעה לפעמים טעות גדולה בדברו על מסבי ירושלים — שלא היתה כזאת לו ראה את העיר בעיניו. דבר שהתפלא על זה גם מפרשו ר' יוסף טוב־עלם הספרדי, ויתחזר להצדיקהו ולמצוא לו זכות ויאמר: „ואמר (הראב"ע) כי גיחון קרוב מארץ ישראל „ואף אמר בפירוש על ספר „תהלות" כי הר ציון לצפון ירושלים וכו', מזה נראה כי ר' אברהם לא „בא לארץ ישראל רק אחר שחבר פירוש התורה וכו', וזה לאות שלא ראה ירושלים וכו'..." (אהל יוסף בראשית סימן קי"ט וספר ויקרא ט"ז; צפנת פענח בכ"י דף י"ז שורה 119). אך באמת לא כן הדבר, כי פירוש בראשית הוא ממהדורא תנינא, וזה היה סמוך למותו — ולפי זה עד העת ההיא (סמוך למותו) לא ראה את ירושלים. — נראה הדבר כי היה גם בבבל. זה נראה מדבריו (בפירושו על שמות כ"ה, י"ח): „אל תתמה בעבור שלא נהגו אנשי אלה המקומות (באיטליה) „לאכול גדי עזים, כי כל הרופאים מודים, כי אין בשר כמוהם. — וכן אוכלים בספרד ובאפריקא, „וארץ ישראל ופרס ובבל. בספר שמות (ט"ז, ג') יספר כי ראה את המן יורד מן השמים בחדש „האביב, ושם הארץ אלנציר, ובכ"י אשר בהביבליתיוקה בבית־מדרש הרבנים בברסלוי נמצא שם הארץ אשור — אם כן היה גם כן באשור ופרס. בנו יצחק (שהמיר דתו בדת ישמעאל)*) חבר שיר־תהלה בבגדד בשנת תתק"ג על הרופא חיבאת־אלה בן מלכה (נדפס בכוכבי יצחק בווינא 1858 עמוד 23, ובבמלומענלעזע לגראֶטץ עמוד 125, ונמצאו שם חרוזים אלה:

אני יצחק בן אברהם כתבתיו, אשר בספר ספרד הוא גמריו.
בנו מאיר בנו עזרא יקרא, אשר מרד אלי בבל אשוריו.
שנת אתנ"ד כתבהו בסיון בעיר בגראד וסיים מאמריו.

שנת אתנ"ד לשטרות היא ד. תתק"ג — ואם, כאשר יש לשער, לוה בנו אותו על נסיעותיו, הנה היתה הנסיעה הזאת בשנת תתק"ג, ועיף ויגע סר וזעף ממסעו בארצות הקדם, „ירד לרומי בנפש נבהלת", ושם מצא לו מנוחה כמעט. — הדברים האלה רמוזים בדברי שירתו: „ובאה לו צרה כמבכירה עדי בא אל רומא" 1). בשיר ההתול, אשר כבר הוכחנו שנתחבר בין ימי התגוררו ברומא — ושבתו במאנטובה, כבר הוא מתאונן על נדודיו ויאמר: „נדוד הסיר אוני ונבהל רעיוני" וכו', ובכן לא נשגה אם נניח, כי ימי מסעותיו לארצות הקדם נופלים בין שנת תתצ"ח — תת"ק, ואז היה קרוב לחמשים — עד העת ההיא לא חבר עוד ספר נכבד — כי ספריו שבהם עשה לו שם־עולם, חבר באיטליה, ונגב צרפת, בהיותו קרוב לשנות הזקנה. ואם יאמר „לפנים בנעורים, הכינותי שירים, בצואר העברים נתתים

---

1) הרב המחבר סותם פה את דבריו, ויש להרחיב הבאור בזה, שכונת הראב"ע במלות: „ובאה לו צרה כמבכירה" לאמר בנו הבכור—דברים הרומזים על צרה פתאומית, והיא המרת דת של בנו בכורו, וזוהי „צרה כמבכירה", ואם נקבל ההשערה הזאת, ויהיה מזה סיוע לדברי הרב המחבר, כי נסיעתו לארצות הקדם היתה לפני בואו לרומא. שפ"ר. *) ע' תולדות הראב"ע להחכם ר"ר כהנא.

בענקים, ואולי כונתו היא, שחבר ספרים קטנים בימי נעוריו, והמה אלה שאין בהם לא מקום ולא זמן החבור, להוציאם מכלל ספריו הנכבדים בדקדוק ובינה במקרא שחבר אחרי כן.

כ) בחכמת המספרים והשעורים על פי דרך הסוד 1) חבר הראב״ע מחברת קטנה (Opusculum) בשם „ספר האחד וספר המספר״. (כתב־יד בהרבה ביבליותיקיות ונדפס בישרון לקאָבאַק ח״א עמוד ג׳) — וראשיתו: „ספר וכו׳ אשר חבר בנו מאיר קטן שנים וחכם בתבונה (עיין קאטאלאג מיכאל׳ס עמוד 317). גם יזכיר את ספר „האחד״ בספרו „השם״. הספר הזה, כנראה הוא אחד עם ספר „התשברת״ — להבדיל יש בין הספר הזה ובין הספר „יסוד מספר״ על דבר כללי הדקדוק במלות המספר ונטיותיהן (נמצא בהרבה ביבל׳תיוקיות).

שנים עשר ספרים ויותר מיוחסים להראב״ע, ויש ספק

בדבר, אם ממנו יצאו. שמות הספרים המוטלים בספק המה:

א) ערוגת המזמה ופרדס החכמה. ב) שער השמים. ג) חי בן מקיץ. ד) ספר העצמים. ה) פירוש על עשרת הדברות. ו) טוב־שם. ז) סוד תמונת אותיות. ח) בית מדות. ט) ספר ההגיון. — כלם הם בפילוסופיה, או על פי דרך הסוד. י) שער העצות ומשפטי השעות באיצטגנינות. יא) ספר העבור — בחשבון העברונות. יב) הנסיונות. יג) ספר הרפואה להראב״ע.

שלשה ספרים הראשונים (א. ב. נדפסו בכרם חמר חלק ד׳ ובבתולת בת־יהודה, וג׳ יצא לאור פעמים אחרות בפני עצמו) המה לבטח לא יצאו מידי הראב״ע. ועלבונה של חכמת המסכן הוא ליחס לו ספרים כאלה שאין בהם כל ריח חכמה והגיון ישר, ותוכן הספרים האלה מתנגד לשיטתו של הראב״ע ודעותיו העקריות, כאשר כבר העירו על זה החכמים שד״ל ושניאור זק״ש (בתולת בת-יהודה XI, XIV. וכרם חמר חלק ח׳ עמוד 88). לחרוץ משפט על הספרים האחרים, אם הם באמת מהראב״ע, או מיוחסים לו בטעות, לא נוכל רק אחרי בקורת אשר תֵּעָשֶׂה על פי תבנית כתבי היד וחזותם וצורתם למראה עין 2).

---

1) עיין בזה הערתי הסמוכה. שפ״ר.

אמר שפ״ר: החקירה על דבר סדר הזמנים לחבורי אבן־עזרא אינה רק דבר חפץ למעיינים מחטטי ספרים ומתאבקים באבק סופרים, כאשר ידמו קוראים בעלי־השקפה שטחית, כ״א הלכה גדולה ונכבדה לחקר הלך־רוח והתפתחות הדעות המושכלות וההשכלה הלמודית בין כנסיות ישראל בסוף ימי האלף החמישי. ר׳ אברהם אבן־עזרא הוא הענק הגדול, אשר רגליו עומדות על הארץ וראשו מגיע השמימה, הע״ק המעניק גלגל חמה בקומתו — הוא חותם תכנית הבקורת הלמודית. שונה הוא מאד בדרכי מחשבותיו מהרמב״ם, ההשכלה העיונית המפשטת לא תקח את לבו, לא ידבר על אל־אלים, ועל הסבה הראשונה. כלל גדול בידו — „במה שהורשית התבונן״ וכל עסקו הוא בדברים מושגים ומובנים לשכל אנושי — אולם בחקירות הלמודיות (ובכלל זה לא לבד חכמת השעורים, כ״א גם דרכי הלשון ועומק הפשט —) לא ידע משא־פנים, והוא אבי־הבקורת המדעית בישראל — דבר הלמד מעצמו, כי לדעת חקרי־לב גבור החכמה שכמותו, האיש הנפלא, אשר רק אחרי שעברו עליו „שנת חמשים לעצה״ מלאו לבו לחבר ספרים, וכל עבודתו הספרותית המתפשטת ומסתעפת לסעיפים וענפים שונים החל וכלה אחרי שעברו עליו רוב שנותיו (כי בהיותו מי־הנערות והשחרות היה אומר רק — דברי זמר, כמו שיאמר „לפנים בנעורים, הכינותי שירים וכו׳), לדעת הדבר חזה נכבד לנו לדעת סדר זמנים בחבוריו, ואז נוכל בהשערה לדעת חקרי לבו והלך נפשו ודרכי מחשבותיו.

והנה במקצוע זה אחרי שהוציא הרב המחבר לאור את הספר הזה, נדפס ספר „העבור״ להראב״ע על ידי „מקיצי נרדמים״, מתוך כתב־יד שהעתיק החכם הנעלה שזח״ה — מארי דחיטי בכתבי־יד עתיקים, וגם כתב הערות יקרות להספר הזה ומבוא גדול — המבאר בדברים מועטים מחזיקים את המרובה „תולדות חבורי הראב״ע״, וישנם חלוקי דעות בין החכם הזה ובין מחברנו, ואביאם הנה, והמעיינים ידרשו מעל ספר הנ״ל, כי להביא בזה את דבריו הנכבדים אי אפשר לי בשום אופן.

ציון ט.

רדיפת היהודים ביורק ובבראי Bray =(ברוי״ש בפי בעלי הזכרונות).

ר׳ אפרים מבונא, שכתב מגלת־הצרות מימות מסע־הצלב השני עד שנת תתקנ״ו (בהוספה לספר „עמק־הבכא״ בת״א מאת וויענער, ליפסיא 1858), מודיע על דבר הגזרות שנדבר בהן בציון הזה. אך קונטרסו של ר׳ אפרים מבונא כלו משובש, וכל הנוסחא עודנה מחכה להבקורת לצרפה ולבררה, להוציא ממנה מאורעות ומעשים ודאיים בהתולדה. ביחוד דרוש לבקר את הזמנים ולבררם. על דבר הרדיפה ביורק בבריטניה הוא אומר:

„אחר כך בשנת תתקנ״א באו נכרים על עם ה׳ בעיר אברו״ך אשר באנגלטירא בשבת „הגדול ועת הנס נהפך לאונס ועונש, ויברחו אל בית התפלה ויעמוד הר״ר יום־טוב וישחט כס׳ נפשות״.— בן־הדור רושם רשימות הקצרות ווילהעלם מנייבורי (Neubury), המספר בפרטות את דברי הרדיפה הזאת באנגליא, מגביל זמנה של ההרגה ביורק בשנה אחת קודם תתקנ״א — לאמר בש.ת 1190 = תתק״נ, בימים מועטים אחרי שנסע ריכארד לב־האריה לצרפת לעמוד בראש צבא כל המחנות אשר לבעלי הצלב, אשר התכוננו לעלות לארץ ישראל להלחם עם הערביים והסרקינים — יום החדש הוא אחד אצל שני בעלי הרשימות — יום השבת שלפני חג התמר (שבוע שלפני חג התחיה — חג פסחם) (rerum anglicarum historia IV. 10.) (וגם Catuat, (rerum Britanicarum scriptores vetustiores, Lyon 1587.), עוד בן־דור ההוא בעל־הרשימות Radulph de Dicoto, מגביל זמן ההרגה לשנת 1190—תתק״נ, אך ביום 17 אפריל. אם נחזיק בהזמן הנקוב אצל ר׳ אפרים מבונא — שבת הגדול — בהסכם דברי ווילהעלם מנייבורי — שבת שלפני יום הראשון — חג־התמר שלהם — לאמר בחדש מאֶרץ אז נוכל לברר השנה והיום, ויום החדש בדיוק. בשנת תתקנ״א = 1191 לא היה המאורע הזה, כי שבת הגדול היה חל ביום 6 אפריל ולא במאֶרץ ובערב חג התמר להנוצרים — לעומת זה בשנת תתק״נ חל שבת הגדול באמת ביום 17 מאֶרץ ערב חגם כאמור. ולכן ראוי להגיה ברשימת די־דעציטא היום והחדש — בדבר

חלוקי דעות נכבדים בין הרה״מ והחכם שזח״ה המה:

א) הרב המחבר מחליט, כי חבר ספר שמות (נוסחא ראשונה) בשנת תתקי״ג כמו שנמצא כתוב לראשונה, ולדעת שזח״ה (ולפניו שי״ר) חברו בשנת תתקי״ז.

ב) ספר „העולם״ נתחבר לדעת הרה״מ בשנת תתק״ח, ולדעת שזח״ה — בשנת תתק״ב, כאשר בכלל יחליט, כי ספריו באיצטגנינות, כתב גם כן בשתי מהדורות.

ג) לדעת הרה״מ לא חזר לרומי, והחכם שזח״ה מוציא מדבריו, שהנוסחא השניה לפירוש התורה השלים ברומא.

ד) הרה״מ מגיה בשנותיו של הראב״ע — בן ע״ח תחת בן ע״ה, והחכם שזח״ה מקיים הנוסחא בן שבעים וחמש שנה.

עוד נשאר לי להעיר על דברי המחבר (בסעיף כ׳), כי הראב״ע חבר ספר קטן (אָפוסקולום) בחשבון־הסודי (אריטהמעטיש־מיסטיש) —. דבריו אליו אינם מדוקדקים — הדבור הזה נאות רק לאלה בעלי־הגימטריאות, או לאלה המיחסים להמספרים סגולות שאין להן שחר. אך החכם אבן־עזרא חבר ספר „האחד״ וספר „המספר״, וכשמו כן הוא — באור על הסגולות המאטאמאי־טיות של תשעת המספרים היסודיים, או הפשוטים מן „אחד״ עד תשעה בהוצאת המספרים השרשיים, המרובעים והמעוקבים (טהעאָריע דער צאהלען). הספר הקטן בכמותו, ורב מאד באיכותו לחכמי המאתימאטיק — והכולל בתוכו המצאות נפלאות שעמדו עליהם חכמי החשבון בדורנו האחרון, יצא לאור באָדעססה על ידי גאָלדהארט, עם באור גדול ונכבד מאד לבעלי־החכמה הזאת מאת החכם ר׳ שמחה פינסקער, על ידי בנו הדוקטור — בשנת תרכ״ז. החכם פינסקער באר דבר הראב״ע עד מספר ארבעה ועד בכלל, וגאָלדהארט השלים הבאור עד תשעה, ועל ההמצאות המחודדות והנפלאות לחכמי החשבון אשר בספר הזה, העירני ידידי החכם המהנדס הר״ר צבי יפה נ״י.

מספר המומתים על קדוש השם, ישנה סתירה בין די־דעציטא המונה מספרם חכ״ש מאות ור׳ אפרים מבונא לשתי מאות וחמשים.

ידיעת ר׳ אפרים על אדות ההרגה בהעיר Bray יש לברר גם כן על ידי בעל הרשימות Rigord (de gestis Philippi אצל Duchesne V, Bouquet, recueil XVII.). זמן השנה לא נמסר לנו על ידי ר׳ אפרים מבונא, אך היום והחדש נדע ממנו בדיוק, וכה יספר:

„זכור ה׳ מה היה לנו, כי מרעה אל רעה יצאנו, יגענו ולא הונח לנו. כי רצח גוי אחד „רשע בעיר בריי״ש (Bray) אשר בצרפת יהודי אחד, ויבאו קרוביו ויצעקו אל גברת הארץ, והרוצח „היה עבד מלך צרפת, ויתנו לה שוחד לתלות את הרוצח, ויתלוהו ביום הפורים, וישמע מלך „צרפת — הוא מלך הרשע (פיליפי או גוסט) אשר גרשם לפני זה מעל ארמתו... ויבא אל „בריי״ש ויצו לשרוף את היהודים״ — דרוש לנו רק לדעת מספר השנה, וזאת נברר מדברי בעל הרשימות Rigord — הוא מספר, כי הרוזנית (Grafin) מושלת מדינת שאמפאני נתנה רשות ליהודים היושבים בעיר בראי = ברויי״ש, להרוג נוצרי אחד שרצח נפש איש יהודי — ואז נמצא מלך צרפת בס״ט. זערמען (St Germa'n), וימהר להעיר הזאת לעשית בהם שפטים — את זמן המעשה — ההרג הרב שעשה פיליפפ אויגוסט ביהודים — רושם Rigord ביום 19 מאֶרץ 1191 — יום הפורים חל להיות בשנה ההיא ביום 12 מאֶרץ, ובכן שמונה ימים אחרי שתלו היהודים את הרוצח, בא מלך צרפת „ויצו לשרוף את היהודים״ וכו׳, והמאורע היה לפי זה בשנת תתקנ״א = 1191. סבת ההרגה גם כן נמצא בשתי הרשימות האלה, כי היה הרוצח „עבד מלך צרפת״. על דבר מספר ההרוגים, הננו מוצאים מספר מדויק אצל ווילהעלם בריטו Wilhelm Brito;

Quotquot apud Braiam Judaeos repperit, Omnes Jgni supposito Domini pugil incineravit nonaginta novem.

פתרון הדברים: כל היהודים שנמצאו שם (בברויי״ש) הועלו על המוקד אשר העלה בעל־האגרופים אשר להאדון (פיליפפ אויגוסט), היו תשעים ותשעה.

ומוזר הדבר מאד, כי בהרגת יהודי יורק, ובהרגת יהודי ברויי״ש = בראי, הננו מוצאים במגלת ר׳ אפרים מבונא הדברים האלה (אצל יהודי יורק): „ויעמוד הר״ר יום טוב וישחט כששים נפשות לבל יאנסו להמיר דתם), וגם אחרים שחטו, ויש שצוה לשחוט בנו יחידו״ וכו׳ — ועוד הוא אומר (בספור הרגת ברויי״ש): „ויעמוד הר״ר יום־טוב זצ״ל, וישחט בידו כס׳ נפשות, ומקצתם „נשרפו על יחוד השם״. האם נוכל להעלות על הדעת, כי בשני המאורעות האלה נזדמנו להאומללים המובלים לטבח, שני אנשים שנקראו בשם ר׳ יום־טוב — ששחטו את הקדושים שהערו נפשם למות מהמיר את דתם, ושניהם שחטו כס׳ נפשות לא פחות ולא יותר!!. עוד יותר נפלא הדבר, אין ספק כי זה הגבור אדיר־אמונה, הוא אותו „הרב ר׳ יום־טוב הקדוש״ מיואני (Joigny) הנזכר בתוספות (יומא דף מ״ח עמוד א׳ דה״מ מי יליף — שאל הרב ר׳ יום־טוב הק־וש את ריצב״א וכו׳, ובכריתות דף י״ד ע״ב דה״מ הבא וכו׳). והיה אם היה הוא בין הרוגי יורק בשנת תתק״נ אז לא נמצא בברויי״ש בשנת תתקנ״א, ואם מת בברויי״ש, אז לא נמצא ביורק. ברור הדבר, כי ישנה פה טעות סופר, ובמקום אחד על ידי אחד המעתיקים, נכתבו המלות: „ויעמוד ר׳ יום־טוב וישחט כס׳ נפשות״ שלא במקומם. אך באיזה פרשה נכתבו המלות במקומן הראוי להן, אם בפרשת הרג יהודי יורק, או בהרג יהודי ברויי״ש? מהערה אחת של בעל רשימת קורות הימים ווילהעלם מנייבורי נדע להשיב תשובה ברורה גם על השאלה הזאת. ווילהעלם איש נייבורי מספר מאורע ההרג הרב ביורק ויאמר: „רב זקן מורה תורה, בא ליהודי אנגליא, והוא דבר דברי „כבושין באזני היהודים הנסגרים במצודת יורק, וילמדם כי מוטב להם לטרוף נפשם בכפם, מהמיר „את דתם״: (erat ibi Senior legis famosissimus doctor, qui ad docendos Judaeos Angicanos ex partibus venerat trans-marinis). הנה כן היה הרב צרפתי, ואין דבר שיתנגד להשערתנו, כי הוא היה התלמודי החרוץ והנזנן בעל התוספית, הנודע בשם התהלה, „הקדוש ר׳ יום־טוב מעיר יואני. השערה מתקבלת על הלב, כי רב גדול כמוהו נתקבל לרב בקהלה גדולה ועשירה כיורק, אך מה היה לו לעשות בעיר קטנה ויהודים בה מעט, כעיר ברויי״ש?.

ציון י׳.

סדר הזמנים המדויק בספרי המסעות: לרבי בנימין מטודילא ובסבוב רבי פתחיה מריגנשבורג, וזמנים שנוכל להוציא מהם.

הזמן המאורעית והמעשים הנמצאים ב„מסעות" ר׳ בנימין מטודילא וב„סבובו" של ר׳ פתחיה מריגנשבורג מעשירים את התולדה רק אם נוכל לברר בדיוק הזמן, באיזו שנים עברו בעלי־המסעות האלה בהערים והמדינות, ואז נדע למתי נקבע זמן המעשים הנמצאים בספריהם. אך בכל היות הוצאת החכם אשער את ספר המסעות לר׳ בנימין מטודילא טובה ומלאה דבר, הנה חסר בה דקדוק הזמנים, וגם בספרי יתר המבקרים לא מצאנו די־חפצנו בפנה הזאת, אף כי רבות עמלו החכמים להפיץ אור על דברי הנוסע, והמבקרים האלה לא השוו מדותיהם, ובכל שצרפו ולבנו דברי ר׳ בנימין לא שמו לבם ל„סבובו" של ר׳ פתחיה. דקדוק הזמן דרוש ביותר במקום הזה, אחרי כי נמצאו דורשי רשומות, אשר מהזמן למדו להורות, כי פלוני ופלוני לא נמצא או נמצא בארץ פלונית בזמן ההוא, יען — כי לא בא או בא זכרו בספר ה„מסעות" — ובכן העיקר הוא דקדוק הזמנים וצמצומם: ר״ב מבקרי ספר ה„מסעות" לר׳ בנימין מטודילא מגבילים זמן נסיעתו בין השנים תתק״כ—תתקל״א. לעברעכט, אשר צרף להספר גם השקפה על הכליפים בארצות הקדם, נוטה לשער, כי התחילה הנסיעה עוד קודם לשנת תתק״ך. אך בקורת נמרצה וחודרת אל תוך הענין תוציא משפטה, כי ר׳ בנימין לא יצא למסעיו לפני תתקכ״ה — והבדל בחמש שנים גדול ונכבד לענין חקירתנו לדעת על ידו טיב המאורעות וזמנם הנכון.

ואלה הן ההוכחות כי צדקה החלטתי, בדבר זמנם של מסעות ר׳ בנימין:

א) בעיר „רומא רבתא" היה ר׳ בנימין באותה העת אשר הפפא אלכסנדר השלישי כבר התחזק על כסא כבודו ותכון כהונתו הגדולה בידו, וכן הוא אומר: ומהם (מיהודי רומא) משרתי הפפא אלכסלדירוש (צ״ל אלכסנדר) הוא ההגמון הגדול הממונה על כל דת אדום וכו׳. ובכן היה שם ר׳ בנימין אחרי יום 23 נובימבור 1165, — יום בא הפפא הזה בשערי עיר־עולמים, אחרי גלותו ממנה בימי שנים אחרות, ולפי זה לכל הקודם היה ברומא בשנת 1166. ימים רבים לא התמהמה ר׳ בנימין בהערים אשר עבר בהנה עד בואו רומאה, ואחרי צאתו משם. כי בקיליקיה (Cilcien) באסיה הקטנה כבר נמצאהו בשנת 1166 או 1167, כי ידבר „מממשלת טורוש (Toros)„השני בעל ההרים מלך ארמוניא", שמת בשנת 1167 1).

ב) באנטויכיה היה אחרי 1163, כי יודיע, אשר אז משל שם בואימונד השלישי (.Bocmond III) או בואימונד מפיאוטי (Poitou), שהיה לו שם לוי le baube, וזאת אחרי ההגהה הישרה של מו״ל הוצאת אשער (ה׳ צעדנער) לאמר: „והיא (אנטוכיא) עיר בצורה מאד בממשלת פרינציפי באמונת הפוטיבין הבובא" — תחת הגירסא הרגילה: „ממשלת פריצין אמונת הפיטיבין הפפא שאין לה כל שחר 2). המלך Beomend משל בשנות 1163—1200, ואם כן אי אפשר, כי ר׳ בנימין כבר יצא למסעיו בשנת 1160 = תתק״ך.

ג) באיספאהן בירת פרס (אצל ר׳ בנימין במסעות אסב״האן. שפ״ר) היה סביב לשנת 1170 = תתק״ל. כי מרבה הוא לספר ברוב ענין מפלת שלטון פרס סינזשאר (Singar) לפני שבט הגהוזים (Ghusen) בני גוץ כופר אל־תורך) וכי היום י״ח שנה 3), כשבאו (בני גוץ כופר אל־

1) להבנת הדברים, אעיר בקצרה: טורוש (Toros) היה נצר ממלכי קיליקה הרוביני־דיים, ובעודנו נער נתגדל בחצר קיסר ביצנין בקונסטנטינופול, ואהוב ויקר להקיסר יוחנן הארמוני (Joаннъ Багря нобородный). אחרי מות הקיסר יצא מביצנץ, ויכונן לו מלוכה לבדו בקיליקיה, ויהי למלך אדיר בשם טורוש השני, והקיסר עמנואל קומין נלחם עמו, אך נגף לפניו וימת בשנת 1167. שפ״ר.

2) ה׳ מארגאלין המו״ל הספר „שלשה בעלי המסעות" בפטרסבורג 1881 עם העתקה רוססית לא הרגיש בצורך התיקון הנחוץ הזה, והניח הנוסחא הישנה מבלי להעיר דבר עליה. שפ״ר.

3) על פי נוסחת הוצאת אשער המדויקת — בהוצאת פטרסבורג נאמר בעברית שש שנים, ובתרגום הרוסי — ровно 15 лѣтъ. שפ״ר.

תורך הנ"ל) לארץ פרס — — וכששמע מלך פרס חרה אפו — —, וינס במתי מעט אל ארצו. יודעים הננו, כי הקרב הראשון שבו נגף המלך Singar היה בשנת 1153, על פי המקורים שמביא d'Hoson (עיין גם כן בוויל: Geschichte der Chalifen III. 278.). המאורע הזה היה שמ־נה עשרה שנה לפני בא ר' בנימין לאיספאהאן, כי שמע ספור כל המעשים מפי היהודי „רובה־קשת ר' משה" השבוי מארץ נישבור — לאמר: בשנת 1171—1170. אך, באשר, לפי הערת המו"ל הצודקת, כי בא למצרים לפני מות הכליף האחרון לבית־פטימה — הנה היה בארץ הזאת לפני 13 ספטמבר 1171, ואם כן, עבר בפרס, ויתמהמה בעיר הבירה איספאהן בשנת 1170 = תתק"ל.

ד) ובזה הננו מפקיעים עצמנו מהקושי הגדול שנתקשה בה החכם לעברעכט, ובשבילו החליט לאמר: כי עשה ר' בנימין את מסעותיו בשנות 1140—1150 = תת"ק־התק"י — דעה בטלה לכל הדעות, על פי הראיות שהבאנו למעלה. הקושי הזה הוא — הנוסע בדברו על אדות העיר מאסול, והוא מספר: „כי ר' יוסף המכונה ברהאן אל פלך, והוא חוזה (איצטגנין) למלך זיף אל־דין אחיו של נור אל־דין מלך דמשק 1), והנה נודע כי Saif Eddin Ghasi מת בשנת 1149. אולם הקושי הזה מתישב בהגהה קטנה ומתקבלת על הדעת — אם נקרא תחת: „אחיו של נור אל־דין" — „בן אחיו של נור אל־דין" והוא זיף או זאיף עדדין השני בנו של קוטבדדין אחי נור אל־דין — וזה המלך זאיף עדדין השני הגיע למלוכה בשנת 565 למנין ישמעאלים = 1170 — ובכן ר' בנימין מדבר בבן־אחיו של נור אל־דין ולא באחיו. ויצא לנו מזה, כי לא היה במאסול קודם לשנת 1170 = תתק"ל — מכל האמור יצא לנו, כי הקדימו המבקרים את מסע ר' בנימין בחמש שנים — ובאמת ארכה נסיעתו משנת תתקכ"ה ואילך.

והנה אם במסעותיו של ר' בנימין מצאנו מאורעים וודאיים, אשר מהם ידענו להגביל זמני מסעותיו, ולצמצם בגבולות זמנים ידועים, לא כן הדבר בסבוב ר' פתחיה מריגנסבורג. — בספר הזה אין לנו על מה להשען בצמצום סדרי הזמנים, וגם אין לנו ממנו כל הספר, כי אם פיסקאות מפוזרות ומעורבות — וקשה מאד להצ־ל דבר־אמת מהערבוביא הזאת. אך בקרוב ובהשערה נוכל להגביל זמן מסעותיו:

על דבר ר' פתחיה כותבים: „והלך לדמשק — — — ומלך של מצרים מושל עליה" — בעיר דמשק היה מושל כליף בפני עצמו, ורק בחדש נובימבר שנת 1174 בא בשעריה השלטון סאלאדרין ויכבשה (Weil Chalifen III. 363.), ואם כן היה ר' פתחיה בארצות הקדם לאחר שנת 1174 = תתקל"ד. בימי היות ר' פתחיה בירושלים, עוד היתה העיר בידי הנוצרים הפראנקים — מבעלי מסע הצלב, כי כן נאמר שם: „היכל זה (שעל הר הבית) בנו הישמעאלים בימי קדם כשהיתה ירושלים בידם". ובכן היה בירושלים לפני חדש אקטבר 1187 = תתקמ"ז — יען כי אז שב סאלאדרין וכבש עיר הקודש מן הנוצרים, וירושלים שבה שנית להיות ביד הישמעאלים. ובכן נדע, כי נסיעותיו היו בין השנים 1175—1185 = תתקל"ה־תתקמ"ה. נכבד מאד לחקירת התולדה, לדעת בצמצום ודיוק שנת המסע, כי מתוך זה נוכל לדעת מאורעות אחדים בחיק כנסת ישראל שבארצות הקדם.

לראש וראשונה נברר מדברי ר' בנימין בעל המ־עות זמן משיח השקר דוד אלרואי, כי אחרי שהוברר הדבר (למעלה סעיף ג'), כי היה ר' בנימין בפרס בשנת 1170 = תתק"ל, והוא כותב: „והיום עשר שנים קם שם (באלמעריה) א־ש אחד ושמו דוד אלרואי" וכו', הנה נדע את זמנו בשנת תתק"ך. מונק גלה מקור יקר לדברי המאורע הזה, והיא מגלה כתובה ערב־ת בספור המאורע מאת המומר שמואל אבן־עבאס הבגדדי, ובט־בו המציא אותה לידי. המגלה הקטנה הזאת נדפסה במלואים לספר „עמק־הבכא" בתרגום אשכנזי לה' וויענער. על פי הפיסקא הזאת, שם המשיח היה: „מנחם בן סלימאן אבן־אלרוחי". אין לפקפק בדבר, כי הוא אחד עם דוד אלרואי, ושנוי השם איננו סותר זה את זה כלל, כי יש לשער, אשר ה־ד בחר לתת לו שם לוי „מנחם" לחזק אמונת העם בו, כי הוא מלך המשיח — והמלה אלרוחי — אחת היא עם המלה אלרואי. בשתי הידיעות (של ר' בנימין בעל־המסעות ושמואל אבן־עבאס) לא נאמנו

---

1) גם במקום הזה נדפס בטעות בהוצאה הפטרבורגית ז־ן אל־דין תחת „זיף אלדין" (Saif Eddin). שפ"ר.

כל דברי המאורע הזה . ר׳ בנימין ערבב בספור המאורע דברי נפלאות ששמע מיהודי ארצות הקדם . והמוזר שמואל אבן־עבאס נטה לקצה השני . — כי הפך תמונת אלרואי למראה מעורר זועה ונאצה , ובחפצו לשים חרפה על בני בריתו מלפנים , הרבה לדבר שקר למען הבזותם , ולשים אותם לשחוק וקלסה , אך מדברי שניהם אנו למדים, כי הזמן 1160 = תתק״ך הוא הנכון . אבן־עבאס המיר דתו בדת מחמד בשנת 1163 (מונק בספרו Notice sur Joseph b. Jehouda p.8), וימת במאראגה סביב לשנת 579 למספר המחמדיים = 1174 (Altcifti, b. Casiri Bibliotheca I, 440) . ובכן כתב את ספרו לנאץ את עם ישראל ותורתו , בין השנים 1163—1174 . ועל דבר הגלות דוד אל־רואי יאמר : „מא ערי פי זמאננא" לאמר : „מה שקרה בזמננו" .

הזמן הזה נכבד לדעתו לתולדות אנשים אחרים שנודעה פעולתם בימים ההם : רבי בנימין יאמר : „ולמד (דוד אלרואי) לפני ראש הגולה חסדאי ולפני ראש הישיבה עלי גאון יעקב בבגדאד" (עמוד 77) . ר׳ בנימין יוסיף לספר : „כי ראש הגולה וראשי „הישיבות כתבו אל דוד אל־רואי שימנע עצמו מדברים אלו , ואם לאו יהיה מנודה" וכו׳ . זה ראש הגולה חסדאי הוא אביו של ראש הגולה דניאל , אשר ר׳ בנימין מרבה לספר בשבחו . ראש הישיבה עלי הוא אביו של ר׳ שמואל הלוי מתנגדו של הרמב״ם (אשר ר׳ פתחיה בעל הסבוב מרבה ביותר לספר כל כבודו ותפארתו. שפ״ר) . ובכן נדע כי שני אלה — חסדאי ועלי חיו בשנת 1160 = תתק״ך (בימי דוד אלרואי) . בשנת 1170 = תתק״ל , בהיות ר׳ בנימין בבגדד כבר היה ר׳ דניאל בן חסדאי ראש גולה ור׳ שמואל בן עלי ראש ישיבה — מזה האחרון יאמר גם הרמב״ם : „ראש ישיבה רבנו שמואל הלוי הנסמך בבגדד בזמננו זה" — (מאמר תחית המתים הוצאת אמשטרדם דף קכ״ט ע״א) — ומוזר הדבר , כי את ראש הגולה ששמו חסדאי קורא ר׳ פתחיה בעל „הסבוב" תמיד בשם „שלמה" — „והמלך שהיה קודם בימי ר׳ שלמה אביו של ר׳ דניאל היה אוהב את ר׳ שלמה" — ובמקום אחר הוא אומר : „והמלך שהיה בימי ר׳ שלמה אביו של ר׳ דניאל ראש הגולה" — להשוות שתי הדעות , עלינו להחליט , כי שני שמות היו לאבי דניאל — שלמה חסדאי . בכל אופן יצא לנו , כי נשיאות הגולה שבטלה בימי רב שרירא גאון חזרה ונעורה בימי אביו של דניאל , כמסופר ב„סבובו" של ר׳ פתחיה כי „המלך היה אוהב את ר׳ שלמה (או חסדאי) אבי דניאל , שהמלך היה מזרע מחמט, וראש הגולה מדוד המלך" . — גם יסופר : כי היה המלך נוטה בלבו לדת ישראל : „ואמר (המלך) לכל עמו שאין ממשות לא במחמט ולא בדתו — ולא הספיק לגייר עד שמת". אך בדבר ראש הגולה חסדאי או שלמה , נראה ששמש בגדולתו בימי היות ר׳ אברהם אבן־עזרא בבגדד (תתצ״ט) . כי בפירושו על ספר זכריה (י״ב , ז׳) יאמר : „בית דוד עוד היום בבגדד והם ראשי הגלות משפחה רבה וגדולה ולהם ספר היחוס". אך כי היה הסולטאן המושל אז בבבל אבן־עבדאלה מחמד אלמוקטאפי נוטה בלבו להיהדות לא נדע ממקור אחר . גם ר׳ בנימין יספר על אדות הכליף מבגדד : „כי הוא איש חסיד וכונתו לטובה , כי הוא יודע בכל הלשונות ובקי בתורת משה וקורא וכותב בלשון הקודש" . איך שיהיה ברור הדבר , כי נשיאות הגולה נעורה ותקם לתחיה בימי שלמה חסדאי .

הבא אחריו נשיא הגולה דניאל , (כאמור בסבוב) „מת שנה אחת קודם שבא ר׳ פתחיה" . טוב היה , לו יכלנו לצמצם את מספר השנה הזאת , יען כי דניאל לא הניח אחריו ממלא מקומו , ועוד הפעם פנו זיוה והודה של נשיאות הגולה כמו שיספר : „ואין שם הראוי למלא זה המקום אלא „אותם נשיאים מבית דוד 1) , ומקצת השרים בוחרים בר׳ דוד , ומקצת בר׳ ישראל (צ״ל שמואל) „ועדיין לא הושוו , ולר׳ דניאל לא היו בנים כי אם בנות , ושני נשיאים בה" . ועל אדות שני הטוענים על שררת נשיאות הגולה יספר ר׳ פתחיה במקום אחר , כאשר ידבר על דבר העיר מאסול (נינוה החדשה) ויאמר : „אחד ושמו ר׳ דוד ואחד שמו ר׳ שמואל שני בני אחים" וכו׳ . ר׳ דוד זה הוא אותו בעצמו , שעליו ידבר הר״י אלחריזי (תחכמוני שער מ״ו) , „וישם באשור (מאסול) ראיתי דוד ראש הגולה ליהודים . והנה אלחריזי היה בארצות הקדם בשנת תתקע״ו , ובכן נראה כי זה נשיא הגולה המדומה נהג נשיאותו במשך שתים וארבעים שנה . הוא ואיש ריבו ר׳ שמואל היו שניהם מתיחסים לבית־דוד , ושני ראשי גולה האחרונים אלה לא התיחסו לבית־דוד

1) בההוצאה הפטרבורגית כתוב פה „שני" ועוד כמה שנויים . שפ״ר .

מגזע יהויכין מלך יהודה, כי אם מנשיאי ארץ ישראל ומהלל השני — ממלכי בית דוד מצד האם — וכן הוא סדר יחוסם בחרם שהחרים דוד את מתנגדי ראש הישיבה ר׳ שמואל בן עלי: דוד בן הודיה . . . בן רבן גמליאל בתראה . . . בן הלל (אָריענט ליטעראטורבלאטט 1854). אולם אין שלשלת היוחסין זאת בדוקה מזיוף — נראה הדבר, כי קהלת בגדד ויתר קהלות בבל לא הכירו שררות שני נשיאי הגולה — ותחתם קבלו עליהם לראש את ראש הישיבה ר׳ שמואל בן עלי. זה יוצא מהערות רבות של ר׳ פתחיה. באמרו: „וכל יהודי שבבבל נותן זהב לשנה לגולגלתו ל„ראש „הישיבה", כי אין המלך מקבל מהם מס אלא ראש הישיבה, ובכל ארץ אשור ובדמשק ובערי פרס „ומדי ובארץ בבל אין להם דיין אלא מה שמוסר רבי שמואל ראש ישיבה, ונותן רשות בכל עיר „לדון להורות בעיר, וחותמו הולך בכל הארצות ובארץ ישראל, והכל יראים ממנו, ויש לו כששים „עבדים משרתים שרודים את העם במקלות, ונתן ר׳ שמואל ראש ישיבה כתב וחותמו לר׳ פתחיה, „בכל מקום שיבא שם שיתיירו אותו. — — והוליך ר׳ פתחיה חותם של ראש ישיבה עמו, וכל „מה שהיה מבקש היו עושים לו, ויראים ממנו" וכו׳ וכו׳. — כל המשרות האלה: גביית מס המלך, מנוי דיינים ורבנים — להחזיק חותם וגושפנקא וכו׳, כל אלה המה אותות השררה של רה"ג, ומזה נראה כי ר׳ שמואל הבגדדי משך אליו שררת נשיא הגולה, וישתמש בהתגא הזאת במקום נשיא הגולה — בעוד שהיתה מהלוקת בין השנים המתנשאים להיות נשיאים במקום דניאל נשיא הגולה המת.

ציון יא.

על אדות ספרים אחדים המיוחסים להרמב"ם.

שם הרמב"ם היה רב התהלה והתפארת בחייו, ועוד נערץ ונקדש יותר אחר מותו, ובכן יקרו מאד לדור נולד כל דבר שיצא מפיו, ובכל גליון מכתבי־ידו היו דורשים בו ומוקירים אותו כבבת־עין — ובכן אם נמצאו ספרים עם השקפות פילוסופיות המתיחסים אל הרמב"ם, ונתפרסמו בהדורות המאוחרים, ולא נודע בשתי המאות הראשונות אחרי מות המורה הגדול, אז חשודים הם למזויפים. — כי בני הדורות ההם לא החשו מקרוא בשם את הספרים שהשאיר אחריו איש־המופת. על פי הרוב הזיוף מבצבץ ועולה אחרי העיון בהספרים ההם. הספרים הקטנים האלה המוטלים בספק והחשודים בזיוף הם:

א) **פרקי ההצלחה** (נדפסו ביחד עם תשובות הרמב"ם — פאר הדור) בשני פרקים. לפי דברי הספר הם מכתבים ערוכים מהרב המורה הגדול לתלמידו המובהק ר׳ יוסף אבן־עקנין. הספר הקטן הזה מלא דרשות ומוסר־המוני — עם רמזים בכלי המקדש ובנין המקדש בדרכי דרשנים ידועים — ובכלל ישנם בו דרשות סרות טעם ואריכות — הפך ממדתו של הרמב"ם: אהבת הקיצור, ובכן השערה קרובה לוראי — כי ללא אמת ייחסו את הפרקים האלה אל הרמב"ם.

ב) **מאמר היחוד** (נדפס בברלין 1846) עם מבוא רב המלין ומעט הענין, והקדמה מהחכם רפאפורט. ר׳ יצחק בן נתן החסיד תרגם אותו מערבית לעברית. — אף על פי שבהספר הזה נזכרים דברי המורה, ושלש עשרה העיקרים בלשונו של הרמב"ם, הננו מחליטים, כי שלא בצדק מתיחס הספר להרמב"ם, וכלו אנו אלא, כי אם מעשה איש אחד שהתאמץ לחקות את הרמב"ם ולהתלבש בטליתו — ומלאכת החקוי הזה לא עלתה יפה. מעולם לא יצאו מעטו של הרמב"ם דברים רקים כאלה גם לעת זקנתו — אשר זה הוא להתנצלות בפי אלה המתאמצים לקיים את הספר בידי הבעלים אשר יתיחס אליהם.

ג) **צואת הרמב"ם** לבנו א ב ר ה ם (נדפס ביחד עם צואת ר׳ יהודה אבן־תבון לבנו לבני רבי שמואל, ברלין 1853) — הזיוף מבצבץ ונראה מאליו מזה, שבעל הצואה מדבר על דבר ב נ י ו בלשון רבים, בעוד שרק בן אחד היה להרמב"ם. וגם הוא כלו דברי מוסר בטובן פשוט והמוני, שלא על פי רוח הרמב"ם ודרכי מחשבותיו.

ד) ה מ כ ת ב ה ר א ש ו ן מ ה ר מ ב"ם בספר **אגרות הרמב"ם** (ובהוצאת לפסיא נקרא בשם „מ ו ס ר נ א ה מ א ד מ ה ר מ ב"ם ז"ל". שפ"ר) — המאמר הזה, בהספר הקטן הנזכר

בסעיף א׳ (פרקי ההצלחה), הוא בלי ספק מזויף ומיוחס להרמב״ם מאחר שבקש להתלות באילן גדול — שניהם מלאים דברי משל ומליצה סרי־טעם ונעדרי בינה ישרה, דרשנות ממין גרוע — כמו: „פרעה מלך מצרים הוא יצר הרע, ישראל — השכל האנושי; משה רבנו ע״ה — הוא „השכל האלהי; מצרים בכללו — הוא הגוף, וארץ גשן — הוא מקום הלב 1), — ציון — „מקום במוח, נכבד מאד משכן השכל הפועל״ — כל ההבלים האלה מעידים על המאמר שאינו מהרמב״ם. כלנו יודעים כי היה החכם האמתי הזה, גם צדיק בכל דרכיו וחסיד בכל מעשיו, ושומר אמת לעולם, ואיך יעלה על הדעת, שהוא יאמר ב„מוסר נאה״ שהוא כותב לבנו יחידו דברים כאלה:

„שמור נפשך מאד מדברי רוב חבורי אנשי צרפת היא פרנצ״ה אשר לא יראה „להם שמכירים הבורא יתברך אלא בעת אכלם בשר השור שלוק מטובל בחומץ „ובשומים וכו׳, ואז יחשבו להשיג בהם (בהאכילה וההנאה הגשמית) הבורא ית׳ בכל שעה״—

עוד יוסיף בעל המכתב הזה לדבר נ״ק ויאמר:

„כל אחד מהם (מחכמי צרפת) יקח שתי נשים עד שלא יהיה קבע מחשבתם אלא „ב . . . ובאכילה ושתיה״ וכו׳ — ועתה האם אפשר הדבר, כי אותו צדיק יטמא שפתיו בדברי בלע כאלה על אבות התורה התלמודית, שהמה למופת בישראל ואדם בדרכי המוסר והמדות הטובות, טהורי לב שהמיתו עצמם באהלה של תורה. — אין זה כי אם מזויף המאמר הזה מתחלתו ועד סופו, והוא נושא עליו חותם הזמן, שבו פרצו המחלוקות על דבר המורה והמדע, ומתוך ריב, באו המפלגות לידי כעס, ודברו מה שדברו — אבל חלילה לו להרמב״ם לדבר דברים כאלה.

ה) ספר **הנמצא** או „הנמצא בדעת ומועצות״, והוא ספר בהנהגת הבריאות או סדר הכלכלה (Diatetik) (נמצא בספר בן־גרני שהוציא לאור פאללאק באמשטרדם 1851 והוא מספר מאסף שנדפס בשאלוניקי שנ״ה). הספר הקטן הזה לא היה ראוי כלל לפרסום, כלו לקוטים מדברי הרמב״ם בהנהגת הבריאות במקומות שונים בספריו ואינו שוה לדבר בו.

להשלים כל הדברים על דבר ספרי הרמב״ם יש להזכיר את ספרו בערבית מקאלת״ פי צנעאעת״ אלמנטק״ שנעתק לעברית על ידי ר׳ משה אבן־תבון, ונקרא בשם „מלות ההגיון״, וישנם ממנו שבעה פרקים. פירושי הרמב״ם על התלמוד, סדרי מועד נשים נזיקין, ומסכת חולין, שהוא מזכיר אותם בהקדמתו לפירוש המשנה — נאבדו — ואולי לא פרסם אותם המחבר בעצמו, כי חברם בעודו בימי נעוריו, ולא מצא אותם ראוים להתפרסם ולבא בקהל.

---

1) גם במליצותיו סרות טעם, נראה כי אין רוח הרמב״ם דובר בהמאמר הזה למשל: „ולא הבטיחוני אחוזת מרעים ועשתרות קרנים ושלח, ושריון ככובע האמת ומגן הצדק״ — הרמב״ם לא כתב מעולם מליצות שדופות כאלה — סגנונו העברי גדוש ומלא דבר, ואין בו אף רבור אחד לבטלה, שפ״ר.

מאה שפ"ר.

לעמוד 42, הערה 1, כתוב שם: נתפש ר' יקותיאל בשנת ל"ט, ונגמר דינו למיתה בשנת ת"ת בחדש ניסן, ומשגה הוא בידי, כי באמת יוצא משירו של בן-גבירול, שהומת ר' יקותיאל בניסן תשל"ט, ובשנת ת"ת נקם ה' נקמתו, והומתו אלה אשר כרו שוחה ןרגליו, כאשר יצא ברור מדברי הציון ג' סימן ב' עמוד 432—433.

עמוד 187 בפנים שורה ז' מלמטה למעלה: שני סופרים בדברי הימים עמדו אז באשכנז וכו' — במקום הזה התרגום בטעות וצ"ל: אך שני חכמים בעלי שם אחד ראוים להיות נזכרים במקום הזה והם: ר' אלעזר בר נתן איש מגנצא בעל המחבר מאסף תלמודי בשם „צפנת פענח" או „אבן העזר", ור' אלעזר בר נתן מקולוניא, אשר כתב דברי ימי הגזרות וכו' — כי הראב"ן ממגנצא לא השאיר אחריו זכרונות דברי הימים, ורק השני איש קולוניא כתב הקונטרס „גזרת תתנ"ו".

עמוד 215—216. הדברים מעמוד 215 משורה ט' דבור המתחיל: ויהודי איטליה בימים ההם וכו' עד הפיסקא „לא נוכל", בע' 216 בשורה ז' מלמטה למעלה, נשנו שנית בעניינם אם גם בשנוי הלשון בעמוד הנ"ל משורה ה' מדבור המתחיל: „ישיבתו של החכם וכו'" עד סוף הפיסקא בשורה ב' לעמוד 218. והיא טעות המסדר שנתחלפו לו שני כתבי יד הכתוב ראשונה והכתוב בשניה על טהרת הלשון בנוסחא אחרונה.

עמוד 269 הערה 1. לחמשת השורות האחרונות בההערה הזאת אין כל הבנה, מפני שלא תרגמתי הדברים כהלכה על פי השגגה בחשבון ימות החדש שהיה נהוג אצל הסופרים בלשון רומית בימי הבינים, והנני מחזיק טובה לידידי החכם רל"ה יפה שהעירני על זה. כל המספרים הנזכרים בחמשת השורות מדבור המתחיל: „באותה השנה" (בשורה החמישית ממטה למעלה) עד סופה, מלבד שאינם מתאימים לחשבון קביעות השנה ההיא (1180) לנוצרים, הנה תחת להוכיח אמתת דברי המחבר בפנים המה סותרים את הכתוב שם: „ביום השבת 19 יאנואר". סבת הדבר, כי הלכתי בדרך הכבושה בימינו בחשבון העתים, ולא על פי הנהוג אז בהסופרים בלשון רומית, ומפני שהכללים האלה יהיו דרושים לנו עוד בהספר הזה גם בהחלקים הבאים, על כן הנני, לפני תקני את דברי, להקדים את ההצעה הזאת:

סופרי הרומאים חושבים ימי חדשיהם למפרע, ובא פן זה: מחלקים את החדש לשלשה חלקים: יום הראשון לכל חדש נקרא „קאלענדא" (Calendae); היום הט"ו בחדשים: מערץ, מאי, יולי ואוקטובר, והיום הי"ג בכל יתר חדשי השנה נקרא: „אידוס" (Jdus), והיום השביעי בארבעת החדשים המפורטים למעלה או היום החמישי בכל יתר חדשי השנה נקרא „נונה" (Nonae). כל יתר ימי החדש נמנים למפרע משלשה הזמנים הנ"ל. כיצד? אם דרך משל יאמר הרומי XIV Kalend. Februarii אין הכונה י"ד ימים בחדש פעברואר, כי אם י"ד ימים קודם קלנדא (יום הראשון) של פעברואר ויום הקלנדא (ראש חדש) ויום המנין בכלל י"ד הימים, ונמצא שהוא ביום 19 יאנואר. וכן אם יאבה הרומי לציין 28 דיצימבער עליו לכתוב V Calend. Janvarii לאמר חמשה ימים קודם ראש חדש יאנואר ויום ראש חדש (קלנדא) ויום המנין בכלל. יום ה„אידוס" של מערץ מאי יולי ואוקטובר הוא יום 15 לחדש, ונניח שאירע מאורע ביום 11 מאי אז נאמר V Jdus Mai לאמר חמשה ימים לפני „אידוס" מאי ויום ה„אידוס" והמאורע מן המנין. ואם אירע מאורע ביום 8 יוני — ובחדש הזה ה„אידוס" ביום הי"ג אז נאמר VI Jdus Junii לאמר ששה ימים לפני „אידוס" של יוני, ויום המאורע ויום האידוס מן המנין וכן הדין נוהג ביום „נונה", שפירושו יום התשיעי לפני ה„אידוס", ויום ה„אידוס" ויום הנונא בכלל, והוא חל ביום ז' לחדשי מערץ, מאי, יולי ואוקטובר, וביום ה' בכל יתר חדשי השנה כמבואר למעלה, והדבור III Nonae Mai פירושו שלשה ימים לפני ז' מאי ויום הנונה ויום המספר בכלל, והיה המאורע ביום ה' מאי.

אחרי ההצעה הזאת אתי ספיר דברי ההערה על פי הנוסחא הזאת שאני שם לפני הקוראים, וכן צריך להיות, ולא כהמשובש בהע־ה שבפנים הספר:

„באותה השנה, כאשר קבל פהיליפפ אויגוסט את הנהגת הממלכה והכנסיה, נתפשו „היהודים בבתי כנסתם XVI Cal. Martii לאמר ששה עשר יום לפני קלנדא (ר"ח) של מערץ „יום המאורע והקלנדא בכלל (שהוא בשנה פשוטה י"ד ימים, ובשנה כבושה ט"ו ימים בפעברואר)

ה״ 13 29 די״ו

„ואז נעדרו זהבם וכספם ובגדיהם״ . הסופר Vaisette מתקן הנוסחא : תחת XVI יגרוס XIV ותחת Martii גורס Februarii . והפתגם יהיה : XIV Calend. Februarii שפירושו : י״ד ימים לפ ני קלנדא שבפעברואר, ויום המאורע והקלנדא בכלל , ונמצא הזמן 19 יאנואר בשנת 1180 שחל אז להיות בשבת . ובשום אופן אי אפשר להשאיר הנוסחא הישנה XVI Calend. Martii ולקבוע זמן המאורע בשנת 1181 שיום XVI Calend. Martii שלה, 14 פעברואר, היה גם כן בשבת , כי מדברי ריגורד יוצא שנעשו הדברים עוד בחיי לודוויג השביעי אבי פהיליפפ אויגוסט ובשנת 1181 לא היה עוד לודוויג בחיים , ומוכרחים אנחנו להגיה XIV Cal. Febr. ולאמר שאירעו המאורעות ביום השבת 19 יאנואר 1180 כמבואר בפנים .

מעין טעות כזאת נמצאה בדברי גם בגליון ט׳ עמיד 454 בשתי השורות האחרונות . גם שם מבוארים המספרים כפשוטם ולא על פי החשבון הרומאי שהזכרתי , ולפי ההצעה הנ״ל יש לגרוס שם בדברים האלה לאמר : בעל הרשימות דיליטו מגביל זמן ההרגה לשנת 1190 = תתק״נ ביום XVII Cal. Aprilii , היינו יום שבעה עשר למפרע לפני ר״ח אפריל שהוא 18 מערץ . ואם נחזיק בהזמן הנקוב אצל ר׳ אפרים מבונא — שבת הגדול — בהסכם גם לדברי הסופר האנגלי ניובורי — שהיה ביום השבת ערב חג כפות תמרים שלהם , ודברי דיליטו הנ״ל , שהיה בחדש מערץ, אז נתברר מספר השנה ויום הקלנדא והחדש בדיוק . בשנת תתקנ״א 1191 אי אפשר שיחול בה המאורע הזה , כי שבת הגדול וערב חג כפות תמרים שלהם חלו אז ביום 6 אפריל ולא במערץ והיא סתירה לדיליטו , לעומת זה בשנת תתק״נ 1190 חל שבת הגדול באמת ביום 17 מערץ ערב חג התמרים , ולכן ראוי להגיה ברשימת זכרונות דיליטו XVI תחת XVII והפתגם : XVI Calen. Apr. מכוון ליום 17 מערץ .

לעמוד 285 בשורה הראשונה : תחת „בערב שבת הגדול שחל להיות ביום ערב פסח וכו׳ — דבר שאינו נכון כלל . צ״ל : „בערב שבת הגדול , הוא השבת שקודם חג הפסח״ וכו׳ .

לעמוד 290 בהערה 1 בסופה נשמטו שורות אחדות , וצריך להשלים הדברים (אחרי המלות בדבר ר׳ שלמה מאוסטריה) בנוסחא זאת : . . . אם נחפוץ כי יום השבוע ויום החדש של המקור יהיו מכוונים מוכרחים אנחנו לתת מקום להמאורע בשנת תתקנ״ד = 1194 , ומאחר כי יום ז׳ באדר לעולם לא יחול ביום ב׳ בשבת , יש להגיה כה׳ (כח׳) באדר תחת כז׳ באדר . יתר הדברים בההערה הגדולה שם בגוף הספר , אף נכבדים כשהם לעצמם , אך אינם מעכבים את הכבנה בפנים ולכן לא אביאם בזה .

לעמוד 331 בשורה ג׳ מלמטה למעלה דבור המתחיל : „שבע שנים עבד (הרמב״ם) עבודתו בפירוש המשנה״ — שבע שנים לאו דוקא , כי לפי שיבואר להלן שהחל הפירוש בשנת כ״ג לימי חייו , וכפי שמניה רפאפורט בדבריו בסוף פירוש המשניות ל״ג תחת ל׳ נמשך זמן החבור עשר שנים , ועיין להלן עמוד 339—340 בפנים ובהערה .

לעמוד 332 ולהלן בפנים ובהערות מדבר הרב המחבר ברבנו משה בן מיימון ואביו ובני ביתו , כאלו היו אנוסים ונשאו משוה דת מחמד על פניהם בכל שנות שבתם בפים אשר באפריקה עדי נמלטו ארצה מצרים . — והנה בהערתי עמוד הנ״ל כתבתי : לברר את כל צדדי השאלה הזאת אי אפשר לי במקום הזה בשולי היריעה — גם הזכרתי , „כי בסתירת הדעה הזאת מכל וכל , עיין דברים מושכלים בזה במאמר לתולדות הרופאים מאת חאלוב בהשחר שנה י״ב״ . והנה עתה בבא לידי המחברת ישורון שנה רביעית תרכ״ד מצאתי שם מאמרו של זקן חכמי בקורת התולדה הרבנית הרה״ג שזח״ה , בשם „משה אמת ותורתו אמת״ והם הם הדברים, שרמזתי עליהם בהערה הנ״ל באמרי : ובסתירת הדעת הזאת (המרת דת בני בית מיימון לאנסם) מכל וכל . עיין דברים מושכלים וכו׳ . —

ואמרתי להביא בזה תמצית דברי החכם הזה יבדל לח״ע אוהבו ורעו של מחברנו המנוח , אף שהוא חולק עליו בהלכה זאת . החכמים מחכמי ישראל המקיימים כדבר מעשה שהיה את המרת דת לאונס בני בית מיימון במשך זמן ידוע הם : כרמולי , גייגר , מונק ; החכמים המכחישים את המעשה הזה הם : פרץ בעער , דערנבורג , לעברעכט , שטיינשניידער , הרב זכריה פרענקעל ויששכר בעער , ולכל לראש החכם שזח״ה שהננו מייחדים בזה הדבור על דבר דעתו . ומחברנו החכם הוא המפקפק — הוא אומר , אמנם כי בכל הימים שנמצא רבי מיימון ובנו ר משה ובני ביתם בספרד הערבית היו יהודים , והסתתרו והיו נעים ונדים מפני שפחדו מגזרת האלמו-האדים כמו שיספר בסוף פירוש המשניות , אך בעברם את ים התיכון ובאו לפים אשר באפריקה

נבצרה מהם כל תחבולה לעמוד ביהדותם בגלוי — וגם שם היו מחכים ליום ישועה עד שנמלטו ארצה מצרים. ופה אביא רק דעת שז"ה בהשאלה הזאת:

אלה המקיימים את השמועה הזאת בהתולדה נשענים על דברי הסופר הערבי תאריך אלהכמא והסיפרים הערביים: אבולפראג ואלקיפטי על זה האחרון נסמך ביותר מונק; יען כי היה בן דורו ובן עירו של ר' יוסף עקנין תלמיד הרמב"ם. עוד יביאו ראיה, כי ר' יהודה אבן שושאן שהיה בפיס ולפניו ישב הרמב"ם ולמד תורה, והוא מת על קדוש השם. ורבי מיימון ובנו ואנשי ביתם נשארו עוד ימים ושנים בהארץ הזאת, ואיך נשארים בחיים אם לא שמו להם דת האיסלם למסוה על פניהם? הראיה השלישית היא, כי בשנת תתקמ"ט בא מפיס למצרים הערבי אבולערב מיאשה, ויכר את הרמב"ם וילשן עליו, כי כבר קבל עליו דת מחמד ושב עתה לדת ישראל. הראיה הרביעית היא מדברי הרמב"ם באגרת השמד, ששם מרבה להפך בזכות האנוסים. והנה אף כי מחברנו מהפך בזכות הרמב"ם, אך גם הוא, כמו שיעיר שז"ה בצדק, סומך עצמו יותר מדאי על עדותם של הערביים. ומעתה נשים פנינו לדעות המבטלים את השמועה מכל וכל ותשובותיהם, וביחוד תשובות החכם שז"ה (במאמרו „רבנו משה אמת ותורתו אמת" בישורון מחברת הנ"ל): לראש וראשונה היא הבינה הישרה: נודע הדבר, כי שונאים הרבה היו להרמב"ם בחייו, ועוד יותר מזה לאחר מותו, כאשר קמו והחרימו את ספריו וכל הנוטים אחריו, ואם רבו של הרמב"ם בפיס הר"י אבן-שושאן מת על קדושת השם, והוא ואביו בחרו בחיים, וישימו מסוה אמונה זרה על פניהם, כאשר „נאמין לסופרי ערב", איך לא חשבו לו מתנגדיו עון אשר חטא? (שז"ה בישורון הנ"ל עמוד כ"ה-כ"ו); הראיה מספרו של הערבי אלקיפטי דחה שטיינשניידער, כי אין לנו מספרו רק הקיצור ופיסקאות אחדות, ואין מביאים ראיה מספר שלא הגיע כלו לידינו. גם היה האיש הזה שונא להרמב"ם ויכוון להמעיט מעלתו בתור רופא (כאשר יעיר על זה גם הרב המחבר בהערה 2 לעמוד 374), כי לא עסק כלל במלאכת הרפואה בנגוד להאמת, ועוד דברים רבים בתולדות הרמב"ם כתב אלקיפטי שסקרותם מבוארת. הראיה מאבולערב, אשר בא מפיס למצרים והכיר את הרמב"ם והועידהו למשפט האמונה כדין יהודי מומר לתורת האיסלם ששב לדת ישראל, אינה גם כן ראיה מוכחת ומכרחת, כי מפני שהיתה הגזרה כללית, ואבולערב ראה את הרמב"ם ובני ביתו באפריקה, חשב כי לבטח קבלו דת האיסלם, ועל יסוד השערתו זאת שב והאשים אותם אחרי כן; בכלל ישנן סתירות בדבר אבול-ערב בין החכמים בהספרות הערבית בין מונק ובין שטיינשניידער, הראשון יאמר שהיה ערבי, והשני יאמר שהיה יהודי וקבל דת מחמד ונהפך לאויב להרמב"ם, גם מאגרת השמד אין ראיה, הוא רק מהפך בזכות האנוסים ואוסר להכלימם, וכן עשה גם כן רש"י ז"ל (עיין דברי ימי ישראל למעלה עמוד 88 בהערתי). מהדברים שאומר הרמב"ם „והעצה שאני יועץ לנפשי, והדעת שאני רוצה בה „לי ולאוהבי ולכל מבקש ממני עצה שיצא מאלה המקומות, וילך למקום שהוא יכול להעמיד דתו „ולקיים תורתו בלי אונס ופחד" — מזה רק יתראה, כי היה הרמב"ם מוכרח לעשות מעשה הדת בלט ובהסתר, ולא היה יכול להעמיד דתו — לאמר שהיה מסתיר דתו לא שכפאוהו חס ושלום לצאת אל דתם. תוצאות חקירתו של שז"ה היא, כי „אם גם הסתיר הרמב"ם ז"ל את אמונתו, לא שנה את טעמו אף למראה עין, ולא הוציא מפיו דבר מגונה להודות בשליחות נביאם" — הבאתי הדברים האלה לברר הדעות על אדות שמועה תולדית שנתחבטו בה רבים, בהיותה נוגעת לכבוד משה רבם של ישראל.

לעמוד 340 בההערה המתחלת מן עמוד 339 מדבור המתחיל „לשנות הגירסא". צ"ל כל הדברים עד סוף ההערה בלשון כזאת: „והנוסחא האחרת, המאחרת השלמת פירוש המשנה להרמב"ם על עוד שלש שנים אחרות עד תתקל"א שהיא שנת ל"ו להרמב"ם אין לה על מה שתסמוך.

לעמוד 409 מלמטה בהערת שפ"ר צריך למחוק מהמלה „ומצוואת" עד סוף ההערה.

הערות מאת צבי הירש יפה.

לעמוד 30. בדבר שנת פטירתו של המדקדק ר' יונה אבן גנא"ח וזמן חבור ספר „חובת הלבבות" על ידי ר' בחיי שוררת מבוכה בדברי הרב המחבר. בפנים יאמר כאן שר' יונה אבן גנא"ת מת לערך תת"י, ובעמוד 55 יאמר שר' בחיי כתב ספרו (חובת הלבבות) בין שנת תת"י לתת"ך, אבל בגליון ג' עמוד 432 יוכיח כי ר"י אבן גנא"ח כתב ספרו בין תת"י לתתט"ו, וכן ממה

שמזכיר ר' בחיי בהקדמתו ל„חובת הלבבות" את ר' יונה אבן-גנאח בלי „ז"ל" הוא שופט שם שהספר „חובת הלבבות" נתחבר בין תת"י לתת"ל ; וכל דבריו בין כפנים בין בגליון אינם מוכרעים .

לעמוד 115 שורה 20. היום של הקדוש יוחנן שהוא 24 יוני חל בשנת 1096 ביום ג' ב' דר"ח תמוז ד"א תתנ"ו , וכן מבואר בגליון ה' עמוד 439 באות א) .

לעמוד 229 . האגדה על דבר הראב"ע, עם ט"ו תלמידיו וט"ו נכרים, תספר לנו גם כן את הסדר אשר סדרם הראב"ע , תלמידים ונכרים חליפות , על פי ר"ת היוצאים ממלות אלה : „דוד המלך בא אל גבול אדמת ארנון בכה בכיה גדולה אמר בני בני אבשלום", גם בדיוואן להראב"ע המסודר ע"י דוד כהנא (הוצאת אחיאסף כרך ב') מובאת האגדה הזאת בשם „תחבולה מהראב"ע" ושם נמצא סימן אחר על זה בדרך שיר . אך בלי ספק כל הספור הזה הוא בדוי , בשגם כי להתרת השאלה הזאת אין צורך להמציא בעבורה דרכי חשבון חדשים , כי נפתרת היא על נקלה באופן פשוט , כאשר השכיל להעיר על זה ר' שמשון בכרך בשו"ת שלו „חוט השני" בתשובה האחרונה סמוך לסופה .

לעמוד 244 בהערה . על דבר שנת מות ר' יוסף אבן שושן , הנה בהשקפה הראשונה נראה לומר שמת בשנת ד"א תתקס"ג שכן הפרט השלם מתיבות : „ויבן את הבית ויכלהו" עולה תתקס"ג , אולם החכם שי"ר בכרם חמד , שם הוכיח בטוב טעם ודעת שא"א לומר כן , לפי שממקום אחד בתחכמוני ניכר שר"י בן שושן נפטר סמוך אחר פטירת הרמב"ם , ולפי שידענו שהרמב"ם נפטר ך' טבת תתקס"ה , א"כ בהכרח שגם הר"י שושן נפטר בשלהי שבט בשנה ההיא , וז"ל התחכמוני (שער כ'): וקודם מותו (של ר' יוסף ן' שושן) הדש אחד או שנים , שמענו כי יש שבר במצרים . על הרמב"ם זכרונו לברכה : שבר על שבר נקרא , לבות שומעיו כארי טשף ; כי אחרי מות משה , גוע השר יוסף ויאסף , לשכון במחילתו בא, ויקח משה עצמות יוסף. עכ"ד . אבל ר"י רייפמאנן החזיק בהפרט הנ"ל (תתקס"ג), ומפני זה הוא מקדים גם את פטירת הרמב"ם בשתי שנים, אך מלבד ששנת פטירת הרמב"ם בתתקס"ה מקוימת גם כן מאת המדקדק בשמועותיו בעל הכרוניקא שבסוף ספר שבט יהודה (המובא להלן בגליון א' אות ד' סעיף ע"ז עמוד 413) , הנה דעת הר"י רייפמאנן דחויה מעיקרה , כי גם בר' יוסף אבן שושן בעצמו מצאנו שבשנת תתקס"ד היה עודנו בחיים, כמו שניכר מלשון ההקדמה לס' המנהיג (המובאה להלן עמוד 409 בהערה) . מכל זה יוצא לנו שדעת החכם שי"ר והרב המחבר הנמשך אחריו — שר"י בן שושן נפטר בשנת תתקס"ה — היא אמתית ומדוקדקת .

שם להערה 3. המקורים על דבר שנת מותו של ר' אברהם אלפאכר הם אלו : נוסח מצבתו שכתוב בה שנפטר ביום הרביעי כ"ה טבת שנת ארבעת אלפים . . . (פרטי השנים נמחקו) , ודברי המליץ ר' יהודה ב"ר יצחק , שמהם ניכר שבשנת תתקע"ח היה ר' אברהם אלפאכר עוד בחיים , שלפי זה בהכרח שר' אברהם אלפאכר נפטר באחת השנים שבין תתקע"ח ובין ה"א שחל בהן כ"ה טבת ביום ד' , שהן שש שנים אלו : ד"א תתקפ"ד = 20 דיצמבר 1223 , תתקפ"ח = 5 יאנואר 1228 , תתקצ"א = 1 יאנואר 1231 , תתקצ"ד = 28 דיצמבר 1233 , תתקצ"ז = 24 דיצמבר 1236 , ותתקצ"ח = 13 יאנואר 1238 ; מזה רואים אנחנו שהרב המחבר שגה בשתים : א) שחשב כי כ"ה טבת תתקפ"ד חל בראשית שנת 1224 , בעוד שהוא חל בסוף שנת 1223 ; ויותר מזה , לפי ששנת תתקפ"ד היתה אצלנו שנה מעוברת , על כן בשנת 1224 לא חל כ"ה טבת כלל וכלל , כי כ"ה טבת משנה שלאחריה תתקפ"ה חל ביום ב' 6 יאנואר משנת 1225 , ב) שהחליט שבשנת 1231 בוודאי כבר לא היה ר"א אלפאכר בחיים , בעוד שאפשר להסתפק אולי נפטר באחת משלשת השנים שאחריה צ"ד , צ"ז וצ"ח .

לעמוד 250 בהערה . החכם המתרגם בחתימת דבריו מבקש להראות לו המקור , מאין לקח החכם שולמאנן שהראב"ד נהרג על קדוש השם , שמפני שלא הפץ להמיר דתו צוה מלך ספרד לתלותו על עץ . לעשות רצונו חפצתי , והנני להעיר שהדברים האלה כתובים על ספר שבט יהודה בסוף הפסקא „השמד החמישי" , וז"ל שם : „וזה ר' אברהם הלוי (בעל ספר הקבלה) נתלה על קדושת השם . כי מלך ספרד רצה לאנסו על המרת הדת , וכי לא יכול לו צוה שיתלוהו" עכ"ד . מאליו מובן ששתי המלות „בדת מחמד" , שאינם בשבט יהודה , מיותרות הן גם אצל שולמאנן , ונתוספו כעין תקון סופרים , שלא על דעת הכותב , ולפי זה סרה תלונת הרב המתרגם מעל החכם שולמאנן , אחרי שעצם הספור , שהראב"ד נהרג על קדוש השם , שאב משני מקורים בני סמכא : בעל היוחסין ובעל שבט יהודה , ואין אחריות עדותם עליו .

לעמוד 290 הערה 1. לא ידעתי מנא ליה להרהמ"ח שר' יוסף הכהן מתקן ומגיה מדעתו

במגלתו של ר׳ אפרים מבונא, כי יותר נראה שלפני ר״י הכהן היתה נוסחא אחרת של מגלת ר״א מהנוסחא שבידינו (שהדפיסה החכם ווינער בסוף העתקתו האשכנזית של הספר „עמק הבכא״), ואולי גם יותר מדויקת ממנה, שהרי הדברים שהעתיק ר״י הכהן בספרו „עמק הבכא״ (קראקא תרנ״ה עמוד 61) בשם ר׳ אפרים בזה הלשון: „ברוך ה׳ אלהי ישראל אשר פדה את נפשי מכל צרה, כי גם אני אפרים הייתי וכו׳ וכו׳. יוצרי ימלא חסרוני״, כמדבר בעדו, הדברים האלו בעצמם כתובים במגלת ר״א שבידינו כזה: „יברוך אלהי ישראל אשר פדה את נפש של הר״ר אפרים מנסיון ובזיון, כי הוא ה׳ וכו׳ וכו׳, יוצרנו ימלא חסרונו אמן״, בלשון נסתר, המוכיח שאיש אחר ולא ר״א כתב זה: ועוד מסיים שם „וסליחת והטאנו יסדנו על זה״, המראה לנו שהכותב הוא חבר ויסד על המאורע שבעיר נושא סליחה המתחלת „והטאנו״ (או שכוונתו שהסליחה היא נוסדה כעין הסליחה „אלה אזכרה״ ודומיהן שאחר כל חרוז וחרוז מסיימין „הטאנו צורנו סלח לנו יוצרנו״), והנה בין הפיוטים שיסד ר׳ אפרים מבונא, המפורטים בספר „עמודי העבודה״ לר״א לאנדסהוט (ברלין תרי״ז) עמוד 47, לא נמצא פיוט מיוחד על המאורע הזה, ורק נמצאה שם קינה על הקדושים שנהרגו משנת תתנ״ו עד שנות תתקנ״ו ותתקנ״ז, אבל בתחלתה היא: „איכה ישבה בדד עגונה״: ואולי כאשר תבוקש ותמצא הסליחה „והטאנו״ הנ״ל, יתברר על פיה מי הוא הכותב הלזה; ועל פי זה תסור גם תפיסתו של הרב המחבר על ר״י הכהן, ממה שאנו רואים במגלת ר״א שרשם את המאורעות לפי סדר הזמנים, ואם כן איך יקדים מעשה שאירע בשנת תתקנ״ז למעשה שאירע בשנת תתקנ״ו? כי לפי הנחתנו יתכן שבנוסחת מגלת ר״א שהיתה בידי ר״י הכהן היו באמת מסודרים להיפך, כי כן בספר „עמק הבכא״ הוא מקדים את הספור בדבר ר׳ שלמה העשיר מווינא באוסטריא להספור מעיר נושא, ואת הספור מאשפירה איננו מביא כלל וניכר שלא היה נמצא בנוסחאותו, (כי לולא זה לא היה נמנע מלהביאו), וזולת זה גם בנוסחת מגלת ר״א שבידינו קרוב לומר ששני הספורים מאוסטריא ומאשפירא אינם של ר׳ אפרים בעצמו רק הם הוספה הכותב המעתיק את מגלת ר״א, ויתכן שלא הפץ להכניס את הוספותיו בתוך דברי ר״א, על כן נתן להם מקום בסופם, אף על פי שאולי קרו קודם לכן; מלבד מה שאנו הכי רואים אנחנו שלא שמר את סדר הזמנים, בסדרו את המאורע דאוסטריא מתמוז תתקנ״ו קודם המאורע דאשפירא מאדר תתקנ״ו; גם נמצא בהספור מאוסטריא הוספת דברים שברור הוא שלא מפי ר״א יצאו, כי על שנת תתקנ״ו כתוב „במחזור רנ״ו אשר קוינו לרנה ושמחה ונהפכה לאבל״, המליצה הזאת, הלקוחה מלשון הראב״ן בקינטרת גזרת תתנ״ו (המובאה לעיל עמוד 108 בהערה 3), לא יכירנה מקומה פה, כי שנת תתקנ״ו היתה במחזור רס״א ולא במחזור רנ״ו, ובלי ספק שנתוספה פה מאת מעתיק טועה שלשון הראב״ן היה שגור על שפתיו וטעה במאה שנים שלמות, שנתחלפה לו שנת תתנ״ו — מסע הדגל הראשון — על תתקנ״ו — מסע הדגל הרביעי —.

ועוד יותר יפלא על הרב המחבר בתפיסתו הראשונה של ר״י הכהן, באמרו שהימים הנרשמים לימי החדש והשבוע אינם מתאימים עם קביעות שנת תתקנ״ז (שהניח ר״י הכהן), ושעל כן מגיה הוא (גרעטץ) תתקנ״ד, כאלו מתאימים הם עם קביעות שנת תתקנ״ד; הלא באמת, הימים הנרשמים במגלת ר״א שבידינו הם מוטעים בכל האופנים, כי יום ז׳ אדר בכ׳ בשבת ויום י״ב אדר בשבת אינם חלים לעולם לא באדר הסמוך לניסן ולא באדר ראשון במעוברת, משום שלא בד״ו פסח, ואם כן בהכרח לא נמלט מלהגיה ולתקן אותם, ואם נתבונן נמצא, שגם אם נניח שר״י הכהן הגיה מדעתו, הנה הגהתו יותר קרובה ויותר מתקבלת מהגהתו של גרעטץ, כי לדעת גרעטץ, שהגיה שנת תתקנ״ד, יהיה הכרח להגיה עוד במספר הראשון ח׳ אדר ראשון ביום ב׳ בשבת (ככתוב בתשלום הערה הנ״ל שנדפסה בההערות שפ״ר בעמוד 462) (הוא 31 יאנואר 1194 ולא 1 פיברואר ככתוב בטעות בפנים), ובמספר השני — י״ג אדר בשבת, תחת שלר״י הכהן, שהגיה תתקנ״ז, נצרך להגיה במספר הראשון ו׳ אדר ראשון ביום ב׳ בשבת *), ובמספר השני — י״א אדר (ככתוב בעמק הבכא), שלפי זה לר״י הכהן נגיה במספר השנה רק אות אחת, נ׳ במקום מ׳, תחת שגרעטץ יגיה עוד אות שני ד׳ במקום ז׳, וכן במספר הראשון הלוף ז׳ על ו׳ קרוב יותר (מפני דמיונם בכתב) מחלוף ח׳ על ו׳, והנה יש עוד מקום לבעל דין לטעון, שלא יתכן להיות שנת תתקנ״ז, מהמסופר שם: „שאחר כך; כאשר נתנו הקהלות ממון להגמון, נתנו רשות להוריד את החסידים מן האופנים בליל ט״ז לחדש אדר השני, ויורידום בספינה למטה לעיר ונשאום וקברום אצל קברי הצדיקים של גזרת תתנ״ו״, ובשנת

*) בספר „עמק הבכא״ כתוב „ביום השביעי לחדש אדר״, אך הוא לא הזכיר שזה חל ביום ב׳ בשבוע, גם לא הזכיר נתפיסת את הרוצח ואקיה, שהיתה ביום השבת הסמוך, היתה חמשה ימים אחר המאורע הקודם, שלפי זה אפשר שהמאורע הראשון קרה ביום ג׳ ז׳ אדר, והמאורע שלאחריו היה ארבעה ימים אחר כך.

תתקנ"ז חל ט"ז אדר שני בשבת, ואם כן איך עסקו בקבורתם בשבת? אך גם הקושיא הזאת איננה מכרעת, כי יתכן שבשבת רק הורידום מעל האופנים אבל קבורתם היתה במו"ש, או שעשו הכל על ידי נכרים, ומשום חלול שם שמים הקלו מעט בקדושת השבת בהוראת שעה. אולם אף אם מהטעם שאמרנו, בצירוף הטעם של החכם גרעטץ (מסדר הזמנים של המאורעות), נניח שלא יתכן להגיה התקנ"ז, אז מתקבל יותר על הדעת להגיה „תתקמ"ו", (שאז נגיה במספר השנה רק אות אחת ו, במקום ז' שהן אותיות דומות זו לזו) ואז נגיה במספר הראשון ה' אדר ראשון ביום ב' בשבוע, ובמספר השני — י' אדר ביום השבת, ובשנה ההיא חל ט"ז אדר שני ביום א' בשבוע.

לעמוד 292 הערה 2. יש להביא עוד ראיה לדעת הרב המחבר, שמספר השנה תתקנ"ז הוא אמתי, מדברי הר"א מגרמיזא, באמרו: „בתתקנ"ז לפרט בכ"ב בכסלו לאחר שפירשתי אני אלעזר הקטן והעלוב פרשת וישב יעקב וכו'", כי הנה החובה לקרות שנים מקרא ואחד תרגום ולפרש את פרשת השבוע הוא, כידוע, בע"ש, ואם נדקדק נמצא שבכל השנים מן ד"א תתקמ"ח עד תתק"ס לא חל כ"ב כסלו ביום ו' עש"ק פ' וישב רק בשנת תתקנ"ז בלבד. היום ההוא היה לחשבון הנוצרים 15 נובימבר 1196.

לעמוד 297. על דבר התיחשותו של ר' יחיאל בן אברהם (שהיה שר האוצרות אצל האפיפיור אלכסנדר) אל ר' נתן בעל הערוך, כפי הנראה היה ספק אצל הרב המחבר, כי כאן בפנים כתב שהיה בן אחיו (עיין לוח הטעות), ובציון א' סימן ד' לסעיף ו' עמוד 416 כתב שהיה בן בנו.

לעמוד 353 בפנים שורה 3 מלמטה. תחת 7 נובימבר צריך להגיה 28 נובימבר.

שם בהערה 1. החכם המתרגם מתפלא על החכם שולמאנן המחם את גמר ספר „הי"ד" לשנת ד"א תתק"מ. על זה יש להעיר שלדעתי ה' שולמאנן הולך לשיטתו בכמה מקומות בספריו, בחושב, כמו שחושבים בטעות עוד רבים זולתו *), את התחלת המנין לשטרות בשנת ג"א תמ"ט ולא בשנת ת"ן, שלפי זה שנת א' תל"ב לשט־ות (שנת השלמת ספר הי"ד) מכוונת לשנת ד"א תתק"מ.

לעמוד 405 הערה 2. שגיאתו של החכם שולמאנן לדעתי גם כאן איננה מפני המספר של שנת הנוצרים, רק מפני שבהמקור לשנת פטירת הרמב"ם (היא הכתובת בשם נכדו ר' דוד על הכ"י של מס' ר"ה המיוחסת להרמב"ם) כתוב א' תקי"ו לשטרות, וה' שולמאנן לשיטתו (שהזכרתי בהערתי הקודמת) חושב שהיא שנת ד"א תתקס"ד; אך טעותו של שולמאנן גלויה, כי בהמקור הנ"ל נאמר גם כן שיום מות הרמב"ם היה יום ב' בשבוע כ' טבת, ועל פי חשבון הקביעות נקל להווכח שיקרה כן רק בשנים שקביעותן „הש" או „זח", וכן קרה באמת רק בשנת תתקס"ה שקביעותה היתה „זח", אבל לא בשנת תתקס"ה שקביעותה היתה „בש" ויום כ' טבת חל ביום ו' ולא ביום ב'. ומזה מוכח ממילא שהכותב מתחיל החשבון לשט־ות כהוגן משנת ג"א תת"ן ולא משנת תתמ"ט.

לעמוד 411 בהערה 1. מ"ש הרהמ"ח כאן שר' שמואל בר נטרונאי נהרג בשנת ד"א תתקנ"ז ביום י"ג אדר ראשון הוא פליטת הקולמוס, כי לכל הדעות נהרג ימים אחדים קודם י"א אדר, גם הוא סותר את דברי עצמו, כי לדעתו המבוארת לעיל עמוד 290 בפנים ובהערה 1, ובתשלום הערתו שנמצאה בין הערות ספ"ר עמוד 462. נהרג ר"ש בר נטרונאי ביום ח' אדר ראשון, ובשנת התקנ"ד; ועיין על זה גם בהערתי למעלה.

לעמוד 421 שורה 9 מלמטה. תחת „בשני חדשים" ראוי להגיה „יותר משלשה חדשים", כי הכנסיה הלאטירנית הרביעית היתה ביום 30 נובימבר 1215 שהיא יום ב' ו' טבת תתקע"ו, והיהודים נתאספו להתיעץ עוד בשנת תתקע"ה, וזה יותר משלשה חדשים לפני הכנסיה הלאטירנית.

לציון ג' סימן א' סוף עמוד 430. הערת הרב המחבר, שלהסופר הערבי נתחלף בטעות ר' יוסף הנגיד באביו ר' שמואל, היא ישרה ונכוחה מאד; וכדי לתרץ גם את השנוי הנמצא אצל הסופר הערבי בהחדש והימים, באמרו „בעשרת הימים השניים לחדש מחרם" בעוד אשר באמת נהרג ר' יוסף (כפי עדותו הנאמנה של רמב"ע באלמחאצרה, הובאו דבריו למעלה עמוד 407) ביום ט' טבת שהוא יום ט' לחדש צפר של המחמדנים, קרוב לשער שגם בזה נתחלף להסופר הערבי „עשרת ימים הראשונים לחדש השני" על עשרת ימים השניים לחדש הראשון", כי החדש מוחרם הוא הראשון והחדש צפר הוא השני לחדשי המחמדנים.

---

*) החכם שי"ר בערך מלים ערך אלכסנדר מוקדון מן עמוד 73 ואילך מאריך בענין חשבון השטרות ומבאר גם את דעת החושבים את התחלת המנין לשטרות מן שנת ג"א תמ"ט.

לעמוד 454 בהערה. במספר הלוקי דעות נכבדים שבין הרהמ"ח ובין הח' שזה"ה על הראב"ע צריך להוסיף גם החלוק הזה (שמזכירו הרב המתרגם בהערה 1 לעמוד 446), שהרהמ"ח מגיה, בשנת חבורו את פירושו על ישעיה, תתקי"ה תחת תתק"ה והח' שזה"ה מקיים את הנוסחא תתק"ה ונימוקו עמו, מפני שבידוע לא נהגו הסופרים לכתוב תתקי"ה, כדי שלא להזכיר את השם, והיה לו לכתוב תתקט"ו.

לעמוד 458 שורה 6. נראה שתחת 579 צריך להגיה 570, כי לא שנת 579 רק שנת 570 להמהמדנים התאימה עם שנת 117+ לספירת הנוצרים.

לציון י"א. מלבד הספרים המנויים כאן המיוחסים להרמב"ם, נמצא עוד פירוש הרמב"ם למסכת ר"ה, אשר היה בכ"י למראה עיני ר"ע האדומי (מאור עינים פכ"ה), ר"א אזכרי (ס' חרדים, מצות תשובה פ"ג), הרב חיד"א (שה"ג ערך רמב"ם) החכם מונק והחכם ב"ג (מבוא לס' ברכת אברהם, ליק שנת כת"ר), וזה לא כביר יצא בדפוס מתוך כ"י פארים ע"י ר"י בריל בחוברת „יין לבנון" (פארים 1866). החקירה ע"ד הפירוש הזה אם הוא באמת להרמב"ם או לא, נכבדה היא מאד בתוצאותיה לחוקרי תולדות הרמב"ם, לפי שבכ"י הזה נמצאו שתי כתובות, שלדברי המעתיק, ר' שמואל ב"ר אברהם סקייל מעכו, הראשונה נכתבה בידי הרמב"ם עצמו ומספרת בפרטיות את כל קורות נסיעתו בים ובואו לעכו ויציאתו מעכו לירושלים, והשניה נכתבה בידי ר' דוד נין רבי משה ז"ל ומגבלת את זמן הולדת הרמב"ם ובנו ופטירתם והולדת ר' דוד; מאליו מובן שאם הספר איננו להרמב"ם אז גם אמתת הספורים מוטלת בספק גדול. והנה הרב המחבר, בהיותו מחזיק באמתת הספורים שבשתי הכתובות הנ"ל (ספורי הנסיעה של הרמב"ם מובאים אצלו באריכות, למעלה עמוד 337, 338 ככל הנמצא בהכתובת הראשונה — שהיא המקור היחידי בדבר הזה *) — ושנת הולדתו של ר' אברהם בן הרמב"ם מובא ממנו, בחלק ה' עמוד 8, כפי הנמצא בכתובת השניה), לא היה לו להשמיט מלחשוב את הפירוש למס' ר"ה, אם לא בין הספרים שנתחברו בוודאי מהרמב"ם, לכל הפחות בין הספרים שנתיחסו אליו. אולם באמת, למרות הדבר אשר כל החכמים הנזכרים למעלה גם הח' שניאור זק"ש במאמרו „שלשה ספרים נפתחים" שהקדים למחברת „יין לבנון" חשבו את הפירוש לר"ה בפשיטות להרמב"ם, וכן הרה"ג רא"ה וויים בתולדות הרמב"ם מונה אותו בין ספריו, יש ידים מוכיחות שאיננו להרמב"ם, כאשר הוכיח בגלדק הרה"ח חז"ם, במאמרו „מזכיר נשכחות" (הצפירה 1880 גליונות 50, 49), ממה שהפירוש הנמצא שם על מאמר ר"ג „פעמים באה בארוכה ופעמים באה בקצרה", הוא אותו הפירוש בעצמו שהרמב"ם בפירוש המשנה (פ"ב מ"ו) מרחיקו תכלית הריחוק ואומר עליו: „ואין מאמין זה אלא אדם ע"ה טפש בתכלית הטפשות לא ירגיש מן הגלגל אלא כמו שירגיש השור והחמור", וכבר עמדתי גם אנכי על זה עוד קודם לכן כשנזדמנה לידי בפעם הראשונה בשנת תרל"ח המחברת „יין לבנון"; והרה"ח חז"ם ישער עוד שהפירוש הזה הוא מאיזה חכם ספרדי שהיה בזמן הרמב"ם, והרמב"ם ראהו, ועליו כוון בדברים הנזכרים, מבלי להזכיר את שמו על הקלקלה, כדרכו. ועוד אשוב לדבר בדבר הזה, אם יחייני ה' בראשית החלק שאחר זה מספר דברי ימי ישראל בהערתי על המקום הנזכר שתבוא בסוף החלק שאחר זה, ושם אבאר כי גם אם הפירוש הזה איננו להרמב"ם, עלינו לומר שהתיחסותו להרמב"ם לא היתה בזדון בכוונת זיוף רק בטעות אם מפני שווי שם מחברו לשם הרמב"ם, או מפני שהיה נמצא באמתחת ספרי הרמב"ם.

---

*) אע"פ שמלשונה של ההערה 3 לעמוד 337 ניכר לכאורה כאלו נלקחו הדברים משני מקורים שונים והם: הר"א אזכרי בעל ס' חרדים והכ"י, אבל באמת אין הדבר כן, כי גם ר"א אזכרי העתיק מהכ"י הנ"ל כאשר העיר בגלדק הרב חיד"א שם.

רשימת

שמות האנשים, העמים והערים, המדינות והארצות הנמצאים בהספר·

א.

ר׳ אבא מרי בן יצחק (אביו של ר״י בעל-העטור) 266, 417.

אבגינוס השלישי האפיפיור 189.

אבול מאאלי חותנו של הרמב״ם 372.

אבולסרי סהל הקראי 103.

אבן סינא 46.

אבן עבאס ווזיר בגראנאדה 26.

אבן צקלב המשורר 248.

ר׳ אברהם בן דאוד בעל ספר הקבלה 131, 203—212, 249, 250, 407, 427—431.

ר׳ אברהם בן דוד מפוסקיירא בעל-ההשגות 254, 264—266, 304, 402, 403, 413, 418, 443.

ר׳ אברהם זכות בעל-היוחסין 407.

ר׳ אברהם הזקן אביו של ר׳ גרשון 419.

ר׳ אברהם ב״ר חייא אלברגילוני הנשיא 128, 131, 429.

ר׳ אברהם בן חיים מבדרש 225, 447.

ר׳ אברהם (היוצר) אבן-אלפאכר 243, 244.

ר׳ אברהם ב״ר יצחק אב בית-דין מנרבונה (בעל האשכול), רבו וחותנו של הראב״ד 258, 266.

ר׳ אברהם הכהן 411.

ר׳ אברהם לטיף 408.

ר׳ אברהם ב״ר מאיר אבן-עזרא 15, 33, 59, 91, 203, 212—230, 240, 246, 298, 330, 347, 407, 409, 424, 442—453.

ר׳ אברהם בן הרמב״ם 406, 419.

ר׳ אברהם קבאסי 13.

ר׳ אברהם אבן-שושן מטוליטולה 243.

ר׳ אברהם ב״ר שמואל אבן-חסדאי 252.

אדהיר בייזשאן עיר בפרס 307—310.

אדען 313.

אדריאה (לשון-ים) 300.

ר׳ אהרן ב״ר משולם מלוניל 263, 413, 419.

ר׳ אהרן בן ציון אבן-אלעמאני 178, 179.

ר׳ אהרן מרגנבורג 412.

אוזו הבישוף מפאריס 275.

אוטו הדוכס אחי היינריך הששי 291.

אוטראנטו עיר באיטליא 296, 300.

אבן-אוסאיביה סופר ערבי 375.

אורדליה, ברור המשפט על ידי נסיונות הבל 108, 237.

ר׳ אורי 411.

אורראקא בת אלפונזו הששי 105, 136.

אזיא 242, 246, 303, 305, 317.

אחלב (היא אלעפפא) או ארם צובא 303, 318, 322, 373.

איטליא 92, 93, 198, 215-217, 258, 296, 300, 368, 450.

אילינדא (כרך) 439.

אילינדא (כפר) 439.

אינוקינטו השלישי הפפה 241, 256, 267, 272, 273, 285, 416—422.

אינוקינטי הרביעי 423.

איספאהאן בירת פרס 311.

אירופא 215, 242, 246, 303, 305.

אלביגענזים 256, 260, 261, 399, 417—419.

אלברטוס אקויניס 436.

אלגאפיר (אלדזשפער) מלך שבילה 26.

אלגהאזאלי 197.

אלדהר הכליף במצרים 324, 344.

אלחכים כליף בקורדובה 30.

רבנו אלחנן בן ר״י הזקן 271, 411.

אלחרירי הסופר הערבי 247.

ר׳ אליהו הזקן (מאורליינש) 69, 410.

ר׳ אליהו החסיד מפריש 411.

מר אליהו הראשון ראש הנוצרים הקתוליקין בבגדד 8.

אליסאנה 79, 102, 126, 200, 243, 326.

ר׳ אליעזר מביהם 295.

ר׳ אליעזר מגרמיזא 412.

ר׳ אליעזר בר׳ יואל הלוי (אבי העזרי) 411.

ר׳ אליעזר ממיין שם.

ר׳ אליעזר בן נחמן אבן-אזדאר-אשבילי אבו-אלפתח 130, 408.

ר׳ אליקים בר׳ יוסף הלוי 411.

ר׳ אליקים מסאלירנו 219.

אליקסיוס מלך ביצאנץ 302.

אלכסנדר השני (אפיפיור) 68.

אלכסנדר השלישי האפיפיור 297, 415, 416.

אלכסנדריא של מצרים 178, 325, 338, 370-372.

אללעבראנדוס הגמון ווירמיישא 112.

אלמוהאדים 198—203, 242, 243, 245, 250, 258, 264, 300, 326, 328, 417, 420.

אלמוסטאדה הכליף 315.

אלמוסטאנגיד הכליף שם.

אלמוקטאפי שולטן בבגדד 458.

אלמוקתאדיר בילאהא מלך סאראגוסה 65.

אלמותאדיר מלך בעווילא שם.

אלמיריה עיר החוף 328.
אלמנסור (יעקב) שלטון מחמדי
250, 413, 417, 418.
אלמעתמער מלך שיביליה
78, 99, 100, 102, 434, 435.
אלע 261, 415.
ר' אלעזר הגדול ממגנצא 411.
ר' אלעזר בר נתן הלוי בעל קונטרס גזרת תתנ"ו
87, 108—117, 187, 188, 294, 435—440.
ר' אלעזר הקליר 215, 217.
אלעפא ראה אחלב.
אבן־אלעריף משנה למלך חאבוס 22, 23.
אלפאראבי 46.
אלפדהאיל או אלפצאל בן סלדין שלטון מצרים
401, 404.
אלפדהאל = אלפצאל הוויזיר הגדול 373-376.
אלפונזי ראימונדיץ מלך קסטיליאה
201, 202, 211.
אלפונסו השני מלך אראגוניה 251, 261, 408.
אלפונזו הששי מלך קסטיליה
94—105, 136, 138, 434, 435.
אלפונזו השביעי 136.
אלפונזו השמיני (הנדיב) מלך ספרד בן ראימונד
243, 245, 249, 250, 417, 420.
אלציר מפסקיירא 266, 413, 415.
אלקוראן 8.
אלקיפטי סופר ערבי 373.
אלקירואן (או קאירוואן) 10, 13, 16, 17, 19.
אלקלעה חמאן (עיר) 19.
אל־שלביב (עמרם בן) יצחק רופא המלך אלפונזו
הששי 95, 99, 100.
אלתראס, רבני שנעשה קראי 103, 104.
אמזלי ארכיבישוף בליאון 68.
ר' אמרכלא הלוי 310.
אנגליה
109, 195, 225, 413, 418, 436, 440, 448, 449.
אנ־לוסיה 6, 19, 75, 100, 136, 200, 203, 242.
אנזשו (אמיא) או אניוב 235, 236, 239.
אנטוכיא 303.
אסטראכאן 313.
ר' אפרים בן יעקב מבונא
191—195, 239, 294, 440, 445, 454.
ר' אפרים המצרי 303.
רבנו אפרים מרעגענשבורג (הנביא) 233, 411.
אפריקא 19, 20, 197, 215, 242, 368, 451, 452.
אקיטניה 235.
אראגוניה 136, 242, 250—252, 261, 299.
ארמיניא 295.
ארנולד מבריסציה 216, 217.
ארנולד הכומר מציטוא 256.
ארץ ישראל 295, 303—305, 338, 368, 452.
הרי אררט 307.
אשכנז 68, 108—110, 181, 189, 196, 231,
234, 242, 286—294.
אשעריה 399.
אשפירה = שפייאר שם.
אשקלון 304.
ר' אשר בר' משולם מלוניל (הרא"ש) 17, 263.
ר' אשר ב"ר נתן אופיסיאל 184.

ב.

באדים בן חאבוס 25—27, 61, 62, 430.
באירען 193.
באלקין (בולוגין) בן חאבוס 25,26, 61, 62, 430.
בארי באיטליא 296.
בבל 18, 20, 215, 295, 452.
בגדד 197, 215, 303—306, 309, 310, 320, 321.
בדוש בפרובינציאה
225, 256, 260—262, 413—415, 418, 419, 421, 447.
בוכארא 311.
בולגאריה (עיין תראקיה)
בולוניא באיטליא 296.
בולן מלך הכוזרים 156.
בונא 289.
בוסתנאי נשיא הגולה 306.
בופארד 289, 291.
רבנו בחיי הדיין ספרדי ב"ר יוסף אבן־פקודה
(בעל חובת הלבבות) 55—59, 258, 432.
ביהם (באהמען) 73, 118, 196, 295, 296.
ביירוט 303.
בילביים (= בולסיר) עיר במצרים 325.
ביניבונט עיר באיטליא 300.
בינידיקטוס מיורק 281, 283.
ביסיניה עיר ביון 301.
ביצאנץ 300—303.
בית־לחם 305.
בלאנש הגרעפין משאמפאני 274.
באלדואין הארכיבישוף מקנטבורי 281.
בלדואין הרביעי 304.
בלוא או בלויי"ש בצרפת 236—239, 414.
בלקיירו 413, 417.
ר' בנימין בר חייא 122.
ר' בנימין ב"ר יונה מטודילה (בעל המסעות)
252, 257, 407, 444, 456—458.

ר׳ בנימין בן יואב תלמיד הראב״ע 443.
ר׳ בנימין בן שמואל הפייטן 71, 411.
ר׳ בנימין מקנטבוריא (תלמיד ר״ת) 280, 411.
בעללעט אחיתו של ר׳ יצחק ב״ר מנחם 411,69.
בער־נגאר מושל נרבונה 68.
בערנהארד איש קלאירבאו הקדוש 189—195.
בצרה 315.
ברייש (בראא) עיר באנגליא 455.
ברברים 197.
ר׳ ברוך ב״ר דוד הכהן 239.
ר׳ ברוך ב״ר יצחק אבן אלבליא מקורדובה 103, 131, 429.
ר׳ ברוך ב״ר יצחק מווירמיישא בעל ספר התרומה 293, 411.
בריטניה 279—281.
ברצלונה 128, 251, 266, 408.
ברתולד מקנסטונץ 436.

ג.

גאטטפריעד מבולליאן 121, 124, 125, 180.
גאליפולו 301.
(דון) גדליה אבן־יחייא בעל השלשלת 407.
גהוזים או כופר אל־תורך 311.
גוטשאלק הפרוס־ביטטער 108, 436.
גוש־חלב 305.
גיבל 303.
גיטו 301.
גינובה עיר באיטליא 300.
גירונה , אי גירונדה 252, 253.
גריגור השביעי האפיפיור הילדיבראנד 85, 96—98, 107, 119, 191.
גרנדה 22, 24, 61—65, 75, 103, 177, 203, 243, 326.
ר׳ גרשון מאור הגולה ממגנצא: 13, 69, 90, 410, 411.

ד.

דאמיאטע עיר החוף 178—180.
דאמירא עיר במצרים 325.
ר׳ דוד (אבו־סאלימאן) אבן־מהאגר: 130, 177, 408, 441.
ר׳ דוד אלמקמין 58.
דוד אלרואי (או אבן־אלרוכי) 308—310, 457.
ר׳ דוד הדיין (המדקדק) 410.
דוד בן זכאי 13.
ר׳ דוד ב״ר יוסף קמחי (רד״ק) 257, 260, 420.
ר׳ דוד אחיו של הרמב״ם 338, 339.
ר׳ דוד בן משולם 107, 122.
ר׳ דוד הנגיד בניאפול 300.
ר׳ דוד מנרבונה 214.
ר׳ דוד בן שמואל הלוי 122.
נהר דוניבה 188.
דונין המומר 423.
דונש בן לברט אלבגדדי: 20, 35, 90, 224, 233, 246, 407, 446.
דונש בן תמים אלקרוואני 16, 407.
דזילזשוקם 311.
דמשק 180, 181, 215, 303.
(קבר) דניאל 312.
ר׳ דניאל דיין באלכסנדריא 370.
ר׳ דניאל הנשיא בן ר׳ שלמה (חסדאי) בבגדד 315, 316, 458.
דניפרא 295.
דרומא 235.

ה׳

רב האי גאון בן רב שרירא 7—14, 18, 29,19, 35, 93, 409, 410, 424—428.
האמדאן עיר בפרס 312.
הדסי (יהודה בן אליהו) הקראי או „האבל״ 202.
הודו 306, 313.
הונוריוס השלישי האפיפיור 420, 421.
היינריך הראשון ארכי־הגמון במגנצה 192.
היינריך השני מלך בריטניה 279.
היינריך הרביעי מלך אשכנז 97, 107, 108, 110, 113, 117, 119, 121, 287, 440.
היינריך הששי 289—291.
ר׳ הימן הפרנס 304.
ר׳ הירקיליוס 301.
ר׳ הלל בן יעקב הפייטן 238, 239.
ספר „הללי״ 138, 250.
הערמאנן 109, 114, 118.
הערמאנן השלישי הגמון קולוניה 115.

ו.

וואיטיעך (אדאלבערט) 73.
וואלקענבורג 192, 294.
כרך וויבלינק קובא 439.
ווילהעלם כובש ארצות מלך אנגליה 98, 195.
ווילהעלם השני מלך אנגליה 196.
ווילהעלם הבישוף מברדש 261.
ווילהעלם השני מלך איטליא 298.
ווילהעלם השמיני מושל מונטפייליר 262.
ווילהעלם איש צור 436.

זוינא 291.
זויניציאה 300.
וויסטגתים 95, 96, 416.
ווירמיישא 70, 83, 84, 97, 112—114, 288, 437—440.
ווירצבורג 194, 295.
ווראטיסלאוו השני נכיך ביהם 118, 120.

ז.

ר' זכאי הנשיא 307, 310.
ר' זכריה מארם־צובה 380.
זנטא 439.
ספר „זרבבל" 71—73.
ר' זרחיה ב"ר יצחק הלוי גורינדי בעל־המאור 253—255, 264, 413, 416.

ח.

חאבוס מלך גרנדה 22—25, 27.
חבור 314, 315.
חרקל 305.
ר' חושיאל השבוי 16.
ר' חזקיה ב"ר אליקים 194.
ר' חזקיה באלצורא 411.
ר' חזקיה ב"ר ראובן מבופארד (הנדיב) 291.
חזקיה ראש גולה 16, 61.
חזקיה נשיא הקראים בקהירא 324.
ר' חיים תלמיד הראב"ע 224, 446.
ר' חיים הכהן 239, 411.
חילא 318.
ר' חלפון הלוי 178, 179.
חמת 303.
ר' חנוך בנו של ר' משה השבוי 16, 21, 27.
רבנו חננאל בן ר' חושיאל השבוי 13, 15—19, 81, 93, 410.
ר' חנן הנשיא מתימא 314.
חסדאי (אבו־פדהאל) בן ר' יוסף אבן־חסדאי 68.
ר' חסדאי אבן־שפרוט 20, 27, 30.
רב חפץ 17.

ט.

טאריינט עיר באיטליא 300.
טבריא 215, 305.
ר' טוביה בן אליעזר ממגנצא 186.
טוביה בן משה העובד הקראי מקונסטנטינאפול 104, 322.
טודילה 252.
טולוזה 266, 267, 421, 422.
טולידה 22, 98, 99, 149, 175, 200־202, 214, 243—246, 249, 326, 249, 326, 413, 417.
טומאס די־פעריע ראש גדוד לנושאי הצלב: 436, 440, 441.
טירון די־לוס קאבאלירוס עיר בא"י 304.
טורקיסטאן 313.
טיבעט 306.
טראני עיר באיטליא 296, 300.
טרויש (עיר מולדת רש"י) 83, 84, 234, 235, 236.
טריער 110, 192, 436, 440.

י.

ר' יהודה ב"ר אהרן 238.
ר' יהודה בן בלעם מטולידה: 76, 91, 92, 410, 429.
ר' יהודה בן ברזילי הנשיא אלברצלוני או אלברגילוני 131, 132.
יהודה (בן אליהו) הדסי הקראי 322.
ר' יהודה חיוג 21, 30, 31, 32, 219, 442.
יהודה בן חנינא המדקדק 35.
ר' יהודה (סיר ליאון בן ר' יצחק) החסיד מפארים: 276—279, 411.
ר' יהודה בן שמואל החסיד מווירמיישא 293, 412.
ר' יהודה (בן שלמה) אלחריזי: 246—248, 307, 408, 419.
ר' יהודה ב"ר יצחק אבן־גיאת 102, 139, 177.
ר' יהודה הכהן 411, 412.
ר' יהודה הכהן אבן סוסן = שושן 200, 337.
ר' יהודה הלוי 124, 126—128, 130, 131, 139, 145—181, 188, 205, 210, 212, 213, 246, 303, 383, 441, 450, 452.
ר' יהודה בן מנחם 289.
ר' יהודה ב"ר מרדכי 411.
ר' יהודה ב"ר נתן (הריב"ן) חתנו של רש"י: 91, 185.
ר' יהודה אבן־עבאס מפים: 139, 198, 303, 321, 322.
ר' יהודה אבן־עזרא 140.
ר' יהודה בן ר' יוסף אבן־עזרא 201, 202, 211.
ר' יהודה הנשיא ב"ר יוסף אלפאכר 245.
ר' יהודה בן שאול אבן־תבון מלוניל: 253, 262—265, 408.
ר' יהונתן ב"ר דוד הכהן מלוניל: 263, 353, 354, 399—405, 413, 419
ר' יואב בן שלמה מרומא 300.
ר' יואל ב"ר יצחק הלוי מבונא 411.
יוהאן בלי ארץ מלך אנגליה 285.

יוהאנזין ההגמון בשפייאֶר 111.
ר' יום טוב בן הריב"ן 185.
ר' יום-טוב (בר' יצחק) הקדוש מיוני : 284, 454, 455.
ר' יונה בן מרינוס אבן-גנאח 6, 15, 30—35, 55, 91, 167, 187, 221, 251, 431—434.
יוסף (אבו-יאקאב) אליוסטנזיר מלך מרוקה 245.
יוסף אבן-טישופין נשיא האלמוראבידיים : 100—102, 126.
יוסטיניאנוס מלך ביצאנץ 302.
יוסיפון לעברים 211.
ר' יוסף בן אביתור 17.
ר' יוסף אבן-אלפרג אל-קברי 104, 202.
ר' יוסף האיצטגנין 307, 310.
ר' יוסף בכור שור 411.
ר' יוסף ב"ר ברוך (מא"י או איש ירושלים) : 419, 420.
ר' יוסף דינבריט 411.
ר' יוסף מדמשק 304.
ר' יוסף בן ווירגא 412.
ר' יוסף בן חסדאי 35, 60, 431.
ר' יוסף (ב"ר שמואל) טוב-עלם (בונפילס) הראשון 68, 411.
ר' יוסף טוב-עלם השני תלמיד רש"י 230.
ר' יוסף טוב עלם הספרדי 424, 425, 446, 447.
ר' יוסף בן יצחק קמחי 258—260, 408.
ר' יוסף הלוי אבן- מיגאש הראשון : 25, 26, 65, 408.
ר' יוסף הלוי ב"ר מאיר אבן-מיגאש תלמיד הרי"ף 103, 134—137, 147, 149, 253, 327.
ר' יוסף הנגיד ב"ר שמואל : 6, 60—65, 407, 428—434.
ר' יוסף המקנא ב"ר נתן אופסיאל 183, 184, 441.
ר' יוסף (הדיין ב"ר יעקב) אבן-סהל : 102, 131, 132, 408.
ר' יוסף אבן-עזרא 140.
ר' יוסף (בן יהודה) אבן-עקנין : 8, 372, 373, 380, 397, 398, 425.
ר' יוסף אבן-פלט מדמשק 304.
ר' יוסף ב"ר צדיק אבן-צדיק : 132—134, 176, 200, 408.
ר' יוסף (ב"ר שמעון) קרא 186, 187.
יוסף הרואה אלבציר הקראי 103, 132.
ר' יוסף איש שארטר (קרטר"ש) 184.
ר' יוסף הנשיא אבן-שארתאמיקאש 101.
ר' יוסף הנשיא בן שלמה אבן-שושן : 243, 244, 409.

יורק עיר באנגליה 283, 454, 455.
קבר יחזקאל 318.
ר' יחיאל ב"ר אברהם אביו של בעל הערוך 93.
ר' יחיאל בן אברהם (קרובו או בן בנו של ר' נתן בעל הערוך) שר האוצרות באיטליא 297, 416.
ר' יחיאל ב"ר דוד הכהן 238.
ר' יחיאל מפארים 423.
יחייא אבן-מונדהיר מלך סרקוסטה 40.
יחייא אל-קדר מלך טולידה 99.
ר' יעקב מאורליינש (תלמיד ר"ת) : 280, 281, 411, 412.
יעקב אבן-גו (דזשוי) 27, 35.
ר' יעקב ב"ר אליעזר מטוליטולה 138.
ר' יעקב בן אפרים מפרש הירושלמי 17.
יעקב מלך ארגוניא 420, 421.
ר' יעקב בן יצחק הלוי (הנקרא ר' יעבץ) : 122, 411.
ר' יעקב בן הרי"ף 135.
ר' יעקב בר יקר ממגנצא 71, 411.
ר' יעקב ב"ר מאיר, רבנו תם 183, 185, 225, 230—240, 267, 296, 327, 411.
ר' יעקב ב"ר משולם מלוניל או ר' יעקב הנזיר 263.
רב יעקב בר רב נסים אבן-שאהין 16, 17.
ר' יעקב בן נתנאל אבן-אלפיומי : 314, 345—348.
ר' יעקב אבן-סהל תלמיד הר"י גיאת 131, 408.
ר' יעקב מפרפיניאן 267, 413, 415.
מר רב יעקב ראש כלה בר מר נסים מקאירוואן : 10, 425.
יעקב בן ראובן הקראי 74.
יעקב בן שמעון הקראי 104.
ר' יעקב אל-תבאן 138.
ר' יפת בן אליהו מעכו 305, 337.
יפת בן סעיד הקראי 322.
יפת בן עלי הקראי 103.
יפת בן צעיר הקראי 322.
ר' יצחק ב"ר אבא מארי (בעל-העיטור) : 266, 408.
ר' יצחק אביו של רש"י 83, 124.
ר' יצחק בן אברהם (ריצב"א) מדאמפירה (אחיו של הר"ש משאנץ) 276, 411, 412.
ר' יצחק מאורליינש 69.
ר' יצחק אבן-אלבליה : 76, 78, 100, 102, 103, 134, 203.
ר' יצחק ב"ר אשר הלוי משפייאֶר ה(ריב"א) 185, 411.

ר׳ יצחק בן אליקים 194.
ר׳ יצחק ב״ר אשר הלוי משפייאֶר השני נכד הריב״א 290.
ר׳ יצחק ב״ר ברוך 235, 411.
ר׳ יצחק (בן יהודה) אבן־ג׳את :
77—80, 102, 131, 407, 408.
ר׳ יצחק אבן־גיקטליא 30, 92, 407.
ר׳ יצחק בן דוד אלקורטובי 408.
ר׳ יצחק מווינא (בעל אור זרוע) שם.
ר׳ יצחק בן יהודה 71, 411.
ר׳ יצחק בן יהודה מבדרש 225, 447.
ר׳ יצחק ב״ר יעקב אלפסי 77, 81—83, 123, 124, 130—135, 147, 149, 253, 326, 408, 410, 427, 441.
ר׳ יצחק ב״ר יעקב הלבן מפראג 295, 411.
ר׳ יצחק בן ישוש (המדקדק) מטולידה 59, 410.
יצחק בן כלפון 35.
ר׳ יצחק הלוי גירונדי 253.
ר׳ יצחק הלוי (סגן לויה) ב״ר אלעזר מגרמיזא :
71, 411.
ר׳ יצחק אבן־ליאון 25, 26.
ר׳ יצחק ב״ר מאיר (ריב״ם או ר״י הזקן) :
185, 231, 411.
ר׳ יצחק (אסחאק) (אברהים) אבן־מהאג׳ר הוויזיר
127, 130.
ר׳ יצחק בן מלכי־צדק 219, 443.
ר׳ יצחק בן מנחם 410, 411.
ר׳ יצחק ב״ר מרדכי 411.
ר׳ יצחק ב״ר נחמיה מדרום 235.
ר׳ יצחק אבן־סהל 30, 35.
ר׳ יצחק (ב״ר משה) אבן־סכני 77, 81, 306.
ר׳ יצחק אבן־עזרא 140, 408.
יצחק אבן־עזרא 215, 229, 320, 321, 452.
אבו־אצחק בן פקודה 408.
ר׳ יצחק אבן־צג בינבינשתי רופא המלך :
413, 414, 420, 421.
ר׳ יצחק קמחי (א״ז של הרד״ק) 258.
ר׳ יצחק בן ראובן אלברצלוני או אלברגלוני :
77, 80, 81, 131, 408.
ר׳ יצחק מרוססיא 296.
ר׳ יצחק מרמבורג 411.
ר׳ יצחק בן שלמה הישראלי 16, 222, 223.
ר׳ יצחק בן שלמה משאנץ 235.
ר׳ יצחק בן שמואל מדונפירא (ר״י הזקן) בן אחותו של ר״ת 270, 411, 412.
מר יקותיאל 137.
ר׳ יקותיאל (מאורליינש) 69, 410.
ר׳ יקותיאל אבן־חסאן 40—42, 432, 433.
ר׳ יקותיאל ב״ר יהודה הכהן 238.
ירושלים 120, 121, 180, 189, 246, 304, 399.
ר׳ ישועה בן יהודה הקראי אבולפרג :
103, 104, 211.
ר׳ ישעיה דטראני (איטליא) 296.
ישראל הדיין האסכנדרי ב״ר דניאל הקראי 14.

כ

כפר כבול 181.
כוזריא (קרים) 295.
כורסאן 306, 310.
כיאס עיר ביון 301.
כיבר (ראה חבור).
כיווא 313.
כפתור האי (קפריסין) ביון 301.
כפר כרפנא 439.

ל

לאטירנא 288.
לאנגעדוק = פרובינציאה שם.
לארטה 300.
לודוויג החסיד 182.
לודוויג הששי שם.
לודוויג השביעי 182, 189—191, 196, 267
לודוויג התשיעי מלך צרפת 256.
לודוויג הקדוש מלך צרפת 423, 424.
לורקיא (היא ליגא) 303.
ר׳ לוי בן יוסף אלתבאן מסרגוסה 138, 410, 442.
ר׳ לוי בן שאול אלקורטבי 407.
לומברדיאה 235.
לונדון 225—229, 280, 448.
לוניל 254, 262—264, 401—405.
לוקא עיר באיטליה :
221, 298, 300, 445, 446, 447, 450.
לותיר 69, 70, 83, 85, 185, 186, 235.
לותרינגיא 436, 440.
ליאון (עיר) 68, 235, 242, 250.
ליאופאלד הששי מאוסטריא 288.
לימו 261, 415.
לין עיר באנגליה 282, 283.
לינקולן עיר באנגליה 283.
לפנטו עיר ביון 301.

מ

הנהר מאזעל 110.
מאחאלה עיר במצרים 325.

ר' מאיר ב"ר ברוך 419, 420.
ר' מאיר ב"ר יוסף אב ־מיגאש 134.
ר' מאיר ב"ר יוסף אבן־מיגאש השני :
137, 200, 201, 245.
ר' מאיר מדמישק 304.
ר' מאיר מקרקשונה 303.
ר' מאיר ב"ר שמואל מרמרוג חתנו של רש"י :
91, 185, 230.
ר' מאיר שליח צבור 411.
ר' מאיר ב"ר תודרוס הלוי אבולאפיה 409.
מאלאגה (מליקה) 22, 38.
מאנטובה באיטליה :
220—222, 298, 300, 443, 444.
מאנופיטה = מנאיפתא עיר במצרים 325.
מאנשע עיר בצרפת 195.
מאסול (נינוה החדשה) :
305—307, 310, 316, 458.
מגנצא 70, 113, 114 , 119, 121, 239 , 289 ,
436--440.
מדי 295.
מדונה או יתרב 314.
אל-מומנין הכליף בבגדד 309
מונטפייליר (ההר , או הר געש) :
262, 263, 413, 420, 421.
מונפורט 414, 424.
מוקדניה 300.
מוסתרעבים 136.
מלכי בית אלמורביד בספרד :
126, 136, 197, 200.
מורביה (מאֶהרען) 73.
מורסיה (המדינה 78, 127.
מחמד מחוקק הערביים 314
מחמר אל־מוקטאפי הכליף 305.
מחמד אבי־עומר או אלמנצור 21.
מילע ציר האפיפיור אינוקינטי השלישי 417.
ר' מימון אביו של הרמב"ם :
137, 327, 333, 334, 338.
מין (מעין) 109, 117, 440.
כרך מירא 439.
ר' מכיר מנרבונה 258.
ר' מנחם וורדנים 412.
ר' מנחם בן חלבו 69, 186.
ר' מנחם בן סרוק 35, 90, 233, 407.
ר' מנחם בר פרץ מיואני 235, 411.
המעתזליים (המדברים) 104, 315.
ר' מצליח אבן־אל־בצק מסיציליה 8, 93.
ר' מצליח ראש הסדר הדרשן מדמשק 304.
מצרים 246, 447, 451, 452.
מקה 314.
מרוקא 198, 245.
ר' מרדכי מפולוניא 296.
ר' מרדכי ב"ר שלמה 411.
ר' מרדכי ב"ר שמואל מקולוניא 411.
מרשיליאה 267, 414, 421.
ר' משה בן אברהם מפונטואיזה תלמידו של ר"ת :
236.
משה בוטרייל 427.
ר' משה (בן שמואל הכהן) אבן - גיקטיליא
מקורדובה) אלסרקוסטי) 76, 91, 92, 187.
407, 409, 427.
ר' משה הדרשן (מנרבונא) 70, 93.
ר' משה בן הלל הסופר 250.
ר' משה בן חנוך 20.
ר' משה בן יהודה מלוניל 263.
רב משה הכהן 11.
ר' משה הכהן אשכנזי 411.
ר' משה ב"ר יוסף הכהן 291.
משה בן יקותיאל (גוטהיאֶל) 107.
ר' משה הכורסאני 311, 312.
ר' משה מלוקי 411.
ר' משה בן מאיר ממאנטובה 222, 445.
ר' משה בן מיימון (רמב"ם) :
3, 4, 240, 279, 326—406, 413, 418.
ר' משה מנרבונה 266.
ר' משה אבן־עזרא או ר' משה הסלח 8, 102 ,
130, 131, 140—143, 144, 152,153,407,425.
ר' משה די־קאבריטה 261.
ר' משה מקוצי (בעל הסמ"ג) 279.
ר' משה (ב"ר יוסף) קמחי 260.
ר' משה הקריתי 415.
ר' משולם ב"ר יעקב ראש קהלת לוניל :
258, 262—266, 413, 415.
ר' משולם בן נתן ממולן 232, 411.
משך (טאטארים) 316, 317.

נ.

נבארה 242.
נהרדעא 305.
נוביא 313.
נור־עדין 189, 303, 306, 308.
נורוויטש עיר באנגליה 282, 283.
נורמאנדיאה 235, 236, 282.
נורעדין הכליף מבגדד 303.
העיר או הכפר נושא 290, 439.

ר׳ נחמיה אשקפה 25, 26.
רב נטרונאי גאון 10, 11.
ניאפאל 298, 300.
ניגרופונטי עיר ביון 301.
נילוס 127.
נירנבורג 191.
נמשי (נים) 262, 266.
רבנו נסים מקאירוואן בר מר יעקב :
13 16—19, 29, 61, 81.
נרבינה 68, 229 , 235, 246, 253 , 254, 258 ,
262—266 414, 421, 449.
ר׳ נתן 261.
ר׳ נתן אופסיאל 183, 441.
ר׳ נתן ב״ר יחיאל איש רומי בעל הערוך :
93, 410.
ר׳ נתן ב״ר מכיר מאשכנז 84.
ר׳ נתן ב״ר שמואל 179.
ר׳ נתנאל (היבאט־אלאה) ראש הישיבה במצרים
בקהירא 324, 376.
נתנאל מבגדר = היבאט אלה 320, 321 , 376.

ס.

סאלאדין 272, 291, 308 , 324 , 344 , 372—
378, 399, 401.
סאלירנו עיר באיטליה 219 , 220 , 299 , 300 ,
443, 444.
אבו־סולימאן בן עמר 408.
סולימאן בן אלחכים נשיא ראש הברבריים :
21, 31.
סוריה בקסטיליה הישוב 128.
סורא 11, 13—15, 305.
סוריא 303.
סטאנפורד עיר באנגליא 282, 283.
סימון מונפורט 414, 418, 422.
סינגאר שאהין שאך מלך הדושילושוקים :
311, 312.
נהר סינה 188.
סיפונטה עיר בארץ יון 219, 443.
סיציליאה 93, 298, 300.
סלווים 295.
סמארקאנד 313.
נהר סמורה (היא נהר אהוא)
ר׳ סעדיה בר מימון אבן־ראנאן 15.
רב סעדיה גאון הפיתומי 4, 13, 32—34, 35 ,
58, 221—224, 383, 425, 426, 432,442,446.
סעידה (צידון העתיקה) 303.
סרקוסטה (סרגוזה) 22, 31, 65, 251.

ספרד 18, 20, 75, 101, 125, 182, 198, 200,
242, 257, 258, 279, 326, 368, 447.

ע.

עבד אלה אבן־עלי הוויזיר הגדול 126.
עבאסודיים (משפחת הכל פים בבגדד) :
315, 323, 327.
עבד אל־מומין מלך מרוקה :
198, 200, 328, 332, 372.
עבדואל לאטיף 399.
הנהר עברו 252.
עגילבערט ההגמון בטריער 110, 111, 118.
ס״ט עדמונד עיר באנגליה 285.
ר׳ עובדיה 186.
ר׳ עובדיה ב״ר מכיר 238.
ר׳ עובדיה הנשיא מסמארקאנד 313.
קבר עזרא (או אל־עזר) 319.
רבי עזרא הנביא 411.
ר׳ עזרא , ראש ישיבה בא״י 304.
ר׳ עזריה הלוי (אבו־נאסאר) בנו של ר׳ יהוסף
הנגיד 79.
עכברא עיר בגליל בגדד 306.
עכו 305, 337, 399.
ר׳ עלי , גאון יעקב בבגדאד 306, 458.
עלי בן סאלימאן הקראי 74.
עלעאנורה המלכה 189.
עמאדיע עיר בפרס 308, 390.
עמיכה ראש גדוד לנוסעי הצלב 436,438—441.
עמעריך מליינינגען 113, 114, 118, 119, 196.
עמעריכו ההגמון 194.
ענן מיסד דת הקראים 323.
ערב 306, 313—315, 368.

פ.

פאלירמא עיר הבירה מסיציליאה 300.
פאלמירה (ראה תדמור) .
פאסקיירא 265, 266, 415.
פאריש 231, 235.
פארנאס מהררי יון 301.
פהיליפ שר האניות בסיציליא 298.
פואטו או פייטון עיר באנגליה :
235, 236, 279, 282.
פולוניא (פולין) 73, 120, '295, 296.
פולצאלינה 237, 238.
פומבדיתא 7, 8, 13, 305.
פוסטאט (מצרים הישנה) 325.
פורטוגליא 242.

פטימיים (משפחת הכליפים במצרים) 323, 344.
ר׳ פטר תלמיד הרשב״ם והר״ת 195.
פיטר איש קסיליטנאו 256.
פיטר השני מלך ארגוניה 418.
פיטר איש אמיענס הנזיר 106, 108, 436.
פיטר מבינייווינט הקרדינאל 420.
פיטר (הנכבד) מקליני 190, 234.
פיליפ אויגוסט מלך צרפת 268—278, 282.
פיליפ איש היימסבערג הארכיבישוף 289.
פיס עיר במרוקו 198, 303, 332, 372.
פיסה עיר באיטליא 300.
פירדינאנד הקתולי מלך ספרד 241.
פלאנדריה (בעלגיא) 109, 436, 440.
ר׳ פלטוי גאון 427.
ר׳ פנחס בן משולם דאן באלכסנדריא:
325, 361, 370.
פראג 73, 117, 295, 440.
פראנקען 193.
פרובינציאה או לאנגידוק בצרפת 224, 231,246,
251, 263, 305, 326, 368, 399, 417, 447.
פריעדריך בארבארוסה (בעל הזקן הארום:
287, 289.
פריעדריך הדוכס לבית אוסטריא 291, 292.
פרס 295, 306, 452.
פרת 305.
ר׳ פתחיה מרעגענשבורג בעל הסבוב אחי ר׳
יצחק הלבן 295, 317, 456—459.

צ.

ר׳ צדוק מעכו 305.
ר׳ צדוק הרופא 304.
צור 180, 303.
צידלוס יועץ המלך אלפונזו הששי 95, 105.
צימערמאנן 109, 110, 196.
צנעא (תנאי או סאנא) 314.
צרפת 68, 91, 108, 109, 182, 186, 189, 196,
234,236, 239,256, 270, 279, 436, 440, 447.

ק.

הרי קאווקאז 307.
קאווקאזיא 306.
קאזאן 313.
קאנדי היא האי ציילאן 313.
קאניגסווינטער 192.
קאפוא 300.
קארענטאן 195.
קארל הגדול 287.
קהירא = קאירא או פוסטאט (צוען מצרים):
178, 179, 324, 338, 369, 373.
קולוניא (קאֶלן) 114—117, 192, 289, 294,
435—439.
קונסטנטינופול 301.
קונראד השלישי מלך אשכנז 191—196, 287.
קופא 315, 318.
קורדובה 4, 21, 38, 65, 78, 101, 131, 176,
200, 243, 326.
קורינט עיר ביון 301.
קטלוניא 128, 251—253.
קיוב ברוסיא 225.
ר׳ קלונימוס מבולקיר 267.
ר׳ קלונימוס בן יהודה משפייאֶר 122, 436, 437.
ר׳ קלונימוס מרומא 93, 411.
ר׳ קלונימוס בן תודרוס מנרבונה 258.
קלימנטו השלישי האפיפיור 119, 121.
קלירמונט בצרפת 106.
קלעת אבן־חמאד עיר מולדת הרי״ף 81, 101.
קסטיליאה 98, 136, 141, 242, 243, 250,
413, 417. קסרין 304.
קראים 103, 104, 121, 202, 211, 223, 301,
304, 313, 322—324, 352, 378.
קראסובאזאר 313.
קרים 313.
קרימצאקים 313.
קרקשונא 266, 413, 415, 421.

ר.

ראזים 415.
ראימונד טרינקאביל מבדרש 214, 260, 261.
ראימונד החמישי נשיא טולוזה:
266, 413, 416, 417.
ראימונד הששי מושל טולוזה 256, 267, 417.
ראימונד השביעי (הטוב) מושל טולוזה 256,422.
רהיימס (רומש) 234, 235.
רואזן (עיר) באנגליה 109, 440.
רובינקא עיר ביון 301.
רוגיר המרקיז מבדרש 260, 261, 414.
רוגיר השני מלך סיציליאה 298, 300.
רודאלף כהן נזיר 191—194, 272.
רודוס עיר בצרפת הדרומית 225, 229, 445—
447, 450, 451.
רודוס אי ביון 301.
רודוסטו עיר ביון 301.
רומא 215—219, 300, 442, 443, 446, 450,
451.

רומן ברינגגור 251.
רותארד ארכי־הגמון ממאגענצא :
113, 118, 119, 238, 440
רידיגער ה׳אוצמאנן (בישוף) מאשפירה 107,106.
הנהר רייהן (ריינוס) :
69, 70, 109, 123, 188, 191—193, 239, 289.
רייש 235.
ריכארד לב הארי מלך אנגליה :
272, 280,—284, 291, 375, 413, 418.
רינקווא (כפר) 438.
רמירו או רומרוג 195, 234, 266.
רעגענשבורג 117, 440.
ספר „הרקמה" לר׳ יו.ה אבן־גנאח 32.

ש.

שאלוניקי עיר ביון 301.
שאמפאני 270, 271.
שאנץ 235.
שארטרס עיר בצרפת 237.
ר׳ שבתי בן משה מרומא 92.
שומרונים 304.
שושן אי טוסטער 312.
שטאטעקע מבצר אצל באכאראך 192, 194.
שיבילה (סעווילא) האי :
26, 65, 78, 102, 200, 243, 326.
שכם (נאבלוס) 304.
אבן־שלביב (עמרם בן) יצחק 100,99, 434, 435.
שליזיא 288.
ר׳ שלמה תלמיד הראב"ע 229.
ר׳ שלמה בן אלמעלאם המשורר רופא הכליף 126.
ר׳ שלמה הבבלי 411.
ר׳ שלמה מברוללא 411.
ר׳ שלמה בן גבירול 6, 15, 29, 35—55, 65—68, 141, 147, 153, 213, 246, 407, 409, 432—434.
ר׳ שלמה מדרויש 411.
ר׳ שלמה מן ההר (ממונפלייר) 279.
שלמה בן חזקיה נשיא הקראים בקהירא 324.
ר׳ שלמה (חסדאי) 305, 306, 458.
ר׳ שלמה ב"ר יהודה 411.
ר׳ שלמה היצחקי (רש"י) 77, 83—91, 121—125, 184—187, 223, 224, 253, 410, 411.
ר׳ שלמה הכהן מסלירנא 443, 444.
ר׳ שלמה סגן הכהנים תלמיד הרמב"ם 344.
ר׳ שלמה לוריא (מהרש"ל) 407, 410.
ר׳ שלמה המצרי רופא למלך יון 302.
ר׳ שלמה הצעיר 291.
ר׳ שלמה (בן אברהם) בן פרחון מקלעת־איוב תלמיד הראב"ע 298, 444, 452.
ר׳ שלמה פקיד האוצרות של ליאופולד 288.
ר׳ שלמה אבן־פרוצל 127, 128.
ר׳ שלמה אבן-צאקבעל 139.
ר׳ שלמה הקטן (פטיט) 406.
ר׳ שלמה אבן קרשפין 141.
ר׳ שלמה (בן הנשיא ר׳ יוסף) אבן - שושן מטוליטולה 243, 244, 409.
ר׳ שלמון הנשיא מצנעא 314.
ר׳ שמואל בן אברהם חסדאי הלוי 252, 419.
ר׳ שמואל אושקי 407.
ר׳ שמואל בן חנניה אבו־מאסנור 178, 179,324.
רב שמואל בן חפני :
7, 13—15, 35, 222, 223, 425.
ר׳ שמואל בן יהודה ממגנצה 122.
ר׳ שמואל בן יהודה אבן־תבון :
265, 403—405, 408.
ר׳ שמואל בן יוסף אבן נאגרילה (אי נגדילה) הלוי או ר׳ שמואל הנגיד 3, 6, 8, 9, 13, 15, 17, 20—29, 32, 35, 38, 44, 60, 211, 326, 407, 425, 428—434.
ר׳ שמואל ב"ר יעקב מאוקסיריא 235.
ר׳ שמואל בן מאיר (רשב"ם) :
89, 185—187, 227, 231, 235, 411.
ר׳ שמואל ב"ר משה אבן־תבון 265.
ר׳ שמואל בר נטרונאי 290, 411.
ר׳ שמואל אבן־עבאס 321, 322, 457, 458.
ר׳ שמואל בן עלי הלוי ראש הישיבה בבגדר :
315—319, 369, 378—380, 458, 459.
ר׳ שמואל ב"ר שמשון 419.
ר׳ שמחה בן שמואל 412.
שמחה הכהן 113
ר׳ שם־טוב ש: נצ ׳י 412.
ר׳ שמעון בן אנטולי 267.
ר׳ שמעון החסיד מטריער 192.
ר׳ שמעון מיונבייל א 411.
ר׳ שמעון בן יצחק 194.
ר׳ שמעון בן יצחק הזקן או הגדול 83, 411.
ר׳ שמעון (בן חלבו) קרא 69.
שמרון 304.
ר׳ שמריה משפירא 411.
ר׳ שמשון מקוצי 411.
ר׳ שמשון (בן אברהם) משאנץ :
276, 411, 412, 420.
שפייאר 106, 107, 111, 290, 291, 436—438.
ס׳ השרשים לר׳ יונה אבן־גנאח 34.

רב שרירא גאון:
9, 10, 13, 35, 407, 410, 424, 458.
שר של״ם אב בית־דין בדמשק 304.
ר׳ שר שלום הרב מאיספאהן 312.
ר׳ ששת בינבינישתי הנשיא:
251, 266, 408, 409.

ת.

תבץ עיר בארץ יון 303.
תדמור (היא פאלמירה) 303.
תיאובלד אדון העיר בלו יש 237, 238.
תיבה עיר ביון 301.
תיבו הגראף משאמפאני 273, 274.
תימן (יעמען) 306, 314.
תיסאליא 300.
בן־תמורה (עבד־אלה אבן־תומרת) 197, 258.
תראקיה (בולגאריה הדרומית) 300.

לוח הטעיות והתקונים לחלק ד׳

עמוד	שורה מלמעלה	שורה מלמטה	טעות	תקון
7	—	4	הערה ק״ד)	הערה ק״ד ועמוד 361 הערה ק״ו)
9		5	המיוחד	המיוחסת
11		3	והשכתי	והשבנו
12		2	בבכה ע	בבכה״ע
13		13	לנכבד	ונכבד
—		2	13	14
14	14	—	נספדים	נספחים
—	—	20	לדבדיו	לדבריו
—	—	18	רות	ר:חו
16		9	אשד	אשר
18	14	—	ונינא	וו׳נא
22	1	—	התרושש	התרוששו
—	4		ויבא	ויבאו
—	20	—	גס	גם
23	19		הנך	„הנך
—	20		בעצתו?— „בתוךמלחמותי הרבות״?	בעצתו בתוך מלחמותי הרבות ?״
—	23		בדברי	ברברי
26	16		נאדגילה	נאגרילה
	24		״	״
31	16		והעברית	העברית
		8	אמר אריסטו	אמר הפילוסוף
32	6		בדברו	בדברי
36	15		איש אחר	איש אחד
37	3		חי׳	חכמי ישראל
—	23		שעדי	שערי
38		7	חיד	יחיד
41		11	וכה יאמר:	וכה יאמר 1):

עמוד	שורה מלמעלה	שורה מלמטה	טעות	תקון
44	8	—	להפליא 1).	להפליא.
45	6	—	והמושכלת	המושכלת
55	7	—	אחרי	אחר,
—	20	—	תת״ך 1),	תת״ך 12),
56	3	—	טהר־לב	טהר־לבו
64	24	—	השתרעו	השתערו
—	—	2	תתכ״ו, 9	תתכ״ז, 30
—	—	1	סימן י׳	סימן א׳
68	—	7	ולו	לא
70	14	—	תשצד)	תשצ״ד 2))
—	—	6	1070	70
—	—	3	תרצ״ד	תשצ״ד
72	—	5	לתת״ק	לתת״ב
80	—	15	והפיוטים, אשר	והפיוטים,
—	—	8	ועמוק	ועמוקה
82	2	—	וברוחו	ורוחו
—	12	—	עצמות המינים	עצמות הדינים
—	—	14	הרבנו חננאל	רבנו חננאל
״	״	10	בדודור ח״ד	בדורו״ד לה״ז ח״ד
83	13	״	שנער 2).	שנער 1).
״	18	—	(הגדול או הזקן).	הגדול או הזקן 2).
84	—	16	על דבר	ועל דבר
״	—	15	תולדותיה	תולדותיו
״	—	10	נדר כ עיוני	ודרכי ע׳וניו
״	—	2	עמוד 225	עמוד 225. (הוא סוף ההערה, ומכא ואילך מתחלת הע׳ה אחרת השייכה לעמוד 85:) *) את שם הכהן הגדול הזה כבר הזכרנו ועוד נשוב וכו׳,
85	2	—	גריגור השביע׳)	גריגור השביעי*))

עמוד	שורה מלמעלה	שורה מלמטה	טעות	תקון
85	4	—	מראש	וראש
86	9		מיושר	מיישר
89	3		בהכרה ברורה	בהכרה בלתי ברורה
"	22		ומעיר	ומעירה
"		2	בהערה.	בהערה 1.
93		12	עיין למעלה בהערה	עיין למעלה (עמוד 8) בהערה.
		1	עיין למעלה	עיין בהערה הקודמת
95	20		הוא ידענו ,	הלא ידענו ,
97		14	קרא חרם כו',	צ"ל קרא חרם על כל בני הדת הנוצרית ויקלל קללה נמרצה את כל אויבי ממשלת האפיפיור .
98	9		לבבלית	לגבולות
99	17,13,10		יצחק שאלביב	עמרם בן יצחק שאלביב
100	3	—	לספר	יספר
"	—	11	על יום הקרב	את יום הקרב
"		10	וטע	וטעם
101	6		כי רק גבור	כי גבור
103	1		את ימיו	את יומו
"	10		אבן גיאת	אלבליה
"	18		הדעה הזאת והנוטים אחריה	הדעות האלה והנוטים אחריהן
108	15		שאון הנאים	שאון הגאים
"	—	3	המפוזרות	יתיר
"		2	ועד עתה,	ועד עתה"
111	11		הנוצרית	יתיר
"	14		ח"י	ח'
"'	—	8	כדברי	מדברי
117	1		אם לא	יתיר
118	10		הצלב יועץ	הצלב , ועץ
"	15		ויאחזו בם	ויתפשו את היהודים
121	—	18	ליהודי	אל היהודים
123	19	—	(ביום י'ניסן)	(ביום י' סיון)
130	17		האיש	האישים
"	20		לראש	לחוש
131	2		ר' יעקב	ר' יוסף בר' יעקב
"	3		תתפ"ד	תתפ"ג (וכן הוא באלמחאצרה)
"	12		יזקוק	וזקוק
"	—	3	ראב"ע	רמב"ע
137	11	—	בקבלת	בקהלת
"	13		רבנו יצחק	רבנו יוסף
140	2		רבי יהודה	ר' יצחק ב"ר יהודה
			די"ו	ח"ד
147	—	9	ר' יצחק	ר' יוסף
150	19	—	סעת	סערת
160	12		וסידים	ושיחים
162	4		לאיל ;	לאילן ;
"	15		אם יעשה	אם לא יעשה
173	14		בתמונתו	באמונתו
187			בשולי הע':	ההערה הראשונה ראויה לבוא בסיום ההערה האחרונה
195	2, 5		תתקמ"ו	תתק"ז
229	19	—	כ' אדר	ב' דר"ח אדר ראשון
244	—	20	הוציא שד"ל	הוציא שי"ר
"		7	אחר המלה הלאטינית	חסר השנה .36 נומר 1841
249	—	18	ארבעים עד נ'	חמשים עד נ"ה
"		9	תפ"ה	תתפ"ה
253	6		1185)	1186
259	3		על אדות	על אדמת
253	5		תחת תיבת ולו	צ"ל לר' משולם היו
265	—	2	תתקנ"ח	תתקנ"ט
266		16	בן יעקב	בן יצחק
269	19	—	תחת (אב)	צ"ל (ד' ט' תמוז)
276		10	בצירוף	בלי צירוף
282		7	תתקנ"א)	תתק"נ
284	—	1	וע' למעלה	חסר (עמוד 271)
285	1	—	ערב פסח, ערב שקודם חג הפסח	הוא השבת
"	4		7 מארץ	17 מארץ
"		6	עשו	עשה
287	3	—	וקונראד השני	וקונראד השלישי
289	21		הועיד	הועידהו
292	—	14	לאמר	לאחר
"		2	גוף כו' סימני	גוף כו' בסימני
294	10		אברהם	אליעזר
295	—	5	ר' יעקב	ר' יצחק ב"ר יעקב
297	3		וקרובו	ובן אחיו
308	15	—	וערי מלאה	מלאו
316	11		בניו אחיו	בני אחיו
319	3		בן עלי לרבי	בן עלי ספר לרבי
321	8		למחוק מן „עדי" עד „ימיו".	
322	3		ר' יצחק	ר' יהודה
"	—	2	(בתשע שנים)	(כחמש שנים)
324	24		שכל	של
327	5		גם חכם	כי אם גם חכם
			30	15

עמוד	שורה מלמעלה	שורה מלמטה	טעות	תקון
327	—	4	בנו	לבנו
328		5	מביט	מבלי
329	4	—	ובחירות	ובהירות
״	7		אך לא אחר	אף גם אחד
335	6		כי אשר ראה	כי ראה אשר
338		6	להבין	להביא
339		7	אחר לתור לו	חסר מקור מחיה
״	11		על עני	על ענייני
343	2		ולא חש כו׳	צ״ל הלשון באופן זה: ולא הרגיש , כי חוג הדעות והמחשבות של עולם אחד צר הוא מלקבל בתוכו דעות והגיונות הבאות לו מעולם אחר ; כי שתי ההשקפות — ההשקפה התורנית הישראלית והשקפת אריסטו — מתנגדות זו לזו כשני היסודות אש ומים ורחוקות זו מזו כשתי נקודות הקטב הצפוני והדרומי ; שגה
344	4		מלחמת חומה	מלחמתו , חומה
345	19		היה מרומז	מצא מרומז
345	16		פני תלמידיו	פנו תלמידיו
״	—	2	והדברים כו׳	צ״ל בזה״ל : עכ״ל הרב המחבר . הדברים האחרונים אינם מדוקדקים , כי לא
351	—	6	⋈	⊥
353		11	⋈נבימבר	דיטא
354		15	כן בתוכנו	בתוכנו
368	20	—	תשיב דעת	תטיב דעת
374	—	22	משדי	משרי
375	17		התפלה	התהלה
377	4		החזיקו בימי מאה	החזיקו בה כמאה
״	5		תתקמ״ז	תתקמ״ח
״	—	6	ולבית	ולבות
378		10	תתקמ״ז	התקמ״ח
385	2	—	כפשע רק	רק כפשע
386	1		היוצאות	היוצאת
389	4		לב	לבו
390	12		ודבורה הפלגה	ודבורי התפלגה
396	—	14	עדות	עדנת
401		2	והגיעה	והגיעו
402	16	—	וסברות	וסברותיו
״	26		כי כמה	כי בכמה מקומות
402	29		להקן	לתקן
403	13		ה׳ אלפים	ד׳ אלפים
407	4		נרתק	נפסק
408	12		הסהר	הספר
״	19		מת	חי עוד
״	—	17	?	(?)
411	23		ו׳ יצחק	ור׳ יצחק
״	27		הגביר	הנביא
414	11		וטף ,	וטף לבד
415	23		לראש	לראשי
416	—	1	ומשורר	ומשוררי
418	4		לסעיף י״ב	לסעיף י״ג
״	13		ובימי חג הלדה	ובערב חג הלדה
״	14		ולא ביום ו׳	ולא ביום ז׳
421	—	1	השלישית	הרביעית
428	18	—	תתכ״ו	תתכ״ז
״	22		ביום העשירי או	בין יום השני ויום
״		4	אחזות	אחזתי
431	26	—	תשצ״א־צ״ב כו׳	תשצ״ב=1031,32
״	27		תת״ט־תת״י	תת״י
״		4	אחרי שנת כו׳	צ״ל בין שנת כו׳ ובין
432	7		הוקנה	הזקנה
״		20	משנת תת״ל	תתכ״ט־תת״ל
433	10		תשצ״א	תשצ״ט
438	2	—	הראב״ע	הראב״ן
״	—	6	ידע יותר את	ידע את
439	16		ז׳ תמוז	ח׳ תמוז
״	18		בכ״ד בו	בכ״ר (בכ״ג) בו
441	2		1087	1084
״	18		אבו־סלי	אבו־סלימן
446	16		הרשובות	התשובות
״	—	3	ובהערתו	ובהערתי
447	20	—	בחדש תשרי	קודם מרחשון
״	21		1156	1155
449	16		בשובו לאנגליא	בשובו מאנגליא
450	13		ספרי	בספרי
451	18		1155־56	1155
459	—	10	וכלו אינו כו׳	וכלו אינו אלא מעשה
461	11		משורה ט׳	משורה ט׳מלמטה
״	13		משורה ה׳	משורה ה׳מלמטה
462	26		אף נכבדים כשהם	אף שנכבדים הם.

№ 7

חדשים גם ישנים

הערות ומלואים לחלק הרביעי

(שהוא הששי באשכנזית)

מדברי ימי ישראל לפרופיסור גרעטץ מהדורא ב׳.

לפי תרגומו בעברית מאת הר״ר שפ״ר

בווארשא

שנת ה׳ תרנ״ה-נ״ו

[מוכרת תוגה ואבל לפטירת החוקרים הנכבדים בשנה זאת

הר״ר יוסף דערנבורג והר״ר יואל מיללער נוחם עדן].

מאת אברהם אליהו הרכבי.

1895-6

[נעתרתי לבקשת ידידי החכם המתרגם לתת על ידו הערות ומלואים לחלק זה, אף כי לא אלמן ישראל מסופרים וחוקרים יותר הגונים לעבודה זאת. ועל כי אין הזמן לידידנו זה משכתי את ידי מלהביא פה את הדברים החדשים בקורות היהודים בספרד ממה"ע באלעטין לחכמי האקדמיא במאדריד וביחוד ה' פֿידעל פֿיטא, ובקורות היהודים בצרפת ממה"ע רעווי וביחוד במאמרי ה' לאֶב נ"ע, ובקורות היהודים בבריטניא ממה"ע קווערטערלי רעוויו, ובקורות ההודים באשכנז ממה"ע ורעגעסטען שנדפסו על ידי החברה הידועה בברלין, וגם מספרים מיוחדים שנכתבו בענינים אלה בארצות שונות — וכל הערותי הן כמעט רק בעניני קורות הספרות לרבנים, וגם פה נגעתי רק בקצה משענתי והוכרחתי לתת מעט מהרבה; רק השתדלתי להביא מה שמצאתי בכ"י אשר פרסומם יהי על כל פנים לתועלת. ואם יזכה החכם המתרגם לערוך מהדורא חדשה מחבורו זה אזי ימצא בלי ספק סופר וחוקר מובהק המוכשר באמת אל המלאכה הנכבדה הזאת — להגדיל ולהאדיר את חכמת ישראל בשפת קדשו, ואז ישמח לבי גם אני].

עמוד 7 הערה 1 — לפי התקון שתקנתי במספר שני חיי רב האיי גאון צריך להיות כך : נולד בשנת תרצ"ט (939 למה"נ) שלש שנים קודם ששקעה שמשו של רב סעדיה גאון , עלה למעלת אב־בית־דין בהיותו בן מ"ח שנה בשנת השמ"ז (987 , ומן מ"ח נולד בטעות הסופר המספר י"ח) , נסמך לגאון בן־ששים שנה בשנת תשנ"ט (999) , ונפטר בשנת תשצ"ח (1038) בהיותו בן צ"ט שנה . וצריך להעיר כי בשני כתבי־יד מספר הקבלה להראב"ד (בסדר החכמים לנייבויער עמוד 66) כתוב בנכון צ"ט תחת המספר המשובש ס"ט .

עמוד 8 — ספרו של רב האיי גאון (מבטא שמו הנכון הוא Haja) הנקרא כתאב אלחאוי , ספר הכולל או המאסף , בשרשי לשון הקדש ולשון חכמים במשנה ותלמוד , נשאר לפלטה באוצר הספרים הקיסרי דפה בחלק קטן (כ"א דפים קלף בלוים בחלק) ; וגם מן המעט הנשאר לנו נלמד כמה דברים . וכבר שלחתי בשנה העברה דוגמאות ממנו למו"ל אחר בוויען שהבטיח להדפיסן , ועד עתה לא קיים דבריו כי אזל הכסף מאמתחתו , לכן אדבר ממנו קצת בפה . דרך רה"ג בספרו זה להציג בראש השרש (הכתוב בכ"י שלנו באותיות חלולים) כל הצרופים הבאים מג' אותיות השרש ; כן למשל בשרש אהל — המלות אהל, אלה , הלא , האל , לאה ; בשרש אזר — המלות אזר , ארז , זרא , וכן השאר . ואציג פה איזה דוגמאות (שהראשונה היא מראש הכ"י המתחיל באמצע שרש אהל) בערבית ובתרגום עברי :

א.

הגוף הערבי

[אהל] ··· ואביץ טייב אלראיחה. כאהלים נטע יי׳. מור ואהלות קציעות. אלה· אלוה. אלהים· אלאלה· אלוה מתימן יבא· זו כחו לאלוהו· אלהים לשון רבים. וקד אסתטאל לשון רבים· כאשר התעו אתי אלהים. אשר הלכו האלהים. ודכר בהדה אל[הים] לשון יחיד. אלהים א׳היך אנכי. ויאמר אלהים. ואלמלאיכה קד אסמית אלהים. יקול יעקב כי ראיתי אלהים. ואלחכאם איצא· עד האלהים יבא דבר שניהם· הלא· הלאה. הלם· יקע עלי [בעץ] מן אלזמאן. מן היום הזה והלאה· למן היום אשר צוה יי׳ והלאה לדורתיכם· [ו]יקע עלי מא [מן] אלמכאן. ואת האש זרה הלאה. מהלאה למגדל עדר· החצים ממך והלאה. האל. הואיל חרף. יסתעמל (פי אלמשנה) כתירא פי אלמשנה ואלהל׳. תקדיר חכם מוצוע ליחמל עליה חכם אכר. מ׳ל מי שישן בדרך ועמד

התרגום העברי

[אהל] ··· [שם נטע]. ולבן טוב הריח. כאהלים נטע ה׳. מור ואהלות קציעות.— אלה. אלוה. אלהים· ה׳· אלוה מתימן יבא· זו כחו לאלוהו. אלהים לשון רבים. וכבר נתארך [השם הזה וישתמשו בו] בלשון רבים. כאשר התעו אתי אלהים. אשר הלכו האלהים· וישתמשו גם כן בלשון יחיד. אלהים אלהיך אנכי. ויאמר אלהים. וגם המלאכים נקראו בשם אלהים. כמו שאמר יעקב כי ראיתי אלהים. והשופטים גם כן [נקראו אלהים]. עד האלהים יבא דבר שניהם. — הלא. הלאה· הלם· יפול על חלק מן הזמן. מן היום הזה והלאה. למן היום אשר צוה ה׳ והלאה לדורתיכם· ויפול על חלק מן המקום. ואת האש זרה הלאה· מהלאה למגדל עדר. החצים ממך והלאה . — האל. הואיל. מלת הטעם. וישתמשו בה

התרגום העברי

לרוב במשנה ובתלמוד בהוראת משפט שהונח להצעה אל משפט אחר. כמו מי שישן בדרך וכו׳ הואיל ולא היתה כונתו [משנה עירובין ד׳ ד׳]. כאלו אמר מפני שלא היה מתכוון לזה. הואיל . . . לא ירבה בכנפים: והטעם הואיל וטהורה אסורה לידים. ובהלמ״ד נתחברו שתי מלות הואיל וכך. בשביל שהוא כך או מפני שהוא כך. ונעשו מלה אחת קצרה הילכך. שהוראתה תוצאות המשפט [או תכלית המשפט]. — לאה. לאה אשת יעקב.

הגוף הערבי

[וראה והרין] הוא סמוך לעיר הואיל ולא היתה כוונתו לכן לא יכנס. כאנה קאל למא לם יכן קאצדא לראך. הואיל . . . לא ירבה בכנפים. אדא כאן הואיל וטהורה אסורה לידים. ופי אלתלמ׳ גמעת כלמתין הואיל וכך [למא כא]ן [כד]אך או אדא כאן כראך וגעלה [וגעלת] כלמה ואחרה מכתצרה הילכך. והו תחציל אלחכם. לאה. לאה אשת יעקב :

וחבל על אבדן ראש השרש שממנו יכולנו לדעת לאיזה עץ כוון הגאון, ואולי הקראים שפרשוהו עץ הסנדאל או הענבר (אמברא, פינסקער לקוטי קדמוניות עמוד ר״ו) לקחו מחבור זה לרה״ג, כי זמן חבור כתאב אלחאוי היה כפי הנראה בימי בחרותו של הגאון, קודם לזמן חבור ספר האֶגרון להקראי דוד אלפאסי. ועל כל פנים רואים אנו שרה״ג נטה מרעת רס״ג בפי׳ כאהלים נטע ה׳ שתרגמו מלשון אֹהֶל, והשיב עליו דונש בתשוביתיו על רס״ג, וראה גם בשפת יתר להראב״ע. ואדות המלות המרכבות מצאתי כי גם ר״י בן בלעם בפירושו לחבקוק ב׳ ד׳ הביא בשם רה״ג אדות המלות המרכבות בתנ״ך דראון הבהבי עבטיט צלמות ועוד, וכפי הנראה הוא גם כן מכתאב אלהאוי שהוא יביאנו כפעם בפעם, כאשר רשמתי במחברת ג׳ מזכרון לראשונים (עמוד 13 הערה 18). ומרברי רה״ג על מלת הילכך שנתקצרה מן הואיל וכך נלמד להבין, מדוע איזה סופרים פעדאנטען מארצות המזרח כתבו הולכך בוא״ו תחת יו״ד, והוא כי לקחו את האותיות הול מן הואיל ואחרים לקחו אותיות היל ממלה זו.

ב.

(משרש או) ולא מצאנו בלה״ק אות ו׳ קודם א׳ שרשיה. ואם נמצא בתרגום הואה שואה ובלשון חכמים צואה — הו׳ [צ״ל הא׳] אינה שרשית בהן. ומצאנו ו׳ עם א׳ שלא נשמע במבטא. כמו שזכרנו בשרשי אוב אוג אוד. ואנחנו נזכיר שארי השרשים [עם אות ו׳] כל אחד מהם בשרשו.

אוח. [אחו]. צמח עשב ממין אלברדי [פאפירוס] הדומה לנייר. והרעינה באחו. ישגה אחו. —אחוה— אף כי הו׳ אינה שרשית [במלה זאת] כי נמצא אח — להפר את האחוה. וכן

(משרש או) [ומא ו] גרנא פי אללגה ואו קבל אלף אצלי. ואן וגדנא פי אלתרג׳ הואה שואה ופי לשון חכמים צואה פלים אלואו אצלי. וקד וגדנא מע אלף וו לים ילפט בה כמא קד דכרנא פי אוב ופי אוג [ופי] אוד. ונחן נדכר מא סוי דא כל ואחר פי באבה.

ג. אוח. [אחו]. חשיש מן גנס אלברדי ישבה אלקרט. ותרעינה באחו. ישגה אחו. אחוה. ואן לם יכן אלוא אצליא לאנך תקול אח. להפר את האחוה. וכדי ואחתי באזניכם. אלאלף לים אצליא. אחואנא. רבן גמליאל או׳

הגוף הערבי	התרגום העברי
אף אחונית· יואח בן אסף·	ואחוָתִי באזניכם. הא' אינה מן השרש.— א ח ו א נ א. רבן גמליאל אומר אף

א ח ו נ י ת· — יואח בן יוסף.

אדות פי' א ח ו על ידי הערבי א ל ב ר ד י ראה מחברת ה' מזכרון לראשונים עמוד ל"א, אשר אמנם אוכל להוסיף עתה עוד כמה מקומות מב"י. והמלה א ח ו א נ א יביא גם למטה בשרש א ח, ושם המקום נקרע, אולם נראה שכוונתו לשבת (דף כ' ע"א; ורה"ג גריס שם: ושמואל אמר עצים ה נ ד ל ק י ם ב א ח ו ה). ואודות א ח ו נ י ת יאמר בשרש א ח כי כן שם פרי במסכת דמאי (אחוונית יקאל אלפואכה פי מסכת דמאי).

ד.

א ט ס· וגד מנה אסטסית היא זו פי אלמשנה ופי בראשית רבה ר' יהושע אמ' כל הנשים אסטטאניות דברניות הן· פישבה אן יכון כתרה פצול. ווגדת פי כתאב אלעלום ללפא־אבי אסמ באליונאני אלממוה· וסופיה חכמה· פתפסיר סופסטים חכמה ממווהה·	א ט ס· מזה השרש נמצא אסטטית היא זו במשנה [מכות א' ה']. ובב"ר [פ' מ"ה] ר' יהושע [לפנינו איתא: ר' יהודה בר נחמיה, ובערוך: ר' יהושע בר נחמני; ראה ערוך השלם א' קע"ג] אמר כל הנשים אסטטאניות דברניות הן. וכפי הנראה הוראתו רוב דברים יתרים. ומצאתי ב ס' ה מ ד ע י ם ל א ל פ ר א ב י

א ס ט ס ביוני טעות· ו ס ו פ י ה חכמה. ולכן ס ו פ ס ט י ם הוראתו החכמה המטעת.

את הפירוש למלה ס ו פ ס ט י ם מאלפראבי לקחו ר' משה ן' עזרא בכתאב אלמחאצרה (רמש"ש אלפראבי 241 ·55) ור' יוסף ן' עקנין (גידעמאנן בספרו ער־ציעהונגסוועזען עמוד 20 בגוף הערבי ועמוד 74 באשכנזית) מכתאב אלחאוי לרב האיי גאון. והר"ח בפירושו למכות שם פירש ל א נ כ ו ן, ואולי לקח גם זה מרב האיי גאון כדרכו.

עמוד 8 הערה 3 — מכתב ר' מצליח אל הנגיד לא נזכר מרמב"ע כי אם מר' יוסף אבן־עקנין בפירוש שה"ש, והבאתיו בזכרון לראשונים מחברת ג' (עמוד 49 הערה 126), ובמאגאצין לברלינער הרפסתי מקום שני מפ' תהלים בערבית בכ"י דפה שעד עתה לא נודע מחברו, ואתרגמו פה בעברית: „העתקתי המשביע בטוב עדיך (תהלים ק"ג ה') כמו המשביע בטוב פיך כמו שהרגמתי גם כן ועדיו לבלום (ל"ב ט') לבלום פיו. ומקור זה הפירוש הוא ל ר ב ה א י י ז"ל, כי זכר ר ב ש מ ו א ל ה נ ג י ד ז"ל מספור ר' מ צ ל י ח ב ן א ל ב צ ק נ"ע שבהיותו לפני רה"ג נפל הדבור ע"ד הפסוק המשביע בטוב עדיך, והוציא הגאון את פתשגן (ברוילליאן, ענטוואורף) כ ת א ב א ל ח א ו י שחבר ובו העריך את עדיו לבלום [עם המשביע בטוב עדיך, ופירש שניהם במלת פ ה]"; ונראה קצת מלשון המפרש הזה שר' מצליח דבר פנים אל פנים עם הנגיד (כאטבה ר' מצליח).

עמוד 9 — מפירוש המשנה והתלמוד לרב האיי גאון נדפסו עד עתה: פי' משניות סדר טהרות בקובץ מעשה ידי גאונים קדמונים מראזענבערג (ברלין

תרט"ז) ופירוש גמרא דעבודה זרה ששלח לר' אלחנן בן שמריה מקירואן במחברת ד' מזכרון לראשונים (עמוד 4—20) · ופירושים רבים למקומות בתלמוד מפוזרים בתשובותיו ובפירושי רב חננאל רגמ"ה וההולכים בעקבותיהם , בהלכות הרב אלפסי ר"י אבן-גיאת ושותי מימיהם , בערוך לר' נתן ועוד ועוד · ואני שערתי בהערות לזכרון לראשונים (שם עמוד 342) כי ר' אלחנן היה בן רב שמריה בר אלחנן מד' השבוים ששבה אבן-רמאחץ , ולפי עדות הראב"ד בספר הקבלה ,מכר השליש את ר' שמריה באלכסנדריא של מצרים ומשם עלה למצרים והיה לראש" , וזה לא כביר מצא ידידי הר"א נייבויער סיוע להשערתי מתשובת רש"ג ורה"ג בב"י אוקספורד , ושם כתוב : „ועמדנו על אשר הזכיר אלוף נט' רח' [נטריה רחמנא] משבחו של רב המובהק אדירנו איתננו ר ב נ ו ש מ ר י ה ר א ש ש ו ר ת נ ה ר ד ע א ב י ש י ב ה ש ל נ ו יאמצהו קדושנו ויסעדהו ויעזהו [צ"ל ו י ע ז ר ה ו או ו י ע ז ק ה ו על פי הכתוב ישעיה ה' ב'] ויעודרהו [או על פי הכתוב ישעיה ז' כ"ה , או צ"ל י ע ו ד ד ה ו] בן רבנו אלחנן ז"ל וכי הוא ה ר א ש בתקה [צ"ל ב ת ק נ ה ?] הזאת· אמנם כי כן הוא ואנחנו יודעים בשבחו יותר מאחרים. ומי לנו כמוהו ממזרח שמש וממערב ארי שבחבורה גדול הישיבה ? ודעתנו בפלאון חכמותיו וחדרי תבונותיו וקושייו ופירוקיו ותרביציו וכחו בתורה יותר מדעת זולתו [נראה דצ"ל ז ו ל ת נ ו] . ו ל ו ל י כ ן ל א ש מ נ ו ה ו ל נ ו ל מ ש נ ה ו ל א ש נ ו ה ו [ש מ נ ו ה ו] ל ר א ש ב ש ו ר ה ג ד ו ל ה מ ש ל ש ה ש ו ר ו ת ש ל י ש י ב ה כי שבהו ערינו רב מן הכל· גם הבן היחיד אצילנו החשוב עלינו מאד מ ר ר ב א ל ח נ ן ח ב ר נ ו נ ט' ר ח' א ש ר ס מ כ נ ו ה ו ב י ש י ב ה וכמה שיושבים תחת המקום הקבוע לו [ר"ל כי ר' אלחנן נסמך בישיבה ביחד עם כל חבריו ותלמידיו שישבו עמו בשורה אחת] · ואמנם כי הוא מוסיף מעת על עת · וכל אגרת אשר תבא מאתו לפנינו טובה מאשר לפניה וכל שאלות שניות טובות מן הראשונות כל זאת עם בחוריו. ובטוחים אנו כי עוד יוקין לגבורות יגיע יוסיף ויעדיף על רבים ועצומים · ואהבתנו להם אמצת [אמצה] מאד · ומ' ר' א ל ח נ ן נ ט' ר ח' ה ו א ג י ד ו ל נ ו ו ר י ב ו י נ ו . ואם יש כמו שיבוש בדעתו של אלוף מאשר נראה לנו מדבריו לא מעמנו הוא כי משם ובלה [שבוש יש כאן] מאהבתם לנו ומרוב . . . [השאר חסר] ·— והתשובה הזאת יקרה ונכבדה היא מכמה טעמים, וביחוד על כי ממנה נראה ברור שארבעת החכמים השבויים היו מישיבות בבל , ור' שמריה בר אלחנן שנעשה ראש במצרים היה מישיבת פומבדיתא , ושבישיבת פומבדיתא היתה שורה אחת שנקראה בשם ש ו ר ת נ ה ר ד ע א , ועוד כמה דברים אשר אמנם לא אוכל פה להאריך בזה , רק אומר כי אפריון נמטי להר"א נייבויער על הוציאו את התשובה היקרה הזאת מאפלה לאורה !

ואשוב אל רה"ג ואומר כי לעת כזאת לא נוכל לומר עם המחבר כי לא חבר רה"ג ספר מיוחד בפירוש כה"ק , כי ברשימת ספרים המובאה בנספחים לפינסקער (ל"ק עמוד 192) נזכר פ י ר ו ש ר ב ה א י י ע ל ה ת ו ר ה מכורך שלם, ור' תנחום ירושלמי בכתאב אלביאן לדברים ט"ז כ"ב יאמר : וראית דלך פי בעץ אלשרוח עלי ויצא יעקב קיל אנה לרבינו האיי (וראיתי זאת ב פ י ר ו ש פ ר ש ת ו י צ א י ע ק ב ש מ י ח ס י ם א ו ת ו ל ר ה " ג) ; ועל פי זה יש לתקן דברי שכתבתי במחברת ג' מזכרון לראשונים (עמוד 53 בהוספה לעמוד 13) על פי הזכרון שאצל ר' תנחים כתובה המלה א ל מ נ ס ו ב (המיוחס) ·

עמוד 9 הערה 5 — מאמרים בפילוסופיה לרה"ג יביא גם כן ר' יהודה בן בלעם בפירושו לנביאים: שמואל א' כ"ח בהמשך המקים שה"ת;

במחברת ג' מזכרון לראשונים עמוד 15 הערה 20, ישעיה ל"ט (ואודותיו דבר ביחוד הר"ד קויפמאנן בצדמ"ג) יונה ד'. ובתשובותיו שנדפסו בזכרון לראשונים מחברת ד' עמוד 191 סימן שע"ה בענין השכר לבעלי חיים אשר בזה האריכו בעלי שטת המדברים ופילוסופי ישראל (ואציין פה המקומות הנודעים לי: הרס"ג באמונות ודעות סוף מאמר ג' [בגוף הערבי 142, בהעתקה עברית לייפציג תרכ"ד 72]; הרמב"ם במורה בי"ז לשלישי והערת מונק שם; ס' חסידים סימן ש"ד והערת וויסטינעצקי שם; עץ חיים להקראי אהרן האחרון עמוד 133; צייטשר. הראשונה לגייגער 116, II; צייטשר. הראשונה לפראנקעל 1846 עמוד 404 הערה 6; צייטשר השניה מפראנקעל 1861 עמוד 182; שמיעדל בספרו על פילוסופי ישראל 165; קויפמאנן בספרו על התארים 503; גוטמאנן במחברתו על רס"ג 31 הערה 1; במחברת של גוטמאנן אחר על דבר שטת המדברים 57; הכלאם בישראל משריינער 66, 35, 32—29; מה"ע החוקר א' 7—106) ובזכרון לראשונים שם עמוד 199 סימן שפ"ג [ואפילו למאן דאמר מן הפילוסופין כי המינין שלבעלי חיים יש להם משלים ודמות דיוקני וכו'] — שם הערה 6, אחרי הוכחותי במבוא למחברת ד' מזכרון לראשונים בענין יחוס רה"ג ואביו רש"ג אל חכמת הקבלה המאוחרת לא יוכל אוהב אמת ושופט צדק בלי משא פנים לימין ולשמאל להסתפק בדבר שהגאונים האלה לא היו מבעלי הסודות לא מהם ולא מהמונם, וכזאת נראה ברור גם מהמקומות בעניני פילוסופיא שציינתי בהערה הקודמת. ושני מתנגדי בדבר הזה יה"ש בחלוץ ורא"ה וייס (בדרו"ד האסיף וגם במחברת שירי רה"ג הוצאת אחיאסף, אשר אמנם לפי דעתי אין בכל המחברת הזאת אף מלה אחת מרה"ג וראה למטה) לא מצאו אף טענה נבונה אחת נגד הוכחותי. הראשון ימלא פיו כדרכו דברי בוז ולעג על הגאונים, ואגב גם כן עלי על השתדלותי להפך בזכותם (ובחברה רמה ונשאה כזאת דברי חרופי יה"ש וגדופיו אך לכבוד גדול יחשבו לי). ואודות התשובה המיוחסת לרש"ג בראש שערי צדק שהוכחתי את זיופה בפרטות ראה יה"ש את המציאה בתשובת הר"ם אלשקר ינפל עליה, ולא שם על לבו כי הרב הזה מיחס גם את ס' הזוהר לרשב"י, היאמין יה"ש גם כן בקדמות ס' הזוהר? וסוף סוף הדברים המיוחסים שם להראב"ד בכבוד הגאונים אין להם שום יחוס לאמתת התשובה שעליה אנו דנין, והפרש גדול בין דבריו שם אצל האלשקר ובין דברי התשובה בש"צ, כנראה ברור לכל מבקש האמת לאמתה ולא יבקש דרך הפלפול לקנתר לחרף ולגדף *). ואחרי מה שהבאתי דברי רש"ג הברורים שיאמר על דבר הגאונים ובתי דיניהם בישיבות: „אטו כמרא עלמא משוו להו"? ודבריו ודברי בנו רה"ג שיאמרו לפעמים על דברי הגאונים שקדמום שטעות הוא בידם, ואחרי מה שנודע לנו מתלמידיהם שלא נמנעו לחלוק על דברי הגאונים — הנוכל עוד להסתפק על משענת קנה רצוץ היא תשובת הר"ם אלשקר שאינה מוכיחה

---

*) אחר כתבי זאת הגיעה השמועה כי יה"ש שחל"ח, ובכל זאת לא ראיתי צורך לעצור דברי או לשנות בהם דבר מה, כי על כי הוא נמצא עתה בעלמא דקשוט הוא יודע בעצמו עד כמה חטא ופשע נגד היהדות בכלל ונגד הגאונים בפרט! תהי מיתתו כפרתו!

כלום ? ולבד דברי הגאונים שציינתי במבוא שם ראה עוד הר"ח לבבא קמא דף כ"ב ע"א וכ"ג ע"ב, ובתשובות הרי"ף שנדפסו במחברת ד' מזכרון לראשונים נמצא גם כן שיחלוק כמה פעמים על הגאונים [עמוד 254 סימן תקי"ב: מה שראית בתשובות הגאונים ז"ל וכו' — דברים אלו אין להן עיקר; עמוד 283 סימן צ"ה: קראת התשובה של הגאון ז"ל וכו' — אבל התשובה הזאת אינה נכונה; עמוד 297 סימן קנ"ג: וראיתי להגאון שאמר וכו' — אבל אין על זה ראיה; עמוד 322 סימן תנ"ר: קראתי את ד' האופנים שהבאת מס' הפקדון (לרס"ג) ואין אחד מהם נכון ולא תטריד את עיונך בזה], והרדב"ז בתשובה תקל"ט מחלק א' כתב שאם הרי"ף חולק על הגאונים הלכתא כותיה, ובתוספות ר"י חסיד לברכות נ"ז (ברכה משולשת דף מ"ב ע"ד) כתוב: ואף אם תמצא לומר בכתב רב שרירא גאון שרוב דבריו קבלות אין נראה לי אלא כמו שפרשתי כי כך ההלכות מוכיחות, ובשבלי הלקט הביא בשם רי"ד (רשד"ל בלוח הגאונים עמוד 218): שגגה גדולה היא זאת לרב נטרונאי גאון; וכדומה נמצא למאות ולאלפים — האם זה מדרך החקירה הישרה לעצום עינינו ולסמוך על התשובה המזויפת ששקרותה וזיופה מוכיחין עליה גם מטעמים אחרים שהבאתי שם ? — אולם בנוגע לה' וויים ראיתי כי הוא מעלים עיניו מכל מה שכתבתי בזה והוא מכחיד את דברי ומענותי תחת לשונו (לא אדע אם משכחה ואם בכוונה לעשות נחת רוח ליה"ש אשר שטתו חביבה עליו), ובאופן כזה הוכוח הוא בלתי אפשר; ובטוח אני כי כאשר יקרא דברי בשום לב ויחפוץ לתת כבוד לאמת יחזור מדעתו ויורה לי כי לא היו הרש"ג ורה"ג מבעלי הקבלה, וכי מעולם לא אמר רש"ג כי דברי תלמיד קטן שבקטני הגאונים הם דברי אלהים חיים והחולק על שום דבר מכל דבריהם כחולק על ה' ועל תורתו, וכדומה דברים המביאים את בוזי הגאונים לידי גיחוך.

עמוד 10 — רב נטרונאי בא מבבל לצרפת. צ"ל לספרד כמו שנמצא בכ"י מתשובה זאת; ראה רשזח"ה בהערות לתשובות הגאונים דפוס ליק (עמוד 30), זכרון לראשונים מחברת ג' עמוד 14 הערה 19, ועוד ידובר מזה בתולדות ר"ש הנגיד.

עמוד 11 — צריך למחוק סימן השאלה אצל המלה תסקופין שהיא תרגום עלילות דברים.

עמוד 12 — אודות המחברת מוסר השכל בספק גדול הוא אם רה"ג הוא מחברה, ואנכי נוטה לדעת הרש"ז (מה"ע החוקר 30, II) שלא מאת הגאון היא, כי העלמת עין ר' משה ן' עזרא בכתאב אלמחאצרה ור"י אלחריזי בתחכמוני (אשר שם יעבירו את כל המשוררים וממשלי משלי מוסר כבני מרון) מהמחברת הזאת, ולא אחד מן הקדמונים המדברים אודות רה"ג שזכרה — היא הוכחה-עצומה שמאוחרת היא לא בלבד מזמן רה"ג כי אם גם מזמן קדמוני המשוררים הספרדים; וכזאת יש להעיר גם אודות הפיוט שמע קולי המיוחס בזמן מאוחר להגאון הזה, אף כי בספק גדול היא דעת רש"ז שם כי רשב"ג מחברו. — שם הערה 3. גם שערי דינים ומשפטי השבועות בשירים שנדפסו מרשזח"ה בישורון לקאבאק אינם מרה"ג. משפטי השבועות כתב הגאון בערבית כנודע, ושם הספר בערבית היא כתאב אלאימאן, וחלק ממנו הבאתי מארץ הקדם; גם תרגומו בשירים עברים מר' לוי בן יעקב אלקלעי בכתב ספרדי

הקשה לקריאה נמצא אצלי, ראה מחברת ד׳ מזכרון לראשונים עמוד 357; ולהשערתי שם (עמוד 396) כי הוא הוא ר׳ לוי ן׳ יעקב אלתבאן לא מצאתי עד כה שום הוכחה ·

עמוד 13 — באגרת רש״ג לא נמצא שום רמז מנחת רוח שהיה למחבר״ה מבטול ישיבת סורא, כי שם כתוב רק: „ועד השתא ליכא במחסיא מתיבתא״, והם דברים כהויתם, כי התמנות רב שמואל ן׳ חפני לגאון סורא היתה אחר פטירת רש״ג בעזר וסיוע בנו רה״ג שהיה חתן רשב״ח. וכבר הגדתי השערתי במה״ע הצרפתי רעווי, כי שתי המשפחות, של רש״ג ושל רב חפני בנו של רב כהן צדק ואחיו של רב נחמיה ששניהם היו גאונים בפומבדיתא קודם רב שרירא גאון, היתה להן חזקה על הגאונות בישיבת פומבדיתא, ונעשה השלום ביניהן על ידי זה שרה״ג לקח לאשה את בת רשב״ח ולחותנו חדשו את ישיבת סורא שנתבטלה במחצית המאה העשירית למספרם אחרי מות רס״ג והסתלקות רב יוסף מתנגדו ·

שם — רב שמואל בן חפני לא ילך בפירושו לתורה בדרך הקראים כדעת המחבר, כי אם בדרך רס״ג והגאון רב אהרן בן סרגאדו, והוא יביא הלכות התלמוד בפירושו במקומות השייכים לזה גם עניני פילוסופיא חכמות הטבע דקדוק לה״ק ווכוחים עם המינים והקראים; ראה אודותיו במחברת ג׳ מזכרון לראשונים עמוד 3, 20—23. והפירוש לפרשיות מקץ ויגש ויחי שנתתי שם דוגמאות ממנו נדפס אחר כך מה׳ איזראעלזאהן; ואודות פירושיו לנביאים וספריו בעניני הלכות, ראה במחברתי הנזכרת; וספרו שערי ברכות שהוא חלק מס׳ המצות הגדול (כתאב אלשראיע) שדברתי ממנו שם (עמוד 5, 35 בהערה 85) נדפס אחר זה בתרגומו העברי במה״ע בית תלמוד, והוא חסר בספרו של הרמש״ש על ההעתקות; ודפים אחרים מס׳ המצות שלו בגוף הערבי מצאתי במצרים; ואודות רסאלה אלשבריה ראה למטה, וכמו כן אדבר למטה אודות איזה ענינים שהשיג עליו רב נסים מקירואן ·

עמוד 14 — מוכוחי הר״ש בן חפני עם ענן והקראים בכלל מצאתי איזה דברים בפירושיו, וכמו כן מצאתי מקום אחר מוכוחו עם חיוי הבלכי והראיתיו לה׳ איזראעלזאהן שהדפיסו במה״ע רעווי ·

עמוד 15 — ההספד המובא מרב חננאל על אב בית דין אשר חשב המחבר (על פי השערת הרשי״ר) כי הוא על פטירת רה״ג מרב חננאל עצמו נודע עתה שהוא מרב שמואל בן חפני על פטירת אביו רב חפני שהיה אב״ד בישיבת פומבדיתא (מקום גאונות אביו רב כהן צדק ואחיו רב נחמיה); ראה מחברתי הנזכרת עמוד 7—8. ובימי מסעי בארץ הקדם מצאתי בכ״י דמשק מר׳ אלישע קרשקש ששנת פטירת רב חפני היתה באלף שכ״ד לשטרות (1012—13 למה״נ) אחת ועשרים שנה קודם פטירת בנו רב שמואל (שנת אלף שמ״ה לשטרות = 1033—4); ראה סדר החכמים לנייבויער (עמוד 189). ויתר דברי רב שמואל בן חפני יבואו ברצות האל במהדורא תנינא ממחברתי אודותיו. — שם. שתי קינות. ועוד שתי קינות מר׳ שלמה ן׳ גבירול על פטירת רה״ג נדפסו ממני בחדשים גם ישנים נומר 3; נמצא כי חבר רשב״ג ארבע קינות על מות הגאון. וגם הרש״ז במחברתו ?ו״ות הרשב״ג ובני דורו (עמוד 15—16, ולא נשתבשה בדפוס) ימנה מספרן ארבע ·

עמוד 17 — כפי הנודע עתה לא נעלם הירושלמי מעיני הגאונים שהביאו ממנו כמה פעמים בשם תלמוד ארץ ישראל, הלכות ארץ ישראל ומעשים של ארץ ישראל; אולם מובן מאליו הוא כי בהיות תעודתם להרביץ תורת בבל סמכו יותר על התלמוד בבלי ולא הרבו להתעסק בירושלמי. והפרזות דברים בענין זה עם אשמית הגאונים וביחוד רש"ג ורה"ג אצל יה"ש והנוטים אחריו הוכחתי במקום אחר. — שם הע־ה 3. את ר' יעקב בן אפרים אלשאמי (מא"י) וחבורו אשר כתב נגד הקראים יביאו כפעם בפעם הקראים יעקב הקרקסאני בספרו כתאב אלאנואר (ס' המאורות) וישועה בן יהודה בפי' התורה ויתוכחו עמו; והראשון מהם יביא גם דברי וכוח שהיה ביניהם פנים אל פנים (ראה המאמר לקורות הכתות בישראל הנספח להלק ג' מספר זה בפרק י"א). ועל כי הקרקסאני כתב בשנת דתרצ"ז (937), לכן תהי הגבלת זמן חבורי ר' יעקב בן דורו בערך שנת תר"פ־תר"ץ (920־930). ובחלוץ ו' 70 ישתדל יה"ש להכחיש מציאות ר' יעקב זה ע"י השערה כוזבת. — שם הערה 4. צריך לתקן ע"פ הנוסחא שהביא הרשזה"ת בהערותיו לתשובות הגאונים ד' ליק (עמוד 30). — הנה מכבר היתה דעתי כי חבור המעשיות הוא מרב נסים הקדמון מקירואן כדעת רשי"ר (וראה גם מחברת ה' מזכרון לראשונים עמוד ר"ג) וכי גופו היה בשפת ערבית כדעת רשי"ר ורמש"ש; וזה לא כביר מצאתי בכ"י ערבי ישן החסר בראשו וסופו (שרק מקרוב בדקתיו כלו) את גוף החבור, וממנו הוברר הדבר בלי ספק כאשר יראה הקורא בסמוך. ואתן פה דוגמאות ממנו.

א.

(אחרי הזכרת באור המלות מלשון חכמה כמו שור משפט בטור מסכן מעירובין נ"ג יוסיף הר"נ לומר ויזכיר את חבורו מפתח התלמוד):

התרגום העברי

ורבות כאלה בתלמוד, וכדאי הדבר לחבר מזה ספר שלם, ואולי יחנני ה' יתעלה ואחבר מזה ספר ואפרשנו. וכבר ציינתי באור הרבה מהם בספר מפתח מנעולי התלמוד.

הגוף הערבי

וכתיר מתל דלך פי אלתלמוד לו אלף פיה כתאב כאמל אסתחקה ולעלי אן יעין אלבארי גל תנאה ואולף לה כתאבא ואשרחה. וקד כנת אומית בשרח כתיר מנהא פי כתאב מפתאח מגאלק אלתלמוד.

ב.

(את אביו יזכיר בתאר הראש והרב הראשון, ומתרגום העברי שהמלת הראש נצטיינה שם כזה הרא"ש טעו ר"י רייפמאנן ואחרים לחשוב כי הכונה ר' אשר)

[התרגום העברי]

ובילדותי שאלתי את הזקן [המורה] הראש אבי הרב הראשון נ"ע בעת שקראתי לפניו פרשה ויקרא ואמרתי לו: אי אדוני! מדוע היה מנהגנו להתחיל קריאת התורה עם הילד מן ויקרא ולא מבראשית שהוא התחלת התורה?

[הגוף הערבי]

וקד כנת פי צגרי סאלת אלשיך אלריים ואלדי הרב הראשון נ"ע ואנא אקרי בין ידיה פרשה ויקרא פקלת לה יא מולאי לם גרת סנתנא באן נקתדי בקראה אלצבי פי אלתורה מן ויקרא ונתרך בראשית והו אול אלתורה.

ג.

(יביא את רש"ג, והמקום נמצא באגרת רש"ג ובתשובתו המובאה בערוך ערך אביי שנשלחה לאביו רב יעקב מקירואן; והוא נמצא גם בתרגום העברי) ואמא רבא

פאסמה אבא ואנמא רבא מקאם [רבן] אבא פאכתצר וסמי ראבא וכדלך רבה אנה כאן אסמה אבה ואנמא אציפת אלראש אליה במעני רב אבה באכתצאר. וכדלך אביי אנמא אסמה נחמני כמא קאל והלכתא דנחטני [כנחמני] וקד דכר קבל דלך אביי ולדלך סבב אסמה דכרה רבנו שרירא ע"א [עליה אלסלאם] ודלך אנה כאן אבן אכת רבה בר נחמני וכו'.

ואעיר עוד פה בקצרה כי יביא רב נסים שם את חבורו בהלכות לולב שלא נודע עד עתה, וכי הפסוקים מס' בן סירא שדברתי מהם במחברת ה' מזכרון לראשונים (עמוד ר"ב) שנשתבשו בתרגום העברי מספר המעשיות כתובים בגוף הערבי כיאות וכמעט שיסכימו עם נוסחתם בס' הגלוי להרס"ג, ולפי השערתי ממנו לקח ר"נ. ובחדשים גם ישנים נומר 8 דברתי ברחבה מיקרת הגוף הערבי מספר זה.

עמוד 18—19 — בדבר האגדות והרחקת הסודות הלכו רב נסים ורב חננאל בדרך רש"ג ורה"ג שמהם קבלו (וזהו הוראת המאמר כי דברי הר"ח הם דברי קבלה), ועל הרוב במקומות שלא יאמרו בפירוש דעת עצמם דבריהם הם מלה במלה כאשר יצאו מפי הגאונים האלה. ובענין מגלת סתרים לרב נסים ראיתי להעיר כי מצאתי באוצר הספרים להממשלה דפה חלק קטן מכ"י ערבי ממחבר ששמו נתנאל (ואולי הוא נתנאל = הבהאללה בעל הפירוש לקהלת שאדותיו ידובר למטה), ושם מובא מדברי רב נסים במגלת סתרים איזה פעמים, ופעם אחת יביא שר"נ השיג על רב שמואל בן חפני בפי' פרשת ואתחנן ובספרו כתאב אלהדאיה שהלך בשטת המתכלמין בענין הידיעה מהכרת מציאות האל (קאל רבנו נסים ז"ל וקד ראית רבינו שמואל גאון חפני ז"ל יקול פי תפ' לפר' ואתחנן ופי כת' אלהדאיה אן אללה תע' לא יצח אן יעלם צרורה פי חאל אלתכליף· דהב פי דלך מדהב אלמתכלמין. קאל ואלדי אעתקדה אנא פי דלך ואדין אללה בה הו אן גמיע מן כאטבה אללה מן אלאוליא קד וקע לה אלעלם באללה תע' צרורה לא תדאכלה פי דלך שבהה ולא תשכיך). ובמקום אחר יביא שרשב"ח השיג על התרגום בענין הגמול שנאמר אצל ירבעם, ועל זה התפלא הר"ן והיה קשה עליו מאד כי רב גדול וראש חשוב כר"ש מלאו לבו לחלוק על תרגם התורה אף כי רז"ל הסכימו שהוא מעזרא הכהן (קאל רבנו נסים ז"ל למא וקפת לה עלי הדא אלקול אסתצעבתה גדא וקלת כיף יגוז מתל הרא אלעאלם אלכביר ואלריים אלגליל אן יקול ולים נדהב אלי קול אלמתרגם פי דלך מע אגמאע אלרבאנין ואתפאקהם פי אן תרג' אלתורה עזרא הכהן קאלה וענה נקל). ואמרו שהתרגום מעזרא מיוסד על מאמרם במגילה אודות אונקלוס: שכחום וחזרו ויסדום (דף ג' ע"א).

עמוד 20 — ר' שמואל אבן־נגרלה. המחבר חשב בטעות כי על פי הערבי צריך להיות באות ר"ש (כפי שכתב לפנים החכם דוזי) ולא בדל"ת, ובאמת נודע אחרי כן כי גם בערבית הוא באות ד', וכן כתב דוזי תמיד בספריו האחרונים, וכן יכתבו כל חכמי ישראל היודעים שפת ערבית ולא ילכו אחרי המחבר כבהמה בבקעה: מונק, גייגער, שטיינשניידער, נייבויער, פ· פראנקעל ועוד; וראה מאסף נרחים 1,17. קריאת השם בערבית כפי המבטא הספרדית היא אבן־נגדאלה (Ibn-Nagdela). ויהר הדברים אודות ר"ש הנגיד ימצא הקורא בתולדתו.

עמוד 28—24 — צריך להתקן נקוד המשל אחי משרה על פי הנדפס במהדורתי מס׳ בן משלי להנגיד במחברת א׳ מזכרון לראשונים עמוד 117 משל 6, ונקוד השיר כבר אבד ע״פ הנדפס שם עמוד 77 שיר ל״ז, והמשל בדבר רך (ולא רק !) על פי הנדפס שם עמוד 131 משל 56 .

עמוד 27 הערה 4 — במבוא התלמוד להנגיד כ״י כרמולי (נומר 148, ברשימת ספריו עמוד 61, ושם נדפס בטעות נומר 149), כפי שכתב רשזח״ה בתשובה לשאלתי במאסף נדחים (I, 68), לא מצא המנוח ר׳ רפאל קירכהיים „שום דבר חדש ולא נמצא בו יותר מהנדפס״· ולפני כמה שנים השתדל הר״ד קויפמאנן במגיד להוכיח שמבוא הנגיד נעתק לערבית, אולם הדבר הזה הוא בספק גדול, כי בסגנון שפת ערבית כתבו בימים האלה גם הכותבים עברית בעניני מדעים, וכן מצאנו במאמרים שהביא בעל ס׳ העתים מהלכתא גברותא של הנגיד שיתחיל תמיד במלת ולי, והוא על דרך הערבי ועינדי; וגם רמש״ש לא הזכיר מזה בספרו על ההעתקות ·

עמוד 28 הערה 2 — החרוז הזה הובא בכתאב אלמחאצרה לר״מ בן עזרא, ונדפס בליטעראטורבלאטט ד׳אריענטס לשנת 1850 עמוד 268, וזה תארו : וְצִנַּתָהּ כְּמוֹ שֶׁלֶג שְׂנִיר [ולא חרמון ככתוב אצל המחבר] אוֹ כְמוֹ שִׁירַת שְׁמוּאֵל הַקְּהָתִי״; וראה עוד גייגער במחברתו על רשב״ג האשכנזית עמוד 76 והערה 75·

עמוד 29 — על ידי רב נסים · ראה התשובה שנדפסה במחברת ד׳ מזכרון לראשונים עמוד 107 סימן רכ״ז והערתי שם עמוד 362· — שם · אודות המכתב מר׳ יוסף הספרדי לרב נסים הנדפס באוצר טוב לשנת תרמ״ב עוד הדבר בספק אם הוא מר׳ יוסף הנגיד, ראה הערת הר״ד קויפמאנן במאגאצין לשנה זאת עמוד 8—37 · — שם הערה 3· המקור הראשון הוא כתוב בשפת ערבית, ומונק העתיקו לצרפתית, שטיינשניידער לרומית, והמחבר לאשכנזית ; ובהולדות הנגיד ימצאנו הקורא בתרגום עברי .

עמוד 30 — המאמרים שכתב הנגיד נגד ר׳ יונה להראות כי צדק ר״י חיוג נקראו בערבית בשם רסאיל אלרפאק (מכתבי החברים או מאמרי הרֵעים)· ושריד ופליט מהם נתגלה לי בהוך אסיפה גדולה מעלים נפרדים מחבורים שונים, ושלחתי אותו להמנוח ר״י דערנבורג והדפיסו במהדורתו מחבורים קטנים של ר׳ יונה · — שם הערה 2· צריך להוסיף את המבוא מדערנבורג בספרו הנזכר ואת מאמר באכער בתולדות ר׳ יונה · וראיתי להביא פה מה שמצאתי בדף א׳ מחבור קראי בכ״י ישן שיכיל רשימת המדקדקים והמבארים לכה״ק המקום אודות החיוג ור׳ יונה והנגיד, ולמטה אביא ממנו מה ששייך לחכמים אחרים ·

התרגום העברי	הגוף הערבי
אמר. יחיי בן דוד הנודע בכנוי חיוג היה מן החשובים באנשים הגדולים ובלשון עברית . והוא חבר כתאב אללין (על דבר האותיות הנחים) הנזכר ודואת אלמתלין (על דבר השרשים הכפולים)· והוא חבור רם המעלה, ולא	קאל יחיי בן דאוד אלמערוף בחיוג כאן מן צדור אלנאס אלכבאר ופי אללגה אלעבראניה· והו אלדי יולף כתאב אללין אלמד׳ ודואת אלמהלין והו כתאב רפיע אלקדר גדא ולם יסבק אן [צ״ל מן] אלף כתאב מתלה· ומן בעדה גא יסמיה ש״ד

הגוף הערבי

אלעבראניה באלאטלאק. ולה כתאב אלנתף ללנביאים וכתאב אלתנקיט. ואלרבאנין יקולון אנה כאן מן עלמאהם. והו רד עלי אלפיומי פי צדר אלכתאב אלמד׳ ואללין. תם דכר אשיא מן אקואל אלרבאנין פי כתאב אלנתף וקאל פי אכר דלך וקיל פי אלמשנה ואללה אעלם. ומן יכון פי הדה אלמרתבה פי אלעלם אן דלך (sic) כיף יכון גאהלא באלמשנה. ופי מואצע אכר יקול קאלו אלרבאנין מן גיר תפכים להם ולא אסתדלאל בכלאמהם ולא אסתשהד בשי מן אקאוילהם אצלא. פהו אמא כאן קרא או אנה עאד אלינא מן אול חאל ואללה אעלם. קאל מרואן אבן גנאח אלטביב אלמגרבי אסתאד כביר פי אלעלם אללגה (sie) אלעבראניה. והו תלמיד חיוג לאנה יקול ק[אל אלאסתא]ד חיוג. ולה כתאב אלתנקיח גזאין אלא[ול פי אל] נחו סמאה אללמע ואלתאני פי אצול אללגה סמאה אלאצול. ולה אלתנביה ואלמסתלחק עלי חיוג. וכתאב אלתשויר ורד פיה עלי שמואל אלנגיד יגרי בינהם סוארב (?) וכתאב לה (sic) וכתאב אלתשויר רד פיה עלי גמאעה טענו פיה. ולה נכת אל [אלפאט מן] אלנביאים אלצעבה.

התרגום העברי

קדם למחברו איש שכתב ספר דומה, וכל הבאים אחריו יקראו לו זקן (מורה הלשון העברית סתם. וממנו גם כן כתאב אלנתף (ס׳ הקרחה) על הנביאים וכתאב אלתנקיט (וס׳ הנקוד). והרבנים יאמרו שהוא מחכמיהם, אמנם הוא השיב על אלפיומי (רס״ג) בהקדמת הס׳ הנזכר ובאללין, גם זכר איזה דברים ממאמרי הרבנים בכתאב אלנתף, ובסוף כתב: „ונאמר במשנה, וה׳ יודע״; ומי שנמצא במעלה כזאת בחכמה איך לא ידע מה שנמצא במשנה? ובמקומות אחרים כתב: „אמרו הרבנים״ מבלי שיביא ראיה לדבריהם ולא יסתייע מהם, ולא יביא עדות ממאמריהם כלל. מזה נראה או שהיה קראי, או שנטה אלינו מיום עמדו על דעתו; וה׳ יודע. אמר. מרואן אבן גנאח הרופא המערבי היה מורה גדול בחכמת הלשון [או: בחכמה ובלשון] העברית. והוא היה תלמיד חיוג כי יכתוב: אמר המורה חיוג. וממנו כתאב אלתנקיח (ס׳ התקון וההשלמה) בשני חלקים, הראשון בדקדוק — קרא שמו אללמע (ס׳ הרקמה), והשני בשרשי הלשון — קרא שמו אלאצול (שרשים). וממנו אלתנביה (ס׳ ההערה) ואלמסתלחק עלי חיוג (וס׳ ההשגה על חיוג) וכתאב אלתשויר (וס׳ ההכלמה) — השיב בו על שמואל הנגיד, והיו ביניהם מחלוקות [? ואולי צריך לקרא בגוף הערבי: סוארב, מרמה בזויה ?]. ובכתאב אלתשויר השיב על כל הטענות שטענו עליו. וממנו באור המלות הקשות בנביאים.

ומדבריו אודות החיוג והשתדלותו להפך אותו לקראי בראיות מדברי רוח כאלה נראה כי זמן רב קודם פירקאוויץ ופינסקער וגם קודם שמחה לוצקי באורח צדיקים התאמצו הקראים בטענות הבל ליחס רבנים מפורסמים לכתתם. ואודות מה שהביא חיוג פרוש המשנה על כתוב א׳ ונסתפק בו וכתב וה׳ יודע — טעה הקראי כנראה וחשב שכונת החיוג וה׳ יודע אם נמצא זה במשנה! — ומה שהביא מס׳ הקרחה לחיוג מסכים למה שנודע לנו מכבר אודות הספר הזה ממקום אחר; ראה מחב״ת ה׳ מזכרון לראשונים (עמוד ל״ו הערה ג׳).

עמוד 33 — לרס״ג היתה הבינה במקרא רק כלי שרת למען דעת מה שישיב

להקראים · זהו גוזמא עצומה והפרזה גדולה, כי לפי החלקים שנשארו לפליטה מבאורי רס"ג נראה כי הוכוח עם הקראים (ואמנם לא בלבד עם הקראים גם עם הכופרים בכל) תופס בהם חלק מועט מן המועט. — שם בהערה 1· ראוי להוסיף כי הרשד"ל באגרותיו האריך הרבה בוכוחי הראב"ע עם ר' יונה, ודבריו מסכימים ברובם להנאמר בהערה ·

עמוד 34 הערה 3 — ראה תשובת גייגער על המחבר במחברתו האשכנזית על רשב"ג (עמוד 6־135· 68־67). אולם באמת אין כל ראיה מוכחת לדברי גייגער אודות מחלוקת ר' יונה ורשב"ג ·

עמוד 36 הערה 1 — רשב"ג ראה כי אריסטו הוליך שולל וכו' (וכן למטה עמוד 48)· הדברים האלה צריכים תקון, כי פילוסופית אריסטו הגיעה לממשלה בספרד רק אחרי זמן רשב"ג, ולפניו ובימיו משלה שטת המדברים (מתכלמון) והמעתזלה עם תערובת שטת הפלאטיניים החדשים· הראשונים מחכמי היהודים שידעו היטב שטת אריסטו והלכו בה היו ר' יוסף ן' צדיק בספרו עולם קטן וביחוד הראב"ד בספרו אמונה רמה · ואודות המקור שממנו שאב רשב"ג את שטתו במקור חיים ראה ההערה למטה לעמוד 46 ·

עמוד 39 — את השיר מליצתי בדאגתי יש לתקן בכמה פרטים על פי מהדורת רש"ז במחברתו רשב"ג ובני דורו (עמוד 11—8) שמפרשו על דרך שיחה בין המשורר וחבריו, אף כי איזה מהשערותיו הן בספק לפי דעתי ·

עמוד 43 — היהודי אלקוטי · לפי הידיעות האחרונות היה חפץ (Hafs או Chafs) בן אלבר אלקוטי חכם נוצרי ספרדי, ובעבור זה נקרא קוטי (Gothe) כי הספרדים הנוצרים הם מיוצאי חלצי הגוטהים המערבים (וועסטגוטהים), ולבד ספרו על המשלים שהשתמש בו הרשב"ג תרגם עוד ס' תהלים בערבית באורח שיר, ודברו ממנו הרמש"ש במזכיר לשנת 1870 והר"א נייבויער ברעווי חלק ל'. ואנכי מצאתי עוד כי מדברי הר"י בן בלעם בפירושו לבראשית נראה כי חפץ זה תרגם גם ס' בראשית, כי לפסוק וישמעו את קול ה' (ג' ח') יאמר ן' בלעם שהוא מסכים לדעת ר' יונה כי מתהלך מוסב על הקול, ויוסיף לומר: ולחפץ בן אלבר אלקוטי פיה סמעא צות אלרב אללה משיא פי אלגנה רוחא בעד אלקאילה, וכפה"נ כונתו שאדם וחוה שמעו את קול ה' אחר שנפסק הדבור בדמות רוח ·

עמוד 46 — נגד מה שהמחבר יחשוב לצדקה ולזכות שלא הלך רשב"ג בעקבות אלפראבי ואבן סינא יוכל המשיב לומר כי שני הפילוסופים הערבים האלה הלכו בשטת אריסטו, ורשב"ג לקח לו לקו את דעות הפלאטוניים החדשים, פלוטין פרוקלוס וחבריהם, וביחוד את הספר אתולוגיא (טהעאלוגיא) המיוחס בזיוף לאריסטו ובאמת הוא נתחבר מפלאטוני· ואף כי הר"ד קויפמאנן הוכיח בטוב כי הר' יואל הפריז על המדה באמרו כי הספר מקור חיים לרשב"ג הוא ספר הלמוד לשטת הפילוסופיא הפלאטונית החדשה (לעהרבוך דער נייפלאטונישען פילזופיע), ודעתו אודות הרצון (שהעריכוה עם דעת שאפפענהויער) לא תמצא כלל אצל פלוטין ופרוקלוס (ראה אטטריבוטענלעהרע עמוד 109 ·103 ·96), אולם בכלל צדקו דברי האומרים כי רשב"ג לקח יסודות ספרו אצל האפלטוניים, האחים הטהורים (אכואן אלצפא, ולפי דעת גולדציהער במוהאמ' שטודיען 9, I

צריך לתרגם השם הזה אחים נאמנים) ובספר אתולוגיא המיוחס לאריסטו שמשם לוקחה דעתו שהנפש היא מרכבת מחומר וצורה; ראה בספרי מונק וגוטמאנן והאננעבערג ע"ד שטת הפילוסופיא של הרשב"ג, לעוועטהאל במחברתו ע"ד ס' הנפש המיוחס לאריסטו, הוירעא בקורות הפילוסופיא הסכולאסטית, מענענדעז־פעלאייא בקורות בעלי האמונות השונות בספרד, היינצע־איבערוועג ביסודות לקורות הפילוסופיא ורמש"ש בחבורו על דבר המעתיקים והחבורים הנזכרים שם. ואמנם כל זה לא יקטין ולא יצעיר את כבוד מעלת ן' גבירול כאחד המיוחד בין העברים והערבים שערך שטה פילוסופית שלמה מחלקים מפוזרים כה וכה, שטה שנחלה כבוד גדול בימי הבינים באירופא קודם שהגיעה שטת אריסטו למשול ממשלה בלי מצרים. וראוי להודיע כי התרגום הרומי מס' מקור חיים (Fons vitae) לרשב"ג של היהודי המומר יוהאננעס בן דאוד (שנשתבש Avendeath) ודומיניקוס גונדיסאלינוס נדפס זה עתה בשלמותו בהוצאה מדעית על ידי הפרופ' קלעמענס ביימקער במה"ע בייטרֶאגע לקורות הפילוסופיא בימי הבינים, שנה ראשונה.

עמוד 51 והערה 1 — צריך לתקן כי נאמרות הוא כמו מאמרות, והוא תרגום המלה הערבית אלמקולאת שהוראתה תשעת המקרים שיקרו להעצם (אקצידענציען); ראה בתרגום הרומי מס' מקור חיים מהדורת ביימקער עמוד 143 ·117 ועוד. והר"ש ן' תבון בבאור המלות הזרות יאמר למלת איכות כזה: „ודע שאני נמשכתי במלת מאמרות אחרי המעתיקים אשר לפני ואחרי המחברים, אך נראה לי שהיה ראוי להם לומר נאמרות או נאמרים כי כן המלה הערבית"; ורש"ט פלקירא בתרגומו ממקור חיים לא הלך אחרי המעתיקים ותרגם כראוי.

עמוד 59 — ראוי להוסיף פה כי זה לא כביר נתגלה ספר חדש מר' בחיי ושמו מעאני אלנפס (תבונות הנפש), ואודותיו דבר הר"י דערנבורג ברעווי חלק כ"ה עמוד 60־248. — שם הערה 2 — דעת המחבר כי היצחקי שמזכיר הראב"ע הוא בן ישוש עוד לא נתבררה כיאות, כי ר' יוסף הספרדי בא"ל יוסף (אם אמת הוא מה שמצא כרמולי בכ"י לפי דבריו בציון א' עמוד 46) אולי יגיד זאת רק על דרך השערה מסברת עצמו; וטענת המחבר כי את ר"י הישראלי לא יכנה ראב"ע באיזה מקומות בכנוי יצחקי היא ערוכה גם נגד דעתו, כי גם את ן' ישוש יזכיר הראב"ע בראש ס' מאזנים ובמהדורא ראשונה מפי' בראשיה (מהדורת פֿריעדלענדער, כמו שהעיר ה' פוזנאנסקי במחברתו ע"ד הר"מ ן' גקטילה, עמוד 28 הערה 6) בלי התאר יצחקי; ויפה העיר הרשזח"ה בהחוקר (חלק א' עמוד 6־215) כי מדברי הראב"ע בס' השם נראה קצת כי ספר היצחקי היה כתוב בלה"ק: „גם טעה המכנה שם ספרו ספר היצחקי וכו' והיה ראוי לומר הספר היצחקי", ומבן ישוש לא נודע שכתב עברית. ואמנם נראה קצת, כי ידענו עתה כמה ספרים בערבית שהיה להם גם שמות בעברית ממחבריהם (ס' האֶגרון מאלפאסי, ס' האֶגרון מעלי ן' סלימאן, ערוגת הבשם מרמב"ע וכדומה).

עמוד 61 — לפעולות ר' יוסף הנגיד ראוי לחשוב עוד כי הוא קבץ את שירי אביו רב שמואל ואספם לדיואן עוד בחיי אביו, כנראה מכתובת שי"ל

גבי כמה שירים בזכרון לראשונים מחברת א׳ (וראה שם עמוד 178 ההערה לעמוד 72) · ועל דבר אגרתו לרב נסים ראה ההערה למעלה לעמוד 29. וידובר ממנו בפרטות בתולדתו .

עמוד 71 הערה 2 — צריך למחוק המלות : „ישועה הקראי ממאמרו של רה״ג״ ולכתוב תחתן : „ומדברי הקראי יהודה מאיר תוריזי בעל ההגהות לס׳ המצ׳ת של שמואל הרופא המערבי מה שהביא בשם בעל הטורים״ ; והמחבר קרא בחפזה את הערת פינסקער בל״ק עמוד 144 וטעה בהבנתה .

לעמוד 72 — בדבר מקום בעל ס׳ זרובבל באיטליא כפי הנראה צדק המחבר ; אולם צריך להוסיף כי ידיעת בע״ס זרובבל ובקיאתו היטב באגדות שנולדו בארצות המזרח בדבר הקץ ואחרית הימים , אגדות הרומות להנזכרות בס׳ האמונות והדעות לרס״ג , תוכיח לנו כי נסע גם בארצות הקדם אף כי אולי שב משם לארצו · צונץ (גד״פ עמוד 148) יאמר שמחברו שאב מספר עזרא של דאפוקריפא ומאגדת ארמילוס שבמדרש ויושע , וגידעמאנן (ערציעהונגסוועזען איטאליען עמוד 221 ·332) יחשוב את האחרונה כמולדת אגדת ווירגיליוס בארץ הזאת , אולם לא ידבר ביחוד מס׳ זרובבל בספרו זה במקימות שמדבר אודות אבות דר׳ נתן ותנא דבי אליהו · ואוסיף כי אולי גם השם ז ר ו ב ב ל יורה על היות המחבר בארצות הקדם , כי שם היו נוהגים לתת שמות המורים על הקץ העתיד : משיח, צמח, נחמן, ישועה, נטרונאי ; ראה הערת באכער ברעווי חלק כ״ח (עמוד 287-90) , והיה גם שם הספר ז ר ו ב ב ל — המוכן לפי האגדות לקחת חלק בקץ העתיד — כאחד מהם .

עמוד 74 — האגדות על דבר קדמות היהודים בפראג נאספו בחבורי ר׳ ד ו ד פ ו ד י ב ר א ד ו ב ר א נ ד י י ס ו ג ר י נ ו ו א ל ד ; ואולי מזה שכותבין שם בגיטין (רש״ל ביש״ש לגיטין ושו״ת נודע ביהודה) : מתא דמתקריא מ ז י ג ר ד י דיהבא על נהר ו ל ט ו ו א, שהכוונה לחלק העיר ו ו י ש ע ה ר א ד (Вышеградъ בטשעכית vỹsehrade) על נ ה ר מ אָ ל ד א ו י א [אודות הפירוש המוטעה של בעל תקוני גיטין והנמשכים אחריו ראה מאסף נדחים 99 ,I] , יהי באפשר להוכיח שהיהודים נתישבו שם בזמן שמבטא הטשעכים היה משונה קצת מכפי שנקבע אחרי כן , כי קשה לומר שנשתבש שם המקום כל כך בפי היהודים בכתיבתו בגיטין שדקדקו בזה כפי האפשר · — שם הערה 3. על דברי המחבר כי המטבעות שנטבעו מיהודי פולין מזויפות הן — טענתי כבר במחברתי היהודים ושפת הסלאווים (עמוד 26-28 . 69-76, והדברים האלה נכתבו בשנת תרכ״ד) , ואחרי כן דברו מהן ק ר ו י ז ה א ר בקורות ישראל בפולין וסופרים פולנים ; וגם בימינו אלה נמצאו כמה מהן בחפירות האדמה שנעשו על ידי דורשי קדמוניות , ולעת כזאת אין שום ספק באמתתן · וראה ביחוד מאמר לעלעועל במה״ע הצרפתי ר ע ו ו י נ ו מ י ז - מ א ט י ק שהבאתי במאמרי שם , וכו נמצאו ציורים רבים מאלה המטבעות , אך קריאתו ובאורו לכתובות שעל המטבעות דורשים תקינים הרבה ; ואחרי מות לעלעועל נמצאו עוד מטבעות כאלה במספר רב · ואת חבורי שטערענבערג בקורות יהודי פולין לא הבאתי מטעם שנתבאר במאסף נדחים (3-162 ·8-97, I) .

עמוד 75-74 — דברי המחבר אודות הקראים במאה הי״א מוטעים , וזהו בעבור שגגתו שהיא שגגת פינסקער בסדר ימי סופריהם (כראנאלאגיע) ,

ובאמת עמדו הקראים אז במעלה היותר גבוה שהגיעו אליה בארצות המזרח, כי בערך דתש"פ־דתת"נ (1020־90) כתבו ספריהם המחברים היותר מפורסמים אצלם: אבן אלפרג הרון (הנזכר טר' יונה רמב"ע והראב"ע בשם המדקדק הירושלמי; ובחנם טרח באכער ברעווי לגלות את הנודע מכבר אורותיו), אבו יעקב יוסף בן אברהם אלבציר (יוסף הרואה) ותלמידו אבו אלפרג פרקאן בן אסד (ישועה בן יהודה, ובקצור שמו הערבי פ"פ), עלי בן סלימאן (בע"ס האֶגרון, ונמצא ממנו גם כן פירוש לתורה בכ"י). ובקיסטנטינא עבד אז את עבודתו אחרי שובו מא"י המעתיק היותר גדול לקראים טוביה בן משה העובד וחבריו. ולעומת זה המחבר מקדים בשגגה את בעל ס' העושר המלקט מדברי יפת הרואה פ"פ ועוד, ופרט השנה הנמצא בספרו לקח גם כן מספרי המחברים שקדמו לו; והראיה היחידית שהביא פינסקער (ל"ק עמוד 82) מה שאינו מזכיר את ישועה בן יהודה — בטלה עהה אחר שמצאתי כי השתמש בחבוריו. — עמוד 75 הרבנים היו לראשונה תלמידי הקראים — המחבר סמך עצמו בזה על זיופי פירקאוויץ ושגגות פינסקער; ובאמת למדו הרבנים ואחריהם הקראים מאת הסורים והישמעאלים שהתעסקו אז לרוב בידיעת הלשון ומליצה ושיר. — שם הערה 1 על דבר פ"פ הוא ישועה נדע עתה ברור זמן חבורו לפירוש התורה שהיא שנת תתי"ד (1054) ככתוב מפורש בחבורו זה הנמצא בכ"י באוצר הספרים דפה כאשר העירותי למעלה. עמוד 76 למטה — בדברי המחבר שיאמר כי בדור הרי"ף לא נכרו פעולות זמן הגאונים תמצא הפלגה וגוזמא, כי גדולי ההוראה בספרד הרי"ף והר"י בן גיאת לקחו תמיד את דברי הגאונים ותלמידיהם מאפריקא ליסוד מוסד, אף כי לפעמים חלקו עליהם כאשר העירותי למעלה.

עמוד 80 למעלה — התרגום הערבי מס' קהלת לר"י ן' גיאת וחלק מפירושו נהגלה זה לא כביר, וחלק ממנו נדפס מה' לאֶווי בשנת 1884. — שם הערה 2. גם אנכי אחשוב את משפט המחבר על פיוטי ן' גיאת לבלתי צודק, וכמה מפיוטיו לא נופלים הם מפיוטי משוררי ספרד הנודעים לשם, וביחוד הצטיין בזה כי השכיל לארוג את הפסוקים בסוף החרוזים באופן נפלא עד שהיו כחלק עצמי מפיוטיו ולא נודע כי באו אל קרבם — דבר אשר בו הצטיין אחריו ראש המשוררים ר' יהודה הלוי. ולא למותר יהי להביא פה איזה דוגמאות מפיוטיו על פי כ"י שהבאתי מארץ הקדם.

א.

ראש פזמון יד התיר במעמד ליוה"כ בשחרית:

יד התיר לבן מעתיר	הנה עינך עלי בנך
בבית קדשך ופנית	ברין תפקוד ומנית
בני בכורי ובחירי	ה' עד יעבור
שמו שמת וכנית	עם זו קנית וכו'

ב.

שם מגן למוסף:

יונה שוכבת בינות שפתים	צלצלי ההלות לקחה מְצִלְתַּיִם
יספה שנית לשוב למשגבה	צורה מגמת פניה ונגבה

די"י ח"ד 2 1 (הרכבי)

חשה להקריב פרי שפתים | במזבח אִשֶּׁה לבב ומעים
חטאת כפורים ופדרה וקרבה | במו הקטירה אמורי חלבה
קרבן מוסף מאין עצלתים |
קרבת ;מנחתו משאת לבה | וכו׳

ג.

פזמון למוסף:

אלהים מה טובו | בם חמדתי לישב
מחנות מגרשיך | היות ממקודשיך
ולי מה יקרו לראות | ואוסיף להביט
בתי מקדשיך | אל היכל קדשך וכו׳

בכמה מפיוטיו חשף ר״י ן׳ גיאת את זרוע עזו בחכמת התכונה וחכמת הטבע בכלל, כמו בפיוטים המיוסדים על הפסוקים אתה עשית את השמים, אתה הצבת כל גבולות ארץ, מלאה הארץ קניניך, אתה אל מסתתר, נוראות נפלית ועוד רבים · ומספורו את מעשה יונה הנביא באורח שיר נראה כי לא חסרו לו הכח והטעם לשיר ספורי (עפישע דיכטונג) שלא היה חזיונו נפרץ בספרד עד ימיו · באוצר טוב לשנת תרמ״ב נדפסה קינתו בארמית על רב שמואל הנגיד ועוד אגרת ארמית ששלח לאיש ששמו כשם הרמב״ם ר׳ משה מקרטבה, ומשניהן נראה כי גם בשפת ארמית עשה חיל ·

עמוד 81 בהערה — גם ר׳ חיים מיכל בס׳ אור החיים (עמוד 5,0) יחשוב כי שני ר״י בר ראובן היו, אלברגלוני ונכד הרי״ף; ושם הביא מתשב״ץ (חלק א׳ סימן ט״ו) כי ר׳ יהודה בן ברזילי בעל ס׳ העתים ופי׳ ס׳ יצירה היה תלמיד ר׳ יצחק אלברגלוני, וכפי הנראה מצא כזאת בס׳ העתים ·

עמוד 82 הערה 1 — למקום א׳ שהביא המחבר מהשגת הרי״ף על הגאונים נוכל להוסיף עתה כמה מקומות מתשובותיו שנדפסו מחדש בזכרון לראשונים. ראה הערתי למעלה לעמוד 9· — ואודות הגאון הנזכר מרי״ף בסתם כתב בעל ס׳ יד מלאכי (בכלל י״ד מכללי הרי״ף) כי הוא רב הא״י גאון; אולם אנכי הוכחתי במחברת ג׳ מזכרון לראשונים (עמוד 17 הערה 23) כי גם את רב שמואל בן חפני יקרא בשם גאון סתם, אף כי רובא דרובא באמת כוונתו לרה״ג ·

עמוד 88 בהערה — ברגל שלישי אולי ירמז למאמר שמעון הצדיק בריש אבות: על ג׳ דברים העולם עמד, ואחרי אשר יאמר על רש״י: תורת אמת היתה בפיהו (תורה), בשלום ובמישור הלך (עבודה), יוסיף לומר כי העמיד לעולם גם את הרגל השלישי (גמילות חסדים) כי הגדיל תורה והאדיר, ובזה גמל חסד עם תלמידיו ועם כל ישראל ·

עמוד 91-2 — אודות שני זקני הלשון (כאשר יכנה אותם הרמב״ע בכתאב אלמחאצרה והראב״ע בריש מאזנים) ר׳ משה בן שמואל אבן־גקטילה ור׳ יהודה בן בלעם ברור ולבנו הדברים שני חכמים צעירים לימים רי״ש פוזנאנסקי ור״ש פוזנאנסקי במחברות מיוחדות הרק היטב וכמעט שלא השאירו

עז׳לית. וגם אין פה המקום להאריך אודותם; ובכל זאת לא למותר יהי לברר איזה פרטים ולהביא פה איזה דברים ממה שמצאתי בכ״י.

א.

אודות התאר זקני הלשון במובן מורי הלשון והשמוש במלת זקן בכלל בהוראת מורה דברתי במחברת ה׳ מזכרון לראשונים (עמוד א׳ פ״ט ורל״ז), ושם הוכחתי כי על ידי זה יובן התאר זקני שהשתמש בו דונש אודות הרס״ג שה׳א גם כן בהוראת מורי, ולא שהיה דונש נכד רס״ג כאשר טעו לחשוב איזה סופרים. וחשבתי כי מעתה לא יצמח בדבר זה שום ספק, אך לא כאשר דמיתי כן היה, כי ר״ד כהנא במחברתו על דבר רונש שנדפסה ע״י אחיאסף נכשל גם בדבר זה והשיג עלי בל דעת; וגם ה׳ פוכס לא היה הפעם ערום כשועל כי אם תעה כשה אובד (מחברתו ר״י ן׳ בלעם עמוד 14 הערה 11). וביאו ונחזיק טובה להכותבים האלה שלא יאמרו למשל כי ר״ש ן׳ גבירול היה נכד שלמה המלך, כי בשיר התלונה שלו יאמר: „במצות שלמה זקני״ (דוקעס שירי שלמה עמוד 3), וכי ר׳ יעקב בר נסים בעל הפירוש לס׳ יצירה היה נכד כמה וכמה זקנים שאחד מהם הוא ר׳ יצחק הישראלי, כנראה מדבריו: „חכם אחד מזקנינו שמו יצחק בן שלמה״ (ליטעראטורבלאטט ד׳ אר׳ 1845 עמוד 563)! ועל כגון זה נאמר הקץ לדברי רוח? ובהוראת מורים וגדולים ישתמש במלה זאת גם המעתיק מס׳ ערוגת הבשם לרמב״ע: „זקני המפרשים״ (רמש״ש העבר׳ איבערזעטצ׳ עמוד 413).

ב.

אודות העלילה שהעלילו איזה סופרים על בן בלעם שהיה קראי, אשר נגדה כתבתי זה כעשרים שנה במגיד, נראה עתה ברור מפירושו לנביאים כי בשקר יסודה, כי בפירושו זה יתוכח כמה פעמים עם הקראים שיקראם מינים (מוארג); ואביא פה מקום אחד בשלמות הערוך כפה״נ גם נגד ר״מ ן׳ גקטילה, גם אציין בקצור לשני מקומות אחרים. לפסוק לבלתי הביא משא (ירמיה י״ז כ״א) יאמר ן׳ בלעם:

הגוף הערבי

מן בעץ מן ידעי אלפהם אן פי הדא אלקול רדא עלי אלמוארג פי אנכרהם אלנקל. ולקד כנת חאצרא והו יתבגח אנה קאטע בהם. קאל לא יכלו הדא אלמעני אן יכון ענד אלקום מן עצר מוסי לאנא אן לם נקל בדלך וקענא פי באב אלזיאדה פי אלשרע פלא שך אנה כאן מנקולא ענד אלקום ולם ידכרה אלי אן פשת פיה אלמעציה פדכרהם במא פי דלך עליהם. ולם ידר הדא אלקאיל אנה דאכל תחת קול אללה תעאלי שבו איש תחתיו אל יצא איש ממקומו ביום השביעי. ומן לם

התרגום העברי

אחד מהמתהללים בתבונתם חשב כי בפסוק זה תשובה למינים הכופרים בתורה שבעל פה; וכבר הייתי עמדו ביחד בעת שהתפאר בנצחונו עליהם. אמר: לא ימלט הדבר שזה (אסור הטלטול בשבת) היה בקבלה אצל העם מזמן משה, כי אם לא היתה בזה קבלה היו האוסרים עוברים על בל תוסיף. ולכן אין ספק שהיה האסור מסור אצל העם בקבלה, ולא זכרו הכתוב עד אשר נתרבו העוברים עליו, ואז הזכירם מה שמוטל עליהם. אמנם לא הרגיש זה האומר שזה האסור

התרגום העברי

נכלל בדברי ה׳ יתעלה שבו איש תחתיו אל יצא איש ממקומו ביום השביעי, ומי שלא הותרה לו היציאה אין הוספה בזה שנאמר לו: לא תוציא דבר ממקומך, ואם כן אין מזה שום הוכחה. ואנחנו נאמר כי רוב הגבולים [ההלכות] מדיני השבת וזולתה וכמות המצות ואיכותן — מסור לבני ישראל מן הנביא [משה רבנו] שקבלו ממנו בזמן שהיו במדבר; ושכר שמירת השבת היתה הקמת המלכות, ועונש חלולה חרבן הארץ ובטול המלוכה וצרות גדולות. ואנחנו [בעוניתינו] נחלל הרבה את השבת בסתר ובגלוי!

הגוף הערבי

יבח לה אלכרוג פלא זיאדה פי אן יקאל לה לא הכרג שי מן מוצעך. פאדא כאן הדא אלמעני פי הדא אלקול פלא חגה פיה למחתג. ונחן נקול אן אכתר אלחדוד פי אלסבת וגירה וכמיה אלשראיע וכיפיאתהא מנקולה ען אלרסול אכדוא דלך ענה פי מדה מקאמהם פי אלבריה. ומן עטם אלסבת געל גזא חפטהא בקא אלדולה ועקובתהא בדלהא כראב אלבלד וזואל אלמלך והדא עטים. ונחן כתירא מא נבדלהא סרא ועלאניה.

[והנה בזה יוכל המשיב להשיב לן׳ בלעם: מדוע זה לא אמר הנביא ירמיה גם כן לבלתי צאת ממקומו כמו בתורת משה והיה נכלל בזה אסור הטלטול ?]. ובפירושו ליחזקאל לפסוק ותהי עונותם על עצמותם (ל״ב כ״ז) יאמר ן׳ בלעם: וכמה טעה מין אחד (בעץ אלכוא״ג) באמונתו כי עונש האדם אחר מותו יחול על העצמות! — ומדברי רס״ג בספר האמונית (מאמר ו׳) נדע כי זאת היא דעת הקראי בנימין נהאונדי. ושם לפסוק כל נבלה וטרפה (מ״ד ל״א) יאמר: והמינים יאמרו בזה הפסוק דבר המעורר צחוק ואין שוה להשיב עליו; וכונתו כמו כן להקראים.

ג.

ברשימת הקראי מדמשק שזכרתי למעלה (לעמוד 30) ידבר גם כן מיחוס ן׳ גקטילה ון׳ בלעם איש לרעהו; אך הכ״י משובש, גם לא נדע אם בכלל ראוי לסמוך עליו, אף כי רחוק הוא שבדה מלבו דברים שאין בהם תועלת לו ולסיעתו, וההשערה הקרובה כי מצא כזאת באיזה חבור ספרדי, ועכ״פ ראוים דבריו לצאת לאור.

בן בלעם תלמיד ן׳ גנאח — מן החכמים החשובים בלה״ק והלכות [התלמוד]; הוא השיב על [ן׳] גקטלה במקומות הרבה. וחבר פירוש המקרא ס׳ התגנים וס׳ אותות הענינים. וזכר בחבורו [פי׳ המקרא ?] שחבר עוד ספרים, אולם לא מצאתי אותם בדמשק. בן גקטלה היה חכם גדול בהלכות ובלה״ק ובאר את הכ״ד ספרים והיה פילוסוף. והשיב על בן בלעם שהיה נשיא לפי המסופר [מההמשך נראה שנמצא פה שבוש, וכפי הנראה זה מוסב על ן׳ גקטילה שהוא היה הראש בעדתו],

בן בלעם תלמיד בן גנאח מן אלעלמא אלכר[אם] פי אללגה ואלפקה. ורד עלי גקטלה פי עדה אמאכן. ולה [שרח] אלמקרא ואלתגנים והרוף אלמעאני. ודכר פי כתאבה אנה צנף כתבא לם אגדהא ענד אחד בדמשק. בן גקטלה וכאן עאלמא כבירא פי אלפקה ואללגה ופסר אלד׳ וכ׳ ספר וכאן פילסוף. ורד עלי בן בלעם אלדי כאן עלי מא יקאל ריים וכאן בן בלעם חזאנא קדאמה וכאן מגר בלעם פי אלשטרנג פתאכר עשיה יום ען אלצלאה באלגמע שגלה בה פצלא בן בלעם פנזל ליצלי פוגד בן בלעם ביצלי פקאל ולא

הגוף הערבי

אבה יוי׳ אלהיך לשמוע אל בלעם פסמעה. תם אשתגל בלעם וברו בה ותעקבה [ותעקב] בן גקטלה ומא אבקי מא ידלא (?) הרך שיא פי חקה אלא הארה ינסבה אלי אלז:אדקה ותארה אלי אלתכלף ויקול גאין פאטלע חגרא ותארה ינסבה אלא אללט (sic) אלי אלגלט.

התרגום העברי

והיה בן בלעם החזן לפניו ; והיה בלעם [גם זה כנראה מ־סב על ן׳ גקטילה] מהיר בצחוק האישקאקי (שאכשפיעל) , ואחר בערב את התפלה בצבור בהיותו עסוק בצחוק זה , והתפלל בן בלעם [:לא המ:תין על ן׳ גקטילה] שבא ומצא את בן בלעם מתפלל ואמר ולא אבה ה׳ אלהיך לשמוע אל בלעם, ושמע זאת [ן׳ בלעם וחרה אפו] . ואחר זה התעסק בן בלעם בו והיתה ידו על העליונה ושמר את צעדי בן גקטילה ולא השאיר לו מקום [בלי התנגדות] ; פעם יאמר עליו שהוא מין , ופעם — שהוא מהחשוכים (?) ויאמר : צלל במים אדירים והעלה חרס , ופעם יוכיח שטעה .

ואף כי נשתבש המאמר בכ״י [:א לי הספור ע״ד התפלה צריך להתפרש באופן כי ר׳ בלעם אבי ר׳ יהודה היה החזן וכאשר אחר לבוא התפלל בנו תחתיו] , בכל זאת נראה ברור ממנו כי היה בן בלעם שונא בנפש את בן גקטילה ועוין אותו בכל מקום שיוכל. וכבר שערתי כזאת בשנת תרל״ד בעת שמצאתי את הפי׳ לנביאים מן׳ בלעם בסלע היהודים כאשר כתבתי בכרמל החדשי (שנה ג׳ עמוד 668); ואחרי כן דברו מזה חכמים אחרים וביחוד פִּיכּס ופּוזנאנסקי . ומה שאמר כי ן׳ בלעם התעסק גם בתלמוד [פקה] אמת הוא , כי בפירושיו יביא כפעם בפעם מתלמוד ומדרשים ; וכן כתב הרמב״ע בכתאב אלמחאצרה שהיה דיין באחרית ימיו (אלמתפקה פי אבׂר עמרה) . וכן יתאמתו דברי הקראי שהאשים ן׳ בלעם את מ:הנגרו בחסרון אמונה (כנראה מפי׳ יהושע) ואמר עליו צלל במים אדירים וכו׳ (בפי׳ ישעיה) ועוד. ומגודל תאות צחוק האישקאקי בימים ההם גם אצל מלכי ספרד ושריהם ראה דוזי (4־333, II) .

ד.

בפי׳ עמוס לפסוק יטו אצל כל מזבח (ב׳ ח׳) יאמר בן בלעם כי יטו הוא פ:עַל עומר , ואחר זה יספר :

ולקד שאהדת מרה קראה אלמשנה בין ידי שיך כביר מן צדור הדא אלעלם פקרא אלקארי עליה בערב יטו כל אדם בפתח יא יטו פרד עליה יטו באלכסר. פקלת לה ומא אלעלה פי דלך ואנא אעלם מא אכרגה אלי הדא. פקאל אן יטו אלמפתוח אליא מתער מתל ויטו משפט. פלמא נצצת לה הרא אלפסוק אעתרף אן הדא גאיז לא שך פיה עלי אנה מא קראה קט אלא מכסורא .

ובעת למדתי את המשנה ממורה גדול שהוא מן הראשונים בלמוד זה קרא הקורא לפניו בערב יַטו [ברכות א׳ ג׳] היוד בפתח , ותקן המורה יִטו בחירק , ושאלתי אותו מפני מה ? — אף כי ידעתי הטעם — , והשיב לי כי יַטו כפתח הוא עובר כמו ויטו משפט [ש״א ח׳ ג] . ואחרי אשר הבאתי לו את הפסוק הזה הורה לדברי אף כי עד העת ההיא קרא תמיד את המלה הזאת בחירק .

[ואשער כי המורה הגדול שלמד אצלו המ:נה הוא ר׳ יצחק בן אלבליה .

(הרכבי)

ובכרמל שם הבאתי מפירושו לשופטים כי יזכיר את בן בתושל אשר שחבר ספר מלים למשנה] .

ה׳

ואביא פה עוד מקום אחד מה שהביא מתשובת רב שרירא גאון , והוא בפירושו לפסוק אשר פדית לך ממצרים גוים ואלהיו (ש"ב ז׳ כ"ג) :

התרגום העברי

לדעת המפרשים הקדמונים אלהיו בזה הפסוק הוא הבורא יתעלה שכביכול השתתף עם בני ישראל בהצלה [ביציאת מצרים]. וזה כתוב בדרש על אני והוא שאומרים בימי הסוכות [בהושענות] ; ראיתי זה בתשובה לרב שרירא גאון .

הג״ף הערבי

ראי אלמפסרין מן אלמתקדמין פי הדא אלפסוק אן אלהיו ה[נא אל]בארי תעאלי קאלוא וכאנה אשרך דאתה מעהם פי אלנגאה ואן כאן דו רבהא ופאעלהא. וקיל דלך פי ד"ם וקע פי אני והוא אלמקול פי איאם אלסוכה. ראית דלך לרב שרירא גאון פי תשובה .

[ראה סוכה דף מ"ה ע"א , ומה שהביאו התוספות שם מאיכה רבה על פסוק והוא אסור בזיקים ובמחזור ויטרי עמוד 447. ועוד הפעם נראה את רש"ג שלא פנה אל בעלי הסודות שהאריכו לפי דרכם בפירוש אני והו , וחלק מדבריהם מובא ברש"י ותוספות שם] .

עמוד 99 — החוקר דוזי (II, 350) יכריע כי באמת נהרג יצחק אבן-שלביב (או אבן-שליב) בשנת תתקמ"ב (1082), שלש שנים קודם כבישת העיר טולימולה על ידי אלפונסו (תתקמ"ה = 1085) ; ולפי זה דברי המחבר צריכים תקון .

עמוד 101 הערה 3 — במחברת ד׳ מזכרון לראשונים נדפסו כמה תשובות חדשות מהרי"ף בגוף הערבי ותרגומן לעברית , וכמה מהן שהיו נודעות עד כה רק בתרגום עברי משובש הדפסתי שם גם כן בגוף הערבי ובתרגום חדש ומתוקן .

עמוד 103-4 — צ"ל בערבית אבו אלפרג [אבולפאראדש] פרקאן [בעברית ישועה] בן אסד [בעברית בן אריה = בן יהודה , על פי הכתוב גור אריה יהודה] . וכבר הבאתי למעלה כי את פירושו לתורה בשפת ערבית הנמצא בכ"י באוצר הממשלה דפה חבר בשנת 1054 , ונמצאו בפה גם חלקים מבאוריו לישעיה ויחזקאל וכפה"נ גם משאר כה"ק ; וכן ימצאו בפה חלקים מס׳ המצות שלו בגופו הערבי, וכמו כן חבר בערבית כתאב אלתוריה שהוא בעין מבוא ארוך לתורה . ויוסף הרואה (אלבציר) היה רבו של ישועה , ועל כל פנים כתבו בזמן קרוב זה לזה , הרואה בשנות השלשים והארבעים למאה הי"א למה"נ וישועה משנות החמשים והלאה למאה זאת . ועל פי הדברים האלה הלקוחים מעצם הספרים של הרואה וישועה יתוקנו דברי המחבר .

עמוד 104 — השומרונים השתמשו בתרגומים ובאורים על התורה שנכתבו בשפת ערבית מרבנים וקראים מרס"ג ישועה ואחרים , והמתרגם השומרוני אבו-סעיד יאמר בהקדמתו כי קנוא קנא לכבוד בני כתהו בראותו איך תרגום רס"ג היהודי מתפשט אצלם , ובעבור זה התעורר להכין תרגום חדש עפ"י נוסחאות השומרונים . — שם הערה 2. בכ"י מס׳ הקבלה להראב"ד (סדר החכמים עמוד 69

93) נמצאו נוסחאות אחרות מכנוי הנשיא ר׳ יוסף (תחת אלקברי), והרוב מהן מתהיל באותיות פרו ומסיים באותיות צל או צאל; ולפי זה קרובה ההשערה שהיה מקרובי ר׳ שלמה ן׳ פרוצאל שלכבודו ועל אסונו שר ר׳ יהודה הלוי (כמובא גם למטה עמוד 127). ואם נאמר כהשערת המחבר שצירעללוס הוא ר׳ יוסף נדע מדיואן רי״ה כי ר׳ שלמה היה בן אחותו, ונקרא על שם משפחת אמו פרוצאל מפני פרסומה הרב כמו שמצאנו זאת לפעמים; גם יוכל להיות שנשאת אם ר׳ שלכה לאחד מקרוביה מבני המשפחה הזאת וגם אביו נקרא ן׳ פרוצאל, ואולי ימים יודיעו.

עמוד 105 — המחבר יאמר כי קשה להאמין שהסכימו הרבנים לרדיפת הקראים בספרד; ואף כי ינעם לנו לשמוע דברי התנצלות בעד הרבנים, אולם לפי האמת האהובה מכל אומר כי דבריו אינם מוכרחים, כי איך התנהגו אז כל העמים והממלכות (ואיזה מהם גם בימינו אלה) עם הכתות שנתחדשו ביניהם בעניני האמונה? ומה גם כי הקראים היו חצופים וחרפו וגדפו את הרבנים בספריהם ועאכו״כ באמרי פיהם, וגם השתדלו בכל מיני התחבולות להסית ולהדיח את אלה מיהודי ספרד שאמונת אבותם רופפה בידם, ולתכלית זאת זייפו גם ספרי הרבנים ובדו על כמה מהתנאים שנזכרו בתלמוד שהיו מבני כתתם. והרמב״ם שיעץ להתנהג עם הקראים בדרכי שלום התנה התנאי: „כל זמן שגם הם נוהגים עמנו בתמימות ויסירו מהם עקשות פה ולזות שפתים מדבר תועה על חכמי הרבנים״; וכזה התנהגו באמת הקראים במצרים אחרי בא הרמב״ם לשם, כי נבהלו מהדר גאונו וכבוד תפארת גדולתו בהיותו קרוב למלכות. אך לא כן היה הדבר בימי הפרופגאנדא של הקראות בספרד שהתאמצו לבזות את תורת הרבנות בעיני הרבנים עצמם למען תפוש אותם בלבם ולהפכם לקראים. ולכן נוכל לומר בצדק כי רדיפות הקראים מידם היו להם, ואין להתפלא על זה שבהיות יד הנשיא ר׳ יוסף תקיפה השתדל שישכנו הקראים במקום אחד הרחק מן הרבנים. ובליטא השתדלו הקראים תמיד לבל יגור אף אחד מן הרבנים בעיר טרוקי מפאת גזרת הממשלה, וכאשר נתבטלה גזרת הממשלה בשנת תרכ״ב כתבו קראי טרוקי לפירקאוויץ מכתב מלא קינים הגה והי כי מעתה לא יוכלו להשאר שם מפני „הרבנים הארורים״ (המכתב נמצא באוצר הספרים דפה מעזבון פירקאוויץ) — אף כי הרבנים בליטא לא בלבד שלא ישתדלו להסית את הקראים לעזוב את דתם ולשוב אל תורת הרבנות, כי אם גם אסרו לקבל גרים מן הקראים, ומעולם לא התוכחו עמהם ולא כתבו נגדם מאומה. — שם הערה 1. זמן חבור פירושו של ישועה כהערתי למעלה היה בשנת התי״ד ולא תתמ״ח.

עמוד 106 והלאה — אודות מסעי הצלב ויהודי אשכנז ראה המחברת העברעישע בעריכטע איבער דיא יודענפערפאלגונגען וועהרענד דער קרייצציגע שיצאה לאור ע״י הר״א נייבויער ור״מ שטערן (ברלין 1892), וביחוד נלמוד הרבה להשלים את דברי המחבר ולתקנם מספור ר׳ שלמה בר׳ שמעון ושל המספר ממגנצא ששמו פלאי.

עמוד 107 — שלשת האנשים ראשי עדת שפירא שהשתדלו לפני הקיסר אודות זכיות עדתם נודעו לנו גם ממקומות אחרים. ר׳ יהודה בן קלונימוס הוא בנו של ר׳ קלונימוס הזקן ממגנצא שברח בגזרת התנ״ו לשפירא

אל בנו ר"י שהיה ראש העדה שם, והוא גם אבי ר' קלונימוס השני ואביו זקנו של ר' יהודה בן קלונימוס השני מחבר ס' יחוסי תנאים ואמוראים, שאודותם הרבה לחקור בטוב טעם ודעת הר"א עפשטיין בכרך ל"ט ממאנאטס־שריפט והראה שלשלת היחוס מצאצאי ר' קלונימוס הזקן; אך אודות ריב"ק ראש העדה משפירא לא ידע רק את אשר מצא בפי' ספרא שבמינכען (ראה הערה ב' לשלשלת היוחסין שם). ור' דוד בן משולם הוא הפייטן בעל הסליחה אלהים אל דמי לדמי שיסד על גזרת תתנ"ו; ראה צונץ ליטעראטורגעשיכטע 254, וספקו של בעל עמודי העבודה עמוד 59 נהפך לודאי. ור' משה בן יקותיאל הוא הוא הפרנס רמב"י שממנו יספר המחבר ממנצא שהבאתי בהערה הקודמת כזאת: ועמד שם [בשפירא בשנת תתנ"ו] בפרץ ר' משה הפרנס בר' יקותיאל ונתן נפשו עליהם. ועל ידו שבו כל הנאנסים שנשארו הנה במלכות הינרי"ך. ועל ידי המלך הבריח יוחן [יאהאנן] ההגמון שארית הקהל שבשפירא אל ערי בצורות שלו. ויפן יי' עליהם [אליהם] למען שמו הגדול. והחביאם ההגמון עד עברו אויבי השם. ויהיו שם בצום ובכי ובמספד וכו'. על ידי ר' משה הפרנס הצילם ההגמון יוחן כי יי' מלא לבו להחיותם בלא שוחד כי מאת ה' היתה לתת לנו שם שארית ופליטה על ידו (העברעישע בעריכטע עמוד 48). על ידי הספור הזה יושלמו דברי המחבר למטה עמוד 2־111 בספור הקורות מגזרות שפירא.

עמוד 110 — מגזרת העיר טריער (טריברש בעברית) ראה בפרטות ספור ר' שלמה בר שמעון (העברעישע בעריכטע עמוד 8־25), וההרוגים הראשונים שם היו ר' אשר בן יוסף הגבאי והנער מאיר בר שמואל. ואודות אסתר בת הגבאי יספר שם מבלי הזכיר שמה: „ונערה היתה לפני פתח הפלייש [palais, ארמון המבצר של ההגמון] והושיטה צוארה לחוץ ואמרה כל מי שרוצה להתיז את ראשי ביראת צורי [המבטא ביראת צור שגור בפי המחבר הזה, ואולי בכאן צ"ל בגזרת צורין] יבא ויעשה. ולא רצו לנגוע בה הערלים כי היתה יפת תואר ובעלת חן הנערה הזאת. אבל הרבה פעמים רצו ליקח אותה ולהוליכה עמם. נתכוונו ולא יכלו כי הפילה עצמה לארץ ועשתה כמו שהיתה מתה וכן נשארה בפליש. אז באתה אליה דודתה ואומרת אליה רוצה אתה למות עמי ביראת צורנו. ענתה ואמרה לה הן ברצון. הלכו ושיחדו את שומר הפתח ויצאו והלכו על הגשר והפילו עצמם במים על יראת מלך עולם. וכן עשו שני בחורות מקולניא" וכו'. — משתי הדוגמאות שהבאתי יראו הקוראים כי פרטים הרבה נוכל ללמוד מן הספורים שנדפסו זה מחדש [ואפריון נמטי לידידי הר"א נייבויער וחברו שהוציאו לאור את המטמונים היקרים מבית גנזי הספרים!], ואמנם לא אוכל להביאם כלם פה כי יארכו הדברים, ויקחם החפץ ממקומם במחברת שם.

עמוד 123 והערה 1 — על פטירת הרי"ף בשנת תתס"ג ורש"י בשנת תתס"ה יש לנו עתה עדות ר' יוסף בן צדיק [השני] בס' זכר צדיק ור' יוסף סמברי בס' דברי יוסף (סדר החכמים עמוד 127 · 93), ועוד יקרה ונכבדה ממנה היא עדות מצבתו המובאה בסוף ס' דרך תמים (ומשם באור החיים לר"ח"ם), כי אחרי החרוזים כתבו בעט ברזל וכו' כתוב בה כדברים האלה: „נקבר בקבר זה ראש הראשים. ואלוף הקדושים. ומחכים הישישים. וחכם חרשים. וקדשי הקדשים. הנזר והצפת. האות והמופת. יחיד העולם ופלאו. ממזרח שמש ועד מבואו. הר

התורה מקור הבינות. ושמעו הולך בכל המדינות. הרב הגדול. מחסה עוז ומגדול. אלופנו. ורוח אפנו. כוכב נשפנו. ואור עפעפינו. הצדיק העניו. אשר כמהו לא היה לפניו. הרב יצחק כהן אלפאסי זצ"ל נוחו עדן. נכסף אל קדושו. ושבה אל אלהים נפשו. יום ג' בשבת עשרה ימים לחדש אייר שנת ד' אלפים תתס"ג ליצירה. יום עברה היום ההוא. יום חשך ואפלה. יום ענן וערפל. יום קדחו שחקים ואורותם. ושק הושם כסותם. הכוכבים אפלו. והגבעות התקלקלו. וכל ישראל נבהלו. עלה לישיבה עליונה למנוחה עליונה זקן ושבע ימים. לובש מלבוש מהללים. ושם גדול כשם הגדולים. לתת לו מהלכים. בין השרפים והמלאכים. ובסתר עליון יהיה מגורו ובצל שדי ישב נכחו. וזיו השכינה ילך נכחו. תורתו תהי מבטחו. ובהקיצו היא תשיחו. יעמוד לגורלו. ובבנין בית זבולו. יעלה דרך גבולו. כן יהי רצון ונאמר אמן". ועל כי החרוזים כתבו בעט ברזל הם מ־מב"ע קרוב הדבר כי גם שאר המצבה ממנו הוא, וכן כתב רשד"ל באגרותיו (עמוד 419), ושם העיר על הקושי מפאת קביעות הימים כמו שכתוב בב"ח ואבני זכרון.

עמוד 124 הערה 1 — צריך למחוק המלות חלק ב' כי בלקט שושנים נמצא רק חלק א'.

עמוד 126 — בעיר אליסאנה (Lucena) שכנו רק יהודים, ולבד עדות הסופרים הערבים שאביא למטה יעיד על זה גם ר' יוסף בן צדיק בס' זכר צדיק „והיתה העיר כלה מישראל" (סדר החכמים 93), והיהודים האלה היו היותר עשירים שביהודי ספרד, ובעבור זה משכו עליהם עין חמדת המושל הבערבערי; ראה דוזי (II, 388) ודברי הסופר הערבי אדריסי (עמ"ד 252־3). וההגדה אודות התנאי שהתנה מחמד עם בני ישראל לקבל אמונתו אם לא יבוא הגואל עד חמש מאות שנה נתיחסה אל הישמעאלי המיסר כתה חרשה אבן־מסרה (Ibn-Masarra) שהישמעאלים חשבוהו לכופר, אך לדבר זה קבלו עדותו (דוזי II, 12. 387), ושם נאמר כי הגזרה נתבטלה על ידי השתדלות השופט אבן־חמדין מקורטבה.

עמוד 127 — צ"ל לאבו־אסחאק אברהים אבן מהאגר, ר"ל אברהם שהכנוי שלו בערבית הוא אבו יצחק. ושם הערה 3 הציון הוא בטעות, ותחת „דיואן ר"י הלוי גייגער עמוד 92" צריך להיות: „דיואן ר' משה ן' עזרא בכרם חמד חלק ד' עמוד 92"; ויש לתקן בב"ח שם וכן בתולת בת יהודה עמוד 20 כי יצחק לא היה אברהים כי אם אבו־אברהים וכן אברהם הוא אבן־אסחאק ולא אסחאקי, ומעיני רשד"ל נעלמה זאת אז, אולם אחרי כן ידע האמת.

עמוד 128 הערה 1 — בכ"י אוקספורד כתוב ממדינת בן רדמיר, וטובה היא השערת ר"ד קויפמאנן (במחברתו האשכנזית ר"י הלוי עמוד 14) כי הכונה למדינת אראגוניא ששם מלך אלפונסו הראשון בן רדמיר (בספרדית ראמירא), ואין צורך להגיה תתס"ח תחת תתס"ה כדעת המחבר.

שם הערה 2. יותר נראה כדעת רשי"פ כי הכונה לפרובינצא בדרום צרפת, כי ארץ קאטלוניא לא נקראה מעולם בשם צרפת, וכן דעת רמש"ש, וראה פוזנאנסקי במחברתו הנזכרה (עמ"ד 12־11); ותקון זה נצרך בדברי המחבר גם למעלה (עמוד 92 והערה 1) אודות ן' גקטילה שהנדיב שלמענו העתיק את ספר

ר"י חיוג (ר' יצחק בן שלמה, ולא שמואל ככתוב אצל המחבר) לא היה מסרקוסטה היא סאראגוסא כי אם מפרובינצא.

עמוד 129 בהערה — ס' המשיחה והתשבורת מר"א בר חייא הוא הוא ס' משנת המדות הנדפס מרמש"ש כהוספה להמזכיר שנת תרכ"ד; וצריך להוסיף עוד את הס' גדר האדם מהנשיא הזה הנזכר מר' ידעיה הבדרשי בכתב התנצלותו (תשובות הרשב"א סימן ת"ח), ושם הספר לקוח כפי הנראה מרס"ג (חד אלאנסאן בערבית?), ראה מחברת ה' מזכרון לראשונים (עמוד קס"ב הערה ג'), ובספר רמש"ש החדש על ההעתקות לא מצאתי נזכר שם הספר אף כי דבר ממנו במזכיר שנת 1870 וכתב שנעתק ללה"ק. — שם בהערה. ע"ד מחבר הס' ע"ד הקץ שאליו כוון דרמב"ם באגרת תימן צריך להוסיף כי כבר העיר צונץ במה"ע לגייגער (וראה געזאמ' שריפטען 126, III) כי המחבר חשב את הקץ לשנת דתתק"ו (1146) ובהכרח אינו ר"א בר חייא שהגביל זמן הקץ לשנת הקי"ח (1358).

עמוד 130 — ס' גיטי נשים מר' דוד אבן מהאגר נזכר גם בתשובה ערבית מהרב אלפסי (מחברת ד' מזכרון לראשונים עמוד 71 סימן קס"א, ובתרגום עברי שם עמוד 301, וראה שם בהערות עמוד 391), ושם הספר בערבית כתאב מכתצר אלטלאק, ס' קצור הלכות גיטין; והרי"ף לא ידבר ממנו שם כמו מתלמידו. ובמצרים מצאתי ספר כ"י בדיני גיטין בערבית (החסר בראשו וסופו), וכפה"נ הוא מר"ש ן' חפני או מר"ד ן' מהאגר, ואולי יתברר זה אחרי הבדיקה העיונית שעד עתה לא הגעתי אליה.

עמוד 132 — אודות ר' יוסף בן צדיק ושיטתו כתבו הרמש"ש ור"ד קויפמאנן וזה מחרש בארוכה ר"מ דוקטור במה"ע בייטרעגע לביימקער (כרך ב' חוברת ב'), ובשנת תרמ"ח הדפיס ה' ווינבערג מחברת באשכנזית להוכיח כי ן' צדיק איננו המחבר מס' עולם קטן, וכבר הוכיחו לו את שגגתו. שם אביו צדוק (סדר החכמים לנייבויער עמוד 81) הוא בטעות, וכן נשתבש שמו ר' צדיק בן צדיק בס' זכר צדיק (סדר החכמים עמוד 93). להשערת רמש"ש כי צדיק הוא הכנוי הערבי לשם יוסף אין ירים מפני המלה בן שתבוא תמיד. שנת פטירתו נרשמה שתי פעמים בס' זכר צדיק הנזכר, בפעם הראשונה (עמוד 93, במקום שנשתבש שמו) כתוב כיאות תתק"ט, ובפעם שניה (שם עמוד 94) נדפס בטעות התק"ס. שם הספר בערבית היה לפי השערת רמש"ש כתאב אלעאלם אלצגיר, ולפי סגנון לשון ההעתקה ישער החכם הזה שהיא מר' נחום המערבי. בשטתו בפילוסופיא הלך לרוב אחרי דעות אריסטו עם תערובות דעות אפלטוניות המיוחסות בזיוף לאריסטו ודעות האחים הטהורים (הנאמנים, אכואן אלצפא); וכבר העירו גייגער קויפמאנן ור"י רייפמאנן כי בדברי הרמב"ם אודות ן' צדיק תחת המלה התארים צ"ל הטהורים: וכמו הר"ש בן גבירול השתמש בס' האפלטוני המיוחס לאריסטו ונקרא אתולוגיא אשר הזכרתי למעלה; כן למשל המאמר בס' עולם קטן (עמוד 41): „אמר הפילוסוף מותו נרצונכם והחיו בטבעכם", שהוא לקוח מספר אתולוגיא (בהעתקת דיעטעריצי עמוד 8, דוקטור עמוד 12), מובא מהקראי יעקב הקרקסאני בפי' פרשת נשא בשם אפלטון (ראה הערתי בשירי ר"י הלוי כרך ב' עמוד 200: ועלי דלך יקול פלאטון מותו

באלאראדה תחיו באלטביעה), ומזה נראה כי בארצות המזרח לא נתיחס עוד הספר אתולוגיא בראשית המאה העשירית למספרם אל אריסטו · ובעניני האמונה הוכיחו קויפמאנן גוטטמאנן ודוקטור שהוא הולך בעקבות רס"ג רשב"ג במקור חיים ור' בחיי. ואודות מושג העולם הקטן אצל חכמי ישראל הקדמונים פילון מדרש ותלמוד וביחוד באבות דר' נהן (פרק ל"א) דברו בפרטות הר"י בעער (במאנאטס־שריפט 160, III) והרש"ז בתחיה וכרם חמר ·

עמוד 134 הערה 2 — השערת רשי"פ היא שלא בצדק, כי דברי ן' צדיק: „ונחתום המאמר הזה בדבר שהקדמנו בהת הודאה ושבח לאל" — הוא מאמר השגור תמיד בפי הסופרים הישמעאלים והיהודים הכותבים ערבית, ואין לו כל יחוס וקשר עם השיר שבו נזכר משה; ובהערה הקודמת הבאתי דעת רמש"ש שהמתרגם הוא ר' נחום המערבי, ומי כמוהו מומחה בעניני ההעתקות?

עמוד 135 — משיר ר"י הלוי ומברכתו את ר"י בן מיגאש ששונאיו ילבשו בשת אין להוכיח (כאשר יעשה המחבר) שהיו להאחרון מתנגדים רבים באליסאנה, כי ברכות כאלה נאמרות בכל העתים בדרך כלל ועל תנאי אם יִמָצאו בהוה או בעתיד שונאים כאלה· — בכרך שני ממחברת ר"י הלוי (עמוד 76־74) הוצאתי לאור מכתב שכתב ר"י הלוי משמו של רב יוסף ן' מיגאש לחכמי נרבונא אודות עזר והמיכה לישיש אחד ואודות פירוש סדר קדשים. — ובתשובות הרי"ף שנדפסו במחברת ד' מזכרון לראשונים סימן ק"נ (ותקי"ט? עמוד 66, 258, 295) יזכיר כי תלמידו רב יוסף לקח אתו את פירושיו הכתובים וכי הוא צוה לו להקן את דטעות שטעה במהדורא ראשונה מפירושו.

עמוד 136 — מה שלא בוש הר"י ן' מיגאש לומר טעיתי למד מרבו הרי"ף שכתב בתשובתו סימן תקי"ט שזכרתי בהערה הקודמת כזאת: „ואותו פירוש שראית משמנו דברי טעות הן בידינו אל תרוש לאותו פירוש ובבקשה ממך שתתקן אותו. וכך צוינו למר יוסף ז"ל [אם לא נאמר שהמלה ז"ל הוא מטעות הסופר אזי ר' יוסף זה בהכרח איננו ן' מיגאש] שיתקן אותו באותה נוסחה שנסחתה כמנו שלא כרצוני מפני שלא היתה מחוורת באותו העת ונתרשל בדבר ולא תקנה".

עמוד 137 — (טעות הדפוס בקבלת אליסאנה תחת בקהלת, ותחת רבנו יצחק צ"ל יוסף) ·

עמוד 138 — ע"ד מעלת השיר שעמד עליה ר' לוי בן אלהבאן קשה לנו עתה לחרוץ משפט נאמן מפאת כי כמה משיריו נתערבו בשירי ר"י הלוי; ואם תצדק דעת החכמים האומרים כי כל השירים שבדיואן רי"ה ובמחזורים שרשום עליהם בראשי החרוזים לוי סהם הם ממנו — אזי נצטרך לפנות לו מקום חשוב בהיכל השירה של יהודי ספרד· ודעתי עתה כי באמת רשימת מאסף דיואן רי"ה שהוא עצמו בהקדמה מסתפק באמתתה לא תוכיח כלום בענין זה (וחוזרני בי מהערתי בכרך א' משירי רי"ה עמוד 191). וראה במחברת ד' מזכרון לראשונים (עמוד 396) שאולי הארגוזה בתרגום שערי שבועות לרה"ג שהבאתי מארץ הקדם (בכ"י ספרדי הקשה לקריאה ועוד לא הספיקה לי השעה להתעסק בו) היא מר' לוי זה אף כי שם נקרא אלקלעי ולא אלסרקוסטי; אך עד עתה לא מצאתי סמוכין להשערה זו. — ולדברי המחבר בהערה 1 ע"ד מבטא השם תבאן שהוא בציר"י

יש להוסיף כי הערבים והיהודים שבספרד בטאו אַן כמו אֶן כאשר הוכיח דוזי; ואין ספק בדבר שהרשימה במחזורים בן יוסף שהביא המחבר משם ר״מ זק״ש היא בטעות תחת בן יעקב. ורשימת פיוטי ר׳ לוי ראה בעמודי העבודה (עמוד 6־154) ונחלת רשד״ל בלוח הפייטנים (עמוד 47). — שם אודות ר׳ יעקב בן אלעזר (ולא אליעזר ככתוב בפעם הראשונה) קשה להאמין כי נקרא גם עזרא, וכפי הנראה איש אחר הוא השני שאולי יודע לנו ממנו יותר כשיודפס ס׳ כתאב אלמחאצרה; ודעת רמש״ש בזה (מעתיקי היהודים עמוד 878 הע׳ה 175) אינה מובנת מקצורה. וראוי להוסיף כי ר׳ יעקב זה העתיק לעברית את החביר הנודע כלילה ודמנה שכבר הביא ממנו רה״ג תרגום קדמון (ראה במחברת ד׳ מזכרון לראשונים עמוד 183 סימן שס״ב ושם בהערות עמוד 371; ואוסיף פה ע״ד השם משלי שועלים שלפעמים נקרא בו גם הספר הזה כי לפי עדות סאבויא בצדמ״ג לשנת 1890 עמוד 270 נמצא בעדעססא תרגום סורי מס׳ זה הנקרא כתבא דתעלא), והחלק הנשאר ממנו הדפים המנוח ר״י דערנבורג נ״ע; וראה אודותיו בחבור רמש״ש במקום הנזכר שדבר ממנו שם בפרטות. — ואביא הנה את המדובר ממנו ברשימת הקראי מדמשק שזכרתי, אף כי המקום הזה בלוי בחלק וגם נשתבש שמו; וזה תארו:

התרגום העברי

ואלעזר המבין היה אדם חשוב מאד בידיעת לה״ק ודקדוקה. וחבר כתאב אלכאמל [ס׳ השלם] שהוא ס׳ נכבד ושמעתי שנמצא במצרים... והוא ספר טוב מאד רק הוא ... קשה...

הגוף הערבי

ואלעזר המבין כאן רגלא פצלא גדא פי אללגה ואלנחו ואלעבראני [כן בכ״ין] ולה כתאב אלכאמל [והו כתאב] כראם עלי מא בלגני אנה מוגוד גמיעה פי מצר...ה והו גיד גדא אלא א... פי צעובה יתמר [?] ...

ואין ספק בדבר שאלעזר היא טעות במקים יעקב בן אלעזר (וטעות כזאת נמצא אצל מחבר בריטאני חרש כרשום אצל רמש״ש בהערה 176 שם). והכנוי המבין אולי נולד מן התאר הערבי אלמבין שהוראתו המבאר והמפרש בטוב.

עמוד 139 — צ״ל אבו אלבקא יהודה (יחיי) בן אבון אבן־עבאס.

ונמצא סגנון שירי בפיוטים הנקרא עבאסי או עבאסיה, אך הוא נקרא כפה״נ על שם משורר ישמעאלי ולא על שם הפייטן הזה כאשר חשבו רבים, ראה עמודי העבודה (עמוד 300).

עמוד 140 — ברשימת הקראי מדמשק שזכרתי כתוב אודות ר׳ משה בן עזרא כזה:

ומשה בן עזרא היה במעלה רמה בחכמת הלשון וזולתה. וחבר שני ספרים מובחרים, הראשון הוא כתאב אלמחאצרה ואלמדאכרה. והשני הוא כתאב אלחדיקה פי אלמגאז ואלחקיקה [הוא הספר הנודע בשמו העברי ערוגת הבשם שאודותיו ידובר למטה בפרטות], מלבד ס׳ הענק הנודע.

ואמא משה בן עזרא פכאן רפיע אלקדר פי אללגה וגירהא. ולה כתאבין גיראן אלאול כתאב אלמחאצרה ואלמדאכרה ואלתאני כתאב אלחדיקה פי אלמגאז ואלחקיקה מע אלענק אלמשהור. וכאן פילסופא והייא [אה]לא פאצלא גדא. לה תפסיר אלתורה ווקפת עליה והו גיד אלגמע (?) לאשיא מלאח מן כתב

הגוף הערבי	התרגום העברי
עלמאהם פי אלפקה ואללגה ואלנחו . וכדלך ראית לה תפסיר אלתהלים ובעץ אלנביאים. ואלא קרב אנה פסר אלארבעה ועשרים ספרא .	והיה פילוסוף . . . חשוב מאד . וחבר פירוש התורה שקראתי אותו, והוא טוב מאד וכולל לדברים יקרים שבספרי חכמיהם בדינים וחכמת הלשון והדקדוק. וכן ראיתי פירושו לתהלים ולחלק

מן הנביאים, ולפי ההשערה הקרובה באר את כל הכ"ד ספרים.

וקרוב לודאי אצלי שהמקום אודות באורי התנ"ך שייך אל הראב"ע שהחליפו הקראי עם הרמב"ע מפני הכנוי אבן עזרא שהיה לשניהם, או הטעות הוא ממעתיק הכ"י שדלג על שורה אחת או שתי שורות שבהן נזכר שם הראב"ע. — שם בהערה 1. כדברי גייגער שיהודה היה הבכור מאחיו נמצא באיזה כ"י מס' הקבלה להראב"ד, ובמקום יצחק הגדול כתוב שם יהודה הגדול; ראה סדר החכמים לנייבויער (עמוד 80 הערה 11).

עמוד 142 — בדברי המחבר כי לא היה לר"ש בן גבירול ולר"מ בן עזרא ענין נכבד לשיריהם תמצא הפרזה גדולה, כי מי זה יערב לבבו לומר כי שירי כנסת ישראל בגלות, הסליחות המליצות בין האדם וקונו, סדרי הבריאה והנמצאים בגלגלים העליונים ובעולם השפל (בכתר מלכות) וחכמת לה"ק בשירת הענק לרשב"ג וס' התרשיש לרמב"ע — אינם ענינים נכבדים? — שם צ"ל תגנים בערבית שהוראתו המלות השוות במבטא ומשותפות להוראות שונות.

עמוד 143 — תחת רומאניולו צ"ל רומניא. — שם הערה 4. ארבעה כ"י חסרים מכתאב אלמחאצרה מצאתי גם באוצר הספרים של הממשלה בפה, ועל פיהם ועפ"י כ"י אוקספורד יצא לאור על ידי חכם אחד העוסק בזה, ותוכנו בקצור הרפים ה' שריינער במה"ע הצרפתי רעווי לשנות 1890־91. ולתועלת הקוראים אציג פה איזה לקיטים לפי הכ"י דפה בתרגום עברי שלא כסדר הרפים ואין מוקדם ומאוחר בהם.

א.

בראשונה יספר המחבר את תוכן ספרו ועל מה יסודותיו הטבעו ויציג על יד השער את שני הבתים האלה בעברית:

בואה לגן עלו הדסיו ושושניו
ויתנו ריח נרדיו ונצניו
מענה כתפוחי זהב במשכיות
כסף והדבר דבור על אפניו.

ובהקדמתו יאמר המחבר כי חברו לבקשת תלמידו בן משפחה רמה מגדולי היחש ששאל ממנו כמה שאלות וחבורו נחלק לח' פרקים: 1. על המקימות הסתומים אצל המליצים ובמליצותיהם (אמור אלכטב ואלכטבא). 2. על הנעלם מהתלמיד השואל בענין השירה והמשוררים (מן שאן אלשער ואלשערא). 3. איך היתה השירה אצל הערבים דבר טבעי, ומוטבע (דבר מלאכותי) אצל העמים האחרים (ופי סאיר אלמלל תטבעא)? 4. אם נודעו לבני ישראל בשכנם על אדמתם (פי איאם דולתהא) שירים שנכתבו על פי המשקל (שער מוזון) ומתי החלו להתעסק

בהם בהיותם בגלות ? 5. מדוע השתדלו בני גלות ספרד ביתר שאת בחבור השירים ומדוע הגיעו המה יותר מזולתם למעלה רמה בזה (ואחכם פי חוכה מן גירהא) ? 6. יבאר לו על פי דוגמאות (אנמודגא) את הדעות שבחר בחבור השירים לעצמי (מן אלארא אלתי אסתחסנתהא לנפסי פ׳ הדא אלשאן) . 7. אם הוא דבר אפשרי (מן באב אלכמכן) מה שיספרו איזה מחברים שחברו שירים בחלום (מן קרץ אלשער פי אלנום) ? 8. ובסוף יציג המחבר לתלמידו כעין סדר הלמוד בכללים ודרכים שילך בהם בחבור השירים העברים לפי דעות הע״בים (טריקה תאבר בהא נפסק פי צנעה אלקרץ אלעבראני עלי ארא אלערב) .

ב.

יביא בהקדמתו פי׳ רס״ג לפסוק בשמית ל״ה ל״א שבו נכללו כל יסידות המדע (מואר אלעלם) , וזהו כי חכמה נק״את מה שאדם לומד מרבו , ותבונה מה שיודע מעצמו בלי עזרת אדם אחר , ודעת היא הידיעה הנקנית על ידי שאלות ודרישות מאחרים , ולהורות כונתו היא באור כל הידיעות האלה , כי נמצא אדם שאסף ידיעות הרבה אך לא ידע איך לפרשן ולבארן בטוב , וכל אלה הם היסודות הרוחנים ; וכל מלאכה הוראתו המלאכות והאימניות הגשמיות באמצעות אברי האדם (אלמהן בתוסט אלגוארח) . והפרק הראשון ית״זיל בהצעת דעת אריסטו על ענין המליצה (ריטוריקא , נשתבש בכ״י באופנים שונים) .

ג.

אחד ממלומדי הישמעאלים בעיר מולדת הרמב״ע (גרנאטה) שאל ממנו לפרש לו עשרת הדברות בערבית , אך כאשר החל הרמב״ע לפ״ש לו א״כו הדברים יהישמעאלי ובקש לקצרם ; אז בקש רמב״ע להישמעאלי הזה שידע גם שפת רומית (לאטינית) שיפרש לו פתיחת האלקראן (השורה הראשונה ממנו) ברומית , אולם כאשר החל להעתיק כבדה לשונו והשחית יפי האלקראן , ומזה הבין כונת הרמב״ע והחדל מבקשתו .

ד.

המשורר אבן אלתקאנה , ובמקום א׳ יקרא לו הרמב״ע אבו אלחסן מוסי בן אלתקאנה אלמנבוז (המכונה) אלתיאה . השתמש בשירו בהרוז אהודך בלי אימה ותקוה , וממנו לקח ר״ש ן׳ גבירול — או כוון לדעתו במקרה — רק האריך הענין בשני בתים יפים כזה :

אל תחשבני כי ברוב תקוה או מאשר ייראך לבי
אפיל תחנתי לפניך לו כוכבי שחק המוניך .

ה.

יביא שתי דעות מחולקות אם יאות לאדם להודות לרעהו על הטוב אשר גמל אתו או אחרי אשר הכל יצא מאת ה׳ רק לו לבדו יאתה התודה , והרמב״ע יסכים לדעת האומר כי התודה צריכה ויאתה לאדם , ויוסף כי כן הוכיח רב שמואל גאון (בן חפני) במאמרו או אגרתו אודות התודה (רסאלה אלשכריה) .

ו.

אודות ההיקש (אלקיאס) בדיני התורה יאמר הרמב״ע : ודע כי בזמן קדום

טעו האנשים בדבר ההיקש ומזה נולדו ספקות גרועים במצות התורה, ונכשלו בזה ענן המין וסיעתו כי הם חשבו שנוכל לדמות מצות התורה על ידי ההיקש, ואמרו כי גם התורה עצמה השתמשה כבר בהיקש. וכבר השיב עליהם רב סעדיה גאון ברכים מחבריו ובטל היקש המצות זו לזו. ואני אזכיר פה רק הראיה ההגיונית (אלחגה אלמנטקיה) לבד מפני שאני עומד בפרק זה בהגיון. אמר (רס"ג) בפירושו לפרשת קדושים תהיו שהמצות השמעיות והמקובלות (אלפראיץ אלסמעיה ואלכבריה) מדרך ההגיון הוא שלא ניכל לדמות אותן זו לזו [במו המצות השכליות]; כי אם נודע לאדם על פי השכל שהוא חי מדבר וסופו למות, אזי מוכרח הוא שכן הוא אצל כל בני האדם ולא תחסר לאחד מהם אחת מתכונות אלה; אולם אם קבל מפי השמועה שפלוני הוא סופר ובעל חשבון אינו מוכרח שכל אדם יהי סופר ובעל חשבון ולא יוכל להקיש מתכונות הפלוני על תכונית שאר בני אדם. — ואוסיף פה כי הוכחת הקראים באמרם כי התורה השתמשה בהיקש נוסדה על הכתוב בנערה דמאורסה (דברים כ"ב כ"ו): כי כאשר יקום איש על רעהו ורצחו נפש כן הדבר הזה; והרס"ג השיב להם כי גם זאת היא מצוה שכלית ולא שמעית, ולכן שייך בה היקש. וצדקה טענתו בעיני כל מעיין ישר.

ז.

יביא שיר יפה שחבר, ועל כי מתחיל מראש הדף ולא מצאתי הדף שלפניו אולי ראש השיר הסר בכ"י שלנו; וזה תארו:

היו ימי חלדי כצל עובר
או כחלום אותו אנוש חלם
היו כלא היו וחיש נטו
המה ועדותם וכר צלם
נמו בחורותי והקיצו
צירי וישנו הם שנת עולם
בם צהלו פני ועל אופל
ליל מחלפותי נתנו טלם
איכה זמן שנה מאור פני?
איכה באישי הנדוד קלם?
אשאף לארצותי עדי אומר:
קרבו! והם עומדות עלי תלם
ולשכניהם עד אדמה כי
ספו ומתו האנוש כולם
החלו להיע לי בני ימים
זרו והכבידו מאד עולם
אותי באיבה הרפו אל עם
מהם מאור עין האמת נעלם
אשמע דבר פימו ואתבושש
אשב במושבותם כאיש נכלם
לא אדעה אם כבלו סכלי
או כסלו כי ארעם כסלם
אשמור לפי מחסים ואשמר
אם כן ואולי ברמי אשלם.

ח.

אודות החלומות האמתיים (וזהו לפי הנאמר למעלה מפרק ז' ששם יביא גם את החרוזים שחבר הנגיד בחלומו, מחברת א' מזכרון לראשונים עמוד 76 .180) יביא רמב"ע מה שקרא בחבור ר' מצליח ששלח לרב שמואל הנגיד (ראה ההערה למעלה לעמוד 8) אודות רב האיי גאון ספור מה שקרה לגאון הזה, והוא כי רה"ג מצא באחת התפלות [או השאלות והתשובות? פי בעץ אלבעיוה] לרב סעדיה גאון מלה ארמית שלא ידע הוראתה, ובעת שנתו ראה את רס"ג בחלומו ושאל את פיו בשפת ארמית הנהוגה אצלם אודות המלה הזאת, וענה

לו רס"ג והורה לו מקום בספר א' שבו נמצא באור המלה, ובהקיץ רה"ג משנתו מצא את הבאור במקום המצויין.

ט.

ועוד שיר א' מובא שם, ולא אדע בברור אם רמב"ע הוא מחברו ואם הוא בשלמותו; וכה דבריו:

אם המריבים נדברו בי אקראה יצ־פו אבי ולא יבחנו
המה אשר חנם לחומי לחמו ובאהליהם בעדי ירגנו
הורו במו אופל לישרי לב בחץ איבה עלי יתר כוננו
פותים אשר אשת כסילות בעלו ולבעלי חמס ואון יתחתנו
דעות בפיהם מתקו ואש קנאה במורשי לבבם צפנו
מתום ומשכל כחרש יבשו משוד ומכסל כפרים שמנו
טמאו ולו באו באש ובמי תהום אז העלה באשם ולא יתלבנו
בקעו עצי שכל והסכילו הכי לא יסכנו בהם אבל יסכנו.

עמוד 144 — ראוי להוסיף כי ידע רמב"ע גם שפת רומית כנראה מהספור שהבאתי (בלקט ג' מאלמחאצרה), ולולא זאת לא היה מציע להישמעאלי להעתיק את האלקראן בשפה זאת ולא היה יכול להבדיל אם נעתק בצחות הלשון או לא. — שם. דעת המחבר כי רמב"ע כתב את ספרו ערוגת הבשם בעברית היא בשגגה, וכבר השתדל רמש"ש להוכיח איזה פעמים (ובאחרונה בחבורו אודות ההעתקות עמוד 13־411) כי החבור הזה נכתב בעצם וראשונה בערבית ואח"ז נעתק לעברית. וזה לא כביר מצאתי כ"י ישן מגוף הערבי (החסר בראשו ואמצעו וסופו) הנכתב בשנת תרל"ח להיגרה (דעצעמבר 1240), וממנו נתבררו לי הרבה דברים אודות הספר הזה, כאשר בארתי במאמר מיוחד שיודפס בקרב; ופה אביא בקצור ראשי דברים מזה המאמר.

א.

שם הספר בערבית הוא באמת כאשר הוכיח רמש"ש כתאב אלחדיקה פי אלמגאז ואלחקיקה (ס' הגן בענין המאמרים שנאמרו ע"ד ההעברה ועל צד האמת, ור"ל בלשון הקדש), אמנם גם השם העברי ערוגת הבשם הוא מהמחבר רמב"ע שקרא כן לגוף הערבי, ולא מאת המתרגם ללה"ק יצא השם; כי אלה דבריו בהקדמתו: וקראתי שם המאמר אלחדיקה וכו' ובעברית ערוגת הבשם (ולקבת הדה אלמקאלה באלחדיקה פי אלמגאז ואלחקיקה ובאלעבראניה ערוגת הבשם) מפני שיכיל חלקים שונים ומטרות נעלות, ויכלול באור הסוד הרוחני ואודות ההרכבה הגשמית וכל החכמה העברית וכו', והוא כגן השדה המכיל ריחות שונים ופרחים מצבעים מתחלפים וכו'.

ב.

אורות הסבה שהגיעה את הרמב"ע לחבר את הספר הזה יספר בהקדמתו שהיה באסיפת אנשים חכמים ומשכילים בספרות, ונתגלגל הדבר אודות השמוש במלות לה"ק ע"ד ההעברה וע"ד האמת (חתי פצא בנא שגון אלחדית אלי דכר אלמגאז ואלחקיקה פי אללגה אלעבראניה), וכל אחד מהמאספים אמר בזה לפי

זכרונו ולפי הבנתו, אולם ראש האסיפה בקש מהמחבר שיאסוף ויסדר את כל הענינים השייכים לזה עם כל היוצאים מן הכללים בחבור אחד למען המתעסקים בתורה ובנביאים שיוכלו למצוא בו דוגמאות (פסאלני רב אלמגלס אן אגמע לה מא תמכן מן פואידהא ואנטס מא תיסר מן שוארדה ליגעלה אנמודגא למא יריד עליה מנהא פי אם אלכתאב אלמעטמה וסטור אלנבואת אלמכרמה); וכן עשה המחבר.

ג.

מפרקי הספר (פצול) נמצאו בחלק הנשאר לפלטה אחד עשר, ואיזה מהם בתרגום לה"ק ימצאו בציון לשנת תר"ב, ואציין פה את הפרקים החסרים שם: פרק א׳ אודות ההעברה והאמת; פרק ו׳ בחדוש הנברא (פי חדות אלמצנוע); פרק ז׳ חסר בראשו, ולפי תוכנו אשער כי היה נקרא בהרכבת הנבראים (פי תרכיב אלמצנועאת?); פרק ח׳ בהרכבת האדם (פי תרכיב אלאנסאן); פרק י"א אודות שלש הנפשות (פי אלנפוס אלתלת). — ובציון שם הובאו רק ששה פרקים, ואולי יתבררו על ידי חפוש מדויק בכמה עלים בלוים מכ"י שמות פרקים אחרים.

ד.

בדבריו אודות בטול התורה יאמר: ובמאמר בטול התורה (פי כלאם נסך אלשרע) לרב שמואל גאון ז"ל הרחיב לדבר בזה הענין בשלמות, קחנו משם. וגם בכתאב אלמחאצרה הביא את הספר או המאמר הזה מרב שמואל בן חפני; ראה במחברת ג׳ מזכרון לראשונים עמוד 6. 40-42.

ה.

אודות הקראים והכופרים יאמר המחבר: ואף כי פגשתי איזה מהם (מן הקראים, אלכוארג) והתבוננתי בחבוריהם לא מצאתי אף לאחר מהם דעה טהורה נקיה מטעות אבן נגף וקשיות ערף. ואמנם דעותיהם בעבודה ומרי (פי אלטאעה ואלמעציה) הן דעות חלושות וסכלות וגם מחולקות זו בזו כמו שנפרדו בדעותיהם ברוב המצות, מפני שאחזו בדברי מורם ענן שאמר חפשו באוריתא ואל תשענו על דעתי, והם כמו שנאמר מספר עריך היו אלהיך יהודה. ואיזה מהם אמרו שהעבודה והמרי מגזרת השם כמו ההצלחה והצרות, וזאת היא דעת בעלי הקדר (המאמינים בגזרה קדומה). וכתה מהם הסכל עוד יותר באחזה בדעת המגבריים (המאמינים בהכרח) כי מה שנקצב על דבר אי אפשר לשנותו כמו שהאש לא יתכן לה שתֵעשה קרה ולא יתכן שהמים ישרפו. אולם אם השנוי בלתי אפשר הלא אין מקום לשכר ועונש מאחר שהכל בהכרח. וזאת הדעת גרועה מן הראשונה, כי חלילה לה׳ שיכריח את האדם למרי! וזאת היא דעת הכופרים חיוי אלבלכי ואבן סאקויה ורומיהם. — ע"ד מאמר ענן מצאתי בפי׳ זכריה ליפת בן עלי בגוף הערבי כי נוסחאתו שם כזאת: חפשו בתורה שפיר ואל תשענו על דעתי; ועל כי עד עתה לא נודע לנו קראי אחר המביא את המאמר הזה נוכל לשער כי לקחו רמב"ע מפי׳ יפת. ומה שיאמר רמב"ע על הקראים מספר אלהיך וכו׳ כזאת יאמר גם הקרקסאני בס׳ המאורות שכמעט לא ימצאו שני קראים דומים בדעותיהם. ובציון שם (עמוד 137) הובא מקום אחר מספר זה שנזכרה בו תשובת רס"ג על בן סאקויה (המובאה גם

מיפת, ל"ק עמוד מ"ג), ובגוף הערבי לא מצאתיו עוד ·

ו.

עוד מצאתי נזכר מ־מב"ע שם את הפילוסוף אסחק בן סלימאן אלאסראילי פי מקאלתה פי ישרצו המים (ר' יצחק הישראלי במאמרו על הפסוק ישרצו המים), הוא המאמר אשר חלק ממנו בתרגום עברי הרפים רש"ז בהחיה ונזכר בכתב התנצלות להבדרשי ·

ויתר הדברים אודות ספר זה מרמב"ע ימצא הקורא במאמ־י המיוחד אודותיו שזכרתי, רק אע"ר פה שעד עתה לא מצאתי בגוף הערבי המאמר בתרגום העברי שהדפיס דוקעס בליטעראטורבל. ד. אריענט שנת 1849 (עמוד 748 בהערה) שממנו נוכל לדעת איך הוקיר הרמב"ע את הפילוסופיא; וזה נסחו: „ואמר אחד מן החכמים כי הב"ח [הבעלי חיים] הדרת העולם כאשר הכוכבים הדרת השמים, והנכבד מב"ח הוא האדם, והנכבד מבני אדם המשכילים, והנכבד מהמשכילים החכמים, והנכבד מהחכמים הנביאים, ואחריהם הפילוסופים, והבורא רם ונשא על כלם ובוראם כאשר עלת האחד עלת הדמיון וראשיתו ותחלתו. ועל כן צריך לאדם לדעת בדעת הבורא להבדיל ולהכיר בין אחד האלהות ובין אחד המנין" וכו'. ומסוף דבריו: ועל כן צריך וכו' נראה כי יסכים לדעת א' מן החכמים שהביא כי הפילוסופים גבוהים במעלה גם מן הנביאים! ראה לעומת זה דברי ר' יהודה הלוי והרמב"ם ושארי חכמי ישראל בענין הזה שאסף הר"ד קויפמאנן (על התארים עמוד 506 ·211 ·203 הערה 190 ·181), אף כי א״ת הוא שגם חז"ל אמרו חכם עדיף מ־ביא· גם נוכל לומר שכונת המלות ואחריהם הפילוסופים שהם במעלה שפלה מהנביאים, ונקט שלא כסדר המדרגות ·

עמוד 145 והערה — את דברי המחבר ראוי להשוות עם דברי קויפמאנן במחברתו האשכנזית אודות ר' יהודה הלוי אשר זכרתי, ורמש"ש (על ההעתקות עמוד 402) יגביל זמן הולדת רי"ה בשנות תת"ן־תת"ס (1100־1090); ואמנם שלא בדיוק כתב שם בן חמשים תחת אחר חמשים אצל ר' יהודה הלוי בשירו התרדוף נערות ·

עמוד 147 — (צ"ל ר' יוסף ן' מיגאש תחת ר' יצחק).

עמוד 148 — את השיר בך אעיר צריך להגיה על פי הנדפס אצלי בכרך א' עמוד 130 משירי ר' יהודה הלוי, והערתי שם (עמוד 211) נתעלמה מעין המעתיק בהערה 1 לעמוד זה.

עמוד 152 הערה 2 — דברי הובאו שלא בדיוק כי אנכי אמרתי: סך כל שיריו ומליצותיו (שירי קדש וחול משלים חידות ומכתבים) יעלה קרוב למספר אלף, ולא שירי קדש בלבד שהם בערך משליש מאות עד ארבע מאות·

עמוד 157 — במה"ע יודישע צייטשריפט לגייגער ובמאמר רוסי בעווריסק' ביב־ליותיקא הוכחתי כי הספור על דבר הוכוח לפני מלך הכוזרים נמצא גם בספרות הערבית והכ׳א׳ות, וכל אחד מהמספרים יעריכנו לפי דרכו ואמונתו.

עמוד 167 והערה 8 — אודות הראב"ד וס' הכוזרי ראה הערת קייפמאנן בחבורו על ההארים (עמוד 241 והלאה) ובאבער על דבר הספר אמונה רמה בצייטשריפט דייטש מארגענלענד· געזעלש. לשנת 1892 (עמוד 541 והלאה).

זו טעם זקנים 16

עמוד 175 — על דבר בתו היחידה של ר׳ יהודה הלוי צריך להוסיף כי לפי הנראה
היתה גם כן משוררת, ראה נחלת שד״ל לוח הפייטנים עמוד 21,
וראה גם הערתי בכרך ראשון משירי ר״י הלוי עמוד 178.

עמוד 177 — בספק גדול הוא אם האיש דוד שהביא תשורה לרי״ה ה״א הדיין ר׳
דוד בן מהאגר בעל ס׳ גיטין, כי בכ״י נק״א בן הדיין (בתולת
בת יהודה עמוד 19), והדיין ר׳ דוד נודע היה כמחבר כחמשים שנה קודם נסיעת
רי״ה לארץ יש״אל בימי הר״י אלפסי, וקשה לומר שהאריך ימים כל כך בלי
ראיה מוכחת · ולו גם היה נזכר ששם משפחת מוביל התשורה אבן מהאגר
יכולני לומר כי הוא נכר הדיין ר״ד, אבל באמת לא נזכר מזה מאומה; ובכ״י
דפה כתוב סתם אנסאן אסמה דוד (איש ששמו דוד; ראה כרך א׳ עמוד 200
משירי ר׳ יהודה הלוי).

עמוד 178 — (תחת אבו־מאסנור בכל המקומות צ״ל אבו־מנצור).

עמוד 180 — ההוכחה שהביא המחבר משיר שתחלתו יפו בעיני כל דרכיך
שהגיע ר׳ יהודה הלוי לירושלים — אינה מוכחת כלום כאשר העירותי
בכרך ב׳ משירי ר״י הלוי (עמוד 161).

עמוד 181 — מה שכתב המחבר שר״י הלוי השמיע קול שירתו בדמשק הוא
מיוסד על הטעות שטעה רצ״ה עדעלמאנן בגנזי אקספורד (עמוד IX)
שתרגם את הכתובת הערבית שעל השיר ציון הלא תשאלי — ולה פי אלשאם
בעברית כזה: ולו כשהגיע לערי דמשק; ובאמת הוראת המאמר ולו
אודות ארץ ישראל, כי אלשאם אצל סופרי ישראל הוא תמיד ארץ ישראל
וירושלים בהתנגדות לעראק שהיא בבל, וכן אלתלמוד אלשאמי הוא
התלמוד הירושלמי. וראה הערתי בשירי רי״ה כרך א׳ (עמוד 171, וצריך
לומר שם תמיד תחת על הרוב). — ובס׳ זכר צדיק (סדר החכמים עמוד 94)
יאמר כי נפטר ר״י הלוי בשנת דתתקל״ח (1178), ולא נודע איפה לקח את הפרט הזה.
ולהשלמת דברי אודות ר״י הלוי אביא את הערת התשב״ץ (חלק ג׳ דף ס״א ע״א למטה)
בפירושו למלות נוסח הכתובה בסימן ש״א: „וקנינא שאלו לר׳ יהודה הלוי ז״ל
מה הועיל זה הלשון והלא לשון עתיד הוא כמו ושמענו ועשינו שהוא כמו ונשמע
ונעשה שהוא״ו הופכתו לעתיד ואם כן וקנינו ר״ל ונקנה ועדיין לא קנה? והשיב כי
הפרש יש בין שהוא תחלת הדבור בין שהוא באמצע דבור, כי ועשה בצלאל הוא״ו
הוא וא״ו ההפיך ויעש בצלאל; אבל מי פעל ועשה הוא וא״ו העטף נמשך להתחלת
הדבור שהוא פעל שהוא עבר וכן ועשה הוא עבר. וכן וקנינא היא נקשר עם
אמר לנא פלוני וקנינא, עבר עם עבר, וקנינא מר׳ פלוני״ — והנה אף כי ההערה
בעצמה היא בדבר פשוט, בכל זאת אך טוב היה לדעת המקור שממנו שאב התשב״ץ
כי אולי נמצאו שם גם דברים אחרים נכבדים מר׳ יהודה הלוי.

עמוד 184 — אודות זה שחכמי ישראל בצרפת דברו בוכוחיהם כאשר עם לבבם
ראה גם המאמר מה״ר ישראל לוי במה״ע הצרפתי רעווי (חלק ה׳
עמוד 238-45) ע״ר הוכוח של גילבערט קרעפין, ור״מ גידעמאנן (ערציהונגסוועזען
בצרפת ואשכנז עמוד 19).

עמוד 186 הערה 1 — לבר הנחשב שם נדפסו עוד מס׳ לקח טוב לרות מהר״ז
באמבערגער ולאיכה מר״י נאכט.

עמוד 188 בראשו — לעת כזאת צריך להוסיף את החבורים שנדפסו מחדש מנייבויער ושטערן (העבר. בעריכטע וכו') שזכרתי למעלה.

עמוד 197 — (צ"ל אלגזאלי, אלמוחדין תחת אלמובאכדים, ר"ל המיחדים).

עמוד 198 — אודות הספור הבדוי ממחמד וחמש מאות שנה והסופר אבן־מסארה ראה ההערה למעלה (לעמוד 126), ואולי בכונה יחסו שונאי ישראל מהישמעאלים את הספור הזה לאיש כזה, להוכיח כי גם הוא שלא היה פתי מאמין לכל דבר האמין באמתת הספור הזה.

עמוד 201 למטה — הזמן אשר יקצוב המחבר לערך שנת תתק"ט מיוסד על דעתו אודות בוא הס' אשכל הכפר לספרד שאינה מתאמתת, ראה בהערה הסמוכה.

עמוד 202 — הס' אשכל הכפר הובא לקאסטיליא. עד עתה לא נמצא כל זכר מביאת הספר הזה לספרד ולארצות מערב אירופא בכלל אף בזמנים מאוחרים, ומה גם תיכף אחר זמן חבורו בשנת תתק"ט. והראב"ד יספר בס' הקבלה רק מזה שאבן־אלתראס נסע לארץ הצבי והביא ספרו של אבו אלפרג (ישועה בן יהודה); וכפי סדר הזמנים נראה שזה היה בסוף המאה הי"א למה"נ, זמן רב קודם הדסי, ועכ"פ לא נודע דבר מביאת אבן־אלתראס לקוסטנטינא. וכבר הוכיח הר"פ פראנקל במאמרו ע"ד הדסי וספריו (במונאטסשר. לשנת 1882) כי הוא לא היה מעולם בארץ ישראל, וכי ספרו אשכל הכפר לגודל כמותו לא נתפשט כלל וכלל. גם אין שום הכרח לבקש וכוחי הקראים עם דברי חרוף וגדוף נגד הרבנים בספרו של הדסי דוקא, כי כמעט כל ספרי קדמוני הקראים מלאים מדברי נאצות נגד התלמוד והמחזיקים בו, וכל מה שהביא הדסי מזה לקח גם כן מחבורי הקראים הקודמים לו ולא חדש מאומה בזה. [ובעת קריאתי עלי הגהה הגיעני מאמר באכער אודות האשכל, אשר בו יוכיח בטוב טעם כי הדסי לקח את רוב דבריו בחכמת הדקדוק מס' מאזנים להראב"ע ושנה בהם איזה פרטים בכונה להעלים המקור].

עמוד 204 והלאה — תולדות הראב"ד מכ"י פינסקער נדפסה במה"ע המצפה עם הערות מר"ד קויפמאנן, והאחרון האריך להוכיח (על התארים עמוד 241 והלאה) כי ידע הראב"ד היטב את ס' הכוזרי מרי"ה ולקח ממנו דברים רבים, ואמנם היו מתנגדים בשטותיהם כי רי"ה הלך בשטת אלגזאלי והראב"ד בשטת אריסטו עפ"י באורי אבן־סינא. ואודות שם הספר אלעקידה אלרפיעה ומהותו כתב באכער במה"ע צדמ"ג (חלק מ"ו עמוד 541 והלאה), וגם הוא ישתדל שם להוכיח כי ידע הראב"ד את ס' הכוזרי ובכונה השתדל להתנגד לו. ואודות שטת הראב"ד בפילסופיא כתב גוטטמאנן בחבור מיוחד באשכנזית, (1879), ושם הוכיח כי הראב"ד היה הראשון מחכמי היהודים בספרד שבחר בשטת אריסטו והשליך אחרי גוו את דעות הפלאטוניים והמעתזלה. וראה גם הרמש"ש בחבורו על ההעתקות (עמוד 368־9) והחבורים והמאמרים המצויינים שם.

עמוד 209 — ההערה אודות מאסף עדת לסטים וכו' נמצאת גם בס' הכוזרי וכבר העיר ר"ד קאססעל כי קדמו בזה המליץ ה־ומי ציצערא, אף כי עפ"י ההשערה כון לזה רי"ה מדעת עצמו; ונוכל לצרף זה ג"כ לדברים שלקח הראב"ד מרי"ה.

עמוד 211 — מדברי הראב"ד בס' הקבלה (סדר החכמים עמוד 51): „לא נעשה כן לא לענן ולא לקרקסאני ראשי המינות", ועוד למטה שם (עמוד 54): „ואלו לקרקסאני לא היו נשמעין כן ולא לענן" — נראה כי היה לפניו חבור ס' המאורות של יעקב הקרקסאני שאודותיו דברתי בחלק שלישי מזה הספר. ובאמת כמה דברים בס' הקבלה נראים כערוכים נגד דברי הקרקסאני בספרו הנזכר; כן למשל בראש ס' הקבלה (עמוד 47): „ואם לחשך אדם שיש בו ריח מינות לומר מפני שנחלקו בכמה מקומות לפיכך אני מסופק בדבריהם אף אתה הקהה את שניו" וכו', ובאמת האריך הקרקסאני בזה הענין ובנה עליו מצודות גם במאמרו הראשון מספרו זה שנדפס על ידי, גם בשארי מקומות מחבורו. והנה גם סופרי הקראים שבאו אחרי הקרקסאני האריכו בדבר זה, אולם לא הוסיפו בזה מאומה מדעתם והם בזה מעלי גרה כדרכם בכלל בוכוחיהם עם הרבנים. וראה גם מקום שני מסוף ס' הקבלה הערוך נגד המובא מהקרקסאני שרשם פוזנאנסקי במאנאטסשריפט חלק ל"ט (עמוד 446).

עמוד 212 — מה שהראב"ע ילחם פעם בהקראים ופעם יסכים להם — לא נוכל לחשוב לו לחסרון ומגרעת כמו שיאמר המחבר, כי כן הוא דרך כל חוקר אמתי ושופט בלי משוא פנים לקבל את האמת (או מה שיחשוב לאמת) מכל אדם; ואחרי הדרישה נמצא כי בעקרים ויסודות וביחוד במה שנוגע לתורה שבע"פ יתנגד לקראים ויערוך מלחמה נגדם, אולם בדברים פרטיים קלי הערך יסכים לפעמים עמהם. — ואודות מה שמסתפק המחבר אם היה הראב"ע מבני המשפחה המפוארה אבן עזרא מגרנאטה ראיתי להעיר, כי לכאורה יש להביא ראיה לזה מדברי התוספות לתענית (דף כ' ע"ב בד"ה בהכינתו): „כגון רבי אברהם אבן עזרא שכל בני משפחתו היו נקראים כך"; אולם ממה שבצרפת ברחוק מקום חשבו כך אין להביא שום ראיה, ולהפך מזה שבני דורו והבאים אחריהם בספרד מחשים מיחוס הראב"ע אל המשפחה המפוארה נראה שלא היה לו שום קשור עם המשפחה הזאת. הרמב"ע יזכיר את הראב"ע כאיש זר (ואבו אלחסן בן אללוי וכו' ואבו אסחק בן עזרא מן אלמתכלמין אלפצחא אלבלגא טליטליאן תם קרטביאן; אבו אלחסן הלוי = רי"ה ואבו אסחק בן עזרא = הראב"ע המליצים הגדולים והנעלים היו בראשונה בטולידה ואחרי כן בקרטבה), והראב"ד בס' הקבלה (שם עמוד 81) יכנה את הרמב"ע מזרע המשרה ולא את הראב"ע. וטעות נזרקה מפי רשי"פ (כנסת ישראל עמוד 400) לחשוב את הרמב"ע והראב"ע לאנשים אחים, כי הראשון הוא בן יעקב מגרנאטה, והשני הוא בן מאיר מטולטילה; ובשום מקום לא יזכיר הראב"ע הצעיר מעט את רמב"ע הזקן ממנו בספריו, וכפה"נ לא הכירו זה לזה כלל. הן אמת כי להשערת חכמים אחדים החידה מהראב"ע המתחלת זכור אחי בשבתנו שהדפיס הרש"ז בכרמל השביעי איננה על רבינו תם כי אם על רמב"ע; אולם כמה ספקות בדבר כאשר העיר ראזין במחברתו על הראב"ע (עמוד 145 בהערה). וכמו כן לא נוכל לסמוך על דברי האחרון בעל ס' זכר צדיק (ע' 94) באמרו: „נפטר הר' אברהם ן' עזרא בקלהורא שנת ד' אלפים תתקכ"ה [צ"ל תתקכ"ז]; אבותיו היו מגדולי גרנאדה" כי מהשערת לבו ידבר; וממנו לקח ר' אברהם בן שלמה (שם עמוד 102) אלא שהוסיף שבוש גדול, כי מדברי בעל זכר צדיק שאבות הראב"ע היו מגרנאדה ומסורת היא בידי [כן צ"ל] קהל גרנארה שהם [כצ"ל]

מיושבי ירושלים עיר הקודש" — לקח ר' אברהם בחפזה וכתב: „ועוד שהיה [הראב"ע] מיוחס שכך מסור בידם שהיה מיושבי ירושלים תוב"ב".

עמוד 213 — כעת אחרי שנדפס הדיואן מראב"ע וחבור הר"ד ראזין ע"ד שיריו לא נוכל להסכים עם המשפט הקשה של המחבר ע"ר המעלה שעמד עליה החכם הגדול הזה בהיכל השירה. ולולא יראת האריכות ראוי היה להביא פה איזה דוגמאות משיריו המובחרים.

עמוד 215 — צריך להעיר כי הרמש"ש כתב מאמר מיוחד במה"ע צדמ"ג להוכיח כי הראב"ע לא היה בהורו; ובמאמרו אודות הראב"ע במה"ע האשכנזי לחכמת המאטהעמאטיק ופיזיק (לשנת 1880) השתדל להוכיח כי גם בטבריה ובא"י לא היה מעולם, וראה גם חדשים גם ישנים נומר 2 (עמוד 8).

עמוד 218 והלאה — אודות סדר הזמנים בספרי ראב"ע ראה באור החיים לר' חיים מיכל (עמוד 82־66) ורמש"ש ורשוח"ה בהקדמת ס' העבור לראב"ע שנדפס בספרי חברת מקיצי נרדמים בשנת תרל"ד.

עמוד 220 בהערה — צריך להוסיף: וקודם לזה בתוספות ראש השנה (דף י"ג ע"ב בד"ה דאקריבו עומר), ובמקום שכתוב בקידושין ואומר ר"ת נאמר בר"ה והשיב לו ר"ת. ורחיד"א בשם הגדולים (מהדורת בן־יעקב חלק א' עמוד 14) הביא בשם פי' מגלת אסתר לכמהר"ר זכריה ן' סרוק שנדפס בוויניציא שכ"ה: „ובדף ז' ע"א הפליג בשבח הראב"ע וכתב וז"ל ואנכי ראיתי חרושי הראב"ע ממס' קדושין והם בתכלית הדקות והאימות [והאמות] עכ"ל; ור' חיים מיכל באור החיים (עמוד 71) ישער כי מחדושיו אלה לוקחה הקושיא בתוספות הנ"ל. אך עד עתה לא נתקיימה העדות הזאת ממקום אחר, ומי יודע אם לא הטעהו זכרונו לר' זכריה שראה ס' כדומה מן' עזרא אחר — מזמן מאוחר מר' זכריה נודע ס' עצמות יוסף בחדושי קידושין לר' יוסף ן' עזרא —, או ס' כ"י שהמעתיק יחסו בטעות לראב"ע. ובקונטרס המפרש ליעללינעק נזכרו רק מפרשי הש"ס עד זמן ר' בצלאל אשכנזי. וראה עוד תשב"ץ חלק א' סימן נ"א, כומטינו בקאטלוג ליידען לרמש"ש 205, וישורון ג' בהוספה 5־14.

עמוד 221 — נגד דברי המחבר שמאת המשפט הקשה שהוציא ראב"ע על ספרי ר' יונה ן' גנאח היתה נסבה שלא נודעו הספרים האלה בקהל — יוכל המשיב להשיב כי כמה וכמה ספרים שהללם הראב"ע והרימם על נס נאבדו גם כן, כמו ספרי רב האיי גאון, בן קריש, ר"ש הנגיד ואחרים. אולם הסבה האמתית משכחת ספרי הקדמונים היא שהחכמים שבאו אחריהם השתמשו בהם ותקנום גם הוסיפו עליהם, ולכן בחרו הלומדים והקוראים במהדורא חדשה ושכחו את הישנה. וכן היה הדבר עם ספרי ן' גנאח שהבאים אחריו הר"ש פרחון ובני משפחת הקמחי לקחו מהם את כל הצריך ללמוד לה"ק ועוד הוסיפו עליהם, עד שנוכל לחשבם כמהדורא חדשה מספרי ר' יונה, והם המשכחים את המהדורא הישנה.

עמוד 224 — דברי המחבר אודות סודות הראב"ע ותכונתו שוים להצעת רשד"ל בכרם חמד ובאריכות באגרותיו, אולם כבר השיבו על התלונות האלה הרשי"ר בכרמי חמד ובאגרותיו לרשד"ל והר"נ קראכמאל ואחרים בטוב טעם ודעת.

עמוד 226 — ראה המאמר אודות שטת הפילוסופיא של הראב"ע מר"מ אליצקי במאגאצין לשנת 1891. ועל דבר הכח הנאצל שהוא שר העולם צריך

להוסיף כי זהו קרוב לדעת פילון היהודי אודות הקול הנברא (מימרא, לוגוס), ונתיחסה אחר זה להאיסים שנקראו בספרות הערבית בשם אלמגאריה (שנשתבש אלמקארבה), ואחז בה הקראי בנימין נהאונדי, ודברו אודותיה ר' דוד המקמץ והקרקסאני; ראה מכל זה מאמרי לקורות הכתות בישראל בחלק השלישי מספר זה. ואוסיף עתה כי השערתי שם שהסופר מכת אלמגאריה הנקרא אלכסנדרי הוא פילון מאלכסנדריא — נתאמתה אחרי כן ממקום אחר שמצאתי בכ"י (והוא קצור ס' המאורות מקרקסאני) ושם יביא י"ב שאלות אודות עשרת הדברות וישיב עליהן, ולפי ההשואה מצאתי כי השאלות והתשובות לקוחות ממחברת פילון על עשרת הדברות (de Decalogo).

עמוד 227 — אודות דברי הראב"ע באגרת השבת ובפירושו נידון היום והערב דברתי בפרטות במחברתי האשכנזית נייאויפגעפונד. ביבלישע האנדשריפטען במאמרי האקדמיא דפה לשנת 1884; וראה ראזין בהקדמתו לפירוש הרשב"ם (עמוד ל"א ול"ב) כי במקום אחר קרא הראב"ע להרשב"ם חכם גדול. ואודות יצחק בנו של הראב"ע ראה ההערה למטה אצל אבו־אלברכאת נתנאל בעל הפירוש לקהלת.

עמוד 230 — עתה נודע כי לרבנו תם היה עוד אח שלישי (לבד הרשב"ם והריב"ם) ושמו היה ר' שלמה אשר כפי הנראה ממחזור ויטרי (עמוד 243) היה שליח צבור בעיר רמרו, כי ז"ל שם: „ואני יצחק בר' דורבלו ראיתי ברמרו דאיתרע ביה מילתא בר' יוסף בנו של רבינו יעקב בן רבנא מאיר [הוא רבנו תם] מבנו, ואחר שהתפללו מנחה בערב שבת בבית הכנסת ישב לו ר' שלמה אחי רבינו שהיה מתפלל, ואמר לו רבינו יעקב אחיו לך להביא יוסף בני לבית הכנסת, שלח עמו החבר ר' יצחק בן רבינו שמואל ואחרים עמו; כיון שבא לבית הכנסת ירד הרב ר' שלמה לפני הארון ואמר ברכו". וכבר העיר ברלינער על זה המקום במה"ע מאגאצין לשנת 1888 (עמוד 99). — שם בהערה ראשונה צריך למחוק את דברי הרמב"ם באגרותיו אודות הראב"ע כי הרשי"ר הוכיח בראיות שאין עליהן תשובה כי האגרת הזאת נזדייפה על שמו, ככתוב במכתבו הנדפס במה"ע ישורון לקאבאק מחברת ג', ואחרי כן נמצא כי כבר בזמנים קדמונים חשדו את האגרת הזאת בזיוף (אויערבאך קורות עדת האלברשטאדט 202); וראה מאמר הר"ד קויפמאנן במה"ע רעווי (חלק כ"ד עמוד 112 והלאה) כי גם מכתבים אחרים מהרמב"ם נזדייפו, וכאלה נמצאו בדברי יוסף לסמברי (עמוד 122) ועוד.

עמוד 233 — רשד"ל בנחלתו (לוח הפייטנים עמוד 36) מיחס לרבנו תם פיוטים אחרים: אשמרה אליך עזי, יציב פתגם; אולם הפיוט ירומון מסלותי שהוא סימן ע"ד בקונטרס הפיוטים הנספח למחזור ויטרי (ונדפס על ידי מקיצי נרדמים, והוא מתחיל ברעפרען יגוני ומרחכי) הוא ממחבר ששמו יעקב רשום בראשי הבתים, אכן לא נודע אם הוא הר"ת. וכפי אשר אשער הוא ממחבר ספרדי מאוחר שלקח התחלתו מפיוט אהבה לר' יהודה הלוי ירומון מסלותי הנדפס באילת השחר דף ע"ד ע"א; וראה רשימת רשד"ל לדיואן חלק ב' מחלקה ב' סימן י', עטורי העבודה עמוד 74 סימן 88, צונץ ליטעראטורגעשיכטע עמוד 207. 560.

עמוד 243 והלאה — כפי הנראה בית הכנסת שבנה הר"י אבן שושן הנזכר

במצבתו ואצל ר״י אלחריזי הוא אשר נהפך לזרים , ועתה נקרא שמו S. Maria la Blanca — ונמצא בטוליד̇א בהכ״נ מפואר שני הנקרא El Transito, אולם זהו מאוחר ונבנה ע״י ר׳ שמואל הלוי שהיה שר האוצרות להמלך פטר האכזרי (במאה הי״ד למה״נ.

עמוד 245 — (צ״ל א ב ו ־ י ע ק ב י ו ס ף א ל מ ס ת נ צ ר) .

עמוד 248 — ר״י אלחריזי לא היה הראשון אשר חבר שירה בנויה משלש לשונות, וכבר הקדימו בזה ר׳ יהודה הלוי שכתב שירים בעברית ערבית וקאסטילית , ובודאי לא היה גם הוא יחיד בימיו בדבר זה .

עמוד 249 — זמן פטירת הראב״ד יגביל ר״י ן׳ צדיק בס׳ זכר צדיק גם הוא לשנת תתק״מ (עמוד 94 ; והזמן מוסב על המלות שקדש עצמו על יחוד ה׳, והמלות חבר ספר וכו׳ הם מאמר המוסגר), וכן ר׳ אברהם בר שלמה שלקח כפה״נ ממנו (שם עמוד 102 : ומת על יחוד ה׳ שנת דתתק״מ ליצירה) .

עמוד 250 — אודות ס פ ר ה ל ל י יאמר המחבר למעלה אצל ר׳ יעקב ן׳ אלעזר (עמוד 121 באשכנזית) כי נקרא כן על כי נכתב בעיר ה י ל ל א , וזה לקח מדברי פּירסט באריענט ; אולם טעות היא בידו , כי העיר הזאת הקרובה לבגדאד נקראת ה ל ה (הל׳ בדגש) והיא נזכרת למטה עמוד 318 ; ושם היחס מעיר זאת הוא ה ל י , ולא ה ל א ל י בערבית ולא ה ל ל י בעברית כמו שנקרא הַספר הזה תמיד (כמו שלא נאמר מ כ א כ י מן מַכָּה, ר ק א ק י מן ר ק ה). ובדברי יוסף לסמברי 126 מיחסו להלל הזקן .

עמוד 252 הערה 1 — וזה לא כביר יצא הספר בן המלך והנזיר בהעתקה אשכנזית חדשה מוויסלאוויץ עם הערות מהמעתיק והוספות מהחכם האממעל, אשר אמנם לא נקיה היא משבושים . — שם הערה 4. אודות מסעות ר׳ בנימין ראה מאמרי בענציקלופדיא הרוסית לעפרון ובראקהויז ; והעתקת מרגולין ברוסית לא תצלח לכלום , כי העתיק על פי נוסחת כרמולי שנלקה בחסר ויתר , ואף כי תקנתי כמה שבושים בהערותיו קודם שנדפסו וגם נתתי לו איזה הערות , אולם התעצל לכתוב מחדש ולתרגם כפי הנוסחא במהדורת אשר כאשר יעצתיו .

עמוד 253 והלאה — אודות עסק ר׳ זרחיה במליצה ושיר ראוי לרשום כי ר׳ יהודה ן׳ תבון היה בזה בעוזריו , ככתוב על ספר צואתו : „והרב ר׳ זרחיה ז״ל שהיה יחיד בדורו והיה חכם ממני מיום שידענו לא כתב כתב ולא עשה שיר לשלוח לשום אדם שלא הראהו לי קודם שיצא מידו , ורבים מכתביו לאחיו [הוא ר׳ ברכיה הלוי שגם הוא היה פייטן ומליץ ונזכר בס׳ המאור גיטין פרק המביא בתרא , כרשום אצל רח״ם אור החיים עמוד 367] היה מראה לי קודם שישלחם" . וראה רשימת פיוטיו בעמודי העבודה עמוד 63 וצונץ ליטעראטורגעש. עמוד 460 ורשד״ל בנחלתו עמוד 25 . — והרבה פרטים לתולדות הרז״ה רשם הרח״ם בחבורו הנזכר ; ושנת פטירתו ציין בעל שבט יהודה לשנת תתקמ״ו .

עמוד 259 בהערה — ספרי ר׳ יוסף קמחי ס׳ הגלוי וס׳ הזכרון נדפסו זה לא כביר בספרי חברת מקיצי נרדמים . — ואודות החלוקה לתנועות גדולות וקטנות האמת הוא כי ר׳ יוסף המציאם ועל ידי ספרי ר׳ דוד בנו נתפשטו ; ולפי השערת באכער (העבר. שפראכוויס. עמוד 73) לקח הריק״ם את הנקוד בשפת רומית לו לקו . ומאמר מיוחד אודות ספרי ריק״ם ברקדוק כתב ה׳ בליטה במאַגאצין לשנות 1891 : 9 1 .

עמוד 262 — אודות רבני לוניל ראה דברי יוסף מססברי (סדר החכמים עמוד 132), וספר נייבויער־רענאן הנזכר עמוד 2־510, ואודות רבני בדרש שם עמוד 515.

עמוד 265 — אודות ר׳ שמואל אבן תבון ראוי לרשום כי מצואת אביו אליו („ולבן הרב ר׳ זרחיה ז״ל רבך תזכור אהבת אביו בי ובך״) נראה כי היה תלמיד הרז״ה. — ובחבור הנזכר מנייבויער־רענאן (עמוד 5־573) תמצא רשימת ספריו, ועל הנזכרים בהערה 3 יש להוסיף: מלאכה קטנה ברפואה העתקה מגאלינוס ועלי ן׳ רצואן; ס׳ אלכסנדרוס מוקדון וקורותיו, נדפס מהר׳ ישראל לוי מפאריז בקובץ על יד לחברת מקיצי נרדמים שנה שניה; פי׳ קהלת; מכתבים בעברית וערבית להרמב״ם ור׳ יוסף בן ישראל; ובס׳ יקוו המים יאמר כי בדעתו לחבר ס׳ נר החופש על התורה, ואולי לא חברו; ועוד איזה העתקות המצוינים מרמש״ש בחבורו הגדול על ההעתקות.

עמוד 266 — פרטים רבים בקורות הראב״ד בעל ההשגות וספריו ימצאו באור החיים מרח״מ (עמוד 9־23), וראה עוד נייבויער־רענאן שם עמוד 518. — ולא נודע לי מה שכותב המחבר שהראב״ד מתפאר באי־ידיעותיו בחכמתו, ורק מפי השמועה כתב התשב״ץ (חלק א׳ סי׳ ע״ב) שהרמב״ם אמר עליו מימי לא נצחני אלא בעל מלאכה אחת. (ואולי רחפו לפני המחבר דברי הרא״ש בתשובתו לר׳ ישראל).

עמוד 267 — אודות ר׳ יצחק בעל העטור ראה רח״ם שם (עמוד 500־499), נייבויער־רענאן שם (עמוד 21־520). ובעטור כ״י רד״א נמצאו החרוזים מהמחבר:

הנה נולד עטור סופרים
ילד משכיל בלשון עברי
תולדתו עת תמצא לפרט
מולד אדם כ״ח תשרי
אב הולידו הוא הנקרא
יצחק בן רב אבא מארי.

וקודם ד׳ ווילנא הנזכר בהערה נדפסו בלבוב שני החלקים בשנת תר״ך, והחלק הראשון נדפס שנית בווארשא תקס״א. — ואודות ס׳ מאה שערים חשב נייבויער שם שהוא על פי טעות בארטולוצי. אולם באמת נמצא הספר בכ״י ואטיקאן, וממנו נדפס בהרי״ף עם כמה מפרשים מהדורת ראם בווילנא.

עמוד 270 — אודות הר״י בעל התוספות ראה רח״ם שם (עמוד 13־511), ושם רשם כי כמה פעמים נקרא נכד רבנו תם על פי המנהג בצרפת לקרוא לבן אחיו או אחותו בשם נכד. ועל כי נקרא כמה פעמים בשם הקדוש, ושמו רשום עם הי״ד ישער רח״ם שם כי נהרג ביחד עם בנו ר׳ אלחנן (ויגיה כן על פי השערה בתשובת רש״ל); אולם אם אמת הוא הכתוב בזכור צדיק (עמוד 94) ור׳ אברהם בר שלמה בסה״ק (עמוד 102) הוא נפטר דהתתקל״ה, והריגת בנו ר׳ אלחנן היתה בשנת דהתתקמ״ר.

עמוד 276 — הר״ש משאנץ היה מחמיר גדול, ודוגמא לזה הביא רשד״ל בנחלתו (לוח הגאונים ע׳ 50) מתשב״ץ וארחות חיים כ״י, כי כאשר כאבו עיניו ונצרך

היה להסתכל במראה כסה פניו בבגד חוץ מן העינים; וכן היה בדעותיו באמונה, כאשר יעידו מכתביו אל הרמ"ה אשר אזכיר למטה. ומנסיעתו לאה"ק דבר כרמולי בחבורו אודות המסעות לא"י, ונדפס מכתב הר"ש בלבנון. ומקום קבורתו לפי ס' גא"י בהר הכרמל (ירושלים מלונץ שנה א' עמוד 112). לחבוריו יחשבו עוד: פי' משניות לשקלים ועדיות מדות וקנים, כפי עדות ר' יעקב בן עבסאי בהקדמתו להרגום פי' הרמב"ם למשניות נשים, ופירושו לעדיות נדפס בס' עדות נאמנה שהדפיס הר' אריה ליבוש פרענקיל תאומים בדעסויא תקע"ב (לפי אור החיים לרח"ם 607, ובאוצה"ס לבן יעקב 430: תקע"ג); פיוט שפתי ישבחון ברנני הרשום במחזור ויטרי: לר' שמשון העולה לארץ הצבי (כרם חמד חלק ד' עמוד 24 והערת רשי"ר שם, רשד"ל בנחלתו לוח הפייטנים עמוד 77, ולפי זה יש להתיר ספקו של צונץ ליטעראטורגעש. עמוד 301 שלא ידע מי הוא ר' שמשון זה); שלש אגרותיו להרמ"ה בהשגות על הרמב"ם שנדפסו מר"י בריל בס' כתאב אלרסאייל להרמ"ה פאריז תרל"א (אגרת א' וב' עמוד ק"ז-קל"ז ואגרת ג' עמוד קמ"ח-קמ"ט), והאגרות האלה נכתבו להכריע בין הרמ"ה ור' אהרן בר' משלם מלוניל במחלקותם אודות הרמב"ם, ושני הרבנים האלה פנו אל הר"ש נידון זה. ובאגרותיו אלה לא מצאתי את הנרשם בפירושו למשנה פאה פרק ו' משנה א': עיין אגרת, ואם כן כתב הר"ש עוד אגרת; גם הובאו תשובות ממנו בתשובות מהר"ם בר ברוך במרדכי ובתשובות מימוניות כרשום מרח"ם עמוד 608 ומרשד"ל בנחלתו עמוד 49. — ואודות שנת פטירתו כבר הוכיח הרח"ם שם מאגרת ר' אברהם בן הרמב"ם שנפטר קודם שנת תתקצ"ה, וכן רשם צונץ במאגאצין לברלינר לשנת 1876 עמוד 158; ולפי זה נראה כי בס' זכר צדיק (סדר החכמים עמוד 94) צריך להגיה תתקצ"ר תחת המספר תתקל"ה שהוא בודאי מוטעה.

עמוד 277 והערה — נגד דעת המחבר הרוצה לשלול את הס' חסידים מר' יהודה חסיד יצאו כמה חוקרים כמו הר' גראס במאגאצין לשנת 1877 בתולדות ר' יהודה סיר ליאון (וביחוד עמוד 183. 200, וחזר בו מרעתו הראשונה שהיתה כדעת המחבר), נייבויער-רענאן (עמוד 465), הר"מ גידעמאנן בספרו ער-ציעהונגסוועזען (צרפת ואשכנז עמוד 9-287) שהביא ראיה גם מזה שבס"ח ישתמש במלות צרפתיות ואשכנזיות יחדו כמו היהודים תושבי ערי הריין (וגם בעל הרוקח מווירמישא יביא מלות צרפתיות), ור"ד קייפמאנן בבקרתו לס' גידעמאנן (געטט. געל. אנצ. לשנת 1881, עמוד 9-1658) ור"א עפשטיין במאנאטסשריפט (חלק ל"ט עמוד 449) ובמחברת מיוחדת — וכולם יסכימו לדעת צונץ רח"ם (אור החיים עמוד 456. 460) ורשד"ל בנחלתו (לוח הגאונים עמוד 19 שרשם איזה מקומות שנזכר בהם ר"י חסיד סתם ונמצאים בס"ח) כי המקובל ומתפשט בישראל אודות מחבר ס' החסידים הוא האמת. — אודות תוספות ר"י סיר ליאון (והוא המחבר מתוס' ברכות שנדפסו על שם ר"י חסיד שזכרתי למעלה לעמוד 9) ושארי חבוריו בפרטות אצל רח"ם (שם 1-460) וביחוד אצל גראס במאגאצין שם שיוכיח שאהב לפרש כה"ק על פי הפשט בדרך הרשב"ם והתעסק גם בפיוטים (והוכיח נגד דעת רבנו תם כי הקליר לא היה התנא ר' אלעזר בר' שמעון כי נמצאו בפיוטי הקליר דברים מתנגדים לדעת ראב"ש), וכפי הנראה חבר גם כן איזה פיוטים. ובכלל היה רחוק מבעלי הסודות רחוק גדול, מה שאין כן בר' יהודה חסיד שהיה אחד

מהמיסדים שטת הקבלה באשכנז, ולמשל בספר אסיפות כ״י מובאים איזה מאמרים ממנו בקבלה ומאמרים אחרים הנמצאים בס׳ חסידים (מאגאזין לשנת 1883 ע׳ 78).

עמוד 280 והלאה — בקורות היהודים בבריטניא נכתבו בשנים האחרונות ספרים ומאמרים רבים במה״ע קווארטערלי ריוויו, ובמאגאצין האשכנזי (1885-86) נמצאו מאמרי ה׳ גאלדשמידט בענין זה; ואודות רבני בריטניא כתב הרב הכולל דלונדון רנ״ה אדלער מחברת מיוחדת באנגלית (1887).

עמוד 286 — (צ״ל נתנאל הבה אללה אבו אלברכאת, אבן עבאס, הבה אללה אבן אלגאמע).

עמוד 292 — אודות ר׳ אלעזר מגרמיזא כתב באריכות רח״ם (אור החיים עמוד 230-34) ולקוטים מספריו בכ״י הביאו גידעמאנן (ערציעהונגסוועזען עמוד 272-73. 162; ושם העריך את הגדותיו עם ספרי נוצרי אשכנז הקדמונים) ויעללינעק את השייך לקורות הקבלה, אשר הרב הזה שהיה תלמיד ר״י חסיד הוא אחד המיוחד במיסדיה, ור״א עפשטיין במאנאטסשריפט שם 457-9. — סדר יחוסו מובא במצרף לחכמה מפי׳ ההפלה של ר״א: בן ר׳ יהודה בר׳ קלונימוס ממגנצא בר׳ משה בר׳ יהודה בר׳ קלונימוס בר׳ משה בר׳ קלונימוס בר יהודה. ואחד מרבותיו היה ר׳ יהודה בר קלונימוס משפירא בעל ס׳ יחוסי תנאים ואמוראים שאודותיו כתב הר״א עפשטיין. — שם הערה 2. זמן המעשה מהריגת אשתו ובנותיו רשום בכ״י רד״א כ״ב כסליו התקנ״ד כתקון לאנדסהוטה (כמו שהביא רח״ם מהעתקת ר׳ יעקב גינצבורג רבו של בעל תוספות יו״ט); אולם כבר העיר עפשטיין כי בשארי כ״י נמצאו שנוי נוסחאות בפרט הזמן משנת התק״נ עד שנת התקע״ר, ועל כי המעשה קרה בעיר ערפורט, ונודע כי משנת התקס״א ואילך שכן בעל הרוקח בגרמיזא, לכן יוכל הספק להיות בין שנת התק״נ עד התקס״ס. ואם נאמר כהשערת צונץ והמחבר (אשר גם בראנן במאנאטסשריפט חלק ל״ח עמוד 320 יסכים לה) שהרוצחים היו מנוסעי הצלב אזי בודאי שנת התקנ״ז הוא הנוסח הנכון. — שם הערה 3. מספר ספרי בעל הרוקח גדול מאד, ואודות זה כתבו יעללינעק במחברתו אוים-וואהל עמוד 27-9, רח״ם באור החיים (ושם יחשוב ל׳ ספרים לבד הפיוטים), רמש״ש במה״ע ישורון לקאבאק, נייבויער-רענאן עמוד 466-9, ור״א עפשטיין שם. והשערה טובה מרח״ם כי ס׳ רזיאל הלקוח מספרו סודי רזי נולד מן רזי אל[עזר]. והרוקח נזכר בתוספות שבועות (רף מ״ו ע״א בד״ה עביד אינש).

עמוד 293 — צריך להוסיף כי ר׳ ברוך בעל ס׳ התרומה נולד בגרמיזא, אמנם שכן ברעגנסבורג ובעבור זה נקרא אצל הפוסקים ר״ב מריגנשפורק (נחלת רשד״ל לוח הגאונים עמוד 72), ושם עירו נשתבש לפעמים ריזבורג (רח״ם עמוד 292), והיה חבירו של הר״ש משאנץ כנראה בתוספות תמורה (דף י״ז בראשו), ואולי היה גיסו (סמ״ג לאוין ק״מ וקמ״א). — שם הערה 3. ועל המקום הזה מס׳ התרומה סמך כפי הנראה בע״ס זכר צדיק (סדר החכמים עמוד 94) הכותב שזמן חבורו הוא תתק״ס. — ולבד מס׳ התרומה חבר תוספות על כמה מסכתות וגם תשובות. — שם. אודות ר׳ יהודה החסיד ראה המקומות המצוינים למעלה לעמוד 277. על דבר חבוריו ראה רח״ם (עמוד 456-7); וזמן פטירתו העלה עפשטיין בחקירתו (מאנאטסשריפט עמוד 449) בי״ג אדר התקע״ז שהוא כ״ב פע-ברואר 1217 למה״נ והשנה הזאת נרשמה גם בלקוטים שבס׳ יוחסין ד׳ קראקא. —

בכ"י ישן מרח"מ נתייחס לרי"ח שיר הכבוד שהוא אנעים זמירות, וכן דעת צונץ שהוא ממנו (ליטעראטורגעש. עמוד 300, וראה שם עוד פיוטים ממנו). כפי השערת ר"י וויסטינעצקי בס' חסידים נוסחא אחרת מכ"י פרמא שנדפסה מחברת מקיצי נרדמים (עמוד 490) הסימנים הראשונים המתחילים סוד יראי אלהים שעליהם רשום בכ"י שמואל הם מאבי ר' יהודה.

עמוד 294 — ר' אפרים מבונא חבר גם כן ספר בדינים המובא כמה פעמים (נחלת רשד"ל עמוד 10), ונגד זה העיר ספקית הר"א אויערבאך בס' ברית אברהם (ראה בהגהות המו"ל ס' אור החיים לרח"ם עמוד 244). — במהדורת נייבויער ושטערן מס' זכירה לר' אפרים (העבר. בעריכֿטע עמוד 60) כתוב תתק"ו, ואצל המתרגם לאשכנזית (שם עמוד 190) רשום בטעות זעפטעמ־בר 1146 וצ"ל 1745, ועל כי זה קרה אחר חג הסוכות יוכל להיות בחדש אוקטובר.

עמוד 296 הערה 7 — על דבר רוסיא בספרות ישראל צריך להוסיף, כי אף שחשבו מקדם כי הכונה היא תמיד גאליציא (ראה היהודים ושפת הסלאווים עמוד 35 שהבאתי שמות החכמים בעלי הדעה הזאת שאמנם יש להוסיף עליהם), אולם האמת לא כן הוא כאשר העירותי כמה פעמים. וארשים פה בקצרה איזה ממקומות הנודעים: רום הסמוכה אצל בלגאר ששכנו על נהר הוואלגא במכתב רב חסדאי ורוסיים הבאים בספינות להלחם עם הכוזרים בהשובת המלך יוסף, רוסיא עד שער כיו (קיוב) ששם גדול הקור ונמצאת החיה ואיורגש (Бевериц) אצל ר' בנימין וקיוב שברוסיא אצל ר' פתחיה, נשיא ראש לרוסיים אצל משך כורוסניים אצל הקראים הקדמונים, ר' יצחק מצערניגוב הנקרא רוסי בס' השהם, היהודים שברחו מפרס לרוסיא בכ"י המובא מצונץ — כל זה אינו שייך לגאליציא, אף כי אמת הוא שגם הארץ הזאת נקראת רוסיא. ונלמוד סתום מן המפורש שגם במקומות שנאמר בהם סתם רוסיא (וביחוד הולכי רוסיא בעניני מסחר) שגם זה מוסב על גלילות קיוב וצערניגוב וסביבותיהם כמו למשל הראב"ן באמרו: „דמכאן סמכו הראשונים הולכי דרך רוסיא לקבל מעילים וסחורה" וכו', ובכ"י צדה לדרך: „וסיפר כי שמע בלותיר בשם הגאון אביו ריב"א פ"א חזרו הוא וחבריו במדינת [צ"ל ממדינת] רושיאה וחלקו סחורתם בגורל" וכו', ור' יצחק בן דורבלו במחזור ויטרי: „ואני נשאלתי ברוסייא אבל אם מותר לרחוץ בחמין אחר שבעה וכו' כשבאתי אצל הרבֿ רב' יצחק בר' יעקב הלבן בבהם בעיר פרגא נומיתי לו שכן שאלוני ברוסייא וכן השבתי", ובמקום אחר יספר ר' יצחק זה: „וברוסייא כשנוטלין ידיהם בשובם מבית הקברות מעבירין ידיהם ע"ג עיניהם ואומ' מקרא זה ומהה יי' דמעה" וכו'. ובמאה הי"א והי"ב היה בקיוב וסביבותיה הטרכז למסחר אירופא המערבית עם ארצות הקדם פרס ושבטי הטטרים והמונגולים, ולכן באו לשם אנשים סוחרים יהודים מארצות המערב, וכמה מיהודי נגב רוסיא הלכו ללמוד תורה לשם, ואחר מאלה שגלו למקום תורה מצא הר"א עפשטיין זה לא כביר בס' יחוסי תנאים ואמוראים כ"י והוא „הרב ר' משה מקיוב ששאל את פי ראש ישיבה של גולה בית [דין] הגדול שמואל בן מרנן ורבנן אדונינו עלי ראש הישיבה של גולה" וכו', הוא ר' שמואל בן עלי מבגדאד בעל מחלקוהו של הרמב"ם שעליו

אדבר למטה· ועוד תשובה ממנו אל הרב משה מקיאוו הובאה בתשו׳ מהר״ם בר ברוך [מהדורת הר״נ ראבינאוויץ סימן תמ״ג ומהדורת בלאך סימן תצ״ד] והתקשרות רוסיא עם ארצות המזרח והמערב אז נראה גם מספור ר׳ משה תקו בס׳ כתב תמים אודות פי׳ התורה מקראי [ואשער שהוא מיעקב הקרקסאני או מיפת]: „והגידו לנו שאותו ספר המעיקל בא מבבל לרוסיא ומרוסיא הובא לריגנשפורק״. — שם הערה 2. לדעתי הצדק עם המחבר שקודם ר׳ נתן, לא נודע מאיטליא חכם בתלמוד, כי החכמים שמזכיר ר׳ שבתי דונולו היו בחכמות הטבע, וידיעתם בתלמוד היתה במעלת ידיעת התלמוד בספרד ובאפריקא קודם שבאו שם ארבעת השבוים מישיבת בבל והביאו עמהם שטת למוד הגאונים; וכמו שהעיד הראב״ד על הספרדים: „אבל לא היו אנשי ספרד בקיאין בדברי רז״ל ואעפ״כ באותו מעט שהיו יודעין היו עושין מדרש ומפרשים ועולים ויורדים", כן היה אז באיטליא וביתר ארצות אירופא עד אשר נתיסדו הישיבות הגדולות בספרד ואח״ז בצרפת· וראה הערתי בענין זה במחברת ה׳ מזכרון לראשונים (עמוד ק״ט).

עמוד 301 הערה 4 — אני ציינתי למרגולין שם העיר הזאת ועוד שמות אחרים משפת סלאווית שהעיר עליהם החכם לעלעוועל במכתבו הידוע לכרמולי בצרפתית.

עמוד 304 והערה 1 — בעל ס׳ זכר צדיק (סדר החכמים עמוד 94) יזכיר את הר׳ אברהם אב״ד מלוניל והר׳ יוסף בן פלט לשנת תתקס״ה, ור׳ אברהם בן שלמה (שם ע׳ 103) יאמר כי נפטרו תתקפ״ה; וכפה״נ ייחסו להראב״ד הראשון מה ששייך לשני, ופרט הזמן אינו מדויק אצלם כנהוג. ורח״ם באור החיים (עמוד 24) יחשוב את הראב״ד בעל ההשגות לתלמיד חבר מר׳ יוסף ן׳ פלאט.

עמוד 306 — צ״ל לסיידנא בן דאוד; ובדברי יוסף לסמברי (עמוד 115) כתוב אלסאיידנה וצ״ל אלי סִידנא. — שם הערה 2. ראה הערתי לדברי ר׳ בנימין במחברת היהודים ושפת הסלאווים (עמוד 3־122).

עמוד 307 — (צ״ל גזירה אלעמר, סיף אלדין גאזי, וצריך למחוק המלות קרי חאדזשי [גאזי בערבית הנלחם עם הכופרים, וחאג׳י הוא החוגג הנוסע למקומות הקדושים], בְּרהאַן אלפָּלך).

עמוד 308 — דוד אלרואי. אשער כי הנוסחא הנכונה היא אלראי, כי כן יתכנה בערבית ופרסית בן העיר רי שהיא ראגעס הקדמונית, וכן שערו בלבל. דעם אריענטם לשנת 1841 עמוד 204. — . שם · דברי ר׳ בנימין אודות ר׳ עלי ראש ישיבת גאון יעקב נשתבשו בדברי יוסף לסמברי (סדר החכמים עמוד 123) שחלקו לשני אנשים: „ולפני עלי ראש הישיבה ולפני הגאון יעקב״. — ובכ״י מאוצר הממשלה דפה מצאתי פי׳ שמואל א׳ בערבית ממחבר ששמו ר׳ עלי בן ישראל, והסופר יכנהו אלוף ואסתאד [מורה], וכפה״נ היה מבגדאד וידע היטב לא לבד פירושי הגאונים רס״ג ור״ש ן׳ חפני כי אם גם את מפרשי הקראים; ואולי הוא מר׳ עלי אבי ר׳ שמואל הבגדאדי· אך קשה לכוון את זמנו, כי לפסוק ה׳ ממית ומחיה בתפלת חנה כתוב אצלו: למא כאנת הדה אלנבוה להא אלאן נחו אלף ותתק״נ סנה (מזאת הנבואה עבר בערך אלף ותתק״נ שנה), ועל כי יזכיר את ן׳ חפני בברכת המתים נ״ע א״כ כתב לאחר תשצ״ד (1034), ובהכרח נשתבש הזמן מספור הכ״י. ואם

התאמת השערתי אזי נוכל לומר כי בעבור זה בחר לפרש את הנב״א הזה (וזולתו יביא רק את פירושו לתורה), מפני שחשב את בני משפחתו ליוצאי ירכו, כי ביד בנו ר׳ שמואל היה ספר היחס עד שמואל הרמתי.

עמוד 310 — צ״ל כ ו י, ס ל מ א ס, ת ו ר י ז (או ת ב ר י ז).

עמוד 313 והערה 1 — אין כל ראיה כי ארץ קדר של ר׳ פתחיה היא שפת הים השחור וארץ קרים, כי עד שנות השלשים ממאה הי״ג, קודם שכבשו הקדרים את ארץ רוסיא וקרים היה עיקר מושבם במחוזות אסטראכאן סטאוורופאל ארענבורג אופא ולהלאה לצד דרום ולצד מזרח באזיא, ואמנם בערבות ציה בדרום רוסיא ובקרים נסעו שבטים שונים אשר גם דם על משפחת הקדרים יתחשבו רק בתור אנשי אהל ומקנה (נאמאדען), אך לא היה להם מושב קבוע. בעבור זה אחשוב כי ספור ר׳ פתחיה אינו שייך לקרים ולשפת הים השחור, כי שם נתישבו היהודים הקרימצאקים (אשר צאצאיהם היום בתיאודוסיא היא כפא הקדמונית ובקראסובאזאר היא קראסוב) וגם הקראים ביחד עם הקדרים בני ש ב ט ה ז ה ב (גאלדנע הארדע, золотая орда) בעת לכדם את האי קרים (1238 למה״נ) וכל הקדמוניות של פירקאוויץ מקראי קרים (שלא נזדייפו) אינם עולים לזמן יותר קדמון מראש המאה הי״ד. רק מזה שאהרן הראשון במבחר לפרשה בא יספר ממציאות עדת רבנים בסולכאט (כעת עסקי־קרים, Старый Крымъ) בשנת ה״א ל״ט־1279 למה״נ — נוכל לשער כי גם עדה מקראים היתה שם ואליה שם בעל המבחר את פעמיו. ומבני העדה הזאת נשארו בידינו השרידים היותר קדמונים של הקראים בקרים, והם חלקים מספרי תורות עם כתובות ההקדש לבית הכנסת ממאה הי״ד למספרם; והכתובות האלה נזדייפו מפירקאוויץ להקדים את זמנם בארבע מאות שנה וכן עשה עם המצבות, כאשר הוכחתי בקאטלוג מספרי תנ״ך כ״י דפה ובחבורי האשכנזי הנדפס במאמרי האקדמיא דפה (1876).

עמוד 315 — נידון ר׳ שמואל בן עלי דברי המחבר צריכים התקון, כי בתשובתו בענין חליצה ויבום אל הר׳ משה מקיוב שמצא הר״א עפשטיין נראהו נושא ונותן בהלכה בבקיאות ושכל הישר כאחד הגדולים בימים ההם, גם לולא היה נודע לגדול לא היה הר״ם מקיוב פונה אליו ממרחקים (כי מזה שהתשובות להר״ם היו נודעות באשכנז נראה כי שם שכן אז); ואין להתפלא על זה שבהיותו ראש הישיבה בבבל נתן היתרון להלכות הגאונים שהרביצו תורה במשך כמה מאות שנה בישיבות בבל ולא פנה אל הרבנים החדשים מספרד. ובעניני פילוסופיא לא נוכל לומר גם כן שלא ידע מדעות אבן סינא, כי הרמב״ם יאמר שם במאמר התחית המתים: „וכן יזכור [הגאון ר׳ שמואל] דברים שנלקחו מ מ א מ ר ה ג מ ו ל ל א ב ן צ י נ א" (והוא ר ס א ל ה א ל מ ע א ד להפילסוף הזה). רק בחר מדבריו את הטוב בעיניו והמתאחד עם שטתו באמונת ישראל, ולבקיאתו בדברי הפילסופים יכוון ר׳ פתחיה באמרו ו ב כ ל ח כ מ ת מ צ ר י ם. ומה שחשב הרמב״ם ואחריו המחבר לחסרון בחק ר׳ שמואל שלא הלך בעינים עצומות אחרי שטת אריסטו לא נוכל אנחנו בימינו לחשוב כחסרון לראש ישיבת בבל; ועכ״פ חסרון כזה היה נמצא גם אצל ר״י הלוי הספרדי וקודם לו אצל רשב״ג שהמחבר מהלל בעבור שנטו מדעות אריסטו.

עמוד 316 הערה 5 — אודות ספור ר׳ פתחיה ממלכי משך ראה לעת עתה מאמרי

בקצרה במחב"ת היהודים ושפת הסלאווים (עמוד 17־112).

עמוד 320 — (צ"ל אבו אלברכאת הבה אללה). חלק מפי' קהלת לנתנאל

זה נמצא גם בכ"י אוצר הספרים דפה, והוא נכתב מהסופר מרדכי בשנת אתקל"ב לשטרות (1221 למה"נ) בעד ר' יצחק ראש ישיבה, ונתחבר הפירוש (לפי השיר מיצחק בן הראב"ע בשבח המחבר אשר אביא למטה) בשנת אתנ"ד (1143 למה"נ). שם אביו של המחבר נתנאל הוא עלי ולא מלכה, ובהקדמתו יאמר לתלמידו שכפי הכתוב למטה הוא יצחק: שאלת ממני לתרגם לך ס' קהלת ולבאר עניניו אחרי מה שבארתי לך באריכות אודות התנאים ההכרחיים להמתרגם והמבאר שידע בטוב את שתי הלשונות ויהי בקי בתכלית השלמות בחכמה המדוברת בספר המתורגם (וזהו ראש הספר בגופו הערבי: בשמך רחמ[נא] תפסיר כתאב קהלת מן אמאלי סידנא אלעאלים אלאמאם אלמעתבר סיד אלעלמא ואלחכמא אוחד אלזמאן אבי אלברכאת הבה אללה בן עלי אטאל אללה בקאה. קאל חין אבתדא בשם יהב חכמתא לחכימין ומנדעא לידעי בינה. סאלת אסעפך אללה באגאבה אלסואל פי כיר אלאמאל בצלאח אלאעמאל אן אפסר לך כתאב קהלת בנקלה ושרח מעאניה ותפציל מגמלה וכשף אלגאזה בתחקיק משכלה בעד מא סמעת מני מן כלאם כאף פי נקל אלכתב מן לגה אלי אכרי ותפסיר מעאניהא ומא יחתאג אליה אלנאקל אלמפסר לדלך מן אלכברה באללגתין ללמנאסבה בין אלקולין ומן אלמערפה אלתאמה באלעלם אלדי תצמנה אלכתאב אלמנקול וכו').

והנה אף כי נדפס השיר מיצחק בן הראב"ע בשבח מורו המחבר מרוקעס בכוכבי יצחק על פי כ"י אוקספורד (ומשם נעתק אל לקט שושנים מהמחבר), שם הוא משובש כמה פעמים ומשולל הבנה, לכן לא למותר יהי להדפיסו פה על פי כ"י דפה. על גבי השיר בסוף הבאור כתיב בערבית: למא כמל אמלי הדא אלתפסיר סיד אלחכמא אוחד אלזמאן אחסן אללה עאקבתה וכאן מסתמליה מן פיה אלשיך אלגליל אבו סעד יצחק בן אברהם בן עזרא אלקרטבי יזכר בטיב קאל ממדחה ויעדד פנון פצלה ומא מנחה אללה (ואחרי נשלם זה הבאור מראש החכמים יחיד הזמן ייטיב ה' גמולו, והיה המשבחו הזקן החשוב אבו סעד יצחק בן אברהם בן עזרא הקרטבי, ואמר בתהלתו ומנה מעלותיו ומה שחננו ה').

וזה תאר השיר:

המכך הזמן יפליא סתריו והשכל הביאך תוך חדריו ?
והראך האמת את בית נכתה וגנזכיו וגזבריו ובריו 1)
וחפשת גנזיו גם רמזיו לך נגלו ופתחת שעריו
תקעת לך אהל תבונה ומערכי לבבך יתריו
וסבבת זבול טרם סבבך ואחז לבבך בנפות עבריו
התתעלם ? והיית לעולם לאור עולם ושלשת מאוריו 2)

1) אוקספורד (כ"י אקספ' אצל גרעטץ שם) במקום וגזבריו הנוסחא וגנזכיו שכנראה היא הנוסחא הישרה כן מפאת התנגים עם וגנזכיו, וכן מפאת המלה שלאחריה ובריו כנרדף למלת זכיו.

2) ושלשת מאוריו. משני המאורות שמש וירח עשית שלש, כי גם אתה חשוב כאחד מהם.

וריח בשמך הורה רחוקים 1) מקום שכנך הכי מוריו במוריו
מקור חיים בפיך לא יכזב ומים גברו מימי יאוריו
ענן הבין עלי מבין הפרשז ותרקיע עלי ראשו סדריו
ויערף לקחך עליו כמטר וכרביבים עלי עשב שעיריו
הימנע ? ואת עושה חזיזיו 2) ויכלא ? ואת נותן מטריו
ויעצר 3) ? ועמך אוצרותיו ויתחבא ? ומאתך מקוריו
נתנך אל יחיד הדור נ ת נ א ל לנס עמים נגיד עמו ושריו
בחכמתך תחכם את זקניו ובדברך תאלף את צעיריו
וסכלת חכמים הקדומים ועצמת ככלכל וחבריו 4)
ועשית בילדי שם 5) לך שם בישראל אשר המה בחיריו
הבינך צורך לקהלת למשנה 6) ואל הורך להדמות להוריו
תְּיַדַּע מחשביו מכתביו ותראה את סתריו מספריו
ואל נטע נטע חכמה בלבך ואל ים שכלך שלח קציריו
והחכמה והמדע נתנם לך אחריו 7) וצפית סתריו
וצמחת דבריו האפלות ושגשגת נטע פרדס יצריו
ופגי מדברי פיהו חנטתם ובצרת ביד רעיון נזיריו 8)
ואריח פרי נטעי זממיו ואחזת בסנסני תמריו
ודרכת מרומי דברותיו ורום הריו 9) ומנית עפריו
ונשקפת בעד שמשות חרכיו וצעדת בגבנוני הרריו
עדי באת אלי תכלית פלאיו והתהלך לבבך תוך חקריו
במטה עוך תכה סלעיו ותמציא נהרות צופים בצוריו 10)
ותקרא 11) אש מזמה מאבניו וכפטיש תפוצץ את שמיריו
לנגדך נתקו יתרי חבליו ונמסו לפניך אסוריו.
והראית בבירורך כמוסיו והתרת בביאורך קשריו
זכרתהו בזכרון טוב ומאז כמותך לא זכרוהו בדוריו

---

1) גם לרחוקים נודע המקום נתגדל על ידי ריח הבושם שלו כי תלמידיו ומוריו במקום בשמיו ומוריו (מלשון מור ואהלות).

2) הימנע ואת עושה חזיזיו. זה לקח מר' יהודה הלוי (שירי ר"י הלוי במהדורתי כרך א' עמוד 40 בית ט', וראה הערתי עמוד 180).

3) ויעצר. אקספ' ויעמוד, והיא נוסחא משובשת, ונוסחת הכ"י דפה טובה ממנה כן מפאת הענין וכן מפאת לשון נופל על לשון עם אוצרותיו.

4) ככלכל וחבריו. הנזכרים במ"א ה' י"א.

5) בילדי שם. אקספ' בידועי נגד המשקל, והכונה שעמיטען; ואולי הוא מוסב לא לבד על ישראל הנזכר בסוגר, כי אם גם על הישמעאלים והסורים יושבי בגדאד והמדינה.

6) אתה משנה לשלמה שהוא קהלת ותדמה לאביו הוא דוד המלך.

7) אחריו. מוסב על קהלת.

8) נזיריו. על דרך ענבי נזירך לא תבצור (ויקרא כ"ה ה').

9) ורום הריו. אקספ' הוריו.

10) ותמציא . . . בצוריו. כן בשתי הנוסחאות, ואולי צ"ל תוציא . . . מצוריו.

11) ותקרא אש. אולי צדקה נוסחת אקספ' ותקדח, כי נמצא כפועל עובר קדחתם (ירמיה י"ז ד'); שם. שמיריו. רמז להמסופר בתרגום שני לאסתר ובגיטין על השמיר.

עדי באה חליפתו כהיום 1) והעלית רפאיו מקבריו
והחייתה בטל אורות אמריו והחיה 2) רוחך רוח פגריו
וקהלת עלי שמך מקורא ביען כי בך נודעו דבריו
השיבות פרידותיו לחוטן 3) ואספת בדולחיו ודריו
ובארתו ובררת ושמתו כמו כסף אשר הותך בכורו
צרפתהו בכור דעת ובינה עדי היו צרופות כל אמריו 4)
אני יצחק בנו אברהם 5) כתבתיו אשר בְּסְפַר ספרד הם מגוריו
בנו מ א י ר בנו ע ז ר א יקורא אשר מדד אלי בבל אשוריו
שנת א ת נ "ד כתבהו בסיום 6) בעיר ב ג ד א ד וסים מאמריו
ומפיו יקראה רבו נ ת נ א ל והוא מבין וכותב על ספריו
מיחל כלתה עינו 7) ראותו ללקט שבלי בין בין עמריו
תמול נמשך בחבלי אהבתו למשכנו וטוב יום בחצריו
הבשבחיו יקדם 8) את חסדיו ויתרצה למהלליו בשיריו?
אשר ממעלות השיר דרכיו מאד גברו לך השיר ושָׁרָיו 9)
אמת יהגה בך בלבד ואתה אשר שמת אמתת כל שקריו
יהללך להתפאר אבל לא לפארך ואת תחבוש פאריו
מהרה צור ארוכתך יצמח ויבקעו בליל אפלך שחריו
ישובבך לקדמתך ויפליא עשות עמך עשותו עם נבריו
וירים 10) כסאך מעל לעיש וישאך עלי כנפי נשריו 11)
ואליו אותך יביא לקדשו ועליך יסוכך באבריו
וישלים הזמן עמך ובטח תהי שוכן ולא תירא מגוריו
וימשוך את ימותיך עדי יום ישלח גואלי עמו וציריו
ויראך תשועתו בקרוב ויום מבור ישלח אסיריו
והמלכות בימיך תחודש ביום ישוב כבוד אל אל דביריו
ויתחדש לך הדר וכבוד וישובבך אלי קדמות נעוריו.

כמלת וכמל אל כתאב ואלחמד ללה מסתחק אלחמד ומסתוגבה (נשלמה השירה ונשלם הספר, והתהלה לאל אשר לו יאות ומוכרח השבח).

---

1) חליפתו. החלוף והשנוי שנעשה עמו לטובה; ואולי הוא התרגום ממלת כ ל י פ ה שכן נקראו מושלי ערב שקמו במקום מחמד.
2) והחיה. בכ"י דפה ו ה י ה או ו ח י ה בשבוש, אם לא שנקרא וחיה כפעל עובר.
3) לחוטן. לקשורן; ואולי הדמיון לקוח מפרידות של פרות יבשים התלוים במספר גדול על חוט אחד; שם. ודריו. אבנים טובות שלו, מן דר וסוחרת.
4) כל אמריו. אקספ' בשבוש ב כ א מ י ו נגד המשקל והחרוז.
5) בנו אברהם. בכ"י דפה בשבוש בן; בספר. בגבול, מלשון עיר היושבת על הספר.
6) בסיום. אקספ' ב ס י ו ן, ואולי צדקה הנוסחא הזאת.
7) עינו. אקספ' בטעות ע י נ י, כי יצחק לא ידבר במקום זה מעצמו כי אם בנסתר: כתבהו רבו וכו'.
8) יקדם. על דרך במה אקדם. 9) ושריו. משורריו.
10) וירים. בכ"י דפה בשבוש י ר י ם נגד המשקל.
11) משלשת הבתים האלה נראה כי בעת יצאת הספר נתגאל, ואולי נטלה אז ממנו משרת הרופא בחצר המושל, וזאת היתה אחר כך הסבה להמרת דתו, ולא הספיר משיר שנתחבר כנגדו.

דו"י ח"ד 4 1 (הרכבי)

וזאת שירת המעתיק ר' מרדכי לר' יצחק ראש הישיבה, וכנראה מבית ג' היה המעתיק גם מורה בבית הישיבה, ואולי למד לה"ק לתלמידים:

כתבתיה ורעיוני נבוכים הירצו כתבי לנסיכים?
הרי נכתב במו נחץ וסרהוב כאיש עומד עלי אם הדרכים
צעירו מרדכי עבד עבדיו משרת עם ילדיו החניכים
שנת תקל"ב ואלף לשטרות באלול נכתבו טובים ערוכים
ליצחק ראש ישיבת החכמים גאון יעקב ונכד המלכים
אלהים יעזרהו ממרומו ויסב בעדו כל הפלכים
להאיר הזמן כלו בימיו ולהיות אויביו לעד נמכים
ולשום את ימי חייו ארוכים ולהיות מעשי ידיו ברוכים.

עמוד 322 — (צ"ל יהודה תחת יצחק בשורה ג'). — שם. אודות יפת בן סעיד צריך אני להעיר כי באסיפה שניה מכ"י דפה לא מצאתי עד עתה שום חבור מהקראי הזה, אף כי ימצאו שם ספרים מכל חכמי הקראים כמעט, ואסיפה ראשונה לא בדקתי עד כה, ולכן לא אוכל להגיד דבר ברור כעד ראיה. אך לעת עתה נראים לי דברי הרמש"ש המוכיח נגד פינסקער שעליו סומך המחבר כי יפת בן סעיד לא היה ולא נברא ונשתבש מיפת בן צעיר המאוחר ממאה הי"ר; ראה פולעמישע ליטעראטור (עמוד 347 בהערה 21) העבר-איבערזעטצ. (עמוד 942). ועכ"פ הגבלת זמן קרע הקראים בשנת קל"ו למחמד (הערה 2) שמקורה כפי שנודע עתה מדברי הקרקסאני — היא בטעות, כי הקרקסאני יאמר רק שענן היה בימי מלוכת אלמנצור שמלך כ"א שנה (754-775), והקראים האחרונים לקחו את השנה הראשונה לאלמנצור בלי שום הוכחה, כי פרוד ענן היה יכול להיות בשנה האחרונה לאלמנצור וחבור ספרו היה על כל פנים מאוחר באיזה שנים מזמן שנפרד מהרבנים. — שם בהערה 2 בסוף. תחת תשע שנים צ"ל חמש.

עמוד 323 — שקרות קבלת הקראים המאוחרים האומרים שהם קבלו משמאי יבררו לנו הקראים הקדמונים הקרקסאני הרואה וישועה בן יהודה האומרים כי הרבנים נחלקו לשתי מפלגית: בני בבל (אהל אלעראק) ההולכים בשטת בית הלל, ובני ארץ ישראל (אהל אלשאם) האוחזים בשטת בית שמאי; וראה גם דברי סלמון בן ירוחם (פינסקער עמוד 14) וסהל בן מצליח (שם עמוד 26) ועוד כזה הרבה.

עמוד 324 — ראוי להביא הגדת ר' יוסף סמברי על ענין הנגידות במצרים, וזה תארה: „ובשנת שס"ו לחשבונם היא שנת ד' אלפים ותשמ"ה ליצירה (985) באה המלכה לארץ מצרים ושאלה היא על ענין היאודים אשר במצרים אם יש להם מלך או נשיא וכו' [פה יביא סדר הנהגת הנשיא בבבל לפי דברי ר' בנימין במסעותיו]. זהו מה שנוהגים הם בארץ בבל. וכשבאת המלכה לארץ מצרים חשבה היא שיש במצרים זה המנהג. ויאמר לה המלך אין להם לא מלך ולא נשיא. אמרה לו במלכות אבי יש ישראלים הרבה ויש להם נשיא הנקרא אלדאודי ר"ל מזרע דוד ואבי מתברך בו ועושה לו כבוד גדול לפי שהוא מזרע מלכים ונביאים ואם ייטב הדבר בעיני המלך תשלח להביא אחד מזאת

המשפחה בארץ מצרים. וייטב הדבר בעיני המלך וישלח ספרים ביד הרצים אל מדינת בבל לאמר הגד הוגד לי שבמדינת מלכותך יאודים מזרע דוד המלך ע"ה ותשלח לי אחד מהם כי בתך רצתה בזה. ושלחו לו משם איש נבון וחכם מר פלוני מזרע הנשיאים אשר במדינת מלכותו וישיתהו על ארץ מצרים. ומשם והלאה נשתלשל הנגידות במצרים. והיה לו הרמנותא דמלכא ומאמר המלך לרדות את העם במקל וברצועה. וביום השבת קדש היו מתקבצים כל העם בביתו ומלוים אותו לבית הכנסת של ק"ק מסתערב בשמחה ובשירים. וביום שמחת התורה לא היו מוציאין רק שני ספרים כמו שכתב הטור וקורין בא' וזאת הברכה והמפטיר קורא בשני כאתמול ומפטירים ויהי אחרי מות משה. ולאחר המוסף משימין שלחן לפני ההיכל והומש עליו והנגיד יושב וקורא מבראשית עד ויכולו ומתרגם כל פסוק בלשון תרגום וערבי ואחר כך נפטרין מבית הכנסת ומלוין אותו עד ביתו ויום טוב היה עושה לאוהביו. והיה נמשך זה המנהג עד זמן הרמב"ם ז"ל שהיה בזמנו אחד מהם מזרע דוד המלך ע"ה. כפי מה שראיתי בספר שאלות ותשובות להרמב"ם ז"ל כת"י ישן נושן וחתומים בה הרמב"ם ושני רבנים עמו ממצרים וכתיבת יד הנשיא מסכים עמהם בזה הסדר: וכתב משה. וקפת עלי הדה אלפתוי ואנא מואפק עליהא [עמדתי על התשובה הזאת ואני מסכים לה] יצחק בר ששון. אנא מואפק עלי גמיע דלך וקאיל בה [אני מסכים לכל זה ומה שנאמר בו] שמואל הלוי ברבי סעדיה. הבנתי בזו השאלה והיא כתורה וכהלכה ואין לזוז ממנה וכתב יאודה נשיא גלות כל ישראל בן יאשיהו הנשיא זצוק"ל. ודברי הרדב"ז בתשובה המצויינת בהערה 1 הם קצור מדברי ר"י סמברי; וראה על דבר הנגידות במצרים מאמר הר"א ברלינער במאגאצין לשנת 1890 עמוד 50 והלאה.

עמוד 325 — ע"ד עיר מולדת רס"ג שכפי הנראה היא העיר דלאץ בקרבת פיום ראה במחברת ה' מזכרון לראשונים (עמוד רל"ד הערה ט'). — שם הערה 4. בענין הטבילה ראוי להעיר כי לפי דעת ענן שהביא הקרקסאני היא מטהרת רק בכלי (וזעם אן אלטמי אדא לא יגתסל מן כלי פאנה לא יטהר); וכפה"נ היתה כזאת דעת הצדוקים, כי כן לקח ענן מהם הדין שהטומאה אינה חלה על המים (ולם יוגב אלטמא עלי אלמאי), וכבר נזכרה במשנה טענת הפרושים: „קובלין אנו עליכם צדוקין שאתם מטהרים את אמת המים הבאה מבית הקברות" (ידים פרק ד' משנה ז').

עמוד 327 — (צ"ל אבו עמראן מוסי בן מימון עביד אללה). — לקוטים מספרו של ר' מימון נדפסו במה"ע האנגלי קיוערטערלי רעוויו לשנת 1890, ושם נדפסה גם אגרת הנחמה שכתב לחזק ידים רפות בשנת אתע"א לשטרות (1160). גם ר' אברהם נכדו יביא כמה דברים בשמו, ואחד מהם מצאתי גם בס' המצות להקראי יפת בן צעיר בפרק י"ב ממאמר השיעי שהוא בדיני עריות ואלה דבריו: וקד קאל אברהם בן משה בן מימון צאחב אלכפאיה ען מוסי בן מימון קאל ואנקל ען אבא מרי ז"ל והו ינקל דלך ען אביה ז"ל אן הדא אלחכם מן יהודה ידל עלי אן אלסירה כאנת ענדהם קדימא פי אליבום אן יכון מן אחד אקארב אלבית ואלאכוה אולי ואסבק מן גירהם (ואמר אברהם בן משה בן מימון בעל ס' אלכפאיה בשם משה בן מימון שהביא בשם אביו כי זה הדין מן יהודה [ראה יבמות ל"ט ע"ב] יוכיח כי בימי קדם היתה הלכת יבום נוהגת בקרובי הבית

והאחים היו קידמין לזה משאר הקרובים) . — וספר בלשון הגרי בדיני תפלה ומועד מר' מימון יביא בתשב"ץ חלק א' סימן ב' .

עמוד 329 והלאה — בדבר יחס הרמב"ם אל המליצה ראוי להוסיף (כאשר העיר כבר ר' אד"ם לעבענזאהן בכרם המד לרש"ז חלק ח' עמוד 177) כי בכל זאת לא מאס את המליצות מכל וכל, כנראה מדברי מליצותיו במכתביו.

עמוד 331 — לא נוכל לומר כהמחבר כי לא הקדים איש את הרמב"ם בפי' המשנה, כי לבד פירושי רה"ג העיר הראב"ד על ר' יוסף אבן שטנאש „והוא פירש את כל התלמוד בלשון ערבי" , ולדעת חכמים רבים הכונה היא אל המשנה, אף כי אולי היה רק תרגום ערבי כי נעשה למלך ישמעאל. וזולתם הבאתי בכרמל החדשי (חלק ג' עמוד 668) עדות ר"י בן בלעם מאיש שהוא מכנה אותו בן בתו של אשר (אבן בנת אשר) שחבר ס' המלים על המשנה ; אולם בלי ספק לא הגיע האיש הזה לקרסולי הרמב"ם .

עמוד 333 — אודות אגרת הנחמה מר' מימון ראה הערתי למעלה (לעמוד 327).

עמוד 337 — אודות סבת ביאת הרמב"ם למצרים הביא ר' יוסף סמברי (סדר החכמים עמוד 117) הגדת העם שזו תארה : וסבת ביאתו למצרים היתה שפעם אחת בחג הסכות יצא מבית הכנסת ללכת לביתו אחר התפלה ולולבו בידו כמנהג חסידים ואנשי מעשה. פגע בו המלך של מדינת קורטובא ההחיל משחק עמו ואמר לו מה היום מימים שאתה הולך בדרך וזה בידך כמנהג השוטים והמשוגעים. ויען ויאמר ארוני המלך אין זה מנהג המשוגעים כי מנהג המשוגעים לרגום באבנים אבל זה מנהג תורת מרע"ה ומנהג ירושלים. וכונת הרב בתשובתו למלך לרמוז לו על האבן שמשליכים הישמעאלים להר הקדם הנקרא גבל ערבאת [צ"ל ערפה , והוא הר ערפה במַכָּה] ובו ביום עובדים שלש עבודות ביחד וכו'. וישחק עליו ויבא אל ביתו ולא שת לבו גם לזאת. ויאמרו לו יועציו ומנהיגיו שונאי נפש הרמב"ם ארוני המלך מה ראה בתשובת הרופא היאורי שהשיב לארוני. ויען ויאמר להם יפה השיב כי דרך המשוגעים לרגום באבנים והוא לא רגם לשום אדם אלא מצות המלך מלכי המלכים הקב"ה עושה כי כן צוה לו המלך לעשות כדת היום . ויאמרו לו עבדיו עדיין לא ידע ארוני את דברי האיש ואת שיחו כי משחק ומתלוצץ עלינו ועל עבודתנו שאנו משליכים האבנים ביום חגנו והוא כמתלהלה היורה זקים חצים ומות ויעשה אותנו משוגעים והוא מתכוין להשיב לארוני זאת התשובה ברמז. וכשמוע המלך את דברי עבדיו ויחר לו מאר כי נבלה עשה ברתו. ויצו עליו אנשים להרגו ויירא משה ויאמר אכן נודע הדבר. ויברח משה מלפני המלך וילך ארצה מצרים בשנת ד' אלפים ותשע מאות וכ"ו ליצירה . — שם הערה 1. צ"ל הוצאת לייפציג שנת התרי"ט (תחת התרכ"ו). — שם הערה 3. פי' הרמב"ם על מס' ראש השנה נדפס במחברת יין לבנון שהדפיס ר' יחיאל ברי"ל בהוספה למה"ע הלבנון שנת תרכ"ז , וז"ל הרמב"ם שם : „בליל אחד בשבת בארבעה ימים לירח אייר נכנכתי לים. וביום שבת עשירי לאייר שנת דהתקכ"ה ליצירה עמד עלינו נחשול שבים לטבענו והיה זעף גרול בים. ונדרתי [וקבלתי] עלי ששני הימים האלה אצום בהן ואתענה בהם תענית צבור שלם [ר"ל שיהיה נוהג בהם כדין תענית צבור] אני ואנשי ביתי וכל הנלוים עלי ואצוה על בני להעשות כן עד סוף הדורות שיצאו מאתם ויתנו צדקה כפי כחם. ומנדרי שאהיה

M.T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

אני יושב לבדי בעשירי באייר לא אראה אדם אלא מתפלל וקורא כל היום ביני לבין עצמי. וכשם שלא מצאתי בים באותו היום אלא הקב"ה כך לא אראה אדם ולא אשב עמו אלא אם כן נאנסתי. וליל אחד בשבת שלשת ימים לירח סיון יצאתי מן הים בשלום ובאנו לעכו ונצלתי מן השמד והגענו לארץ ישראל. ויום זה נדרתי שיהא יום ששון ושמחה ומשתה ומתנות לאביונים אני וביתי עד סוף כל הדורות. וביום שלישי בשבת ארבעה ימים לירח מרחשון שנת ששה ועשרים ליצירה יצאנו מעכו לעלות לירושלים תחת סכנה ונכנסתי לבית הגדול והקדוש והתפללתי בו ביום חמישי ששה ימים לירח מרחשון. ובאחד בשבת תשעה בחדש יצאתי מירושלים לחברון לנשק קברי אבותי במערה ואותו יום עמדתי במערה והתפללתי שבח לאל על הכל. ושני הימים האלו שהם ששי ותשיעי במרחשון נדרתי שיהיו לי כמו יום טוב ותפלה ושמחה בה' ואכילה ושתיה. אלהים יעזרני על הכל ויקים לי את נדרי לה' אשלם אמן. וכשם שזכיתי להתפלל בה בחורבנה כך אראה אני וכל ישראל בנחמתה מהרה אמן. בליל חמישי ויום שלישי בשנים עשר בסיון ראה השם בעניי ובא אחי בשלום ועשיתי זה היום צדקה ותענית". — ועל כי לא נזכר אביו ר' מימון בכל הספור הזה הדעת נותנת לומר כי נפטר בשנת תתקכ"ה קודם שירד הרמב"ם בספינה. והסכנה שבעבורה היה מוכרח לשבת כמה חדשים בעכו ולא נסע לירושלים היא על פי ההשערה סכנת המוסרים והמלשינים.

עמוד 340 — (שם פי' המשנה בערבית אלסראג', קרא אלסַרַאדְזשׁ).

עמוד 342 — קשה לומר כדברי המחבר כי בלי כונה אמר הרמב"ם שהמצות שאין מחלוקת בהן הן מקובלין מפי משה, ולא הוא האיש אשר יאמר דבר נכבד כזה אם לא נשרש אצלו בדעתו; ומה גם כי כן היתה גם דעת רב סעדיה גאון ואחרים.

עמוד 343 — בענין יסודות האמונה ראוי להעיר כי לפי הנראה התחקה כבר ר"ש הנגיד על עיקרי האמונה, ראה עמוד 8-167 במחברת א' מזכרון לראשונים (בהערה לעמוד 28); אולם לא נודע אם דבר מזה במאמריו בפילוסופית האמונה ואם ראה הרמב"ם דבריו.

עמוד 347 — בספרי הראב"ע לא נמצא בשום מקום שיחשב את הקץ לשנת תתק"ו; ואולי היה נמצא כזה בספרו של ר' חסאן הדיין שחבר ספר בעבור ובתכונה המובא אצל ר' אברהם בר חייא הנשיא. וצונץ (געזאמ. שריפטען חלק ג' עמוד 226) יאמר רק כי כזה היה נמצא אצל תוכן ספרדי. — שם. אודות אבו עיסי איספהאני ראה במאמרי לקורות הכתות בחלק ג'.

שם הערה 2 — (קובץ ליכטענבערג נדפס בשנת תרי"ט ולא תרכ"ו).

עמוד 349 — אודות אגרת תימן כתב ר"י סמברי (עמוד 122): „ובימיו בשנת ד' אלפים תתקמ"ג [צ"ל התקל"ג ?] ליצירה קם איש אחד בארץ תימן שעשה עצמו משיח וכו'. והרמב"ם מרוב חכמתו העצומה פשפש ומצא שלא היה בדבר ממש והכל הבל וריק אזר כגבר חלציו וקם קימה שיש בה הידור וכתב להם בצחות לשונו ובשכלו הזך כמו ג' קונטריסים מענין מלך המשיח האמתי וסימניו וסימני הזמן שיתראה בו וקרא שם הקונטריסים פתח תקוה הנקראת אגרת תימן וכו'. ובשכלו הזך והישר הכיר שאותו האיש הלזה היה חסר דעה. ואין ספק שהשכלות [שהסכלות] שהביאו להתפאר שהוא משיח שיצוה

לבני האדם לצאת מכל ממונם ולתת לעניים וישובו הם עניים והעניים עשירים לפי מצותו להשיב להם ממונם. ויהיה הממון בין העניים והעשירים חוזר חלילה · וזהו תכלית השטות [הרי זה משפט קצר וחרוץ על שטת הסוציאליסטים]. ומזה הסבה השיג הרמב"ם ז"ל שהוא חסר הדעת אבל היה ירא שמים בלא חכמה וכל מה שעשה או נראה על ידו הכל שקר וכזב". וצריך להעיר כי עכ"פ לא התנהג התימני הזה על פי שורת הדין שהמבזבז אל יבזבז יותר מחומש (כתובות ס"ז ע"ב) ·

עמוד 350 — אולי יש לבאר החלוק שמחלק הרמב"ם בענין למוד התורה בין הנוצרים והישמעאלים הוא מפאת שידע כי הנוצרים יכללו גם את התנ"ך בספר הביבעל שלהם ויש להם כמה תרגומים מכה"ק ובאורים עליהם ויקדשום ויכבדום, מה שאין כן בישמעאלים שלא נמצא אצלם כמעט ידיעות ברורות ואמתיות על דבר כה"ק, גם יביאו כמה דברים רחוקים ואגדות זרות כאלו לקוחות הנה מתורת היהודים, וחכמי האיסלאם הקדמונים זייפו דברים רבים ואמרו כי הם מתנ"ך ·

עמוד 351 — אודות הרחיצה במים שאובים והקראים ראה הערתי למעלה (לעמוד 325) · ור' יעקב פראגי רב מנא אמון (אלכסנדריא של מצרים) כתב בתשובתו בכ"י כפי שהובא בשה"ג (חלק א' עמוד 139): „ובא וראה גדולת מעשה הרמב"ם שעיקר דירת הרמב"ם היתה פה נא אמון בתחלת ביאתו לארץ מצרים · ובזמנו היה קהל ישראל שבארץ מצרים מעט מזער כנגד הקראים עד שכמעט רוב קהל מצרים היו נוטים אחר מעשה הקראים עד שכמעט בטלה מהם טבילת נדה במי מקוה · וכשראה כך עקר דירתו מנא אמון והלך ונתישב במצרים [עיר הבירה של מצרים היא קאהרה] והחזיר כל קהל מצרים לדרך תורת משה". ואולי בהיותו בנא אמון לא היה יכול לפעול כל כך מפני שהיתה יד הקראים תקיפה בעיר הבירה בחצר המלוכה, ולכן הלך גם הוא לשם לעמוד לעזרת הרבנים אצל הממשלה · וכזאת נראה מתשובת הרמב"ן לחכמי צרפת באמרו: „מי הכה הצדוקים אשר היו כגבורים בוסים? מי נתן הביתוסים לשוסים? הלא הרב ז"ל כי היה ה' עמו והוביש רוכבי סוסים, והוציא אדיריהם מהצר מלכות מצרים". — שם בהערה 1· טענת המחבר כי בשנה השניה לבוא הרמב"ם עוד לא ידעו ממנו היא חלושה מאד, כי בלי ספק הכירו את ערכו ואת גדלו מפירוש המשנה, ובתשובת ר' יעקב פראגי הנזכרת נאמר: „וכמו שידענו פה נא אמון שראינו בעינינו נוסח שטרות שהיו כותבין פה נא אמון בימי הרמב"ם חצרא בין ידינא פ' ופ' בתגר [מתגר] סכנדריא מקאם [נכנסו לפנינו פלוני ופלוני מסוחרי אלכסנדריא מקום] ישיבת נר ישראל ואורו מרנא ורבנא משה בן הדיין הרב רבי מימון ואשהד פ' עלי נפסה [והעיד פלוני על עצמו]". ומזה די לראות איך הכירו את גדולת הרמב"ם עוד בשנה הראשונה בשבתו באלכסנדריא. וממה שלא נזכר במסעות של ר' בנימין אין להוכיח מאומה, כי הספר הזה נכתב רק על פי דברי הנוסע ולא ממנו, ומי יודע כמה ממנו נאבד על שלא נרשם על ספר מהשומעים השמועות בעל פה ·

עמוד 352 הערה 1 — בתקון שתקן הרמב"ם לכתוב בכתובה שלא יתנהגו על פי מנהגי הקראים מדר להם כמדהם כי בכל הכתובות של הקראים במצרים שנמצאו פה באוצר הממשלה ראיתי כתוב התנאי שישמרו החתן

והכלה את המועדים על פי ראית הירח ועל פי האביב ולא על פי חשבון העבור של הרבנים ; וכן יכתבו הקראים במדינתנו בכתובותיהם : „ועוד רצו והתנו שניהם במבחר לבם בברית הר סיני ובחקי הר חורב לשמור את מועדי ה׳ המקדשים בראיית הירח ובמציאת האביב בארץ ישראל הקדושה״ : רק במדינתנו הוסיפו המלות : „אם ידם משגת במציאותו״, והיסוד החזק הזה של כת הקראים שאודותיו חברו חבורים וכתבו מאמרים למאות ולאלפים עם דברי חרוף וגדוף נגד הרבנים ,מחליפי הדת״ בטל גם אצלם כעפרא דארעא .

עמוד 359 — דברי הרמב״ם אודות הספרים בתקופות המזלות שחברו בני יששכר נוסדו על דברי הרס״ג שכתב שבני יששכר עסקו בחכמת העבור ובעבור זה נקראו יודעי בינה לעתים . וכפי הנראה לא חשש הרמב״ם להזכיר את ספרו של רב בר לוי בחשבון מזלות שנקרא לאותות ולמועדים (מחברת ד׳ מזכרון לראשונים עמוד 201) וספרו של ר׳ חסאן הדיין בספרד על כי לא היו לפי מצב חכמת התכונה בימי הרמב״ם ; ומספר הראשון שנתחבר בבבל אולי לא ידע הרמב״ם, כי לא נמצא איש שמזכירו זולת רה״ג .

עמוד 360 הערה 2 — הרמב״ם באמרו שהטעם מאסור הגלוי שמא יפול בו דבר המזיק הולך לשטתו בפרקי משה כפי שהביא ר״י סמברי (עמוד 134) מכ״י ישן : „כבר ראיתי אדם אחד שהיה לו כלי מלא דבש והיה עומד לפני שני אנשים רופאים בחנות יכין להם למכור. והושיט להם שילקקו ממנו לנסות אם הוא טוב. ועשו כן ולקחו ממה שהטעימם ואמר שלא ימכור במחיר ההוא ונפטר מהם . ומתו האנשים אחרי הפרדו מהם בזמן מועט . ולכן אין ראוי לאדם שיהיה מזומן לקחת כל מה שיזדמן״. ופרקי משה הנדפסים אינם עתה בידי.— שם בסוף ההערה (צ״ל שאין כמותה חיה). ומה שחדש דבר הלכה עפ״י חכמת הטבע הלך בזה בדרך רב שמואל בן חפני שהוסיף על סימני בגרות מדברי הרופאים (מחברת ג׳ מזכרון לראשונים עמוד 30 סוף הערה 76) .

עמוד 362 — ס׳ המצות נקרא בערבית כתאב אלשראיע, ונדפס בחלק מפעריטץ (1882) וכלו בשלמות על ידי ר״מ בלאך (1888) .

עמוד 368 — אודות התפשטות בפרובינציא ס׳ משנה תורה להרמב״ם ועוצם חשיבותו שם יעיד הרמ״ה מטולטילה באגרתו לר׳ אהרן מלוניל (כתאב אלרסאיל עמוד ט״ז) : „אף לזאת יחרד לבי וימס [נ״א ויחם] בקרבי, בשמעי כי נפלא הספר בעיניכם מאד, באמרכם איש אל רעהו כי יפלא ממנו דבר לאמר : הגישה האפוד . ואולם כי התבוננתי בדברי הספר, והנו נותן אמרי שפר, אך זאת שמעה אזני ותבן, כי אין בר בלי תבן״ . ועל זה השיב ר׳ אהרן (שם עמוד ל״ח) : „ואשר חרדת אלינו את כל החרדה הזאת ויחם לבך בקרבך בשמעך כי נפלא הספר הזה בעינינו מאד, באמרנו כי יפלא דבר ממנו : הגישה האפוד, חיי דמרי שמיא ורקיעא, די במימריה חוטרא דאהרן תנינא בלעא, וימא דסוף בזעא, וחיי דרבנן קדישי ארעא ארגונא לבישי [לבושי ארגמן] דרחמי אורייתא, אם יש עליו מליץ אחד מני אלף ממעלתו [כמעלתו] בעינינו, והמגיד לא הגיד חצי מרבית גדולתו [נ״א ממרבית תהלתו] ותהלתו לפנינו . ולא נאמר עליו : הגישה האפוד, כי יש אפוד נחמד ונכבד, ויש חגור אפוד בד, רק יאמרו עליו כל הזקנים הנבונים והחכמים . הגישה את ארון האלהים, אשר שם לוחות

הברית וחושן המשפט, את האורים ואת התומים שמאירים דבריהם ומשלימים".

עמוד 369 — אודות ר' שמואל בן עלי ראה הערתי למעלה (לעמוד 315) · וכן למטה (עמוד 379) יפריז המחבר על המדה בגנות ר' שמואל ויתנהו לגס הרוח וחונף מה שאין להוציא בלי משוא פנים ·

עמוד 373 — צריך להעיר כי לפי הנודע עתה גם הגאון רב שמואל בן חפני חבר ספר הלכות בכל דיני התורה, אך כפי הנראה לא היו בו הדינים התלוים בארץ כמו בהלכות של הרב האלפסי; ואם באמת היו נכללים בו גם הדינים התלוים בארץ אזי נצטרך לומר שלא הגיע הספר הזה להרמב"ם · והגדת העם אשר דבקה במלחמת הענקים בחכמת התלמוד הרמב"ם והראב"ד, וכה במדה אשר תאהב את הראשון מהם ותעטרנו עטרת הנצחון לא תאהב את השני ותציירהו כמנוצח על שדה המערכה, תספר אצל הר"י סמברי (עמוד 124): „אמנם כי הראב"ד חבר ספר כמו משנה תורה כדמותו כצלמו ולא יצא טבעו בעולם, וחבור הרמב"ם האיר עיני כל ישראל ונתפשט בכל העולם, ומזה הטעם השיג הראב"ד על הרמב"ם בדברים קשים · ועל כן אמרו המושלים כי הרמב"ם שמיה גרים ליה, והוא הר"ם במזל [ר"ל במזל טוב] שזכה ונתפשט חבורו, והראב"ד שמיה גרים ליה, הר' אבד, אבד חבורו" · ואני שערתי (הדשים גם ישנים נומר 3) כי מזה הטעם נהגו סופרי הספרדים לכתוב הר"ם במז"ל לרמוז על המזל הטוב שהיה לו, ואחרי כן כתבו בדרך זה גם הר"א בעז"ל והר"ם בנז"ל, אף כי שם לא תמצא הוראה כמו בשם הרמב"ם ·

עמוד 372 (בטעות תחת 174) — שם הערה 2· צ"ל ערש וגרובער חלק ל"א; ואודות שני בני עקנין ראה רמש"ש במזכיר חלק י"ג (עמוד 38 והלאה), מאגאצין חלק ט"ו (עמוד 105 והלאה), על ההעתקות (עמוד 406) המשתדל להוכיח כי רק אחד היה והוא תלמידו של הרמב"ם.

עמוד 373 הערה 1 — תחת בבגדאד צ"ל באלעפפא (חלב, ארם צובא), כי ר"י ן' עקנין היה בחפצו ללכת לבגדאד, אך עשה בעצת הרמב"ם ולא הלך לשם· — שם· תחת אבולפארדאי צ"ל אבואל־פרג. עוד נדפסו מן' עקנין ס' מבוא התלמוד עם הקדמה באשכנזית מהמחבר (ברסלויא 1871), פרק מספרו הערבי טב אלנפוס (מרפא הנפשות) במחברתו של הר"ם גידעמאנן על החנוך של היהודים בספרד (1873) בהוספה, ושירים עברים במאגאצין (שם עמוד 111, וראה הערת קויפמאנן שם עמוד 138 והלאה) ·

עמוד 375 בהערה — ס' הנמצא איננו מהרמב"ם, ראה מאמר הרש"ז בכרם חמד השמיני (ע' 23 והלאה) ורמש"ש בחבורו על ההעתקות (עמוד 574) ·

עמוד 378 בהערה — נוכל לומר כי האלחריזי בתחכמוני לקח מספר שוה מעשרות שלמות, כאשר נמצא לפעמים אצל רושמי קורות דברי הימים, או כי זכרונו הטעהו ·

עמוד 381 — צ"ל דלאלה אלחאירין, הוראת הנבוכים; ובארצות המזרח קראו לו לפעמים דליל אלחאירין שהוא ממש השם מורה הנבוכים שנתן הר"ש ן' תבון לתרגומו, ראה מאגאצין (חלק ט"ו עמוד 112) והמקומות הנרשמים שם ·

עמוד 383 — דעת הרמב"ם שהחכמות וביחוד חכמת מה שאחר הטבע היו נמצאות בעמנו בימי קדם ואבדו בזמן הגלות — היתה מתפשטת ומקובלת אצל חכמי ישראל מזמן פילון ויוסף פלאוויוס, וזה האחרון בספרו נגד אפיון (ספר א׳ סימן כ"ב) וכן אייזעביוס (פרעפ. עוו. ספר ט׳ פרק ג׳) יביאו בזה ספור קלעארך תלמיד אריסטו, וכן כתבי הערבים, וביחוד האחים הטהורים כמאתים שנה לפני הרמב"ם (אגרת בעלי חיים מאמר ג׳ פרק ז׳); וראה המקומות שאסף בוקסטורף בסוף מהדורתו מס׳ הכוזרי, מונק (מעלאנזשעם עמוד 466), יעללינעק בקונטרס הוכוח ועוד.

עמוד 397 — טענות המחבר נגד הרמב"ם הן הן טענות הרשד"ל בכרם חמד אננאלען ליאסט ובאגרותיו, אשר אמנם הן ערוכות לפי מצב החקירה והבקרת בדורותינו ולא לפי מצב דור הרמב"ם, ואין אדם נידון אלא לפי שעתו; ואחרי אשר במשך מאות בשנים משלו דעות אריסטו ומפרשיו הערבים בכל העולם המדעי, הלא מחויבים כל בני ישראל תודה רבה ועצומה לגדול אומתנו זה שהקים את היהדות על יסודות חזקים ונאמנים עד ששטת אריסטו לא יכלה לנגוע בה לרעה. — ואודות הקול הנברא כבר העירותי למעלה שזהו דעת פילון היהודי שבאמצעות הסוריים נכנסה גם בספרות הערבית בשם דעת הכת הנקראת אלמגאריה (בני המערות, האיסים).

עמוד 398 הערה 2 — המאמר תחית המתים נעתק ללה"ק גם מר"י אלחריזי כאשר מצא הר"א נייבויער, וראה אודותיו בחבור רמש"ש על ההעתקות 431; ושוב נעתק המאמר הזה מעברית לערבית מר׳ יוסף בן יואל לבקשת הנשיא ר׳ מאיר בן ששת, כי גוף המאמר מהרמב"ם כבר אז לא היה בנמצא.

עמוד 401 שורה 2 — (צ"ל למעשה תחת למעלה).

עמוד 402 — המאמר הנכתב בעד בנו של צלח אלדין (סאלאדין) אלאפצאל בשמירת הבריאות (היגיענע ולא מאקרוביוטיק) נדפס גם מר"י ספיר (ירושלים תרמ"ה) על פי כ"י הנמצא בידו שהוא יותר טוב מנוסחת הבודליאנא שנדפסה בכרם חמד, אף כי גם הוא לא נקי משגיאות; וראה אודותיו רמש"ש שם (עמוד 769 והלאה נומרא 7).

עמוד 403 הערה 2 — על דבר קנאת הראב"ד ברמב"ם ראה גם למעלה (לעמוד 373), ובזה האריך גם הרח"ם (אור החיים ע׳ 542 והלאה).

עמוד 406 — השירים לכבוד הרמב"ם ונגדו נאספו מרמש"ש בקובץ על יד לחברת מקיצי נרדמים.

עמוד 407 — ספר הרמב"ע כתאב אלמחאצרה נמצא בכ"י גם באוצר הספרים להממשלה בפה בארבעה עקו׳ חסרים, ולמעלה נתתי מהם איזה לקוטים.— שם המלה נשאה היא ערבית, והוראתה: מקום גדולו וצמיחתו.

עמוד 408 שורה 3 — תחת בן יוסף אצל הרי"ף צ"ל בן אבו יוסף, כי אבו יוסף הוא הכנוי הערבי לאיש ששמו יעקב.— שם. החכם אבו יצחק בן עזרא שמזכיר הרמב"ע איננו אחיו כמו שחשב המחבר, כי אם הוא הראב"ע, ובגוף הערבי הוא מזכירו ביחד עם ר׳ יהודה הלוי כאשר הבאתי למעלה (לעמוד 212); ואם כן התקון של המחבר אבו אברהים אסחק הוא לא נכון ולמותר. — שם בהערה 1. אודות הנשיא ר׳ ששת ראה

במזכיר (חלק י"ג עמוד 108 וחלק י"ח עמוד 165) כפי הרשים אצל רמש"ש (על ההעתקות עמוד 863) ·

עמוד 409 שורה 4 — תחת מפי אבן שושן צ"ל אודות או מן.

עמוד 412 הערה 2 — אודות ר' קרשביא שהוא ר' ברכיה הנקרן מדבר בפרטית נייבויער־רענאן (חלק כ"ז מעמוד 490 והלאה), ושם 492 בהערה יעיד כי בכ"י מס' ההרומה לא נמצא המאמר אודות ר' קרשביא. ומדברי רח"ם (באור החיים עמוד 573) נראה כי המאמר לקוח מגליון הסמ"ג שהעתיק ר' ברכיה והוסיף עליו הגהות. וזה לא כביר פלפלו אודותיו בארוכה הר"א נייבויער וה' יעקבס במה"ע האנגלי קווערט. רעוויו.

עמוד 419 לסעיף י"ח — צריך להעיר כי בס' הקבלה לר' אברהם בן שלמה (סדר החכמים עמוד 103) יגביל זמן פטירת ר' אהרן מלוניל בשנת התקפ"ה ולא תתק"ע.

עמוד 423 לסעיף כ"ז — אודות ציון הבגדים של היהודים בצרפת תמצא חקירה ודרישה מיוחדת במה"ע הצרפתי רעווי ·

עמוד 424 — אודות יחוס רה"ג ורש"ג לחכמת הקבלה ראה הערתי למעלה (לעמוד 9) וכבר הארכתי בזה במבוא למחברת ד' מזכרון לראשונים ובארתי הענין ככל צרכו, ואך למותר יהי להכפיל פה את הוכחותי שעד עתה לא טען איש נגדן בדברים של טעם.

עמוד 427 למטה — אודות ס' הקמיצה לרה"ג צריך להוסיף לפי הערתי בחדשים גם ישנים (נומר 2 עמוד 13) כי יוכל להיות ששם הספר איננו בדוי מכל וכל מהבוטריל, כי אם הוא לקוח מס' או מאמר בדיני הקמיץ שכתב רה"ג, וכפי הנראה ממאמר א' המובא מרה"ג בס' עדת דבורים לר' יוסף קוסטנדיני היה הספר בדקדוק ומסרה; והזיוף של הבוטריל הוא שהכנים בו דברי הקבלה המאוחרת.

עמוד 428 — השייך לתולדות הנגיד יבוא בפרטות בזכרון הנגיד, ואודות הטעות בקריאת נגרלה תחת נגדלה ראה הערתי למעלה (לעמוד 20) ·

עמוד 435 — אודות גזרות התנ"ו צריך להוסיף המקורים היותר נכבדים שנדפסו מנייבויער ושטערן (העבר. בעריכמע) שזכרתי למעלה ·

עמוד 436 הערה — אל הפייטנים צריך להוסיף את ר' דוד בר משולם משפירא אשר דברתי ממנו למעלה (לעמוד 107) ·

עמוד 441 — מה שיש להעיר על דברי המחבר בענין ר' דוד בן מהאגר הנדתי למעלה (לעמוד 177), ואולי שנים היו, אחד בעל ס' גיטין, והשני נכדו שנתן תשורה לר' יהודה הלוי; ועל כל פנים דברי המחבר שיאמר: „אין ספק כי הוא גם האיש" וכו' לא יוכלו לעמוד.

עמוד 442 — בסדר זמן חבורי הראב"ע האריכו הרח"ם באור החיים ורשזח"ה ורמש"ש בס' העבור ובמה"ע האשכנזי למאטהעמאטיק ופיזיק ·

עמוד 446 — אודות רודוס לע"ע אין הדבר מוכרח שבכל מקום יסמן אצל הראב"ע העיר רודיץ בפרובינצא, כי באיזה כ"י כתוב באי רודוס.

עמוד 448 — אודות השערת רשי"ר כי כונת הראב"ע באגרת שבת היתה אל בני הכת שהזכיר ר' בנימין מטודילה באי קפריסין מדובר בפרטות במחברתי האשכנזית שהזכרתי למעלה.

עמוד 452 — בספק גדול היא אם היה הראב״ע בא״י, כי הספרים שבדקו חכמי טבריה היה יכול לראות גם במקום אחר, במצרים או גם באירופא, והוכחה אחרת לזה לא תמצא.

עמוד 456 הערות — אודות הוצאת מארגולין כבר העירותי למעלה שהדפיס על פי נוסחת כרמלי.

עמוד 457 — אודות השם מנחם ראה הערתי למעלה (לעמוד 72), ועל דבר אלרואי הגדתי השערתי שנשתבש (וכן אלרוחי) מן אלראי.

עמוד 459 שורה 2 — עתה נדפס החרם מהנשיא דוד בן הודיה בסוף ס׳ חמשה קונטריסים מקורניל, ונודע הדבר שלא על אודות ר׳ שמואל בן עלי מבגדאד יצא החרם כי אם בזמן מאוחר הרבה על מתנגדי ר׳ שמואל שליצשטאדט בעל ס׳ מרדכי קטן או קצור מרדכי; ולכן ראית המחבר מן כתב החרם בטלה מכל וכל.

עמוד 460 — הרשי״ר הוכיח בטענות חזקות זיוף אגרת הרמב״ם לבנו ר׳ אברהם במה״ע ישורון לקאבאק, וכבר הרגיש מהרש״ל שיש להשדה, ועוד קודם לו ר׳ משה הגולה מקיוב בס׳ אוצר נחמד על הראב״ע כ״י באוצר ספרי הממשלה דפה. — שם. כבר רשמתי למעלה כי בשנת תרכ״ו נדפס פי׳ הרמב״ם למס׳ ראש השנה במחברת יין לבנון כהוספה למה״ע הלבנון לשנה זאת. ואודות ס׳ הנמצא דבר רש״ז בפרטות בכרם חמד השמיני.

אלה הן ההערות המעטות שרשמתי בחפזה בקריאה אחת מעלי ההגהה ששלח לי המתרגם הנכבד בטובו (עד חשון תרנ״ו). ונפשי יודעת מאד כי לא לאיש עמוס הטרדות כמוני להחל ולכלות עבודה ספרותית גדולה ורחבת ידים כזאת בזמן קצר ובקריאה אחת; ובכל זאת לא חפצתי להשיב את בקשת המתרגם ריקם ולא נמנעתי מלכתוב על ספרו כפי שהעלה מזלג זכרוני ממה שמצאו החכמים מביני דבר ובעלי אסיפות בענינים הנכללים בספר הזה, וכפי מה שהשיגה ידי הדלה במציאות דברים חדשים שהם גם ישנים בכ״י. ותקותי חזקה כי יתעוררו חכמים וחוקרים שדעתם רחבה מדעתי ובקיאותם גדולה מבקיאותי ואוצר ספריהם עשיר מאוצרי ויתקנו את אשר עִוַּתִי וישלימו את אשר גרעתי וימלאו את אשר החסרתי, ועביר זה יודום כל אוהבי הכמת ישראל אשר בקהלם יחד גם הכותב הצעיר

אברהם אליהו הרכבי.

פטרסבורג חשון תרנ״ו.

תקונים

עמוד 4 שורה 16 מלמעלה אחר המלות דוד אלפסי חסר: וראה עוד זענגעלמאנן, זיעבען זוייזע מייסטער 191, 69 הערה 15.

עמוד 7 קודם ההערה חסר: ואמנם יה״ש יתהפך כחומר חותם, כי בחלוץ ה׳ 4-33 יאמר כי רס״ג רש״ג ורה״ג והגאונים בכלם לא השגיחו על הגמרא בפי׳ המשניות, וחלקו כמ״פ על התלמוד, גם הוסיפו עליו כחפצם; ואנשים שדתנהגו כזאת עם דברי התנאים והאמוראים יאמרו כי דברי תלמוד קטן שבקטני הגאונים הם דברי אלהים חיים!! — עמוד 15 שורה 7 קודם מלת ואמנם חסר: ודיעטעריצי לאלפאראבי עמוד V, XXII. עמוד 25 שורה 3 מלמטה אחר מלת רמש״ש חסר: וגידעמאנן (II, 13).

בעת קריאת עלי ההגהה מן המלואים האלה (טבת תרנ"ו) עלו בדעתי עוד איזה דברים קטנים (ולדברים גדולים אפס מקום כהודעת ידידי המתרגם) לתקנם ולהשלימם ואתנם פה .

לעמוד 9 (מגוף החבור ודברי למעלה). יה"ש בחלוץ י"ג עמוד 69 יאמר כי פירוש טהרות אינו מרה"ג מפני שנמצאו בו באורים מיונית ; אולם לשוא יחפש מחבר אחר מארץ בבל שידע שפת יונית . ומחבר פי' טהרות היה בלי ספק מארץ בבל כי לשון ערבית תקרא אצלו נבטית , וידענו שכן נקראה מרה"ג . והפירושים מיונית או היו אצל רה"ג בקבלה , או נודעו לו באמצעות תלמידיו מארץ יון , כמו שנמצא בתשובה ממנו („ועכשיו שאלנו את היונים התלמידים המצויין לפנינו מן קסטנטיניה ואמרו כי ידוע זה בלשון יוני" ; עמוד 105 ממחברת ד' מזכרון לראשונים סימן רכ"ה). וראה גם הוכחות רייפמאן שהפירוש הוא מרה"ג בישורון שנה א' חוברת ג' עמוד 129 .

לעמוד 12. הרשזח"ה בישורון ו' עמוד 152 ישתדל להוכיח כי מוסר השכל הוא מרה"ג, אולם ראיותיו אינן מוכיחות ; ראה החלוץ י"א ע' 106 וי"ג ע' 169. ודעתי בזה כדעת רש"ז ורמש"ש .

לעמוד 27 הערה 4. בדברי למעלה (עמוד 12) אחר המלות על דרך הערבי וענדי צריך להוסיף המלה הערבית ולנא (ולנו , במ"ר ואצל הנגיד במספר יחיד ולי) .

לע' 72. לשמות המורים על קץ העתיד הנמצאים בארצות הקדם מזמן ההוא צריך להוסיף מנחם ונחמיה .

לע' 81. אודות ר' יצחק בר ראובן אלברצלוני ור' יהודה בן ברזילי ראה גם אוצ"נ ח"א עמוד 5-24 .

לעמוד 91 (ודברי למעלה עמוד 19 סי' א'). אצל ר' משה נרבוני בסוף פירושו למורה נבוכים [והסיום הזה נשמט מפירושו הנדפס] נמצא התאר זקני החכמה ; יעללינעק בקונטרס המפתח ע' 33.

לעמוד 103 (ודברי למעלה ע' 22). אודות יוסף הרואה נוכל להוכיח כי כבר כתב בשנות העשרים למאה הי"א את חבורו על זמן האביב, כי בן דורו אבו אלפרג הארון המדקדק הירושלמי יזכירו בספרו אלמשתמל שנתחבר בשנת תשפ"ו 1026 , בשבעה חלקים ולא בשמנה כדעת באכער) עם ברכת החיים [אלשיך אלפאצל אבו יעקוב אראם אללה חראסתה פי כלאמה פי אלאביב]. ומזה גם כן ראיה נצחת נגד פינסקער והמחבר המקדימים זמן הרואה עד זמן רס"ג .

לעמוד 143 הערה 4. (ודברי למעלה עמוד 29 סימן א'). השיר מראש ס' אלמחאצרה נעתק מר"ש פרחון בראש הקדמתו למחברתו (עמוד XXII) , ועתה נודע מחברו האמתי . ושם אצל הפרחון בשבוש דבר תחת והדבר ; ועל כי הוא נגד המשקל רצה רשד"ל (אוצ"נ ח"ב ע' 6-35) להוסיף המלה הלא, אולם כעת נודעה הנוסחא הנכונה. גם תקונו שם באו תחת באה למותר הוא. שם שם (ודברי למעלה עמוד 32 סימן ט') בשיר רמב"ע בדיואן המתחיל אם אהלי גודי (נדפס באוצר נחמד ב' עמוד 5-184) הבתים האחרונים יסכימו עם הבתים שהבאתי , גם נוכל לתקנם זה מזה (ואצלי בבית ה' בראשו צ"ל רעות , ובטעות נדפס דעות) .

לע' 144 (למעלה אצלי עמוד 33 סימן ג'). ג' הנפשות אצל הרמב"ע הן הצומחת החיונית והשכלית, או כוון לג' הנפשות שזכר אלגזאלי : נפש החכמה, נפש הנבואית ונפש הכללית (אוצר נחמד ב' עמוד 8-196) .

לעמוד 259 (למעלה אצלי עמוד 40) . אודות ר' יוסף קמחי וחלוקת התנועות לגדולות וקטנות ראה גם גייגער באוצר נחמד א' (עמוד 98) .

לעמוד 296 (למעלה אצלי עמוד 45) . פירוש התורה הקראי הנזכר בכתב תמים לא יוכל להיות מקרקסאני או מיפת , כי כבר נזכרו בו אבו אלסרי ואבו עלי שהוא יפת ; וכפי הנראה הוא מישועה בן יהודה המביא לרוב את שני המחברים האלה .

לעמוד 373 הערה 1. גם יה"ש בחלוץ ה' (עמוד 44) כתב בטעות כי הרמב"ם עורר את תלמידו ן' עקנין ללכת לבבל ולפתוח מדרש .

לעמוד 460 (למעלה אצלי עמוד הקודם) . זיוף אגרת הרמב"ם שהוכיח רשי"ר נראה גם ממה שכתוב בראש האגרת בכ"י באוצר הספרים בוויען (נומר 80, והובא בחלוץ ה' עמוד 45 בהערה) : „גם אלה דברי גאון הרמב"ם זצ"ל שנמצאו כתובים בשני דפים אשר נחתכו מספר אחד שחיבר סמוך לפטירתו וכו' , ואותו שחתכם מהספר הנזכר נשבע ליבי בתחבולה לקחם משם בסתר והגיעו לידי אני הכותב אותם בכאן ששון בר' משה צב"י [צדיק באמונתו יחיה] אלו השני דפים ונזדמן שנתחברתי עם איש חכם נכבד בקי בשתי הלשונות עברי וערבי וחליתי פניו להעתיקם לי בלה"ק כי בלשון ערב חבר אותו ס' הציווי הנזכר וכן עשה".— הקול קול זייפן ! ולו ידע הרשי"ר מזה לא היה טורח כל כך לגלות האמת הבולטת מדברי ההקדמה הזאת .

א. א. ה.

מֻגָּשׁ לְשֵׁם

ידידי הנדיב המופלא בנדיבי עמנו , איש יהודי
ולבי — לב־עברי, הרב הגביר וגבור לצדקה וחבת ציון

רבי קלונימוס זאב וויסאצקי נ״י.

למן היום אשר עמך הייתי, במחיצת עבודתך בישוב ארצנו הקדומה והקדושה, מני־אז ועד הנה ראיתי כי לבך ועיניך אל נצחיות ישראל ועתידותיו ; הנך לא לבד גביר מַגביר חסדו למוסדות טובות בקהלות ישראל , כי אם גם חכם משכיל על מעשה הנדיבות , לתת למפעליך עֹז וָעָצמה, הקימה ואחרית טובה היום ולעתיד לבא · ובגלל הדבר הזה , בהיותך עומד על משמרתך — משמרת הקדש להרחיב גבולות הישוב הישראלי בהארץ הנבחרת —, השפעת ביחוד מטובך על בית גדול שמגדלים בו תלמידים — וברצות ה' חפצך, עתיר לגדל גם מורים — עברים נאמנים לדת מורשה ונאמנים לכל סגולות האומה הקדומה בחיי בניה ששבו לשבת בארץ קדומים · והיה בהרחיב ה' את גבולות הישוב הישראלי בארץ , ערש העם וראשית מוצאו , ויקום בה דור ישרים יבֹרך בארץ החיים , דור שומר אמונים וזכרונות תולדתו והעודתו קביעים בלבו , ונדע כי טובנו זה מידך לנו , ואתה היית אחד מראשונ הראשונים לטעת על אדמת הקדש עץ החיים — בתורת חיים , ועץ הדעת — דעת התורה החכמה והמלאכה .

ידידי איש בריתי ! את הספר הזה התחלתי בעצם היום אשר מלאו לך שבעים שנה לאוי"ט בתמוז התרנ"ד . הספר אשר בו יסיפר לדור תחית ישראל הרוחנית בספרד והגדולות שעשו אז עשירינו — חכמינו־נדיבינו — בדורות ההמה · אז נודעה לי גם המחשבה הטובה, אשר הורה והוגה גם לבך לתת יד ושם לחֵקֶר הורתנו וחכמתנו בארץ אשר לכל בה כל חיי רוחנו , לקבוע אהלה של תורה באחרית הימים בארץ ממנה יצאה תורת־חיים לכל החיים .

להרפיץ הנעלה, אשר מִלֵא אז את לבך אתן כבוד, ולזכר פעליך ומחשבותיך הנני מקדיש ספרי זה , ואברכך בברכת ה' : לך בכחך זה והצמח קרן ישועה לישראל והכמתו , וברכתי גם אותך כי יאריך ה' ימיך , יְזַכֶּה איתך בדור ישרים שכמותך , ובערב ימיך עוד תזכה ותראה את השחר הפרוש על הרי יהודה והאור החרש אשר יאיר אלהי ישראל על ציון ועל מקראיה .

זאת היא ברכת ידידך ומוקירך ·

ע"פ"ר

ווארשא לעת צאת שנת התרנ"ה·

פתח דבר

גם בהחלק הרביעי הזה (המתאים לחלק הששי של הספר הגדול בלשון אשכנזית) לא נטיתי מדרכי אשר סַלוֹתִי לי בשלשת חלקים הקודמים: למסור לקהל קוראי עברית דברי הרב המחבר בשלמותם על פי הכַּוָנָה, ורק בהצורה החיצונית, בדרכי הדבור, הלבוש והסגנון, נטלתי רשות לעצמי לתת להספר תמונה עברית מקורית, תמונה מתאמתת ונאותה לספר, אשר בו יחזה הקורא באספקלריא מאירה, לא לבד את קורות הדורות שעברו על העם העברי, העם הנצחי והנפלא הסובל ומבלה את פגעי הזמן העוברים, העם הנותן לגלי הזמן לעבור על ראשו, והוא בתומו ילך ובאמונתו יחזיק; לא לבד את קורות הגזרות, כי אם עוד, גם במדה יתרה, יראה קורא הספר את הֶלֶךְ־רוח העם הזה, שיחו והגיונו, השתלשלות האמונות והדעות והתפתחות השלמות המושכלת, ומספר צעדי העם בהשכלתו הדתית ובהשתלמותו הרוחנית לפנים או לאחור. מלבד הסגנון ודרכי הדבור בפנים הספר לא חדלתי מהעיר על דברי המחבר, לא לגרוע כי אם להוסיף, לכַלֵּל ולהשלים פֹעַל פֹּעַל החכם הראש והראשון ליודעי בינה לעתים בישראל ר' צבי גראֶטץ ז"ל. בכל עניני הספר הרבים והשונים היתה מגמתי והתעצמותי להעיר לב הקוראים המעיינים על הדברים שנתחדשו בבית־מדרשה של בקורת התולדה המדעית בעשרות השנים האחרונות, וכל הדברים שעמדתי עליהם מעצמי לרגל מלאכתי — מלאכת החִפּוּש והעיון בהמקורים הראשונים. ואם גם בהעָרותי ובהביאי דברי חכמים ומבקרים אחרים יראה לפעמים, כי בין הכללים וההנחות שבכלל הרב המחבר נמצאו השערות נחשבות לוַדָּאות שהיו, על פי בקורת התולדה, לספקות, ופעם ופעמים אולי נמצאה החלטה מוסכמת ומקובלה, שהיתה עתה לדחויה ובטלה. אך כבר מלתי אמורה בהקדמותַי לחלקי הספר הקודמים, כי הפרטים האלה אינם משנים כלל את פרצוף פני התולדה הישראלית בכללה. פרצוף הפנים המאירות א"ר נתן החכם המופלא על תולדת אומתנו; ומדעתי את הרב המחבר נ"ע שהיה כל ימיו חכם שומר אמת לעולם ומורה על האמת, ויודע אני כי דעתו היתה נוחה מאד מהערות כאלה, אחשוב למשפט, כי כאשר בהחלקים הקודמים, כן בהחלקים הבאים, יחזיקו לי נבוני הקוראים טובה גם בעד ההערות וההארות שיש בהם לפעמים סתירה או נטיה מפרטי הדעות של הרב המחבר.

והנה אולי ישאלו קוראי הספר: מדוע לא הקימותי עד הנה את הבטחתי לשַׁלֵּב בספר קורות עמנו זה גם דברי ימי ישראל בארצות הסלַבִים? על השאלה הזאת תהיה תשובתי: עוד לא באה העת לזה בהחלק הרביעי אשר לפניכם. אמנם במשך ימי המאה הי"א והי"ב למספרם, כבר נמצאו פה ושם — ברשימת הזכרונות לדברי ימי נסיכי רוססיא הקדמוניה — וגם בדברי ימי ממשלות הדוכסים הראשונים לבית פיאסטר במדינת פולניה — רשמים קַיָמִים מהישוב הישראלי בהארצות האלה, אך במקום אחר אבאר ברחבה טעמי ונמוקי החלטתי זאת והיא: לשום לפני קוראי הספר הזה רק הידיעות הברורות והפעולות, אשר רישומן נכר עד היום, או היה נכר ומורגש בימי דורות רבים. ובהתקופה, אשר קורותיה נספר בהחלק הזה במאה התשיעית והעשירית לאלף החמישי עוד ענן ההגדה

והשמועה פרוש על התולדה הישראלית באותן הארצות, אשר בימינו נמצא שם רוב מנין ורוב בנין האומה. —

בזכרונות הדורות ההם עוד נראה את האמת והמשל משתמשים בערבוביא. השמועות המקוטעות, שרידי ימים מקדם כמטבעות או מס״ות שגורות בפי העמים, וגם מעשים מאומתים אם הם רק בודדים, נותנים ענין לחוקרי קדמוניות, להקציע אבני בנין אבני מוסדות לבנין בית התולדה לימים יבאו, אך לעת עתה אי אפשר עוד להשתמש באבני גיר מנֻפָּצות, כאותן הידיעות שבאו לנו מזכרונות הישוב הישראל בארצות הסְלָבִים במאה הי״א והי״ב למספרם; ובכל היותן נכבדות כשהן לעצמן בעניני־עיון לחוקרי־תולדה, עוד לא באה עליהן הסכמת החכמה לספרן באזני הקוראים כדברים ברורים ומאומתים. ובגלל הדבר הזה, החלטתי להחל ספור זכרונות האומה הישראלית בארצות הסְלָבִים המערביים הצפונים (הפולנים) ממחצה המאה הי״ג למספרם, כאשר החלו הדוכסיות הפולניות להתאחד ולהִתְרַכֵּז לממלכה אחת, או מימי בוליסלב הצדיק דוכס פולין גדול. ובהדבר הזה וכן בדבר זכרונות היהודים במדינות הסלבים המזרחים ברוססיא עד ימי כבוש המונגולים ואחרי כן, הנני בטוח בחסדי ידידי הרב החכם המובהק גדל־דעה בחקר קדמוניותינו, רבי אברהם אליהו הרכבי נ״י, כי לא ימ.ע את טובו מחכמת תולדתנו, להוציא לאור תעלומות ולהפיץ אור יקרות על כנה פרשיות סתומות בהפנה הנכבדה הזאת. בהזכירי את שם החכם המ פלא הזה, הנני ממלא חובתי הקדושה להביע לו תודתו בפתחי שערים בשמי ובשם כל חובבי תולדתנו, בעד הטובה אשר עשה לחקר התולדה בהערותיו ומלואיו להספר הזה, מְלוּאִים מְלֵאִים דברים חדשים לא ראתם עוד עין כל חוקר קדמוניות ישראל עד הנה, וביחוד בהתקופה המליצית הספרדית שה״א רוב מנין ובנין של הספר הזה.

החלק הזה מכיל בקרבו קורות האומה, תולדות נושאי דגל היהדות והפרחת הספרות (התלמודית והמחקרית) בימי מאתים שנה (תשפ״ז עד קרוב לאחרית אלף החמישי); וכאשר אמרתי, הנהו ברובו תולדות הספ״ות (המליצית, המושכלת והתלמודית) והפרחתה בארצות המזרח והמערב. ובהיות האישים בעלי הדעות טובעים את מטבעתם על התקופה הזאת ונותנים לה תארה וצביונה המיוחד לה לבדה, על כן בשעה שהגעתי לתולדות ראשי חכמי ספרד וצרפת — התאמצתי לתת השגה בהירה מדעותיהם וחקרי לבם ודרכי מחשבותיהם, בהביאי את גוף דבריהם — דברים ככתבם וכלשונם — ורק במקומות שסתמו בארתי כוונתם בהרחבת הדברים והסברתם, כפי הבנתי והשגתי.

במסרי את הספר הזה לקהל הקוראים, הנני רק לבקשם, כי ידונו אותי לכף זכות אם ימצאו בו שגיאות שונות גסות ודקות, כי מפני כמה טעמים פרטיים שלא נהנו להתבאר במקום הזה נבצרה ממני היכולת להשגיח על המלאכה בפנה זאת לשוב ולדייק ולדקדק בההגהה כראוי, ואקוה לתקן המְעֻוָּת ולכּנות החסרון לעת מצוא — וה׳ יזכני לגמור את המלאכה הגדולה הזאת ולהמציא כל חלקי הספר לקוראי עברית וחובבי תולדתנו וספרותנו בכל מקום שהם.

ווארשא לעת צאת שנת ההרנ״ה.

שאול פינחס ראבינאוויץ ח״ד די״ו

תכן הענינים.

התקופה השניה בהזמן השלישי.

מבוא — מן עמוד 3—6.

(אחרית דורות הגאונים וראשית דורות הרבנים)

פרק ראשון

דור ראשון לרבנים.

רב האי גאון, תכונתו, צביונו, הלך־רוחו ומדרגת השכלתו. חזקיהו אחרון הגאונים, קהלות ישראל באפריקה: רבנו חננאל ורבנו נסים, מפעלהם וספריהם. החכם המדיני, המליץ והרב התלמודי ר׳ שמואל הנגיד. ר׳ יונה אבן־גנא׳ח ותוקף פעולתו בחקר לשון עברית. 6—36

פרק שני.

דור רבי שמואל הנגיד ורבי שלמה בן גבירול

אבן־גבירול, תולדתו, תכונתו, שירותיו וחקרי לבו בפילוסופיה. החכם המדיני יקותיאל אבן־חסאן. רבנו בחיי הדיין אבן־פקודה (בעל חובות הלבבות) — שיטתו בהפילוסופיה המוסרית, החוקר החפשי בדעות בבקורת המקרא יצהקי אבן־ישוש. המשורר ר׳ יוסף בן חסדאי. מות ר׳ שמואל הנגיד; בנו ר׳ יהוסף הנגיד — הלך־רוחו, פעולתו ואחריתו המרה; היהודי השר והחכם המדיני אבו־פדהאל בן חסדאי. מות אבן־גבירול. — קהלות ישראל בצרפת ואשכנז; ר׳ יוסף טוב־עלם (בונפילס), האחים ר׳ מנחם בר חלבו ורבי שמעון קרא. ר׳ משה מנרבונה, או ר׳ משה הדרשן. חכמי לותיר; בית־הכנסת בווירמיישא (וואָרמס). ר׳ יעקב בר יקר (בנו של רש״י). ר׳ יצחק הלוי ור׳ יצחק בן יהודה. ספר זרובבל. היהודים בביהם ובפולניא. הקראים. 36—55.

פרק שלישי.

דור שני לרבנים. דור חמשת היצחקים והיצחקי.

ר׳ יצחק אבן־אלבאליה, מעמדו ומפעליו. ר׳ יצחק אבן־גיאת, רבנו יצחק אלפסי. רבנו שלמה יצחקי (רש״י), תולדתו, מפעליו ובית מדרשו. היהודים באיטליה: רב נתן איש רומי בעל הערוך. היהודים בספרד הנוצרית. היהודים היועצים בחצר מלך קאשטיליא: יצחק אבן־שלביב וסידיליוס. הקיסר היינריך הרביעי והאפיפיור גריגור השביעי (הילדיבראנד) ויחוסם ליהודים. אלפונזו מקאשטיליא ויועציו היהודים. מות אבן־שלביב, הרי״ץ גיאת, והרי״ף אלפסי בספרד. הקראים בספרד. אבן־אלתאראס, ישועה אבו־אלפראג׳. רדיפת הקראים על ידי ר׳ יוסף אלקברי. סידיליוס אבד חנו בעיני המלך. 56—105.

פרק רביעי.

מסע הצלב וגזרת תתנ״ו

היהודים במעמדם המדיני בקסריות גרמניה. קהלת שפייאר והקיסר

היינריך הרביעי. ההרוגים מטריער ומשפייאר (הרוגי אשפירה), עממעריך איש ליינינגען והקדושים ממגנצא. נוסעי הצלב בקולוניא וההרגות בסביבות העיר הזאת. צרות ישראל בביהם (בוהמיה = טשעכיה). מות יהודי ירושלים בביתה משונה בידי נוסעי הצלב. צדקת הקיסר היינריך הרביעי ליהודים. אנוסי גזרת תתנ״ו שבים לתורת היהדות. דלדול קהלות ישראל באשכנז. מות רב יצחק אלפסי ורש״י. 105—128.

פרק חמישי.

דור שלישי לרבנים. זמנם של ר׳ יוסף הלוי אבן־מיגאש ור׳ יהודה הלוי, אבן־עזרא ורבנו תם. השלמות המושכלת בספרד מגעת למרום קצה.

מעמד היהודים בימי מלכותם של נשיאי הערביים־הברבריים האל־מוראבידים בני חורין — בדעותיהם. ה„וויזירים" היהודים: ר׳ שלמה אלמעלאם, אבן־קאמניאל ור׳ יצחק (אברהים) מוחאג׳ר, שר־המשטר (פאליציי־מיניסטער) התוכן — ר׳ אברהם בר חייא. הרבנים: ר׳ יוסף אבן־סהל, ר׳ ברוך אבן־אלבאליה. ר׳ יוסף אבן־צדיק, ור׳ יוסף הלוי אבן־מיגאש; המליצים המושלים אבן־אל־תאבן, אבן־צקל׳ב ור׳ משה אבן־עזרא. 129—152.

פרק ששי.

רבי יהודה הלוי

תולדתו, שירת ימי נעוריו ומעמדו. ערכו כמליץ משורר־מושל, שירותיו ה„ציוניות". דרכו בחקר־אמונה בספרו הכוזרי. השתוקקות רבי יהודה לארץ הנבחרת וציון וירושלים. מסעו לארץ הקדושה, ימי שבתו במצרים. הנגיד ר׳ שמואל אלמנסור. רבי יהודה הלוי בירושלים. מתאונן ומתאבל על דלדול האומה והארץ, שירותיו ה„ציוניות" האחרונות. מותו והשמועות וההגדות על זה 152—178.

פרק שביעי.

דור שלישי לרבנים. המשך: או ים וקדם

רדיפות היהודים בארצות אדום (מסע הצלב השני) וישמעאל (הברברים האלמוהאדים). מצב קהלות ישראל בצרפת הצפונית. השופטים היהודים. ר׳ נתן האויפיסיאלי ודברי ויכוחיו עם הגמוני הכנסיה הקתולית. בעלי־התוספות. ר׳ יוסף קרא. רבי אליעזר בן נתן ומגלת־קינתו. מסע הצלב השני. פיטר ווענעראבילים והנזיר רודאלף. הקדוש בערנהארד מקלערוואַ, והקיסר קונראד עומדים לימין היהודים. רדפות הברבריים־האלמוהאדים. אבדול־מומין וכתב הדת שהוציא. הנשיא ר׳ יוסף אבן־עזרא. הקראים בספרד. יהודה הדסי. רבי אברהם בן דאוד החכם בעל בינה לעתים וחוקר בחקר־אמונה. ר׳ אברהם אבן־עזרא ומפעלותיו. רבנו תם ותקנות ועד רבני צרפת. 178—220.

פרק שמיני.

דור רביעי לרבנים. דור הרמב״ם.

השקפה כללית: יהודי ספרד. טולדה, יהודה בן שושן, אברהם אבן־אלפכר. ר׳ יהודה אלחריזי המליץ והמשורר. מות ר׳ אברהם בן דאוד בעל־הקבלה על קדוש השם, היהודית כרווזה רחל. ר׳

ששת בינבינשתי, המליץ ר' אברהם בן חסדאי, הנוסע ר' בנימין מטודעלה. ר' זרחיה הלוי גירונדי (בעל המאור). חכמי פרובינציאה. ר' אברהם בן יצחק, ומשפחת הקמחי. קהלות ישראל: בדרש, מונפיליר, לוניל. ר' משולם בר יעקב ובניו: ר' יונתן כהן והתבונים. קהלת פסקיירא ור' אברהם בר דוד (הראב"ד) בעל ההשגות. הרוזן (הגראף) רומן הוא ראוי־מונד הטוב מס"ט זישלל וטולוזה ור' יצחק אבא מארי. עדת ישראל במרשיליאה, פיליפפ אויגוסט וגרוש ישראל הראשון מצרפת הצפונית. 220—286.

פרק תשיעי.

המשך: היהודים באשכנז.

היהודים במלכות אשכנז ויחוסם להקיסר. היהודים היו לעבדי בית הקיסר. העקבות האחרונות במעמדם ברשות עצמם בעניני חייהם פנימה. הרדיפות. בית מדרשה של חכמת התורה התלמודית באשכנז: ר' אליעזר ממיץ. ר' יהודה החסיד מרי־גינסבורג. מגלת הצרות לר' אפרים מבונא. המשורר באשכנזית קדומה (מיננעזאֶנגער) זיסקינד איש טרימבערג. ר' פתחיה בעל־ה„סבוב". יהודי איטליה. האפיפיור אלכסנדר השלישי. היהודים בקיסריות ביצנץ. הקהלות בסוריא וארץ ישראל. קהלת בגדד. נשיאות הגולה שבה לתחיה. נשיא הגולה ר' שמואל חסדאי. קהלת מאסול. היהודים אנשי מלחמה באבדור־בייזשאן בפרס הצפונית. משיח המדומה דוד אלרואי, היהודים בני השבטים אנשי מלחמה בנישבור. קהלת ישראל בשושן וקבר דניאל. היהודים בהודו. היהודים בני השבטים החפשים בערב. נשיא הגולה דניאל וראש הישיבה ר' שמואל בן עלי הלוי. הטאטארים מתגיירים ונכנסים בברית דת ישראל. קבר הנביא יחזקאל והבאים להשתטח עליו. קבר עזרא. המומרים שקבלו דת מחמד. נתנאל חיבאט־אלה אבול־ברקט, יצחק אבן־עזרא ושמואל אבן־עבאס. הקראים: יפת בן סעיד. קהלות היהודים הרבנים במצרים ו„נגידם". נתנאל־חיבאט־אלה עלג'מי. קהלת הקראים במצרים. כנסת־משה בדימו. 286—326.

פרק עשירי.

רבנו משה בן מיימון (רמב"ם)

לדתו, תולדות ימי נעוריו ומפעליו בימי בחרותו. צאתו מספרד לפאס, אגרת הנחמה והתוכחה של אביו ר' מיימון לקהלות ישראל שבאפריקה. אגרת השמד להרמב"ם. משפחת המיימוני מתמלטת מאפריקה ארצה ישראל וארצה מצרים. הצרות והתלאות שמצאו אז את הרמב"ם. פירוש המשנה להרמב"ם ותוקף פעולתו. עקרי האמונה על פי הרמב"ם. השלטון סאלאדין ויחוסו להיהודים. רדיפות היהודים בערב הדרומית (ימן־תימן). „אגרת תימן". אחרית המשיח המדומה בערב הדרומית. פסקי הרמב"ם ותשובותיו כרב מורה־הוראה. הספר משנה־תורה או יד־החזקה להרמב"ם. 326—367.

פרק אחד עשר

רבנו משה בן מיימון
המשך :

תוצאות רבות עליליה לספר משנה־תורה או יד־החזקה. התנגדות להרמב"ם וספרו הגדול. ר׳ יוסף עקנין תלמיד הרמב"ם. המיימוני היה לרופא בחצר המלוכה. תעצומתו ותקפו בתור חכם סופר בספרות חכמת הרפואה. היהודים שבים שנית להתישב בירושלים אחרי הלכד העיר בידי המושלמים. ראש הישיבה ר׳ שמואל בן עלי הבגדדי ומחלוקתו על הרמב"ם. הספר מורה־נבוכים ותעצומת פעולתו. מאמר תחית המתים, פעולת הרמב"ם והשפעתו על קהלות ישראל בפרובינציאה. הרמב"ם היה לרופא השלטון פדהאל (אפאלצאל) בן סאלאדין. ספרו הנהגת הבריאות בעד המושל הזה. חיי הרמב"ם לעת זקנתו. מותו וקבורתו בארץ הקדושה. אבל־עם ומקום קבר הרמב"ם. 367—406.

ציונים 407—419.
הערות נחוצות, ורשימת שמות עצמיים פרטיים בהספר. עד סוף הספר

חדושים ומלואים מאת ד"ר א. הרכבי בשם „חדשים גם ישנים" בסימנים מיוחדים מן 1 עד 64.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

B
155
IV.

H. GRAETZ.

דברי ימי
ישראל

Übertragen
von
P. Rabinowitz.
IV.